

The background of the entire image is a close-up photograph of a light-colored, textured surface, likely concrete or stone, that is severely cracked and broken into irregular, jagged pieces. The cracks are deep and run in various directions, creating a sense of fragmentation and decay. The lighting is bright, casting shadows that emphasize the rough, uneven edges of the broken pieces.

עיונים

בתקומת ישראל

המאסף עיונים בתקומת ישראל יוצא לאור אחת לשנה בידי המרכז למורשת בן-גוריון. המאסף מיועד להגיש לקורא מחקרים ועיונים שעניינם: התהליך הממושך, המורכב ורב-הפנים שהביא לתקומת מדינת ישראל; בעיות הביטחון של המדינה והתמודדותה עמהן, בעיקר בשנותיה הראשונות; העלייה וקליטתה בשנים הראשונות למדינה; מדיניות החוץ והפנים של ישראל וחייה הכלכליים, חברתיים והתרבותיים, כולל היחסים עם הציבור הערבי בתוך המדינה, וכן היחסים ההדדיים בין המדינה ליהודי התפוצות.

במאסף משתתפים חברי סגל של מוסדות אקדמיים בארץ ובחוץ-לארץ וחוקרים והוגים עצמאיים.

עיונים בתקומת ישראל
מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

מאסף זה יוצא לאור בסיוע
יד דוד בן-גוריון

המערכת: המרכז למורשת בן-גוריון, ת"ד 39, קריית שדה-בוקר, מיקוד 84993, טל' 565099(07),
565843(07), פקס 555728(07)

מאמרים יש להגיש בשני עותקים במעבד תמלילים ובתקליטון. את ההערות, מראי המקומות
והרישום הביבליוגרפי יש לרשום כפי שנהוג בכרך זה. למאמר יש לצרף תקציר (עד שלוש מאות
מלים, כולל שם המאמר ושם המחבר) בשפה האנגלית.

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

כרך 5

המרכז למורשת בן-גוריון • קריית שדה-בוקר
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
תשנ"ה - 1995

עורך:
מערכת:

פנחס גינוסר
מאיר אביזוהר, ישראל אופנהיים, אבי בראלי, פנחס גינוסר,
משה ליסק, טוביה פרילינג

מועצת המערכת:

מאיר אביזוהר, המרכז למורשת בן-גוריון; איתמר אבן-זוהר,
אוניברסיטת תל-אביב; ישראל אופנהיים, אוניברסיטת בן-
גוריון בנגב; מנחם ברינקר, האוניברסיטה העברית; פנחס
גינוסר, המרכז למורשת בן-גוריון; אלון גל, המרכז למורשת
בן-גוריון; ישעיהו (צ'ארלס) ליבמן, אוניברסיטת בר-אילן;
משה ליסק, האוניברסיטה העברית; מתתיהו מינץ, אוניברסיטת
תל-אביב; בנימין פינקוס, המרכז למורשת בן-גוריון; טוביה
פרילינג, המרכז למורשת בן-גוריון; יונתן פרנקל,
האוניברסיטה העברית; משה שמש, המרכז למורשת בן-גוריון

מרכזת המערכת: שולמית עמיר-זרמי
מזכירה: חיה סספורטס

עריכה לשונית: שרה אורי
התקנה: נילי הירט
הגהות: ורד פסקל
סדר צילום: מירי דדון, קריית שדה-בוקר
טוטל גרפיקס, תל-אביב
תרגום ועריכה אנגלית: שולמית עמיר-זרמי
עיצוב העטיפה: ענת פרל
צילום השער: אריה בר-לב
מרכז ההוצאה לאור: שאול שרגאי

ISSN 0792-7169

תוכן המאמרים והסקירות על אחריות המחברים

© 1995

כל הזכויות שמורות
למרכז למורשת בן-גוריון
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה-בוקר תשנ"ה

נדפס בישראל
במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן העניינים

הגות

1	יהושפט הרכבי	ראיון
---	--------------	-------

מחקר

ביטחון ומדיניות חוץ

23	חיים לבנברג	יחסי הגומלין בין הנציב העליון, סיר אלן קנינגהם, לבין המלך עבדאללה 1945-1948
37	מאיר פעיל	המדיניות והאסטרטגיה של בן-גוריון בגמר מלחמת העצמאות
65	מרדכי בר-און	סטטוס-קוו לפני - או אחרי? הערות פרשנות למדיניות הביטחון של ישראל 1949-1958
112	אילן פפה	מדיניות ארצות ערב כלפי המהלכים הדיפלומטיים בשאלת ארץ-ישראל 1947-1949
126	זכי שלום	ממדיניות 'פרופיל נמוך' ל'אסטרטגיית כתישה' - ממשל קנדי והתייחסותו לפעילותה הגרעינית של ישראל 1947-1949

גולה וארץ-ישראל

165	מתתיהו מינץ	לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על פי התיעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות
183	יהודה רימר	תזות ואנסטיתזות חלוציות בצפון-אמריקה: אנצו סרני, בן הלפרן ואחרים

עלייה והתיישבות

212	חנינא פורת	מפעל-הנגב - ממשרד משקם לגוף המיישב והמפתח בנגב 1949-1951
240	אלישע אפרת	התכנון הפיסי של הנגב הצפוני בעשור השני למדינה
262	ישי גבע	מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה

כלכלה, חברה ומדיניות פנים		
	תמיר גורן	פועלם של מוסדות השלטון בחיפה לשילוב המיעוט הערבי במרקם העירוני בשנים 1948-1950
304		
	מעוז עזריהו	'ההלך' - ברדתך לנגב זכור אותנו': האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת - מחקר בהנצחת מלחמת העצמאות
336		
	יהודית תידור באומל	'לזכרון עולם': הנצחה אינדיבידואלית וקהילתית של השואה במדינת ישראל
364		
	שפרה שורץ	המאבק הפוליטי על הקמת בית חולים מרכזי לנגב
388		
413	אלי צור	הנהגת הקיבוץ מול השמאל ב'משבר סנה'
ספרות ותחייה לאומית		
	מיכאל קרן	תגובתו של עגנון למדינת־הלאום היהודית על פי 'ספר המדינה'
446		
	חנן חבר	הסאטירה הלאומית וקורבנה: פוליטיקה של רוב ומיעוט לאומי ב'בנערינו ובזקנינו' מאת ש"י עגנון
455		
473	בעז ערפלי	על המשמעות הפוליטית של שירת יהודה עמיחי
497	יאירה גינוסר	על 'חיילים אלמונים', 1929-1932
סקירת ספרים		
	צבי גבין	חיים וייצמן - עלייתו של מנהיג התנועה הציונית (על <i>Chaim Weizmann: The Making of a Statesman</i> מאת יהודה ריינהרץ)
524		
	חנוך רוזנבלום	מנהיג לבדד ישכון (על ז'בו: ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי מאת שמואל כץ)
530		
	ישראל קולת	מולד הממלכה (על לקראת קץ המנדט ופעמי מדינה - זכרונות מן העזבון מאת דוד בן־גוריון)
541		
	שלמה אהרונסון	הסבר מעמיק לקליטת ניצולי השואה (על אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1957 מאת חנה יבלונקה)
554		

	ממטעני החבלה של הטרוריסטים ועד ל'סזון' (על הארגון	אייל כפכפי
557	הצבאי הלאומי בארץ-ישראל – אוסף מקורות ומסמכים)	
	המלחמה על הזיכרון הקולקטיבי (על ה'סזון': ציד אחים	מוטי גולני
574	מאת יהודה לפידות)	
582	עוד על ספרים – הכינה חיה ספורטס	

מזווית נוספת

591	רק"ח במבחן	יעקב זילבר
593	י"ח ברנר והלוגיקה של או/או	בועז ערפלי

מן הארכיון

	התפטרות בן-גוריון מן הממשלה: מתוך יומן	
608	בן-גוריון 1963 – מביא זכי שלום	
	תעודה: עברות שמות המקומות והאתרים בנגב בשנים	יוסי כץ
615	1950–1949	

620	רשימת קיצורים
-----	---------------

621	רשימת המשתתפים
-----	----------------

622	רשימת ספרים – המרכז למורשת בן-גוריון
-----	--------------------------------------

625	<i>Israel Studies: Call for Papers</i>
-----	--

i	תקצירים באנגלית
---	-----------------

הגות

ראיון עם יהושפט הרכבי

פנחס גינוסר וזכי שלום, 14 בינואר 1994 *

שאלה: איך ראית בשעתו ואיך אתה רואה היום את הבעיות הבטחוניות שעמדו בפני ישראל בשני העשורים הראשונים לקיומה? איננו רוצים לגלוש לאקטואליה. כמובן, יש מקום להערות השוואתיות במקום שתמצא לנכון. בעיונים בתקומת ישראל, כרך ראשון, הופיע מאמר של משה ליסק על הנושא הזה, ובהסתמך עליו אציין שלוש בעיות: הראשונה – הדמוגרפיה, כלומר המספר הקטן מאוד שלנו לעומת השכנים; השנייה – הגבולות, כלומר חוסר עומק אסטרטגי; השלישית – ההסתמכות על המילואים, כלומר הצורך, מדי כל מתיחות, להפסיק את פעילות המשק בגלל גיוס המילואים. נדמה לי שהבעיה השלישית נובעת מהראשונה. האם אתה מסכים עם הצגה זו?

הרכבי: אציג את הדברים כפי שנצטיירו לי אז. מייד אחרי חתימת הסכמי שביתת הנשק שררה זמן מה תקווה שהסכמי שביתת הנשק הם באמת צעד לקראת שלום, כפי שכתוב בהחלטת האו"ם שמכוחה הם נוהלו. זה נמשך, אבל לזמן קצר מאוד, משום שביטוי עוינות מצד הערבים הופיעו מוקדם מאוד אחרי הסכם שביתת הנשק. הערבים לא השתמשו בביטוי 'סיבוב שני'. נדמה לי שמקור הביטוי היה ישראלי, אבל אחר כך הביטוי נכנס ללכסיקון שלהם. אנחנו פחדנו ממה שקראנו לו 'מקרה הכול', כלומר התקפה מתואמת עלינו מצד כל מדינות ערב. אני מניח שחשש זה נבע מן הניסיון של מלחמת העצמאות, שהייתה אמנם התקפה לא מתואמת, אבל הייתה פעולה כלל ערבית.

ליתר דיוק, הייתה זו פעולה של ארצות העימות, פלוס עיראק, פלוס סעודיה, שסייעו למדינות העימות בימי המלחמה ביחידות קטנות. חשש זה הוא שהילך אליי אימים. זה היה אחרי מלחמת העצמאות, שבה הייתה לנו הקזת דם גדולה מאוד של 6000 איש (אחוז אחד מאוכלוסיית היישוב);

* פרופ' יהושפט הרכבי לא הספיק לערוך את דבריו, עקב מצב בריאותו. קיבלתי על עצמי לעשות זאת, בעצה עם בנו, מר דן הרכבי, ושנינו מקווים שכיוונו לדעתו של המנוח – פ"ג.

הייתה תחושה של חולשה: איך נעמוד מול כל ההתקפה הזאת, כאשר מצבנו הכלכלי לא טוב? בשנים הראשונות אחרי הקמת המדינה היו דוחק כלכלי, קיצוב וכל כיוצא באלה. זאת הייתה הרגשתי ואני חושב שזאת הייתה גם הרגשתו של בן-גוריון. לזה נוסף עוד גורם רציני שלא שאלת עליו: ההסתננות. קוראים לזה ביטחון שוטף. לבאר-שבע לא יכולת לנסוע בלילה אלא בשיירות. צריך לזכור גם שהארץ הייתה די ריקה, לא היו יישובים לאורך הגבולות, והתחילה ההסתננות שבעיקרה הייתה כלכלית, כלומר פעולה של פלאחים שהשאירו רכוש או באו לקצור, לקחת דברים, ולא בכוונות אלימות. אבל את זה לא תמיד ידענו; וידענו שאנחנו לא יודעים, משום שברגע שהפריעו להם התפתחה התנגשות אלימה. היה לנו מדור מיוחד באמ"ן, שנקרא 'מדור פעילות', שניהל סטטיסטיקה מפורטת מאוד על ההסתננות הזו וכל מקרה נרשם, וניסינו לסכם לעצמנו כל מיני מסקנות מהסטטיסטיקה הזאת, למשל – האם לילות ירח מגבילים את ההסתננות? כיצד עונת השנה החקלאית משפיעה על הערבים מהצד השני? וכדומה.

שאלה: האם לא ראית את ההסתננות כבעיה לא רק של ביטחון שוטף, אלא גם כהליך שעשוי לשנות את המאזן הדמוגרפי?

הרכבי: הסתננות לא משנה את הרוב היהודי. הערבים אז לא היו מיעוט גדול, כי נותרו מהם אחרי המלחמה רק מאה ועשרה אלף. אני לא חושב שהעסיקו אותי אז בעיות היסטוריוסופיות. פילוסוף גדול לא הייתי, ואני לא יודע אם ידעתי את המלה דמוגרפיה. ההסתננות הייתה בעיית הקיום היום-יומי. אני דאגתי איך להבטיח את הקיום הזה. לשם הבטחת הקיום הייתי מוכן ללכת להרבה מעשים מכוערים, ועשיתי מעשים מכוערים.

שאלה: אחד הדברים שבן-גוריון ייחס להם חשיבות גדולה הוא פרישת האוכלוסייה היהודית על פני כל הארץ. האם אתה חושב שהיה לזה ערך בטחוני חשוב אז וגם היום?

הרכבי: לנושא של התיישבות בוודאי שהייתה אז חשיבות. בעיית המצב הבטחוני הייתה הסתננות של יחידים. היום אין לה ערך, מפני שהמלחמה הבאה תהיה מלחמת טילים, ואילון-מורה לא תעצור לנו את הטילים. אי-אפשר למוד את העבר בקני המידה של היום, ולהיפך. היינו צבא קטן מאוד. הייתה בתחילה חטיבה סדירה אחת. אני יכול להשוות את אז להיום בגוף שעבדתי בו. כל מחלקת-מחקר הייתה בת 60 איש. היום מחלקת-מחקר באמ"ן היא מסדרי גודל שונים בהחלט. הכול היה מיניאטורי, ההסתכלות הייתה מיניאטורית, והבנתי הייתה מיניאטורית, כי אני צמחתי בתקופת המנדט. אתן דוגמה – בתקופת המנדט, כשאבי היה מדבר על היהודים בארץ היה משתמש במלה 'היישוב', וכאשר אני דיברתי על עצמנו תמיד דיברתי על 'היישוב'. עבר זמן עד שהתחלתי לדבר על 'המדינה'.

שאלה: אם חששנו מאוד מפני 'מקרה הכול', איך בכל זאת הוחלט לקיים עוד כמה

שנים צבא כל כך קטן? האם הייתה הרגשה שבמשך תקופה מסוימת אין לחשוש מהתקפה?

הרכבי: לא הייתה ברירה, משום שהמצב הכספי היה קשה מאוד. אמנם תמיד אפשר לפנטז, אבל צריך לעמוד בשתי הרגליים על הקרקע. וכל גישתנו הייתה לא גרנדיוזית. בשנות החמישים הראשונות הצורך הכלכלי הביא לקיצוץ בתקציב צה"ל, שגרם לאותו ניגוד בין בן-גוריון לבין ידן, שהיה גנרל שנוטה לפינטוז של גרנדיוזיות, ואז בן-גוריון, עם כל הצער הרב, הביא להתפטרות ידן. לא ידענו מתי תבוא התקפה. הרגשנו את עצמנו חשופים מאוד.

כשבאתי למודיעין גם לא ידענו מה הן השאלות שמודיעין צריך לעסוק בהן, כי המסורת באה לנו מן הש"י. הש"י עסק ברכילויות קטנות, בדברים קטנים. לא ידענו מה זה 'הערכה אסטרטגית'. לא הייתה לאף אחד מאתנו השכלה צבאית מספקת. כששלחו אותי לרודוס למשא ומתן על שביתת-הנשק שאלנו בפעם הראשונה: מה זה שביתת-נשק? מפני שאף אחד מאתנו לא ידע. שבתאי רוזן, שהיה איש משפטים, התחיל להסביר לנו מה זה. לא הייתה לנו מסורת דיפלומטית. הייתי זמן מה מזכירו של משה שרת. אני זוכר שהיינו צריכים לשלוח שגריר ראשון לאנגליה, זה היה ד"ר אליאש. לשגריר לבריטניה נותנים מה שנקרא 'כתב אמנה לסוברין של הממלכה המאוחדת'. התחלנו לנסח את כתב האמנה הזה (אני מתאר לי שעכשיו, במגירה במשרד החוץ, יש נוסחים מסודרים). אני זוכר בעיה שפתרונה היה אולי התרומה היחידה שלי למשרד החוץ. בין התארים של הסוברין הבריטי ישנו התואר: The Defender of the Faith. הרי אנחנו, כיהודים, לא יכולים לקרוא לו 'מגן האמונה'. ראיתי שלסוברין הבריטי יש רשימה גדולה של תארים שלא כולם נרשמים בכתב האמנה, ולכן מוסיפים לכתוב et cetara. הצעתי: בואו נקדים את et cetara לפני The Defender of the Faith. פשוט מאוד.

האנשים אינם מעלים היום על דעתם איזו אימפרוביזציה עצומה הייתה מדינת ישראל. למרות שהתחלנו יותר טוב ממה שמתחילים הפלסטינים היום, כי היו לנו הוועד הלאומי והסוכנות היהודית ולהם הרבה פונקציות הדומות לפונקציות מדיניות. את השלט של המחלקה המדינית של הסוכנות שינו ל'משרד החוץ', אבל אותם האנשים המשיכו לעבוד שם. אלה היו אנשים באיכות גבוהה. יש לי כבוד עצום למחלקה המדינית של הסוכנות, לאנשים כמו יעקב שמעוני, ולטר איתן, אריה לבבי ואחרים, אנשים בעלי ידע עצום וחזון. אפשר להתפעל כאשר אתה קורא את הדו"חות שלהם.

שאלה: מתי התחילה החשיבה שלך להיות בעלת אופי אסטרטגי?

הרכבי: אני חושב שתוך כדי שהותי באמ"ן. לי יש נטייה להפשטה. אני חושב שכוחי הוא בהפשטה. ואז בעקבות כל מקרה שקרה לי באמ"ן הייתי כותב פתק. מה זה מלמד? שכשהייתי ראש אמ"ן נהגתי לכתוב מכתב אישי, כל

ארבעה-חמישה ימים, לבן-גוריון וקראנו לזה 'אשגר המודיעין' (ואת המלה אשגר קיבלתי משרת). האשגר נמסר לארבעה אנשים: לבן-גוריון, לשרת, לרמטכ"ל ולמנהל משרד הביטחון. אני כתבתי אותו, לא מחלקת מחקר. הייתי מסתמך גם על חומר ממחלקת מחקר. טפטוף דברים, רעיונות, מחשבות לגבי המזרח התיכון, לאו דווקא בקשר לסכסוך שלנו עם ארצות ערב.

הייתי צריך להתחיל את הנושא הזה של אמ"ן: במה להתעניין? מהי תוכנית המודיעין? מה אתה מחפש? כשבאתי לאמ"ן לא הייתה 'חוכמה מוסדית' מה צריך לעשות? איך לעשות? לאט לאט מתווספת 'חוכמה מוסדית'. עכשיו אתה יכול להצניח לראש אמ"ן אדם מכל תפקיד קודם, רק שיהיה איש נבון. יעמדו לרשותו כל מיני אנשים מנוסים שישמע מהם עצות ושיכוונו אותו. לי ולבני זמני זה לא היה.

שאלה: למה הגעתם?

הרכבי: הגענו ל'מקרה הכול'. הכינונו שני כרכים גדולים מאוד ובהם כל השאלות והתשובות: מה גודל הצבא, מה הכוונות, מה נספח, מה הן החולשות הפסיכולוגיות אצלם. המודיעין עוסק ב'אצלם'.

שאלה: האם הייתה לכם במודיעין הרגשה שאסור לכם לטעות?

הרכבי: באמ"ן יש מקום לשגיאות (פעם הביאו לי מסמך: מצב הכן בסוריה. אני דורש לראות את המסמך וכתוב בו: מצב הכן בסוריה. סוריה זה פלוגה, ומישהו תרגם את זה סוריה). אם אתה יודע ערבית, אתה יכול לעלות על זה, אבל אם אינך רואה את החומר הגולמי ... ואיך ראש אמ"ן יכול לראות את כל החומר?

שאלה: אבל יכולה להיות טעות חמורה, ברמה של מה שהתרחש ביום הכיפורים, אך בתנאים הרבה יותר גרועים? האם הייתה לכם תחושה שעצם הקיום הלאומי תלוי בכך שלא תטעו?

הרכבי: הייתה לנו תחושה שאנחנו צריכים למצוא מידע. שהמודיעין צריך להיות טוב כמה שהוא יכול להיות. הייתה הרגשה חלוצית של אנשי המודיעין, שאנחנו קו הביטחון הראשון של המדינה, ועל זה תמיד חזרו בנאומים: אנחנו מהווים את הקו הראשון של המדינה. אבל זה הכול.

שאלה: המודיעין נועד למנוע הפתעות. האם ניתן בכלל להגיע למצב של אפס הפתעות?

הרכבי: אז לא היו לנו מכשירים. עכשיו יש לצה"ל יותר מכשירים, בעיקר מכשירים טכניים. עכשיו יש הרבה יותר אפשרויות. אם אפשר להגיע למאה אחוז - אינני יודע.

בן-גוריון ערך אז סמינר על צה"ל (הייתי אז ממלא מקום ראש אמ"ן כי ג'יבלי היה באמריקה). הוא שוחח אתי והרבה על ענייני צה"ל, והסיכום שלו היה שדווקא המודיעין מניח את דעתו מבחינת ההבנה. הוא בדק כל מיני דברים ועל סמך בדיקה זו, אני חושב, אם כי אינני יודע בדיוק, הפכו

את המודיעין למחלקה, לאגף עצמאי. עד אז היינו מחלקה באג"ם. לא קיבלנו מבן-גוריון הרבה תגובות. לכל היותר היה מטלפן נחמיה [ארגוב] המזכיר שלו. הוא היה אומר: 'הזקן' (היינו קוראים לו 'הזקן') אומר כך וכך, הזקן רוצה כך וכך.

מצד שני, בשבילנו במודיעין ובשבילי אישית בן-גוריון היה הפרסונליזציה של ישראל, כפי שקלאווביץ קבע שהמלך הוא פרסונליזציה של המדינה. במשטר דמוקרטי יש לאנשי צבא בעיה מבחינת הנאמנות. הם חוששים שמא – וזה היה בולט מאוד בגרמניה של ויימאר – הממשלה היא נציגת המפלגה, או אינטרס סקטוראלי, ולכן יש אז נטייה לצבא לראות את עצמו כמגלם המדינה. לי, בתור איש לא מפלגתי, מעולם לא היה ספק שבן-גוריון מייצג את המדינה. לכן, השיקולים שלו היו רק שיקולים של טובת המדינה. הוא יכול לטעות, ואני יכול להתווכח אתו, והוא היה פתוח לוויכוח זה, אבל השיקול שלו הוא לא שיקול סקטוריאלי. אז אין לך בעיה מבחינת הנאמנות. בשבילי בן-גוריון גילם את המדינה בלי שום ספק.

שאלה: למרות שבן-גוריון, לדעתך, לא ייצג שום אינטרסים סקטוריאליים כלפי הצבא, ידוע שהוא, אולי בשנים שקדמו לכניסתך לאמ"ן, התעניין בהרכב המפלגתי של הפיקוד הגבוה וגם רצה להשפיע עליו. הוא השתדל להוציא אנשי מפ"ם ולהכניס אנשי מפא"י.

הרכבי: אני מניח שהיו דברים כאלה. בתקופת שירותי, מ-1950 ואילך, לא חשתי בכלל בזה, מה גם שאני לא איש מפלגה. לי לא הייתה שום תחושה בנושא המפלגתי. אוזני לא הייתה כרויה לענייני פנים, הייתי עמוס בעיות בעבודה בענייני חוץ, וזה היה כל עולמי. לא כל מה שהרגשתי אז אני זוכר עכשיו. בכל זאת אני יכול לקבוע שלא נוצר אצלי שום משקע בנושא זה. הוא גם לא דיבר אתי אף פעם על כך. לא הייתי מעורב בעניינים פנימיים. אני חושב שאת זה הוא עשה יותר עם איסר [הראל], שהעריך את נאמנותו (הוא לא העריך כל כך את השקפותיו הפוליטיות הגדולות במדיניות חוץ. אולי העריך את ידיעתו בענייני פנים, ואני מניח בצדק). איסר היה איש נאמן, רב ניסיון ובעל הבנה בדברים חשובים מאוד, אבל לא בהערכת המודיעין. המוסד לא עסק בענייני מודיעין.

לא היו לי הרבה מגעים ישירים עם בן-גוריון, כי בתפקידי (סגן ראש אמ"ן, תקופת-מה ממלא מקום ראש אמ"ן, ושנה שלמה לאחר מכן – בערך בשנת 1953 – ראש אמ"ן) הייתי כפוף בדרך כלל לרמטכ"ל ודרכו לשר הביטחון. עם זאת היו בינינו מגעים. הרושם החשוב ביותר שהיה לי ממנו הוא שהדברים שאני מגיע אליהם על סמך עמל רב של עיון במסמכים, הוא מגיע אליהם בקפיצת הדרך, באינטואיציה. הוא היה אדם נעים מאוד במגע, אבל הוא לא היה אדם שחושף את עצמו, ודאי לא בפני. הוא הלא היה בעל ניסיון היסטורי גדול, ואני הלא הייתי איזה 'צוצ'יק'. היחס אמנם היה מצוין. זאת אני יכול להגיד לכם, הרי עבדתי עם בן-גוריון ועם שרת.

אתאר לכם מה ההבדל ביניהם. שרת רוצה לכתוב מכתב: הוא מזמין את המזכירה ומכתיב לה אותו. היא חוזרת וכותבת טיוטה. הוא מתקן את הטיוטה ומצלצל שהיא תיכנס. בן-גוריון כותב מכתב: הוא כותב בכתב ידו, כשהוא גומר הוא לא מצלצל ומזמין את המזכירה, אלא הוא הולך לחדר המזכירות ומוסר לה את כתב היד. כנגד זה, שרת יפגוש את המזכירה וישאל אותה: מה שלומך? ומה שלום הדודה שלך? הוא יתאמץ לזכור שמות בני משפחה כדי להתחבב. בן-גוריון could not care less, כי גישתו הייתה גם אינסטרומנטלית כלפי האנשים וגם היסטורית לגבי כל מה שהיה מעורב בו. הייתי אומר: שרת פחד מהאנשים, בן-גוריון פחד מההיסטוריה, איך ישפטו אותו. אבל אני חושב שבעיקר חשב מה התוחלת ההיסטורית של הדברים שהוא עושה? כי הלא רצה תמיד להשיג הישג ממשי ולא איזה הישג רגעי, בומבסטי. עבדתי עם בן-גוריון ועם שרת ולא הרגשתי בפער עמדות שביניהם. רק אחר כך ראיתי. אינני אומר שלא היה פער, אלא שלא חשתי בו. ודאי יכול להיות שהיו ביניהם כל מיני פערים. אבל במגע האישי, בישיבות שהשתתפתי יחד עם שניהם לא הרגשתי בזה. לא הייתי ער לזה ולכן לא נוצרה אצלי אף פעם מתיחות: את מי אני משרת? כי שירתתי את שניהם.

הייתה לי זכות גם לעבוד עם שני מנהיגים אחרים. ב־1977 חזרתי לממשלה והייתי עוזר שר הביטחון למדיניות אסטרטגית אצל פרס. אחר כך בא רבין וביקש שאעבור אליו בתור יועץ ראש הממשלה למודיעין. הרבה אנשים התפלאו, כי עבדתי עם פרס ואז היחסים בין פרס ורבין היו מתוחים מאוד. שאלו אותי: איך הוא לוקח אותך? אחרי שהוא קרא לי ואמר: 'בוא תהיה יועץ ראש הממשלה. צריך לעשות את זה בגלל ועדת אגרנט', הלכתי לפרס ואמרתי לו: 'שמע, אולי זה טוב שאני אהיה ביניכם גריזאי, שופך גריו על שניכם', ועברתי לרבין. זה לא ארך הרבה זמן מפני שרבין נפל ועלה בגין. בגין היה נורא אדיב כלפיי, אבל לא יכולתי לשרת אותו, מפני שיועץ ראש הממשלה למודיעין הוא איש שצריך להיות ביחסים אינטימיים מאוד עם האיש שלו הוא מייעץ. בעיות של המודיעין הן בעיות רגישות מאוד, והחלטתי להתפטר. אמר לי בגין: 'אל תמהר'. אף על פי כן כתבתי לו מכתב שהוא הרשה לי להדפיס אותו. אקרא לכם קטע ממנו:

30 באוגוסט 1977

לראש הממשלה

... הברירה העומדת בפנינו לגבי יהודה ושומרון איננה בין טוב לרע, או רע לגרוע. היא בין הגרוע לבלתי אפשרי. המשכת שליטתנו לאורך ימים ביהודה ושומרון היא דומני בגדר הבלתי אפשרי. ...

למותר להגיד, שזו הייתה התנגשות חזיתית עם בגין ועזבתי את הממשלה ומאז לא חזרתי לתפקידים ממשלתיים.

שאלה: המודיעין היה מעורב ב'הפרשה'. 'עסק הביש' הוא בעיה משום שהוא נכשל, או שזה היה מלכתחילה כישלון משום שלא נעשים דברים כאלה?

הרכבי: אני לא יודע. לא בטוח שמשה דיין היה מעורב, אם כי יש פה דברים תמוהים. בהתנפלות הגדולה של שבתי טבת עליי הוא מתגלה בצורה שלילית מאוד ואמר כל מיני דברים שאינם נכונים. אני תמה, מדוע טבת לא התעניין מדוע משה דיין לא שאל את ג'יבלי כמה חומר היה לקבוצה? על סמך מה אישרתם? הרי היו להם רק איזה מאות גרמים של חומר נפץ. במאות גרמים של חומר נפץ הם קיוו לשנות את ההיסטוריה? איך? על סמך מה? אם תעשה פיצוץ בקולנוע תוכל לשנות את ההיסטוריה? וזה אותו משה דיין שאם מפקד היה בא ואומר לו 'נתתי הוראה', היה שואל אותו: 'בדקת שהדבר התבצע ויכול בכלל להתבצע?' - מה שקראנו 'אחריות מבצעית'. בעניין הזה הוא לא תבע אחריות מבצעית וזה תמוה מאוד. יכול להיות שהיה עמוס עבודה ובגלל הלחץ לא שם לב. יש חוקרת, אייל כפכפי, שחושבת, על סמך רישום אירועים לפי תאריכים, שמשה דיין היה עוד בארץ כאשר למעשה יצאה הפקודה. היא חושבת שהוא היה מעורב באיזו צורה שהיא, ולכן היה לג'יבלי קלף חזק כלפיו. אני אינני יודע. לי לא היה שום סימן לכך.

שאלה: מה הרגיו אותך אצל טבת?

הרכבי: כבר אמרתי, בעיקר שהוא בספרו על 'הפרשה' לא תבע אחריות ממשה דיין והוא מבקר את בן-גוריון. בן-גוריון בעניין הזה הלך לפי הצעת משה דיין.

הרבה זמן האמנתי, שלו נשארתי באמ"ן (הלא בן-גוריון כתב מכתב לאימי שהוא חושב שאני אחזור מאמריקה להיות ראש אמ"ן), הייתי יכול להסביר לבן-גוריון שלא יתערב בצד הלא נכון. בן-גוריון הפך להיות התומך הגדול של ג'יבלי, גם טבת מציין זאת. איך לא אמרו לג'יבלי: ברמה הזאת אתה לא רק מקבל הוראה. אתה שותף לביצוע ההוראה. וזה מה שאומר שאול אביגור לג'יבלי: נניח שקיבלת את ההוראה, מדוע ביצעת את זה? הלא כל הרעיון הוא אבסורד.

שאלה: עד עכשיו התרכזת במידה רבה בזכרונות. איך אתה מעריך היום את הבעיות הבטחוניות הקרדינליות שהיו למדינת ישראל במשך אותה התקופה? נניח שלא בחנת את זה אז, אבל יותר מאוחר בחנת, ואני מתאר לי שגם חשבת על העבר. נתחיל ממלחמת השחרור. טענו שאפשר היה לכבוש את כל מערב הירדן, ואמרו שבן-גוריון החליט לא לעשות את זה. אם היה חשש שאפשר יהיה להבקיע אותנו בקלות, למה לא ניסה, או למה לא חשב שכדאי לכבוש ואחר כך אולי לוותר במשא ומתן?

הרכבי: זה היה בתקופה לפני שנכנסתי למודיעין. אני מעריך שבן-גוריון חשש מהגדשת הסאה. אנחנו הרחבנו את שטח המדינה בערך ב־30% מעבר לחלוקה. קיבלנו שטחים במשא ומתן של משה דיין (וגם אני השתתפתי

בדיונים) עם עבדאללה על מה שנקרא 'המשולש הקטן' בוואדי עארה. תפיסתו היסודית של בן-גוריון הייתה די חשדנית כלפי הגויים (האנגלים), ואני חושב שנתרו לו חוויות מכך שכאשר היה יושב ראש הסוכנות והיה צריך לעמוד במסדרון עד שיקבל אותו המזכיר הראשון. עלינו גם להביא בחשבון שראיתנו את אנגליה הייתה שונה. עדיין לא התרגלנו לכך שאנגליה היא מעצמה סוג ב'. אנחנו ראינו את אנגליה כמעצמה סוג א'. היה זה זמן לא רב אחרי מלחמת העולם, שאנגליה פעלה בה כאימפריה גדולה, כאחד משלושת הגדולים. בן-גוריון נסוג מאל-עריש בלחץ האמריקנים שאמרו לו: 'האנגלים הולכים להתערב נגדכם' ומוזה הוא חרד. לדעתי, בן-גוריון חשב שבחיים הבינלאומיים מותר וצריך לתפוס כמה שאתה יכול, אבל, היזהר ואל תגדיש את הסאה. אולי היו פה אפילו איזה עקבות של התפיסה היהודית 'תפסת מרובה לא תפסת'.

החזקתי בגישה זו, ולכן הייתה בי שנאה נוראה לז'בוטינסקי ולרוויזיוניסטים. דחתה אותי במיוחד הבומבסטיות. אני מתגעגע לגישה כזו שאיננה היום בארץ.

שאלה: אתה מתגעגע לשנאה?

הרכבי: צר לי שאין שנאה לבומבסטיות, לקשקושים. בשרי נעשה חידודים חידודים נגד הסגנון שאתו הופיע בגין. צריך לעמוד עם הרגלים על הקרקע.

שאלה: אולי בן-גוריון לא כבש את הגדה כי רצה גם ליצור איזה מודוס ויונדי עם ירדן ועל ידי כך להוציא אותה מכלל המשתתפים ב'מקרה הכול'?

הרכבי: הייתה לו גם שותפות אינטרסים עם ירדן בעניין ירושלים. אני חושב שהוא חש מאוד מבעיית ירושלים, מאחר שידע שזו בעיה ובמיוחד עם העולם הנוצרי, שמא יעשו *corpus separatum* בהתאם להחלטת החלוקה. פה נוצר לו שיתוף פעולה עם ירדן. אינני זוכר שהייתה לו איזה חיבה לשליט ירדן. אומנם לא תמיד הייתי בפגישות עם עבדאללה, אבל בשלוש מהן הייתי. הייתי הכי קטן במשלחת, והכי קטן במשלחת הוא מי שצריך לכתוב אחר כך את הסיכום, את הפרוטוקולים, את כל העבודה השחורה. גם ברודוס הייתי הקטן במשלחת. היה אלי יחס אמון מצד הגורמים השונים במערכת. אינני יודע מדוע. אולי מפני שהעריכו שאני לא מסכל, לא מרכל ואין לי שיקולים אישיים. העריכו אולי שהאינטרס שלי הוא אינטרס אובייקטיבי, שאני רוצה לעזור לעניין ושאין לי שיקולים אישיים. אין לי ולא היו לי אמביציות אישיות. באתי להיות ראש אמ"ן לא בגלל שדחפתי את עצמי. דחיפת עצמי זה הדבר האחרון בחיים בשבילי. הטילו עלי, הייתי ילד טוב, זה הכול. הייתי כל כך תמים שלא שמרתי לעצמי שום רשימות שיתנו בידי כוח.

שאלה: נתקדם לימים שבהם עסקת במודיעין.

הרכבי: אני חושב שלא טעינו באופן יסודי בהערכה של העוינות הערבית, ולא הגזמנו בה. בהמשך הזמן הערבים התחילו משנים את עמדתם. זה היה

בייחוד אחרי שעזבתי את המודיעין, כאשר התחלתי לחקור בעניין הסכסוך הערבי-ישראלי ולתקופה ארוכה היה לי מונופול על הסכסוך הזה. מלבדי איש לא טרח לחקור את גישות הערבים, ואני הצגתי אותן בצורה חמורה מאוד, על סמך מה שקראתי. אינני חושב שטעיתי, זו הייתה העמדה, וגם לא התמרמרתי עליהם.

שאלה: 'עוינות' היא מלה כוללנית מדי. השאלה היא אם העוינות הייתה ברמה כזאת שחייבה אותם לחסל את היצור הזה ששמו ישראל, וכמה הם היו מוכנים להשקיע בזה?

הרכבי: כן. הרבה מאוד. לא יכולתי למדוד את זה, אבל אני חושב שהרבה מאוד. מיליונים בני-אדם היו מחוסלים. זה היה חשוב להם מאוד, מפני שהקמת מדינת ישראל הייתה בשבילם עלבון נורא. איך העם הערבי הגדול נחל מפלה מהיהודים. הלא הם היסטורית בזו לנו וראו את ישראל כמו השכונה היהודית בביירות. כך תיאר נכונה את גישתם גלאב פחה, מי שהיה המפקד האנגלי של הלגיון הערבי [צבא ירדן].

שאלה: האם לא הבאת בחשבון שהתרבות הערבית מנפחת דברים, היא מדברת בסגנון מליצי ואינה מתכוונת הלכה למעשה?

הרכבי: אני לא מאמין בכל הדברים האלה. פעם נפגשתי עם פרופ' מזרואי, גדול הפרופסורים האפריקנים, שמלמד במישיגן. הוא אמר לי: אם אתה הולך לארץ אפריקנית אף פעם אל תדבר עם אנשים ישרים. אנשים ישרים אומרים לך מה שהם חושבים. דבר תמיד עם הצבועים ועם הדמגוגים, כי הדמגוגים אומרים מה שמקובל בעם, מה שבאמצעותו הם יוכלו להשיג פופולריות. ברגע שבאים ואומרים לי: 'מנהיג ערבי זה הוא דמגוג ואל תקבל את דבריו ברצינות' (כך טענו נגדי אנשי השומר-הצעיר) אני מסכים שהוא דמגוג, אבל אני שואל: למה הוא אומר את מה שהוא אומר? הוא אומר את זה כדי למצוא חן בעיני העם, משום שעל ידי אמירה כזו הוא ישיג פופולריות. זה מעיד שאמירה זו היא פופולרית. טענת הנגד שלי היא גם: אתם חושבים שאתם מתקדמים, אתם בזים לערבים. אני לא בז לערבים, אני לוקח אותם ברצינות, ואם הם אומרים משהו וחוזרים על זה הרבה פעמים, אז אפילו אם בתחילה לא האמינו הדוברים בדברי עצמם הם יתחילו להאמין, כי הדמגוג, או הפרופגנדיסט, הוא הקורבן הראשון של הפרופגנדה של עצמו. הוא מתחיל להאמין בה. אדם אינו יכול לחיות בשני עולמות.

שאלה: האם, לדעתך, הסכנה העיקרית בשנות החמישים הייתה הסכנה הצבאית? לא היו סכנות אחרות, נניח התפוררות פנימית, משבר כלכלי, שינוי דמוגרפי?

הרכבי: בשנות החמישים לא הייתה סכנת התפוררות פנימית. הייתה סכנה חיצונית. סכנה גדולה מאוד. האם עשינו את מיטב המאמצים לבנות את הצבא הכי טוב באותם תנאים? אינני יודע. עד כמה שהבנתי אז, עשינו זאת. אך אז

לא הייתה לי השכלה צבאית טובה, גם לא נכנסתי לדברים האלה. די היה לי בעניין המודיעין על הגורמים החיצוניים.

שאלה: מפתבין ידוע שאתה משוכנע שחל שינוי מרחיק לכת בתפיסה הערבית? מתי, וכתוצאה ממה?

הרכבי: כתבתי את זה בספר שלי הכרעות גורליות. יש אמביוולנטיות, כאשר שואלים מה הערבים רוצים, כי המלה 'רצון' אינה ברורה. האם כשאנחנו אומרים שהם 'רוצים' זאת אומרת שהם אומרים שהעולם יהיה יותר טוב אם דבר מסוים יהיה, או שלדעתם מה שהם רוצים בו יוכל להתרחש במציאות כתוצאה ממאמצים שלהם? כשהייתי באוניברסיטה הייתי פוגש סטודנט ושואל אותו: מה אתה רוצה להיות? אם הוא אומר שהוא רוצה להיות מלומד גדול מאוד, אני בודק כמה שעות עבודה הוא משקיע בכך. יש פה שני סוגי רצון. לסוג אחד אני קורא 'הגרנד דיזיין', התוכנית הגדולה, החלום הגדול. הסוג השני הוא הרצון המעשי. ותמיד הייתה הבעיה אם ערבים אומרים שהם רוצים לחסל את ישראל, האם זה 'גרנד דיזיין', כלומר שהם אומרים שהעולם יהיה יפה יותר אם ישראל לא תהיה קיימת, או שהם אומרים: אנחנו הולכים להשקיע מאמצים כדי לעשות את זה. בתחילת שנות ה-50 העמדה של החיסול הייתה עמדה מעשית, של נכונות לפעול לשם כך עד כמה שהם יכלו. בהמשך הזמן הפך עניין החיסול לריטואל. ציינתי את זה הרבה פעמים. יש תקופה שבני אדם בתחילה אומרים משהו שהם רוצים בו ברצינות, אחר כך הם חוזרים על אותן נוסחאות בפחות ופחות רצינות. זה הופך אצלם לריטואל.

שאלה: ערב מלחמת ששת הימים, כשנאצר אמר כמעט במפורש שצריך לחסל את מדינת ישראל, האם זה היה רציני? האם הוא חשב שזה אפשרי?

הרכבי: אצל נאצר זה היה רציני. הוא ציפה לשעת הכושר. הוא לא קבע לעצמו זמן מוגדר. העמדה של נאצר הייתה (הוא אמר אותה ב-1962 בהרצאה שלו לאנשי המועצה המחוקקת בעזה): לחסל מדינה זה קשה מאוד, בייחוד משום שישראל לא עומדת לבד (נאצר כמעט אף פעם לא אמר 'ישראל' ותמיד אמר 'ישראל ומי שעומד מאחריה', הדרך-ארץ של נאצר לא הייתה כלפי ישראל, אלא כלפי ארצות-הברית). ולכן כדי לחסל אותה אנחנו צריכים עוצמה גדולה מאוד. כדי שתהיה העוצמה הגדולה מאוד, אנחנו הערבים צריכים לפני כן להגיע לחיזוק הלאומיות הערבית, למודרניזציה, לאינדוסטריזציה, לאיחוד ולכל הדברים האלה. לכן, חיסול ישראל היה לדידו תוכנית לתקופה ארוכה מאוד, אבל החיסול צריך לבוא במכה חד-פעמית, כי אם היא תבוא לאט היא תאפשר התערבות מערבית.

שאלה: אמרת שלמען הקיום אתה היית מוכן לדברים מכוערים. אחד הדברים שמאשימים בו את בן-גוריון הוא גירוש הערבים בימי מלחמת השחרור.

הרכבי: אני חושב שבסיפור הזה נעשה עוול גדול לישראל. רוב הערבים עזבו בגלל הריסאינטגרציה של החברה הערבית, ויש תיאורים של ואליד קמחאווי

ואחרים, שאני הכנסתי אותם בספר שלי מתרדמה להתעוררות. החברה הערבית היא חברה אטומיסטית. המשפחה דואגת לעצמה, פחד שיחללו את כבוד הנשים. מי עזבו בראשונה? המשפחות הבורגניות לא רצו להילחם. אמרתי את זה פעם ליליד ח'אלדי: מי שבגד בעם הערבי היו המנהיגים שלו והמשפחות הבורגניות, האליטה שלו. אני לא חושב שבן-גוריון היה מתאבל הרבה אם היו אומרים לו שמספר מסוים מהערבים עזבו, אבל זאת לא הייתה מדיניות מכוונת.

שאלה: כשיש סכנה של 'מקרה הכול', התשובה הייתה מכה מקדימה?
הרכבי: הדוקטרינה של בן-גוריון הייתה שאם יש מלחמה, הארץ צרה וצריך לנסות להעביר את המלחמה לשטח האויב. אם ידוע לנו שעומדים להתקיף אנחנו צריכים להקדים, אבל לא במושגים של התקפת מנע אלא במושגים של התקפה מקדימה. ויש בין זה לזה הבדל גדול. ראה את זאת בספר שלי מלחמה גרעינית ושלוש גרעיני ויש על כך בספר החדש מלחמה ואסטרטגיה, שהוא הספר העיקרי שלי.

שאלה: כאשר אתה דיברת על 'מקרה הכול' האם הבאתם בחשבון את הפלסטינים כגורם? ואם לא, האם לא שגיתם?

הרכבי: הפלסטינים לא הופיעו כגורם. הם גורם מתחילת שנות השישים או מסוף שנות החמישים. בשנת 1959 מתחילים להופיע אבות הרעיון הפלסטיני (כמו שיש אבות הציונות). עד אז הם ראו את פעולתם במסגרת הליגה הערבית. גם כאשר הוקם אש"ף ב-1964, התפיסה של שוקיירי הייתה שהפלסטינים אינם פועלים בעצמם. הם פועלים כחלוץ הצבא הכל-ערבי. התפיסה הייתה גם שהישועה תבוא מצד ארצות ערב. יש תיאור יוצא מן הכלל של צאדק ג'לאל אל-עאזם (שמתאר את הגישה של הפלסטינים), כי הפלסטינים חושבים שיבואו צבאות ערב ואז כל פלסטיני יביא את הקושאן ויקבל את רכושו מצבאות ערב. הפלסטינים אחרי 1948 ראו שחולשתם כל כך רבה, עד שלא האמינו במאבק פלסטיני עצמאי. על זה כתבתי את החוברת מתרדמה להתעוררות, שנכתבה לפני 1967, וכולה מבוססת על זכרונות של פלסטינים, מה פלסטינים אמרו על עצמם.

שאלה: היו אנשים שטענו, בוויכוח עם בן-גוריון, שאילו היינו מוכנים להתפשר על הגבולות שבין החלטת החלוקה לבין הגבולות שנוצרו בסוף מלחמת השחרור, אפשר היה לפתור את הסכסוך.

הרכבי: אני לא מאמין בזה ומי שיש לו כבוד לערבים ולא בזו להם צריך להבין שהם לא היו עושים את זה בשום פנים ואופן. סוף כל סוף הם ראו את הקמת ישראל כשערורייה הכי גדולה שהייתה בהיסטוריה האנושית, של גזילת ארץ מתושביה. היו מקרי קולוניאליזם, אבל קולוניאליזם לרוב שיעבד את התושבים, לא סילק אותם ולא בא במקומם. הקולוניאליזם יצר כובע עליון של שלטון, הוא לא יצר מדינה קולוניאלית אלא במקרים יוצאים מן הכלל. לכן הם לא קראו לשלטוננו איסתעמאר (קולוניאליזם). הם קראו לזה

איסתעמאר איג'לאי (קולוניאליזם מגלה). ולכן תן כבוד לערבים. השומר-
הצעיר וכל היונים בישראל, וגם מגנס וקלבריסקי בשעתם, בזו לערבים בז
עמוק. חשבו שאפשר לקנות אותם בנוזיד עדשים. הם דווקא לא הבינו שיש
פה בעיה לאומית, שאותה לא קונים בנוזיד עדשים.

שאלה: אתה אמרת בכל זאת שאחרי מלחמת העצמאות הייתה תקופה של אופוריה
בראית סיכויי השלום. השאלה היא האם זה היה אמיתי?

הרכבי: זה היה אמונה במה שאומר האו"ם. האו"ם אמר שזה צעד לשלום. כך כתוב
בהחלטת האו"ם. אצלנו האמינו בהחלטת האו"ם.

שאלה: אבל נציגים מדיניים שלנו שנפגשו אתם התרשמו ...

הרכבי: הם לא נפגשו אתם. הכול שקר. במשא ומתן להסכם שביתת-הנשק כמעט
ולא היו פגישות עם הערבים, אלא עם ראלף באנץ'. רק בשלב הסופי
התחילו פגישות. וזה התחיל כאשר [אליהו] ששון בא לביקור חולים אצל
מוסטפה, הנציג המצרי. אחר כך היו פגישות ברמה הצבאית, אבל אלה לא
היו פגישות מדיניות.

שאלה: בידי ישנו מאמר שטוען כי ב-1947 הערבים לא היו מוכנים בשום פנים
ואופן להסכים לקיומה של ישראל ולחלוקה, אבל ב-1949 הם כבר היו
מוכנים. יוצא, שאם בעל המאמר צודק, הטענות שהם לא היו מוכנים
לשלום אינן מבטאות את מה שהיה אלא את הטענות של ההסברה
הישראלית.

הרכבי: איך בשנה אחת, בשנתיים, חל שינוי? צריך להביא בחשבון שהתפיסה
האסלאמית היא חריפה ולא מכירה בקיום ביחד עם מדינה יהודית.

שאלה: גם היום היא לא מכירה, אבל בכל זאת ...

הרכבי: ודאי. לכן אני אומר: ההיסטוריה מלמדת לקחים, אבל התהליך ההיסטורי
הוא איטי. נכון שהוא טוחן דק. הנה איך בא שינוי גדול בברית-המועצות.
עובדה היא שהשינוי בברית-המועצות בא לא מלמעלה, הוא בא מהעם.
מהפכת קטיפה. לא נשפך דם כמעט. אבל זה לוקח זמן. ההיסטוריה היא
מורה. הערבים לאט לאט למדו. לא נעים לנו לדעת, אבל תפיסת היסוד
הערבית היא קשה מאוד נגדנו. אלא שחל שינוי ונשארה תפיסת היסוד,
כשם שתפיסת היסוד היהודית היא איומה. היא לא מכירה שבמדינה יהודית
תהיה לגוי אחד זכות לישון בה לילה אחד.

שאלה: אתה רוצה לומר שזה הדבר המקובל אצלנו?

הרכבי: לא מעניין אותי על כמה מתוכנו זה מקובל. אתן לך דוגמה. כאשר דנו פה
באפשרות למנות את דראושה לסגן שר החינוך, כתב יושב ראש בית
הכנסת הגדול של תל-אביב מכתב להארץ: איך אפשר למנות את דראושה
לסגן שר החינוך? הרי ברמב"ם כתוב שבמדינה היהודית לא יהיה אף גוי
אחד שיתמנה אפילו על אמת המים. לכן, נכון הוא שאלה לא תפיסות
נפוצות בעם, אבל הן תפיסות עמוקות שישנן אצל היהודים. וכך יש
תפיסות מוסכמות באסלאם, והשינוי אינו הולך כל כך מהר.

שאלה: בספר של שלמה אהרונסון על נושא של נשק גרעיני נאמר שפרויקט דימונה בעצם היה הגורם המרכזי שהוביל את השינוי בעולם הערבי. נכתב שבן-גוריון הטיל בזמנו על דן טולקובסקי לבחון את הסוגיה הזאת, וזה הובא לדיון מטכ"ל ב-1958. אתה זוכר משהו מהדבר הזה? שהמטכ"ל היה נגד התוכנית הזאת?

הרכבי: אינני מאמין שפרויקט דימונה גרם לשינוי גישה אצל הערבים. אני חושב שהגורם העיקרי לשינוי העמדה אצל הערבים הוא שהערבים נוכחו שעמדת חיסול ישראל מביאה אותם להתנגשות עם הציבוריות הבינלאומית. בכל תקופה יש רעיונות של התקופה. הרעיון העיקרי של התקופה הנוכחית, שעליו בנוי חבר הלאומים, שעליו בנוי האו"ם, הוא כיבוד הקיום של כל המדינות. לכן, כאשר ערבים מסבירים למה הם שינו את עמדתם, תמיד חוזר ביטוי אחד: 'א שרעיה אל דאוליה', כלומר אי-אפשר לתבוע חיסול מדינה בגלל הלגאליות הבינלאומית. הגורם השני היה הגורם של עוצמתנו, כי העוינות הערבית מהולה בהערצה כלפינו. הם נזקקו להערצה זו תמיד גם מבחינת כבודם העצמי. אם הובסו, הרי הובסו לא על ידי גורם עלוב אלא על ידי מישהו בעל עוצמה. אלה היו שתי הסיבות: האחת – אי-אפשר לחסל את ישראל מבחינת המוסכמות הבינלאומיות. זה יביא אותם להתנגש עם האמריקנים, עם כולם. השנייה – העוצמה הישראלית. השינוי לא חל אצל כולם. יתר על כן, אם אנחנו משתחצים, אנו דוחפים אותם שוב לעמדת החיסול וזו הסכנה הכי גדולה שמרחפת עלינו. כי מה אומרים טובי הערבים: 'נניח שב-1948 הייתה לכם הצדקה – הייתה לכם בעיה של קליטת העלייה, בעיית השואה. אנחנו מבינים שהציונות הייתה האימפרטיב ההיסטורי שלכם, לכן אנחנו משלימים עם גבולות שביתת-הנשק, גבולות לפני 1967. אבל ההתפשטות שלכם עכשיו היא לא מסיבה קיומית, אלא מסיבה של לוקסוס. אתם רוצים להיות יותר רחבים, ואם כך – אתם חלאת המין האנושי'. התנהגותנו מביאה לכך שהתפיסה הבסיסית של הערבים, שהולכת ונוצרת עכשיו, [היא] שאנחנו חלאת המין האנושי, משום שהפלסטינים התחילו בתביעה ל-100% של הארץ וירדו ל-24%, וגם ל-24% אינכם מסכימים? אתם רוצים שהכול יהיה לכם? אז אתם חלאת המין האנושי'.

אני חושב שההחלטה הישראלית על ההתנחלויות תחשב לאחת הטעויות הגדולות שלנו. כאשר חברה מחליטה להשקיע בפרויקט היא עושה מה שאומרים פיזיביליטי טסט [מבחן התכנות]. נכנסנו להוצאות עצומות, שנצטרך להוסיף עליהן, פרט לסכומים עצומים שכבר השקענו, אחרי שהיה לנו לקח כבר עם עניין סיני שגם בו השקיעו סכומי עתק. עוד יצטרכו לשלם פיצויים למתנחלים. עשיתי חשבון: 25 אלף משפחות מתנחלים, להמציא להם דירה, זה ודאי בין 100 אלף דולר ל-200 אלף דולר. קרוב יותר ל-200 אלף דולר. נגיע לסכום של שבעה-שמונה מיליארד דולר, בזה

בלבד. ולא תהיה לנו שום עזרה בעולם, משום שתהיה שמחה לאיד. כל העולם אמר לנו: 'אתם שורדי־ים, זה נוגד לחוק הבינלאומי. זה שורדי־ים, אכלו את זה'.

שאלה: האם כך חשבת מלכתחילה על ההתנחלויות?

הרכבי: אני זוכר דו"ח שכתבתי, כשעבדתי במשרד הביטחון כיועץ. לא כתבתי נגד ההתנחלויות, כתבתי שאנחנו צריכים להיות זהירים מאוד בהתנחלויות ולהסכים רק להתנחלויות שאנחנו באמת בטוחים במאה אחוז שהן תישארנה.

שאלה: מה ההבדל ברמה העקרונית בין התנחלות בשנות ה־80-90, לבין חנייתה, לבין טרומפלדור?

הרכבי: אז הייתה בעיה להקים מדינה, לחץ לפתרון הבעיה היהודית. באים הערבים ואומרים לך: 'עכשיו זה לא הכרחי, אתם עושים את זה מפני שאתם מנוולים, גזילת הרש'. בימי טרומפלדור וחנייתה לא הייתה גזילת הרש, שם הייתה בעיה איך אנחנו יוצרים לנו איזה מאחז לאומי, ואחר כך בא לחץ השואה. היום אין לחץ שואה. מה מוטל פה על כף המאזניים? המותרות הישראליים להתרחבות, כנגד קיום העם הפלסטיני. רצח של העם הפלסטיני כעם. ההתנחלות באה כדי להביא כליה על הישות של העם הפלסטיני.

שאלה: ברור לגמרי, לי לפחות, שממשלת הליכוד לא תיארה לעצמה שהיהודים יוכלו להיות רוב ביהודה ושומרון, אלא שהליכוד התכוון ליצור כוח פנימי אינטרסנטי כל כך חזק שלא יאפשר לממשלות ישראל הבאות לוותר על השטחים. השאלה, אם זה מתייחס רק לליכוד?

הרכבי: בשנת 1977, כשהשלטון עבר לליכוד, היו בין שלושת אלפים עד ארבעת אלפים מתנחלים בכל השטח. שלא ישקרו לי שההתנחלות באה מסיבות בטחוניות. כאשר העלו את אילון־מורה, אמרו שהיא תגן על ישראל? אמרו שהיא נחלת אבות. וזו הסיבה להתנחלות. לזו הצטרפו תיאוריות שלאט לאט נסלק את הפלסטינים. לי אין בעיות מוסריות עם הפלסטינים, לא בעניין טרנספר ולא בעניין אחר. יש לי בעיה אחת: מה מציאותי־מעשי. להיות בלתי מציאותי זה להיות בלתי מוסרי, כי אתה תגרום סבל גדול. יש דבר שמקס ובר קורא לו: המוסריות של האחריות. אם אתה מדינאי ואתה עושה מעשה שהוא לא מציאותי, עשית מעשה לא מוסרי, כי תגרום סבל לעמך. בכסף לא יעזרו לנו. תהיה שמחה לאיד. גם האמריקנים אמרו לנו: 'אל תתיישבו'. קארטר אמר במפורש 'זה לא לגאלי'. אם אתה בא לאמריקנים ומדבר אתם הם יודעים שזה illegal והם אומרים לך את זה. הוויכוח הפנימי יהיה נורא. נניח שיצליחו להוריד את ההתנחלויות: יסתובבו לך פה 130 אלף אנשים תמהוניים, שאו שיאשימו את אלה (וזה רק המיעוט) שהושיבו

אותם, אבל רובם יאשימו את אלה שהורידו אותם.¹ יהיה שוק עצום למדינה מבחינת 'איך טעינו?', אז חלק מהמדינה יגיד: לא טעינו אלא אשם רבין אשר היה רך לבב, שלא עמדנו בלחץ. הלא עמדנו במלחמת ההתשה. לו התעקשנו יותר, הערבים היו משלימים. אנחנו מקימים מדינה פלסטינית בתנאים הגרועים ביותר עם המון דם רע (bad blood). הליכוד אומר 'אין מה למהר', אבל ככל שאנחנו מתעכבים בשלום נוצרים עוד כל מיני גופים שלא היו, כל מיני מפלצות. לו עשינו את אותם מהלכים לפני 1988, לא היה לך החמאס. לפני 1982 לא היה חיזבאללה. כשהייתי ילד, הערבים הידידים לנו נחשבו המטואלים השיעים, עכשיו השיעים הם העוינים. זאת אומרת - הזמן אוזל. הזמן אינו ממד נייטרלי בסכסוך הזה. מה ההבדל בין שנות החמישים לתקופה הנוכחית? אפשר לומר, שבן-גוריון (וודאי גם אני) היינו נגד הערבים, וגם היינו לדידם תוקפנים וכל זה. אבל לא היינו צדקנים. לפי גישתנו אפשר להבין את אותם ערבים שמתנגדים לנו. לא ראינו בהתנגדות הערבים פשע. משה דיין ביטא זאת בשיר שלו על רוטברג בנחל עוז: 'מה כי נלין עליהם?' אני כתבתי חוברת שלמה, שאולי היא הדבר הכי טוב שכתבתי בימי חיי: עמדת ישראל בסכסוך ישראל - ערב, חוברת קטנה שיצאה בהוצאת 'דביר'. רציתי לתמוך בביטוי הזה של בן-גוריון, שצריך להבין אותם ולכן צריך לדעת להתנהג, בלי להגדיש את הסאה, בלי להחמיר את הדברים, ואיך לרכך את הניגודים; סוף כל סוף אנחנו לא יכולים להמציא לנו שכנים אחרים.

שאלה: הנושא של פיזיביליטי [התכנות] הוא נושא מרכזי. אבל בעצם אתה חייב להסכים שניתוח של מציאותיות הצעדים יכול להיעשות רק בדיעבד. אין לך כלים לבחון מציאותיות מלכתחילה.

הרכבי: אין לך כלים מוחלטים, אבל זה לא פוטר אותך מלהתאמץ לראות את הנולד. והחובה לראות את הנולד היא חובה מוסרית של מנהיג. כאשר הייתה ועדת כהן לגבי סברה ושתילה היא לא טענה 'אתה הרגת אותם', היא טענה: 'איך זה לא ראית את הנולד?' בעד אי ראיית הנולד היא דרשה לפטר אנשים. כבר היה לי ויכוח גדול בעניין ברכוכבא. רוב הטוענים נגדי אמרו: 'שהוא יפסיד יכלו לדעת רק אחרי שהוא הפסיד'. זה לא נכון. אנחנו לא יודעים על מרד אחד בכל ההיסטוריה הרומאית שהצליח. הלחץ על רומא בא מהצדדים, לא ממרד, וברכוכבא לא ידע את זה? אני מלמד

1. להלן כמה משפטים שנאמרו בנקודה זו בריאיון המקורי, אבל הושמטו בטקסט הערוך. לאחר רצח ראש הממשלה הסכמנו עם מר דן הרכבי שמן הנכון לפרסום: הרכבי: תהיינה התנקשויות בחיי אישים, רבין לא ימות מוות טבעי. לא שאני מאחל לו את זה חס וחלילה. גינוסר: את זה אני לא מתכוון להדפיס. את המלים האלה אני לא מתכוון להדפיס. הרכבי: חס וחלילה.

בצבא אסטרטגיה, זה עיקר עבודתי. הצבא הרומי הוא הצבא הכי טוב שהיה בהיסטוריה האנושית. הם החזיקו את כל השטח מארמניה עד סקוטלנד בפחות צבא מאשר יש לצה"ל. אין זו חוכמה לאחר מעשה להבין שבר־כוכב לא היה יכול להצליח.

שאלה: האם האמונה והנכונות להקרבה אינם חשובים מהפיזיביליטי?
הרכבי: הכי גדולים שהאמינו היו הנאצים. אם יש מעשי גבורה זה באס־אס, שחירפו את נפשם בלחימה. ויחס בן־גוריון לגבורה מתברר, כי כאשר הציעו לו עיטור על שמם של בר־כוכב ושל החשמונאים הוא סירב. הסכים רק ליהושע בן־נון.

שאלה: כל זה מפני שהוא לא רצה לטפח את מורשת הבית השני אלא את זו של הבית הראשון.

הרכבי: העניין איננו בבית שני. העניין הוא בהצלחה. יהושע הצליח, אם כי עכשיו גם זה אינו ברור.

שאלה: אתה מדבר על ההווה כאילו מדריך ואוסלו לא התקיימו.
הרכבי: גם עכשיו אין לערבים אמון שמשהו יסודי השתנה. הם רואים את התנהגות המתנחלים, שהם הגורם העיקרי.

שאלה: האם הם חושבים שהמתנחלים הם הגורם שמוביל את מדינת ישראל, או הגורם הקובע?

הרכבי: זה לא חשוב. אז הם חלק. ואם עמדת רבין דומה מאוד לעמדת המתנחלים, משום שגם רבין, לפי הכרזותיו, לא מאמין בזה שתהיה מדינה פלסטינית, אז מה לגביהם ההבדל בינו לבין המתנחלים?

שאלה: הוא בכל אופן לא רוצה לשלוט עליהם, זאת אומרת כל הויכוח הוא אם תהיה, או לא תהיה, פדרציה עם ירדן.

הרכבי: חס וחלילה. זה איננו ויכוח בכלל, מפני שזו החלטה מהקונגרס הרביעי הפלסטיני שהיה במאוס 1970. זאת החלטה של כל הקונגרסים הפלסטינים שתהיה פדרציה. אין ויכוח על הפדרציה. יש ויכוח על צורת הפדרציה, משום שהמלך חוסיין רוצה שהפדרציה תהיה תחת מלכות ירדן, הפלסטינים אינם מסכימים להיות תחת מלכות ירדן. הם אומרים שלפדרציה פה יש בעיה גדולה מאוד. האם היא תהיה מלוכה או רפובליקה? כל הפדרציות בעולם הן של יחידות מדיניות שהן זהותיות במבנה המדיני שלהם. בארצות־הברית אפילו בנייני הממשלה בכל אחת מהמדינות נראים אותו דבר.

שאלה: העמדה של רבין אומרת בסיכומו של דבר: 'אנחנו לא נשלוט עליהם'. מה פירוש 'לא נשלוט עליהם'? הם ישלטו על עצמם. זאת אומרת: הם יהיו עצמאים. אלא מה? צריך תהליך להבטחת בטחוננו.

הרכבי: העמדה של רבין היא חמורה מאוד והיא לא תחזיק מעמד. רבין, לצערי הרב, מתעקש על פרטים קטנטנים. אם לפי התוכנית תהיה להם ריבונות, אז כל פרט שהוא מתעקש עליו הוא לשנתיים בלבד. הלוא הפלסטינים

מציעים: אנחנו ניתן לכם זכות וטו, אתם תבדקו כל אחד במעברי הגבול, אבל לא בצורה פומבית. לערפאת יש בעיות פנימיות קשות. אל תשכח שרבין בא להסכם אוסלו עם מנטאליות שלפני אוסלו. כל ימי חייו, וגם שבועיים לפני אוסלו, הכריז שאש"פ הוא בלגניסט, אין עם מי לדבר והם אפסים. עכשיו הוא צריך לאכול את מה שהוא בישל, אבל הוא ממשיך לטעון שלא תהיה מדינה פלסטינית. האין הוא מבין שברגע שהוא הכיר באש"ף, הוא הכיר בהם כגוף מדיני?

שאלה: אני חושב שהוא מבין, וזו טאקטיקה כלפי פנים, שאמנם תכביד עליו בהמשך.

הרכבי: אני חושב שזה יותר חמור, משום שרבין, שעמדו כלפי אש"פ הייתה איומה כל התקופה, קשה לו להבין שהכול השתנה. הוא לא טיפש, ומהיכן חוסר גבונותו להמשיך להכריז שלא תהיה מדינה פלסטינית, אחרי שהוא כבר למד את הלקח שאת הכרזותיו הגדולות נגד אש"פ הוא צריך לאכול? עכשיו הלא הוא יצטרך לאכול את דבריו של היום. הוא נותן נשק לידי מתנגדיו מבית. אני חושב שעדיין נשארו אצלו שרידי גישתו הקודמת.

שאלה: הוא צריך לעבור את השנתיים או השלוש של המשא ומתן.

הרכבי: הוא לא יעבור את השנתיים והשלוש, כי לו באו לפלסטינים בגישה נכונה הפלסטינים והישראלים היו מגיעים להסכם. כשלא ניגשים כך נוצרת שנאה איומה בין שתי המשלחות. אני יודע את זה מנסיון מבפנים, יגיעו עם הדם הכי רע. מה היה בהסכם רודוס? נוצר דם רע. אם אתה מתחיל משא ומתן ואתה יוצר בלאד בלאד (דם רע), אחר כך קשה מאוד לתקן. אותם הדברים אני יכול להגיד נגד ערפאת. גם ערפאת בא להסכם פוסט אוסלו עם מנטאליות שלפני אוסלו.

שאלה: אז אפשר שישתפשו משני הצדדים.

הרכבי: אני לא אומר לך מה שיהיה. אינני יודע מה תהיה התוצאה.

שאלה: אתה אמרת שבשנות השבעים חל שינוי אצל הערבים ...

הרכבי: לא. בהתחלת שנות השבעים. אמרתי שזה תהליך איטי. בראשונה הופיעו מאמרים של סופרים ערבים שמתייחסים בחיוב לקיום מדינת ישראל. סופרים מצרים, נגיב מחפוז ואחרים. ראיתי זאת בעצמי והתחלתי לדווח על זה, כי ראיתי את תפקידי לדווח על העמדה הערבית. אני לא מעצב את העמדה הערבית. כאשר העמדה הערבית הייתה איומה, דיווחתי עליה. כאשר התחילו ניצנים של נטייה חדשה, דיווחתי גם על ניצנים אלה.

שאלה: נחזור לתקופה קודמת. אני שואל את הערכתך לדעה האומרת שאילו גולדה הייתה מקבלת את ההצעות של דיין ללכת לקראת סאדאת, מלחמת יום הכיפורים הייתה נמנעת ואפשר היה להגיע להסכם שלום הרבה יותר מוקדם.

הרכבי: להסכם שלום אינני יודע. העמדה הבסיסית של סאדאת הייתה: שלום זה עניין לדור הבא. אם הוא דיבר אז על שלום התכוון לאי-לוחמה. אולי, לו

היו מתחילים לדבר אתו והייתה נוצרת דינמיקה של משא ומתן, אפשר שמא־הלוחמה היו מגיעים לשלום. אינני יודע, מפני שזה לא היה. אני רק יכול להגיד: אז לא הייתה לו עמדה להגיע לשלום. הוא אמר: שלום הוא בלתי אפשרי, זה עניין לדור הבא. זה היה הביטוי שלו.

שאלה: אם זה עניין לדור הבא, השלום היה בכל זאת פרספקטיבה אפשרית. כלומר, כבר אז היו סימני שינוי.

הרכבי: בתחילת שנות השבעים היו התחלות של איזה סימני שינוי, אבל השאלה היא: האם הכוונה לשלום, או להרפיה של המתחים. גם בתקופת נאצר היה רצון להרפיה זמנית של המתחים, משום שנאצר היה זקוק לשקט כאשר ניהל משא ומתן עם הבריטים לפינוי התעלה, כי הוא חשש שאם תהיה התחממות הבריטים ישתמשו בזה כתירוץ להישאר בתעלה.

שאלה: מה דעתך על ההצעות והמציעים של פתרונות שונים לאחר מלחמת ששת הימים? יגאל אלון שרצה לקחת את יהודה ולהשאיר את חברון; ישעיהו ליבוביץ שהציע להחזיר הכול בלי שום תנאים; יצחק בן-אהרון שהציע להחזיר את הרוב ולהישאר בגבולות שלדעתנו הם חיוניים לבטחוננו, בלי כל משא ומתן, ומשה סנה שהציע שאנחנו נקים מדינה פלשתינאית בברית עם ישראל?

הרכבי: זה נושא רחב מדי ואשיב על חלק מן השאלה. 'גבולות בני הגנה' של יגאל אלון זה חסר שחר. אין דבר כזה, כי החלוקה היא לא דיכוטומית, בין שחור ללבן, אלא חלוקה סקלרית (graduality), של הרבה גוֹנִי אפור. יש גבולות שיותר קל להגן עליהם ויש גבולות שיותר קשה להגן עליהם, וזה משתנה עם הטכנולוגיה. תוכנית אלון הייתה נִפְלֵ מהיום הראשון, היה לי ויכוח עצום אתו. העמדה היסודית של בן-אהרון הייתה עמדה של אחדות-העבודה, שתמיד הייתה עמדה תוקפנית, טבנקינאית. אני לא חסיד של בן-אהרון, בצורתו הלעגנית הביקורתית. הייתי יחד אתו בעניין הפרשה בשורשים בסוף 1987, הוא התבטא באיזה ביטול, באיזה ביזוי, בקיצור: בן-גוריון ואחרים, והטיפשות שלהם; כזה שחצן הנבנה מקלונם של אחרים.

שאלה: אני מדבר על הרעיון של בן-אהרון, לוותר על השטחים שנכבשו ב-1967 ורק לשנות את הגבולות, כנראה במידה מצומצמת, ולהשאיר להם את כל השאר ושהם ישברו את הראש בתוך גבולותיהם. לא להיכנס אתם לשום משא ומתן. העמדה שלו היא מסוג העמדות המקובלות כעמדות יוניות.

הרכבי: לסגת בלי לדרוש מהם שום התחייבות? אז אתה מזמין עליך את כל פעולות הטרור האפשריות. עכשיו דורשים מהם להשתלט על אנשיהם. החמאס יודעים שברגע שיהיה שלטון ערבי ברצועה הם מתעמתים עם השלטונות הערביים. לו עשינו מה שהוא הציע, לפי מה שאתה מספר, זה היה גורם להפקרות כלפינו. ואז השאלה אם זו הפקרות או חוכמה.

אני חושב שלליבוביץ הוא אחד האנשים הגדולים שלנו. אני גם מקבל הרבה דברים שהוא אומר לגבי היהדות. ויש דברים שאני לא יכול לקבל

אצלו. יש אצלו מידה גדולה של תיאטרליות בדברים, וגם את עניין הדתיות שלו אני לא מקבל. לפיו, מי שלא הולך לבית הכנסת הוא לא יהודי. לגבי סנה. הפספוס הגדול שלו היה טעות בצפיית ההיסטוריה האנושית. כי אם היה מאורע גדול במאה שלנו זה מפלת הקומוניזם. תחזית העתיד שלו הייתה שברית־המועצות הולכת להשתלט על העולם. הלוא הפרו־קומוניזם שלו זו דאגה לישראל, ופה הוא טעה טעות גדולה. אני לא יכול להגיד לך שאני חזיתי את נפילת ברית־המועצות, אם כי הנחתי שזה יקרה וכתבתי על זה וחשבתי גם מסיבות אחרות, מסיבות של המתיחויות הלאומיות בתוכה.

שאלה: יש לך טענות ליהדות. אתה יהודי לא מאמין. האם מותר להגדיר אותך ככזה?

הרכבי: אני יהודי שחושב שהדת הכי עמוקה היא הדת האגנוסטית. זאת אומרת שאני פוסל את כל אלה המתיימרים לדעת מה רוצה אלוהים. אם יש אלוהים, על סמך מה הם יודעים מה הוא רוצה? אני קורא עכשיו את הספר של משה אידל על הקבלה, והקבלה לדעתי היא שערורייה. יהודים מתארים לעצמם את מבנה האלוהים, עושים מורפולוגיה של האלוהים [כמו] שמנתחים ג'וק במעבדה. אצלם יש לאלוהים שכבות גיאולוגיות. יש חלק זכרי באלוהים ויש חלק נקבי.

שאלה: אתה יכול לראות בכל זה מטאפורה.

הרכבי: באמת? מטאפורה? זו נבזות. בזה אני מקבל את לייבוביץ, שאומר שהקבלה זה המוגלה של היהדות. אבל אני שואל את עצמי למה זה קיים אצלנו? למה לא קיים בשום תרבות אחרת?

שאלה: האין מיסטיקה בתרבויות אחרות?

הרכבי: יש, אבל לא כזו. יש מיסטיקה של חוויות מיסטיות, אבל לא תיאור הקורקבן של האלוהים והמבנה שלו. האם ראית אצל הנוצרים שאלוהים מחולק לעשר ספירות, ושאתה יכול להשפיע על ההרמוניה בתוך האלוהים? הלא זו חוצפה שאין לה שם.

שאלה: קוראים לכך גישה תיאורגית. לדעתם אפשר להגיע לכך על ידי התנהגות נכונה של האדם, האלוהים מדריך את האדם להתנהג נכון.

הרכבי: אלוהים אומר לך תתנהג נכון, אבל לא כדי להביא שהקורקבן שלו יזוז לצד אחר.

שאלה: אתה מקבל את זה יותר מדי ליטראלי.

הרכבי: לא אני, הם לקחו את זה באופן ליטראלי! השאלה שלי היא למה זה מופיע דווקא אצלנו בצורה כזאת. למה אין את זה בשום דת מונותיאיסטית?

דתות של אלילות זה דבר אחר. באיזו דת מונותיאיסטית יש אמונה בנסים? לייבוביץ אומר שהוא לא מאמין בהשגחה פרטית. הוא לא מאמין שאדם מסוים כל כך חשוב בעיני האלוהים, שהאלוהים יטפל בבריאותו וכו'. התפילה בשביל לייבוביץ היא לא כדי להשפיע על האלוהים אלא

בגלל השפעת התפילה עליי. להתפלל כדי לעשות מניפולציה של האלוהים זה סקנדל. הקבלה עוסקת במניפולציה של האלוהים.

שאלה: אתה מקבל את התנ"ך?

הרכבי: אני אוהב את חז"ל יותר מאשר את התנ"ך. אך סיפור הכי גדול בעיני בתנ"ך זה כאשר אליהו הולך לפגוש את האלוהים. הוא הולך למדבר ומחכה. הנה רוח מפרק הרים ומשבר סלעים, והוא אומר: לא ברוח אדוני; ואחר הרוח רעש, והוא אומר: לא ברעש אדוני; ואחר הרעש אש, והוא אומר: לא באש אדוני; ולבסוף קול דממה דקה, והוא מליט את פניו ויודע שהוא נמצא בפני אלוהים. זה בשבילי הגדולה. ולכן אני שונא כאשר ז'בוטינסקי אומר כי 'שקט הוא רפש'. לעומתה אני מתפעל מן הגישה של 'לא ברעש אדוני', אלא ב'קול דממה דקה'. אני מפרש זאת, שאלוהים איננו במאורע דרמטי חד-פעמי, פנטסטי. אלוהים נמצא בתהליכים, באבולוציה ולא ברבולוציה.

שאלה: אתה מאמין בסיפורי התנ"ך? למשל בקריעת ים סוף?

הרכבי: לא. אני גם לא בטוח שהסיפור עם אליהו אמנם התרחש. אני לא בוחן את העובדות של הסיפורים בתנ"ך, אלא שוקל אותם לפי האיכות האידיאלית שבהם. יכול להיות שאלה הנביא לא היה ולא נברא, אבל האיכות המחשבתית בעניין הזה גורמת לי להתפעם.

שאלה: האם לדעתך לא יכול להיות דבר שהוא מחוץ לגדר הטבע?

הרכבי: אני לא יודע. אני אומר שזה חוצפה מצדי אם אנסה לדבר על האלוהים. ואני חושב שהדתיות האמיתית היא הדתיות האגנוסטית. כשמישהו מתיימר לדעת מה רוצה האלוהים, אני אומר לו: של נעליך מעל רגליך. אחד הדברים הכי נוראים ביהדות זה הרעיון של 'אתה בחרתנו'. בעוד ש'אתה בחרתנו' בגולה הביא את היהודים לכליה, 'אתה בחרתנו' אצל בגין הביא לגישה שמותר לנו לספח, ואצל גוש אמונים שמותר לנו להרוג ערבים מפני ש'אתה בחרתנו'. הרב צבי קוק, שאין לי די מלים כדי לבטא את זעמי על השקפותיו, מסביר שהערבים כולם גנבים, כולם מנוולים, כולם פושעים. מדוע? - משום שהארץ הזו הובטחה ליהודים, ואם אתה, הערבי, באת להתיישב בה אינך אלא גנב. גם אם לא התיישבת בה, אלא נולדת בה, גם אז הנך פושע. זה פשע שעובר בירושה, מדור לדור, לכן כל הערבים הם פושעים. מחשבה כזו היא צעד אחד לאשוויץ. אני לא אומר זאת מתוך אהבה לערבים. הערבים אומרים, שאני האיש שגרמתי להם יותר נזק מכל יהודי, בכך שפרסמתי את האמנה הפלסטינית, ובספרים שלי תיארתי את גישתם הבסיסית, והצלחתי בזה, כי זה התקבל בעולם. אבל אני רואה אותם כבני אדם, הרב צבי קוק רואה אותם כפושעים.

חבל, אני כבר עייף עכשיו. יותר מכל הדברים ששאלתם אותי הייתי רוצה להרחיב את הדיון בשאלות היהדות. אולי אכתוב זאת כהרהורים לסיכום. אני מקווה שאספיק, כי אני כבר איש זקן, בן שבעים ושתיים.

מחקר

ביטחון ומדיניות חוץ

יחסי הגומלין בין הנציב העליון, סר אלן קנינגהם,
לבין המלך עבדאללה 1945 – 1948

חיים לבנברג

הכל מסכימים כי ללא תמיכתן הכספית והפוליטית של ממשלות בריטניה השונות לא היה עולה בידי עבדאללה להחזיק במוסרות השלטון במשך שלושים שנה (1921–1951), עד להירצחו בירושלים ביולי 1951. תחילה שלט כאמיר על עבר־הירדן, בחסות המנדט הבריטי, ואחר כך מלך על 'הממלכה ההאשמית של ירדן', לאחר שהבריטים העניקו לה עצמאות, במאי 1946. אולם לא הכל מסכימים לגבי אופיו ואישיותו של עבדאללה. יש שראו בו – דוגמת קירקברייד, שגריר בריטניה בעמאן (ראה להלן) – ידיד נאמן עושה דברה של בריטניה; ואילו אחרים, כמו גנרל מקמילן ובריגדיר קלייטון, ראו בו 'שועל ערום', 'רמאי ושקרן' שלא יהסס, בעת הצורך, לפעול מאחורי גבם של הבריטים כדי לקדם את מאווייו.

חיבור זה מנסה אפוא לבחון את מערכת היחסים שנרקמה בין שני האישים – הנציב העליון קנינגהם והמלך עבדאללה, שני אישים בעלי רקע תרבותי וחברתי כה שונה, שההיסטוריה הועידה להם תפקיד חשוב בעיצוב גבולותיה של המדינה היהודית שעמדה לקום ב־15 במאי 1948.

ב־5 ביולי 1945, פחות מחודשים לאחר כניעת גרמניה הנאצית בפני בעלות־הברית, נערכו בחירות כלליות לפרלמנט הבריטי. למעשה היו הבחירות אמורות להיערך כמה שנים קודם לכן, אך מועדן נדחה בגלל המלחמה. הבחירות הכלליות הקודמות נערכו עשר שנים קודם לכן, ב־14 בנובמבר 1935. המפלגה השמרנית זכתה אז ברוב מכריע, 432 צירים לעומת 154 שקיבל הלייבור. בבחירות של קיץ 1945 התהפך הגלגל. הלייבור הוא שזכה ברוב גדול – 393 צירים לעומת 213 שקיבלו השמרנים.

ב־27 ביולי 1945 הרכיב קלמנט אטלי את ממשלת הלייבור, ובמסגרתה השאיר בידיה את תיק ההגנה. ארנסט בוויין התמנה לשר החוץ, ואילו ג'ורג' הול התמנה לשר המושבות. צוות שרים זה היה אמור לקבוע את מדיניות ממשלת הלייבור בשאלת

1. שגרירות ארצות־הברית בלונדון לושינגטון, 30 ביוני 1947, הארכיב הלאומי, וושינגטון, VSNA 741.90/6–3047. גנרל גורדון מקמילן היה מפקד הכוחות הבריטיים בארץ־ישראל בשנים 1947–1948. ואילו בריגדיר ניקהול קלייטון היה בשנים 1945–1948 ראש המשרד הבריטי למזרח התיכון בקאהיר.

ארץ-ישראל, אבל עד מהרה התברר כי האיש שעתיד להשפיע יותר מכל על מדיניות זו הוא בוויין.

הכל המתנינו לשמוע את דבר ממשלת הלייבור, אלא שרק ב־13 בנובמבר, לאחר שבועות של ציפייה דרוכה, מסר בוויין בבית־הנבחרים בלונדון הצהרה מדינית בשאלת ארץ-ישראל. בהצהרתו התווה את מדיניות ממשלתו, והודיע על הקמת ועדת חקירה אנגלו-אמריקנית, שתבחן דרכים לפתרון שאלת ארץ-ישראל ותגיש את המלצותיה לממשלת בריטניה.²

הצהרת בוויין התקבלה באכזבה הן בישוב והן אצל ערביי ארץ-ישראל. לא להצהרה כזאת ציפה היישוב ממנהיגי הלייבור, שבמשך שנים ישבו באופוזיציה, גינו את הספר הלבן וראו בו הפרת הבטחה שניתנה לעם היהודי. ואילו הערבים ראו בהצהרה התכחשות לספר הלבן של 1939.

ב־14 בנובמבר 1945, למחרת הצהרת בוויין, שבה הדגיש כי מדיניותו תואמה ותתואם גם להבא עם שר המושבות,³ נערך דיון בראשות שר המושבות הול וצמרת משרדו (קריין-ג'ונס, ריילי, גטר ואחרים) ובהשתתפות קנינגהם, שימים ספורים קודם לכן מונה לנציב העליון לארץ-ישראל ולעבר-הירדן. ריילי פתח את הדיון בהדגישו, כי 'אף על פי שארץ-ישראל ועבר-הירדן נמצאות תחת שלטון מנדט אחד, ועתידה של עבר-הירדן קשור קשר הדוק לעתידה של ארץ-ישראל', רצוי להתחיל כבר עכשיו בהגשמת ההבטחה שניתנה לעבדאללה ב־1944, וכי על ממשלת בריטניה לפתוח במשא ומתן עם עבדאללה על חתימת הסכם חדש, שלפיו תזכה עבר-הירדן ל'התפתחות חוקתית מקבילה לזאת הקיימת בארצות ערב השכנות'. גטר הוסיף שצעד ראשון בכיוון זה כבר נעשה עם הזמנתו של עבדאללה לבקר בלונדון בתחילת 1946.⁴

קנינגהם העיר כי הוא מקווה שביקורו של עבדאללה לא יסתיים בהבטחות סרק, שהרי 'משהו צריך להיעשות למען אחד מידידינו הנאמנים, המעטים, במזרח התיכון'.

סוכם שהנציב העליון, לאחר שייפגש עם עבדאללה, יעביר לאישור הקבינט את רעיונותיו בדבר תוכן החוזה המיועד בין ממשלת בריטניה לבין עבדאללה. הנאספים, שהעדיפו כנראה לדון במכלול הנושאים בשיטה של 'מן הקל אל הכבד', עברו לדון בשאלות הקשורות בארץ-ישראל – הצורך בפירוק הנשק של 'ההגנה', מכסות עלייה ליהודים ושחרורו של ג'מאל אל-ח'וסייני ממקום גלותו ברודזיה.

לקראת סיום הדיון ביקש הנציב העליון לשמוע את העקרונות שקבעה הממשלה בעניין ארץ-ישראל, כדי שיוכל לפעול לפיהם. 'כחייל, הוא ערך השוואה עם מבצעים צבאיים. כאשר מפקד עליון מטיל משימה על אחת מעוצבותיו, הרי שהמשימה תיכתב בסעיף "כוונות" [כל פקודת המבצע], ובה ייקבעו מטרות המבצע.

2. דיונים של בית־הנבחרים: Commons, 13 November 1945, Cols. 1929-1930

3. שם, טור 1932.

4. רישומים על נקודות שהעלה הנציב העליון בפגישותיו עם מזכיר המדינה, 14 בנובמבר 1945, PRO, CO 532/1882

שיטת הביצוע תהיה נתונה, כמובן, לשיקול דעתו של מפקד העוצבה.⁵ שר המושבות התחמק מלקבוע עקרונות ברורים, והסתפק בקביעה הכללית שה'כוונה', במובנה הרחב, היא 'לשמור על השקט בארץ-ישראל' (to Keep the Peace in palestine).⁵

סביר להניח שתשובתו המתחמקת של הול הושפעה, בין היתר, גם מפרשת התפטרותו של הנציב העליון הקודם, לורד גורט, ימים ספורים קודם לכן. הול הציע ללורד גורט נוסח של הודעת התפטרות, מסיבות של בריאות לקויה, שיודגשו היטב בנוסח המוצע, מפני שהודעה כזאת תהיה יותר משכנעת ותמנע ספקולציות לא רצויות. 'אם למרות הכל ישאלו שאלות בדבר חילוקי דעות כלשהם, שהתעוררו כביכול בינך לבין ממשלת הוד מלכותו, הם יוכחשו מכל וכל'.⁶

הול ביקש, כנראה, להימנע מדיון בעקרונות המדיניות הבריטית בארץ-ישראל – שלורד גורט חלק עליהם, ולפיכך נאלץ להתפטר – והעדיף להשאירם מעורפלים, כדי להגדיל את מרחב התמרון של הנציב החדש בבואו לספל בנושאים הבוערים, תרתי משמע, בארץ-ישראל. ואכן, עברו הצבאי המפואר של קנינגהם צריך היה להכשירו למלא את תפקידו החדש והמסובך.

גנרל סר אלן גורדון קנינגהם נולד ב-1 במאי 1887 באירלנד, לאב שהיה פרופסור באוניברסיטת דבלין. החל משנת 1906 שירת כקצין בצבא הבריטי. במלחמת העולם הראשונה לחם בצרפת, וזכה לציונים לשבח ולאותות הצטיינות גבוהים. במלחמת העולם השנייה הועמד בראש צבאות הברית באפריקה המזרחית, ובתחילת 1941 הביס את הצבא האיטלקי, ובכך שם קץ למושבות האיטלקיות באפריקה המזרחית. בנובמבר 1941 עמד בראש המחנה השמיני, שהבקיע את מערך ה'ציר' במדבר המערבי. לאחר שבריאותו התרופפה הוא נאלץ לשוב לאנגליה, ופילדמרשל מונטגומרי, גיבור אל-עלמיין, החליף אותו.

אחיו, האדמירל סר אנדרו קנינגהם, היה בימי מלחמת העולם השנייה מפקד צי בעלות-הברית בים התיכון והלורד הראשון של האדמירליות.⁷

השבעתו של קנינגהם כנציב עליון לארץ-ישראל ולעבר-הירדן נערכה ב-21 בנובמבר 1945 בנוכחות נכבדים, יהודיים וערבים מארץ-ישראל. הנסיך טלאל, בנו בכורו של עבדאללה, ייצג את אביו בטקס.⁸ באותו יום הגיעה לשיאה הפעילות הפוליטית המתחדשת של ערביי ארץ-ישראל. הוועד הערבי העליון (להלן: הוועה"ע), שפוזר ב-1938 בידי הממשלה הבריטית בשל מעורבותו במרד הערבי, הוקם מחדש. ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית אמורה הייתה להיפגש עם 'נציגים מוסמכים' של היישוב היהודי ושל ערביי ארץ-ישראל ולשמוע את טיעוניהם. מכאן נבע הצורך הדחוף להקים את הגוף המייצג של ערביי ארץ-ישראל. זאת, כנראה, הייתה גם הסיבה

5. שם.

6. שר המושבות אל גורט, 1 בנובמבר 1945, PRO, FO 371/45383, E8477.

7. ביוגרפיה רשמית, הבקר, 22 בנובמבר 1945.

8. שם.

לכך שבדיוני הול-קנינגהם ב־14 בנובמבר 1945 נדון שחרורו של ג'מאל אל-חוסייני, שעתיד היה לעמוד בראש הוועה"ע.

מדינות הליגה הערבית, שהסכימו לשתף פעולה עם ממשלת בריטניה בפתרון שאלת ארץ-ישראל,⁹ הטילו על ג'מיל מרדס, נציג סוריה לליגה הערבית, לתווך ולפשר בין המפלגות והסיעות השונות בארץ-ישראל ולשכנען בצורך להגיע להסכם על ההרכב של הוועה"ע המחודש.¹⁰ מאידך, עבדאללה, שארץ-ישראל היוותה אבן יסוד בתוכניתו להקמת 'סוריה הגדולה', לא היה מוכן להפקיד את הרכבת הגוף המייצג העליון של ערביי ארץ-ישראל בידי מתנגדיו בליגה הערבית, שכן ידע שהוועה"ע, אם יהיה בשליטת החוסיינים, יעשה הכל כדי למנוע את הכללת ארץ-ישראל במסגרת 'סוריה הגדולה'.¹¹

ואכן, כשהגיע ג'מיל מרדס לירושלים, לא הופתע למצוא שם את עבדאללה, שכבר הספיק להכריז כי תוכניתו להקמת 'סוריה הגדולה' שרירה וקיימת. ועוד הוסיף: 'אמשיך במאמציי לאחד את ערביי ארץ-ישראל, כפי שעשיתי עד כה'. יתר על כן, במסגרת מאמציו של עבדאללה 'לאחד את ערביי ארץ-ישראל' ולהרכיב ועד ערבי עליון, שיהיה נתון להשפעתו,¹² הוא אף גייס לעזרתו את נורי סעיד, ראש ממשלת עיראק.

ואמנם, עד השתלטותו המוחלטת של המופתי, בקיץ 1946, על הוועד הערבי העליון, שלאחר ועידת בֶּלוֹדֶן שינה את שמו לוועד הפועל הערבי העליון, הצליח עבדאללה, בעזרת הכספים שקיבל מעיראק ושהועברו למפעליהם של חברי הוועד הערבי העליון מוסא אל-עלמי וחלמי פחה, להשפיע על מהלכיו של הוועה"ע.¹³ אין זה מעניינו של חיבור זה לדון ביחסים המתוחים ששררו בין הוועה"ע בהנהגתו של המופתי, שהתנגד בחריפות למדיניות הבריטית בשאלת ארץ-ישראל, לבין עבדאללה, שהעריך שמדיניות זו, אם תתגשם, תאפשר לו לספח לממלכתו לפחות את החלק הערבי של ארץ-ישראל. נציין רק שמעורבותו המתמדת של עבדאללה במהלכי הוועה"ע שימשה את הנציב העליון כערוץ תקשורת לא רשמי, שבאמצעותו ביקש לשנות עמדות של חברי הוועה"ע - כפי שאירע, למשל, בעת שהוועה"ע, בראשותו של ג'מאל אל-חוסייני, דחה את הזמנת ממשלת בריטניה להשתתף בוועידת לונדון בסתיו 1946. סירובו של הוועה"ע ליטול חלק בוועידה אלא אם כן יעמוד המופתי בראש המשלחת, ועמדתו הנחרצת של ג'מאל, שרק לוועה"ע הסמכות

9. פרוטוקול של בריגדיר קלייטון, 19 בנובמבר 1945, PRO, FO 141/1021, 129/145/45.

10. חסין פח'רי אל-חאלדי, 'כיצד גילה מרדס בֶּפ את הוועד הערבי העליון', אל-מסתקבל, 25 בינואר 1946; פרוטוקול של השגריר הבריטי בקאהיר, 14 בנובמבר 1945, PRO, FO 141/1021, 129/128/45.

11. הנציב העליון אל מזכיר המדינה, 1 בדצמבר 1945, ארכיון סנט אנתוני'ס קולג', אוקספורד, מסמכיו האישיים של קנינגהם, ארגו 46/I/I.

12. אל-מסתקבל, 25 בינואר 1946.

13. תזכיר של ממשלת ארץ-ישראל, יומן שוטף אודות התפתחויות מדיניות בארץ ישראל מ-1 בינואר 1945 ועד 31 בדצמבר 1945. תזכיר הנציב העליון למזכיר המדינה לענייני מושבות, 9 ביולי 1947, מסמכי קנינגהם 80-76/I/II; אל-יחדה, 30 בספטמבר 1946.

יחסי הגומלין בין הנציב העליון לבין המלך עבדאללה

הבלעדית לקבוע מי יהיו הנציגים של ערביי ארץ-ישראל לוועידה, לא התקבלו על דעתה של ממשלת בריטניה. כל נסיונות השכנוע של הנציב העליון לשנות את עמדתו של ג'מאל נכשלו, והוועידה עמדה להתכנס בלא השתתפות נציגים של ערביי ארץ-ישראל.¹⁴

ב-9 בספטמבר 1946, יום פתיחת הוועידה, זימן אליו עבדאללה את ג'מאל, במאמץ של הרגע האחרון וניסה לשכנעו למתן ולהגמיש את עמדותיו מיד לאחר הפגישה של ג'מאל שוחח עבדאללה, בארמונו שבצמח, עם הנציב ועם המזכיר הראשי של ממשלת ארץ-ישראל, שאו (Shaw), ודיווח להם על הלחץ הכבד שהפעיל, ללא תוצאות, על ג'מאל.¹⁵

נכונותו של עבדאללה לסייע לנציב העליון גם לאחר שהסתיימו הקשרים הרשמיים בין הנציב לאמיר, לאחר שב-25 במאי 1946 זכתה ירדן לעצמאות, לא נבעה רק מהכרתו שקיומה של ממלכתו תלוי ברצונה הטוב של בריטניה וש'בריטניה היא המגן היחיד של הערבים מפי רוסיה', ולכן 'על הערבים לנסות ולסייע לבריטניה לפתור בעיה זו [של ארץ-ישראל] ולא להערים קשיים בדרכה'.¹⁶ נוספה לכך סיבה אישית. בין הנציב לעבדאללה נרקמה ידידות אישית אמיצה, שהתהדקה תוך כדי ביקורים הדדיים זה בארמונו של זה.

בהתחלה נראה היה כי זאת 'אהבה התלויה בדבר'; הן הנציב והן עבדאללה ראו בקשרים ביניהם אמצעי לקידום הדדי של מטרותיהם, ורק בשלב מאוחר יותר נוצרה ה'כימיה' בין השניים. מפליא רק באיזו מהירות נמצאה ביניהם שפה משותפת. כבר ב-4 בדצמבר 1945, עשרה ימים בלבד לאחר שנכנס לתפקידו, שלח קנינגהם מברק אישי לשר המושבות ובו, בין היתר, דיווח על דיוני הליגה הערבית, שהתקיימו בקאהיר ב-30 בנובמבר ושהועברו אליו 'באופן בלתי רשמי' בידי האמיר עבדאללה.¹⁷ התגמול לא איחר לבוא. ב-24 בדצמבר 1945, במהלך דיוני הליגה בקאהיר, כשהתלהטו הרוחות בשאלת 'סוריה הגדולה' בין חברי המשלחת מעבר-הירדן והמשלחת הלבנונית, כתב קנינגהם לשגריר בריטניה בקאהיר, לורד קילרן: 'לאור ההסתה שהתנהלה כנגד האמיר עבדאללה ושרי ממשלתו בעניין שאלת "סוריה הגדולה", אני חושב שצריך להעביר אליך את נקודת ההשקפה של עבר-הירדן בפרשה'. קנינגהם, שיצא להגנת עבדאללה, הוסיף בנימה אישית:

אני חושב שיש מקום לחשד שאירוע זה [הסכסוך בין חברי שתי המשלחות]

14. רישומים על שיחה בין הוד מעלתו [הנציב העליון] לבין ג'מאל ביי אל-חוסייני, שנערכה בבית הממשלה [ירושלים] ב-8 באוגוסט 1946 וב-26 באוגוסט 1946, מסמכי קנינגהם 39-36/1/V, 41-42; קנינגהם למזכיר המדינה, 28 ביולי, 16, 17, 26 באוגוסט 1946, מסמכי קנינגהם 32/I, 35, 37, 56, 181/1/I.

15. הנציב העליון למזכיר המדינה, 9 בספטמבר 1946, PRO, FO 141/1091/101/443/46.

16. רישום אודות פגישה עם הוד מלכותו המלך עבדאללה ב-1 ביוני 1946, מסמכי קנינגהם 3/2/VI.

17. קנינגהם למזכיר המדינה לענייני מושבות, 4 בדצמבר 1945, PRO, CO 733/ 465/75872/134/ 75998/6/45.

נוצל בניסיון להשחיר את פניו של עבדאללה בעיני העולם הערבי. שאיפותיו של הוד מלכותו [עבדאללה] ידועות לכל, והוא חושש שעקב גילו לא נותר לו אלא זמן מועט להגשים את חלומו, בצורה זו או אחרת, על סוריה הגדולה. לא יהיה זה בלתי הוגן לתארו כ'זקן נחפז'... הוד מעלתו [עבדאללה] אינו תמיד ללא דופי, כפי שגם קירקברייד, המכיר אותו היטב, מוכן להסכים, אלא, כפי שתלמד לדעת, יש גורמים בעלי עוצמה הפועלים בתוך העולם הערבי. מאחר שהאמיר עבדאללה, עם כל מגרעותיו, הנו ידיד יציב ונאמן של בריטניה (ואכן נאמנותו בעת צרה אינה ניתנת להשוואה עם כל שליט או מדינאי אחר), הוא חושב שיהיה זה אך צודק כלפיו שעמדת עבר-הירדן תוסבר.¹⁸

אלק קירקברייד, שהיה באותה עת ציר בריטניה בעמאן, היה האיש שתרם יותר מאחרים להציג את עבדאללה כידידם וכאיש אמונם של הבריטים. יחסיהם של השניים נמשכו לאורך שלושים שנות שלטונו של עבדאללה. כבר בפגישתם הראשונה, בשנת 1921, כאשר עבדאללה הגיע מחג'אז בראש אנשיו לכרך התקבל שם על ידי 'קצין פוליטי' בריטי – סר אלק קירקברייד, 'ומיד נוצרה ביניהם חיבה הדדית, ובשנים הבאות שירתה ידידותם היטב את יחסי בריטניה-עבר-הירדן'.¹⁹ הקשר בין השניים התהדק במהלך השנים והגיע לשיאו בשנים 1946–1951, כשקירקברייד שימש שגריר ארצו בעמאן. קירקברייד נחלץ לא פעם להגן על עבדאללה וליישר את ההדורים בינו לבין ממשלת בריטניה, כאשר עבדאללה, שלא זנח כאמור את חלומו למלוך על 'סוריה הגדולה', איים שיגשים את חלומו בכוח. היו אלה איומי סרק, אולם הסערה שחוללו בבירות ערב השונות אילצה את קירקברייד להרגיע את לונדון ולהסביר כי הם גובעים מגילו המתקדם ולכן יש להתייחס אליהם בסלחנות.²⁰

במהלך שנת 1946, בעקבות מפגשים וביקורים הדדיים שקיימו הנציב ועבדאללה, התהדקו הקשרים האישיים ביניהם. ב־16 בינואר 1946 ביקר הנציב את עבדאללה בארמונו שבשונה (שונת-נמרין), כדי למסור לו אישית את החלטת בוויין להעניק עצמאות לעבר-הירדן. עבדאללה 'הפגין שביעות רצון בולטת', דיווח הנציב ללונדון עם שובו לירושלים.²¹ ב־20 בפברואר התארח עבדאללה ולן בארמון הנציב בירושלים, ולמחרת המריא דרך נמל התעופה בלוד ללונדון, כדי לנהל שם שיחות על עצמאותה של עבר-הירדן.²²

כאשר חזר עבדאללה מלונדון ב־27 במארס, עשה הנציב מחווה יוצאת דופן כדי להפגין את ידידותו לעבדאללה, והגיע לנמל התעופה בלוד, שם קיבל את פניו יחד

18. קנינגהם ללורד קילרן, 24 בדצמבר 1945, מסמכי קנינגהם 1/2/VI.

19. מרי וילסון, המלך עבדאללה, בריטניה והקמתה של ירדן (אנגלית), קיימברידג' 1987, עמ' 50.

20. מזכר של קירקברייד מ־9 בספטמבר 1947, PRO, FO 371/61497.

21. הנציב העליון למזכיר המדינה, 1 בפברואר 1946, מסמכי קנינגהם 35/1/I.

22. הנציב העליון למזכיר המדינה, 2 במארס 1946, שם 44/1/I.

יחסי הגומלין בין הנציב העליון לבין המלך עבדאללה

עם נכבדים מעבר־הירדן ומאֶרץ־ישראל.²³ ב־25 במאי היה הנציב בין הנוכחים בטקס הכרות עצמאותה של ירדן והכתרתו של האמיר עבדאללה למלך על עבר־הירדן.²⁴ ב־9 ביוני סעד עבדאללה על שולחנו של הנציב בירושלים,²⁵ ואילו ב־17 ביוני התארח הנציב בארמונו של עבדאללה בעמאן.²⁶ וכזכור, ב־9 בספטמבר ביקרו הנציב והמזכיר הראשי של ממשלת ארץ־ישראל את עבדאללה בארמונו, כדי לשמוע את תוצאות שיחותיו עם ג'מאל בדבר האפשרות שחברי הועה"ע ישתתפו בוועידת לונדון.²⁷

בשנת 1946 נוצרה אפוא הכימיה בין השניים, וידידותם נמשכה והתפתחה בשנת 1947, והגיעה לשיאה בתחילת 1948, כאשר עבדאללה פנה אל הנציב בכינוי, ידידי בנפש' (צדיק אל־חמים),²⁸ ואילו הנציב, באחת מפניותיו אל שר המושבות, כתב בין היתר: '... אני רואה עדיין בעבדאללה ידיד אישי, וביכולתי לקדם ללא ספק את משאלות ממשלת הוד מלכותו, מבלי לדרוך כמובן בשום אופן על יבלותיו של קירקבריידי'.²⁹

האם אכן הייתה ידידות כנה בין הנציב העליון למלך עבדאללה, או הייתה זאת 'אהבה התלויה בדבר'?

קשה לענות על כך תשובה ברורה, שכן בני תמותה אינם בוחני כליות ולב. עם זאת נראה שהנציב אכן חש ידידות־אמת כלפי עבדאללה, בעוד שלגבי עבדאללה קשה לומר אותו דבר. אכן, הנציב היה מוכן לסייע לעבדאללה לקדם את מטרותיו, כל עוד הן לא פגעו בעקרונות שהאמין בהם.

שני מקרים ממחישים זאת. הראשון התרחש במחצית דצמבר 1947, כאשר בוויין פנה לנציב וביקש שיעריך מה תהיה תגובתם של ערביי ארץ־ישראל במקרה שעבדאללה ינסה להשתלט על 'המדינה הערבית', כפי שנקבעה בתוכנית החלוקה, ומה תהיה תגובתם אם עבדאללה ינסה להשתלט על כל חלקי ארץ־ישראל המאוכלסים בערבים, בלא להתחשב בגבולות החלוקה.³⁰

תשובת הנציב הייתה כי כל ניסיון של המלך עבדאללה להשתלט על שטחה של 'המדינה הערבית' עם סיום המנדט יזכה לתמיכה ניכרת של ערביי ארץ־ישראל, כולל אחוז ניכר מבין חברי המפלגה הערבית (החוסיינית). 'מובן שתהיה התנגדות מיידית ומתמשכת של הגרעין הקשה [במפלגה], המשתייך למשפחת המופתי ולתומכיה במפלגה'.³¹

23. הנציב העליון למזכיר המדינה, 2 באפריל 1946, שם 51/1/I.

24. קניינגהם אל מזכיר המדינה לענייני מושבות, 4 ביוני 1946, PRO, CO 537/1708.

25. קניינגהם למזכיר המדינה לענייני מושבות, 5 ביולי 1946, מסמכי קניינגהם 131/1/I.

26. רישומים על פגישה שנערכה בארמון בעמאן ביום שני, 17 ביוני 1946, שם 6/2/V.

27. הנציב העליון למזכיר המדינה, 9 בספטמבר 1946, שם 85/2/I.

28. מכתב עבדאללה לנציב העליון (ערבית), 10 במארס 1948, שם 2/1/VI.

29. הנציב העליון למזכיר המדינה, 27 בינואר 1948, שם 54/1/III.

30. מזכיר המדינה לנציב העליון, 17 בדצמבר 1947, שם 151/3/III.

31. הנציב העליון למזכיר המדינה, 20 בדצמבר 1947, שם 153/3/III.

מתשובת הנציב ניכר בעליל רצונו לסייע לעבדאללה להגשים את חלומו על 'סוריה הגדולה': הוא הפריז במידת התמיכה שמלך יוכל לקבל מערביי ארץ-ישראל אם ירצה לספח משטחיהם לממלכתו; במקביל, הוא המעיט במידת ההתנגדות שייתקל בה צעד זה.

אותה עת נחשב המופתי למנהיגם הבלתי-מעורער של ערביי ארץ-ישראל. לפי דו"חות מודיעין של הצבא הבריטי בארץ-ישראל, לא פחות מאלפיים שליחים, מכל רחבי הארץ, הגיעו למעונו של המופתי בלבנון, ממחצית אוקטובר ועד מחצית נובמבר, כדי להביע לו אמונים (ביעה).³²

הנציב עצמו דיווח ללונדון על 'זרם בלתי פוסק של מבקרים [מארץ-ישראל] אצל המופתי';³³ יחד עם זאת, הוא לא היה מוטרד מהערכתו הבלתי-מאוזנת בדבר מידת התמיכה וההתנגדות הצפויות לתוכנית הסיפוח של עבדאללה, שכן היה משוכנע ש'ללגיון הערבי יהיו די אמצעים לטפל בכך'.³⁴

האירוע השני התרחש במחצית השנייה של חודש ינואר 1948 ופגע קשה במערכת היחסים שבין הנציב לעבדאללה. בסוף דצמבר 1947 ובמחצית הראשונה של ינואר 1948 החלו להסתנן לארץ-ישראל היחידות הראשונות של צבא-ההצלה מבססיו בסוריה. יחידות אלה התמקמו בצפון הארץ, והחלו לפגוע ביישובים עבריים ובקווי התחבורה אליהם.³⁵ הנציב ראה הסתננות זו בחומרה רבה, ודרש מהממשלה הבריטית שתבהיר באופן ברור ביותר לממשלה הסורית, שאותה ראה כאחראית, כי 'כל עוד שריר וקיים המנדט, ואנו מחזיקים בכל חלקיה של ארץ-ישראל - לא נקבל שום תואנה, שתצדיק פגיעה בגבולות הבריטיים'. המשך ההסתננויות מסוריה, הוסיף הנציב, יאלץ את הצבא הבריטי להגן בכוח על הגבולות, ולמסתננים ייגרמו אבידות כבדות.³⁶

בזמן שמצב הביטחון בארץ-ישראל הלך והידרדר, והנציב נאבק, פוליטית וצבאית, לבלום את ההסתננות דרך הגבול הסורי, נפתחה נגדו חזית שנייה מעבר-הירדן. בלילה בין ה-20 ל-21 בינואר 1948 חצה 'גדוד הירמוך הראשון', בפיקודו של צפא אסמאעיל, את הירדן לתוך ארץ-ישראל. הגדוד, שמנה כ-700 מתנדבים, עבר מסוריה לעבר-הירדן, דרך דרעה, ומשם המשיך לגשר דמיה.³⁷ ניסיון של משטרת המנדט

32. דו"ח שבועי מס' 54 לשבוע המסתיים ב-19 בנובמבר 1947 של מחלקת בטחון שדה מס' 317 בדיוויזיה ה-6 המוטסת, PRO, WO 275/79

33. הנציב העליון למזכיר המדינה, 8 בנובמבר 1947, מסמכי קניינגהם 34/3/III.

34. הנציב העליון למזכיר המדינה, 20 בדצמבר 1947, שם 153/3/III.

35. הנציב העליון למזכיר המדינה, 3 בינואר 1948, שם 3/1/III; סיכום מודיעין מס' 5, מבוסס על מידע שהגיע עד 15 בינואר 1948, שהוצא על-ידי מחוז הצפון של ארץ-ישראל, PRO, WO 261/645

36. הנציב העליון למזכיר המדינה, 12 בינואר 1948, מסמכי קניינגהם 20/1/III.

37. הנציב העליון למזכיר המדינה, 24 בינואר 1948, מסמכי קניינגהם 51/1/III; דו"ח מודיעין מס' 60, 30 בינואר 1948, היוצא מטעם מפקדת הצבא הבריטי בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, PRO, WO 275/64

יחסי הגומלין בין הנציב העליון לבין המלך עבדאללה

לחסום את דרכם של המתנדבים בגשר דמיה נתקל בהתערבות אנשי צבא ירדנים, שאפשרו לכוח להיכנס לתחומי הארץ.³⁸

שבוע לאחר מכן, בלילה שבין 29 ל-30 בינואר, חצה את הירדן גדוד נוסף של צבא-ההצלה, שמנה אף הוא כ-700 מתנדבים, בפיקודו של מדלול עבאס, ונכנס באותה דרך לארץ-ישראל.³⁹

כשהתברר לנציב היקף החדירות ואופיין, רתח מועם והבריך לקירקברייד וביקש ממנו 'להזהיר את ממשלת עבר-הירדן מפני התוצאות החמורות ... ולאיים עליה כי אם לא תיפסק ההסתננות, הוא יהרוס את שני הגשרים על הירדן, המקשרים את עבר-הירדן עם ארץ-ישראל'.⁴⁰

קירקברייד, שהופתע מהלשון הבוטה, פנה אל בוויין והודיע לו כי אין בכוונתו להעביר את איומי הנציב לעבדאללה, 'אלא אם כן אקבל על כך הוראה ממך, מפני שאני מעריך שהדבר יגרום לניכור מצד השלטונות הירדניים, והעניינים ייעשו גרועים עוד יותר מכפי שהם עכשיו'.⁴¹

מאליה עולה השאלה, מה ראה עבדאללה לסייע לכניסתם של כ-1,400 אנשי צבא-ההצלה החמושים לארץ-ישראל, שעלולים היו לשבש את תוכניות הסיפוח שלו וגם להסתכן בעימות חריף עם הנציב העליון.

את התשובה לחלק הראשון של השאלה נתן המודיעין הצבאי הבריטי, והיא קשורה לשליחות תיווך של מוסא אל-עלמי, איש אמונו של עבדאללה. ואילו העימות בין הנציב לעבדאללה ייתכן שנבע מאי-הבנה, כפי שיידון בהמשך.

ב-27 בינואר 1948 פרסם העיתון היפואי אל-דפאע שמוסא אל-עלמי הגיע במפתיע לדמשק וניהל שם שיחות ארוכות עם נשיא סוריה ועם ראש ממשלתה. העיתון לא פרסם מאומה על נושאי השיחות, ואילו מפקדת הצבא הבריטי, בדו"ח מודיעין ראשוני, קבעה כי לביקור נודעת משמעות חשובה. לדעת המודיעין הבריטי בואו של אל-עלמי לאזור, לאחר היעדרות של כמעט שנה, מצביע על כך שהוא 'ימלא תפקיד חשוב במאבק של ערביי ארץ-ישראל'.⁴²

ואכן, אל-עלמי החל מיד במסע דילוגים בין בירותיהן של ארבע המדינות שהיו קשורות בתוכניות 'סוריה הגדולה' – סוריה, לבנון, ירדן ועיראק. ב-29 בינואר ביקר בבירות ושוחח שם עם ריאד אל-צולח בעניין 'שאלת ארץ-ישראל והמשרד הערבי'. ב-25 בפברואר ביקר בעמאן וב-1 במארס חזר לדמשק, ויומיים אחר-כך הגיע לבגדאד.⁴³ ראוי לציין כי לא נמצאו דיווחים, לא בעיתונות הערבית בארץ-

38. הנציב העליון למזכיר המדינה, 4 בפברואר 1948, מסמכי קנינגהם 77-76/1/III.

39. הנציב העליון למזכיר המדינה, 1 בפברואר 1948, שם 60/1/III.

40. הנציב העליון למזכיר המדינה, 4 בפברואר 1948, שם 77-76/1/III; מברק ציר בריטניה בעמאן למזכיר המדינה, 3 בפברואר 1948, שם 73/1/III.

41. הנציב העליון למזכיר המדינה, שני המסמכים דלעיל.

42. דו"ח מודיעין דו-שבועי מס' 60, היוצא מטעם מפקדת הצבא הבריטי בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, 30 בינואר 1948, PRO, WO 275/64.

43. פלסטיין, 30 בינואר, 26 בפברואר, 11,7,2 במארס 1948; אל-דפאע, 4 במארס 1948.

ישראל ולא של המודיעין הבריטי על כך שאל-עלמי ביקר, מלבד בארבע המדינות הנ"ל, במדינה ערבית נוספת או בארץ-ישראל.
דו"ח משלים של המודיעין הבריטי הבהיר את מסעותיו של אל-עלמי:

מלבד נושא 'המשרד הערבי' יש סיבות להאמין שלביקורו של אל-עלמי [בדמשק] יש השלכות פוליטיות. אומרים שבתמורה להסכמת עבדאללה להשעיית (Shelving) תוכניות ל'סוריה הגדולה', סוריה ולבנון יתבקשו להסכים להשתלטותו על ארץ-ישראל. ביקורו לאחרונה אצל המלך [עבדאללה] קשור בזאת.

דו"ח המודיעין הוסיף כי 'מקור מהימן דיווח כי בעת שמוסא אל-עלמי הגיע לביירות, הגיעו לשם גם רוצחיו של סאמי טהה'.⁴⁴

סאמי טהה, מנהיג פועלים בחיפה, נרצח ב-12 בספטמבר 1947 בידי שליחיו של המופתי, בין השאר מפני שתמך בתוכניתו של אל-עלמי להקים מפלגה חדשה, מפלגת העם (חזב אל-שעב), כמשקל נגד ל'מפלגה הערבית' של המופתי.⁴⁵ המופתי אמנם הכחיש כל קשר לרצח,⁴⁶ אולם אל-עלמי הבין את המסר וגנז את תוכניתו. אין פלא אפוא כי שליחיו של המופתי הגיעו בעקבות אל-עלמי לביירות, כדי לחסלו ולסכל בכך את כוונותיו של עבדאללה לגבי ארץ-ישראל. נראה שפאוזי אל-קאוקג'י, מפקד צבא-ההצלה, שיחסי איבה ש'אינם ניתנים לאיחוי' שררו בינו ובין המופתי, קיבל בברכה את ההבנה בין עבדאללה לסורים.⁴⁷

קאוקג'י מעולם לא סלח למופתי על שאמר לגרמנים, בזמן ששניהם שהו בגרמניה הנאצית, כי קאוקג'י הוא מרגל בריטי.⁴⁸ ואכן, המודיעין הבריטי דיווח שקאוקג'י 'עתיד לעמוד בראש כוח אנטי-חסייני באזור שכס'.⁴⁹ מאידך, ההבנה בין עבדאללה לסורים לא התקבלה בברכה אצל בני משפחת אל-אטרש בהר הדרוזים, שנהנו מתמיכת עבדאללה במאבקם נגד הממשל הסורי. בפברואר 1948 הגיע עלי אל-אטרש לעמאן, כדי לקבל תמיכה כספית עבור פעולותיו בסוריה, אך נאלץ לשוב להר הדרוזים בידיים ריקות.⁵⁰

44. דו"ח מודיעין דו-שבועי מס' 61, 13 בפברואר 1948, PRO, WO 276/64

45. אל-שעב, 28 באוגוסט 1947; פלסטיין, 21 באוגוסט 1947; אל-צראט אל-מסתקים, 28 באוגוסט 1947.

46. בריגדיר קלייטון למשרד החוץ - דו"ח פגישה עם עבד אל-רחמאן עזאם פחה, 8 באוקטובר 1947, PRO, WO 371/618/36, E9696

47. דו"ח מודיעין דו-שבועי מס' 61, 13 בפברואר 1948, PRO, WO 275/64

48. דו"ח פגישה אודות המצב בארץ-ישראל בין קצין בריטי המשרת בלגיון הערבי לבין מבקר ממחוז חברון, שנשלח מטעם צירות בריטניה בעמאן למשרד החוץ, 30 בינואר 1948, PRO, WO 375/3883

49. דו"ח מודיעין דו-שבועי מס' 59, 16 בינואר 1948, PRO, WO 275/64

50. דו"ח חודשי על המצב בעבר-הירדן לחודש פברואר 1948, צירות בריטניה, עמאן, 1 במארס 1948, PRO, FO 371/68845

יחסי הגומלין בין הנציב העליון לבין המלך עבדאללה

הגדודים של צבא-ההצלה, שהגיעו מירדן, התבססו בשומרון. הם לא נערכו במערך התקפי, אלא התפצלו ליחידות קטנות, שהתמקמו בכפרים ובעיירות בכל רחבי השומרון,⁵¹ שכן תפקידם היה להשליט חוק וסדר באזור ולאפשר את סיפוחו לעבר-הירדן ללא התנגדות של נאמני המופתי.

הועה"ע עשה מאמצים לסכסך בין האלמנטים השונים שבצבא-ההצלה, אך ללא הצלחה.⁵² ומצד שני עלה בידי יחידות צבא-ההצלה להשליט חוק וסדר בכל רחבי השומרון.

ואכן, ב-14 בפברואר 1948 דיווח הנציב ללונדון על המצב בשומרון כדלקמן:

בעוד שהמצב בשומרון נשאר שקט, הרי שביתר המקומות הוא מידרדר והולך. צבא-ההצלה בשומרון מקיים פיקוח הדוק על השטחים הערביים ונמנע עד כה מלתקוף יישובים [יהודיים]; 'ההגנה', מצדה, נמנעה אף היא מפעולות פרובוקטיביות בחבל זה. אי לכך חבל זה, המורגל בבעיות מטרידות, מקרין מרגוע ליתר חלקי הארץ.⁵³

קשה להאמין שעבדאללה יעשה מהלכים פוליטיים וצבאיים כאלה בלא שיקבל מראש את ברכתה של ממשלת בריטניה והסכמת הנציב העליון. ואכן, כבר ב-10 בינואר 1948 קיבל עבדאללה שדר מבווין, ובו מתנה בוויין את הסכמתו להתערבות עבדאללה בשני תנאים:

ראשית, שכתוצאה מהתערבות עבדאללה לא ייווצר מצב העלול להביא לכך שמועצת הביטחון תחליט לפעול, ואז לא סביר יהיה שבריטניה תשתמש בזכות הווטו שלה כי להגן על תוקפן.

שנית, שעבדאללה יימנע מכל פעולה העלולה לבודד אותו משאר מדינות ערב, ובכך להביא הן להאשמה שבריטניה השתמשה בו [בעבדאללה] כדי לתכנן את כניסתה המחודשת לארץ-ישראל, והן לאפשרות שיתר מדינות ערב עלולות להתאחד נגדו.⁵⁴ ההסכם שעשה עבדאללה להפעלת צבא-ההצלה בשומרון היה בו כדי לקדם את תוכניות הסיפוח שלו בארץ-ישראל מחד. ומאידך, לא היה בו הפרת תנאיו של בוויין, שכן צבא-ההצלה הוקם והופעל לפי החלטות הליגה הערבית, בתום דיונים שנערכו בקאהיר בין ה-9 ל-17 בדצמבר 1947.

מדוע אפוא נזעק הנציב ואיים על עבדאללה שינקוט נגדו צעדים כה חריפים? הסיבה לכך פשוטה. עותקים מהשדר של בוויין, שהועברו לעבדאללה באמצעות קירקברייד, נשלחו לכל השגרירויות הבריטיות באזור – בגדאד, קאהיר, ג'דה, דמשק וביירות – חוץ מירושלים.

רק ב-23 בינואר שלח שר המושבות לנציב עותק מהשדר של בוויין לעבדאללה,

51. הנציב העליון אל מזכיר המדינה, 1 בפברואר 1948, מסמכי קנינגהם 60/1/III.

52. הנציב העליון אל מזכיר המדינה, שם 61/1/III.

53. הנציב העליון אל מזכיר המדינה, 14 בפברואר 1948, שם 94/1/III.

54. משרד החוץ אל הצירות בעמאן, 10 בינואר 1948, שם 39–37/1/III.

מלווה בהסבר כי 'מתוך טעות, מברק זה לא הופץ אליך במועדו. מצטערים על האיחור'.⁵⁵

ההייתה זאת טעות אנוש או טעות מכוונת?

סביר להניח שהייתה כוונה בדבר. שכן בוויין ידע את עמדתו המוצהרת והעקרונית של הנציב, שראה בגבולות ארץ-ישראל גבולות בריטיים, כל עוד קיים המנדט הבריטי. בוויין חשש מהתנגדותו התקיפה של הנציב לכל פגיעה בגבולות ארץ-ישראל, אפילו מצד עבדאללה, ולכן העדיף להעלים את האישור שנתן לעבדאללה להתערב בארץ-ישראל בתנאים מסוימים.

לכאורה נדמה שכעסו של הנציב על פעולותיו של עבדאללה לא היה מוצדק, שהרי לא היה זה מעניינו לעדכן את הנציב בהנחיות שקיבל מבוויין, אלא נראה שגם עבדאללה היה שותף להעלמת המידע מפני ידידו הנציב.

ב-29 בינואר סעד הנציב על שולחנו של עבדאללה בארמונו שבשונת-נמרין.⁵⁶ באותו לילה עצמו חצה הגדוד השני של צבא-ההצלה את הירדן בדרכו לארץ-ישראל. האם במקרה הוזמן הנציב לארמונו של עבדאללה במועד זה, או שהייתה זו הזמנה מכוונת ומתוכננת, כדי לנטרלו ולמנוע ממנו להתערב?

האפשרות השנייה נראית סבירה יותר. כשהתברר לנציב כיצד 'סידר' אותו עבדאללה, הוא רתח מזעם ואיים, כמתואר לעיל, כי יפוצץ את שני הגשרים שעל הירדן המקשרים את עבר-הירדן עם ארץ-ישראל. אלא שהוא ידע גם להפיק לקחים מהתנהגותו של עבדאללה, והוא לא היסס להזעיק תגבורת צבאית מקפריסין, שלושה שבועות בלבד לפני תום המנדט, כדי להרתיע את עבדאללה מלפעול בניגוד להבטחותיו.⁵⁷

ככל שחלפו הימים במחצית השנייה של חודש אפריל 1948, הלכה וגמלה בלבו של עבדאללה ההכרה, כי אם ברצונו להגשים את שאיפותיו בארץ-ישראל, הרי שעליו למהר ולפעול, גם אם טרם הסתיים המנדט הבריטי.

ב-15 באפריל החל מבצע 'הראל', כהשלמה למבצע 'נחשון', ושלוש שיירות ענק הגיעו לירושלים הנצורה. ב-18 בחודש נכבשה טבריה, ואילו חיפה שוחררה ב-22 בו. לא הצלחות אלה של 'ההגנה' הן שהחרידו את עבדאללה, אלא תוצאות המערכה במשמר-העמק והשלכותיה הן שהיוו קאזוס בלי.

ב-4 באפריל כיתר קאוקג'י את משמר-העמק, ולראשונה מאז החלו הקרבות בין היהודים לערבים, הפעיל צבאו תותחים. לאחר ירי התותחים על המשק הסתערו אנשיו של קאוקג'י, אך נהדפו תוך אבידות. במשך עשרת הימים הבאים התנהלו קרבות בין יחידות של 'ההגנה', שהוזעקו כתגבורת, לבין צבאו של קאוקג'י, שבסופם הוכה קאוקג'י קשה, ונכבשו כפרים ושטחים נרחבים.

55. מזכיר המדינה לענייני מושבות לנציב העליון, 23 בינואר 1948, שם 37/1/III.

56. דו"ח חודשי על המצב בעבר-הירדן לחודש ינואר 1948, 3 בפברואר 1948, PRO, FO 371/68845.

57. דו"ח מודיעין דו-שבועי מס' 67, 6 במאי 1948, PRO, WO 275/64.

אולם חשוב מכל, 'ההגנה' כבשה את לג'ון ופרצה את הדרך לג'נין,⁵⁸ שכיבושה עלול היה לערער את אחיותו של עבדאללה בשומרון כולו.

עבדאללה העריך, כי אם יתערב אך ורק כדי להציל את ג'נין, לא יראו בכך הבריטים הפרת הבטחה ואף לא חריגה מהמגבלות שהטיל עליו בוויין. מה עוד שעמד לרשותו כוח צבאי קטן יחסית. מרבית יחידות הלגיון הערבי ביצעו משימות שמירה ואבטחה בארץ-ישראל תחת פיקוד מפקדת הצבא הבריטי, ולא היה כל סיכוי שהן יועמדו לרשות עבדאללה לפני תום המנדט הבריטי. לאחר שקיבל את אישור הוועדה המדינית של הליגה הערבית לנקוט כל הצעדים הצבאיים הדרושים כדי להבטיח את השגת המטרות הערביות בארץ-ישראל,⁵⁹ נקט עבדאללה שני מהלכים מקדימים.

הראשון, הוא פנה לממשלה העיראקית שתקבל על עצמה, 'כמתחייב מהברית העיראקית-העבר-ירדנית' את האחריות להגן על שטחה של עבר-הירדן מפני התערבות צבאית סעודית,⁶⁰ שכן המלך אבן-סעוד התנגד בכל תוקף לשאיפת עבדאללה לכבוש חלקים מארץ-ישראל, ואף איים 'כי יעשה כל שביכולתו כדי למנוע זאת, ואם לא תהיה ברירה יצא למלחמה'.⁶¹

המהלך השני של עבדאללה היה להורות על כינוס בית-הנבחרים העבר-ירדני ב-21 באפריל למושב שלא מן המניין, כדי שיהיה אפשר להביא לאישורו כל החלטה שתתקבל. אלא שבשלב זה נכונה לעבדאללה הפתעה. הפעם מצדו של הנציב העליון, שלא ראה בעין יפה את כוונותיו של עבדאללה, ופעל לסכל אותן.

כדי לקדם סכנה של התערבות עבדאללה בארץ-ישראל, הועיק הנציב תגבורת צבאית מקפריסין, שכללה גם שריון, ו'ציפה שהמלך ימשוך ידיו [מארץ-ישראל] עד אשר אנו [הבריטים] נצא ממנה'.⁶²

עבדאללה הבין את הרמז. ב-25 באפריל התכנסו בארמונו של המלך ברבת-עמאן העוצר של עיראק, ראש ממשלת לבנון, שרים בממשלת עבר-הירדן, שר ההגנה העיראקי ואסמאעיל צפונות, סגן הרמטכ"ל העיראקי. הנוכחים החליטו, בין היתר, שבשלב זה אין בכוחו של הלגיון הערבי לבדו לפעול כנגד 'ההגנה', והודיעו על כך למזכיר הליגה, עזאם.⁶³ אפשר להניח שמכתב זה, למרות שיועד לעזאם, נועד גם להבהיר לבריטים שעבדאללה אינו מתכוון להפר את הבטחותיו לבוויין.

58. י' אלון, מערכות פלמ"ח: מגמות ומעש, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 208.

59. הנציב העליון למזכיר המדינה, 20 באפריל 1948, מצטט מקור ערבי מהימן, מסמכי קניינגהם 110/3/III.

60. שם.

61. שגריר בריטניה בקאהיר, קמבל, למשרד החוץ, פרוטוקול משיחה עם והבה, שגריר ערב-הסעודית בלונדון, 7 בפברואר 1948, PRO, FO 141/1246.

62. דו"ח מודיעין דו-שבועי מס' 67, 6 במאי 1948, PRO, WO 275/64.

63. דו"ח חודשי על המצב בעבר-הירדן לחודש אפריל 1948, 4 במאי 1948, PRO, FO, 371/68845.

סיכום

עבדאללה ידע והכיר בכך כי ממלכת ירדן, לאחר שזכתה בעצמאות, אינה אלא מדינת מדבר ענייה, ללא אוצרות טבע, שעיקר אוכלוסייתה היא שבטים בדואיים נחשלים, ומכאן חלומו על 'סוריה הגדולה'. סוריה הגדולה היא הממלכה הסורית-ערבית שאחיו של עבדאללה, פייצל, ביקש לכונן בשנים 1918-1920 ושעליה הומלך במאוס 1920. היא הייתה אמורה לכלול את לבנון, את ארץ-ישראל עם עבר-הירדן ואיחוד פדרטיבי עם עיראק. היא נועדה לשלב ולמזג אוכלוסייה עירונית משכילה, כלכלה וחקלאות מפותחת יחסית, ומעל לכל - בירתה דמשק או ירושלים, בעלות העבר הערבי המפואר, ולא עיירת מדבר מאובקת כעמאן.

בין אם האמין עבדאללה באמת ובתמים כי יוכל להגשים את חלומו על 'סוריה הגדולה', ובין אם העריך כי יאלץ להסתפק ב'עבר-הירדן הגדולה', שתכלול רק את עבר-הירדן וחלקים מארץ-ישראל, הרי היה לו ברור, כי בלי הסכמת בריטניה וברכתה - אין לתוכניתו סיכוי להתגשם. ואכן, עבדאללה השכיל לנצל את המבוכה ואת חוסר התיאום ששררו בין לונדון וירושלים כדי לקדם את שאיפותיו, אך יחד עם זה הוא נזהר מאוד שלא לחרוג מהמגבלות שהטיל עליו בוויין, שבמסגרתן לא היסס להערים על 'ידידו', הנציב העליון, לחתור תחת אויבו, המופתי, ולהוליך שולל את נציגי הסוכנות היהודית - גולדה מאירסון ועזרה דנין, שבאו לפגוש אותו בעמאן ב-11-12 במאי 1948. באותה פגישה 'המלך' התחייב ששני הצבאות - הירדני והעיראקי - לא יכנסו למלחמה נגד היהודים, אלא יעצרו ליד הגבול שהותווה בהתאם לתכנית החלוקה, ולא יחצוהו.⁶⁴

ואכן, עם תום המנדט הבריטי בארץ-ישראל היה עבדאללה בעמדת יתרון, כאשר השומרון נתון לשליטתו, והלגיון הערבי, שהועמד לרשותו ולמרותו, יכול היה להתגבר על גוש עציון ולפרוץ לעיר העתיקה בירושלים.

64. עבדאללה אל-תל, זכרונות, תל-אביב 1960, עמ' 50.

המדיניות והאסטרטגיה של בן-גוריון בגמר מלחמת העצמאות

מאיר פעיל

כשעמדה שאלת שלימות הארץ בלי מדינה
יהודית, או מדינה יהודית בלי שלימות הארץ
- בחרנו במדינה יהודית בלי שלימות הארץ.

(ד' בן-גוריון, דברי הכנסת, I,
'שיבה כ', 4.4.1949, עמ' 307)

פתח דבר

אין ספק כי בתחילת מלחמת העצמאות ובמהלך ארבעת החודשים הראשונים שלה, בין סוף נובמבר 1947 למארכס 1948, קיבלה ההנהגה הציונית, בראשותו של דוד בן-גוריון, את דין החלטת העצרת הכללית של האו"ם (החלטה מס' 181), מיום 29 בנובמבר 1947, על מרכיביה הטריטוריאליים - כולל ירושלים בינלאומית, אובדן הגליל המערבי, ותפעול יפו כעיר נמל של המדינה הערבית. רק בעקבות ההצלחות וההישגים המבצעיים-התקפיים של 'ההגנה', על פי תוכנית ד', במהלך אפריל ותחילת מאי 1948 - כיבוש טבריה, חיפה, בית-שאן, צפת, יפו (בסיוע אצ"ל) ועכו; יצירת רצף טריטוריאלי עם יישובי הנגב ו'אצבע' הגליל העליון המזרחי; איחוד השכונות היהודיות במערב ירושלים וכיבוש מסדרון רצוף בשטחי ההר, מירושלים מערבה אל שער הגיא - החל בן-גוריון, בתמיכת רוב המנהיגים במועצת-העם ובמנהלת-העם (שמ' 14 במאי הפכה ל'ממשלה הזמנית'), לגבש החלטות הפותחות נתיבים לחרוג מן המגבלות של החלטה 181. דוגמה מובהקת לכך היא החלטת מנהלת-העם ב' 12 במאי שלא לציין במגילת העצמאות את גבולות החלוקה, כשהיא מקבלת את הטיעון של בן-גוריון, כהאי לי שנא: '... אם ... יעשו בנו מלחמה [תבוא

פלישה של צבאות ערב] ואנחנו נכשיל אותם, אז נתפוס את הגליל המערבי ואת הדרך משני עברי הכביש של ירושלים, וכל זה יהיה חלק של המדינה, אם יספיק לנו הכוח. למה להתחייב?¹

ב-15 במאי אכן פלשו חמישה צבאות ערביים אל ארץ-ישראל המערבית: צבאות מצרים, ירדן, עיראק, סוריה וצבא לבנון (שכלל אלמנטים מתנדבים של 'צבא ההצלה' בפיקודו של קאוקג'י). ארגון 'ההגנה', שהפך לצה"ל ב-1 ביוני, הצליח בקושי רב לבלום את הצבאות הערביים הפולשים, לאחר שהצליחו להינעץ די עמוק בתוככי ארץ-ישראל, לנתק את הנגב ואת ירושלים, לאיים על תל-אביב ומישור החוף בשרון ובעמק חפר, ואף לסכן את הקשר הטריטוריאלי ממרכז הארץ אל עמק יזרעאל המזרחי, עמק בית-שאן, הגליל התחתון והגליל העליון. ממשלות ערב הסכימו לקבל את הצעת ההפוגה של מתווך האו"ם, הרוזן פולקה ברנאדוט, למשך ארבעה שבועות (מ-11 ביוני עד 9 ביולי), רק משום שהבחינו כי צבאותיהן אמנם חדרו עמוק, אבל נבלמו.²

ערב ה-15 במאי 1948 נתן בן-גוריון לארגון 'ההגנה' את אישור הדרג המדיני לבצע ארבעה מהלכים צבאיים אופרטיביים-התקפיים, שחרגו במפורש מהגבולות הטריטוריאליים שהקצה האו"ם למדינה היהודית:

1) ב-12 במאי נתן בן-גוריון אישור 'לכבוש את הדרך לירושלים... למרות הכישלון בגוש עציון... צריך יהיה להחזיק בזה שלושה גדודים... ולא צריך להוציא את זה מידיו'.³ לקראת ה-15 במאי אכן הצליחה חטיבת הראל (חטיבה 10) להשתלט על מסדרון בהרים, לאורך הכביש הראשי משער הגיא עד ירושלים, בעוד חטיבת גבעתי (חטיבה 5) משתלטת על הדרך בין חולדה לגבעה נ"ג 200 (כיום קיבוץ נחשון). כל התקפות צה"ל, שנכשלו, על מתחם הלגיון הירדני בלטרון, בין ה-25 במאי ל-19 ביולי, היו פועל יוצא מהנחיה זו של בן-גוריון; סופו של דבר, צה"ל עקף את לטרון מדרום באמצעות פריצתה של 'דרך בורמה' בסוף חודש מאי. רק לאחר מכן, במבצע 'דני' (9-18 ביולי) הצליח צה"ל לכבוש מסדרון של ממש לירושלים. מסדרון זה הורחב דרומה, עד עמק האלה ומבוא-ביתר, על ידי חטיבת הראל, במבצע 'ההר' (18-22 באוקטובר).

2) ב-11 במאי נתן בן-גוריון אישור להשתלט על הגליל המערבי. בתשובה לשאלה של ראש אג"ם: 'גליל מערבי: האם נשלח כוח לשם, עם שיירה?' תשובת בן-גוריון: 'יש לתפוס [את] ראס-אל-נקורה [ראש-הנקרה]'.⁴ הנחיה זו של בן-גוריון הוגשמה באמצעות חטיבת כרמלי (חטיבה 2) וחיל הים, במסגרת

1. ג"מ, פרוטוקולים של מנהלת העם, עמ' 113 [להלן: פרוטוקולים].

2. ראה לדוגמה את נימוקי מפקד הלגיון הערבי של ממלכת ירדן ההאשמית, לויטננט גנרל סר ג'והן בייגוט גלאב בספרו: J.B. Glubb, *A Soldier with the Arabs*, London 1957, pp. 141-147.

3. פרוטוקולים, עמ' 97.

4. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, תל-אביב 1982, עמ' 409-410.

מבצע 'בן-עמי' (13-21 במאי), כאשר החטיבה השתלטה על הגליל המערבי, כבשה את עכו ואפשרה רצף טריטוריאלי של הגליל המערבי עם עמק זבולון וחיפה, תחת שלטון מדינת ישראל.

(3) ב-25 באפריל הנחה בן-גוריון את מטכ"ל 'ההגנה', באמצעות מברק מירושלים אל ישראל גלילי, כי אם האצ"ל אכן מתכוון להיכנס לעיר יפו, 'מוטב להקדימם משני טעמים: (א) למנוע דיר יאסין [טבח בערביי יפו]; (ב) למנוע פרס [פוליטי] לפורעים [לפורשים?]'.⁵ בפועל תקף האצ"ל רק את שכונת מנשייה, בפאה הצפונית של יפו, ונכשל בשתי התקפותיו, הן ב-25 והן ב-26 באפריל. אבל בעקבות הנחיה מעניינת זו של בן-גוריון החליט מטכ"ל 'ההגנה' להקדים ולהפעיל את מבצע 'חמץ' לכיתור ולכיבוש יפו, החל בליל 27-28 באפריל, באמצעות החטיבות אלכסנדרוני (חטיבה 3), גבעתי (חטיבה 5) וקרייתי (חטיבה 4), ולאפשר לאצ"ל לנסות ולתקוף את מנשייה בשלישית, במסגרת מבצע 'חמץ'. יפו כותרה כליל עד ה-1 במאי, שבו כפו הבריטים הפסקת-אש. ב-13 במאי נכנעה יפו, ללא תנאי, למפקד חטיבת קרייתי, לאחר שמרבית תושביה הערבים נטשוה, מי בדרך הים ומי בדרך הכביש אל רמלה, בליווי הצבא הבריטי. כך צורפה יפו אל תחום הריבונות של מדינת ישראל.

(4) ב-14 במאי אישר בן-גוריון למטכ"ל 'ההגנה' לאפשר לאצ"ל לתקוף את רמלה.⁶ ההתקפה נכשלה.⁷ רמלה נכבשה בידי צה"ל רק ב-12 ביולי, במסגרת מבצע 'דני', שבו כבשו כוחות צה"ל - חטיבת יפתח (חטיבה 11), חטיבה 8 'המשורינת' וחטיבת קרייתי (חטיבה 4) - גם את העיר לוד ואת כל בקעת אונו, שנמצאו מחוץ לגבולות שנקבעו למדינה היהודית בהחלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947.

גיבוש אסטרטגיה התקפית לקראת סתיו 1948

בקרבנות 'עשרת הימים', בין 9-18 ביולי 1948, הצליח צה"ל להשיג תוצאות מרשימות בשתיים ממתקפותיו: במבצע 'דני', שבו כבש, כאמור, מסדרון טריטוריאלי יציב אל ירושלים; ובמבצע 'דקל', שבו הרחיב את המאחז הישראלי בגליל המערבי וכבש כמעט את כל הגליל התחתון, כולל את נצרת וספרעם. הישגים צבאיים אלה עודדו את ההנהגה המדינית להסיק, שניתן מכאן ואילך להפעיל את הצבא הישראלי הסדיר והצעיר לא רק במשימות הגנה מובהקות, אלא גם במשימות התקפיות, במגמה לשפר את המאחזים הישראליים ברחבי הארץ, לטרפד את 'תוכנית ברנאדוט' שנועדה להוציא מתחומי ישראל את כל הנגב, לנצל את הפן ה'חיובי' של 'תוכנית ברנאדוט' שהכלילה את כל הגליל העליון והתחתון במדינה היהודית, ולשפר את הקשר הטריטוריאלי ההדוק עם ירושלים באמצעות ייצוב המסדרון אליה וחיזוקו. בקיצור -

5. אק"מ, חטיבה 15/גלילי.

6. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, א, עמ' 415.

7. ד' גיב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, ו, תל-אביב 1980, עמ' 218-220.

התברר, למרבה ההפתעה, כי לרשות ממשלת ישראל עומד צבא המסוגל לאפשר לה לעצב, באורח יזום, את גורל המלחמה ולקבוע את תוצאותיה על פי האינטרס המדיני ארוך הטווח של ישראל. כל זאת, כמובן, תוך התחשבות אחראית באינטרסים המעצמתיים ובעמדות של האו"ם.

בדיון של מועצת-המדינה הזמנית, ב-27 בספטמבר 1948, על הדו"ח של הרוזן ברנאדוט קיבלה האסטרטגיה הישראלית החדשה ביטוי נמרץ וברור בדבריהם של שר החוץ, משה שרת, ושל ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, שאמר:

היש סיכוי, שבהסברתנו באו"ם בהסברה החרוצה והמוצלחת ביותר, נביא לידי כך, שהנגב ישתמר בידינו, שנקבל לפחות את ירושלים החדשה [לאו דווקא כל ירושלים], שיינתן לנו פרוזדור מספיק לירושלים, שרמלה ויפו יישארו במדינה היהודית, שהגליל המערבי והמרכזי יצורפו למדינה [היהודית], תוך ניצול המלצת דו"ח ברנאדוט], שיקום בידינו נמל אילת, שתהיה לנו גישה חפשית ורצופה לים-המלח [מן הכיוון הדרומי] ושחיפה תהיה חפשית מכל אפוטרופסות חיצוניות? ואם יקרה נס ותתקבל החלטה כזו ברוב של שני שלישים – האם לא נצטרך להילחם על החלטה זו – כשם שהוכרחנו להילחם השנה על החלטת נובמבר [1947]? היש יסוד להניח, שאם האו"ם יחליטו ... מה שיחליטו על ארץ-ישראל – ישתמשו בכל הכוח הדרוש לבצע את ההחלטות האלו? במקרה של חוסר ביצוע, נגיע לאפשרות השלישית: הכרעה צבאית בארץ. לדעתי, אין זה מן הנמנע, שבמקרה של הכרעה צבאית יעלה בידינו לכבוש את הדרך לנגב ולאילת וליים-המלח ולהבטיח את הנגב בידינו, וכן גם להרחיב את הפרוזדור לירושלים גם מצפון [מעלה בית-חורון?] וגם מדרום [עמק האלה?], לשחרר את שאריתה של ירושלים החדשה (שיך ג'ראח, איזור האוניברסיטה ו'הדסה') [בהר הצופים] וגם לכבוש את העיר העתיקה, לתפוס את כל הגליל המרכזי והמערבי ולהרחיב את גבולות המדינה בכמה כיוונים אחרים.⁸

בן-גוריון לא ציין מה הם הכיוונים האחרים.

בתקופה זו, של קיץ וסתיו 1948, בן-גוריון אמנם הביע מספר פעמים עמדות או רמזים בדבר הצורך ליזום מתקפה אל עבר כיוונים אסטרטגיים נוספים: ב-12 ביולי העלה את הצורך לכבוש את מרחב שכס,⁹ ושב והעלה זאת גם ב-30 וב-31 באוקטובר.¹⁰ בעקבות פיצוץ תחנת השאיבה בלטרון בידי הלגיון הירדני ופשיטה מוצלחת של הלגיון על מוצב של צה"ל (נ"ג 219) בגזרת מודיעין, הניח בן-גוריון על שולחן הממשלה, ב-26 בספטמבר, הצעת החלטה להורות לצה"ל 'לתקוף

8. מועצת-המדינה הזמנית, א, ישיבה כ', 27.9.1948, עמ' 21.

9. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 582.

10. שם, ג, עמ' 787, 789, 790.

ולכבוש לטרון,¹¹ ומיד אחר כך, או במקביל, לכבוש את דרום הגדה המערבית (הר חברון ומרחב רמאללה) חוץ מאזור שכם. הממשלה דחתה את ההצעה ברוב של 7 נגד 5. בתארו את הפרשה¹² נמנע בן-גוריון מכל ביקורת על החלטה זו של הממשלה. היסטוריון מקורב מאוד לבן-גוריון, כמיכאל בר-זוהר, התרשם בעניין זה: 'אי-אפשר להשתחרר מההרגשה, כי בן-גוריון לא נלחם על עמדתו כפי שידע להילחם כשרצה'.¹³ מותר להחיל את ההערכה הזו של בר-זוהר גם על הדרישות של בן-גוריון ב-12 ביולי ביחס לשכם. באותה ישיבת ממשלה, ב-26 בספטמבר, הצליח בן-גוריון 'להפוך ההחלטה הטפשית שנתקבלה מקודם [בתגובה לדו"ח ברנאדוט] ברוב של 5 נגד 4 - לבכר ירושלים בינלאומית על ירושלים יהודית, אם לשם כך יהיה צורך למסור חלק של ירושלים לערבים'.¹⁴ משמע, בן-גוריון השלים, ברגע ההיסטורי ההוא, עם חלוקת ירושלים. גישה מדינית זו ודאי נגדה לחלוטין את האסטרטגיה של כיבוש מרחבי שכם-רמאללה, או דרום הגדה המערבית.

הקונצפציה האסטרטגית ההתקפית הזו, שגרסה יוזמות כיבוש צבאיות - כלפי הנגב, עד אילת וים המלח; כלפי ירושלים, הרחבת המסדרון והשתלטות על העיר המערבית (תוך נסיון לקנות אחיזה בעיר העתיקה ובהר הצופים); וכלפי הצפון, תפיסת כל הגליל המרכזי ההררי - הייתה הרעיון העיקרי אשר הנחה את הפיקוד העליון של צה"ל בכל התכנונים והביצועים של הרמה האופרטיבית עד סוף מלחמת העצמאות בחודש מארס 1949. במברק, ב-8 באוקטובר, אל שר החוץ משה שרת, שקיים באותם ימים מגעים דיפלומטיים בפריס, חידד בן-גוריון את ניסוח ההנחיה המדינית הנוגעת להמשך המלחמה:

[אנגלית] על אף שאני מעריך בחיוב את החשיבות של המשך המגעים, אסור לנו בשום נסיבות שהן להסכים לסיפוח רצועת החוף [מג'דל-עזה-רפיח] בידי מצרים. הדבר יסכן את כל עתידנו. מצרים היא השכן צפוף האוכלוסין היחיד של ישראל, וטוב שמדבר יפריד בינינו. אם נסכים לסיפוח כזה, הדבר יהווה תקדים מסוכן שיצדיק סיפוח הגליל בידי לבנון. תוכנית זו נוגדת גם את עמדת בריטניה ועבדאללה [מלך ירדן], ללא כל צורך.¹⁵

המהלך האופרטיבי הראשון של צה"ל, על פי התכתיב האסטרטגי הנ"ל, היה מבצע 'יואב' (כינויו המטכ"לי: 'עשר המכות'), בפיקודו של מפקד חזית הדרום, אלוף יגאל אלון, ב-15-22 באוקטובר 1949; במקביל לו התנהל מבצע 'אל ההר', ב-18-22 באוקטובר, תחת פיקודו של מפקד חזית ירושלים, אלוף צבי איילון. מבצע 'יואב' נועד להבקיע ולשבור את החיץ המצרי, שניתק את הנגב, ולחבר את הנגב ברצף

11. שם, עמ' 722.

12. ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, תל-אביב 1969, עמ' 288.

13. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ב, תל-אביב 1977, עמ' 823-826.

14. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 722.

15. תעודות ישראל, 2, עמ' 44; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 739.

טריטוריאלי מגובש ואחיד עם מדינת ישראל. מבצע 'אל ההר' נועד להרחיב, דרומה, את המסדרון לירושלים, לפחות עד עמק האלה. קווי היסוד לתכנון שני המבצעים האלה גובשו בביקורו של בן-גוריון במפקדתו של יגאל אלון במושבה גדרה, ב-5 באוקטובר,¹⁶ אחר כך סוכמו בדיון של בן-גוריון עם ראשי המטכ"ל ומפקדי החזיתות ב-6 באוקטובר, ואושרו בו ביום, בישיבת הממשלה הזמנית, ברוב של 10 בעד, 3 נגד, 1 נמנע.¹⁷ ביומנו הגדיר בן-גוריון את ההחלטה הזו של הממשלה כ'החלטה החמורה ביותר מאז החלטנו להכריז על הקמת המדינה'. הממשלה גם קבעה את היום שבו יתחיל המבצע בחזית הדרום: 14 באוקטובר, למחרת יום הכיפורים תש"ט. אכן, היה זה רגע של תפנית היסטורית, תחילתה של סדרת המבצעים ההתקפיים הגדולים של צה"ל, שהביאו, תוך חמישה חודשים, לסיום מלחמת העצמאות במישור הלחימה הצבאית, על פי התפיסה האסטרטגית שגובשה בסוף קיץ 1948 בהנהגת דוד בן-גוריון. לבד מהדאגה שפקדה את חברי הממשלה ואת הפיקוד העליון של צה"ל, בגלל מצוקת אי-הוודאות הטורדת כל מצביא ערב היציאה למערכה, אל מול אויביו המזוינים, בתנאים המשתנים, הציקה לבן-גוריון ההכרה הברורה שמדינת ישראל עומדת להפר את ההפוגה למשך תקופה בלתי קצובה, שהחלה ב-18 ביולי על פי החלטתה המחייבת של מועצת הביטחון. הממשלה אף ידעה כי תוכנית ברנאדוט, שעקרה את כל הנגב מתחומי הריבונות הישראלית, הוכנסה אל סדר היום של עצרת האו"ם בסתיו 1948, זכתה בתמיכת ארצות-הברית ובריטניה ועמדה להיות מוגשת על ידי הדיפלומט האמריקני ראלף באנץ', שבא במקום הרוזן ברנאדוט שנרצח בידי חוליית לח"י ב-17 בספטמבר 1948 בירושלים. היה ברור אפוא שהמבצעים 'יואב' ו'אל ההר' ייתקלו בביקורת קשה במוסדות האו"ם, בעיקר מצד מדינות המערב. על רקע כללי זה ניתן להבין את דאגתו של בן-גוריון, כשקבע כי החלטת הממשלה הייתה כה חמורה.

סתיו תש"ט – הישגים בנגב ובצפון, איפוק במרכז

מבצע 'יואב' החל ב-15 באוקטובר, בהתקפה של חטיבה 8 על החיץ המצרי שניתק את הנגב באזור עיראק אל-מנשייה (קריית גת, כיום). המגמה הייתה להבקיע מעבר בטוח אל הנגב, ואף להרחיבו מערבה, דרך פאלוג'ה, אל אזור עיראק אל-סוידאן ליד קיבוץ נגבה. במקביל, כוחות של חטיבות גבעתי ויפתח תקעו שלושה טריזים במערך המצרי שהתפרס לאורך צירי הפלישה המצריים: בבית-חנון, בצומת של גבעה נ"ג 113 (צומת גבעתי, כיום), ובח'רבת אל-ר'אי ממערב לבית-גוברין. התוכנית המקורית גרסה, כי לאחר שבירת החיץ המצרי והרחבתו ירכז יגאל אלון מאמץ אופרטיבי מחודש של חטיבה 8 וחטיבת יפתח, בסיוע גבעתי, ויסיים את המבצע בכיבוש עזה. בפועל, נכשלה חטיבה 8 בהתקפתה וסופו של החיץ המצרי שהובקע בידי חטיבת גבעתי, בגזרת צומת 113-חוליקאת (חלץ, כיום), בקרבות קשים, שהסתיימו בליל 19-20 באוקטובר. אי-הצלחה של כוחות חזית הדרום להבקיע ולפרוץ את החיץ המצרי, בין

16. שם, ג, עמ' 732-733.

17. שם, עמ' 736, 741; ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, עמ' 294-297.

15-20 באוקטובר, הדאיגה מאוד את בן-גוריון, עד שהביע ספק ביכולתו של יגאל אלון 'לפקד על חזית רחבה'.¹⁸ ספק זה נראה תמוה על רקע הישגיו של יגאל אלון כמפקד מבצע 'דני' (יולי 1948) ומבצע 'פתח' (אפריל-מאי 1948). התבטאות זו הייתה סימן בולט לחששותיו של בן-גוריון, שמא לחצי מועצת הביטחון של האו"ם יביאו לחידוש מידי של ההפוגה, להפסקת הקרבות ולהמשך ניתוק הנגב, אולם דומה גם כי בן-גוריון לא הצליח עדיין להשתחרר מדעותיו הקדומות ביחס לאי-כשירותם הצבאית של מפקדי 'ההגנה' והפלמ"ח.

בעוד חטיבת גבעתי תוקפת ומבקיעה במסירות את החיץ המבוצר המצרי, החליט יגאל אלון, באישור הפיקוד העליון, להפנות את המאמץ האופרטיבי המסיים של מבצע 'יואב' מכיבוש עזה אל כיבוש באר-שבע. המשימה הוטלה על חטיבת הנגב, שאכן כבשה את באר-שבע, בסיוע כוחות מחטיבה 8, ב-21 באוקטובר, יממה תמימה לפני שהפסקת-האש המחודשת נכנסה לתוקפה, ב-22 באוקטובר. בליל 21-22 באוקטובר ביקר בן-גוריון במטה חזית הדרום בגדרה וסירב להתיר ליגאל אלון לכבוש את עזה: '[את] עזה, בין-כך ובין-כך, ... לא ישאירו בשום אופן בידינו. אולם כיבוש באר-שבע יש לו ערך רב - התנ"ך נתן לה פרסום עולמי. והפסקת-אש היום - אם המצרים לא יסרבו - מבטיחה כיבוש זה ... הדיון באו"ם לאור כיבושנו בבאר-שבע מוכרח להיות אחר'.¹⁹ עוד לפני כן טען מפקד חטיבת הנגב, נחום שריג, בדיון אצל מפקד חזית הדרום, כי כיבוש באר-שבע יפתח בפני ממשלת ישראל וצה"ל כיווני מתקפה וכיבוש נוספים בעתיד: דרום-מערבה, אל ניצנה וצפון סיני; דרומה, אל הר הנגב ואילת; דרום-מזרחה, אל מעלה עקרבים והערבה ומשם גם אל אילת וגם אל סדום; מזרחה, אל מדבר יהודה; וצפונה, אל הר חברון.²⁰

חטיבת הראל החלה את מבצע 'אל ההר', במסגרת חזית ירושלים, תחת פיקודו של אלוף צבי איילון, בליל 18-19 באוקטובר. עד 22 באוקטובר הרחיבו כוחות הראל את פרוזדור ירושלים, אל מדרום לעמק האלה, והגיעו מזרחה בדרך אל גב ההר עד הכפר חוסאן, שנכבש. משם הייתה פתוחה האפשרות המידית להתקדם אל בריכות שלמה ומשם, גם צפונה, אל בית-לחם, וגם דרומה אל גוש עציון וחברון. ברגע ההיסטורי הזה הגיעה אל חטיבת הראל ההוראה המדינית לעצור ואף לפנות את חוסאן.²¹ אין צל של ספק שההוראה באה מבן-גוריון עצמו, שסירב לאשר את בקשת סגן-אלוף משה דיין, מפקד החטיבה והמחוז של ירושלים, 'לתקוף הלילה [ליל 22-23 באוקטובר] יחד עם "הראל" [את] הר המשלט של בית-ג'אללה'. היה ברור כי חטיבת הראל יכלה להגיע אל בית-ג'אללה רק מכיוון חוסאן, דרך בריכות שלמה, ורק לאחר כיבוש בית-לחם. בן-גוריון העמיד את הנושא לדיון במטכ"ל. באישור ההתקפה המוצעת תמכו: לוי אשכול, מנכ"ל משרד הביטחון; יוסף אבידר, ראש אג"א (אגף האפסנאות);

18. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 754.

19. שם, עמ' 760.

20. עדות נחום שריג ויגאל אלון למחבר.

21. ספר הפלמ"ח, ב, תל-אביב 1957, עמ' 650-652.

ברוך רבינוב, ראש אכ"ס (אגף הכספים); חיים לסקוב, ראש אה"ד (אגף ההדרכה); שלמה שמיר, ראש מת"מ (המחלקה לתפקידי מטה). התנגדו להתקפה: שאול אביגור, עוזר שר הביטחון; יעקב דורי, הרמטכ"ל; יגאל ידין, ראש אג"ם (אגף מבצעים); ראובן שילוח, יועץ בכיר למודיעין; דוד שאלתיאל, המפקח הכללי של צה"ל. אהרון רמז, מפקד חיל האוויר, 'היסס' - כך כתב בן-גוריון ביומנו, והוסיף:

פסקתי לשלילה מטעמים אלה - (1) פעולה כזו, מיד לאחר הכרזת הפוגה, תעשה רושם רע בעולם; (2) אם יעלה בידינו לתפוס המקום, נצטרך תחת לחץ או"ם להתזירו, ולא כדאי לאבד חיי איש אחד על זה; (3) פגיעה בבית-ג'אללה ובית-לחם תרגיז העולם הנוצרי; (4) אין לנו עניין להתגרות בשעה זו עם הלגיון [הירדני], שלא עזר למצרים [כשהוכו בידי צה"ל במבצע 'יואב']; (5) התקפה זו עלולה להכניס [את] הלגיון והעיראקים לקרב, ולהפסיד הרושם של בדידות מצרים וקרע בליגה [הערבית]; (6) התקפה זו תכביד על עמדתנו לא לסגת מהנקודות [האחרות] שתפסנו [באר-שבע?].²²

בקיצור, בסוף אוקטובר 1948 בן-גוריון לא הניח לצה"ל לכבוש את מרחב בית-לחם, ובעצם גם לא את מרחב חברון, ולא אפשר לכתר את ירושלים מדרום. הוא השלים והסכים כי ממלכת ירדן ההאשמית וצבאה ישלטו, בפועל, על ירושלים המזרחית, שנמצאה בלאו הכי בידי ירדן, וגם על כל הר חברון - במקום המצרים, שכוחותיהם פונו על ידי הירדנים בחזרה למצרים דרך בית-לחם-נבי-מוסה-יריחו-גשר אלנבי-עמאן-עקבה.

בליל 21-22 באוקטובר, היממה האחרונה של מבצע 'יואב' ומבצע 'אל ההר' בנגב ובדרום מסדרון ירושלים, ביצע 'צבא ההצלה' של קאוקג'י התקפת פתע בגזרה ההררית של קיבוץ מנרה, בצפון: הוא כבש את רכס שיח'-עאבד מצפון לקיבוץ ואת רכס נ"ג 744 מדרום לו. בכך נותקה מנרה מכל אפשרות של תחבורה מוטורית.²³ כוחות חטיבת כרמלי (חטיבה 2) לא הצליחו לשוב ולכבוש את המוצבים הללו, והמצב הוקפא, זמנית, בהתערבות משקיפי האו"ם. כל הסימנים מעידים כי התקפה זו של 'צבא ההצלה' נעשתה בתמיכה, או אפילו ביוזמה, של סוריה ולבנון. זאת, מן הסתם, בתגובה לתביעה המצרית ששוגרה, במהלך מבצע 'יואב', אל מדינות ערב האחרות, לפתוח ביוזמות צבאיות נגד ישראל ובכך להקל על המצרים את העמידה בפני המתקפה הישראלית בחזית הדרום. ברור כי מספר ימים לאחר שוך הקרבות סביב מנרה הוסע גדוד קרבי סורי ברכב צבאי, ממרג'עיון דרומה, על הדרך העוברת בתחום לבנון ממערב למרגלות מנרה, ומשם אל תחומי ארץ-ישראל, ממלכיה לסאסא ולג'יש. מסעו של גדוד זה לא התגלה בידי המודיעין הישראלי, וסופו שאותר רק משנתקלו בו כוחות חטיבה 7 במסגרת מבצע 'חירם', כפי שיוזכר בהמשך. מכל מקום, התקפת 'צבא ההצלה' על רכס מנרה, בידודן של מנרה ומשגב-עם והסירוב

22. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 760-761.

23. צ' אשל, חטיבת 'כרמלי' במלחמת הקוממיות, תל-אביב 1973, עמ' 255-273; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 761.

של קאוקג'י ושל פטרוניו הערבים לפנות את היעדים שכבש קאוקג'י, כל אלה הגישו לפיקוד העליון הישראלי הזדמנות פז ליזום ולהפעיל מתקפה כוללת לכיבוש כל הגליל ההררי המרכזי ולגירוש 'צבא ההצלה' מתחומי ארץ-ישראל; מה גם שעל פי תוכנית ברנאדוט, אשר נידונה באותה עת בעצרת האו"ם, נועד כל הגליל להיכלל בתחום הריבונות הישראלית.

התכנון האופרטיבי המוקדם למבצע 'חירם' - כיבוש כל הגליל ההררי - החל במטכ"ל ובחזית הצפון כבר בספטמבר.²⁴ את הרעיון להוציא את המבצע מן הכוח אל הפועל העלה מפקד חזית הצפון, אלוף משה כרמל, בדיון המטכ"ל ב-6 באוקטובר. מיד לאחר שסוכם דבר הביצוע של מבצע 'יואב' ומבצע 'אל ההר', הסכים משה כרמל שצריך 'להתגונן בשאר המקומות. ברם, הכוח המגן [הדרוש להגן] במרכז הגליל יספיק לכיבוש הגליל'.²⁵ הייתה זו דרישה להפעיל את מבצע 'חירם' במקביל ל'יואב' ו'אל ההר'. דרישה זו לא אושרה, מה גם שחטיבת עודד (חטיבה 9) הועברה מן הצפון אל חזית הדרום בעיצומו של משבר מבצע 'יואב', והשלימה את חזרתה צפונה רק ב-26 באוקטובר.²⁶ התחלתו של מבצע 'חירם' נקבעה אפוא לליל 28-29 באוקטובר. מבצע 'חירם' נמשך שלוש יממות והסתיים ב-31 באוקטובר. כוחות צה"ל הצליחו לכבוש את כל הגליל ההררי של ארץ-ישראל ואף להשתלט על הפינה הדרום-מזרחית של לבנון, הכוללת 14 כפרים, ברצועת-שטח שהשתרעה ממלכיה בדרום עד ברך הליטאני בצפון. 'צבא ההצלה' בפיקודו של קאוקג'י הובס במערכה ונס צפונה אל תחומי לבנון. יחד עמו פינו את הארץ כל האלמנטים הצבאיים והאזרחיים הלבנוניים. את המאמץ ההתקפי העיקרי של כוחות חזית הצפון ניתן לזקוף לזכותה של חטיבה 7 הממוכנת, הגם שהשתתפו במערכה שלוש חטיבות חי"ר נוספות: גולני (חטיבה 1), עודד וכרמלי. מסעה של חטיבה 7 החל בכיבוש אזור מירון, משם אל ג'יש וסאסא, אחר כך צפונה אל מלכיה, ומשם צפונה, בתיאום עם חטיבת כרמלי, לתוך לבנון דרך עדיסה אל ברך הליטאני. ב-29 באוקטובר אחר הצהריים, לאחר שחטיבה 7 סיימה את כיבוש ג'יש והחלה במסעה הממונע לעבר סאסא, הופתע המשמר הקדמי שלה להיתקל בגדוד חי"ר סורי, חלקו בפריסה רגלית וחלקו עדיין על הכביש במשאיות צבאיות. בקרב תנועה ואש הצליחו לוחמי חטיבה 7 להדוף את הכוח הסורי ולהשמידו, ואחר כך לכבוש את סאסא.²⁷ הופעת הגדוד הסורי ליד ג'יש היא אירוע טאקטי; אבל טמונה בו משמעות אסטרטגית חשובה המצפה עדיין לפענוחה בידי ההיסטוריונים בעתיד: אין ספק כי לא ההתחלה של מבצע 'חירם' בליל 28-29 באוקטובר היא שהביאה גדוד סורי זה מסוריה אל מרג'עיון שבלבנון, ומשם, דרומה, אל ג'יש, כבר בצהרי ה-29 באוקטובר. הגדוד נשלח אל הגליל כתוצאה מתכנון מוקדם יותר, כנראה בעקבות הלחץ המצרי, כפי שצוין לעיל. הקושיות הראויות להישאל הן: (א) מדוע הניחה לבנון להעביר גדוד סורי דרך שטחיה הריבוניים אל הגליל, אשר הלחימה הערבית בו נגד

24. צ' אשל, חטיבת 'כרמלי' במלחמת הקוממיות, עמ' 277-278.

25. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 736.

26. שם, עמ' 769-770, 780.

27. שם, עמ' 789; ב' דונקלמן, נאמנות כפולה, תל-אביב 1977, עמ' 194.

ישראל התנהלה בחסות מדינית לבנונית? (ב) כיצד התכוונו הסורים להפעיל גודוד זה, ואולי אפילו עוד כוחות? האם מכיוון מירון אל צפת, או מכיוון מע'אר אל מגדל וטבריה; האם כל זאת היה אמור להיות מתואם עם התקפה סורית מכיוון ראש הגשר שלהם במשמר-הירדן אל מחניים וראש-פינה, כדי לנסות ולנתק את 'אצבע הגליל' ממדינת ישראל?

המבצעים ההתקפיים של צה"ל במחצית השנייה של אוקטובר 1948 הביאו לתגובה בינלאומית מעניינת, בשתי החלטות של מועצת הביטחון של האו"ם: ב-4 וב-16 בנובמבר. האו"ם השלים עם כיבושי צה"ל בגליל, אך דרש מישראל להסיג את כוחותיה בנגב ובמרחב ירושלים אל קווי הפסקת-האש שלפני ה-14 באוקטובר, משמע – לוותר על הישגי מבצע 'יואב' ומבצע 'אל ההר' (עדיין דובר על ירושלים בינלאומית). כמו כן קרא להסדיר שביתת-נשק ממוסדת בארץ-ישראל.²⁸ בן-גוריון לא גילה כל נטייה להיענות להחלטת מועצת הביטחון מה-4 בנובמבר, הנוגעת לנגב ולפרוזדור ירושלים. ב-14 בנובמבר הציג מנכ"ל משרד החוץ לבן-גוריון את 'פקודת באנץ' [המתווך בפועל מטעם האו"ם] לסגת מעמדותינו בנגב, לעזוב את באר-שבע ו[להסכים] למנות בבאר-שבע מושל מצרי[!].

בן-גוריון הגיב, בו ביום, בהנחיה שהעביר לרמטכ"ל, יעקב דורי, 'שיתן הוראה ליגאל אלון [מפקד חזית הדרום] לשלוח כוחות צבאיים לפונדוב [ממשית, ממזרח לדימונה של היום], לראס זוירא [ראש-זוהר, הצופה על דרום ים המלח] ולעין-חוסב [עין-חוסב=חצבה, בעמק הערבה מדרום לסדום].'²⁹ מהלך אסטרטגי זה נועד, קודם כל, להרחיב את המאחז והריבונות הישראלית אל העבר המזרחי של הנגב וליצור חיבור טריטוריאלי יציב עם סדום; זאת בניגוד להחלטת מועצת הביטחון. אולם הייתה טמונה בו גם כוונה נוספת, לא פחות חשובה: בעקבות המפלה המצרית במבצע 'יואב' החלו הירדנים לשלוח כוחות צבא מיריחו, דרך מדבר יהודה (נבי-מוסא, מר-סבא) אל בית-לחם, במגמה ברורה להשתלט על הר חברון, במקום המצרים. תופעה זו הייתה מקובלת על בן-גוריון, שהעדיף אותם, במרחב האסטרטגי הזה, על פני המצרים. אלא שהירדנים החלו, בזהירות רבה, גם להחדיר כוחות סיור אל אילת, דרום הערבה ודרום הר הנגב, ואף להקים מאחזים צבאיים קטנים באום-רשרש (אילת), בערנדאל, בביר-מליחה (באר-מנוחה) ובראס אל-נקב. הכוחות הללו של הלגיון הירדני נקראו 'הטור הדרומי', והתבססו על התשתית הלוגיסטית הירדנית בעקבה ובחבל אדום.³⁰ השתלטות צה"ל על המרחב של הנגב המזרחי נועדה אפוא גם לחסום את נסיון הירדנים (מן הסתם בתמיכה שקטה של הבריטים) להרחיב את מאחזיהם החדשים בנגב הדרומי, צפונה אל עין-חוסב-מעלה-עקרבים-כורנוב-תל ערד ובכך ליצור רצף טריטוריאלי בשליטה ירדנית, מהר חברון בצפון ועד אילת בדרום. הרעיון האסטרטגי הישראלי הזה הוצא מן הכוח אל הפועל במבצע 'לוט' על ידי חטיבת הנגב,

28. תעודות ישראל, 2, עמ' 623-624, 179-180.

29. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, תל-אביב 1982, עמ' 824, 830.

30. שם, עמ' 832, 847; חטיבת הנגב במערכה, תל-אביב 1949, עמ' קפד; J.B. Glubb, A Soldier with the Arabs, pp. 228-229

שיצאה מבאר-שבע ב-23 בנובמבר והשלימה את המשימה כשהטור הממונע של הגדוד התשיעי הגיע אל סדום ב-25 בנובמבר מכיוון עין-חוסוב, דרך ואדי קסיב (נחל אמציה).³¹

גיבוש התפיסה האסטרטגית המלאה

מבצע 'יואב' הוא ששמט את הבסיס שעליו נשענה תוכנית ברנאדוט. אמנם החלטת מועצת הביטחון מ-4 בנובמבר 1948 קראה לישראל להחזיר את כוחותיה בדרום לקווי החזית של ה-14 באוקטובר, היינו לנתק שוב את הנגב ממדינת ישראל, אבל ב-16 בנובמבר החליטה המועצה 'לכונן שביתת-נשק בכל הגזרות של ארץ-ישראל ... על ידי משא ומתן ישיר או באמצעות המתווך בפועל [ראלף באנץ'], במגמה להגיע לשביתת-נשק מידית' ללא שום פינוי כוחות ישראליים לאלתר!³² החלטה זו, שנים-עשר יום לאחר ה-4 בנובמבר, מבלי שממשלת ישראל טרחה אפילו לרמוז שהיא מהרהרת בדבר ויתור כלשהו על הישגי צה"ל במבצע 'יואב' ובמבצע 'אל ההר', הפיחה תקווה בלבם של בן-גוריון והשרים שהקנו לו רוב בממשלה (גרינבוים, ברנשטיין, שיטרית, מיימון, ציזלינג, בנטוב), כי המציאות עשויה למסמס את החלטת ה-4 בנובמבר; מה גם שמקורות ביון של ארצות-הברית העבירו רמז ברור לישראל, ב-18 בנובמבר, שהנשיא טרומן הורה 'ל א להטיל סנקציות על ישראל', אם 'ישראל לא תיכנע' להחלטה זו.³³

במהלך נובמבר 1948 נוצר אפוא הרקע שאפשר לבן-גוריון לסכם באורח בהיר את הקונצפציה האסטרטגית הרצויה לסיום ההתקפי היזום של המלחמה. בדיון של מפקדים בכירים ב-27 בנובמבר הביע בן-גוריון את הרעיון המדיני-האסטרטגי המעניין הבא:

נאמר [מפי קלאוזביץ] שהמלחמה היא המשך המדיניות באמצעים אחרים. זה לא תמיד נכון [לעתים, יש והלחימה מעצבת את המדיניות]. מלחמתנו בראשיתה היתה התגוננות בפני ניסיון של השמדתנו. ביסודה נשארה כזו עד היום, אולם החל מהפוגה ראשונה (11.6.48) יש בפעולתנו הצבאית מעין אקט [שנועד לשנות את המצב ה]פוליטי. זה נכון במידת מה לגבי מלחמת עשרת הימים [9-18 ביולי], ועוד יותר לגבי מערכת הדרום [מבצעי 'יואב' ו'אל ההר'] ושישים שעות הגליל [מבצע 'חירס']. היה צריך להתקיים [באוקטובר 1948] דיון בעצרת [האו"ם] על הנגב והגליל, והיה צורך לשנות העובדות [ב ש ט ח], למען שגורל הנגב והגליל לא יהיה תלוי אך ורק בדיונים אלה. הפעולה בנגב [שניתן למדינה היהודית על פי החלטת האו"ם ב-29.11.1947, אבל נעקר ממדינת ישראל על פי תוכנית ברנאדוט] חייבה [את] הפעולה

31. חטיבת הנגב במערכה, עמ' קפג-קצו; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 843.

32. תעודות ישראל, 2, עמ' 180.

33. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 831-832.

בגליל [שלא ניתן למדינה היהודית ב־29.11.1947, אבל הוענק לה על פי תוכנית ברנאדוט] – כי אם הנגב בידינו [משהפכנו על פיה את תוכנית ברנאדוט ביחס לנגב], היתה סכנה פוליטית לגליל [היינו עלולים לאבד לגביו את הלגיטימציה של תוכנית ברנאדוט].³⁴

זהו ניתוח מבריק של המצב עד כה. ומה לגבי החודשים הבאים? ב־21 בנובמבר 1948 בא ראובן שילוח לברר מה עמדת בן־גוריון בכל הנוגע להמשך המגעים עם המלך הירדני, עבדאללה. להלן הנחיית ראש הממשלה:

אמרתי לו שאני מייעץ להתחיל בשיחות מפריס [שם התכנסה באותם ימים עצרת האו"ם], כשיגיעו לידי ממש – תעבור השיחה הנה [למזרח התיכון]. על קווים [גבולות] אפשר לדון רק פה. עלינו ליישר קו [לבטל מובלעת] לטרון, לקבל מעבר לאוניברסיטה [בהר־הצופים] בירושלים, להעתיק [את] קו הגבול בתיכון [בשרון ובעמק חפר] מזרחה [ברור שלא התכוון עד נהר הירדן], תמורת זה נסכים להעתיק את הקו [הגבול] המזרחי בדרום [בהר חברון, מערבה], ולתת [את] עזה [אחרי שתיכבש בידי צה"ל] לעבדאללה.³⁵

הרעיון האסטרטגי ברור: צה"ל יצטרך לתקוף ולסלק כליל את הצבא המצרי מתחומי ארץ־ישראל אל חצי האי סיני; זאת גם מרצועת עזה ('הזרוע המערבית'), גם מכיס פאלוג'ה וגם ממאחזיו בניצנה, וממנה, צפונה, 50 ק"מ לאורך הכביש לבאר־שבע ('הזרוע המזרחית'). גם הרעיון המדיני ברור: ישראל תהא מוכנה להעניק לממלכת ירדן ההאשמית את הריבונות על רצועת עזה, ועל ידי כך לאפשר למדינה זו מוצא אל הים התיכון, וזכויות מעבר דרך שטחיה הדרומיים של מדינת ישראל. בתמורה יסכימו הירדנים להרחבה מסוימת מזרחה של מישור החוף הישראלי, בין נחל הירקון (בדרום) ובין מרחב חדרה (בצפון). בקיצור – כלפי מצרים יש לנהוג ביד חזקה ובזרוע נטויה, ואילו כלפי ממלכת ירדן יש לנקוט מתינות ואיפוק.

ב־27 בנובמבר, יומיים לאחר שמבצע 'לוט', כנגד החדירה הירדנית בנגב הדרומי ובערבה, הושלם, ללא אבידות, הנחה בן־גוריון את סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל. הוא הדגיש כי בעיית הגליל כבר הוכרעה 'בכוח הפעולה הצבאית', וכמעט נפתרה 'גם מבחינה מדינית'. באשר למבצעים הצבאיים בעתיד הנראה לעין, הרי היעדים בגזרת ירושלים מוגבלים: לטרון, תחנת הרכבת בביתר, שיח־ג'ראח (המנתקת את הר הצופים) וסביבות ירושלים מצפון ומדרום, וגם העיר העתיקה, אם כי גורלה של זו 'יוכרע לא בכוח צבאי אלא בשיקולים פוליטיים־דתיים'. בנגב יכריע המאמץ הצבאי, אך לא רק הוא. מדבריו על הנגב ניתן לשער שהיה לו ספק כלשהו באשר לאילת.³⁶

34. שם, עמ' 852–853.

35. שם, עמ' 837.

36. שם, עמ' 853.

כעבור יומיים, ב-29 בנובמבר 1948, דיווחו יגאל ידין וראובן שילוח לבן-גוריון כי

נתקיימה פגישת משה [דיין] ו[עבדאללה אל-] תל בארמון הנציב ... הגיעו להסכם על הפסקת אש כנה ויעילה בשטח ירושלים (רמאללה-בית ג'אלה-ולטרון). תנאי לכך: שיירה אחת לשבועיים לאוניברסיטה [בהר הצופים המנותק] - עם מזון והחלפת הפרסונל למחצה (באופן שהפרסונל יתחלף במשך חודש) ... מחר יחתמו על הדברים המוסכמים: הפסקת אש יעילה, קו טלפוני ישר, שיירות לאוניברסיטה. ... ייפגשו ביום ג' [למחרת, 30 בנובמבר] לחתום על המוסכם וידונו על השאר. אמש דובר עם משה [דיין] שההסכם יחול על השטח עד שער-הגיא ולא עד לטרון. ... הצעתי שמשה יפגש עם [עבדאללה אל-] תל לחוד - וידונו על רכבת, שיית ג'ראח [ודרך להר-הצופים] ולטרון, ואם זה יסתדר - נפתרה שאלת ירושלים.³⁷

ב-30 בנובמבר 1948 אכן נחתם 'הסכם הפסקת אש מוחלטת וכנה [ש]תשרור באזור ירושלים החל מ-1 בדצמבר 1948 שעה 0600'.³⁸ עניין השיירות להר הצופים סודר. פרשות שיח-ג'ראח ולטרון נפתרו רק במלחמת ששת הימים, ביוני 1967, ופרשת הרכבת הוסדרה בהסכם שביתת-הנשק בין ישראל לירדן ב-3 באפריל 1949. מן הראוי להדגיש, כי ההחלטה המדינית של בן-גוריון להשלים עם חלוקת ירושלים נבעה משתי סיבות רבות משקל, שהכריעו את הכף, על אף העובדה שצה"ל היה מסוגל לכתר ולכבוש את כל העיר, החל מאוקטובר 1948, אם הדרג המדיני היה מטיל עליו משימה זו: הסיבה האחת נבעה מהחשש העמוק כי אם תשתלט ישראל על כל ירושלים, תקום כל קהילת המדינות בתבל, כולל ארצות-הברית וברית-המועצות וכל ידידי ישראל האחרים, ותכפה את רעיון בינאום ירושלים, על פי ההחלטה המקורית של העצרת הכללית מ-29 בנובמבר 1947.³⁹ הסיבה השנייה נבעה ממדיניותו של בן-גוריון להותיר בידי ממלכת ירדן ההאשמית את רוב המרכז ההררי של ארץ-ישראל המערבית, ממרחב ג'נין בצפון ועד מרחב הר חברון בדרום, לבד מפרוזדור ירושלים. כדי לאפשר לירדן לקיים רצף שליטה טריטוריאלי בין מרחב רמאללה ומרחב בית-לחם היה טעם להשאיר את מזרח ירושלים תחת שלטון ירדן, למען תשמש גשר יבשתי עבור ההאשמים בין החלק הצפוני והחלק הדרומי של 'הגדה המערבית ההררית', בארץ-ישראל המערבית; מה גם שהמלך הירדני דרש זאת.⁴⁰ מבצע 'חורב', שהתקיים בין 22 בדצמבר 1948 ו-7 בינואר 1949, נועד להגשים את הקונצפציה האסטרטגית של סילוק הצבא המצרי מכל תחומי ארץ-

37. שם, עמ' 854-855.

38. ש' רוזן, ספר החוזים למזרח התיכון: אוסף הסכמים, אמנות ובריתות-צבאיות, תל-אביב 1956, עמ' 44-45.

39. מועצת-המדינה הזמנית, דברי משה שרת, פרוטוקול ישיבה כ', בדלתיים סגורות, 27.9.1948, עמ' 13.

40. לדוגמה, מברק של ציר ארצות-הברית בישראל אל מזכיר המדינה האמריקני, *Foreign Relations of the United States, 1949, VI, p. 721*

ישראל. בתחילה העניק המטכ"ל למבצע את הכינוי מבצע 'ע', על שום האות הראשונה בשמותיהם של המקומות העיקריים שצה"ל היה אמור לתקוף: עסלוג', עוג'ה (ניצנה), עזה, אבו-עגילה, אל-עריש. התכנון המבצעי החל, כמובן, קודם לכן. בדיון מטכ"ל ב-8 בדצמבר שאל בן-גוריון את ראש אג"ם, יגאל ידין, 'מה דרוש וכמה זמן - לחיסול גמור של המצרים בשטח ביר-עסלוג'-עוג'ה אל-חפיר'. ידין השיב 'שתידרש לכך עוד חטיבה [לסדר-הכוחות של חזית הדרום] ושבוע ימים [להכנות]'.⁴¹ למחרת הודיע יגאל ידין לשר הביטחון, כי הוא עומד להעביר את חטיבת הראל [חטיבה 10] (פחות גדוד) אל חזית הדרום. באותו מעמד התבטא בן-גוריון, כי אם תוך מספר ימים 'לא יבואו שיחות על תנאי שלום - נגרש המצרים מהארץ'.⁴² הפקודה הראשונה שהוציא המטכ"ל לקראת המבצע נשאה את הכותרת: 'תעודה למבצע "ע"', ובה הוגדרה מטרתו כהאי לישנא: 'מיגור כוח האויב הפולש [המצרי] וגירושו מגבולות הארץ'.⁴³ בפקודת מבצע 'חורב' של חזית הדרום, שהוצאה ב-20 בדצמבר בחתימת קצין המבצעים יצחק רבין, נוסחה המטרה כך: 'מיגור הצבא המצרי בארץ-ישראל'.⁴⁴

המבצע עצמו החל בליל 22-23 בדצמבר, בהתקפת הטעיה נמרצת של חטיבת גולני (חטיבה 1) על רצועת עזה ('הזרוע המערבית'). כוונת מפקד חזית הדרום, יגאל אלון, הייתה לרתק מקסימום כוחות מצריים אל 'הזרוע המערבית', בעוד שהמאמץ ההתקפי העיקרי נועד להיות מונחת על 'הזרוע המזרחית' המצרית, שהשתרעה מעוג'ה צפון-מזרחה, 50 ק"מ, במקביל לכביש המוביל אל באר-שבע. בליל 25-26 בדצמבר הופעל המאמץ העיקרי, שכלל את חטיבה 8 (ממוכנת), חטיבת הנגב (ממונעת) ואלמנטים מחטיבת הראל.⁴⁵ ב-27 בדצמבר, א' דחנוכה תש"ט, בשעות אחר הצהריים, השלימו הכוחות הללו את כיבוש עוג'ה, עסלוג', ואת סיהור כל 'הזרוע המזרחית'.⁴⁶ כביש באר-שבע-עוג'ה נפתח לתנועה חופשית של כוחות צה"ל ותחזוקתו. למחרת, 28 בדצמבר שעה 14:00, יצאה חטיבת הנגב (חטיבה 12) במסע התקדמות ממונע מעוג'ה אל אבו-עגילה שבצפון סיני, בתחום הריבונות של מצרים. מהלך זה נעשה במצוות מפקד חזית הדרום ובאישור המטכ"ל.⁴⁷ כוונת הפיקוד העליון הייתה להתבסס באבו-עגילה, למשך מספר ימים, ולבצע ממקום זה סדרה של פשיטות לכיוון אל-עריש ואל יעדים אחרים בצפון סיני. זאת כדי ליצור על חיל המשלוח המצרי ברצועת עזה איום ממשי של ניתוק מהעורף האסטרטגי שלו, ול'שכנע' את המצרים לדלל את רצועת עזה, על ידי העברת כוחות ממנה אל צפון סיני. ביום 29 בדצמבר בבוקר השתלטה חטיבת הנגב על אבו-עגילה, לאחר שכבשה

41. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 869.

42. שם, עמ' 872.

43. אג"ם/מה"ד/היסטוריה, חוברת מבצע 'חורב', עמ' 29, א"צ 550/922/15.

44. שם, עמ' 47.

45. שם, עמ' 48.

46. שם, עמ' 12; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 905.

47. אג"ם/מה"ד/היסטוריה, חוברת מבצע 'חורב', עמ' 42-43, 55.

בלילה את המתחם המוגן המצרי באום-כתף. בו ביום החלה החטיבה להפעיל כוחות ממונעים, בעיקר כלפי אל-עריש, אולם גם בכיוונים אחרים, כמו שדה התעופה המצרי בביר-חמה, ליד ג'בל-ליבני. צה"ל אכן הבחין שהמצרים מעבירים כוחות מרצועת עזה אל צפון סיני: הגדוד המצרי שהגן על אום-כתף הגיע למקום רק יום אחד לפני הקרב. הגדוד הובהל מרצועת עזה אל אום-כתף בעקבות כיבוש עוג'ה בידי צה"ל. מאוחר יותר, ב-29 וב-30 בדצמבר, נתקלו כוחות חטיבת הנגב בכוחות מצריים חזקים יותר, שהוזעקו בחיפזון מרצועת עזה כדי לגונן על הגישות הדרומיות של אל-עריש. בינתיים החל מפקד חזית הדרום לארגן מחדש את כוחותיו בניצנה (חטיבת הראל) ובמרחב של גבולות-נירים-מבטחים (חטיבה 8, חטיבת גולני ואלמנטים מאלכסנדרוני) לקראת המתקפה על המערך המצרי ברפיח, כדי לכבושו ולנתק סופית את כל חיל המשלוח המצרי בארץ-ישראל מהעורף שלו בצפון סיני ובמצרים. לאחר מכן, כשהצבא המצרי הנמצא בארץ-ישראל יהא מיותר ב'כיס פאלוג'ה וב'כיס עזה-חאן-יונס', יהיה טעם להתחיל בשיחות שביתת-נשק ואולי גם בשיחות שלום; אבל בתנאי ברור ומפורש שהצבא המצרי יפנה את כל כוחותיו מכל תחומי הארץ – שהרי בן-גוריון הועיד את רצועת עזה לממלכת ירדן ההאשמית, כנזכר לעיל. ממשלת ישראל אף רמזה על כך, בהעבירה מסר לממשלת ירדן, כי 'חלף זמנו של משא-ומתן על שביתת-נשק', וכי ישראל מעוניינת עתה 'רק לשאת ולתת על שלום'.⁴⁸ רמז זה היה המשך עקבי וברור למדיניותו של בן-גוריון שהותוותה בשיחתו עם ראובן שילוח ב-21 בנובמבר 1948. בן-גוריון, כשר ביטחון וכראש ממשלה, היה שותף לקונצפציה האופרטיבית שהנחתה את הגשמת השלב המסכם של מבצע 'חורב'. בסכמו את הדיון שקיים במטכ"ל, ב-30 בדצמבר בבוקר, עם הרמטכ"ל יעקב דורי, עם ראש אג"ם יגאל ידין ועם מפקד חזית הדרום יגאל אלון, קבע בן-גוריון את ההנחיה האקטיביסטית הבאה: 'ההתקפה [העיקרית] תכוון מעכשיו לקו עזה-רפיח [רצועת עזה], נטריד [את] אל-עריש [מאבו-עגילה] לשם הטעיה ... אם אפשר – לטהר [ולהחזיק] גם [את] קסיימה, לשחרר [את] הדרך לעקבה [דרך קסיימה-כונתילה-ראס אל-נקב, שנמצאה כולה בתוך התחום הריבוני של מצרים].'⁴⁹

אלא שבתוך המשפטים הנמרצים הללו שיבץ בן-גוריון פסוק קצר, מִבֶּשֶׁר מַתִּינֹת וּזְהִירוֹת, המתייחס להתערבות אפשרית נגד ישראל, ביבשה, באוויר ובים, של הכוחות המזוינים הבריטיים שהיו פרוסים במצרים, בעבר-הירדן, בקפריסין ובזירת הים התיכון וים סוף. 'אם יבואו האנגלים', אמר בן-גוריון, 'נחזור לגבולנו, לעוג'ה. אם יגיעו לעוג'ה – נילחם!'. אין ספק שבן-גוריון היה מודע לחוזה ההגנה בין בריטניה ומצרים, שנחתם ב-1936 למשך 20 שנה; לכן הביא בחשבון גם נסיון התערבות של הבריטים נגד ישראל ולחץ עליה, מה גם שבריטניה עדיין לא הכירה בעצמאות ישראל ונחשבה, באותה עת, לגורם די עוין. סופו של הכיוון המדאיג הזה, שיביא את בן-גוריון לשינוי משמעותי בגישתו המדינית והאסטרטגית להמשך ניהול המלחמה.

48. תעודות ישראל, 2, עמ' 332; ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 915, הערת שוליים.

49. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 912-913.

צמצום הציפיות המדיניות בשיא ההישגים הצבאיים

ביום שישי, 31 בדצמבר 1948, המשיכו כוחות צה"ל בחזית הדרום את פעילויותיהם בצפון סיני, בעוג'ה ובנגב המערבי, בהתארגנות, בהכנות ובהיערכות לקראת ביצוע המהלך המכריע והמסיים של מבצע 'חורב', על פי התוכנית הבסיסית המוסכמת.

לקראת הערב של יום זה הונחתה על ממשלת ישראל 'יד כבדה' מאוד על ידי גשיא ארצות-הברית וממשלת בריטניה. לפנות ערב ביקש שגריר ארצות-הברית בישראל, ג'יימס מקדונלד, להיפגש בדחיפות עם שר החוץ, משה שרת. בפגישה קשה זו קרא השגריר נוסח של הודעה מטעם גשיא ארצות-הברית אל בן-גוריון ושרת, שתימסר גם לחיים וייצמן, אם השגריר ימצא זאת לנחוץ. וזו תמצית ההודעה:

א. גשיא ארצות-הברית, הארי ס' טרומן, הוא השולח את השדר! משמע: את הלחץ מפעילה הסמכות העליונה ביותר של ארצות-הברית.

ב. ארצות-הברית מודאגת מהעובדה שכוחות צבאיים ישראלים סדירים פלשו לשטחי מצרים, במבצע יזום ומתוכנן.

ג. ממשלת בריטניה הודיעה לארצות-הברית, כי אם כוחות הצבא הישראליים לא ייסוגו מהשטח המצרי, בריטניה תראה עצמה חייבת לפעול על פי חוזה ההגנה שחתמה עם מצרים ב-1936. אם ישראל תציית להחלטות מועצת הביטחון, בריטניה לא תפעל, כי ממשלתה אינה שואפת להסתכסך עם ממשלת ישראל.

ד. פעולתה הבלתי שקולה של ממשלת ישראל עלולה לערער את השלום במזרח התיכון, לגרום לבחינה מחדש של בקשת ישראל להתקבל כחברה באו"ם, וגם לגרום לממשלת ארצות-הברית לשקול מחדש את יחסיה עם ישראל.

ה. ממשלת ישראל נדרשת להורות על נסיגה מידית של כוחותיה משטח מצרים.

ו. ממשלת ארצות-הברית מודאגת מהודעותיה של ממשלת ישראל לממשלת ירדן, כי חלף עידן המשא ומתן על שביתת-נשק וכי ישראל מעוניינת לדון רק על שלום. ארצות-הברית רואה בעמדה זו של ישראל, אם זו אכן עמדתה, גישה מאיימת [כך הבינה זאת, מן הסתם, ממשלת ארצות-הברית], שתאלץ את ממשלתה לבחון מחדש את יחסיה כלפי ישראל.⁵⁰

האם היה זה אולטימטום בריטי רציני, שהועבר לממשלת ישראל באמצעות ממשלת ארצות-הברית? בשעות האור של 31 בדצמבר 1948 ו-1 בינואר 1949 חיל האוויר הבריטי אף הפעיל טיסות סיור בגובה נמוך מעל כוחות חטיבת הנגב ויעפים ללא הטלת פצצות. מכל מקום, היה ברור שממשלת ארצות-הברית אינה בלדר, אלא מעצמה בעלת אינטרסים, הרואה עצמה בעלת-ברית של בריטניה, של ירדן ושל מצרים, ולא רק של ישראל. מנהיגי ישראל היו חייבים להתייחס בכובד ראש ללחץ האמריקני הזה; מה גם שבן-גוריון עדיין העריך את בריטניה כמעצמה של ממש: ארבעה ימים קודם לכן, ב-27 בדצמבר, דיווח בן-גוריון בכתב על פגישה 'בארבע עיניים' עם שגריר ברית-המועצות בישראל, פאבל ירשוב, והביע את תמהונו על ירשוב ש'בדבריו על אנגליה לא הייתה כל שנאה - אלא זלזול מופרז בכוחם

50. שם, עמ' 914-917; תעודות ישראל, 2, עמ' 331-332.

והגזמה במידת תלותם הכלכלית באמריקה'.⁵¹ בן-גוריון העריך אפוא את בריטניה גם כיריב חזק מאוד (מותר אפילו להעריכו כאויב) וגם כמעצמה ידידותית למצרים, לירדן ולעיראק, הנלחמות בישראל.

משה שרת הבטיח לשגריר ארצות-הברית להעביר את המסר האמריקני לבן-גוריון, ששהה באותו סוף-שבוע בטבריה. השגריר דרש במפגיע לנסוע, בו בערב, אל ראש הממשלה, ומבוקשו ניתן לו, בתוספת ליווי ממונע ובהצטרפותו של ראובן שילוח. משה שרת דיווח מיד, בטלפון, את כל הפרשה לבן-גוריון בטבריה, שהנציח את העניין ביומנו ב-31 בדצמבר, שעה 17:30:

[מ. שרת] שאל אם לתת מיד פקודה לחזור לשטח שלנו. אמרתי לברר עם יגאל [ידין], אם החזרה המיידית לא תפגע בתוכניות כיבוש [רצועת] עזה. ענה שכבר דיבר עם יגאל [ידין] ויעקב [דורי] והם סבורים שאפשר. סוף השיחה התנהל עם ראובן [שילוח, לפני שיצא לדרך עם שגריר ארצות-הברית], כי משה [שרת] התקשה בשמיעה ... ראובן טילפן שנית: הוא מסר דברי ליגאל, וזה אמר שהיציאה לא תמנע הפעולה [נגד רצועת עזה] אבל תחליש אותה[!], והוסיף שפתשגן הכתב הוא חמור. אמרתי לו שההוראה [לפנות את צה"ל מצפון סיני] נשארת, והוספתי שיגיד ליגאל להשחית לפני עזיבת אל-עריש - אם הגיעו לאל-עריש - כל אפשרות של תחבורה. ביקשתיו לבוא עוד הערב והוא הבטיח להיות פה בעשר [22:00] - הערב ... כעבור 3/4 שעה טילפן יעקב [דורי]. רצה לדעת בבהירות מה הן ההוראות. אמרתי: - לחזור לחבל הכל לפני העזיבה, להמשיך ולהגביר הפעולה נגד עזה-רפיח ...⁵²

מן הראוי לציין, כי עד רגע זה לא טרח בן-גוריון, כשר ביטחון, לדבר ישירות עם הרמטכ"ל על פינוי סיני, אלא רק באמצעות משה שרת וראובן שילוח. הוראת בן-גוריון לפנות את סיני ניתנה אפוא לפני ששגריר ארצות-הברית הגיע אליו לטבריה. פקודת הנסיגה נשלחה במברק מראש אג"ם אל מפקד חזית הדרום בשעה 17:55: 'עד מחר, 1.1.49, שעה 1200, על כל כוחותינו לעזוב את השטח המצרי ולסגת לעוג'ה אל-חפיר'.⁵³ הפקודה הגיעה בהפתעה רבה אל מטה חטיבת הנגב בשעה 22:35, בה בשעה שג'יימס מקדונלד הגיע אל מלוננו של בן-גוריון בטבריה. ראש הממשלה הרגיע את השגריר בעניין ירדן, בהודיעו כי 'אנו עומדים בדיון ידידותי עם נציג מלך עבר-הירדן בדבר שביתת-נשק שצריכה להביא לידי שלום'. כן הבטיח שצה"ל 'קיבל כבר הוראה לחזור' מצפון סיני.⁵⁴

51. תעודות ישראל, 2, עמ' 316.

52. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 914-915.

53. י' כהן, לאור היום ובמחשך, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 239.

54. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 917; J.G. McDonald, *My Mission in Israel*, 1948-1951, New York 1951, pp. 116-122; חטיבת הנגב במערכה, עמ' רח.

קשה להשתחרר מן הרושם, שראש ממשלת ישראל נחפז מדי להורות על פינויים של כוחות צה"ל מצפון סיני באותו לילה אחרון של שנת 1948, שהיה גם הלילה הראשון של 1949. ההתייעצות הטלפונית שקיים בן-גוריון מטבריה עם יעקב דורי ויגאל ידין, באמצעות שני מתווכים אזרחיים – בנפרד – משה שרת וראובן שילוח, לא ראויה להיחשב כדיון רציני, אלא יותר כ'טלפון שבור', שלא אפשר דיון אסטרטגי ואופרטיבי מעמיק דיו בסוגיה בעלת חיוניות רבה, לקראת סיום המלחמה עם מצרים. היה צריך להיות ברור, כי עם פינוי חטיבת הנגב מסיני יוכל הצבא המצרי לרכז מחדש את כוחותיו מצפון סיני אל תוך רצועת עזה וכך תקשה מאוד ההתקפה הצפויה של צה"ל על רצועת עזה, שנועדה להנחית את המכה הנחרצת הסופית על חיל המשלוח המצרי בארץ-ישראל ולהביא לנסיגתו המלאה מן הארץ. אין פלא שהרמטכ"ל, יעקב דורי, נזדעק להתקשר אל בן-גוריון לטבריה, בחינת אדם שאינו מאמין למשמע אוזניו! ממש מוזר שקיבל את ההוראות הללו ללא ערעור וללא דרישה לקיים דיון בעניין חיוני זה עם מפקד חזית הדרום, יגאל אלון. הרי בן-גוריון ידע שהכוונה הייתה להחזיק את חטיבת הנגב רק עוד מספר ימים, כדי להמשיך ולגרוף כוחות מצריים מרצועת עזה אל סיני, ואז לפתוח בהתקפה המסכמת על רפיח ולהחזיר מיד אחר כך את חטיבת הנגב הביתה, אל ארץ-ישראל, דרך ניצנה. מדוע לא נקטו בן-גוריון וקברניטי המטכ"ל תכסיסי השהיה כלפי הלחץ האמריקני-בריטי? מדוע לא טרח ראש הממשלה לחזור ביום שבת, 1 בינואר 1949, לתל-אביב, לכנס דיון מטכ"ל יחד עם יגאל אלון, לנתח את הסיכויים והסיכונים – אלה מול אלה, ולהשיב לשגריר ארצות-הברית כי ישראל אינה מתכוונת לספח את צפון-מזרח סיני וכי צה"ל עשוי לצאת משם תוך ימים ספורים. עצם הצורך בדיון היה סיבה מצוינת להשהות את התשובה ביומיים. מסתבר כי ברגע המכריע הוא חשש בן-גוריון, באמת ובתמים, שבריתניה עלולה למהר ולהפעיל כוחות צבאיים ממשיים נגד ישראל, ולכן נחפז להורות על פינוי מידי של צה"ל מסיני. כך זכו המצרים בהזדמנות לשוב ולחזק את הגנתם ברצועת עזה, בשעה שבריתניה וארצות-הברית מעניקות להם אבטחת אגף ועורף אסטרטגית מושלמת במרחבי סיני. לימים התברר, שבריתניה לא התכוונה כלל להפעיל כוחות נגד צה"ל בחצי-האי סיני, וכי חששו זה של בן-גוריון לא היה מבוסס. במחקר מדויקדק, שהתמקד בסוגיה הזו בפרטי-פרטים, הגיע החוקר נתנאל לורך למסקנה הבאה: '... לא היה בשלהי 1948 אולטימטום בריטי של ממש, האמור לדרוש מישראל לסגת, ואם לאו – להסתכן בעימות צבאי עם הבריטים. הפנייה הבריטית לארצות-הברית ב-30 בדצמבר 1948, לא היתה אלא ניסיון – אשר הצליח למעלה מהצפוי – להניע את ארצות-הברית להפעיל לחץ דיפלומטי על ישראל. ... לא הקבינט הבריטי ולא ועדת ההגנה שלו נדרשו לנושא זה של "אולטימטום"'.⁵⁵ הרמטכ"ל הבריטי, פילדמרשל סליס, לא ידע על אולטימטום כזה דבר.⁵⁶

55. ג' לורך, בצבת מעצמות, תל-אביב 1990, עמ' 140, 141.

56. שם, עמ' 68-69.

במבט לאחור ניתן לקבוע אפוא, כי צדקו אותם מנהיגים צבאיים ומדיניים שטענו באותם ימים כי ישראל יכולה לקחת סיכון מחושב ולהמשיך את נוכחותה המטרידה של חטיבת 'הנגב' בסיני עד גמר כיבוש רפיח בידי גולני, הראל וחטיבה 8. נוכחות זו הייתה מגבירה מאוד את סיכויי צה"ל לסלק את הנוכחות המצרית מארץ-ישראל.

מיד לאחר קבלת פקודת הפינוי מצפון סיני טס יגאל אלון לתל-אביב, בליל 31 בדצמבר 1948-1 בינואר 1949, כדי לנסות לבטלה, או לפחות לדחות את מועד ביצועה ככל שניתן. הפקודה קבעה, כאמור לעיל, כי על כל כוחות צה"ל לעזוב את השטח המצרי ולסגת לעוג'ה אל-חפיר עד 1 בינואר 1949 שעה 12:00.⁵⁷ בהתדיינות מרה לא הצליח מפקד חזית הדרום לבטל את רוע הגזירה, אלא רק לשכנע את יגאל ידן ומשה שרת לדחות את המועד הסופי של פינוי סיני ל-2 בינואר, לפני הנץ השחר.⁵⁸ הפינוי בוצע באורח ממושמע ומסודר, לפי לוח הזמנים, אם גם בחריקת שיניים של לוחמי חטיבת הנגב. בו ביום, ה-2 בינואר, הוציא מטה חזית הדרום את פקודת המבצע להתקפה על מרחב רפיח.⁵⁹ ההתקפה החלה בליל 3-4 בינואר. הלחימה נמשכה ארבע יממות, עד שנפסקה בהסכמת מצרים וישראל ובלחץ האו"ם בליל 7-8 בינואר. עד אותו רגע השיגו כוחות צה"ל הישגים מוגבלים: חטיבת גולני הצליחה לכבוש רק שני יעדים מצריים על רכס הכורכר שממזרח לרפיח - את מוצב בית הקברות ומוצב כרם אבו-סלים - אבל לא הצליחה לפרוץ אל מחנות רפיח ואל העיירה רפיח. חטיבת הראל הצליחה לכבוש ארבעה מוצבים מצריים על הכביש מעוג'ה אל רפיח, אולם לא הצליחה לכבוש את המתחם של צומת רפיח, גם לא בסיועה של חטיבה 8, שנשלחה, אף היא, לכבוש את הצומת. בליל 6-7 בינואר הצליחה הראל להקים מתחם גדודי על הכביש המוביל לאל-עריש, 1 ק"מ ממערב לצומת רפיח, ואף להדוף התקפות נגד מצריות קשות. בכך נחסם אמנם הכביש בין רפיח לאל-עריש. אבל כל הפתחה שמצפון לכביש, ובכללה גם מסילת הברזל, נותרה פתוחה לתנועת הכוחות המצריים. מרחב רפיח לא נכבש בידי צה"ל, וחיל המשלוח המצרי ברצועת עזה לא נותק באורח ברור ומוחלט מהעורף האסטרטגי שלו בצפון סיני ובמצרים.⁶⁰ ב-7 בינואר שלחו הבריטים שני מטוסים של מטוסי ספיטפייר מעל כוחות צה"ל שמדרום לרפיח, אחד לפני הצהריים והשני אחר הצהריים. מטוסי חיל האוויר הישראלי ואש נ"מ של צה"ל הצליחו להפיל חמישה מטוסים בריטיים.⁶¹ בן-גוריון היה מודאג מכך שחלק מהמטוסים הללו נפלו בעבר המצרי של הגבול, עובדה הממחישה שכוחות יבשתיים של צה"ל נמצאים עדיין בתחומי מצרים. בימים המתוחים הללו היה בן-גוריון שרוי בלחץ, כשהוא מודאג ממהלכי בריטניה כלפי ישראל. ציר ישראל בווינגטון, אליהו אילת, והנספח הצבאי הישראלי שם,

57. י' אלון, בתחבולות מלחמה, תל-אביב 1990, עמ' 120.

58. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 918.

59. אג"ם/מה"ד/היסטוריה, חוברת מבצע 'חורב', עמ' 55-57.

60. שם, עמ' 26.

61. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 934-935.

אפרים בן-ארצי, העבירו ב-4 בינואר שדר ובו נכתב, שבריטניה מציעה לארצות-הברית כי יחידה בריטית תישלח לעקבה ויחידה אחרת תהיה בכוונות להישלח לעזה, שהבריטים עלולים לבטל את האמברגו על משלוח נשק לעבר-הירדן, ושהם מעלים אפשרות של תפיסת מאחז בנגב - לוודא, לפחות, מאחז בחלק מהנגב המיועד לערבים (ניצנה? רפיח? עזה?). באותו יום העביר ציר ארצות-הברית בישראל אל שר החוץ את ההסברים הבאים, מדוע לחצה ארצות-הברית על ישראל ב-30-31 בדצמבר לפנות את סיני: 'א. לבלום מהלך רציני(?) שתכננו הבריטים; ב. לנסות למנוע את הבריטים מלחמש את הערבים. התקבל הרושם שבריטניה נחושה בדעתה לנקוט את שני המהלכים הללו, אם ישראל לא תפנה במהרה את כוחותיה מאדמת מצרים'.⁶²

ביום השני להתקפת צה"ל על רפיח, ב-4 בינואר 1949, הבינה ממשלת מצרים את הסכנה הנשקפת לחיל המשלוח המצרי בארץ-ישראל אם רפיח תיכבש בידי צה"ל. כדי למנוע את כיתורו המוחלט של הצבא המצרי החליטה מצרים להפעיל את האפיק המדיני והודיעה, באורח רשמי, למרכז האו"ם בניו-יורק, כי היא מוכנה לפתוח לאלתר בשיחות שביתת-נשק. נוסח ההודעה הגיע אל בן-גוריון ב-5 בינואר, לפנות ערב, כלהלן:

אם הפסקת-האש תבוצע ביעילות עד 5 בינואר, שעה 14 לשעון גריניץ' [16:00 לשעון המזרח התיכון], מוכנה הממשלה המצרית להורות לנציגיה לפתוח מיד [ההדגשה שלי - מ"פ] במשאומתן עם נציגי ישראל בדבר מימוש החלטות מועצת-הביטחון מה-4 ומה-16 בנובמבר [1948]. המו"מ יתנהל בראשות האו"ם.⁶³

בן-גוריון דיווח על כך ביומנו:

בא-כוח או"ם שמסר הצהרה זו שאל אם אנו נהיה מוכנים להפסיק אש ביום 6 [בינואר] (היום) בשעה 14 GMT (3 לפי השעון שלנו [צ"ל: 4, כלומר 16:00]). עניתי בחיוב, בתנאי שנקבל בזמן מספיק לפני כך הודעתה של הממשלה המצרית. ... אם כי סידור זה יעזוב את המצרים בעזה [ההדגשה שלי - מ"פ], וגם 'כיס' פלוג'ה לא יפול - רואה אני בכך הישג גדול: זהו שלב חשוב להשגת השלום וביצור מעמדה של מדינת ישראל. אם נבוא לידי הסכם עם מצרים - אין זה 'אם' קל - יקל עלינו לבוא לידי הסכם עם עבר-הירדן והאחרים [הכיצד? אם המצרים נשארים בעזה? שהרי בן גוריון התכוון, מנובמבר 1948, לגרש את המצרים מעזה ולתת אותה למלך ההאשמי! - על פי יומן בן-גוריון, 21 בנובמבר 1948, אב"ג], אם כי שוב עמדת אנגליה תכריע כאן [איזה דרך-ארץ מגלה בן-גוריון כלפי בריטניה!], אבל גם תושפע על-ידי כך.⁶⁴

62. תעודות ישראל, 2, עמ' 340.

63. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, 6.1.1949, עמ' 930.

64. שם, ג, עמ' 930-931.

צה"ל השלים ב-9 בינואר את פינוי פתחת רפיח אל ניצנה ואל אזור מבטחים-כרם-שלום. בכך הוסר האיום הישראלי לנתק את רצועת עזה ואת הצבא המצרי שבתוכה מן הקשר הטריטוריאלי והשלטוני עם מצרים. החלטת בן-גוריון להפסיק את הלחימה ב-7 בינואר 1949 הותירה אפוא את המצרים ברצועת עזה עד יוני 1967, ושללה מבן-גוריון וממשלתו את היכולת להציע את עזה להאשמים, כמוצא לים התיכון, תמורת כינון שלום ונורמליזציה בין ישראל לירדן, על פי הקונצפציה המדינית שלו עצמו.

מדיניותו של בן-גוריון, הן כלפי ירדן והן כלפי מצרים, נתקלה ברגע ההיסטורי ההוא בהתנגדות נחרצת מצד גורם חשוב מאוד בממשלה הזמנית הישראלית: שרי מפלגת הפועלים המאוחדת (מפ"ם). בישיבה ה-36 של מועצת-המדינה הזמנית, ב-13 בינואר 1949, הניח נציג בכיר מאוד של מפ"ם, יעקב ריפתין, את הצעת ההחלטה המעניינת הבאה:

- א. מועצת המדינה רואה בתור תנאי לשלום עם עבר-הירדן, את הוצאת צבא עבר-הירדן מארץ-ישראל המערבית; סיפוח כל חלק שהוא של ארץ-ישראל המערבית לעבר-הירדן אינו יכול לשמש בסיס למו"מ.
- ב. מועצת המדינה רואה בתור תנאי לשלום עם מצרים את הוצאת הצבא המצרי מגבולות ארץ-ישראל. סיפוח של איזה שהוא חלק מארץ-ישראל למצרים – אינו יכול לשמש בסיס למשא-ומתן.
- ג. מועצת המדינה רואה בהסרת המצור על רפיח משגה צבאי ומדיני חמור. מועצת המדינה מביעה את צערה על כך, שהנסיגה מגבול מצרים, שהיא פרי של התערבות אנגלו-אמריקאית ונושאת בחובה סכנה לעמדותינו הבטחוניות והמדיניות בנגב, בוצעה אפילו ללא דיון מוקדם במועצת המדינה.⁶⁵

הצעת ההחלטה של מפ"ם נדחתה ברוב גדול מאוד. רק נציגי מפ"ם, כולל שני שרי מפ"ם, הצביעו בעדה. נציגי ההסתדרות הציונית הרוויזיוניסטית (הצה"ר) לא השתתפו בהצבעה בגלל סיבות נוהליות. מהלכיו המדיניים והאסטרטגיים של בן-גוריון קיבלו אפוא, לאחר מעשה, את אישור הרשות הציבורית העליונה. באותם הימים עצמם התחוללה מערכת הבחירות לאסיפה המכוננת. הבחירות התקיימו ב-25 בינואר 1949. מתוך 120 הנבחרים לאסיפה המכוננת קיבלה מפא"י (מפלגתו של בן-גוריון) 46 נציגים. יחד עם בעלי-בריתה – 'הספרדים' (ס"ט), שהשיגו ארבעה נציגים, ו'הרשימה הערבית', שהכניסה שני נציגים – הגיע כוחה הפוליטי של מפא"י באסיפה המכוננת ל-52 נציגים. מפ"ם הייתה הסיעה השנייה בגודלה, לאחר שמספר נציגיה הגיע ל-19. האסיפה המכוננת, שנועדה לעסוק קודם-כל בכינון חוקה למדינת ישראל, התכנסה למושבה הראשון ב-14 בפברואר 1949 (ט"ו בשבט תש"ט), והחליטה להפוך את עצמה לפרלמנט רגיל שישא את השם 'כנסת'. מיד לאחר מכן בחרה את

65. מועצת-המדינה הזמנית, ב, פרוטוקול ישיבה ל"ו, 13.1.1949, עמ' 5.

חיים וייצמן לנשיא המדינה, והחלה בתהליך ההרכבה והאישור של הממשלה הקבועה הראשונה, בראשות מנהיג מפא"י דוד בן-גוריון. ההתנגדות המדינית, הרעיונית והאסטרטגית של מפ"ם לקונצפציה שגיבש בן-גוריון על הדרך לסיים את מלחמת העצמאות, בהסדרים עם ירדן (שתישאר בגדה המערבית) ומצרים (שתישאר ברצועת עזה), הייתה מרכיב חשוב בהחלטתו שלא לצרף מפלגה זו לממשלה שנועדה לסיים את המלחמה. סיכומו של דבר, בן-גוריון הציג לאישור הכנסת, ב-8 במארס (ז' באדר תש"ט), ממשלה 'יונית', שתמכה בגישתו המדינית-אסטרטגית. ממשלה זו נשענה על קואליציה של 73 חברי כנסת, כלהלן: 52 ח"כים של מפא"י ובעלות-בריתה הצמודות; 16 ח"כים של הרשימה הדתית המאוחדת ('המזרחי', הפועל-המזרחי, אגודת-ישראל, פועלי-אגודת-ישראל); 5 ח"כים של המפלגה הפרוגרסיבית.

לבד ממפ"ם פעלה בכנסת הראשונה מפלגה אקטיביסטית חזקה נוספת: תנועת החרות, מיסודו של האצ"ל, שירשה בפועל את התנועה הרוויזיוניסטית. היא הייתה המפלגה הרביעית בגודלה בכנסת הראשונה, ומספר חברי הכנסת שלה הגיע ל-14. גם הצה"ר וגם תנועת החרות ביקרו קשות את ההחלטה לסגת מחצי האי סיני. אריה אלטמן, מנהיג סיעת הצה"ר במועצת-המדינה הזמנית, התבטא בחריפות: 'הייתי מבין נסיגה מגבולות מצרים אילו עזבו גם המצרים את המקומות שכבשו מאתנו [רצועת עזה]. אך אם הם לא עשו זאת, למה מיהרנו אנו לצאת מגבולותיה?'.⁶⁶ מנחם בגין, מנהיג תנועת החרות, הדגיש בעיקר את חוסר הרצינות של האיום הבריטי: העובדה שצבאות עבר-הירדן ועיראק, שממשלותיהן פרו-בריטיות, לא פתחו במתקפה או בלחץ על ישראל במהלך מבצע 'חורב' 'מוכיחה שבריטניה אינה רוצה עתה בחידוש הקרבות בקנה-מידה כללי, שיש בו כדי לסכן את כל בובותיה במזה"ת [מצרים, עבר-הירדן, עיראק - לפי תפיסת תנועת החרות]. ומכאן שכל איומיה של בריטניה, ובכלל זה גם טיסות אווירוניה מעל לשדה הקרבות, אינן אלא שאנטאז'ה [תכסיס סחטנות] למען הפחיד יהודים'.⁶⁷ כעבור מספר ימים כתב בגין: 'אין כל סיבה להתייחס בינתיים ברצינות ממשית לאיומיה של בריטניה. היא אינה יכולה לבצע אותם ... דעת הקהל בארה"ב תתקומם נגד נסיון בריטניה להכחיד את שארית תקוותנו, ובריה"מ יודעת היטב מהן מזימות הבריטים בנגב ... האיומים הבריטיים כרגע אינם אלא פטפוטים'.⁶⁸

המירוץ אל סיום המלחמה

בינתיים נפתח המשא ומתן על הסכם שביתת-נשק בין ישראל למצרים. השיחות התנהלו באי רודוס בחסות המתווך מטעם האו"ם, ד"ר ראלף באגץ'. ההסכם נחתם ברודוס ב-24 בפברואר 1949, בידי נציגי ישראל ומצרים, באישור ממשלותיהם.

66. שם, ישיבה ל"ה, 11.1.1949, עמ' 25.

67. עיתון חירות, 9.1.1949.

68. שם, 14.1.1949.

הסכם זה אפשר למצרים להוציא את כוחותיהם המכותרים מכיס פאלוג'ה, ולבסס, כאמור לעיל, את אחיזתם ברצועת עזה עד מלחמת ששת הימים, בחודש יוני 1967. אף שהסכם זה לא הצמיח שום הסדר שלום ונרמול יחסים בין ישראל ומצרים, הוא היה הנדבך הראשון שהוביל לשלושת הסכמי שביתת-הנשק עם שאר מדינות העימות הערביות: לבנון (23.3.1949), ירדן (3.4.1949) וסוריה (20.7.1949), ולמעשה לגמר המלחמה.

אולם היה בהסכם שביתת-הנשק עם מצרים גם פתח למהלך ישראלי אסטרטגי-התקפי, במגמה להשתלט על כל הנגב הארץ-ישראלי עד חוף ים סוף באילת. מוצא אסטרטגי חיובי זה נבע מן העובדה שהמצרים הסכימו להחיל את שביתת-הנשק לא רק בגזרות המבצעות שבהן התחוללו קרבות בין צה"ל לצבא המצרי (רצועת עזה, אזור רפיח, מרחבי עוג'ה וקסימה), אלא גם לאורך כל הגבול הבינלאומי הישן, בין ארץ-ישראל ומצרים – מניצנה בצפון ועד אילת בדרום. לאורך הגבול הארוך הזה, בין בִּירֵיין (בארותיים) לטאבה, לא היו קודם לכן כל מגעי קרב בין מצרים לישראל; המצרים הבטיחו אפוא לא להפעיל שם גם להבא שום כוח צבאי נגד ישראל. זאת על אף העובדה שצה"ל לא הפעיל, עד אמצע פברואר 1949, שום כוח צבאי של ממש – לא בהר הנגב, לא מדרום להר הנגב, ולא מדרום לעין-יהב בערבה. בשטחים הנרחבים האלה פעלו באותה עת כוחות סיור ומאחז ירדניים קטנים, שניסו לממש שם עובדה מוגמרת של שלטון ירדני. המצרים 'רמזו' אפוא לממשלת ישראל, באמצעות המשלחת ברודוס, כי ההסכם נותן לישראל 'חופש פעולה ב"משולש" הדרומי – עד אילת',⁶⁹ כדי לכובשו ולסלק משם את הירדנים.⁷⁰

במשך חודשי החורף, בין ינואר למאוס 1949, נוצרה הסכמה עקרונית בין ישראל וממלכת ירדן בכל הנוגע לחלוקת ירושלים ולפרוזדור אליה,⁷¹ וכן בקשר לפינוי הצבא העיראקי מהשומרון ומסירת ואדי עארה ושיפולי ההר הגבעיים ממזרח לשרון ולעמק חפר לידי ישראל.⁷² הסתמנה גם הסכמה ביחס לתחומי השליטה הירדנית במערבו ובדרומו של הר חברון. אולם בענייני הנגב שררה מחלוקת שלא היה ניתן ליישבה, אלא בשדה הקרב: המלך עבדאללה המשיך לתבוע מישראל שתגרש את הצבא המצרי מכל גבולות ארץ-ישראל,⁷³ ותסכים לכינון שלטון ירדני בחוף עזה ובכל הנגב מדרום לבאר-שבע,⁷⁴ בעוד שממשלת ישראל, בהנהגת בן-גוריון, החליטה באותו רגע היסטורי, בתום מבצע 'חורב', להשאיר את המצרים ברצועת עזה. משה שרת אפילו הצליח לשכנע את בן-גוריון, כי 'למה לנו לריב עם מצרים בגלל שלטון עבדאללה על עזה ומתן דרך לו בנגב [בין הר חברון ועזה] – זאת אומרת הבאת בוויין [הבריטים, האפוטרופסים של ירדן] הנה?'.⁷⁵ בנוסף לכך אישרה הממשלה למטכ"ל

69. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, 9.2.1949, עמ' 969.

70. עדות בעל-פה של ולטר איתן למחבר, על שיחה עם ראלף באנץ'.

71. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 970, 976.

72. שם, עמ' 970, 976, 979, 982, 983.

73. שם, עמ' 956.

74. שם, עמ' 960, 970.

75. שם, 11.1.1949, עמ' 947-948.

צה"ל ולחזית הדרום להתחיל בתכנון מבצע 'יציב' (אחר כך שונה שמו ל'עובדה'), שעניינו השתלטות על כל מרחב הנגב הדרומי עד אילת, ועל דרום מדבר יהודה, בואכה עין-גדי.⁷⁶

בתחילת פברואר 1949 קיבל מפקד חזית הדרום אישור מהפיקוד העליון להכין שני מבצעים: האחד 'עיצוב הגבול הצפון-מזרחי של הנגב באזור ההררי של חברון ומדבר יהודה', עם סיכויים להתבסס בעין-גדי, דרך ים המלח; והשני 'כיבוש מפרץ אילת הישראלי על-ידי "מסע שקט" (ההדגשה שלי, מ"פ) בתחומי ישראל הבנוי בחלקו על תנועה ברכב ובסופו ברגל ובהמה'.⁷⁷ אישור זה ניתן ב-9 בפברואר בהמשך לשני תזכירים שהגיש יגאל אלון לשר הביטחון, לרמטכ"ל ולראש אג"ם, ב-4 בפברואר, שגם בהם הודגש רעיון 'המסע השקט', לאמור: 'מוטב לבצע את הפעולה הנ"ל [כלפי אילת] ללא סיורים גדולים מוקדמים ובלי עבודות הנדסה מוקדמות לבל יצליח האויב [הירדני והבריטי] לגלות את מגמת פנינו'.⁷⁸ תודעה זו של זהירות מופלגת, מחשש הכוחות הבריטיים (ביבשה, באוויר ובים) בעבר-הירדן, בעקבה ובמפרץ אילת, אפיינה את ההכנות למבצע ואת ביצועו. רק בשבוע האחרון של פברואר, ממש ערב חתימת הסכם שביתת-הנשק עם מצרים, אישר הפיקוד העליון שיגור של סיור ממונע, דרך ראס-רמאן [הר ימון] והר הנגב אל מישורי האיג'פי (בקעת עובדה), כדי לאתר שדה נחיתה קדמי למטוסי תובלה, וכדי לעמוד על קשיי העבירות לרכב רב-מינוע בקרבת אילת.

סיור זה, של חטיבת הנגב (חטיבה 12), חזר לבאר-שבע ב-2 במארס, לאחר שאיתר מקום לשדה נחיתה, ולאחר שהתגלה בידי כוח סיור ממונע ירדני בקרבת ראס אל-נקב, גילוי שגרם אי-נחת והיסוסים אצל מפקד חזית הדרום ובפיקוד העליון.⁷⁹ דומה כי גילוי זה גרם להתלבטות הקשה הבאה של בן-גוריון, ב-3 במארס, כפי שהשתקפה ביומנו:

בערב התייעצות עם יגאל [ידין], יעקב [דורי] ומשה [שרת] על מבצע 'יציב' [עובדה]. יתפסו עמדות בעין-גדי, בדרך לרס-זווירא [ראש-זהר], על-יד עין-ויבה [עין-יהב], ועל-יד ביר-מלחן(?) [מדרום לבקעת עובדה] – כעשרים או עשרים וחמישה קילומטר צפונית מאילת, ברמה [ש] ממערב הערבה. השאלה היתה: אם יתנגשו עם כוחות הלגיון [הערבי הירדני]? [או] עם אנגלים? ברור שאין להילחם באנגלים [ההדגשה שלי – מ"פ], אבל אם אלה יפלשו לתוך השטח שלנו, יש להביא הדבר מיד למועצת הביטחון. אולם תפיסת עמדה בקרבת אילת כל כך חשובה ומכרעת, שיש לקבל הריסק [הסיכון] של התנגשות-דמים עם הלגיון, בתנאי שזו לא תיהפך

76. י' אלון, בתחבולות מלחמה, עמ' 125.

77. שם, שם.

78. שם, עמ' 128-129, 132-133.

79. עדות קצין מודיעין חטיבת הנגב למחבר.

המדיניות והאסטרטגיה של בן-גוריון בגמר מלחמת העצמאות

למלחמה ממש (שבה ישתתפו האנגלים). בכיוון זה ניתנו הוראות למטה [למטכ"ל].⁸⁰

למחרת, ב-4 במארס, הוציא ראש מחלקת המבצעים במטכ"ל/אג"ם, שמעון אבידן, את הפקודה הנדרשת, על פי הנחיית שר הביטחון, ובה ההגבלות הבאות:

לחטיבת הנגב (חטיבה 12) שפעלה על ציר הר הנגב -

- א. 'אין לעבור את הגבול המצרי';
- ב. 'את תפיסת ביר מילחן יש לבצע גם בכוח';
- ג. 'את ראס אל-נקב אין לתפוס, אם כוחות אויב התבססו שם';
- ד. 'במקרה של התערבות כוחות בריטיים, כוחותינו ייסוגו'.

לחטיבת גולני (חטיבה 1) שפעלה על ציר הערבה -

- א. 'אין לעבור את גבול עבר-הירדן';
- ב. 'אם אחת הנקודות בדרך מוחזקת על ידי האויב ... יש להמנע מקרב ולהשיג משימה אלטרנטיבית על ידי עקיפת משלטי האויב'.

הפקודה הגיעה אל מפקד החזית ואל שני המח"טים באמצעות קצין מיוחד מהמטכ"ל, שנצטווה להחתים את כל אחד משלושת הנמענים על טופס הפקודה.⁸¹ אכן, בלבו של בן-גוריון קיננו רגשות עמוקים של יראה, חשש וזהירות כלפי הבריטים. ההגבלות האלה היו עלולות לגרום לכך שצה"ל היה מסיים את מבצע 'עובדה' מבלי להגיע אל חוף מפרץ אילת! חטיבת הנגב וחטיבת גולני, שיצאו למבצע ב-5 במארס, הצליחו להשתלט, עד 10 במארס, על כל הנגב עד אילת. זאת בגלל שלוש סיבות: הבריטים אפילו לא ניסו להתערב; הצבא הירדני לא לחם בנחישות, כי ממשלתו הבינה שנוכחות כוחותיה בתחומי הנגב הארץ-ישראלי לא תקבל גיבוי בינלאומי; כוחות צה"ל פעלו בנחישות רבה, תוך נכונות לחרוג במידה מסוימת מן ההגבלות הנ"ל. הירדנים שהרגישו בנחישות זו ניתקו מגע ונמנעו מלחימה עיקשת. כנזכר לעיל, כעבור שבועיים, ב-23 במארס, נחתם הסכם שביתת-הנשק עם לבנון. כעבור אחד-עשר יום, ב-3 באפריל, נחתם הסכם שביתת-הנשק עם ירדן, לא לפני 'שממשלת בגדד מילאה [באורח רשמי את] ידי עבר-הירדן לדון בשמה בענייני המשולש [השומרון], וכוחות עיראק יסוגו [מארץ ישראל]',⁸² ולא לפני שממשלת ירדן הסכימה להעביר אל תחום הריבונות הישראלית את עמק תענך הצפוני, את כל מרחב ואדי עארה ואת שטחי 'המשולש הקטן' - מברטעה (בצפון) עד כפר-קאסם (בדרום), לבד מקלקיליה וטול-כרם.⁸³

80. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 972.

81. פקודת אג"ם/מח"ם, 4 במארס 1949, בחתימת רב-סרן מאיר דוידזון, בשם סגן-אלוף שמעון אבידן, ראש מחלקת המבצעים.

82. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, 27.3.1949, עמ' 983.

83. 'הסכם ממלכת ירדן ההאשמית-ישראלי', ספר החוזים למזרח התיכון, עמ' 45-47; ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 3, ירושלים תשמ"ג, מפה מול עמ' 346, עמ' 714-716.

המשא ומתן על הסכם שביתת-נשק בין ישראל לסוריה נמשך מ-5 באפריל עד 20 ביולי 1949. הדרישה האולטימטיבית הישראלית, על פי הנחיית בן-גוריון, הייתה שהסורים יפנו קודם כל את אל-חמה ואת המובלעת שהצליחו לכבוש במשמר-הירדן, וייסוגו אל קו הגבול הבינלאומי הקודם בין סוריה וארץ-ישראל, 10 מטרים ממזרח לאגם החולה, לנהר הירדן ולכנרת. הנשיא החדש של סוריה, קולונל חוסני זעים, שתפס את השלטון בהפיכה צבאית, ב-30 במארס, הפתיע את בן-גוריון ועוזריו המדיניים והצבאיים, בהעבירו מסר ברור שהוא מוכן להורות על פינוי הצבא הסורי ושהוא אף נכון לחתום על הסכם שלום מלא עם ישראל, אלא שהוא דורש כי קו הגבול בין ישראל לסוריה יעבור באמצע נהר הירדן, ובתוך הכנרת ואגם החולה. משמע – תמורת שלום מלא דרש השליט הסורי שותפות מלאה בזכויות על השימוש במימי הירדן. נשיא סוריה אף הבטיח, כי מדינתו מוכנה לקלוט וליישב בתוך גבולותיה 300 אלף פליטים פלסטינים. בן-גוריון עמד על כך שהסורים ייסוגו, לאלתר, אל הגבול הבינלאומי ויחתמו על הסכם שביתת-נשק עם ישראל; רק אחר כך תהא ישראל מוכנה לדון על שלום-קבע. אם הסורים לא היו מסכימים לסידור הזה, היה בן-גוריון מוכן להורות לצה"ל 'לגרש הסורים משטח המדינה'.⁸⁴ היו בין נציגי האו"ם וארצות-הברית שחשבו כי ישראל מחמיצה 'הזדמנות בלתי-חוזרת לבוא לידי הסכם לאורך ימים עם הסורים'; וממשלת ארצות-הברית אף רמזה 'שקו המים הוא יותר הגיוני מבחינה צבאית[?] ופוליטית מאשר הגבול הבינלאומי הנוכחי'.⁸⁵ אין ספק שחוסני זעים רצה לנצל את ההישגים הצבאיים הטריטוריאליים של הסורים במשמר-הירדן, באל-חמה ובחאן א-דוויר (ממזרח לקיבוץ דן), כדי לשפר בהרבה את מאזן משק המים בדרום סוריה; מאידך, הוא ידע שהצבא הסורי לא יוכל למנוע את צה"ל מלסלקו בכוח, לפחות ממשמר-הירדן; וכדי למנוע מפלה צבאית קיבל לבסוף את דרישת ממשלת ישראל. עמדת בן-גוריון התבססה הן על היות מימי הירדן חיוניים ביותר לפיתוחה העתידי של ישראל, והן על יכולתו של צה"ל לנצל את עובדת קיומה של שביתת-הנשק עם מצרים, ירדן ולבנון, כדי לרכז את הכוחות הישראליים הדרושים ולגרש את הסורים ממשמר-הירדן. דומה כי תהא זו טעות לקבוע שישראל החמיצה, אז, סיכוי בטוח לחתום הסכם שלום קבוע עם סוריה, מה גם שחוסני זעים נרצח בהפיכה צבאית ב-14 באוגוסט 1949, ושלטונו הוחלף בשלטון צבאי אחר בעל אוריינטציה פוליטית שונה.

ה'אני מאמין' המדיני המסכם

הנושא הבעייתי ביותר בפרשת סיומה של מלחמת העצמאות מתמקד, ללא ספק, בהסכם שביתת-הנשק עם ירדן, שהותיר בידי המלך ההאשמי את המרכז ההררי של

84. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, 16.4.1949, ראה את הנוסח המדויק בתעודות ישראל, 3, עמ' 526, הערה 1 לתעודה 285. נוסח זה מופיע גם ביומן המלחמה, ג, עמ' 993, אלא שבטעות הוא מיוחס לתאריך 16.6.49 בעוד שהוא נכתב ב-16.4.49. ראה גם מוסף השלמות ותיקונים ליומן המלחמה, עמ' 22.

85. א' רבינוביץ, השלום שחמק, ירושלים 1991, עמ' 59–97.

ארץ-ישראל המערבית ואת החלק המזרחי של ירושלים. הוויכוח העמוק והמר שהתחולל בעניין זה בא לידי ביטוי בהיר מאוד בדיון שהתנהל בכנסת ב-4 באפריל 1949. ביום זה הביאה ממשלת ישראל את הסכם שביתת-הנשק בין ישראל וממלכת ירדן לאישור הכנסת, יום אחד לאחר חתימתו.

שתי סיעות אקטיביסטיות חשובות התנגדו באורח חריף לאשרור ההסכם: הסיעה השנייה בגודלה, מפ"ם, המייצגת המובהקת של השמאל הציוני, שלה 19 ח"כים; והסיעה הרביעית בגודלה, תנועת החרות, הנציגה המובהקת של הימין הציוני, שלה 14 ח"כים.

תנועת החרות דרשה מהכנסת לא לאשר את ההסכם והגישה הצעת אי-אמון בממשלת בן-גוריון, מפיו של חבר הכנסת מנחם בגין, בזו הלשון: 'הכנסת מחליטה להביע אי-אמון לממשלת מר בן-גוריון נוכח העובדה, שממשלה זו חתמה על הסכם שיעבוד עם עבדה של בריטניה, עם שליטה של המדינה המכנה את עצמה - ולחרפתנו הרבה, השם הזה מצא את אישורו במסמך רשמי, ונחתם על-ידי ממשלת ישראל - "הממלכה ההאשמית הירדנית" - והפקירה בידיו ובידי אדוניו הבריטיים שטח גדול של החלק המערבי של המולדת'.⁸⁶ הצעת אי-האמון נדחתה ברוב של 64 (מפא"י, דתיים, פרוגרסיבים) נגד 15 ('חרות' וחבר הכנסת ילין-מור, נציג 'הלוחמים'), ובהימנעות מפ"ם, הציונים-הכלליים ומק"י.⁸⁷ מפ"ם דרשה מהכנסת לא לאשר את ההסכם, ובמקום זאת לאמץ את הצעת ההחלטה הבאה, שהגיש חבר הכנסת דב בר-נר:

הואיל וחווה שביתת-הנשק בין ממשלת-ישראל וממשלתו של המלך עבדאללה משתמעת כהכרה בקיום 'הממלכה הירדנית ההאשמית', כלומר בשליטתו של המלך עבדאללה על שטחים שבעבר הירדן המערבי; הואיל וחווה שביתת-הנשק מכיל סעיפים אשר למעשה דנים מראש את סיפוחם של שטחי ארץ-ישראל המערבית ושל העיר ירושלים לממלכת עבדאללה; הואיל וסיפוחים אלה משמעם התפשטות של האימפריאליזם האנגלו-אמריקני על חלק מארץ-ישראל, באשר ממלכת עבדאללה אינה אלא מדינה ואסאלית שהתחייבה להרשות הקמת בסיסים זרים בכל שטח הנכלל בגבולותיה - הואיל וחווה זה מייצג את עובדת חלוקת הארץ, דוחה הכנסת את חווה שביתת-הנשק שנחתם ברודוס ביום שלישי באפריל שנה זו.⁸⁸

הצעת מפ"ם נדחתה ברוב של 68 (מפא"י, דתיים, פרוגרסיבים, ציונים-כלליים) נגד 19 (מפ"ם, מק"י) ובהימנעות תנועת החרות.⁸⁹ הכנסת אישרה אפוא את הסכם שביתת-הנשק עם ירדן, ובעצם את המדיניות

86. דברי הכנסת, I, ישיבה כ', 4.4.1949, עמ' 309.

87. שם, עמ' 310.

88. שם, עמ' 309.

89. שם, עמ' 310.

והאסטרטגיה המתונות של דוד בן-גוריון. אולם, יותר מן ההחלטה עצמה, ראוי לסכם מאמר זה במספר קטעים מנאום התשובה שנשא ראש הממשלה לפני קיום ההצבעה, בתגובה למתנגדי ההסכם.⁹⁰ נאום זה מציג את ה'אני מאמין' הבסיסי של בן-גוריון בתום מלחמת העצמאות, והוא מהווה את התשתית הרעיונית והמדינית של ההחלטות הנ"ל:

... מדינה יהודית או שלימות הארץ. ובכן, שלימות הארץ, מה פירושה? שני עברי הירדן או העבר הזה [המערבי] של הירדן? ... ובכן, מדינה יהודית בלי דיר-יאסין [בלי השמדת הפלסטינים או גירושם] בכל הארץ יכולה להיות רק בדיקטטורה של המיעוט [היהודי]. ... ואני מדבר לא על מדינה יהודית בדמיון ... אלא במציאות. ומדינה יהודית במציאות ... ואפילו רק במערב ארץ-ישראל, בלי דיר-יאסין, מדינה דמוקרטית לא תיתכן ... כי מספר הערבים במערב ארץ-ישראל הוא יותר ממספר היהודים. - ודיר-יאסין - איננה הפרוגרמה שלנו! ... והדיבור על שלימות הארץ, אם זאת אינה מליצה תפלה ... פירוש הדבר מאנדאט בינלאומי על ארץ-ישראל. ... נאמנות בינלאומית או איזו צורה אחרת. ...

ועמדה השאלה, והיא עומדת: המשולש [השומרון] וחברון. ... נניח כרגע, שהיינו יכולים מבחינה צבאית ... לכבוש את המשולש ואת כל [הר] חברון. ... ונניח, שבדרך צבאית יכולים אנו לכבוש את כל מערב ארץ-ישראל. ואני גם בטוח בכך. ואז מה יהיה? נעשה מדינה אחת. אלא שהמדינה הזאת תרצה להיות דמוקרטית, יהיו בחירות כלליות - ואנחנו נהיה במיעוט. (קריאות ביניים: יש יהודים בעולם) כן, אך לעת-עתה הרוב יעשה חוק שלא יבואו יהודים לארץ ...

ובכן, כשעמדה שאלת שלימות הארץ בלי מדינה יהודית, או מדינה יהודית בלי שלימות הארץ - בחרנו במדינה יהודית בלי שלימות הארץ.

90. שם, עמ' 306-307.

סטטוס קוו לפני – או אחרי?

הערות פרשנות למדיניות הביטחון של ישראל 1949–1958

מרדכי בר־און

הערות מבוא

חיבור זה אינו מתיימר להוסיף נדבך חדש על השורה המתרחבת של מחקרים ראשוניים המתארים ומנתחים את התקופה הנדונה ומבררים את העובדות המרכיבות את קורות העתים על סמך חקר מקורות ראשוניים. מגמתו של החיבור היא פרשנית ביסודה. על סמך מחקרים שפרסמתי במקומות אחרים, ובהסתמך על מחקריהם של אחרים, אני מנסה להסביר את הקווים הכלליים ואת המגמות העקרוניות שהנחו, לדעתי, את מדיניותה של ישראל באותה תקופה. על מנת להאיר את האירועים באותו אור שבו אני רואה אותם אני משתמש ככלי דידקטי במערכת של מושגים עקרוניים העשויים להעמיק את הבנת התקופה או למצער לקדם את הדיון ולברר בירור־יתר את המחלוקות שהיסטוריונים נחלקו בהן לאחרונה בפירוש התקופה ומשמעות אירועיה. ההנחה היסודית המונחת בתשתית חיבור זה היא שחרף הוויכוחים והלבטים שאף פעם לא פסקו בישראל על שאלת הגבולות הרצויים לה למדינה מאז הקמתה,¹ ולמרות העובדה שלפחות פעם אחת במשך שנות החמישים נעשה ניסיון של ממש לשנות את הגבולות ולהרחיב את הבסיס הטריטוריאלי של המדינה – הייתה ישראל בשנים ההן מדינה שדבקה בסטטוס קוו שנוצר בתום מלחמת תש"ח וביקשה להגן עליו. החיבור מיועד לאשש הנחה זו, אך גם לתאר את המחלוקות סביב השאלה ולנתח את התנאים שממשלת ישראל ראתה כהכרחיים להמשך קיומו של הסטטוס קוו הזה, ובאילו נסיבות נטתה המדיניות הישראלית לנטוש את גישתה העקרונית

* המחבר מבקש להודות לד"ר זכי שלום מהמרכז למורשת בן־גוריון על עצתו ועזרתו הנדיבות.

1. זכות ראשונים שמורה בדיון הזה לראודור מנור, שהקדיש את עבודת הדוקטור שלו לנושא זה. ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית 1948–1973', עבודה לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס.

והפכה לעתים למדינה השואפת להרחיב את גבולותיה ולשנות את תנאי הסטטוס קוו, שהלך והשתבש במרוצת השנים שלא לטובתה. נפתח את הדיון במספר הערות לגבי המושגים התיאורטיים הקשורים בדיון ולגבי הדרך שבה אנו מבקשים לנתח את החומר ההיסטורי העומד לדיון תוך שימוש באותם מושגים.

סטטוס קוו: המסגרת הקונצפטואלית

הביטוי 'סטטוס קוו', כפי שנוהגים להשתמש בו היום בדיון הציבורי, אינו אלא שיבושו של המקור הרומי. התרגום המילולי של הביטוי הלטיני המלא הוא: 'המצב כמו שהיה לפני המלחמה'. כוונת השימוש בביטוי זה הייתה לתבוע, לאחר סיומה של מלחמה, להחזיר את המצב לקדמותו, באופן שאף צד מן הצדדים אינו אמור להרוויח מן המלחמה שהייתה.² הצורה המקוצרת שבה אנו משתמשים כיום התגלגלה אל לשון העיתונות, ואף ללשון המלומדים, רק במאה התשע-עשרה, משהלכה הלטינית ונשתכחה. לצורה רווחת זו אין כל משמעות דקדוקית, והיא אף אינה קשורה בהכרח עם סיומן של מלחמות או עם מלחמות בכלל. פירושה היום 'המצב כפי שהוא'. במסגרת היחסים הבינלאומיים, כאשר צד מן הצדדים תומך בסטטוס קוו, פירושו שהוא מתנגד לשינויים במערכת המדינית, בגבולותיה וביחסיה ההדדיים, ומבקש לשמר את המצב כפי שהוא קיים בפועל. מדינה הנוקטת מדיניות כזו נוהגים לכנות בשם 'מדינת סטטוס קוו'. מדינה כזו תשאף על פי רוב למנוע מלחמות, מאחר שמלכתחילה אין היא שואפת לשנות את המצב, לא כל שכן בכוח הזרוע. היפוכה הוא מדינה המבקשת לערער על המצב הקיים ולשנותו לטובתה, אף אם יהא צורך לחולל מלחמה בשל כך.³

חוקרים שונים השתמשו במונחים שונים להגדרתה של אותה הבחנה. יש המבחינים בין מדינות 'שבעות' ומדינות 'רעבות' (satiated versus unsatiated) או מדינות 'שיש להן' ומדינות 'שאין להן' (have and have-not).⁴ הנס מורגנטאו, אבי האסכולה הריאליסטית, עסק במונח זה בהרחבה, כשהוא מגדיר מדיניות חוץ 'הנוטה לשמור על כוחה של המדינה ואינה שואפת לחלוקת הכוחות מחדש לטובתה'

2. הביטוי status quo ante bellum בא לידי שימוש נרחב בספרות רק במאה ה-16, במסגרת התפתחותו של המשפט הבינלאומי. הביטוי שהיה רווח בעת העתיקה היה uti possidetis, שמשמעו 'יהא לכם אשר היה בחזקתכם לפני המלחמה'.

3. אם כי, כפי שנראה להלן, עלולה מדינה המבקשת לשמר את הסטטוס קוו ליוזם מלחמה מונעת או להכות ביריבתה מכה מקדימה על מנת לסכל מזימות אשר לפי דעתה זוממת מדינה אחרת לשינויו של הסטטוס קוו. הניתוח הרווח בכל הנוגע לסיבות שגרמו למלחמת העולם הראשונה קשור בבעייתיות זו. גם הרבה מן הפרובלמטיקה של המלחמה הקרה לאחר מלחמת העולם השנייה מועברת בדרך זו. ראה בקשר לכך: H.J. Morgenthau, *Politics Among Nations*, New York 1961, chap. 31.

4. F. A. Sonderrmann, W.C. Olson & D. S. Maclellan (eds.), *The Theory and Practice of International Relations*, New Jersey 1970, p. 192.

כמדיניות של סטטוס קוו. הוא מכנה כ'משמרת' מדיניות המבקשת להגן על חלוקת הכוח [הבינלאומי] הקיימת ברגע נתון בהיסטוריה.⁵

בשימוש היומיומי של המונח 'סטטוס קוו' מתכוונים בדרך כלל להיבט הטריטוריאלי של המצב, היינו לגבולות התוחמים את תחומי הריבונות של מדינה, כפי שאלו נקבעו מתוקף הסכמים בינלאומיים אשר גיבשו בעבר את המצב הנתון. השאלה הרווחת הנשאלת במצבי מתיחות מדינית היא, אם הצדדים מרוצים מקווי הגבול הנוכחיים או שמא צד מן הצדדים שואף לשנותם על ידי כיבוש נתחים מן הטריטוריה הנמצאת בחזקתו של היריב. לשאיפות התפשטות מעין אלו יכולין להיות גורמים רבים, אך בעידן הלאומיות שבו אנו נמצאים, ושבמסגרתו נתון גם הסכסוך הישראלי-ערבי, מדברים לעתים קרובות על המונח אירדנטה. מונח איטלקי זה הופיע לראשונה בימי הריסורג'ימנטו, ופירושו המילולי מתייחס לאותם חלקי המולדת ש'טרם נגאלו'. ההיסטוריונית חדוה בן-ישראל מגדירה מושג זה כלהלן: 'אירדנטיזם הוא שלב בתר-מדינתי של הלאומיות אשר בו הצליחה תנועה לאומית לכונן מדינה ריבונית, אך האנרגיות אשר שוחררו על ידי אותה תנועה מכוונות עתה לעבר כיבוש טריטוריות נוספות ... בהתבסס על תביעות המנוסחות במונחים של לגיטימציה היסטורית או דתית'.⁶

חוקרים אחרים נוטים לצמצם את המושג אירדנטה רק למקרים שבהם הרוב הלאומי או האתני במדינה מסוימת שואף לספח חבל ארץ שכנה משום שגרים בהם בני אותו עם, ומסיבות של נאמנות היסטורית או מחמת דימוי של קיפוח או של מצוקה שבה נתונים 'אחיהם' במדינה השכנה הם שואפים 'לגאול אותם'.⁷ אך ישנם מקרים רבים (והמקרה שבו נעסוק בחיבור זה כלול בהם) שבהם מדברים על גאולת אדמה ולא על גאולת אנשים, ולכן נראית הגדרתה של ח' בן-ישראל מתאימה יותר לצרכינו.

5. H.J. Morgenthau, *Politics Among Nations*, pp. 40–41. אורגנסקי משתמש בביטוי 'מדינות שבעות רצון', ראה: A.F.K. Organski, *World Politics*, New York 1968, pp. 84–85, 98–99. יש חוקרים המשתמשים במונח הפסיכולוגי 'קיפוח יחסי' (relative deprivation). לפי תפיסה זו המניע העיקרי לרצונן של מדינות לשנות את הסטטוס קוו הוא תחושת קיפוח האוחזת בעם ובקובעי המדיניות. ראה למשל: B. Russett & H. Starr, *World Politics: The Menu for Choice*, San Francisco 1981, pp. 87–90. ראה לעניין זה גם: J. Galtung, 'A Structural Theory of Aggression', *Journal of Peace Research*, 1 (1964), pp. 95–119.

6. Hedva Ben Israel, 'Irredentism: Nationalism Reexamined', in: Naomi Chazan (ed.), *Irredentism and International Politics*, Boulder, Colo. 1990, pp. 23–34. המונח שבו משתמש הנס מורגנטאו עבור מדינה השואפת לשנות את הסטטוס קוו הוא 'מדינה אימפריאליסטית'. המונח כוללני ואינו מוצלח, משום שלמרות שאיפות ההתפשטות שלהן, מדינות כאלה לא תמיד שואפות להקים 'אימפריות', ומטרתיהן עשויות להיות הרבה יותר צנועות, ולעתים אף מוצדקות.

7. הגדרתו של דונלד הורוביץ למונח אירדנטה היא: 'A movement by members of an ethnic group in one state to retrieve ethnically kindered people and their territory across borders', in: Naomi Chazan (ed.), op. cit., p. 139.

* * *

למושג סטטוס קוו יכולים להיות גם היבטים אחרים. לבד מן ההיבט הגיאוגרפי ניתן לציין שלושה תחומים נוספים שבהם יכולה להופיע התביעה לשימור 'המצב כפי שהוא'. התחום האחד קשור במידת חירותה של המדינה לחיות ללא הפרעות ולנקוט כל מדיניות שתחפץ, או בלשון אחרת, לקיים את ריבונותה בשלמות ב ו ת ו ך הגבולות המוסכמים שלה. זכות זו מובנת בעולמנו כאילו מאליה, אך לעתים קרובות מוטלות מראש או נוצרות בהדרגה הגבולות שונות על ריבונותן של מדינות. כך למשל בכל הנוגע ליחסן של מדינות כלפי מיעוטים לאומיים המשתייכים לעם הריבון של מדינה שכנה. התחום הזה עוסק בשאלות כגון 'הסתננות' של אזרחים זרים לתוך תחומי מדינה ריבונית, או כיוצא בזה בהתערבות זרה של מדינות אחרות בענייניה הפנימיים בדרכי תעמולה, באמצעים כלכליים או אפילו בדרכי חתרנות צבאית. הסכמים בינלאומיים, הקובעים את גבולות הריבונות של מדינות, מפרטים לעתים קרובות גם הסדרים בתחומים אלו, ומדינות סטטוס קוו הן אלו שתביעותיהן סופקו גם בהקשר זה.

התחום השני קשור בשליטה על משאבים המצויים מ ח ו ן לתחומי הריבונות של מדינת הסטטוס קוו, אך הם חיוניים עבורה, והיא תובעת לעצמה גישה חופשית אליהם: המעבר בנתיבי ים רגישים, היכולת להשתמש במים שמקור נביעתם במדינה שכנה, וכמו כן צורות שונות של זכויות והסדרים כלכליים. במידה שגישה למשאבים אלו הובטחה על ידי הסכמים מוקדמים או שהיא מובטחת על ידי כללי המשפט הבינלאומי המקובל, תתנגד מדינת סטטוס קוו לכל שינוי שיצר את צעדיה בגישתה אל אותם משאבים.

התחום השלישי כרוך במצבה האסטרטגי של מדינה, היינו ברמת בטחונה. לתחום זה קשורים עניינים כגון מאזן הכוחות והחימוש בין המדינות; היערכותם הגיאוגרפית והטופוגרפית של כוחות יריבים, העשויים לתת לאויב יתרונות התחלתיים במקרה שינסה להגשים את מדיניותו התוקפנית; מערכת בריתות צבאיות בין המדינות היריבות; ואף חילופים בשלטון הפנימי ובמשטר השורר במדינה היריבה העלולים לגרום לשינוי במדיניותה כלפי הסטטוס קוו.

גם כאשר מדינה דבקה במדיניות של סטטוס קוו, לעולם אין דבקות זו מתקיימת בכל תנאי. מדינות רואות בדרך כלל בסטטוס קוו מכלול עניינים הקשורים זה בזה. ההסכמה לסטטוס קוו הטריטוריאלי, אשר לעתים קרובות אינו אלא תוצאה של פשרה, כרוכה על פי רוב גם בהתקיימותו של הסטטוס קוו בתחומים האחרים. מדינה נוטלת על עצמה להסכים למתאר גבולות ספציפי, גם כאשר הוא אינו מספק את מלוא תאוותה, מתוך הנחה שגם בממדים האחרים של בטחונה ורווחתה לא תחול הרעה במצבה היחסי, ושזכויותיה לא ייפגעו. פגיעה בוטה ומסוכנת באחד משלושת התחומים האחרים עלולה להביא את מדינת הסטטוס קוו למסקנה, שהסכמתה הקודמת לגבולות אלו או אחרים הייתה מיקח של טעות, משום שהיא חשופה עתה לסכנות או אף למצוקות ממשיות הנובעות, בין השאר, מן הגבולות שהוסכמו, ומוטב לה עתה

לשאוף לשנות אותם כדי לקדם פניהן של סכנות, או כדי לשקם את שליטתה על משאבים חיוניים. ניתוח דברים אלו מביא למסקנה, שהסטטוס קוו אף פעם אינו מצב קבוע ועומד, ויש לראותו כמתאר מורכב של ממדים נזילים ומשתנים תדיר.

* * *

עד כה לא אמרנו מאומה על השאלה מה תהיה עמדתה של מדינת סטטוס קוו אם וכאשר תקרה מלחמה למרות מאמציה הכנים למנוע אותה. לכאורה ניתן לצפות שמדינת סטטוס קוו תאמץ לעצמה את הביטוי בצורתו הרומית המקורית, דהיינו תבקש עם תום המלחמה להחזיר הכל לקדמותו. אך לא זו היא התופעה הרווחת ביחסים הבינלאומיים בפועל. על פי רוב מצאנו שמדינות סטטוס קוו מובהקות מוכנות לוותר על מלוא מאווייהן לשפר את מצבן הבינלאומי ולקיים את היציבות רק בתנאי שמלחמה לא תפרוץ. משפרצה מלחמה ומדינת הסטטוס קוו הצליחה להכריע בה את הכף ויש בידה להשפיע על עיצובו של המצב שישרור באזור לאחר המלחמה, על פי רוב תדרוש אותה מדינה שינויים מרחיקי לכת במצב ששרר לפני המלחמה.

יכולה לבוא דרישה לשינוי במצב הטריטוריאלי, כגון סיפוח שטחים שמדינת הסטטוס קוו כבשה במהלך המלחמה ועתה אין היא מוכנה להחזירם, או פירוזם של שטחים שהיו קודם בריבונותה הבלתי מעורערת של המדינה שיזמה את המלחמה. כיוצא בזה תוכל לבוא גם תביעה לתשלום פיצויים כבדים, או לשינויים בשליטה על משאבים כלכליים מסוימים.

הדרישה לשינויים אלו לאחר תום המלחמה יכולה לנבוע מרגשות של כעס וצדקנות שיהיו רווחים במדינת הסטטוס קוו לאחר שהמלחמה פרצה, חרף כל מאמציה למנוע אותה, שהרי 'מגיע' לתוקפן שישלם מחיר עבור 'פשעיו'. הדרישה יכולה גם לנבוע מן הרצון לנצל את ההזדמנות לשיפורו של המצב הלאומי ולהגשים שאיפות שהיו חבויות עמוק בלבם של אזרחי מדינת הסטטוס קוו גם לפני שהמלחמה פרצה, אלא שהם נבלמו מחמת ההעדפה, שניתנה על ידי המנהיגות הקובעת, לשימור הסטטוס קוו. אולם עתה, משפרע הצד השני את הרקמה הקיימת, פורצים על פני השטח המאוויים הרדומים ונאמני הסטטוס קוו מאתמול מרשים לעצמם לתבוע הגשמת שאיפות אירדנטיות שהמלחמה עוררה אותן מחדש. טענה יותר רציונלית יכולה להיות שהשינויים נדרשים על מנת למנוע בעתיד מן המדינה היריבה לפתוח במלחמה פעם נוספת.

יכול הטוען לטעון, שהדחקתם אל מתחת לפני השטח של מאוויי התפשטות טריטוריאליים בגלל שיקול המכריע את הכף לטובת הגנה על המצב הקיים אינו בחינת מדיניות סטטוס קוו כנה, ואין ההכרעה הננקטת במצב כזה אלא הכרעה זמנית בלבד. אך במדיניות הבינלאומית אין דבר שאינו זמני, ומה שקובע בכגון אלו הוא ההכרעה הסופית של מי שמוסמך להכריע ומעצב את המדיניות הלכה למעשה. יתר על כן, רק לעתים רחוקות תהיה מדינה מרוצה ממצבה באופן מוחלט וללא כל ספק וסייג. מדינת סטטוס קוו אינה בהכרח מרוצה ממצבה על כל היבטיו, אלא שבשקלול

רצונותיה ומאווייה מצד אחד וסכנותיה של מלחמה מצד שני, היא מעדיפה את הסטטוס קוו, אף אם אין הוא מושלם.

לעניין זה יש להבחין בין הלכי רוח הרווחים בקרב העם ומוצאים את ביטויים בכלי התקשורת, בהכרזות פומביות של מנהיגים אלו או אחרים או אף במצעי הבחירות של מפלגות שונות, לבין הכרעותיה של המנהיגות השולטת במדינה וקובעת בפועל את קווי מדיניותה.⁸ כמו כן יש להבחין בין מאוויי לב ואף ביטויי חלומות לעתיד הרחוק, שקובעי המדיניות עצמם מבטאים מפעם לפעם, לבין מטרות ריאליות של המדיניות המעשית שהם מנהלים, בין 'החזון' ובין 'הרצון' הקונקרטי. ניתן גם להניח שאפילו ההכרעות עצמן יהיו אמביוואלנטיות, מאחר שתמיד יעמדו בפני קובעי המדיניות שיקולים לכאן ולכאן, והכרעות לכיוון פלוני אינן מבטלות את ערך השיקולים שהמליצו על כיוון מנוגד. מה שקובע בפועל למעשה את דרכה של מדינה ביחסיה הבינלאומיים לא יהיו מאוויי לב והרהורי לב, אלא הכרעות מחייבות, הבאות לידי ביטוי בראש ובראשונה בהתנהגותה של המדינה בפועל.

על כגון זה אומר חוקר אמריקני בכיר:

Leading statesmen may give expression to hopes or ideals of their people, but these hopes do not thereby become what properly can be called policy goals. They will become goals only if the decision is reached that some national effort involving sacrifice is to be made for their realization.⁹

הבעיה הריאלית העומדת לפני חוקרי היחסים הבינלאומיים אינה, על פי רוב, אם היו למדינה פלונית או לחלק מאזרחיה ומנהיגיה מאוויים לשיפור מצבם היחסי, אלא אם הממשלה המוסמכת של אותה מדינה מוכנה לוותר על מאוויים אלו על מנת לקיים הישגים אחרים שהשיגה ולשמור על הקיים, או שהיא נוטה לפעול על פי אותם מאוויים. כמו כן תתעורר במקרים כאלה גם השאלה, מהו בדיוק הסטטוס קוו שעליו מבקשים להגן? מדינה איננה נאמנה לסטטוס קוו בעלמא, אלא דורשת תמיד להגדיר ביתר פירוט את תנאיו, והיא תתמוך על פי רוב בסטטוס קוו בעל מתארים ספציפיים, ולא דווקא כערך העומד בפני עצמו. משעה שהמתארים הספציפיים שהיא הסכימה להם מלכתחילה משתנים או נשחקים, עשויה גם מדינת סטטוס קוו מובהקת לשאוף לשנות אותו.

8. ראסטר וסטאר כותבים שלא די שקיימות הרגשות של קיפוח ושאיפות לשינוי הסטטוס קוו בקרב ההמונים. קובעת ההכרעה של ה־elite who makes state policy. ראה: B. Russett & H. Starr, *World Politics*, p. 88

9. 'מדינאים בכירים יכולים לתת ביטוי לתקוות או אידאלים של אנשיהם, אך תקוות אלה לא בהכרח הופכות להיות מה שניתן אל-נכון לקרוא מטרות-מדיניות. הן ייהפכו למטרות רק במידה ותושג החלטה שייעשה מאמץ לאומי כלשהו, הכרוך בהקרבה, בכדי להגשימן'. מתוך: A. Wolfers, 'The Goals of Foreign Policy', *Discord and Collaboration*, Baltimore 1962, pp. 67-73

מדינות סטטוס קוו הן בדרך כלל, כאמור, מדינות המגלות שביעות רצון מהישגיהן הקודמים וממידת התפשטותן והתעצמותן במלחמות ובמאבקים הקודמים. מדינות אשר הובסו במלחמות העבר והפסידו שטחים, מושבות, נכסים כלכליים, זכויות ומעמד בינלאומי, מפתחות בדרך כלל שאיפות אירדנטיות ושואפות לשנות את המאזן הבינלאומי הקיים. הן הופכות למדינות המתנגדות לסטטוס קוו. מניתוח זה נובע שמדינות הקרויות בימינו מדינות סטטוס קוו, על פי רוב אינן אלא מדינות המבקשות לשמר את המצב שהתגבש לאחר המלחמה האחרונה, ואילו המדינות האירדנטיות מבקשות לגלגל את ההיסטוריה לאחור. לשון אחר, הראשונות מבקשות לשמור על ה־status quo ante bellum ואילו האחרונות מנסות לחדש את ה־status quo ante bellum.

האם התקבל דינה של מלחמת תש"ח?

בעיני הרוב המכריע של אזרחיה נראתה ישראל בשנים הראשונות לייסודה כמדינת סטטוס קוו מובהקת. אף שהיו חוגים ומנהיגים אשר ביטאו ברבים ובמפורש את השאיפה לכיבושה של ארץ־ישראל השלמה לכשתזדמן לכך שעת הכושר, ואפשר מאוד שמאווי כמוס כזה לחש כגחלים שלא כובו די הצורך בלב רבים – קיבל הרוב המכריע של הציבור היהודי במדינה את תוצאותיה של מלחמת תש"ח כגזר דינה של ההיסטוריה שיש להשלים עמו, לכל הפחות בעתיד הנראה לעין. בשנים 1949–1955 היו רעיונות ושאיופות אירדנטיים נחלתם של מעטים. הסכמה זו לא הייתה מובנת מאליה, שהרי עד להחלטת הכ"ט בנובמבר בעצרת האו"ם ניטשה מחלוקת קשה בקרב העם, ואפילו בקרב מפלגת השלטון עצמה, בדבר חלוקתה של הארץ.¹⁰ יתר על כן, בשלהי מלחמת תש"ח היה צה"ל מסוגל לכבוש את הארץ כולה, והימנעותו של בן־גוריון לתת את ההוראה לכך עוררה עליו ביקורת קשה בקרב חוגים נרחבים.¹¹ אף על פי כן, משנדמו התותחים והסכמי שביתת־הנשק נחתמו, הצליח בן־גוריון לגבש רוב מסיבי שתמך בהחלטתו להימנע מלחדש את המלחמה במגמה לשנות את הקווים שעליהם הוסכם.

הנהגת המדינה ובראשה דוד בן־גוריון אף עשו מאמצים מתמידים לבסס את הדימוי הזה, הן בעיני הקהילייה הבינלאומית והן בעיני הציבור הישראלי עצמו. באין־ספור נאומים, מאמרים ודברי פולמוס ביטא דוד בן־גוריון את השקפתו, שמדינת ישראל זקוקה, לאחר שמלחמת הקוממיות תמה, לאנשים נוספים ולא לשטחים נוספים. ביום שבו תמו הקרבות האחרונים בנגב כותב בן־גוריון ביומנו: 'בתקופה הקרובה עלינו להניח יסודות שיעמדו עשרות ואולי מאות בשנים.

10. על המחלוקת בעניין החלוקה בקרב מפא"י ראה: י' קולת, 'פולמוס החלוקה בתנועת העבודה', בתוך: מ' אביזוהר וי' פרידמן (עורכים), עיונים בתוכניות החלוקה 1937–1947, קריית שדה־בוקר 1984.

11. על לחציו של יגאל אלון וביקורתה של מפ"ם ראה: ז' צור, מפולמוס החלוקה עד תכנית אלון, מחברות מחקר, ז', אפעל 1982, פרק י'.

עלינו לעצב דמותה של מדינת ישראל ולהכשיר מילוי יעודה ההיסטורי המשולש: קיבוץ גלויות; בנין הנשמות; חיי חירות, שוויון וצדק.¹² בהגישו לכנסת את חוק שירות הביטחון, ב־15 באוגוסט 1949, ימים מעטים לאחר שהסכם שביתת־הנשק עם סוריה חתם סופית את פרשת המלחמה בתש"ח-תש"ט, הוא אמר בראשית דבריו: 'תפקידי היסוד של המדינה - קליטת עולים, פיתוח הארץ, שירותי חינוך ובריאות מתוקנים, שמירה על רמת חיים הוגנת - כל אלה מחייבים שלום יציב וממושך'.¹³ בן־גוריון ראה את צה"ל כ'צבא הגנה' במובן המוסרי והמדיני העמוק ביותר. בישיבת הכנסת ב־8 בספטמבר 1949 שאלה חברת הכנסת אסתר רזיאל־נאור את ראש הממשלה, מדוע לא תושמט המלה 'הגנה' משמו הרשמי של הצבא, ובן־גוריון ענה: 'בשם "צבא הגנה" אנו מתכוונים להדגיש שאין למדינת ישראל כל כוונות ומגמות של התקפה נגד שכנינו, ואנו שוחרים שלום'.¹⁴ אף בשנים מאוחרות, כאשר ניהל מדיניות אקטיביסטית, ולעתים אף תוקפנית, דבק בהצהרותיו הפומביות בגירסה, שישראל אינה שואפת להתפשטות נוספת, והיא מוכנה לקבל את הסכמי שביתת־הנשק ולשמר אותם כבסיס ליחסים עם שכניה, בתנאי של הדדיות. בהציגו בפני הכנסת את ממשלתו החדשה בסתיו 1955 אומר בן־גוריון: 'לא יזמנו אף פעם ולא ניזום לעולם מלחמה נגד מישהו'.¹⁵ כפי שנראה להלן, לא יצאה שנה מיום שדברים אלו נאמרו וישראל יזמה גם יזמה מלחמה נגד מצרים. אך גם במבט לאחור חוזר בן־גוריון בזכרונותיו ובראיונותיו המאוחרים יותר על אמונתו, שעם תום מלחמת תש"ח דבקה ישראל בכנות במדיניות של סטטוס קוו. שלוש שנים לאחר מלחמת ששת הימים כותב בן־גוריון: 'לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק אמרתי שהיינו מוכנים לחתום עם הערבים על הסכם שלום למאה השנים הבאות על בסיס הסטטוס קוו'.¹⁶ הכרעתו של בן־גוריון להסתפק בקווי שביתת־הנשק בחמש השנים הראשונות למדינה אינה סותרת את ההנחה האפשרית, שבסתרי לבו גם בן־גוריון הצטער על כך שהציונות אינה מסוגלת להגשים את חזון ארץ־ישראל השלמה, וביכה את מחדלי מלחמת העצמאות אשר השאירו את רצועת עזה, את לטרון ואת ירושלים המזרחית מחוץ לגבולות המדינה. רק לעתים רחוקות נתן לרחשי לבו אלו ביטוי. פעם או פעמיים במשך אותן שנים ראשונות, כאשר נדמה היה לו שמזדמנת קונסטלציה בינלאומית העשויה לאפשר את תיקון פגמי תש"ח, העלה חלומות אלו על דל שפתיו.¹⁷

12. ד' בן־גוריון, יומן המלחמה: תש"ח-תש"ט, תל־אביב 1982, עמ' 937.

13. דברי הכנסת, 2, ישיבה ס"ח, 15.8.1949, עמ' 1336-1341; מובא גם אצל ד' בן־גוריון, צבא ובטחון, תל־אביב 1955, עמ' 102.

14. דברי הכנסת, 2, ישיבה ע"ט, 8.9.1949, עמ' 1633.

15. דברי הכנסת, 19, ישיבה י"ט, 2.11.1955, עמ' 233.

16. מכתב מיום 5 בדצמבר 1970, תיק התכתבויות, אב"ג.

17. לאחר רצח עבדאללה מעלה בן־גוריון את האפשרות לכבוש את הגדה המערבית ואף מציע לבריטים לאפשר לישראל לספח את כל חצי האי סיני על מנת להפוך את תעלת סואץ ל'תעלה בינלאומית'. ראה יומן בן־גוריון, 21 ו־23 ביולי 1951. על עמדותיו והצעותיו בשנים 1955-1956 ראה להלן.

אולם עד שנת 1955 לא הפכו מאויי לב סמויים אלו ל'רצון קונקרטי' ובוודאי לא הגיעו לכדי מטרות מפורשות של המדיניות הלאומית.¹⁸ היפוכו של דבר, במשך כל השנים האלו התנצח בן-גוריון עם יריביו משמאל ומימין שדרשו להרחיב את הגבולות ולנצל הזדמנויות שונות להשתלט על ארץ-ישראל השלמה. הוא כינה אותם ביומנו 'המכסימליסטים המילוליים עקורי רצון-הביצוע התופסים רק את המרובה בהבל פיהם ותובעים אותו מזולתם'.¹⁹ הוא ראה כחובתו לחנך את העם להסתפק בהישגי תש"ח ולהתרכז במשימות השיקום וההתעצמות בשדה החברה והכלכלה. אפילו את אותן גירסאות אקספנסיוניסטיות אשר עיגנו את המלצותיהן בטיעוני ביטחון דחה בן-גוריון. ביטחון, טען וחזר וטען, קשור בעלייה, בהתיישבות, בחוסן כלכלי ורוחני. 'בטחוננו אינו בעיית גבולות. זוהי הונאה עצמית'.²⁰

* * *

עמדה מוצהרת זו של ממשלת ישראל תאמה היטב את מצבה ההיסטורי של המדינה. זה עתה יצאה ממלחמה כבדה ורבת קורבנות, שבה הצליחה לכבוש לעצמה תשתית טריטוריאלית שחרגה הרבה מעבר למה שהקצה לה האו"ם בהחלטת החלוקה. רובה של תשתית קרקעית זו אף נותרה ריקה מתושביה הוותיקים, והייתה פנויה עתה למפעל יישובם של מאות אלפי העולים היהודים, שהיא ביקשה לקלוט כדי למלא בתוכן אנושי-יהודי את הטריטוריה שעליה השתלטה. היא ביססה את ריבונותה, שהוכרה בידי רוב מדינות העולם, התקבלה כחברה בארגון האומות המאוחדות, וחשוב מכל: היא הכתה את אויביה והקימה צבא שהיה בידיה, לפי שעה, להרתיע את שכנותיה מכל ניסיון לשוב ולגלגל את מהלך האירועים הזה בחזרה בכוח הזרוע.

אף שמדי פעם עלו הצעות לשיפור הקווים שגובשו בסוף המלחמה – ויש להניח שבמגירות המטה הכללי היו מונחות תוכניות מפורטות למבצעים שהיו מיועדים לכיבוש של אזור זה או אחר²¹ – היה הרוב המכריע של המנהיגות ששלטה במדינה משוכנע, ונראה שאף רובו של הציבור היה סבור באותו שלב, שכיבוש שטחים נוספים, המאוכלסים לא רק על ידי האוכלוסייה הפלסטינית המקורית אלא גם על ידי מאות אלפי הפליטים שנוספו עליהם זה לא מכבר, יהווה עבור ישראל תוספת של

18. ראודור מנור אינו מבחין די הצורך בין עמדותיו של בן-גוריון בימי מלחמת העצמאות ובשנים 1955-1957 לבין עמדותיו בשנים 1949-1955. טענתו, ש'הוא גרס משנות החמישים ואילך אף כי מעולם לא בפומבי, כי גבולה הדרומי הרצוי של מדינת ישראל עם מצרים חייב להשתנות שנוי מהותי', נראית לי סוחפת מדי. ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית', עמ' 37.

19. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 937.

20. דברי הכנסת, 12, ישיבה קכ"ג, 19 באוגוסט 1952, עמ' 3020. עוד על תפיסתו את מושג הביטחון ראה: ד' בן-גוריון, כוכבים ועפר, רמת-גן 1976, עמ' 217-219; הנ"ל, מדינת ישראל המחודשת, א, תל-אביב 1969, עמ' 469-470.

21. פירוט רב על תכנוני המטה הכללי באותן שנים ראה: מ' גולני, 'מלחמת סיני - 1956: היבטים צבאיים ומדיניים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 1992, פרק א', עמ' 42-55.

עול כבד ולא של נכס. אפילו משה דיין, אשר המליץ פעמים מספר על פעולות שנועדו לתקן את הגבולות מטעמים אסטרטגיים היה מוטרד מן הבעיה הזו. בשיחה עם קצינים בכירים במחצית ספטמבר 1956 הוא משיח לפי תומו ואומר:

ברצועת עזה עלול להווצר מצב שהצרות שיש לנו היום מהרצועה יהיו כאין וכאפס לעומת הצרות הכלכליות, המשטריות והבטחוניות שתהיינה לנו כשנכבוש אותה על כל הפליטים שבה ... הדור הבא עלול לבוא ולשאול אותנו: 'איזה טפשים הייתם שהמרתם קו גבול שאפשר להחזיקו על ידי שתי פלוגות רגלים, בקן שרצים. מדוע לא השארתם את קו הסיום הנהדר שהיה לנו בסוף מלחמת השחרור?'.²²

* * *

אותה פרצפציה שלטת, אשר ראתה את מדינת ישראל כמי שמנסה להגן על הסטטוס קוו, גם ראתה את היפוכו במחנה האויב. לפי התפיסה העממית שרווחה בישראל באותן שנים התברר עד מהרה שמדינות ערב, אף אם אינן מוכנות לכך לפי שעה, לא יהססו לנצל כל הזדמנות לנסות את מזלן בשנית על מנת לבטל את תוצאות מהלך ההיסטוריה שחולל את תקומת מדינת ישראל. רוב הישראלים באותו דור האמינו באמת ובתמים, שהדיבורים בדבר 'הסיבוב השני' שרווחו בקרב מדינות ערב הם כוונות של ממש, המעמידות בפני ישראל אתגר אירדנטי רציני. לדימוי זה אצל מנהיגי המדינה ישנם ביטויים לרוב. נסתפק בהבאת דוגמה אחת מדבריו של בן-גוריון לבאי הקונגרס הציוני הכ"ד (1956):

על גבולות ארצנו בלבד שוכנות ארבע מדינות - מצרים, ירדן, סוריה ולבנון, המונות קרוב ל-29 מיליונים ... מדינות אלו מקיימות מאז [הקמתה] חרם והסגר ומצור על מדינתנו. משנאינו סבורים שהם יוכלו [לנו] על-ידי זריקתנו אל הים, או במלים פשוטות - על-ידי השמדתנו הפיסית.²³

אכן, גם בדיעבד ברור היה שמדינות ערב לא ייאותרו לקבל את קווי שביתת-הנשק ואת מציאותם של מאות אלפי פליטים פלסטינים החיים עתה בשטחן - כמצב של קבע. יתר על כן, גם אומות העולם לא ראו בסטטוס קוו שגובש בהסכמי שביתת-הנשק מצב של קבע, ובדרכים שונות חיוו את דעתן שעל ישראל להתפשר ולוותר על חלק מהישגיה בתש"ח.²⁴ לפיכך היה ברור של־ישראל נכוננו עוד מאבקים רבים על

22. יומן לשכת הרמטכ"ל, 17 בספטמבר 1956, א"צ.

23. מובא אצל ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, עמ' 509.

24. על מאמצי התיווך שכללו בשנות החמישים דרישה של המתווכים השונים לויתורים טריטוריאליים של ישראל ראה: M. S. Tuval, *The Peace Brokers*, Princeton 1982; Oren, 'From Revolution to Crisis: Egypt-Israel Relations 1952-1956', Ph.D. Dissertation, Princeton University 1986; ראה גם: מ' בר־און, שערי עזה: מדיניות הבטחון והחוץ של ישראל 1955-1957, תל־אביב 1992, פרק ט'.

מנת לקיים את הסטטוס קוו, ואילו הרחבתו אינה באה בחשבון ואף אין בה משום התבונה. זוהי גם הסיבה שלאורך רובה של התקופה הנדונה אימץ לעצמו צה"ל, כיאה לצבאה של מדינת סטטוס קוו, את ההרתעה כיסוד האסטרטגיה שלו – והעדיף אותה על פני נסיונות של הכרעה.²⁵

אף על פי כן, חרף מדיניות הסטטוס קוו המוצהרת והתפיסה הרווחת בדבר העיקרון ההגנתי המונח ביסוד האסטרטגיה הלאומית, הייתה זו ישראל שיזמה ב"ט שנותיה הראשונות שתי מלחמות, וכן שורה ארוכה של פעולות אלימות בהיקפים קטנים יותר. זאת ועוד, הן במערכת סיני בתשי"ז והן במלחמת ששת הימים בתשכ"ז, הציבה ישראל כאחת ממטרות הלחימה שלה בצאתה לאותן מלחמות, ואף העמידה בראש תביעותיה להסדרים שלאחר המלחמה, שינויים מרחיקי לכת בסטטוס קוו. נדרשו שינויים הן בכל הנוגע לגבולות והן בכל הנוגע לטיב ההסדרים שעיצבו את היחסים בינה ובין יריבותיה. בהסכם החשאי שנחתם בין בן-גוריון לבין נציגי צרפת ובריטניה הגדולה ימים ספורים לפני היציאה למבצע קדש (המסמך מוכר בשם 'הפרוטוקול של סוור', על שם המקום שבו התקיימה הוועידה החשאית שבה הוסכם בדבר המבצע)²⁶ התעקשו הישראלים לכלול פסקה שבה מצהירה ישראל על כוונתה לכבוש את שרם אל-שיח' וחלקים מקדמת סיני ולהחזיק בשטחים אלו החזקה של קבע. ההכרזה הדרמטית שהכריז בן-גוריון עם תום הקרבות בסיני, בנאום הניצחון שנשא בכנסת, ש'הסכם שביתת הנשק עם מצרים – מת ונקבר, ולא יקום לתחיה', ביטאה את החלטתו הנחרצת שלא לשוב עוד לסטטוס קוו אנטה.²⁷

גם במלחמת ששת הימים, אף שהמניע העיקרי לצאת למלחמה היה קשור בצורך להסיר את האיום מצד מצרים בדרום, ואף שהמלחמה בגדה המערבית התחוללה בעקבות יוזמה התקפית מקומית של צבא ירדן בירושלים ובאזור ג'נין – הצביעה התגובה הישראלית בזמן המלחמה עצמה, ולא כל שכן בשנים שלאחריה, על כך שהתוקפנות הערבית העירה מתרדמתם מאויים אירדנטיים, שהודחקו זמן רב בגין ההכרעה העקרונית אשר ננקטה לאחר תש"ח לתמוך בסטטוס קוו. מן המפורסמות הוא, שהתקפת צה"ל ברמת הגולן ביום החמישי לקרבות לא נבעה מסכנה מידית שנשקפה לישראל בגבול הצפון באותם ימים עצמם, אלא נועדה להכריע בבעיות שהתעוררו בין ישראל לסוריה שנים רבות לפני כן והביאו את ישראל למסקנה, שהסטטוס קוו שהיה קיים בינה לבין שכנתה בגולן שוב אינו מבטיח את האינטרסים החיוניים של ישראל, ויש להביא לשינויו.

25. רוב החוקרים שעסקו בנושא ציינו, שאסטרטגיית ההרתעה של צה"ל גובשה בעיקר לאחר מערכת סיני, אך כפי שנראה להלן, רווחה הגישה העקרונית הזו כבר בתום מלחמת העצמאות. ראה: A. Yaniv, *Deterrence Without the Bomb*, Kensington 1987, chap. 3: 'Deterrence Comes of Age: 1857–1967'

26. פרטים על הפרוטוקול של סוור ראה: מ' בר-און, אתגר ותגרה, קריית שדה-בוקר 1991, פרקים כ"ז–כ"ט.

27. דברי הכנסת, 21, ישיבה קפ"ב, 7.11.1956, עמ' 197–200. על מגמותיו האקפנסיוניסטיות של בן-גוריון בשנים 1955–1957 ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית', פרקים 2, 10.

האומנם הייתה ישראל בין השנים תש"ט לתשי"ז מדינת סטטוס קוו, כפי שטענו רוב דובריה, או שמא, כפי שחזרו אויביה וטענו נגדה, לא היו הכרזות אלו אלא מסך עשן של צדקנות, שבא להסתיר שאיפות התפשטות מוצנעות אך אנדמיות שפרצו בכל הזדמנות? האומנם קיבלה ישראל את גזר דינה של מלחמת תש"ח באמת ובתמים, או שמא נהגה כהמלצתו של מוריס בָּרֶס לצרפתים כיצד לנהוג בחבלי אלזס ולורייין אותם הפסידו לאחר מפלתם בשנת 1870, 'Toujour y Pensez, jamais y Parlez' ('תמיד לחשוב, אף פעם לא לדבר עליהם'). האומנם הצפינו הישראלים עמוק בלבם אותם מאויים שהקיצוניים שבהם ביטאו בפה מלא?

מחבר מאמר זה מקווה להראות, שמדינת ישראל הייתה אמנם ביסודה מדינה של סטטוס קוו בשנים ההן, ושרוב הציבור, ולא כל שכן אותם מנהיגים שקבעו את מהלכיה המדיניים והצבאיים, אכן קיבלו את הדין והיו מוכנים בלב שלם להסכין עם קווי שביתת־הנשק ועם ההסדרים שנקבעו בהסכמים אלה כרוחם וכלשונם, ואילו אלו שסברו שיש לחתור באופן פעיל להשלים את מה שהוחסר בתש"ח היו בחינת מיעוט מבוטל.²⁸

נקודת המוצא של דיוננו זה תהיה, כאמור, הטענה שתחושתם של מרבית אזרחי ישראל, שהיו משוכנעים בכנות כי מצב היסוד שבו הם נתונים הוא מצב של התגוננות מפני השאיפות האירדנטיות של הערבים, אכן שיקפה נאמנה גם את המדיניות הבסיסית של ממשלות ישראל באותה תקופה.²⁹ אולם כאשר מדובר על מדיניות המתפרשת לאורך שנים רבות, ובעיקר כאשר דנים בהלכי רוח, בדעות מתחלפות ובהתבטאויותיהם הרבגוניות והאמביוואלנטיות של מנהיגים, לעולם אין הדברים חד־משמעיים. גם הכרעות שהיו ברורות וחדות בתחילה הולכות ונשחקות במרוצת השנים, ועם חילופי הנתונים האובייקטיביים גם הן משתנות ומשנות את משמעותן, ואפילו בה בשעה שהן ננקטות אין הן אלא סיכום סופי של שקלא וטריא המורכב מדברים והיפוכם. מטרתו של חיבור זה לעקוב אחר ריבוי פְּנִיִּים זה ולהסביר אותם תהפוכות ולבטים אשר ליוו את עמדתה העקרונית של ישראל בזכותו של הסטטוס קוו.

תש"ח – התגבשותו של הסטטוס קוו החדש

מבחינתה של ישראל הייתה מלחמת תש"ח מאמץ מובהק לשינויו של הסטטוס קוו אנטה, כלומר של המצב אשר שרר ב'פלשתינה (א"י)' עד לפרוץ המלחמה, שהרי

28. באוגוסט 1949 ערך המכון לחקר דעת הקהל (לימים המכון למחקר חברתי שימושי) מיסודו של פרופ' לואי גוטמן סקר ראשון בנושאים מדיניים. 81% מן הנשאלים ראו בהסכם שביתת־הנשק עם מצרים 'הישג מדיני' ואילו 19% בלבד סברו שההסכם 'מהווה נסיגה מצדנו'. ראה: המכון לחקר דעת הקהל, 'בעיות מדיניות החוץ בעיני תושבי ישראל', תל־אביב 1949.

29. טענה זו עומדת בניגוד קוטבי לתזה הבסיסית המונחת ביסוד מחקרו של בני מוריס על בעיות ההסתננות ופעולות התגמול בשנות החמישים. ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars: 1949–1956*, Oxford 1993.

יהודי ארץ-ישראל והתנועה הציונית העולמית ביקשו לחולל שינוי עמוק במצב ששרר בימי המנדט הבריטי. הם ביקשו לבטל את המנדט ואת תלותם של היהודים בשלטון הבריטי ולהמירו בריבונות יהודית, אשר תיכון לכל הפחות על חלקים מן הארץ. מבחינתה של ישראל הייתה מלחמת תש"ח גם 'מלחמת התפשטות', שהרי היהודים ביקשו מלכתחילה לבצר לעצמם שליטה על שטחים רבים, שלא היו לפני כן בשליטתם, ובהמשכה של המלחמה אף ביקשו להשתלט על שטחים אשר לא הוקצו להם על ידי האו"ם בהחלטת החלוקה מכ"ט בנובמבר 1947.

השינוי שנתבקש מבחינתם של היהודים בסטטוס קוו ששרר בארץ-ישראל עד תש"ח היה רב-ממדי. הוא נגע בעיצובו של מצב טריטוריאלי חדש, הוא עסק בעצם הקיום המדיני והריבוני, אך הוא נועד גם לפתוח לרווחה נתיבים לשינויים דמוגרפיים ויישוביים מפליגים שהריבונות עשויה לאפשר ליישוב היהודי לאחר שירכוש את עצמאותו המדינית. אין זה מקרה שאף על פי שחוויית תש"ח קשורה בתודעתם של ישראלים רבים בראש ובראשונה בסירובם של הערבים לקבל את דין החלטת כ"ט בנובמבר, ובנסיונם לתקוף את היישוב היהודי ואחר כך את מדינת ישראל עם לידתה על מנת לסכל את עצם הקמתה, היו רוב מבצעי אותה מלחמה, לכל הפחות מאז מבצע 'נחשון' וקרבות משמר-העמק, מבצעי תנופה אופנסיביים שנועדו לגבש את המציאות המדינית החדשה שהיהודים ביקשו לחולל ולהציב אותה על תשתית טריטוריאלית מוצקה ונרחבת דייה.³⁰

מן המפורסמות הוא שהתחמקותם של בן-גוריון ואחרים במנהלת-העם, בבואם לנסח את מגילת העצמאות ימים ספורים לפני ה' באייר תש"ח, משאלת גבולותיה המיועדים של המדינה שאותה עמדו לייסד בתוך ימים אחדים, לא הייתה מקרית. בעיצומה של המלחמה הם לא רצו לקבוע מראש תחומים להתפשטות הציונית וביקשו להשאיר את ההכרעה בשאלה זו למהלך הקרבות ולכושרו של צה"ל לנטות אוהליו הרחק ככל שיהא ניתן מבחינה צבאית ומדינית. 'אם יעשו בנו מלחמה ואנחנו נכשיל אותם', אומר בן-גוריון לחבריו, 'אנו נתפוס את הגליל ואת הדרך משני עברי הכביש לירושלים, וכל זה יהי חלק של המדינה אם יספיק לנו הכוח. למה להתחייב?'³¹.

30. מגמתה העיקרית של תוכנית ד', שגובשה בראשית חודש מארס 1948, הייתה להשתלט על השטחים שהאו"ם הקצה למדינת היהודים, אך היא כללה גם הוראות להשתלט על יעדים אסטרטגיים חשובים מחוץ לתחומים האלה וכן להגן על יישובים יהודיים שנועדו לפי החלטת האו"ם להישאר בתחומי המדינה הערבית. מסמכי תוכנית ד' מצויים בחוברת: תש"ח: קובץ תעודות ממלחמת העצמאות, תל-אביב 1978, עמ' 24-27, 51-53. ראה גם הרצאתו של רב-אלוף יגאל ידין, 'להיסטוריה ולסילופי היסטוריה', שהופיעה בחוברת היערכות ה'הגנה' לקראת מלחמת העצמאות: יום עיון, אפעל 1988. ראה גם: י' אבירד, 'תוכנית ד', ספרא וסיפא, תל-אביב 1987.

31. ד"ר פנחס רוזן, לימים שר המשפטים בממשלת ישראל, דרש מבן-גוריון להגדיר את גבולות המדינה במסגרת הצהרת העצמאות, בטענה שריבונות חייבת להיות בעלת גבולות מוגדרים, אך בן-גוריון, ואתו רוב חברי מנהלת-העם, סברו שיש לדחות עניין זה לדורות הבאים. ראה

שאלת מרחב ההשתלטות של צה"ל על 'שטחי המולדת' היא אחת השאלות המעניינות והשנויות במחלוקת בחקר תולדות מלחמת העצמאות. בחורף שנת תש"ט היה בכוחו של צה"ל לא רק להביס את הצבא המצרי, אלא גם לכבוש את כל שטחיה של ארץ־ישראל המנדטורית ולהרחיק הן את צבאות ירדן ועיראק והן את הצבא הסורי מתחומה. אך משהביעו מדינות ערב את נכונותן לשאת ולתת על שביתת־נשק ואולי אף לדון על הסדרי שלום, בחרה ממשלת ישראל לוותר על אותם חלקי הארץ שטרם נפלו עד אז בידי צה"ל, ולהביא את המלחמה ההיא לידי גמר. בהתייעצות פנימית שהתקיימה ב־18 בדצמבר 1948 אומר בן־גוריון: 'המטרה העיקרית עכשיו – שלום. יש יותר מדי "שכרון נצחון". העליה דורשת הפסקת מלחמה. עתידנו דורש שלום וידידות עם הערבים'.³² אף שלימים, לצורכי פולמוס אחר, כינה בן־גוריון את החלטת ממשלת ישראל שפסלה את המבצע שנועד לכבוש את אזור ירושלים ואת כל הר חברון בשם 'בכייה לדורות', אין ספק שהוא עצמו לא רצה באותה שעה להרחיב את גבולה של ישראל יתר על המידה, ואף שיכול היה לעשות כן, לא חזר להעלות הצעות אלה משהתברר שניתן להביא את המלחמה לידי סיום סביר.³³

* * *

ההכרעה המדינית שנפלה בממשלת ישראל עם סיומה של מלחמת העצמאות, לקבל את הסטטוס קוו החדש שנוצר עם שוך הקרבות והגעת כוחות צה"ל לאילת, הציבה גבולות מדיניים למרחב ההתפשטות הציונית בתחומי ארץ־ישראל ההיסטורית, אך לא ביטלה במחי יד את מאוויי הנפש הכמוסים שהציונות על כל פלגיה טיפחה במשך שלושה דורות. ספק אם היה ציוני אשר לא חלם ואף לא האמין בזמן מן הזמנים שניתן וצריך להקים את מדינת היהודים על מלוא שטחה של הארץ. כידוע, לא בנקל עלה הדבר לבן־גוריון עצמו לשכנע את חבריו למפלגה, ולא כל שכן את שותפיו ממפלגות אחרות, להסכים לעקרון החלוקה. רבים שהסכימו אתו בלית ברירה ראו זאת כהוראת שעה בלבד.

דיון בנושא זה בפרסום גנוך המדינה, מנהלת העם – פרוטוקולים: 18 באפריל – 13 במאי 1948, ישיבה מיום 12.5.1948, עמ' 104–105. ד"ר אורי ידן, אחד מבכירי משרד המשפטים, מפרט ביומנו את הלבטים הרבים שבהם התלבטו מעצבי מגילת העצמאות. ראה: א' ברק וט' שפניץ (עורכים), ספר אורי ידן, א: האיש ופועלו, עמ' 20–27. פירוט רב על מדיניות ההתפשטות שניהל בן־גוריון בתש"ח ראה: ר' מנור, 'דימויים וקבלת החלטות בנושא הגבולות במדיניות החוץ הישראלית', פרק 9.

32. מ' דיין, אבני דרך, ד, ירושלים 1976, עמ' 82.

33. על 'הבכייה לדורות' התעורר לאחרונה פולמוס אקדמי שפתח בו אלחנן אורן במאמרו "'עסקה דה־פקטו"? מדיניות ומבצעים במרכז הארץ, סתיו 1948', מערכות, 311 (פברואר – מארס 1988), עמ' 39–44. בעקבותיו התפרסמו המאמרים הבאים: ד' שיפטן, 'אכן עסקה, הבנה והסכם – אופציה ירדנית', שם, 312 (אפריל 1988), עמ' 312–313; א' אורן, 'אופציה ירדנית – בשולי הויכוח', שם, שם; מ' גזית, 'על מיתוס העסקה, הבנה והסכם בן־גוריון ועבדאללה', שם, 314 (מאי 1988).

בקרב מפקדי צה"ל עממה אף חוויה נוספת: שטחים רבים, ואף נקודות בעלות חשיבות אסטרטגית רבה, נותרו בידי הערבים בגלל כשלונות קרביים שנחל צה"ל בכמה וכמה מקרבות מלחמת העצמאות. חלק מן האתרים האלה ניצבו על אם הדרך, וניתן היה לראותם היטב מתחומה של ישראל, כקוץ ממאיר בעיני רבים. כזה היה המגדל המתנשא של נבי סמואל שמצפון לדרך המוליכה מתל־אביב בפאתי ירושלים, כאלו היו משטרת לטרון ומנזר השתקנים שליטה, כזה היה רכס בית־ג'אללה הנשקף אל שכונותיה הדרומיות של ירושלים, וכזו הייתה שכונת שיח' ג'ראח, שחצצה בין שכונותיה הצפוניות של ירושלים ובין הר הצופים. בדרום נשארה רצועת עזה; ובירושלים, כל המבקר בהר ציון יכול היה לראות במו עיניו את פינתו של הכותל המערבי, שהגישה אליו נחסמה בפני יהודים לראשונה זה מאות שנים. כל אלה היו לצנינים בצדי לוחמי תש"ח.

אכן, גם הביטוי 'בכייה לדורות', שבו השתמש מאוחר יותר, מצביע בעליל על כך שגם בלבו של בן־גוריון עצמו נחשב הוויתור שוויתר על כיבושה של ארץ־ישראל כולה ככאב כמוס, ואף בלבו לחשו אותן גחלים עוממות שלא כבו לחלוטין. אך יש לציין ולהדגיש, שבן־גוריון דיבר על 'בכייה' שמקורה בכאב שנגרם על ידי הכרעה שננקטה, לפי תפיסתו, לדורות, לא לשעתה בלבד.

ההכרעה בדבר אי־כיבושה של ארץ־ישראל בשלמותה לא הייתה קלה, וזכתה למידה רבה של ביקורת נוקבת הן מן הימין והן מן השמאל, אך למעט העברת שטחים מצומצמים ב'משולש הקטן' ובוואדי עארה לרשותה של ישראל, שדרש בן־גוריון בעת המשא ומתן עם הירדנים ושבנבעה מטעמים טקטיים מקומיים, עמד בן־גוריון בתוקף, מרגע שתמו הקרבות, על עקרון חלוקת הארץ ועל קבלת התחומים אשר עוצבו במהלך המלחמה כתחומים של קבע.³⁴ בחודשי החורף של שנת 1949 האשימו החוגים האקטיביסטיים של מפ"ם וחלק ניכר ממפקדי הפלמ"ח את בן־גוריון בהחמצת ההודמנות להשתלט על ארץ־ישראל בשלמותה,³⁵ ויגאל אלון אף הפציר בו, במכתב פרטי, לכבוש את הר חברון ואת 'המשולש' וכתב, בין השאר, בהסתמכו על נימוקים אסטרטגיים: 'אין לתאר קוו גבול יותר איתן מאשר קוו הירדן לאורכה של הארץ כולה'.³⁶

מנחם בגין, כצפוי, יוצא חוצץ נגד 'הקפאת הגבולות המלאכותיים, גבולות הביתור' ומוחה על 'נטישת שטחי מולדת' הכרוכה בהסכמי שביתת־הנשק.³⁷ אך בן־גוריון מטיח דברים קשים ביומנו נגד 'המכסימליסטים המילוליים עקורי רצון־הביצוע התופסים רק את המרובה בהבל פיהם ותובעים אותו מזולתם'. בטחון המדינה,

34. בדיון על חוק שירות הביטחון תוקף חבר הכנסת יעקב מרידור את ראש הממשלה על 'החטא הקדמון' שלו, שבגללו יש לישראל, 'גבולות הנראים מסובכים מאוד'. ראה: דברי בן־גוריון בדברי הכנסת, 2, ישיבה ס"ח, 15.8.1949, עמ' 1338, דברי מרידור, שם, עמ' 1452, ודברי התשובה של בן־גוריון, שם, עמ' 1566.

35. על הפולמוס הזה ראה: ז' צור, מפולמוס החלוקה עד תכנית אלון, עמ' 70–76.

36. שם, עמ' 73–74.

37. דברי הכנסת, 1, ישיבה ח', 8.3.1949, עמ' 66.

כותב בן-גוריון, ייבנה על עלייה, התיישבות ומדיניות חוץ של שלום.³⁸ הסכמי שביתת-הנשק חתמו, לפחות לפי שעה, את מגמת ההתפשטות של המפעל הציוני, ורובו של העם קיבל את הדין ואת ההסדרים שעליהם הסכימו מנהיגיו.

ארבע שנים של חסד

משנחתמו הסכמי שביתת-הנשק במחצית הראשונה של שנת 1949 וישראל נכנסה לדיונים על הסדרים של קבע עם ועדת הפיוס של האו"ם, שהתכנסה בלונדון באביב אותה שנה, הפך הוויכוח בדבר הרחבה נוספת של גבולות המדינה לדיון היסטורי גרידא. מלבד 'חרות', שהייתה באותם ימים מפלגה קטנה ושולית, שוב לא ערער שום גוף פוליטי על כך שהממשלה התרכזה עתה בראש ובראשונה במאמץ לשמור על הסטטוס קוו החדש שנוצר. יצחק טבנקין, מנהיגם של הקיבוץ המאוחד וסיעת אחדות-העבודה, ממשיך אמנם לטוות את חזון ארץ-ישראל השלמה בכנסים של נאמניו 'חלוקת הארץ עוד לא הביאה אף יום אחד של שלום', הוא אמר בשנת 1951, 'ועתידה הארץ להיות שלמה ואחידה'. ובמקום אחר: 'ה"חלוקה" של הארץ אינה בת קיימא, יש בה סכנה מתמדת לקיומנו ולעצמאותה הממשית של הארץ'.³⁹ אך דבריו נשמעים כחזון לימים אחרים, ולא כהצעה למדיניות מעשית. בין כה וכה לא טבנקין הוא שקבע את המדיניות המעשית של ישראל אך יש להניח שגם הוא ידע היטב שבאותם ימים היו דבריו בחזקת 'מאווי שבלב' ולא 'רצון קונקרטי'. בשלב הזה התברר יותר ויותר שהלחץ הבינלאומי, ולא כל שכן לחצן של מדינות ערב, סובבים סביב נסיונות לקצץ בגבולותיה של ישראל ולמעט את אחיזתה בשטחים שכבשה, כלומר נסיונות לתקן את הסטטוס קוו לרעתה של ישראל. המאבק המדיני והאסטרטגי היה נטוש עתה סביב המאמץ להדוף נסיונות אלו. שינויו של הסטטוס קוו לטובתה של ישראל לא עמד בראשית שנות החמישים על הפרק כלל וכלל.

החלטות האו"ם שננקטו באותה תקופה בדבר החזרת הפליטים הפלסטינים ובדבר בינאום ירושלים ביטאו ביסודן את הרצון של הערבים להחזיר את הסטטוס קוו אנטה בלום. אם לא ניתן לגלגל את ההיסטוריה לגול שלם ולבטל את עצם קיומה של המדינה היהודית, יש לפחות לגלגל אותה בחזרה אל החלטת האו"ם מכ"ט בנובמבר 1947 ולבטל את הנזקים שנגרמו לערבים בגין המלחמה. כיוצא באלו היו גם הצעות שונות שהועלו חדשות לבקרים בדבר העברת השליטה על הנגב או על חלקים מן הגליל לידי מדינה ממדינות ערב.⁴⁰ מנקודת מבטה של ישראל היה ברור, שיידרשו עתה מאמץ מדיני ניכר ועמידה איתנה אם ברצונה לשמר בידיה את הישגיה ולקיים

38. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, עמ' 937.

39. יצחק טבנקין, 'דברים שנאמרו בישיבת מרכז מפ"ם ובכינוס הארצי של חברי "אחדות העבודה" במפ"ם', בשאלות המפלגה, חוברת בהוצאת חברי המפלגה תומכי מצע גלילי-ליבשיץ-בר-יהודה, תל-אביב תש"א, עמ' 7, 22.

40. על מאמצים אלו ראה בפירוט רב: א' אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים - קרית שדה-בוקר 1994.

את הסטטוס קוו פוסט בלום, היינו את המצב החדש שגיבשו הסכמי שביתת-הנשק.⁴¹ על התפשטות נוספת שוב לא ניתן היה לדבר ברצינות באותם ימים ראשונים. את תנופתה כיוונה עתה ישראל כלפי פנים – לקליטת העלייה ההמונית ולכיבוש השממה. אף שתשוקתם האירדנטית של הערבים הייתה ברורה וגלויה לכל, הניחו מנהיגי הביטחון בישראל בשנת 1949 ובמשך ארבע שנות קיומה הראשונות, שמכוח ההרתעה של צה"ל יש בידי מדינת ישראל לקיים את הסטטוס קוו החדש הלכה למעשה על אפם ועל חמתם של הערבים.

את מדיניות החוץ של הממשלה הראשונה, שהוצגה בפני הכנסת הראשונה הגדיר בן-גוריון בחמישה סעיפים: א. נאמנות לעקרונות מגילת האו"ם; ב. חתירה לקראת ברית יהודית-ערבית ושיתוף פעולה בין ישראל ומדינות ערב השכנות; ג. תמיכה בכל צעד המחזק את השלום באזור; ד. הבטחת זכות היציאה של יהודים המבקשים להתנחל במולדת; ה. שמירה על עצמאותה וריבונותה של המדינה.⁴²

בהתאם למדיניות עקרונית זו קובע הרמטכ"ל, רב-אלוף יגאל ידין, בשנת 1950 חמישה עקרונות אסטרטגיים, החייבים להנחות את מדיניות הביטחון של ישראל בהם: 'ישראל לא תיזום ראשונה מלחמה', וכפועל יוצא מזה נובע העיקרון השני: 'תפקידם הראשון של הכוחות הישראליים הוא לבלום את האויב'.⁴³ דוקטרינת לחימה כזו תואמת היטב מדיניות של סטטוס קוו. היא גם מניחה שהסטטוס קוו יוכל להתקיים בעתיד הנראה לעין, ושאינן נשקפת סכנה מידית שהאויב ינסה לשנותו בכוח הזרוע. על רקע זה גם פרץ בסוף שנת 1950 המשבר שהביא להתפטרותו של הרמטכ"ל ידין, כאשר בן-גוריון דרש ממנו לקצץ את תקציב הביטחון ב-20%, להוריד את מצבת משרתי הקבע בצה"ל ביותר מ-25%, ולהוריד את מצבת האזרחים עובדי צה"ל ביותר מ-60%. הערכת המודיעין באותה שנה לא ראתה סכנת מלחמה הצפויה בטווח הקצר.⁴⁴

באפריל 1950 מרצה משה שרת, שר החוץ, בפני הסגל הבכיר של משרדו הרצאה עקרונית חשובה, שהוא עצמו כינה אותה בשם 'חבלי השלום'. בין השאר הוא אומר: 'הצבא צריך לראות עצמו קודם כל מכשיר של שלום ... הצבא הוא בראש וראשונה מכשיר למניעת ההכרח בהתגוננות, מכשיר להרתיע אחרים ממלחמה'.⁴⁵ בדיוני הוועדה המדינית של מפא"י, הוועדה שבה נערכו הדיונים הסודיים ביותר של המפלגה ובה נדונו הנושאים הבוערים ביותר שהעסיקו את המפלגה ואת המדינה כולה, לא עולה כלל נושא הביטחון לדיון במשך שלוש שנים (1949-1952). ואפילו

41. ראה דברי שר החוץ משה שרת בפגישה עם מנהלי המחלקות של משרדו ביום 25 במאי 1949, ג"מ, א/2446/7.

42. דברי הכנסת, 1, ישיבה ז', 8.3.1949, עמ' 55.

43. מובא אצל י' ואלך, 'מגמות בהתפתחות תורת-הביטחון של ישראל', סקירה חודשית, 3-4 (מאי 1987).

44. על משבר ידין ראה: י' גרינברג, 'ביטחון לאומי ועוצמה צבאית – בין מדינאי למצביא', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 170-190.

45. מ' שרת, 'חבלי השלום', ג"מ, א/2446/6.

בסקירה המקפת שערך משה שרת בראשית שנת 1952 על ענייני מדיניות החוץ עולות בעיות הביטחון רק בקשר למגעים שקיימה ממשלת ישראל עם הממשל של ארצות-הברית באותם ימים על אודות הסדרי ההגנה על המזרח התיכון נגד הסכנה הסובייטית.⁴⁶ אלו הם רק איורים אחדים הבאים להעיד על האווירה הכוללת ששררה בקרב העילית המדינית והבטחונית של ישראל בשנים הראשונות לאחר תום המלחמה.

* * *

עיקר הדגש בשמירת הסטטוס קוו הושם בתחילה על הממד הטריטוריאלי, דהיינו על יציבותם של קווי שביתת-הנשק ומיצוי החזקה והשליטה על מלוא השטחים שהם תחמו. תנופת העלייה וההתיישבות הייתה בבחינת המשך של מלחמת העצמאות בדרכים אחרות. היה זה מאמץ עליון לערוך שינוי מהפכני בסטטוס קוו הדמוגרפי והיישובי בתוך המסגרת הטריטוריאלית שהוסכמה. היה זה ניסיון מאומץ ומרוכז לתרגם את ההישגים הצבאיים לממשות קיומית. מנהיגי ישראל ראו זאת כעניין פנימי, הנתון באופן בלעדי לסמכות הריבונית של ישראל ולשיקוליה הפנימיים בלבד. אלא שמנהיגי ערב לא כך ראו את הדברים. בעלייה ההמונית ובשינוי פניה היישוביים של ארץ-ישראל הם ראו מבחינתם שינוי לרעה הן בסטטוס הדמוגרפי והן בסיכוי לבטל בעתיד גם את גזרת הסטטוס קוו הטריטוריאלי שהסכימו לו כהוראת שעה בלבד, מבחינתם היו שטחי ארץ-ישראל הריקים חייבים להמתין לשובם של הפליטים הפלסטינים, יושביהם המקוריים, וכל ניסיון ליישב בהם את מיליון העולים היהודים אשר זה מקרוב באו חוסם את הסיכוי לתקן את העוול אשר נוצר בתש"ח. על מנת לסכל תהליכים אלו, החלו לחפש דרכים לפגוע בתנופת העלייה וההתיישבות ולהצר את צעדיה של ישראל כמיטב יכולתם. השלכותיה של מדיניות ערבית עקרונית זו על תפיסתה של ישראל את משמעותו של הסטטוס קוו שנוצר מתוקף הסכמי שביתת-הנשק יהיו נודעות בעליל רק כעבור שנים מספר.

* * *

שמירה על הסטטוס קוו וקבלת הדין לא עלו, כמסתבר, בקנה אחד עם רדיפה אחר הסכמי שלום. חוקרים רבים עמדו לאחרונה על כך שבימי ועידת לוזאן, שנועדה לבחון את האפשרויות להמיר את הסכמי שביתת-הנשק בהסכמי שלום של קבע, ניהלו מנהיגי ישראל את המשא ומתן מתוך הסתייגות והיסוס בולטים, ואף טענו בינם לבין עצמם, שאין להיחפז, ואל לה לישראל להיראות להוטה מדי אחר השלום.⁴⁷ בנסיבות המדיניות שנוצרו במחצית השנייה של שנת 1949 התברר שישראל תידרש לשלם עבור הסכמי השלום מחיר כבד, ומבחינתה בלתי נסבל. על הפרק עמדו דרישות להחזרת מאות אלפי פליטים פלסטינים אל תחומה הריבוני, ויתור על נתחים

46. פרוטוקולי הדיונים של הוועדה המדינית, אמ"ע.

47. על ועידת לוזאן ראה דברי המבוא של ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ד: מאי – דצמבר 1949, ירושלים תשמ"ו.

נכבדים מן הנגב, ואולי גם מן הגליל. בעניינים אלה לא הייתה בקרב מנהיגי ישראל, מכל קצות הקשת הפוליטית, כל מחלוקת. הכל הסכימו שאין לשלם מחיר כה כבד, אפילו אם ירחיק הדבר את סיכויי השלום הפורמלי.

בחודש מאי 1949 מהרהר משה שרת בינו לבין חבר עוזריו על הטקטיקה שיש לנקוט בשיחות לוזאן לאמור: 'מה אנו מפסידים מסחיבת העניין? מה אכפת לנו? אין השלום הרשמי עם מדינות ערב הכרח חיוני בשבילנו'. ובהמשך הוא אומר: 'ודאי, גם אנו רוצים בשלום, אבל אי אפשר לרוץ, צריך ללכת'.⁴⁸ את הרצאתו הפרוגרמטית, שבה הוא עומד בהרחבה רבה על חיוניותו של השלום, הוא מסיים במלים: 'חותרים אנו לשלום אך לא בכל מחיר, אלא במחיר שכדאי לנו לשלמו'.⁴⁹ ובן-גוריון מסכם ביומנו שנים אחדות לאחר מכן: 'אין לדבר יותר מדי על שלום. אם הערבים יסכימו לשלום – יחשב זה לויתור מצדם ואולם אנו נצטרך לשלם בעד השלום גופו'.⁵⁰

הכל הסכימו שהשלום רצוי ושישראל חייבת באופן עקרוני להעדיף את ייצובו של הסטטוס קוו במסגרת חווי שלום רשמיים, אך אם יש להחזיר בעבור זה פליטים בהיקף גדול ולוותר על שטחי קרקע נרחבים – ימתין נא השלום לשעתו, ובינתיים אין לדחוק את הקץ. גולדה מאיר מבטאת עמדה זו בסגנונה הבוטה בהרצאה מדינית שהיא נושאת בפני באי הקונגרס הציוני הכ"ד באביב 1956 לאמור: 'אני מודה ומתוודה: מפחדת אני לא רק מפני מלחמה. אימה נופלת עלי בשעה שבמקומות מסויימים בעולם מתחילים לדבר בדבר שלום במדינת ישראל ובמזרח התיכון. איזה שלום? באיזה מחיר? על חשבון מי פשרות? פשרות וויתורים הם בדרך כלל מידה יפה מאד, אבל דעתנו היא, כי היא מידה יפה לעשירים ולא לקבצנים. ואני רוצה לדעת: קבצן זה, המדינה היהודית, עם שטח הקרקע הזעיר אשר תחת רגליה, איזו פשרה מבקשים ממנה? על איזה ויתורים מצידה יחליטו?'.⁵¹ בין סטטוס קוו טוב אך ארעי לבין סטטוס קוו יציב אך גרוע, ממשלת ישראל בחרה בארעי.

את המצב הזה ניתן גם לנסח על ידי פרדוקס לכאורה: על מנת לשמור על הסטטוס קוו שהוסכם עליו בהסכמי שביתת-הנשק, שהיה לרצון לישראל בתחילה,

48. שם, עמ' 66-70; ראה גם: א' פפה, 'ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 241-261; הנ"ל, 'דוד בן-גוריון ו"האופציה הפלשתינית" 1948-1956', הציונות, יא (1986), עמ' 361-379.

49. מ' שרת, 'חבלי השלום', עמ' 19. בשלב מסוים במשא ומתן המפותל שהתנהל סביב ועדת הפיוס נטה בן-גוריון להסכים להצעה שלפיה תקבל ישראל לשלטונה את רצועת עזה, על כל תושביה והפליטים שישבו בתוכה, סך הכל כ-400,000 נפש. ניתן להניח שתחת הלחץ הבינלאומי הכבד חשש בן-גוריון, שישראל תיאלץ להחזיר פליטים בהיקף גדול עוד יותר, ונסה להרוויח בעסקה גם יתרון צבאי-טריטוריאלי, אשר ירחיק את המצרים הרחק אל מעבר למדבר. אך הצעה זו נזנחה במהרה. ראה: מ' גזית, 'גלגולי הצעת בן-גוריון ב-1949 לכלול את רצועת עזה, על כל אוכלוסייתה, בתחומי מדינת ישראל', הציונות, יב (1987), עמ' 315-332.

50. יומן בן-גוריון, 30 באפריל 1953, אב"ג.

51. הקונגרס הציוני הכ"ד: דין וחשבון, ירושלים 1957, עמ' 114-118.

נאלצה ישראל לוותר על השלום הרשמי. קרוב לוודאי שגם אילו הסכימה ישראל לכמה מן הוויתורים שנדרשו ממנה, לא היו מדינות ערב מוכנות לכרות עמה שלום שמשמעותו פיוס היסטורי, דהיינו הסכמה סופית בדבר הסטטוס שישרור באזור לאורך זמן. ברוב המקרים הציעו הערבים הפסקת הלוחמות או הסדרים ספציפיים, כגון העברת מטענים המיועדים לישראל דרך תעלת סואץ. רק לעתים רחוקות דובר בפירוש על שלום במובנו המלא.⁵² בשיחה גלוית לב שקיים הנציג המצרי לשיחות לוזאן עם אליהו ששון באופן פרטי הוא אומר לו בפירוש: 'אין המדינות הערביות בשלב הנוכחי מוכנות לחתום על הסכמי שלום עם ישראל'.⁵³

אך גם קובעי המדיניות של ישראל היו באותה עת מאוחדים בהערכתם שבינתיים יש להסתפק בקיומו של הסטטוס קוו לטווח הקצר והבינוני, ולהעדיף את הסכמי שביתת-הנשק על פני הסכמי שלום מלא. מדיניות עקרונית זו אף זכתה באותם ימים בתמיכה נרחבת בעם ובמפלגות. הגורמים שהיו מוכנים להמליץ בפני ישראל לקבל ולו גם את המתונות שבתביעות הערבים היו בטלים בשישים.⁵⁴ אכן היחס בין הנכונות להגן על סטטוס קוו ובין השאיפה ליציבות לטווח ארוך אינו תמיד כה פשוט, ולעתים הוא אף הפוך ומנוגד.

* * *

בבואנו לבחון את מדיניות השלום של ישראל בשנים הראשונות לקיומה יש לזכור, שכל השקלא וטריא הזה התנהל על רקע פירוש חד-צדדי שישראל פירשה את הסכמי שביתת-הנשק שנחתמו זה לא מכבר. ישראל ראתה בהסכמים אלה סיום מוחלט של מעשי האיבה וביטול מצב המלחמה מעיקרו, עם או בלי שלום פורמלי. גם בחוגי האו"ם נטו באותן שנים לפרש כך את ההסכמים שנחתמו בתיווכם הפעיל של נציגי הארגון. בסכמו בפני מועצת הביטחון את פרשת ההסכמים האלה אומר ראלף באנץ',

52. לאחרונה הופיעו חיבורים שונים אשר טענו להחמצה של הזדמנות זו או אחרת שישראל החמיצה לעשיית שלום. כך למשל טוען אילן פפה, ש'ועידת לוזאן ... היתה הזדמנות נדירה לפתור את הסכסוך הערבי-ישראלי'. אך אפילו הוא מדבר על 'מיתון הסכסוך' ולא על חיסולו. ראה: א' פפה, 'ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 241-261; ראה גם: ג' שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן-גוריון', בתוך: הציונות והשאלה הערבית: קובץ מאמרים בעקבות הרצאות, ירושלים תשל"ט, עמ' 119-162. לעומת אלו ראה: א' רבינוביץ, השלום שחמק: יחסי ישראל-ערב 1949-1952, ירושלים 1991; וראה גם: מ' בר-און, 'השלום שלא היה אפשרי', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 455.

53. מברק ששון לשרת מיום 1 ביוני 1949, ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ד, עמ' 86, תעודה 48.

54. המחלוקת על מדיניות החוץ והביטחון שעל ישראל לנהל פרץ במלוא עוזו רק משהגיע דוד בן-גוריון, כפי שנראה להלן, לידי ייאוש מהסכמי שביתת-הנשק וביקש לערער אותם. גם באותם ימים, לא כל שכן בראשית שנות החמישים, לא העלה שרת מעולם הצעה לוותר ויתורים משמעותיים, הן בתחום הטריטוריאלי והן בתחום הדמוגרפי.

אשר יותר מכל אדם אחר טרח בעיצובם: 'הסכמים אלו מהווים הלכה למעשה בריתות בלתי הפיכות של אי-התקפה'.⁵⁵ האמונה קצרת-הימים שהשלום עומד מעבר לפינה הלכה והתפוגגה במהרה לנוכח תביעות הערבים וצחצוחי החרבות שנשמעו יותר ויותר ברמה, ואת מקומה תפסה ההסתפקות ה'ריאליסטית' בהסכמי שביתת-הנשק, שחרף ארעיותם סיפקו לישראל מסגרת שנראתה תואמת באותם ימים את צורכי התפתחותה הפנימית.⁵⁶

על פי המשפט הבינלאומי שהיה נהוג עד מלחמת העולם השנייה, נחשבו הסכמי שביתת-הנשק להפוגות זמניות בלחימה שאינן מבטלות את מצב המלחמה מעיקרו.⁵⁷ אולם מאז הוקם האו"ם, חל שינוי עמוק בתפיסה זו, ומלחמות רבות הסתיימו בהסכמי שביתת-נשק ולא הומרו בחוזי שלום רשמיים שנים רבות. העובדה שמלחמת תש"ח הסתיימה תוך עדיפות צבאית מובהקת לישראל, והעובדה שהסכמי שביתת-הנשק נחתמו בחסות מועצת הביטחון ובפיקוחה הרצוף, נתנו לישראל בשנים הראשונות הרגשה של יציבות וביטחון, שגובשו על ידי קווי הפסקת-האש שהוגדרו בהסכמים אלו הגדרה דה-פקטו, אם כי לא דה-יורה, כתחומים הטריטוריאליים שבתוכם יכולה ישראל לפתח ולטפח את ריבונותה החדשה כרצונה. הדעה שרווחה בקרב רובה של המנהיגות הישראלית הייתה, שלפי שעה ניתן, ואולי אף עדיף, לחיות בחסותו של משטר שביתת-הנשק.

הסטטוס מתכרסם

גם מדינות ערב הבינו, ככל הנראה, היטב את מצב העניינים שנוצר לרגל הקיפאון שחל בשיחות הפיוס ובעקבות המחויבות הבינלאומית שנטלו על עצמן במסגרת הסכמי שביתת-הנשק, וחיפשו עתה דרכים למנוע מישראל לנצל לטובתה את היציבות הזמנית שהושגה, ולחבל במאמצי להתבסס הן בשטח והן בתודעה הבינלאומית. אף שנאלצו לפי שעה להסכים להפסקת-האש בין הצבאות ולא העזו לחדש את המלחמה בפועל, לא השלימו עם הסטטוס קוו החדש שהשתרר בחסות אותם הסכמים, וחיפשו דרכים והזדמנויות לכרסם בו ולמנוע את הפיכתו לסטטוס מתמשך. הבעיה אשר עמדה בפניהם הייתה כיצד למנוע מישראל לנצל את הסכמי שביתת-הנשק על מנת להתעצם ולקבוע עובדות בשטח, הן מן הבחינה הצבאית והן מן

55. הנוסח המקורי הוא: Irreversible Non-Aggression Pacts. ראה: *United Nations Yearbook 1951*, p. 294

56. על מהותם של הסכמי שביתת-הנשק, כפי שראו אותם בישראל באותה עת, ראה: י' הרכבי, 'הסכמי שביתת הנשק', שנתון העיתונאים, תש"י; ראה גם: Sh. Rosenne, *Israel's Armistice Agreements with the Arab States*, Tel Aviv 1951

57. במהדורה משנת 1952 של ספרו הקלאסי של אופנהיים על המשפט הבינלאומי עדיין מגדיר הרש לאוטרפאכט את שביתת-הנשק על פי ההגדרה שהוגדרה בוועידת האג משנת 1907 לעניין חוקי המלחמה, כמצב זמני שכל צד מן הצדדים הלוחמים יכול לבטלו. ראה: L. Oppenheim, *International Law*, London 1952, pp. 545–547

הבחינה הדמוגרפית והיישובית, בלי להסתכן במלחמה כוללת ואף בלי להעלות עליהם את חמתו של ארגון האומות המאוחדות. הם חששו בצדק, שככל שהזמן יחלוף תוכל ישראל לשגשג, והעולם יתרגל לעובדת קיומה. יש אפוא למנוע את התגבשותו של הסטטוס קוו החדש ולחפש דרכים לצמצם את תחולתו ולהדגיש את ארעיותו ואת חלקיותו. במונחים משפטיים ניתן לומר, שבעוד ישראל מנסה לדבוק בהסכמי שביתת-הנשק במובנם המורחב, ההולך ומתקבל כנורמה בפרקטיקה הבינלאומית, מנסים הערבים לקיים אותם אך ורק במובן המצומצם שהמשפט הבינלאומי הקלאסי הקנה להם.⁵⁸

במשך י"ט השנים הראשונות לקיומה של ישראל סברו רוב הישראלים, שמדינות ערב מתכוננות בכל הרצינות לחידוש המלחמה. מנהיגי המדינה וכלי התקשורת נתנו בשפע ביטוי לאמונה רווחת זו. המחקר ההיסטוריוני המתפתח לאחרונה אינו מגלה כל עדות לכך שהערבים אמנם ניסו בין תש"ט לתשי"ז להפוך את משאת נפשם לתוכנית אופרטיבית העומדת לביצוע, כלומר ל'רצון קונקרטי'. אולם הביטויים הפומביים של אותה 'משאת נפש' היו חזקים וקולניים דיים לשכנע את ישראל בדבר המזימה שבלבם. יתר על כן, מעשי היום-יום שנועדו למעט את הישגי ישראל ולהצר את צעדיה ככל האפשר היוו עדות חיה לאותה מזימה. את השנים הללו בתולדותיו של הסכסוך יש לראות לא במונחים של עימות צבאי כולל, אלא כתקופה שעוצבה בראש ובראשונה על ידי מחלוקת מרכזית אחרת: המחלוקת סביב השאלה מה יהיה, הלכה למעשה, אופיו של הסטטוס קוו שישרור בשטח ומה יהיו תנאיו המעשיים. או כלשונו של משה דיין: מה יקרה במצב שהוא 'לא שלום ולא מלחמה'. היהיה דומה יותר למצב של מלחמה או שמא יוכל להיות מעין מצב של שלום למעשה.⁵⁹

המחלוקת הזו נערכה גם במישור התעמולתי ובהתמקחות הדיפלומטית אשר התנהלה על הבמות הבינלאומיות השונות.⁶⁰ אך עיקר ביטויה היה במעשים שעשו ובמחדלים שחדלו הצדדים בשטח עצמו. ישראל גרסה שהסכמי שביתת-הנשק מזכים אותה בשלוש זכויות שאין לערער עליהן:

א. הפסקת-אש מוחלטת המחייבת לא רק את הצבאות הסדירים אלא גם את אזרחי

58. בשנת 1953 נחתם הסכם שביתת-הנשק במלחמת קוריאה, שעד עצם היום הזה לא הומר בהסכמי שלום. בסוגיה זו ישנה ספרות ענפה. סקירה ממצה אצל: N. Feinberg, *The Legality of a 'State of War' after the Cessation of Hostilities under the Charter of the United Nations and the Covenant of the League of Nations*, Jerusalem 1961.
59. ראה: מ' דיין, 'נתונים להערכת מצב ל-1956', הרצאה שנשא הרמטכ"ל בפני סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל ב-15 בינואר 1956. העתק מצוי ביומן לשכת הרמטכ"ל, תיקי מסמכים, א"צ.

60. החומר הממצה ביותר בסוגיה זו מצוי בפרוטוקולים של דיוניו של בן-גוריון עם מזכ"ל האו"ם דאג המרשלד משנת 1956 וההתכתבות הענפה ביניהם. רובו של חומר זה מצוי בגנוך המדינה, מיכל 2448, תיק 5; ראה גם: M. Oren, 'Ambivalent Adversaries: David Ben-Gurion and Dag Hammarskjöld 1956–1957', *Journal of Contemporary History*, 27 (1992), pp. 81–127.

- שני הצדדים וכוחות בלתי סדירים. פירוש הדבר שישראל זכאית להמשיך את חייה בתוך גבולותיה בשלווה וללא הפרעה אלימה מצד כלשהו.
- ב. עד לבוא השלום הסופי יהיו קווי שביתת־הנשק בחינת גבולות לכל דבר. דהיינו, לא תהיה הגבלה למידת הריבונות שממנה רשאית ישראל ליהנות בתחומיה, והיא רשאית לעשות בשטחים הנתונים למרותה, ובכלל זה באזורים המפורזים, כראות עיניה. המגבלה היחידה המוטלת עליה בשטחים המפורזים היא איסור כניסת צבא לתוכם.
- ג. ישראל רשאית ליישב יהודים על הקרקע לפי שיקוליה ולפתח את תשתית כלכלתה ללא הפרעה ובלי להתחשב בשלב זה בזכויות הבעלות הקודמות של אותם פלסטינים שהסתלקו או סולקו מאדמתם בעת המלחמה.
- הערבים, לעומת זאת, פירשו את הסכמי שביתת־הנשק אחרת. מאחר שאין אלו הסכמי שלום, סברו, הם מוזכים אותם בשלוש זכויות:
- א. אף שנתחייבו להפסיק את האש של גִּיסוֹתֵיהֶם, אין זכות הלוחמות שלהם בַּטִּלָּה, ולהוציא שימוש בנשק, הם רשאים למצות את זכויותיו של 'צד לוחם' בדרכים שונות שהמשפט הבינלאומי אינו אוסר עליהם במפורש. כך למשל, רשאים היו לפי גירסתם לחסום מעברי מים, להטיל חרם כלכלי, לנהל תעמולה עוינת, ומובן שעומדת להם הזכות להתכונן למועד שבו יפקעו ההסכמים והלחימה תחודש על ידי התחמשות מַרְבִּית והיערכות מדינית בין־ערבית ובינלאומית שתקל עליהם את חידוש הלחימה.
- ב. קווי שביתת־הנשק אינם אלא קווי הפסקת־האש, ואינם תוחמים את שטח הריבונות הישראלית. לכן אין ישראל רשאית לעשות בשטחים כראות עיניה, וחלות עליה הגבלות שונות, כגון הימנעות מביצוע פעולות כלכליות באזורים המפורזים ומשימוש במקורות המים.
- ג. הסכמי שביתת־הנשק לא ביטלו כלל ועיקר את זכותם של הפלסטינים לשוב לאדמותיהם, והשימוש שעושה ישראל באדמות אלו אינו לגיטימי; לכן עומדת לפליטים הפלסטינים גם הזכות להיאבק בכל דרך אפשרית נגד נישולם מאדמתם, ואין הסכמי שביתת־הנשק מחייבים את מדינות ערב החתומות עליהם לנקוט פעולות למניעת אותו מאבק.

* * *

במסגרת המחלוקת העקרונית הזו, קבעו הערבים עובדות שישראל לא יכלה לעשות דבר שימנע אותם מכך, כל עוד לא החליטה לחסל את הסטטוס קוו מעיקרו ולחדש את המלחמה הכוללת. לבד מתלונות רשמיות במסדרונות האו"ם וזעקות שבר באוזני כל מי שהיה מוכן להקשיב, לא היה בידה כל אמצעי לאלץ את הערבים להכיר בתביעותיה במקרים אלו. כאלו היו חסימת השיט הישראלי בתעלת סואץ, אי־מתן מעבר דרך לטרון לירושלים, הסיפוח שסיפחה סוריה בפועל את אזור אל־חמה ואי־קיום הסעיף בדבר ביקור יהודים ליד הכותל המערבי. היו גם עובדות שישראל

הצליחה לקבוע, ושלערכים לא היו אמצעים לעכב בעדה. כאלה היו מניעת המעבר החופשי של הערבים בדרך בית־לחם, ההתיישבות האזרחית באזור ניצנה ומפעל ההתנחלות על אדמות הערבים בכלל, וכמובן המשך העלייה ההמונית של יהודים לארץ ויישובם על האדמות הערביות הנטושות. אולם היו נושאים שבהם הפכה המחלוקת למאבק אלים ומתמשך או מתפרץ לעתים מזומנות. כאלו היו המאבקים על ניצול מי הירדן, על השיט במצרי טיראן, ובראש ובראשונה סביב בעיית ההסתננות. משנקפה השנה הרביעית לקיומם של הסכמי שביתת־הנשק, התברר לראשי מערכת הביטחון של ישראל, שהסטטוס קוו שהתגבש בתום המלחמה, ושאותו העדיפו תחילה אף על פני הסכמים של שלום, משתבש והולך. הסטטוס קוו הלך והתכרסם, ותנאיו במציאות שהלכה והשתררה לאורך הגבולות ומעבר להם הלכו ונתעוותו לרעתה של ישראל. עתה התברר גם שכושר ההרתעה שקנה צה"ל על ידי נצחונותיו במלחמת תש"ח, אף אם לא נשחק לפי שעה בכל הנוגע לעימות הכולל, אין בידיו למנוע מן האויב להציק לישראל בחיי היום־יום ולהפריע להגשמת מטרותיה הלאומיות. חסימת תעלת סואץ והחרם הכלכלי שהכריזו מדינות ערב על ישראל הכבידו במידה מסוימת כבר מן ההתחלה, אך עדיין היו דרכים לעקוף את הקושי ולהסתגל למצב שנוצר. נסיונותיהם של הסורים להפריע למפעל ייבוש החולה לא עלו בידם, ואילו כביש הגבורה, העובר מרמלה דרך צומת שמשון, היווה אלטרנטיבה נוחה למדי לכביש הישן, העובר דרך לטרון. אך לבעיית ההסתננות, למיקוש ולירי, שהפכו בהדרגה למעשים של יום־יום לאורך הגבולות, לא מצאה ישראל פתרון ראוי. בשנת 1955 התברר גם, שהמצור שהטילו המצרים על מצרי טיראן עלול לחסום בפני ישראל כל גישה אל הימים הדרומיים ואל שוקי אסיה ומזרח אפריקה ולהכביד על פיתוחה של אילת. בשנות החמישים גם טרם נמצאה הדרך להגשים את מפעל הטיית מי הירדן, שהיה בסיס חיוני לכל תוכניות הפיתוח החקלאי של ישראל, בניגוד לרצונם של הסורים.

אף על פי שמגמת הדברים שנשא בן־גוריון בשידור לאחר פעולת התגמול בקיביה באוקטובר 1953 הייתה אפולוגטית ביסודה, הם משקפים את הדרך שבה ראה באותם ימים רובו של הציבור בישראל את ממדי המצוקה שאליה נקלע:

זה יותר מארבע שנים פורצים כוחות מזוינים מעבר הירדן ומארצות ערב אחרות ליישובים יהודיים קרובים לספר ולעיר ירושלים לשם רצח ושוד. מאות אזרחי ישראל, נשים וגברים, זקנים וילדים, נרצחו ונפגעו קשה במשך השנים על ידי כנופיות מזוינות שחדרו לישראל, לרוב מירדן ומרצועת עזה. כל פניותינו לוועדות שביתת־הנשק, כל נסיונותינו להביא הממשלות הערביות לידי עמידה בפרץ – עלו בתוהו.⁶¹

61. הנאום שודר בקול־ישראל ב־19 באוקטובר 1953, ונוסחו מצוי בתיקי הנאומים, אב"ג. לאחרונה פורסם מחקרו של בני מוריס על ההסתננות הערבית ופעולות התגמול. מוריס סבור, שבן־גוריון ומשה דיין הפריזו בהערכת הנוקים והמצוקה שגרמה ההסתננות וניצלו את ההסתננות כתירוץ לחידושה של המלחמה הכוללת. ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars*

פעולות התגמול היו בבחינת ניסיון לתרגם את ההרתעה שעדיין עמדה לצה"ל במישור המלחמה הכוללת לכלל הרתעה גם במישור הביטחון השוטף. אך הצלחת הייתה חלקית וזמנית בלבד, ובגזרה המצרית אף החריפו את המתיחות.⁶² לכל אלו נוסף בשלהי שנת 1955 שינוי מהותי באחד הממדים של הסטטוס קוו אשר נראה למנהיגי מערכת הביטחון של ישראל כחיוני ביותר, שינוי אשר העמיד בפני ישראל אתגר חמור במיוחד. עסקת הנשק הצ'כית-מצרית, שפורסמה ברבים בנאום שנשא נשיא מצרים, ג'מאל עבד אל-נאצר, ב-27 בספטמבר 1955, איימה לערער את הערובה המרכזית להמשך קיומם של הסדרי תש"ט – ההכרה שרווחה במדינות ערב, שלפי שעה אין בידן לשנותם מיסודם בכוח הזרוע. הרגשת האחראים לבטחון ישראל, שיש בידם לכל הפחות הרתעה מובהקת נגד תוכניות להתקפה כוללת מצד צבאות ערב, התערערה.⁶³ ההסכמים הצבאיים שחתמה מצרים במשך חודשי הסתיו של 1955 עם סוריה ועם ערב הסעודית, ובסתיו 1956 גם עם ירדן, החריפו את דאגתה של ישראל.

מכלול ההתפתחויות הללו, שהלכו ונחשפו החל משלהי שנת 1953, העמידו בלבם של קברניטי הביטחון של ישראל בספק גובר והולך את כדאיות המשכו של הסטטוס קוו, כפי שזה עוצב בתום מלחמת תש"ח. במערכת הביטחון של ישראל הלך ונוצר עתה הרושם שסטטוס קוו זה שוב אינו מקנה לישראל פסק זמן שהיא יכולה לנצל לשם התעצמות וביסוס, אלא להפך: הוא מהווה מעין מסגרת רופפת, המקנה לערבים את היכולת להכריע, מתי יש בכוחם להפר אותו ולהחזיר על כנו את הסטטוס קוו אנטה, דהיינו לבטל את גזרת תש"ח.⁶⁴

באחד מנאומיו בראשית הקיץ של שנת 1955 אומר בן-גוריון: 'אנחנו היינו מוכנים לקבל החלטות האו"ם (בכל הנוגע לגבולות החלוקה) ... אם כי לא היינו מאושרים

62. לפיתוח יותר מלא של נושא זה ראה: מ' בראון, 'פעולות התגמול כמערכת של הרתעה', בתוך: מ' גולני (עורך), 'חץ שחור': פעולת עזה ומדיניות הגמול של ישראל בשנות ה-50, תל-אביב 1994. ביקורת נוקבת על מדיניות פעולות התגמול ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars*, chaps. 6, 7, 8, 11.

63. מוטי גולני טוען בעבודת הדוקטור שלו, שהמהפך במדיניות הביטחון של ישראל חל כבר באביב 1955. אכן הרגשת הכרסום שחל בכושרו של צה"ל להרתיע את אויביו קדמה לעסקת הנשק הצ'כית-מצרית, אך זו נתנה לה ממד דרמטי במיוחד והפכה את החרדה בדבר הסכנה המאיימת על ישראל לנחלת הכלל. לטיעוניו של מוטי גולני ראה הערה 2 לעיל. לתיאור מפורט יותר של החרדות שהציפו את מערכת הביטחון הישראלית ואת הקהל הרחב ראה: מ' בראון, אתגר ותגרה, פרקי המבוא, עמ' 11-34.

64. גם משה שרת, שנעשה באותה עת לראש ממשלה, היה שותף לספקות, אך הוא לא נואש מן היכולת לפעול בתוך מסגרת הסכמי שביתת-הנשק. בנאום הראשון שהוא בכנסת ביום 30 בנובמבר 1953 כממלא מקום ראש הממשלה הוא אומר: 'הממשלות הערביות ... מנצלות גם את משטר שביתת הנשק כאמצעי של מלחמה, כקרנים לנגח את ישראל'; אך בהמשך הוא אומר: 'בעייתנו היא כיצד לשמור ולקיים את משטר שביתת הנשק, אשר אנו מעוניינים בו לגופו ואשר עליו התחייבנו חגיגית כלפי האומות המאוחדות, מבלי שיבולע לבטחוננו מצד אחד ומבלי שיחובל במפעל הפיתוח שלנו מצד שני', דברי הכנסת, 15, ישיבה שכ"ז, 30.11.1953, עמ' 268-269.

בגבולות ההם, שהיו פי כמה גרועים מהגבולות הנוכחיים, וגם אלה – כל מי שרואה מפה יודע שאינם אידיאליים.⁶⁵ אכן, עיקולי גבולות שביתת־הנשק כללו כמה מגבלות אסטרטגיות קשות, אם מדובר בסכנה קרובה ומוחשית של התקפת אויב. אחיזתם ברצועת עזה אפשרה למצרים להתחיל במלחמה תוך הצבת שריון בקו התחלה המרוחק כדי 60 ק"מ בלבד מלב תל־אביב; שריון ירדני חנה במרחק 18 ק"מ מחוף הים ליד נתניה; הצבא הירדני שלט שליטה מוחלטת על גישת הישראלים להר הצופים; ולסורים היו יתרונות טופוגרפיים שהכבידו על הגנת הגליל העליון. כל עוד נשארו הסכמי שביתת־הנשק אמינים מצד יציבותם, דהיינו כל עוד היו יחסי הכוחות כאלה שסכנת התקפה ערבית כוללת הייתה אפשרות רחוקה בלבד, ניתן היה להסכין עם המגבלות הטריטוריאליות ועם הסיכונים שהן גררו. מרגע שכוחו של האויב גובר במידה ניכרת ומתעוררת סכנה קרובה להתקפה, מתעוררת בכל חריפותה גם שאלת מתאר הגבולות.

על שיקולי המטה הכללי הכביד חשש נוסף. לאור קרבת מרכזי האוכלוסייה הישראלית אל קווי הקרבות האפשריים והעדיפות הכמותית של חילות האוויר הערביים, סברו אנשי חיל האוויר הישראלי, כבר בשלבים המוקדמים של התפתחות החיל, שיש לאפשר להם לפתוח את המלחמה העתידה על ידי מכה מקדימה שתנטרל את הכוח האווירי הערבי בהקדם, על מנת שיוכלו להתפנות במהירות כדי לסייע לכוחות היבשה להכריע בשדה המערכה.⁶⁶ החשש שמא יישובי העולים החדשים לא יעמדו בפני מחץ התקפה יזומה של האויב החרף את השאיפה של המטה הכללי להכות באויב עוד בהיותו בשטחי הכינוס שלו, טרם יהיה סיפק בידיו לפתוח בהתקפה.⁶⁷ החל בשנת 1954 קבע המטה הכללי, שיש למנוע יוזמה התקפית של האויב בטרם החלה, דהיינו יש לשאוף שצה"ל יוכל להיות היוזם תחילה ולהכות באויב תחילה. מחלקת התכנון במטה הכללי של צה"ל הגישה לאישור מתאר מורכב של אפשרויות של כניסת צה"ל למלחמה. היא המליצה באופן שאינו משתמע לשתי פנים על 'מתקפה מקדימה' שעל צה"ל לערוך בשטח האויב מרגע שכוונותיו לתקוף את ישראל ייחשפו, ולא להמתין ליוזמת האויב ולהתחיל את המלחמה בשלב, קצר ככל שיהא, של בלימה על אדמת ישראל. תוכנית 'לביא', כפי שכונתה תוכנית־האב הזו, אושרה בדרגים הבטחוניים הבכירים ביותר והיוותה מאז בסיס לכל תכנוני צה"ל לקראת מלחמות אפשריות שיתחוללו בעתיד בחזיתות השונות או בכולן יחד. בין השאר מפרטת תוכנית 'לביא' גם את מתאר גבולות ההגנה הרצויים לישראל, ואף מדברת על אפשרות של מלחמה יזומה בידי צה"ל, גם כאשר עדיין אין ריכוזי אויב המאיימים על ישראל; אך אפשרויות ושיקולים אלו מופיעים אצל הדרג המדיני בשנת 1954 רק כהרהורי רקע.⁶⁸

65. נאום מיום 20 ביוני 1955, תיק נאומים, אב"ג.

66. 'שטייגמן, מעצמות לקדש: חיל האוויר בשנים 1949–1956, פרקים ט', י', י"א; ראה גם: ע' ויצמן וד' גולדשטיין, לך שמים לך ארץ, תל־אביב 1975, שער שלישי.

67. ראה הרצאתו של משה דיין 'נתונים להערכת מצב ל־1956', לעיל, הערה 59.

68. פרטים רבים על תוכנית 'לביא' אצל מוטי גולני, המסתמך בעבודת הדוקטור שלו על

על הגישות החדשות שרווחו במטה הכללי באותם ימים הוטחה ביקורת דווקא מקרב החוגים אשר בתש"ח מתחו ביקורת על בן-גוריון בגלל סירובו לכבוש את ארץ-ישראל בשלמותה. התנועה הקיבוצית יצאה חוצץ נגד העובדה שתוכניות צה"ל עלולות היו להביא לפיחות בתפקודה של ההגנה המרחבית בכלל ובתפקידם הבטחוני של הקיבוצים בפרט. מפקדים בכירים של הפלמ"ח, שפרשו מצה"ל לאחר מלחמת העצמאות, יצאו במאבק פומבי נגד מה שד"ר ישראל בר, פרשן צבאי באותם ימים שהצטרף לדברי הביקורת, קרא בשם 'תורת מלחמת-הבזק, של ההכרעה המהירה והחד-פעמית, של הדהירה בעלת הנשימה הקצרה'. אולם משה דיין דבק בתפיסה האופנסיבית, ואף קיבל לכך גיבוי משר הביטחון.⁶⁹

הרהור שני

בשלהי 1953 חוזר ומופיע בחוגי השלטון בישראל הרהור שני. הן בגלל האיומים החדשים שהציירו בתחום הביטחון הבסיסי והן מחמת אי-הנחת שידעה ממצב הביטחון השוטף, החלה מערכת הביטחון של ישראל, אשר דבקה, כפי שראינו, בראשיתו של התהליך במדיניות סטטוס קוו מובהקת, מהרהרת שמא התגלגלה מבלי משים לאחוז במיקח של טעות. בהדרגה התברר לצמרת הביטחון, שהסטטוס קוו שנוצר בפועל שוב אינו זה שעליו ביקשה להגן, ומוטב לה לחפש דרכים לשנותו, הן מצד מתאר הגבולות והן מצד אופי היחסים השוררים משני עבריו של הגבול. המעבר הזה, ממדיניות של סטטוס קוו למדיניות השוקלת לשנותו מיסודו, לא היה חד וחלק. למעט ההכרעה לצאת למבצע קדש, שנפלה, כפי שנראה להלן, בנסיבות מאוד מיוחדות וחד-פעמיות, אף פעם לא הוכרעה הכף הכרעה חדה.

ניתן לשער, שמתחת לפני השטח התעוררו עתה מחדש הרהורים בדבר המטרות שלא הושגו בתש"ח ורצון 'להשלים את המלאכה', אך על פי רוב פעלו שיקולי ביטחון רציונליים בדבר הסכנות העומדות בפני ישראל, אם תאלץ לספוג מהלומת אויב שתתחיל מן הקווים של תש"ט. לא תהיה זו בחינת לידה מחודשת של אירדנטה ציונית, אלא תגובה לתנאים שהשתנו. בתחילה, בשנים 1953 ו-1954, נשאר השיקול בדבר תיקוני גבול כאלה או אחרים בחינת פולמוס, היסוס והרהור. היו שנטו, כמו משה דיין, לתמוך ביוזמות מלחמה; היו שפסלו אותן מכל וכל, כמו משה שרת; והיו שפסחו על הסעיפים, כמו דוד בן-גוריון. מכל מקום, השאלה נשארה תלויה ועומדת זמן רב ללא הכרעה.

בתחילתם של הספקות בדבר תועלתו של הסטטוס קוו ניתן היה, כאמור, להבחין כבר בשלהי שנת 1953, אך הם החריפו במידה ניכרת בשנת 1955, לאחר

מסכמים רבים שארכיון צה"ל העמיד לרשותו. ראה: מ' גולני, 'מלחמת סיני - 1956: היבטים צבאיים ומדיניים', עמ' 43-44.

69. הציטוט מישראל בר, 'לקראת מה נתכונן וכיצד', במעגל בעיות הביטחון, תל-אביב תשי"ז, עמ' 287. על הביקורת של נציגי התנועה הקיבוצית נגד האסטרטגיה של דיין ראה: מ' בר-און, שערי עזה, עמ' 91-93.

שובו של בן-גוריון למשרד הביטחון מ'חופשתו' בשדה-בוקר. אף שאופציית ההסלמה נעוצה בעצם טבען, יש לראות את מרבית פעולות התגמול של שנות החמישים כפעולות שננקטו דווקא לשם שמירה על הסטטוס קוו, ולא לשם שינוי מיסודו. בין אם צלחו ובין אם לאו, כוונתן הייתה לאלץ את הצד השני להימנע משחיקתו של הסטטוס קוו שהוסכם עליו ב-1949. פעולות התגמול נועדו מטבען למנוע מישראל את ההכרח לשנות את הסטטוס קוו מיסודו. רק במשך תקופה קצרה של פחות מחודשיים, מסוף אוקטובר 1955 ועד ראשית דצמבר, הוסכם בין בן-גוריון למשה דיין לנצל את פעולות התגמול לא ככלי שנועד להרגיע את הגבולות, אלא להפך, ככלי שנועד מראש להסלמה וכמחולל מלחמה כוללת. משנודע דבר העסקה הצ'כית ברבים, שלל גם בן-גוריון את ההצעה שישראל תצא מיוזמתה למלחמת מנע. הסתייגותו מהתקפה יזומה בהיקף מלא נבעה בעיקר מהחשש להסתבכות בינלאומית, אך כמו משה דיין ביקש אף הוא באותו שלב הזדמנות להכות במצרים מכה ניצחת, אם תימצא ההזדמנות לעשות כן בלי להסתכן בהתערבות המעצמות לטובת הערבים. פעולות התגמול הגדולות בכונתילה, בספֶּחָה ובכנרת בסתיו אותה שנה נועדו לחמם את הגבול ולגרות את מצרים ואת נאצר למעשי איבה בהיקף גדול, מעשים אשר יאפשרו לישראל להכות בהם בלי שתואשם במעשה תוקפנות מובהק.⁷⁰

לאחר פרסום דבר העסקה הצ'כית-מצרית בסתיו אותה שנה פרץ בציבור הפולמוס על מלחמת מנע במלוא עוזו. אך בסוף נובמבר 1955 החליטה ממשלת ישראל, חרף מחאותיו הנמרצות של משה דיין, לסגת ממדיניות ההסלמה המכוונת ולהימנע לא רק ממלחמת מנע גלויה אלא גם מן הפעולות הפרובוקטיביות שנועדו לחולל אותה, ודחתה לפי שעה גם את המבצע שנועד לפרוץ את מצרי טיראן.⁷¹ בחורף 1956 חזרה ישראל והקדישה את כל מאמציה להכין עצמה למגננה ולבלימת התקפה שעלולה להתחולל ביוזמת האויב. מתוקף החלטת הממשלה נאלץ צה"ל בחריקת שיניים לוותר באותם חודשים על האופציה האופנסיבית ולהסתפק בהכנות דפנסיביות. למעשה חזר צה"ל באותם חודשים להגשים, תחת שרביטו של משה דיין, ובניגוד לדעתו, את הדוקטרינה שקבע יגאל ידין בשנת 1950.⁷²

ניתן להניח שבן-גוריון קיבל את דין ההכרעה של ממשלתו להימנע מכל מהלך העלול להידרדר לכדי מלחמה מלאה לא משום שהסטטוס קוו נראה לו עדיף, אלא משום חששותיו מפני התערבותן של המעצמות, ובראש ובראשונה בריטניה הגדולה, נגד ישראל. אף שקיבל את דין ההכרעה המשיך להתפלמס עם שרת, אשר שלל יוזמה מלחמתית מכל וכל, והמשיך לטעון, לפחות באורח עקרוני, שיש לקדם את פני הרעה המתקמת. הוא דיבר באוזני הוועדה המדינית של מפלגתו על 'סכנת החורבן אם תופתע ישראל על ידי מצרים. רק פעולה מוקדמת ומפתיעה של ישראל יכולה

70. על הסטייה הזמנית הזו ממדיניותו המרתיעה של בן-גוריון ראה עוד אצל מ' בר-און, שם. הבחנה בין גישתו של בן-גוריון וגישתו של משה דיין אצל מ' אבי-זוהר, 'בן-גוריון ודיין – שתי גישות בדרך למבצע אחד', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 483–489.

71. ראה: מ' דיין, אבני דרך, פרק י"א.

72. על היערכות צה"ל למגננה בחורף 1956 ראה: מ' בר-און, שערי עזה, פרק ו'.

סטטוס קוו לפני – או אחרי?

לחלץ אותה מסכנות אלו.⁷³ אכן, משסולק חשש זה לרגל הלאמת תעלת סואץ והברית החשאית שנרקמה בין ישראל לבריטניה וצרפת, חזרה הממשלה, עתה ללא נוכחותו המרסנת של שרת, ואישרה את השתתפותה של ישראל במערכה שהייתה מיועדת מבחינתה לסתום את הגולל על הסכם שביתת-הנשק עם מצרים ולשנות את הסטטוס קוו של תש"ט מיסודו, כולל שינויי גבול מהותיים.⁷⁴

* * *

גם את הוויכוח שניטש באותם ימים בין משה שרת ותומכי הקו המתון לבין בן-גוריון והחוג האקטיביסטי שמסביבו ניתן לנסח באותם מונחים. משה שרת לא טען מעולם, שמצב הביטחון ששרר בימי כהונתו כראש ממשלה ראוי ורצוי. את עמדתו המרכזית במחלוקת זו יש לפרש כטיעון האומר, שהמצב אינו כה בלתי נסבל עד שמן הראוי שישראל תהפוך עורה ממדינה התומכת בסטטוס קוו ונשענת על הרתעה למדינה אירדנטיסטית המבקשת לשנות את הסטטוס קוו תוך שימוש באמצעים התקפיים. בן-גוריון, פנחס לבון ומשה דיין טענו לעומתו, ששוב אין לסבול את הכרסום שחל בסטטוס קוו, ולכן שומה על ישראל לנצל את כל האמצעים העומדים לרשותה, כולל הסלמת האלימות עד כדי מלחמה בהיקף מלא, על מנת לאלץ את מדינות ערב לקיים את הסטטוס קוו המקורי, על פי תנאיה של ישראל, ואם לא יצלח הדבר – לשנותו מיסודו.

ביסוד עמדתו של שרת היו מונחים שיקולים מדיניים הקשורים במעמדה הבינלאומי של ישראל. שיקולים אלו ציננו מדי פעם גם את להטם של האקטיביסטים. באחד הדיונים המרכזיים של הוועדה המדינית של מפא"י באביב 1954 אומר פנחס לבון, שהיה אז שר הביטחון:

אילו דנתי על עניין המלחמה בינינו ובין הערבים רק מן הבחינה הצבאית, אני מכריז ומודיע פה – עכשיו הזמן הנוח ביותר ... היום היה לנו יותר כדאי מאשר מחר, ומחר יותר מאשר מחרתיים ... אינני יכול להגיד שאינני רוצה במלחמה. אני אומר: הייתי רוצה, והלואי והיה מצב כזה שלא היו אנגלים ולא אמריקאים, והיינו רק אנו והערבים, והיינו יכולים לעשות זאת היום.⁷⁵

וכאשר בן-גוריון מסביר לקצונה הבכירה בצה"ל, שנה וחצי מאוחר יותר, מדוע אין לצאת למלחמת מנע, גם הוא מנמק זאת בסכנות האורבות לישראל מהתערבות

73. מיכאל בר-זוהר מביא דברים אלו מפיו של יעקב הרצוג כפי שפורסמו בידיעות אחרונות, 25.2.1973. ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב 1977 עמ' 1187. בארכיון מפלגת העבודה אין רישומים על פגישה זו, ויש להניח שזכרונו של הרצוג בגד בו בכל הנוגע לנסיבות הציטוט, אך הוא דייק במסירת הלך הרוח של בן-גוריון באותה תקופה.

74. עוד בעניין זה: מ' בר-און, 'מערכת סיני – גורמים והישגים', סקירה חודשית, 10-11 (1986).

75. דברי פנחס לבון בדיון בוועדה המדינית של מפא"י ביום 15 באפריל 1954, אמ"ע.

המעצמות: 'מלבד הנזק הכרוך בכל מלחמה בשבילנו ... אסור לנו להתעלם מעוד סכנה ... זאת התערבות צד שלישי נגדנו'.⁷⁶

תוכניות והצעות מעשיות לשינוי הסטטוס קוו הגיאוגרפי עלו כבר בראשית שנת 1954. על רקע מפלתו הסופית של הגנרל נגיב ועלייתו של נאצר לשלטון במצרים, ועל רקע התערעורת המשטר בדמשק, מעלה שר הביטחון דאז, פנחס לבון, הצעה 'לתפוס הרמות שמעבר לגבול הסורי ולהכנס לרצועת עזה או לתפוס משלט מצרי סמוך לאילת'.⁷⁷ הצעה זו נתקלה בהתנגדותו החריפה של ראש הממשלה דאז, משה שרת, ואף של בן-גוריון, שהוזעק להתייעצות בעניין זה ממקום פרישתו הזמנית בשדה-בוקר. בן-גוריון נטה אמנם להסכים עם הצעת המינימום של לבון, להכניס את כוחות צה"ל לאזורים המפורזים שבגבול הצפוני.⁷⁸ גישתו של משה דיין באותה תקופה הייתה שונה: 'איני בעד מלחמה יזומה מצדנו, אך אני נגד ויתורים שלנו באיזה שטח שהוא, ואם הערבים, בגלל זה, ירצו במלחמה - איני מתנגד. איומם אינו צריך להיות מניעה לפעולותינו'.⁷⁹ משמעותה של עמדה זו במונחי דיוננו היא, שדיין טרם נואש מן הסטטוס קוו, אך היה מוכן להשתמש בכוח על מנת לכפות על הערבים את הגירסה הישראלית בכל הנוגע לתנאיו, גם במחיר התלקחותה של מלחמה כוללת.

שנה מאוחר יותר, בפברואר 1955, לאחר שבן-גוריון חזר לעמוד בראש מערכת הביטחון, התערער הסטטוס קוו ערעור נוסף, בין השאר בתגובה לפעולת צה"ל ברצועת עזה.⁸⁰ בעקבות התקפת מסתננים במושב פטיש בראשית מארס 1955 מעלה הפעם בן-גוריון עצמו הצעה לכיבוש רצועת עזה.⁸¹ ההצעה נדונה בקרב חברי מפא"י בממשלה וזכתה בפורום זה לתמיכתם של רוב החברים. אך משהעלה בן-גוריון את ההצעה במליאת הממשלה, היא נדחתה בקולותיהם של מיעוט משרי מפא"י, בראשותו של ראש הממשלה משה שרת, ושל רוב השרים מן המפלגות האחרות.⁸² ייתכן שמיכאל בר-זוהר צודק בכותבו, ש'ההצעה היתה יותר פרי הזעם והמכאוב שגעשו בו [בבן-גוריון] לאחר רצח פטיש', וגם הוא 'לא חפץ להיגרר למלחמה מלאה כשהציע את הצעתו לממשלה'.⁸³ אך אין ספק שהצעתו של בן-גוריון ותמיכתם של

76. ד' בן-גוריון, יחוד ויעוד, תל-אביב 1971, עמ' 222.

77. יומן בן-גוריון, רישום מיום 27 בפברואר 1954, אב"ג.

78. קיים בעניין זה הבדל גירסאות בין הרישום ביומנו של בן-גוריון לבין הרישום המצוי על אירוע זה ביומנו של שרת. אך בעניין ההצעה להיכנס לאזורים המפורזים הדיווח אחיד. ראה: מ' שרת, יומן אישי, ב, תל-אביב 1978, עמ' 376-377.

79. ראה: מ' דיין, אבני דרך, עמ' 122.

80. על מהלך המבצע ראה: מבצע חץ שחור, מחלקת היסטוריה במטה הכללי של צה"ל, 1955.

81. יומן בן גוריון, 4 במארס 1955, אב"ג.

82. שלמה נקדימון טוען, שהייתה לו גישה לפרוטוקולים של ישיבות הממשלה הרלוונטיות. ראה מאמרו, 'כך הוכשלה הצעתו של בן-גוריון לכבוש את עזה ב-1955', ידיעות אחרונות, 6.5.1973.

83. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, עמ' 1140.

שרים רבים בהצעה מצביעות היטב על כך שבאותה שעה שררה כבר מידה רבה של היואשות מן הסטטוס קוו של הסכמי שביתת-הנשק, מאחר שזה נשחק, לדעתם, עד לבלי הכר, ועתה היו מוכנים לנקוט יוזמה קיצונית למדי על מנת להחזירו לקדמותו או לשנותו מעיקרו.

* * *

מבין ארבעת התחומים המרכיבים את הסטטוס קוו – הממד הטריטוריאלי; ממד הריבונות הבלתי מופרעת בתוך שטחה של ישראל; ממד השליטה על משאבים וזכויות מחוץ לתחומי הריבונות; וממד יחסי הכוחות – הטרידו את ישראל בשנים הראשונות בעיקר בעיות מן התחום השני ומן התחום השלישי. אי-הנחת שהרגישו הישראלים מן הסטטוס קוו, כפי שזה התפתח בשנים 1953–1955, נבע בשלב זה מן הקשיים שנתקלו בהם בבואם להגשים את תוכניות הפיתוח המרכזיות שלהם, ובעיקר מהתערעורת הרגשת הביטחון של העולים החדשים שהתיישבו לאורך הגבולות. אך משהתפרסם דבר העסקה הצ'כית-מצרית, זינקו לראש תשומת הלב דווקא הממד הטריטוריאלי וממד יחסי הכוחות. משנפגם בטחונה של ישראל בכושר ההרתעה שלה מחמת הערעור שחל ביחסי הכוחות, החריפה גם התחושה של הליקויים והסכנות האופרטיביים שישראל נטלה על עצמה במסגרת קווי התיחום הטריטוריאליים. הביטחון ביכולת הבלימה של צה"ל אל נוכח יוזמה התקפית שתיפתח נגדה מקווי שביתת-הנשק התערער. במצב של יחסי כוחות גרועים הפך הצורך לשפר את ההיערכות הטריטוריאלית לדחוף.

בראשית נובמבר 1955 מסביר משה דיין לבן-גוריון: 'נקודת התורפה עבורנו בגבול הישראלי-מצרי היא רצועת עזה ... ראש גשר זה, מעבר למדבר, נותן להם את ההישג הראשון במלחמת התקפה על ישראל ופותר עבורם שאלות קשות ומסובכות ... עבורנו יוצרת רצועת עזה בעיה הגנתית כבדה בהיות השטח פתוח וניתן לפריצה מכל עבר'. הוא מסכם המלצתו ואומר: 'אני מציע לכבוש את הרצועה עכשיו'.⁸⁴ בראשית ינואר 1956 מסביר הרמטכ"ל דיין לסגל הפיקוד הבכיר: 'העדר ה"עומק" במדינה כשגבול רצועת עזה מרוחק מתל-אביב 70 קילומטרים בלבד, מהווה סכנה כבדה. כי 40–50 קילומטרים, אשר האויב יצליח להשיג על ידי ההפתעה הראשונית, יהיו 40–50 קילומטרים מתוך 70 שבדרך לתל-אביב ... הזמן המשמש להתראה, הזמן למניעת הפתעה, אינו עומד לרשותנו ... ייתכן לכן שכאשר יצאו הטנקים מרצועת עזה יפגשו במקום יחידה צבאית ערוכה לקרב – יהודים הקוטפים בפרדס תפוחי זהב'.⁸⁵

במטה הכללי של צה"ל התגבשה בקיץ 1955 ההכרה, שיש לנצל הזדמנות נאותה על מנת להשתלט על רצועת עזה ועל רצועה מקדמת סיני, אף על פי שבן-גוריון וגם משה דיין הביעו לא אחת ספק בכדאיות הסיפוח של רצועה שבה חיים

84. מ' דיין, אבני דרך, עמ' 163.

85. מ' דיין, 'נתונים להערכת מצב ל-1956', לעיל, הערה 59.

מאות אלפי פלסטינים.⁸⁶ אך משהתברר שמצרים מפעילה את המצור על מצרי טיראן ומהדקת אותו, ואף רוכשת נשק שיכביד על ישראל, בעתיד הנראה לעין, לעמוד על זכויותיה ולהיאבק על הפירוש הרצוי לה להסכמי שביתת-הנשק, הורה בן-גוריון למשה דיין להכין מבצע לכיבוש שרם אל-שיח'. היה ברור שבעקבות המבצע עלולה להתלקח גם מלחמה בהיקף מלא, שתאפשר את הבסת הכוחות המצריים בכללותם ותביא לידי שינויים של קווי ההגנה של ישראל גם בצפון סיני.⁸⁷ בן-גוריון סבר לשעה, שהתקפה על מצרי טיראן, שנחסמו בניגוד מפורש למשפט הבינלאומי, תהיה יותר קבילה על הקהילייה הבינלאומית, והורה למשה דיין להכין את מבצע 'עומר' וכאמור גם לנהל מדיניות פרובוקטיבית באמצעות הסלמה של פעולות התגמול. אך לבסוף גברו גם עליו ספקותיו, וקואליציה שגייס נגדו משה שרת הביאה לשינוי עמדתו. ב-16 בדצמבר כבר מכנס בן-גוריון את הסגל הבכיר של צה"ל כדי לשכנע אותו בצדקת הכרעת הממשלה להימנע מיוזמה אלימה לשינוי המצב.⁸⁸

מערכת סיני

ההחלטה שנפלה בסוף 1955 להימנע ממלחמה יזומה נבעה בעיקרה משיקולים קשורים ביחסיה של ישראל עם המערכת הבינלאומית, אך עיוותי הסטטוס קוו, על פי תפיסת ההנהגה הישראלית, לא נעלמו והוסיפו להציק לישראל. הרצון לזעזע את המערכת על מנת לחדש את היתרונות שישראל קיוותה להפיק מהסכמי 1949, ועמו גם התקווה למצוא הזדמנות לשינוי הגבולות בדרך שתשפר את קווי ההתחלה בכל התנגשות אלימה בעתיד, לא נעלמו וצפו במהרה מחדש. במחצית אפריל 1956, בעקבות פשיטות רחבות-היקף של הפדאיון המצרים, לאחר שילדים מן המוסד החינוכי בשפריר נרצחו בעת התפילה בבית הכנסת בידי חוליה שנותרה מאחור ועלה החשש שמא מתכוון נאצר להמשיך בפשיטות, הורה בן-גוריון להכין את צה"ל למתקפה כוללת על הצבא המצרי. יעדי ההתקפה הזו כללו את כיבושן של רצועת עזה ושל כל קדמת סיני. רק התערבותו הנמרצת של מזכיר האו"ם, דאג המרשלד, והפסקת פשיטות הפדאיון מנעו באותה שעה את האופנסיבה הישראלית. בחודשי האביב והקיץ של 1956 הגיע בן-גוריון למסקנה, שאליה הגיע משה דיין זמן רב קודם לכן, שאין מנוס מלשנות את הסטטוס קוו הגיאוגרפי לשם איזון שיבושו של הסטטוס קוו האסטרטגי, שבא כתוצאה מעסקות הנשק הנרחבות שמצרים וסוריה הצליחו לעשות

86. ראה לעיל, הערה 21. כאשר המושל הצבאי המצרי חזר לעזה ימים מעטים לאחר נסיגת צה"ל במאוס 1957 עלתה האפשרות לשוב ולכבוש את הרצועה, אך בן-גוריון אמר למשה דיין באופן נחרץ, 'שאין בדעתו להגיב בפעולה צבאית על כניסת המצרים לעזה, ואפילו יביאו לשם צבא; בראש ובראשונה - משום שאינו סבור שכדאי לישראל שתשלוט בעזה'. מובא אצל מ' דיין, אבני דרך, עמ' 344.

87. מ' דיין, 'יומן מערכת סיני, תל-אביב 1965, עמ' 17.

88. ד' בן-גוריון, 'היש מקום למלחמת מנע נגד מצרים?', יחוד ויעוד, 218-225.

עם ברית-המועצות ומן הבריתות שחתמו השתיים, ואתן גם סעודיה וירדן, שאיימו על ישראל באופנסיבה ערבית נרחבת ומתואמת.

גם כניסתם האפשרית של כוחות עיראקיים לתחומי ממלכת ירדן בסתיו 1956 נראתה בעיני קברניטי הביטחון הישראליים כשינוי מסוכן של האיזון האסטרטגי ששרר באזור מאז 1949. מאז נחתם הסכם שביתת-הנשק בין ישראל וירדן, ראתה ישראל ביציבות השלטון ההאשמי בעמאן ובגדה המערבית נכס אסטרטגי ממדרגה ראשונה. כל מצב שאיים על משטר זה או עלול היה לכניס אל תחומי הממלכה כוחות אחרים נראה בעיני קברניטי הביטחון של ישראל כשינוי מסוכן ובלתי נסבל במאזן האסטרטגי שנוצר בחזית המזרחית. כפי שנראה גם להלן, לא אחת נתן בן-גוריון הוראה לצה"ל להיכון לפעולה באזור ירושלים או בהר חברון, כל אימת שגורם כלשהו איים על המשטר בעמאן ועלול היה לחולל הרעה במצבה של ישראל.⁸⁹ כך קרה גם באוקטובר 1956, אך כניסת הכוחות העיראקיים נמנעה ברגע האחרון מסיבות פנימיות בירדן. ימים אחדים לאחר מכן התברר של ישראל הזדמנה שעת כושר נדירה לערוך את חשבונה דווקא עם מצרים, תוך שיתוף פעולה עם צרפת ובריטניה הגדולה, 'שתי מעצמות לא כל כך קטנות', כדברי בן-גוריון.⁹⁰

קשה להניח שהתערערו הסטטוס קוו של תש"ט במחצית שנות החמישים ועליית התוכניות לשנות את המתאר הגיאוגרפי שלו לא חזרה והפיחה אצל רבים אש גם בגחלים העוממות של החלום הציוני הישן בדבר השליטה על 'ארץ-ישראל השלמה', או לכל הפחות של הרצון לתקן אותן מגרעות שנפלו בתוצאות מלחמת תש"ח בגין מחדלים וכשלונות. היסטוריונים אחדים מבקשים לאחרונה לעורר את הסברה, שלפחות אצל משה דיין, ואולי גם אצל בן-גוריון, היו רצונות אלו הגורמים הקובעים שדחקו בהם לחפש את ההזדמנות להשלים את מה שמלחמת תש"ח החסירה, או אפילו ליצור אותה הזדמנות.⁹¹ לפי דעת מחבר חיבור זה, היה השינוי במגמת המדיניות של ממשלת ישראל, שהתחולל בשנים 1955–1956, ריאקטיבי ביסודו. דהיינו, הוא נבע משינוי שנחשב לבלתי נסבל בעיני קברניטי הביטחון בתנאיו של הסטטוס קוו,

89. הוראות כאלו הוצאו לאחר רצח המלך עבדאללה, בטרם הוברר שהמשטר ההאשמי מצליח להתגבר על המשבר ונשאר יציב. הוראות כאלו ניתנו גם בשנת 1957 ובשנת 1958, וראה על כך להלן.

90. יומן בן-גוריון, 24 באוקטובר 1956, אב"ג.

91. הטוענים העיקריים לשאיפות האירדנטה של בן-גוריון ושל דיין הם בני מוריס וגבי שפר. בני מוריס כותב שמאז 1954 דיין ניצל את פעולות התגמול לשם דרדור למלחמה. 'דיין רצה מלחמה', הוא כותב, 'במלחמה כזו ישראל תוכל להגשים מטרות אסטרטגיות עיקריות, כגון כיבוש הגדה המערבית או חצי האי סיני', ראה: B. Morris, *Israel's Border Wars*, pp. 178–179. גבי שפר טוען שבן-גוריון האמין 'באפשרות ובצורך לפתור את הקונפליקט מעיקרו. כדי לקדם את הפתרון המלא הוא חשב כי מוצדק להחריף עימותים מזדמנים, להשתמש בכוח צבאי הלכה למעשה, ליזום מלחמת מנע, לבצע פעולות תגמול מסיביות'. ראה: ג' שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי' (לעיל, הערה 52), עמ' 143. בקשר לכך כדאי לציין, שבמשך כל אותה תקופה לא העלו דיין ובן-גוריון הצעה לכיבוש מלא של הגדה המערבית.

ולא מהתעוררות מחודשת של התיאבון ורצון ההתפשטות כשהם לעצמם. משנשתנו התנאים ושינוי הגבולות הופיע כצורך אסטרטגי, התעוררו מחדש גם המאויים האירדנטיים, שהכרעה מדינית חד־משמעית לשימורו של הסטטוס קוו בתש"ט הרדימה אותם למשך שנים מספר. ואכן במחצית השנייה של שנת 1956 הפכו מאויי הלב הרדומים למטרות לאומיות קונקרטיות, שהוגדרו במפורש על ידי קובעי המדיניות המוסמכים, שיש להגשימן בבוא שעת הכושר.

בקיץ 1956 הרהר בן־גוריון רבות, בינו לבין עצמו ובינו לבין אחרים, על האפשרות ועל הצורך לשנות שינוי יסודי את מפת המזרח התיכון. בפתח דיוניו עם עמיתיו הצרפתים במפגש החשאי בסוור, ערב מבצע קדש, משרטט בן־גוריון מה שהוא כינה בשם 'תוכנית פנטסטית'. הוא מניח שממלכת ירדן תתחסל בין כה וכה, ומציע לחלק אותה בין עיראק (השטח ממזרח לירדן) ובין ישראל (הגדה המערבית). כמו כן הוא מציע לספח לישראל את שטחי לבנון שמדרום לליטאני, על מנת להקטין את שיעור המוסלמים השיעים לטובת הנוצרים המרונים. כל זה מותנה, כך סבר, בהפלת משטרו של ג'מאל עבד אל־נאצר ובהקמת משטר פרו־מערבי במצרים.⁹²

הקורא היום את דבריו אלו של בן־גוריון חש טעם תפל של אנכרוניזם. אפשרויות ל'ארגונו מחדש' של המזרח התיכון על ידי מעצמות המערב עלו על הפרק עם התמוטטותה של האימפריה העות'מאנית בסוף מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1956 הייתה הצעה זו מיושנת עד כדי גיחוך. אך יש לזכור שהצעתו של בן־גוריון עלתה על רקע מזימה קולוניאלית שהתקמה על ידי מעצמות חשובות במערב להפיל את משטרו של נאצר ועל רקע ההתערערות הקיצונית במעמדו של המשטר ההאשמי בירדן, שחלה בחודשי הקיץ והסתיו שקדמו למפגש בסוור. החשש לנפילתו של המלך חוסיין בן טלאל וחשדותיו של בן־גוריון שמא זוממים הבריטים לשנות את מפת המזרח התיכון בלי לשתף בדבר את ישראל ובלי להביא בחשבון את האינטרסים שלה דחקו בבן־גוריון להעלות את 'התוכנית הפנטסטית'. ייתכן גם שכל כוונתו של בן־גוריון ברגעי הפתיחה של המשא ומתן בסוור הייתה לצנן את להיטותם של הצרפתים וליצור עבור עצמו עמדת פתיחה נוחה יותר.⁹³

אף על פי כן קשה שלא להתרשם מנעימת הדברים, שבלבו של בן־גוריון התעוררו באותם רגעים גם מאויים כמוסים משכבר הימים, מאויים שאותם הדחיק מתוך הריאליזם המדיני שהכתיב לו בתש"ט איפוק והסתפקות במועט. אין ספק שבן־גוריון איבד אותה שעה אותו ריאליזם פוליטי שהנחה אותו בדרך כלל, שהרי תוכנית אימפריאלית מסוג זה אכן הייתה 'פנטסטית', כפי שכינה אותה בן־גוריון בעצמו. ייתכן שמן הראוי להוסיף שעצם הברית בין בריטניה, צרפת וישראל להפיל את המשטר הלאומני של מצרים הייתה 'פנטסטית' ונשאה חותם קולוניאלי שעבר זמנו.

92. ראה פרוטוקול שיחות סוור, יומן לשכת הרמטכ"ל, א"צ.

93. על מהלכיו של בן־גוריון במפגש בסוור ראה: M. Bar-On, 'David Ben Gurion and the Sevres Collusion', in: R. Louis and R. Owen (eds.), *Suez 1956: The Crisis and Its Consequences*, Oxford 1989, pp. 145–160.

אך לבן-גוריון, השותף הזוטר, נראה היה שנופלת בידיו הזדמנות נדירה לארגונו מחדש של האזור, בטרם יאורגן האזור בידי הכוחות הלאומיים שג'מאל עבד אל-נאצר ניסה לגייס.

מכל מקום, את מערכת סיני יש להגדיר כמאמץ מכוון ומודע של ישראל לשנות את הסטטוס קוו בינה ובין מצרים, הן מצד מתאר הגבולות וההיערכות האסטרטגית, והן מצד אופי היחסים שביקשה לבסס באמצעות הסכמים בינלאומיים חדשים שיגדירו יחסים אלו מחדש. הצלחת צה"ל בסיני סחררה לשעה את ראשו של בן-גוריון, ובנאום הניצחון שנשא בכנסת ב-7 בנובמבר 1956 הוא מדבר בנוסח המרמז על כוונתו להחזיק בידיו את כל חצי האי. אך הוא התעשת במהרה.⁹⁴ אולם אין להטיל ספק בכך שישראל קיוותה שהמערכה תאפשר לה להרחיב את גבולה דרומה, כך שהן רצועת עזה והן שרם אל-שיח', וכן רצועת קרקע לאורך קדמת סיני שתחבר את שני הקטעים הללו, יישארו בשליטתה. כמו כן ציפתה ישראל לכך שניתן יהיה לאלץ את מצרים, לאחר שנאצר יסולק, לכרות עמה ברית שלום, או לכל הפחות להגדיר מחדש את היחסים שביניהן בהסכם דו-צדדי חדש. ביטול החסימה במצרי טיראן, פירוז הלכה למעשה של חצי האי סיני, ואולי גם ביטול ההסגר על מעבר אוניות וסחורות ישראליות דרך תעלת סואץ נמנו גם הם כמטרות מפורשות של המבצע.⁹⁵ בשיחה עם לסטר פירסון, שר החוץ הקנדי אשר יזם בעצרת הכללית את הקמתו של כוח החירום של האו"ם, אומרת לו שרת החוץ גולדה מאיר במפורש:

אין כל אפשרות לחזור לסטטוס-קוו. איננו יכולים להתיר לצבא המצרי לכבוש שוב את סיני ולהקים מחדש את הבסיסים, ועוצמתו הצבאית שמהם נבע האיום במלחמה מלכתחילה. לא נוכל להרשות את חזרתם של המצרים לרצועת-עזה כדי להפעיל מחדש את בסיסי ה'פידאיון'. לא נוכל להתיר להם להשתלט שוב על האיים השולטים על הגישה למפרץ-עקבה.⁹⁶

מובן שגולדה מאיר אינה מתכוונת בדבריה לאותו 'סטטוס-קוו' של ראשית העשור, שאותו העדיפה ישראל אף על פני שלום חתום ורשמי, אלא ל'סטטוס-קוו' המעשי שנוצר עקב הישחקותם של הסכמי שביתת-הנשק. זו הפעם היא אכן משתמשת בביטוי זה במשמעותו המקורית המדויקת, בהתכוונה ל'סטטוס קוו אנטה בלוס', כלומר למצב שקדם למערכה האחרונה וחולל אותה.

94. מיכאל בריצ'ר מצטט את בן-גוריון, שאמר לו בריאיון אישי: 'But you see, the victory was too quick. I was too drunk with victory', M. Brecher, *Decisions in Israel's Foreign Policy*, Oxford 1975, p. 283

95. יתר פירוט לסוגיית מטרות המלחמה של ישראל במבצע קדש ראה: מ' בר-און, 'מערכת סיני 1956 – מטרות וציפיות', זמנים, 24 (חורף 1987).

96. מובא על ידי T. Robertson, *Crisis: The Inside Story of the Suez Conspiracy*, Toronto 1964. התרגום מובא מתוך ספרו של מ' מדזיני, היהודיה הגאה: גולדה מאיר וחזון ישראל, ירושלים 1990, עמ' 251.

* * *

בשנת 1957 אוכזבה ישראל בנסיונה לחולל שינוי פורמלי וגיאוגרפי של הסטטוס קוו. הסטטוס קוו לא שונה מצד מבנהו הרשמי, אך הוא תוקן לאין הכר הלכה למעשה. אם אמנם הגיעה ישראל להחלטתה לבטל את הסכמי תש"ט משום שאלו נשחקו לרעתה ונפלו בהם, לפי תפיסתה, קלקולים, ניתן לסכם את תוצאות מבצע קדש כהצלחה לתקן אותם קלקולים למשך עשור השנים הבאות. מפת הגבולות לא שונתה בעקבות המערכה, וישראל אולצה לחזור אל קווי שביתת־הנשק של 1949 עד לתג האחרון. גם הסכמים חדשים לא נכרתו, ומצרים והאוי"ם המשיכו לדבוק בהסכמים הישנים. מצרים אף סירבה בעקשנות לקבל על עצמה באופן פורמלי ומוצהר כל התחייבויות בכל הנוגע למצב המעשי שנוצר בשטח בעקבות המבצע. אף על פי כן שינה המבצע בפועל שלושה עניינים חשובים: מצרי טיראן נפתחו לשיט ישראלי, סיני פורז הלכה למעשה מריכוזי הצבא המצרי, וההסתננות מהגבול הדרומי פסקה כמעט לחלוטין. שלושה עניינים אלו היו הגורמים העיקריים שבגינם נואשה ישראל מן הסטטוס קוו בימים שלפני המבצע, ובגללם גם ביקשה לשנותו. עתה, משקיבלה מצרים את הדין והסכימה למשך עשר שנים לקבל בפועל ולכבד את הפירוש הישראלי בדבר מהותם של הסכמי שביתת־הנשק, חזר למעשה לתוקפו הסטטוס קוו המקורי משנת 1949, כפי שישראל שאפה מלכתחילה לקיימו בטרם התערער ונשחק.

מבצע קדש תיקן ואף שיפר את הסטטוס קוו של תש"ט בכל ממדיו: ישראל החזירה לעצמה את חירות הפעולה בכל הנוגע לתהליכי העלייה, ההתיישבות והפיתוח; היא גם החזירה לעצמה את הגישה אל המשאב החיוני שנמצא מחוץ לגבולה, דהיינו את המעבר במצרי טיראן אל מרחבי הימים הדרומיים ולמקורות הנפט של איראן; ואילו עסקות הנשק שעשתה עם צרפת ועצם הניצחון במדבר החזירו את מאזן החימוש לקדמותו, והחזירו לישראל גם את הביטחון בכושר ההרתעה שלה. לפיכך יכולה ממשלת ישראל לשוב גם אל מדיניות הסטטוס קוו בתחום הטריטוריאלי ולקבל עליה מחדש את גזרת קווי שביתת־הנשק, אף שגם עתה לא היו כלילי השלמות מבחינתה. את החזון ומאוויי הנפש צריך היה לשוב ולהצפין עמוק בין קפלי הלב. כמו לפני 'קדש', הם חזרו להיות נחלתם המילולית של מנחם בגין ויצחק טבנקין.

משנשאל בן־גוריון לאחר מלחמת ששת הימים, אם הוא סבור שקווי שביתת־הנשק יכלו להיות גבולות הנצח של מדינת ישראל, השיב ואמר: 'אינני יודע מה זה "גבולות נצח", אני מסופק אם יש דבר כזה. השטח שהיה לנו לפני מלחמת ששת הימים היה יכול לכלול את כל העם היהודי ... ועוד היו נשארים הרבה שטחים שלא היו מתיישבים בהם'.⁹⁷ אכן, היחסים אשר שררו בפועל בין ישראל למצרים בשנים 1957–1967 דמו, במסגרת אותו מצב בלתי מוגדר של 'לא שלום ולא מלחמה', הרבה יותר למצב של 'שלום דה־פאקטו'. מצרים חזרה ללוחמותה רק במחצית חודש מאי 1967.

97. ריאיון עם בן־גוריון מיום 5 בספטמבר 1971, תיקי פרוטוקולים של פגישות, אב"ג.

הגדרת הסטטוס קוו מחדש

נסיונה המר של ישראל בתקופה שקדמה למערכת סיני והשקט היחסי שהשתרר לאורך גבולותיה לאחר המערכה אפשרו לישראל להגדיר לעצמה, לשכנותיה ולקהילייה הבינלאומית ביתר דיוק ופירוט מהו הסטטוס קוו שהיא דורשת לקיים בהקפדה; או בלשון אחרת, מפני אילו מעשים מבקשת ישראל להרתיע את אויביה מסביב.⁹⁸ סעיפיו העיקריים של אותו סטטוס קוו הוגדרו עתה כדלקמן:

- א. מניעת כל הסתננות אלימה מעבר לגבולות;
- ב. שיט בלתי מופרע במצרי טיראן;
- ג. הזכות לנצל את מי הירדן;
- ד. ריבונות ישראלית בלתי מוגבלת ובלתי מופרעת בתחומי הקו הירוק ומיצויה הבלתי מופרע 'עד למטר האחרון';
- ה. פירוז למעשה של חצי האי סיני מריכוזי כוחות העלולים לאיים על ישראל;
- ו. מניעת כניסתם של כוחות זרים לתחומי ממלכת ירדן ומניעת שינוי המשטר בה בדרך העלולה לסכן את ישראל;
- ז. שמירה על מאזן כוחות סביר.⁹⁹

לא כל הסעיפים הללו הוגדרו בידי מנהיגי מערכת הביטחון במפורש כ'קווים אדומים',¹⁰⁰ אך התנהגותה של ישראל בעשר השנים שבין מערכת סיני למלחמת ששת הימים מצביעה בעליל על כך שהגדרות אלו היו מונחות בבסיסה של מדיניות הביטחון. זאת ועוד: במידה שהיא שקלה בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים פעולות צבאיות יזומות, ואף השתלטות על שטחים שמעבר לקו הירוק, היו אלו שיקולים הגנתיים ביסודם. מבצעים אלו נשקלו על מנת לקיים אותם סעיפים שהוגדרו לעיל, ולא על מנת ליזום שינוי של הסטטוס קוו מעיקרו.

* * *

בשנים שלאחר מבצע קדש היו לבן-גוריון ספקות, אם יוכל צה"ל לקיים את ההרתעה

98. חוקרים אחדים ציינו את השנים 1957-1967 כתקופה שבה עמדה ההרתעה במרכז האסטרטגיה הישראלית יותר מאשר בכל תקופה אחרת. אך לי נראה שמה שמציין תקופה זו במיוחד הוא שבה הוגדרו הפאראמטרים של ה'סטטוס קוו' בבהירות מרבית. ראה הערה 42 לעיל; ראה גם: M. Handel, *Israel's Political-Military Doctrine: Occasional Papers in International Affairs*, Harvard University 1973

99. הגדרות מפורשות ברוח דומה שנכתבו באותה תקופה עצמה מצויות במאמרו של שמעון פרס, שכתבן באותה עת כסגן שר הביטחון. פרס מונה את ה'עילות' העלולות לחולל מלחמה חדשה בין ישראל ומדינות ערב. ראה: 'מימד הזמן', מערכות, קמו (1962). ראה הגדרות דומות אצל: י' אלון, מסך של חול, תל-אביב תשכ"ט, פרק י"א.

100. ניתוח מפורט של בעיית הקווים האדומים אצל: מ' בר, קווים אדומים באסטרטגית ההרתעה הישראלית, תל-אביב 1990.

לאורך זמן. הוא חרד במיוחד מפני המעורבות ההולכת וגוברת של ברית־המועצות באזור וחשש שמא תחליט זו לחמש את בעלות־בריתה סוריה ומצרים באורח מרחיק לכת ובמידה שתאיים מחדש על מאזן הכוחות ותעמיד בספק את אמינות ההרתעה של ישראל. במיוחד הדאיגה את בן־גוריון העמקת מעורבותה של ברית־המועצות בסוריה והתגברות השפעתה של המפלגה הקומוניסטית ובעלי בריתה בתוככי המשטר הסורי. בן־גוריון אף לא פסל את האפשרות שסוריה תהפוך ל'רפובליקה עממית' ולחלק אינטגרלי של הגוש המזרחי ותציב את ישראל פנים אל פנים מול ברית־המועצות עצמה. התפתחויות כאלו איימו לערער את הסטטוס קוו בממד יחסי הכוחות ומצד מעמדה הצבאי של ישראל מול שכנותיה, ובן־גוריון סבר שיש לנקוט צעדים שיאזנו, ולו במעט, סכנה זו.

בסתיו 1957 חוזר ומבקר בארץ הגנרל הצרפתי מוריס שאל, אשר עמד שנה קודם לכן במרכזו שיתוף הפעולה בין צרפת לישראל. בשיחה עמו אומר בן־גוריון: 'אילו היה המזרח התיכון שטח מסוגר ונתון לנפשו - לא היינו חוששים לא לסוריה ולא למצרים ... אבל סוריה עכשיו אינה רק בעיה של המזרח התיכון, אלא בעיית העולם, כי מאחוריה עומדת רוסיה'.¹⁰¹ בסוף שנות החמישים חיפש בן־גוריון בדחיפות משענת חיצונית וחזר לרעיונותיו מראשית העשור בדבר התקשרות חווית עם ארצות־הברית, עם בריטניה ואף עם צרפת. אף שהבין היטב, שאין לישראל סיכוי להיספח באופן רשמי לנאט"ו, הוא ביקש דרכים להסתופף כך או אחרת תחת המטרייה שלה. הוא כינה מהלך זה 'רכישת הרתעה מוחלטת'. באותה שיחה עם הגנרל הצרפתי הוא מוסיף ואומר: 'אנו רוצים גם בקשרים עם נאט"ו, לאו דווקא כניסה לנאט"ו'.

באותה עת מאשר בן־גוריון לראובן שילוח, מייסד המוסד המרכזי לביון בראשית העשור, שהיה בסוף העשור פקיד בכיר ביותר במשרד החוץ, לנסות את כוחו ולהשפיע על הממשל האמריקני להקים 'מוסד משותף ישראלי-אמריקני (או כלל־מערבי) לתיאום המדיניות, לתכנון הגנת ישראל ולקביעת ממדי העזרה האמריקנית במקרה שנותקף'.¹⁰² בשיחה עם מזרחן אמריקני, שהתנהלה בראשית שנת 1958, מסביר לו בן־גוריון את מניעיו: 'כשאנו בודדים, סבורים הערבים שאפשר להרוס אותנו והרוסים מנצלים קלף זה. אם מאחורינו יעמד כוח גדול, והערבים ידעו שהננו עובדה שאין לשנותה - תפסיק גם רוסיה באיבתה אלינו, כי באיבה זו לא תקנה עוד את לב הערבים'.¹⁰³

מאמציו של שילוח לא עלו יפה, אך בן־גוריון אינו מניח לדבר, ושבועות מעטים לאחר מכן הוא חוזר ומציע לשילוח לדרוש מארצות־הברית 'ערובה לשלמותה

101. 'יומן בן־גוריון, 16 באוקטובר 1957, אב"ג.

102. שם, 30 בספטמבר 1957. תיאור מפורט על חלקו של ראובן שילוח בפרשה זו ראה: ח' אשר, מוסד של איש אחד, תל־אביב 1988, חלק ה. על הצעתו של שילוח לבן־גוריון ראה שם, עמ' 255-256.

103. 'יומן בן־גוריון, 4 בינואר 1958, אב"ג.

הטריטוריאליה של ישראל, באם ארצות-הברית תחליט להצטרף לברית בגדד. הוא מכנה דרישה זו בשם 'הבטחת הסטטוס קוו'.¹⁰⁴

בן-גוריון חזר באותן שנים על תביעה זו ודומות לה בכל הזדמנויות. בימי המשבר שהתחולל במזרח התיכון בחודש יולי 1958 הוא ניצל את בקשתה של בריטניה להטיס את צנחניה לירדן דרך המרחב האווירי של ישראל, על מנת לשוב ולהזכיר לשגריר הבריטי את הצעתו מראשית שנות החמישים, שישראל תצטרף אל חברה-העמים הבריטי. הוא מציע לבריטניה הגדולה 'שותפות המיוסדת על אינטרסים וערכים משותפים'. השגריר מדווח ללונדון, שבן-גוריון מציע: 'Integration into Western defence system, a tacit guarantee of Israeli present frontiers and the supply of armaments she needs'¹⁰⁵ (השתלבות במערך ההגנה המערבי, ערבות לגבולות הנוכחיים של ישראל ואספקת הנשק הדרוש לה). אך מעצמות המערב לא היו מוכנות לחרוג מעבר לביטויי אהדה והצהרת כוונות טובות אך בלתי מחייבות.

* * *

באותה תקופה עצמה הולכת ומתקמת בקרב קברניטי מדיניות החוץ והביטחון של ישראל הקונצפציה בדבר 'המעגל החיצון', או 'ברית הפריפריה' אשר נועדה מעצם טבעה לשמש את צורכי ההרתעה הישראלית ולהבטיח את קיומו של הסטטוס קוו לנוכח התעצמותם של הכוחות הלאומניים הרדיקלים בעולם הערבי.¹⁰⁶ יחסיה של ישראל עם איראן, תורכיה ואתיופיה התפתחו בהדרגה ובנפרד כבר בשנים שקדמו למבצע קדש, אך איחודה של סוריה עם מצרים במסגרת הקהילייה הערבית המאוחדת (קע"ם) בראשית שנת 1958, ועוד יותר מכך ההפיכה הרפובליקנית בעיראק חודשים ספורים לאחר מכן, עוררו את דאגתן של מדינות 'הפריפריה' מפני התפשטות השפעתו של ג'מאל עבד אל-נאצר והלאומנות הערבית הרדיקלית שלו. ימים ספורים לאחר ההפיכה בבגדאד מזמין שר החוץ התורכי את מיופה-הכוח הישראלי ואומר לו שהוא 'שמח לראות התאמה מלאה של הפעולות המדיניות שלנו עם שלהם'.¹⁰⁷

איתותים אלו פתחו בפני ישראל את ההזדמנות לנסות ולאזן את מאזן הכוחות בינה לבין מדינות ערב על ידי יצירת משקל שכנגד באמצעות מעגל המדינות המקיף את העולם הערבי מסביבו. גולדה מאיר ובן-גוריון מבחינים מיד באותה הזדמנות, ובישיבת חירום של 'חברינו' (מוסד רשמי למחצה, שכלל את המנהיגות הבכירה של מפא"י) הם משרטטים את הקווים העקרוניים של הברית הפריפריה שהם מבקשים עתה לרקום.¹⁰⁸ היה זה מעין ניסיון לשמר את הסטטוס קוו, כפי שזה נקבע הלכה

104. שם, 5 במארס 1958.

105. PRO, FO 371/134284, VR 1051/12.

106. פרטים נוספים על ברית הפריפריה ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, פרק ט'; ראה גם: ח' אשד, מוסד של איש אחד, חלק ה, פרקים ו', ד'. חלקים מן הפרשה פורסמו גם בידיעות אחרונות, 11.1.1974.

107. יומן בן-גוריון, 19 ביולי 1958, אב"ג.

108. שם, 20 ביולי 1958.

למעשה לאחר נסיגת צה"ל מסיני, ולבצר אותו על ידי יצירת שיווי משקל מרחבי חדש, ברית מול ברית.

בן-גוריון ניסה לערב בתוכניתו גם את ארצות-הברית. בעיצומו של משבר ההפיכות במזרח התיכון בחודש יולי 1958, הוא מזעיק את אבא אבן לחזור מחופשתו ולהתייצב בווינגטון, על מנת לדרוש מן הממשל האמריקני לסייע לישראל בהגשמת הברית הפריפריית. בן-גוריון הצליח אמנם לקבל את ברכתם של הנשיא אייזנהאואר ושל מזכיר המדינה דאלס, אשר המליצו בפני מדינות הפריפריה להיענות ליוזמותיה של ישראל. אך הוא קיווה שארצות-הברית תראה ביוזמה זו נכס אסטרטגי גם לעצמה, במסגרת מאמצייה לבלום את התפשטותה של ברית-המועצות במזרח התיכון, ומתוך כך תיאות סוף-סוף גם לערוב לגבולותיה של ישראל, לכל הפחות בכל הנוגע לסכנות המאיימות עליה מצדה של ברית-המועצות. אך הממשל האמריקני הוסיף לטעון, שדוקטרינת אייזנהאואר, שגובשה בראשית שנת 1957, מספיקה כערוכה כוללת למקרה של תוקפנות סובייטית, וסירבה לתת לישראל ערובות מיוחדות, פומביות ומפורשות.¹⁰⁹ בשיחה גלויה עם השגריר הבריטי בישראל מתלוננת שרת החוץ גולדה מאיר על כך שתגובתו של נשיא ארצות-הברית 'מעודדת אך אינה מספיקה משום שלא נעשתה באורח פומבי וכן אין לה אפקט הרתעתי'.¹¹⁰

מאמצייה של ישראל לגייס את 'המעגל החיצון' נשאו פרי בעיקר במישור הבילטרלי. במשך שנים לא מעטות זכתה ישראל ליחסים הדוקים וליתרונות מדיניים וכלכליים עם כל אחת משלוש מדינות 'המעגל', אך לכלל 'ברית' מרובעת לא הגיעו הדברים. רק במישור המודיעיני הצליחה ישראל להקים, ככל הנראה, מעין מוסד של קבע לחילופי מידע ולתיאום פעולות, שבו השתתפו איראן ותורכיה, המכונה באחד ממסמכי רשות הביון האמריקנית בשם הצופן 'טרִידֶנט'.¹¹¹

את כל המאמץ הזה ליצירת ברית פריפריית ולהשגת ערבויות של המערב ניתן

109. ראה דו"ח השגריר הבריטי בישראל על שיחתו עם עמיתו האמריקני במברק מס' 356 מיום 19 ביולי 1958, PRO, FO 371/134279, VR 10345/5; ראה גם תזכירו של בן-גוריון לנשיא אייזנהאואר מיום 22 ביולי 1958, תיק התכתבויות, אב"ג, ותשובתו של אייזנהאואר מיום 25 ביולי 1958, המובאת בשלמותה ביומן בן-גוריון, 26 ביולי 1958, שם. על התחמקותה של ארצות-הברית מהתחייבות מפורשת ראה יומן בן-גוריון, 5 באוגוסט 1958, שם.

110. ראה מברקו של השגריר הבריטי בתל-אביב על שיחתו עם גולדה מאיר, PRO, FO 371/134313. ראה בעניין זה גם את דיווחו של שגריר בריטניה בווינגטון על שיחתו עם פקידים בכירים במחלקת המדינה, PRO, FO 371/134313, VR 10345/8.

111. מידע זה מופיע אצל י' מלמן, דו"ח הסי.אי.אי על שירותי המודיעין והביטחון של ישראל, תל-אביב 1982, עמ' 57. זהו, ככל הנראה, דו"ח סודי שנתפס בידי המשמרות המהפכניים בטהראן, אשר 'כבשו' את השגרירות האמריקנית לאחר הפיכת חומייני. אמינות הפרסום לא אושרה מעולם, אך היא נראית סבירה למדי. בפרשה זו ראה גם: D. Raviv & Y. Melman, *Every Spy a Prince: The Complete History of Israel's Intelligence Community*, Boston 1990, pp. 81–85; I. Black & B. Morris, *Israel's Secret Wars: The Untold History of Israeli Intelligence*, London 1991, pp. 182–188.

להבין רק על רקע החלטתה של ממשלת ישראל לדבוק בסטטוס קוו. תשוקתו של בן-גוריון להשיג עבור מדינת ישראל גושפנקה מערבית לבטחונה לא יכולה להיות כרוכה אלא בנכונות לוותר ויתור סופי ומוחלט על כל חלום אירדנטי. לאחר 1957 היה בן-גוריון משוכנע, שאם ישראל יכולה לשמור על תנאי שביתת-הנשק של תש"ט על פי הפירוש שלה, עליה להסתפק בכך ולנסות לייצב תנאים אלו לטווח ארוך.

היחסים עם המדינות השכנות

ההזדמנות הראשונה להבהיר את מדיניות הסטטוס קוו, שנקטה ישראל בכל הנוגע ליחסיה הישירים עם מדינות ערב השכנות בסוף שנות החמישים, הזדמנה לישראל שבועות ספורים לאחר שכוחות צה"ל נסוגו משרם אל-שיח' ומרצועת עזה. בראשית אפריל 1957 איים קשר פרו-נאצריסטי על המשטר ההאשמי בירדן. רק אומץ רוחו ונאמנותם של חייליו הצילו את חייו של המלך חוסיין ואת משטרו. המלך סילק את ממשלתו השמאלית של סולימן נאבולסי וביטל בסופו של דבר גם את רוב צעדי הדמוקרטיזציה שנקט בשנה הקודמת ואשר גרמו למשבר.¹¹² המשבר היה קצר, אך בן-גוריון הפסיק להורות לצה"ל להתכונן להשתלטות על הגדה המערבית, אם הפיכה אשר תתחולל בעמאן תציב את ירדן בחזית אחת לצדו של נאצר ותסכן בכך את הסטטוס קוו ואת בטחונה של ישראל. בן-גוריון אף הזהיר את האמריקנים, שישראל עומדת לנקוט צעדים צבאיים לקדם את פני ההפיכה; אך זו נכשלה, והכוננות בצה"ל בוטלה במהרה.¹¹³ הרבה יותר משמעותי היה המשבר שפרץ שנה מאוחר יותר.

איחודה של סוריה עם מצרים במסגרת הקהילייה הערבית המאוחדת (קע"ם) בחודש פברואר 1958, המרד הפרו-נאצרי נגד משטרו של הנשיא כמיל שמעון בלבנון וההפיכה הרפובליקנית שהביאה לשלטון בבגדאד את הגנרל עבד אל-כרים קאסם בחודש יולי אותה שנה איימו לשנות את מפת המזרח התיכון מן הקצה אל הקצה ואיימו מחדש גם על משטרו של המלך חוסיין בעמאן. הממסד המדיני-בטחוני של ישראל הודאג ממכלול השינויים מרחיקי הלכת שחלו בתוך חודשים ספורים בסטטוס קוו המדיני והצבאי בשכנות כה קרובה לגבולה. בסקירה שהרמטכ"ל, רב-אלוף חיים לסקוב, סוקר בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ושאת תמציתה רשם בן-גוריון ביומנו, נאמר בין השאר: 'האחוד [של מצרים וסוריה] מאפשר התקפה משני עברים ועלינו להגדיל הניידות שתכשיר העברת כוחות שלנו מחזית לחזית'. מפקד חיל האוויר, האלוף דן טולקובסקי, מעריך שהתקפת האויב צפויה החל מסוף שנת 1959 או ראשית 1960.¹¹⁴

בן-גוריון נקט יוזמות דיפלומטיות שונות כדי להניע את המערב, ובראש ובראשונה את ארצות-הברית, לפעול לסיכולם או לפחות להגבלת נזקם של השינויים

112. גירסתו של המלך בדבר אירועים אלו מצויה בספרו: *King Hussein of Jordan: Uneasy Lies the Head*, London 1962, chaps. X, XI

113. מ' דיין, אבני דרך, עמ' 348.

114. יומן בן-גוריון, 31 במאי 1958, אב"ג.

המפליגים הללו. אך תהפוכות המשטרים הפנימיים בסוריה ובעיראק לא יכלו כשהן לעצמן להחשב הפרה של תנאי הסטטוס קוו, שישראל גרסה שיש לקיימם אף במחיר יוזמות צבאיות; אף שהיו מקרים לא מעטים שמעצמות התערבו התערבות צבאית על מנת לסכל שינויים רדיקליים במשטרים של מדינות בעלות חשיבות אסטרטגית, כמאמר הרומי המפורסם, 'מה שמותר ליופיטר אינו מותר לשור'. על פי הנורמות שרווחו בעולם לאחר ייסודו של האו"ם, לא יכלה ישראל לנקוט יוזמה צבאית רק משום שהמשטר במדינה שכנה השתנה, לפי דעתה, לרעתה.

לפי שעה לא חל עדיין ערעור של ממש בתחושת ההרתעה המחודשת שצה"ל רכש לעצמו בעקבות נצחונו בסיני ובעקבות עסקות החימוש הנדיבות שזכה להן מידי הצרפתים לפני המבצע וגם לאחריו. הנה על כן, בכל הנוגע לעצם התהפוכות בסוריה ובעיראק נאלץ בן-גוריון להסתפק במשלוח עצות והמרצות לשליטי המערב. בין וכה התברר שאת הנעשה אין להשיב, ואילו הסטטוס קוו לפי הגדרותיה של ישראל לא נפגע בפועל.¹¹⁵ בן-גוריון מורה לנהוג בסוריה בקשר לסכסוכי הגבול אשר התחדשו במהרה בצפון 'כאילו לא נתאחדו [עם מצרים] וכל זמן שהם [הסורים] לא יפרו את שביתת הנשק - גם אנחנו לא נעשה כך'.¹¹⁶

לא כן היה הדבר בכל הנוגע למצב הפנימי בממלכת ירדן. משהועמד משטרו של חוסיין בסכנה ישירה, נקטה ישראל צעדים יותר ממשניים, משום שהפיכה בעמאן הייתה מחוללת שינוי מפכני ומידי במערך הצבאי העומד ישירות מול ישראל, ובסמיכות קרובה למרכזי אוכלוסייתה ולנקודות התורפה האסטרטגיות שלה. בן-גוריון התיר לבריטניה להשתמש במרחב האווירי של ישראל על מנת להטיס לירדן את צנחניה, אך גם הורה לצה"ל להכין מבצע בגדה המערבית, והודיע למדינות המערב על כוונתו לפתוח במתקפה, אם מאמציהן הישירים בעמאן לא יישאו פרי.¹¹⁷

בכל הנוגע לכיבושה של הגדה המערבית היה בן-גוריון מלא היסוסים כרימון. העובדה שערביי רצועת עזה לא ברחו בעת המבצעים בסתיו 1956 הצביעה על כך שכיבוש הגדה המערבית עלול להוסיף כמיליון ערבים לשטחה של מדינת ישראל. 'הפעם הערבים לא יברחו', הוא מעיר נחרצות בדיון שכונס בלשכתו לדון 'על המצב המסוכן שנוצר עקב ההפיכה'.¹¹⁸ בן-גוריון גם לא סמך על כך שהמערב ישלים עם

115. תיאור מפורט של המשבר בקיץ 1958 ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, פרק י'. ראה גם הערכתו של ראש אמ"ן, האלוף יהושפט הרכבי, שהמצב בעיראק הוא בלתי הפיך, יומן בן-גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג.

116. שם, 13 במארס 1958.

117. על פרשת הטיסות הבריטיות בשמי ישראל ראה: מ' אורן, 'ישראל ושאלת הטיסות האנגלו-אמריקניות מעל ישראל לירדן, יולי-אוקטובר 1958', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 262-275; ראה גם את סקירתו המסכמת של השגריר הבריטי בישראל על אירועי שנת PRO, FO 371/143371, Annual Review of the British Ambassador to Israel, 1958 January 8th, 1958. ראה גם דיוני הקבינט הבריטי, PRO, CAB 128/32, 57, 59, 60, 61, 64.

118. יומן בן-גוריון, 14 ביולי 1958, אב"ג.

יוזמה התקפית של ישראל, וכמו כן חשש מהתפשטות המלחמה אל כל גבולותיה של ישראל. המטה הכללי של צה"ל הציע פעולה מוגבלת לכיבוש ירושלים והר חברון, אך בן-גוריון אישר בסופו של דבר רק את כיבוש השכונות הצפוניות של ירושלים הירדנית, לשם התחברות להר הצופים.¹¹⁹ אך גם יוזמה זו לא הייתה נחוצה, משנרגעו הרוחות בסוף הקיץ ומשטרו של חוסיין שב והתאושש.

באותם ימים מעלה בן-גוריון גם הצעה אלטרנטיבית, אשר תפתור, לדעתו, את הבעיה בלי לסבך את ישראל בשלטון על מיליון פלסטינים. הוא מציע למזכ"ל האו"ם ולארצות-הברית לפרז את הגדה המערבית בחסות האו"ם במקרה שמשטרו של חוסיין יתמוטט.¹²⁰ דיווחיו של השגריר הבריטי בתל-אביב בקיץ 1958 מלאים חרדות מפני כיבוש הגדה המערבית בידי צה"ל, העלול להתחולל מחמת פחדיה של ישראל מפני סגירת מעגל החנק הנאצרי סביבה ומתוך היוואשותה מקבלת ערובות מן המערב: 'With no heavy arms, no guarantee except vague statements ... Israel will undoubtedly prefer to be morally indefensible now to being militarily indefensible later' ('ללא נשק כבד, ללא ערבות מלבד הצהרות מעורפלות ... ישראל תעדיף ללא ספק להיות בלתי ניתנת להצדקה מבחינה מוסרית כעת, מאשר בלתי ניתנת להגנה מבחינה צבאית אחר כך').¹²¹

בחלקים אחרים של העילית המדינית בישראל נשמעו קולות רמים אשר תבעו לנצל את ההזדמנות ולהשלים את כיבושה של ארץ-ישראל השלמה. אנשי אחדות-העבודה העלו רעיונות אלו מתוך הקואליציה,¹²² ואילו בגין וחבריו מרחיקים לכת ומציעים 'לגרש כל צבא זר בגבולות ההיסטוריים משני עברי הירדן'.¹²³ בהצעה לסדר היום בכנסת מכרזו חבר הכנסת חיים לנדאו, איש 'חרות': 'אותו סטאטוס-קוו מהולל, עליו בניתם מאז קום המדינה את מדיניותכם – התמוטט לחלוטין'.¹²⁴ אך ההנהגה שקבעה את המדיניות הישראלית ראתה בכיבוש הגדה המערבית ברכה מפוקפקת ונשמה לרווחה כאשר התברר שאין היא נאלצת לעשות זאת. בדברי תשובה לאותו פולמוס שנתגלע בכנסת חוזר בן-גוריון ומצהיר במפורש בעניין זה: 'אנו רוצים לקיים את הסטאטוס-קוו, כל זמן שהדבר הזה אפשרי. אין ספק, שהסטאטוס-

119. הצעתו של הרמטכ"ל חיים לסקוב לכבוש אזור נרחב מצפון לירושלים ואת כל הר חברון הובאה בפני שר הביטחון בעיצומו של המשבר בעמאן. מספר חודשים מאוחר יותר נדון העניין שנית, כאשר הבריטים עזבו את עמאן ושוב התעורר החשש להתערבות סורית-מצרית, אך בן-גוריון היה מוכן לשקול רק פעולה מצומצמת ביותר, והוא מרבה לתת ביטוי לחששותיו ביומנו. ראה יומן בן-גוריון, 16 ו-19 באוגוסט ו-7 באוקטובר 1958, אב"ג.

120. ראה פרוטוקול שיחה מיום 30 באוקטובר 1958, תיק פגישות, אב"ג; וראה גם בדו"ח השנתי של השגריר הבריטי בישראל לשנת 1958 (לעיל, הערה 117).

121. ראה מברק השגריר הבריטי בתל-אביב אל משרד החוץ בלונדון, מס' 538 מיום 28 באוגוסט 1958, PRO, FO 371/134279, VR 10345/8.

122. יומן בן-גוריון, 28 ביולי 1958, המביא ציטוטים משיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, אב"ג; ראה גם שם, 4 בנובמבר 1958.

123. שם, 21 ביולי 1958.

124. דברי הכנסת, 24, 8.9.1958, עמ' 2619.

קוו מתערער. אבל כל זמן שאפשר לקיים אותו, אנו רוצים לקיים אותו.¹²⁵
 בפגישה אישית בין גולדה מאיר לבין סלווין לוויד, שר החוץ הבריטי, שהתקיימה
 באותו קיץ אומרת לו השרה הישראלית בדרכה הבוטה: 'We all pray three times a
 day for King Hussein's safety and success' ('כולנו מתפללים שלוש פעמים ביום
 לבטחון המלך חוסיין ולהצלחתו').¹²⁶

את הפרשה כולה מסכם בן-גוריון בפני חבורה מעוזריו הבכירים: 'בשבילנו הדבר
 הכי טוב היה לו היה נשאר סטטוס קוו. אז לא [היה לנו עסק לא] עם מצרים, לא עם
 סוריה ולא עם עירק, אלא רק עם מדינה חלשה שאין פחד ממנה'.¹²⁷ ביומנו הוא
 רושם, בתגובה לדברים שאמר יגאל אלון לפרופ' דיקין מאוקספורד בזכות ההצעה
 לכבוש את הגדה המערבית: 'האם יגאל אינו יודע שתוספת מיליון ערבים לישראל
 עלולה להביא קץ למדינה?'.¹²⁸ גם השגריר הבריטי הבחין היטב באינטרס הבסיסי של
 ישראל בשימורו של הסטטוס קוו בגבול ירדן. הוא כותב למשרד החוץ הבריטי,
 שהאירועים בירדן שכנעו את בן-גוריון בחשיבות שמירתו של המצב הקיים: 'They
 confirmed his recognition that the preservation of the status quo in Jordan ...
 was vital to his country's survival' ('הם מאשרים את הכרתו כי שימור הסטטוס קוו
 בירדן הוא חיוני להשרדותה של ארצו').¹²⁹

* * *

יציבותו של הסטטוס קוו נבחנה מחדש גם בגבול הדרומי. בעקבות פעולת תגמול
 שערך צה"ל נגד הכפר תאופיק בגולן הדרומי במחצית חודש פברואר 1960, שילח
 נאצר לקדמת סיני כ-500 טנקים וכוח של כ-50,000 חיילים. צה"ל הופתע ממהלך זה,
 ובמשך עשרים וארבע השעות הראשונות למשבר לא היו לו כוחות מספיקים להגן על
 הנגב בפני פריצה אפשרית של הכוחות המצריים. 'הכל תלוי בחיל האוויר', כותב
 האלוף יצחק רבין למפקד חיל האוויר האלוף עוזר וייצמן.¹³⁰ אך במהרה ערך צה"ל
 גיוס חלקי של מילואי השריון, ריכז בנגב למעלה מ-100 טנקים וכן יחידות רגלים,
 ואותת בחשאי לנאצר, שישראל לא תסבול את היערכותו של השריון המצרי בקדמת
 סיני. מבצע ישראלי זה נודע בשם הצופן 'רותם', והוא הוכיח לפיקוד העליון של
 צה"ל, שהרתעתו עומדת בעינה. כעבור פחות משבועיים החזיר נאצר את גייסותיו אל
 מעבר לתעלה, וצה"ל שיחרר את המילואים. המשבר עבר, והסטטוס קוו שכלל, עתה
 התברר ללא כל ספק, את פירושו האפקטיבי של חצי האי סיני, נשמר.

למשברים אלו היה ערך רב בתהליך הגדרתו המדויקת של הסטטוס קוו, הן כלפי
 פנים והן כלפי חוץ. 'קווים אדומים' אף פעם אינם ממש אדומים, כל עוד הם רק

125. שם, עמ' 2626.

126. ראה דו"ח שר החוץ הבריטי על שיחתו עם גולדה מאיר, PRO, FO 371/134348.

127. פרוטוקול שיחה מיום 30 באוקטובר 1958, תיק פגישות, אב"ג.

128. יומן בן-גוריון, 7 באוקטובר 1958, שם.

129. דו"ח שנתי של השגריר הבריטי בישראל, לשנת 1958 (לעיל, הערה 117).

130. י" רבין, פנקס שרות, תל-אביב 1979, עמ' 107.

בבחינת מדיניות עקרונית. רק כאשר הניסיון המעשי מאשר אותם מכוחן של החלטות אופרטיביות אמינות, הם הופכים ונצבעים בצבע אדום בולט. 'קווים אדומים' הם גם מסימניו המובהקים של ניסיון לשמור על סטטוס קוו. 'קווים אדומים' מגדירים מצב קיים, לא ניסיון לשנותו.¹³¹

הן בפרשת הסכנות שניצבו בפני המשטר ההאשמי בירדן בשנת 1958 והן בפרשת 'רותם' לא נשקפה סכנה מידית לסטטוס קוו הטריטוריאלי, משום שהערבים, ובראש ובראשונה ג'מאל עבד אל-נאצר, טרם ראו את עצמם מוכנים להתמודדות מכרעת נגד ישראל. הסכנה העיקרית שהלכה והתפתחה נגעה לממד הרביעי של הסטטוס קוו, דהיינו לתחום יחסי הכוחות והיערכותם. הקמת קע"ם, החשש מפני התמוטטות המשטר בירדן, כמו גם ריכוז כוחות מצריים בקדמת סיני, עלולים היו להקנות ליריביה של ישראל יתרונות אסטרטגיים ניכרים ולהגדיל את סיכוייהם לנצח במלחמה בעתיד, כאשר זו תפרוץ. ישראל העריכה סכנה פוטנציאלית זו כבלתי נסבלת מבחינתה ואיימה מחדש לשנות את המתאר הטריטוריאלי על מנת לסכל, ולו באופן חלקי, אותם יתרונות שהאויב עלול היה לרכוש לעצמו על ידי תמרונים מדיניים וצבאיים שונים בשטחים הנתונים לריבונותו. אולם כמי שהעדיפה את הסטטוס קוו, הדגישה ישראל את האיום, לא את הפעולה. ההרתעה הייתה תכלית המהלכים, לא עצם שינויו של הסטטוס קוו. צלילי האירדנטה חזרו להיות נחלת המקלות האופוזיציוניות.

התלות וההתניה הקיימות תמיד בין ממדיו השונים של הסטטוס קוו חזרו ועלו על סדר היום גם ב-1958. הישרדותו של המלך חוסיין ונסיגת הכוחות המצריים מסיני במבצע 'רותם' נגרמו על ידי גורמים שונים, אך לא הפחות שבהם היה ההערכה של המנהיגות הערבית, שעדיין אין היא מסוגלת להביס את צה"ל. פיקוד צה"ל רשאי היה להעריך בעקבות נסיונות אלו, שכושר ההרתעה, ששוקם במבצע קדש, עדיין עומד בתוקפו. הבעיות העיקריות שניצבו בפני ישראל בשנות השישים התעוררו דווקא בגבול הצפון, שלגביו לא רווחו בישראל הלכי רוח אירדנטיים. בעיות אלו היו קשורות עם המחלוקת על ניצולם של מי הירדן ועם משמעות ריבונותה של ישראל באזורים המפורזים שבתוך הקו הירוק. דהיינו, עתה שבו ועלו למעלה שני הממדים האחרים של הסטטוס קוו: חופש הפעולה בתוך תחומי הריבונות והשליטה במשאבים חיוניים הנמצאים מחוץ להם. אך סיפור זה שייך יותר למורד התלול שהולך, בסופו של דבר, למלחמת ששת הימים ולשינוי היסודי שיחול בעקבותיה בסטטוס קוו שנוצר בסיומה של מלחמת תש"ח, ושעליו נסב עיקר דיוננו.

סיכום

בעשור השנים הראשון לקיומה הייתה מדיניות ההגנה על הישגי תש"ח כרוכה גם בכך שלכל הפחות מאז הסתלקותו של משה שרת מן הבמה לא עסקה ממשלת ישראל

131. ראה: מ' בר, קווים אדומים, פרק ה'. פרטים נוספים על מבצע 'רותם' ראה: א' שיף וא' הבר, לקסיקון לבטחון ישראל, תל-אביב 1976, עמ' 82.

בחיפוש דרכים לפתרון הסכסוך עם הערבים מיסודו. השיקולים נגעו על פי רוב לשאלה איך תעמוד ישראל בסכסוך, אם זה יתלקח לכדי מלחמה של ממש, ולא כיצד ניתן לסלקו מעיקרו. אך נראה שלמעשה לא הייתה לישראל באותה תקופה אלטרנטיבה של ממש, הן משום שהעולם הערבי עדיין לא הסכין עם עצם קיומה של המדינה והן משום שממשלות ישראל לא ראו עצמן מסוגלות לשלם תשלום משמעותי למען הסדר של פשרה במונחים טריטוריאליים או במונחים של החזרת פליטים לשטחה. ראינו שבמשך רוב שנותיה הראשונות, למעט תקופה קצרה, ניהלה ישראל מדיניות של הגנה על הסטטוס קוו מתוך הכרעה שנבעה מן ההכרה של מנהיגיה, שלא כדאי לה ואף לא יותן לה לבלוע יותר ממה שבלעה בתש"ח, אך כפי שהראו תוצאות מערכת סיני, גם בזאת לא הייתה לה בעצם ברירה אחרת. זו הייתה המדיניות היחידה שהייתה מעשית באותן שנים. במאי 1967 התמוטטה המדיניות הזו, אך מלחמת ששת הימים פתחה בפני ישראל אלטרנטיבות חדשות.

בפני ישראל לא הייתה פתוחה מדיניות אלטרנטיבית בתקופה שאותה בחנו, אך צריך גם להוסיף ולציין, שבחשבון אחרון זכתה מדיניות הסטטוס קוו שלה להצלחה. היא נחלה הצלחה משום שהיא אפשרה לישראל להפוך לעובדה מוצקה במזרח התיכון, הן מצד אוכלוסייתה, יישובה וכלכלתה והן מבחינת כושר ההתגוננות שלה לטווח ארוך. אכן, לא לשווא חששו הערבים מן היתרונות שהתמשכותו של משטר שביתת-הנשק תקנה לישראל וניסו להצר את צעדיה. מאבקיה של ישראל לאורך אותה תקופה סיכלו בחשבון הסופי את נסיונותיהם אלו של הערבים. את התקופה 1949-1967 ניתן אפוא לכנות בשם תקופת ההגנה על הישגי תש"ח, וניתן לציין שמדיניות הביטחון של ישראל באותה תקופה הוכיחה את יעילותה לממש את מטרתה המרכזית הזו. חרף קשיים ובעיות לא מעטים, הצליחה מנהיגותה של ישראל לנווט את האירועים בדרך שהשאירה בידי המדינה את הכושר הבלתי מופרע לצמוח, להתבסס ולהגיע להישגים, שנצחונה במלחמת ששת הימים היה רק הביטוי הצבאי החיצוני להם. את עיקר ההישגים יש למצוא דווקא בתחומי הכלכלה, החברה, התעשייה, החקלאות וגיבושו של העם שהתקבץ בהמוניו אל מולדתו העתיקה.

לסיכום פרשה זו מן הראוי להוסיף הבהרה: מבחינת יחסו של בן-גוריון אל נושא עיונו, יש לחלק את עשר שנותיה הראשונות של מדינת ישראל לארבע תקופות בעלות אפיון שונה. בימי מלחמת העצמאות שלט בכיפה בכל שיקוליו של מי שבסופו של דבר קבע את המהלכים המדיניים והצבאיים של ישראל הרצון להרחיב ככל האפשר את תחומי הריבונות הישראלית המתרקמת. הייתה זו מדיניות אקספנסיוניסטית מובהקת. אך החל מסיומו של מבצע 'חורב', ומשעה שניאותו הערבים לשאת ולתת עם ישראל על הפסקת הלחימה, נוקט בן-גוריון מדיניות סטטוס קוו קפדנית. תקופה זו נמשכת עד לפרישתו הזמנית והליכתו לשדה בוקר. התקופה השלישית, שאותותיה הראשונים מורגשים במהלך שנת 1954, הייתה נתונה בסימן של ספקות הולכים וגוברים בדבר התועלת והיציבות של הסטטוס קוו ורצון גובר לשנותו מיסודו ולהתוות מחדש אף את גבולותיה של המדינה. תקופה זו נגמרה עם הנסיגה מעזה ומשרם אל-שיח', כאשר הסטטוס קוו שנקבע בתש"ט שוקם על פי תביעותיה

של ישראל. התקופה הרביעית מתאפיינת במאמץ מתמיד לשמור על הסטטוס קוו המשוקם. היוצא מתיאור זה הוא, שלהוציא תקופה שלא ארכה יותר משנתיים (1955–1957) דבק בן-גוריון, ואתו מדינת ישראל הרשמית, במדיניות סטטוס קוו. אך אפילו במשך אותה סטייה קצרת-ימים שסטה בן-גוריון מנאמנותו לסטטוס קוו, יותר משאופיינה מדיניותו בנחרצות להרחיב את הגבולות, הייתה זו תקופה של לבטים, חרדות והיסוסים. המעיין במכלול התבטאויותיו של בן-גוריון, ולא כל שכן במכלול הכרעותיו בשנים 1955–1957, יגיע אל נכון למסקנה שהמעבר של כוונות ההתפשטות ממאווי והרהור גרידא לרצון קונקרטי המתורגם להוראה תפעולית לא היה חד וחלק והיה מלווה במוחו של בן-גוריון בהיסוסים בלתי פוסקים. את ההכרעה לצאת למערכת סיני קיבל בן-גוריון רק בדקה התשעים, ומשאולץ לוותר על רצועת עזה במארס 1957 ניכרה בו אנחת רווחה.¹³²

מסקנתו של ראודור מנור, ש'מושג הגבולות בדימויי בן-גוריון הוא מושג חד-ממדי' וכאילו סבר בן-גוריון במשך כל אותה תקופה שהגבולות הרצויים של מדינת ישראל מתפרסים עד לתעלת סואץ מדרום, לנהר הליטאני מצפון ולירדן ממזרח, אינה נראית לי נכונה, לא רק משום שהיא משרטטת תמונה שאינה תואמת את אישיותו הפרגמטית והזהירה של בן-גוריון, אלא גם משום שסך כל העדויות המפורטות בדבר השקלא והטריא שניהל בינו לבינו לאורך כל אותה תקופה מביא אותנו למסקנה הפוכה: להוציא תקופה קצרה בשנים 1955–1957, סבר בן-גוריון שגבולות שביתת-הנשק שבהם החזיקה ישראל הם הרע במיעוטו, וטובת ישראל דורשת לקיימם ככל הניתן.

132. תיאור לבטיו של בן-גוריון בסוור ראה: מ' בר-און, אתגר ותגרה, פרק כ"ח; לעניין זה ראה גם: מ' גולני, 'דיין מוביל למלחמה: מקומו של הרמטכ"ל בהחלטת ממשלת ישראל לצאת למלחמה באוקטובר 1956', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 117–135.

מדיניות ארצות ערב כלפי המהלכים הדיפלומטיים בשאלת ארץ-ישראל 1947–1949

אילן פפה

בחודש פברואר 1947 העבירה ממשלת הוד מלכותו את שאלת ארץ-ישראל לידי ארגון האומות המאוחדות. הארגון הטיל את הטיפול בבעיה על מועצת הביטחון, וזו, בדומה לממשלת בריטניה לאורך כל תקופת המנדט, ראתה בהקמת ועדה את האמצעי הטוב ביותר להתמודדות עם האתגר של מציאת פתרון לשאלת ארץ-ישראל. אחת-עשרה מדינות החברות באו"ם נתבקשו לשלוח את נציגיהן לוועדת האו"ם המיוחדת לעניין ארץ-ישראל (אונסקו"פ). למרות ההרכב המגוון הזה, הותוו מהלכיה של ועדה זו, מאחורי הקלעים, על ידי המשלחת האמריקנית ובידיעתם של הרוסים. למרות המלחמה הקרה בין שני הגושים, בעניין ארץ-ישראל עמדות שתי המעצמות לא היו רחוקות זו מזו.

חברי הוועדה היו חסרי ניסיון בכל הקשור למזרח התיכון בכלל ולארץ-ישראל בפרט. את שיעורם הראשון בפוליטיקה הסבוכה של ארץ הקודש קיבלו במושבם הראשון. הם זימנו לניו-יורק את נציגי שני המחנות הנצים לשטוח את טענותיהם ולהציג את עמדתם בפני הוועדה.¹ אבא הלל סילבר ייצג את הצד הציוני, ואילו הנרי קטן את הצד הפלסטיני. קטן ניסה לשכנע את הוועדה, שתפקידה 'לחקור את החוקיות, התוקף והמוסריות של החלטת בלפור'; סילבר דיבר בעיקר על תרומתה של היהדות לציוויליזציה האנושית וביקש מהוועדה לתת ליהודים מדינה משלהם. 'ודאי תסכימו', טען, 'כי העם היהודי כמו כל עם אחר, שהוכיח את לאומיותו ועצמאותו, ושנציגיו מופיעים לפניכם, זכאי אף הוא למדינתו', קטן דרש את הקמתה של מדינה ערבית עצמאית בכל ארץ-ישראל.² שלושים שנה לא הצליחו הבריטים לגשר מעל הפער הזה; אבל 11 החברים לא אמרו נואש.

בטרם שמו פעמיהם לארץ השסועה, נפגשו חברי המשלחת עם נציגי שתי

1. הפגישה התקיימה ב-28 באפריל 1947, ראה: J. Garcia-Granados, *The Birth of Israel*, New York 1948, p. 26

2. ראה: J. Cohen, *Palestine and the Great Powers, 1945–1948*, Princeton 1982, p. 260

המעצמות הגדולות. הללו לא הסתירו את תמיכתם בעמדה הציונית, שגרסה כי חלוקת הארץ לשתי ישויות היא הפתרון הטוב ביותר לסכסוך.³ בקיץ 1947 הגיעו לארץ ישראל, ומיד החלו בסדרה של פגישות.

כבר בניו-יורק הבהיר הנרי קטן לוועדה, שאין היא זקוקה למסע לארץ-ישראל, משום שבעצם הגעתה יש הטיה לטובת הצד היהודי: הביקור בארץ משמעו שעמדת הציונות לגבי הארץ תקפה לפחות באותה מידה כמו עמדת הערבים בארץ-ישראל. קטן, כמו גם חברי הוועד הערבי העליון, כמו גם חברי הוועדה הפוליטית של הליגה הערבית, שכללה את ראשי המדינות הערביות, לא הסכימו לכך שחוקיות זכותם של הערבים על ארץ-ישראל תעלה לדיון. כנציג הפלסטינים הסכים קטן רק לבדיקה של השאלה כיצד מתיישבת נוכחותם של היהודים עם זכות זו. אך הוועדה בכל זאת הגיעה לארץ, ועל כן הוחרמה על ידי הצד הפלסטיני.⁴

היסטוריונים פלסטינים יטענו לימים, כי המנהיגות הפלסטינית דאז ידעה אל נכון מה יהיו מסקנותיה של הוועדה. יש מידה רבה של היגיון בהנחה זו. ועדת החקירה הקודמת לשאלת ארץ-ישראל מטעמן של בריטניה וארצות-הברית אותתה על כיוונו של פתרון שיתקבל על דעת מייצגי הקהילייה הבינלאומית. הוועדה האנגלו-אמריקנית קשרה ישירות בין גורל שארית הפליטה לבין זה של היישוב היהודי בארץ-ישראל. אפילו גורמים שגילו בעבר אהדה לעניין הפלסטיני לא יכלו להתעלם מן השואה ומן הצורך למצוא מפלט לשרידיה. הוועדה האנגלו-אמריקנית רמזה, כי הפתרון הנאות ביותר לעקורים היהודים הוא יישובם בארץ-ישראל. כמובן ניתן לטעון, במבט לאחור, כי השתתפותם של הפלסטינים במהלך של האו"ם הייתה מביאה לתוצאה אחרת של דיוני אונסקו"פ, משום שייתכן שהייתה תורמת לשכנוע חברי הוועדה בצדקת העניין הפלסטיני, אך דומה כי ההנהגה הפלסטינית חסרה את הפרגמטיזם שהצעיד את הציונות קדימה מאז 1882.

באמצעות הרדיו הממשלתי קראה הוועדה למנהיגים מקומיים להופיע בפניה ולשאת את דברם. אך עד לסיומו של ביקורה לא ניתנה ולו עדות אחת פלסטינית רשמית בפני הוועדה. בצר לה פנתה הוועדה, לאחר היסוסים לא מעטים, לדיפלומטים ערבים בירושלים, וכך לפחות ברישומיה של הוועדה מופיעה עדות ערבית כלשהי מארץ-ישראל ומצטיירת כביכול תמונה מאוזנת.⁵ עמדותיהם של הפלסטינים היו ידועות לחלק מחברי הוועדה, אך מיעוטם בהחלט לא היה מודע למהותן או לטיבן ורצה לשמוע את הנימוקים החוקיים והפוליטיים לקיומן.

תגובת מנהיגות היישוב עמדה בניגוד גמור לעמדת הפלסטינים. עמדתה החיובית תרמה לנטייתם של הוועדה לצד הציונות; נטייה שהתחזקה בעקבות פרשת האונייה

3. ראה: A. Krammer, *The Forgotten Friendship*, Illinois 1974, p. 17.

4. ראה את המקורות הערבים הבאים: אכרם זועיתר, אל-קדיה אל-פליסטיניה (הבעיה הפלסטינית), קאהיר 1965, עמ' 190; תיסיר ג'בארה, דראסאת פי תאריח פילסטין אל-דחית' (עיונים בהיסטוריה הפלסטינית המודרנית), ירושלים 1987, עמ' 150.

5. J. Garcia-Granados, *The Birth of Israel*, p. 40.

אקסודוס ובעקבות ביקור הוועדה במחנות העקורים באירופה.⁶ אך כאמור, לא פחות חשובה הייתה העמדה הפלסטינית השלילית כלפי הוועדה. חברי הוועדה התרשמו כי לא קיימת למעשה עמדה פלסטינית אחת וברורה. ברגע כה מכריע בתולדות תנועתם התקשו הפלסטינים להתאחד ולהציע עמדה עקיבה (קוהרנטית). יתרה מכך, המנהיגות המקומית העדיפה להותיר את היוזמה הפוליטית בארץ-ישראל בידי הליגה הערבית. לא היה בכך תקדים היסטורי: בשנות השלושים היו אלה שליטים ערבים חיצוניים שלחמו את מלחמתם הפוליטית של הפלסטינים. משנת 1945 הוועדה הפוליטית של הליגה הערבית הובילה את המהלך הדיפלומטי של הערבים; לעתים קרובות ללא כל תיאום עם הוועד הערבי העליון הפלסטיני. כך קרה גם במקרה של אונסקו"פ: הליגה לא החרימה את דיוני אונסקו"פ ויצרה בקרב נציגי האו"ם תחושה, כי אכן הצליחו לשמוע את עמדות שני הצדדים בסכסוך. וכך אירע שעבור האו"ם והמעצמות, הסכסוך, שהתגלע עם עזיבת הבריטים את ארץ-ישראל, נתפס כמאבק צבאי ודיפלומטי בין העולם הערבי והישות היהודית ולא כעימות ציוני-פלסטיני.

ביולי 1947 נפגשו בביירות נציגי עיראק, סעודיה, סוריה, לבנון, מצרים ותימן עם חברי אונסקו"פ.⁷ נציגים אלה גילו עד מהרה, כי רק החבר ההודי באונסקו"פ, סר עבד אל-רחמן, החזיק בעמדות פרו-ערביות.⁸ לא ייפלא אם כן, שבמקום התפתח דו-שיח מתוח של חירשים. ודומה שגם עבד אל-רחמן התקשה לתמוך בעמדה הערבית, שכללה דחייה של מתן נציגות פוליטית כלשהי ליהודים בארץ-ישראל, דרישה להפסקה מידית של ההגירה היהודית ושל קניית האדמות על ידי הסוכנות היהודית, וכמובן תביעה למדינה ערבית בכל חלקי ארץ-ישראל המנדטורית.⁹ קשה לומר, שהנציגים הערבים, רובם שרי חוץ, גילו עניין של ממש בדיוני אונסקו"פ. כפי שמגלה יומנו של אחד המשתתפים בפגישת ביירות, חבר המשלחת הסורית ולימים שר החוץ, עאדל ארסלאן, עיקר דאגתם של המנהיגים הערבים הייתה לנסות ולהבין את המסתתר מאחורי כוונותיהם של יריביהם בתוך העולם הערבי.¹⁰

לשמחתו של השליט העבר-ירדני, המלך עבדאללה, הסכימה הוועדה להתייחס אליו כאל תחנה נפרדת במסעה באזור. עבדאללה סירב להשתתף בפגישת ביירות, בתואנה שארצו אינה חברה באו"ם. לאמיתו של דבר, עבדאללה היה בעיצומו של משא ומתן על חלוקת ארץ-ישראל הבתר-מנדטורית בינו לבין היהודים, ולפיכך לא הרגיש צורך להיות חלק מהמאמץ הערבי הכולל. הקרע הבולט במחנה הערבי תרם אף הוא לרושם השלילי שיצרו הפלסטינים בקרב הוועדה שעליה הוטל לחרוץ את גורל פלסטין.¹¹

6. ראה: I. Pappe, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951*, London-New York 1992, pp. 24-26

7. ראה את זכרונותיו של האמיר עאדל ארסלאן: יוסוף איבש (עורך), מוד'כראת אל-אמיר עאדל ארסלאן, ביירות 1983, 16-24 ביולי 1947, עמ' 687-688.

8. שם, שם.

9. ראה: J. Baghdad to FO, 24 July 1947, PRO, FO 371/61876, E6730

10. י' איבש (לעיל, הערה 7). אין הבדל גדול בין דיווחי גרנאדוס, חבר הוועדה, לבין דיווחי ארסלאן לגבי האווירה בשיחה.

לאחר שביקרה במחנות העקורים היהודים באירופה חזרה הוועדה לז'נבה, ושם הסכימה על הגשת שני דו"חות נפרדים לעצרת האו"ם: דו"ח רוב חברי הוועדה, שהמליץ על חלוקה; ודו"ח של מיעוט חברי הוועדה, שקיבל את עמדת הערבים עם עידון מסוים והמליץ למעשה על מדינה ערבית בארץ-ישראל, שבתוכה מיעוט לאומי יהודי גדול.

כאשר התפרסם הדו"ח העיקרי בספטמבר 1947, לא הוכה העולם הערבי בהלם: התוצאות נחזו כבר קודם לכן. אך דומה כי בכל זאת לקח אחד נלמד בצד הפלסטיני: החרמת דיוני הוועדה הייתה משגה חמור. וכך בתחילת ספטמבר 1947 שלח הוועד הערבי העליון את נציגו לאו"ם, ומסופו של אותו חודש אנו עדים למעורבות גדולה יותר של הפלסטינים בדיוני הארגון. אך הפער בין כוונותיו של הארגון ליעדי הפלסטינים נותר רחב כשהיה. הנציגות הפלסטינית דחתה את שני הדו"חות של הוועדה. דו"ח המיעוט הוא חלוקה מוסווית, קבע נציגם של הפלסטינים.¹² הדיפלומטים הערבים באו"ם היו פחות עוינים ובלאו הכי הם היו אלה שנתפסו כבני-הפלוגתא בשאלת ארץ-ישראל. הדיפלומטים הערבים ראו בדו"ח המיעוט את הרע במיעוטו ולחמו לאימוצו בידי העצרת הכללית. במקביל ניסתה הליגה הערבית לגבש מדיניות אחידה ברורה יותר ולהציע חלופה לכל המהלך הדיפלומטי. באוקטובר 1947 ניסו העיראקים לעניין את ממלכת סעודיה בפנייה משותפת ודחופה לארצות-הברית, שמטרתה הייתה לעכב את הדיונים באו"ם.¹³ ייתכן שכבר אז חשו, כי בדיבורים לא יוכלו לעמוד מול נחישות האו"ם לחלק את הארץ המובטחת.

במבט לאחור, דומה כי להחלטה של הערבים, להסתפק במאבק למען דו"ח המיעוט, היו השלכות מרחיקות לכת. הם לא השתתפו כלל ועיקר בעיצוב מפת החלוקה, מקום שם ייתכן שהיו זוכים להישגים כלשהם. החלטה 181 הוכנה ללא מעורבות כלשהי מצד הערבים. יתרה מכך, ארבעה ימים לפני ההצבעה המכרעת בעצרת האו"ם, שנועדה ל-29 בנובמבר 1947, נפתח פתח לאימוצה של החלטה חלופית, שהמליצה להעניק שהות נוספת לאו"ם לדון בתקפותו של רעיון החלוקה. אך משום שלא השתתפו בהכנת תוכנית החלוקה, לא ידעו הדיפלומטים הערבים עד כמה עדין היה האיזון בין תומכיו הנלהבים של רעיון החלוקה לבין מחנה המהססים.¹⁴ רק יום אחד לפני ההצבעה הובן במחנה הערבי כי יש לעשות מאמץ לדחותה. נציג עיראק, פאד'ל אל-ג'מאלי, ביקש את כינוסה של ועדה נוספת לחקר שאלת

11. ראה: A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan*, Oxford 1988, pp. 91–95.

12. מתוך הארכיון של חאג' אמין אל-חוסייני, כפי שמצוטט אצל: פלאח ח'אלד עלי, אל-חרב על-ערביה אל-אסראיליה, 1948–1949, ותאסיס אסראיל (המלחמה הערבית הישראלית 1948–1949 והקמת ישראל), קאהיר 1982, עמ' 16, הערה 3.

13. ראה: *Foreign Relations of the United States [FRUS], 1947*, vol. 5, Jedda to State Department, 9 October 1947, pp. 1192–1194.

14. ראה: Plenary Meetings of the General Assembly, 126th meeting, 28 November 1947, Un Official Record, vol. 2, pp. 1390–1400.

פלסטיין.¹⁵ אך באותו יום שבו נזקקו הפלסטינים לתומכים הרהוטים ביותר בעניינם, הופיע רק אל-ג'מאלי כנואם מטעמם. זולפיקאר ח'אן, נציג פקיסטאן, משפטן בעל יוקרה עולמית, לא אמר את דברו בגלל סכסוך פנימי בין המשלחות הערביות: המשלחות הערביות לא הצליחו לסכם ביניהן מי יהיה הדובר מטעמן. הסוכנות היהודית למדה על מחלוקת זו מפי מודיע, שהשתתף במפגשי התיאום של המשלחות הערביות. המידע הזה נוצל על ידי הסוכנות לשכנע משלחות אחרות, כי אין טעם בדחייה נוספת בדיונים.¹⁶

לאחר שהתקבלה החלטת החלוקה הסתיימו למעשה מאמצי השלום של האו"ם בשלב זה. הליגה הערבית הכריזה על כוונתה להילחם בכוח כנגד החלטת החלוקה. אך דווקא בתקופה שבין קבלת ההחלטה ועד לסיום המנדט נטה האו"ם להשתכנע בצדקת חלק מטענות הערבים, לא משום שהתגלתה תקפותן המוסרית או הפוליטית, אלא משום שהתפתחות מלחמת האזרחים בשטח הוכיחה, כי ההחלטה יצרה מצב של מלחמה ולא מנעה אותו. אך הוועד הערבי העליון, שהוזמן להשמיע שוב את דברו, חזר למדיניות ההחרמה.¹⁷ אולי בקרב כמה מראשיו ניטעה התקווה, כי יהיה בכוחו של העולם הערבי למנוע את מימוש ההחלטה. היה זה רק המלך עבדאללה שהמשיך במאמץ למצוא הסדר פוליטי לסכסוך, והצליח, לדעתנו, להגיע להבנה עם הצד היהודי על חלוקת ארץ-ישראל. ההבנה הזו השפיעה רבות על תוצאות המלחמה ועיצבה את הבסיס לעמדותיו של עבדאללה כלפי תהליך השלום לאחר המלחמה.¹⁸ כך או כך, למרות היסוסים מצד ארצות-הברית שהגיעו לשיאם באימוץ זמני של רעיון הנאמנות כפתרון עדיף על חלוקה, בעזרתו של הנשיא טרומן דבק האו"ם לבסוף בהחלטת החלוקה. אבל הארגון לא ראה בהחלטה סוף פסוק, והיה מוכן להמשיך במאמציו ליישוב הסכסוך במקרה שהעולם הערבי אכן יממש את איומו לצאת למלחמה.

אחת התופעות המרתקות הקשורות למלחמת 1948 היא נכונותו של האו"ם לפתוח במאמצי שלום מיד עם פרוץ הקרבות. אין כוונתי דווקא ללחץ על הצדדים להסכים להפסקת אש, כי אם למאמץ להציג תוכנית חלופית להחלטת החלוקה. המאמץ נכשל וההיסטוריון מתפתה לחרוץ דעה מי אשם – שאלה לגיטימית בהיסטוריוגרפיה המודרנית. אנו ננסה בניתוחנו זה להסתפק בתיאור העמדה הערבית וברמיזה

15. ראה: Baghdad to FO, 17 November 1947, PRO, FO 371/61888; *FRUS* 1948, vol. 5, PSS Statement, 19 January 1948, p. 548

16. "פרוינדליך, 'המדיניות הציונית לקראת הקמת המדינה, אוגוסט 1946–מאי 1948', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986, עמ' 207, הערה 202. כמיל שמעון קרא לעצרת לדחות את ההצבעה ולעיין בהצעה חדשה, אבל יוזמתו נדחתה. ראה: עצאם סאחניני, פלסטיין – אל-דולה (פלסטיין המדינה), עכו 1986, עמ' 198.

17. מ' שרת, בשער האומות, תל-אביב 1958, עמ' 147–150.

18. ראה: א' פפה, 'יצירתו של עבר הירדן הגדול: הירדניזציה של הגדה המערבית', קתדרה, 57 (ספטמבר 1990), עמ' 163–184.

לאופציות שנפתחו ולא מוצו במהלך המסע אל השלום, ושבתיעודן יש מעין תשובה חלקית לשאלת האשם.¹⁹

החיפוש אחר השלום הופקד בידי של המתווך הרוזן פולקה ברנאדוט. ב־20 במאי 1948 הוא מונה לתפקיד בידי מועצת הביטחון וב־11 ביוני הצליח לשכנע את הצדדים להסכים להפוגה. תוכניתו לפתרון הסכסוך הושפעה ממיקומם של הכוחות בהפוגה זו. הגליל, שיועד למדינה הערבית, לא נפל בידי כוחות ערביים, ואילו הנגב, שיועד למדינה היהודית, נפל בחלקו בידי המצרים. על כן ראשית יש להפוך את החלטת החלוקה ולתת בידי הערבים את הנגב ובידי היהודים את הגליל. אבי הרעיון הזה היה נציג ארצות-הברית לאו"ם, פיליפ ג'סופ, ותומכיו הגדולים היו הבריטים, שרצו רצף טריטוריאלי בין ירדן למצרים. גם הצלחותיו של עבדאללה בירושלים הרשימו את ברנאדוט, ועל כן סבר שהעיר לא תבונאם, כפי שהציע האו"ם בהחלטתו, כי אם תינתן למדינה הערבית. ולבסוף, גלי הפליטים הראשונים שכנעו אותו שהפתרון צריך לכלול את שיבתם של הפליטים לבתיהם ללא תנאי.²⁰

על שלושת המרכיבים הללו – הסדר טריטוריאלי מהופך של החלטת החלוקה (תוך כדי קבלת עקרון שתי המדינות), מוצא פוליטי לשאלת ירושלים ורפטריאציה של הפליטים – תתבסס יוזמת השלום של האו"ם ממאי 1948 ועד סוף שנת 1949. אך האו"ם יעדיף את בינאומה של ירושלים, וכך גם יעשה ברנאדוט בהצעתו השנייה באוגוסט 1948.

ביוני 1948, כאשר הציג ברנאדוט את תוכניתו, דחו אותה כל הצדדים המעורבים. הליגה הערבית קיוותה כי ברנאדוט ימליץ לעצרת האו"ם לבטל את תמיכתה ברעיון החלוקה. חברי הוועדה הפוליטית של הליגה חששו בעיקר מעבדאללה; הן משום שידעו על מגעיו עם היהודים ערב המלחמה או לפחות חשדו בקיומם, והן משום שעבדאללה – שנכנס לגדה המערבית וכבש את מרביתה ללא ירייה אחת – אותת ברורות כי הוא מסתפק בחלק זה של פלסטין ואינו שש להמשיך במלחמה. על כן ביוני 1948 הציעו נציגי סוריה, סעודיה ולבנון לסלק מן הליגה הערבית כל מי שיחתום על הסכם שלום נפרד עם ישראל. נציג ירדן עזב את הישיבה הזו בטריקת דלת, משום שהבין כי ההחלטה שימשה מעין גינוי למלכו. אך ההחלטה בסופו של דבר לא אומצה, ורק הוחלט להודיע לברנאדוט, שכל החלטה שיש בה משום הכרה בישראל לא תתקבל. ובכל זאת, בעצם דחיית ההחלטה על סילוקם של אלה שייכנסו למשא ומתן עם ישראל – נפתח, באופן זמני, פתח לעמדה ערבית מתונה יותר.²¹

19. על הנושא הזה ראה: א' פפה, 'ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948', תיאוריה וביקורת, 3 (1993), עמ' 99–114.

20. הצעותיו הראשונות של ברנאדוט נמצאות במספר מקורות. ראה, למשל: ג"מ ISA; F. Bernadotte, *To Jerusalem*, London 1951, p. 128; S. Person, *Mediation and Assassination: Count Bernadotte's Mission to Palestine 1948*, London 1979, p. 145.

21. ראה: Report by Kirkbride to Stabler, 3 June 1948, American National Archives 501 BB/6–348.

כאן אולי המקום לציין, כי עמדת מצרים לא הייתה אחידה, וכי היו עליות ומורדות בנכונותה של מצרים לשתף פעולה עם עבדאללה. עוד בטרם פרצה המלחמה, היו מנהיגים מצרים רבים, בשלטון ומחוצה לו, אשר נטו לקבל את קיומה של מדינת ישראל. כך למשל צדקי פחה התבטא אפילו בפומבי בפרלמנט המצרי נגד כניסת מצרים למלחמה, ואישים כלוטפי אל-סייד ומחמוד נוקראשי, על פי דיווחי האגף הערבי של המחלקה המדינית של הסוכנות, עמלו כדי למנוע את מעורבותה של מצרים בסכסוך.²²

עד לקבלת ההפוגה הראשונה, ולמרות החשד המצרי ההולך וגובר בכוונותיו של המלך עבדאללה, התקיימה רמת תיאום מסוימת, כולל לגבי קבלה מתואמת של ההפוגה עצמה. מן ההפוגה הראשונה ועד לפתיחתה של ועידת לוזאן נוצר קרע בין שתי המדינות, שעליו עוד ידובר. בכל מקרה, השניות הזו בעמדת מצרים מנעה מן הליגה לנקוט בפעולות קיצוניות כנגד ירדן.

מכל המעורבים בסכסוך רק המלך עבדאללה שבע נחת מיוזמת ברנאדוט. אמנם בתוכניתו הראשונה רק רמז המתווך כי הפתרון הטוב ביותר הוא חלוקה תוך שמירת זיקה בין החלק הערבי של ארץ-ישראל לעבר-הירדן, ולכן עדיין לא זכה לתגובה נלהבת מעמאן. אך משהמליץ בחום לספח את החלקים הערביים לירדן בתוכניתו השנייה, הפך המלך עבדאללה לתומכו העיקרי. תוכניתו השנייה של ברנאדוט התבססה על רעיונותיו של משרד החוץ הבריטי לגבי הפתרון הרצוי. 'עבר-הירדן הגדול', דהיינו סיפוח הגדה המערבית והנגב לעבר-הירדן, וההכרה במדינה יהודית – זו הייתה תמציתה של המדיניות הבריטית. באוגוסט 1948 גם מחלקת המדינה של ארצות-הברית וגם ברנאדוט תמכו בפתרון זה. בישראל הממשלה הזמנית שללה את תוכניתו השנייה של ברנאדוט, אם כי תמכה ברעיון 'עבר-הירדן הגדול' – היא בלאו הכי הייתה שותפה לו ערב המלחמה. אלא שעל פי תפיסת ישראל, 'עבר-הירדן הגדול' לא כלל את הנגב, ואילו את ירושלים יש לחלק על פי הסכם ישראלי-ירדני.²³

מזכיר הליגה הערבית, עזאם פחה הסביר כבר ביוני 1948 למתווך, שאיש בעולם הערבי לא קיבל את טענת הקשר ההיסטורי בין עבר-הירדן לפלסטין. כמו כן הוזהר ברנאדוט, שכל אזכור של רעיון החלוקה בתוכניותיו יביא לדחייתן על ידי הערבים.²⁴ וכך אכן היה. ממשלות סוריה, מצרים ולבנון פרסמו דחייה רשמית; הסעודים לא הגיבו כלל, והעיראקים באופן פרטי העבירו לעבדאללה את תמיכתם, אך בפומבי הצטרפו לדחייה הכללית.²⁵

22. זאת, בין השאר, על פי הרצאתו של יעקב שמעוני, 'המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית: מבנה ומשימות', ביום עיון לזכרו של עזרא דנין: 'חיי יום-יום בארץ-ישראל, יהודים וערבים בשלהי המנדט הבריטי', ינואר 1994, מכון טרומן.

23. על הנושא הזה בהרחבה ראה: I. Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948–1951*, London–New York 1988, pp. 38–49.

24. ראה: מהדי עבד אל-האדי, אל-קדיה אל-פלסטיניה ומשאריע אל-חולול אל-סיאסיה (הבעיה הפלסטינית ותוכניות הפתרון המדיניות), ביירות 1975, עמ' 127.

25. ראה: I. Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948–1951*, pp. 14–15, 54–55.

בישראל לא הסתפקו בדחייה; איש איש הגיב על פי דרכו. הלח"י רצח את ברנאדוט, ובן-גוריון הוביל מהלך צבאי לכיבוש אותו שטח שישראל לא רצתה להותיר בידי הירדנים: הנגב.

הצעד הבא במסע אל השלום היה מעין ניסיון של האו"ם להוציא לפועל את 'צוואתו' של ברנאדוט (כפי שהזהיר שרת את חבריו שאכן יקרה).²⁶ ב-11 בדצמבר 1948 קיבלה עצרת האו"ם החלטה שעתידה לחולל מהפך בעמדות הערבים כלפי תהליך השלום. ההחלטה אימצה את כל שלושת הנדבכים של תוכניות ברנאדוט: חלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות, בינאום ירושלים וזכות שיבה לכל פליט שירצה בכך. זו החלטה 194, שארצות-הברית נותרה מחויבת לה עד היום מתוקף הצבעותיה באו"ם, אך לאו דווקא פועלת על פיה. ההחלטה המליצה, שהמתווך יוחלף בוועדת פיוס לשאלת ארץ-ישראל. ועדת הפיוס כללה את נציגי תורכיה, ארצות-הברית וצרפת. ועדת הפיוס, מתוקף ההחלטה, פתחה במגעים שנועדו לכנס את כל הצדדים היריבים בוועידת שלום באירופה. היה זה בן-גוריון שהציע את לוזאן, כנראה מתוך תקווה להפחית מחשיבות המהלך, כפי שנראה בהמשך.

המהלך הזה התרחש במקביל למשאים ומתנים הנפרדים על שביתת-נשק שהיו לישראל עם מצרים, ירדן, לבנון וסוריה. מצרים פתחה במהלך בינואר 1949, מתוך רצון לחלץ את צבאה מכיס פלוג'ה ובניסיון לשמור על הישגיה הטריטוריאליים ברצועת עזה. עבדאללה ביקש לבסס את ההבנה החדשה שנוצרה במגעים ישראלים-האשמיים שהחלו באוגוסט 1948, ועל פיהם, בתמורה להסכמה ישראלית לסיפוח הגדה לירדן, תיאות ירדן להמשיך במגעים לכריתת חוזה שלום עם ישראל. סוריה עיכבה את כניסתה למסגרת שיחות שביתת-הנשק, משום שהוטלה למעגל של אי-שקט פנימי, שהסתיים בהפיכה צבאית בראשותו של חוסני זעים באפריל 1949. זעים יחתור לשלום עם ישראל ויחזק את נכונות המחנה הערבי לשאת ולתת, באמצעות ועדת הפיוס, עם ישראל. על מידת רצינותו ונכונותו של זעים נטוש ויכוח היסטוריוגרפי.²⁷ מכל מקום, מצעדיו אפשר ללמוד שב-1949 היו מנהיגים ערבים בכירים, שהיו מוכנים להשלים עם קיומה של ישראל ולהשלים אתה בתנאים שיוכלו להיות קבילים עליה. זעים לא רק הציע שלום עם ישראל, אלא גם היה מוכן ליישב 300,000 פליטים בסוריה. בכל מקרה, לאחר נפילתו באוגוסט 1949 לא נשנתה הזדמנות שכזו.²⁸ המשא ומתן עם סוריה התמקד בהסדרי ביטחון, שהיו בעלי השלכות לגבי מאגרי המים של

26. א' פפה, 'ועידת לוזאן וניצנים ראשונים למחלוקת על מדיניות החוץ הישראלית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 241-261.

27. אבי שליים סבור, כי חוסני זעים הציע שלום לישראל וישראל דחתה אותו. איתמר רבינוביץ אינו מקבל טענה זו. ראה: A. Shlaim, 'Husni Zaim and the Plan to Resettle Palestinian Refugees in Syria', *Middle East Focus*, 9/2 (Fall 1986), pp. 26-31 וכן א' רבינוביץ, השלום שחמק, ירושלים 1991, עמ' 98-59.

28. הנושא הזה מפותח בספרו של אבי שליים, לעיל, הערה 11.

מדינת ישראל. לבנון חתרה להוצאת הכוחות הישראליים שחדרו לדרומה והגיעו עד לנהר הליטאני, והצליחה בכך.²⁹

כשהסתיים בינואר 1949 המשא ומתן על חתימת הסכם שביתת-הנשק עם מצרים ברודוס, החל להתברר המהפך בעמדה הערבית. אבל יש לציין כי מעטים באותה תקופה עמדו על כך. אפילו ממלא מקומו של המתווך, ד"ר ראלף באנץ', העביר לצדדים את התרשמותו, שהמשא ומתן על הסכמי שביתת-הנשק הוא סוף פסוק במאמצי האו"ם, וכי אין הוא סבור כי יש תקווה לוועדת הפיוס.³⁰

לראשונה מאז דחו את החלטת החלוקה, ובוודאי בעקבות תוצאות המלחמה, הביעו חברי הליגה הערבית נכונות להשתתף בדיון על בסיס אותה החלטה. ועדת הפיוס החלה במארכ 1949 ללחוץ על הצדדים להשתתף בוועידת שלום כוללת. בן-גוריון הוביל את ממשלתו להסכמה, מתוך הבנה כי זהו מהלך צדדי, חסר חשיבות, שנובע בעיקר מן הצורך להיענות ללחץ אמריקני. האמריקנים היו השושבינים העיקריים של ועידת לוזאן, והיה ברור כי סירוב היה פוגע קשות ביחסי ישראל עם המעצמה הגדולה; יחסים שהתערערו בלאו הכי בגלל חדירתה של ישראל לתוך שטח מצרים בדצמבר 1948, על אף החלטות מועצת הביטחון שדרשו מצה"ל לא לחרוג מקווי ההפוגה השנייה. ישראל גם ביקשה להתקבל כחברה ב"או"ם, והדיון נועד למאי 1949 – גם בן-גוריון חפץ בכך, ולכן לא עלה בדעתו לסרב לאו"ם. לעומתו משה שרת, שר החוץ, יראה בלוזאן הזדמנות נדירה לפתרון הסכסוך, ולא תרגיל דיפלומטי עקר. בזכותו, ובזכות איש שלומו, אליהו ששון, יתנהל משא ומתן של ממש בלוזאן, אך בגלל בן-גוריון, בין השאר, שלא ראה את השלום כיעד לאומי מועדף בסוף 1949, המשא ומתן הזה לא ימוצה.³¹

אם כן, במארכ 1949 נפגשו שוב בביירות נציגים מטעם הליגה הערבית עם משלחת של האו"ם. אלא שהפעם ההצעה להשתתף במהלך הדיפלומטי לא נדחתה. היה שוני נוסף: הפעם השתתפה גם משלחת פלסטינית בדיונים, נציגיה של ממשלת כל-פלסטין, שלמעשה כבר לא הייתה קיימת בפועל אלא הפכה למחלקה בתוך הליגה הערבית. האו"ם והליגה דחו את בקשתו של המופתי לשעבר, חאג' אמין אל-חוסייני, להשתתף בפגישה, אך הסכימו להתכתב עמו ולהתייעץ לגבי הצעדים הבאים. אל-חוסייני סירב תחילה לשתף פעולה בתנאים שכאלה, אך לכשתכנס ועידת לוזאן הוא ישלח את נציגיו אליה.³²

המשלחת הירדנית למפגש ביירות ניווטה את דרכה במשנה זהירות. המלך

29. ראה יומן בן-גוריון, 1 במארכ 1949, אב"ג; ראה: I. Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947–1951*, pp. 176–194

30. תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך 3, תעודה 30, שרת לאיתן, 19 בינואר 1949; תעודה 32, איתן לשרת, מאותו תאריך.

31. א' פפה, עיונים בתקומת ישראל, לעיל, הערה 26.

32. ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, כרך ד, מאי-דצמבר 1949, ירושלים תשמ"א, תעודה 74, איתן לשרת, 13 ביוני 1949, עמ' 124; ג"מ 36/10, מזכר של משרד החוץ מ-10 במארכ 1949; קומי לג'סופ, 24 ביולי 1949, ג"מ 73/4.

עבדאללה לא גילה שום נכונות לוותר על ערוץ התקשורת שפתח עם הישראלים, ושבאמצעותו במאוס 1949 היה קרוב עד למאוד לחתימת הסכם שביתת-נשק, ואולי אף לחוזה שלום נפרד. המהלך הירדני כלפי לוזאן נוהל על ידי תופיק אבו אל-הודא, ראש ממשלת ירדן, שלא שבע נחת מלהיטותו של המלך להגיע להסכם נפרד עם ישראל. בעניין זה זכה לתמיכתו של הנציג הבריטי בעמאן, סר אלק קירקבריי.³³ אבו אל-הודא שמח להזדמנות לקירוב העמדות הערביות כלפי תהליך השלום. כמו הבריטים, גם אבו אל-הודא קיווה במיוחד, שניתן יהיה לקרב את עמדותיהן של מצרים וירדן ולהגיע להסכם על עתידו של הנגב. נראה כי התלבטויותיו היו כנות יותר מאלה של מלכו בכל הקשור לוועדת הפיוס. יתרה מכך, אבו אל-הודא הזהיר את הוועדה, כי גם המלך וגם הישראלים מעדיפים את המהלך הבילטרלי על פני ועידת השלום, והעדפה זו עלולה להכשיל את המהלך הרב-צדדי. אך חברי הוועדה בחרו להתעלם מאזהרה זו.³⁴

בסוף חודש אפריל 1949 נתכנסו משלחות ישראל, מצרים, ירדן ולבנון בעיר לוזאן שבשווייץ לוועידה בינלאומית למציאת פתרון לסכסוך הערבי-ישראלי. גם נציגים פלסטינים הגיעו למפגש: שליחים של המופתי ונציגים של משרד הפליטים ברמאללה בניהולו של מוחמד נימר אל-הווארי. חודש לאחר מכן הצטרפה גם משלחת סורית. לא קל היה למשלחות הערביות בלוזאן; העיתונות הערבית הזהירה אותן, לבל יחרגו מעבר לשאלות הקשורות לעתידם של הפליטים ולמעמדה של ירושלים.³⁵ אך כפי שיתברר, המשלחות ומשרדי החוץ ששלחו אותן התעלמו מאזהרה זו. העיתונות שיקפה את האווירה ברחוב הערבי, או לפחות המנהיגות הערבית האמינה כי כך פני הדברים. לכן יהיה זה נכון לומר, שהמדיה הערבית הגבילה את חופש התמרון של המנהיגים הערבים. במבט לאחור נדמה לנו, שהתוצאה העיקרית של הגבלה זו הייתה התעסקות מרובה של ועדת הפיוס בענייני סמנטיקה ופרוצדורה, כדי להרגיע את הציבור הערבי כי לא נעשו ויתורים משמעותיים ביחס לעמדה שננקטה ערב מלחמת 1948. כך, למשל, התנגדו המשלחות הערביות לישיבה פנים אל פנים, משום שזו היוותה הכרה בטרם משא ומתן. הבעיה הזו נפתרה בלוזאן על ידי ניהול ישיבות בשתי רמות: רשמית לא ישירה ולא-רשמית ישירה. היה זה אמצעי יעיל לקידום השיחות, אבל לא למיצוין המלא. הסכמות שנפלו במישור הלא-רשמי לא תורגמו למישור הגלוי הרשמי, וכך לא שינו את מהלכה של ההיסטוריה.

המשלחות הערביות השתתפו בשתי הרמות ללא חשש, משום שהשיחות הסודיות לא היו הפרה של הנחיות הליגה הערבית, שלא לקיים משא ומתן ישיר. הליגה קיבלה החלטה ערב הוועידה, כי יתנהל משא ומתן en bloc עם הצד הישראלי. ועל כן

33. ראה: I. Pappe, 'Sir Alec Kirkbride and the Making of Greater Transjordan', *Asian and African Studies*, 23/1 (March 1989), pp. 43–70

34. ראה: Varda Schiffer, 'The 1949 Israeli Offer to Repatriate 100,000 Palestinian Refugees', *Middle East Focus*, 9/2 (Fall 1986), pp. 14–15

35. ראה, למשל: אל-אהראם, 22 באפריל 1949.

במישור הרשמי בלוזאן דנו רק בבעיות שהייתה להן השלכה על יחסיה של ישראל עם העולם הערבי כולו. אך בעיות אלו היו בדיוק הנושאים שאליהם התייחסה עצרת האו"ם בהחלטה 194 כסלעי המחלוקת העיקריים בסכסוך. כזכור, החלטה זו היוותה את המסד לוועידת לוזאן. יתרה מכך, גם מחלקת המדינה של ארצות-הברית ראתה בתחילת ועידת לוזאן את הנושאים הכללים האלה כאבני הנגף העיקריות ודרשה מישראל ויתורים וגמישות ביחסה לשאלות אלו. ברמה של השיחות הלא-רשמיות נדונו עניינים בעלי אופי דו-צדדי – למורת רוחם של האמריקנים, יש לומר – אך לא ללא הועיל, משום שישראל סירבה לוותר במישור הכללי, והמשלחות הערביות לא יכלו להודיע בפומבי על הסכמים נפרדים עם ישראל מבלי להסתכן בסילוק מן הליגה הערבית.³⁶ לכל אחת מהמשלחות הערביות היו מספר נושאים שעליהם דנו עם הישראלים, אך דיון פומבי היה צריך להתקיים בידיעת כל שאר הצדדים ובהסכמתם. הסכמה זאת הייתה יכולה להינתן רק לאחר הסכמה כללית על שלושת מרכיבי ההסדר הכולל: חלוקה, פליטים וירושלים.

למרות הבעיות הללו זקפה ועדת הפיוס לזכותה הצלחה בלתי רגילה במאי 1949. המשלחות הערביות והמשלחת הישראלית חתמו על פרוטוקול המכיר בהחלטת החלוקה ובהחלטה 194 כבסיס למשא ומתן לשלום. לא נתעכב כאן על משמעות ההחלטה לגבי ישראל; רק נציין שגם לגביה היה זה מהפך, ולכן מובן מדוע יום לאחר החתימה חזרה בה ישראל מחתימתה זו; חתימה שנעשתה ביוזמת ראש המשלחת הישראלית ולטר איתן.³⁷ כאן נעמוד על המשמעות לגבי עמדת הערבים. שנה וחצי לאחר שסירבו להכיר במדינת ישראל ולשאת ולתת עמה, הסכימו המשלחות הערביות לקבל מסמך שיש בו הכרה ברורה בישראל כבסיס למשא ומתן. כמעט עד לסופה של ועידת לוזאן לא יחזרו בהן המשלחות הערביות מנכונות זו. יתרה מכך, עד לסופה של הוועידה הן זכו לתמיכה מצד ארצות-הברית. הדיפלומטים האמריקנים לא קיבלו את הנחתו של בן-גוריון, כי אין לאפשר לצד הערבי או הפלסטיני 'חרטה' על הטעות של ההתנגדות להחלטת החלוקה. מחלוקת זו החריפה את היחסים בין ארצות-הברית לישראל ואף הביאה לאיום מצד ארצות-הברית בסנקציות על ישראל. המתרחש נמשכה אמנם תקופה קצרה, אך בסיומה חמק הסיכוי לשלום.

הפרוטוקול של מאי 1949 דומה לתוכניתו הראשונה של ברנאדוט, ולכן לא ייפלא שזכה לתגובה ישראלית צוננת. אמנם בתוכניתו הראשונה הציע ברנאדוט לשנות את

36. על העמדה הערבית כלפי אופי הדיונים בלוזאן ניתן ללמוד מטאה אל-האשימי, מד'כראת אלחרב, ביירות 1978, עמ' 259. אל-האשימי נחשב לאחד מן המקורות האמינים על מלחמת 1948, ראה: Y. Porath, 'On The Writing of Arab History by Israeli Scholars', *The Jerusalem Quarterly*, 32 (Summer 1984), p. 34. גם העיתון אל-אהראם העביר דרך קבע בחודש פברואר 1949 דיווחים על ההכנות בליגה הערבית לקראת האפשרות של משא ומתן כגוש אחד עם ישראל תחת מטריית הפיוס לעניין ארץ-ישראל. העיתון הביירותי, אל-חיאט, דיווח בהרחבה על הישיבה בביירות ב-22 במארס 1949 עם חברי ועדת הפיוס. גם בעיתון הירדני, אל-דפאע, מ-26 במארס 1949 ובעיתון פלסטין, שחידש את הופעתו בעבר-הירדן, בגליונו מן ה-26 במארס 1949, דווח על ההכנות הערביות.

37. תעודות, ד, תעודה 13, איתן לשרת, 9 במאי 1949, ראה גם תעודות 14 ו-17.

גבולות החלטת החלוקה, אך גם הפרוטוקול קבע כי גבולות החלטת החלוקה הם בסיס למשא ומתן – משא ומתן שהאמריקנים קיוו להובילו לעבר גליל יהודי ונגב ערבי. למרות התנגדותה נאלצה ישראל להסכים עם קיומו של הפרוטוקול, וזאת משום שהוא הוצג לישראלים ערב ההצבעה על קבלתה של ישראל כחברה באו"ם, ועל כן החליט ראש המשלחת לתמוך בו, ולמחרת הבטיח לממשלתו, כי ייעשה הכל כדי לעצמם את חשיבותו של מסמך זה.³⁸

על חשיבות המהלך הזה עמד ההיסטוריון המצרי צלאח אל-עקאד שכתב – לפני יוזמת סאדאת – את הדברים הבאים:

בלוזאן אירעה התפתחות נדירה שלא תשוב ותתרחש ביחסי ישראל-ערב. הייתה זו נכונות ערבית לדון עם ישראל על עניינים פוליטיים. במהלך הדיונים הללו קיבלו בפעם הראשונה את עקרון החלוקה, ובכך נסוגו נסיגה מסוכנת מעמדותיהם הקודמות.³⁹

אין לנו הפרוטוקולים של הדיונים הפנימיים הערביים בלוזאן או מחוצה לה, מקורות שהיו מקילים עלינו להבין טוב יותר את המניעים של הערבים למהפך הזה. על פי זכרונותיו של עאדל ארסלאן, את החלטות בלוזאן קיבלו ראשי המשלחות הערביות, ורק אחר כך הן אושרו בבירות הערביות. הם שיזמו את המהפך, והוא אושר לאחר מכן: 'הממשלות הערביות, שדחו את החלטת החלוקה, כעת ראו אימוץ ההחלטה [על ידי לוזאן] כהישג פוליטי שלהן'.⁴⁰

המשלחות הערביות ודאי לא ציפו שפורום כזה יכריז על אי-חוקיותה של מדינת ישראל. הן קיוו להחיות את החלטת החלוקה ולכפות על הישראלים את שיבתם של כ-750,000 פליטים. הפרוטוקול המשותף הוגש לצדדים ב-11 במאי, ישראל התקבלה לאו"ם ב-12 במאי, וב-13 במאי נתנו הערבים את הסכמתם הסופית לפרוטוקול. קבלתה של ישראל לאו"ם הפכה את עובדת קיומה ל-fait accompli בעיני מנהיגות ערבית עייפה, כגון זו המצרית, הסורית והעיראקית, שנכוננו לה מאבקים מבית עם אופוזיציות מילטנטיות ומחוץ עם קולוניאליזם מערבי בלתי מתפשר.

וכך הבריקה ממשלת מצרים למשלחת בלוזאן במאי 1949: 'ישראל היא כעת חברה באו"ם – אם היא תקבל את זכות שיבתם של הפליטים מותר לכם לדון עמה בהסדרים טריטוריאליים'.⁴¹ המצרים הביעו את תמיכתם ברעיון החלוקה בשיחות עם האמריקנים כבר באוקטובר 1948.⁴²

38. איתן הצהיר על כך במכתב לשרת; ראה תעודות, ד, תעודה 74, 13 ביוני 1949, עמ' 124.

39. דבריו מצוטטים אצל חסן סברי אל-חולי, סיאסאת אל-אסתעמאר ואל-צהיוניה תג'אה פלסטין (מדיניות האימפריאליזם והציונות מול פלסטין), קאהיר 1973, עמ' 792, הערה 1.

40. 'איבש (לעיל, הערה 7), 13 ביולי 1949, עמ' 858, וכן 20 ביולי 1949, עמ' 832.

41. תעודות, ד, תעודה 26, איתן לשרת, 14 במאי 1949.

42. ראה: *FRUS 1948*, vol. 5, Cairo to ASOS, 13 October 1948, p. 1471.

המהפך בעמדת הערבים הפך לנחלת הציבור הערבי כאשר פרוטוקול מאי פורסם בעיתונות הערבית.⁴³ הצד הערבי רצה אם כן לשנות את הסטטוס קוו, בעוד שהצד הישראלי היה שבע רצון מתוצאות מלחמת 1948 והסכמי שביתת הנשק. המצב החדש שאליו שאפו המשלחות הערביות היה שתי מדינות, יהודית וערבית, אך על בסיס טריטוריאלי אחר מזה של החלטת החלוקה – הסדר שיאפשר רצף טריטוריאלי ערבי. רק בעמאן חלקו על העמדה הזו: הסטטוס קוו היה בהחלט מספק מבחינתו של המלך עבדאללה. הוא רק ביקש לחזקו בהסכם ברור דו־צדדי, אך רצונו זה, גם אם לא נדחה על ידי ישראל, לא נתפס בעיניה כהכרחי.⁴⁴

ועידת לוזאן נמשכה עד הקיץ, כארבעה חודשים. המהלך הערבי העיקרי תאם את מדיניותה של ארצות הברית. הערבים והאמריקנים סברו, שהפעלת לחץ על ישראל למחווה בנושא הפליטים היא האמצעי הטוב ביותר לפריצת דרך במשא ומתן. מצוקתם של הפליטים מחד, ופעולותיה הגלויות של ישראל למחיקת כפרים ושכונות ערביים מאידך, הביאו לתיאום עמדות זה. ישראל הייתה עסוקה מאז אוגוסט 1948 בשורה של צעדים שנועדו להפוך את הרפטריאציה לבלתי אפשרית: מחיקת שרידיהם של הכפרים הערביים העוזבים ודחיקתם של ערביי הערים לשכונות מצומצמות, כמו גם יישוב הרבעים הפלסטיניים בעולים חדשים יהודים.⁴⁵ למעשה, בקיץ 1949 כבר איחרו הכל את המועד – ישראל שינתה את הנוף הגיאוגרפוליטי של ארץ־ישראל וטבעה בו את חותם תוצאות מלחמת 1948.

הלחץ האמריקני כלל שדרים כעוסים ודחיית מתן הלוואה של 100 מיליון דולר, שהיו נחוצים לישראל לקליטת שארית הפליטה ועולי ארצות ערב.⁴⁶ הוא הניב פרי כלשהו כשישראל ניסתה להפיגו על ידי נכונות להחזיר 100,000 פלסטינים לישראל, ולחלופין הציעה לספח את רצועת עזה על 250,000 פליטה – שתי מחוות שנתפסו בעיני האו"ם, האמריקנים והערבים כבלתי מספקות.⁴⁷ משה שרת, שר החוץ הישראלי, ונציגו העיקרי בשיחות, אליהו ששון, לא אמרו נואש. בשיחות פרטיות עם פלסטינים ודיפלומטים ממדינות ערביות הם השכילו להבין, כי יש רצון למצוא פתרון על בסיס החלטת החלוקה והחזרתם של רק חלק מהפליטים לישראל.⁴⁸ נציגים של מחנות הפליטים אף הם תמכו ברעיונות אלו. אך בן־גוריון סירב לקחת חלק אפילו במשחקי הדמיה אינטלקטואליים שכאלה. בעיני בן־גוריון ישראל לא הייתה זקוקה לשלום, ובוודאי לא לכוה שחייב ויתור טריטוריאלי, ולו הקטן ביותר; אם העלה

43. הדו"ח של מילנר למזכירות ועדת הפיוס, 11 בנובמבר 1949, ג"מ 2447,8.

44. ראה: א' פפה, 'גורלו של שלום ישראל־ירדני נפרד', זמנים, 24 (1987), עמ' 82–93.

45. ראה: B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947–1949*, Cambridge 1987, pp. 237–253.

46. ראה, למשל: תעודות, ד, איגרת מקדונאלד לבן־גוריון, 29 במאי 1949, עמ' 75.

47. ראה: ורדה שיפר, לעיל, הערה 34.

48. ראה: א' פפה, 'משה שרת, דוד בן־גוריון וה"אופציה הפלסטינית"', 1948–1956, הציונות, יא (1986), עמ' 361–380.

בן-גוריון על דעתו שינוי טריטוריאלי, הרי היה זה בכיוון של הגדלת שטח המדינה, ולכן הרהר מדי פעם במבצעים צבאיים בגדה המערבית.⁴⁹ ואז לפתע דעך הלחץ של ארצות-הברית. לחילופי הגברי במשלחת האמריקנית היה חלק רב בשינוי עמדת ארצות-הברית. מארק את'רידג', ראש המשלחת, שהוביל את הלחץ על ישראל ואת תיאום העמדות עם הצד הערבי, אמר נואש והתפטר, בעיקר משום שממשלתו לא הצליחה להגמיש את עמדת ישראל.⁵⁰ במקומו הגיעה קבוצת מומחים ללא רקע מזרח-תיכוני אבל בעלי ניסיון ביישוב בעיות פליטים, ובראשם ראש רשות עמק טנסי, ג'ורג' מקגי. תוך התעלמות גמורה מההיבט הפוליטי של שאלת הפליטים, הם הציעו להפסיק את הדיונים בלונדון ולזנוח כל דיון בהסדר טריטוריאלי או פוליטי. הם ביכרו לברר את הפוטנציאל הכלכלי של מדינות האזור לקליטת פליטים. כמן כן הם העבירו לוועדה באו"ם את המנדט להמשיך ולדון בשאלת מעמדה של ירושלים. הישראלים, כמובן בשמחה, ארזו את מזוודותיהם וחזרו לירושלים, אשר הצעות האו"ם מאוחר יותר לבנאם אותה נדחו על ידי ישראל. ממשלת ישראל הגיבה על החלטות אלו על ידי העברת הבירה מתל-אביב לירושלים.⁵¹

בהשראת מקגי נשלחה משלחת-סקר כלכלית לאזור. היא המליצה להקים את אונר"א והפכה כמיליון פליטים ליושבי בקתות חימר, כשברקע קיימת החלטת או"ם שזכות שיבתם, ללא תנאי, היא בסיס להסדר בסכסוך. המשלחות הערביות חזרו לבירותיהן. מצרים וירדן ימשיכו לפלרטט עם נציגים ישראלים זוטרים, ומשה שרת ישמור על קשרים עם פלסטינים, אך הכל יתכוננו לסיבוב הדמים השני.

49. א' פפה, עיונים בתקומת ישראל, לעיל, הערה 26.

50. ראה: *FRUS 1949*, vol. 6, Ethridge to ASoS, 14 July 1949, p. 1124.

51. מקגי האמין, כי עזרה ליישוב הפליטים תעלה גם את רמת החיים בארצות המארחות ותאפשר להן לעמוד מול החדירה הסובייטית לאזור. ראה: I. Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951*, pp. 219-221.

ממדיניות 'פרופיל נמוך' ל'אסטרטגיית הכתישה' – ממשל קנדי והתייחסותו לפעילותה הגרעינית של ישראל 1962–1963

זכי שלום

מבוא

במהלך שנת 1962, וביתר שאת בשנת 1963, הסתמן מפנה משמעותי בהתייחסותן של מעצמות המערב בכלל, והממשל האמריקני בפרט, כלפי פעילותה הגרעינית של מדינת ישראל. עד אז בלטה במדיניות הממשל האמריקני בסוגיה זו המגמה של 'פרופיל נמוך'.¹ המפנה שהחל להסתמן חודשים ספורים לאחר ביקורו של בן-גוריון בארצות-הברית ופגישתו עם הנשיא קנדי (מאי 1961), בא לידי ביטוי בעיקר בלחץ כבד ומתמשך, מלווה באיומים בוטים מצד הממשל האמריקני על ישראל, לאפשר פיקוח צמוד על הכור הגרעיני בדימונה ועל הנעשה בו. להערכתנו, תרמו למפנה זה במדיניות הממשל האמריקני ההתפתחויות העיקריות הבאות:

א. התחזקות מרשימה במעמדו של הנשיא קנדי ועלייה בפופולריות שלו, הן מבית והן בדעת הקהל העולמית. חשיפת פעילותה הגרעינית של ישראל (דצמבר 1960–ינואר 1961) אירעה ב'שעת דמדומים', כאשר ממשל אייזנהאור סיים תקופת כהונתו, ואילו ממשל קנדי טרם נכנס לתפקידו. לפיכך נתפס ממשל קנדי בלתי מוכן לטיפול מסיבי בסוגיה כה רגישה ומורכבת, למרות העובדה שסוגיית מניעת הפצתו של נשק גרעיני הוצגה כבעלת עדיפות עליונה במערכת הבחירות של הנשיא קנדי. בזמן שחלף צבר ממשל קנדי ניסיון רב

1. לדיון בסוגיית מדיניות ה'פרופיל הנמוך' ראה: ז' שלום, 'תגובות מעצמות המערב לנוכח חשיפת הקמתו של הכור הגרעיני בדימונה בראשית שנות השישים', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 136–174. דיון מקיף במדיניות ממשל קנדי כלפי פעילותה הגרעינית של ישראל ראה גם: ש' אהרונסון, הפוליטיקה והאסטרטגיה של נשק גרעיני במזרח התיכון: ערפול, תיאוריה ומציאות 1948–1993, א-ב, ירושלים, 1994 [להלן: אהרונסון, נשק גרעיני במזרח התיכון], וכן: A. Cohen, 'Stumbling into Opacity: The United States, Israel and the Atom, 1960–63', *Security Studies*, 4, no. 2 (Winter 1994/95) pp. 195–241 [להלן: כהן, ארצות-הברית וישראל]; A. Cohen, 'Most Favored Nation', *The Bulletin of the Atomic Scientists*, January/February 1995, pp. 44–53.

בזירה הבינלאומית. הצלחתו המרשימה של הנשיא קנדי בניהול משבר הטילים בקובה (אוקטובר 1962) חיזקה מאוד את מעמדו האישי. אין ספק, כי במצב שנוצר ראה עצמו ממשל קנדי כשיר יותר לטפל בסוגיית פעילותה הגרעינית של ישראל מכפי שהיה בעבר.

ב. היחלשות משמעותית, במקביל, במעמדו של דוד בן-גוריון, שבאה לידי ביטוי חמור ומתמשך הן בפרשת לבון והן בפרשת המדענים הגרמנים. הסתבר כי בסוגיות שונות יכולת השליטה של בן-גוריון ורמת הסמכותיות שלו אינן כבעבר, ולמעשה החלה מעין מלחמת ירושה לקראת פרישתו הסופית של בן-גוריון מן הממשלה.² קרוב לוודאי, כי מנקודת ראותו של הממשל האמריקני, היחלשות מעמדו של בן-גוריון הובילה למסקנה, כי בנסיבות אלה ממשלת ישראל תהיה 'גמישה' יותר לקבל תביעותיה של ארצות-הברית בסוגיית פעילותה הגרעינית.

ג. התרופפות מערכת קשריה של ישראל עם צרפת, בעיקר בתחום הביטחון, עם עליית משטרו של דה-גול, ולאחר שהוענקה עצמאות לאלג'יריה.³ התפתחות זו הגבירה עד מאוד את תלותה של ישראל בארצות-הברית, בעיקר בתחום הביטחון,⁴ וממילא העניקה לארצות-הברית מרחב תמרון רחב יותר ללחץ על ישראל.

ד. חרדותיו המופגנות של בן-גוריון מפני התערערות מאזן הכוחות לרעת ישראל,

2. ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, תל-אביב 1977, עמ' 1455-1558 [להלן: בר-זוהר].

3. ביומנו, ביום התפטרותו מן הממשלה, בן-גוריון נותן ביטוי, אמנם מתון, לאכזבתו מתשובת דה-גול אליו בנוגע לברית ביטחון בין ישראל לצרפת: 'הבוקר גם קיבלתי התשובה של דה-גול, לא כפי שרציתי. אבל כל עוד הוא יישאר בנשיאות - יבוא לעזרתנו אם יהיה צורך בכך'. יומן בן-גוריון, 16 ביוני 1963, ארכיון בן-גוריון [להלן: אב"ג]. נוסח מכתבו של בן-גוריון לנשיא דה-גול ראה: תיק התכתבויות, 8 במאי 1963, אב"ג. ביטוי להתרופפות הקשרים עם צרפת נתן סגן שר הביטחון, שמעון פרס, בפגישתו עם מק-ג'ורג' באנדי, יועץ הנשיא קנדי לביטחון לאומי. פרס דיווח, כי צרפת הייתה עד כה ספקית של נשק לישראל, אבל היא רוצה להגביר השפעתה בעולם הערבי, ועם פתרון בעיית אלג'יריה היא תהיה יותר חופשית בעניין זה. תזכיר של תת-שר ההגנה של ארצות-הברית, 23 במאי 1962. על שיחה עם שמעון פרס ראה: NSF [להלן: נס"פ] 118, ארכיון קנדי, בוסטון.

4. ביומנו בן-גוריון מתעד דו-שיח בינו לבין סגן שר הביטחון, שמעון פרס, בנושא היחסים עם צרפת: 'עיקר השיחה היה על חליפת המכתבים ביני ובין דה-גול. לדעתו, ערכות של צרפת לא תעזור. אם ניתקף [נותקף], תבוא צרפת [ממילא] לעזרתנו (וזהי דעת דה-גול). [פרס] שאל [את הצרפתים] מה מעכב בעדם לעשות [לכרות] ברית כתובה [עם ישראל]. אמר ש[הצרפתים] הגיעו לידי מסקנה שישראל מוכרחה מדי פעם בפעם לתקוף. זה יגרום להם אי-נוחיות במרוקו ... שמעון אמר: 'יש להכניס סעיף שהברית לא תופסת במקרה של התקפה מצד ישראל'. יומן בן-גוריון, 17 ביוני 1963, אב"ג. על מערכת הקשרים בין ישראל לצרפת בתקופה הנידונה ראה: 'בר-און, לידתה ונפילתה של ידידות: יחסי צרפת-ישראל 1956-1967', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 35 (1993), עמ' 67-98.

בעקבות מגמות של אחדות בעולם הערבי⁵ והתחמשותן של מצרים וסוריה.⁶ חרדות אלה קיבלו ביטוי מעשי בתביעות חוזרות ונשנות מצד בן-גוריון לקבלת ערובות מצד הממשל האמריקני (והסובייטי).⁷ אין ספק, כי תביעות אלה הובילו את הממשל האמריקני למסקנה, כי תמורת ערובות כלשהן לישראל מצד ארצות-הברית ניתן יהיה לתבוע ממנה לצמצם באורח משמעותי, ואולי אף להפסיק לחלוטין, את פעילותה הגרעינית בדימונה, ובכל מקרה - להעמידה תחת פיקוח אמריקני צמוד.

ה. תחושה והערכה שהחלה מתגבשת בממשל האמריקני, כי בכל מה שנוגע לפעילותה הגרעינית של ישראל 'שעון החול' הולך ואוזל.⁸ לפיכך ארצות-הברית חייבת לבצע כבר עתה מהלכים מרחיקי לכת לכפות את רצונה על ישראל בסוגיה הגרעינית - בטרם ייווצרו עובדות בלתי הפיכות.

שלבים בגיבוש הערכות המצב של מעצמות המערב בשנים 1962-1963

במהלך 1962-1963 בולטים מאמצים אינטנסיביים של בריטניה לתיאום הערכות-מצב, עמדות ודרכי פעולה בקשר לפעילותה הגרעינית של ישראל. בקרב גורמים

5. ראה, למשל, מכתבו של בן-גוריון לנשיא קנדי, על רקע הקמתה של הפדרציה הערבית בין מצרים, סוריה ועיראק, דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל למחלקת המדינה, 26 באפריל 1963, נס"פ 119, ארכיון קנדי; ראה גם תיקי לשכת שרת החוץ: חץ 4315/15 וכן חץ 4315/16, גנוך המדינה [להלן: ג"מ].

6. במגעים עם גורמים אמריקנים חזרה והועלתה הסכנה המאיימת על ישראל נוכח הגידול הרב בחימוש הקונוונציונלי של מדינות ערב, ובעיקר מצרים. ראה תיקי לשכת שרת החוץ, חץ 4315/15 וכן חץ 4315/16, ג"מ.

7. על תביעותיו של בן-גוריון לערבויות ראה דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 24 ביוני 1963, חץ 3377/6, ג"מ. בתזכיר לשגריר ישראל בקנדה כותב סמנכ"ל משרד החוץ, גדעון רפאל, כי 'ראש הממשלה מתעמק יותר ויותר בבעיה זו [קבלת התחייבות בטחונת מארצות-הברית], כי הגיע למסקנה שהכוח הצבאי המרתיע שלנו חייב להיות נתמך באמצעי דיפלומטי מרתיע'. דיווח סמנכ"ל משרד החוץ, גדעון רפאל, אל יעקב הרצוג, שגריר ישראל בקנדה, 19 במאי 1963, חץ 3377/6, ג"מ. על פי מקור אמריקני, במכתבו אל הנשיא קנדי הבהיר בן-גוריון, כי ישראל אינה חסרת אונים, והיא יכולה לגבור על אויבותיה, אך המצב חמור בצורה חסרת תקדים. בן-גוריון טען, כי האמצעי היעיל ביותר לסיכול האיום הערבי הוא הצהרה משותפת של שתי המעצמות, הנותנת ערובות לגבולות הקיימים של מדינות האיזור, והפסקת כל סיוע למדינות שאינן מכירות במדינות אחרות. ראה: תזכיר משגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 26 באפריל 1963, נס"פ 119, ארכיון קנדי. ראה: בר-זוהר, עמ' 1550-1554.

8. על בסיס המידע שברשותנו אפשר להתרשם, כי הערכת הממשל האמריקני הייתה שלא תחול פריצת דרך משמעותית בתחום פעילותה הגרעינית של ישראל לפני 1965. הערכה מעין זו ניתנה גם על ידי המפקחים שביקרו בכור בשלהי 1962 (ראה להלן). בדיווח של שגרירות ישראל בארצות-הברית נמסר, כי יועץ הנשיא קנדי, מאיר פלדמן, אמר למנהיג יהודי בארצות-הברית, כי 'ממילא לא נוכל [לא תוכל מדינת ישראל] להגיע לתוצאות של ממש [בתחום הגרעיני] לפני 1965'. דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 5 בנובמבר 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

בממשל הבריטי מועלים ספקות ותהיות לגבי המדיניות שננקטה עד כה כלפי ישראל בקשר לפעילותה הגרעינית. באורח קונקרטי נטען, כי הביקורת הראשונה שערכו שני המדענים האמריקנים בכור הייתה שטחית, וכי אחדים מן האתרים בשטח הכור לא נבדקו בצורה יסודית. חוות דעת זו לא הועברה לידיעת האמריקנים (ככל הנראה מתוך חשש כי הם ייפגעו מהבעת חוסר אמון מעין זו מצד הבריטים).⁹

על רקע הניסיון הבלתי-מוצלח, להערכתם, של הביקור הראשון בכור, העלו הבריטים ספקות אם הביקורת השנייה תהיה יסודית יותר. מעבר לכך, לדעת גורמים בממשל הבריטי, גם אם הבדיקה השנייה שתיערך תהיה יסודית, היא לא תצליח להרגיע את חששותיהם של הערבים, שכן ספק אם הם ייתנו אמון מלא בדיווחים האמריקניים. לפיכך סברו הבריטים, כי יש צורך להבטיח שהביקורת השנייה בכור תיערך על ידי גורם ניטרלי. הבריטים סברו, כי קנדה היא המדינה המתאימה ביותר לעניין זה.¹⁰

ואכן, בחודשים הראשונים של שנת 1962 פנתה בריטניה אל ארצות-הברית, כי תתבע מישראל לאפשר ביקורת נוספת בכור, וביקורת זו תיערך הפעם על ידי גורם ניטרלי (קנדה). בריטניה הבהירה לממשל האמריקני, כי יש לה 'סיבות מיוחדות' (particular reasons) להעדיף את קנדה.¹¹ קרוב לוודאי כי הבריטים העריכו (אם כי, כמובן, אין לכך ביטוי מפורש במקורות), כי לאור היחסים המיוחדים שלהם עם קנדה, הם יוכלו לדלות מן המפקחים הקנדים מידע טוב יותר לגבי פעילותה הגרעינית של ישראל בכור.¹²

בתגובה לפניותיה של בריטניה מבהיר הממשל האמריקני, כי הוא מעוניין באכיפת נוהלי הפיקוח של הוועדה הבינלאומית לאנרגיה אטומית (IAEA safeguards; להלן: 'פיקוח בינלאומי') על כלל מדינות המזרח התיכון, ובכלל זה כמובן ישראל. בסופו של דבר, לאחר שמדינות אחרות יסכימו להחלת פיקוח בינלאומי על מתקניהן הגרעיניים,¹³ מתכוון הממשל האמריקני להבהיר לישראל כי גם היא מחויבת לקבל על עצמה פיקוח כזה. אולם בשלב הנוכחי קיימים מספר מכשולים מרכזיים ליישום החלטה זו, וביניהם:¹⁴

9. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 31 ביולי 1962, FO 371/164363 ER 1241/1/G.
10. שם, שם.
11. דיווח שגרירות בריטניה בארצות-הברית למשרד החוץ הבריטי, 10 באפריל 1962, FO 371/164363 ER 1241/1/G.
12. ביטוי מעניין למערכת היחסים האינטימית בין קנדה ובריטניה אפשר לראות בעובדה שהקנדים העבירו לידי הבריטים דין וחשבון סודי שהכינה מחלקת המודיעין המדעי של קנדה על פעילותה הגרעינית של ישראל. לא ברור לנו אם דו"ח זה הועבר גם לאמריקנים. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי, פברואר 1964 (אין תאריך מוגדר), FO 371/175844 ER 1241/32/G.
13. הדוגמה הבולטת ביותר היא הודו, שסירבה לאפשר פיקוח בינלאומי על מתקניה הגרעיניים. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי, 22 במאי 1961, FO 371/157285 IAE 4153/35.
14. דיווח שגרירות בריטניה בארצות-הברית למשרד החוץ, 10 באפריל 1962, FO 371/164363 ER 1241/1/G.

- א. ישראל מתנגדת לפיקוח בינלאומי על הכור בדימונה, כל עוד נוהלים אלה לא נתקבלו על ידי מדינות רבות אחרות (מצרים עצמה הצביעה בשיטתיות נגד אישור נוהלי הפיקוח והבקרה של הסוכנות לאנרגיה אטומית). ספק אם ישראל תהיה מוכנה להסכים לנוהלי פיקוח בינלאומיים, גם אם יופעלו עליה לחצים כבדים ביותר, 'We doubt Israel's present objections can be overcome regardless the amount of suasion used'¹⁵.
- ב. על פי נוהלי הפיקוח הבינלאומי, שני צדדים החתומים על הסכם בילטרלי לפיתוח גרעיני חייבים להסכים ליישומם של נוהלים אלה. במקרה של ישראל, ההסכם הבילטרלי שלה הוא עם צרפת, ואין להניח שזו תסכים לפיקוח בינלאומי. לפיכך ההסכם הבילטרלי שיש לישראל עם צרפת בנושא הפיתוח הגרעיני מהווה 'מכשול משמעותי' (significant obstacle) לקבלת הסכמה מצד ישראל לפיקוח בינלאומי על מתקניה הגרעיניים.
- ג. גם אם תהיה הסכמה לפיקוח בינלאומי, לא יהיה ניתן לבצע ביקורת עד שהכור יהיה 'קריטי', בערך שנתיים מעכשיו. זאת בשעה שהחשדנות הערבית, ותגובותיהן החריפות של מדינות ערב, יגיעו לשיאן במהלך תקופה זו.¹⁶
- באורח קונקרטי, מבהיר הממשל האמריקני לבריטים, כי הוא מסתייג מן הרעיון של שילוב קנדה בפיקוח על הכור. קנדה, כך טוען הממשל, מזוהה יותר מדי עם המערב, ולכן ספק אם הדיווח שלה על הנעשה בכור יהיה משכנע יותר, בעיני הערבים, מזה של ארצות-הברית. מבחינה זו מוטב, לדעת הממשל, לפנות למדינה כמו שוודיה, המקובלת יותר כ'ניטרלית אמיתית'. אם לא יהיה ניתן לארגן ביקורת ניטרלית, הממשל האמריקני מוכן לבחון את האפשרות של ביקורת אמריקנית נוספת בכור, בדומה לביקורת הקודמת. מכל מקום, האמריקנים מדווחים לבריטים, כי כבר החלו במגעים עם השוודים במגמה לשכנע אותם לבצע את הביקורת, ויש להם יסוד להניח כי השוודים יאותו לקבל על עצמם משימה זו. עוד הבהיר הממשל האמריקני לבריטים, כי הגם שמן הראוי לארגן ביקורת נוספת כשנה לאחר הביקורת הראשונה, לדעת מחלקת המדינה אין מקום לבהילות (violent hurry).¹⁷
- על בסיס דיווח זה, בין השאר, העריכו גורמים בריטיים, כי הממשל האמריקני אכן מעוניין, ממש כמו בריטניה (As keenly interested in the subject as we are), לטפל בסוגיית הפיתוח הגרעיני של ישראל. יחד עם זאת היה ברור לבריטניה, כי השיחות

15. דיווח שגרירות בריטניה בארצות-הברית למשרד החוץ, 10 באפריל 1962, FO 371/164363 ER 1241/1/G. ביטוי לפסימיות של הממשל האמריקני לגבי האפשרות שישראל תסכים לקבל נוהלי פיקוח בינלאומיים על הכור ראה: תזכיר משרד החוץ הבריטי, 30 באפריל 1962, FO 371/164309 ER 1051/6.

16. לדיון מקיף בתגובות העולם הערבי על הפעילות הגרעינית של ישראל ראה: א' לויטה ואמילי לנדאו, בעיני הערבים: דימויה הגרעיני של ישראל, תל-אביב 1994.

17. דיווח שגרירות בריטניה בארצות-הברית למשרד החוץ, 10 באפריל 1962, FO 371/164363 ER 1241/1/G.

שהממשל האמריקני מבקש לערוך עם השוודים, כדי שיקבלו על עצמם משימות של פיקוח על הכור, לא יאפשרו ביצוע ביקורת נוספת לפני מאי-יוני 1962.¹⁸ בראשית יוני 1962 דיווח הממשל האמריקני לבריטניה, כי הנסיונות לשכנע את שוודיה לבצע את הביקורת בכור עלו בתוהו.¹⁹ לפיכך ארצות-הברית, ולא גורם ניטרלי, היא שתבצע את הביקורת השנייה בכור. על רקע זה, חוזרים גורמים בריטיים ומתלבטים בשאלה אם כדאי לשוב ולהעלות בפני האמריקנים את הרעיון של ביקורת על ידי קנדה.²⁰ גורמים בריטיים שבים ומזכירים, כי הביקור הראשון של המדענים בכור היה 'שטחי מכדי שיספק בטחונות מלאים' (Too superficial to provide full assurances), וכי קנדה מתאימה לביצוע הפיקוח בהיותה מדינה ניטרלית בסכסוך הישראלי-ערבי, ומשום שבניגוד לארצות-הברית אין לה קשרים מיוחדים עם ישראל.²¹

מן הדיווחים המגוונים המתייחסים למגעים שבין ארצות-הברית לבריטניה בסוגיית פעילותה הגרעינית של ישראל מצטיירת בבירור מגמה מצד הממשל האמריקני לנהל את המערכה בשאלה זו באורח בלעדי כמעט, ותוך שיתוף פעולה מוגבל בלבד עם בריטניה, בעלת-בריתו. קרוב לוודאי, כי עמדת הממשל האמריקני בסוגיה זו נבעה מן השיקולים העיקריים הבאים:

א. הערכה כי תרומתה של בריטניה למאבק הכולל נגד פעילותה הגרעינית של ישראל היא שולית למדי. מעמדה של בריטניה במזרח התיכון בכלל, ובישראל בפרט, היה רופף, ולא נראה היה כי ביכולתה להעניק תרומה משמעותית למאמץ האמריקני בתחום זה.

ב. אם אכן יתגברו החשדות בקשר לפעילותה הגרעינית של ישראל בקרב גורמי הממשל האמריקני, והדבר יבוא לידיעת הבריטים, יעמוד הממשל האמריקני בפני מבחן יוקרתי קשה, אשר ספק אם יוכל לצאת ממנו כשידו על העליונה. חוסר יכולת של הממשל האמריקני 'לכופף' את ישראל בקשר לפעילותה הגרעינית, עלול, כך סבר, קרוב לוודאי, הממשל האמריקני, לפגוע במעמדה הבינלאומי של ארצות-הברית בכלל, ובקרב בנות-בריתה בפרט.

ג. אם, לעומת זאת, יצליח הממשל האמריקני 'לכופף' את ישראל בהקשר לפעילותה הגרעינית, מוטב לו להפיק את מלוא התועלת לעצמו. הממשל האמריקני העריך, כי התפתחות כזו תחזק את מעמדו בעולם הערבי, ויש להניח כי לא ראה כל תועלת לעצמו לשתף את בריטניה ב'חלוקת הרווחים'.

18. דיווח שגרירות בריטניה בארצות-הברית למשרד החוץ, 10 באפריל 1962, FO 371/164363 ER 1241/1/G

19. בשיחה עם ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, אומר שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת' בארבור, כי 'אף אחת מהמדינות הניטראליות הקטנות אינה מתעניינת בנושא'. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, על שיחת בן-גוריון-בארבור, 5 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

20. דיווח מושינגטון אל משרד החוץ הבריטי, 7 ביוני 1962, FO 371/164363 ER 1241/1(A)/G

21. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 8 באוגוסט 1962, FO 371/164363 ER 1241/1(A)/G

על רקע מערכת יחסים זו, אין תימה כי הבריטים חוששים שמא ארצות-הברית אינה מוסרת להם את מלוא המידע המצוי ברשותה לגבי הכור.²² לפיכך הם חוזרים ושוקלים, תוך לבטים לא קלים, את האפשרות להעלות בפני האמריקנים את ההצעה להפקיד את הביקורת בכור בידי הקנדים. מול שאיפתם המובנת לקבל מידע מקיף יותר על הנעשה בכור עומדים שני שיקולים כבדי משקל: א. מודעותם של הבריטים למעמדם הנחות יחסית לעומת זה של ארצות-הברית בקשר ליכולתם לטפל בסוגיה כה רגישה ומורכבת.²³ ב. חששם של הבריטים מפני דחייה בוטה של פנייתם על ידי הממשל האמריקני, אשר עלולה לפגוע ביוקרתם ובמערכת היחסים המיוחדת בינם לבין האמריקנים.²⁴

בסופו של דבר, חוזרים הבריטים ומעלים בפני הממשל האמריקני את האפשרות של פיקוח על ידי הקנדים. בתגובה מבהיר הממשל האמריקני לבריטים, כי הרעיון של ביקורת קנדית הוא טוב, ביסודו של דבר, וניתן יהיה לשקול זאת בשלב מאוחר יותר, אך בשלב זה ארצות-הברית רוצה לבצע את הפיקוח על ידי אנשיה-שלה. הממשל האמריקני מסתייג מן הטיעון של הבריטים לגבי תגובות הערבים על ביקורת אמריקנית נוספת. לדעתו, יחסי ארצות-הברית ומצרים טובים מספיק כדי שהם יקבלו גם את הממצאים האמריקניים של הביקורת בכור. על בסיס עמדה אמריקנית זו, מביעים גורמים בריטיים את הדעה, כי לא נראה שיש אפשרות ללחוץ על האמריקנים יותר בנושא שיתוף הקנדים בפיקוח על הכור.²⁵

באורח מעשי, כך משתמע מדיווחי הממשל האמריקני, הרעיון של ביקורת ניטרלית יורד, לפי שעה, מן הפרק, שכן אין זה סביר שישראל תסכים לשני ביקורים (אמריקני ו'ניטרלי') בעתיד הקרוב. נוכח המבוי הסתום בשאלת 'הפיקוח הניטרלי' (מצב שהאמריקנים, ככל שאפשר להתרשם, אינם מצטערים עליו), ואולי עוד קודם לכן, פותחים אנשי ממשל אמריקנים במגעים עם ישראל כדי להסדיר ביקור נוסף של מפקחים אמריקנים בכור בדימונה. ביולי 1962 מדווח הממשל האמריקני לבריטים, כי ישראל טרם נתנה הסכמתה לכך, אך להערכתו הסכמה כזו תינתן בקרוב.²⁶

כחודש לאחר מכן (אוגוסט 1962) שב הממשל האמריקני ומדווח לבריטים, כי טרם נתקבלה תשובה חיובית מצד ישראל על תביעת הממשל האמריקני לאפשר ביקורת

22. תזכיר בריטי מ-26 במאי 1964 קובע במפורש כי האמריקנים החליטו שלא לשתף את הבריטים באורח מלא בסוגיית הפעילות הגרעינית של ישראל. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 26 במאי 1963, FO 317/175843 ER 1241/19/G

23. תזכיר משרד החוץ הבריטי קובע במפורש, כי 'אין לבריטניה מה לעשות [בהקשר לפעילותה הגרעינית של ישראל], מעבר לכך שהיא תאפשר לארצות-הברית למצות צעדים אלה שהיא נוקטת'. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 12 בספטמבר 1963, FO 371/170537 ER 1071/39

24. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 13 באוגוסט 1962, FO 371/164363 ER 1241/1/(B)

25. דיווח מושינגטון אל משרד החוץ הבריטי, 15 באוגוסט 1962, FO 371/164363 ER 1241/3/G

26. דיווח מושינגטון אל משרד החוץ הבריטי, 18 ביולי 1962, FO 371/164363 ER 1241/2/G

נוספת בכור. הממשל האמריקני העריך, כי הישראלים מנסים ליצור סחבת בטיפול בסוגיה זו (dragging their feet on this), וכי הם מבקשים לשכנע את האמריקנים כי לאור המסקנות החיוביות של הביקור האחרון אין עוד צורך בביקורים נוספים. ואולם הממשל האמריקני מבהיר, כי הוא ימשיך ללחוץ על ישראל לאפשר ביקור נוסף, אם כי הוא מטיל ספק אם ניתן יהיה להשיג פריצת דרך (make headway) בנושא לפני הבחירות הקרובות לקונגרס בסתיו הקרוב.²⁷

באוקטובר 1962 נערך הביקור השני של מפקחים אמריקנים. לכאורה, ממצאי הביקורת אמורים היו לצנן במקצת את החשדות של מעצמות המערב לגבי פעילותה הגרעינית של ישראל. מדיווחים שמסרו גורמים בממשל האמריקני לבריטים עולה, שהמפקחים השתכנעו כי הכור מיועד רק לצורכי שלום (בניסוח המקורי מדובר על American satisfaction that the Demona [Dimona] reactor was only for peaceful purposes). למפקחים לא היה ספק, כי ישראל לא תוכל לייצר נשק גרעיני עד 1964, ואולי גם לא ב-1965.²⁸

הממשל האמריקני הבהיר לבריטים, כי המידע שהביאו המפקחים, או לפחות חלקו, הובא לידיעתו של נאצר. אולם עד למחצית נובמבר 1962 לא הייתה ברורה תגובתו. להערכת הממשל האמריקני, הדבר נבע מעיסוקו האינטנסיבי והממושך של נאצר במלחמת תימן. עם זאת העריך הממשל האמריקני, כי תגובותיו המתונות יחסית של נאצר בסוגיה זו מעידות כי המידע שהועבר אליו נקלט היטב.²⁹ בין כך ובין כך, נוכח הממצאים המרגיעים יחסית של המפקחים, העריכו גורמים בריטיים (באוקטובר 1962), כי הערבים עשויים להיות שבעי רצון מן הדיווחים שקיבלו. לנוכח ממצאים אלה העלו גורמים בריטיים את הסברה, כי לא יהיה עוד מקום ללחוץ על ארצות-הברית לשתף גורמים קנדיים בפיקוח.³⁰

בפועל, כך מסתבר, ממצאי המפקחים, ואף הידיעות כי ממשלת צרפת הייתה זהירה מספיק שלא לסייע לישראל בנושא הכור בשום דבר שיכול לשמש לצרכים מלחמתיים,³¹ לא הרגיעו כלל את מעצמות המערב באשר לפעילותה הגרעינית של ישראל. אצל גורמים בריטיים, וקרוב לוודאי גם אצל גורמים אמריקניים, התגבשה התפיסה, כי ממילא לא ניתן היה לצפות, בשלב זה לפחות, כי המפקחים יוכלו למצוא ממצאים מחשידים לגבי פעילותה הגרעינית של ישראל. זאת מכיוון שמדינת ישראל

27. דיווח מושינגטון אל משרד החוץ הבריטי, 15 באוגוסט 1962, FO 371/164363 ER 1241/3/G

28. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 2 בינואר 1963, FO 371/164363 ER 1241/6; ראה גם: דיווח שגרירות בריטניה בישראל אל משרד החוץ, 15 בינואר 1963, FO 371/164363 ER 1241/6(1)

29. דיווח שגרירות בריטניה בארצות הברית למשרד החוץ, 17 בנובמבר 1962, FO 371/164363 ER 1241/4 G (1)

30. דיווח מושינגטון אל משרד החוץ הבריטי, 29 באוקטובר 1962, FO 371/164363 ER 1241/4/G

31. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 12 בספטמבר 1963, FO 371/170537 ER 1071/39

פועלת בשלב זה להשגת אופציה גרעינית בלבד, ואילו את שאלת השגת היכולת הגרעינית היא משאירה לשלב מאוחר יותר בעתיד. בהתייחסות מפורשת לסוגיה זו, מציגים גורמי הערכה בריטיים את הערכת המצב שלהם כדלקמן:

ישנן ראיות כי ממשלת ישראל פועלת להשגת אופציה לייצור נשק גרעיני בשלב כלשהו בעתיד ... זאת בעוד היכולת לייצר נשק גרעיני נשמרת לעת עתה כאופציה בלבד ... המדיניות של ישראל היא אפוא לגרום לכך שמצרים תישאר בספק לגבי כוונותיה של ישראל, ואילו כלפי המעצמות ישראל תיתן בטחונות לא מוחלטים לגבי כוונותיה. מסיבה זו, וגם מכוח השגרה, תמשיך ישראל לפעול בדרך של חשאיות והטעייה. המעצמות ימשיכו לעקוב אחר פעילותה הגרעינית של ישראל, אך קיים רק סיכוי קלוש כי יגלו ממצאים מחשידים.³²

במהלך 1963 החלו להגיע לידיעת מעצמות המערב ידיעות נוספות באשר לפעילותה הגרעינית של ישראל. ידיעות אלה, אשר מטבע הדברים רק חלקן נחשף לעיון, העלו את החשדות של מעצמות המערב, כי המפקחים שהגיעו לכור לא הצליחו לבחון באורח יסודי את כל האתרים הרלוואנטיים להערכת מגמות פעילותה הגרעינית של ישראל.³³ חשדות אלה מדרבנים את מעצמות המערב לבטא דאגה גוברת והולכת נוכח פעילותה הגרעינית של ישראל ולתבוע הגברת הפיקוח על פעילות זו.

בראשית ינואר 1963 מדווחת שגרירות בריטניה בישראל, כי ב־30 בנובמבר 1962 נפגש ראש הממשלה, דוד בן־גוריון, עם עורכי העיתונים (קרוב לוודאי שהמדובר במפגש המסורתי עם העורכים לרגל כ"ט בנובמבר). במפגש נשאל בן־גוריון, אם הוא תומך ברעיון של מזרח תיכון נקי מנשק גרעיני, אשר ישחרר את ישראל מן העול הכספי הכרוך בבניית עוצמה גרעינית. בן־גוריון דחה את הרעיון וקבע, כי חשוב שבידי ישראל תהיה 'הרתעה כלשהי' (some sort of deterrent) כלפי מצרים.³⁴ באותו פרק זמן ממש דיווח על התבטאות של גובר הסוכנות היהודית, לואי פינקוס, על אודות הוצאות הביטחון הכבדות הרובצות על ישראל. פינקוס הוסיף ואמר, כי

32. במקור נוסחו הדברים כך: The evidence [is] that the Israel Government is working towards an option to produce nuclear weapons at some future date ... [while] the long term capacity to produce nuclear weapons is being held in reserve ... The policy seems to be, therefore, to keep Cairo wondering while offering mild reassurance to the Great Powers. For this purpose and from force of habit, secrecy and deception will go on. The Powers will therefore go on watching Israel carefully, but there is little chance on present form that they will see anything to frighten them. דיווח שגרירות בריטניה בישראל אל משרד החוץ הבריטי, 15 בינואר 1963, FO 371/164363 ER 1241/6(1).

33. הדבר מסתבר נוכח תביעותיו החד־משמעיות של הנשיא קנדי (אשר יפורסו בהמשך) לאפשר ביקורת באתרים ספציפיים בכור.

34. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 2 בינואר 1963, FO 371/164363 ER 1241/6.

'ההרתעה הגרעינית' (nuclear deterrent), שבן-גוריון דיבר עליה, היא פרויקט בעל עלות גבוהה.³⁵ לקראת סוף 1963 שבה שגרירות בריטניה בישראל ומדווחת על ריאיון של בן-גוריון עם עורך הניו יורק טיימס (מ-16 בנובמבר 1963), וממנו השתמעה, לכאורה, הודאה של בן-גוריון, שהכור בדימונה מיועד לצרכים צבאיים.³⁶ בקיץ 1963 מגיעות לידי מעצמות המערב ידיעות על האפשרות כי קיים שיתוף פעולה בתחום הגרעיני בין ישראל לגרמניה המערבית. בראשית יוני 1963 משגר ראש ממשלת בריטניה, הרולד מקמילן, מכתב אל ראשי משרד החוץ הבריטי, ובו הוא מבקש לדעת אם יש ידיעות על שיתוף פעולה גרעיני בין גרמניה וישראל. המכתב נשלח לקראת בואו של שר ההגנה הגרמני, פרנץ יוזף שטראוס, לארץ. במכתב מציין מקמילן את קבלת הפנים החריגה באופייה שערך בן-גוריון לשטראוס.³⁷ משרד החוץ הבריטי השיב, כי אין כל מידע על שיתוף פעולה גרעיני בין גרמניה המערבית לישראל.³⁸ מדיווח שגרירות בריטניה בווינגטון (ספטמבר 1963) מסתבר, כי גם בממשל האמריקני מודאגים משיתוף הפעולה הצבאי בין ישראל לגרמניה, אם כי הנושא הגרעיני לא נזכר בדיווח זה.³⁹ בדרגים שונים במערב אף מועלית השערה ולפיה התעמולה הנרחבת שמדינת ישראל מנהלת נגד פעילות המדענים הגרמנים במצרים נועדה לכסות על פעילותה שלה בתחום הגרעיני (ואולי גם על שיתוף הפעולה בינה לבין גרמניה המערבית בתחום זה).⁴⁰

35. שם, שם.

36. דיווח שגרירות בריטניה בישראל אל משרד החוץ, 2 בדצמבר 1963, FO 371/170579 ER 1241/31(A). בן-גוריון עצמו טרח לשלוח מכתב לחברי הממשלה ובו הכחיש את דבריו של עורך הניו-יורק טיימס: 'בבדותות על "הרמוז" [המרכאות במקור - ז"ש] ביחס לכור בדימונה ראיתי נזק פוליטי, כי אנשי מחמ"ד [מחלקת המדינה] ואנשי הבית הלבן אינם מחויבים להכיר אותי כמוכם, ולדעת בעצמם שלא ייתכן שאני "ארמוז" [המרכאות במקור] לסולצברגר, מה שעיתונאי זה מייחס לי'. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בווינגטון, 20 בנובמבר 1963, חץ 3377/10, ג"מ. נוסח מלא ראה: תיק התכתבויות, 18 בנובמבר 1963, אב"ג. ביומנו מתייחס בן-גוריון לפרשה זו בהרחבה רבה. ראה יומן בן-גוריון, 18 בנובמבר 1963, אב"ג.

37. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 4 ביוני 1963, FO 371/170523 ER 103118/21/G. האפשרות של שיתוף פעולה גרעיני בין ישראל ומערב-גרמניה עולה גם מתזכיר בריטי אחר. ראה

תזכיר משרד החוץ הבריטי, 12 בספטמבר 1963, FO 371/170537 ER 1071/39

38. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 14 ביוני 1963, FO 371/170523 ER 103118/21/G. החשש כי הפעילות סביב המדענים הגרמנים מהווה תירוץ להצדקת הפעילות הגרעינית של ישראל מועלה גם על ידי אנשי הממשל האמריקני. ראה בהקשר זה: תזכיר שיחה בין איש המועצה לביטחון לאומי, רוברט קומר, ומרדכי גזית, 15 מאי 1963, נס"פ 119, ארכיון קנדי.

39. דיווח משגרירות בריטניה בווינגטון אל משרד החוץ הבריטי, 3 בספטמבר 1963, FO 371/170523 ER 103118/25

40. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 14 ביוני 1963, FO 371/170523 ER 103118/21/G. על שיתוף-פעולה אפשרי בין ישראל וגרמניה בנושא הגרעיני ראה: ש' אהרונסון, 'אור חדש על דוקטרינת "המחסה ליום סגריר"', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 141-165. ראה במיוחד עמ' 150-151.

על בסיס דיווחים אמריקנים אלה, וקרוב לוודאי גם על בסיס דיווחים אחרים שאינם בידינו, הולכת ומתגבשת בממשל האמריקני הדעה, כי בכל מה שקשור לפעילותה הגרעינית של ישראל, 'שעון החול' הולך ואוזל, וכי אם לא יפעלו מעצמות המערב בנחישות בזמן הקרוב, אפשר שייווצרו עובדות בלתי הפיכות בתחום זה. ועדה מיוחדת שהקים הנשיא קנדי לדיון, בין השאר, בפעילותה הגרעינית של ישראל, קבעה כי שאלת העיתוי של הפעולה האמריקנית בעניין זה היא מרכיב חיוני, בשל השיקולים העיקריים הבאים:

א. קל יותר להשיג הסדרי פיקוח ושליטה כל זמן שכלי הנשק אינם נמצאים בידי הצדדים. ב. הסכנה של התקפה מקדימה הולכת וגדלה ככל שכל אחד מן הצדדים לומד יותר על התפתחות מגמות הפיתוח אצל הצד השני. ג. ככל שיתקדם הפיתוח של כלי הנשק האסטרטגיים אצל שני הצדדים, כך יקשה על ארצות-הברית למנוע התפרצות מעשי איבה. ד. התבטאויות חוזרות ונשנות של ארצות-הברית, בפומבי ושלא בפומבי, על דאגתה נוכח הסכנה של הסלמה אסטרטגית וחימוש גרעיני מחייבות אותה לפעול לפתרון הבעיה בהקדם. ה. הלחץ הפנימי בארצות-הברית כנגד הסלמה במירוץ החימוש, ובמיוחד במירוץ הטילים של מצרים, הופך את הטיפול בסוגיה זו לדחוף יותר ויותר.⁴¹

ואכן, בדיווחים הנמסרים לאישים בכירים בממשל הבריטי ניתן ביטוי לדאגה הגוברת והולכת בקרב מעצמות המערב לנוכח פעילותה הגרעינית של ישראל. תזכיר בריטי (ינואר 1963), המתייחס לממצאים המרגיעים, כביכול, של המפקחים, קובע במפורש, כי 'עדיין אין אנו מרוצים' (We are still not satisfied).⁴² חודשים ספורים לאחר מכן (ספטמבר 1963) קובע תזכיר של משרד החוץ הבריטי, כי לבריטניה יש מידע חלקי בלבד על יכולתה הגרעינית של ישראל, אבל מה שידוע להם הוא 'מקור לדאגה' (a source of concern). בהמשך הוא מוסיף, כי למעשה ההרתעה הגרעינית מהווה גורם ההרתעה היחיד (only deterrent) בידי ישראל, נוכח ההתעצמות הגדלה והולכת של העולם הערבי.⁴³ באותו פרק זמן ממש מאזכר מסמך של משרד החוץ הבריטי (קרוב לוודאי, לא במקרה) ידיעה ולפיה הגבירה ארצות-הברית את טיסות היו-2 (מטוסי ריגול) בנגב מעל דימונה.⁴⁴

ביטוי לחששות מעצמות המערב לנוכח פעילותה הגרעינית של ישראל ניתן גם במסרים המלווים, לעתים, באיומים, שהועברו לישראל על ידי אישים בכירים בממשל האמריקני. ניתן לציין, בין השאר, את המסרים הבאים:

41. תזכיר של מחלקת המדינה על אפשרויות של הגבלת מירוץ החימוש במזרח התיכון, 14 מאי 1963, נס"פ 118, ארכיון קנדי.

42. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 2 בינואר 1963, FO 371/164363 ER 1241/6.

43. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 10 בספטמבר 1963, FO 371/170162 E 1022/13.

44. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 16 בספטמבר 1963, FO 371/170579 ER 1241/21. ב-19 ביולי 1963 יורט מטוס סיור אמריקני שהיה בדרכו מאילת צפונה. במטוס היה ציוד אלקטרוני ומצלמות. לא היתה כל פנייה אמריקנית מוקדמת בנושא. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בווינגטון, 19 ביולי 1963, חץ 3377/6, ג"מ.

- א. בשיחה עם הציר בשגרירות ישראל בווינגטון (מאי 1963) מביע איש המועצה לביטחון לאומי, רוברט קומר, את דאגתה העמוקה של ארצות-הברית לנוכח פעילותה הגרעינית של ישראל בכור בדימונה.⁴⁵
 - ב. בפגישה עם נציגי ארגונים יהודיים בארצות-הברית (יוני 1963) אמר יועץ הנשיא קנדי, מאיר פלדמן, כי ארצות-הברית מודאגת מאוד מן הפיתוח האטומי בישראל. אם לא תדע ארצות-הברית בדיוק מה ישראל עושה ומתכננת לעשות בשטח האטומי, היא לא תוכל להישאר אדישה, למרות ידידותה לישראל, כי זה עניין בעל משמעות גלובאלית.⁴⁶
 - ג. בשיחה עם שגריר ישראל בארצות-הברית, אברהם הרמן (יוני 1963), אמר יועץ אחר של הנשיא קנדי, ארתור שלזינגר, שהנשיא בעצמו מגלה עניין מיוחד בדבר (כלומר, בסוגיית פעילותה הגרעינית של ישראל). לדעתו, הכרחי שהעניין הזה יהיה נושא לחליפת מכתבים בדרג גבוה.⁴⁷
 - ד. תת שר-החוץ האמריקני, אוורל הארימן, אמר למנהיג יהודי בארצות-הברית, כי אם הישראלים ימשיכו בפיתוח גרעיני, 'We shall come down on them like a ton of bricks'.⁴⁸
- במקביל מתחזקת בממשל האמריקני ההערכה, כי המשך פעילותה הגרעינית של ישראל עלול לפגוע באינטרסים חיוניים של ארצות-הברית. לפיכך מן הראוי כי ארצות-הברית תפעל בסוגיה זו ביתר תקיפות מבעבר. הערכת מצב זו מתבססת, ככל הנראה, על השיקולים העיקריים הבאים:⁴⁹
- א. השגת יכולת גרעינית על ידי ישראל תגרום נזק מהותי (substantial damage) למעמדן של ארצות-הברית ומדינות המערב בעולם הערבי. גם אם ארצות-הברית תביע אי-הסכמה לפעילותה הגרעינית של ישראל, יהיה קשה למנוע נטייה הולכת וגדלה של זיהוי פעילותה זו עם המערב. חלק ניכר מן הערבים מאמינים, כי ישראל פועלת בעניין זה בשיתוף פעולה עם ארצות-הברית. אין ספק אפוא, כי המערב בכלל, וארצות-הברית בפרט, יהיו מטרה ראשונה לחיצי הזעם של הערבים. יש להניח, כי כתוצאה מכך ייפגעו באורח קשה מעמדה והשפעתה של ארצות-הברית בעולם הערבי.
45. תזכיר שיחה בין איש המועצה לביטחון לאומי, רוברט קומר, ומרדכי גזית, 15 במאי 1963, נס"פ 119, ארכיון קנדי.
 46. דיווח הקונסול בניו-יורק, כתריאל כץ, למשרד החוץ, 3 ביוני 1963, חץ 3377/6, ג"מ.
 - בשיחה עם שגריר ישראל בארצות-הברית מבהיר סגן עוזר מזכיר המדינה לעניינים מדיניים-צבאיים, כי 'ההתנגדות האמריקנית להפצת כוחות גרעיניים צבאיים היא עיקרון יסודי במדיניות ארצות-הברית'. דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 15 באפריל 1963, חץ 3377, ג"מ.
 47. דיווח מן השגרירות בווינגטון למשרד, 5 ביוני 1963, חץ 3377/6, ג"מ.
 48. דיווח משגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 4 בנובמבר 1963, חץ 3377/10, ג"מ.
 49. תזכיר סוכנות הביון של ארצות-הברית, 6 במארס 1963, נס"פ 118, ארכיון קנדי.

- ב. למרות שישראל נהנית מעליונות צבאית ברורה על פני מדינות ערב – כל אחת לחוד וכולן ביחד – הרי השגת יכולת גרעינית תחזק מאוד את תחושת הביטחון שלה. בנסיבות אלה סביר, כי מדיניותה כלפי הערבים תהיה יותר תקיפה. היא תחוש עצמה חופשית לבצע פעולות תגמול נועזות יותר. כמו כן היא עלולה לנצל את עליונותה לצורך מלחמה פסיכולוגית, שתציג את חוסר האונים של הערבים, ובכך תיצור פירוד בעולם הערבי.
- ג. נאצר עלול להתפתות לפעולה נגד הכור, או להשיג עוצמה גרעינית משלו. אין ספק כי אם יעריך ישראל פועלת להשגת אופציה גרעינית, הוא יפנה לגוש המזרחי לסייע לו. זאת למרות חששותיו מפני פגיעה במעמד הניטרלי של מצרים.⁵⁰ בתגובה לפנייה כזו, ייתכן כי הרוסים יסכימו להציב כלי נשק גרעיניים בארצות ערב, אשר יהיו תחת שליטתם. בכל מקרה, הרוסים ינסו להפיק מרב התועלת הפוליטית מן המצב הקיים, תוך ניסיון לשכנע את הערבים, כי רק בזכותם נמנעת ישראל מלתקוף אותם.
- על בסיס הערכת מצב זו, ומתוך מודעות לתלותה העצומה של ישראל במערב בכלל, ובארצות-הברית בפרט, הלכה והתגבשה בממשל האמריקני ההכרה, כי על ארצות-הברית לתבוע מישראל כי תכיר בעובדה שבטחונה בטווח הארוך תלוי לא רק ביחסיה עם הערבים, אלא גם ביחסיה עם ארצות-הברית. מערכת יחסים זו, כך צריך הממשל האמריקני להבהיר לישראל, היא דו-כיוונית: כשם שארצות-הברית תומכת בישראל במגוון רחב של תחומים, כך היא מצפה מישראל כי תיתן דעתה לבעיותיה ולצרכיה של ארצות-הברית לגבי פעילותה הגרעינית.⁵¹

גיבוש 'אסטרטגיית הכתישה' כלפי ישראל

באורח קונקרטי, הערכת מצב זו באה לידי ביטוי בתביעה חד-משמעית ונחרצת של הממשל האמריקני, כי ישראל תאפשר ביקורת מתמשכת וסדירה (continuing system of inspection) של מפקחים אמריקנים בכור.⁵² ב-5 במאי 1963 מעביר שגריר

50. בשיחה עם פקידים בריטיים נשאל נאצר מה יעשה אם ישראל תגיע ליכולת גרעינית. הוא השיב, כי יפתח במלחמת מנע כדי למנוע התפתחות כזאת. נאצר סירב לפרש יותר. דיווח משגרירות ישראל בבריטניה למשרד החוץ, 12 בדצמבר 1963, חץ 3395/4, ג"מ.

51. תזכיר על שיחת שרת החוץ, גולדה מאיר, עם הנשיא קנדי, 27 בדצמבר 1962, נס"פ 118, ארכיון קנדי.

52. כבר במחצית מאי 1963 מבהיר איש המועצה לביטחון לאומי של ארצות-הברית, רוברט קומר, לציר ישראל בוושנינגטון, מרדכי גזית, כי ארצות-הברית תתבע מעתה ביקורים תקופתיים בכור. תזכיר שיחה בין איש המועצה לביטחון לאומי, רוברט קומר, ומרדכי גזית, 15 מאי 1963, נס"פ 119, ארכיון קנדי. בראשית נובמבר 1963 מדווח הממשל לבריטניה, כי ישראל הסכימה לביקורת נוספת בכור בסוף 1963. הממשל, כך דיווח, אינו נוטה לתבוע מישראל להסכים לפיקוח בינלאומי על הכור, אך הוא תובע שיטת פיקוח רצופה. דיווח משגרירות בריטניה בוושנינגטון אל משרד החוץ, 8 בנובמבר 1963, FO 371/171010 GN, 104116/18(C).

ארצות-הברית בישראל לידי בן-גוריון שדר מן הנשיא קנדי, ובו בקשה/תביעה מישראל כי תסכים לשני ביקורים בשנה בכור בדימונה. ראש הממשלה דוד בן-גוריון הגיב, שבשיחה שלו עם הנשיא קנדי ב-1961 לא הועלה רעיון כזה, ולא הוסכם על מסגרת כזו של ביקורים. כל מה שהנשיא ביקש, קבע בן-גוריון, הוא ביקור חד-פעמי של נציג מדינה ניטרלית. ישראל, הדגיש בן-גוריון, אינה גרורה של ארצות-הברית. לגופו של עניין הבהיר בן-גוריון, כי ישיב על הבקשה לאחר התייעצות עם שרת החוץ, גולדה מאיר.⁵³

ב-12 במאי 1963 מעביר דוד בן-גוריון לנשיא קנדי שדר העוסק, רובו ככולו, בצורכי הביטחון של ישראל. השדר נכתב, בין השאר, על רקע המתיחות הגואה בירדן, ההכרזה על הקמת הפדרציה הערבית (מצרים, סוריה ועיראק), הסכנות המוחשיות של התמוטטות המשטר המלוכני בירדן והקמת משטר ערבי לאומני ופרו-נאצרי בשכנות מאיימת למדינת ישראל. בהקשר זה מעמיד בן-גוריון ארבע תביעות מרכזיות מן הממשל האמריקני להבטחת בטחונה של ישראל: א. פירוז מלא (complete demilitarization) של הגדה המערבית כולה במקרה של נפילת המשטר בירדן. ב. חתימת הסכם הגנה בילטרלי בין ישראל לארצות-הברית (bilateral security agreement). ג. הספקת נשק חדיש ומתקדם על ידי ארצות-הברית לישראל, כמוזה המצוי במצרים ובמדינות ערביות אחרות (All the equivalent kinds of armaments with which the armed forces of Egypt and the other Arab States are equipped). ד. הסכמה על תוכנית כוללת של פירוק נשק במזרח התיכון.⁵⁴

נקודות אלה מתעלמות, לכאורה, מן הסוגיה הגרעינית שהועלתה בשדר הנשיא קנדי אל בן-גוריון. אין ספק כי ניכר כאן מאמץ מצד בן-גוריון (ואישים אחרים בהנהגה), להסיט את תשומת הלב עד כמה שאפשר מן הבעיה הגרעינית לעבר הסכנות הצפוונות למדינת ישראל במישור הקונונציונאלי. מאמץ זה בא לידי ביטוי, בין השאר, במגעים עם ארצות-הברית⁵⁵ ובאיגרות שבן-גוריון שיגר למנהיגים בעולם בעקבות ההכרזה על הקמת הפדרציה המשולשת באפריל 1963. ביטוי מעניין למגמה זו נותן בן-גוריון באיגרת שהוא משגר לפילוסוף הבריטי, ברטרנד ראסל, אשר הביע בפני בן-גוריון את חרדותיו נוכח הסכנות של חדירת נשק גרעיני למזרח התיכון. 'אני מבין היטב מדוע אתה חרד בעיקר לנשק אטומי', כותב בן-גוריון, 'אבל אני מקווה שאתה מבין מדוע אנו חרדים גם לנשק קונונציונאלי. שישה מיליון יהודים נשמדו בנשק קונונציונאלי ... לכן אנו עומדים כל כך על פירוק נשק כללי בישראל ובארצות ערב תחת פיקוח בינלאומי'.⁵⁶

53. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 5 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

54. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 12 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

55. ראה, למשל, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על שיחת בן-גוריון עם השגריר בארבור, 5 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

56. מכתב בן-גוריון לברטרנד ראסל, 28 במאי 1963, תיק התכתבויות, אב"ג. במכתב אחר כותב בן-גוריון: 'הסכנה הצפויה לעולם היא מנשק גרעיני ... הסכנה הצפויה לנו היא מנשק קונונציונאלי [כל ההדגשות במקור - ז"ש] ראה תיק התכתבויות, 5 ביוני 1963, אב"ג.

במקביל למגמה בולטת זו למקד את תשומת הלב הבינלאומית במישור הקונוונציונאלי, קשה להשתחרר מן הרושם, כי העלאת נקודות אלה על ידי בן-גוריון, הבאה בהמשך להפגנת חששות כבדים לבטחונה של מדינת ישראל ותביעות חוזרות ונשנות שלו למתן ערובות משותפות לישראל מצד ארצות-הברית (וברית-המועצות), הינה חלק ממהלך ספק טקטי ספק אסטרטגי, הקשור במידה רבה לפעילותה הגרעינית של ישראל.

ברקע הדברים עמדה, להערכתנו, תמונת המצב הבלתי-מעודדת (בלשון המעטה), אשר נגלתה לעיני בן-גוריון במחצית 1963. נראה היה בעליל כי המעצמה הגדולה בעולם, אשר ישראל תלויה בה תלות כמעט מוחלטת, שמה לה למטרה לפעול ללא פשרות לנטרול משמעותי של 'פרויקט דימונה', בו ראה בן-גוריון 'מפעל חיים' ומרכיב מרכזי להבטחת בטחונה של ישראל בעתיד. מבית, קמו לפרויקט זה מתנגדים רבי כוח, הן במערכת הבטחונית, והן במערכת הפוליטית והציבורית.⁵⁷ גם בקרב אלה שהביעו תמיכה בפרויקט הסתמנו בקיעים, ונכונות לשקול אופציות אחרות כתחליפים אפשריים. על כל אלה נוספה היחלשות בולטת במעמדו של בן-גוריון, והתלהטותה של 'מלחמת ירושה', לקראת פרישתו הסופית של בן-גוריון מן ההנהגה. בהתבסס על תמונת-מצב זו, ייתכן מאוד, כי בן-גוריון לא ראה בפניו דרך אחרת להבטיח את המשך קיומו של 'פרויקט דימונה' אלא על ידי העלאת תביעות 'בלתי-קבילות בעליל' כלפי הממשל האמריקני. ייתכן כי תביעות אלה לא נועדו אלא להוביל את הממשל האמריקני להודות, באורח ישיר או עקיף, כי אינו מסוגל להעניק למדינת ישראל ערובות הולמות לבטחונה של מדינת ישראל. הודאה מעין זו, כך אולי קיווה, או העריך, בן-גוריון, תוביל את הממשל האמריקני ליחס מתון יותר כלפי פעילותה הגרעינית של ישראל.⁵⁸ הערכה זו את מניעי פעילותו ומטרותיו של בן-גוריון עשויה למצוא 'חיזוקים' על רקע הנקודות הבאות:

א. קשה להניח כי בן-גוריון ראה אופציה ריאלית של הצהרה משותפת אמריקנית-סובייטית על מתן ערובות לישראל בנסיבות הבינלאומיות והמזרח-תיכוניות של אותה תקופה. ההתעקשות שלו על הצהרה משותפת של שתי המעצמות, או על הסכם הגנה ישראלי-אמריקני, אינה יכולה שלא להתפרש אלא כהצגת תביעות שברור היה לו, כי אין להן כל סיכוי להתממש.⁵⁹

57. לדיון מפורט יותר ראה: י' עברון, הדילמה הגרעינית של ישראל, תל-אביב 1987.

58. אם אכן זו הייתה מטרתו של בן-גוריון ייתכן, כי לא יכול היה לשתף את הפקידות הבכירה, ואולי גם את המקורבים לו בהנהגה, בתוכניותיו. אין פלא, כי פעילות זו עוררה תדהמה ומבוכה בקרב הפקידות הבכירה של משרד החוץ, ראה, למשל, תזכיר שגריר ישראל בארצות-הברית אל מנכ"ל משרד החוץ, 7 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

59. בן-גוריון עצמו מביע לא אחת ספקות קשים אם אכן קיימת סבירות רבה לכך שארצות-הברית וברית-המועצות יעניקו ערובות משותפות לישראל. ראה שדר של בן-גוריון למאיר פלדמן, דיווח ממשרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 7 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ. ביטוי מפורש לעמדת בן-גוריון נותן מנכ"ל משרד החוץ, חיים יחיל. בשדר לשגריר ישראל בארצות-הברית הוא כותב: 'אשר לערובה בטחונית, כולנו היינו מברכים על ערובה

- ב. בדרגים 'מקצועיים' הוצגו הערכות רגועות יותר לגבי מצבה הבטחוני של ישראל מאלה שהציג בן-גוריון. אין ספק, כי בן-גוריון היה מודע להערכות מצב אלה. חרדותיו של בן-גוריון כפי שבאו לידי ביטוי, בין השאר, באגרות ששוגרו למנהיגים שונים בעולם, עומדים, לפחות לכאורה, בסתירה להערכות אלה.⁶⁰
- ג. קיים ספק רב, אם בן-גוריון אכן האמין באפקטיביות של ערובות אלה כאמצעי הגנה על בטחון מדינת ישראל במצבי חירום אמיתיים. בשיחה עם שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת', בארבור, נותן בן-גוריון ביטוי מובהק לספקותיו בהקשר זה. בהתייחסו להבטחת הנשיא קנדי לשרת החוץ, גולדה מאיר, כי ארצות-הברית תחוש לעזרת ישראל אם תותקף, אומר בן-גוריון:

אמרתי לו [כי] ... קראתי בסיפוק רב שיחתה [של גולדה] עם הנשיא, ואני רוצה להביע הוקרתי העמוקה על הרצון הטוב, ההבנה העמוקה והידידות האמיתית שגילה הנשיא בשיחה זו. ציינתי במיוחד מה שאמר על היחס המיוחד שיש לארצות-הברית לישראל כיחס המיוחד שיש לארצות-הברית לבריטניה הגדולה ... [וכן] הבטחתו שאם ישראל תותקף תבוא ארצות-הברית לעזרה, ותבוא מהר. הוספתי שאני בטוח בכנות ההבטחה, אבל כעם עצמאי, אנו חייבים לסמוך על עצמנו.⁶¹

- ד. באורח מתגרה ומביך, בן-גוריון נותן ביטוי לתביעותיו העיקריות מן הנשיא קנדי בריאיון טלביזיוני המשודר באותו פרק זמן. ריאיון זה מעלה את חמתם של הנשיא ומקורביו, וגורם מבוכה רבה גם בשורות משרד החוץ הישראלי. קשה להניח כי מנהיג בעל ניסיון כה עשיר במדיניות בינלאומית כמו בן-גוריון לא

של ממש, ואין כל פגם בדרישה לערובה כזו. ראש הממשלה רק חושש שערובה ממשית לא תינתן, ואילו הצהרה מילולית עשויה לעורר אשליות בציבור. דיווח ממשרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 1 במאי 1963, חץ 3378/10, ג"מ.

60. ראה, למשל, דיווח שגרירות בריטניה בישראל על שיחת אהרון יריב עם הנספח האווירי של בריטניה בישראל, בה קבע כי ישראל יכולה לעמוד נגד כל איום ערבי. דיווח מן השגרירות בתל-אביב אל משרד החוץ הבריטי, 17 ביולי 1963, FO 371/170569 ER 1193/9. גם הדיונים שהחלו ביוני 1963 על קיצור השירות הצבאי, ואשר הובילו, לבסוף, להחלטה, בדצמבר 1963, על קיצור השירות הצבאי בארבע חודשים, מעידים, קרוב לוודאי, על הערכת-מצב רגועה יחסית בישראל נוכח האיום הערבי. ראה: י' גרינברג, 'ההחלטה על קיצור שירות החובה בצה"ל בשנת 1963: שיקולים בטחוניים והיבטים חברתיים וכלכליים', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 40, (תשנ"ה), עמ' 67-78.

61. יומן בן-גוריון, 21 בינואר 1963, אב"ג. בשיחה עם שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת', בארבור, מתייחס בן-גוריון לדברי הנשיא קנדי לשרת החוץ, גולדה מאיר, כי אם ישראל תותקף ארצות-הברית תחוש לעזרתה. בן-גוריון קובע שעלינו לסמוך על עצמנו. דברים אלה, כך מבהיר בן-גוריון, אין פירושם שאיננו בוטחים בדברי הנשיא, אך בסופו של דבר, אנו חייבים לסמוך על כך שיהיה לנו כוח להרתיע את אויבינו בעצמנו. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על שיחת ראש הממשלה עם שגריר ארצות-הברית בישראל, 21 בינואר 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

עמד על השלכותיו הקשות של מעשה מעין זה לגבי סיכויי מימוש תביעותיו מן הממשל האמריקני.⁶²

בפועל, הממשל האמריקני לא נלכד ב'פיתיון' שבן-גוריון ביקש אולי להשליך לעברו, והמשיך בלחץ מסיבי לקבלת תשובות ברורות מישראל בסוגיה הגרעינית.⁶³ ב-19 במאי 1963 משגר הנשיא קנדי לבן-גוריון מכתב תובעני, ובו הוא קובע כי 'אין עניין דחוף יותר לעולם כולו מאשר השליטה על כלי נשק גרעיניים' (There is no more urgent business for the whole world than the control of nuclear weapons) [ההדגשה במקור]. על רקע זה, ממשיך הנשיא וכותב, מבקשת ארצות-הברית להסדיר עם ישראל 'ביקורים תקופתיים בדימונה' (periodic visits to Dimona).⁶⁴ בהמשך איגרתו מבהיר הנשיא כי השגת יכולת גרעינית (nuclear capability) על ידי ישראל תהיה בעלת השלכות קשות על היציבות העולמית (disturbing effects on world stability), וכמובן גם בהקשר המזרח תיכוני. הנשיא מתמקד בעיקר בתגובות החמורות הצפויות מצד מצרים במקרה כזה.⁶⁵

במקביל מאזכר הנשיא באגרתו את מחויבותה של ארצות-הברית לבטחונה של מדינת ישראל. כמו כן הוא מאזכר את הסיוע המגוון שהממשל האמריקני מעניק לישראל. 'מחויבות זו וסיוע זה', מבהיר הנשיא, 'יועמדו בסכנה בדעת הקהל בארצות-הברית ובמערב אם יסתבר שהממשל האמריקני אינו יכול לקבל מידע אמין

62. בשיחה עם שגריר ישראל בארצות-הברית, אברהם הרמן, מביע יועץ הנשיא, מאיר פלדמן, כעס רב על הריאיון שהעניק בן-גוריון. הוא הבהיר כי הדבר יגרום לדחיית הדיונים בבקשותיו/תביעותיו של בן-גוריון מן הממשל. ראה דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 6 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ. בשדר אישי אל מנכ"ל משרד החוץ, כותב שגריר ישראל בארצות-הברית: 'כאשר התוכן של שדר ראש הממשלה לנשיא ארצות-הברית מודלף לעיתונות האמריקנית על ידי ראש הממשלה בעצמו, מוכרח להיות לעניין תוצאה חמורה ביותר. או שאנו מנהלים דו-שיח דיפלומטי עם ארצות-הברית, או שאנחנו מנהלים מסע תעמולה נגד ממשלת ארצות-הברית. עלינו לבחור, ואין אנחנו יכולים ללכת בשתי הדרכים'. ראה מכתב שגריר ישראל בארצות-הברית למנכ"ל משרד החוץ, חיים יחיל, 7 במאי 1963, 3377/9, ג"מ.

63. בפגישה עם שגריר ישראל בארצות-הברית מבהיר איש מחלקת המדינה, פיליפ טאלבוט, כי הסוגיה הגרעינית היא בעלת עדיפות ראשונה במעלה (concerns us foremost). טאלבוט מבהיר, כי מעולם לא היה אפילו רמז לתנאים כלשהם סביב הביקורים בכור. ארצות-הברית ציפתה כי הדבר (הסכמת ישראל לביקורים בכור) ייעשה באורח חלק. ראה דיווח משגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 16 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

64. תזכיר משרד החוץ, נוסח איגרת הנשיא קנדי לדוד בן-גוריון, 19 במאי 1963, א/7233/5, ג"מ. בשיחה עם בן-גוריון ב-14 במאי 1963 מציין השגריר בארבור, כי כבר באפריל 1963 הבהיר הממשל את רצונו כי ישראל תאפשר ביקורים דו-שנתיים בכור. ראה: תזכיר משרד החוץ, שיחת בן-גוריון עם השגריר בארבור, 14 במאי 1963, א/7233/5, ג"מ.

65. תזכיר משרד החוץ, נוסח איגרת הנשיא קנדי לדוד בן-גוריון, 19 במאי 1963, א/7233/5, ג"מ.

בנושא כה חיוני לשלום כמו אופי מאמציה של מדינת ישראל בתחום הגרעיני' (This commitment and this support would be seriously jeopardized in the public opinion in this country and in the West, if it should be thought that this Government was unable to obtain reliable information on a subject as vital to peace as the question of Israel's efforts in the nuclear field).⁶⁶

ב-27 במאי 1963 משגר בן-גוריון לנשיא קנדי איגרת העוסקת בסוגיית פעילותה הגרעינית של ישראל. באיגרת זו מאזכר בן-גוריון את שיחתו עם הנשיא קנדי ב-1961, בה הבהיר לו את יעדיו המדעיים-כלכליים של הכור בדימונה. במקביל, בן-גוריון טורח להדגיש בפני הנשיא גם את העובדה, כי הבהיר לו כבר בשיחה זו, כי ישראל תעקוב אחר ההתפתחויות במזרח התיכון.⁶⁷ בכך ביקש בן-גוריון להבהיר, כי יעדיו של הכור בעתיד עלולים להשתנות בהתאם להתפתחויות שיחולו במזרח התיכון.

בהמשך איגרתו קובע בן-גוריון, כי הכור הוקם בסיוע צרפתי, וכי אחד התנאים שנכללו בהסכם עם צרפת היה שהכור יהיה מיועד לצורכי שלום בלבד. אנו, כך מבהיר בן-גוריון, רואים תנאי זה כמחייב עבורנו לחלוטין.⁶⁸ בדברים אלה ביקש בן-גוריון להבהיר לממשל, כי יכולתה של מדינת ישראל להסכים לפיקוח על הכור מוגבלת, נוכח העובדה שגם לצרפתים יש חלק בהקמת הכור. מעבר לכך נועדו דבריו לחזק ולבסס בקרב אישי הממשל האמריקני את ההכרה בדבר תקפות טיעונו ה'מסורתי' של בן-גוריון, כי הכור מיועד לצורכי מחקר מדעי. זאת, נוכח העובדה שהדבר מתחייב מהסכם עם מעצמה מערבית כצרפת.

בהמשך מבהיר בן-גוריון, כי למרות העובדה שישראל מסתייגת משיטת פיקוח אמריקנית פורמאלית ('We do not envisage a system of formal US control') בכור שארצות-הברית לא לקחה חלק בהקמתו, היא תסכים להמשך ביקורים שנתיים (annual visits) של נציגים אמריקנים בכור, כמו אלה שכבר התקיימו.⁶⁹ בדברים אלה ביקש בן-גוריון להבהיר לאמריקנים, כי הסכמתה של מדינת ישראל לביקורים של מדענים אמריקנים בכור נעשית 'לפנים משורת הדין', ולא מכוח זכות כלשהי שיש לארצות-הברית לפקח על פרויקט שאין לה כל חלק בו. בכל מקרה עמדתו של בן-גוריון היא, כי ביקורים אלה ייערכו במתכונת ביקורי העבר בכור. לדברים אלה עשויות להיות שתי משמעויות עיקריות: א. אי-הסכמה לניסיון האמריקני לקבוע שיטת ביקורים סדירה ורצופה בכור, ועמידה על כך כי גם בעתיד תהיה התדיינות

66. תזכיר משרד החוץ, נוסח איגרת הנשיא קנדי לדוד בן-גוריון, שם, שם.

67. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 27 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

68. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 27 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ. גם במכתב אל הפילוסוף הבריטי, ברטרנד ראסל, מבהיר בן-גוריון, כי ישראל התחייבה בפני צרפת להשתמש בכור רק למטרות שלום, 'ולא יעלה על הדעת', כך הוא מבהיר, 'שנפר התחייבות זו'. ראה מכתב בן-גוריון אל ברטרנד ראסל, 28 במאי 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

69. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 27 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

ישראלית-אמריקנית לגבי כל ביקור כפי שהיה בעבר. ב. ייתכן כי דבריו אלה של בן-גוריון נועדו להבהיר, כי מסגרת הביקור בעתיד לא תהיה שונה מבעבר, וכי אותם אתרים אשר, ככל הנראה, לא נפתחו בפני המדענים האמריקנים בעבר, לא ייפתחו בפניהם גם בעתיד.

בהתייחסו לעיתוי הביקור בן-גוריון מדגיש, כי זמן ההפעלה (start-up) של הכור לא יחול לפני תום שנת 1963 או תחילת 1964. בתקופה זו, כותב בן-גוריון לנשיא, יעבירו הצרפתים את הכור לידינו. לכן זהו המועד המתאים ביותר לביקור הנציגים בכור. באופן זה המדענים יוכלו לראות את הכור בשלבים ראשוניים של הפעלה (initial stage of operation), ואילו בשעה זו לא נעשות שום פעולות בכור מלבד בנייה.⁷⁰

איגרת זו של בן-גוריון אינה מספקת את הנשיא קנדי. בממשל האמריקני מתגבשת, כך מסתבר, מגמה 'להסיר את הכפפות' לחלוטין בהתייחסות כלפי פעילותה הגרעינית של ישראל. מגמה זו מקבלת ביטוי בוטה ומאיים באורח קיצוני במכתב שמשגר הנשיא קנדי לבן-גוריון בקיץ 1963. המכתב היה מיועד לבן-גוריון, אך הגיע לארץ ביום שבו התפטר בן-גוריון מן הממשלה. לפיכך ביקש שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת' בארבור, לעכבו לזמן מה ולהעבירו לידי ראש הממשלה החדש שנבחר, לוי אשכול.⁷¹ במכתב, הנושא את התאריך 5 ביולי 1963, מעלה הנשיא את הנקודות העיקריות הבאות:⁷²

א. הוא מאזכר את איגרתו של בן-גוריון אליו מ-27 במאי 1963, שבה נתן בן-גוריון, לדבריו, אישור מחדש (reaffirmation) כי הכור בדימונה מיועד לצורכי שלום בלבד (exclusively devoted to peaceful purposes), ונכונותה של ישראל לאפשר ביקורים תקופתיים (periodic visits) של הכור בדימונה.⁷³ ככל שאפשר להתרשם, הנשיא מעוות את דברי בן-גוריון: במקום המונח 'ביקורים שנתיים', עליו דיבר בן-גוריון, טבע הנשיא קנדי את המונח 'ביקורים תקופתיים'.⁷⁴

70. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 27 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ. באיגרתו ללורד ראסל מציין בן-גוריון, כי 'הכור ייגמר רק בעוד 2-3 שנים'. ראה מכתב בן-גוריון ללורד ראסל, 28 במאי 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

71. תזכיר של גדעון רפאל אל ראש הממשלה 7 ביולי 1963, חץ 3377/14, ג"מ. בשיחה עם סגן ראש הממשלה, אבא אבן, גילה בארבור, כי איגרת הנשיא קנדי הגיעה אליו בבוקר ה-16 ביוני 1963. מאחר שהיה זה יום ראשון החליט לנסוע למגרש הגולף בקיסריה, ולהתקשר עם משרד ראש הממשלה לאחר מכן. רק בשובו מקיסריה נודע לו על התפטרות בן-גוריון, ואז החליט להבריק למחלקת המדינה ולהודיע שהאיגרת לא תימסר עד שתורכב ממשלה חדשה. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בווינגטון, 8 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

72. מכתבו של הנשיא קנדי לאשכול, 5 ביולי 1963, חץ 3377/14, ג"מ.

73. קביעה שונה של עמדת בן-גוריון מציג מיכאל בר-זוהר. לדבריו, בתגובה לתביעותיו של הנשיא קנדי 'הודיע [בן-גוריון] לקנדי שישראל לא תסכים ליותר מביקור אחד בשנה'. ראה: בר-זוהר, עמ' 1522.

74. החוקר אבנר כהן טוען כי בן-גוריון השתמש במונח 'periodic visits'. ראה: כהן, ארצות-הברית וישראל, עמ' 227. על פי המקור שבידינו בן-גוריון דיבר על 'annual visits'. ראה

- ב. באשר לאופיים של הביקורים בכור מבהיר הנשיא קנדי, כי הם צריכים להיות תואמים עד כמה שאפשר נוהלי פיקוח בינלאומיים (As nearly as possible in accord with international standards Resolving all doubts as to the peaceful intent of the Dimona project).
- ג. אם ישראל לא תיענה לתביעה זו, ולא יתאפשר לארצות-הברית לקבל מידע מהימן בסוגיה כה חיונית לעניין השלום, כך מאיים הנשיא (בדומה לאיגרתו מ־19 במאי 1963), אזי עלולות להיפגע באורח רציני מחויבותה של ארצות-הברית ותמיכתה בישראל. במקור מנוסחים הדברים כך:

This government commitment to, and support of, Israel could be seriously jeopardized if it should be thought that we were unable to obtain reliable information on a question as vital to peace as the question of Israel's efforts in the nuclear field.

- ד. על רקע זה, כך כותב הנשיא, הוא ביקש מן המדענים האמריקנים לבחון מחדש תאריכים אלטרנטיביים לביקורים בכור. אם אכן ישראל רוצה להסיר כל חשד כלפיה, התוכנית הטובה ביותר היא לקיים ביקור של המדענים כבר בראשית קיץ 1963 וביקור נוסף ביוני 1964. לאחר מכן ביקור כל שישה חודשים.
- ה. חיוני מאוד להבטיח, כי למדענים תינתן גישה לכל האתרים בכור בדימונה. בין השאר מונה הנשיא את המתקנים להרכבת מוטות הדלק והמתקן להפרדת פלוטוניום (fuel fabrication facilities or Plutonium separation plant), וכי יינתן להם מספיק זמן לבדיקה יסודית במקום (sufficient time for thorough examination). פיסקה זו נותנת ביסוס להערכה, כי גם אצל האמריקנים, ולא רק אצל הבריטים, התעוררו חשדות, כי למדענים שביקרו בכור בעבר לא ניתנה גישה (בוודאי, לא גישה מלאה) לכל האתרים בכור.
- ו. כדי להסיר כל ספק לגבי רצינות תביעותיו מביע הנשיא את תקוותו, כי ראש הממשלה יבין את המשמעות החיונית של סוגיה זו לרווחתה של מדינת ישראל, לארצות-הברית ולקהילייה הבינלאומית בכלל, ויבחן את תביעותיה של ארצות-הברית בתשומת לב אוהדת. בניסוח המקורי נכתב כך:

Knowing that you fully appreciate the truly vital significance of this matter to the future well-being of Israel, to the United States and internationally, I am sure our carefully considered request will have your most sympathetic attention.

דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בושינגטון על איגרת ראש הממשלה לנשיא קנדי, 27 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

פיסקה זו כוללת אפוא איום אמריקני מוסווה על צעדי עונשין שיינקטו נגד ישראל, בעיקר בתחום הכלכלי, על ידי הממשל האמריקני (ואולי גם מדינות אחרות), אם ישראל לא תיענה לתביעותיה של ארצות-הברית בסוגיה הגרעינית.

מכתבו של הנשיא מתעלם, כפי שניתן לראות, במתכוון, מאיגרתו של דוד בן-גוריון לנשיא קנדי מ-12 במאי. אין בו כל התייחסות לתביעותיו של בן-גוריון הנוגעות להבטחת בטחונה של מדינת ישראל. הממשל האמריקני נטה להצדיק התעלמות זו, בין השאר, בטיעונים העיקריים הבאים:

א. תביעותיו של בן-גוריון הן תביעות חריגות ביותר. בעבר דחתה אותן ארצות-הברית. לפיכך הן מחייבות עתה עיון מעמיק ויסודי, דבר המצריך, כמובן, אורך רוח מצד ישראל.⁷⁵

ב. סוגיית פעילותה הגרעינית של ישראל היא סוגיית מפתח (key question) לגבי כלל מערכת היחסים בין ארצות-הברית לישראל. מכך השתמעה הקביעה, כי לא ניתן להתקדם בסוגיות מעין אלה שהעלה בן-גוריון, קודם שארצות-הברית באה על סיפוקה בשאלת פעילותה הגרעינית של ישראל.⁷⁶

ג. הכרעות בסוגיה רגישה מעין זו יכולות להתקבל בדרג הנשיאותי בלבד, והנשיא טרוד בסוגיות מורכבות אחרות.⁷⁷

מכתבו של הנשיא מתעלם גם מנקודות רבות חשיבות באיגרתו של בן-גוריון מ-27 במאי, ובראש ובראשונה, מ'ההקשר הצרפתי' – כלומר מן הטיעון כי חלק מן האתרים בכור נמצאים בשליטתה של צרפת, ולפיכך מדינת ישראל אינה יכולה לאפשר ביקורת בהם על דעת עצמה. טיעון זה הוגדר על ידי סגן ראש הממשלה, אבא אבן, כמייצג 'את הסיכוי היחיד להשיג השהייה כלשהי בלחץ האמריקני'.⁷⁸ נראה כי בקרב אישים בהנהגת המדינה שררה הערכה, ואולי גם תקווה, כי הממשל האמריקני עשוי להימנע מהצגת תביעה נחרצת לפתיחת אתרים בכור הנמצא בשליטת צרפת, מתוך חשש שמא ייתקל בסירוב מצד ממשלת צרפת.⁷⁹

במקביל לתביעות אולטימטיביות ומאיימות אלה, מבקש הממשל האמריקני לשכנע את ההנהגה בישראל, כי 'האופציה הגרעינית' שעליה היא שוקדת אינה האופציה היחידה להבטחת בטחונה של מדינת ישראל. במסגרת זו בולטת נטייה של חוגים בממשל להדגיש את חסרונותיה וסיכוניה של 'האופציה הגרעינית' מנקודת ראותה של מדינת ישראל.

75. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בווינגטון, 13 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

76. ראה שיחת חיים יחיל עם מאיר פלדמן, דיווח משגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 10 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

77. שם, שם.

78. תזכיר משרד החוץ, מכתב של סגן ראש הממשלה, אבא אבן, אל מנכ"ל משרד החוץ, 15 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

79. בשיחה עם שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת', בארבור, הביע סגן ראש הממשלה, אבא אבן, תמיהה נוכח התעלמות זו. בארבור השיב, כי אינו יודע הסיבה להתעלמות זו. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 18 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

ממדיניות 'פרופיל נמוך' ל'אסטרטגיית הכתישה'

באורח קונקרטי ניכר מאמץ מופגן של הממשל האמריקני לערער את הטיעון הישראלי, כאילו פעילותה הגרעינית מהווה גורם מרתיע כלפי העולם הערבי, העשוי למנוע התקפה ערבית עליה. לדעת הממשל, התבססות על תפיסה בטחונית מעין זו היא 'משחק מסוכן', שאין כל ודאות לגבי מידת תקפותו.⁸⁰ מעבר לכך מזהיר הממשל האמריקני, כי דווקא חששותיו של נאצר מפני הפיתוח הגרעיני בישראל עלולים לדחוף אותו למכת מנע נגד ישראל או לחימוש מסיבי של מצרים.⁸¹

במקביל, בולט מאמץ של הממשל האמריקני להביא את ההנהגה בישראל לאמץ תפיסה 'גמישה' כלפי פעילותה הגרעינית. תפיסה זו אמורה להציג את המאמץ הגרעיני של ישראל לא כ'בחירה אסטרטגית', אלא כצעד בעל אופי טקטי ביסודו של דבר, המיועד להעניק לישראל קלף מיקוח נוח ביחסיה עם הממשל. במסגרת זו מנחיל הממשל האמריקני לנציגים ישראלים את המסר, כי יקבל בהבנה את השימוש בסוגיה הגרעינית כקלף מיקוח מצד ישראל לצורך השגת חלופות הולמות לבטחונה.⁸²

על רקע זה, מתבלטת מגמה של הממשל האמריקני לגבש הצעה ל'עיסקת חבילה', האמורה לשמש תחליף למאמץ הגרעיני מצד ישראל. 'עיסקה' זו אמורה לכלול מתן מעין ערובות לישראל לגבי בטחונה ושמירת שלמותה הטריטוריאלית.⁸³ ערובות אלה אמורות לבוא לידי ביטוי, בין השאר, בהצהרות פומביות של הנשיא לגבי מחויבותה של ארצות-הברית לבטחונה של מדינת ישראל ולגבי הצעדים שהיא תנקוט במקרה

80. דיווח שגרירות בריטניה בתל-אביב אל משרד החוץ, 19 בנובמבר 1963, FO 371/170520, ER 1022/33

81. ראה, למשל, שיחת מנכ"ל משרד החוץ, חיים יחיל, עם מאיר פלדמן, דיווח משגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 10 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ. במכתב שהוא משגר אל ראש הממשלה, לוי אשכול, כותב הנשיא ג'ונסון את הדברים הבאים: 'We are far from confident that apprehension as to Israel's atomic potential will, as you suggest, help deter Nasser from attacking Israel. Quite on the contrary, we believe that Nasser's fear of a developing Israel's nuclear power may drive him to a choice between accelerating the UAR military build up or a desperate pre-emptive attack. Either of these choices would have the greatest effects on the security of Israel'. ראה מכתב הנשיא לינדון ג'ונסון לאשכול, 19 במארס 1964, חץ 3377/14, ג"מ.

82. תזכיר שיחה בין איש המועצה לביטחון לאומי, רוברט קומר, למרדכי גזית, 15 מאי 1963, נס"פ 119, ארכיון קנדי.

83. במכתב אל לוי אשכול מ-3 באוקטובר 1963, מבהיר קנדי את עמדת הממשל המתנגדת לערובות פורמאליות, אך סוקר את מערכת המחויבויות של ארצות-הברית כלפי ישראל, היוצרת מערכת של מעין-ערובות בלתי-פורמאליות כלפי ישראל. ראה מכתב הנשיא קנדי אל לוי אשכול, 3 באוקטובר 1963, תזכיר משרד החוץ, חץ 3377/14, ג"מ. לדיון מפורט יותר בסוגיית הערובות וההקשר לפעילותה הגרעינית של ישראל, ראה תזכיר שר החוץ של ארצות-הברית, דין ראסק, אל הנשיא קנדי, 16 במאי 1963, על ערובות בטחון לישראל והגבלת מירון החימוש. נס"פ 119, ארכיון קנדי. לדיון נוסף בסוגיית הערובות של ממשל קנדי לישראל ראה: ש' אהרונסון, נשק גרעיני במזרח התיכון, ב, עמ' 13-16.

של התקפה עליה;⁸⁴ במכתבים שהנשיא שיגר, וישגר, להנהגת המדינה⁸⁵ והתחייבויות לא-פומביות שנתן הנשיא לאישים בהנהגת המדינה במהלך מפגשים שהללו קיימו עמו.⁸⁶

במסגרת מאמציו לשכנע את ישראל ברצינות כוונותיו, הממשל האמריקני טורח לאזכר לישראל, כי ארצות-הברית הוכיחה את יכולת הפעולה המהירה שלה בזמן המשבר בירדן (אפריל-מאי 1963), כאשר הויזה כוחות לעבר אזורי המתיחות.⁸⁷ ואכן, מאמצים אלה של הממשל האמריקני הצליחו לשכנע גורם בכיר בשגרירות ישראל בארצות-הברית (דצמבר 1963), כי קיימת התחייבות אמריקנית ברורה ומוחלטת לבוא לעזרת ישראל, אם תותקף. החלטה בעניין זה, כך נקבע בהערכת-מצב זו, נתקבלה על ידי הנשיא קנדי במחצית השנייה של 1962.⁸⁸

במקביל נענה הממשל האמריקני לבקשות מצד ישראל לפתוח בדו-שיח בילטרלי, המצטייר כמעין ראשיתו של דיאלוג אסטרטגי בין ישראל וארצות-הברית. בולטים בהקשר זה, בין השאר, דיווחים על סיוריהם של סגן הרמטכ"ל יצחק רבין ואהרון יריב (אשר שימש באותה תקופה בתפקיד בכיר באגף המודיעין) בווינגטון ושיחותיהם עם אנשי ממשל וצבא בארצות-הברית בהיבטים בטחוניים הנוגעים ליחסי ישראל

84. בולטת במיוחד בהקשר זה הצהרת הנשיא קנדי מ-8 במאי 1963. בהצהרה זו קבע הנשיא כי 'ארצות הברית תומכת בהבטחת בטחונה של ישראל ושל שכנותיה. ארצות-הברית מתנגדת נחרצות לשימוש בכוח או לאיום בשימוש בכוח במזרח הקרוב ... במקרה של התקפה, או הכנות להתקפה, בין ישירה ובין בלתי ישירה, תתמוך ארצות-הברית בנקיטת צעדים מתאימים במסגרת האו"ם. כמו כן תתמוך בצעדים מצדה, כדי למנוע או להביא להפסקה של תוקפנות זו'. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי, 28 באוגוסט 1963, FO 371/170537 ER, 107/36

85. לניתוח מפורט של מחויבות הנשיא קנדי לישראל כפי שבאה לידי ביטוי במכתביו לבן-גוריון ולאשכול ראה: תזכיר משרד החוץ, 8 באוקטובר 1963, חץ 3377/14, ג"מ.

86. בולטת בהקשר זה טענת הממשל האמריקני כי בפגישתו עם שרת החוץ גולדה מאיר ב-27 בדצמבר 1962, הבטיח הנשיא קנדי שארצות-הברית תבוא מיד לעזרת ישראל, אם תותקף. דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 24 ביוני 1963, חץ 3377/6, ג"מ. ביטוי חד-משמעי למוגבלותן של ערובות אלה נתן סגן הרמטכ"ל, יצחק רבין, בשיחה עם חבר המועצה לביטחון לאומי, רוברט קומר. בשיחה הבהיר רבין, כי 'בעיני איש צבא אין שום משמעות להתחייבות האמריקנית להגן על ישראל כל עוד אין סידורים אשר יבטיחו כי היא תופעל ביעילות'. דיווח של מרדכי גזית על שיחת רבין עם רוברט קומר, איש המועצה לביטחון לאומי, 14 בנובמבר 1963, חץ 3377/6, ג"מ.

87. ראה תזכיר משרד החוץ, מכתב הנשיא קנדי אל לוי אשכול, 3 באוקטובר 1963, חץ 3377/14, ג"מ. בהתייחסו לפעולות שנקטה ארצות-הברית במהלך המשבר בירדן כותב הנשיא, בין השאר: 'Our quick reaction forces in the Mediterranean – far stronger than needed to protect the independence of any friendly Near-Eastern state – were brought promptly into operational range'

88. גם גזית מציין את הזות הצי השישי מזרחה בזמן המשבר בירדן כביטוי לנחישות אמריקנית להשתמש בכוחותיה הצבאיים, אם תחוש כי נשקף איום חמור לאינטרסים שלה. מברק מן הציר בווינגטון, מרדכי גזית, אל השגריר בלונדון, אפריים עברון, 16 בדצמבר 1963, חץ 3377/6, ג"מ.

וארצות-הברית, לרבות סוגיית יחסי הכוחות בין ישראל ומדינות ערב, ומשמעות הערובות שארצות-הברית מציעה לישראל.⁸⁹ כמו כן הסכים הממשל האמריקני לקיים עם ישראל דיונים לגיבוש הערכה צבאית משותפת בקשר למידת האיום הצבאי של מצרים על ישראל.⁹⁰

פיתוי אחר אשר הממשל האמריקני שולח לעבר ישראל מתוך מטרה לשכנעה לקבל תביעותיו בנושא הגרעיני הוא, כי ניטרול פעילותה הגרעינית של ישראל או הגבלתה, ייעשה במקביל לניטרול, או צמצום, פעילותה של מצרים בתחום הטילים האסטרטגיים.⁹¹ מגמה זו התבססה, קרוב לוודאי, על ההערכה של הממשל האמריקני, כי הן לישראל והן למצרים יש אינטרס להגיע להסדר, אשר יביא להגבלת החימוש המתקדם.⁹² להערכת הממשל, הסדר מעין זה יכול להתבסס על הסכמים בילטרליים

89. על שיחות אלה ראה, בין השאר: מברק מרדכי גזית אל שרת החוץ, 18 בנובמבר 1963, חץ 3377/6, ג"מ; דיווח מרדכי גזית לשרת החוץ, 15 בנובמבר 1963, שם; דיווח מרדכי גזית על שיחת רבין עם רוברט קומר מן המועצה לביטחון לאומי, 14 בנובמבר 1963, שם.

90. בראשית ספטמבר 1963, בעקבות פגישה עם מזכיר המדינה, דין ראסק, כותבת גולדה מאיר: 'ממליצה להיענות מידית לפנייתו של מזכיר המדינה לישיבה משותפת על עניין מאזן הכוחות, ושנביא פרטים לגבי המצרים'. דיווח שרת החוץ, משלחת ישראל לאו"ם, אל משרד החוץ, 3 בספטמבר 1963, חץ 3377/10, ג"מ. ראה גם דיווח משגרירות ישראל בלונדון למשרד החוץ, 7 בנובמבר 1963, חץ 3395/4, ג"מ.

91. גורמים ישראליים שבו והביעו חששות כבדים מפני פרויקט הטילים המצרי. ראה תזכיר משרד החוץ הבריטי על שיחת שגריר ישראל בבריטניה עם שר החוץ הבריטי, 28 במארס 1963, FO 371/170522 ER 103118/4. ראה גם דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל על שיחת השגריר, בארבור, עם שרת החוץ, גולדה מאיר, 19 באפריל 1963, נס"פ 118, ארכיון קנדי. הערכת גורמי מודיעין (לפחות במארס 1963) לגבי מגמות בפיתוח היכולת הלא-קונוונציונאלית במצרים, מתונות הרבה יותר. ראה דיווח ראש המוסד, מאיר עמית, לדוד בן-גוריון בנושא זה, יומן בן-גוריון, 25 במארס 1963, אב"ג.

92. באשר לאינטרסים של בן-גוריון לקבל את היוזמה האמריקנית מוזכרים השיקולים העיקריים הבאים: א. הוא מודע לתלותה המוחלטת של ישראל בארצות-הברית לצרכיה הבטחוניים, ולכן יסכים למעורבות גדלה של ארצות-הברית. ב. הוא מודע להתנגדותה התקיפה של ארצות-הברית להתפשטות הנשק הגרעיני. מתוך מודעות לחוסר יכולתו לשנות זאת, יבקש להשיג המרב במסגרת זו. ג. הוא עשוי להיווכח, כי הגם שפיתוח יכולת גרעינית יעניק לישראל מידה רבה של יתרון ביכולת ההגנתית שלה, הרי יתרון זה עלול להימחק אם ברית-המועצות תעביר לאזור כלי נשק גרעיניים – כמו שעשתה בקובה – או שפשוט תיתן ערבות גרעינית למדינות ערב. ד. לישראל יש שאיפות שלום ברורות, ולכן תשאף להקצות משאבים גדלים לצרכי פיתוח, אם זה לא יפגע בבטחונה. הגבלת מירון החימוש תסייע לה במגמה זו. ה. בן-גוריון עשוי להעריך, כי קבלת התוכנית האמריקאית אינה טומנת בחובה סיכונים לישראל, שכן אין היא פוגעת בחימושה הקונוונציונאלי של ישראל. מעבר לכך, מתן ערובות ביטחון יגדיל עוד יותר את בטחונה של ישראל. אם התוכנית תצליח יגדל הביטחון של ישראל. אם התוכנית תיכשל (בגלל התנגדות מצרית) ייפסק הפלירט הקיים בין מצרים ובין ארצות-הברית. באשר לנאצר, הוועדה ציינה את השיקולים העיקריים הבאים שלו לקבלת ההצעה: א. הוא יודע שלישראל יש יכולת הרבה יותר גדולה ממצרים בתחום הגרעיני, ובקרוב תשיג את מצרים גם בתחום פיתוח טילים, בעוד שיתרונה של

בין ארצות-הברית מצד אחד, וישראל ומצרים מצד שני, אשר יאפשרו כניסה מהירה של צוותי פיקוח וטכנאים אמריקנים לכל מתקן אשר ארצות-הברית או המדינה האחרת חושדת שהוא משמש לייצור כלי נשק גרעיניים או טילים.⁹³ ולבסוף, תוך התבססות על החרדות של אישים בישראל, ובראשם דוד בן-גוריון, מפני מגמות של אחדות בעולם הערבי והתערערו מאזן הכוחות,⁹⁴ מציג הממשל האמריקני בפני ישראל מחויבות מרומזת מצד ארצות-הברית לשמור, כי לא יופרו יחסי הכוחות בין ישראל ומדינות ערב. במיוחד יש לציין את החלטתו של הנשיא קנדי לספק טילי קרקע-אוויר מדגם 'הוק' לישראל, והבעת נכונות לספק לישראל מערכות נשק מתקדמות אחרות.⁹⁵

ממשלת אשכול, ממשל קנדי ועתיד הכור

ב־16 ביוני 1963 מודיע דוד בן-גוריון במפתיע על התפטרותו מראשות הממשלה.⁹⁶ במקומו בוחרת הנהגת מפא"י את לוי אשכול, אשר שימש עד אז בתפקיד

מצרים נשען בעיקר על הממד הקונוונציונלי. ב. הוא אינו נדרש לוותר על כלי נשק הקיימים כיום בידיו. ג. הוא יודקק להערכות של ארצות-הברית לגבי ההישגים של ישראל בפיתוח הגרעיני ומידת מעורבותה של צרפת בנושא. ד. הוא ירצה לשמור על ערוצי סיוע כלכלי, בעיקר מארצות-הברית, כדי לא להגיע לתלות מוחלטת בברית-המועצות. ה. הוא יוכל לבנות את מעמדו במדינות אסיה-אפריקה כמנהיג בעל מעמד בינלאומי המתנגד להתפשטות הנשק הגרעיני. ו. יש עליו לחצים גדולים להקדיש משאבים גדולים והולכים לצרכים חברתיים-כלכליים. תזכיר של מחלקת המדינה על אפשרויות של הגבלת מירון החימוש במזרח התיכון, 14 במאי 1963, נס"פ 118, ארכיון קנדי. בתגובה לידיעות כאילו נאצר הסכים להסדר על הפחתת החימוש באיזור, העריכה מחלקת החקר במשרד החוץ, כי 'אין סימנים ישירים למחשבה מצרית בכיוון להפחתה הדדית של החימוש. נשאר העיקרון המוצהר שהמלחמה בישראל בלתי נמנעת'. דיווח ממשרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 2 במארס 1962, חץ 3421, ג"מ. במחצית מארס 1962, דיווח הממשל לישראל, כי בשיחה עם איש מחלקת המדינה, צ'סטר באולס, אמר נאצר 'שאולי עניין מירון החימוש לא חייב להימשך לעולם'. דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 15 במארס 1962, חץ 3421, ג"מ.

93. תזכיר של מחלקת המדינה על אפשרויות של הגבלת מירון החימוש במזרח התיכון, 14 במאי 1963, נס"פ 118, ארכיון קנדי.

94. כך, למשל, בפגישתו עם שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת' בארבור, הביע ראש הממשלה דאגה מן הגידול הניכר של תקציב הצבא המצרי, והצביע על כך שלמרות הודעותיו המרגיעות של נאצר, נשואות עדיין פניו למלחמה בישראל ולשליטה בעולם הערבי. דיווח מן המשרד לווינגטון, 3 ביולי 1962, חץ 3377/4, ג"מ.

95. על דיווחו של מאיר פלדמן, יועץ הנשיא קנדי לדוד בן-גוריון לגבי החלטת הממשל למכור לישראל טילי 'הוק', ראה תזכיר של מאיר פלדמן על שיחתו עם בן-גוריון, 21 באוגוסט 1962, נס"פ 118, ארכיון קנדי.

96. בן-גוריון הודיע ב־16 ביוני 1963 על התפטרותו מן הממשלה ומן הכנסת. רק לאחר יום, ב־17 ביוני 1963, הוא שיגר ליו"ר הכנסת הודעה ובה מסר כי הוא חוזר בו מהודעת התפטרותו מן הכנסת. ראה מכתב בן-גוריון ליו"ר הכנסת, 17 ביוני 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

שר האוצר. שאלת עתידו של הכור בדימונה, ומערכת יחסיה של ישראל עם ארצות-הברית, הונחה, איפוא, לפתחו של אשכול, והוא נאלץ להתמודד עמה מיד עם היכנסו לתפקיד. מן המקורות המצויים ברשותנו אפשר להתרשם, כי הגם שאשכול נעדר אותה רמה של מחויבות 'קנאית' ל'פרויקט דימונה', כמו בן-גוריון, הוא לא גילה נטייה לקבל את התכתיב ואת 'חבילת הפיתויים' שהציע הממשל האמריקני, אשר פירושם המעשי היה הגבלת פעילותה הגרעינית של ישראל, ואולי אף הפסקתה המוחלטת.⁹⁷

מרחב התמרון שניתן לאשכול במאמציו להתמודד עם הסוגיה הגרעינית היה צר ביותר. אופיו האולטימטיבי של המכתב ששיגר אליו הנשיא קנדי, והעובדה שנכתב על ידי הדרג העליון בממשל האמריקני, חייבו מתן תשובה מיידית. 'אי אפשר להשאיר איגרת זו בלי תשובה כלשהי', כותב סגן ראש הממשלה, אבא אבן, לראש הממשלה, לוי אשכול, 'כדי להרוויח זמן - ולו גם קצר - לקביעת עמדתנו לגופו של עניין, יש להשיב תשובת ביניים'.⁹⁸ מעבר לכך, ממשל קנדי טרח להבהיר לאשכול באורח נחרץ, כי לא יסבול התניית התשובה לקנדי בקבלת תשובת הממשל האמריקני לתביעות בן-גוריון מ-12 במאי 1963. התנייה מעין זו, כך הובהר, תהיה הרת-אסון (disastrous).⁹⁹

סיכומו של דבר, בידיו של לוי אשכול הונחה 'פצצת זמן מתקתקת' - מכתבו הבוטה והאולטימטיבי של הנשיא קנדי - אשר חייב טיפול מידי, זהיר ורגיש מאין כמוהו. מעבר לסוגיות הקונקרטיות שחייבו תשובות מיידיות, קפלה איגרת קנדי בתוכה גם הכרעות בשאלות גורליות לעתיד המדינה, בטחונה ומערכת יחסי החוץ שלה, ובמקביל - גם עתידה של ממשלת אשכול, ויכולת הישרדותה הפוליטית.

בדיונים שהתקיימו בחוגים שונים בהנהגת המדינה באו לידי ביטוי מגמות שונות באשר לדרכי המאבק באיום האמריקני, אשר מטבע הדברים ידועות לנו רק בחלקן. המגמות הראשונות הבולטות בתגובת הביניים של אשכול הן:

א. ניסיון להרוויח זמן. בשדר מבהיר אשכול, כי קודם שנכנס לתפקידו כראש ממשלה הוא עקב אחר ההתפתחויות בסוגיה הגרעינית באורח כללי בלבד. עתה עליו ללמוד את הסוגיה באורח יסודי, דבר המצריך כמובן זמן.¹⁰⁰

97. על פי הערכה של גורם בריטי, ארצות-הברית מבקשת לגבש מערכת פיקוח מאורגנת, והיא מאמינה כי מערכת זו, וחתימה של ישראל על ההסכם למניעת ניסויים גרעיניים (Test Ban Treaty) לפחות ידחה החלטה של ישראל להתחיל בפיתוח נשק גרעיני. תזכיר משרד החוץ הבריטי, 12 בספטמבר 1963, FO 371/170537 ER 1071/39.

98. מכתב סגן ראש הממשלה, אבא אבן, אל ראש הממשלה, לוי אשכול, 15 ביולי 1963, חץ 4315/15, ג"מ.

99. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בווינגטון, 13 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

100. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 17 ביולי 1963, ותשובת אשכול לנשיא קנדי, חץ 3377/9, ג"מ. ניסוחים דומים מפיעים גם בסיוטת תשובה לנשיא

- ב. הבהרת מעמדה ומצבה המיוחד של מדינת ישראל, כמדינה היחידה בעולם ששכניה מאיימים על עצם קיומה. מצב זה מעניק למדינת ישראל ובעיות הביטחון שלה מעמד ייחודי, ומחייב את הממשל האמריקני לנהוג כלפיה באמות מידה מיוחדות.¹⁰¹
- ג. הבעת פליאה (ולא מחאה) על האיום המרומז באיגרתו של הנשיא קנדי. במסר בעל־פה שהוא מעביר דרך השגריר בארבור מציין אשכול: 'I must confess, I was rather surprised by this paragraph'.¹⁰² נראה כי נוסח מתון זה ננקט מתוך החשש להחריף עוד יותר את המחלוקת בין שתי המדינות.¹⁰³
- ד. ישראל פועלת על פי מיטב הבנתה כדי לקדם את האינטרסים הלאומיים שלה. היא אינה עושה דבר שאינו תואם את עיקרון הריבונות של מדינות ואת החוק הבינלאומי.¹⁰⁴
- ה. ישראל דבקה בעמדה שהציג בן־גוריון בשיחתו עם הנשיא קנדי במאי 1961. 'ארצות־הברית', כך מבהיר אשכול, 'יודעת שאיננו מייצרים נשק [גרעיני], אבל

- קנדי, תזכיר משרד החוץ, 7 ביולי 1963, חץ 3377/14, ג"מ. ראה גם תזכיר משרד החוץ, טיוטת תשובה לנשיא קנדי [ללא תאריך], חץ 3377/14, ג"מ. בשיחה עם שגריר ארצות־הברית בישראל, וולוורת' בארבור, מציין סגן ראש הממשלה, אבא אבן, את העובדה, כי 'הממשלה החדשה היא בת עשרה ימים [בלבד], וטרם נכנסה לעובי הקורה [בסוגיה הגרעינית]'. ראש הממשלה ידע אמנם כללית על ההתפתחויות, אך כדי להגיע להחלטה שקולה, יצטרך ללמוד העניין יסודית, וזה יקח זמן. אבן רמז 'שלא יצפו לתשובה מהירה לאיגרת [הנשיא קנדי], כיוון שירצה לצלול עמוק ללימוד הבעיה לפני שיחליט מה להשיב'. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות־הברית, 8 ביולי 1963, חץ 3779/9, ג"מ.
101. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות־הברית, תשובת אשכול לנשיא קנדי, 17 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ. בטיוטת תשובה לנשיא קנדי נעשה ניסיון להסביר את מצוקותיה הבטחוניות של מדינת ישראל. בעיקר הושם דגש על היותה מדינה קטנה הניצבת בפני סכנות חמורות לבטחונה. כמו כן מובלטת הסכנה של התחמשות מדינות ערביות, ובעיקר מצרים, בכלי השמדה כמו טילי קרקע-קרקע. תזכיר משרד החוץ, טיוטת תשובה לנשיא קנדי, 3 באוגוסט 1963, חץ 3377/14, ג"מ. בטיוטה אחרת ניתן ביטוי לטיעון, כי את האיומים על בטחונה נאלצת מדינת ישראל להדוף למעשה לבדה. מכך משתמעת ההבהרה, כי רק היא לבדה צריכה להכריע בשאלות גורליות הנוגעות לבטחונה הלאומי. טיעון זה לא נכלל באיגרת התשובה של אשכול. ראה תזכיר משרד החוץ, טיוטת תשובה לנשיא קנדי [ללא תאריך], חץ 3377/14, ג"מ.
102. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות־הברית על שיחת אשכול-בארבור, 17 ביולי 1963, א/7233/5, ג"מ. הצעה להביע מחאה/תמיהה הועלתה בטיוטות שהוגשו לאשכול כהצעות אפשריות של איגרת התשובה. ראה תזכיר משרד החוץ, טיוטה למכתב תשובה של לוי אשכול לקנדי [ללא תאריך], חץ 3377/14, ג"מ.
103. ביומנו נותן בן־גוריון ביטוי לחששותיו של אשכול. בלבו של אשכול, הוא כותב, קיננו חששות כבדים 'שקנדי יקומם יהודי ארצות־הברית נגדנו'. יומן בן־גוריון, 22 ביוני 1963, אב"ג.
104. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות־הברית על שיחת אשכול-בארבור, 17 ביולי 1963, א/7233/5, ג"מ.

המצב באיזור הולך ומחמיר. אם יבוא יום ונצטרך לשקול קו אחר, נבוא תחילה בדברים עם ארצות-הברית. היום חוזרים אנו ואומרים שדימונה מיועדת למחקר מדעי, וצריך לסמוך על דברנו'.¹⁰⁵

ב-17 באוגוסט 1963 משגר אשכול לקנדי איגרת תשובה מפורטת על תביעות שהציג הנשיא בסוגיה הגרעינית.¹⁰⁶ באיגרת, אשכול נותן אישור מחודש של המחויבות הכללית שהעניק בן-גוריון לממשל האמריקני, ולפיה המאמץ הגרעיני של ישראל מיועד לצורכי שלום, לרבות מחקר ופיתוח כלכלי. אשכול מציין כי יעדים אלה נוסחו גם בהסכם לשיתוף פעולה גרעיני בין ישראל לצרפת, וכי ישראל מחויבת לנהוג על פיו.¹⁰⁷ מתוך מודעות למערכת היחסים האינטימיים הקיימת בין ישראל לארצות-הברית,¹⁰⁸ ממשיך אשכול באיגרתו, ישראל מבינה את הצורך של שתי המדינות לקיים מגעים הדוקים בסוגיה הגרעינית. ניסוח זה נועד, קרוב לוודאי, להבהיר כי הבעיה צריכה להידון במסגרת משא ומתן ודו-שיח ישראלי-אמריקני, ולא במסגרת של תכתיבים כפייתיים מצד הממשל האמריקני כלפי ישראל.

בהמשך, אשכול חוזר ומדגיש כי הסיוע להקמת הכור בא ממקורות אחרים (לא אמריקניים). נקודה זו הובהרה, כזכור, גם במסרים הקודמים שהועברו לנשיא קנדי. ניסוח זה, ככל שאפשר להתרשם, נחרץ הרבה פחות מזה של דוד בן-גוריון כפי שבא לביטוי באיגרתו לנשיא קנדי מ-27 במאי 1963. מן הראוי לציין, כי בפני אשכול הוצגו ניסוחים חד-משמעיים יותר של איגרת התשובה, אשר היו אמורים לתת ביטוי מודגש יותר ל'קשר הצרפתי'. במכתב שהוא משגר אל ראש הממשלה כבר במחצית יולי 1963 מציע אבא אבן 'להוסיף תמיהה על שהנשיא אינו מתייחס לבעייה הצרפתית [ההדגשה במקור], שהייתה הנקודה המרכזית באיגרת דוד בן-גוריון מה-27 במאי'.¹⁰⁹

שבועות ספורים לאחר מכן חוזר אבא אבן ומציע לאשכול 'להדגיש יותר [באיגרת התשובה שתשלח לנשיא קנדי], כי אנו מציעים [לממשל האמריקני] מה שלא מגיע להם על פי ההיגיון הטבעי [דהיינו, שמדינה שלא נטלה חלק בבניית הכור אינה

105. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על שיחת אשכול-בארבור, 17 ביולי 1963, א/7233/5, ג"מ.

106. ראה איגרת לוי אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

107. ראה איגרת לוי אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ. בשיחתו עם מזכיר המדינה של ארצות-הברית, דין ראסק, נשאל שר החינוך, אבא אבן, לגבי כוונותיה של ישראל בתחום פיתוח הנשק הגרעיני. אבן ענה כי 'ישראל אינה עוסקת בתוכנית כזו [בעלת אופי צבאי]. היא רק מפתחת טכנולוגיה גרעינית'. ראה: דיווח מחלקת המדינה על שיחת מזכיר המדינה עם אבא אבן, 25 באפריל 1963, נס"פ 119, ארכיון קנדי.

108. באחת הטיוטות דובר על 'האופי המיוחד של היחסים בין ישראל וארצות-הברית'. ראה: טיוטת תשובת לנשיא קנדי, תזכיר משרד החוץ, 3 באוגוסט 1963, חץ 3377/14, ג"מ.

109. מכתב סגן ראש הממשלה אבא אבן אל ראש הממשלה, לוי אשכול, 15 ביולי 1963, חץ 4315/15, ג"מ.

יכולה לתבוע זכות לפקח עליו], והתקדימים הבינלאומיים [הכוונה, קרוב לוודאי, לעובדה שתביעת הממשל האמריקני לביקור בכור, ובמיוחד התביעה לביקורים רצופים, עומדת בניגוד לזכות הריבונות המוקנית למדינות על-פי המשפט הבינלאומי, וטרם הופעלה כלפי מדינות אחרות העוסקות בפיתוח גרעיני, לרבות הודו].¹¹⁰

על בסיס מערכת יחסים זו, אשכול מבהיר, ישראל מוכנה להסכים לביקורים של נציגים אמריקנים בכור. הדגש מושם על המלה 'ביקור' (visit), במקום המלה 'פיקוח' (inspection).¹¹¹ באורח קונקרטי, אשכול קובע, ישראל חוזרת ומאשרת את הזמנתו של בן-גוריון לערוך ביקור נוסף בכור לקראת סוף 1963. ניסוח זה נועד, קרוב לוודאי, למנוע רושם של הסכמה ישראלית 'סוחפת' למערכת קבועה ורצופה של ביקורות בכור, כפי שתבע הממשל האמריקני. כדי לממש מגמה זו הועלתה הצעה (אשר, קיבלה אמנם ביטוי באיגרת), 'לטפל קודם כל בעניין ביקור [המדענים האמריקניים בחודש] דצמבר, ולהסביר [לנשיא קנדי] מדוע זה צריך לספק אותו'.¹¹² להצדקת עיתוי מוצע זה של הביקור, מבהיר אשכול, כי בשלב זה יעבירו הצרפתים את הכור לידינו. עד אז לא יחול שלב ההפעלה (start-up) של הכור.¹¹³ במסר בעל-פה שהועבר לנשיא קנדי באמצעות השגריר בארבור הדגיש אשכול כי הביקור של המדענים יהיה 'לפני [ההדגשה במקור] שלב ההפעלה, ולא לאחריו'.¹¹⁴

את תביעת הממשל האמריקני לביקורת חצי שנתית החל מיוני 1964, אשכול מנסה לנטרל באמצעות ניסוח מעורפל במסגרתו הוא מביע אמונתו, כי ניתן יהיה להגיע להסכם על לוח זמנים עתידי של הביקורים. ניסוח זה נועד, קרוב לוודאי, לבטא את הצורך 'להיות פחות [ההדגשה במקור] חיוביים בדבר הביקורים [של המדענים]

110. ראה מכתב אבא אבן אל לוי אשכול, 9 באוגוסט 1963, תזכיר משרד החוץ, חץ 3377/14, ג"מ. סוגיית הריבונות עולה במפורש בשיחת ראש הממשלה, לוי אשכול, עם שגריר ארצות-הברית בישראל, וולורת' בארבור. אשכול מבקש לקבל מבארבור פרטים לגבי הסדרי הפיקוח שיש לארצות-הברית עם הודו בהקשר לכוריה הגרעיניים. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על שיחת אשכול-בארבור, 7 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ. בהתייחסו לשיחה זו כותב אבן: 'שיחת בארבור מוכיחה כי הם יותר רגישים לעניין ריבונותנו מכפי שהנחנו'. ראה מכתב אבא אבן אל לוי אשכול, 9 באוגוסט 1963, תזכיר משרד החוץ, חץ 3377/14, ג"מ.

111. במכתב של סגן ראש הממשלה אבא אבן לשגריר בארבור מ-7 בינואר 1964, הוא מדגיש כי במכתב של ראש הממשלה לנשיא קנדי דובר על ביקור (visit) ולא פיקוח (inspection). מכתב סגן ראש הממשלה אבא אבן לשגריר בארבור, 7 בינואר 1964, חץ 3377/14, ג"מ.

112. ראה מכתב אבא אבן אל לוי אשכול, 9 באוגוסט 1963, תזכיר משרד החוץ, חץ 3377/14, ג"מ.

113. טיעון זה – כלומר הקביעה כי הביקור ייערך לפני הפעלת הכור – נועד למתן את הלחץ האמריקני הכבד לערוך ביקור בכור כבר במחצית 1963. ראה מכתב אבא אבן אל לוי אשכול, 9 באוגוסט 1963, תזכיר משרד החוץ, חץ 3377/14, ג"מ.

114. ראה איגרת לוי אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, שיחת אשכול-בארבור, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

ב־1964 ואילך.¹¹⁵ זאת מתוך מגמה למנוע התמסדות של הביקורים בכור כדבר שבשגרה. מניסוח זה משתמעת תביעה ישראלית להתדיין מחדש סביב כל ביקור וביקור.

עם זאת מן הראוי להדגיש, כי במסר בעל־פה שהעביר אשכול לנשיא באמצעות השגריר בארבור, הוא הלך כברת דרך ניכרת בכיוון תביעת הנשיא, באמצעות הבהרה, כי 'We accept your proposal for visits from June 1964 onward'.¹¹⁶ בהתייחסות ספציפית לאתר הטיפול במוטות הדלק (fuel cycling) אותו תבע הנשיא קנדי לפתוח בפני המבקרים, אשכול קובע כי האוראניום שנעשה בו שימוש הוא צרפתי, ונמצא בשליטה מוחלטת של ממשלת צרפת.¹¹⁷ לכאורה, משתמע מקביעה זו (אשר נכללה, כזכור, גם באיגרת של בן־גוריון לנשיא קנדי) כי המדענים לא יוכלו לבקר באתר זה אלא אם תתקבל רשות ממשלת צרפת.¹¹⁸ ואולם לאור העובדה שהממשל האמריקני טרח להבהיר כי הביקור באתר זה 'עומד במרכז הדרישה לביקור בכור' (Is the crux of any visiting system), מנסה אשכול, במסגרת מסר בעל־פה שהוא מעביר לשגריר האמריקני, לרצות את הנשיא על ידי הסכמה להליך, אשר משמעותו המעשית אינה מחוורת כל צורכה, ואשר מוגדר על ידי אשכול בניסוח הבא: 'Procedure whereby you will be able to observe the procedure of fuel control'.¹¹⁹

במקביל למסר זה העבירה ישראל לממשל האמריקני הצעה, שמשמעותה המעשית הייתה הגבלת הביקור בכור ליום אחד בלבד. במכתב שהוא משגר אל שגריר ארצות־הברית בישראל מציע סגן ראש הממשלה, אבא אבן, כי הביקור של המדענים ייערך בשבת. בחירת יום השבת נועדה להבטיח את חשאיות הביקור, שבה מעוניינות, כך טוען אבן, ישראל וארצות־הברית כאחד. קבלתה של הצעה זו על ידי הממשל האמריקני הייתה מובילה לכך, שהביקור בכור לא יארך יותר מיום אחד.¹²⁰ מעניין לציין כי באיגרת התשובה של אשכול לא נכללה הצעה להביא למפגש אישי בדרג הבכיר ביותר עם הממשל האמריקני. הצעה זו הועלתה בטיוטות שהוגשו לאשכול, קרוב לוודאי מתוך הנחה כי במסגרת מפגשים אישיים אפשר יהיה להגיע להבנות טובות יותר מאשר במסגרת דו־שיח פורמאלי המתנהל על ידי שגרירים

115. ראה מכתב אבא אבן אל לוי אשכול, 9 באוגוסט 1963, תזכיר משרד החוץ, חץ 3377/14, ג"מ.

116. ראה איגרת לוי אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות־הברית, שיחת אשכול-בארבור, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

117. ראה איגרת לוי אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות־הברית, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

118. טיעון זה מועלה גם בטיוטה שהוכנה לאיגרת הנשיא קנדי. ראה תזכיר משרד החוץ, טיוטת תשובה לנשיא קנדי, 3 באוגוסט 1963, חץ 3377/14, ג"מ.

119. ראה איגרת לוי אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות־הברית, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

120. מכתב סגן ראש הממשלה אבא אבן לשגריר בארבור, 7 בינואר 1964, חץ 3377/14, ג"מ.

ויועצים למיניהם.¹²¹ נראה, כי נקודה זו לא נכללה מתוך חשש, כי הממשל האמריקני יסרב לה ממילא.¹²² סיבה אפשרית נוספת היא החשש כי הזמנת אשכול לארצות-הברית תחייב את הממשל האמריקני להזמין במקביל את נאצר לביקור בושינגטון.¹²³

בין כך ובין כך מתברר, כי ניסוחה של איגרת אשכול, ועוד יותר המסרים שהועברו בעל-פה, היו ערבים לאוזנו של הממשל האמריקני הרבה יותר מאלה שנמסרו לו קודם לכן על ידי דוד בן-גוריון. ואכן מיד לאחר שעניין באיגרת העיר שגריר ארצות-הברית בישראל כי היא 'מועילה מאוד' (very helpful). בהמשך העיר השגריר, כי המהלך הישראלי היה נבון, וכי הוא יניב פירות בעתיד: 'This was a wise step on your part, and that will pay dividends'¹²⁴.

גם הנשיא קנדי מביע שמחתו על האיגרת ששיגר אליו אשכול, וממהר לנסח את ההסכמות שהושגו, לדעתו, מתוך מגמה לקבע אותן בכתב, לאורך זמן. באיגרת תשובה שהוא משגר לאשכול מציין הנשיא קנדי, כי איגרת אשכול נתקבלה בשביעות רצון מרובה (Was most welcome here). הנשיא מביע הערכה להכרעה הקשה שנתקבלה. בהסכימה, באורח נדיב (generously agreeing) להזמנת המדענים לכור בדימונה, על בסיס של רציפות, כפי שהוצע (On the regular basis that was proposed), ממשיך הנשיא וכותב, ישראל נהגה מתוך חכמה רבה, מתוך התחשבות בצרכיה הבטחוניים בעתיד, וראיית הסיכונים שמציב העידן האטומי בפני האנושות:

You have acted from a deep wisdom regarding Israel's security in the longer term, and the awesome realities which the atomic age imposes on the community of mankind.

121. על פי ההצעה יביע אשכול נכונות להגיע לשיחות עם הנשיא בראשית אוגוסט 1963, או שישגר את שרת החוץ, גולדה מאיר, לשיחות בושינגטון במועד מוקדם יותר, שיהיה נוח לממשל. הטיעון לצורך במפגש אישי התבסס על מורכבות הבעיות העומדות לדיון, וההקשר בין הפעילות הגרעינית של ישראל וסוגיות בינלאומיות סבוכות. תזכיר משרד החוץ, 7 ביולי 1963, חץ 3377/14, ג"מ. טיעון אחר שהצדיק פנייה כזו היה שבמסגרת מפגש כזה, או לקראתו, ניתן לרתום את יהדות ארצות-הברית וידידיה ללחץ על הנשיא. ראה דיווח שגרירות ישראל בושינגטון אל משרד החוץ, 11 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

122. מאיגרת בן-גוריון לקנדי ב-12 במאי משתמע, כי הנשיא דחה הצעה של ביקור בן-גוריון בארצות-הברית. בסיומה של האיגרת מציין בן-גוריון, כי הוא מבין מדוע לא רצוי עכשיו ביקור [שלו] בושינגטון. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על איגרת בן-גוריון לנשיא קנדי, 12 במאי 1963, חץ 3377/6, ג"מ.

123. ראה דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 11 ביולי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

124. ראה איגרת לוי אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, שיחת אשכול-בארבור, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

תוך שהוא נכנס לפרוט טכני, שאינו אופייני בדרך כלל להתכתבויות בדרג כזה, קובע הנשיא כי השגריר בארבור, יעמוד בקשר עם ישראל כדי להבטיח שהביקור ייערך לפני השלבים הקריטיים והמסוכנים: 'At a time when the reactor's core is being loaded, and before internal hazards have developed' את איגרתו מסיים הנשיא בקביעה כי המטרה המשותפת לישראל וארצות-הברית חייבת להיות להביא לפיקוח אפקטיבי (effective control) על כוחות האטום, כך שניתן יהיה להשתמש בהם רק לצורכי רווחת האדם. איגרתו של אשכול, מציין הנשיא, מצביעה על כך שגם הוא, אשכול, שותף למטרה זו של ארצות-הברית.¹²⁵ בראשית דצמבר 1963 העבירה ישראל לידי הממשל האמריקני את ההזמנה לביקור המדענים בכור. בהזמנה נקבע, כי הביקור יוכל להיערך בין ה-10 ועד ה-15 בינואר 1964. כן צוין כי בתאריך זה כבר יעבירו הצרפתים את הכור לידי הישראלים.¹²⁶ בסופו של דבר נערך הביקור בינואר 1964.¹²⁷

תגובות ועמדות בהנהגה בישראל

נוכח המפנה החמור במדיניות הממשל האמריקני בסוגיית פעילותה הגרעינית של ישראל, הלכה והשתרשה בישראל ההכרה, כי הטיעונים הראשוניים שנעשה בהם שימוש, בעיקר על ידי ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, ולפיהם מגמות פעילותה הגרעינית של ישראל הן לצורכי שלום, הופכים להיות בלתי רלוואנטיים. התבטאויות נחרצות של אישי ממשל אמריקניים, בעיקר במגעים עם אישים מישראל, לא יכלו להתיר ספק, כי על בסיס המידע שברשותו, טיעונים אלה, כשלעצמם, שוב לא יוכלו לספק את תביעותיו באשר לפעילותה הגרעינית של ישראל.

מתוך הכרה זו הולכים ומתבלטים כיווני עמדות שונים מבעבר בנוגע להסברת פעילותה הגרעינית של ישראל. אחד הכיוונים נטה לעבר מגמה המבקשת להציג את פעילותה הגרעינית של ישראל כקלף מיקוח. מכיוון שמטרתה של הפעילות הגרעינית היא, בסופו של דבר, לחזק את מרכיב ההרתעה בדוקטרינת הביטחון של ישראל, הרי אוזנה של ישראל צריכה להיות כרויה להצעות העשויות לשמש תחליף מספק למרכיב הגרעיני. ביטוי בולט לתפיסה זו אפשר לראות בהתבטאויות העיקריות הבאות מפי

125. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על איגרת הנשיא קנדי לאשכול, 27 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

126. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, 5 בדצמבר 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

127. בתזכיר של שגרירות ארצות-הברית בישראל אל מנכ"ל משרד החוץ, מ-7 בינואר 1964 נמסר, כי שלושת המפקחים שנבחרו יגיעו לארץ ב-13 בינואר 1963, ויעזבו את הארץ ב-17 בינואר 1964. להלן שמות המפקחים ותואריהם: Ulysses M. Staebler, Senior Associate Director, Division of Reactor Development of the United States Atomic Energy Commission; Richard W. Cook, Vice President, American Machine and Foundry Company; Clyde L. Mclelland, Nuclear physicist of the Arms Control and Disarmament Agency. תזכיר משרד החוץ, 7 בינואר 1963, חץ 3377/14, ג"מ.

פקידים בכירים במשרד החוץ. יש להניח, אם כי אין לנו ראיות מוצקות לכך, כי דעות מעין אלה הושמעו גם מפי אישים בהנהגת המדינה:
א. חיים יחיל, מנכ"ל משרד החוץ, נותן ביטוי לעמדה זו בשתי הזדמנויות, לפחות:

1. ייתכן ונצטרך לעמוד בעתיד הקרוב בדין ודברים קשה עם ארצות-הברית בשאלת פיתוח כוחנו המרתיע, העצמאי. ניסינו עד כה לעקוף התנגשות בנושא זה, ובוודאי נמשיך בניסיון זה. אך ספק, עד מתי נוכל לעשות כן. לקראת ההתדיינות הצפויה לנו בנושא זה, חשוב ביותר כי תעמוד בפני האמריקנים תביעתנו הנמרצת להבטחת בטחוננו - הבטחה של ממש בהתחייבות לבוא לעזרתנו ... אז נהפכת הבעיה [הנובעת מפעילותה הגרעינית של ישראל] מהושבתנו על ספסל הנאשמים להתדיינות ומיקוח על הסדר בטחוני [חלופי], וד"ל [ודי לחכימא ברמיזא].¹²⁸

2. לגבי דימונה מציע לעשות מזה קלף מיקוח ולעמוד בכך. אין אנו יכולים לוותר על זה כל זמן שאין ערובה בטחונית ושלום. בינתיים אנו חייבים להתמיד בעניין ולפתחו.¹²⁹

ב. אברהם הרמן, שגריר ישראל בארצות-הברית: 'העניין של פיתוח כוח מרתיע עצמאי. אני מקווה שזה ברור לכולנו שעניין זה מהווה עניין אמריקני מרכזי, ולא רק חלק ממכלול בעיות המזרח-התיכון. ארצות-הברית רואה בפיתוח יכולת הרתעה כזאת על-ידינו דבר המסכן [ההדגשה במקור] אותה. הנשיא לא יוותר בעניין זה. לפי דעת ארצות-הברית, שלום העולם תלוי בזה שהידע הזה לא יופץ ושהיכולת הזאת לא תתפתח בארצות חדשות. העניין הזה (פעילותנו הגרעינית) יכול להיות בשבילנו עניין של מיקוח וחליפין כדי להשיג משהו בתמורה, אך זה הכל'.¹³⁰

ג. אריה לבבי, ראש מחלקת אמריקה במשרד החוץ: 'אין לנטוש דימונה ללא תמורה ממשית מאוד'.¹³¹

ד. גדעון רפאל, סמנכ"ל משרד החוץ: 'בעניין דימונה, הבעיה לא אם לגלות או לא לגלות, אלא להשתמש במה שנעשה, וייעשה, כמנוף להשגת פתרון הבעיות הבטחוניות היסודיות של המדינה'.¹³²

מגמה אחרת מייצגת תפיסה, המביעה הסתייגות וחדשנות כלפי ההצעות האמריקניות, המיועדות לשמש 'תחליף הולם' לפעילותה הגרעינית של

128. דיווח ממשרד החוץ אל שגרירות ישראל בארצות-הברית, 5 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

129. תזכיר משרד החוץ, 13 ביוני 1963, חץ 3377/6, ג"מ.

130. דיווח משגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 14 במאי 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

131. דיווח משרד החוץ לשגרירות בווינגטון, 23 ביוני 1963, חץ 3377/6, ג"מ.

132. תזכיר משרד החוץ, 13 ביוני 1963, חץ 3377/6, ג"מ.

ישראל.¹³³ במקביל, מגמה זו אינה מנסה לסתור מכל וכל את הטיעון האמריקני, כי פעילותה הגרעינית של ישראל עלולה להוביל לתגובות חמורות מצד העולם הערבי. הטיעון המרכזי של מגמה זו הוא, כי האינטרס של ישראל הוא לגרום למצב של אי-בהירות וחששות אצל אויבותיה, ובעיקר מצרים (לגבי יכולתה הגרעינית). מגמה זו מנסה אפוא למכור למעצמות המערב את התפיסה של הרתעה גרעינית, המתבססת על האי-ודאות שנוצרת במדינות ערב לנוכח פעילותה הגרעינית של ישראל. אי-ודאות זו עשויה להוות גורם מרתיע לתוכניות התקפיות של מדינות ערב נגד ישראל, ומבחינה זו היא משרתת גם את האינטרסים של מעצמות המערב, המבקשות לשמור על היציבות באזור.¹³⁴ מגמה זו אומצה, בצורה זו או אחרת, על ידי אישים מרכזיים בהנהגת המדינה:

- א. ראש הממשלה, לוי אשכול, אומר לשגריר ארצות-הברית בישראל, כי 'אינני חושב שזה טוב אם ארצות-הברית תנסה להרגיע את נאצר [לגבי מגמות פעילותה הגרעינית של ישראל] ... כאשר מאזן החימוש כל כך לטובתו'.¹³⁵ אשכול אף תבע כי ארצות-הברית לא תעביר לידי המצרים מידע שיגיע אליה בעקבות ביקור המדענים בכור. שגריר ארצות-הברית בישראל מסר לאשכול, כי הנשיא ייענה לבקשה זו, אם כי הוא סבור שיש יתרונות בהעברת המידע לנאצר, שכן הדבר ימנע ממנו לרצות לפתח נשק גרעיני משלו. הנשיא הוסיף, כי תפיסה מעין זו עמדה ביסוד שיחותיו עם בן-גוריון ב-1961.¹³⁶
- ב. שרת החוץ, גולדה מאיר, אומרת לשגריר ארצות-הברית בישראל, כי 'אין שום סיבה שנאצר יורגע' (בקשר לפעילותה הגרעינית של ישראל).¹³⁷

133. ביטוי בולט לתפיסה זו נותנת שרת החוץ, גולדה מאיר. בשיחה עם מאיר פלדמן יועץ הנשיא קנדי, מועלית האפשרות, כי הצי השישי יפעל במקרה של התקפה על ישראל. בתגובה על כך אומרת גולדה: 'כבר הזכירו לנו אחרים את הצי השישי, אבל לא ברור לנו איך זה יפעל ... זה יכול לפעול רק אם קנדי יגיד למפקד הצי השישי, שאם בן-גוריון יבריק לו לבוא - אז יבוא. אבל, אם זה צריך ללכת קודם לווינגטון, ומשם להנה, זה בוודאי יהיה מאוחר. כל זמן שאין בינינו operational plan אין העניין מעשי'. דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית, 21 באוגוסט 1962, חץ 4315/10, ג"מ.

134. באחת השיחות עם שגריר ארצות-הברית בישראל טוענת שרת החוץ, גולדה מאיר, כי אי אפשר להוציא מכלל חשבון את האפשרות, שמצרים מפתחת בחשאי נשק גרעיני משלה. ארצות-הברית, טוענת גולדה מאיר, הופתעה לא אחת מאירועים ופעולות בעולם הערבי, וייתכן שגם עתה היא אינה מודעת לאפשרות מעין זו. ראה דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על שיחת שרת החוץ עם שגריר ארצות-הברית בישראל, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

135. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על שיחת ראש הממשלה, לוי אשכול, עם שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת' בארבור, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

136. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית, על שיחת אשכול-בארבור, 27 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

137. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בווינגטון על שיחת שרת החוץ, גולדה מאיר, עם שגריר ארצות-הברית בישראל, וולוורת' בארבור, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

ג. סגן שר הביטחון, שמעון פרס, משתמש בטיעון זה כנגד התביעה לפיקוח רצוף וממושך בכור. לדבריו, 'אם תיערך ביקורת בכור, והמצרים ידווחו על כך שאין שום סכנה, אזי הם [המצרים] יהיו רגועים'.¹³⁸

המגמה המעניינת והנועזת ביותר היא, ללא ספק, זו שייצגה שרת החוץ, גולדה מאיר. על פי מגמה זו, על ישראל 'לשחק בקלפים גלויים' עם האמריקנים בכל הנוגע לפעילותה הגרעינית. מהתבטאויותיה של גולדה מאיר משתמעת הערכה, כי קיימת סבירות שהאמריקנים יקבלו את ההסברים הבטחוניים המחייבים את ישראל להתמיד בפעילותה הגרעינית. לפיכך היא אינה סבורה כי ישראל צריכה לנצל את עיתוי הבחירות בארצות-הברית ב-1964 כדי לנסות ולהגיע עמה להבנות בסוגיה הגרעינית. גולדה מאיר ממליצה לעשות זאת כבר בטווח המידי. בדיון פנימי במשרד החוץ אומרת שרת החוץ את הדברים הבאים:

אין צורך להפסיק הפעולה בדימונה, אבל הכנסנו את עצמנו למצב שבו אין אנו יכולים להפיק רווח מהעניין. הוויכוח אתם [עם האמריקנים] עכשיו הוא אם אומרים להם את האמת או לא. לגבי זה היו לי ספקות מהתחלת ההתערבות האמריקנית. הייתי כל הזמן בדעה שיש להגיד להם את האמת ולהסביר מדוע, ואין זה מעניין אותנו אם האמריקנים חושבים כמונו שנאצר כן מהווה סכנה בשבילנו. אבל אם אנו מכחישים שדימונה קיים או אין זה יכול לשמש מקור למיקוח, כי אי אפשר להתמקח על דבר שלא קיים. אני גם איני מסכימה שאנחנו כל כך גיבורים להגיד לקנדי אין זה [כלומר, פעילותה הגרעינית של ישראל] עסקך אם אנחנו באים אליו יום לפני זה ויום אחרי זה בדברים שונים וטוענים שזה כן עסקו. בסיכום, יש להתמודד אתם בווכוח ולהעמיד במרכז הטיעון את בטחון המדינה וחיי העם. יש לנו אותה הזכות לחיות כמו שיש להם. אני בהחלט מחייבת שיש להגיע לדו-שיח בן-גוריון-קנדי, מבוסס על הנקודה שאנו רוצים לחיות. הייתי מציעה לא לעשות זאת ב-1964, כי אז ערב בחירות [לנשיאות בארצות-הברית]. יהיה זה שקוף מדי. הזמן להתחלת התנופה הוא עכשיו.¹³⁹

138. דיווח שגרירות בריטניה בישראל על שיחת שמעון פרס עם נציג משרד המדע הבריטי, 22 במאי 1962, FO 371 IAE 4153/35; על רקע תפיסה זו מסתברת, ככל הנראה, גם נכונותו של שמעון פרס להיות גלוי יותר מאחרים בנוגע לפעילותה הגרעינית של מדינת ישראל. על פי דיווח של שגרירות ישראל בארצות-הברית 'ידוע ששמעון [פרס] כן מדבר גלויות [בסוגיה הגרעינית של ישראל] עם אנשים כגון לייבל כץ'. ראה דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 7 בנובמבר 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

139. דיווח משרד החוץ לשגרירות בווינגטון 23 ביוני 1963, 3377/6, ג"מ. קשה להעריך האם, ובאיזו מידה, יישמה גולדה מאיר תפיסה זו במגעים עם הממשל. בשיחתה עם הנשיא קנדי בדצמבר 1962, הסתפקה גולדה בקביעה, כי 'היא יכולה להבטיח לנשיא כי לא יהיו בעיות מיוחדות בין ישראל לארצות-הברית בנושא הכור הגרעיני'. ראה תזכיר על שיחת שרת החוץ, גולדה מאיר, עם הנשיא קנדי, 27 בדצמבר 1962, נס"פ 118, ארכיון קנדי. קרוב לוודאי כי שרת החוץ המשיכה לדגול בתפיסה מעין זו גם שעה שהחלה לכהן כראש

סיכום

במהלך 1962 ו-1963 מסתמן מפנה במדיניות הממשל האמריקני בשאלת פעילותה הגרעינית של ישראל. הממשל האמריקני נוטש את מדיניות 'הפרופיל הנמוך', מסיר את הכפפות, ופועל באורח נחרץ לצמצום, ואולי אף להפסקת, פעילותה הגרעינית של ישראל במסגרת הכור בדימונה. באורח מעשי מפעיל ממשל קנדי 'אסטרטגיה של כתישה', המתבטאת בתביעה לפיקוח רצוף ומתמשך של ארצות-הברית בכור, ובמקביל הצעת 'פיתויים' מדיניים-אסטרטגיים. גם בשנים אלה ניכרת מגמה מובהקת של הממשל האמריקני להתדיין עם ישראל בסוגיה הגרעינית שלא בפומבי, אלא תחת מעטה כבד של חשאיות.¹⁴⁰

ההתרשמות הכוללת היא, כי הממשל האמריקני שואף לנהל את המערכה נגד פעילותה הגרעינית של ישראל תוך שיתוף פעולה מוגבל עם בריטניה. יתר על כן, ככל שאפשר להתרשם, הממשל האמריקני אינו שש - למרות הצהרותיו הפומביות בעניין זה - לפיקוח בינלאומי על פעילותה הגרעינית של ישראל. אין ספק, כי הממשל האמריקני ראה ביכולתו 'לכופף' את ישראל בכל הקשור בפעילותה הגרעינית מנוף רב-חשיבות לחיזוק מעמדו בעולם הערבי בכלל, ובמצרים בפרט, ואולי גם להשגת הסדר מדיני מקיף בין ישראל ובין העולם הערבי.¹⁴¹ מתוך ראייה זו, בין השאר, שאף הוא להותיר את הטיפול בסוגיה זו לעצמו בלבד.

המפנה המשמעותי במדיניות הממשל האמריקני העמיד את ההנהגה בישראל בפני הצורך לקבל הכרעות מרחיקות-לכת הן בתחום הבטחוני והן במערכת יחסיה עם

ממשלה בישראל. ייתכן מאוד, כי טיעוניה בעניין זה שימשו יסוד למערכת הבנות שגובשו בין ישראל וארצות-הברית (תחת ממשל ניקסון). ראה: א' כהן, 'שלושים שנה של משחקי עמימות', הארץ, 14 באפריל 1995, עמ' 5. הערכה שונה לחלוטין לגבי עמדותיה של גולדה מאיר בסוגיית הכור הגרעיני בדימונה מציג מיכאל בר-זוהר, וכך הוא כותב: 'הלחצים שנאלץ לעמוד בהם הזקן [דוד בן-גוריון] לא באו רק מארצות-הברית - גם כמה מידידיו הקרובים ביותר, ובראשם גולדה מאיר, התווכחו עמו בלהט. גולדה חששה שעומדות עם האמריקנים בנושא הכור בדימונה עלול להזיק ליחסים עם ארצות-הברית. כמוה טען גם איסר הראל. השניים הציעו לבן-גוריון לנקוט צעדים מסויימים, שפירושם המעשי היה חיסול התוכנית האטומית של ישראל'. ראה: בר-זוהר, עמ' 1522. בתזכיר משותף שנוסח על ידי שגריר ישראל בארצות-הברית, אברהם הרמן, והציר בשגרירות, מרדכי גזית, הם נמנעו, במפגיע, מהתייחסות לעמדתה של גולדה מאיר בהקשר זה. וכך הם כותבים: 'אנו שמנו לב לדבריה הנוקבים של שרת החוץ בקשר לדימונה. אנו מניחים שבקרוב תתגבשנה הנחיות לפעולה בעקבות ניתוחה'. דיווח משגרירות ישראל בארצות-הברית למשרד החוץ, 24 ביוני 1963, חץ 3377/9, ג"מ.

140. על פי הערכת שגרירות ישראל בארצות-הברית מגמה זו של הממשל נבעה בעיקר מהערכתו, כי לא צפויה פריצת דרך בתחום פעילותה הגרעינית של ישראל לפני 1965. ראה דיווח שגרירות ישראל בארצות-הברית, 5 בנובמבר 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

141. על הקשר בין יכולת גרעינית של ישראל ואפשרות השגת הסדר עם העולם הערבי (אמנם בהקשר של התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים) ראה: ש' פלדמן, הרתעה גרעינית לישראל: קו אדום, תל-אביב 1983.

ארצות-הברית. ניתן להעריך, כי בקרב אותם אישים בהנהגה הלאומית, אשר ראו בעין יפה ואוהדת את פעילותה הגרעינית של ישראל, בלטו שתי מגמות בסיסיות: א. המגמה האחת הייתה לראות בפעילות זו מנוף לפריצת דרך מרחיקת לכת במערכת יחסיה של מדינת ישראל עם ארצות-הברית. על פי מגמה זו, ישראל צריכה לראות באופציה הגרעינית שהשיגה 'קלף מיקוח' רב-עוצמה, אשר יאפשר לה להשיג תחליפים טובים לא פחות, בעיקר באמצעות גיבוש מערכת יחסים אסטרטגית עם ארצות-הברית.

ב. המגמה השנייה ראתה בפעילות הגרעינית של ישראל הכרעה אסטרטגית, ששום תחליף נראה לעין לא ישווה לה. המציאות ביחסיה של ישראל עם ארצות-הברית יכולה להכתיב נסיגות טאקטיות מזדמנות. אולם אסור שנסיגות טאקטיות אלה יבואו על חשבון השגת היעד הסופי של הפעילות הגרעינית.

התפטרותו המפתיעה של בן-גוריון מן הממשלה ב-16 ביוני 1963 יצרה מצב חדש. אשכול, שקיבל את תפקיד ראש הממשלה לאחר בן-גוריון, נקלע ל'עין הסערה' באורח פתאומי, ומבלי שהיה מוכן לכך די הצורך. בפניו עמד הצורך למנוע הפסקה, או צמצום משמעותי, בפעילותה הגרעינית של ישראל בכור בדימונה מצד אחד, ובמקביל למנוע היווצרות מצב של משבר חמור או קרע ביחסי ישראל-ארצות-הברית. אין ספק, כי גם שיקולים פנימיים הדריכו את מנוחתו בסוגיה זו, ובראש ובראשונה – חששותיו כי יואשם ב'התקפלות' בנושא בטחוני ראשון במעלה על ידי בן-גוריון ותומכיו בהנהגה.

במאמציו 'ללכת בין הטיפות' גילה אשכול, ככל שאפשר להתרשם, נכונות גדולה מבן-גוריון ללכת לקראת תביעותיה של ארצות-הברית בנושא הגרעיני (הגם שבאגרתו לנשיא קנדי בולט מאמץ ניכר מצד אשכול להפגין 'הליכה עקבית' בדרך שהתווה בן-גוריון). הערכה זו עשויה למצוא חיזוק, בין השאר, בעובדות הבאות:

א. אשכול עצמו מציין כבר בראשית שיחתו עם השגריר האמריקני, וולוורת' בארבור, ש'איגרת זו מרחיקה לכת במגמה לענות על תביעות הנשיא' (This letter goes a long way to meet the President's requests). קשה להניח, כי דברים אלה (הנאמרים כבר בראשית השיחה) נאמרו באקראי, ואין להניח כי היו נאמרים אילמלא היו דברים בגו.¹⁴²

ב. תגובותיו הנלהבות למדי והפייסניות של הנשיא קנדי והשגריר האמריקני בישראל לתשובותיו של אשכול שצוינו לעיל. קשה להניח, כי הנשיא היה מסתכן במתן מחמאות לאיגרת התשובה של אשכול אילמלא העריך, כי תביעותיו הבוטות, הנחרצות והמפורטות בסוגיה הגרעינית נענו, לפחות בחלקן, באורח יותר מספק מבעבר.¹⁴³

142. דיווח משרד החוץ לשגרירות ישראל בארצות-הברית על איגרת אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, חץ 10/3377, ג"מ

143. ראויים לציין, בהקשר זה, מאמציו של השגריר האמריקני להדגיש את הימנעותו של הממשל האמריקני מיצירת רושם של לחץ על ממשלתו של אשכול. ראה דיווח משרד החוץ

ג. העובדה שאשכול נזקק לטכניקה של מסרים כפולים - בכתב ובעל־פה - בתשובותיו לנשיא, עשויה אולי להצביע על כך, כי היו לו מסרים 'פייסניים' שאותם חשש, ככל הנראה, לחשוף כלפי פנים.¹⁴⁴

ל'זכותו' של אשכול יש לציין את הנקודות העיקריות הבאות: ראשית, בן-גוריון הותיר לו 'ירושה' קשה ומורכבת מאין כמוה, מבלי שהיה סיפק בידו להתכונן לקראתה כראוי. שנית, מכתבו של הנשיא קנדי מ-5 ביולי 1963 היה חסר תקדים, והוא היווה, ללא ספק, נקודת מפנה רבת משמעות באופן התייחסותו של הממשל האמריקני לסוגיית פעילותה הגרעינית של ישראל. בן-גוריון לא עמד בפני מצב כזה בקשר לסוגייה הגרעינית, וקשה מאוד להחליט אם הוא עצמו היה נוקט בקו קשיח יותר מזה של אשכול. שלישית, על אף הקביעות ה'יותרניות' באיגרתו של אשכול לנשיא קנדי, קשה לנו להעריך אם הייתה לכך משמעות כלשהי בשטח. בין כך ובין כך, אין ספק, כי הסתלקותו הפתאומית של הנשיא קנדי (ב-23 בנובמבר 1963) העניקה לאשכול 'מרחב נשימה' רחב יותר. יש להניח, אם כי הדבר דורש מחקר, כי ההתמודדות עם יורשו של קנדי, הנשיא ג'ונסון, בסוגיה זו, הייתה קלה יותר מנקודת ראותו של אשכול.

ולבסוף, קשה לנו להעריך עד כמה, אם בכלל, היוו הסוגיה הגרעינית ומערכת יחסיה של ישראל עם ממשל קנדי בתחום זה גורם בהחלטתו של בן-גוריון לפרוש סופית מן הממשלה ביוני 1963.¹⁴⁵ ככל שאפשר להתרשם, החלטתו זו נעשתה באורח פתאומי, והפתיעה גם את המקורבים לו.¹⁴⁶ על רקע זה, אין אנו יכולים לשלול האפשרות (אם כי זו השערה בלבד), כי הערכות-המצב של בן-גוריון לנוכח המפנה החמור ביחסו של הממשל האמריקני כלפי ישראל, וחששותיו כי יקשה עליו ללכד את השורות - גם בקרב אלה שתמכו עקרונית בפעילותה הגרעינית של ישראל -

לשגרירות ישראל בארצות-הברית על איגרת אשכול לנשיא קנדי, 19 באוגוסט 1963, חץ 3377/10, ג"מ.

144. מן הראוי לציין, כי שרת החוץ מציעה כבר במחצית יולי 1963 לאשכול כי 'התשובה [לנשיא קנדי] תימסר לברבור בעל־פה ולא בכתב'. מכתב סגן ראש הממשלה, אבא אבן, אל ראש הממשלה, לוי אשכול, 15 ביולי 1963, חץ 4315/15, ג"מ.

145. לדיון מפורט בסוגיה זו ראה: ש' אהרונסון, נשק גרעיני במזרח התיכון, ב, עמ' 296-300. מעניין לציין, כי למרות המפנה החמור ביחסו של הנשיא קנדי לישראל, ואיומיו הבוטים כלפיה העריך גורם בכיר בשגרירות ישראל בארצות-הברית כי 'קנדי הוא אולי הנשיא הידידותי ביותר שישב עד ימיו בבית הלבן'. מברק מן הציר בווינגטון, מרדכי גזית, אל השגריר בלונדון, אפי עברון 16 בדצמבר 1963, חץ 3377/6, ג"מ. ראה גם: M. Gazit,

146. ביומנו כותב בן-גוריון: 'החלטתי סופית לפרוש מהממשלה, ולהודיע זאת הבוקר לחברי הממשלה. כשהודעתי זאת ליצחק [נבון] אמר שלא ייתכן שחברינו ישמעו זאת רק בממשלה. ביקשתיו להזמין לחדרי חצי שעה לפחות לפני הישיבה. באו כולם ... הודעתי להם על החלטתי'. יומן בן-גוריון, 16 ביוני 1963, אב"ג. ראה גם: בר־זוהר, עמ' 1558.

לעמדה אחידה כלפי ארצות־הברית,¹⁴⁷ היוו גורם רב־חשיבות בהחלטתו להתפטר מן הממשלה. ייתכן שהעריך, כי יוכל להיאבק באורח יעיל יותר למען עמדותיו דווקא בהיותו מחוץ לממשלה.

147. בן־גוריון עצמו הבהיר, כי הוא פורש אך ורק מתוך שיקולים אישיים. ביומנו כותב בן־גוריון 'בסוף הישיבה [ישיבת ממשלה] הודעתי שמתוך צרכים אישיים, אני מוכרח להתפטר, ושום בעיה ממלכתית או מאורע כלשהו לא גרם לכך'. יומן בן־גוריון, 16 ביוני 1963, אב"ג. ראה גם תיק התכתבויות, 16 ביוני 1963, אב"ג. על חילוקי הדעות בתוך הממשלה בשאלת הכור הגרעיני ראה: בר־זוהר, עמ' 1522.

גולה וארץ-ישראל

לבעיות האגריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות
העשרים על פי התיעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות

בין המצוקה הכלכלית לבין המצוקה הפוליטית של יהודי רוסיה

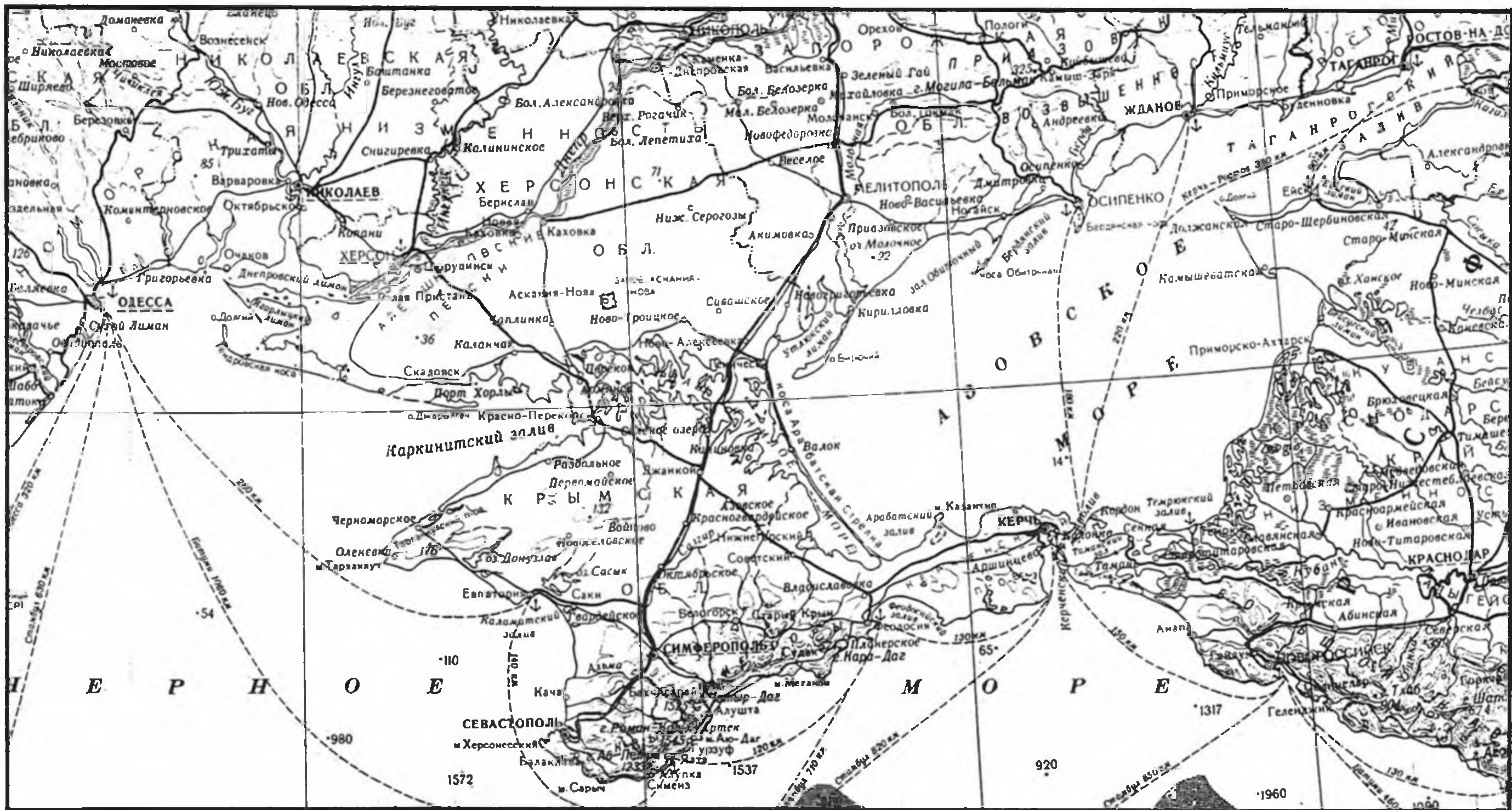
מתתיהו מינץ

הלחץ לאגריזציה של יהודי רוסיה הסובייטית בשנות העשרים הראשונות של המאה
נצטייר במחקר כניסיון של הסתגלות היהודים לתנאים החברתיים והכלכליים, שנכפו
עליהם עם שינוי המשטר ברוסיה. ידענו גם ידענו שהיה לתהליך, ב־זמנית, גם היבט
אידיאולוגי-פוליטי, שנגע לשאלות היסוד של הקיום הלאומי היהודי ברוסיה
הסובייטית.¹ מה שנעלם מאתנו, שהתהליך היה לכזה לא בדיעבד, מתוך אבק של
אופורטוניזם או מטעמי נוחות טאקטית, אלא מלכתחילה. היבט זה, שרבים נטו לגמדו
או להטיל ספק בכנותו,² היה ארוג ללא הרף בתוך השקלא וטריא הציבורי שמסביב
למאמץ האגריזציה, ולהערכת סיפק לה את המניע העיקרי. ואכן אחת השאלות
הקרדינליות שאנסה לבחון להלן תהיה משקלם, או לחלופין עדיפותם, של האספקטים
הלאומיים הפוליטיים על פני האספקטים הפרגמטיים של תיקון מצבם הכלכלי של
המוני היהודים.

אין ספק – ואת זה מאשרים המקורות שהיו גנוזים בפנינו – שסביב לקומפלקס
הבעיות הזה התנהל עימות בלתי פוסק. הוא לא נעלם מעינינו גם קודם לכן, אלא
שלא ידענו לאתר את מקומו ואת היקפו, וגיששנו באפלה בכל הכרוך באיתור
הגורמים שהפעילו לחצים. ככלל לא היטבנו לנחש את הקשרו ההיסטורי הקונקרטי;
בעיקר לא נטינו להאמין בכוונות משנחשפו בפנינו. על שום כך לא יכולנו לצייר
תמונה קפדנית, ובעיקר לא השכלנו לזהות זיהוי מדויק את הנפשות הפועלות. בכל
הנוגע ללגיטימציה האידיאולוגית, גיששנו אחריה ב'חיבורים התיאורטיים' של סטלין,

1. עסקו בנושא בהרחבה ובכלי מחקר היסטוריים: מ' אלטשולר, הייבסקציה כברית המועצות
1918–1930: בין לאומיות לקומוניזם, תל-אביב 1981, עמ' 190–208, 342–357; Z.Y.
Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the
CPSU, 1917–1930*, pp. 379 – 440

2. כוונתי לבעלי הפלוגתא הציונים שהוקיעו את המפעל כתרמית אחת גדולה.

מפת קרים והמחוזות הסמוכים באוקראינה

ועל ידי כך לא זו בלבד שדחקנו עצמנו למבוי סתום של שגרה דוקטרינרית, אלא גם דנו את עצמנו לנמיכות רוח כנועה,³ ולא יכולנו לחשוף את מלוא מגווני החשיבה שליוו את הנושא וכיצד טופל. רק כעת נוכל אולי לאתר בדיוק את מוקדי התמיכה לעומת מוקדי ההתנגדות. רק כעת נוכל אולי להשיג את טיבן האמיתי של הקונסטרוקציות הרעיוניות שבאו לשרת תכלית לאומית יהודית – ואני מדגיש: תכלית לאומית – במסגרת הדוקטרינה הממלכתית הסובייטית.

היום ברור לרבים, רבים מאוד, שמה שנקרא מהפכת אוקטובר 'המשחררת' לא היה אלא קטסטרופה שניחתה על עמי רוסיה והביאה אותם לחורבן חברתי, לפיגור טכנולוגי ולדלות מטריאלית. הציבוריות היהודית הייתה בין קורבנותיה המובהקים. המהפכה הבולשביקית גלגלה על היהודים חידלון חברתי וכלכלי שלא ידעו כמותו עד אז והפכה אותם, בכל מקום שאליו הגיעה, בן-לילה, לאבק אדם, לציבור שנתיב חייו נטרף ללא סימן דרך.

'הקומוניזם הצבאי', שבדמותו נתייצג המשטר בשנותיו הראשונות, חתר (בין היתר) להשליט מערכת-משק כפופה לפיקוד דמוי-צבאי ולטלטל, בשיטה של גיוס לעבודה, אוכלוסיות כפריות אל הערים לצורך תפעול התעשייה. השיטה הייתה עקרה מעצם מהותה, והורתה על העיוורון ועל שגיון הנפש של מתכנני המערכת. היא כשלה לאלתר, ואולם הנזק שהסבה, מלחמת החורמה שלחמה במסחר, בתיווך ובמלאכה הפרטית, בליווי תעמולת ההוקעה שלוחת הרסן, הוסיפו לקעקוע של כל הסטרוקטורה של החיים היהודיים. העיירה היהודית הפכה לשממה כלכלית ותושביה נעו כצל אדם בתוך חלל ריק.

מדיניות הנא"פ (ה) מדיניות (ה) כלכלית (ה) חדשה-NEP) בישרה תמורה ויצרה תקוות לשיבה לשפיות דעת ולנורמליזציה. לא כאן המקום לבחינת הנושא לפרטיו. אליבא דענייננו, די אם אומר כי בשל האופי הזיגוגי של המדיניות לא יכלו תושבי הערים להפיק ממנה תועלת קבועה ועומדת, והברכות המצופות נתפוגגו והלכו. במקום לעודד את היזמות בלמה אותה המדיניות הקונקרטית וממילא לא תרמה תרומה משמעותית לפתרון בעיות האבטלה ההמונית במקומות היישוב הצפופים יחסית. מפעלי התעשייה, שתוקצבו על ידי הרשויות הממלכתיות, לא מוקמו באזורים אורבניים קיימים, לא ניצלו את התשתית הקיימת של התחבורה, של הדיור והשירותים ושל המיומנות המקצועית. הסבת התעשייה למחוזות חדשים, רחוקים, לא פתרה אפוא את בעיות האבטלה באזורי היישוב המסורתי. ממילא הייתה פגיעת המדיניות הזאת קשה ביישוב היהודי, מה גם שמי שהיו פועלים מקרב המובטלים או איכרים קדמו בתור לקבלת עבודה, לכשתזדמן, לעומת היהודים, שנמנו ברובם עם

3. כוונתי לספרות האידיאולוגית של השמאל הציוני-סוציאליסטי, שטרח ליישב את התורות בדבר הלאומיות של מי שנקראו 'אבות המארכסיזם' עם האתוס הלאומי היהודי, שניצב בניגוד משווע אליהן. על רקע זה צמחה ופרחה ספרות אפולוגטית מחד וספרות ניהיליסטית מאידך. ראה: מ' סנה, סיכומים בשאלה הלאומית לאור המרכסיזם-לניניזם, תל-אביב 1954.

המעמדות 'הבורגניים' ונכללו בין 'נטולי הזכויות', שזכאותם הוכרה כאחרונה בתור.⁴

כבר במרוצת 1919 לא יכלה שלא להגיח השתדלות מרכזית למציאת פתרונות למצוקת היהודים. קדמו לכך נסיונות של משפחות יהודיות להתלכד בקואופרטיבים לייצור חקלאי. ארטלים חקלאיים אלה, שנולדו חדשות לבקרים, השתמשו בקרקעות שהיו בתחום שיפוטן של ערים או בחצרות האחוזות שהאיכרים נמנעו ליטול אותן לעצמם.⁵ נסיונות אלה, שהתמקדו בביילורוסיה, ובביילורוסיה בלבד, היו מועטים יחסית, אף שההנהגה הסובייטית היהודית ניסתה לנפח את ערכם כמבשרי תהליכים אובייקטיביים, ולהציגם כדגם אפשרי לפתרון. בחדרי חדרים, ולמי שחשוב היה לו לדעת את הדברים כהווייתם, התברר מהר שלא קיים בסמוך ליישובים היהודיים מאגר קרקעי של ממש לשם טיפוח תקוות לחקלאות יהודית המונית. יתר על כן, כל גידול משמעותי בהיקף התופעה יהיה בעוכריה, שכן יעורר עליו את חמת זעמם של האיכרים הרואים בהתנחלות יהודית על הקרקע – ואפילו בעצם ההיזקקות לפרנסות חקלאיות – הסגת גבול.

עם התנועה להיאחזות בחקלאות, ויהיה היקפה אשר יהיה, נחשפו מחדש ולאלתר המגבלות האובייקטיביות, שהלכו ונעשו בשלב זה חריפות יותר. התקווה להימצאותן של קרקעות פנויות הייתה עוד שריד נלעג של מיתוסים אידיאולוגיים, שטופחו בשקידה במסגרת האתוס המהפכני של הס"ר. עתודת הקרקע החקלאית, כלומר זו הזמינה לניצול מידי או בטווח זמן סביר, הייתה מועטה יחסית, וזאת שהייתה פוצלה כבר וחולקה בעידן הקומוניזם הצבאי.

להתרוצצות הקדחתנית אחרי הקרקע נלווה מיד אספקט לאומי חריף ומאיים. בתקופת הנא"פ נעשו האיכרים מקרב המיעוטים הלאומיים, ולצדם האינטליגנציה הלאומית, קנאים לא רק לערכי תרבות לאומיים וסממני שלטון ריבוני (עובדות שהמחקר הרבה להידרש להן) אלא גם לשלמות הטריטוריות שהוקצו להם במסגרת ההסדרים של הגבולות הפורמליים עם הקמתה של ברית-המועצות, וגם – וזה עיקר – לאופי הלאומי של הקניין על הקרקע, והקפידו לראות בקרן הקרקעות של הרפובליקות שלהם את עתודת הקרקע הלאומית שלהם. יתר על כן, הפיתוח התעשייתי המועט באזורי הרפובליקות במערב – אזור החופף, כידוע, את תחום-המושב היהודי לשעבר, כלומר אוקראינה וביילורוסיה – הגביר והעמיק את קשיי העיר לקלוט את עודפי האוכלוסין ובכך הותיר את הריבוי הטבעי בכפר ומיקד בדיעבד את בעיית עודף האוכלוסיה בהיזקקות לקרקע. שהרי באין תיעוש ומודרניזציה הפכה הקרקע לערך שאין שומטים אותה בשום מחיר.

4. כאן גם טמונה הסיבה לנכונות היהודים להשתלב במנגנוני המינהל הממלכתי, שנתרוקנו משכבת הפקידות המסורתית הרוסית, ולזרימתם הסוחפת למוקדים האדמיניסטרטיביים של המדינה הסובייטית. השתלבות זו נתפסה כדרך נאותה וידידותית מאוד להיפטר מן הסטיגמה 'הבורגנית' ומן הסטטוס של 'נטולי זכויות'.

5. ב' רובשטיין, 'יידישע ערד ארבעט קאמונעס: די קאמונע פון חיסלאוויץ', די קאמוניסטישע וועלט, 2 (יוני 1919).

לית מאן דפליג, שאובייקטיבית היה לטריטוריות של ברית-המועצות פוטנציאל אדיר של קרקע חקלאית, גם ללא אזורי הטייגה והטונדרה. ברצועות האקלימיות הנוחות ליישוב בני-אדם עמדה לרשות האוכלוסייה עתודת קרקע אדירה, אם וכאשר יושקע בה מאמץ לשיבוח ולהכשרה. המשמעות המעשית הייתה ניתוב עתודות הון וכוח עבודה מיומן לאיתור אזורים וקרקעות שבהם ניתן לבצע פעולות בירוא, ניקוז וטיוב, כדי להכשיר תשתית להתנחלות המונית. תכנון כזה היה תלוי בגיוס הון להשקעה, והמדינה חסרה הון. את מה שהיה לה או שיכלה לגייס, העדיפה להשקיע בפיתוח תעשייתי, שבו היו טמונים, לפי שיקוליה, יתרונות כלכליים של ממש, ובעיקר יתרונות פוליטיים. ואכן רק פיתוח תעשייתי הבטיח תעסוקה להמוני פועלים ברוסיה, שנתפסו על פי ההלכה המארקסיסטית כעורף של המשטר. ואמנם מי שנגעו לבעיה וטיפלו באיתור שטחי קרקע לצורכי הרחבת הבסיס החקלאי היו מודעים לדילמה, הבינו את חריפותה ועמדו על הקונטרברסליות הטמונה בה.

ברם הגורמים היהודיים, אף שהיו מודעים לפרובלמטיות הזאת ולמערכת הניגודים הפוליטיים והאידיאולוגיים הכרוכה בה, איתרו בה אלמנטים שעליהם ניתן יהיה לבסס יעדים מרחיקי לכת וחיוביים לפרספקטיבת ההתנחלות היהודית הקומפקטית, קרי הלאומית. העובדה שלא נרתעו ולא קיפלו דגליהם חוזרת ומלמדת על הדבקות ברעיון השוויון הלאומי הממלכתי כתנאי לפתרון מכלול הבעיות הלאומיות של העם היהודי גם ברוסיה הסובייטית. להלן נעקוב אחר הצעדים האידיאולוגיים והמינהליים, שנעשו כדי לקרב להבנת הדרגים הקובעים מספר עקרונות לפתרון הבעיה היהודית, כפי שנצטיירה בעיני המציעים במחצית הראשונה של שנות העשרים.

תזכירים לא מעטים נתחברו כדי לקדם שיקול דעת ודיונים באשר למצבם של היהודים בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי. שניים הם סוגי התזכירים שעסקו בבעיית הסבתם של היהודים אל עבודת האדמה. האחד, תזכירים שלהלכה התמקדו בבעיות המצוקה הכלכלית הדחופה, הציגו את גורמי ההתרוששות היהודית וחתרו לפותרה על ידי הסבת היהודים אל החקלאות. השני אלה שראו לנגד עיניהם את המצוקה הפוליטית והטעימו תכליות פוליטיות בפרספקטיבת ההתנחלות. כוונתי למי שהבינו שאין בשוויון הזכויות האזרחי שהוענק ליהודי רוסיה הסובייטית כדי להביאם למצב של שוויון פוליטי אמיתי עם כל יתר האומות הסובייטיות. לא נובע מזה שמי שניסחו את התזכירים מן הסוג הראשון לא גילו עניין ביעדים הפוליטיים-הלאומיים או אפילו התנגדו להם. על פי רוב הייתה כאן הסתגלות לפאראמטרים שהוכתבו לדיון בשלבים השונים, ובדרך הטבע זהירות שהכתיבה פה ושם הפרדת פונקציות.

בעל התזכירים ה'כלכליים' היה יואל גולדה, איש מרכזי באורט הרוסי, אשר פעל מתוך תיאום עם הלשכה המרכזית של הייבסקציה וניסח טיעוניו מתוך רלוונטיות לציפיות שרווחו בקרבה.⁶ את תזכירו הראשון הגיש גולדה בעצה אחת עם

6. יואל (יולי) גולדה היה יליד פולין. לפני מהפכת 1905 דבק בפועלי-ציון, היה מקורב ליעקב לשצ'ינסקי, מנהיג החוג של פועלי-ציון בווארשה, והלך יחד עמו אל המפלגה הציונית-

שמעון דימנשטיין,⁷ שעמד בראש הקומיסריון לעניינים לאומיים יהודיים, כבר ביוני 1919. העיתוי היה אומלל, שכן תחום שליטתה של הרפובליקה הסובייטית הלך והצטמק עם התקדמות צבאות דניקין לעבר מוסקוה. את התזכיר השני ניסת גולדה כעבור ארבע שנים, במאי 1923, כלומר בעיצומו של הנא"פ. גם הפעם לא נעשה הדבר ללא ידיעתו של ש' דימנשטיין.

את הסיבות למצבם העגום של היהודים מיקד התזכיר הראשון בשלושה ספק גורמים, ספק הנחות.⁸ ראשית, ריכוזם בעיירות והתמקדותם במלאכה ובמסחר זעיר היו פונקציה של המדיניות של הצארים, שדחקה את היהודים לעיירות וחסמה בפניהם את הדרך לכפר ולחקלאות. בדיעבד צוירה העיירה כמחיצה של פיגור, התרוששות וניוון, שהמשטר החדש נתבע לתקן את עיוותיה. הקונצפציה הזאת, שמקורה בדימויים הנארודניקיים והס"ריים על אודות ההתפתחות הרצויה של רוסיה כמדינה אגררית, לא הבחינה בדינמיקה הטבעית של הארץ לקראת קפיטליזם ומודרניזציה, שהפכה את העיירות למרכזי קניות ואת היהודים שחיו בתוכן לנושאי הפיתוח הקפיטליסטי, אף אם היה פה ושם ראשוני ופרימיטיבי.

שנית, עם המהפכה נטלו האיכרים את הקרקע, והפועלים השתלטו, כביכול, על בתי החרושת. ככה סולקה ובטלה המערכת הקפיטליסטית הרוסית. לא כן דלת העם היהודית שנותרה בעיירות. ניטל ממנה התפקיד המשקי ולא נמצא לה בסיס תעסוקתי חלופי.

שלישית, לנוכח המצב האומלל לא נותר לאוכלוסייה היהודית אלא להסב עצמה אל החקלאות. ואכן הופיעה בקרבה דינמיקה אובייקטיבית של לחץ להיאחז בעבודת אדמה. מגמות אלה צריכות להנחות טבעית את הדיון הציבורי לגבי איתור הנתיב שיש לגשש בו אחר פתרונות למצוקה. בהקשר זה טרח גולדה להדגיש, שהתהליך כבר הוליד קומונות וארטלים ב'כמה עשרות נקודות, כפלכי מינסק, הומל ובפלכים השכנים'.⁹ בכל הקשור לאזורי ההתנחלות רמז גולדה מחד, ש'בקרבת העיירות היהודיות מצויים אדמות חופשיות שאינן מעובדות כלל וקנייני האחוזות לשעבר

הסוציאליסטית, שנתגבשה בראשית 1905. בתקופת השפל הפוליטי שלאחר המהפכה למד אגרונומיה מחוץ לרוסיה ועם סיום לימודיו נתבקש על ידי ארתור רופין לנהל את חוות כנרת. עם התמורות הארגוניות שחלו בחווה ב־1911 חזר לרוסיה והשתלב בפעילות של אורט. לאחר המהפכה הבולשביקית קיים קשר הדוק אל הקומיסריון היהודי וכאיש אמונו נתמנה לנהל את אורט הרוסי שנותק פורמלית מאורט העולמי, שהנהלתו נעתקה באותו זמן לברלין. ראה: א' מוניץ, ארגוני 'אורט' בברית המועצות בשנים 1917–1938, תל-אביב 1981, עמ' 12.

7. שמעון דימנשטיין, חניך ישיבת וולוויץ שהתפקד והצטרף אל הבונד ומהם עבר אל הבולשביקים. לאחר המהפכה הבולשביקית היה חבר בקולגיה של הקומיסריון לענייני הלאומים (נארקומנאץ) וממלא מקום של סטלין. כל ימיו גילה עניין בעבודה יהודית והיה מעורב בכל ההכרעות החשובות. נספה בטרור של שנות השלשים.

8. Yu. Golde, Zemelnoe ustroistvo trudiashchikhsya evreev, Moskva 1925 [להלן: גולדה]. הנוסח המקורי המלא: RCKhIDNI, fond 445, o.1 d.1

9. גולדה, עמ' 46.

המתאימים לחלוטין לסדר עליהם את דלת־העם היהודית.¹⁰ ואולם מאידך נכללה בתזכירו גם אופציה, חבויה היטב ומצועפת, על התנחלות מרוכזת:

השאלה אם להעדיף ארגון קומונות יהודיות וארטלים במקומות שבהם מרוכזים המונים יהודיים, או אם להעתיקם וליישבם באזורים בלתי מיושבים שייקבעו מראש, יש להותיר כפתוחה עד שיתברר בתהליך הבנייה, איזו מן השיטות תכליתית יותר.¹¹

גולדה נמנע לדבר במפורש על הצורך בהתנחלות יהודית קומפקטית. על פניו אמר התזכיר, שעיקר מעייניו מכוונים לסידור יהודים בפרנסות חקלאיות והאדמות צריך שיימצאו בסמיכות הבלתי אמצעית של העיירות היהודיות. אולם בהציגו את האופציה להתנחלות יהודים באזורים בלתי מיושבים שייקבעו מראש, ניווט המחבר את נמעניו למחשבה שלמעשה אין קרקעות פנויות בקרבת ערי היישוב היהודי, ואפילו יהיו, הן לא יעמדו לרשות ההתנחלות היהודית. ועל כן לא יהיה מנוס אלא לחפש את השטח באזור פנוי מיישוב, אזור שצריך יהיה לפתחו ולהכשירו. או אז תתמצה הסוגיה בראש ובראשונה בבעיית גיוסו של ההון שיועמד לרשות הפרויקט. את ההון הזה לא ניתן יהיה לגייס בעיירות היהודיות; צריך יהיה לחפש אותו בחו"ל הצגת העניין כך בעיצומו של מה שנקרא 'הקומוניזם הצבאי' לא יכלה להיעשות בריש גלי. היא נדונה להיות כמוסה עמו, ולא רק עמו, שכן היה חשש לפרוש אותה קבל עם ועדה בטרם בשלו התנאים לניסוחה הגלוי.¹²

ואכן נסיבות שונות לחלוטין הולידו את המסמך השני של גולדה במאי 1923. זו הייתה תקופת הנא"פ. המסמך מקורו בהרצאה שגולדה השמיע במפגש שזומן על ידי הנהלת אורט, לדיון בשאלות התיאום של פעולות החברות הציבוריות היהודית במישור הסיוע לדלת־העם היהודית ברוסיה.

הפעם לא ראה גולדה חובה לעצמו להפליג לניתוחים פוליטיים וחברתיים. הוא פתח לאלתר בחזרה אל הקביעה, שקיימת תנועה סטיכית של הליכה לחקלאות והיא מלמדת על רצון ההמונים. יצירת זיקה תכליתית מאורגנת בין ההמונים היהודיים לעבודה חקלאית היא אקטואלית וחריפה והיא למעשה ציווי אידיאולוגי. והנה לשונו:

10. שם, עמ' 48.

11. שם, עמ' 52.

12. הערכה זאת מתחזקת גם כשאנו מעינים בהחלטות הקומיסריון לענייני החקלאות של הפדרציה הרוסית מה־12.7.19 שנוסחו כתשובה לתזכירו של גולדה. הקומיסריון ראה צורך לעודד יישוב יהודים על הקרקע, אבל שלל המלצה בדבר ארגון קומונות וקואופרטיבים חקלאיים יהודיים 'בעלי תכונות ספציפיות'. לכאורה לשון סתומה. אין לפרש אותה כביטוי להתנגדות ליישוב היהודים על הקרקע בקואופרטיבים ובקומונות של יהודים בלבד. שכן אין להעלות על הדעת, ואין לכך שום עדות מסייעת, שבשלב הזה נשקל עירוב יהודים עם כפריים לא יהודים. מה גם שרבו העדויות ההפוכות על עוינות של כפריים לא יהודים כלפי יהודים שביקשו להיאחז בכפריהם. 'ספציפי' רומז אפוא, להערכתו, לאותן תוכניות מרחיקות לכת הזוקקות לפתרון ספציפי של השאלה היהודית בכלל. שם, עמ' 56.

2. המשיכה של ההמונים היהודיים לעבודת האדמה ותנועת ההתנחלות היהודית, שכבר החלה, אינן תופעה מקרית. זו תופעה שיש לה שורשים בריאים, היא מתפתחת לפי שורת הקדמה החברתית ונענית לאינטרסים של פיתוח כוחות הייצור של הארץ. ומכאן:

4. יש לחשוף את מהות התנועה, ליטול את ההנחיה עליה על מנת שהתנועה הסטיכית תשתלב בערוצים של התנחלות מתוכננת ועל מנת להביאה לתיאום עם מדיניות הקרקע של הממשל הסובייטי ותוכניות הבנייה האגררית של הרפובליקות הסובייטיות.

12. באשר לאזורי ההתנחלות, ייקבע סדר עדיפות כדלקמן: א. יישובים יהודיים חקלאיים קיימים ינוצלו בדרך של עיבוי האוכלוסייה הוותיקה ובדרך האינטנסיפיקציה של המשק. ב. חלקות סמוכות וממוקמות קרוב ינוצלו בדרך של התיישבות נגדרת ועל ידי גיבוש יישובי בנות. ג. חלקות קרקע פנויות המשתרעות קרוב למרכזים יהודיים ולשווקים כמו למשל אזורי דרום-מזרח, חופי הים השחור, קרים ועוד. ד. אזורים בלתי מיושבים רחוקים יותר.¹³

הגדרת אזורי ההתנחלות, אף שהיא נשמעת בלתי בהירה בחלקה, הייתה מכוונת היטב לתכלית שעליה רמזתי כבר. גולדה חתר למצות את פוטנציאל העיבוי וההרחבה היישובית של אדמות הכפרים היהודיים בפלך חרסון, שבכל תוכנית היו צריכים להפוך לאבן הפינה של אזור היישוב היהודי הקומפקטי. סעיף ג, אף שלשונו מעורפלת קמעה, רימז לאזורי דרום-מזרח ולחופי הים השחור. הכוונה לאותו אזור עצמו, בלי לומר במפורש שאלה שטחי אוקראינה הדרומית, שלחופי הים השחור. קרים לא עוררה בעיות, אם כי לא היה ניסיון להגדיר הגדרה קפדנית לאיזה אזור בקרים מתכוונת התוכנית. שאלה בפני עצמה היא איתור השטחים הרחוקים יותר, ועל כך להלן.

עד כאן התזכירים של גולדה. נוסחם היה ידוע לנו עוד לפני שנפתחו הארכיונים הסובייטיים. את יעדם הפוליטי הסקנו על דרך הספקולציה. אולם לאחר פתיחת הארכיונים נתגלתה לפנינו שורת תזכירים המסיבים את הדגש למומנטים הפוליטיים וממילא מסבירים את אשר היה כמוס בתזכירי גולדה. אתחיל מתזכירו של אברהם בראגין, שהוגש בנובמבר 1923.¹⁴

13. שם, עמ' 60.

14. בחטיבת הקומזט בארכיון הממלכתי המרכזי במוסקווה: GARF f. 7541, o.1, d. 17, כותרת התזכיר: Dokladnaia zapiska. ב-1924 פרסם בראגין יחד עם מיכאיל קולצוב חוברת שנגעה לאותו נושא עצמו, אם כי לא חפפה את הטיעונים שהועלו בתזכיר: Sud'ba yevreiskich mass v Sovetskom Soyuze, Moskva 1924. אברהם בראגין נמנה עם צעירי-ציון ביקאטרינוסלאוב. השתלם בכלכלה חקלאית ולאחר המהפכה הופקד על ענייני החקלאות בפראבדה. היה בין מארגני התערוכה החקלאית במוסקווה ב-1923 וטרח הרבה

לאחר שעמד על עוינותו ומסויגותו הטבעית של המשטר מן התעסוקות היהודיות; ומכאן להעמקת הניגודים בין העיר לבין הכפר בחסות המדיניות לעידוד הקואופרציה; והלאה על המחויבות הבסיסית להבטיח בדחיפות פתרון קיומי מניח את הדעת ליהודים, מחויבות שהממשל הסובייטי לא יכול להתנער ממנה, עבר בראגין לדון באספקטים הפוליטיים של הבעיה. וכך נשמעה נוסחתו:

בפנותנו להיבט הפוליטי הנוגע לאוכלוסייה היהודית בברית-המועצות נחוץ לציין שהשלטון הסובייטי עשה ניסיון לפתור את הבעיה בדרך עקרונית על ידי הצבת הלאומיות היהודית בתנאים לאומיים פוליטיים שווים עם כל יתר האוכלוסין של ברית-המועצות (למשל ההצעה בדבר ייסוד רפובליקה יהודית-ביילורוסית [ההדגשה שלי - מ"מ]).¹⁵ ואולם ההצעה לא מומשה, ככל הנראה בשל כך שבצד פתרון השאלה הלאומית הפוליטית של המוני העמלים היהודים לא הייתה מוצאת את פתרונה השאלה הכלכלית-חברתית.

לפנינו גילוי מדהים: בניגוד לפרשנות המקובלת השלטון הסובייטי אמנם הסב, ואף מוקדם מאוד, תשומת לב לבעיה הלאומית היהודית וניסה לפתור פתרון עקרוני על ידי הצבת הלאומיות היהודית בתנאים לאומיים פוליטיים שווים עם כל יתר האוכלוסין של ברית-המועצות על ידי שהעלה את ההצעה בדבר ייסוד רפובליקה יהודית-ביילורוסית. כלומר השלטון הסובייטי שקל להשוות את מעמדה הפוליטי של הלאומיות היהודית עם מעמד יתר האומות על ידי אקט של הפיכת היהודים לאומה ממלכתית שותפה עם הביילורוסים ברפובליקה הביילורוסית. אינני רוצה להיכנס לבחינת הריאליות שבתוכנית. בשלב זה חשוב לקבוע שההכרה בנחיצותו של פתרון ממלכתי, דהיינו טריטוריאלי, של השאלה היהודית היא שהנחתה את הצמרת הפוליטית הסובייטית.

מעניין גם לתת את הדעת לעילת ביטולה של ההצעה. התזכיר טוען שהתוכנית לא מומשה בשל העובדה שחרף פתרונה של השאלה הלאומית-פוליטית, כלומר הממלכתיות, לא הייתה נפתרת השאלה הכלכלית-חברתית של המוני העמלים היהודים. כלומר ביילורוסיה לא הייתה מסוגלת לשמש מקלט להמוני היהודים שהיו שואלים לחסות מדינתם בכל הקשור להבטחת קיומם הכלכלי ובטחונם הפיסי. בלשון אחרת, בראגין ידע כי בחוגי השלטון הניחו כטבעי שהיהודים שניזקו על ידי תקנות המשטר וזכרו היטב את אימת הפרעות יבקשו את הפתרון למצוקותיהם הכלכליות

כדי להקים בה פינה יהודית וגם ארץ-ישראלית. מיכאיל קולצוב (פרידליאנד) התפרסם מאוחר יותר כעיתונאי שסיקר את מלחמת האזרחים בספרד. נקרא לחזור למוסקווה, ושלא כאיליה ארנבורג, שאף הוא היה כתב בספרד, הוצא להורג בטיהורי שנות השלושים. סביר להניח כי היה מעורב בפעילות ציונית ערב המהפכה.

15. אין בראגין אומר מתי הועלה הרעיון, באיזה פורום, ממלכתי או מפלגתי, ועל ידי מי. אני משער כי הצעה מסוג זה הייתה עשויה לעלות בשנת 1920, כשנדון מעמדה הפוליטי של הטריטוריה הביילורוסית.

והלאומיות במדינה היהודית. הנה כי כן בראגין ראה לנגד עיניו את סבכי קיומם של היהודים האוקראינים, שיזרמו בהמוניהם לרפובליקה החדשה המשותפת כדי להפיג בה את החרדות שליוו אותם מאז 1919.

מכל אלה הסיק בראגין שעל השלטון הסובייטי להבין כי הישג סביר יימצא בפתרון המצרף את שני הרכיבים של הבעיה כפי שהוצגה, 'על ידי יצירת אזור יהודי חקלאי מיוחד בשטח של הברית'. בהתלהבותו נטה גם להאמין כי בתוך ארבע שנים, כלומר עד ליובל העשור של השלטון הסובייטי (1927), יוכלו המושבות החקלאיות להוכיח את עמידותן וניתן יהיה להגדירן כמחוז יהודי אוטונומי מיוחד. האזורים הטבעיים לצורך יצירת מחוז אוטונומי כזה, אליבא דבראגין, היו אזורים קרים הצפונית, הרצועה הערבית של אוקראינה והחופים של הים השחור עד לגבולה של אבחזיה. במרחב כזה יימצא מרכז התרבות של המחוז באודסה, המרכז התעשייתי בצ'רנומוריה, החקלאות של גידולים מיוחדים תהיה בקרים, ומשק התבואה וגידול הבקר יתרכזו במושבות שבערבות באוקראינה. המפעל תבע שקרן הקרקע למתנחלים בעתיד תועמד על שיעור שאיננו קטן ממיליון דיסאטינות. בראגין הטעים, ואל נכון ידע על מה הוא מדבר, כי באזורים שנמנו יש אדמה חופשית בכמות שהיא לפחות כפולה מן הכמות הנדרשת למפעל יישובם של היהודים על הקרקע.

13. קרן קרקע בממדים כאלה תאפשר להסב אל החקלאות עשרות, אם לא מאות אלפים של משפחות מבין אוכלוסי העיירות המתנוונות באוקראינה ובמחוזות המערב השרויות בתנאים של ניוון והחסרות אלטרנטיבה אחרת לעבור לעמל יצרני, ולהפוך לאזרחים סובייטים מועילים. אזורים אלה הם אזורי פיתוח של גידולים חקלאיים מיוחדים, גפנים, גידולי טבק וכדומה. ודווקא סוגים אלה של תרבויות גידול חקלאיות מתאימים במיוחד להרגלים ולמיומנויות השכליות של המוני העמלים היהודים. העובדה מוכחת על ידי גידול הגפנים בידי יהודים בגליציה, בבסרביה ובפלסטינה.

את המקורות האדירים (עשרות מיליוני דולרים, להערכת בראגין), הנחוצים למימוש התוכנית, ניתן להשיג בתיווכם של ארגונים יהודיים אמריקניים ואירופיים (ג'וינט, יקו, הוועד לשיקום בלונדון¹⁶ וכו').

17. המימוש הטכני של התוכנית ייראה כדלקמן: קרן הקרקע והמקורות הכספיים יופקדו בידי רשות מיוחדת, שתוקם במיוחד לצורך זה על ידי הצי"ק [הוועד הפועל המרכזי] של הברית. כיו"ר של הרשות צריך שתשמש אישיות ממשל אוטוריטטיבית ביותר בברית המועצות ובחוץ לארץ, כאחד. בצוות

16. הכוונה ליוזמה של הג'וינט לסייע פיננסית לקהילות היהודיות באירופה לשקם עצמן על ידי מאמץ עצמי. הפעילות הזאת כונתה רקונסטרוקטיבית. הרברט להמן ייסד ב-17.6.21 את ה-Economic Reconstruction Committee כרשות מייעצת למרכזים הארציים. בראגין הניח שהוועד לשיקום יהיה מוכן להגיש סיוע דומה ליהודי רוסיה הסובייטית.

ההיגוי של הרשות יימצאו, מלבד הנציגים של הנארקומאטים המתאימים, באי־כוח הארגונים הציבוריים היהודיים בברית־המועצות ובחוץ לארץ. הרשות הממלכתית תהיה בגדר ישות משפטית, החולשת באורח בלתי אמצעי על קרן הקרקע ועל המקורות הפיננסיים. הרשות בוחרת מתוכה את ההנהלה הטכנית, שעליה תוטל משימת הקונקרטיזציה והביצוע של הוראותיה. את המנהלה הזאת ינחה המנהל הראשי, שאף הוא יאושר על ידי הצי"ק של הברית. על פי היתר מטעם הצי"ק של הברית יכול להצטרף להנהלה הטכנית גם נציג אחד של הארגונים מחוץ לארץ.

התזכיר השני, שנוסח קצת יותר מאוחר, אבל נענה, על פי המקורות שלנו, לפנייתו של בראגין, הוא תזכירו של גריגורי ברוידו, ששימש לעת ההיא כסגנו של סטלין בקומיסריון לעניינים לאומיים. מסמכו נתחבר לקראת סוף נובמבר או ראשית דצמבר 1923 והופנה לחברי הפוליטבירו.¹⁷

התזכיר מציג קונצפציה חדשנית, להערכתי, בחשיבה המארקסיסטית באשר לקיפוח היהודים מבחינה משפטית. אבל מה שחשוב לא פחות היא הקביעה שלמדיניות הנא"פ צריך שיהיה, וגם חשוב שיהיה, יישום בכל הנוגע לטיפול בשאלת היהודים. ובנידון הוא פוסק:

4. ברית הפרולטריון עם האיכרים העניים בתרגום ללשון יחסי החברה היהודיים צריכה להתממש בדמות סיוע ריאלי לדלת־העם היהודית לעבור למשק חקלאי.

ללמדך כי דלת־העם היהודית מקבילה מעמדית לאיכרות הענייה וחובה לחשוב עליה כעל בעלת־בריתו של הפרולטריון, בדומה לאיכרות. ועל כן:

6. לאור כל אלה האמצעי הנאות יותר לממש 'ברחוב היהודי' את הברית בין הפרולטריון לבין בעל הקנין הזעיר, להגביר בו את ההשפעה האידאולוגית של הפרולטריון (המאבק בציונות) ולכוף את הזעיר־בורגנות היהודית להגמוניה של הפרולטריון ושל מדינתו היא מדיניות אקטיבית לסידור המוני היהודים על הקרקע.

7. לפוליטיקה כזאת עשוי גם להיוודע משקל בינלאומי. דהיינו: א. היא תפעל נגד הציונות בקנה מידה בינלאומי. ב. היא תפתור את השאלה היהודית, שהיא המעיקה ביותר. ג. היא תפתור את הבעיה שבמרוצת מאות שנים רבות לא יכלה הבורגנות לפותרה. ד. היא תעורר אהדה בקרב הבורגנות היהודית באמריקה ובאירופה הממלאת תפקיד לא מבוטל בשאלות יחסי החוץ שלנו.

17. בעמוד השער של התעודה, שנשתמרה בחטיבת הקומזט החסויה בארכיון GARF והגיעה לידינו, בא הציון, שהעתקים מיוחדים נשלחו לסטאלין, קאמנייב, ריקוב וקאלינין. GARF, f. 7541, o. 1, d. 17

ולבסוף ה. היא תסייע להזרים אמצעים מחוץ לארץ לצורך שיקום חקלאותנו [ההדגשות שלי - מ"מ].

התזכיר הציע לייסד ליד הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות רשות לסידור על הקרקע של העמלים היהודים.

2. להורות לווצי"ק [הוועד הפועל המרכזי הכל-רוסי] ולוואוצי"ק [הוועד הפועל המרכזי הכל-אוקראיני] להקצות שטחי קרקע בתחומי החוף של הים השחור (בכל מקום שבו יקל לעשות את זה) בשיעור של מיליון דיסאטינות. 3. להתיר לנארקומנאץ [דהיינו הקומיסריון לעניינים הלאומיים של סטלין] לפתוח בשיחות עם ארגונים [בורגניים] של יהודי אמריקה ואירופה בכל הקשור למשיכת הון שיכול לממן את טיובן והכשרתן של קרקעות שיועמדו לרשות ההתנחלות ואת ההתנחלות עצמה.

4. משיכת ההון תוכל להיעשות או על ידי כינונו של בנק מיוחד, או על ידי הקמת ועד 'ציבורי' מיוחד, שישתתפו בו גם נציגי החברות המממנות את ההתנחלות, או בדרך של חתימה על הסכמי זיכיון מיוחדים.¹⁸

בשני סעיפים חשף ברוידו את התוכנית המרחיקה לכת. ראשית, כשדיבר על הצורך להקצות מיליון דיסאטינות (11 מיליון דונם) והגדיר את המיקום באזור החוף של הים השחור, ובכך נמצא חוזר על הצעותיו האופרטיביות של בראגין. ושנית, ברמזו שבדרך זו יקום מפעל שגם הבורגנות היהודית לא יכלה לממשו במשך מאות בשנים. אם נחזור לנאמר לעיל, הרי אף שברוידו לא נזקק לנימוקים פוליטיים לביסוס ההצעה, כלומר לא ציטט בדיוק את בראגין, הוא דן בנושא במובהק מתוך תשומת לב למשמעות הפוליטית והלאומית האובייקטיבית של המפעל.

הייבסקציה וזיקתה לרעיונות

הייבסקציה לא הייתה בין הנמענים של ברוידו, ועל פי העולה ממקורותינו, היא גם לא יודעה במישרין באשר למתרחש. וכך אף שהיא נגעה לדבר מיוזמתה, דרבנה אותו בשלבים שונים ועמדה מאחורי התזכירים של גולדה וכנס ההתייעצות ב־1923, שבו חזר ופרש את תוכניותיו. ברם, גורמי הפוליטבירו לא מיהרו לערב את הייבסקציה בתכונה שתופעלה על ידיהם, ויש יסוד איתן לטענה שהם רצו להוציא את הייבסקציה מכלל הגורמים המעורבים. סיבת הדבר הייתה נעוצה במוניטין האנטי-לאומיים והניהיליסטיים שיצאו לה לייבסקציה ברחוב היהודי ברוסיה, ובראש ובראשונה בתפוצה היהודית הרוסית בעולם. שהרי הייבסקציה הייתה חייבת, או נדמה היה לה שהיא חייבת בחינת חוזר בתשובה, להפגין צייתנות פסיידו-מארקסיסטית, לגונן

18. בהתאם לתקנות הנא"פ בדבר משיכת הון זר להשקעות ברוסיה הסובייטית.

בקרב חוגי האינטליגנציה היהודית על המורשת התיאורטית של לנין וסטלין בשאלה הלאומית היהודית, ובמצוקתה האידיאולוגית נתפסה לפסיקות מיליטנטיות, אנטי-ציוניות בעיקר, שהדעת לא סבלה אותן. הקורא יתהה אל נכון על ניסוחי שיש בהם שמץ של אפולוגטיקה, ואינני מכחיש את הדבר, שהרי התייעוד שנפרש לפניי, ומקצתו אביא להלן, מלמד שמי שנקראו ייבסקים, לא היו אלא חברי המפלגות הלאומיות הסוציאליסטיות היהודיות, ואף שנאלצו להתפרק במסגרת מה שכונה בומבסטית 'מסע הניצחון האידיאולוגי של מהפכת אוקטובר' ולשמוט כביכול את מטענם האידיאולוגי המקורי, לא נשתחררו ממנו הלכה למעשה. יתרה מזו, הם האמינו שיש בידם רבותא, כלים ממלכתיים לקידום הפתרונות הרצויים.

רמז ראשון למצוקת הייבסקציה על רקע הצעדים שהופעלו בצמרת השלטון עולה מתוך הפרוטוקול של ישיבת הייבסקציה מ-10.11.23. בישיבה נקבע שחשוב להקים ליד אורט¹⁹ ועדה מקרב פעילים יהודים מפלגתיים וסובייטים לקידום ההתנחלות. לדעת הייבסקציה, נועד אורט להיות מופקד על הנושא. אולם ההחלטה דיברה גם על הצורך לצרף את החבר אברהם בראגין, אף שנחשב בלתי מפלגתי. עלינו להסיק מזה, שמעורבותו של בראגין, ואפשר גם תזכירו, הגיעו לידיעת הלשכה, והייבסקציה שקלה באופן עצמאי דרכים כיצד להסב אליה את ייזום המפעל. חשוב להטעים כי היא לא נרתעה מן הבחינה הרעיונית, לרבות המטרות המרחיקות לכת. הא ראה: היא הציעה לצרף את בראגין.²⁰

שבוע מאוחר יותר, בישיבה ב-17.11.23, יידעה אסתר (פרומקין)²¹ את חבריה, שבימים הקרובים תתקיים ישיבה בעניין ההתנחלות היהודית בניהולו של ברוידו, ממלא-מקומו של סטלין בנארקומנאץ.²² הייבסקציה ניסתה לאלתר סיכום עקרוני המחייב את היוזמה. ברם פרומקין לא ידעה פרטים על תוכן הדיון ועל ההצעות האפשריות וממילא לא יכלה לחלוק דבר עם חבריה לדיון. רק לקראת סוף נובמבר או ראשית דצמבר הגיע לידי הייבסקציה תזכיר של ברוידו, והיא דנה בו בישיבתה ב-8.12.23. נעבור לסיכום שנתקבל בפורום הזה:

שמעו: 3. על התזכיר של הח' ברוידו לפוליטבירור; החברה פרומקין מודיעה

19. הכוונה לאורט הסובייטי, הגדרה שניתנה לכל מערכת האורט הרוסית לאחר המהפכה, כאשר נותקה פורמלית מאורט הקודם, שמוסדותיו עקרו לברלין. האחרונים כוננו עצמם כהנהלה של אורט העולמי, שטיפלה גם בסניפי אורט בכל המדינות שנותקו מרוסיה: המדינות הבלטיות, פולין ושטחי בסרביה. מטבע הדברים החל אורט העולמי להרחיב פעולתו גם בתפוצות יהודיות אחרות. ראה: א' מוניץ, ארגוני 'אורט' בברית המועצות 1917-1938, תל-אביב 1981.

20. פרוטוקול מס' 14 של לשכת הייבסקציה, RCKhIDNI, f. 445, d. 133

21. כינויה של מלכה ליפשיץ (1885-1943), לשעבר מן המנהיגות הבולטות של הבונד. נספחה אל המפלגה הבולשביקית ב-1921 באקט הסופי של התחסלות הבונד. בין נימוקי צעדה הטעימה את היתרון שיהיה ליעדי הבונד לכשיאבקו עליהם באמצעות הייבסקציה.

22. פרוטוקול מ-17.11.23.

שמ"מ הנארקומנאץ, החבר ברוידו, הגיש תזכיר לפוליטבירו בדבר ייסוד ועד לסידור היהודים על הקרקע ליד הצי"ק של ססס"ר. החליטו: 1. בלי להיכנס להערכה על הביסוס התיאורטי שבתזכיר ובלי להזדהות עם התקוות המוגזמות שבאו לידי ביטוי בדבר זרימת סכומי כסף גדולים מחוץ לארץ - לתמוך בהצעה המעשית שבתזכיר החבר ברוידו, בהביאנו בחשבון את הגידול האדיר של התנועה להתנחלות בקרב היהודים. 2. אם תוקם ועדה, לראות הכרח שבהרכבה ייכללו חברים מוסמכים המכירים את תחומי העבודה היהודית.²³

המאלף הוא שלייבסקציה לא היתה הסתייגות מן התוכנית בכללה. היא רק הפגינה רתיעה מפני התקוות לגיוס הון יהודי רב ומרעיון השיתוף עם חוגי הבורגנות היהודית. ההיבט שגלגל עליה חרדה של ממש היה החשש, שיוזמי המפעל מבקשים לדלג עליה. אין להניח שהלייבסקציה ביקשה להקפיד על חלקה במפעל כדי לחבל בו או כדי לרוקנו מתכניו הלאומיים.

בעקבות התזכיר של ברוידו והדיון בו בפוליטבירו הורכבה ב־29.12.1923 ועדה בהרכב: אלכסנדר ד' צירופה,²⁴ גיאורגי פיאטאקוב,²⁵ ואלריאן ו' קויבישב,²⁶ אלכסנדר פ' סמירנוב²⁷ וגריגורי ברוידו.²⁸ ההחלטה בדבר ההרכב הדהימה את הלשכה המרכזית של הייבסקציה, שראתה בהחלטותיה מ־8 בדצמבר הצהרת תמיכה בתוכנית, וממילא קיוותה שתשותף בכל הדיונים הפרלימינריים. היא מיהרה להגיב והפעילה

23. פרוטוקול מס' 15, שם.

24. צירופה, אלכסנדר דימיטרייביץ', 1870-1928. נולד במחוז טבריה, מת בקרים. בשנים 1921-1928 כיהן כמשנה ליו"ר הוועדה מטעם מועצת הקומיסרים לענייני עבודה והגנה (STO). ב־1923 יו"ר הגוספלאן (הרשות לתכנון ממלכתי), גם חבר הצי"ק הכללי. מהקונגרס ה־12 שימש כחבר הוועד המרכזי.

25. פיאטאקוב, גיאורגי ל', 1890-1937. ממלא־מקום היו"ר של הגוספלאן. נספה בטיהורים.

26. קויבישב, ואלרין ולדימירוביץ', 1935-1988. בתקופה הנידונה היה ממלא־מקומו של ראש מועצת הקומיסרים וממלא־מקום היו"ר של המועצה לעבודה ולהגנה (STO).

27. סמירנוב, אלכסנדר פ', 1877-1938. חבר הוועד המרכזי וחבר הוועד הפועל של ברית־המועצות. בתקופה הנידונה שימש כקומיסר לענייני קרקע של הפדרציה הרוסית. נספה בטיהורים.

28. ברוידו, גריגורי איזידורוביץ' (איסאקוביץ'), 1885-1956. ב־1903 הצטרף לסוציאל־דמוקרטים ונספח לבולשביקים. ב־1905 פעל בטאשקנט וערך שם את *Soldatskaia gazeta*. בעת מהפכת פברואר חזר לפעול בטאשקנט ונקט תחילה עמדות מנשביסטיות. אחר כך חזר לבולשביקים. ב־1919 חבר ב־Revsovet של הארמיה הראשונה בחזית המזרח. ממארגני האוניברסיטה הקומוניסטית של המזרח והרקטור שלה עד 1926. ב־1921-1923 שימש משנה לקומיסר לענייני לאומים. חיבוריו: *Nazional'no kolonial'ni vopros*, Moskva 1924; *Nazional'ni vopros i RK Pb*, Moskva 1925. ב־1938 ערך יחד עם לאוורנטי ברֶה ספר זיכרון ללאדו קטסחובלי. בפרסום בא שמו כעורך בלי שהובאה בספר תרומה מפרי עטו. את המבוא ההיסטורי כתב ברֶה. היה פעיל במוסדות השלטון עד 1941, ואחר כך שימש כנציג בכל מיני מוסדות.

לבעיות האגריוזציה והטריטוריאליזציה של היהודים

ערוצי השתדלות. מה שהמריץ את הייבסקציה הייתה התחושה, שיש כאן יד מכוונת השוקדת להרחיק אותה ממעורבות מנחה בשאלה המרכזית של החיים יהודיים.²⁹ מעניין עד למאוד מכתב המחאה וההשתדלות שהייבסקציה טרחה לשגר לפי כתובתו של החבר רודזוטאק, מזכיר הוועד המרכזי של רק"פ(ב) (המפלגה הקומוניסטית הרוסית [בולשביקים]).³⁰ הפנייה, ללא תאריך, הוגדרה חסויה ודחופה.

הלשכה המרכזית של הייבסקציה שליד הוועד המרכזי של רק"פ מוצאת להכרחי לשלב בוועדה, שנוסדה על פי החלטת הפוליטבירו מ-29.12.23 (בהרכב: ציורופה, פיאטאקוב, קויבישב, סמירנוב וברוידו), לצורך בחינת התזכיר של החבר ברוידו בדבר ייסוד ועד לסידור על הקרקע של היהודים העמלים, חבר אחד מן הלשכה המרכזית של הייבסקציה שליד הוועד המרכזי של רק"פ(ב), האחראית בפני הוועד המרכזי על העבודה היהודית של המפלגה.

העובדה, שבהרכב הפותח של הוועדה לא נכלל אף אחד מחברי הלשכה המרכזית, תמנע מן הוועדה לקבל הארה רב-צדדית של הבעיה כפי שהיא נראית בעיני המוני העמלים היהודים, תיטול מן הוועדה את האפשרות לקבל את החומר ההכרחי לצורך התמצאות בנושא, והיא עשויה להתפרש בקרב היסודות המפלגתיים והבלתי מפלגתיים כהתעלמות מוחלטת של הוועד המרכזי מן הלשכה המרכזית, עובדה המערערת את האמון בלשכה המרכזית ותקשה במיוחד על עבודתה.

הלשכה המרכזית מבקשת לכלול בהרכב הוועדה את חברת הלשכה המרכזית החברה פרומקינה מ"ב. הצעה ברוח זו הנך מתבקש להביא בפני הפוליטבירו.

ממלא-מקום מנהל ה'אגיטפרופ' ומנהל מחלקת-המשנה למיעוטים לאומיים שליד הוועד המרכזי של רק"פ(ב) - פופוב.
מזכיר הלשכה המרכזית של הייבסקציה שליד הוועד המרכזי של רק"פ(ב) - מרז'ין.³¹

שני נספחים:

1. תזכירו של החבר ברוידו לפוליטבירו של הוועד המרכזי.

29. פרוטוקול מס' 17, RCKhIDNI, f. 445 d. 133.

30. רודזוטאק, יאן ארנסטוביץ', 1887-1938. חבר הוועד המרכזי מ-1920. שימש בתפקידים מרכזיים בתחום המשק. נספה בטיהורים.

31. מרז'ין, אברהם, 1880-1937. היה חבר הבונד ועבר אל הבולשביקים בין הראשונים. עמד בראש המחלקה היהודית בנארקומנאץ. היה חבר הלשכה המרכזית של הייבסקציה ואחר כך ישתלב בעבודת הקומזט וישמש כמזכירו הדומיננטי.

2. תעתיק מן הפרוטוקול של ישיבת הלשכה המרכזית של הייבסקציה ליד הוועד המרכזי של רק"פ(ב) מה־8.12.1923.³²

ואכן כבר בישיבה ב־17.1.24 של הלשכה המרכזית של הייבסקציה דיווח מרז'ין על שיחות בירור שונות שהיו לו בקשר לשיתופה של הייבסקציה במפעל. הוא סיכם שהשיחות הניבו פרי, אם כי לא הפיגו את המסויגות. לקראת סוף חודש ינואר 1924 זומנה אסתר פרומקין כנציגת הייבסקציה לישיבות הוועדה המכינה.³³ בישיבת הלשכה (מס' 19) מ־9.2.24 כבר יכלה פרומקין להביא דיווח ראשון על עבודת הוועדה. והנה לשון דיווחה:

ברוידו דיבר במפורש על יצירת מחוז יהודי. הוא התעכב על המשמעות הפוליטית של המפעל בקנה מידה בינלאומי ועל האפשרות לגרוף לעניין סיוע חוץ גדול בשיעור של 100 מיליון דולר.

פרומקין דיברה על זהירות ועל הצורך במתן פומבי רב (mussirovanii) בעיתונות לעניין המחוז היהודי. היא פקפקה אם ניתן לגזור טריטוריה רצופה (sploshnuyu territoriyu), כפי שנעשה הדבר למען הגרמנים באזור הוולגה, בגלל פיזור הכפרים היהודיים.

בוויכוח התעוררה התנגדות לרעיון המחוז היהודי בדרום ובקרים. דיברו שזה יעורר אנטישמיות. הציעו את הקיררספובליקה או את המחוז הדרומי־מזרחי (Kirrespubliku ili yugovostochnuyu oblast).

פרומקין טענה שההתנחלות באזורים מרוחקים מתחום המושב צפויה לכישלון. היא תמכה בדרום אוקראינה, בקרים ובאזורים קרובים. עניין האזור נשאר פתוח.

ברוידו תבע שבועדה לא יהיה אלא איש ייבסקציה אחד, כדי לא לדחות את הבורגנות היהודית. פיאטאקוב תמך במחצית.

נתקבלה החלטה ברוח הצעות של ברוידו, כלומר עם נציג אחד מטעם הייבסקציה. נוסחה גם שורת החלטות מנחות:

1. הקמת הקומזט.
2. הוועדה תגדיר את האזורים. תהיה לה סמכות לנהל משא ומתן בנידון, וכמו כן עם המוסדות הכספיים.
3. ההרכב: יו"ר, סמידוביץ', פ'; מ"מ, רקובסקי; חברים: קלימנקו, סעיד גלייב, ברוידו, סמירנוב, אסתר פרומקין, נציגי הצי"ק בביילורוסיה ובאוקראינה.³⁴

32. RChIDNI, f. 445, o.1 d. 19

33. המסויגות התמידה עד לכינון הקומזט עצמו באוגוסט. נדרשה החלטה נוספת שתבטיח את צירופם של אנשי הייבסקציה לצוות ההיגוי של המפעל.

34. תיק מס' 19.

הנה כי כן הייבסקציה לא שללה את התוכנית. נהפוך הוא. היא הזדהתה עם התכלית הפוליטית בדבר יצירת דפוסים של ממלכתיות יהודית סובייטית. יתרה מזו, היא לחמה על זכותה להיות מעורבת, ואפילו מנחה את הביצוע. עדות לכך התזיזים שאסתר פרומקין ניסחה ב־11.2.1924. את תזכירה הכתירה: 'לשאלת ההתנחלות החקלאית היהודית'. לא אביא את כל פרטי שיקול הדעת שהיא פרשה במסמך, אלא רק את טיעוניה הנוגעים לארגון הרשות, לסוגיית הממלכתיות היהודית ולשאלת הטריטוריה הרצויה:

9. על מנת לנתב את התנועה הספונטנית הזאת לערוצי התנחלות מתוכננת ולהביא אותה לכלל התאמה עם תוכניות השיקום האגררי ברפובליקות הסובייטיות, הכרחי שהנהלת התנועה תעבור לידי המוסדות המרכזיים של השלטון הסובייטי, אגב שיתופם בעניין של הארגונים הציבוריים היהודיים. הכרחי לכוון ליד הצי"ק של ברית־המועצות רשות מיוחדת. הרשות הזאת יכולה למשוך לנושא סיוע פיננסי מסוים מחוץ לארץ.

10. בדרום אוקראינה, בגבולות המחוזות אודסה, יקאטרינוסלאב ודונייץ, קיימים מרכזים יהודיים עירוניים וכפריים גדולים [על פי מפקד 1920 חיו באזור 706,798 יהודים, ומזה בכפרים 94,855 איש], וכמו כן בקרים הצפונית מצויות חלקות חופשיות ניכרות ברשות קרן הקרקע הממלכתית. על פי התנאים האקלימיים והמשקיים, מכוח הסמיכות למחוזות המיושבים בצפיפות על ידי היהודים, מכוח הסגולות הנפשיות המיוחדות של האוכלוסייה היהודית וגילויי המשיכה הספונטנית של ההתנחלות היהודית הסטיכית, ראוי לכוון דווקא לאזורים אלה את ההתיישבות.

11. נחוץ להקצות לאלתר חלקות קרקע מתאימות לצורך התנחלותם של היהודים. החיסכון המכסימלי באמצעים והשימוש התכליתי בהם יושג, כאשר האדמות שיוקצו להתנחלות יצטרפו ככל הניתן לאזורים רצופים אחרים, וישתרעו בקרבת המקומות שבהם מרוכזת האוכלוסייה היהודית. בחירת אזורים אחרים, הפרושים הרחק מתחום המושב היהודי והמותאמים פחות להתנחלות ההמונים היהודיים, תדון את כל המפעל לכישלון.

הגדרת הטריטוריה היעודה

ראינו שמתחילת הדיון בטריטוריה היעודה למחוז היהודי התמקדה תשומת הלב בשטחים שמסביב לימת אוב. פרומקין הגדירה אותם, בלשון המתאר האדמיניסטרטיבי של זמנה, כחלקים ממחוזות אודסה, יקאטרינוסלאב ודונייץ. גם היא הוסיפה את קרים הצפונית. בראגין, וכמוהו ברוידו, דיברו גם על החוף המזרחי של ימת אוב, אזור צ'רנומוריה שמנהלית היה שייך לקובאן, כלומר לפדרציה הרוסית. פרומקין גם ביטאה התנגדות חריפה להכוונת ההתיישבות היהודית לשטחי הרפובליקה הקירגיזית, ולא כל שכן לתחומי סיביר הדרום־מזרחית, מה

שייקרא לאחר מכן בירובידז'אן. לסיכום, המחוז היהודי, ולימים הרפובליקה היהודית, היו צריכים לקום מסביב לימת אזור.

ואולם חיש מהר התברר שהגורמים המופקדים על קרנות הקרקע אינם ממהרים למלא את ההוראות, אלא הם מחפשים טיעונים מטיעונים שונים, כדי לבלום, להשתמט, לשבש במזיד, לשים מקלות במפעל ולרסקו בטרם יעמוד על רגליו. הלחצים שהקומזט ניסה להפעיל באמצעות מוסדות השלטון המרכזיים לא הועילו לשבור את ההתנגדות מיסודה. הקרקעות שניתנו ליהודים בדרום אוקראינה או בקרים ניתנו תוך עיכובים והשהיות, והתכנון לטווח ארוך הפך למגוחך ובלתי יעיל. חזקה יותר ויעילה יותר הייתה ההתנגדות באוקראינה, והיה ברור שאוקראינה לא תיאות בשום פנים ואופן לוותר על חלקי 'המולדת' לצורך יצירתה של רפובליקה יהודית. קרים הייתה חלשה יותר, ועל כן ניתן היה לכופף את מוסדותיה, אבל שוב, לא בקצב הרצוי ולא לגבי שטחים שנחשבו רצויים ביותר.

כתוצאה מזה הוסב לחצו של הקומזט יותר ויותר כלפי קרן הקרקעות של הרפובליקה הרוסית, שחלשה על שטחי קובאן ונגעה למתאר המצופה של הרפובליקה מצד מזרח. שייך לזה עניין השטחים המוצפים של ימת אזור, החופפים למעשה את כל שטחו של החוף האזורי שברשות הרפובליקה הרוסית. נשקלו גם שטחים במחוזות פנימיים קצת יותר של פלך קובאן. ואולם הקומזט, משנתן דעתו על ההצעות בדק אותן תמיד מנקודת הראות של הממלכתיות היהודית, דהיינו מאספקט קרבתן למוקד הרפובליקה, שצריך היה להיות בסביבות ימת אזור. כל שטח שלא נמצא בטווח הקרבה הבלתי אמצעית נדחה לקרן זוית. ברם גם לגבי השטחים האלה הופעלה השיטה הידועה. הפעם עסקו בזה שלטונות קובאן, בתמיכתם הגלויה והסמויה של פקידי הקומיסריון של הפדרציה הרוסית לענייני קרקעות, אשר הפעילו את מיטב תמרוניהם לסכל את המפעל ולהביאו לחידלון.

עניינים אלה כולם תובעים מחקר מיוחד שראוי לעשותו בהקדם. אגב, מעניין שבירובידז'אן הוצעה ונשקלה בעוד מפעל ההסבה של היהודים אל הקרקע באב³⁵ ועל כן לא ייפלא שהשלטון הסובייטי, משנקלע למצוקת ניגודי האינטרסים הלאומיים, החל להפעיל לחץ לקביעת בירובידז'אן כארץ היעד של ההתנחלות. חשוב לשים לב בהקשר זה, שבזיקה לתוכנית בירובידז'אן הובלטו פחות היעדים הכלכליים, ואילו הצרכים הפוליטיים של האומה היהודית, המבקשת מעמד של שוויון בקרב משפחת העמים הסובייטית הועלו למדרגת מוטיב מנחה.

35. הקדשתי לנושא רשימה שתתפרסם בשורשים, ט (1995).

תזות ואנטייתזות חלוציות בצפון אמריקה: אנצו סרני, בן הלפרן ואחרים

יהודה רימר

בתולדות הרעיון החלוצי ותנועת 'החלוץ' שמורה לצפון אמריקה זכות ראשונים. ראויה לציון תרומת חלוציה בהתיישבות ובבניין הארץ, אך מעניינים לא פחות הנסיונות השונים לסגל את רעיון החלוציות לנסיבות היהודיות-האמריקניות, אם על ידי פיתוח גישה מקורית של חלוציות אמריקנית בארץ-ישראל ואם על ידי אימוץ האתוס החלוצי לשם יישומו באמריקה עצמה. להבדיל מהנסיבות באירופה, שם פעלו ליד המניעים האידיאליסטיים גם מצוקות כלכליות ורדיפות שונאי-ישראל למיניהם, באמריקה יכולה הבשורה החלוצית להשפיע בעיקר על ידי שכנוע פנימי של נוער לקום ולעשות מעשה. לכן התפתח האתוס החלוצי באמריקה כדו-שיח רוחני-תרבותי בין המפעל ההתיישבותי והשיתופי בארץ על גווניו השונים, המכונה 'ארץ-ישראל העובדת', לבין התפוצה האמריקנית, כאשר לגורמים ה'קטסטרופליים' השפעה שולית בלבד. ייחוד זה הופך את ההתלבטויות הנפשיות והאינטלקטואליות, וגם את הפתרונות השונים, למעניינים ואף לבעלי חיוניות, לכעין דגם מעבדתי להתלבטויות של נוער יהודי בעולם המערבי החופשי.

חיבור זה, המתבסס על מחקר שנמצא בתהליך של כתיבה, יטיל אור על תקופה משמעותית בהתפתחות המגמות האלה, שנות השלושים והארבעים, ויתמקד באוכלוסייה שהייתה אמנם מצומצמת, אבל בעלת חיוניות מיוחדת: ארגון נוער-פועלי-ציון ותנועת 'הבונים' הקשורה אליו. אפתח בסקירה קצרה של סבכי המסגרות והנסיבות שבהן התנהל הוויכוח הרעיוני.

ראשיתה של תנועת 'החלוץ' באמריקה בשנת 1905 בניו-יורק, כאשר ביטויה הממשי הייתה הסתדרות האיכר-הצעיר, שבין חבריה המרכזיים היה אליעזר יפה, לימים בין הוגי רעיון מושב העובדים.¹ ארגון בשם 'החלוץ' הוקם שוב בשנת 1915

* הערה: תרגומי כל הקטעים מאנגלית הם שלי - י"ר.

1. מרגלית שילה, 'ניצני רעיון המושב - "האיכר הצעיר", הקבוצה האמריקנית בעליה השנייה', קתדרה, 25 (ספטמבר 1982), עמ' 79-98; א' יפה, 'יסוד מושבי עובדים', תלמים, לב (כסלו-טבת תש"ג). וראה גם: י' גבע, 'ראשיתו של מושב העובדים', עיונים בתקומת

בידי יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון, שהגיעו לאמריקה בשליחות מפלגתם, פועלי-ציון, לאחר שגורשו מהארץ בידי השלטונות התורכיים. נימה אמריקנית ניכרת בפנייתו של בן-גוריון אל צעירי המפלגה להירשם לארגון, כאשר הביא כמופת את חלוצי אמריקה, שלפי דעתו רק הודות לפועלם נעשתה ארצות-הברית לארץ עשירה ופורחת המסוגלת לקלוט המוני פליטים.² ישראל אופנהיים מצביע על הסטייה האידיאולוגית שבעמדה זו, המעמידה במרכז ההגשמה הציונית את החלוצ, הפועל מתוך רצון והכרה אישיים, לעומת הקו הבורוכוביסטי, שעל פיו יבוא הריכוז הטריטוריאלי כתוצאה של תהליך סטיכי.³ אפשר לראות בסטייה זו גם את מקור המתח ששרר באירופה בין 'החלוצ' הוולונטרי-אוואנגארדיסטי לבין מפלגת פועלי-ציון הדבקה בטרמיניזם הציוני-סוציאליסטי. ברם נראה שבאמריקה לא היה צורך בהבדלים רעיוניים לשם כך. מנהיגי המפלגה שם דווקא אימצו את העיקרון החלוצי, אבל רק למראית עין. למעשה חיבלו הפונקציונרים שלה במסע הגיוס, לא כל כך מתוך מניעים אידיאולוגיים, אלא מתוך החשש שהתגייסות המונית תבטל את ארגונם, שממילא היה פחות 'מפלגה' מהדגם האירופי, ויותר כעין 'לאנדסמנשאפט' המלכד מהגרים ומקל עליהם את ההסתגלות לחיים באמריקה.⁴ יסוד זה ביחס של מפלגת פועלי-ציון האמריקנית ל'החלוצ' ולחלוציות בכלל ימצא ביטוי גם להבא, לרבות בעמדת חברי ארגון הנוער.

כידוע, היו ליוזמתם של בן-גוריון ובן-צבי תוצאות ועומות: נרשמו לארגון כמאה איש בלבד. בסופו של דבר התנדבו רוב חברי 'החלוצ' לגדוד, שהוקם ב-1918, וכמה מהם התיישבו בארץ. בעיני בן-צבי הוכיחה ההתגייסות ל'חלוצ' ולגדוד-העברי, שרעיון החלוציות לא היה מוגבל למזרח אירופה והיה יכול לעורר וללכד נוער יהודי בעולם כולו.⁵ אך נראה שההיענות המוגבלת לקריאה הצביעה גם

ישראל, 1 (1991), עמ' 462-480, בכמה מקומות. השווה: D. Yaroslavsky, 'Links in the Chain', in: S. Altman et al. (eds.), *Pioneers from America: 75 Years of Hehalutz*, Y. Morris, *On the Soil of Israel: 1905-1980*, Tel Aviv 1981, pp. 36-38
Americans and Canadians in Agriculture, Tel Aviv 1965, pp. 18-23

2. ד' בן-גוריון, 'וער ווערט אונז דאס לאנד געבן', 'החלוצ' פרינציפן און אויפגאבען, ניו-יורק תרע"ז, עמ' 6, ציטוט מתוך: 'אופנהיים, תנועת החלוצ בפולין 1917-1929, ירושלים 1982, עמ' 58.

3. אופנהיים, שם, עמ' 53-59.

4. שם, עמ' 58-59. וראה: ש' טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, א, ירושלים-תל-אביב 1976, עמ' 305-339. על תפקוד הארגונים הציוניים כלאנדסמנשאפטן וכסוכנויות לקליטת מהגרים ראה: B. Halpern, 'The United States', in: M. Davis (ed.), *Zionism in Transition*, New York 1960, p. 17; Idem, 'The Americanization of Zionism 1880-1930', *American Jewish History*, 69, no. 1 (September 1972), pp. 15-33, cit. in Ch.I. Waxman, *American Aliya: Portrait of an Innovative Migration Movement*, Detroit 1989, pp. 67-68

5. Y. Ben Zvi, 'Beginnings in America', *Pioneers from America*, pp. 42-43. השווה: ש' טבת, קנאת דוד, א, עמ' 339, 394-400; אופנהיים, תנועת החלוצ בפולין, לעיל,

על המגבלות שהיו להתנדבות באמריקה, ובמיוחד כאשר האוכלוסייה המתבקשת להתגייס ולשמש לה משענת ציבורית היא מפלגת פועלי-ציון, שמספר חבריה לא עלה על כמה אלפים.⁶ אכן, עם כל ראשונותיו היו אלה התארגנויות קצרות-מועד ומוגבלות-היקף.

תמורה חלה בהשפעת עלייתם של אלפי חלוצים ממזרח אירופה בשלהי מלחמת העולם הראשונה. במעשיהם לא רק שהניחו יסודות לבניין הארץ, אלא גם יצרו מיתוס הרואי חדש לעם היהודי. דמות החלוץ המקראי, העובר לפני המחנה, קמה שוב בלבוש מודרני של אוואנגארד ושליח האומה, הנושא עמו את חזון התחייה הלאומית ומגשים אותו בגופו ובנפשו כגואל הארץ ומיישבה. על מכשולים הוא מתגבר גם בכוח רצונו וגם בכוחו המאורגן כקולקטיב, ובכך הוא מקים חברה של שוויון וצדק, שהיא גם הגרעין של חברת העתיד.⁷ הייתה זאת דמות מופת ומקור להשראה לתנועה הציונית, ואף לחוגים יהודיים מעבר לה.

ביהדות אמריקה השתלבה השראה זאת עם התמורות שחלו בה בשנות העשרים והשלושים, כאשר חלקם של ילידי אמריקה הלך וגדל, יחד עם העלייה ברמת החיים והיציאה משכונות העוני של המהגרים. תהליך האמריקניזציה התבטא לא רק בקבלת השפה האנגלית, בספיגת ערכים ובהתאמת מנהגי הדת לנסיבות החדשות, אלא גם בתפנית באידיאולוגיה הציונית. רבים זנחו את היסודות המזרח-אירופיים ומצאו במפעל הארץ-ישראלי הצעיר והחלוצי, על מרכיביו הרוחניים והתרבותיים,

הערה 2; ירוסלבסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 38; מוריס (לעיל, הערה 1), עמ' 24-38. וראה

גם: P.E. Lapide, *A Century of U.S. Aliya*, Jerusalem 1961, pp. 66-67.

6. משה כהן מעריך את מספר החברים של פועלי-ציון בשנת 1918 ב-7,000, ואילו מאיר בריאן פוקס מעריך את מספרם בשנות העשרים ב-4,000 בלבד. M. Cohen (ed.), *Labor Zionist Handbook: The Aims, Activities and History of the Labor Zionist Movement in America*, New York 1939, p. 72; M.B. Fox, 'Labor Zionism in America: The Challenge of the 1920's', *American Jewish Archives*, XXVII (April 1983), p. 58, n.19.

7. בהגדרה נעזרתי בחיבורו של הנרי ניר, 'מיהו חלוץ? גלגולים סמנטיים של המינוח החלוצי בתנועת העבודה הארץ-ישראלית, 1917-1939', טורא ב: אסופת מאמרי הגות במחשבת ישראל, אורנים 1992, עמ' 228-248. מכיוון שהמושג 'חלוץ' עבר גלגולים, גם כמונח וגם בתוכן, ניסיתי בהגדרתי לעמוד על התכונות שאפיינו את דמות החלוץ בתקופה הנדונה והיו משמעותיות לציבור היהודי באמריקה. כך למשל לא מניתי את ההקרבה ואת ההתבטלות של היחיד, תכונות שהיו חשובות לגבי החלוצים באירופה, אבל נדחו בידי התנועות האמריקניות. האחריות לניסוח זה היא, כמובן, שלי בלבד. גירסה מוקדמת של אותו מאמר ראה: 'גאולת הקרקע, גאולת האדם והחלוציות במחשבה של תנועת העבודה הציונית מהעליה השנייה ועד לחמישית (1904-1935)', בתוך: רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ-ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 33-47. וראה גם: ה' ניר, 'חלוצים וחלוציות במדינת ישראל: הבטים סמנטיים והיסטוריים, 1948-1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 116-140.

מוקד להזדהות, תוספת תוכן לחייהם ותרומה להישרדותם כיהודים אמריקנים.⁸ דוגמה מוקדמת לאמריקניזציה זאת הוא הוגה הדעות הורס קאלן (Horace Kallen), איש צעיר-ציון ומייסד ה-New School for Social Research, שכבר ב-1921 מצא בחלוציות לא רק ביטוי למאבק העם היהודי לשוויון, כבוד עצמי ועצמאות, אלא גם מגמות מתקדמות אוניברסליות, שמקורן אמנם יהודי, אבל הניתנות ליישום גם מחוץ למרכז הארץ-ישראלי.⁹ תרמו לכך גם התמורות בחינוך היהודי, ובמיוחד פריחת בתי הספר העבריים המודרניים, כדוגמת בתי הספר 'תלמוד תורה עברית בעברית', שמוריהם היו לרוב ציונים, ובחלקם היו אף פעילים מרכזיים בתנועות הנוער הציוניות.¹⁰ גם שם כתב-העת של הליגה למען ארץ-ישראל העובדת, *Jewish Frontier*, שנוסד בשנת 1934, רומז לדמיון שבין החלוציות הארץ-ישראלית לבין הספר, נושא מרכזי באתוס ההיסטורי והחברתי האמריקני.

8. 'שפירא, 'להמחשת תהליך ההשתרשות של יהודי אמריקה: המעבר מציונות לארצישראליות', בתוך: א' גורן ו' ונקרט (עורכים), סוגיות בתולדות עם ישראל, 5: ההגירה היהודית הגדולה וגיבושה של יהדות אמריקה, ירושלים 1977, עמ' 173-185. שפירא עומד על השינויים הדמוגרפיים (עליית חלקם של ילידי אמריקה) והכלכליים (שיפור רמת החיים ודה-פרולטריוזציה). על הביטויים הרעיוניים - התאמת הציונות לשאיפה לקיום יהודי כחלק מהתרבות האמריקנית - מצביע אלון גל בסקירתו המקיפה, 'מוטיב הרציפות ההיסטורית בציונות האמריקנית', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 440 - 461. תמונה מאלפת למאמצים של יהודי אמריקה בתקופה הנדונה לבטא את יהדותם בדרכים המותאמות לאורח החיים האמריקני מתקבלת מחיבורו של עופר שיף, 'האמריקניזציה של התגובות לאנטישמיות במלחה"ע ה-II ואחריה', גשר, שנה 40, מס' 129 (קיץ 1994), עמ' 45-58. גם שם עבודת הדוקטור של עופר שיף, שעדיין לא יצאה לאור, 'Survival Through Integration: American Responses to Antisemitism and Zionism' מצביע על אותה המגמה. וראה גם: M.A. Raider, 'Zion and America: The Utopian Vision of American Labor Zionism', *Jewish Frontier*, LX, no. 2(601), March-April 1933, pp. 16-21 [להלן: ריידר].

9. ריידר, שם, עמ' 16.

10. מתוך העדויות הרבות להשפעה של בתי הספר העבריים: ד' פטינקין, 'משיקו לירושלים', רבעון לכלכלה, 41, מס' 2 (יולי 1994) עמ' 165-169; ראה גם דברי אנצו סרני המצוטטים להלן, הערה 35, וכן עדות בן הלפרן המוזכרת להלן, הערה 40; כמו כן ראה: 'רימר, 'נוער יהודי בתפוצה בין אקולטורציה להגשמה', גשר, שנה 37, מס' 124 (חורף 1991-1992) עמ' 74-48 [להלן: רימר, גשר, 124] הנושא גם טופל באופן מקיף במחקרי על 'הבונים'. וראה גם להלן, הערה 66; S. Gelb, 'The Founding of Habonim', in: *Arise and Build: The Story of American Habonim* [=A&B], D. Breslau (ed.), New York 1961, pp. 10, 13; T. White, *In Search of History: A Personal Adventure*, New York 1978, pp. 37-49; N. Guttman, 'Talmud Torah Tales', *Jewish Frontier*, LVII, no. 6 (593), November-December 1991, pp. 28-30; S. Grodsensky, 'Notes on Our Youth Movement', in: *Builders and Dreamers: Habonim Labor Zionist Youth in North America* (J. Goldberg & E. King [eds.]), New York 1993, p. 86; D. Breslau, 'Gordonia in North America', Ibid., pp. 63-65 והשווה: Yapha Chesnick Jacobs, 'Dallas, the 1930's: We Became the Outstanding Jewish Youth Group in the City', Ibid., p.66. דוגמאות בולטות של מורים לעברית שגם

כך שועבד רעיון שמשמעותו המקורית הייתה ניתוק מוחלט מהגלות למגמה הפוכה: לחיזוק הקיום היהודי באמריקה. לקסם החלוציות נכבשו גם יהודים מתבוללים, כדוגמת ל"ד ברנדייס רב-השפעה, שמצא דמיון בין ערכי הציונות המתגשמת לבין הערכים הפוריטניים של המתיישבים הראשונים באמריקה. אחרי מאורעות תרפ"ט אף השווה ברנדייס את מצב החלוצים למאבקם של מתיישבי הספר האמריקנים כנגד האינדיאנים.¹¹ אהדה זו שימשה גם יסוד להתקרבותו בשנות השלושים לתנועת העבודה הארץ-ישראלית ולקשרים הידידותיים שקיים עם שליחי 'החלוץ' והשומר-הצעיר.¹²

על רקע ההתפתחויות האלה בציבור היהודי ובתנועה הציונית הוקמה בסוף שנת 1933, בפעם השלישית, 'הסתדרות החלוץ באמריקה'. היה זה מפעל שהתקיים במשך כעשרים שנה ושהחזיק בשיאו שמונה חוות-הכשרה והכשיר מאות חלוצים לעלייה ולחיי עבודה בארץ-ישראל, שהקימו או השלימו בה עשרות נקודות התיישבות.¹³ במשך השנים 1940-1941 פעל בחסות 'החלוץ' בית ספר לטיס. חניכיו גרו בחוות ההכשרה בקרים-רידג' שבניו-ג'רסי (Cream Ridge, NJ) והתאמנו בשדה תעופה

הקימו תנועות נוער: יעקב לוין, מייסד גורדוניה באמריקה, ודוד ומינה ירוסלבסקי, מייסדי נצ"ח ולאחר מכן פעילים ב'החלוץ' וב'הבונים'. על לוין ראה החיבורים של ד' ברסלאו וי' ג'ייקובס הנזכרים בהערה זו; על משפחת ירוסלבסקי ראה להלן.

11. '... Our Pioneers are in a position not unlike the American Settlers against the Indians'. Brandeis to F. Frankfurter, 20.9.1929, in: M.I. Urofsky & D.W. Lévy (eds.), *Letters of Louis D. Brandeis*, Albany, NY 1971-1978, V, p. 386, cit. in: A. Gal, 'Brandeis Social Zionism', *Studies in Zionism*, 8, no. 2 (1987), p. 186 [להלן: גל, 'ברנדייס']. מאמר זה דן בהרחבה באימוץ רעיון החלוציות והאתוס החלוצי אצל ברנדייס. ראה שם, עמ' 191-209. כבר ב־1920 טען ברנדייס, שבאכלוס הארץ יש לתת עדיפות ל'גוף של יהודים אמיצי-לב הנושאים את עצמם': 'a prepondering body of manly, self-supporting Jews', L.D. Brandeis, 'The Zeeland Memorandum' י' מצר, הון לאומי לבית לאומי 1919-1921, 'ירושלים תשל"ט', עמ' 154. על השוואה זאת של תנאי הקולוניזציה של אמריקה וקנדה עם נסיבות יישוב הארץ, זכה ברנדייס להתקפות קשות של הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית. ראה: 'A New Mentality' אצל י' מצר, שם, עמ' 182. על הדמיון והשוני בין המתיישבים האמריקנים ובין החלוצים ראה: H. Near, *Frontiersmen and Halutzim: The Image of the Pioneer in North America and Pre-State Jewish Palestine*, Haifa 1987.

12. ראה: גל, 'ברנדייס', עמ' 203-207. הקטע הזה של המאמר, בתרגומו של שמואל בן-צבי, פורסם בשם 'ברנדייס והשוה"צ', יעד, חוב' 8 (26), נובמבר 1991, עמ' 66-70. על קשריו של ברנדייס עם 'החלוץ' ותנועת העבודה הציונית באמריקה סיפר לי אלעזר (לסיה) גלילי, שבימי שליחותו באמריקה (1933-1934) ביקר אצל ברנדייס יחד עם מנהיג פועלי-ציון חיים גרינברג, וביקש ממנו לפעול למען מתן אפשרות יציאה לחלוצים מברית-המועצות. לסיה גלילי, אפיקים, ריאיון עם יהודה רימר, 16.4.1986; כמו כן עדות כתובה של א' גלילי, אפיקים 1986; וראה גם: י' יורעאלי, בשליחות בטחוניית, תל-אביב 1972, עמ' 35-36.

13. רשימה מפורטת של ארבעים יישובים 'אמריקניים', כולל אלה שהוקמו אחרי ש'החלוץ' הפסיק את פעילותו ב־1954, נמצאת ב־*Pioneers from America*, עמ' 201-203.

סמוך. המפעל אמנם נמשך שנה אחת בלבד, כי עם כניסת ארצות-הברית למלחמה חל איסור על הוצאת רשיונות טיס פרטיים. ברם משני המחזורים יצאו עשרים טייסים, ביניהם אהרון רמז שהיה ב־1948 למפקד הראשון של חיל האויר הישראלי והיימן שכטמן (שמיר), שהיה לסגנו. בשנות המאבק על המדינה ומלחמת העצמאות נרתם 'החלוץ' גם לגיוס צעירים אמריקנים לאיוש אוניות ההעפלה ולמח"ל.¹⁴

אבל סיפורו של 'החלוץ' באמריקה, אם יסופר אי־פעם במלואו, לא יהיה רק עלילת גבורה. יחד עם ההישגים יהיה צורך להכיר גם בכשלונות, וביניהם אי־היכולת להיהפך לתנועה המונית, שתכלול מלבד יוצאי תנועות הנוער גם 'סתם חלוצים' וזאת למרות זמנים ונסיבות שנראו נוחים להתפתחות כזאת. יתר על כן, לא יהיה מנוס מלעמוד על המאבקים הפוליטיים שהתנהלו סביב הארגון ובתוכו, שהפריעו להתפתחותו והסיטו את הכוחות המעטים שבו מהמעשה הקונסטרוקטיבי למאבקי כוח ולתככים מכווערים. תופעות אלה ליוו את הארגון עוד מראשיתו, ומשום כך מן ההכרח להזכירן כאן, בין הנסיבות שבהן צמחו האידיאולוגיות.

בדומה לניסיון ב־1915 אורגן 'החלוץ' גם בפעם השלישית 'מלמעלה', על ידי גורמים מהארץ, וזאת להבדיל מרוסיה ופולין, שם ראשיתו בהתלכדות של קבוצות מקומיות.¹⁵ נראה שגם הפעם הייתה היוזמה של ד' בן־גוריון. בביקורו באמריקה בדצמבר 1930–ינואר 1931, שם פעל למען הקמת המפלגה המאוחדת 'פועלי־ציון – צעירי־ציון', ועסק באיסוף תרומות, ניהל בן־גוריון גם דיון עם אנשי פועלי־ציון על הקמה מחדש של 'החלוץ' ועל עלייה של חברי המפלגה לארץ. בפגישה עם נוער־פועלי־ציון הביע ביקורת קשה על המגמה ה'לאנדסמנשאפטית', שלפיה מתחנכים הצעירים לקראת הצטרפות למפלגה באמריקה ותו לא. לפי דעתו, 'צריך לתת לנוער דבר שילהיב אותו וישבה את נפשו'.¹⁶

ואמנם מאז נרתמה ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ־ישראל, שבן־גוריון שמש אז כמזכירה, למאמץ להקים את 'החלוץ' באמריקה מחדש. האחריות לפעולה השוטפת הוטלה על ישראל מרמינסקי (מרום), מרכז מחלקת העלייה בוועד הפועל. בהתכתבות עם אנשי פועלי־ציון באמריקה הרבה להעלות את הנושא ולדרוש, בין היתר, חינוך לחלוציות בבתי הספר של התנועה (פאלק שילען). אנשי המפלגה לא התנגדו לכאורה, אבל במקום להקים את ארגון 'החלוץ', הקימו

14. א' גל, דוד בן־גוריון – לקראת מדינה יהודית: ההערכות המדינית נוכח הספר הלבן ופרוץ מלחמת העולם השניה 1938–1941, קריית שדה בוקר 1985, עמ' 87–88; ש' טבת, קנאת דוד, ג, ירושלים–תל־אביב 1987, עמ' 369–370; י' יורעאלי, בשליחות בטחוניית, עמ' 32–40; הערכים 'רמז, אהרון' ו'שמיר (שכטמן), היימן' בלכסיקון לבטחון ישראל (עורכים: ז' שרף וא' הבר), ירושלים 1976, pp. 99–108, *Pioneers from America*, 115–130; Sue Fishkoff, 'The Shtetl in Redneckville', *The Jerusalem Post Magazine*, 16 July 1993, pp. 12–14.

15. אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין (לעיל, הערה 2), עמ' 59.

16. קטע מיומן דוד בן־גוריון, 24.12.1930, אה"ע 336/208IV. ראה גם ציטוט בתוך: י' רימר, 'ראשית תנועת הבונים באמריקה', מכפנים, מו, חוב' 4 (פברואר 1986), עמ' 491–492.

יועד למען החלוץ' כמסגרת מכינה. ה'ועד' היה מורכב מנציגי ארגונים אחדים: המפלגה, נוער-פועלי-ציון, אגודת הסטודנטים הציונים 'אבוקה', 'הדסה הצעירה' ועוד. התוצאה המידית היתה סכסוך עם השומר-הצעיר, שכבר היה קיים באמריקה משנת 1923.¹⁷ עכשיו סירב להצטרף ל'ועד למען החלוץ', מתוך טענה שיש להקים ועד של חלוצים, ולא של ראשי ארגונים ועסקנים מפלגתיים. היה היגיון בטענה זאת, אך אפשר להבחין מאחרי הטיעון העקרוני גם ביסוד הכוחני: ב'ועד חלוצים' תהיה לשומר-הצעיר, המאורגן היטב, עדיפות ברורה על פני חברי יתר הארגונים, שהיו עדיין בראשית דרכם החלוצית. שליח השומר-הצעיר מרדכי בנטוב, שהגיע לאמריקה בשנת 1932, אמר זאת במפורש כאשר הציע לראות בתנועתו את היסוד והמרכז לכל פעילות חלוצית.¹⁸

יש לציין שגם י' מרמינסקי התנגד למעורבות-יתר של המפלגה ודרש להקדים את הקמת 'החלוץ', כארגון של חלוצים, להקמת 'הועד למען החלוץ', שתפקידו יוגבל לגיוס תמיכה ציבורית. אבל למפלגה היו שיקולים משלה, וכדברי אחד העסקנים: 'לא די להשפיע על [חברי] תנועת הנוער, כי אם צריך ללוט בהם' [ההדגשה במקור - י"ר].¹⁹ באפריל 1932 התכנסו נציגי 'הוועד למען החלוץ' ובחרו כמזכיר את הלל גלעדי, חבר דגניה ב' שהזדמן לניו-יורק לרגל עסקים.²⁰ גם גלעדי לא נלהב לשלב את השומר-הצעיר כבר בראשית הפעולה. לפי דבריו, הצטרפו חברי השומר-הצעיר למספר סניפים של 'החלוץ' המתארגן, אבל דווקא שם העבודה לא התקדמה, ו'אולי ההיפך. אבל', הוא ממשיך, 'כוחותיהם די קטנים ולא יכולים בשום אופן להפריע לבנות הסתדרות "החלוץ"'. ואולי אדרבא, יעבדו הם בדרכים שלהם עוד שנה-שנתיים עד שיקום "החלוץ" במחנותיו'.²¹

17. התכתבות י' מרמינסקי עם עסקני מפלגות פועלי-ציון וצעירי-ציון-התאחדות, ואחרי איחודן באוקטובר 1931: מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית המאוחדת פועלי-ציון-צעירי-ציון [להלן: פועלי-ציון-צעירי-ציון], בשנים 1931-1932, אה"ע 336/208IV, א.ב. על ראשית השומר-הצעיר באמריקה ראה: ש' בן-צבי, 'עקשנות חלוצית ביהדות צפון אמריקה', ספר השומר הצעיר, ג, מרחביה 1964, עמ' 519-562.

18. מרדכי בנטוב, טורונטו, אל י' מרמינסקי, הוועד הפועל [להלן: הועה"פ], תל-אביב, 1932.11.3, אה"ע 337/208IV.

19. מכתב י' שפירר, צעירי-ציון-התאחדות, אל י' מרמינסקי, הועה"פ, תל-אביב, 23.1.31; ולעומתו מכתב י' מרמינסקי, הועה"פ, תל-אביב, אל מפלגת 'התאחדות', 23.2.1931, אה"ע 336/208IV. י' מרמינסקי חזר בעקביות על טענתו, שיש להתחיל את ההתארגנות של 'החלוץ' מלמטה. ב-16.5.1932 כתב אל מאיר בראון, פועלי-ציון-צעירי-ציון, ניו-יורק, של'ועד למען החלוץ' יש ערך רק אם כבר קיימת הסתדרות 'החלוץ', והוסיף שהשומר-הצעיר עשה נכון כאשר הכין קודם את היסוד, אה"ע 337/208IV.

20. חוזר המפלגה המאוחדת פועלי-ציון-צעירי-ציון, 7.4.1932, אמ"ע 101/32; מ' בראון פועלי-ציון-צעירי-ציון, ניו-יורק, אל י' מרמינסקי, הועה"פ, תל-אביב, 15.4.1932, אה"ע 377/208IV; הלל גלעדי שהה בניו-יורק כדי לטפל בהוצאה לאור של ספר השירים מאויר. ראה: י' רימר, 'העליה החלוצית מצפון אמריקה בראשית שנות ה-30', הציונות, טז (1991), עמ' 130 [להלן: רימר, הציונות, טז].

21. הלל גלעדי, 'הוועד למען החלוץ', ניו-יורק, אל הוועד הפועל, 31.3.1933, אה"ע 406/208IV.

בקיץ 1932 נשלח י' מרמינסקי עצמו לאמריקה, ואחת ממשימותיו הייתה להשלים את הקמת 'החלוץ'. השתלבו בפעולה גם חברי משלחת ההסתדרות, גולדה מאירסון (מאיר), זלמן רובשוב (שז"ר), ואחרים, שפעלו שם לשם גיוס כספים ותמיכה פוליטית.²² כתוצאה מפעילות 'הוועד למען החלוץ' נרשמו כ-350 צעירים ונוסדו שנים-עשר סניפים ברחבי צפון אמריקה.²³ הלל גלעדי חזר ארצה באביב 1933, לאחר שהצליח לארגן קבוצת חלוצים, שהגיעה באותה שנה לקבוצתו, דגניה ב'.²⁴ באוקטובר 1933 נכנס לתפקיד אלעזר (לסיה) גלילי, איש אפיקים. הוא הגיע לאמריקה בכוונה להקים שם את תנועת השומר-הצעיר-נצ"ח (נוער-צופי-חלוצי) אך ויתר על מגמה זאת לרגל הסכם שהושג עוד קודם בואו בין אנשי נצ"ח באמריקה ובין י' מרמינסקי, ולפיו הם ויתרו על הקמת תנועה נפרדת והסכימו לפעול למען תנועת נוער במסגרת 'החלוץ'.²⁵ ברם המינוי של א' גלילי כשליח ההסתדרות לא אושר טרם יציאתו את הארץ, וכעת הנושא נתווסף למחלוקת עם השומר-הצעיר, שהתנה הסכמתו בכך שגם באמריקה, בדומה לאירופה, ייהנו תנועות הנוער ב'החלוץ' מאוטונומיה ארגונית, חברתית ותרבותית. הוועד הפועל מסר את הטיפול בנושאים אלה לידי ועדת בירור מיוחדת, שהוקמה בקונגרס הציוני בפראג (4.9.1933-21.8).²⁶ ועדה זאת, שחבריה היו מרדכי בנטוב, אליהו דובקין, יעקב חזן, ישראל מרמינסקי ודוד רמז, לא הודרזה להשלים את המלאכה, בין היתר בגלל הפעילות סביב המושב השני של הוועידה הרביעית של ההסתדרות בינואר 1934.

נושאי המחלוקת נשארו על כן ללא פתרון, וכאשר התכנסה ב-30.12.1933 בניו-יורק ועידת היסוד של 'החלוץ', הפגינו חברי השומר-הצעיר בחוץ וחילקו חוברות

22. י' מרמינסקי, הועה"פ, תל-אביב, אל מרכז השומר-הצעיר, ניו-יורק, 7.7.1932; מ' בראון, פועלי-ציון-צעירי-ציון-התאחדות, ניו-יורק, אל י' מרמינסקי, הועה"פ, 17.6.1932, אה"ע 337/208IV.

23. L. Glantz, 'From the Va'ad L'ma'an Hechalutz Report (December 1933)', *Hechalutz*, New York, January 1934, in: *Pioneers from America*, p. 51.

24. סיכום שליחותו של הלל גלעדי ומועד שובו ארצה ראה: H. Giladi, 'An Attempt at a Summary', *Hechalutz Bulletin*, issued by Va'ad L'ma'an Hechalutz, New York, I, no. 4 (April 1933), pp. 22-23. על קבוצת החלוצים לדגניה ב' ראה: רימר, הציונות, טז, עמ' 130-132.

25. ד' ירוסלבסקי, מזכיר 'הוועד למען החלוץ', ניו-יורק, אל אליהו דובקין, הועה"פ, 16.10.1933, אה"ע 406/208IV. על רצונו של אלעזר גלילי לפעול באמריקה להקמת נצ"ח בלבד: מכתב א' דובקין, הועה"פ, אל רחל כצנלסון (שז"ר), ניו-יורק, 31.1.1932; א' דובקין, הועה"פ, אל י' מרמינסקי, ניו-יורק, 5.2.1933; א' דובקין אל י' מרמינסקי, 5.4.1933, אה"ע 407/208IV. על הסכם מרמינסקי עם אנשי נצ"ח באמריקה: יומן י' מרמינסקי, 23.12.1932, אה"ע 407/208IV. הפרשה מתוארת בפרוטרוט במחקר שלי על 'הבונים' באמריקה. בריאיון טען לפניי אלעזר גלילי, שנסע לאמריקה ביוזמת ברל כצנלסון.

26. א' דובקין, הועה"פ, אל אלעזר גלילי, 'החלוץ' ניו-יורק, 27.6.1934. במכתב אחר, מ-6.7.1934, כותב דובקין לגלילי 'אתה הסכמת לנסוע לאמריקה בתנאי המפורש הזה' [של אישור רק לאחר השלמת עבודת ועדת הבירור], אה"ע 407/208IV.

בגנות פעולת 'הוועד למען החלוץ'.²⁷ המשא ומתן לא הושלם עד יולי 1934, כאשר הוחלט בוועד הפועל להכיר בזכות השומר-הצעיר לאוטונומיה, כולל חוות-הכשרה נפרדת, ובו-זמנית לאשר את המינוי של א' גלילי כשליח ל'החלוץ', כחודש לפני סיום שליחותו. אך באותה הישיבה הודיעו אנשי השומר-הצעיר, שהם אמנם מסכימים לשליחות גלילי, אך הוסיפו שכעבור זמן מה יעלו לדיון את דרישתם לשליח מטעמם.²⁸ כך עלה, בד בבד עם פתרון מחלוקת אחת, נושא לסכסוך נוסף. נציגי השומר-הצעיר אמנם נכנסו למרכז 'החלוץ', אך הפעילות המשותפת הייתה מלווה משברים. רק ביולי 1939 הושג הסכם, שלמעשה הכיר בכל דרישותיהם. הסדר זה אפשר ל'החלוץ' לטפל בעניינים הטכניים הקשורים להכשרה, לעלייה (כולל השגת סרטיפיקטים וחלוקתם), ובנושאים הלימודיים והתרבותיים המעטים שבהם הייתה הסכמה בין תנועות הנוער, אך נטל ממנו כל תוכן ערכי עצמי, וכך גם קבע את סופו ב-1954, לאחר שהקמת המדינה וחופש העלייה הפכו את העיסוקים הללו למיותרים.²⁹

ההסדר שנתקבל ביולי 1939 בא מתוך הכרה, שרוב החלוצים באים משורות תנועות הנוער, ושמשום כך יש לארגן את ההכשרה והעלייה סביב המסגרות החברתיות שהתגבשו מתוכן. אבל בראשיתו של 'החלוץ' הייתה קיימת עדיין מגמה של עיצובו כתנועה בעלת אידיאולוגיה עצמאית, הפתוחה לכל מי שהיה מוכן לקבל את עקרונותיה הבסיסיים (חברות בהסתדרות הציונית, עבודה עצמית, השפה העברית, הסתדרות העובדים) והמטילה מרות אישית על כל חברה, כולל יוצאי תנועות הנוער. כידוע אפיינה תפיסה זאת בפולין את גישתו של 'הגוש הכללי', המזוהה עם הקיבוץ המאוחד, והייתה ליסוד לסכסוך ממושך בינו לבין תנועות הנוער, שראו באידיאולוגיה ה'כללית' כיסוי להשתלטות הרוב ולפירוק המסגרות העצמאיות של בוגריהן. משום כך דרשו לשמור על מסגרת אוטונומית תרבותית וחברתית של הכשרה ועלייה.³⁰ באמריקה אימצו את עמדת 'הגוש הכללי' יוצאי נצ"ח

27. *Hechalutz Kuntres*, I, New York, n.d.[1934], p. 2. וראה גם א' גלילי, 'החלוץ' ניו-יורק, לא' דובקין, הועה"פ, 6.1.1934, אה"ע 407/208IV.

28. א' דובקין, הועה"פ, אל א' גלילי, 'החלוץ' ניו-יורק, 27.6.1934, וכן ב-6.7.1934; גלילי הפליג חזרה ארצה ב-2.8.1934. א' גלילי, ניו-יורק, אל א' דובקין, הועה"פ, 13.7.1934, אה"ע 407/208IV.

29. 'הסדרת ענייני "החלוץ" באמריקה', 13.7.1939, אה"ע 2081/208IV. ההסדר גובש בוועדה שחבריה היו י' מרמינסקי, ג' מאירסון וצ' רוזנשטיין. הוא קיבל את אישורם של מ' יערי וי' חזן, וחתומים עליו י' מרמינסקי ומ' יערי.

הסתדרות 'החלוץ' באמריקה חדלה להתקיים עם סיום שליחותו של משולם קרת, שלפי דבריו לא מצא למי למסור את התפקיד. מכתב משולם קרת, אפיקים, אל יהודה רימר, 17.8.1988. גורל תיקי הארגון, שבשנותיו האחרונות שכן במשרדי מגבית ההסתדרות, אינו ברור. בתשובה לפנייתי בשנת 1988 הודיע לי ראש המגבית, מר אליעזר רפאלי, שהחומר של 'החלוץ' אינו נמצא שם.

30. על היחסים בין 'החלוץ' בפולין לבין תנועות הנוער ראה: י' אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין 1929-1939, קרית שדה-בוקר 1993, הפרקים 8, 9, 10, 15, 16, ובמיוחד על התמורה בעמדת הנהגת מפא"י לטובת תנועות-הנוער, עמ' 418-437.

ונוער-פועלי-ציון, שהיו בעת ההיא נושאי 'החלוץ' ופעלו לפי הנחיותיו של י' מרמינסקי, שהיה חסיד גדול של רעיון 'החלוץ הכללי'.³¹ כך הועברו הסכסוכים האירופיים גם אל העולם החדש, והתבטאו בעיקר בריב ממושך בין נוער-פועלי-ציון לבין השומר-הצעיר שנתמך במשך זמן מה גם על ידי תנועת גורדוניה הקטנה.³² כחלק מההתפתחויות שהביאו להקמת 'החלוץ' חלו תמורות גם בנוער-פועלי-ציון, או 'יוגנט', כפי שכונה באידיש, שהיו עתידות לגרום לכך שייהפך בהדרגה ממשמרת צעירה של מפלגה לתנועת נוער חלוצית. צעד ראשון בתהליך זה, שנמשך מספר שנים, היה ייסוד 'הבונים' בשנת 1935, כמסגרת ארגונית לשכבות הצעירות, שסימן ההיכר העיקרי שלה היה היסט ההדגש החינוכי מטיפוח היידיש ומסוציאליזם ציוני שסופו חברות במפלגה באמריקה לזיקה אל ארץ-ישראל העובדת, העברית והחלוצית. היה זה רעיון מלהיב וכובש לבבות שתרם רבות להצלחת התנועה החדשה, אבל רעיון לחוד ומעשה לחוד. בעיני חברי 'יוגנט' רבים היה 'החלוצים' לא יותר מאשר כלי חינוכי שהתאים לילדי אמריקה דוברי האנגלית שהתרחקו ממורשת הוריהם המזרח-אירופיים. בוועידת היסוד אמנם הוכרה החלוציות כמטרה חינוכית מרכזית, אך ההגשמה לא הוזכרה כלל. בעלון הסברה, המקדיש פסקה ארוכה לחלוציות, נאמר:

חלוצים הם חיל-החלוץ של העם היהודי, והקיום היהודי בכל הארצות נוגע ללבם. עיצוב קהילה יהודית פעילה בתפוצה מהווה בעיה בעלת ממדים רציניים הנוגעת ליהדות הארץ-ישראלית. טעם החיים היהודיים בתפוצה מושפע על ידי ארץ-ישראל המודרנית.³³

המגמה העיקרית של החינוך לחלוציות היא על כן להשפיע על טעם החיים בתפוצה. כך לפחות מוצגים הדברים כלפי חוץ. היו, כאמור, חברי נוער-פועלי-ציון שהצטרפו ל'החלוץ', ובראשית שנות השלושים היו אף כמה מאות שעלו ארצה,

31. על תמיכתו של י' מרמינסקי בעמדות הקיבוץ המאוחד ראה: י' אופנהיים, שם, עמ' 434. ב-22.9.1932, בזמן שפעל באמריקה בעניין 'החלוץ', רשם ביומנו: 'לא יקימו פדרציה אלא "החלוץ" אחיד על יסוד חברות אישית'. וב-10.11.1932 רשם: 'האוטונומיה מרוקנת את "החלוץ" מתוכנו הציוני והסוציאליסטי. מה האחריות של "החלוץ" כלפי ההסתדרות בעד החבר ואחריות החבר כלפי "החלוץ"? ... הצעתי לא לקבל שום דרישות לאוטונומיה מגורדוניה או השוה"צ', אה"ע 3338/208IV. מרמינסקי גם התנגד לסיכום של 'ועדת הבירור' ביוני 1934, אם כי נשאר במיעוט. א' דובקין, הועה"פ, לא' גלילי, ניו-יורק, 27.6.1934, אה"ע 407/208IV. עמדת אנשי נוער-פועלי-ציון נגד האוטונומיה מתבטאת בפרוטוקולים של מרכז 'החלוץ', במיוחד בשנים 1935-1936, בהעדר שליח מהארץ.

32. במועצת גורדוניה, שהתקיימה כשבוע לפני ועידת היסוד של 'החלוץ', הוחלט לשתף פעולה עם השומר-הצעיר במאבק למען האוטונומיה, Resolutions adopted at Moetzah of Gordonia of America held December 24-25, 1933, in Baltimore Md המקור נמסר לידיי על ידי דוד ברסלאו, ירושלים. וראה: י' רימר, 'דרכה של גורדוניה באמריקה לאיחוד עם "הבונים"', שורשים, ט (1995).

33. 'The Purpose of Habonim', *Habonim Prospectus*, A&B, p.19.

במיוחד בהשפעת מאורעות תרפ"ט (1929);³⁴ אבל עבור הרוב נשארה ההגשמה החלוצית מליצה בלתי מחייבת.

כך היה מצב העניינים בראשית 1936, כאשר הגיע לאמריקה שליח חדש – אנצו סרני, איש משכיל, דינמי ובעל כריזמה, שהשאיר חותם בלתי־נשכח על מכריו. ברם מוצאו האיטלקי וגם אופיו וגישתו הקשו עליו להתחבר עם אנשי פועלי־ציון היידישיסטים, אם כי קשר קשרים הדוקים עם אינטלקטואלים כמו חיים גרינברג ושלמה גרודז'נסקי. סגולותיו ואישיותו הדומיננטית והפעלתנית קבעו גם את הכיוונים של פעילותו. הוא לא היה יכול להסתפק בחוג המצומצם והחמים של תנועת העבודה הציונית. גם 'החלוץ' המיניאטורי, שמנה רק כמה מאות חברים, והסתדרות הנוער הקטנה לא סיפקו אותו. כשנה לאחר בואו כתב:

אמנם התחלות 'הבונים' הן מצוינות. אבל מה הן לעומת הנוער האמריקני? אין לנו השפעה בבתי הספר. כמה מאות תלמידים לומדים ב[פאלק] שולען, אבל אנו מחוץ לבית הספר העברי, שבו מרוכזת הפעולה החינוכית הרצינית בארה"ב.³⁵

ואכן הפנה סרני את מבטו אל הנוער היהודי שמחוץ למעגל התנועת. הוא הכיר אמנם מהר מאוד, שיש מגבלות לפעולה, וש'אין מקום עדיין לתנועה חלוצית עממית' של 'סתם חלוצים' נוסח מזרח אירופה,³⁶ אבל חשב שימצא סוג של נוער אמריקני העשוי לשמש יסוד לתנועת 'החלוץ' עצמאית ואיכותית. מתוך סקירה מקיפה של הנעשה באמריקה ויהדותה הסיק, שהתופעה המאפיינת יהדות זו היא ההתבוללות המזורזת. תהליך שנמשך באירופה כמה דורות מתרחש באמריקה בדור אחד. חיי התרבות היהודיים, התוססים עדיין, וגם גילויים של התחזקות הרגש הלאומי הם נחלת הדור הישן, ולנוער כמעט שאין חלק בהם. גם בתנועת העבודה הציונית אין דור הבנים הולך בדרך האבות. מאפיין אחר הוא האטומיזציה של חיי היהודים: גם כאשר הם מרוכזים באזור מגורים מסוים, הם מפורדים בקבוצות מבודדות. 'לפעמים יש לך רושם שאין לך עסק עם ציבוריות יהודית אחת, כי אם עם עולמות שונים בעלי אופי מיוחד משלו כל אחד, ושביניהן נקודות המגע מעטות הן על שטחי הפירוד'. והוא מסכם:

שגיאה שגתה תנועתנו בזה שהיא לא ידעה להפגש עם הקבוצות השונות האלה ולדבר עם כל אחת מהן בשפתה היא. היא הצטמצמה בגישתה לחלק ידוע של יהדות אמריקא, אשר עד היום בודאי גם במובן המספרי וגם במובן הכספי והפוליטי החשוב ביותר, אבל בעקב הסיבות שציינתי למעלה, אין לו

34. רימר, הציונות, טז, עמ' 121 ואילך.

35. אנצו סרני, לוס־אנג'לס, 9.2.1937, אמ"ע 101/37.

36. אנצו סרני, ארצות־הברית, אל אליעזר ליבנשטיין (ליבנה), 2.7.1936, עובון א' ליבנה, ארכיון יד טבנקין [להלן: אי"ט], חטיבה 15, מיכל 4, תיק 3, וראה גם דבריו של סרני במכתבו מנובמבר 1936, המצוטט להלן, הערות 37, 44.

תקוה לעתיד. ... גם התנועה החלוצית לפחות ברובה לא יצאה מתחומי האנשים של 'הדור הראשון'. קבוצות צעירים אשר לא הסתגלו עוד לחיי אמריקא ועל כן מצאו בעליה לארץ-ישראל מוצא ממצב של אי-הסתגלות זאת אשר הם היו נתונים בה, היו החומר הראשון של התנועה החלוצית. אבל אם יש תקוה לתנועה חלוצית כאן המקום המרכזי. ב'החלוץ' צריך לתפוס הצעיר האמריקאי אשר עבר את תהליך ההסתגלות לחיים כאן – ומתוך אי-סיפוקו בהם יגיע אלינו. וכדי לרכוש לנו אנשים כאלה עלינו לחפש דרכים של עבודה לגמרי אחרים. עלינו לדבר את שפת הצעיר ולא רק במובן הלשוני, כי אם גם במובן התרבותי. ... תקוה לתנועה החלוצית כאן ישנה רק אם נמצא דרך להרכיב את נטע ההכרה היהודית והחלוצית במקום שהגזע של הבטחון האמריקני של הצעיר היהודי נגדע על ידי התפתחות פנימית הן על ידי מאורעות חיצוניים לפני שלצעיר הנ"ל(?) הרכבות אחרות יופיעו כבעלות אפשרויות של פתרון לחייו. בלי משבר בהכרה האמריקנית שלו אין תקוה לחלוציות. משבר זה לא צריך להיות דוקא בשטח היהודי. הוא תופעה כללית, אם גם לא נפוצה ביותר, בין הנוער האמריקני בכלל. אבל דוקא על ידי היותו לא מוגבל גם בשביל הצעיר שלנו – בשטח הנסיון היהודי שלו בלבד, המשבר הזה יכול להביא רבים (ויביא רבים) למסקנות אחרות משלנו אם לא נדע להקדים רפואה למכה. זאת נוכל לעשות רק אם נהיה אמריקנים לגמרי בגישתנו. ...³⁷

נראה שכאן מתבסס סרני על תורת הציונות הפוסט-אסימילטורית מבית מדרשו של קורט בלומנפלד, שאותה למד להכיר בזמן שליחותו בגרמניה שנים מספר קודם לכן. על פי תורה זו, הציונות, כלאומיות יהודית חילונית, היא הדרך חזרה ליהדות עבור היהודי המתבולל והמנותק ממסורת אבותיו.³⁸ כמו כן רומז סרני לסכנת 'ההתבוללות האדומה' בקומוניסטים ובקבוצות אחרות של השמאל הקיצוני, שמשכו אז רבים וטובים מבני הנוער היהודי ואף מבין שורות תנועות הנוער הציוניות. תשובתו היא שאין להסתפק בפנייה אל החוויה היהודית של הצעיר, המוגבלת ממילא,

37. מכתב א' סרני, ארצות-הברית, אל 'חברים', ארץ-ישראל, נובמבר 1936, עמ' 3-4, אמ"ע 101/36. המכתב נשלח במספר העתקים. ההעתק הנמצא באמ"ע הודפס בדפוס חלש מאד וגם התיקונים בכתב-ידו של א' סרני אינם תמיד קריאים. בפענוח נעזרתי בתצלום הסיוטה למכתב הנמצאת בארכיון גבעת-ברנר ושנמסר לידי על ידי עמיתי חיים זליגמן. וראה גם: רות בונדי, השליח: חייו ומותו של אנצו סרני, תל-אביב 1973, עמ' 229 [להלן: בונדי, השליח].

38. ק' בלומנפלד, שאלת היהודים כחוויה: מחצית היובל ציונות גרמנית, ירושלים 1963, עמ' 27. וראה גם: J. Ginat, 'Kurt Blumenfeld und der Deutsche Zionismus', in: K. Blumenfeld, *Im Kampf um den Zionismus: Briefe aus fuenf Jahrzehnten* (Hrsg. Miriam Sambursky, Jochanan Ginat), Stuttgart 1976, p. 10; K. Blumenfeld an Siegfried Moses, 2.3.1956, Ibid., p. 277.

'כי אם בחויה השלמה, האמריקאית היהודית, אשר אי־אפשר להפרידה לחלקיה, כי אם נחוץ להתיחס אליה כאל הרכבה [=תרכובת] כימית'.³⁹

צעיר אמריקני שהתאים להפליא לדגם הזה של חלוץ היה בן הלפרן, מבין 'רכישותיו' הראשונות של סרני. הלפרן, אז בן 24, שאך זה השלים את עבודת הדוקטור שלו בהארווארד, בא מבית מסורתי בבוסטון, והיה בעל השכלה יהודית וכללית מעולה. יחד עם לימודיו התיכוניים למד גם בבית ספר 'תלמוד תורה'. בזמן שהשלים בהצטיינות יתרה את התואר הראשון בהארווארד גם סיים את לימודיו במכללה למורים עבריים. הלפרן אף פעם לא היה חבר בתנועת נוער ציונית, אך היה פעיל באגודת הסטודנטים הציונים 'אבוקה' וב'ליגה למען ארץ־ישראל העובדת'. החלטתו לעלות ארצה נבעה מאכזבה מהפער בין האידיאלים הנשגבים של אוניברסיטת הארווארד לבין יישומם למעשה. במיוחד פגע בו מעשה שאירע שם, כאשר נעשה ניסיון להעניק תפקיד של כבוד בטקס מתן תעודות לארנסט האנפסטנגל (Hanfstaengl), בוגר האוניברסיטה, שהצטרף לנאצים והיה מקורב להיטלר. קבוצת סטודנטים, והלפרן ביניהם, הצליחו אמנם לסכל את המזימה והנאצי השתתף בטקס כאיש מן השורה; אבל אז נדהם הלפרן להיווכח, שלצדו של אותו איש וכבן זוגו צעד שופט יהודי ידוע, שאף הביא לטקס את נכדו הקטן. יחס האיבה של הממסד האוניברסיטאי, שנגלה לו בזמן המאבק הציבורי, וקהות־החושים של אחד מעמודי התווך של יהדות בוסטון עוררו אצל הלפרן הצעיר ספקות לגבי הקיום היהודי באמריקה והביאו אותו להכרעה ציונית. לפי עצת גולדה מאירסון פנה אל סרני כדי להסדיר את בואו לחוות־ההכשרה, אבל זה שכנע אותו לקבל על עצמו את התפקיד של מזכיר 'החלוץ'.⁴⁰

כך יצא שסרני והלפרן פעלו יחד לשם בניית 'החלוץ' חדש, כתנועה של צעירים משכילים ילידי אמריקה. על פני השטח נראתה מגמתם כהמשך הרעיון של 'החלוץ הכללי', כתנועה בעלת תוכן רעיוני וחברתי עצמי, המאגדת חלוצים כפרטים ומתעלמת ממוצאם הארגוני הקודם. ברם היה הבדל מהותי בכך שסרני והלפרן פנו לסוג של אדם שהיה שונה מאוד מה'סתם חלוץ' יוצא העיירה הפולנית, או הצעיר

39. ראה לעיל, הערה 37. את המונח 'הרכבה', המופיע גם לעיל במובן אחר, למד סרני כנראה בזמן שעבד במטע בקיבוצו גבעת ברנר.

40. מכתב בן הלפרן אל יהודה רימר, 2.3.1986; ראה גם: B. Halpern, 'Fed Up' with Harvard', *Jewish Frontier*, LVII, no. 4 (586), July–August 1990, p. 26; Shulamit Nardi et al., 'Tributes to Ben Halpern', *Ibid.*, pp. 19–23, וראה גם: בונדי, השליח, עמ' 241. מינויו של הלפרן התאים למגמתו של סרני לסלק את שמואל צאהלר, מזכיר 'החלוץ' הקודם. צאהלר, בעבר חבר 'קבוצת דטרויט', שחזר לאמריקה לאחר שהות קצרה בארץ, שלט ב'החלוץ' ביד רמה במשך השנתיים שבהן לא היה באמריקה שליח. עם בואו של סרני התפתחו ביניהם חיכוכים. הדברים מופיעים במרומז בפרוטוקולים של מרכז 'החלוץ', וקיבלו אישור מבן הלפרן במכתב אליו שהוזכר לעיל. וראה גם: שלומית מירון וירמיהו בן־צבי, הימים הירוקים של חיינו: קטעי יומן דטרויט, טבת–אב התרפ"ז, רמת־יוחנן 1993, עמ' 3.

הנרדף ברייך השלישי. בהתאם לכך היה גם המסר האידיאי שונה מאוד מהגירסה ה'קלאסית' האירופית. לא המצוקה החומרית והאיום הפיסי על קיום היהודים כפרטים וכציבור, אלא שאלת קיומו כיהודי באמריקה צריכה לעמוד ביסוד ההכרעה החלוצית. היה זה דווקא הלפרן שסיפק את הניסוח העיוני לתפיסה הזאת במאמר פולמוסי חריף, שהתפרסם בפברואר 1937 בעיתון החלוץ, ובו ביטא מן הסתם לראשונה את משנתו הציונית המיוחדת, שבה דבק עוד שנים לאחר מכן. לאחר סקירה היסטוריוסופית מקיפה של מצוקת היהודי המתבולל ושורשי ההכרה הציונית, הביע הלפרן ביקורת קשה על תנועות הנוער למיניהן, שלדעתו אינן אמריקניות כלל אלא דפוסים אירופיים המביאים את הצעירים לחלוציות בדרך של אינדוקטרינציה דוגמטית ובידוד מסביבתם:

נערים המתחנכים באווירה המלאכותית של תנועות הנוער, עם ההתלהבויות הסינתטיות הנוצרות בעקבות השירים והריקודים ומחנות הקיץ, מהצופיות וההדרכה ואווירת הארוס המדוכא והמעודן, המרוכזת בסיסמאות נעלות של שחרור לאומי וצדק חברתי, מגיעים למצב של תמיכה הדדית מתוך עמדה חסרת אחריות של סנוביזם וקשיחות-לב לגבי העולם הסובב אותם. בכל יחסם לקרובים להם מחוץ לתנועה יש גימה של התנשאות חומלת (commiserating superiority). חוסר אחריות זה מתחבר עם חוסר מחשבה ההופך אותם לקנאים מהסוג הדוגמטי. הם בונים משנה של קשרים סבירים כביכול בין מצבים לבין מטרות סופיות, המוטלים בספק בעיני אלה שמחוץ לתנועה, ומעמידים אותם כעיקרי אמונה. בכך הם נתמכים על ידי קונסנסוס של הסכמה של חבריהם המקבלים את הדוגמות האלה גם מפני שחיש מהר הן נעשות לנימוק כדי להצדיק את זכות הקיום הנפרד של קבוצתם.⁴¹

יש בניתוח המבריק הזה, הכתוב בסגנון למדני-אקדמי והשזור הערות סרקסטיות, תרומה מעניינת לביקורת המתמשכת על האופי הבדלני והדוגמטי של תנועות הנוער, שאמנם מצליחות להכשיר חלוצים, אבל רק במסגרת מצומצמת וסלקטיבית שאינה מסוגלת לפרוץ אל ההמונים. ייתכן גם שכאן מובעים רגשותיו האישיים של הלפרן, איש פתוח ונעים הליכות אך ביישן במקצת, נוכח היחס המתנשא שלו זכה כנראה מחברי תנועות הנוער, ובמיוחד מאנשי השומר-הצעיר. מול חבר התנועה רדוד-המחשבה, הקנא ומחוסר-האחריות לגבי משפחתו וסביבתו, העמיד הלפרן דמות של חלוץ אמריקני 'אמיתי':

זהו סוג של אדם המתחנך על הדוגמה הציונית והרווי ניסיון יהודי. אבל הוא

41. B. Halpern, 'In Defense of the American Chalmutz', *Hechalutz*, V, no. 1 (February 1937), p. 28. A. Goren, 'Ben Halpern: "At the Home in Exile"', in: *The Other New York Jewish Intellectuals*, C.S. Kessner (ed.), New York-London 1994 (מאמר ממצה זה הגיע לידיי בזמן שחיבורי כבר היה בדפוס ועל כן נבצר ממני להתייחס אליו כאן, מעבר להפנייה - י"ר).

מופנם מדי ו'בטלן' מדי מכדי להצטרף לתנועה, ועל כן הדוגמות שלו מתנוונות בגלל חוסר שימוש. עם זאת הוא נשאר עם מטען גדול מכדי שיוכל לשוט בצורה חלקה ברדידות, שהיא האווירה היחידה שבה יכולה להתקיים אמריקה של מהגרים. על כן הוא נעשה למטרד הממשיך להזכיר למהגר שאבותיו היו קדושים וגיבורים ואילו הוא עצמו פשוט Allrightnik (מסתגל). אם הוא זוכה לאחריות בעוד מועד, הוא משתקע כמורה לעברית או כפונקציונר של ההסתדרות הציונית באמריקה (ZOA) - המקומות חסרי הדוגמה, הפינה הנידחת של המים העומדים והשקטים - ובא אל המנוחה והנחלה. אם הוא נוטה לקנאות, ילדיו ייהפכו לקנאים חסרי אחריות, ואחריותו לגביהם תוביל אותו לארץ-ישראל. אם הוא נעשה יותר מיושב וסובלני, ספקנותו האוניברסלית תאפשר לצאצאיו לפתח אותה ה'עם-ארציות' המאושרת שתקל על הסתגלותם החלקה לתוך אמריקה.

מאידך ייתכן שלמטרד המשונה הזה לא יהיו צאצאים. ללא תמיכה מכל תנועה שהיא, תחסר לו הקנאות ליהנות מהיותו מטרד, ובמוקדם או במאוחר הוא יגיע לארץ-ישראל.

לאנשים כאלה יש להקנות אחריות ולהוציא מהם את הבטלנות על ידי מהלומות ההכשרה. ההכשרה צריכה גם להבדיל ביניהם לבין אלה מבטלנינו המטילים על יהדותם את האשמה לאי-יכולתם למצוא פרנסה. שהות מה בהכשרה תרפא אותם מהביישנות ומן העכבות שהן בשורשי הבעיות שלהם - אלא אם מדובר בליקוי גופני - ותציל אותם מעלייה לארץ-ישראל. ברם המטרד האמיתי, שאינו מסוגל להיפטר ממטענו היהודי, אמנם יצא מההכשרה מפוכח, אך בלתי מתאים לאמריקה. הוא באמת החלוץ האמריקני בה"א הידיעה.

אפשר לשאול איך ייתכן שחלוץ זה הוא אמריקני, אם אינו מסוגל לחיות באמריקה. התשובה היא, שכל חלוץ הוא זה שאינו יכול לחיות בארצו. החלוץ האמריקני הוא אמריקני, כי אינו מסוגל לחיות באמריקה; לעומת זה שאינו מסוגל לחיות בפולין, הבלתי אחראי לעומת האחראי.

שנית, ניתן לשאול אם חלוץ יכול להיות אמריקני אם סבור הוא שהבעיה היהודית באמריקה זהה לזאת שבעולם הישן. נכון, הוא אינו יכול להיות כזה; והחלוץ הדוגמטי באמת אינו אמריקני. רק מי שהוא חלוץ מתוך הרגשה של אי-נוחות ללא דוגמות הוא אמריקני.⁴²

פירוש חדשני זה למונח 'חלוץ', שלמרות התיאור הכללי והמופשט נראה כמבוסס

42. שם, עמ' 28-29. בן הלפרן חזר על עמדה זאת במאמר שכתב ב-1959 לרגל מלאת 25 שנה לייסוד 'הבונים', אם כי טען ש'הבונים' ניצלה מהדוגמטיות של תנועות אחרות על ידי כך שהיא חינכה אמנם לעלייה, אבל בדרך של בחירה חופשית, שבאה לא רק כתוצאה של אינדוקטרינציה. B. Halpern, 'Habonim and American Zionism', A&B, pp. 247-251.

ומעוגן בתופעות מהחיים, מתאים יפה להלפרן ולאנשים מסוגו, אינדיווידואליסטים ואינטלקטואלים המתלבטים בזהותם היהודית והמטילים ספק באפשרות של חיים יהודיים באמריקה. בהקשר זה יש גם ראייה מקורית של ייעוד ההכשרה: לא רק כהכנה לחיי קיבוץ בארץ, אלא כעין מסננת, המנפֶּה וממיינת את האנשים העוברים בה בדרך של מין ריפוי בעיסוק, כאשר העבודה והחיים בצוותא מסייעים להם להגיע להכרעה – אמריקה או ארץ-ישראל – לא מתוך חולשה אלא מתוך הערכה כנה של מידת דביקותם בערכי היהדות ומתוך הכרה שאי-אפשר לחיות לפי הערכים האלה באמריקה. הייתה זאת קונסטרוקציה אידיאולוגית שהתאימה להפליא לאישיותו של בן הלפרן ולנסיון החיים שלו. והיא גם תאמה לסוג האנשים שאותם ביקש אנצו סרני ללכד כתבורה בתנועה החלוצית.

אילו היה סרני מצליח לתרגם את הרעיון הזה למציאות, חודר אל חוגים של צעירים בעלי שורשים יהודיים והשכלה אמריקנית ומחוץ למסגרות הסגורות של תנועות הנוער, מעורר בהם את הרצון להגשמה חלוצית כדרך של חיים יהודיים שלמים ומעלה אותם ארצה, היה ללא ספק תורם תרומה חשובה לקידום 'החלוץ' באמריקה ולחיזוק המחנה הפועלי בארץ. אך לא כך התפתחו העניינים. הודות לקסמו האישי ולאינטלקט המרשים שלו הצליח אמנם סרני לאסוף סביבו חוג של מעריצים, שרבים מהם באו אליו כפרטים. גם חברים מרכזיים בנוער-פועלי-ציון היו מקורבים אליו, ביניהם סעדיה גלב וג'ו קריידן, שליווה את סרני בסירוריו ואף גר בדירת-הקומונה המשפחתית בריוורסייד-דרייב מס' 900.⁴³ ייתכן שכאן יכולה להיות התחלה של תנועה חלוצית מסוג אחר, קיצור הדרך הארוכה והקשה של חינוך ילדים בתנועת הנוער. ברם הקונספציה הזאת בעצם לא זכתה אף פעם לעמוד במבחן של מעשה מתמיד וממושך. שליחותו של סרני נמשכה רק קצת מעל שנה ונקטעה בגלל סיבות שונות. במאי 1937 הוא יצא את אמריקה. חוג מעריציו התפורר חיש מהר, ו'החלוץ' חזר להיות ארגון-גג שטיפל בעניינים המעשיים של הכש ועלייה. רוב חבריו היו יוצאי תנועות הנוער: נוער-פועלי-ציון, 'הבונים' וגורדוניה, היות שהשומר-הצעיר פרש עקב תביעה שהוועד הפועל יממן שליח מטעמו.⁴⁴

43. עדויות יוסף (ג'ו) קריידן וסעדיה גלב, וראה גם: רות בונדי, השליח, עמ' 230–231; Ben Simcha [=Saadia Gelb], 'Seder Diary', *Furrows*, Vol. II, No. 6 (April 1944), pp. 11–12. חובה נעימה היא להודות כאן לסעדיה גלב על הערותיו המאלפות למאמר זה. האחריות לטעויות היא, כמובן, אך ורק שלי.

44. על פרישת השומר-הצעיר מ'החלוץ' עקב סכסוך עם סרני ראה מכתב בן-ציון (בני) אפלבוים (לאחר מכן אילן), 'החלוץ' ניו-יורק, אל הוועד הפועל, תל-אביב, 6.12.1937, אה"ע 1417/208IV.

על הסיבות לסיום שליחותו של א' סרני ראה בונדי, השליח, עמ' 248–254 וההערה בעמ' 426; כמו כן הפרוטוקולים של מרכז 'החלוץ' ושל ההנהגה הארצית (National Executive) של נוער-פועלי-ציון בניו-יורק, וגם התכתבות סרני ואחרים עם המוסדות בארץ. כסיבה עיקרית מוזכר, כאמור, העימות עם השומר-הצעיר, במיוחד סביב הדרישה לשליח מטעם תנועה זו ל'החלוץ'. כמו כן מוזכרות בעיות כספיות וגם אי-שביעות הרצון של

הישגיו של סרני היו דווקא בפועל בקרב תנועות הנוער, פעילות שהייתה כזכור שולית בעיניו. באמצעות חברי 'הבונים' ונוער-פועלי-ציון שנשארו נאמנים לרעיון גם אחרי עזיבתו, הוא תרם רבות להעמקת הזיקה להגשמה החלוצית והניח את היסודות להתארגנות קיבוץ-עלייה חדש. מפעל חשוב היה רכישת חוות-ההכשרה בקרים-רידג', בדרומה של מדינת ניו-ג'רסי. הייתה זאת למעשה חוות-ההכשרה הקבועה הראשונה, לאחר שעד אז נאלצו החלוצים לנדוד מחווה שכורה אחת לאחרת. קביעות המשק והאחריות לפיתוחו הוסיפו אתגר ותרמו ליציבות החברתית. עבור חברי 'הבונים' הפכה החווה למרכז תנועתי חי ותוסס, שבו התקיימו מחנות-עבודה, כנסים, סמינרים וועידות.⁴⁵

ההנהגה הפוליטית בארץ מהחיבור של סרני על היחסים בין יהודים והערבים (E. Sereni, R. E. Asheri [eds.], *Jews and Arabs in Palestine: Studies in a National and Colonial Problem*, New York 1936). ברם נראה שאין די בטענות אלה כדי להסביר את ההחלטה של סרני לסיים את שליחותו. כזכור, העלו אנשי השומר-הצעיר בוועד הפועל את התביעה לשליח מטעמם עוד בזמן אישור שליחותו של גלילי (ראה לעיל, הערה 26). יש להניח שסרני ידע זאת ואף הסכים לכך בראשית שליחותו, ורק כעבור זמן מה התכחש להסכמה זאת. יתר על כן, המקורות מעידים שעוד לפני שליחותו של סרני הייתה כוונה לשלוח לאמריקה גם את א' (לסיה) גלילי לשליחות נוספת. סרני עצמו הזכיר זאת במכתבו לאליעזר ליבנה (ראה לעיל, הערה 36) והביע את תדהמתו מכך שגלילי נשלח לאנגליה. לאור העמדה הזאת של סרני, אין היגיון בטענותיו המאוחרות שאין עבודה לשני שליחים. במה שנוגע לרוגז על חיבורו בשאלה הערבית, הנהגת מפא"י לא הצרה את צעדיו בשל כך, לא בזמן שהותו באמריקה וגם לא לאחר שובו. גם הטענות על המצב הכספי הקשה אינן כה חד-משמעיות. במכתבו הנ"ל אל ליבנה טוען סרני ש'אין קושי בסידורם הכספי' של מועמדים נוספים לשליחות. ייתכן שהיו אמנם בעיות, כתוצאה מהמדיניות ה'הרפתקנית' של סרני בענייני כספים, ובמיוחד במה שנוגע לתשלומי חובות, אך נראה שהמצב לא היה נואש כפי שתואר, מה גם שלרשותו עמדו מקורות אישיים שעליהם יכול היה לסמוך. אפשר גם לשאול, מדוע לא התחלף סרני בתפקידים עם בן-ציון אפלכאום, שממילא החליף אותו כשליח 'החלוץ', ועל ידי כך יכול היה להמשיך במסגרת נוער-פועלי-ציון ותנועת העבודה הציונית ללא הטרדות מצד השומר-הצעיר. נראה על כן שהסיבה האמיתית להחלטתו לסיים את שליחותו מורכבת יותר. ניתן אולי לקבל רמז מהמכתב מנובמבר 1936, שכבר צוטט לעיל, בו כתב, ש'לקיום תנועה של סתם-חלוצים בזמן הקרוב אין תקווה. אני חושב גם כן שאין לזה צורך רב כאן ובהשקעת הכוחות הנחוצים להשגת דבר-מה בשטח זה ...'. ובהמשך: '... לי יש הרגשה לעתים קרובות שגם שליח אחד יותר מדי. ... העובדה בעינה עומדת שבהחלוץ, אם להבין את ארגונו כהבנתנו במקומות אחרים, אין מקום לתוספת שליחים. במובן זה אם בראשית היותי כאן חשבתי קצת אחרת ותארתי לעצמי שיהיה מקום לאיזו שהיא תנועה של סתם-חלוצים אשר תוכל למלא בזמן קצר את שורות החלוץ, כרגע ברור לי בהחלט שאין הדבר כך'. ראה לעיל, הערה 37. והשווה בעניין זה: בונדי, השליח, עמ' 253.

45. על רכישת חוות-ההכשרה בקרים-רידג' ראה שטר חוב: Ben Halpern (Promissory note) and Jack Rycus (Secretary), Hechalutz Organization of America, to Enzo Sereni, \$250.—, Dec. 1. 1936. השטר המקורי נמצא בארכיון כפר בלום. פרופ' בן הלפרן, שלו הראיתי תצלום של השטר כשנפגשנו בירושלים בדצמבר 1986, אישר בפניי ששטר זה היה עבור התשלום הראשון לרכישת החווה. על תפקיד החווה כמרכז תנועתי

סרני היה מעין כוכב שביט שהאיר למשך זמן קצר את השמים הקודרים של הנוף החלוצי האמריקני. עם המציאות ששררה אחרי חזרתו ארצה נאלץ להתמודד בן-ציון (בני) אפלבאום (לאחר מכן אילן), בעצמו יוצא נוער-פועל-ציון באמריקה, שעלה ארצה בשנת 1932 והצטרף לקיבוץ אפיקים. בשנת 1936 נשלח כשליח הראשון ל'הבונים', ועם עזיבתו של סרני עבר ל'החלוץ'.

בסוף 1937 התקיימה בקרים-רידג' פגישה שבה השתתפו כחמישים חברי 'החלוץ', מההכשרה ומהסביבה. את ארץ-ישראל ייצגו בני אפלבאום וצפורה בת-עמי, חברת קבוצת רמת-דוד, שלמדה במכללה סמוכה וגרה בחווה. נכח בפגישה גם ברל כצנלסון, אם כי לא השתתף בדיונים. לפי דיווחו של בני נערכה הפגישה בסימן של ייאוש לגבי עתידו של 'החלוץ' באמריקה. העלייה צומצמה לממדים מזעריים כאשר בשנת 1937-1938 נמסרו בכל 'שדיול' חצי-שנתי רק כחמישה סרטיפיקטים לתנועות של ארץ-ישראל העובדת, שהתחלקו בין 'החלוץ' לבין השומר-הצעיר. חלוצים רבים, שסיימו שנתיים של הכשרה וחיכו לשווא לתורם, התייאשו וחזרו לחיים האמריקניים, שהתחילו להתאושש ממצוקת השפל הגדול. הרתיעו גם מאורעות הדמים בארץ, כפי שהרתיעו אפילו נוער יהודי באירופה מוכת-הרדיפות. אך יותר מכל גרם לדמורליזציה כשלון הקליטה של רוב החלוצים שעלו בשנים הקודמות. כדברי בני אפלבאום:

חזרתם של עולים אמריקנים גרמה להרס נפשי כביר בתוך שורות 'החלוץ' - מבוכה ופחד. לפני כמה שנים שררה ב'החלוץ' פה אידיאליזציה של החיים בקיבוץ. ועכשיו - פחד מוגזם ממה שצפוי לחלוץ בעלייתו. את עניין קליטת העלייה האמריקנית עוד לא פתרנו, וצריכים בארץ לעיין בשאלה כאובה וגורלית זו ביתר תשומת לב.⁴⁶

במיוחד העיקה ההתפוררות בתוך שנה של קבוצה בת 41 איש, שעלתה בסוף 1935 וראשית 1936 והתיישבה בנען.⁴⁷ כתוצאה מהמשבר עזבו את 'החלוץ' שוב כמעט כל הבודדים ונשארו רק יוצאי תנועות הנוער. 120 החברים היו פזורים בכל רחבי

ראה: N. Guttman, 'Hechalutz in America', A&B, p. 29; Fishkoff, 'The Shtetl in Redneckville', pp. 12-14. פרטים נוספים בפרוטוקולים של מרכז 'החלוץ', מרכז נוער-פועל-ציון, ובפרסומים אחרים של 'הבונים' ו'החלוץ'. טענת יוסף יזרעאלי בספרו, שהחווה נרכשה בימי שליחותו, היא מוטעית. ככל הנראה נתערבבו בזכרוננו של יזרעאלי רכישת קרים-רידג' עם רכישת החווה בהייטסטאון (שנמסרה לשומר-הצעיר), שבוצעה באמת ב-1940, בזמן שליחותו של יזרעאלי. יי יזרעאלי, בשליחות בטחונית, עמ' 30.

46. בן-ציון אפלבאום, 'החלוץ' ניו-יורק, אל הוועד הפועל, תל-אביב, 6.12.1937, אה"ע 1417/208IV. דברים דומים בשני מכתבים של אפלבאום אל אליק [שומרוני], ללא תאריך [1938]: אק"מ, מח' חו"ל מילואים (הועבר מארכיון אפיקים), מיכל 7, תיק 5. להערכת הסיבות לכשלון העלייה הזאת ראה: רימר, הציונות, טז, עמ' 119-140. וראה גם דברי ב' אפלבאום המצוטטים להלן, הערה 54.

47. רימר, הציונות, טז, עמ' 127, 133.

אמריקה, כאשר רק שלושה סניפים – ניו-יורק, בלטימור ושיקגו – מנהלים פעילות סדירה. גם הגופים הציוניים של המבוגרים, כולל תנועת העבודה הציונית, הגבירו את הסתייגותם מ'החלוץ' כ'דבר שמצטערים על לידתו'. אך בני לא נכנע. לפי דעתו 'כדאי להשקיע כוחות להמשך, כי בלעדי "החלוץ" אפילו בממדים קטנים מאוד, לא תתואר תנועת נוער ציונית פעילה ראויה לשמה'. ועם זאת, 'ל"החלוץ" פה יש זכות לחיות רק אם הוא מורכב מחומר מובחר מאוד, שהכרתו החלוצית נובעת משורשים עמוקים בתרבות היהודית, שטופחו או במוסדות חינוכיים עבריים או בתנועות הנוער'.⁴⁸

גם נוער-פועלי-ציון נפגע עקב המשבר. מספר הקבוצות של השכבה הבוגרת, ה'יוגנט' (נוער), ירד מ-36 במארס 1936 ל-29 בינואר 1938. הירידה במספר החברים הייתה דרסטית עוד יותר: מ-460 במארס 1936 ל-296 במארס 1938! לא הייתה זאת תמונה מעודדת כלל. בישיבת ההנהגה הארצית דובר על קשר רופף בין הלשכה בניו-יורק לבין המרכזים האחרים, על תשלומי מס בלתי-מסודרים, ועל חוסר תגובה לפניות.⁴⁹

בכל זאת נראה שחברי תנועת הנוער נפגעו מכשלון העלייה פחות מאשר הבודדים. תרמו לכך גם חלק מהחוזרים, שעודדו את חבריהם לנסות את מזלם ולעלות, למרות כשלונם האישי. חלקם אף עלו שוב, אחרי שהשלימו את השכלתם ורכשו מקצוע.⁵⁰ עבור חברי התנועה היה זה ניסיון קשה, אבל הם הצליחו לעמוד בו ואף להתגבר. העלייה נמשכה למרות הכל, וקבוצה חדשה הגיעה לרמת-דוד ב-1938.⁵¹ בחוות ההכשרה היו בחורף 1937 22 חברים, רובם מעל שנתיים, ולדברי בני אפלבאום, 'עוד לא ראיתי באמריקה קבוצה כה אחראית, רצינית ומוכשרת'.⁵² 25

48. אפלבאום אל הועה"פ, 6.12.1937 (לעיל, הערה 46).

49. הנתונים על פי דו"חות בפרוטוקולים של ישיבות ההנהגה הארצית, 11.1.1938, 8.1.1939, 6.6.1939, ודו"ח ההנהגה לוועידה הארצית באפריל 1938. דו"חות אלה כללו, מלבד נתונים מעודכנים, גם חומר השוואתי של שנים קודמות. על פי הדו"ח מה-11.1.1938 היה מספר חברי ה'יוגנט' בסוף דצמבר נמוך אף יותר מהמספר שנמסר לוועידה: 272 לעומת 296. עם זאת נמסר בדו"ח לוועידה שבסוף דצמבר 1937 היו 38 קבוצות של 'יוגנט', לעומת 29 קבוצות לאותו תאריך על פי הדו"ח מה-11.1.1938. יתכן שהסיבה בטעות דפוס או בהתרחשות בהעתקת הנתונים. בכל אופן כל הדו"חות מצביעים על ירידה במספר חברי ה'יוגנט' בראשית 1938. משמעותיים כאן דברי עקיבא סקידל, שציין עקב הגשת הדו"ח ב-11.1.1938, שבו בזמן שחברי ה'יוגנט' עזבו את התנועה או הצטרפו למפלגה עם התבגרותם, לא אירע תהליך מקביל של העברת חברי שכבת הביניים ('בונים') אל ה'יוגנט'.

50. עדות ג'ו קריידן, 25.2.1985. בשיחותיי עם יוצאי התנועה פגשתי לא מעטים שעברו מסלול זה של ירידה לצורך עלייה.

51. בן-ציון אפלבאום, 'החלוץ' ניו-יורק, אל אליק [שומרני] (לעיל, הערה 46). במכתב זה טען אפלבאום, שקבוצה זו הייתה מיועדת לאפיקים, ועברה לרמת-דוד בגלל סידורי קליטה לקויים.

52. בן-ציון אפלבאום, 'החלוץ' ניו-יורק, אל הועה"פ, 6.12.1937 (לעיל, הערה 46).

חברים נוספים סיימו הכשרה של שנה ואושרו לעלייה. כשלון העליות הקודמות הביא את החברים לחשבון נפש רציני, מתוך רצון לא לחזור על שגיאות העבר. גורם מעודד הייתה התפתחות השכבות הצעירות המאורגנות בתנועת 'הבונים', שמספר קבוצותיה גדל מ-65 ב-1936 ל-101 ב-1937, ושראשוני חבריה נכנסו ל'חלוץ' בשנת 1938.⁵³ הלך והתחזק גם הגרעין של פעילים בעלי השכלה עברית וזיקה ארץ-ישראלית, ביניהם עקיבא סקידל, ליאון (ארי) לשנר ודוד ברסלאו, שנכנסו להנהגה הארצית ליד סעדיה גלב, נחום גוטמן ומשה כהן. חיזוק נוסף לזרם החלוצי קיבל נוער-פועלי-ציון על ידי האיחוד עם גורדוניה ב-1938.

בני אפלבאום ראה את תפקידו בחיזוק רוחם של חברי התנועה לרגל המשברים הקשים. בדבריו ובכתביו ניסה להכין אותם להתמודדות עם המציאות הארץ-ישראלית ולהקנות להם גישה מציאותית, לעומת תפיסות הרפתקניות ורומנטיות שהיו נפוצות לפני כן ושגרמו לאכזבות כה קשות. כסיבה עיקרית לכשלונות הקליטה ראה את אי-היכולת לעמוד בלחצים הפיסיים והפסיכולוגיים הנלווים להסתגלות לחיי קיבוץ. כדבריו:

אין בפי מלים היכולות לבטא בצורה קולעת את המתח הנפשי המיוחד והייסורים העוברים על החלוץ בזמן המהפכה המתחוללת בתפיסות היסוד שאותן הוא מביא מהגולה. ... אני רוצה שתדעו את הצפוי לכם ושתשנסו מותניכם בהתאם. ... אני מקווה שתבינו מתיאורי מדוע חלוצים אמריקנים מתקשים להסתגל לחיים – מדוע כה רבים חזרו כאשר הם מאוכזבים, כי הקיבוץ לא הרטיט את לבם ולא סיפק להם את השלמות שביקשו. לא ארץ-ישראל היא שהכויבה אותם, אלא הם אלה שהכויבו את ארץ-ישראל.⁵⁴

בני דאג להעברת המסר של ארץ-ישראל העובדת בין היתר על ידי פרסום באנגלית של החיבור במבחן מאת ברל כצנלסון. בדרך זאת ניסה להעמיד את הקונסטרוקטיביזם הארץ-ישראלי במקום האידיאולוגיה הסוציאליסטית, התלושה מהמציאות בארץ, בעולם היהודי ובכלל. אבל שליחותו הסתיימה בסתיו 1938, ולמרות תחנוניו לא הצליחו המוסדות לגייס לו מחליף. כך שוב נשארו גם 'החלוץ' וגם 'הבונים' ללא שליח במשך כמעט שנה שלמה.⁵⁵

53. בן-ציון אפלבאום לאליק [שומרוני], ללא תאריך [1938] (מכתב שלישי), אק"מ; *Zionist Pioneer Youth Habonim – Young Poale Zion Alliance, Ichud Convention Report*, Chicago Ill., 20–23.4.1938

54. 'The Chapter We are Writing', in: Shirley Lashner-Spira (ed.), *An American Soldier/Pioneer in Israel*, New York 1978, pp. 26–27 המקור: *The American Chalutz*, Alot, Habonim Kvutzat Aliya, Sept. 1944

55. מכתבי בני [אפלבאום] לאליק [שומרוני] [1938], ראה לעיל, הערה 46. באחד המכתבים הוא כותב, שלא ברור אם יהיה במחנות הקיץ, כך שייתכן שלפחות בחלק ממחנות הקיץ לא ביקר שליח במשך שנתיים! רברי סיכום והערכה לשליחותו של ב' אפלבאום ראה: *Zionist Pioneer Youth Habonim – Young Poale Zion Alliance, Ichud Convention Report*, Chicago Ill. 20–23.4.1938, p. 25

בנסיבות אלה התעודדו החוגים הנאמנים לדרך המסורתית של ה'יוגנט', ושוב נשמעו ברמה ערעורים על מרכזיותה של החלוציות כמשימה תנועתית. בספטמבר 1938, כאשר ההנהגה הארצית דנה במועמדותו של יוסף יזרעאלי מאפיקים לשליחות ונאמר שהמועמד אינו שולט היטב באנגלית, הציע יעקב כצמן לדחות הבאת שליח לשנה הבאה, 'כדי להפחית את האידוקטרינציה של תנועתנו לקראת חלוציות'.⁵⁶ יתר על כן, נשמעו גם תביעות לפתח דרכים של הגשמה חלוצית באמריקה כאלטרנטיבה לעלייה לארץ-ישראל.

דובר מובהק למען האנטיתזה החלוצית בשנים אלה היה הרמן (חיים) פינקל, מבין פעיליה המרכזיים של התנועה בשיקגו. פינקל, שהיה בעל חינוך יהודי שורשי, דבק אז בעמדות סוציאליסטיות עקביות, כולל הפציפיזם המסורתי של נוער-פועלי-ציון. כסטודנט באוניברסיטת אילינוי גר בתנאי 'קופה' (שיתוף) עם סטודנטים אחרים יוצאי התנועה. חבורה זאת הייתה פעילה בזירה האמריקנית 'המתקדמת', וב-1939 סייעה לאיגוד המקצועי 'לארגן' פועלים במפעל לייצור כפפות בעיירה אורבנה הסמוכה.⁵⁷ כעבור שנה התפלמס פינקל עם ההנהגה הארצית של נוער-פועלי-ציון בגלל החלטתה להחרים את ועידת 'ועדת הנוער נגד מלחמה' (Youth Committee Against War), שם-כיסוי להתארגנות קומוניסטית שעדיין פעלה לפי הקו האנטי-מלחמתי של ברית-המועצות בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. פינקל אף השתתף בוועידה זאת, אם כי לא כנציג נוער-פועלי-ציון אלא כנציג תא 'ועדת הנוער נגד מלחמה' באוניברסיטה שלו. הוא חייב את השתתפות התנועה בוועדה, בטענה שזאת המסגרת היחידה הנלחמת גם למען הישארות אמריקה מחוץ למאבק המזויין וגם נגד כוחות הריאקציה והאנטישמיות.⁵⁸

פינקל לא הסתפק בתביעה שהתנועה תפעל בזירה האמריקנית, אלא פיתח גם אידיאולוגיה של הגשמה חלוצית באמריקה. במאמר בשם 'חלוצים של גלות', שיצא לאור באפריל 1939, קרא להצבת משימות באמריקה בנוסף לארץ-ישראל. לפי דעתו, הדרך להגשמה בארץ פתוחה רק למעטים, לא רק בגלל קשיי הקליטה, אלא גם בגלל צמצום העלייה והקצבת סרטיפיקטים ספורים בלבד לחלוצים מאמריקה. לרוב הגדול שיישאר, התנועה למעשה אינה מציעה דבר, מלבד השתלבות בפעילות הציונית הרגילה. לכן יש לחפש עבורם דרכים לתמורה יסודית באורח החיים כיהודים וכסוציאליסטים: במבנה התעסוקתי, בחברה ובתרבות. באמריקה, להבדיל מאירופה, הדבר אפשרי, ועל כן מציע פינקל כמשימה תנועתית הקמת יישובים שיתופיים גם

⁵⁶ Chaver Katzman suggested that unless a completely suitable candidate is available, it may be advisable to have no shaliach the coming year, in order to lessen the chaltz indoctrination of our movement' פרוטוקל ישיבת ההנהגה הארצית, 19.9.1938.

⁵⁷ פרוטוקול ישיבת ההנהגה הארצית, 16.5.1939.

⁵⁸ H. Finkel, 'A Matter of Opinion – On the Youth Committee Against War', *News and Views* [=N&V], IV, no. 11 (4.4.1940), pp. 11–12.

שם. מובן שהדברים עוררו ויכוח ציבורי, שבו נשמעו, לצד הביקורת, גם דברי תמיכה.⁵⁹

פיתוח נוסף של עמדתו הציג פינקל בדצמבר 1940, במאמר פרוגרמטי בבטאון התנועה, ערב ועידת נוער פועלי-ציון בסינסינטי. דבריו מצטיינים בהיגיון פנימי, בהערכה ריאליסטית של הנסיבות, וגם בביסוס רעיוני מוצק. כנקודת מוצא טען פינקל, שמוטל על התנועה להיענות לשאיפות חבריה הרבים המחפשים אורח חיים בעל משמעות באמריקה. לשם כך יש צורך בשידוד מערכות רעיוני, מתוך התמקדות בבעיות העומדות על הפרק: גם אלה הניצבות בפני כלל הצעירים היהודים כתוצאה מנסיבות אובייקטיביות, וגם אלה המיוחדות לחברי התנועה והנובעות מהשקפת העולם המיוחדת שלהם. מתוך ניתוח הסכנות האורבות לקיום היהודי מבחינה כלכלית, משפטית ותרבותית, כפרטים וכציבור, באמריקה ובעולם כולו, מסיק פינקל, שעל הנוער מוטלת האחריות לפעול למען הישרדות האומה והתחדשותה, 'לא רק כמגיני היהדות אלא גם כיוצריה'. יתר על כן, כסוציאליסטים שומה על החברים לחפש דרכים להשתתפות במאבק למען הצדק החברתי, לא רק כאידיאל מופשט, אלא תוך מחויבות אישית. מחויבות זו תתבטא במעורבות פעילה בתנועה הסוציאליסטית ובניסיון ולחיות חיים פרודוקטיביים, המבוססים על אי-ניצול הזולת, ותמצא את ביטויה המושלם בהקמת יישובים שיתופיים.

בעיני פינקל הסיבה לכשלון התנועה להמשיך ולהיות גורם בעל משמעות עבור חבריה המתבגרים נעוצה בעקרון-היסוד של שלילת הגלות, המתייחס לתפוצה לכעין 'פרה חולבת, שממנה ניתן להפיק באופן מתמיד משאבים חומריים והשפעה פוליטית'. יש להכיר בעובדה שלקיום הקהילה היהודית באמריקה חשיבות מכרעת לקיום היהודי בכל רחבי תבל, כולל היישוב בארץ-ישראל. אסור להמשיך ולהתייחס אל יהדות אמריקה 'כאל הדוד העשיר שחולניותו אינה מעניינת את קרוביו כל זמן שהוא ממשיך לשלם, אלא יש לחזק אותו מבפנים, כדי שיוכל להמשיך להתקיים וגם לקיים את אלה התלויים בו'. על כן יש להירתם למאבק משותף למען הצלת יהדות אמריקה – להתחדשותה התרבותית, החברתית והכלכלית. ומשום כך על התנועה להרחיב את מושג החלוציות, כדי לכלול את החיים היהודיים בכל היבטיהם, למען שיקום העם על פי עקרונות פועלי-ציון.⁶⁰

נראה שכאן אחד הנסיונות המעמיקים והרציניים להציג את בעיית ההגשמה תוך השלכת האידאולוגיה הציונית-סוציאליסטית על המציאות היהודית באמריקה ועל שאלת הקיום היהודי בכלל. מובן שהיה אפשר לסתור את הדברים ולהצביע על החולשות שבתוכנית המוצעת, שהן פחות בניתוח המצב הקיים מאשר במעשיות

59. H. Finkel, 'Galut Chalutzim', *N&V*, IV, no. 17 (April 1939); 'Galut Chalutzim – the Reactions', *Ibid.*, no. 18 (8.5.1939), pp. 9–12

60. Idem, 'Wanted – A Program for America', *N&V*, VI, no. 6 (26.12.1940), p. 4
פינקל אינו רשום בין צירי הוועידה; כנראה השתתף כמשקיף. רשימה מנוגדת לעמדתו ראה: 4, p. 'Upstream', *N&V*, IV, no. 9 (8.3.1941), [אהרון רמז=Zimron]

הפתרונות המוצעים. עם זאת אין לזלזל באתגר שהוצב כאן ובאמיתות הבעיות שהוצגו. באין בידינו פרוטוקול של דיוני הוועידה לא ברור באיזו מידה הייתה בה התייחסות לדברי פינקל. ועידת סינסינטי ידועה בעיקר כשלב סופי וכנקודת סיום של תהליך הפיכת נוער-פועל-ציון ממשמרת צעירה של מפלגה לתנועת נוער, כאשר השם 'הבונים', שעד אז כלל כזכור רק את השכבות הצעירות, כולל גם את השכבה הבוגרת. עם שינוי המבנה הארגוני התחזקה גם המגמה החלוצית, אם כי לא עד כדי ביטול הדיכוטומיה במטרות התנועה. בחוקה החדשה אמנם אושרה ההגשמה החלוצית שוב כמשימה המרכזית, אבל ניתנה הכרה גם ל'הכנת צעירים יהודים להשתתפות פעילה בחיי הקהילה היהודית באמריקה'.⁶¹ לא היה זה שידוד מערכות, כפי שדרש פינקל, אבל נראה שבכל זאת הייתה בכך התייחסות למצב שאותו תיאר. גם השליחים מהארץ, עם כל רצונם לעשות נפשות לעניין החלוצי, הכירו במציאות. וכך כתב יוסף יזרעאלי במארס 1940, חודשים מספר אחרי בואו לאמריקה:

תמיד הייתי בין האומרים שתנועת הנוער בגולה צריכה להיות חלוצית במאה אחוז. כך חשבתי במשך כל שנות עבודתנו באירופה. ונדמה לי, כי הצלחנו דוקא בדרך זאת יותר מאשר בדרך אחרת. אולם, עם בואי לאמריקה, שיניתי את דעתי זאת ושמח אני שאין זה רק שינוי אצלי אלא משותף לכל השליחים מהארץ הפועלים באמריקה. כאן מוכרחה התנועה להיות בנויה אחרת. עליה לשתף בתוכה גם חברים, אשר ישארו בגולה ויהיו מסוגלים לשאת את תפקידם גם כאן. יתכן שבתוקף המציאות כאן, נשנה עוד הרבה עמדות, אך זו לא תשתנה במשך הרבה שנים.⁶²

פינקל המשיך להיאבק על דעותיו, ובפברואר 1942 פרסם תמצית אנגלית של מאמר מאת סופר עברי מבלגיה, שקודם הופיע באידישער קעמפער. המאמר דן בדרכים להנחיל לדור היהודי הצעיר באמריקה חוסן רוחני וביטחון כלכלי, כאשר תפקידה של ארץ-ישראל הוא לשמש 'כוח מדריך רוחני וחברתי'.

היא [הארץ] יכולה לספק לנו את הדגמים לשיקום כלכלי ותרבותי. הקבוצה

61. החלטות הוועידה התומכות בחלוציות: 'Resolutions Adopted at the 16th Convention of Habonim', #4.9, in: *Summary of Proceedings of the 16th National Convention*, 'Habonim Labor Zionist Youth', in: *Organizational Bulletin*, no. 6 (16.1.1941) באותה חוברת גם רשימת הצירים. על הדגשת מרכזיותה של החלוציות יחד עם הכרה בפעילות באמריקה, ראה: 'Habonim Constitution, Adopted at the 16th National Convention, Dec. 29, 1940', Article III, # 2,6, Ibid., p. 21; cf. A&B, p. 37

62. יוסף יזרעאלי, ניו-יורק, אל חברי קיבוץ אנגלו-בלטי, בנימינה 1.3.1940. פורסם בעלון בקיבוצנו, נמצא בארכיון כפר בלום, מיכל ט'. העתק של המכתב המקורי נתקבל לאחרונה בא"ט. והשווה דברי י' יזרעאלי, A&B, עמ' 56. שלום וורם, במאמר שהופיע בגיליון שבו פרסם פינקל את דבריו, הביע תמיכה בתוכנית לפרודוקטיביזציה של החברים שיישארו באמריקה. Sh. Wurm, 'Let Us Be Consistent', N&V, VI, no. 6 (26.12.1940), p. 4

[הקיבוץ] ורעיונות החלוץ היו צריכים לצאת מעבר לגבולות של ארץ-ישראל, ולשמש, בצורות ממותנות, לרענון החיים היהודיים בגלות. מהם נוכל ללמוד לא רק את הדרך לחקלאות, לשיתוף ולחיים יהודיים יותר יצרניים, אלא נוכל גם לרכוש לעצמנו את עיקשותם ודבקותם במטרה, שבהן עלינו להתחסן.

בסוף המאמר, שהיה משובץ בפסוקים מפרקי אבות, הציע פינקל לנוער היהודי לקום ולהתארגן כתנועה גדולה במטרה להגשים את הרעיונות האלה.⁶³ הנושא עלה שוב בדיוני הוועידה הארצית הי"ז בדצמבר 1942, כאשר בעת הוויכוח על החלוציות והתביעה לחזק את קיבוצי העלייה ולהיערך לעלייה גדולה מיד לאחר המלחמה, נאמר גם ש'החברים שאינם שוקלים עלייה ארצה חושבים על מעשים חלוציים בגלות'.⁶⁴ אחרי הוועידה הצטרף לוויכוח בן הלפרן, שעלה ארצה ב-1939, חזר ממנה ב-1940 עקב בעיות בריאות, ומ-1943 היה העורך-המנהל של ה-*Jewish Frontier*. במאמר בשם 'בבית בגלות', שהתפרסם ב-*Furrows*, בטאון 'הבונים', בגיליון של ינואר 1943, חזר על עמדותיו לגבי חוסר אפשרות של קיום אורח חיים יהודי נורמלי בגלות. החיבור עורר דין ודברים ממושך על דפי כתב-העת, ובין משתתפיו היה גם ח' פינקל. הלפרן סיכם את הדיון באפריל 1944 ברשימה בשם 'גבולות הגלות', שבה דחה טענות על נאמנות כפולה בהסתמכו על ברנדייס וקרא לעליית חלוצים מאמריקה כמעשה שליחות, בעקבות הסופר הסלובני (או יוגוסלבי) אדמיק (Louis Adamic), שבספרו *Two-Way Passage* קרא למהגרים לחזור מאמריקה למולדתם הישנה, כדי להביא לה את ערכי החופש והדמוקרטיה.⁶⁵ כאן מתווסף אצל הלפרן מוטיב חדש, אם כי לא שכיח באתוס החלוצי: תרומה אמריקנית מיוחדת לבניין הארץ. רעיון ההגשמה החלוצית באמריקה המשיך לחיות ולהתקיים כחלק אינטגרלי של האידאולוגיה של 'הבונים', ואפשר לראות אותו כחלק מהתופעה הכללית של

63. H. Finkel, 'Can the Youth Problem be Solved?', *N&V*, VII, no. 6 (13.2.1942), p. 2.

64. *Summary of Proceedings of the 17th National Convention*, Cream Ridge, NJ, 26.12.1942–1.1.1943, p. 17. בחוברת אין רשימת צירים, אך ברשימת המקומות המיוצגים מופיעה אורבנה, אילינוי. היה זה כנראה פינקל או אחד מחבריו. שם, עמ' 2. בשנים אלה פעל פינקל כ'מארגן' (Organizer) מטעם התנועה בעיר סנט לואיס, כמו כן היה ראש מחנה קיץ. מכתב ד' ברסלאו אל יהודה רימר, 22.6.1993, פרוטוקול מרכז 'הבונים', 17.3.1942.

65. B. Halpern, 'At Home in Exile', *Furrows*, I, no. 3 (January 1943), p. 6; L. Lashner, Ch. Finkel, 'Home and Exile (Letters to the Editor)', *Ibid.*, no. 5 (March 1943), pp. 1, 29; E. Kohn, 'Is it Our Duty to Remain Maladjusted?', *Ibid.*, pp. 13–17; B. Halpern, 'How to Observe the Commandment of Exile', *Ibid.*, pp. 18–20; E.I. Parsons, 'Further Comment on Diaspora Maladjustment', *Ibid.*, no. 6 (April 1943), pp. 1, 31; B. Halpern, 'Boundaries of Exile', *Ibid.*, II, no. 6 (April 1944), pp. 13–16.

האמריקניזציה של הציונות על ידי השימוש בתרבות של ארץ-ישראל החדשה ובמיוחד של ארץ-ישראל העובדת, לשם חיזוק הזהות היהודית בתפוצה, שעליה עמדנו לעיל.⁶⁶ לפיכך הייתה בהדגשת העברית ובאימוץ השירים והריקודים הישראליים על ידי נוער יהודי באמריקה לא רק התקרבות למולדת העתיקה, אלא גם התרחקות מהמוצא האירופי, 'הארץ הישנה' של ההורים, וכניסה לתרבות האמריקנית כקבוצה אתנית בעלת זהות לאומית מודרנית. ביטוי מובהק של תופעה זו הוא התקרבות נוער-פועלי-ציון לתנועת הרקונסטרוקציה ('כינון מחדש') מיסודו של מרדכי מנחם קפלן. שני מזכירי נוער-פועלי-ציון, עקיבא סקידל (1938-1940) ודוד ברסלאו (1940-1943), השתתפו בפעילויות של הארגון בני-מנחם הקשור לתנועה זו, ובפברואר 1939 אישרה ההנהגה הארצית קיום קורס לימודים רקונסטרוקציוניסטי בסמינר תנועתי.⁶⁷ כאן ניתן להבחין בראשית ההתקרבות, ואף ההשתלבות, של שני זרמים שמוצאם שונה בתכלית: הרקונסטרוקציוניזם, שמקורו תיאולוגי והשואף לכונן מחדש את היהדות כ'ציוויליזציה דתית', לעומת תנועת העבודה הציונית, שמוצאה מהלאומיות והסוציאליזם – שתיהן תורות חילוניות – והמתרכזות לרוב בשמירת תרבות היידיש מתוך זיקה למפעל החלוצי בארץ (הזרם של דוברי עברית – בעיקר יוצאי צעירי-ציון – היה אמנם חשוב מבחינה איכותית, אך מנה רק מעט אנשים וכמעט שלא הורגש בחיי היום-יום). ביטוי להשתלבות זו היה הקרבה של מ"מ קפלן אל דעותיו של חיים גרינברג, איש צעירי-ציון במוצאו. מתוך רצון לכונן באמריקה אורח חיים יהודי ימצאו שתי התנועות מכנה משותף, כאשר בית הכנסת ממלא תפקיד של מרכז קהילתי וחברתי, המטפח חוגי לימוד ופעילויות שונות המכוונות לשמור על היהודים כציבור בעל ייחוד. הקלה על ההתקרבות הגישה המשותפת לציונות, המתפרשת על פי גירסה ניאואחד-העמית מיוחדת לאמריקה, אשר רואה את התפוצות כתופעת קבע בקיום העם היהודי ואת ארץ-ישראל בעיקר כמרכז רוחני לתפוצות אלה, ואשר משמשת יסוד להסתייגות מרעיון 'שלילת הגלות' ולמסקנת העלייה המתבקשת

66. ראה הערה 8, לעיל. אימוץ הישגי החברה והתרבות הארץ-ישראלית החלוצית ככלי חינוכי לנוער יהודי בגולה אינו מוגבל ל'הבונים' באמריקה. גם 'הבונים' באנגליה, הוותיקה מבין התנועות בשם זה, עשתה כך כאשר הייתה בעיני מייסדה תנועת נוער יהודית תרבותית (Jewish Cultural Youth Movement), שהגיעה לאידיאולוגיה של הגשמה חלוצית רק כעבור שנים מספר. ראה: ד' מנדלסון, 'התפתחות התנועות החלוציות באנגליה בין השנים 1929-1948', עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1987, עמ' 7-10. לסקירה, כוללת של התופעה בתנועות 'הבונים' בארצות של דוברי אנגלית ראה: רימר, גשר, 124, עמ' 44-56. את קליטת הרעיון החלוצי במרקם היהודי-האמריקני הכללי הציג גם פרופ' אריה גורן בהרצאה מעניינת ומקיפה בכנס בינלאומי 'ישראל בעיני יהודי צפון אמריקה: אידיאלים ודימויים משתנים', שהתקיים באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע ב-13.6.1993. שם ההרצאה: 'Anu Banu Artza in America: The Americanization of the Halutz Ideal'. מטבע הדברים התייחס פרופ' גורן גם לכמה מהנושאים שהעלתי כאן, אם כי הדגשיו ומסקנותיו שונים במקצת משלי.

67. פרוטוקול ההנהגה הארצית, 24.1.1939, 7.2.1939. המידע על השתתפות ע' סקידל וד' ברסלאו בפעולות בני-מנחם: מכתב דוד ברסלאו אל 'י' רימר, ינואר 1994.

ממנו.⁶⁸ היה זה רק טבעי שההתקרבות בין שני הזרמים האידיאולוגיים האלה תמצא ביטוי בין צעירי תנועת העבודה הציונית, שאצלם נהנה גרינברג מיוקרה רבה. אכן, מהאמור לעיל אנו למדים, שבדומה לחזית הסוציאליסטית, שבה התחרתה מגמת ההתחברות אל משימות מתקדמות כלליות עם מגמה יהודית, כך גם בחזית הציונית התרוצצו בנוער-פועלי-ציון ו'הבונים' אחריו מגמות סותרות של הגשמה חלוצית. בהתאם לנסיבות ולכוחות הפועלים גברה לפעמים מגמה אחת, אך אף פעם לא עד כדי חיסול השנייה. בשיר היתולי בן-התקופה, המשווה בין תנועות הנוער הציוניות השונות, מתוארת 'הבונים' כ'נישט אהין און נישט אהער' (לא לכאן ולא לשם). חברי התנועה דווקא התגאו בתכונה זאת כסימן היכר של סובלנות ושל פלורליזם. ואמנם בראייה לאחר נראה שהודות להם הצליחה תנועת ה'בונים' לעורר אצל אלפי בני נוער זיקה ליהדות ולארץ-ישראל, חינוך שהביא מעטים להגשמה חלוצית ורבים לפעילות למען הקיום היהודי בגולה. נוסף על כך נמנעו ממנה המשברים התכופים שפקדו תנועות בעלות אידיאולוגיה עקבית יותר של הטלת חובת הגשמה, עקב עריקה של חברים מרכזיים שהביאה רבים ל'התבוללת אדומה' ולהינתקות מוחלטת מהתנועה הציונית ומחיים יהודיים בכלל.

נושא החלוציות נעשה 'דחוף' עם הקמת המדינה. שערי הארץ היו פתוחים ויצאה קריאה לעלייה חלוצית גדולה. באמריקה הגבירו השליחים את פעילותם, וגם חברי תנועה נלהבים, שהתארגנו בגרעיני-עלייה, לחצו בכיוון של 'הגשמה עכשיו'. ביוני 1949, בשלהי מלחמת העצמאות, התקיימה בשיקגו ועידה ארצית כאשר החלוציות היא הנושא המרכזי על סדר היום. אבל הדיונים לא נסבו סביב אידיאולוגיה. צורכי המדינה שזה עתה קמה, השותתת דם לאחר המערכה הכבדה והעומדת לפני אתגרים אדירים של התיישבות, ביצור הגבולות וקליטת עלייה, נעשו לגורם המרכזי והקובע. דיברו 'תכל'עס': על טיפוח ההכרה החלוצית, על חינוך לקראת אורח חיים יהודי וסוציאליסטי, המשך התגייסות חברי השכבה הבוגרת לעלייה ולפעילות בתנועה (שעליה הוחלט עוד שנה קודם לכן), דרכי התארגנות של גרעיני התיישבות, לוח זמנים לעלייה תוך שמירת מערכת ההדרכה, צורות ההתיישבות והקליטה בארץ. החלוציות באמריקה ירדה מהפרק. אחד המרצים, שכעבור שנה עתיד להיות מזכיר התנועה, קבע שהגשמה עצמית תיתכן רק בארץ, ואיש לא התווכח אתו. 'הבונים' נעשתה לתנועה חלוצית קלאסית.⁶⁹

68. על הקרבה בין גרינברג לקפלן ראה: א' גל, 'מוטיב הרציפות' (לעיל, הערה 8), עמ' 450-455. על המשך הקשרים מצביע ספרו של קפלן, *A New Zionism*, New York 1955, שהוקדש לזכרו של גרינברג. א' גל, שם, עמ' 453. וראה גם: ריידר, עמ' 18, 20. גם א' גורן נגע בנושא בהרצאתו, ראה הערה 66.

69. 'Facing the Veida': A. Goodman, 'Noar and Chalutzit'; C. Stopak, 'Our Approach to Chalutzit'; A. Gorenstein, 'Organizing Our Chalutzit'; 'Twentieth National Veida, June 25-29, Chicago Ill.', *Furrows*, VII (X), no. 4 (June-July 1949), pp. 23-38; A. Gorenstein, 'Resolutions and Reality', *Ibid.*, no. 5 (November 1949), pp. 10-15; cf. A. Gorenstein, 'Habonim in the New Era (1948-1950)', *A&B*, pp. 93-94. דיוני הוועידה לא פורסמו. במבוא להחלטות נקבע

היה זה שיא הגיאות החלוצית, אבל זמן קצר אחרי כן ירד הנושא מסדר היום. תרמו לכך מספר התפתחויות בעולם בארץ ובאמריקה, שאירעו בראשית שנות החמישים ושהיו להן השלכות ישירות על התנועה ועל חבריה. בקיץ 1950 פרצה מלחמת קוריאה, ומי שלא הספיק לעלות התגייס לצבא או הלך ללמוד באוניברסיטה. לירידת קרנה של החלוציות תרם בעל כורחו גם ד' בן-גוריון כאשר ב־1950, עקב מצבה הכספי הנואש של מדינת ישראל, נכנע לתביעת י' בלאושטיין, נשיא הוועד היהודי האמריקני, ויתר על דרישתו לעלייה המונית מאמריקה והתחייב לא לנהל כל פעולה למען עלייה כזאת. בנובמבר 1949 עדיין תבע בן-גוריון מיהדות אמריקה להשתלב בתהליך של קיבוץ הגלויות, וביולי 1950, לאחר בירור מעמיק ומקיף שבו השתתפו מטובי בני-הסמכא, אף נתן גיבוי להקמת מטה מיוחד לשם תכנון ותיאום הפעילות למען הגברת העלייה מאמריקה. עכשיו, תחת לחץ כבד של 'בעלי המאה', נסוג. בדבריו, שפורסמו בירושלים ב־27 באוגוסט 1950 במסגרת 'חילופי הדעות' עם בלאושטיין ואנשיו, הצהיר בן-גוריון, שיהודי אמריקה 'כקהילה וכבודדים, חייבים בנאמנות אחת לארצות הברית'. כמו כן התחייב, 'שלא יאמר או ייעשה מאומה העלול בצורה כל-שהיא לערער את תחושת הביטחון והיציבות של יהדות אמריקה'. הוא אמנם אמר גם ש'היינו רוצים לראות יהודים אמריקנים באים ומשתתפים במפעלנו. אנו זקוקים לידע הטכני שלהם, לנסיונם הרב, לרוח היוזמה, לחזונם, ליעילותם'. אבל עם זאת הטעים, שההגירה (תוך הימנעות משימוש במונח המגמתי 'עלייה') היא עניין של בחירה חופשית. כלאחר-יד הוסיף, ש'גם חלוצים נחוצים לנו'.⁷⁰

נסיגה פומבית זאת של ראש ממשלת ישראל, שבעבר היה כזכור הרוח החיה להקמת 'החלוץ' באמריקה, הייתה מכה קשה לתנועה החלוצית. 'הבונים' הגיבה במאמר מערכת חריף בבטאונה בגנות דברי בן-גוריון. היא יצאה בו במיוחד נגד הצגת החלוציות כדבר בעל חשיבות פחותה לעומת בואם של בעלי מקצוע, והטעימה ש'ישראל זקוקה בדחיפות לחלוצים מאמריקה. יהדות אמריקה לטובתה שלה חייבת ליצור חלוצים. אם חלוצים רבים יעלו לישראל, לא יהיה חשש לעתיד היחסים

מחדש, ש'הבונים' מחנכת את חבריה לחלוציות, תוך הדגשת הזיקה להתיישבות העובדת, לתנועת הפועלים בארץ וכד'. סעיף ארגוני בכותרת 'חלוציות' מוקדש למסגרות הקשורות לעלייה. Resolutions: Preamble, Organization: Chalutzit, in: *Report of the 20th National Veida of Habonim, Held in Chicago, June 25–29, 1949*, (Memorandum from Artie Gorenstein, Mazkir, March 9, 1950), p.1

70. Ch.S. Liebman, 'Diaspora Influence on Israel: The Ben-Gurion–Blaustein "Exchange" and Its Aftermath', in: *Jewish Social Studies*, XXXVI (July–October 1974), nos. 3–4, pp. 271–280. השווה: צ' גנין, 'ניו-יורק וירושלים בפרספקטיבה היסטורית', כיוונים, 4 (41), ניסן תשנ"ג/אפריל 1993, עמ' 42–46; וראה גם: תעודה: 'על הפרק: גישתנו ליהדות אמריקה', פרטיכל פגישה במשרד ראש הממשלה דוד בן-גוריון מיום 25.7.1950, ארכיון צה"ל 230/72, תיק 656, מופיע כנספח למאמרו של צ' גנין, שם, עמ' 49–89. לנוסח המלא של חילופי הדעות בין בלאושטיין ובן-גוריון ראה: *American Jewish Year Book*, 53 (1952), pp. 564–568

בין שתי הקהילות.⁷¹ אך הדברים לא הועילו: דברי בן-גוריון חזקו כוחות בתנועה הציונית ששאפו לחסל את התנועות החלוציות. גם בארץ ירד העניין בנושא. הממשלה הפעילה כלים ממלכתיים במקום וולונטריים כדי ליישב את הגבולות, ובאזורים הפנויים יישוב עולים חדשים. מעט חברי תנועות הנוער שהמשיכו לעלות ולהתיישב עשו זאת לרוב לאחר ביקורים קודמים, כך שבאו אל מציאות ידועה ולא לקראת חזון. אבל עבור רובם התאימו דברי מריון מגיד בחיבורה הפרדיגמטי: '[קרן] גוגנהיים נעשתה לעלייתנו והתיישבותנו הדוקטורט'.⁷² ואם אז משהו עוד חשב על הקמת יישובים שיתופיים באמריקה, באו רדיפות מקארתי, שהתחילו גם הן בתקופה הזאת, כהוכחה משכנעת לחוסר המעשיות ואף לסכנה שברעיון. חיים פינקל, מעצב האידיאולוגיה של חלוציות גלותית, עלה ארצה כמהנדס, ואחרי כן פעל רבות כפרופסור לשימור קרקע בטכניון בחיפה.⁷³

בן הלפרן, שפעל אז במחלקת החינוך והתרבות של הסוכנות היהודית בניו-יורק ובאמצע שנות החמישים שב לעסוק במחקר בהארווארד, ראה כנכון לחזור לנושא החלוציות ולסכמו במאמר שפרסם בשנת 1952, לרגל שהות ממושכת בארץ. הוא עמד על החיוניות שקיבל המושג עם הקמתה של מדינת ישראל, המשוועת לכוחות צעירים למפעלי ההתיישבות והקליטה, כאשר כל ציוני ניצב מול אתגר ההגשמה מחד והאשמות של 'נאמנות כפולה' מאידך. היחס לחלוציות נעשה על כן לאבן הבוחן למהות הציונית. עם זאת התעוררה שוב השאלה, מהי בעצם חלוציות ואיך מחנכים אליה, כאשר לגורמים שונים דעות שונות. הישראלים מבקשים להדגיש את העתיד העגום הצפוי לקיום היהודי באמריקה, בעוד שבארץ קמה ונבנית קהילייה של חופש, יצירה תרבותית וצדק חברתי. לעומתם יש ציונים אמריקנים הטוענים, שהחלוציות חייבת לבוא מתוך אהבת ישראל ולא מתוך דחיית אמריקה. אחרים סבורים שניתן ליצור חלוצים על ידי העמקת החינוך היהודי, טיפוח רגש האחריות ויצירת תנאים נאותים לקליטה בארץ. כולם, אליבא דהלפרן, טוענים שאין להתייחס כלל לערכי התנועה החלוצית שקדמה למדינה.

בעיני הלפרן טעות היא להתעלם מהחלוציות המקורית, שעיקרה המעשה הרצוני, הוולונטארי. אשליה היא לחשוב ששיפור הארגון וההסברה יספיקו כדי להקים תנועה חלוצית גדולה. הממלכתיות של בן-גוריון, המאלצת ישראלים רבים – למעשה את העם כולו – לחיות במשטר של 'חלוציות כפויה', נולדה מתוך כורח הנסיבות ואינה

71. 'Ben Gurion, Blaustein and Chalutzit', *Furrows*, VIII, no. 2 (October 1950), pp. 3–4. א' גורן, שהיה ככל הנראה מחבר המאמר הפולמוסי הזה, או לפחות אחראי לו כמזכיר התנועה בזמן ההוא, השתמש דווקא באותו קטע מדברי דוד בן-גוריון, בהרצאתו הנזכרת לעיל (ראה הערה 66), כראיה לתמיכת בן-גוריון בחלוציות מאמריקה.

72. Marion Magid, 'The Littoral of the Past', *Midstream*, VIII, no. 3 (September 1962), p. 39; Idem, in: J.J. Goldberg, E. King (eds.), *Builders and Dreamers: Habonim Labor Zionist Youth in North America*, New York 1933, p. 172.

73. Dvora Ben Shaul, 'Zionist Peat won't Sink', *Eretz*, 31 (Autumn 1993), p. 45. הדברים מופיעים כתיבה נפרדת ובלתי חתומה בתוך מאמר של המחברת הזאת.

יכולה להאריך ימים. לישראל אמנם דרושים בעלי מקצוע מאמריקה ועוד יותר היא זקוקה לאנשים בעלי גישות ואידיאלים מערביים, שעדיין אינם נחלת המוני העולים והנחוצים כדי לחזק את היסודות הדמוקרטיים והמתקדמים של החברה. טעות היא גם לפנות אל רגש החובה החברתית והאחריות הארגונית בלבד בלי להתחשב בבעיה הפסיכולוגית של החלוץ האמריקני. יש להכיר בכך שחלוציות אמיתית נובעת תמיד מתוך תהליך של תמורה נפשית עמוקה, מתוך תחושה אישית של ייעוד. בישראל אפשר להפנות בני נוער לשמירת הגבולות ולתפקידים חיוניים בכוח החוק ובאמצעים ממלכתיים, אם כי גם שיטות אלה יעילות רק אם הן מרוככות על ידי תובנה חינוכית. אבל כל אלה לא ישכנעו אפילו איש אחד לקבל על עצמו את הייעוד של חלוץ, של מסירות תמידית. ואם כך בישראל, קל וחומר באמריקה. אין שום דרך של משמעת או של ארגון שתביא יהודים אמריקנים צעירים להקדיש את כל חייהם לישראל. הדרך היעילה היחידה היא לעורר בהם תחושה של ייעוד. רק מעטים ייענו לקריאה, אך יש לזכור שגם מעט ישראלים רואים בחלוציות ייעוד אישי. על כן יש להתייחס לחלוצים אמריקנים לא במונחים של צורכי ישראל, אלא על סמך הפסיכולוגיה של יהודים אמריקנים צעירים ובהסתמכות על נסיון התנועה החלוצית הקיימת. לא רגש של חובה – בלי תחושת ייעוד – וגם לא מערכת ארגונית משוכללת, לא המשיכה של ישראל וגם לא הסכנות האורבות כביכול ליהודי אמריקה הניעו את עלייתם של חלוצים משם. גם אין לצפות שהעמקת החינוך היהודי כשלעצמה תספיק ליצור חלוצים. להפך: היא עלולה רק להקל על ההסתגלות לאמריקה, תוך התפשרות עם התנאים המאפשרים קיום יהודי במסגרת מצומצמת. כדי שיקום חלוץ יש צורך בחוויה בסיסית של טראומה, של תחושת אי־סיפוק מאורח החיים היהודיים באמריקה, כאשר בעלייה לישראל מתמזגים החזון והחובה הציונית עם תחושת הייעוד האישי.⁷⁴

בדבריו של בן הלפרן ניכרים היטב המוטיבים שהעלה בראשית דרכו, כתוצאה מחווייתו האישית ומקשריו עם אנצו סרני. יחד עם זאת הם מצביעים על כברת הדרך הארוכה שעבר מאז, ובמיוחד על קשיי המפגש של האתוס החלוצי האמריקני עם המציאות הישראלית.

יותר מארבעים שנה עברו מאז, והנסיבות בשני המרכזים היהודיים הגדולים השתנו ללא הכר. בארץ הפכה החלוציות לאנכרוניזם, וערכם של מפעלים שנחשבו חלוציים בזמנם נמדד היום בעיקר על פי אמות מידה של יעילות כלכלית. ליהודי הגולה משמשת מדינת ישראל עדיין מוקד להזדהות, אם כי המציאות שבה היא קיימת עמעמה את הזוהר של מופת חלוצי שאפיין את תדמיתה עוד בראשיתה. ואולי דווקא משום כך ראוי לזכור גם היום את היסודות האנושיים, הרוחניים והנפשיים, שהיו המניעים למעשה הציוני.

74. B. Halpern, 'Chalutziut and America', *Furrows*, X, no. 2 (December 1952), pp. 26–30.

עלייה והתיישבות

מפעל-הנגב – ממשד משקם לגוף המיישב והמפתח בנגב 1949–1951

חנינא פורת

מבוא

בדצמבר 1947, לאחר מפגש עם יישובי הנגב שבמצור, הטיל דוד בן-גוריון על יוסף ויץ לעמוד בראש ועדה שקיבלה את האחריות לנושאי הביטחון ולפעולה אזורית-משקית לביצור הנגב. ד' בן-גוריון וחברי הוועדה האמינו, שעל אף המשימות הבטחוניות תוכל הוועדה במסגרת פעולתה לעסוק גם בתכנון ההתיישבות החקלאית בנגב.¹ ראשי הקרן הקיימת לישראל סברו אף הם כי הדבר ניתן, והדירקטוריון של הקק"ל הבטיח את התקציב להמשך יישומה של 'תוכנית הנגב' והתחייב לספק לאזור משאבים, מים והדרכה חקלאית.² ברם באמצע דצמבר 1948, לקראת פריסת התיישבות גדולה בנגב, הורגש צורך בגוף חדש, מעין משרד אזורי בעל סמכויות תקציב וביצוע, שיתאם בין הגופים המיישבים. כך החליטו אפוא המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית והקרן הקיימת לישראל על הקמתו של משרד משותף חדש, בשם מפעל-הנגב, שיהיה אחראי, תוך מגע צמוד עם המתיישבים, על יישוב ופיתוח הנגב הצפוני והמערבי. מפעל-הנגב, שהוקם בבעלות משותפת לסוכנות ולקק"ל, התכוון לפתח את האזור על סמך נסיונה של הסוכנות בהקמת יישובים, תוך יישום הישגיה החקלאיים של הקק"ל ביישוב האזור עוד מימי הקמת שלושת המצפים (1943).

1. חברי ועדת-הנגב, שנתמנתה ב-20 בדצמבר: יוסף ויץ, יו"ר מחלקת הקרקעות והייעור בקרן הקיימת לישראל; יהודה חורין, המחלקה להתיישבות של הסוכנות; לוי שקולניק (אשכול) ופנחס קוולובסקי (ספיר), 'מקורות'; הלל כהן, סולל-בונה; חיים גבתי, המרכז החקלאי; יוסף רוכל (אבירד), 'ההגנה'. המנדט שקיבלה כלל: ביצור הנקודות, הבטחת קו המים, הבטחת תקינות התחבורה, אספקת מזון וציוד והמשך הפיתוח החקלאי – ראה ועדת-הנגב, 1 בינואר 1948, אצ"מ S 53/658. על הרחבת המנדט של הוועדה ראה: 10 בפברואר 1948, אצ"מ S 25/7074.
2. פרוטוקול החלטות הדירקטוריון של הקק"ל, 16 במארס 1948, אצ"מ KKL10 [להלן: דירקטוריון הקק"ל].

במפעל-הנגב הוקמו אפוא יחידות תכנון וביצוע, וראשיו קיבלו סמכויות רבות בתחום חלוקת התקציבים ומועדי פעולות הפיתוח.³

עם תום הקרבות היו 21 היישובים שבנגב במצב כלכלי-חברתי קשה. על הקק"ל והמחלקה להתיישבות של הסוכנות הוטל לשקם יישובים אלה, לתת בידיהם את האמצעים המשקיים על-מנת להתרחב ולהתבסס, ובו בזמן להקים במהירות נקודות חקלאיות חדשות לאורך גבולותיה החדשים של המדינה. קברניטי המדינה ציפו מראשי מפעל-הנגב, כי הנקודות הוותיקות בנגב והנקודות החדשות שיקומו יסייעו, כמו שאר נקודות ההתיישבות בארץ, בפיזור האוכלוסייה, בייצור מזון טרי, בקליטת העולים החדשים תוך אספקת דיור ותעסוקה, בעיבוד הקרקעות הנטושות ובשמירה על הגבולות.⁴

בחצי השנה ממאי 1948 ועד דצמבר 1948 הגיעו ארצה 102,000 עולים, ובשנת 1949 עלו ארצה כ-240,000 עולים. ואכן מפברואר 1949 החל משרד מפעל-הנגב בבאר-שבע, שבראשו עמדו מתתיהו כהנוביץ' ועוזרו מיכה טלמון, גם לסייע ליישובים שניזוקו קשה עקב קרבות מלחמת השחרור וגם להכין תשתית לקליטת עולים חדשים. במהלך שנת השיקום הראשונה התגבש בקרב מומחי משרד החקלאות וראשי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית הרעיון – שנחשב עד אז כבלתי ניתן לביצוע – להקים מושבי עולים בנגב. לאחר שהמשימה הוטלה על עובדי מפעל-הנגב, הוקם בספטמבר 1949 המושב תפרח ובדצמבר 1949 – המושב גילת. שלושה חודשים לאחר מכן הוקמו לאורך 'כביש הרעב' (חלק מכביש באר-שבע-עזה שסללו הברווים באמצע שנות הארבעים כעבודה יזומה שסיפקו הבריטים, במגמה להציל את השבטים מהרעב שפשט בנגב עקב הבצורת; היום הקטע שבין צומת גילת לצומת מגן) המושבים בטחה, פדויים, רנן, מסלול ופטיש.⁵

מפעל-הנגב, שעמד במרכז מהלך זה, סקר אזורים נוספים המתאימים להתיישבות חקלאית, ובהם גם אתרים בנגב הדרומי. בשנים 1950-1951 הוקמו בנגב מושבים וקיבוצים חדשים, שנבנו במו ידיהם של העולים ובהדרכה צמודה של מפעל-הנגב. ביוזמת מחלקת העלייה של הסוכנות ובשיתוף המוסדות המיישבים הוקמה בינואר

3. י' ויץ, יומני ואגרות לבנים, ג, רמת-גן 1965, עמ' 365 [להלן: י' ויץ, יומני]; מ' טלמון, התיישבות העולים בנגב: פרקים 1949-1959 (ראיינה: הילה טל-קריספין), באר-שבע 1979, עמ' 8; ר' ויץ וא' רוקח, 'העלייה ההמונית ומפעלי ההתיישבות החקלאית', בתוך: מ' נאור (עורך), עידן 8: עולים ומעברות 1948-1952, ירושלים תשמ"ז, עמ' 62-63.

4. אסתר אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה בעשור הראשון למדינת ישראל', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 82; דבורה הכהן, 'התכנית ל"קליטה ישירה" של העלייה ההמונית בשנות החמישים ותוצאותיה', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 360-371.

5. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 305, 338-339; מ' סיקרון, 'העלייה ההמונית – ממדיה, מאפייניה והשפעותיה על מבנה אוכלוסיית ישראל', עידן 8: עולים ומעברות, עמ' 31; י' ויץ, יומני, ד, עמ' 14; מ' טלמון, 'ההתיישבות החקלאית בנגב 1949-1951', בתוך: מ' נאור (עורך), עידן 6: יישוב הנגב, 1900-1960, ירושלים תשמ"ו, עמ' 149; הנ"ל, התיישבות העולים בנגב, עמ' 17.

1951 מעברה בתל-ירוחם. המעברה אמורה הייתה לקלוט מאות משפחות עולים שיועדו לעבודה בכרייה ובחציבה באזור. על אף שהאגף לתכנון במשרד ראש הממשלה והאגף לשיכון התנגדו להקמתה כעיר-כורים וסברו כי פורנוב (דימונה) מתאימה יותר, התפתחה המעברה והייתה ברבות הימים לעיירה ירוחם. מפעל-הנגב תמך במקימי המעברה, אם כי לא היה מעורב בביצוע, באשר לא תוכנו שטחי חקלאות במקום.⁶

חברת 'מקורות' השלימה במהלך שנים אלה את שלב ב' שהולך 50,000 מ"ק מים ליישובי הנגב, דבר שאפשר למדריכי מפעל-הנגב להרחיב את שטחי ההשקיה בקיבוצים ולבסס את המשק המושבי על פיתוח ענפי חקלאות וענפי חי כלומר, כמשק מעורב.⁷ לאחר שגלי העלייה שככו מעט, השתתפו ראשי מפעל-הנגב, שפעלו מאפריל 1951 במסגרת חדשה שנקראה 'חבל הנגב', בהכנת התוכניות הראשונות לייסוד משקים מתמחים, כמו 'כפרי הפלחה'. משקים אלה נועדו לקלוט מספר לא גדול של משפחות של חקלאים מיומנים שיהיו מסוגלים, באמצעות ציוד מודרני, לעבד אלפי דונם ולהגדיל את תוצרת הגרעינים, שהמדינה הייתה כה זקוקה לה. בה בעת התמידו מומחי מפעל-הנגב לבחון את הרעיון של הקמת כפרי-עבודה בנגב, על סמך הניסיון שנצבר בפרוזדור ירושלים החל ממארכ 1950. כפרי-העבודה בתכנונו של יוסף ויץ נועדו לשמש שלב-מעבר לעולים שישבו במעברות ואמורים היו להקים בעתיד יישוב חקלאי. תחילה הועסקו העולים בשכר בטיוב ובהכשרת הקרקע עבור יישוביהם; בהמשך הם הופנו לעבודות ייעור ואחזקת מטעי הזיתים, שנטשו הבעלים הערבים. בניסיון להתאים את כפרי-העבודה לתנאי הנגב, הציעו ראשי הקק"ל ומדריכי מפעל-הנגב להעסיק את העולים באחזקת מטעי השקדים הרבים, שנמצאו נטושים בנגב הצפוני והמערבי, וזאת במקביל לבניית בתי המושבים ולהכנת קרקעותיהם. אחדים מכפרי-העבודה כונו אפוא גם בשם 'כפרי שקדים'. היותם של המתיישבים החדשים חשופים לקשיי היום-יום בנגב גרמה מאוחר יותר לראשי מפעל-הנגב להשתתף בהנחת היסודות לתכנון 'ההתיישבות האזורית' בשולי הנגב, במגמה להתגבר על קשיי הבידוד והמחסור בציד חקלאי.⁸

מטרת המחקר, המבוסס על חומר ארכיוני מגוון,⁹ היא להציג את פעילותו של מפעל-הנגב בשיקום ובהקמת יישובים חקלאיים על סוגיהם בשנים האמורות ולבחון

6. מ' טלמון, התיישבות העולים בנגב, עמ' 13; א' ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', עידן 6: יישוב הנגב, עמ' 164; דבר, 10 בינואר 1951, עמ' 1; ש' שמואלביץ, 'עם השיירה הראשונה', ידיעות אחרונות, 11 בינואר 1951; אסתר אלכסנדר, 'כלכלת הקליטה, בעשור הראשון למדינת ישראל', עמ' 82.

7. טלמון, דו"ח חודשי, מפעל-הנגב, באר-שבע, מארכ-אוגוסט 1952, ארכיון טוביהו [להלן: א"ט].

8. ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, כרך ב, חלק ג', תל-אביב תשמ"א, עמ' 33; א' ביין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, תל-אביב 1982, עמ' 88, 100-105; א' רוקח, התיישבות כפרית בישראל, ירושלים 1978, עמ' 19.

9. כמקור עיקרי ללימוד הבעיות שעמדו בפני מפעל-הנגב שימשו הדיווחים והפרוטוקולים של

כיצד, במהלך נסיונו להגשים את מטרותיה של המדינה הצעירה – פיזור האוכלוסייה, ייצור מזון טרי, מתן דיור ותעסוקה לעולים, עיבוי הגבולות ועיבוד הקרקעות הנטושות – הפך ממשד משקם לגוף מבצע המציע אף עקרונות חדשים לתכנון, פיתוח ויישוב הנגב. כן יבחן המחקר באיזו מידה הצליח המשרד האזורי החדש (מפעל-הנגב) להגשים את מטרות המדינה, היכן חידש והיכן הניח יסודות להמשך ההתיישבות באזור לאורך שנות החמישים.¹⁰

גישות שונות לתכנון ההתיישבות והפיתוח החקלאי לאחר מלחמת השחרור

את ההתיישבות הציונית בנגב לאחר המלחמה ניתן לסווג כמקיימת את כללי דפוס החדירה וההתבססות של כוח לאומי מיישב באזור ספר פוליטי.¹¹ גבולו המערבי של שטח הספר המיועד לפיתוח נתחם בגבול מצרים-ישראל, וחלקו המזרחי נתחם בגבול עם ירדן. עקב כך שאפה מדינת ישראל למהר ולפתח את השטח, משום החשש לתביעת ריבונות על חלקים נרחבים בנגב מצד מדינות האזור. כוונת הפיתוח החקלאי הייתה להפגין נוכחות בשטח ולאותת למצרים ולמוסדות הבינלאומיים, כי ישראל לא תוותר על שטחי הנגב. ההתיישבות החקלאית שירתה אם כן מטרה אסטרטגית-פוליטית של המדינה הצעירה וסייעה לחיזוק הריבונות הישראלית באזור על ידי עיבוי ההיאחזויות לאורך קו הגבול ותוספת כוח אדם למרחבי הנגב.

ההנחיות שקיבלו ראשי מפעל-הנגב מקברניטי המוסדות המיישבים, לפרוס את היישובים החדשים במערב הנגב ובצפונו, התכוונו לנצל את שטחי הקרקע הנוחים יחסית להתיישבות בנגב על-מנת לקלוט באזור רבבות של חקלאים. לפני המלחמה חיזקה התנועה הציונית את האחיזה הטריטוריאלית ואת הריבונות היהודית בנגב באמצעות רכישת קרקעות ורישומן תחת הבעלות החדשה-היהודית – לאחר המלחמה

עובדיו שנרשמו מדי חודש בחודשו. השותפות בין הקק"ל למחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית הותירה מסמכים רבים, קצתם בארכיוני הקק"ל וקצתם בארכיוני המחלקה להתיישבות של הסוכנות, שנסרקו לצורך מחקר זה. חלקו של משרד החקלאות בהכנת המסגרת התכנונית הארצית, שממנה נבעו המשאבים לפיתוח הנגב, נסרק בגנון המדינה. נמצאו מסמכים בדבר הקשר שבין התנועות המיישבות ומפעל-הנגב. גם בתיקי המרכז החקלאי ובארכיוני המשקים בנגב להשלמת התמונה נערכו פגישות וראיונות עם ותיקי מפעל-הנגב וותיקי המתיישבים באזור; בשל מעמדו המיוחד של המפעל – שותפות בין הקק"ל לסוכנות – הופנו דיווחי מ' כהנוביץ' ומכתביו לשלושה מנהלים: אשכול, י' ויץ והרצפלד; לכן מצא החוקר את כל הארכיונים שבהם נשמרו המסמכים כמתאימים במידה שווה למחקר. וראה: מ' טלמון, התיישבות העולים בנגב, עמ' 6-7.

10. א' רוקח, התיישבות כפרית בישראל, עמ' 15-17.

11. על הייחוד בהתיישבות בגבול הספר ראה: J.C. Hudson, 'Theory and Methodology in Comparative Studies', in: D. Miller & J. Stefen (eds.), *The Frontier*, University of Oklahoma 1982; H. Lammer & L. Thompson, *The Frontier in History*, New-Haven 1981.

ניסתה המדינה לחזק אחיזה זו בנגב בדרך של הקמת יישובים חדשים, פיתוח האזור, הזרמת כוח אדם והקצאת משאבים.¹²

המחלוקת שהתקיימה לפני המלחמה בקרב המוסדות המיישבים באשר לגישה הנכונה לפריסת יישובים במרחב – אם באמצעות גושים גדולים ורצופים או אם להעדיף תפיסת עמדות בשולי האזורים, במגמה לקבוע עובדות פוליטיות שישפיעו על הגבולות בעתיד – פסקה מלהתקיים.¹³ את מקומה תפסה שאלת פיתוח אזור צחיח בתנאים של אי־ודאות.

ההכרח בתכנון ארצי כולל לפיתוח הארץ וליישובה נבע מגלי העלייה הגדולים והצורך לספק להם דיור ותעסוקה מחד, ומהרס החקלאות המקומית בעקבות המלחמה והמחסור הגובר והולך במוצרי מזון מאידך. יישובם של חלק מהעולים על הקרקע עשוי היה לתת פתרון לשאלות ייצור המזון, הדיור והתעסוקה. כדי להשיג יעדים אלה בנגב, צריך היה להקים מנגנון אזורי המסוגל להתמודד עם בעיות הקמתה של התיישבות כפרית באזור שומם, מרוחק, בלתי ידוע מבחינה חקלאית וחסר מים.

מספר גופים ומוסדות פיתחו ופרסמו תוכניות ליישוב הארץ ופיתוחה ובהן, כמובן, התייחסות מיוחדת לנגב.¹⁴ האגף לתכנון, שפעל בשנת 1948 במסגרת משרד העבודה ומאוחר יותר בניהול משותף של משרד ראש הממשלה ומשרד הפנים, הציע תוכנית לפיזור האוכלוסייה ולפיתוח הארץ תוך עמידה על העקרונות הבאים: הכוונת כוח אדם והון ציבורי לפריפריה (הגליל והנגב) ומיתון קצב ההשקעות בערי מרכז הארץ; הקמת ערים חדשות באזורי הספר באמצעות הון ציבורי; סיוע בפיתוח תעשייה במושבות, בקיבוצים ובערים קטנות; שמירה על קרקע חקלאית ותכנון כל־ארצי של שימושי הקרקע; תכנון אזורי ומתן אוטונומיה בהתאם לתפיסה הרגיונליסטית. מומחי האגף התרכזו בעיקר בהכנת מדרג יישובי לנפות הארץ, באיתור השטחים עבור הערים החדשות ובתוכנית לפיזור האוכלוסייה, שהדרג המדיני המבצע אימץ במחצית שנת 1949.¹⁵

12. B. Kimmerling, *Zionism and Territory*, Berkeley 1983; וכן ראה: ח' פורת, 'מדיניות רכישת קרקעות וההתיישבות בנגב ערב מלחמת העצמאות' קתדרה, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 123–154; הנ"ל, 'התגבשות הדרכים לרכישת קרקע בנגב ורישומה בספרי האחוזה', בתוך: רות קרק (עורכת), גאולת הקרקע בארץ־ישראל: רעיון ומעשה, ירושלים 1990, עמ' 265–289.

13. א' קלרמן, להיות עם חופשי: תמורות בקדימויות של מטרות הציונות והגשמתן הגאוגרפית, מונוגיאוגרפיה, חיפה 1987, עמ' 41–42.

14. ש' רייכמן, 'על תקפות התוכניות לתפרוסת הגאוגרפית של אוכלוסית מדינת ישראל', עיר ואזור, ד (1973), עמ' 26–43; ע' גונן, 'מי מפזרין ומי אין מפזרין – חלוצים, חלשים וחרוצים', בתוך: רות קרק וא' סלומון (עורכים), מחקרים בגאוגרפיה של ארץ־ישראל, יד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 273–285; ג' ליפשיץ, 'תהליכי ריכוז ופיזור של אוכלוסייה – מגמות בישראל 1948–1992', שם, עמ' 250–257; א' ברוצקוס, 'תכנון כלכלי ופיזור אוכלוסין', רבעון לכלכלה, 16 (24), ירושלים 1959.

15. א' ברוצקוס, 'התפתחות מחשבת התיכנון בישראל', עיר ואזור, 18 (1988), עמ' 98–106 [להלן: א' ברוצקוס, 'מחשבת התיכנון'].

במהלך שנת 1950-1951 גיבש האדריכל ל אריה שרון, ראש האגף לתכנון, הצעה שביקשה לחלק את הארץ ל-24 נפות, נאון שלוש בנגב (באר-שבע, סדום ואילת), הכוללות הקמת ערים חדשות – ערי מדג – בנות 5,000 תושבים: חלסה, עוג'ה, ביר-משאש, ראס-זוורה, ראס-רמאן ואילון.¹⁶ על פי תוכניתו, על הכפרים והמושבים שיקומו בנגב יהיה לספק את התוצרת וחינלאית עבור אוכלוסיית ערי המדרג – שהיו אמורות להוות חוליית ביניים בין העיר הגדולה בת עשרות אלפי התושבים ובין התא הכפרי. רעיון זה נשען על הקביעה, כי על ההתיישבות החקלאית החדשה להתבסס על גידולים אקסטנסיביים באזורים המרוחקים של המדינה, בעיקר בנגב ובגליל ובאזורים שבהם הקרקע היא בידי המדינה. המתכנן אליעזר ברוצקוס הגיש אפוא הצעה למיקום מרכזים עירוניים אזוריים בנגב הצפוני, שהתבססה על תוכנית קודמת של המחלקה להתיישבות בסוכנות. במפתו סומנו המרכזים העירוניים האזוריים החדשים: סמוך לבריר (שדרות), סמוך לעימארה (אופקים), ליד מוחרקה (נתיבות) ובכורנוב (דימונה).¹⁷ באגף לתכנון לא המליצו על הקמת עשרות נקודות חקלאיות בנגב, כפי שתבעו ראשי התנועות המיישבות, בשל מחסור במים, ומשום שלא האמינו כי ניתן לספק תוצרת חקלאית בתנאי הקרקע וזאקלים המדבריים.

באביב שנת 1950 פרסמה המחלקה להתיישבות של הסוכנות תוכנית בשם 'יישובה של הארץ', שהתקבלה על דעת משרד החקלאות ושהתוותה את עקרונות הפיתוח וההתיישבות בארץ לחמש שנים. בהנוזה שאוכלוסיית ישראל תגיע בתשי"ד ל-2 מיליון נפש, שאפו המתכננים להקים יחד אז כ-400 יישובים חדשים ברחבי הארץ, ומתוכם כ-200 נקודות חקלאיות חדשות בנגב. מבחינת סוגי המשקים החקלאיים, הארץ חולקה ל-22 אזורים גיאוגרפיים. לגבי הנגב הצפוני הוצע לבסס את הנקודות החקלאיות על שני סוגי משק: האחד, משק שלחין בן 65 דונם ליחידה; והשני, משק בעל, על שטח של 105 דונם, הנזקק לנמיות מים זעירות. במשקי הבעל, שיוקמו דרומה לבאר-שבע, תעובד הקרקע בשיוות 'הפלחה החרבה' (שיטה המנצלת את מי המשקעים בהתאם למחזור גידולים תלח שנת) וינטעו מטעי זיתים ושקדים. המתכננים, שהושפעו מעמדתם האידיאולוגית בדבר עליונות ההתיישבות הכפרית, ביקשו להגדיל את מספר המתפרנסים בחינלאות לשיעור גבוה מהקיים ולהביאו עד ליותר מ-25% מכלל האוכלוסייה.¹⁸

16. ג"מ, חטיבה 43, מכלים: (13) ג/341, (12341) ג/5391, (200/0470) ג/5463, (56391) ג/5525; ש' רייכמן ומ' יהודאי, פרקים בוגילדות התיכנון הפיסי בישראל: סקר פיסי-יוזם, 1948-1956, א, ירושלים 1984, עמ' 45-51, 67; י' ורדימון, 'האירגון האדמינסטראטיבי של הנגב', בתוך: א' שמואלי וי' גרדוס (עוויכים), ארץ הנגב: אדם ומידבר, ב, תל-אביב תשל"ט, עמ' 487 [להלן: ארץ הנגב].

17. בין עם למולדת: קובץ לזכרו של אברהם כ"ץ, ירושלים תשמ"ז, עמ' 81-89; א' אפרת, עיירות הפיתוח בישראל: עבר או עתיד?, תל-אביב 1987, עמ' 13-17; א' ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', עמ' 159-160.

18. ר' ויץ, 'יישובה של הארץ – הצעת פיווח', הסוכנות היהודית, המחלקה להתיישבות, ירושלים, יולי 1950; תוכנית משרד החקלאות, סיכום הצעות לפיתוח חקלאי תשי" –

מלבד תוכניות הפיתוח וההתיישבות הנוללניות, המשותפות למחלקה להתיישבות ולמשרד החקלאות, פורסמו בשנים 1948-1950 תוכניות נוספות, כגון תוכנית מרכז מפא"י שפרסם חיים גבתי, מראשי המרכז החקלאי והמחלקה להתיישבות, בפברואר 1948, ושכונתה 'התוכנית הגדולה' - להקים בשלוש השנים הקרובות 162 יישובים חדשים, מהם 46 נקודות חקלאיות בנגב.¹⁹ ערב הקמת המדינה, ב-11 במאי 1948, הוגשה לרמטכ"ל יגאל ידין תוכנית לגיבוש גבולות המדינה, הכוללת הקמת היאחזויות חקלאיות כנקודות כיבוש' לאורך הגבולות ובשטחי הספר השוממים. המתכננים הכפיפו את ההתיישבות לצורכי הביטחון המידיים, ולכן הציעו להקים 'נקודות כיבוש' בפאתי הנגב, כלומר באזור בית-ג'וברין, גל-און, באר-טוביה ומגידל.²⁰ בשלהי 1948 הציע לוי אשכול, ראש המחלקה להתיישבות בסוכנות, את תוכנית '96 הנקודות' אשר כללה, בין היתר, שיקום יישובי הנגב שנפגעו מהמלחמה; הקמת 18-20 יישובים חדשים בנגב בתוך שנתיים בתפרוסת שצה"ל ימליץ עליה; הקמת העיר באר-שבע ותקיעת יתד בקו באר-שבע-ים המלח. נימוקיו העיקריים של אשכול, אשר תבע סמכות תכנון בלעדיו, בנגב עבור המחלקה להתיישבות, היו הצורך להשתלט במהירות על הקרקעות שוניטשו בנגב, פיזור מושבי עולים לאורך הגבולות והקמת מרכזים עבור כורים וחוצנים שיועסקו באזור ים המלח.²¹

במקביל לעבודות השיקום והפיתוח של מפעל-הנגב, אשר התרכזו בשטחי הנגב הצפוני והמערבי, הוקם ביוני 1949 גוף ו'זדש בשם 'ועדת הנגב', שבראשו הועמד יצחק צ'יזיק. שטח פעולתה הוגדר באזורי ים המלח, הערבה ואילת, ומשימותיה היו: מחקר מדעי של אוצרות הטבע, סגולות האדמה ומקורות המים; טיפוח התחבורה ביבשה, בים ובאוויר; אפשרויות השבחת הקרקע ופיתוחה; אפשרויות התיישבות ואכלוס; פיתוח ענף הדיג; הקמת מפעלי שימורים לדגים בערבה; עידוד היוזמה החקלאית.²² ועדת-הנגב התרכזה בעיקר בהקמת תשתית תעשייתית-תחבורתית בערבה ובפיתוח העירוני של אילת ונמלוז, ובשל כך לא עסקה בשאלות של ייצור מזון, עיבוי הגבולות ועיבוד הקרקעות הניזונות.²³

- תשי"ג, הקריה, אדר תש"י (1950), אב"ג; א' רוקח וד' ויץ, 'לקחי התכנון החקלאי וההתיישבותי במדינת ישראל', ארץ ישראל, 22 (תשנ"א), עמ' 184-187.
19. ח' גבתי, 'קווים לתכנית פיתוח ההתיישבות החקלאית בשלוש השנים 1949-1951', 17 בפברואר 1948, בתוך החוברת: לבעיות ההתיישבות וההשקאה במדינה, הוצאת מרכז מפא"י, תל-אביב 1948, עמ' 55-58; ש' שטיפטל, ההתיישבות הבטחונית בזיקה למלחמת העצמאות, אוגדן מפות, נובמבר 1947-יולי 1949, תל-אביב 1992, עמ' 8 (מפה מס' 1).
20. מטכ"ל/אג"ם אל הרמטכ"ל, הצעה לגיבוש גבולותינו והקמת נקודות כיבוש, 11 במאי 1948, אצ"מ 1242/52-1; דו"ח התיישבות, 11 במאי 1948, אצ"מ KKL 5/17199; הצעה לעליות כיבוש, 17 במאי 1948, את"ה, חטיבה VI-35, תיק 2297.
21. הצעה לעליית יישובים חדשים על הקרקע, 17 בנובמבר 1948, אצ"מ A 202/118; ל' אשכול, בחבלי התנחלות, תל-אביב 1958, עמ' 202-203.
22. דו"ח ועדת-הנגב, דצמבר 1949, אצ"מ, חטיבה 43, 5391/631 ג'; ועדת-הנגב, פרוטוקול ישיבה ראשונה, 13 בספטמבר 1949, אב"ג.
23. על ועדת-הנגב ופעולתה ועל החלוקה בתחומי האחריות ראה: ח' פורת, 'תרומת התפיסה

מפעל-הנגב – משקם יישובי הנגב

נבדוק עתה, כיצד התמודד מפעל-הנגב עם משימות השיקום והפיתוח שהוטלו עליו מטעם הסוכנות היהודית ומשרדי הממשלה. ראשית יש לזהות את נקודת החיבור בין הגופים שפעלו בנגב לפני דצמבר 1948 (הקרן הקיימת לישראל, המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, המרכז החקלאי והתנועות הקיבוציות) לבין הקמת מפעל-הנגב, כמנגנון המאחד את כל הגופים. בפברואר 1948 הציג יוסף ויץ בפני הדירקטוריון של הקק"ל את מצבם הקשה של היישובים בנגב ואת החשיבות בהקמת גוף ביצועי לביסוסם. הוא דיווח כי באזור קיימות 19 נקודות חקלאיות, המעבדות שטח של 100,000 דונם. קו-המים, הנמשך לאורך 180 ק"מ, קבע י" ויץ בצער, חשוף עדיין לפגיעה והתנכלות. כדי לשמור על 'היש הזה', תבע י" ויץ שהקק"ל תתקצב כמחצית מן העלות של פיתוח הנגב.²⁴ כן ביקש ויץ מהדירקטוריון לאשר תקציב של 2.5 מיליון ל"י להקמת שלושה אתרים בנגב הצפוני ומחנה הדרומי. הדירקטוריון שוכנע, כי יש מקום לאחד את הפעילות ההתיישבותית באזור ולמנוע כפילויות, וביקש לצרף לוויץ נציג מהמחלקה להתיישבות של הסוכנות, נציג מחברת 'מקורות' ונציג מ'ההגנה'. יו"ר הנהלת הסוכנות דוד בן-גוריון, שהשתתף בישיבה, ביקש מהנהלת הקק"ל להמשיך ברכישת קרקע על אף המלחמה, והעריך את נכונותה של הקק"ל לקחת על עצמה את ההוצאות הקשורות בפיתוח הנגב. קבוצת עבודה זו, שנהנתה מידע חקלאי, תקציבים וקשרים עם ראשי המדינה, מסוגלת הייתה, לאחר שהוחלט על הקמת משרד אזורי להתיישבות, לארגן את פעולות הסקר, הפיתוח וההתיישבות תחת הגג החדש של מפעל-הנגב.²⁵

בכנס נציגי יישובי הנגב, שנערך בבאר-שבע בנוכחות שר החקלאות אהרון ציזלינג, העלו באי-הכוח היישובים את דרישותיהם ממוסדות הממשלה. מפעל-הנגב נכח על עובדיו, בכוונה לשמוע על מצוקות המתיישבים. נציגי רביבים, משמר-הנגב, שובל, נירים, סעד, צאלים, חצרים, ניר-עם, תקומה, חלוצה ושדה-עקיבא תבעו את שיקום יישוביהם, שעמדו בבדידות במשך כל תקופת המלחמה וכעת עוברים משברים חברתיים ועזיבות לרוב. לדעת המתיישבים, היה על מפעל-הנגב להתחיל מיד בבניית הנקודות ולהכין תשתית חקלאית. הנציגים לא גויסו הקמת מאות נקודות חקלאיות חדשות בנגב, גם משום שהכירו את קשיי השטח והחקלאות וגם משום

הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון להתיישבות בנגב ולפיתוחו בשנות המדינה הראשונות שלאחר המלחמה, עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 114-143 [להלן: ח' פורת, 'תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון']; החלטות הממשלה בפרוטוקול מיום 4 באוקטובר 1949, אצ"מ, מדינת ישראל, משרדי הממשלה; וכן מסקנות הממשלה בעקבות ביקורה בראשות בן-גוריון באילת, שם הוחלט להעניק לרשות ועדת-הנגב של ציזיק כ-400,000 ל"י מתקציב הפיתוח וכן תקציב לתיקון דרכים, הקמת שדה-תעופה, ביצוע סקרים, מחקרים, נסיונות חקלאיים וקידוח בארות, שם, 6 בדצמבר 1949.

24. דירקטוריון הקק"ל, 3 בפברואר 1948.

25. דירקטוריון הקק"ל, 16 במארס 1948; דירקטוריון הקק"ל, 7 בדצמבר 1948.

שחששו כי המשאבים להעלאת נקודות חדשות יבואו על חשבון שיקום משקיהם. ציזלינג ואשכול ביקשו מהמתיישבים קצת אורך רוח, ואילו אברהם הרצפלד ויוסף וייץ שוב ארגו את חילוני הנגב, יישובו המהיר והקמת 120 נקודות חקלאיות חדשות בתוך שנים ספורות.²⁶

לאחר מספר חודשי עבודה סקר יו"ר מפעל-הנגב, מתתיהו כהנוביץ', בפני הקק"ל והמחלקה להתיישבות את המצב בנגב. הוא הגדיר את פעולות התכנון והקמת תעשייה זעירה במשקים המבודדים כפעולות שיקום הכרחיות. באותה ישיבה הוצע לסלול כביש בין נירים לבאוויות-יצחק, במגמה לספק תעסוקה למתיישבים ולאפשר למוסדות להקטין את 'דמי האזיקה' המשולמים ליישובים בשל חוסר העבודה שם. עוד נמסר, כי מפעל-הנגב עושה מאמצים לאכלס במהירות את היישובים שנעזבו במלחמה ולשקם מבחינה חברתית את בית-אשל ונבטים.²⁷ שיקום המשקים והחזרתם לחיים תקינים היו לתפקיד השוב ביותר של מפעל-הנגב באמצע שנת 1949. בדו"ח מפורט שהגיש מ' כהנוביץ' הוז'גש:

לאחר תקופת עמידה בהתפתחות המשקים עקב המלחמה, חל שיפור ניכר עם חידוש העבודה ההתיישבותית בנגב. מבחינה חקלאית, הספקת מים, הקמת בתי מלאכה, ומפעלינו וגם מבחינת ציוד המשקים במכונות חקלאיות. יש לציין כי הודות לשנה הגשומה מובטחים למשקים כמו נירעם, שדה עקיבא, דורות, רוחמה, שובל, ומשמר הנגב יכולים יפים בשדות החציר, בחיטה ושעורה. הודות לאפשרות הכספית שניתנה באופן שיטתי בהתחלת פעילותינו, התחלנו בהקמת רפתות ולולים לצרכי בית, גני-ירקות, וציוד המשקים בבתי מלאכה לצרכי בית ובמפעלים לעבודת חוץ אשר זה (יחד עם התקדמות התיכנון ובנין הנקודות) שיפר במידה מסוימת את מצב התעסוקה ברוב המקומות ופעולה זו הרימה את מצב הרוח הירוד ששרר בקרב המשקים.²⁸

בדצמבר 1949 הכין מ' כהנוביץ' דין וחשבון לסיכום שנת פעילות ראשונה בנגב. מנגנון המשרד כלל אז מעשרים מדריכים ועובדים, שסייעו בהקמת 12 יישובים חדשים, ובכך הגיע מספר היישובים בנגב ל-26. יישובים אלה התחלקו לעשרים קיבוצים ושישה מושבים. מבין ששת המושבים הוקמו שניים בידי עולים חדשים. יש בתוכנית מפעל-הנגב, נאמר בדו"ח, להקים בשנה הקרובה, בסיוע תנועת המושבים, 12 מושבי עובדים חדשים בנגב, נוסף על ההתיישבות החלוצית הרגילה. הדו"ח קבע

26. דין וחשבון, כינוס נציגי היישובים בנגב, 24 בפברואר 1949, אצ"מ 246/33 A

27. סיכום דיוני הנהלת המחלקה להתיישבות עם הקק"ל ונציגי מפעל-הנגב, 20 במארס 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 2180/746 (ג).

28. מתתיהו כהנוביץ', דו"ח על מפעל-הנגב, 10 במאי 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 2180 (ג).

כי מתוך תקציב שנתי של 966,000 ל"י הוציאו במפעל-הנגב על פעולות השיקום, הקמת הנקודות החדשות, הנסיונות החקלאיים וההדרכה – כ-695,000 ל"י. כהנוביץ' סיכם את השינוי שחל בנגב בעקבות פעולת המשרד במהלך שנה זו:

בראשית פעולתם מצאו עובדי מפעל הנגב את מתיישיבי הנגב במצב רוח של דכאון. הסיבות לכך מובנות. מיטב חברים מיושבי הנגב נפלו במלחמה, עקב המלחמה היו הישובים מנותקים ממשפחותיהם וילדיהם, כל פעולה משקית לא נעשתה בזמן הזה ואף עם שוך הקרבות, לא היתה בהירות ביחס לעתיד המשק. והיתה עיפות רבה בקרב התושבים לאחר תקופה כה ארוכה של עמידה עקשנית. היה הכרח בחידוש פעולת ההתיישבות בנגב בתנופה רבה; ביצירת תעסוקה במשק במקום תשלום 'דמי אחזקה' לקיום המתיישבים; בעידוד הגופים הקיימים ובתוספת רבה של גופים חדשים. בזה עסק מפעל הנגב עם חבר עובדיו במשך השנה שחלפה.²⁹

על המנגנון החדש שהוקם במשך השנה הראשונה הוטלו, ללא הכנה מספיקה, משימות תכנון וביצוע של התיישבות חקלאית מידית בנגב הצפוני והמערבי, על פי מגמות הפיתוח הארציות, שרבות מהן הוכנו ולוטשו בידי ראשי המפעל ושותפיו, וביניהם ל' אשכול, י' ויץ וא' הרצפלד.

פיזור האוכלוסייה באמצעות הקמת נקודות חדשות

במפעל-הנגב ניסו לממש את עקרון פיזור האוכלוסייה באופן שהתפרוסת הגיאוגרפית של הנקודות החקלאיות החדשות בנגב תמוקם לאורך צירי התנועה המרכזיים, לאורך קו-המים, במרכזי השטחים הניתנים לעיבוד מכני, בעורפה של העיר באר-שבע ולאורך הגבולות.

באביב 1949 טענו עדיין ראשי מפעל-הנגב, כי ההתיישבות הקיבוצית היא היחידה המתאימה לקשיי הנגב, ובשל מחסור בכוח אדם מיומן הציעו תוכנית התיישבות מצומצמת, שעיקרה שיקום הישובים הקיימים והקמת חוות נסיונות. בקיץ 1949 השתנתה התמונה. לאור תביעותיו הבלתי פוסקות של אשכול, שהפעולה ההתיישבותית תענה על הצורך בפיזור האוכלוסייה ותוציא את תושבי המעברות שבמרכז הארץ אל שטחי הספר, החלו בוחנים במפעל-הנגב תוכניות להקמת מושבי עולים ומתן פתרונות חקלאיים לאלפי משפחות בנגב. ראשי מפעל-הנגב היו מודעים לוויכוחים שניטשו במהלך 1949 בתנועת המושבים ובמרכז החקלאי בדבר הקמת מושבי עולים ופיזורם ברחבי הארץ ובנגב. א' הרצפלד, שעמד בראש המרכז החקלאי, גרס שאכן יש להקים מושבי עולים ולמקם אותם בספר, אך רק לאחר תקופת מעבר מתאימה, שבמהלכה יוכשרו העולים לחיי חקלאות. חברים נוספים מהמרכז החקלאי

29. כהנוביץ', סיכום שנה לפעולות מפעל-הנגב, באר-שבע, דצמבר 1949, עמ' 1-2.

תמכו בגישתו, ואף הציעו להקים לצורך זה מחנות־הכשרה ליד המושבים והקיבוצים הוותיקים. המרכז החקלאי, שהושפע מעמדת התנועות הקיבוציות המיישבות, קבע כי המתיישבים החדשים יתגוררו שנים אחדות במחנות־ההכשרה ויועסקו כפועלים שכירים בפיתוח חקלאי, בפיקוחם ובהדרכתם של מתיישבים מהמושבים והקיבוצים. רק לאחר הכשרה זו יאורגנו העולים למושב ותאותר עבורם משבצת קרקע. הרצפליד חסר הסבלנות הציע להקים לאלתר כמאה מחנות־הכשרה בסמוך ליישובים הוותיקים. במרכז החקלאי ראו בדרך זו הבטחה, שההתיישבות תימשך לפי השיטות הקלאסיות של ההתיישבות בתקופת טרום־המדינה, והתנועות הקיבוציות יבטיחו לעצמן שליטה מסוימת במשאבי כוח האדם ובקרקעות המיועדות למושבים החדשים.³⁰

שיקולי הביטחון תרמו לעיצוב הפריסה הגיאוגרפית של הנקודות החדשות, בעיקר בדרום הנגב ובגבול מצרים. סיור שערכו מדריכי מפעל־הנגב בלוויית נציגי המוסדות המיישבים ב־19–20 בפברואר 1950 נועד לקבוע את אתרי ההתיישבות לנקודות חדשות בנגב. מפקדי הצבא היו מודעים לתביעתו של בן־גוריון, כי בטווח עשרה קילומטרים מהגבול יש להקים רק היאחזויות צבאיות. כך טען אפוא נציג הצבא שהשתתף בסיור, כי את ח'זלה (מקום מושבו הראשון של קיבוץ עלומים) וחלוצה יש להעביר ממקומן בשל הנחיתות הצבאית של המישור שעליו הוקמו. הצבא היה מעוניין ב'סגירת שטחים פרוצים' ודרש מהמוסדות למקם את אתרי הנקודות החדשות לאורך צירי התנועה. נציגי התנועות המיישבות הסכימו עם עקרון פיזור האוכלוסייה, אך לא הסכימו עם קביעות הצבא, שדרשו תקציבים גדולים. הם ביקשו לזרז את הקמת יישובי הקבע באתריהם ולהבטיח את הזרמת כמויות המים הדרושות.³¹

לגבי מיקומן של מספר נקודות התעורר ויכוח חריף בין רענן ויץ, מזכיר המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, לבין אליהו אורן, נציג הצבא. ר' ויץ דרש להקים את תל־ג'מה (רעים) ומפלסים באזור המוקף קרקעות הניתנות לעיבוד, גם אם אין במיקום יתרון אסטרטגי. נציג צה"ל התנגד בחריפות, וביקש להקים את הנקודות כך שישרתו את האינטרס האסטרטגי, בלא להתחשב בסיכוייהן החקלאיים. במסדרונות פיקוד דרום ואף במשרדי הממשלה הוסכם, כי על השיקול הבטחוני להכריע בסופו של דבר, לאחר בדיקה מדוקדקת של האלטרנטיבות, את מיקום הנקודה החדשה.³²

למרות שהמשקים הוותיקים הסתייגו מהקמת עשרות נקודות חדשות בנגב, הבינו חבריהם כי תוספת יישובי עולים תוציא אותם מבדידותם. בינואר 1950 היו מ' כהנוביץ' וחבר עוזריו ממפעל־הנגב, בתמיכת המרכז החקלאי, טרודים בהכנת

30. ר' ויץ למפעל־הנגב, 4 באפריל 1949, אצ"מ S 15/9582; ל' אשכול, בחבלי התנחלות, עמ' 213–215; ר' ויץ וא' רוקח, 'העלייה ההמונית ומפעלי ההתיישבות החקלאית', עמ' 57.

31. ד' בן־גוריון, יומן המלחמה (עורכים: ג' ריבלין וא' אורן), ג, תל־אביב 1982, עמ' 902; דו"ח סיור לקביעת אתרים לנקודות חדשות בנגב, 19–20 בפברואר 1950, את"ה, חטיבה IV–235, תיק 746.

32. ר' ויץ ל' אשל, 4 בספטמבר 1949, את"ה, שם.

תוכנית איתור להקמת קיבוצים ומושבים חדשים בנגב המערבי. הוצעה תוכנית פריסה חדשה, אשר מחד לא צופפה את הקיבוצים, כפי שתבעה מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, אך מאידך שרטטה מפת התיישבות עבור המושבים ותחנות הניסיון החקלאיות במרחק של לא יותר מקילומטרים אחדים ממרכז יישוב אחד למשנהו. היה זה אחד הלקחים החשובים שנלמדו מהקמת המושבים תפרח וגילת.³³

בממשלה הוחלט, במסגרת פיזור האוכלוסייה ובשל חוסר האונים מול הגידול במספר העולים, להקים מעברות גם בנגב, במגמה להופכן במהירות למרכזי דיור ועבודה. מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, בראשותו של גיורא יוספטל, החלה ממחצית שנת 1950 באיתור שטחים עבור מעברות ברחבי הארץ. האיתור נעשה תוך תיאום עם האגף לתכנון, ואף הוצע להקים את המעברות במספר מקומות בשטחים שיועדו להקמת הערים החדשות.³⁴

במפעל-הנגב הוחלט להקים מעברה באתר 'מבטחים', שנעזב במלחמת השחרור, אשר תקלוט בשלב הראשון כמה מאות משפחות, שפרנסתן תהיה על קטיף מטעי השקדים באזור. כהנוביץ' דיווח, כי מקצת תושבי המעברה ומתיישרי חמישה יישובים חדשים אחרים באזור יועסקו בייעור לאורך הגבול המערבי, מנחביר (בארי) עד חרבת-מעין (מגן), והודיע כי קיבוצי האזור הבטיחו לסייע למעברה.³⁵ הצעה בדבר הקמת שתי מעברות נוספות, בחלוצה וברמת הנגב, החלה להתגבש, אם כי נראתה לעובדי מפעל-הנגב בשלב זה כבלתי ניתנת לביצוע. לאחר מכן, בשנת 1951, הוקמה מעברה בשדרות, שנקראה תחילה מעברת גבים-דורות.³⁶ מכל מקום, העובדה ששני המושבים הראשונים שהוקמו בשלהי 1949 נאחזו בקרקע עודדה את המתכננים להציע נקודות התיישבות נוספות, שיסייעו בפיזור אוכלוסיית העולים. ואכן עד קיץ 1951 הקים מפעל-הנגב עשרה מושבים חדשים, שבהם חיו והתפרנסו 832 ראשי משפחות.³⁷

אם נשווה בין תוכניות פיזור האוכלוסייה של האגף לתכנון לבין הגשמת עיקרון זה בפועל על ידי מפעל-הנגב, יסתבר כי קטע מתוכנית האגף לתכנון אכן בוצע, והוא – הקמת מושבי עולים וקיבוצים לאורך הגבולות ובשטחים הניתנים לניצול חקלאי; תוכנית האגף להקים מעברות ליד מרכזים עירוניים הוגשמה בחלקה; במפעל-הנגב הציעו למקם את המעברות בקרבת מקורות פרנסה חקלאיים, שכן

33. כהנוביץ' לוועדת התכנון המשותפת, 12 בינואר 1950, את"ה, חטיבה VI-235, תיק 661; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 31 במארס 1950, אצ"מ KKL 5/18145.

34. א' ברוצקוס, 'התפתחות מחשבת התיכנון בישראל' עמ' 103.

35. פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 12 ביוני 1950, אצ"מ KKL 5/18146; כהנוביץ' ל' ויץ, סיכום סיור במטעי השקדים, 15 ביוני 1950, אצ"מ S 15/8770; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 19 ביוני 1950, אצ"מ KKL 5/18146.

36. א' ברלר, 'שדרות – התפתחות כלכלית חברתית', שיכון ובניה, ירושלים 1972, עמ' 2.

37. כהנוביץ', סקירה על פעולות מפעל-הנגב, ביולי 1951, 21 באוגוסט 1951, עמ' 6-7, א"ט.

ההתיישבות הכפרית נתפסה כמתאימה ביותר לפיתוח הנגב, ולכן לא התפנו לעסוק, עד שלהי שנת 1951, בהקמת מרכזים עירוניים אזוריים, וגם לא בייסודה של עיר מרכזית לנגב, כפי ששורטט במפות התכנון של האגף. מרכזים מתוכננים ליד ראס-זוּיֶרָה, ביר-משאש וראס-רמאן נותרו בינתיים על המפה בלבד. התפרוסת הגיאוגרפית של היישובים החקלאיים החדשים בנגב, שאמורה הייתה לשרת את פיזור האוכלוסייה, כללה אפוא את הנגב המערבי, מספר שטחים דרומית לבאר-שבע, את הנגב הצפוני ושטחים הנמצאים מזרחית וצפון-מזרחית לבאר-שבע.³⁸

ייצור מזון טרי

העלייה ההמונית וניתוק השוק הישראלי ממקורות האספקה היבשתיים של מזון בארצות השכנות יצרו ביקוש מידי למזון טרי, שלא הייתה אז דרך לייבא אותו, כמו ירקות, פירות, חלב ומוצריו. הרחבת היקף ייצורם חייבה פיתוח חקלאי נרחב והגדלת מספר העובדים בחקלאות. ראשי מפעל-הנגב נרתמו להשגת מטרה זו, ובשל לוח הזמנים הצפוף ניתנו הוראות לגדל גם מוצרי חקלאות שלא נבדקה התאמתם לתנאי הנגב.

בשנת 1943, עת הוקמו המצפים, התכוונו ראשי היישוב לתקופת נסיונות ארוכה של עשר שנים, שבה ייאספו נתונים, לפני ההכרעה על צורת ההתיישבות בנגב. לאחר קום המדינה נתפס הנגב כאזור הנזקק להתיישבות מזוהה, שבמהלכה יתבצעו הנסיונות החקלאיים ויפתרו השאלות האגרוטכניות הייחודיות למדבר.³⁹ על אף הדו"חות הזהירים ששיגרו כהנוביץ' וחבריו למשרדים ולמוסדות המיישבים, המשיכו ראשי המדינה בקיץ 1949 לשרטט תוכניות ענק להתיישבות בנגב. היה פער גדול, שהלך והעמיק, בין המציאות של קשיי ההתיישבות בנגב לבין הכרזותיו של ל' אשכול בוועידה החקלאית השביעית על הקמת אלפי כפרים, מתוכם מאות בנגב,⁴⁰ ותוכניתו היומרנית של זאב צור, ממעצבי תוכניות ההתיישבות של הקיבוץ המאוחד, שצפתה הקמת 120 נקודות חקלאיות בנגב,⁴¹ כמו גם קריאתו הנרגשת של בן-גוריון לבני ההתיישבות הוותיקה להתגייס באלפיהם למען מפעל-הנגב.⁴² גם מאמריו המפורטים של י' וייץ, שהסבירו את מדיניות מפעל-הנגב, וביקורתו הנוקבת על התוכניות הגדולות של חיים גבתי לא שכנעו את המנהיגים למעט בהכרזותיהם בכל הנוגע למספר הנקודות החדשות בנגב.

38. ש' רייכמן ומ' יהודאי, פרקים בתולדות התיכנון הפיסי בישראל, עמ' 72-79.

39. ח' פורת, 'תכניות וביצוע של ניסיונות חקלאיים בשלושת המצפים בנגב והשפעת תנאי המדבר והחקלאות הבדווית עליהם, 1943-1946' אופקים בגאוגרפיה, 33-34 (1992), עמ' 29-42; השווה: א' הוכמן ואחרים, 'הערבה - דגם פיתוח של איזור צחיח בתנאי אי-ודאות', בתוך: א' רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, ירושלים 1984, עמ' 186-187.

40. י' שפירא, לוי אשכול: במעלות השליחות, רמת-גן 1969, עמ' 108-109.

41. ז' צור, 'קווי תכנית לפיתוח הארץ', מבפנים, יד, חוב' א' (אוגוסט 1949), עמ' 6.

42. ד' בן-גוריון, חזון ודרך, א, תל-אביב 1962, עמ' 267.

בקרב משוחררי מלחמת העצמאות ששירתו בנגב התפתח רעיון של הקמת יישוב רועים, במנותק מגושי ההתיישבות בנגב הצפוני והמערבי. ראשי מפעל-הנגב ראו בו צורת יישוב נוספת היכולה לתרום לייצור מזון. היה ברור להם, כי התיישבות כזו לא תהיה ישוב חקלאי רווחי עקב המחסור במים ובקרע. עם זאת, כשפנתה קבוצת חיילים באוקטובר 1949 וביקשה להקים חווה לגידול בקר בעין-שהבִּיָה, כ־30 ק"מ דרומה לביר-עסלוג', תמכו ראשי מפעל-הנגב ברעיון וביקשו לחבר אותו עם הצורך בהקמת מצפה באזור, שיבחן את תנאי האקלים, את זרימות מִי־הנֶגֶר ואת הקרקע. כיוון חשיבה זה הוכיח כי ראשי מפעל-הנגב לא הסתפקו בתוכניות הארציות וחיפשו דרכים להגביר את הייצור באזור באמצעות מחקר מקומי.⁴³

עקב חשיבותן של החיטה והשעורה כמזון בסיסי הקפידו במפעל-הנגב לקדם תוכניות מזרע וחריש, כדי לזרז את קבלת היבול. לקראת שנת תש"י תוכננו שטחי המזרע הבאים: 61,000 דונם תבואת חורף, 23,000 דונם תבואת קיץ ו־57,500 דונם כֶּרֶב שחור. כך, למספר רב של משקים, הוקצו שטחי קרקע לגידול חיטה בהשקיה. אמת, המדינה הצעירה נזקקה גם בשנים הבאות ליבוא גרעינים מארצות-הברית, אך הכמויות הגדולות והולכות של מזון זה שגודלו בנגב תרמו להקטנת היבוא וליצירת מלאי מקומי לשעת חירום.

במהלך גידול הירקות התברר שהנגב הצפוני מתאים לגידול ירקות, ובמיוחד עגבניות, מלפפונים, גזר וסלק. יתרה מזו, בגלל התנאים המיוחדים ניתן לשווק מהנגב ירקות בחודשים ספטמבר-דצמבר, דבר שאינו אפשרי מאזורי גידול אחרים. נזרעו כ־500 דונם, אך עדיין עמדו בעיות בפני מגדלי הירקות, כמו אי־ודאות באשר לצריכת המים, בלימת השתלטות העשבים השוטים (היבלית) על הגידולים בהשקיה ועוד. על סמך תוצאות הנסיונות שבוצעו במצפים החל משנת 1943, הוחל בנטיעת עצים כשוברי־רוח וכעוצרי סחף־חולות, ולכן הוחלט להרחיב את שטחי הייעור בנגב לעשרות אלפי דונם, תוך מתן ימי תעסוקה למתיישבים החדשים.⁴⁴

חודשי האביב של שנת 1949 נוצלו לעבודות ייעור, להרחבת שטחי הירקות ולהכנת תשתית לנקודות חדשות. בשטחי הדיונות בין ח'ולה לרביבים ניטעו מאות אלפי עצי אורן, במגמה לעצור את נדידת החולות שנגרמה מסחף הרוח. כן ניטעו חורשות אקליפטוסים ואורנים כשוברי־רוח סביב לשטחי המטע הצעירים. באזור צאלים התמודדו מדריכי מפעל-הנגב עם בעיית העשבים השוטים, שמנעה השגת יבולים. המדריכים הציעו למתיישבי צאלים להרחיב את שטח גידול הירקות, בהתאם להוראות תכנוניות שקיבלו מירושלים. הוחל בשיקום הדרכים בנגב, בנטיעת שדרות אקליפטוסים לאורכן ובקביעת אתרים לנקודות החדשות בנגב.⁴⁵

43. כהנוביץ' לראשי הקק"ל והסוכנות, 27 באוקטובר 1949, אצ"מ KKL 5/18145.

44. שם, עמ' 3-11.

45. דו"ח ז' מייסס על עבודות הייעור, 17 באפריל 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 2180 (ג); דו"ח קיבוץ צאלים, אפריל 1949, את"ה, חטיבה IV-235, תיק 1751 (ו); ר' ויץ למפעל-הנגב, 4 באפריל 1949, אצ"מ S 15/9586(1).

בקיץ 1951 דיווח מ' כהנוביץ' על הישגיהם החקלאיים של המושבים והקיבוצים. מאות טונות של תפוחי אדמה, בצל, עגבניות וירקות אחרים שווקו ל'תנובה'; המשתלות סיפקו את הצריכה בנגב ואף שיוקו גפנים לאזורי הדרום; רפתות רבות הורחבו, והוחל במכירת בקר לבשר; ענף העופות והביצים אף הוא הגיע להישגים, ושיוק את תוצרתו ברחבי הארץ. כך החלה ב־1951 ההתיישבות החדשה להצטרף למעגל הייצור הכללי במדינה. בשנה זו הוכנסו ליישובים לראשונה בעלי־חיים וציד חקלאי מתקדם, הונחו רשתות השקיה על שטחים נרחבים והוחל בנטיעת מטעים מסחריים.⁴⁶

על אף ההצלחות בתחום גידול הירקות ופיתוח שטחי הפלחה, היה קצב ייצור המזון הטרי בנגב, בהשוואה לציפיות המתכננים, נמוך למדי. הסיבה לכך הייתה שמרביתם לא הביאו בחשבון שפיתוח משאבי היסוד, ובעיקר המים, יתעכב בשל קשיים טכנולוגיים ובשל מחסור בתקציב. יתר על כן, המתכננים סברו שיש להקים משק חקלאי אוטארקי, המספק את תצרוכת הסוכר, הגרעינים, השמנים והטבק, וזאת ללא בחינה אגרוטכנית וכלכלית מספקת.

משימות דחופות – תעסוקה ודיור למשפחת העולה

מציאת מקורות תעסוקה לעולים החדשים הייתה משימה רבת חשיבות בעיני משרדי הממשלה שטיפלו בעולים. לגבי הנגב הניחו ראשי המשרדים, שבקיבוצים ימצא פתרון לשאלת התעסוקה, ושרוב העולים יעברו בתוך שנה־שנתיים ממעמד של מקבלי תמיכה למעמד של יישוב חקלאי הנושא את עצמו. לגבי המושבים החשש היה, כי בהסתיים שלב בניית המושב, יעמדו ראשי המשפחות בחוסר מעש, וגלי עזיבה עלולים לחבל ביציבות היישוב. בראשית החורף של 1950 התקימה בבאר־שבע פגישה בין נציגי המתיישבים לבין ראשי המדינה וביניהם בן־גוריון, ל' אשכול ואחרים. המתיישבים הוותיקים והחדשים תבעו, בעידוד נציגי מפעל־הנגב, את קידום הבנייה ופיתוח מקורות פרנסה. בן־גוריון הבטיח למתיישבים את סיוע הצבא לפתרון בעיות הביטחון, ואשכול הציג בפני הנוכחים את תוכניות מפעל־הנגב. לדבריו, הוקמו עד היום 30 יישובים, וההשקעה ביישובים ובמפעלי המים הגיעה לכדי 2.5 מיליון ל"י. במהלך 1950, הודיע אשכול, יוקמו בנגב כ־24 יישובים חדשים. אך משתתפי הפגישה לא שוכנעו כי נעשה די עבורם בתחום הדיור והתעסוקה בנגב.⁴⁷ מפעל־הנגב נטל על עצמו את ביצוע אספקת המים ליישובים באזור באר־שבע. עובדי מפעל־הנגב קיוו כי פריסת הקווים, בניית בריכות המים והתקנת קווי־הסעף יספקו תעסוקה למתיישבים, שלא לדבר על קידום האפשרות של עיבוד גני ירק ומטעים שהמתינו למים. ואכן כמויות המים שהוזרמו מאזור ניר־עם אפשרו נטיעת

46. כהנוביץ', סקירה על פעולות מפעל־הנגב ביולי 1951, 21 באוגוסט 1951, א"ט.

47. דו"ח מפגישת ראש הממשלה עם נציגי היישובים ומפעל־הנגב בבאר־שבע, 3 בפברואר 1950, אצ"מ KKL 5/18145.

400 דונם מטעי פרי בעשרה מיישובי הנגב.⁴⁸ מומחי מפעל-הנגב ידעו, כי דווקא הענף המרכזי והחשוב של יישובי הנגב – ענף הפלחה – אינו מספק תעסוקה המונית לעולים, אך עשו הכל כדי לפתחו ולהרחיבו, במגמה לספק למדינה את אחד ממוצרי המזון הבסיסיים ביותר. משום כך תבעו לצמצם את נסיונות ההשקיה בגידולי השלחין ולרכז את המאמץ והתקציב בנסיונות לגידול פלחה.⁴⁹

במאי 1950 עיבד י' ויץ תוכנית לניצול המים בנגב ועיקרה – נטיעת עצי פרי והשקייתם בשיטה המאפשרת שימור המים בקרקע. מים אלה יישמרו תודות לתכונות המיוחדות לקרקעות הנגב, והיבולים שיושגו יהיו גבוהים מיבולי מרכז הארץ וצפונה. בהתלהבותו כי רבה תבע ויץ להפסיק כל התיישבות חדשה ברחבי הארץ ולהמשיך בפעולת ההתיישבות בנגב בלבד. תחנת הנסיונות שקמה בגילת אמורה הייתה לבסס את טענתו של ויץ ולחקור את התועלת החקלאית שניתן להפיק בשל תכונתה של קרקע הלס שבנגב לשמר את הרטיבות לאורך זמן. מגמת החוקרים בתחנת הנסיונות הייתה להסביר את התופעה הזו שנצפתה, על סמך הניסיון המעשי שצברו מדריכי מפעל-הנגב בשטח.⁵⁰ מדור תכנון המשק של הסוכנות, שמומחיו בחנו את תוצאות הנסיונות החקלאיים, קיבל לבסוף את תוכניתו של ויץ ומסר כי בהסתמך על צילומי אוויר נקבע שכל יישוב בנגב יקבל כ-4,000 דונם, על יסוד ההנחה 'שהפיתוח החקלאי של האיזור יהיה במגמה של הקמת משק שלחין על יסוד מי השקאה שיובאו מבחוץ'.⁵¹

בדומה למוסד מיישב אחר, נתבע מפעל-הנגב לתרום את חלקו במתן תעסוקה לעולים חדשים. בהקשר זה נבדקה שנית האפשרות להקמת כפרי-עבודה בנגב.⁵² כהנוביץ' סבר שרצוי למקם את כפרי-העבודה או המעברה שתקום בנגב המערבי בלבן של שטח נטוש, הנטוע אלפי דונם שקדים. הוא הניח שעיקר תעסוקת העולים עד בניין המושב תבוסס על אחזקת מטעים אלו. האלוף משה דיין המליץ לבצע מפעל זההן מבחינה חקלאית והן מבחינה בטחונית. השניים קבעו כי ניתן להקים באתר

48. סקירה על פעולות מפעל-הנגב, 1 במארס 1950, אצ"מ S 15/4168; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 6 במארס ו-13 במארס 1950, אצ"מ KKL 5/18145. ראוי לציין כי בשנים 1950-1951 היה מספר הבלתי מועסקים בכל הארץ כ-50,000 נפש בשנה, ורק כמה אלפים מביניהם הועסקו בעבודה יומה, וראה: ד' פטינקין, המשק הישראלי בעשור הראשון, ירושלים 1960, עמ' 32.

49. פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 10 באפריל 1950, אצ"מ KKL 5/18145.

50. ישיבת מחלקת ההתיישבות עם י' ויץ, 4 במאי 1950, אצ"מ KKL 5/18145; פרוטוקול משיבת חבר העובדים של מפעל-הנגב, 9 במאי 1950, שם; י' ויץ, 'דרכי התנחלותנו' (תזכיר שהוגש לוועדת ההנהלות: שר האוצר, נציג מהנהלת הקק"ל ונציגים מהסוכנות ומהמרכז החקלאי), הפועל הצעיר, 39 (27 ביוני 1950), עמ' 4-5.

51. ד"ר ה' וייצמן מהמדור לתכנון המשק לוויץ, 29 במאי 1950, אצ"מ S 15/8770.

52. סקירה על פעולות מפעל-הנגב, 13 באפריל 1950, אצ"מ S 15/4168; על כפרי-העבודה: ד' פלונשטיין וא' שחר, 'הגיאוגרפיה של המעברות', עידן 8: עולים ומעברות, עמ' 91.

'מבטחים' יישוב של 100 משפחות, שיתבסס על טיפוח מטעי השקדים. כהנוביץ' וי' ויץ ראו בהקמת כפר-העבודה בסיס להתיישבות קבע באזור, ואילו בסוכנות חששו מצעד חפז, העלול להתגלות כתוכנית ללא בסיס תקציבי-חקלאי. לעומת זאת, במחלקה להתיישבות ביקשו פתרון לשאלת ההתיישבות באמצעות הקמת 50 כפרי-פלחה בנגב הצפוני על מנת לעבד כ-250,000 דונם. ברם ראשי מפעל-הנגב ידעו, כי כדי ליישם תוכנית זו יש להעביר לנגב חקלאים מיומנים, אשר עדיין לא נמצאו בקרב העולים, וציווד אגרוטכני משוכלל שתקציב ענק נדרש עבורו, ולכן העדיפו להמתין לתוצאות הקמת כפרי-העבודה.⁵³

על אף ההתקדמות באיתור היישובים ובהכנתם, עדיין היה המצב בקיץ 1951 רחוק מלהשביע רצון. פעילותו של מפעל-הנגב בתחום אספקת הדיור והתעסוקה לעולים עדיין לא הושלמה. אמנם בקיבוצים הוטב מעט המצב, וברובם הושלמה תוכנית הבניין, אך במושבים התנהלה הבנייה בעצלתיים. מחסור בכוחות מקצועיים וקשיי אספקת החומרים האטו את קצב הבנייה. שיעור המועסקים בבניית בתי המושבים הגיע ל-40% בלבד ושיעור הבלתי מועסקים במושבים, על אף שהצטמצם מאוד, נע עדיין בין 25 ל-30 אחוז.⁵⁴

כזכור, ביקשו התוכניות הארציות להעסיק כרבע מהאוכלוסייה בחקלאות, מתוך מחשבה שזו תעסוקה פרודוקטיבית המשרתת את הכלכלה הארצית. עם זאת הבינו ראשי מפעל-הנגב, כי על אף הנסיונות להקים תשתית חקלאית עבור משקי הנגב, עדיין רבה האבטלה. בקרב העובדים צצו אפוא רעיונות חדשים, שנועדו לספק תעסוקה נוספת, כמו הקמת תעשייה זעירה ומתן שירותים חקלאיים בתחומי המושבים. רעיונות אלו קרמו עור וגידים במחצית השנייה של שנות החמישים עם הקמת עיירות הפיתוח.⁵⁵

מדיניות קרקעית ותכנון חקלאי

שטח הקרקע הניתן לעיבוד ולהשקיה בנגב, גם לאחר שנטשוה הבדווים, היה מוגבל. עקב זאת סברו המתכננים, כי אם המדינה מעוניינת בהקמת מאות נקודות חקלאיות ובקליטת מאות אלפי חקלאים, ניתן יהיה לעשות זאת רק באמצעות חקלאות אינטנסיבית, המאפשרת ליחידת קרקע מזערית לפרנס משפחת מתיישבים ברמת חיים

53. ר' ויץ לאשכול, הקמת כפרי פלחה, 24 ביולי 1950, אצ"מ S 15/9603; ראה גם סיור אשכול בתפרח, גילת וקיבוצי הנגב, 23 ביולי 1950, אצ"מ S 15/8770.

54. כהנוביץ', סקירה על פעולות מפעל-הנגב ביולי 1951, 21 באוגוסט 1951, עמ' 3-8, א"ט.

55. על עיירות הפיתוח בנגב ונסיבות הקמתן ראה: ש' קרקובר, 'התפתחותן של עיירות הפיתוח בצפון הנגב', ארץ הנגב, ב, עמ' 596-601; ש' לבני, 'ירוחם דימונה ומיצפה רמון - ערי פיתוח ברמת-הנגב המרכזית', שם, עמ' 588-591; א' אפרת, עיירות הפיתוח בישראל, עבר או עתיד?, עמ' 64-73; א' ברוצקוס, 'תכנון הנגב והקמת עיירות הפיתוח', עמ' 157-166.

מתקבלת על הדעת. תפיסה זו התאימה למעצבי המדיניות וזרקעית בשנים אלה, שקבעו כי יש להבטיח את השימוש המועיל והבריא של הזרקע בהתאם למדיניות הפיתוח הכללית של המדינה.⁵⁶

מתכנני ההתיישבות בנגב הציעו אפוא בשלהי 1949 להקים רשת יישובים המבוססים על משק מעורב, על השקיית רוב שטחי הזרקע ועל תפירות גיאוגרפית ותכנון פיסית המזכירים במידה רבה את דגמי ההתיישבות הוותיקים בעמק ובגליל. אך כהנוביץ' וחבר העובדים הסיקו, לאחר נסיונות השיקום בקיבוצים והקמת מושבי העולים הראשונים, כי התכנון החקלאי והפיסי של הנקודות בנגב חייב להשתנות בהתאם לזרקע, לאקלים, לתנאי הביטחון ולזרקע החקלאית-חברתית של המתיישבים. ואכן, הצעות תכנון חדשות הועברו ממפעל-הנגב למחלקות התכנון של הסוכנות ומשרד החקלאות, אך התקבלו שם בתחילה באי-הבנה. עימונו ראשון נוצר כשמדריכי מפעל-הנגב ביקשו לשנות את המפתח לחלוקת זרקע וזראויה לעיבוד הנמסרת למתיישב. המדיניות של חלוקת הזרקע הניתנת לעיבוד בנגב הצפוני, ששטחה כ- 900,000 דונם, כוונה על ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות ומשרד החקלאות. רענון ויץ, שריכוז את צוותי התכנון במחלקה להתיישבות של הסוכנות, קבע כי משק השלחין, שיתבסס על מים יקרים ויעובד בשיטה אינטנסיבית, לא יוכל לקבל יותר מ-25 דונם ליחידה. הוא הסכים כי בשלב הראשון אכן יזרקו המתיישבים ליחידת זרקע זמנית נוספת על-מנת להבטיח את הכנסתם, אך שטח זה לא יהיה קבוע והוא יצומצם למינימום בעתיד. מסקנתו הייתה, כי משבצת הזרקע הכוללת ליישוב בנגב אמורה לכלול כ-2,500-2,800 דונם.

במפעל-הנגב לא קיבלו הערבה זו כלל וכלל. לטענת מ' טלמון, יחידת העיבוד עבור מתיישב בנגב שתאפשר לו רווחיות ורמת חיים הוגנת חייבת להיות 40 דונם. מכאן שעל יישוב בנגב, שיש בו 100 יחידות משק, לכלול 4,000 דונם משבצת זרקע לעיבוד קבוע, ועוד 4,000 דונם משבצת זרקע לעיבוד זמני. על פי חלוקה זו, סבר מ' טלמון, ניתן יהיה, לאחר אספקת המים הדרושים, להקים באזור עוד 40-45 יישובים הנושאים את עצמם מבחינה כלכלית. לטענה שהושמעה כלפי מפעל-הנגב, כי בחלוקה מעין זו תהיה הזרקע במושבים החדשים מונחת ללא שימוש, בשל מחסור בכוח אדם מיומן ובכלים חקלאיים חדישים, השיב טלמון כי בשנים הראשונות, עד שילמדו העולים החדשים לעבד את שטחי הזרקע הגדילים, יעובדו האדמות בידי הקיבוצים השכנים או בידי חברות קבלניות מיוחדות שיקומו לצורך זה. בדרך זו ביקשו ראשי מפעל-הנגב לא לקפח את המושבים בהשוואה לקיבוצים בכל הקשור לחלוקת משבצות הזרקע.⁵⁷

56. על המדיניות הזרקעית בראשית המדינה ראה בהרחבה אצל רות זרק, 'ניצני עיצוב רשויות, ומדיניות הזרקע הממלכתית במדינת ישראל (חלק א)', זרקע, 36 (יוני 1993), עמ' 31-44; 'מדינת ישראל בחומש הראשון - תכנון שיכון וזרקע: תפיסות ויצירת מסגרות ממשלתיות'; מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 39 (תשנ"ד), עמ' 76-82.

57. טלמון, הערות לתכנון חלוקת הזרקע בנגב, 9 ביוני 1950, אצ"מ S 15/8770; ר' ויץ למפעל-הנגב, 3 ביולי 1950, שם; מפעל-הנגב, מפקד אוכלוסין של משקי הנגב, 15 ביולי

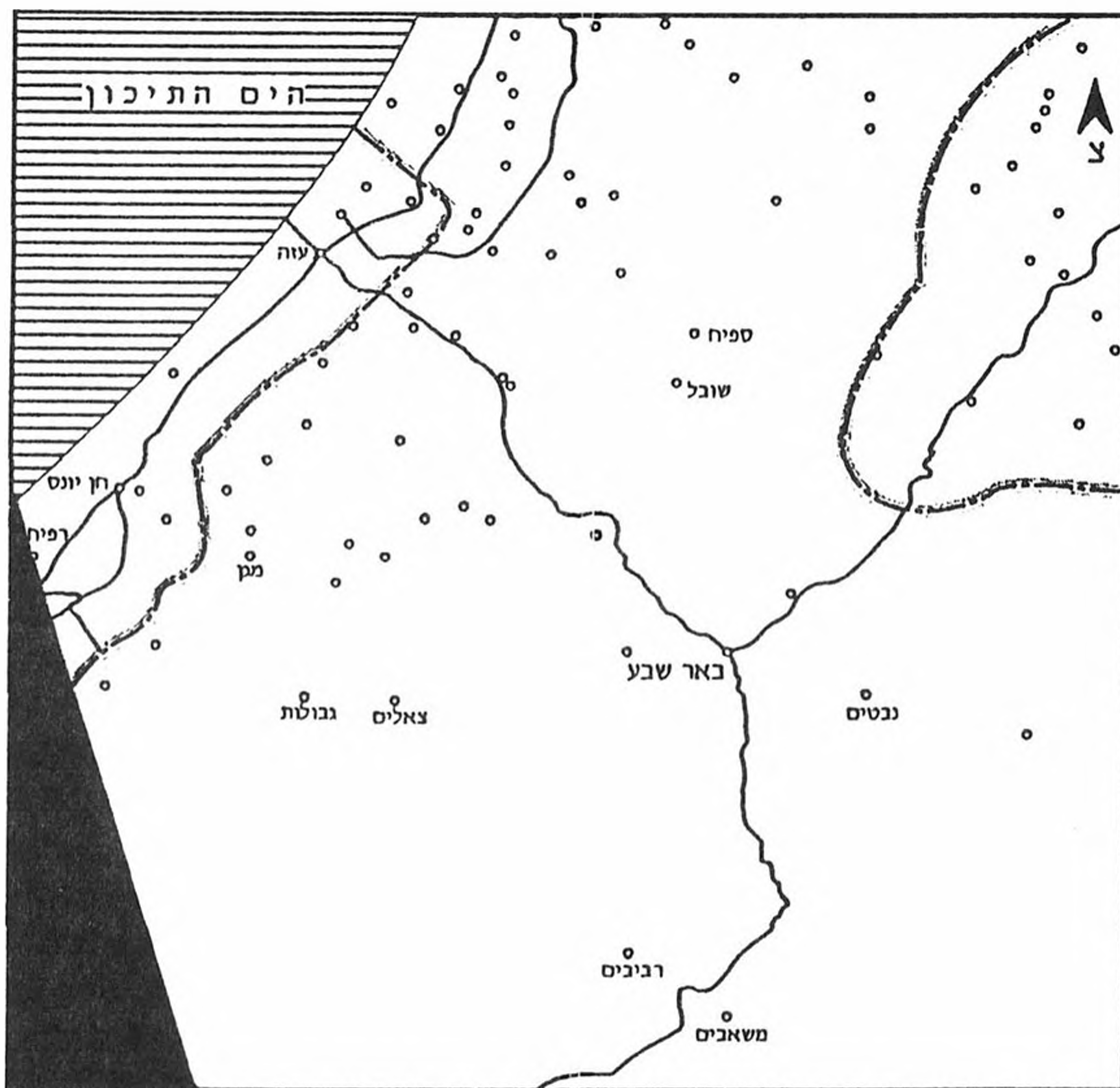
בהנחה שהמחלקה להתיישבות ומשרד החקלאות יקבלו את עקרון חלוקת משבצות הקרקע כפי שהוצע במפעל-הנגב, פנו כהנוביץ' וטלמון לאגף תכנון המשק בסוכנות בבקשה להתאים את העיקרון לשטחי הנגב השונים; כלומר, לחלק את השטח שבטיפול מפעל-הנגב לשניים: האחד, אזור הנגב הדרומי, הכולל את גבולות, חצרים, רביבים, קיבוץ ט"ו (נירים) וצאלים, אשר בו, בשל המחסור במשקעים, אין ביטחון בהשגת יכול רווחי בשטחי הפלחה-בעל. למשקים אלה יש לאפשר לעבד משבצות קרקע נוספות באזור ניר-עם, עד שתועבר לשדותיהם כמות המים הדרושה לפיתוח ענף הפלחה במלואו; והשני, אזור הנגב הצפוני, המשתרע צפונה לקו מגן-משמר-הנגב, שבו ניתן לגדל גידולי פלחה-בעל באופן רווחי. למשקים אלה יש לאפשר לעבד משבצות קרקע גדולות מהמוסכם, מתוך הנחה שבעתיד הם ימסרו קרקעות אלו ליישובים החדשים שיקומו בסמוך אליהם.⁵⁸

תביעת מפעל-הנגב לסיוע ממשלתי בעיבוד מאות אלפי הדונם בנגב השתתתה. על אף טענתו של אהרון ציזלינג, שר החקלאות בממשלה הזמנית מטעם מפ"ם, כי בסיוע מפעל-הנגב ניתן לעבד בנגב מאות אלפי דונם, היססה הממשלה לאשר תקציבים לעיבוד שטחים שעתידם החקלאי לא היה ברור. נציגי מפעל-הנגב המשיכו לתבוע תקציבים וכוח אדם כדי להגדיל את שטחי הפלחה ולתרום לכלכלת המדינה. ואכן עם סיום עונת הקיץ ולקראת שנת העיבוד של 1951, הציג ראובן אלוני, הממונה מטעם משרד החקלאות על הקרקעות הנטושות, תוכנית חדשה לעיבוד קרקעות הנגב בשילוב עם מפעל-הנגב. כך נקבע כי בשלב הראשון יעובדו 500,000 דונם בסיוע 200 טרקטורים שיובאו מהצפון. שנה לאחר מכן, לקראת עונת 1952, תוכנן לעבד כחצי מיליון דונם נוספים מהקרקעות הנטושות, כולן דרומה מ'כביש הרעב'.

כאשר עוסקים בקרקעות הנטושות של הפלאחים והבדווים בנגב, ראוי שתיבדק השאלה, אם ההתיישבות החדשה עיבדה שטחים חדשים והפיקה מהם תוצרת העולה בהרבה על זו שייצרו קודם לכן החקלאים המקומיים, או שהיא 'ירשה' את קרקעות הבדווים וקצרה יכול לא לה. על פי הערכות רוב החוקרים, השתרע שטח המחיה והנדודים של הבדווים בנגב על כ-2.6 מיליון דונם, אבל רק כ-900,000 דונם עובדו במחזור דו-שנתי ובהתאם לשנות הבצורת. הממעייטים, וביניהם במשרד החקלאות, העריכו שהבדווים עיבדו בשטחי הנגב הצפוני כ-100,000 דונם בשנה בלבד. מפעל-הנגב הקים את יישוביו בעיקר בשטח שבטי התראבין ובשטחים הצפוניים של שבטי התיאה והעזאזמה. במקביל התהוו כאן שני תהליכים: מצד אחד פינתה המדינה את שבטי הנגב הצפוני לשטח ה'סייג', מזרחית לבאר-שבע, ואילו על האדמות שננטשו עקב המלחמה, ושהתפנו עקב המעבר, הוקמו יישובים יהודיים חדשים. יכולי השעורה, החיטה, הסורגום, האבטיחים, מעט הפירות והשקדים שגידלו הבדווים

1950, אצ"מ KKL 5/18146; א' פרג, 'כוחו של הקיבוץ' בתוך: ג' ביסטריצקי (עורך), קמה: ספר שנה של הקרן הקיימת לישראל לבעיות העם והארץ, ירושלים תש"י, עמ' 157.

58. טלמון לר' ויץ, חלוקת קרקע בנגב, 9 ביולי 1950, אצ"מ S 15/8770.

מפה 1: אזור פעולתו של מפעל הנגב
מקור: ישראל, גליון דרומי 1950 (ק"מ 1:500,000).

עד 1948 בשטחים אלו היו נמוכים למדי. כך, למשל, הגיע יכול הגרעינים בשנה רגילה ל-50-70 ק"ג לדונם. מפעל-הנגב, שסבר כי יכולי צפון הנגב אמורים להיות שווים ליבולי מרכז הארץ, השקיע רבות בפיתוח השטחים הנטושים בכל האזור לחריש עמוק שיוחד לגידולי הגרעינים, הוכרת שדות, השקיה, שיקום מטעי השקדים ונטיעות חדשות. בתחילה אפשרו לעוליט החדשים ולקיבוצים לאסוף מהיבול הנטוש עד שייבנו המושבים ועד שיוכשרו שדותיהם, ברם לא היה זה יכול שנועד למכירה וממילא לא היה לו דורש. עד עונת 1951 היה היבול הממוצע של שדות הפלחה בנגב בין 60-70 ק"ג לדונם, אך לאחר מספר עונות חקלאיות, שכללו שורת נסיונות,

שילשו המתיישבים החדשים את יבולם.⁵⁹ ההנחות לתכנון החקלאי החדש, שהוסכם עליהן במפעל-הנגב, נתנו ביטוי לתפיזה התכנונית החדשה שהתגבשה במשרד החקלאות בעקבות הניסיון שהצטבר בשטח:

1. א. בנגב הצפוני (צפונה מקו משמול-הנגב-מגן), שם נותרה מרבית הקרקע הנטושה, ניתן לבסס פלחה רווחית.
- ב. בנגב הדרומי (דרומה מהקו הנ"ל), כשום מיעוט המשקעים ודלות הקרקע, השטח אינו ראוי לגידול פלחה אלא רק בסיוע השקיה.
2. ליישובים בנגב הדרומי יש להקצות שטח וצוף וקבוע, הואיל והוא יעובד בהשקיה בלבד.
3. ממכסת הקרקע של יישובי הנגב הצפוני תופרש מכסה לטובת היישובים החדשים.
4. יחידת הקרקע בנגב הדרומי תהיה 4,000 דונם, כלומר 30 דונם ליחידת משק.
5. במושבי העולים יש לנטוע מטע מזותף, לצופף את בתי הכפר ולתת לכל מתיישב חלקת השקיה קטנה, לעיבוד בהשקיה ליד הבית. בקיבוצים יש הכרח לשפר את אמצעי ההתרעה והמינון.⁶⁰

מושבי העולים – גישה תכנונית חדשה

הקמת המושבים הראשונים בנגב, ביסוסו והדרכתם הוכיחו את יכולתם של עובדי מפעל-הנגב להתאים ולשנות דפוסי יישוב פיתוח בהתאם לתנאים האובייקטיביים. הללו ביקשו ליצור, מיד בשלב ההתיישבות, מקורות פרנסה עבור העולים-המתיישבים, על-מנת לא לשוב לאווירת הבטלה ששררה לא פעם במעברות שמהן הגיעו העולים. כך למשל הציעו במפעל-הנגב, שהמתיישבים יבנו במו ידיהם את בתיהם, וכך תימצא תעסוקה עבורם כבר במזלב הראשון להיקלטותם. התכנון הפיסי של המושבים נעשה ברחיבות, במדור תיפון-המשק של הסוכנות היהודית. לא פעם קרה שהתכנון על גבי המפות לא התאים לתוואי השטח, ועובדי מפעל-הנגב נאלצו לשנות את התכנון במקום, כדי לא לעצור את קצב

59. שר החקלאות אהרון ציזלינג, בתוך: מועצת ההסתדרות ס"ה (כ"ג-כ"ז אלול, 5-9 בספטמבר, 1950), תל-אביב 1951, עמ' 82; הנ"ל, 'דרכים לפיתוח ההתיישבות במדינת ישראל', קמה, עמ' 97; הנ"ל, 'אדמת ישראל לרשות פיתוח או למכירה', על המשמר, 26-27 בפברואר 1950; א' כנעני, האימה והשמים: פרקי חיים, תל-אביב 1993, עמ' 106-105; ח' פורת, 'תוכניות וביצוע של יסיונות חקלאים בשלושת המצפים בנגב', עמ' 32-33; G. Falah, *The Forgotten Palestinians: Arabs of the Negev, 1906-1986*, Nazareth 1989, pp. 23-37 (Arabic).

60. כהנוביץ', מפעל-הנגב, הנחות לתכנון חקלאי בנגב, 22 בספטמבר 1950, אצ"מ KKL 5/18146.

הבנייה. התכנון מבית-מדרשה של רחובות פרס את בתי המושב במרחקים גדולים זה מזה, משום הצורך לתת לכל ראש משפחה 20 דונם ליד הבית. כך נתקבלה 'צורת מגבת', שמנעה תחושת צוותא וביטחון מהמתיישבים. במפעל-הנגב נוכחו בחיסרון תכנוני זה והעלו הצעות אחרות למבנה מכונס יותר, בדומה לדגם שעל פיו נבנו היישובים החקלאיים לפני המלחמה.⁶¹

בספטמבר 1950 הודיע כהנוביץ' למחלקה להתיישבות, כי התכנון הפיסי במושבים הנו לקוי. מפעל-הנגב מציע, שהמושב יתוכנן בשטח מרוכז, וששטחי השלחין יהיו נפרדים ומחוץ למגרשי הבנייה. מצב הביטחון בהווה ובעתיד, הוסיף כהנוביץ', לא ירשה פיזור הכפר דוגמת תפרח או גילת. במגמה למנוע שגיאה זו בעתיד, ביקש כהנוביץ' לתת הוראת שינוי בתכנון הפיסי לגבי תכנון מושבי המוחרקות (ברוש, תדהר ותאשור) ומושבי השרשרת (גבעולים, מלילות, שיבולים ושרשרת). כדי לשוות יתר תוקף לטיעון, הדגישו במפעל-הנגב כי החלטה זו התקבלה לאחר דיון מקיף עם שלטונות הצבא.⁶²

ההצעה של מפעל-הנגב לשינוי תכנון המושבים ופסילת הדגם של תפרח וגילת עוררו סערת רוחות בקרב המוסדות המיישבים, ובמיוחד בקרב תנועת המושבים.⁶³ בהסבר להצעה נאמר, כי כל אדם אשר עוקב אחר תכנון יישובי העולים חייב לחשוב אם צורת הפיזור של המושב ברחובות ארוכים מוצדקת מבחינה בטחונית וחוסכת, כטענת מתכנני הסוכנות, הוצאות רבות בשל קיצור כבישי הגישה למשקו של המתיישב וקיצור קווי ההשקיה לשדותיו, הממוקמים בסמוך מאוד לביתו. אשכול, י' ויץ והרצפלד, בתמיכת הצבא, יצאו להצדקת ריכוז בנייני הכפר, ולו במחיר החזקת שתי חלקות נפרדות למשפחה, ואילו נציג תנועת המושבים, שחש כי השינוי התכנוני יקל על אלה התובעים לקצץ את מכסות הקרקע למושבים, ואנשי המדור לתכנון בסוכנות, ובראשם ד"ר הרצל-גרא וייצמן, התנגדו לפיצול השטח ותבעו, בשם יעילות העיבוד החקלאי, להמשיך בתכנון הקיים. המתכננים לא חשו אפוא במצוקות המתיישבים והעדיפו תכנון לטווח ארוך, ולו במחיר תחושת ביטחון רעועה או הוצאות ניכרות בהקמת התשתית.

עימותים מעין אלה צמחו על רקע התפתחותו של מפעל-הנגב ממשרד המקבל הוראותיו מהנהלות הסוכנות והקק"ל, שישבו במרכז הארץ ושביקשו לשמור על אחדות בנוהלי תכנון, תקצוב וביצוע, למשרד המלווה את החקלאי במושב ובקיבוץ, הבוחן את טיב התכנון היישובי והחקלאי בהשוואה לתנאי השטח והמציאות החברתית והנוטל על עצמו אחריות להתמודד על השקפותיו ולהתנגד להוראות הבאות מהמרכזים. כבר בשלהי 1949 ובמהלך 1950 שינה מ' טלמון את מפת הבינוי שהגיעה

61. וראה בהרחבה: ד' גרוסמן וי' כץ, 'דגמים של התיישבות כפרית בארץ-ישראל', מחקרים, יד, עמ' 175-185.

62. כהנוביץ' למחלקה להתיישבות, 25 בספטמבר 1950, אצ"מ KKL 5/18146.

63. צרור מסמכים של מפעל-הנגב, תכנון חקלאי במושבים, 29 בספטמבר 1950, שם.

מהמרכז והורה על העמדת בתי המושב בהתאם לפני השטח. מ' כהנוביץ' הציג בפני המחלקות המתקצבות דרישות הנובעות מייחודיות התנאים המדבריים וסירב להסכים לתקציבים שהוקצו והוזרמו מהמרכז. עובדי מפעל-הנגב נצמדו למתיישבים החדשים, ליוו אותם בעיסוקיהם ובחייהם יומם ולילה ועמדו על הפער שהתגלה לא פעם בין רצונם של ראשי הסוכנות והקק"ל להציג הישגים התיישבותיים חקלאיים מהירים לבין המחדלים שהתגלו בשטח כתוצאה ממחסור במים, בתקציב ובכוח אדם מיומן בחקלאות. במקביל פיצל לוי אשכול את המחלקה להתיישבות וביקש להקים במקומה רשת של 'חבלים אזוריים' עצמאיים בפעולתם ובעלי מחלקות גזבריות נפרדות. החבל, שהיה לארגון חקלאי-יישובי על בסיס טריטוריאלי, לא יכול היה להתקיים ללא תקצוב משלו. המעבר למבנה החבלים, שהיה איטי ומלווה בקשיים רבים, ביטל את המצב הקודם, שגזבר של כל מושב היה נוסע בכל שבוע לירושלים ועומד בתור יום שלם כדי להגיע להסדר כספי מסוים.

באמצע שנות החמישים החלו חלק מהחבלים להתארגן, ואך טבעי היה כי מפעל-הנגב, שהיה כבר מאורגן קודם לכן על בסיס טריטוריאלי, יהפוך לחבל. במהלך שנת 1951 ושנת 1952 הורחב שטח טיפולו של חבל הנגב, והוא החל מסייע ליישובים נוספים באזור נתיבות ואשקלון. עתה, לאחר שקיבל סמכויות של חבל עצמאי, העמיק מפעל-הנגב את מעורבותו בתכנון וביצוע כמשרד ביזורי, בעל סמכויות ותקציב בתחומו. הוראות חדשות שהגיעו מהמרכז, מפות קווי המים, הצעות לשיטות עיבוד וחריש, תכנון תשתית הכבישים - נבחנו במשרדי מפעל-הנגב על רקע הניסיון שנצבר בנגב ושוננו כדי להתאימם לשטח. כך, למשל, בישיבה משותפת לנציגי מפעל-הנגב עם מדור התכנון ברחובות הדגישו טלמון וכהנוביץ' את סמכותם החדשה של עובדי מפעל-הנגב בכל הקשור לתכנון החקלאי: שיבוץ שטחי הנגב לא ייעשה יותר כ'הנחתה' מהמרכז, אלא בהתייעצות עם עובדי מפעל-הנגב; גבולות שטחי העיבוד ליישובים לא ייקבעו על גבי מפות במדור התכנון, אלא יסומנו לאחר סיורים בשטח ובהתחשב בטופוגרפיה של קרקעות הנגב; מפעל-הנגב יגיש את הצעתו להקמת 30 יישובים חדשים בשנת תשי"א, לאחר שיקבל את תוכנית ההשקיה ואת כמויות המים אשר יוקצו ליישובים אלה. עוד אמרו השניים, כי מפעל-הנגב הגיש ערעור בקשר לתכנון המושבים הקיימים והציע הצעות לתיקון, הואיל ולדעת ראשיו, לא הובאו בחשבון שטחים למטעים מרוכזים.⁶⁴

בעת הדיון במשרדי מפעל-הנגב באוגוסט 1951 שרטטו י' ויץ ומ' טלמון את הצעדים הנדרשים להמשך הטיפול בהתיישבות המושבית. בתום שנתיים מאז עליית המושב הראשון בנגב, אפשר היה, לדבריהם, לציין הישגים מסוימים ובצדם את הקשיים שעדיין יש להתגבר עליהם. מ' כהנוביץ' הסביר, שההצלחה המסוימת בגידול

64. פרוטוקול משיבת חבר העובדים במפעל-הנגב, 4 באוקטובר 1950, אצ"מ ; כהנוביץ' לד"ר ה' וייצמן, 9 באוקטובר 1950, אצ"מ S 15/8770 ; מ' טלמון, התיישבות העולים בנגב, עמ' 17, 26 ; כהנוביץ', הנחות לתכנון חקלאי בנגב, 22 בספטמבר 1950, אצ"מ KKL 5/18146.

ירקות נבעה מהתאמת השטחים לסוג גידול זה, והושגה הודות להדרכתם המסורה של מדריכי מפעל-הנגב.

ואכן יבול הירקות (תפוחי אדמה, בצל, שום) נמכר בהצלחה לשווקים בערי הארץ, וזאת למרות חילוקי הדעות בין המתיישבים שהעדיפו שיווק ישיר ותמורה כספית מיידית במזומן, לבין מפעל-הנגב, שעמד על הצורך בשיווק מאורגן באמצעות 'תנובה'. דרך השיווק המאורגן קיבל אמנם החקלאי תמורה כספית קטנה יותר, בשל הוצאות האחסנה והשיווק, ברם נכללה בו התחייבות של 'תנובה' לקלוט את כל היבול ובכל זמן.

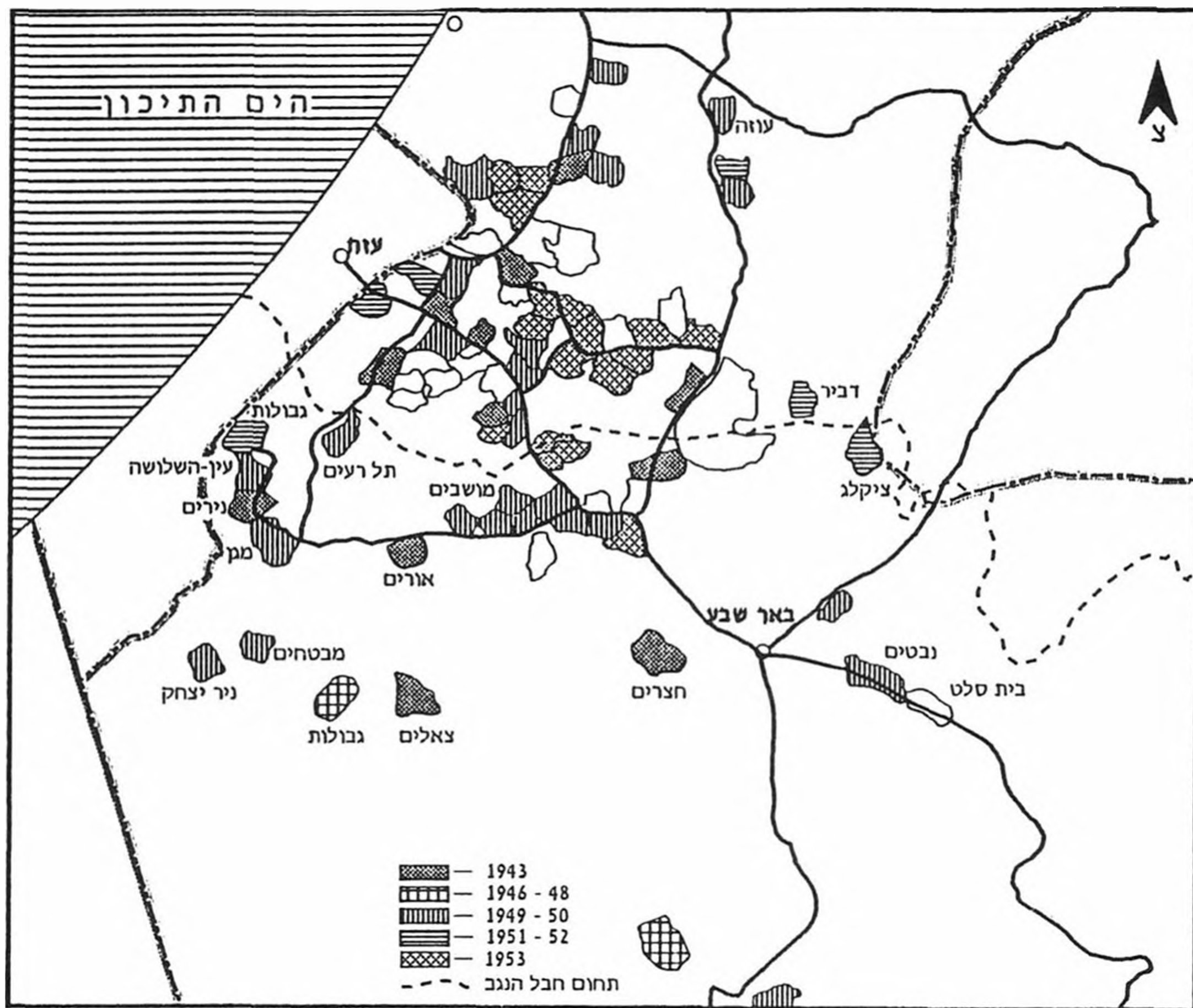
בעקבות מצב הביטחון ההולך ומתרופף החלה עזיבה של משפחות למרכז הארץ, והפתרון שנדרש, לדעת עובדי מפעל-הנגב, היה שינוי תכנוני: הגדלת משבצת השלחין למשפחה והקמת ערים חקלאיות בנגב, שיוכלו לספק שירותים ברמה נאותה. על מפעל-הנגב לחפש שותפים להקמת עוד כפרי-פלחה, הוסיף י' ויץ, והבטיח להשיג תקציבים עבור הקמת תחנת הנסיונות. בדירקטוריון של הקק"ל קיבלו את תביעותיו של ויץ באשר לחשיבות מפעל-הנגב, וההשתתפות הכספית של הקק"ל בייסודו של יישוב חדש בנגב גדלה והגיעה ל-50%.⁶⁵

סיכום

את פעילות מפעל-הנגב ניתן לחלק לשלוש תקופות משנה: בשנת 1949 מגמתו העיקרית הייתה שיקום היישובים שעמדו במצור הממושך בנגב ומתן סיוע חקלאי-תקציבי לפיתוחם; בשנת 1950, לאחר שעובדיו הציגו תוכנית עבודה מותאמת לתנאי הנגב, שהייתה שונה מזו שתוכננה במחלקות הסוכנות, קיבל המשרד סמכויות תכנון וביצוע והתנסה בהקמת צורות התיישבות חדשות שנועדו להגשים את מטרותיה המידיות של המדינה הצעירה; בשנת 1951, לאחר שהחלה בניית יישובי הקבע עבור הקיבוצים, והמושבים הראשונים נכנסו למהלך ייצור חקלאי, הציע מפעל-הנגב לשנות את התכנון הפיסי של המושבים ולכוון את התפרוסת הגיאוגרפית של הנקודות החדשות בנגב בהתאם לדרישות הצבא, ובתנאי שיימצא בקרקעות היישוב בסיס חקלאי להקמת נקודת קבע במקום.

השינוי התפקודי שחל במסגרות המיישבות – מעבר ממערך ריכוזי למבנה אזורי – בא לידי ביטוי לראשונה במפעל-הנגב. היחידות האזוריות שעסקו בהתיישבות קיבלו עקב כך סמכויות תכנון וביצוע גרורות. המבנה החדש אפשר מגע קרוב יותר בין המתיישבים החקלאיים למוסדות המיישבים, ובכך מנע ניכור וטעויות רבות. בצורתו הראשונית שימש המבנה החדש דגם למבנים אזוריים נוספים, ששוכללו יותר מאוחר בידי אגף התכנון שליד משרד ראש הממשלה וכונו 'שיתוף כפרי-אזורי'. כך קמו בנגב, סמוך לעיירה נתיבות, שתי קבוצות של יישובים חקלאיים עם מרכזים משותפים: האחת כללה את המושבים ברוש, תדהר ותאשור, והשנייה כללה את

65. פרוטוקול משיבה שהתקיימה במפעל-הנגב, 30 באוגוסט 1951, אצ"מ KKL 5/18148.

מפה 2: יישובי חבל הנגב
מקור: מדור תכנון המשק, נגב (ק"מ 1:300,000).

מושבי גוש השרשרת. לפיתוחו המלא הגיע רעיון זה עם הקמתה של ההתיישבות האזורית בחבל לכיש באמצע שנות החמישים.⁶⁶

מפעל-הנגב אמור היה להשתלב במשימותיה המידיות של המדינה בתחום פיזור האוכלוסייה והתיישבות לאורך הגבולות, ייצור מזון טרי, מתן דיור ותעסוקה לכל דורש ועיבוד הקרקעות הנטושות. תרומתו הייחודית של מפעל-הנגב לפיזור האוכלוסייה התבטאה בתכנון ובהקמה של מושבי עולים בנגב, וכן מספר צורות התיישבותיות חדשות (כפרי-פלחה, כפרי-שקדים ועוד), שבתואם עם הצבא נועדו לעבות את הגבול. חלק מצורות אלה היו בסופו של דבר לנקודות קבע. במפעל-הנגב תפסו את עקרון פיזור האוכלוסייה בדומה לקווי המדיניות שאימצה לה הממשלה, ופרסו את המושבים לאורך הגבול ובגושי התיישבות. על אף החידושים שהציעו ראשי מפעל-הנגב בארגון המרחבי, הם נשארו נאמנים להשקפה הכפרית (הרורליסטית) שדגלה באוטונומיה מרבית של החברה הכפרית.

ראשי מפעל-הנגב, שדגלו באידיאולוגיה ששמה את הדגש על צורות של התיישבות כפרית שיתופית כדרך הרצויה וההולמת את יישוב הארץ והגשמת מטרות המדינה, שאפו לבסס את פיתוח האזור על חקלאות, על אף שהקושי לקיים חקלאות מדברית נראה כבלתי ניתן לפתרון. בשם אותה אידיאולוגיה הקצתה הממשלה משאבים כספיים כדי להוליך מים לאזור ולקיימו בכל מחיר כשטח פיתוח חקלאי. גם הערים שנועדו לקום באזור היו אמורות לשאת אופי כפרי על פי תפיסת ראשי מפעל-הנגב.⁶⁷ רק בשלהי שנות החמישים, לאחר שהיישובים בנגב התנסו בייסודה של חקלאות מדברית, התגבשו דפוסים חדשים שהביאו לשינוי בשיטות העיבוד, ליצירת התארגנות קואופרטיבית ולייסוד צורות התיישבות חדשות שאינן חקלאיות מעיקרן.⁶⁸

את המתישבים החדשים שעסקו בייצור המזון הטרי בנגב הדריכו עובדי מפעל-הנגב בהתאם להיכרותם מקרוב את הקרקע והאקלים. גידולי גרעינים בקיבוצים וגידולי ירקות במושבים תרמו כבר לקראת 1951 לכלכלת ישראל. באותה שנה נמדדו תפוקות חקלאיות בנגב, דבר שלימד על הצלחת המשד האזורי בהגשמת מטרה לאומית. במדינה כולה גדל הייצור החקלאי בשנת 1951 ב-20% ובשנת 1952 ב-10%. באותה שנה הגיע אף שטח העיבוד הקרקעי כמעט לשיאו.⁶⁹ כך לדוגמה, בנגב בלבד עובד בשלהי שנת 1951 שטח פלחה של למעלה מ-100,000 דונם, שהניב יכול ממוצע של 58 ק"ג חיטה ו-60 ק"ג שעורה לדונם.⁷⁰

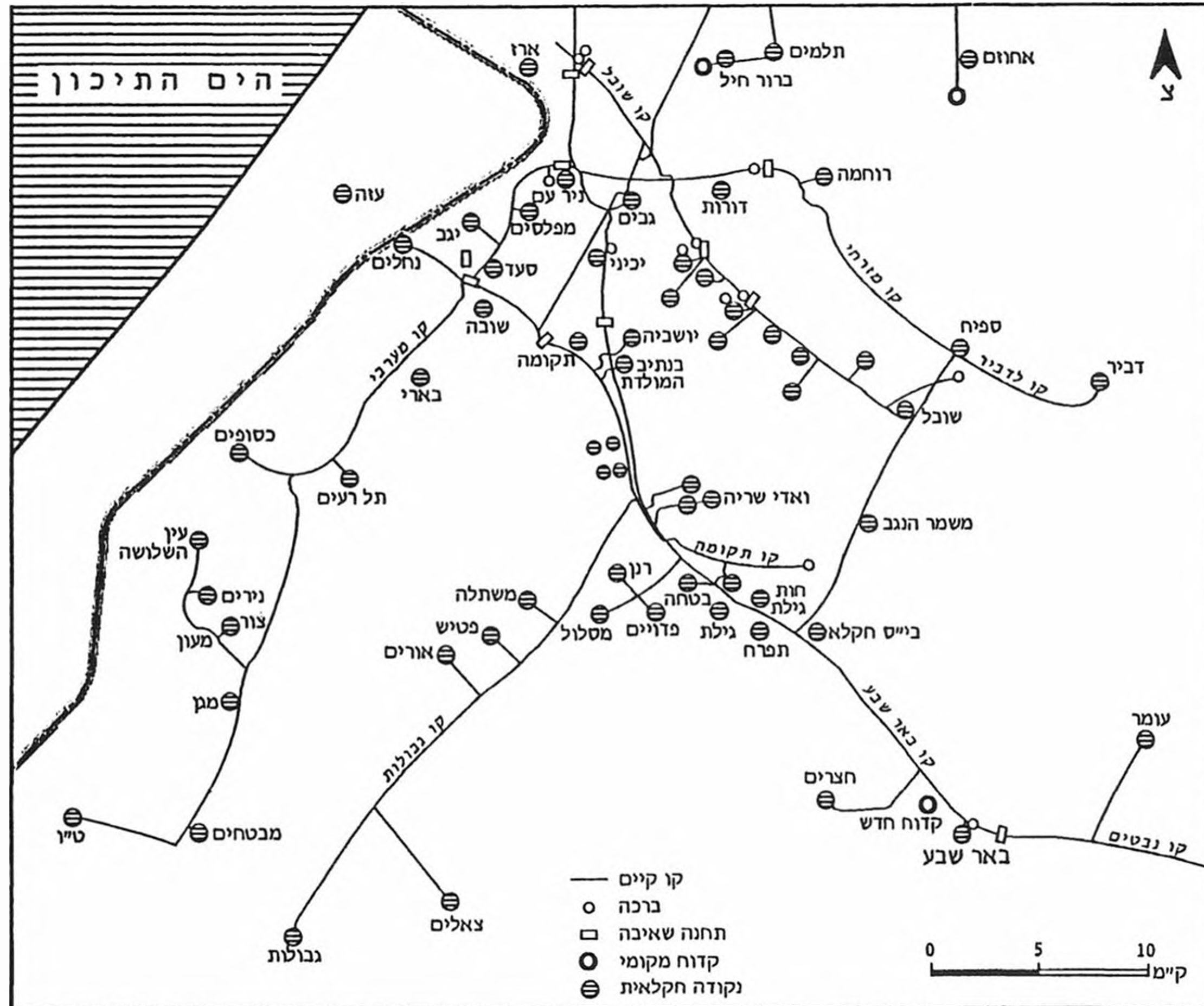
66. והשווה א' רוקח, 'דרכו המקצועית של רענן ויץ', בתוך: א' רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, עמ' 12.

67. א' שחר וא' רזין, 'התפתחות מפת ההתיישבות בישראל, 1948-1982', בתוך: ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית בתמורותיה, עמ' 213-215.

68. והשווה: ד' וינטראוב, 'מבנה חברתי, אידיאולוגיה ושינוי כלכלי', בתוך: א' רוזנמן (עורך), התיישבות ופיתוח אזורי, עמ' 82-83.

69. ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990, עמ' 44.

70. כהנוביץ', דין וחשבון על פעולות מפעל-הנגב לשנת תשי"א, 3 באפריל 1952, עמ' 19, א"ט.

מפה 3: חבל הנגב – קווי מקורות תשי"ד (1953/4)

מקור: מדור תכנון המשק, נגב.

מפעל-הנגב התאים החל מאמצע 1951, בשל הסמכויות והתקציב שקיבל כחבל עצמאי, להגשמת המשימה של מתן דיור ותעסוקה לעולים. לאחר מחלוקות עם מספר מתכננים של הסוכנות היהודית, נבנו רבות מנקודות הקבע על פי המלצת עובדי מפעל-הנגב, שאף הכניסו שינויים רבים בתוכנית הבינוי הפיסי של המושבים. בניית בתי הדיירים במושבים סיפקה אמנם תעסוקה בשלב הקליטה, אבל עד שלהי שנות החמישים, על אף האלתורים שהציע מפעל-הנגב, נאלצו רבים מהמתיישבים למצוא את פרנסתם הדחוקה מחוץ לביתם.⁷¹

כבר בשלהי 1951 קבע כהנוביץ', כי במושבי העולים הפך 'אבק האדם ששכן במעברות' לחקלאי יוצר ומפרנס. בניגוד לדעתו של מזכיר המחלקה להתיישבות רענן ויץ, כי יש לעבור למשקים מתמחים הבנויים על ענף חקלאי אחד, הוסכם במפעל-הנגב כי על המשק המושבי בנגב לעבור לפסי המשק המעורב, שרק הוא יכול להוות ערובה כנגד בצורת או מכת טבע בלתי צפויה.⁷²

נחישותם של עובדי מפעל-הנגב, החשיבה המקורית לגבי תכנון חקלאי-יישובי באזור והקשר הקרוב והחם שנוצר עם המתיישבים – כל אלה סייעו לעובדי מפעל-הנגב לשקם ולחדש את חבל הנגב, אשר בשלהי שנת 1951 כלל כ-46 נקודות יישוב, מהן 23 קיבוצים, 21 מושבים, מושב שיתופי אחד והיאחזות אחת.⁷³ הרחבת שטחי הנסיונות החקלאיים והקמתן של תחנות הנסיונות בגילת ובמקומות נוספים היו הוכחה לנחישותו של מפעל-הנגב לבדוק הלכה למעשה, בכוחות עצמו ובאופן בלתי תלוי בתחנת הנסיונות ברחובות, את הגידולים המתאימים לקרקע הלס ולאקלים הסמי-מדברי. לממשלת ישראל התאפשר לראשונה לתכנן ולהזרים אוכלוסייה מיישבת על פי יעדים מוסכמים ולהטיל על גורם ביזורי ליישם מדיניות זו. פיתוח החבל השתלב אם כן ב'מהפכה גיאוגרפית' שחלה בתחומי המדינה: כלומר, בשונה מהמצב ששרר עד 1948, הוסטה ההעדפה היישובית-חקלאית לעבר אזורי הספר.⁷⁴

71. על תפיסתן ועיבודן של קרקעות נטושות בנגב ראה: ח' פורת, 'תרומת התפיסה הגיאוגרפית-יישובית של בן-גוריון', עמ' 132-135; ז' זיוון, 'יחסי הישוב היהודי והבדווים בנגב', עבודת מ"א, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1990, עמ' 141-142; א' גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות', קתדרה, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 149-153; ז' קנו, בעיית הקרקע בסכסוך הלאומי בין יהודים וערבים (1917-1990), תל-אביב 1992, עמ' 79-80, 86; ע' בנזימן וע' מנצור, דיירי משנה: ערביי ישראל – מעמדם והמדיניות כלפיהם, ירושלים 1992, עמ' 157-171.

72. כהנוביץ', דין וחשבון על פעולות מפעל-הנגב לשנת תשי"א, באר-שבע, 3 באפריל 1952, א"ט; נ' בן-נתן, 'מפעל הנגב', הפועל הצעיר, 30 (29 באפריל 1952), עמ' 22; א' גרנות, נתיבות ומפלסים, תל-אביב תשי"ב, עמ' 136; והשווה גם: א' אפרת, בין עם למולדתו, עמ' 84.

73. כהנוביץ', סיכום פעילות מפעל-הנגב תשי"א, ירושלים 1952, א"ט.

74. ע' גונן, 'תפרוסת האוכלוסייה במעבר מיישוב למדינה', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1991, עמ' 157-160.

התכנון הפיסי של הנגב הצפוני בעשור השני למדינה

אלישע אפרת

הקמת מדינת ישראל הביאה, כידוע, לגלי עלייה גדולים לארץ, אשר חלקם זרמו גם אל הנגב. הנגב הצפוני שימש יעד לפיזור אוכלוסייה, מתוך מגמה לבטל או להפחית את אי־השוויון בין האזורים המאוכלסים בצפיפות שבמישור החוף לבין מרחבי הדרום הריקים. העשור הראשון של המדינה התאפיין בתהליך ההתיישבות בנגב ובנסיונות המתמידים לפתח חבל ארץ צחיח זה. והנה, בסוף העשור הראשון אכן ניכרה צמיחה כלכלית בנגב ונעשו בו השקעות בתשתית ובתעשייה: הוחל בפיתוח נמל אילת, הוקמו מפעלי תעשייה בדימונה, חודש מפעל האשלג בסדום, נבנו מפעל הפוספטים באורון ומפעל הנחושת בתמנע, הוזרמו מים בקו ירקון-נגב אל הנגב המערבי, נסללה מסילת הברזל נען-באר־שבע ושופרה מערכת הכבישים. אוכלוסיית העולים המשיכה ליישב בהדרגה את עיירות הפיתוח, אך עדיין היה זה בקצב איטי מדי לאור צורכי האכלוס בנגב (שמלץ, תשל"ט). אולם שנות השישים, שהיו שנות מיתון כלכלי בארץ, בישרו שפל כלכלי, ובנגב החלה אי־יציבות של האוכלוסייה, שהתבטאה, בין היתר, בירידה משמעותית במספר העולים שנאותו להתיישב בנגב, בהגירה שלילית מתוכו ובספקות שעלו בקרב מוסדות התכנון והפיתוח בדבר הצלחת יישובו של הנגב (Brutzkus, 1969).

גורלו ועתידו של הנגב עמדו כל העת מול עיני המתכננים במוסדות הממשלה, בעיקר במשרד השיכון, במשרד הפיתוח ובמשרד הפנים, אשר שאפו להופכו לעתודת האכלוס והפיתוח של מדינת ישראל, ואף תלו תקוות רבות באפשרויות ליישובו על בסיס של תוכנית פיסיית מקיפה, שתציב יעדי פיתוח לקראת עשרים השנים הבאות. מאווייהם של המתכננים הבולטים דאז, כאריה שרון, ציון השמשוני, אריה דודאי, אליעזר ברוצקוס, ארתור גליקסון ויעקב דש, התבטאו, בין היתר, בהכנת תוכניות אזוריות שונות, אשר התבססו על עקרונות של תכנון פיסי לאומי, כפי שנקבעו מיד לאחר קום המדינה, ועניינם היה נושאי תשתית, שהיו אמורים לעצב את דמותו של האזור בעתיד (שרון, 1951).

מהו אותו תכנון פיסי שנעשה אז, ומה הייתה זיקתו אל המרחב? תכנון פיסי הנו תחום אחד מתוך כלל פעולות התכנון שעניינן ייעודי קרקע וניצולה הרציונלי

לצורכי האדם ולתועלתו. התכנון הפיסי עוסק בכל אותם גורמים המשפיעים בצורה מכרעת על קיומו של האדם במרחב, ולכן נושאים כגון טופוגרפיה, מסלע, אקלים, צומח, קרקע ומים מהווים בסיס לנושאים קונקרטיים יותר, כסלילת דרכים, הקמת יישובים, פיזור אוכלוסייה, תיחום שמורות טבע ואיתור שטחי תעשייה. תכנון פיסי גם קובע סדרי עדיפות של פעולות פיתוח, שיקום או שחזור, ושואף לאזן בין מצב קיים ובין מצב רצוי במרחב (אקצין ודרור, 1966).

תכנון פיסי מותנה בנתוני הגיאוגרפיה של האזור וביכולת האדם לבצע בו שינויים. הגשמת התכנון קשה למדי, משום שהנה יישום של אידיאות חברתיות על פני המרחב בידיעה מראש, שלרוב אין הרצוי והמתוכנן עשויים להגיע להגשמתם המלאה. שאיפות תכנוניות מתקזזות עקב שיקולים של ביצוע, ומאחר שדעותיהם של המתכננים ומקבלי ההחלטות לא תמיד הן אחידות, מתקבל לרוב ביצוע מעשי כדרך ביניים בין האידיאל והאפשרי. מטרתו של מאמר זה לתאר ולנתח חמישה נושאים בתכנונו הפיסי של הנגב הצפוני, כפי שהתבטאו אצל המתכננים בראשית שנות השישים.

תכנון אזורי צחיחים

אזורי צחיחים, שהיו במשך דורות נידחים ובלתי ניתנים ליישוב, מהווים כיום במדינות רבות באסיה, באפריקה ובאמריקה הלטינית אתגר להתיישבות ולפיתוח, משום הגידול המתמיד באוכלוסיותיהן והצורך המתמיד למצוא שטחים חדשים למגורים ולקיום כלכלי. יישובו של אזור צחיח או צחיח-למחצה כנגב הצפוני אינו נושא בלעדי למדינת ישראל. התופעה של התיישבות בשולי מדבר ובאזורים פריפריים ידועה כבר מראשית המאה העשרים, עת שבוצעה התיישבות חלוצית במרכז ארצות-הברית, בקנדה ובאוסטרליה. אולם במרוצת השנים הפכה חלוציות זו לתורה התיישבותית המקיפה דיסציפלינות רבות מתחומי מדעי הטבע ומדעי החברה, שמטרתה לאפשר לתושבים, באמצעות תכנון ופיתוח של אזורי שוליים, קיום רמת מחיה הדומה לזו הקיימת באזורים מיושבים רגילים. מה הם מאפייני הפיתוח של אזורי כאלה? על מנת לפתח אזורי צחיחים, יש לנקוט תכנון מקיף במגמות שונות ובלתי מקובלות. למשל, יש למנוע את הנוודות, וזאת לאור התפתחות התחבורה המוטורית המודרנית המתאימה גם לתנאי מדבר, ולהופכה להתיישבות-קבע. באזורים צחיחים יש לנצל באורח מרבי פוטנציאל של מינרלים, במידה שהוא קיים או משוער, ולבסס התיישבות נקודתית על בסיס של משאבי טבע, בדומה להפקת ניטרטים במדבר אטאקאמה שבצ'ילה עד למלחמת העולם השנייה או הנפט בערב הסעודית, שהביאו לשגשוג כלכלי באזוריהן, או – בתחום החקלאי – גידול פירות וירקות מבכירים העשוי, תוך סיכון עונתי מסוים, להביא רווחים למגדליהם כפי שקורה אצלנו בערבה (Amiran, 1985).

אזורי צחיחים אינם יכולים להתבסס מראש על מגוון רחב של ענפים כלכליים, וזאת מפאת קשיי מרחק, אקלים, קרקע והעדר מקורות מים, כי אם על מספר קטן

יחסית של ענפים בעלי כדאיות ורווחיות. אזורים כאלה גם אינם גמישים מבחינה כלכלית ועלולים להתמוטט או לאבד את העובדים בהם עם כל משבר הפוקד אותם. ההשקעות בענפי כלכלה בשולי מדבר הן אכן יקרות ומסוכנות כאחד בגלל חוסר תשתית פיסית נאותה ובגלל מרחקי תובלה ונגישות. ואם בחקלאות מדובר – הרי תנודות אקלימיות חריפות או עונות של בצורת עלולות לחסל כל השקעה. לפיכך, בולט בתכנון ובפיתוח באזורים צחיחים דווקא הריכוז הנקודתי של משאבים במקומות נבחרים, בין אם באתרי מחצבים או בנאות מדבר בעלות פוטנציאל חקלאי, תוך כדי הותרת שטחים רבים ופתוחים ריקים לחלוטין. כן עדים אנו בעשרות השנים האחרונות לפיתוח תעשיית התיירות והנופש באזורי מדבר, המאפשרת לאוכלוסיית הערים הצפופות לצאת אל מרחבים לא־נודעים, בעלי ערכי נוף ותכונות אקלים מיוחדות – דבר שהביא לשגשוג בקליפורניה, באריזונה ובפלורידה שבארצות־הברית שהפכו, בין היתר, גם למושבים של גימלאים. אזורים צחיחים מהווים גם יעד מבוקש למפעלי תעשייה גדולים הדורשים שטח רב, שאינו ניתן להשגה באזורים מאוכלסים, וכן לתעשיות צבאיות ולשטחי ניסויים כפי שאנו מוצאים למשל בנוואדה שבארצות־הברית או בסיביר (Amiran, 1985).

מכאן שאזורים צחיחים וצחיחים־למחצה אינם יותר עניין של חלוציות בלבד, ובתנאים המודרניים השוררים כיום, עם ידע רב בפיתוח אזורי, ניתן לתכננם תוך כדי מתן משקל ליתרונות היחסיים הקיימים בהם בתחומים של מחצבים, נופש ותיירות, תעשייה, חקלאות בנאות מדבר ועוד.

הנגב הצפוני כמשימה של תכנון ופיתוח

מאז קום המדינה עמדו בפני המתכננים בארץ בעיות של פיתוח בתחומי הערים הוותיקות, בעיירות שנוסדו, בהתיישבות החקלאית, בענפי התחבורה, בשיכון עולים, בארגון שירותים בסיסיים ובהקמת מוסדות ארציים ואזוריים. רוב נושאי התכנון נגעו, למעשה, במחציתה הצפונית והמאוכלסת של מדינת ישראל, בין הגליל העליון לבין בקעת באר־שבע, ואילו הנגב לא זכה עד לאמצע שנות החמישים לעדיפות רבה בהשקעות יסוד ובפיתוח.

עם תום תקופת התכנון הבסיסית בעשור הראשון למדינה, אשר בה הונחו היסודות לתכנון הפיסי הארצי והאזורי, הגיעה העת לגשת בצורה כוללת גם אל עתודות הפיתוח של המדינה, ובמיוחד אל הנגב הצפוני במובנו הרחב, בין אשדוד ואשקלון בצפון ומצפה־דמון בדרום, אזור אשר לגביו טרם גובשה עד אז כל מסגרת תכנונית פיסית מחייבת. רווחה אז הסברה, שהנגב הצפוני אכן יהווה בשנות השבעים ובשנות השמונים מרחב לפעולות תכנון ופיתוח רבות, במיוחד בתחום השיכון והבנייה, התיירות והנופש, התעשייה והתחבורה, ואף יהווה יעד מרכזי לפיזור האוכלוסייה דרומה (משרד הפיתוח, 1959; Ministry of the Interior, 1964; Ministry of Housing, 1964; Brutzkus, 1964).

הכוונת הפיתוח העתידי אל הנגב הצפוני דרשה הכנת תוכנית־אב על בסיס

שיקולים ארציים ואזוריים במטרה לתחום את היעדים הפיסיים הקיימים והמוצעים לאזור, תוך ציון מהותם, אופיים והרעיונות התכנוניים המונחים ביסודם. מטרה נוספת בתוכנית זו הייתה לגבש תפיסה כוללת לגבי אזור זה, כדי למנוע החלטות אד-הוק מקומיות הנובעות מנתוני ההווה או מתוך שיקוליים פרטניים שונים. היוזמה להכנת תוכנית-אב לנגב הצפוני באה מצד שר הפנים ח"מ שפירא, באמצעות ראש אגף התכנון שבמשרדו, י' דש, ובשיתוף עם מנהל הלשכה המחוזית לתכנון של מחוז הדרום, מ' בץ. קדמו להכנתה סקרים נרחבים בנושאים רלוואנטיים, שבוצעו על ידי המתכננים א' אפרת וא' גבריאלי, ואשר דרשו שיתוף פעולה של מתכננים ממשרדי השיכון, החקלאות, התחבורה, מע"צ, הרשות לתכנון כלכלי ואחרים, שבידיהם התרכז אז חומר ראשוני בנושאים ספציפיים שונים. תוכנית-האב הפיסית לנגב הצפוני הונחתה בעיבודה ובהכנתה על ידי מליאת המתכננים של אגף התכנון שבמשרד הפנים, שהייתה מורכבת מקבוצת מתכננים האמונים על דיסציפלינות מגוונות. תוכנית זו סוכמה וגובשה באמצע שנות השישים בצורת אטלס תכנוני ראשון של הנגב הצפוני, שכלל 15 מפות תמאטיות ו-19 עמודי הסבר, והיווה בסיס לתכנון המחוזי, המקומי והמפורט לנושאים רבים אחרים, שהוחל לטפל בהם בסוף שנות השישים, עם פרסומו הרשמי של חוק התכנון והבנייה-תשכ"ה/1965 אשר גם חייב את המחוזות ואת הרשויות המקומיות להכין תוכניות מתאר בתקופות זמן מוגדרות. המגמות והעקרונות שהנחו את התוכנית היו: אכלוס מרבי של חלקי הנגב, גיבוש עירוני של העיירות החדשות; ניצול אוצרות הטבע והכללתם במעגל הכלכלה האזורית; הרחבת שטחי החקלאות באותם מקומות אשר נתוני הטבע מאפשרים זאת; פיתוח רשת כבישים ענפה, מסילות ברזל ונתיבי תעופה, אשר יקשרו את כל חלקי הנגב עם יתר אזורי הארץ; פיתוח חבלי ספר; הבטחת שטחים למוסדות ארציים ואזוריים ולמתקנים הנדסיים חשובים הדורשים מרחב ותנאי תפעול מיוחדים; שימור הנוף הטבעי ואתרי עתיקות ועוד (אפרת וגבריאלי, 1966).

נפות תכנון

רעיון 'נפות התכנון' בא ליזום חלוקה תכנונית-רציונלית של הנגב הצפוני ליחידות, אשר יהיו הומוגניות מבחינת נושאי התכנון והפיתוח שבהן. ברור היה למתכננים, שלא החלוקה המנהלית הקיימת ולא החלוקה הגיאוגרפית הפיסית המקובלת של האזור היא האידיאלית לצורכי תכנון. נפת התכנון נועדה ליצור מסגרת מתאימה לתחומי ההשפעה של מרכזים, ליחס המרחבי שבין עיר לעורף, לקשרי תחבורה, לשירותי כלכלה ותרבות ועוד. חלוקת הארץ לנפות תכנון הוצעה כבר בתוכנית-האב הפיסית הראשונה לישראל, שנערכה ב-1950 (שרון, 1951), אך זכתה גם להתייחסות מרבית בשנות השישים (ברוצקוס, 1964א). טבעי הוא, שגודלן של נפות התכנון בנגב הצפוני ילך ויעלה כלפי דרום, וזאת משום שככל שהאזור הוא בלתי מפותח ובלתי מאוכלס, ניתן לכלול בו חלקים גדולים יותר במסגרת יחידה אחת. כנפות התכנון הקטנות ביותר נקבעו אלה שכללו תחום השפעה של מרכז עירוני מפותח.

בנפות התכנון אשדוד ואשקלון ניתן היה לראות את העורף הקרוב לעיר, החקלאי בעיקרו, אשר יישוביו קשורים בעיר הגדולה יותר מבחינת שירותים וכלכלה. נפת התכנון באר-שבע נתחמה בגבולות סכמאטיים בלבד, משום שהיא נראתה כבעלת תפקודים ארציים ואזוריים רחבים, ללא קשר עם העורף הקרוב לה. הזיקה הכלכלית והחברתית של באר-שבע נקבעה אל המחוז כולו ובאופן ישיר אל חלקי הארץ האחרים.

מלבד שלוש נפות התכנון העירוניות הוצעו עוד עשר נפות תכנון: לכיש, הנגב המערבי, בשור, אדוריים, ערד, חוף ים המלח, שבטה, מכתשים, הערבה ורמון. נפת התכנון לכיש כללה בעיקר את חבל לכיש, ובירתה המיועדת קריית גת, אשר כבר אז נמצאה בשלבי פיתוח מתקדמים ונחשבה כבעלת סיכויים טובים לתפוס מקום חשוב בתפקודיה האזוריים.

נפת התכנון הנגב המערבי כללה את ריכוז היישובים החדשים שבשפלת-פלשת הדרומית, ובעיקר את המושבים שהוקמו באזור. בירתה המיועדת הייתה נתיבות, אשר נמצאה במיקום נוח למדי, בקרבה למרכז הגיאוגרפי של הנפה, ועל צומת צירי תחבורה צפון-דרום ומזרח-מערב.

נפת התכנון בשור הקיפה את חבל בשור, שהוחל אז בתכנונו החקלאי וההתיישבותי. נכללו בה ממערב הקיבוצים שלאורך גבול רצועת עזה, ומצפון שורת המושבים שבציר תפרח-פטיש. כבירתה נקבעה העיר בשור, המוצעת ליד צומת מגן, אשר סברו, כי במהלך עשרים השנה הבאות יהיה צורך לפתח אותה כדי מרכז עירוני גדול לנגב המערבי, עם 50,000 נפש בשלב ההקמה הראשון, שיהווה מוקד משיכה כלכלי וחברתי לסביבה כולה.

נפת התכנון אדוריים כללה את השפלה הגבוהה שלרגלי הרי חברון, שהיא בעלת פוטנציאל התיישבותי חקלאי. אף ראו צורך להקים בה מרכז עירוני בסביבות אמציה, אשר יוכל לספק את השירותים לנפה זו, ולשמש מוקד שירותים משלים בהמשך ציר אשקלון-קריית גת מזרחה.

חבל ערד נקבע כנפת תכנון הכוללת מכלול של נושאים: פיתוח מחצבים, ביסוס תעשייה, תיירות וקיום ריכוזי בדווים. העיר ערד, שנוסדה במזרח הנפה, החלה כבר אז להתפתח כמרכז בעל צביון עירוני מובהק.

נפת התכנון חוף ים המלח כללה את הרצועה הצרה של החוף המערבי של ים המלח ואת שורת המצוקים של מדבר יהודה. לנפה זו היה צביון מיוחד מבחינת הנוף, פוטנציאל המחצבים של ים המלח ונושאי העתיקות והתיירות, אשר הצדיקו את ייחודה כנפת תכנון בעלת ערכי נוף יוצאי דופן.

נפת התכנון מכתשים אופיינה בפיתוח התעשייה שבמכתש הגדול, בשדות הפוספטים ובמכתש הקטן. לבירתה נקבעה דימונה, שהיוותה אז מרכז עירוני בולט בסביבתה.

נפת התכנון הערבה כללה את צפונה של הערבה, אזור בעל פוטנציאל של פוספטים וחקלאות-ערבה. כמרכז עירוני בעתיד ראו את העיר חצבה, ליד צומת

התכנון הפיסי של הנגב הצפוני בעשור השני למדינה

דרכים חשוב בציר סדום-אילת. תפקודיה בעתיד אמורים היו להשתלב בתוכנית להארכת מפרץ אילת צפונה לאורך הערבה.

נפת התכנון שבטה הייתה אז הדלה ביותר באוכלוסייה בפיתוח, ומרכזה הוצע ליד משאבי-שדה.

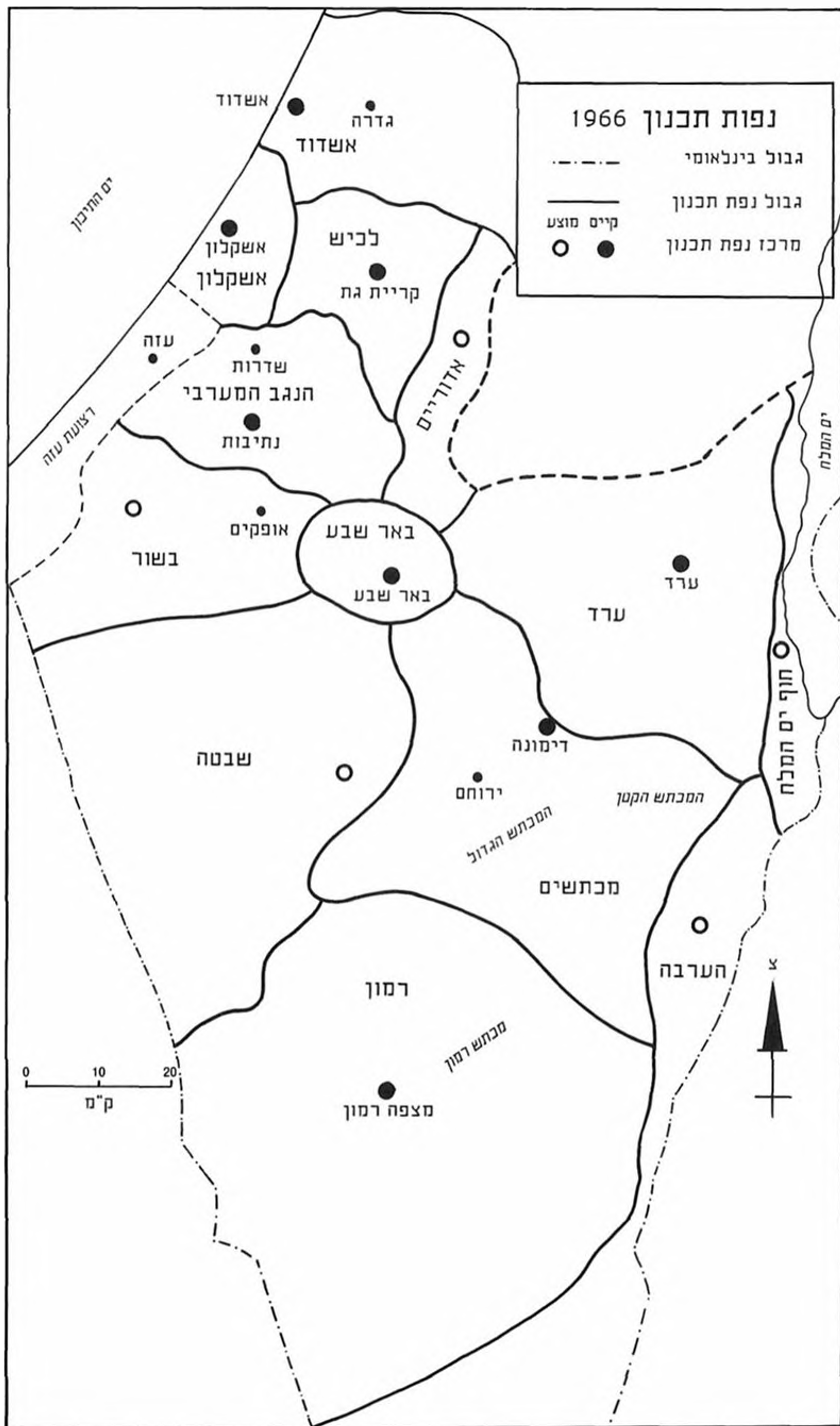
נפת התכנון רמון, ומצפה-רמון במרכזה, כללה את שטחי הפיתוח והמחצבים שבמכתש רמון וסביבותיו (אפרת וגבריאלי, 1966) (מפה 1).

חלוקת האוכלוסייה

הגשמת רעיון פיזור האוכלוסייה בדרום הארץ החל על ידי הקמת ערים חדשות, במספר לא קטן יחסית לאזור זה, ועל ידי אכלוסן המהיר בעולים חדשים שהגיעו ארצה בגלי העלייה הגדולים של שנות החמישים. כבר אז הוכר הצורך לייסד מרכזים עירוניים בעבור האוכלוסייה העולה, אשר לא תוכל להיקלט בהתיישבות הכפרית על בסיס חקלאי, כי אם במסגרת של עיירה או עיר המבוססת על תעשייה, מלאכה ושירותים (טלמון, 1956).

מתוך מגמה זו נוסדו במשך שנים ספורות רוב העיירות הנמצאות כיום בנגב הצפוני. ייסודן לפי שנים התחלק כך - 1949: באר-שבע; 1950: אשקלון; 1951: ירוחם, שדרות, קריית-גת, מצפה-רמון; 1955: דימונה, אופקים; 1956: אשדוד, נתיבות; 1961: ערד (רוזין ואחרים, 1964). יסודות לכמה ערים נמצאו קודם לכן, כמו בבאר-שבע ובאשקלון, אך השנה המיוחסת להן כאן היא השנה שבה הוחל בהקמתם של מפעלי השיכון הראשונים בתחומיהן. באר-שבע נעזבה כמעט כליל מתושביה הערבים בעת מלחמת העצמאות, והיא יושבה מחדש באוכלוסייה יהודית ברובעיה העתיקים והחדשים כאחד. אשקלון החלה את התפתחותה סביב הגרעין הקודם של הכפר מג'דל, אך עיקר בינויה החדש נעשה מערבה יותר.

קריית-גת היוותה אתר חשוב ביותר למרכז חבל לכיש, ואף התפתחה כעיר המספקת את שירותיה למרחב שבין אשקלון לבית-גוברין. שלוש העיירות שדרות, נתיבות ואופקים נוסדו במערבו של הנגב, כדי לשמש כמרכזים עירוניים של חבל חקלאי המשתרע בין אשקלון ובאר-שבע. שדרות הוקמה על מנת לשמש מרכז לאזור שער-הנגב, שמנה אז 11 יישובים חקלאיים. נתיבות הוקמה במטרה לשמש מרכז עירוני לאזור חקלאי של עזתה ושלחים, שמנה אז 24 יישובים חקלאיים, ואילו אופקים הוקמה כמרכז לאזור מרחבים, שמנה אז 9 יישובים חקלאיים. דימונה הוקמה כעיר תעשייה במחצית הדרך שבין באר-שבע לסדום, באיתור נוח למדי מבחינת צירי התנועה למכתשים ולאילת. כן נועדה לשמש כעיר מגורים לעובדי ים המלח ולפועלי המחצבים שבמכתשים וסביבותיהם. ירוחם נוסדה בימי העלייה ההמונית, כאחד המקומות לקליטת עולים חדשים. מיקומה נבע מקרבתה אל שדה הפוספטים של אורון ואל צירי התחבורה הראשיים שהיו קיימים אז. מצפה-רמון הוקמה על סף המכתש, תחילה כמרכז למתן שירותי דרך לתחבורה לאילת, ולאחר מכן כמקום לאוכלוסייה שתעסוק במחצבים. בראשית שנות השישים נתווספה לעיירות הנגב ערד, שמיקומה התבסס על שדות הגז שנתגלו בסביבה, על תוכניות ההרחבה של מפעלי ים המלח

מפה 1: נפות תכנון 1966

(שדרשו מספר גדול יותר של עובדים שאמורים היו להתגורר במרחק לא גדול מן המפעלים), על תכנונה של תעשייה פטרו-כימית בסביבה ועל ענף ההארכה והתיירות. האיתור החשוב ביותר, מלבד זה של באר-שבע כבירת הנגב, היה של העיר אשדוד, אשר בה הוחל בהקמת הנמל השני בגודלו בארץ, שאמור היה לשמש כנמל ראשי לדרום הארץ ולמרכזה (גרייצר ואחרים, 1976).

התוכניות לחלוקת האוכלוסייה בנגב הצפוני הבחינו בראשית שנות השישים בין אוכלוסייתה הקיימת בכל עיר ועיר ובין אוכלוסייה מוצעת או חזויה לשנת 1985, מועד שבו אמורה הייתה אוכלוסיית הארץ להגיע לכדי ארבעה מיליון נפש. חלוקת האוכלוסין נערכה על פי מדרג עירוני בן חמש דרגות: עיר, מרכז עירוני, מרכז אזורי, מרכז, מרכז קטן. רק באר-שבע הייתה אז עיר בת למעלה מ-40,000 נפש. בקבוצת המרכזים העירוניים בני 10,000-40,000 נפש, שהיו למעשה עיירות בהתהוות דינמית, נכללו אשקלון, קריית גת ודימונה. בקבוצת המרכזים האזוריים בני 5,000-10,000 נפש נכללו שדרות ואופקים, בעוד שמרכזים בני 2,000-5,000 נפש היו נתיבות וירוחם. ערד, שהוקמה כאחרונה מבין עיירות הנגב, וכן מצפה-רמון, הכילו אז פחות מ-2,000 נפש כל אחת (שנתון סטטיסטי לישראל, 1975).

החלוקה הקבוצתית ביחס לאוכלוסייה החזויה בעיירות ב-1985 הייתה שונה. בקבוצה הראשונה הופיעה העיר באר-שבע עם אוכלוסייה צפויה של למעלה מ-150,000 נפש (עיריית באר-שבע, 1965). היא אמנם לא הגיעה למספר זה במועד המתוכנן, אך אינה רחוקה ממנו כיום (1994). אשדוד הייתה צפויה לעמוד במקום השני, עם אוכלוסייה בת 100,000-150,000 נפש. בקבוצה השלישית, של מרכזים עירוניים בני 40,000-100,000 נפש ב-1985, נכללו אשקלון, קריית גת ודימונה, שהיו בקצב גידול מהיר ובפיתוח תעשייתי ותעסוקתי מתקדם. כמרכזים אזוריים שיתפתחו כדי 10,000-40,000 נפש ב-1985 נצפו שדרות, נתיבות, אופקים, ערד, ירוחם ומצפה-רמון. מגמת התכנון הייתה, שכל הערים האלה יגיעו עד אמצע שנות השמונים לגודל מינימלי, שיבטיח את קיומן כערים (ברוצקוס, 1973).

כהמשך למגמות פיזור האוכלוסייה בנגב הופיעו עוד ארבע ערים חדשות: בשור, חצבה, שבטה וניצנה. נראה היה הצורך להתחיל בהקמתן לקראת שנות השמונים, או לפחות בייסוד שתיים מהן, על מנת לאכלס את המרחבים הדלילים בנגב. תוכנית חלוקת האוכלוסייה לערים וליישובים נועדה גם לאוכלוסיית הבדווים, שהייתה צפויה להתרבות במידה לא קטנה ולעבור בעתיד בהדרגה להתיישבות-קבע. כמקום לקיבוע הוצעו אז שלושה מרכזי שירותים: ליד שובל, ליד באר-שבע וליד כסיפה, שבהם יתרכזו שירותים שונים כבתי ספר, מרפאות, מחסנים ובתי מלאכה (אפרת וגבריאלי, 1966).

בתוכנית חלוקת האוכלוסייה הכפרית הבחינו המתכננים בין אוכלוסייה יהודית ובין אוכלוסיית המיעוטים. התחזית לגידול האוכלוסייה הכפרית היהודית, שחושבה על בסיס ריבוי טבעי, הקצאות מים לחקלאות ופיתוח שטחי חקלאות חדשים, לא צפתה תופעות קיצוניות בולטות (ברוצקוס, 1964; ברלר ושקד, 1967; Spiegel, 1966). ההנחה הייתה, שבצפון האזור האוכלוסייה החקלאית תתרבה ותיעשה צפופה,

במיוחד כאשר תקבל השלמה בתעשיות ובמלאכות במרכזים העירוניים, וכן תגדל במידה מסוימת במרכזו ובדרומו של חבל בשור, אשר יזכה בעתיד לפיתוח חקלאי. ביחס לאוכלוסיית הבדווים נצפתה עלייה גדולה יותר, הן בגלל שיעור הריבוי הטבעי, הגבוה כבר ממילא, והן בגלל רמת השירותים שמדינת ישראל הייתה מוכנה להעניק לה; אולם זו הכפילה ואף שילשה את גודלה עד לשנת 1985, היא שנת היעד של התכנון. אם בשנת 1954 נאמדו מספרם ב־14 אלף, הרי ב־1972 נמנו 30.9 אלף, ובסוף שנות השמונים כ־50 אלף (שמלץ, תשל"ט; בן־דוד, 1993). במגזר העירוני חזו המתכננים כ־440,000 נפש שיחיו בעיירות הפיתוח ב־1985. הגידול הצפוי באוכלוסייה הכפרית היה כ־80,000 נפש (אפרת וגבריאלי, 1966) (מפה 2).

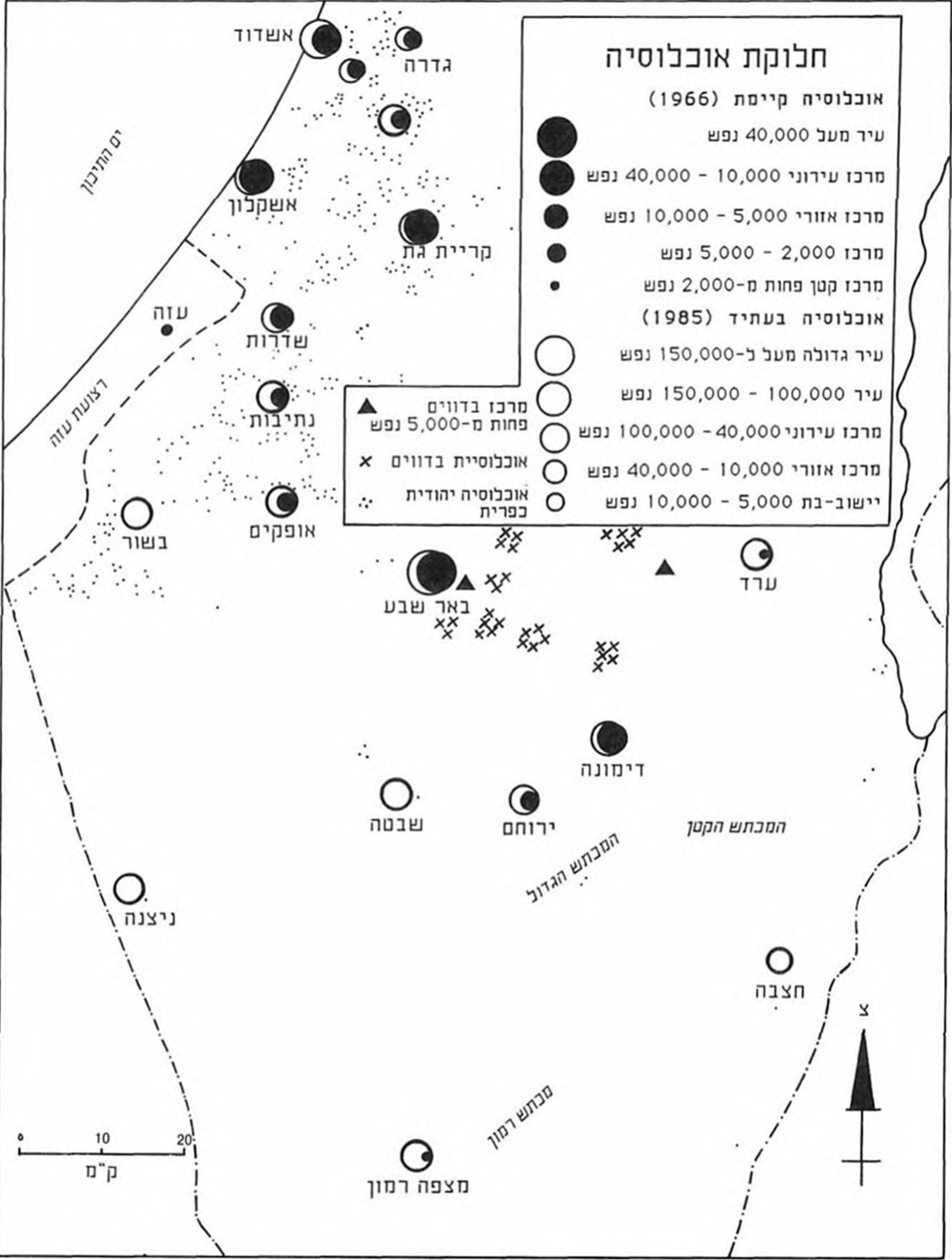
תפקוד כלכלי של ערים

המטרה בנושא זה הייתה לבטא את החלוקה התפקודית והכלכלית הרצויה של הערים והעיירות הקיימות והמוצעות בנגב הצפוני. כל עיר מהווה, כידוע, מרכז המשרת את הסביבה ואת האוכלוסייה המקומית והממלא גם תפקודים בעבור הארץ כולה. תפקודים אלה הם מטבעם כלכליים ומשקפים את צביון העיר, את דמות בינויה ואת תעסוקת האוכלוסייה המתגוררת בה.

תכנון התפקודים הכלכליים לעיר נובע מן המציאות בהווה ומתחזית ההתפתחות הכלכלית בעתיד. לא לכל תפקוד כלכלי של עיר יש משמעות פיסית של בינוי ועיצוב עירוני, אולם יש תפקודים המשפיעים על צביון הערים ועל מערך בינוין באורח משמעותי. תפקודים כלכליים בעלי השפעה כזאת הם, למשל, תעשייה כבדה, תעשייה קלה, שירותי חקלאות, נמל, כספים, תחבורה, מחצבים, נופש ותיירות, מוסדות ציבור, מינהל, שירותים, קליטת גימלאים. בתפקודים כלכליים של עיר הכוונה היא, למעשה, לחלוקת השטחים וייעודם במסגרת של תוכנית המתאר שלה, בעיצובה הארכיטקטוני, בביסוסה הכלכלי, ובכל מה שמכונה 'אופי העיר'.

התפקוד הכלכלי החשוב ביותר מבחינת התעסוקה, חלוקת האוכלוסייה והתבססות עירונית – הוא התעשייה. התעשייה הכבדה אמורה הייתה להתרכז לפי דעת המתכננים של אז, בשתי הערים הגדולות, אשדוד ובאר־שבע, אשר בהן כבר היו קיימים ריכוזי תעשייה ניכרים. התעשייה הקלה חולקה על פני רוב העיירות שבאזור והייתה אמורה להוות כמעט כולן את הבסיס התעסוקתי הדומיננטי. מספר עיירות היו אמורות לשמש כמרכזים לתוצרת חקלאית ולשיווק; לתפקוד כלכלי זה נבחרו עיירות שעיקר העיסוק של תושביהן יהיה בחקלאות כקריית גת, אשקלון, נתיבות ואופקים. תפקודי הנמל רוכזו, כמובן, באשדוד, ולכך הייתה משמעות רבה באשר להתפתחות חלקים מסוימים של העיר, התעשייה שבה ואופי המלאכה, ריכוזים של בעלי מקצועות שונים הקשורים בנמל וענפי העזר השונים הקשורים בספנות (גרייצר ואחרים, 1976).

מקומם של התפקודים הכלכליים הקשורים בבנקאות ובמסחר נקבע באשדוד ובבאר־שבע, שתי הערים הגדולות ביותר באזור מבחינת אוכלוסייה והתפתחות

מפה 2: חלוקת האוכלוסייה

הכלכלית הצפויה בהן. מרכזי תחבורה ראשיים ניתן היה לראות באשדוד, בבאר-שבע ובדימונה. תפקוד התחבורה בערים נועד לשאת אופי ארצי ואזורי. באשדוד נראה היה מפגש בין תחבורה יבשתית, תעופה פנים-ארצית וספנות. בבאר-שבע – מפגש בין סוגים של תחבורה יבשתית, כבישים, מסילות ברזל ותעופה. דימונה, אשר החלה את התפתחותה הראשונית כיישוב-צומת, יכולה הייתה אף היא למלא תפקוד כזה, משום שהעיירה הוקמה בצומת של כבישים ומסילות ברזל, ואף מיקומה הטופוגרפי ומרחקה הסביר מבאר-שבע הועידו לה תפקודי תחבורה ושירותי דרך בעבור הפינה המזרחית של הנגב הצפוני.

מחצבים ומחצבות היוו תפקוד כלכלי חשוב ביותר בעבור מספר ניכר של ערים ומרכזים בחלקו הדרומי והמזרחי של האזור. תפקוד זה נמצא ראוי בערד, בדימונה, בירוחם ובמצפה-רמון – כל אלה עיירות שאותרו בתוך סביבה שבה ניתן להפיק את המחצבים, בין אם המדובר בפוספטים, בחומרי גלם המופקים מים המלח, ובין אם במרבצים מינרליים אחרים במכתשים וסביבותיהם. מבחינת אופי העיירות ותושביהן הניחו המתכננים אוכלוסייה של עובדי מחצבים ואוכלוסיית מדענים הקשורה בענפים אלה (עמירן ושחר, תשכ"ג). תפקוד הנופש והתיירות נועד לשלוש עיירות בלבד, לאשקלון – אשר בה יש ריכוז של מלונאות, גן לאומי, עתיקות וחוף רחצה, והעשויה להיות מרכז נופש לנגב המערבי ואף לירושלים; לערד – אשר בה יישאו הנופש והתיירות אופי מיוחד של תיירות מדברית המשולבת בעתיקות ובהבראה; ומצפה-רמון – אשר ניתן יהיה לפתח בה מלונאות מדברית ותיירות על רקע הנוף המיוחד שבסביבה.

תפקוד השירותים כענף כלכלי הופיע בחלק ניכר של העיירות. הכוונה הייתה לרווח מינהלי שניתן להפיק מעצם מיקומן בסביבה הנזקקת לשירותים בשיווק תוצרת, דואר, תקשורת, חינוך, תרבות וכד'. מוסדות בעלי מעמד ארצי ואזורי בתחומי תרבות, רווחה, בריאות וחינוך נועדו בעתיד לאשדוד ולבאר-שבע, וכן כאלה הקשורים במחקר תעשייתי.

תפקוד קליטת הגימלאים הוצע אף הוא בנגב הצפוני. ידועה התופעה של ריכוזי גימלאים, הן מתושבי הארץ והן מחו"ל, המוכנים ואף הרוצים להתיישב באחרית ימיהם בערים מסוימות המספקות להם תנאי מגורים נוחים, ובכך עשויים הם להוות גורם כלכלי רב-ערך למקום יישובם. עם גידול אוכלוסיית המדינה, הנטייה של תושבים לצאת מתוך האזורים הצפופים של מרכז הארץ, עליית רמת החיים והעלייה בתוחלת החיים של האוכלוסייה, עשוי גורם זה להוות מקור כלכלי לערים כאשקלון וערד, למשל.

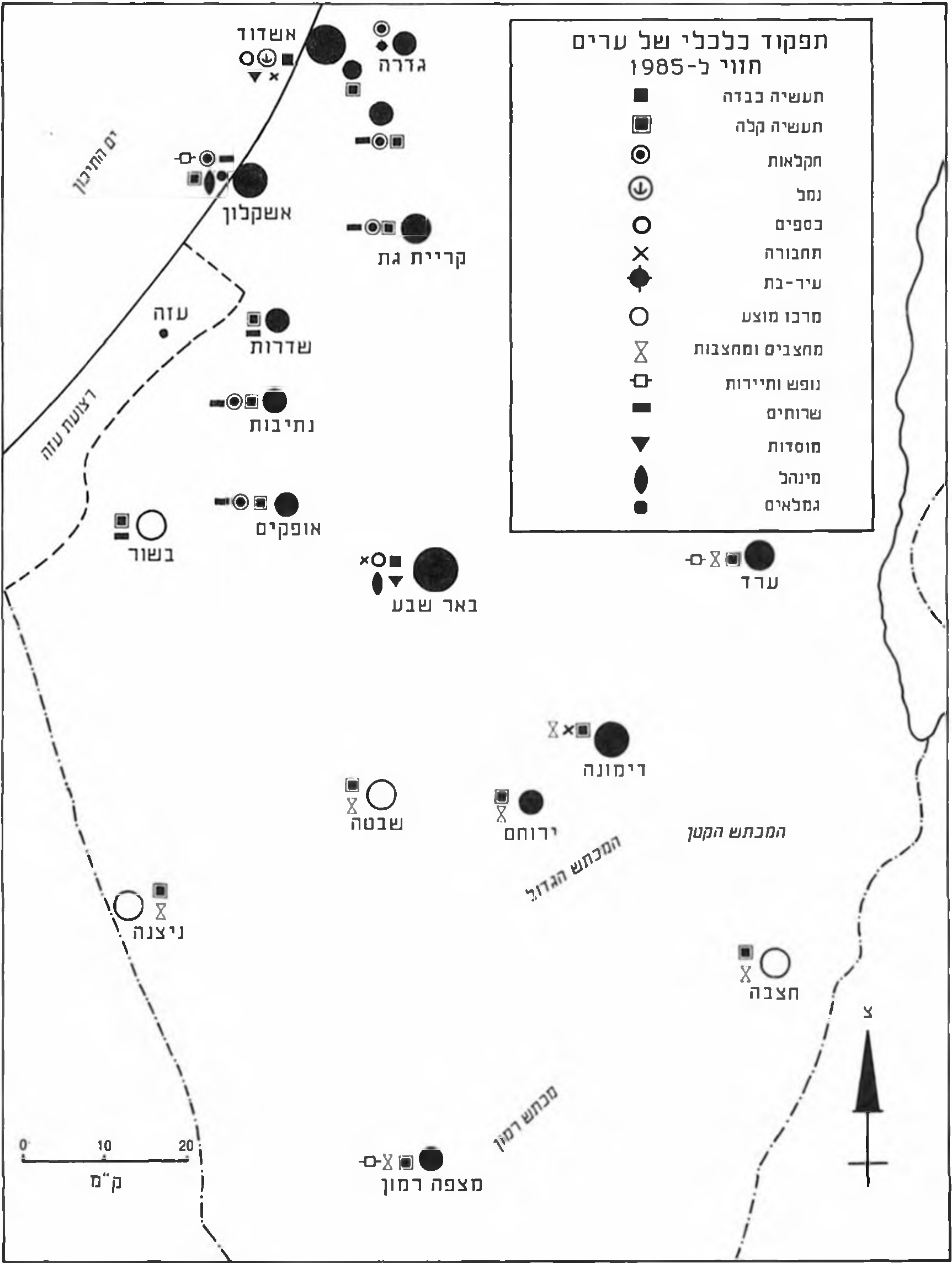
התפקוד של מינהל מרכזי נקבע לשתי ערים בלבד, לבאר-שבע כבירת מחוז הדרום, ולאשקלון כבירת נפת אשקלון. התפקוד של יישובי-בת עירוניים הוא קטן יחסית בנגב הצפוני, ותופעה זו הניזונה מיתרונותיה של עיר גדולה סמוכה, הייתה עשויה להתפתח בקרבת אשדוד, אך למעשה קרה הדבר סביב באר-שבע בייסודן של עומר, להבים ומיתר. העיירות המוצעות לעתיד הרחוק יותר: בשור, שבטה, חצבה וניצנה, קיבלו כולן את תפקוד התעשייה הקלה בתוספת שירותים או

מחצבים. מרכזי הבדווים המוצעים נקבעו כולם כמוקדי שירותים לסביבתם הקרובה. מלבד התפקודים הצמודים לערים ולעיירות הוצעו גם כמה תפקודים שאינם קשורים למקום מסוים, אך אשר יש להם משמעות אזורית. הכוונה היא לעין-גדי, כבית ספר שדה וכמוסד לימודי; עין-בוקק, כמרכז תירות ומרפא; אורון, כמרכז למחצבים; ושדה-בוקר - כמרכז לחינוך ולתרבות (אפרת וגבריאלי, 1966) (מפה 3).

תחבורה

התכנון בראשית שנות השישים כלל את רשת הכבישים השלמה והרצויה בנגב הצפוני ואת השתלבותה עם מרכז הארץ (ברתל, תשי"ד). היא ציינה את תוואי הכבישים ואת סיווגם, הן הקיימים והן המוצעים. ככבישים קיימים ראו המתכננים את אלה הסלולים כבר, למרות שלא הגיעו עדיין לרוחבם המלא והמתוכנן, בעוד שכבישים מוצעים ראו את אלה אשר לגביהם היה קיים תוואי עפר בלבד או לא היה קיים תוואי כלל. רשת הכבישים בנגב הצפוני נתפסה כמערכת מלוכדת ומגובשת, המקשרת את כל הנקודות החשובות שבאזור, ולא רק כצירוף של כבישים בודדים.

לכל כביש ראשי, קיים או מתוכנן, נקבע כביש מקביל אחד לפחות לצורכי הפרדת עומס התנועה. התוואים של עורקי התחבורה הראשיים הופיעו לרוב בכיוון המבנה הגיאומורפולוגי השולט, צפון-מזרח ודרום-מערב, ומהם הסתעפו כבישים אזוריים ומקומיים לפי צורכי האזור ובהתאם לטופוגרפיה. המגמה הייתה לדייק, במידת האפשר, בקביעתו הסופית של כל תוואי, כדי למנוע שינויים בעתיד, ולהימנע משימוש בקרקע חקלאית ומפגיעה בנוף הטבעי (משרד הפנים, 1968). הכבישים בנגב הצפוני יצרו מערכת שתי וערב הנובעת מתפקודיהם, מהטופוגרפיה ומתנאי הגבול הבינלאומי. מצפון לבאר-שבע נמשכו שלושה צירי תחבורה עיקריים בכיוון צפון-מזרח-דרום-מערב, אשר מדרום להם סטו לכיוון צפון-מערב-דרום-מזרח. צירים אלה נמשכו בהקבלה, פחות או יותר, למרות שחלקים מהם הופיעו עדיין כמוצעים. כביש מערבי יצא מאשדוד כהמשך לכביש החוף, עקף את רצועת עזה ליד ארז, חצה את חבל בשור בשני תוואים אלטרנטיביים, שמהם אחד היה מוצע, עקף את באר-שבע מדרום-מערב במרחב די ניכר בתוואי צאלים-רביבים, והתחבר עם כביש באר-שבע-ניצנה. עם השלמת הקטע המוצע משאבי-שדה-שדה-בוקר ניתן היה להמשיך בו עד מצפה-רמון ואילת. תוואי מרכזי בכיוון צפון-דרום היה כביש צומת-אחים-באר-שבע עם אפשרות להמשך דרומה למצפה-רמון-אילת או לסדום-אילת. לכביש זה תוכנן בעתיד קיצור בקטע בית-קמה-באר-שבע, בהקבלה למסילת הברזל, כדי לקרב את באר-שבע למרכז הארץ. בבאר-שבע עצמה תוכנן כביש עוקף ממערב, כך שהתנועה הבין-עירונית בעתיד לא תחצה את העיר (שטרן, 1979). התוואי המזרחי היה זהה עם קודמו בקטע צומת-אחים-בית-קמה, אך משם פנה דרומה-מזרחה בציר דביר-להב-ערד-סדום-אילת. היה חסר בו עדיין הקטע להב-חברון. לעתיד נקבע קטע כביש מדרום לשפך נחל זוהר, העוקף את הר סדום ממערב, שיהווה חלק מן התוואי של הכביש הארצי. אלטרנטיבה צפונית שנייה לכביש זה נקבעה בציר

מפה 3: תפקוד כלכלי של ערים

התכנון הפיסי של הנגב הצפוני בעשור השני למדינה

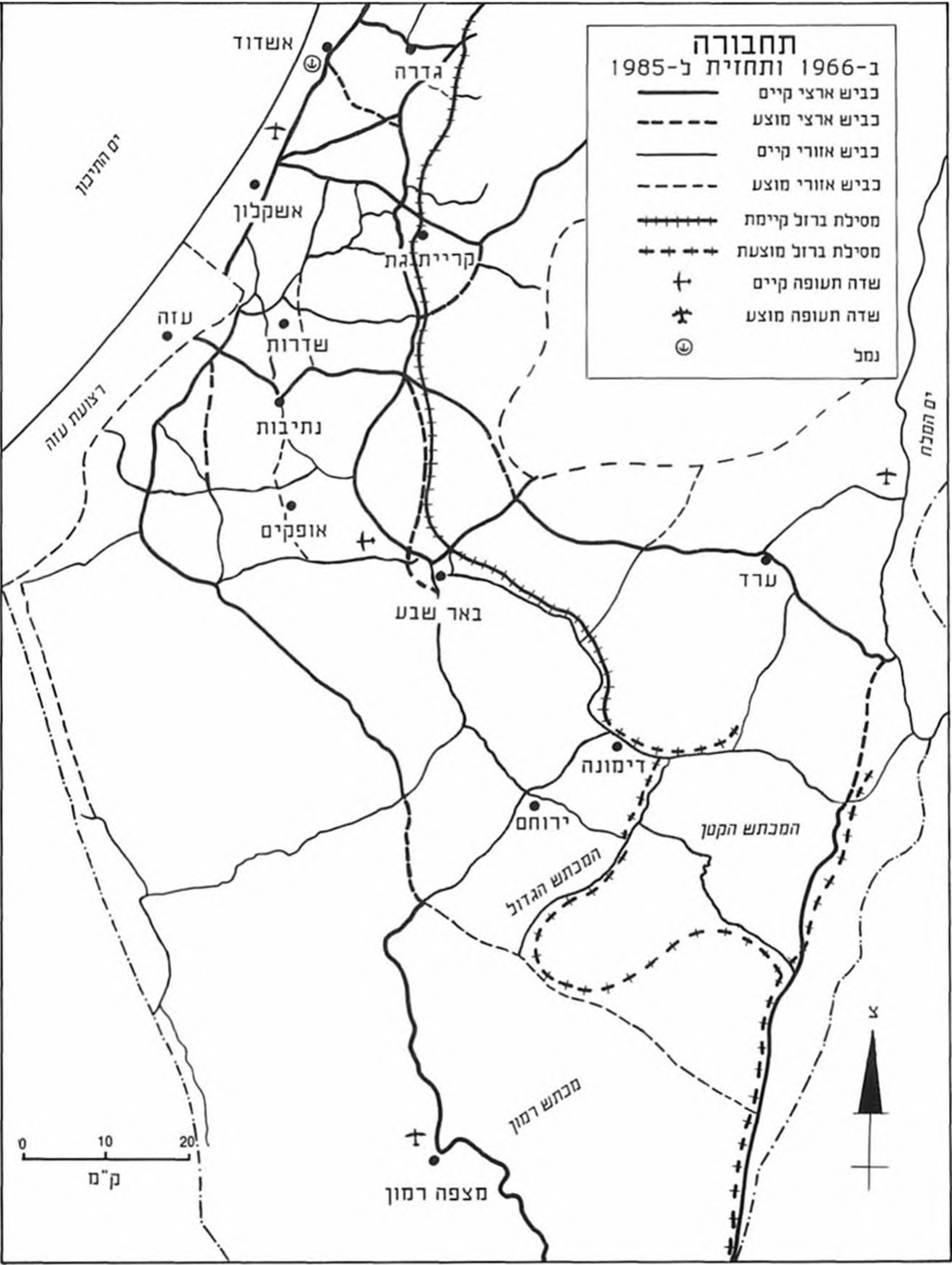
בית-גוברין-עוקף קריית-גת ממזרח, כדי לקצר את הדרך מירושלים לבאר-שבע, לערד ולסדום.

לשלושה צירי אורך אלה הותוותה מערכת כבישים ניצבת: היה קיים הציר אשדוד-גדרה והמשכו מזרחה לצומת נחשון ולירושלים. דרומית לו הוצע החיבור קריית מלאכי-באר-טוביה-אשדוד. דרומה יותר הופיע החיבור בית-גוברין-קריית גת-אשקלון. במרכזו של הנגב הצפוני הופיע ציר הרוחב להב-בית-קמה-בית-הגדי-סעד. כל כבישי האורך, וחלק מכבישי הרוחב, הוצעו בדירוג של כבישים ארציים ברוחב מתוכנן של 50 מ'. למרות שכיום כמעט שאין כביש ברוחב כזה, יהיה צורך לסלול בעתיד כבישים כאלה עם 4-6 נתיבים ככבישים מהירים. כבישים אזוריים הוצעו בקטעים גת-בית-נר, צאלים-חצרים ומשאבי-שדה-עין-יהב. קטע נוסף בעל ערך מיוחד הוצע בחיבור של כביש סדום עם כביש ערד החוצה את שדה-צפע, ברוחב של 30-40 מ' ובעל ארבעה נתיבים (משרד הפנים, 1968).

גם מסילות הברזל תפסו מקום נכבד אצל המתכננים, משום שראו בהן אמצעי תחבורה יעיל לנגב. ברור היה למתכננים, כי התנועה המוטורית בכבישים תהיה ברוב המקרים התנועה העיקרית, וזאת בגלל גמישותה והסתגלותה לתנאים טופוגרפיים ויישוביים. הרכבת תוכל להתחרות בתנועה המוטורית רק בהובלת משאות על פני מרחקים גדולים, ובמיוחד בציר אשדוד-באר-שבע-אורון-אילת ובציר סדום-אילת. מסילות הברזל הקיימות אז היו: מסילת החוף, בקטע אשדוד-אשקלון-רצועת עזה, והמסילה בקו לוד-קריית-גת-באר-שבע-דימונה. בתכנון הוצעה מסילה מדימונה עד לשדה-צפע, מקום שם אמורה הייתה להתפתח התעשייה הפטרוכימית וניצול אוצרות המחצבים שאמורים היו להיות מועברים צפונה. כן הוצעה המסילה בקו דימונה-אורון-חצבה ומשם צפונה אל סדום ודרומה לאילת, כדי לקשר את מרכזי ההפקה הקיימים והפוטנציאליים של הפוספטים והאשלג עם הנמלים של ישראל במפרץ אילת ובים התיכון (קרמון, תשכ"ג).

התעופה הפנים-ארצית בנגב הצפוני הופיעה בתכנון באמצעות איתור שדות תעופה, שתפקידם היה לקשר בין חלקי האזור ליתר חלקי הארץ. שדות תעופה למטרה זו נקבעו בין אשדוד לאשקלון, בבאר-שבע, ליד מצדה ובמצפה-רמון. המתכננים הניחו, שהתפתחות הערים בעתיד, ובמיוחד תפקודיהן המסחריים והכלכליים, ידרשו קווי תעופה מהירים, במיוחד בקווים חיפה-אשדוד, חיפה-באר-שבע, ירושלים-באר-שבע ואשדוד-אילת. חשובים היו לצורך פיתוח התיירות והמפעלים הכלכליים האחרים בחבל ים המלח גם שדות תעופה במצדה ובמצפה-רמון, כדי לקרב אותם לאילת ולמרכז הארץ כאחד.

נמל אשדוד הופיע כנמל עמוק-מים בעבור הנגב הצפוני, אשר ישמש בעתיד כנמל למשאות, לנוסעים, לספורט ולדיג. לנמל זה נראתה חשיבות רבה לגבי פיתוח הנגב הצפוני, לגבי התחבורה הארצית והאזורית, ולגבי פיתוח העיר אשדוד, התעשייה שבה והעורף העירוני של הנמל (גרייצר ואחרים, 1976) (מפה 4).

מפה 4: תחבורה ב-1966 ותחזית ל-1985

נוף, נופש ותיירות

הנגב הצפוני, אולי יותר מאזורים אחרים בארץ, הנו בעל פוטנציאל גדול של נתוני נוף, טבע ואתרים למשיכת תיירות מקומית ותיירות חוץ ומהווה, עם זאת, אתגר למתכנן שמתפקידו לייעד אותו ולנצלו במרב היעילות למען אוכלוסייה הולכת וגדלה ולעידוד תיירות מתפתחת.

מרחבים של מדבר עם נאות מדבר, תופעות גיאומורפולוגיות מיוחדות כמכתשים, קניונים וים המלח, אתרי עתיקות מרשימים בעלי ערך לאומי ומדעי המהווים מוקדי משיכה ממדרגה ראשונה, סגולות המרפא של מי ים המלח ומעיינותיו המינרליים, האקלים המבריא של מקומות כערד ומצפה־רמון – כל אלה מהווים יסוד ליצירת תנאי נופש ותיירות (Krakover, 1985).

לגבי מדינת ישראל, שאיננה משופעת במרחבים חופשיים מאכלוס ופיתוח בחלקיה הצפוניים, קיימת חשיבות רבה לתכנון בעל מעוף, הדואג מראש להבטחת שטחים נרחבים לצורכי נופש ולמניעת הרס בלתי ניתן לתיקון של ערכי נוף. שטח רצוף בן למעלה מאלף קמ"ר המקיף את מדבר יהודה, ושטחים נרחבים של רמת הנגב והר הנגב, הוצעו על ידי המתכננים באמצע שנות השישים כגן לאומי אשר יש להימנע מלפגוע בערכיו הטבעיים. בקביעת גבולות הגן הלאומי הייתה התחשבות מלאה בהיבט הכלכלי של פיתוח המחצבים. יש להדגיש, כי אין אפשרות לאמוד את ערכה של הגנת הטבע באמת מידה כלכלית, אולם חשיבותה מבחינה חברתית ולאומית היא לאין ערוך. בתחומיו של הגן הלאומי הגדול של הנגב הוצעו מספר שמורות טבע, כשמורת עין־גדי, הקניונים של מדבר יהודה ואזור נחל פרצים ונחל חמר. בשמורות אלה, ובשמורות הטבע הקטנות יותר הפזורות בנגב הצפוני, חויב משטר קפדני יותר של הגנה מוחלטת על ערכי הטבע; אולם הן נועדו לא רק למטרות מחקר מדעי, כי אם גם להנאתו של הציבור הרחב.

ערך נוסף שהוצע הנו שמורת נוף. המגמה בקיום שמורות נוף הייתה בעיקר תיאום מרבי של כל פעולות הפיתוח האפשריות בתחומיהן עם הגורמים החדורים בהכרת הערך של שמירה על נופים אופייניים, אף בשעה שאין הם כוללים נתונים המזכים אותם להיכלל בהגדרה של גנים לאומיים ושמורות טבע. שמורות הנוף הוצעו בחולות עגור, במורדות הר חברון, בחבל ערד, בנחל אדוריים וברמת הנגב. ערכן של שמורות אלה גדול לגבי תיירות או סיירות ישראלית פנימית, בעיקר תיירות וסיירות של נוער הרוצה להכיר גזרות נוף אפייניות שונות של מולדתו בצורתן המקורית.

בתחומי הגנים והשמורות, ואף מחוצה להם, ציינו המתכננים את האתרים הארכיאולוגיים החשובים ביותר של הנגב הצפוני, הגדולים והמעניינים במיוחד, אשר עשויים למשוך קהל רחב ומגוון. הבולטים הם מצדה, וחורבות הערים הנבטיות־ביונטיות עבדת ושבטה, אך גם מצדים רומיים, סכרים נבטיים ושרידי חקלאות עתיקה. סוג אחר של מקומות היו אתרים יישוביים שאינם מוגנים על ידי פקודת העתיקות, משום שהוקמו במאות ה־19 וה־20. אתרים אלה קשורים בהיסטוריה של היישוב בארץ במאתיים השנים האחרונות, בתחילת המפעל הציוני בארץ־ישראל

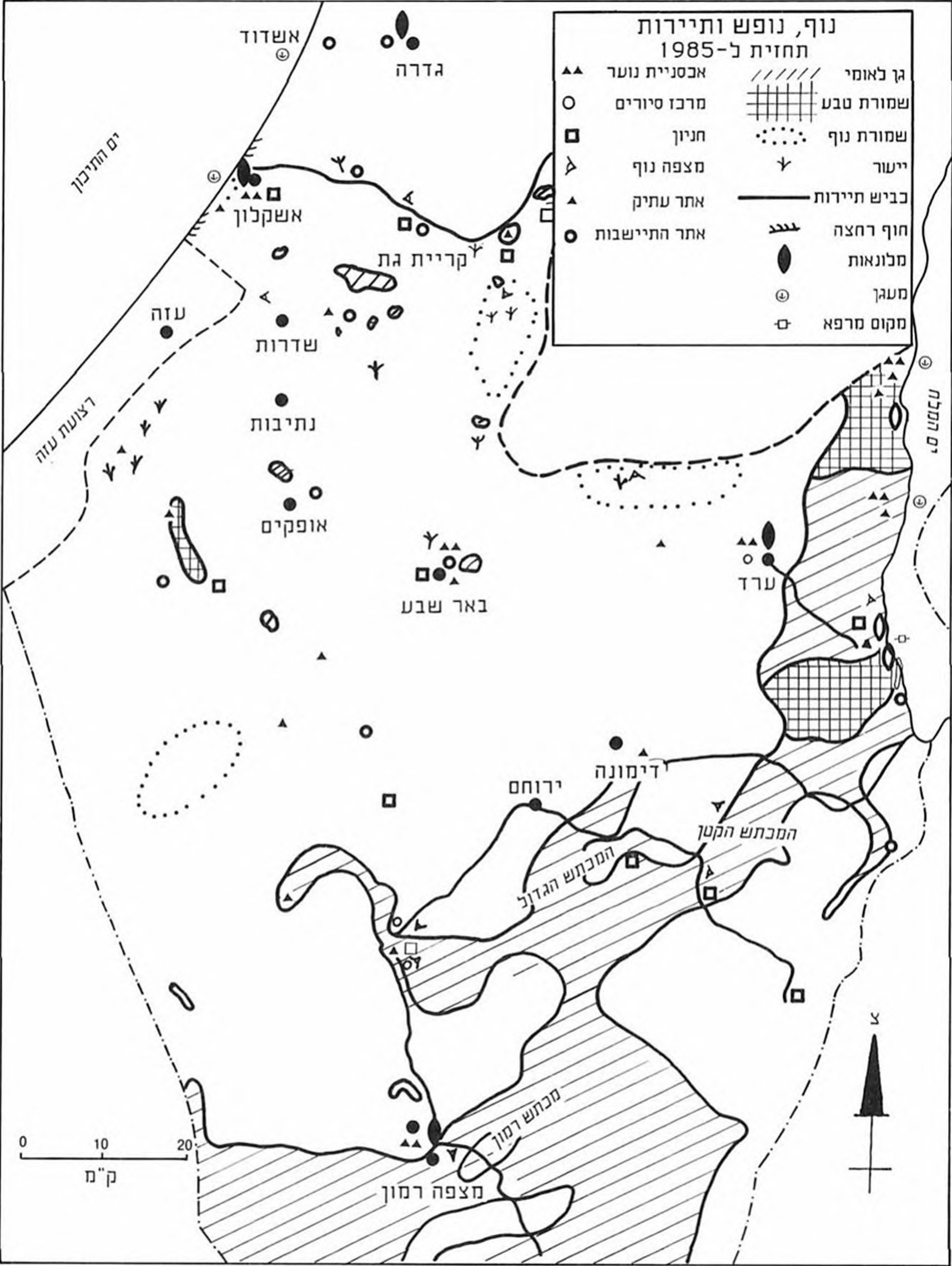
ובראשית ההתיישבות החקלאית בנגב. מבני הביטחון של יישובי ה'מצפים' הראשונים בגבולות וברביבים, שרידי היישוב בית-אשל, הגשר התורכי בבאר-שבע - אלה ואחרים הם עדות היסטורית-יישובית שיש למנוע את הכחדתה. בהשקעות קטנות יחסית, המתבטאות בשימור הקיים, בשחזור ארכיטקטוני, בשילוט הסברתי ובהתקנת דרכי גישה, ניתן להפוך אתרים אלה, המשתלבים לעתים בשטחי ייעור סמוכים, למוקדי משיכה בעלי עניין וערך לימודי, בעיקר לגבי אוכלוסייה צעירה וחדשה בארץ.

התכנון אף הציע מיקום של בתי מלון, אכסניות נוער וחניונים בכל רחבי הנגב הצפוני. הוצעו מלונות בדרגה גבוהה לאורך חוף ים המלח, תוך שילובם במוסדות הבראה ומרפא, וכן שטחים למלונאות ונופש בערד, מצפה-רמון ואשקלון, כשבכל אחד מהמקומות האלה ישתלבו נתוניו הטבעיים ותפקודיו עם פיתוח המלונאות ברמות שונות.

אחד מעקרונות היסוד של התכנון לפיתוח הנופש והתיירות בנגב הצפוני היה מתן אפשרות לכל שכבה חברתית וגילאית ליהנות מאפשרויות שהייה ולינה באזור. לפיכך הוצעו באזור אכסניות נוער נוספות על הקיימות וכן חניונים המסוגלים לשרת נוער מטייל ברגל או תיירות עממית ממוכנת הרוצה לבלות בחיק הטבע. חניונים אלה אמורים היו להשתלב בשטחי ייעור וגנים לאומיים מוצעים במספר מקומות ליד המעיינות המעטים היוצרים את נאות המדבר.

יסוד נוסף שהמתכננים סברו כי ניתן לפתח אותו ולהרחיבו היו מרכזי הסיורים. הכוונה הייתה הן למרכזים מסוג בתי ספר שדה, כפי שהוקמו בעין-גדי ובשדה-בוקר, והן למרכזים מסוג מרכז התיירות המדברית של נאות-הפכר. מרכזים אלה, שהקמת נוספים כמותם הוצעה אף במצפה-רמון, ערד ומצדה, עשויים היו לכלול בתוכם מוזיאונים מקומיים, מוסדות תרבות ושירותי דרך. הם מיועדים לסוג מסוים של נופש בידורי-לימודי ולתיירים המחפשים בילוי בלתי שגרתי באזורים מדבריים (אפרת וגבריאלי, 1966).

פיתוח הנופש והתיירות מותנה במידה רבה באפשרויות הגישה הנוחה והמהירה למוקדי התיירות השונים, ובאפשרויות התנועה בתחומי הגנים הלאומיים. מספר כבישים ארציים ואזוריים הוגדרו בתוכנית ככבישי תיירות שימשו כצירים עיקריים למטרה זו; כביש ירושלים-עדולם-קריית-גת-אשקלון; כביש ירוחם-מצפה-רמון-אילת; כביש סדום-עין-גדי; כביש ערד-נווה-זוהר ואחרים הוגדרו ככבישים שתנועת תיירות בהם היא אחד מתפקודיהם. עם זאת הוצעו גם כמה כבישי גישה לאתרי תיירות במדבר יהודה, למצדה, למכתש הקטן, להר רמון ועוד. כבישים מתוכננים אלה, שחלקם נתקיימו אז רק כדרכים בלתי סלולות, נועדו בעיקר לאפשר תנועה בשטחים קשים אל אתרים בעלי עניין, והסברה הייתה, כי תרומתם לעידוד ולפיתוח התיירות בחבל ארץ זה תהיה רבה. לאורך כבישים אלה הוצעו גם מצפי-נוף הדורשים טיפול ארכיטקטוני מתאים בסביבתם (מפה 5).

מפה 5: נוף, נופש ותיירות

סיכום

גישת המתכננים בראשית העשור השני למדינה הייתה מקצועית ואופטימית כאחד. מקצועית – משום שעסקו בכל אחד מן הנושאים הפיסיים הרלוונטיים לנגב הצפוני מתוך מגמה לדלות מנתוניו הגיאוגרפיים את המרב לתועלתו של האדם, ולעודד בכך את פיתוחו המהיר. אופטימית – משום שהעלו כל אחד מן הנושאים הפיסיים לדרגה גבוהה יותר מן הסביר. ניתן אולי לשער, כי עשו זאת מתוך מגמה להשיג בעתיד לפחות את המינימום ההכרחי, תופעה הרווחת אצל מתכננים הנמצאים לא אחת שבויים בידי החומר שבו אם עוסקים.

ניתן לומר, שהעיסוק ברוב הנושאים שבהם טיפלו המתכננים בשנות השישים למען הכשרתו של הנגב הצפוני לקראת הבאות לא היה לשווא. כמעט בכולם חלה במרוצת השנים התקדמות משמעותית בייזום ובביצוע, אולם לא באותו היקף כפי שציפו. המיתון שחל באמצע שנות השישים הפחית במידה רבה מאוד את ההשקעות בתשתית הפיסית של הנגב, ואילו תוצאות מלחמת ששת הימים העבירו את דגש הפיתוח לעבר סיני, יהודה, שומרון ורמת הגולן. הנגב הצפוני, כמו אזורים אחרים במדינת ישראל, נותר מאז בעדיפות פיתוח משנית. תוצאות מלחמת יום הכיפורים ב־1973 ונסיגת צה"ל מסיני בראשית שנות השמונים שינו את ייעודם של אזורים נרחבים בנגב והפכו אותם לשטחי אימונים, למחנות צבא ולמתקני ביטחון, עד כי הנגב הצפוני החל לשנות את צביונו באורח בלתי צפוי.

בחינת התגשמותו של התכנון הפיסי בחמשת הנושאים שהוצגו לעיל מלמדת, שנפות התכנון אמנם לא זכו למעמד מוניציפלי רשמי, אך תחומי ההשפעה של מרכזיהן על סביבותיהם הייתה ניכרת מאוד. נפת באר־שבע ציינה את תחום השפעתה של בירת הנגב לקראת הפיכתה לעיר מטרופוליטנית בעתיד, כפי שהדבר התבטא בתוכנית המתאר הארצית לקליטת עלייה, תפרוסת אוכלוסייה ותעסוקה מראשית שנות התשעים (משרד הפנים, 1993). נפות התכנון של אשדוד, אשקלון ולכיש פיתחו את אזוריהן סביב בירותיהן, וכך גם קרה סביב ערד, אשר השפעתה על צפון־מזרחו של הנגב ניכרת כיום מאוד. חלשות יותר בתחומי השפעתן במסגרת נפותיהן היו נתיבות, דימונה ומצפה־דמון. כמו כן, ובניגוד לתחזיות, לא הוקמה העיר בשור כמרכז לחבל בשור, וכן לא הוקמו שבטה במערבו של הנגב וסדום בחוף ים המלח, ואילו המרכז הכפרי המוצע בערבה הוקם דרומה יותר, כמרכז ספיר.

אשר לחלוקת האוכלוסייה בערי הנגב ניתן לציין, שרובן לא הגיעו אל מכסות האכלוס שיועדו להן. מלבד באר־שבע, הקרובה כיום ל־150,000 נפש, לא קרה הדבר באשדוד, אשר מנתה ב־1985, שנות היעד של התוכניות, כ־70,000 נפש בלבד, באשקלון – כ־54,000 נפש, בקריית־גת, – כ־27,000 נפש ובדימונה – כ־26,000 נפש, בעוד שהן היו אמורות לעבור עד אז את סף המאה אלף נפש. העיירות ירוחם עם כ־6,000 נפש בשנת היעד, אופקים עם כ־13,000 נפש, נתיבות עם כ־8,500 נפש ושדרות עם כ־9,000 נפש לא הגיעו אל סף המינימום של 40,000 נפש, כפי שנחזה,

ומצפה־רמון, עם כ־2,500 נפש, הייתה רחוקה מאוד מסף ה־10,000 נפש. ערד, לעומת זאת, עם כ־13,000 נפש, הייתה היחידה שעברה אז סף זה. כאמור לעיל, רק האוכלוסייה הברווית גדלה מעבר למצופה, ואילו האוכלוסייה הכפרית היהודית, גם היא לא השיגה את יעד האכלוס.

התפקוד הכלכלי החזוי לערים ולעיירות הקיימות בנגב הצפוני התגשם, בדרך כלל, לאור היעדים, אם כי לא בעוצמה הרצויה. באשדוד אכן התגשמו פיתוח התעשייה הכבדה, שירותי הנמל והתחבורה; וכן תעשייה קלה, שירותים ותעשייה חקלאית בקריית גת; תעשייה קלה, נופש ותיירות ומינהל – באשקלון; שירותים מקומיים ואזוריים בשלוש העיירות שדרות, אופקים ונתיבות; מחצבים, נופש ותיירות בערד; תעשייה ומחצבים בדימונה ובירוחם; וכן נופש ותיירות במצפה־רמון.

אשר למערכת הכבישים ניתן לומר, שהיא בוצעה במלואה בהתאם למתוכנן, ואף נוספו לה כבישים מעבר לתחזית, בעיקר משום התנאים החדשים שנוצרו לאחר המלחמות, כמו הכביש לאורך הגבול עם מצרים בסיני, כביש עוקף ערי רצועת עזה, ומערכת הכבישים בחבל שלום. מסילת הברזל אמנם לא הושלמה כמתוכנן ולא הגיעה עד לאילת מסיבות של כדאיות, אך נבנתה עד לאורון והר צין. נמל התעופה הבינלאומי השני של ישראל לא הוקם כמתוכנן בין אשדוד לאשקלון, אך לעומת זאת נתווסף שדה תעופה גדול ליד נבטים. שדות התעופה קטנים יותר שהוצעו ליד מכתש רמון ולחוף הים המלח אכן הוקמו, והם משמשים כיום למטוסים קלים.

שטחי הנופש והתיירות בדרומו של הנגב הצפוני קוצצו במידה רבה עקב ההתפרסות החדשה של צה"ל בעקבות פינוי סיני. זו הגבילה את שטחי הפארקים המתוכננים, אם כי המודעות של הציבור להחזרתם לניצולם המקורי, וכן המאבק המתמיד לשימור גנים לאומיים ושמורות טבע בחוף ים המלח, ליד אופקים, בחבל לכיש, באשקלון, במכתשים ועוד, שרירים וקיימים.

יחד עם זאת, על אף האופטימיות וההגזמה בנושאי תכנון מסוימים, חשובה מאוד הייתה הראייה הכוללת של אזור זה, וכן ההכנה של תוכניות למיניהן, כי בלעדיהן עלולים היו להיגרם לאזור נזקים בלתי הפיכים בשימושי הקרקע ובמיקום מפעלים, מתקנים ויישובים. יתרונו של התכנון היה בראיית־על של הנושאים, ועל אף שהוגשם רק בחלקו, הוא תרם תרומה ניכרת לעיצובו הפיסי של הנגב הצפוני. כל מה שלא בוצע במלואו בטווח עשרים השנה שקבעו המתכננים ב־1966 עשוי לשמש בסיס לתכנון מתמשך לעתיד לבוא (בץ וכהן, תשל"ט).

אכן יישובו של הנגב הנו אתגר מורכב וקשה ביותר, הדורש ריכוז עצום של משאבים וגישה תכנונית מקיפה. אין ספק, שהרבה הושקע ואף בוצע בנגב, אולם למרות כל זאת באמצע שנות התשעים הוא עדיין בלתי מפותח ברובו הגדול, כי אין הוא זמין בנקל להתיישבות, ואין ביכולתו להציע תנאי חיים קלים למתיישביו. אין לתמוה על כן, שבשנים אלה עולים לפרקים נושאי חזון חדשים האמורים להאיץ את פיתוחו והכוללים, בין היתר, פיתוח חקלאות מתוחכמת בחממות, שיטות חדשות להשקיית חולות, ניצול־יתר של מי קולחין, שטיפת אדמות מלחה בכיכר סדום, ניצול מים תהום עמוקים בערבה, הקמת אזור תעשייה נרחב ברמת־בקע, הקמת כור גרעיני

להתפלת מים בחולות חלוצה והתיישבות עירונית באזור להב-דביר. אין ספק, שמחיר ההשקעה בנגב הולך ועולה עם השנים, ומחירו של חזון ההתיישבות במדבר נעשה גבוה לאין שיעור. מי שמנסה להיאבק נגד הדומיננטיות הגיאוגרפית של חבל ארץ זה על מגבלותיו ולהפך את מאזנו האקולוגי הטבעי, זקוק להון עתק עם סיכויים לאכלוס מתון והדרגתי בלבד (אפרת, 1993).

מקורות

אפרת א' וא' גבריאלי (1966), תכנית-אב פיסית של הנגב הצפוני, משרד הפנים, ירושלים.

אפרת א' (1993), ישראל – גיאוגרפיה בת-זמננו, אחיאסף, תל-אביב, עמ' 224 עמ'.
אקצין ב' וי' דרור (1966), תכנון לאומי בישראל, המדרשה למינהל, תל-אביב, 139 עמ'.

בן-דוד י' (1993), יישוב הבדווים בנגב, משרד הבינוי והשיכון ומכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, עמ' 129 עמ'.

בין מ' וש' כהן (תשל"ט), 'תכנון פיסית בנגב לקראת שנת 2000', בתוך: א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, ב, משרד הביטחון, תל-אביב, עמ' 691-709.
ברוצקוס א' (1964א), 'תמורות ברשת המרכזים העירוניים בארץ', הנדסה ואדריכלות, כרך כב, חוברת ג, עמ' 31-36.

ברוצקוס א' (1964ב), 'תכנון פיזור האוכלוסיה בישראל', רבעון לכלכלה, כרך א, חוברת 41-42, עמ' 39-55.

ברוצקוס א' (1973), 'תכנית לתפרוסת הגיאוגרפית של אוכלוסיית מדינת ישראל בת 5 מליונים', עיר ואזור, 3, עמ' 3-25.

ברלר א' וש' שקד (1967), 'ערים חדשות בישראל', המרכז לחקר ההתיישבות, רחובות, 23 עמ'.

ברתל א' (תשי"ד), 'כבישים בנגב', עיתון אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בישראל, כרך יב, חוברת א, עמ' 30-32.

גרייצר א', צילקר צ', קדמון נ', רון צ' (עורכים) (1976), אשדוד – קובץ מאמרים, אוניברסיטת תל-אביב ועיריית אשדוד, 275 עמ'.

טלמון מ' (1956), 'תכנון המרכזים האזוריים בנגב', הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, המחלקה להתיישבות חבל הנגב, מדור תכנון המשק.

משרד הפיתוח (1959), 'תכנית חומש לפיתוח ואיכלוס הנגב הדרומי', ירושלים.
משרד הפנים (1968), 'תכנית מיתאר ארצית לכבישים', ירושלים, 30 עמ' + נספחים.

משרד הפנים (1993), תכנית מיתאר ארצית לקליטת עליה, תפרוסת אוכלוסיה ותעסוקה, תמא/31, ירושלים.

עיריית באר-שבע (1965), תכנית אב לבאר שבע, 151 עמ'.
עמירן ד' וא' שחר (תשכ"ג), 'ערי-הפיתוח בנגב המדברי', בתוך: אילת, החברה

לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים, עמ' 257-269.
קרמון י' (תשכ"ג), 'תנאיה הגיאוגרפיים של אילת כגורם בפיתוחה', בתוך: אילת, שם, עמ' 231-241.
רוזין י' ואחרים (1962), 'מחקר על גודלן ואיתורן של עיירות הפיתוח שדרות, נתיבות ואופקים' אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים, תל-אביב, 102 עמ'.
שטרן א' (1979), 'באר-שבע: עיר על צומת דרכים', בתוך: ספר באר-שבע, בתוך: י' גרדוס וא' שטרן (עורכים), ספר באר שבע, כתר, ירושלים, עמ' 255-268.
שמלץ ע' (תשל"ט), 'אוכלוסיית הנגב', בתוך: א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, משרד הביטחון, תל-אביב, עמ' 440-479.
שנתון סטטיסטי לישראל (1975), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.
שרון א' (1951), תכנון פיסי בישראל, המדפים הממשלתי, ירושלים, 79 עמ'.

Amiran D.H.K. (1985), 'Arid Zone Development: An Appraisal Towards the End of the Twentieth Century', in: Y. Gradus(ed.), *Desert Development*, D. Reidel Publ. Comp., pp. 3-13.

Brutzkus E. (1964), 'Physical Planning in Israel', Ministry of the Interior, Jerusalem.

Brutzkus E. (1969), 'Regional Policy in Israel', Report Submitted to the 1969 Annual Conference of the Permanent Committee for Regional Planning, Jerusalem, 49 pp.

Dash J. and E. Efrat (1964), *The Israel Physical Master Plan*, Ministry of the Interior, Jerusalem, pp. 51-52

Ministry of Housing (1964), 'Housing Policy in Regions of Rapid Population Growth', Jerusalem, 28 pp.

Ministry of the Interior (1964), 'National Planning for the Redistribution of Population and the Establishment of New Towns in Israel', Jerusalem, 38 pp.

Spiegel E. (1966), *New Towns in Israel*, Karl Kraemer Verlag, Stuttgart/Bern, 192 pp.

Krakover S. (1985), 'Development of Tourism Resort Areas in Arid Regions' in: Y. Gradus (ed.), *Desert Development*, D. Reidel Publ. Comp., pp. 271-284.

מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה

ישי גבע

תנועות ההתיישבות העובדת, קרי התנועות הקיבוציות ותנועת המושבים שפעלו במסגרת ההסתדרות, גובשו בתנאי הבית הלאומי. הקמת המדינה העמידה בפניהן, במלוא החומרה, את הדילמה שבין דבקות במסורת של ערכים ודפוסי פעולה לבין הסתגלות לתביעות ולאפשרויות של תקופה חדשה. ההתמודדות עם דילמה זו חייבה אותן לקבוע מה מהותי ומה בן־חלוף בזהותן, ולהגדיר מחדש את מעמדן ותפקידן במסגרת הכוללת של המדינה. ההתלבטות הרעיונית והחברתית לא הייתה מנותקת ממאבקי כוח פוליטיים ומאינטרסים כלכליים שהיו עשויים להחליש עמדות עקרוניות או דווקא להקשיחן. מאמר זה יבחן את המעבר של ההתיישבות העובדת מיישוב למדינה מזווית הראייה של קליטת העלייה ההמונית במסגרותיה ואת השתלבותה במסד ההתיישבותי הממלכתי. הוא יתמקד בתקופת התפתחות של כשנה וחצי, בין שלהי 1948 לתחילת 1950, שבמהלכה התבררו נסיבות הפעולה החדשות והתגבשה מערכת ההתיישבות של המדינה.

גורמי יסוד בעיצוב מדיניות ההתיישבות

ההתלבטות וניגודי העמדות באשר לדרכה של ההתיישבות בתקופת המדינה לא נגעו ברובד הבסיסי של התפיסה הציונית המסורתית על אודות מעמדה המרכזי של ההתיישבות החקלאית באסטרטגיה הלאומית הכוללת.¹ ההתפתחויות בראשית ימי המדינה העניקו משנה תוקף לתפיסה זו מכמה כיוונים: אספקת מזון לאוכלוסייה הגדלה במהירות; יצירת מקורות תעסוקה ופתרון שאלת השיכון של המוני עולים; ניצול הקרקע שננטשה על ידי הערבים; פיזור האוכלוסין לשם חיזוק הביטחון ומימוש הריבונות הישראלית, ואיזון היחס בין המגזר הכפרי למגזר העירוני בחברה הישראלית.²

1. ד' בן־גוריון, 'אשיות המדינה היהודית', התעשייה: ירחון לענייני כלכלה (פברואר 1948).
2. מתוך שפע המקורות נציין פה: שנתון הממשלה תש"י, וכן תשי"א; דין וחשבון על הפעולות בשנים תש"ז–תשי"א לקונגרס הציוני הכ"ג, ירושלים תשי"א [להלן: דו"ח

גורמים אלה מסבירים את ההעדפה שניתנה לחקלאות במדיניות הפיתוח הממשלתית. ההערכה המקובלת, שלא היו עליה כמעט עוררין, גרסה כי במבנהו הראוי של המשק הישראלי צריך שיעור המתפרנסים מחקלאות להגיע לרבע מכלל האוכלוסייה. אברהם הרצפלד, דובר הראשון של מפא"י בשאלות ההתיישבות, דיבר בכנסת בסוף 1949 על שאיפה להגיע אפילו לשליש.³ שיעור זה היה מקובל לא רק בקרב ראשי המדינה ותנועת העבודה, אלא גם בקרב מומחים ישראלים לכלכלה חקלאית.⁴

הערכה זו מצאה את ביטוייה גם במבנה תקציב הפיתוח הממשלתי. שיעור ההשקעה בחקלאות היה בעלייה מתמדת: ב־1949 הוא היווה כרבע מתקציב הפיתוח של ישראל; ב־1952 הוא היווה כבר יותר משליש.⁵

על מידת חשיבותו של הייצור החקלאי ועל תרומתו לקליטת העלייה מעיד גם מאמץ הפיתוח שהושקע בסקטורים, שהיו לפני הקמת המדינה מחוץ לתחום הפעולה ההתיישבותית של ההון הלאומי: יישובים עירוניים וההתיישבות החקלאית הפרטית. ביסוד פעולה זו עמדה התפיסה של משק־עזר קטן, המיועד בעיקר לסיפוק צורכי המשפחה, אך גם למכירת עודפי תוצרת בשוק כמקור הכנסה נוסף.⁶ במסגרת מאמר זה נגביל את הדיון למגזר החקלאי של המשק ההסתדרותי, השאלות שעוררה קליטת העלייה במסגרותיו היו שונות לגמרי מאלה של משק העזר העירוני.

ההתיישבות העובדת במעבר מיישוב למדינה

מגמר מלחמת העולם ועד אמצע 1949 הוקמו 73 יישובים חקלאיים (להוציא יישובי עולים שקמו מאז סוף 1948), מהם 9 מושבי עובדים ו־64 קיבוצים. בשנים אלה שבהן הגיע מאבקו של היישוב בבריטים, ואחר כך בערבים, לשיא, נעצר כמעט לחלוטין הגידול של ההתיישבות המושבית. ההתיישבות הקיבוצית הגיעה אז לשיא הקצב של

לקונגרס הציוני הכ"ג]; ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990; א' אורן, 'תרומת ההתיישבות במלחמת העצמאות', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947–1949, חיפה 1990 [להלן: המעבר מיישוב למדינה]; הוועידה השביעית של ההסתדרות, מאי 1949, תל־אביב 1949 [להלן: ועידת ההסתדרות]; ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947–1949, תל־אביב 1991; הצעה ליישוב 200,000 עולים חדשים, המשרד לתכנון של התחנה לחקר החקלאות, 5.5.49, ארכיון ציוני בצריפין [להלן: אצ"צ], מיכל 307, תיק 10579.

3. א' הרצפלד, דברי הכנסת, III, ישיבה פ"ה, 15.11.1949, עמ' 68–70.

4. ראה: ח' הלפרין (מנהל משרד החקלאות בשנות המדינה הראשונות ולימים פרופסור בפקולטה לחקלאות ברחובות), מרכז מפא"י, 14.12.1948, אב"ג. כל ההערות המתייחסות למוסדות מפא"י מבוססות על תיקי ארכיון זה.

5. י' רונן, 'תקציב המדינה במשק הלאומי', רבעון לכלכלה (ספטמבר 1953).

6. דו"חות שנתיים של קרן משקי־עזר לעולים, ארכיון יד־אשכול; הוועד המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי, פברואר 1950, ג"מ 2169/0372.

גידולה במשך כל תקופת היישוב. יותר משליש הקיבוצים שהיו קיימים ב־1949 לא עברו עדיין את שנתם השלישית.

בתחום גיוס הממשיכים היה לקיבוץ יתרון מכריע על המושב. בהבדל מהתנועות הקיבוציות, מרותה של תנועת המושבים הייתה רופפת; לא צמחה בה מנהיגות סמכותית, והיא חסרה את דחף ההתרחבות ואת האקטיביזם שאפיינו את הקיבוץ. המבנה הארגוני של המושב ואופיו החברתי לא התאימו למילוי תפקידים המחייבים מידה רבה של מניפולציה בכוח האדם ונכונות לפעולה ציבורית מחוץ למסגרת היישוב: שמואל דיין, דוברו המרכזי של מושב העובדים, התלונן כי 'קשה לחבר המושב לזנוח את המשק והבית אף לזמן קצר. לקשיים המשקיים נוסף אף קושי פסיכולוגי-חברתי: הכפר אינו מלווה את השליח כשליח שלו, ויש גם המביטים על יציאת השליח כעל השתמטות מקושי ומאחריות'.⁸

התנועות הקיבוציות ביססו לעצמן מעמד מונופוליסטי ב'החלוץ' ובתנועות הנוער הציוניות בגולה. עד סוף שנות השלושים היה זה מאגר כמעט בלתי נדלה (יחסית להיקף פעולת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית) של כוח אדם התיישבותי חלוצי. נסיונותיה הדלים של תנועת המושבים לבסס את אחיזתה בקרב ציבור זה לא נשאו פרי. מותר להניח כי לא רק החולשה הציבורית גרמה לכך, אלא גם האידיאולוגיה האינדוידואליסטית שהבליטה את המשקל העצמי המרכזי של המתיישב כפרט ושל התא המשפחתי, והייתה זרה לאקלים הרוחני ששרר בקרב ציבור החלוצים. מכלל 261 השליחים ל'החלוץ' שפעלו בשנות השלושים מטעם ההסתדרות באו 248 מההתיישבות העובדת; מתוכם, רק עשרה היו חברי מושבים. תמונה זו חזרה על עצמה פחות או יותר במחנות המעפילים בקפריסין ערב הקמת המדינה. מתוך 77 שליחי ההסתדרות אל התנועות החלוציות היו 68 מקיבוצים ו־3 בלבד ממושבים. גם בזירת הנוער הארץ ישראלי, שחשיבותה המרכזית כמאגר ממשיכים של ההתיישבות העובדת התבלטה אחרי מלחמת העולם השנייה, הייתה לתנועות הקיבוציות שליטה מוחלטת. שיעור ילידי הארץ שהצטרפו למושבי העובדים היה מבוטל. גם במסגרת עליית הנוער, ש־60% מחניכיה נמצאו במשקי ההתיישבות העובדת, היה לקיבוצים מעמד דומיננטי. המושבים תבעו את חלקם מקרב חברות הנוער העולה, אך הנהלת עליית הנוער העדיפה את הקיבוצים בשל תנאי הקליטה הפיזיים והחברתיים המתאימים יותר שהתקיימו בהם.⁹

7. י' גבע, 'ממושב עובדים לתנועת המושבים - התגבשותו של זרם התיישבות', יהדות זמננו, 5 (תשמ"ט), עמ' 179-216.

8. ש' דיין, 'חובתנו היא ונעשנה', תלמים, חוב' ע"ו-ע"ז (אדר-ניסן תש"ז).

9. צ' אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, ג, תל-אביב 1966, עמ' 21-38; ל"א שריד, החלוץ ותנועות הנוער בפולין, תל-אביב 1979, עמ' 653-659; ד' שערי, גירוש קפריסין 1946-1949, ירושלים 1981, עמ' 274-297; ב' כנרי, 'התנועה הקיבוצית בישראל במעבר מיישוב למדינה', בתוך: המעבר מיישוב למדינה; מוועידה לוועידה: דו"ח לוועידת תנועת המושבים, 1949, תל-אביב 1949 [להלן: דו"ח לוועידת תנועת המושבים]. עמ' 6; י' קורן, 'מועצת תנועת המושבים יוני 1948', תלמים, חוב' פ"ז (אב

מאגר המתיישבים העיקרי של מושב העובדים עד אמצע שנות הארבעים היה מקרב פועלי המושבות שהתארגנו לשם התיישבות עצמית על הקרקע. 'הארגונים' למושב עובדים, בדומה לגרעיני ההכשרה הקיבוציים, היו תוצר של אילוצים כלכליים – חסרון קרקע ומקורות כספים – שגרמו להמתנה ממושכת עד להתיישבות. להמתנה זו ניתן צידוק עקרוני בצורכי ההכשרה של המתיישבים, כפרטים וכציבור, לעמידה באתגרי ההתיישבות. הארגונים קבעו את דרכי ההכשרה של חבריהם, עסקו בפעולות גיבוש חברתי ורעיוני ותכננו את חיי המושב לעתיד לבוא. ההיכרות הממושכת והרקע המשותף אפשרו סלקציה על בסיס בחירה הדדית של המועמדים ורמת גיבוש גבוהה.¹⁰

משנסתיימה מלחמת העולם השנייה הופיע גורם חברתי חדש: נוטרים וחיילים משוחררים שהתארגנו בתקופת שירותם כגרעיני התיישבות או שביקשו להצטרף כבודדים ליישובים ותיקים. רק מיעוט מתוכם פנה לקיבוצים: הרוב בחר בדרך המושב או המושב השיתופי. בשנים אלה הופיעו לראשונה ארגונים של בני עדות המזרח (שלושה במספר) שבחרו בדרך המושב. בכך מוצו כמעט עתודותיה של תנועת המושבים, עד לתחילת הקליטה של העלייה ההמונית במסגרתה. בשלהי מלחמת השחרור התחדשה לתקופה קצרה התופעה של התארגנות חיילים, חסרי רקע תנועתי מוגדר, המבקשים לעלות להתיישבות במסגרת המושב. ב־1949 מנו קבוצות אלו כ־2,300 נפש. מעורבות תנועת המושבים בהתגבשות ארגונים אלה ובהכשרתם להתיישבות הייתה מועטת.¹¹

מאז גמר מלחמת העולם רוחה בקרב תנועות ההתיישבות הערכה קודרת באשר ליכולתן לשאוב ממשיכים מהגולה. השואה וירידת מסך הברזל על המדינות הקומוניסטיות ציינו את שקיעת אירופה כמקור עיקרי לגיוס ולהכשרה של חלוצים. ניצולי השואה ששהו במחנות או שהתנסו בשלטונות קומוניסטיים נחשבו כבלתי כשירים לכל פעולה חלוצית או למסגרת המחייבת שיתוף חברתי הדוק. בארצות המזרח הייתה אחיזה רופפת לתנועות החלוציות, ויוצאיהן נשאו עמם מורשת תרבותית וחברתית ומערכת ערכים הזרות לגמרי להתיישבות העובדת, שהייתה מורכבת, רובה ככולה, מיוצאי ארצות אירופה. אופיינית היא ההערכה של אחד מראשי תנועת המושבים: 'הנוער בארצות המזרח הקרובות ... שמידת תרבותם כה דלה ועדין נמצאים בשלבים הפרימיטיביים ביותר של החיים ... האם אלה ישמשו סעד להרחבת התנועות בארץ בטרם נשקיע במשך שנים עמל רב בהדרכתם כדי שיגיעו

תש"ח); הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט: פרקי דין-וחשבון לוועידה הט"ז, עין חרוד (ללא שנת הוצאה), עמ' 125-129, 135-136 [להלן: הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט]; חבר הקבוצות לקראת ועידתו הרביעית. ספטמבר 1949 [להלן: חבר הקבוצות לקראת ועידתו הרביעית].

10. י' גבע, לעיל, הערה 7.

11. דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 5-6, 16-17.

להכרת הדברים הראשוניים ביותר שנוער הנכנס לתנועה חייב לדעתם.¹² שנה-שנתיים מאוחר יותר יישלחו אלפים מתוכם ליישובי עולים בברכת תנועת המושבים.

היו שתלו תקוות בנוער היהודי בארצות-הברית, אלא שהציונות האמריקנית הייתה רחוקה מלראות בעלייה מרכיב מהותי של פעולתה. בשנת 1949, שבה נדרשה פעולת התיישבות רחבת ממדים, נמצאו בקיבוצי ההכשרה בכל יבשת אמריקה פחות מאלף חלוצים.¹³ במסגרת הנוער הישראלי (תנועות הנוער בעיר ובוגרי עליית הנוער), שהיווה את המאגר הגדול ביותר של גרעיני התיישבות, הייתה באותו זמן לשלוש התנועות הקיבוציות הגדולות גם ביחד עתודה מאורגנת של כ-3,000 מתיישבים בלבד.¹⁴ נוכח הצורך המידי לחזק קיבוצים שנפגעו קשה במלחמה ונוכח גל העזיבה הגדול שפקד את כל הקיבוצים, ובמיוחד את אלה שזה מקרוב קמו, יועד רק חלק מעתודה זו להקמת יישובים חדשים. היקף הנשירה מגרעיני ההכשרות לאחר הקמת המדינה פגע קשה בעתודת כוח האדם המרכזית שנותרה להתיישבות הקיבוצית. דרך ההגשמה החלוצית בהתיישבות החקלאית החלה לאבד את מרכזיותה עקב תהליך של שינוי ערכים בחברה הישראלית ופתיחת אפשרויות תעסוקה חדשות בפני הנוער בתחומי ההשכלה הגבוהה, השירות הציבורי, צבא הקבע, ועוד.

עד להקמת המדינה היה יתרון גדול לקיבוץ על המושב כמסגרת לקליטת העלייה. לפי דו"ח מחלקת הקליטה של הסוכנות באו ארצה בשנת 1946 18,197 נפש: 3,930 (יותר מ-20%) נקלטו בקיבוצים: 2,225 - במושבות ובמושבים (הסטטיסטיקה לא הבחינה ביניהם, אך מתוך ההשוואה עם דו"חות קודמים של מחלקת הקליטה ניתן ללמוד שחלק המושב היה זעיר); במסגרות עליית הנוער - 2,461 (רובם בקיבוצים); בבתי-עולים - 3,717; אצל קרובים - 3,449; כל השאר היו תיירים וחוזרים. הדו"ח ציין כי ניכרת ירידה באחוז העולים שנקלטו בקיבוץ.¹⁵ במועצת מפא"י שהתכנסה בתחילת 1948 התלוננו נציגי התנועות הקיבוציות על קיפוח הקיבוצים בהקצאת אמצעי הדיור לעולים. לדעתם, היה זה הגורם המרכזי לירידת שיעור הנקלטים ביישוביהם. אך גיורא יוספטל (חבר קיבוץ בעצמו), מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות, נימק זאת בשיעור הנמוך של העולים הנוטים לחיי קיבוץ. ויכוח זה בין הקיבוצים למוסדות הקליטה יתעורר מחדש בתקופת העלייה ההמונית.

ערב הקמת המדינה גובשה תוכנית לקליטת 150 אלף עולים במשך שנתיים,¹⁶

12. ג' בן נר, 'לפעולתנו בגולה', תלמים, חוב' ג"ה (ניסן תש"ז); והשווה י' שפירא, 'בנתיב היסורים', שם.

13. משה קול, דברים, ועידת ההסתדרות החקלאית השביעית, תל-אביב 1949 [להלן: וועידת ההסתדרות החקלאית], עמ' 104.

14. ז' צור, הקיבוץ המאוחד בישובה של הארץ, ב, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 341; חבר הקבוצות לקראת ועידתו הרביעית, עמ' 17; צ' בן שאול, 'על הגרעינים שלנו', ידיעות הקיבוץ הארצי השומר הצעיר [להלן: ידיעות], חוב' 1 (ינואר 1949); מועצת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, שם, חוב' 4 (אוגוסט 1950).

15. דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 293.

16. לעיל, דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג.

לפיה יעברו כמחציתם, לאחר שהות של חודש בבית-עולים, למסגרות אחרות: 30,000 למוסדות עליית הנוער; 15,000 למשקי ההתיישבות העובדת ו-22,500 לקרובים. תוכנית זו ייעדה לקיבוץ תפקיד מרכזי בקליטת העלייה במדינת ישראל (שהרי יש להביא בחשבון גם את חלקו בקליטת נוער עולה).

עד הקמת המדינה ובחודשי העצמאות הראשונים היוו עולים יוצאי מזרח אירופה את עיקר הפונים לקיבוץ. חלק ניכר מתוכם היה בעל רקע של תנועת נוער חלוצית. קבוצה זו כמעט נעלמה לאחר עליית שארית הפליטה ארצה. מאז גמר מלחמת העולם החלו להגיע לקיבוץ גם יוצאי ארצות האסלם, ומאמצע 1949 הם הפכו לרוב בקרב העולים הפונים לקיבוץ.¹⁷ תמורה דומה התרחשה גם בקרב אוכלוסיית העולים שפנתה למושב. הסטטיסטיקה של התנועות הקיבוציות ציינה שיעור עזיבה של 40%-50% מבין העולים שפנו לקיבוץ בסוף תקופת המנדט ובשנה הראשונה של המדינה. הסיבות שניתנו לכך היו: חוסר הכשרה של העולים לחיי שותפות ולעבודה חקלאית; פער מנטאלי ותרבותי בין חברי הקיבוץ לעולים, שהחריף עם גידול שיעורם של יוצאי ארצות האסלם. נשירה גדולה ליוותה גם את קבוצות עליית הנוער בקיבוצים. עלייתן של גלויות שלמות הפגישה את הנערים עם הוריהם ודחפה רבים מהם לשוב לחיק משפחותיהם, ולסייע להן להתמודד עם קשיי הקליטה בארץ החדשה.¹⁸

הקמת המדינה ומלחמת השחרור שינו את תנאי ההתיישבות הוותיקה מהקצה אל הקצה. שאלת הקרקע נפתרה הן ברמת התכנון הארצי והן ברמת התכנון הנקודתי. יישובים שסבלו ממצוקת קרקע השלימו את המכסה שנקבעה בתוכנית התיישבותם ואף הגדילו אותה. בשנותיה הראשונות של המדינה הוחכרו לקיבוצים רבים קרקעות נטושות בנגב הצפוני לשם גידולי פלחה. קבלת המלווה הראשון מארצות-הברית באמצע 1949 אפשרה לסוכנות היהודית להקצות תקציבי פיתוח גדולים ל-108 יישובים (84 קיבוצים, 18 מושבי עובדים ו-6 מושבים שיתופיים) שקמו לפני מלחמת השחרור וטרם התבססו, במגמה להביאם במהירות לקיום משקי עצמאי.¹⁹

הפיתוח המהיר יצר מחסור בכוח העבודה במשקים הקיבוציים, שנפתר על ידי עובדים זמניים: גרעיני הכשרות וקבוצות של עליית נוער וכן פועלים שכירים. תופעת העבודה השכירה, שהחלה להשתרש בקיבוצים הוותיקים בסוף תקופת המנדט, הייתה עדיין מצומצמת בהיקפה, אך כבר נתפסה כאיום כבד על דמות החברה הקיבוצית. שאלת גודלם של היישובים עמדה בכל התנועות הקיבוציות במרכז סדר היום. הגידול נתפס כתנאי הכרחי להתפתחות חברתית ומשקית וכהוכחה לכושרו של

17. מ' זילברטל, 'תנועתנו בגולה', ידיעות, חוב' 8 (ינואר 1950); ב' מינקובסקי, 'בעיות העליה וקליטתן', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950).

18. צ' קימברג, 'במחלקת העליה', ידיעות, חוב' 3 (יוני 1950); קול, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 105; הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט, עמ' 36, 94-95.

19. שם, עמ' 47-55; חבר הקבוצות לקראת ועידתו הרביעית, עמ' 11-13; דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 19-21; דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 340-341.

הקיבוץ להפוך דרך חיים להמוני יהודים.²⁰ גם במשק המושבי ניכרה תנופת התפתחות גדולה. בהבדל מהקיבוצים, כושר הקליטה בהם היה מותנה בהגדלת המספר המוקצב של יחידות משקיות בתוכנית ההתיישבות. הנהגת התנועה תבעה להגדיל את המכסה של 60 משקים משפחתיים ליישוב, שחושבה על יסוד תנאי ההתיישבות בימי המנדט, עד ל-100-150. למעלה ממחצית יישובי התנועה היו מועמדים ל'הרחבות', לעתים עד 30-40 משפחות. הגדלת מספר המשפחות במושב הבטיחה ייעול והוזלה של שירותי המשק ופיתוח של מוסדות החינוך והתרבות.²¹

הקמת המדינה סימנה מפנה דרסטי בדפוסי התפתחותם של זרמי ההתיישבות. בשנת 1948 הגיע מספרם של כלל היישובים החקלאיים בארץ (להוציא יישובים כפריים שאינם מתקיימים מחקלאות) ל-277, מתוכם 189 המשתייכים להתיישבות העובדת. סקטור זה כלל 55 מושבי עובדים (14,600 נפש) ו-134 קיבוצים (43,800 נפש).²² בשנת תש"ט נקלטו בהתיישבות החקלאית (יישובים המסונפים להסתדרות העובדים ולהסתדרויות אחרות: הפועל-המזרחי, פועלי-אגודת-ישראל, העובד-הציוני, המעמד הבינוני והסתדרות העובדים הלאומית) 33,000 נפש, 13% מכלל כרבע מיליון העולים שהגיעו באותה שנה. ביישובים הוותיקים נקלטו 13,000, מתוכם 5,000 במסגרת עליית הנוער. ביישובים החדשים נקלטו 20,000, מתוכם 15,000 במושבי עולים. הקליטה ביישוב הוותיק הייתה רובה ככולה במשקי ההתיישבות העובדת; בתוך סקטור זה הייתה עדיפות ברורה לקיבוץ על המושב. כנגד זאת בהתיישבות החדשה היה יתרון מכריע למושב. תנועת המושבים כמעט הכפילה את גודלה בתוך פחות משנה: בסוף תש"ח מנו יישוביה 14,600 נפש, ובמרוצת תש"ט נקלטו 12,300 עולים חדשים ועוד 1,160 חיילים משוחררים.²³

התגבשות תפיסת ההתיישבות הממלכתית

בתחילת 1948 גובשה במוסדות המיישבים תוכנית-אב להתיישבות במדינת ישראל שבגבולות החלוקה. התוכנית דיברה על הקמת 178 יישובים בשלוש שנותיה

20. 'רבינוביץ', 'שאלת בניין החברה הקיבוצית', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950); ד' בן-נחום, 'לבעיות הגרעינים', ידיעות, חוב' 43 (אוגוסט 1948); הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז - תש"ט, עמ' 34-38.

21. ש' דיין, ועידת תנועת המושבים, אוקטובר 1949, אה"ע IV/307/671 [להלן: ועידת תנועת המושבים]; דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 18.

22. דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 329-333; ז' צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, עמ' 368; דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 8. ההסתדרות החקלאית ופעולותיה. תש"ה - תש"ט, דו"ח המרכז החקלאי לוועידה השביעית, תל-אביב 1949 [להלן: דו"ח לוועידת ההסתדרות החקלאית], עמ' 40-44.

23. מבוסס על: שנתון הממשלה תש"י, עמ' 221; דו"ח מחלקת ההתיישבות על מושבי העולים, 23.10.49, אצ"מ S 15/9603; דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 8-10.

הראשונות של המדינה.²⁴ השיקול שהנחה את מעצבי התוכנית היה פשוט לגמרי: אם בתש"ז ניתן היה להקים 30 יישובים חדשים, הרי בתנאי המדינה ניתן להכפיל מספר זה. חשיבותה ודחיפותה של ההתיישבות הלכו והתבלטו במהלך מלחמת השחרור עם התרחבות כיבושי צה"ל והתחזקות הלחץ הבינלאומי על ישראל לסגת מהשטחים שלא נכללו בתוכנית החלוקה ולקבל בחזרה את המוני הערבים שנטשו את בתיהם. בשלושת החודשים הראשונים של המדינה נוסדו 17 יישובים על קרקעות שהיו בעבר בבעלות הטמפלרים, ממשלת המנדט או כפריים ערבים; חלקן היו בבעלות יהודית שלא ניתן לממשה בשל תקנות הספר הלבן. הקרקע שנטשו הערבים, אשר עתידה להיות את בסיסה העיקרי של ההתיישבות בעידן המדינה, טרם הובאה בחשבון לצורכי התכנון החקלאי. ביולי 1948 הוצעה לראשונה תוכנית לייסוד כ-20 יישובים חדשים על אדמות שהיו שייכות קודם ברובן לערבים, בפרוזדור ירושלים, בסביבות לוד-רמלה ובגליל המערבי. כולם נועדו להיות בשלבם הראשון 'יישובי משלט', שחבריהם עוסקים בעיקר במשימות ביטחון. לראשונה הופיעה אז בעיה בלתי מוכרת מנסיון ההתיישבות בעבר – אי-התאמה בין היקף משימות ההתיישבות להיצע של כוח אדם המתאים לתפקיד זה.²⁵

מפנה של ממש לעבר עידן התיישבותי חדש החל להתרחש בסוף אוקטובר 1948, עם השלמת כיבוש הגליל, פרוזדור ירושלים והנגב הצפוני, והתגלות מלוא ממדיה של בריחת האוכלוסייה הערבית מהאזורים שבשליטת ישראל. בדיונים שהתקיימו בין נציגים מטעם המטה הכללי של הצבא, מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, המרכז החקלאי של ההסתדרות והקרן הקיימת הודגש הצורך בפעולת התיישבות נרחבת ומהירה באזורי ספר ובאזורי פנים מעוטי אוכלוסייה יהודית. על יסוד שיקולים צבאיים, כלכליים ומדיניים גובשה תוכנית להקמה מידית של 96 יישובים. נוכח אילוצי תקציב והיצע מוגבל של גופי התיישבות תנועתיים מאורגנים הוחלט על מסגרת מינימום של 50 נקודות: 45 של גרעיני הכשרות שבחלקם עדיין משרתים בצבא, 'וחמישה מקומות לישוב עולים בהדרכת מדריכים, בהתאם להצעה הנמצאת בעיבוד ובבירור'.²⁶ לראשונה נזכרה אז בהקשר תוכנית הצעה לקשור את פעולת ההתיישבות עם עולים נטולי הכשרה חקלאית ורעיונית, זיקה תנועתית ומסגרת חברתית מאורגנת. הצעה זו סימנה כיוון פתרון אפשרי לשאלת כוח האדם, שתפסה את מקומה של מגבלת הקרקע בשאלה המרכזית של ההתיישבות בעידן המדינה. אפילו במסגרת נסיונית ומצומצמת ביותר הייתה זו הצעה מהפכנית. הרצפלד,

24. 'ויץ, המועצה המ"ח של ההסתדרות החקלאית, פברואר 1949, אה"ע IV/307/110 [להלן: מועצת ההסתדרות החקלאית]; על פעולת ההתיישבות בתקופת הקמת המדינה, ראה: א' שירן, 'מדיניות ההתיישבות נוכח מלחמת העצמאות והקמת המדינה', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1992.

25. ל' אשכול, הנהלת הסוכנות, 27.9.1948; א' הרצפלד, מרכז מפא"י, 9.8.1948; ש' רוזן, מועצת הקיבוץ הארצי, ידיעות, חוב' 1 (ינואר 1949).

26. תזכיר לוועדת ההנהלות, 17.11.48, אצ"מ S 15/9448; א' הרצפלד, מרכז מפא"י, 30.11.1948; יומן בן-גוריון, 6.11.1948, אב"ג.

שהיה הדובר הראשי במפא"י בשאלות ההתיישבות, קבע בישיבת מרכז המפלגה בסוף 1948, כי כל התנועות יחד אינן יכולות להעמיד לפעולת ההתיישבות מידית יותר מ־35 גרעינים. הוא קבע כי מבחינת ההכשרה והגיבוש החברתי הם נופלים מגרעיני החלוצים בעבר, וכי העלאתם על הקרקע מותירה את מאגרי כוח האדם התנועתי, ערב תנופת ההתיישבות הגדולה ביותר בתולדות המפעל הציוני, ללא עתודה של ממש. הרצפלד האמין, כי את תוספת כוח האדם הדרוש ניתן לגייס מקרב יחידות הצבא והחיילים שישתחררו בגמר המלחמה. בהתייחסו לתרומתה האפשרית של העלייה ההמונית להרחבת ההתיישבות הוא דיבר על מילואים למשקים הקיימים. ההצעה להקים יישובי עולים כמסגרת לעצמם לא נזכרה אצלו כלל.²⁷ בתוך חודשים ספורים עתידה הצעה זו להתפתח לכלל תפיסה כוללת של התיישבות עולים.

את התגבשות תפיסת ההתיישבות החדשה של המדינה יש לראות כמפגש בין שתי התפתחויות עיקריות שהקשר ביניהן היה כללי בלבד: גיבוש רעיונות ההתיישבות הממלכתית של בן-גוריון ומאבקו להשלטתם במפלגתו ובמסד ההתיישבותי מכאן ונסיונות פעולה מבוקרים שנערכו על ידי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בהנהגתו של לוי אשכול מכאן.

תפיסת ההתיישבות הממלכתית של בן-גוריון

בן-גוריון הקדים בהרבה את האחרים בהבנת גודל התמורה המתבקשת בדרכי ההתיישבות וקליטת העלייה עם השגת העצמאות.²⁸ בשעה שחבריו עוד התלבטו בין דפוסי הפעולה שנקבעו במסורת העבר לבין האפשרויות והצרכים שהציבה המציאות החדשה, הוא כבר התווה דרכי פעולה חדשות והמפכניות. בן-גוריון ראה שני מאגרי כוח אדם גדולים לביצוע ההתיישבות: חיילי צה"ל ועולים חדשים.²⁹ הוא דחה את הטענה בדבר אי-ההתאמה של העולים לחיי כפר ועבודה חקלאית. שעת החירום הלאומית הורידה מחשיבות מניעיו הרעיוניים המפורשים של הפרט ומחומרת העקרונות שהנחו את ההתיישבות בתקופת היישוב:

עכשיו נביא יהודים כמות שהם ... לא נחזיק אותם במשתלות של החלוץ ... לא הגליל ולא הנגב יעמדו בידינו אם לא יתמלאו ביהודים תוך זמן קצר ... לא ניתן עוד תקציבים גדולים כי אינם בידינו. לא נבנה להם בתים כי לא נספיק. לא נוכל לקנות אינוונטר כי איננו. נכניס אותם לכפרים עזובים ולעיירות הרוסות, נביא לשם פרות אחדות, נשלח לשם מדריכים אחדים שילמדו אותם איך לגדל ירקות ... אנחנו מוכרחים לעשות עכשיו את ההתיישבות כמו שעשינו את המלחמה ... לקחת כל בחור שידע או לא ידע

27. א' הרצפלד, שם.

28. פגישת בן-גוריון עם נוער המושבים, 1.11.1947, אב"ג.

29. יומן בן-גוריון, 6.11.1948, אב"ג.

לשאת רובה ושלחנו לחזית ... לא נבדוק, אלא נשלח מקסימום אנשים לעבודת אדמה בכל הדרכים ובכל האפשרויות ... בלי כל אותן המצוות הרבות שקשרנו עם היצירה שלנו בקיבוץ ובקבוצה ... אין מצוה גדולה מזו של יהודי היושב על אדמתו ומעבד אותה. אם זאת נעשה די לנו עתה, השאר בוא יבוא.³⁰

התביעה מהעולים הייתה מעורה בתפיסתו את מדינת ישראל, שאינה רק כלי ומסגרת, אלא גם מגשימת חזון הדורות של העם היהודי. המדינה כבעלת מעמד רוחני ניחנה בסגולה לעורר את הזדהות הפרט היהודי עם הכלל הלאומי ומטרותיו. הקמתה כמו הסירה את הגבול בין ההכרחי לאפשרי: מה שעשו החלוצים מייסדי נהלל ודגניה לא נבצר גם מהעולים החדשים.³¹ בתפיסתו שימשה המדינה מקור השראה חלופי למסגרת התנועתית שהצמיחה דורות מתיישבים בעבר; לצורכי המדינה הייתה עדיפות על דפוסי גיוס וחינוך מקובלים של חלוצים ועל עקרונות התיישבות שנתקדשו במסורת ארוכה.

תפיסה זו בדבר בואה של שעת כושר היסטורית, המעלה כוחות גנוזים, ומאפשרת שיטות פעולה 'אירציונליות', הייתה נחלת רבים מבין מנהיגי המדינה, והיא הקלה עליהם לקבל הכרעות שאינן עומדות במבחן הביקורת השקולה ונסיון העבר. מובן שחסד ההיסטוריה נזקק אצל אישים ריאליסטים אלה לכוח הכפייה של המדינה לשם גילוי: 'את האלמנט הזה נביא אל החקלאות ברצונו או שלא ברצונו, בהכשרתו ואי הכשרתו ... ומשלא לשמה יבואו לשמה',³² קבע יוסף וייץ, מראשי פעולת ההתיישבות. המשמעות המעין-משיחית שיוחסה למדינה ולחץ צורכי השעה התירו לכפות על העולים את ההיענות למשימות לאומיות. היות רובם ככולם חסרי אמצעים כלכליים עצמיים ותלויים לגמרי באמצעי המדינה העניקה משנה תוקף לדרישה זו. הפנייה לטיפוס מתיישב חדש גררה אצל אישים אלה שינוי בתפיסת טיבה האנושי של החלוציות, מדרך חיים פרי בחירה והכרה ערכית היא הפכה למעשה הסתגלות למערכת אילוצים כפויה (הסוציולוג א' וינגרוד היטיב לבטא זאת בשם ספרו *Reluctant Pioneers* - חלוצים בעל כורחם).³³ לגישה זו היה גם היבט חברתי, שהתבטא בנכונות לשיעורי נשירה גבוהים ביותר בקרב המתיישבים. בן-גוריון קבע, כי 'חלק ייקלטו ויישארו, השאר יעזבו. אבל הזמן יקר - ויחיש הושבת עשרת אלפים יהודים בגליל'.³⁴ המון אנונימי תפס עתה את מקומו של חבר אנשים חלוצים. יישוב העולים היה כרוך גם בשינוי סטנדרטים תרבותיים מקובלים במסורת ההתיישבות

30. ד' בן-גוריון, מועצת תנועת המושבים ברמלה, פברואר 1949 אה"ע IV/307/675 [להלן: מועצת רמלה].

31. הנ"ל, פגישה עם חברים, 8.4.1949, אב"ג; הנ"ל, ועידת ההסתדרות, עמ' 319.

32. י' וייץ, מועצת רמלה; והשווה אשכול וספרינצק, שם; ש' דיין, מרכז מפא"י, 30.11.1948.

33. A. Weingrod, *Reluctant Pioneers: Village Development in Israel*, Ithaca, NY 1966.

34. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, 23.12.1948, עמ' 897.

הציונית. יוסף ויץ דיבר על מתיישב חדש – 'הרוצה להיות חקלאי... והוא אינו יודע מה זה טרקטור ... הוא בא מארצות שבהן היה רגיל לראות את האיכר הזעיר בעל מכשירי עבודה של ידים, ולכל היותר של פרד או חמור, דומה לאותו טיפוס משק ערבי המצוי בשפלה ובהר'.³⁵ הערכה זו עמדה ביסוד התכנון של 'כפרי עבודה' ו'כפרי מטעים', שסטו במידה רבה מדגם המשק המעורב המתקדם ועתיר ההון של מושב העובדים.

בן-גוריון הציע פתרון רדיקלי נוסף לשאלת כוח האדם המתיישב בעידן המדינה. בדיון שהתנהל במשרד הביטחון על אודות הדרכים לקליטת עשרות אלפי חיילים משוחררים במשק האזרחי, הוא הרהר באפשרות הסבתן של יחידות צבאיות לגוף מתיישב. הוא קבע כי

יש אולי להתפטר מהמושגים המקובלים שבמציאות שלנו נתרוקנו מתוכן: שלום ומלחמה; התישבות חקלאית ועירונית ... האין לתכנן בניין הארץ ולבצע הבניין על ידי הצבא? היש לדאוג ליחיד או לכלל? או מוטב לבטל האנטיזה בין שני אלה. האם אי אפשר על ידי תכנון צבאי להרכיב גדודים למלחמה ובניין?³⁶

הניצחון הכביר במלחמה גילה לו את סגולת הצבא הישראלי לעורר בלב חייליו הזדהות ללא תנאי עם מטרות לאומיות עליונות. הוא הסיק מכך שגם התיישבות, שאינה אלא כיבוש הארץ בדרכי שלום, ניתנת לביצוע במסגרות צבאיות בלי שתקופת המוטיבציה הפנימית ההכרחית לה. רעיון הצבא המתיישב נידון במסגרות מצומצמות, ולא הועלה לדיון ציבורי פומבי. בכינוס מרכז מפא"י בסוף 1948 התייחס אשכול להצעה זו כלרעיון שטרם גובש: 'אנו יודעים שצבא והתישבות הם תרתי דסתרי, אבל אולי יש איזה שביל ביניים'.³⁷

עד אמצע שנות החמישים לא נשלחו עולים חדשים להתיישבות חקלאית מיד עם הגיעם ארצה; גיוסם נעשה בדרכי הסברה ושכנוע. ההצעה להסב יחידות צבא ליחידות מתיישבים לא נוסתה. באמצע 1949 כבר נסוג בן-גוריון מרעיון הצבא המתיישב והחל לפתח במקומו את הקונצפציה של צה"ל כמסגרת חינוכית המכשירה את הנערים ילידי הארץ ואת העולים החדשים למילוי משימות התיישבות. בחוק שירות הביטחון שנידון ב־1949 נקבע, כי שנת השירות הראשונה של החייל (להוציא אלה המשרתים בחילות הים האוויר המקצועיים) תוקדש, לאחר טירונות קצרה, להכשרה חקלאית.³⁸ מסגרת הכשרה זו, המשלבת עבודה, לימודים והדרכה חברתית, נועדה למסד את מורשת תנועת העבודה כתשתית הערכית והתרבותית המשותפת של החברה

35. י' ויץ, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 64.

36. יומן בן-גוריון, 26.11.1949, אב"ג.

37. ל' אשכול, מרכז מפא"י, 30.11.1948, אב"ג; והשווה הרצפלד, שם; י' חזן (ביקורת נוקבת על ההצעה), ועידת ההסתדרות, עמ' 181.

38. נוסח החוק הסופי, שנתון הממשלה תשי"א, עמ' 235.

הישראלית. ההתיישבות החקלאית, בחינת מיצויה השלם של מורשת זו, נועדה לעמוד באמצעות צה"ל כאתגר הגדול של הדור הצעיר במדינה.³⁹

חוק שירות הביטחון סיפק מסגרת הגשמה ממלכתית לתפיסה שרווחה אז בין ראשי המדינה ותנועות ההתיישבות שראתה את הצבא כמאגר המבטיח ביותר של מתיישבים פוטנציאליים. שורשי תפיסה זו נעוצים בארגונים שהתלכדו ביחידות הצבא הבריטי והנוטרים במלחמת העולם השנייה ובהכשרות המגויסות של הפלמ"ח. העמידה נוכח שחרורם הקרוב של עשרות אלפי חיילים העתידים להצטרף לשוק עבודה שאינו מציע שפע תעסוקות, וההעדפה שניתנה לפיתוח המשק החקלאי בהקצאת משאבי המדינה, חיזקו את האמונה בכוח המשיכה של ההתיישבות כלפי החיילים המשתחררים.⁴⁰

בחודשי המלחמה האחרונים התנהלה בצבא פעולת הסברה אינטנסיבית של שליחי תנועות ההתיישבות.⁴¹ ביחידות רבות הוקמו ביוזמה עצמית של החיילים ארגונים להתיישבות חקלאית.⁴² 'האגף ליישוב החיילים ושיקומם' במשרד הביטחון עסק הן במתן תמריצים כלכליים לחיילים הפונים לחקלאות והן בארגון גרעיני ההתיישבות. במאוס 1949 נמצאו 4,000 חיילים מועמדים להתיישבות (מלבד 2,000 חיילי נח"ל), רובם מאורגנים ב־52 ארגונים ומיעוטם מבקשים להצטרף כבודדים ליישובים חקלאיים ותיקים. קיום גרעיני חיילים, ללא רקע של תנועת נוער, רובם ככולם מבקשים להתיישב במסגרת של מושב או מושב שיתופי, כמו העיד על הפונטציאל הגבוה של מאגר מתיישבים זה.⁴³ בפועל היו תוצאות התעוררות זו דלות: מרבית הגרעינים התפוררו עוד לפני הגיעם להתיישבות. מעבר לגורמים ארגוניים, הנעוצים בעיקר באופן הטיפול של הצבא בארגונים אלה, נגלתה גם כאן החולשה הבסיסית של כוח אדם מחוסר הכשרה רעיונית וחברתית בביצוע ההתיישבות. עד תחילת 1950 הוקמו כ־16 יישובים על ידי גרעיני חיילים; כולם מושבים, המשתייכים ברובם לתנועת המושבים. במסגרת הצבא נותר הנח"ל כחיל היחיד שבו השתלבה ההכשרה להתיישבות בסדר היום הצבאי.

יישוב עולים בכפרים נטושים – יוזמת התיישבות של לוי אשכול

במקביל לפתרונות ההרואיים של בן־גוריון בחנו לוי אשכול וחבר עוזריו במחלקה להתיישבות של הסוכנות באופן אמפירי דרכים שונות ליישוב הארץ ולפיתוח המשק

39. ד' בן־גוריון, דברי הכנסת, II, ישיבה ס"ח, 15.8.1949; ח' בן־אשר, שם, ישיבה ע"ב, 29.8.1949.

40. א' הרצפלד, מועצת רמלה; ב"צ ישראלי, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 99–102.

41. יומן בן־גוריון, 9.1.1949, 21.3.1949, אב"ג; על נסיון הטיפול של גרעיני התיישבות במסגרת הצבא, ראה: א' שירן (לעיל, הערה 24), חלק ד.

42. ראה, לדוגמה: גרעין חיילים בן־עמי, גרעין אוויראים להתיישבות בישראל, ארגון גן גבעתי, אצ"צ, מיכל 252, תיק 9629.

43. שנתון הממשלה תש"י, עמ' 62; יומן בן־גוריון, 21.3.1949, אב"ג; דו"ח לוועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 48–49.

החקלאי. הצורך לעבד במהירות שטחים נרחבים עורר אותם להרהר באפשרות הקמתן של חוות גדולות המנוהלות על ידי מומחים, שבהן יעבדו העולים כשכירים וירכשו ניסיון חקלאי. הדוחף העיקרי לדרך זו היה יוג'ין בלאק, מומחה כלכלי אמריקני ששימש יועץ לממשלת ישראל. הוא בחן את שאלות הפיתוח של החקלאות הישראלית לא מזווית הראייה של קליטת עולים חסרי הכשרה, אלא מזווית ראייה כלכלית. לדעתו, המשק החקלאי הזעיר במתכונת המושבית לא היה יכול להגיע לרווחיות. היו שהציעו להפקיד את משימת ההקמה וההפעלה של החוות החקלאיות בידי סולל-בונה. ההצעה בכללה לא זכתה לדיון מקיף במוסדות ההתיישבות; היא הייתה מנוגדת למסורת ציונית ארוכה, שתפסה את החקלאות לא רק במונחי כדאיות כלכלית, אלא גם כדרך חיים ליחיד ולציבור. בהערכה שלאחר מעשה קבע אשכול:

חשבנו איך להקנות את עניין ההתיישבות החקלאית מתוך גישה נפשית, מתוך רצון להיצמד לאמא אדמה ... הרי במאות טרקטורים אפשר לגמא את כל האדמה; תעסוקה וחיים בצורה זו יספקו רק למעטים. והרי לפנינו בעיית העסקת והעשרת עושר רוחני לרבבות ולמאות אלפים.⁴⁴

ממרחק כמה שנים תיאר אשכול את הדחיפה להתחלת התיישבות העולים כעניין כמעט מקרי, שהתרחש אגב ביקורו בכפר ערבי נטוש בקרבת רמלה. גילוי כפר שבתיו כמעט לא נפגעו, וסביבו שדות ומטעים עזובים שניתן לשקמם, עורר אותו להכיר בקיומה של תשתית מוכנה של התיישבות, שניתן לנצל אותה לצורך קליטת העולים. האפשרות המידית לספק דיור ופרנסה לעולים בהוצאות נמוכות יחסית, ובלי לכבול בכך את ידיהם של מעצבי התוכנית הכוללת לפיתוח המשק החקלאי במדינה, עוררה אותו לקשור בין שני גורמים שנראו עד אז מנותקים זה מזה: המוני עולים מובטלים הסמוכים על שולחן הסוכנות במחנות והאינטרס הלאומי העליון של יישוב שממות הארץ.⁴⁵

הנהלת הסוכנות ומשרדי הממשלה לא לקחו כמעט שום חלק בגיבוש ההצעה ובתכנון הראשוני של קליטת העולים בהתיישבות. הייתה זו יוזמה של אשכול, שגובשה במחלקה להתיישבות ונכפתה על הממסד ההתיישבותי של המדינה.⁴⁶ בגישתו הריאליסטית הכיר אשכול, כי הצבא אינו מתאים לעסוק בחקלאות כדרך חיים, כי אפשרויות הקליטה ביישובים החקלאיים הקיימים הן מוגבלות, ואילו מאגר כוח האדם ההתיישבותי המוכר מהעבר כמעט נדלה. בתנאים אלה נראו לו העולים, על אף כל חסרונותיהם, כעתודה הממשית הגדולה לפעולת ההתיישבות. בנובמבר 1948 הציע אשכול לראשונה בהנהלת הסוכנות ובמרכז מפא"י תוכנית כללית לקליטת העולים בחקלאות. תוכניתו דיברה על שתי מסגרות: א. מחנות מעבר בתוך גושי ההתיישבות העובדת הוותיקה, שבהם יוכשרו העולים

44. ל' אשכול, ועידת תנועת המושבים.

45. ל' אשכול, 'ראשית מעשה', ברית אדמה, תל-אביב 1969, עמ' 88-89.

46. י' ברגינסקי, הנהלת הסוכנות, 4.4.1949.

לחיי כפר ולעבודה חקלאית. בכל מחנה יתגוררו 50 משפחות עולים, שיתקיימו מעבודות חוץ וממשק-עזר קטן. היישובים הוותיקים נקראו להעסיק את העולים כפועלים שכירים ולספק מדריכים שיכשירום להתיישבות קבע. ב. התיישבות קבע של עולים בהדרכת מתיישבים ותיקים בכפרים ערבים נטושים. אשכול האמין כי בתוך שנה ניתן יהיה לגבש בשתי המסגרות גרעינים של מועמדים שבחרו בחקלאות כדרך חיים והוכיחו את יכולתם לעמוד בדרישותיה. תוכנית זו הייתה מוגבלת ונסיונית בעיקרה: 20 מחנות מעבר ו-20 היאחזויות בכפרים נטושים; בסך-הכל 2,000 משפחות.⁴⁷

תכנון דרכי ההתיישבות של העולים באותה תקופה הודרך על ידי צרכים מידיים ולא לווה בחשיבה חברתית וארגונית שיטתית באשר להתאמת מבנה היישוב לטיפול המתיישב החדש ולאפשרויותיה של המסגרת הממלכתית. דחייתה של שיטת המשק האדמיניסטרטיבי, שהציעו המומחים הזרים, עדיין הותירה מרחב גדול של דפוסים חברתיים בין שותפות כוללת, כדרך הקיבוץ, לבין המשק החקלאי הפרטי, כדרך המושבה. בפועל נלקחו בחשבון שתי אפשרויות בלבד: דרך הקיבוץ מכאן ודרך המושב, המבוסס על קואופרציה מקיפה של תאים משפחתיים, מכאן. התיישבות פרטית נטולת מוסדות משקיים משותפים ומסגרות מחייבות של עזרה הדדית הייתה מחוץ לקונסנזוס של המפעל הציוני זה עשרות בשנים. אימוצה היה עשוי לקרב את בני העלייה ההמונית לחיי כפר ועבודה חקלאית, אך הוא סתר את כל מסורת ההתיישבות של תנועת העבודה. העולים עצמם לא נשאלו כלל על טיב המסגרת החברתית הרצויה להם.

קברניטי ההתיישבות ראו את יתרון המושב על הקיבוץ לגבי מתיישבים אלה כמעט כמובן מאליו. קליטה בקיבוץ חייבה את העולים למהפכה כוללת, ואילו המושב היה קרוב לדרך חייהם הקודמת מצד ההתבססות על התא המשפחתי ומצד התפיסה המאוזנת יותר (מזו שבקיבוץ) של רצון הכלל ורצונות הפרטים.⁴⁸ יש לזכור שהעדפת המושב סיפקה מצפן כללי בלבד לניהול התיישבות העולים; בתקופה הראשונה חייבו כל דרך פעולה שתאפשר להחזיק את המתיישבים במשק חקלאי.

המסגרת ההתחלתית של התיישבות העולים הייתה רחוקה מאוד מללמד על העתיד הצפוי לדרך פעולה זו. בישיבת הנהלת המחלקה להתיישבות בינואר 1949 נמנעו במכוון מהגדרת העולים כמתיישבים: "יאמר למתיישבים שהם נמצאים במקומותיהם בתחילה לשם הכשרה לקראת התיישבות ודואגים להם בתקופה ראשונה לפיתוח משק עזר. רק כעבור שנה יוחלט סופית מי מהם המתאימים להתיישבות ואז יקבעו התנאים והשטח להתיישבותם".⁴⁹ מעמד זה התבטא גם במסגרת המוסדית והתקציבית. הוחלט כי

47. ועדת ההנהלות, נובמבר 1948, לעיל, הערה 44; ל' אשכול, הנהלת הסוכנות, 22.11.1948; הנ"ל, מרכז מפא"י, 30.11.1948, אב"ג.

48. D. Weintraub, M. Lissak, Y. Azmon, *Moshava, Kibbutz and Moshav*, Ithaca, NY 1969

49. סיכום הדיונים של הנהלת המחלקה להתיישבות [להלן: דיוני מחה"ת] 11.1.1949, ארכיון יד-אשכול.

את שיפוץ הבתים ואספקת מי השתייה בכפרים הנטושים תממן מחלקת הקליטה בסוכנות, את עבודת החוץ יספקו לשכת העבודה והקק"ל, ואילו המימון להקמת משק-העזר יבוא מתקציב המחלקה להתיישבות. הקמת משק-עזר בערים ערביות שננטשו ובשכונות עולים חדשות נעשתה אף היא באותה מסגרת. עברו שלושה חודשים בלבד, ומה שהתחיל כניסיון צנוע כבר נתפס כפעולה רחבת היקף. המפגש עם עולים המגלים נכונות להתמיד בחיי כפר והכרת הצורך הלאומי הדוחק בהרחבת ההתיישבות סילקו את החששות שליוו את התחלת הפעולה. המחלקה להתיישבות החליטה לפרוש חסות מלאה על קליטת העולים בחקלאות.⁵⁰

דפוסיו המשקיים והחברתיים הספציפיים של יישוב העולים לא נקבעו; עצם העברת העולים מהמחנות לכפר והעמדתם במבחן היומיומי של העבודה החקלאית היו קודמות לשאלת הארגון. מסגרות אלה, של מחנות המעבר ושל הכפרים הנטושים, נועדו לענות על שתי תביעות סותרות: הכשרת העולה לעבודה חקלאית מכאן והתחלה מידית של פעולת התיישבות מכאן. שיטת ההכשרה של גרעיני ההתיישבות ביישובים הוותיקים לא התאימה לעולים, רובם בעלי משפחות, חסרי כל ניסיון חקלאי ומוכנות לחיי קיבוץ או מושב. הצורך בפתרון מידי לשאלות השיכון והפרנסה של העולה ומשפחתו חייבו לעשות את ההתיישבות עצמה למקום ההכשרה. הפיקוח וההדרכה בידי המתישבים הוותיקים הבטיחו תקופת ניסיון ומבחן, שרק בסופה יקבלו העולים את האחריות המלאה לקיום יישוביהם.

נוכח הקושי של תנועות ההתיישבות הוותיקות לעכל את המתישב החדש ואת שינוי הערכים הנדרש בדרכי הפעולה (על כך ראה בהמשך), נערכה המחלקה להתיישבות של הסוכנות לקליטת העולים בכוחות עצמה, ובמקביל הופעל לחץ כבד על המרכז החקלאי, על הנהגות תנועות ההתיישבות ועל פרטים בתוכן להירתם למילוי המשימה. במועצת ההסתדרות החקלאית קבע אשכול כי

העבודה בין כך תעשה, כי אין כוח אשר יעמוד נגד זה אם היהודים ירצו ללכת לחקלאות ... יתכן ויתברר שלא יוכלו ... אבל רצוננו צריך להיות מכוון לפתיחת כל מכמני הקודש בפניהם ... ואם לא יוכלו לקחת - לא יקח.⁵¹

העלאת התיישבות העולים מניסיון מבוקר לפעולה רחבת היקף קשורה ללא הפרד לאישיותו ולמעמדו של לוי אשכול במסד הממלכתי של ראשית ימי המדינה. בן-גוריון קבע בתחילת 1951 כי

בשטח אחד העזנו לסטות מן המסגרת הנוקשה ולפרוץ נתיבות חדשים ההולמים תקופת המדינה וקיבוץ הגלויות - והוקם המפעל האדיר והחשוב ביותר לאחר הקמת המדינה ונצחונות צבא הגנה לישראל. כוונתי

50. דיוני מחה"ת, 4.3.1949.

51. ל' אשכול, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 196-197.

לתנופה הנועזת והמהפכנית של אשכול בהקמת ישובי העולים, שלא כמקובל וכנהוג אצלנו במשך עשרות שנים.⁵²

אשכול יזם מפעל זה, הנהיג אותו ועמד בראש המגינים עליו בפני מקטרגים, שרבים מהם היו חבריו למפלגה ולדרך חיים עשרות שנים. מעמדו המרכזי במוקדי ההכרעה בשאלות המשק הישראלי – חבר הנהלת הסוכנות היהודית וראש המחלקה להתיישבות בה במשך קרוב לעשור, גזבר הסוכנות בשנים 1950–1952, שר החקלאות והפיתוח מאוקטובר 1951 ושר האוצר מיוני 1952 – אפשר לו לדחוף את התיישבות העולים למרכז ההתרחשות של מדינת ישראל.

תפקיד תנועות ההתיישבות בקליטת העולים

חסות ההתיישבות העובדת הוותיקה הייתה מרכיב מרכזי בכל התפיסה והתכנון של קליטת העלייה במשק החקלאי. ניתנו לכך כמה טעמים:

א. ההיחלצות להשרשת העולים בקרקע נראתה כמעט מובנת מאליה על רקע המסורת של ההתיישבות העובדת והישגיה הגדולים בחינוך חלוצים ממשיכי דרכה בארץ ובגולה. מילוי תפקיד מרכזי בקליטת העלייה במשק החקלאי נראה כחוליה נוספת בהיסטוריה של ההתיישבות העובדת.

ב. יישוב העולים בשיטה אדמיניסטרטיבית לא נראה מתאים להכשרתם להתיישבות כדרך חיים חדשה. חסות תנועתית באה להגשים את הציפיות הרדיקליות שנתלו בקליטת העולים, קרי שילובם במסגרת חברתית ותרבותית המהווה אלטרנטיבה כוללת למסגרת חייהם בעבר. המושב או הקיבוץ יכלו לספק לעולים מסגרת חיים מקיפה ומגובשת הקשורה באופן אורגני למציאות הציונית והישראלית.

ג. חסות תנועתית נועדה להבטיח את שילובם המלא של יישובי העולים במערכת הארגונית והכלכלית של ההסתדרות ומשק הפועלים. שיקול זה היה ארוג במדיניותה החברתית הכוללת של מפא"י, שדיברה על משק מעורב המורכב משלושה סקטורים: ממלכתי, קואופרטיבי-פועלי לדורותיו השונות ופרטי. הבטחת מעמדה הדומיננטי של ההסתדרות בסקטור החקלאי של המשק הלאומי נראתה כהישג רב משמעות במערכה על דמותה החברתית של מדינת ישראל.⁵³

ד. התחזית של התיישבות עולים גדולה המשולבת במשק הפועלים היוותה גורם רב חשיבות בפרשנות הסוציאליסטית שנתנו ראשי המדינה לדרכי פעולתם. בן-גוריון קבע בתחילת 1949, כי 'אנחנו עומדים על סף הקמת מדינה סוציאליסטית'.⁵⁴ הוא לא

52. מכתב בן-גוריון לזיאמה ארן, 6.1.1951, אב"ג; ד' גלעדי, 'לוי אשכול – קברניט ההתיישבות ההמונית', מכון גולדה מאיר, נייר דיון מס' 71, ספטמבר 1993.

53. פ' לבון (לוביאניקר), 'תפקידי המפלגה ועתיד ההסתדרות', מולד כרך ג, חוב' 10 (ינואר 1949); הנ"ל, ועידת ההסתדרות, עמ' 28–29.

54. בן-גוריון בכינוס ועדי פועלים, 12.2.1949; והשווה הנ"ל בכינוס פועלים 4.2.1949; הנ"ל, ועידת ההסתדרות, עמ' 5.

הציע פרוגרמה חברתית סדורה; הסוציאליזם התחייב אצלו מהתלכדות כמה גורמים היסטוריים בהקמתה של המדינה: שלטון הפועלים, קיבוץ גלויות, פרודוקטיביזציה של המוני יהודים בארצם כתנאי הכרחי לקליטתם הכלכלית ולקיום מדיני עצמאי. דפוס הפרודוקטיביזציה המובהק ביותר היה, לדעתו, הפיכת העולים למתיישבים חקלאיים. כחצי שנה אחרי העברת ראשוני העולים לכפרים הנטושים, עת החלה להתגבש הערכה ראשונית חיובית באשר לסיכוייה של דרך קליטה זו, דיבר אשכול על: 'מהפכה אגררית בכיוון סוציאליסטי אשר מפא"י רוצה בה ותבצע אותה ... אם יהיו בארץ ב-5-6 השנים הבאות 2 מליון יהודים, עלינו להגיע ל-400-500 אלף נפש בחקלאות ... אני מאמין ביכולתנו לנצל את ההזדמנות ההסטורית הזו ולהגיע בדרך הארוכה של מהפכה בשלום למדינה שמשקה משק פועלים "סוציאליסטי"'.⁵⁵

מחנה הימין שלל את ההעדפה הממשלתית של משק העובדים על המשק הפרטי בסקטור החקלאי של המדינה. תפקיד ההון הציבורי, לדעת דובריו, היה ליצור תשתית ומפעלים ציבוריים ולא לשמש מכשיר לסוציאליזציה של המשק.⁵⁶ קברניטי המדינה העדיפו את המשק הממלכתי וההסתדרותי לא רק מבחינה סוציאליסטית, אלא גם מבחינת צורכי התכנון הלאומי הכולל. תכנון כזה נראה הכרחי להשגת יעדים כמו פיזור אוכלוסין ושינוי המבנה התעסוקתי של העולים. הם הכירו בחשיבות ההון הפרטי, אך נטו לסייג אותו לעיר ולמשק התעשייתי.

ה. בן-גוריון הכליל את הדרישות שהופנו להתיישבות העובדת במושגי הממלכתיות.⁵⁷ למדינה, בהבדל מההסתדרות הציונית והסתדרות העובדים ששימשו ככלי ההגשמה המרכזיים של התנועה הציונית, הייתה בעיניו משמעות כוללת, הן מצד ביטוי תוכנה של התקומה היהודית והן מצד הסמכות והעוצמה. הפער העצום שנגלה בין היקף העלייה וההתיישבות בעשרות שנות היישוב להיקפן בשנה הראשונה של העצמאות שימש לו הוכחה למשמעות ההיסטורית הכבירה של הקמת המדינה. השגת העצמאות העלתה, לדעתו, למישור חדש את היחסים בין הכלל הלאומי למחנה חלוציו:

חברינו בהתיישבות העובדת ... חייבים עכשיו בשינוי ערכים קטן, עד כאן היו כל העולים רק בבחינת רזרבה לדגניה ומשמר העמק ועין חרוד ונהלל ... כרגע יש להפוך את הקערה על פיה. המשקים הקיימים חייבים לראות את עצמם כמשמשים את העליה ואת העם היהודי ... לא יתכן שחומות סין

55. ל' אשכול, 'בדרך למשק פועלים סוציאליסטי', הרצאה בוועידת מפא"י, מאי 1949, פרוטוקול הוועידה, אב"ג.

56. י' ספיר, דברי הכנסת, I, ישיבה ט', 9.3.1949.

57. על תפיסת בן-גוריון את מערכת היחסים בין המדינה לבין תנועות ההתיישבות ראה פגישת חברים עם בן-גוריון, 8.4.1949, אב"ג; נאומיו בוועידת חבר-הקבוצות, 16.9.1949, שם; כינוס מפא"י בכפר גלעדי, 2.9.1949, שם; כינוס אזורי של מפא"י בעין-חרוד, 7.4.1950, שם; כינוס בקריית-חיים, 27.5.1950, שם; על התפיסה הממלכתית של בן-גוריון: י' ינאי, 'התפיסה הממלכתית של בן-גוריון', קתדרה, 45 (תשרי תשמ"ח); י' קולת, 'הדמות והגדולה', אבות ומייסדים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 58-62; הנ"ל, 'דוד בן גוריון ודורו', סקירה חודשית, 1 (1987).

שהוקמו בתוך ההתיישבות יהיו למכשול לעצם ההתיישבות. די לנו אם בשנים הקרובות נקיים את המצוה הפשוטה, האלמנטרית, של העלאת רבבות יהודים על אדמת ארץ ישראל בכל צורת התיישבות שהיא; ומותר לבן הקיבוץ המאוחד ולבן חבר הקבוצות ולבן המושב ... ללכת יחד ולהעלות את היהודים האלה על אדמת הארץ ולעבדה. אם לא – תיפסח עליהם ההסטוריה, הם יהפכו לכת קטנה ועקרה.⁵⁸

לדעת בן-גוריון, הקמת המדינה הציבה את תנועות ההתיישבות בפני הכרעה היסטורית גורלית: לסגל עצמן ללא תנאי לצורכי קליטת העלייה ההמונית או להמשיך לדבוק בשיטות פעולה מסורתיות. הדרך האחת תדחק אותן לשולי ההיסטוריה היהודית ותוריד אותן לדרגת קיום אינטרסנטי ומוגבל; הדרך השנייה תחליף את ההתיישבות העובדת ממעמד של מיעוט חלוצי אליטיסטי ותציג אותה כמסד החברה הישראלית החדשה.

בשנות העצמאות הראשונות השתעשע בן-גוריון באפשרות של שידוד מערכות כללי בתנועת הפועלים, שיבטיח את ההופעה של נושא ציבורי חדש המתאים להרמת משא המדינה. תפקיד זה הוא ייעד למפלגה שאינה רק כלי שלטון מדיני, אלא גם מסגרת להזדהות מוחלטת של הפרטים עם הכלל ומטרותיו. במבנה של מפא"י הראויה נועד לתנועה החלוצית מעמד של אוואנגארד הממלא תפקידי הנהגה ועומד בחזית ההתמודדות הממשית עם אתגרי קליטת העלייה, ההתיישבות והביטחון. את התגלמותה המובהקת של התנועה החלוצית הוא ראה בקיבוץ, המושב נזכר רק בשורה השנייה.⁵⁹

תביעת בן-גוריון התנגשה עם המציאות הפוליטית והארגונית הקרועה של ההתיישבות הקיבוצית. הקיבוץ הארצי של השומר-הצעיר והרוב בקיבוץ המאוחד הזדהו פוליטית עם מפ"ם, שנמצאה מאז תחילת 1949 באופוזיציה לממשלת מפא"י. הדיונים שהתקיימו בצמרת מפא"י, בהשתתפות מנהיגי חברה-קבוצות והמיעוט המפא"יי בקיבוץ המאוחד, הוליכו בתנאים אלה לא לבניין מפלגה חלוצית, אלא לפילוג נוסף בתנועה הקיבוצית ולהקמת איחוד הקבוצות והקיבוצים.

ההיערכות הבסיסית של תנועות התיישבות מכאן ומפלגה פוליטית מכאן נותרה בעינה, אך העמדה העקרונית של בן-גוריון באשר למחויבותן של תנועות ההתיישבות בעידן המדינה לא השתנתה. הוא דרש מהן להתגבר על פילוגיהן ההיסטוריים ולהיחלץ במשותף להשרשת העולים בקרקע, תוך נכונות לנסיגה מעקרונות חברתיים ודפוסי ארגון שאינם עולים בקנה אחד עם צורכי קליטת העלייה. באופן מעשי הוא דיבר על פתיחת המשקים הוותיקים לקליטת העולים כפועלים שכירים, גמישות בעיצוב המבנה החברתי והכלכלי של יישובי העולים והתגייסות גדולה של הוותיקים להדרכת החדשים.

58. בן-גוריון, מועצת מפא"י, 12.1.1949, אב"ג.

59. פגישת חברים עם בן-גוריון, הערה 57, לעיל; י" גורני, 'הוינוק האוטופי במחשבתו החברתית של בן-גוריון', מבפנים, כרך מט, חוב' 4 (ינואר 1988), עמ' 263-265.

תביעת בן-גוריון הופנתה לשני זרמי ההתיישבות הגדולים, למרות שכבר משלב מוקדם היה מוסכם כי למושב יש יתרון על הקיבוץ מבחינת קליטת העלייה ההמונית. קואופרציה של משקים משפחתיים נראתה קרובה יותר להרגליו ולערכיו של העולה החדש מאשר שותפות חיים כוללת של פרטים. אם למושב היה יתרון כצורת התיישבות הקבע של העולים, הרי לקיבוץ היה יתרון באפשרויות הקליטה המידיות שיכול להציע.⁶⁰ המשק הקיבוצי היה בעל כושר ייצור גבוה מזה של המשק המושבי, ובשל מבנהו השיתופי גם נוח יותר לפיתוח מהיר ולהרחבת היצע התעסוקה. העסקת העולים כשכירים במשק הקיבוצי נועדה לחלץ אותם מתנאי אבטלה מנוונים במחנות ולהכשירם לחיי התיישבות, לא לשרת אינטרס כלכלי צר של הקיבוץ או לקבוע לו דמות חברתית חדשה. היה בה גם כדי לתרום להגברת קצב גידולו של המשק הקיבוצי, שנקלע בין אפשרויות פיתוח גדולות לבין מחסור חמור בעובדים, ובכך גם לשרת אינטרס לאומי חיוני של הרחבת הייצור החקלאי. היענות הקיבוץ למשימת הקליטה הייתה אמורה לאפשר לו להשפיע על העולים כמתיישבים לעתיד, ולהבטיח לו גב תמיכה ממלכתי בקידום מטרותיו ותפקיד מרכזי בעיצוב החברה הישראלית.

מי יישב את הארץ? – המאבק על דרכי ההתיישבות של המדינה

בתחילת 1949 החלה מלאכת ההכנה של תוכנית-האב לפיתוח המשק החקלאי במדינה. התוכנית, שעברה כמה שינויים במהלך גיבושה, התבססה על תחזית לגידול האוכלוסייה הכללית עד לשני מיליון נפש בשנים 1949-1953 ועל הצורך לבסס את הקיום של כרבע מתוכם על החקלאות (בתחילה דובר על 20%, באמצע 1949 על 25%, ובגירסה הסופית של 1950 על 26%). לשם השגת יעד זה היה צורך בתוספת של 60 אלף משפחות על אלה הנמצאות כבר במשק החקלאי: 10,000 כהשלמה והרחבה ליישובי עובדים קיימים; 5,000 שיקימו משקי-עזר במושבות ובערים הערביות הנטושות; 35,000 ב-500 יישובים חדשים ועוד 10,000 משפחות שיתקיימו ממתן שירותים לאוכלוסייה החקלאית. תכנון ההתיישבות החדשה התבסס על שטח של כ-3.5 מיליון דונם בכל חלקי הארץ, להוציא הנגב הדרומי, שבו היה צורך בפעולת הכנה ממושכת. 2 מיליון דונם מקרקעות אלה, שנמצאו בעמקים ובשפלה ועובדו בעבר בידי כפריים ערבים, נחשבו לנכס החקלאי היקר ביותר.

על בסיס הניסיון ההתיישבותי בשנה הראשונה של המדינה הציעו מעצבי התוכנית להבחין בין שלוש קבוצות מתיישבים: עולים חדשים, חיילים משוחררים חסרי רקע תנועתי וגרעינים של בוגרי תנועות הנוער. לשתי הקבוצות האחרונות ניתנה עדיפות, אך הניסיון הוכיח, כי בכוחן לספק רק חלק קטן מכוח האדם הדרוש. התוכנית דיברה על 45,000 יחידות משק של עולים חדשים, 10,000 של נוער חלוצי ו-5,000 של חיילים משוחררים. המתכננים נתנו קדימה ליישוב חלקה הצפוני של

60. בן-גוריון, מועצת רמלה; והשווה אשכול, שם.

המדינה, שכן תנאי הקרקע וההשקיה הקיימים בו מאפשרים לפתח משק חקלאי במהירות רבה יותר ובמחיר נמוך מאשר בנגב הצפוני.⁶¹

היו שהציעו להבחין בין אזורי התיישבות בשים לב לתנאים הטבעיים והבטחוניים ולהתאימם לקבוצות השונות. את בוגרי תנועות הנוער והחיילים המשוחררים הועידו לנגב ולגליל. הצעה זו דיברה על תקופות ביסוס שונות (מהעולים חסרי המוטיבציה יש למנוע ציפייה ממושכת עד לעמידת המשק ברשות עצמו) ובהתאם לכך על הקצאה דיפרנציאלית של תקציבי ההתיישבות.⁶² בנוסחה המגובשת של התוכנית לא נזכר הגורם האנושי, אך בפועל הייתה לו השפעה על קביעת מקום היישובים החדשים עד סוף 1949. הוא איבד מחשיבותו עם הידלדלות מאגרי המתיישבים מקרב בוגרי תנועות הנוער בארץ ובגולה ומקרב החיילים המשוחררים.

במקביל לתוכנית ארוכת הטווח גובשה באביב 1949 תוכנית לקליטה מידית של 14,500 משפחות עולים במסגרת של תנועות ההתיישבות העובדת. חלק המושב כלל 8,000 משפחות בכפרים נטושים ו-1,500 כמילואים ל-30 מושבים קיימים. לקיבוצים נקבעה מכסת קליטה של 5,000 משפחות: 3,000 בתוך היישובים הקיימים ו-2,000 במחנות לידם. מסגרת המחנות עדיין לא גובשה; באופן כללי דובר על שילוב של משק-עזר ועבודה שכירה בענפי המשק הקיבוצי ובמפעלים ציבוריים.⁶³ תנועות ההתיישבות כמעט לא שותפו בגיבוש התוכנית, והיא עוררה בתוכן התלבטות קשה וויכוח נוקב. העמדות שגובשו בסופו של דבר חפפו באופן כללי את שני הזרמים הגדולים: מושב העובדים והקיבוץ. לניגודים הפוליטיים בתוך ההתיישבות הייתה השפעה מועטת על התפלגות העמדות.

הקיבוץ מול העלייה ההמונית

התופעה של עלייה המונית הזרה כמעט לגמרי לקיבוץ איימה על מסורת רבת שנים וערערה את הפרשנות ההיסטורית העצמית של התנועה הקיבוצית באשר למקומה המרכזי בהגשמה הציונית. כנגד זאת התבלטו גורמים אחרים שהצביעו דווקא על סיכויי הגדול של הקיבוץ בתקופה החדשה. סיכוי זה נראה עולה מתוך עצם הצרכים העליונים של המדינה: פיתוח מהיר של המשק החקלאי, הקמת יישובי ספר בעלי פוטנציאל הגנתי גבוה וקליטת עלייה – בהם ראה הקיבוץ מאז ומתמיד את סגולתו וייעודו הלאומי.⁶⁴

61. ויץ, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 57-59; אשכול, שם, עמ' 194-196; ח' גבתי, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 29-41.

62. ויץ, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 64.

63. מושב הוועד הפועל של הסוכנות, מאי 1949, עמ' 275; א' הרצפלד, פגישת בן-גוריון עם נציגי ההתיישבות העובדת, 31.5.1949, אצ"צ, מיכל 270, תיק 9772.

64. י' טבנקין, 'על פרשת דרכים', מבפנים, כרך יג, חוב' ד' (אפריל 1949), עמ' 549; והשווה א' תרשיש, 'למפעל המונים', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950); י' גולדברג, 'מפעל הקבוצה ועתידו', ניב הקבוצה, כרך ז, חוב' א' (ניסן תש"י); י' חזן, מועצת הקיבוץ הארצי, ידיעות, חוב' 8 (אוגוסט 1949).

בתחום הכלכלי פתחה הקמת המדינה בפני המשק הקיבוצי אפשרויות פעולה נרחבות ביותר. היצע קרקעות שנראה כמעט בלתי מוגבל והבטחה לגידול ההשקעות במשק החקלאי נתנו תקווה לתנופת התפתחות גדולה. מומחי הכלכלה הקיבוצית דיברו על יתרונותיו המוכחים של משקם על כל שיטה אחרת, 'זוהי תקופת הנצחון של המשק הגדול על המשק האינדיבידואלי',⁶⁵ קבע ר' כהן, ממנהיגי הקיבוץ המאוחד. לקיבוץ, שהוכיח עצמו בעבר כמכשיר בה' הידיעה להשרשת יהודים בחקלאות, נועד לדעתם תפקיד מרכזי גם בקליטת העלייה ההמונית. המדינה יכלה לבנות מערכת של תמריצים ואילוצים כלכליים שידחפו את העולים למשק החקלאי ולאזורי ספר, אך ללא מבנה חברתי שלם, שיקבע את מציאותם החדשה וישמש אלטרנטיבה מלאה לחברתם הקודמת, אין ליישוביהם סיכוי של קיום לאורך ימים. מדינת ישראל הדמוקרטית, המכירה במגבלות החלות על מעורבותה בתהליכי החברה, עשויה לראות בקיבוץ את מנוף פעולתה המרכזי בקליטת העולים בהתיישבות.⁶⁶

מנהיגי הקיבוץ המאוחד דחו את הטענה, כי בני העלייה ההמונית אינם כשרים לחיי קיבוץ. תולדות תנועתם, שהייתה פתוחה לכל עולה, ללא שים לב לרקעו התרבותי והתנועתי, הוכיחו זאת בעליל. בשכנוע פנימי מוחלט קבע טבנקין, כי 'עולי רמלה ולוד פסחו על הקיבוץ אבל ... ילדיהם יבואו אלינו, וגם הם עצמם עוד יפנו באין ברירה להתיישבות ולקיבוץ. עוד תיפקחנה העיניים לראות מהי הארץ הזאת והיכן היא דרך הקליטה הטובה ביותר'.⁶⁷ ברם הערכות כלליות אלה לא הוליכו לאימוץ דרכי הקליטה שגובשו במסד הממלכתי, אלא דווקא לשלילתן.

תביעת הנהגת המדינה מהקיבוצים להירתם בעול קליטת העלייה ללא כל תנאי נתפסה כביטוי לגישה אינסטרומנטלית צרה כלפי דרך חייהם. הקיבוץ אינו רק כלי שרת בידי המדינה, אלא גם אוואנגארד של תנועת העבודה, המגלם המובהק של ערכיה ומסגרת מופתית של יחסים אנושיים. שמירה קפדנית על ערכי יסוד אינה מבטאת גישה דוגמטית ונטיית הסתגרות, אלא הכרה בסיסית כי הסגולה החברתית והסגולה הלאומית של הקיבוץ כרוכות זו בזו ללא הפרד. הרחבת העבודה השכירה תספק תרופה זמנית ומוגבלת בלבד לקשיי הקליטה של העולים, אך בטווח הרחוק

65. ר' כהן, 'בפני אפקים גדולים', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950), עמ' 272; והשווה י' ברץ, 'על פרשת דרכים', ניב הקבוצה, כרך ו, חוב' ג' (אלול תש"ט); ש' רוזן, 'המשק הקיבוצי במבחן התקופה', ידיעות, חוב' 4 (אוגוסט 1950).

66. הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט, עמ' 94; והשווה ר' ויינשטראוב, מועצת הקיבוץ הארצי, ידיעות, חוב' 5 (אוגוסט 1949); א' תרשיש, 'הקיבוץ במדינת ישראל', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950).

67. י' טבנקין (לעיל, הערה 64), עמ' 547-548; והשווה הנ"ל, 'בפני התמורות', מבפנים, כרך יד, חוב' א' (אוגוסט 1949); א' ברסלבסקי, 'על אותה מדוכה', מבפנים, כרך יד, חוב' ד' (אוגוסט 1950); א' גרביצקי, 'במבחן התקופה', שם, כרך יג, חוב' ד' (אפריל 1949); מ' מנדל, 'הקבוצה במדינה', ניב הקבוצה, כרך א, חוב' ג' (אלול תש"ט).

היא תפגע קשות ביכולתו של הקיבוץ לתרום את תרומתו לחברה הישראלית.⁶⁸ פה ושם נשמעו בדיון הפנימי הצעות לרוויזיה בדפוס החברה הקיבוצית (מעבר ללינת הילדים עם הוריהם, שינוי אופן האספקה של מוצרי צריכה אישיים ועוד) במגמה להתאימם להרגליהם של העולים החדשים. דרישה זו נשמעה גם מפי אישים בצמרת מפא"י, שטענו כי החלשה מסוימת של היסוד הקולקטיביסטי תענה לא רק על צורכי קליטת העלייה, אלא גם על נטיות אישיות של חברים שלא ניתן לספק אותן בתנאי המחסור והמאבק של המדינה בדרך.⁶⁹ ברם העמדה העקרונית של הנהגת התנועות הקיבוציות כלפי העולים לא השתנתה: 'עליה זו נכבש בכוח תכנים קיבוצים מובהקים. ברפיון ובויתור על ערכים אין כובשים ערכים'.⁷⁰

היו שהציעו לרופף לתקופת מה את ההתנגדות לעולים כפועלים שכירים מתוך היענות לצורכי המדינה ולצורכי המשק הקיבוצי בתוספת עובדים, אך לא היה להם שומע. עבודה שכירה בכל מסגרת שהיא נתפסה כהרס טעם הקיום של החברה הקיבוצית מבפנים, כגורם ליחסים מעמדיים עם האוכלוסייה הסובבת וכערעור מעמד הקיבוץ בעיני ממשיכיו הפונטציאליים בארץ ובגולה. העסקת העולים כשכירים מספקת פתרון למצוקת כוח העבודה במשק, אך היא מצמצמת את כושר הקליטה של החברה הקיבוצית. לכל היותר היו מוכנים לשלב את העולים בתעסוקות שאינן במסגרת המשק הקיבוצי: עבודות תשתית, בנייה המתבצעת על ידי חברות שיכון ציבוריות וכד'.⁷¹

דוברי הקיבוצים ביקרו קשות גם את התוכנית שגיבשו אשכול ועוזריו בסוכנות היהודית ליישוב עולים חדשים מחוסרי כל הכשרה. אחרי פירוק הפלמ"ח היה זה בעיניהם הביטוי המובהק ביותר לגישה ממלכתית החותרת למונופול של מוסדות השלטון על כל תחומי הפעולה במדינה. התיישבות עולים המתבצעת בחסות הממסד הממלכתי ואינה מעורה באידיאולוגיה ובשיטות הפעולה החלוציות נתפסה אצלם כחלק ממדיניות כללית המכוונת לפגוע במעמדו הנורמטיבי של הקיבוץ בחברה הישראלית ולנשל אותו מתפקידו המרכזי בהגשמה הציונית.⁷² פרשנות זו ניוונה, כמובן, מניגודי העמדות הפוליטיות בין מפ"ם שבאופוזיציה לבין ממשלת מפא"י בראשות בן-גוריון. לדעתם של דוברי הקיבוצים, גם לאחר תקופת ניסיון וסלקציה

68. קדיש לוז'נסקי (לוז), מועצת מפא"י, 12.1.1949, אב"ג; י' גולדברג, 'נוכח המדינה', ניב הקבוצה כרך ו, חוב' ב' (כסלו – טבת תש"ט); י' מרגלית, 'אמת ואמונה', שם, כרך ג, חוב' ו' (אלול תש"ט).

69. בן-גוריון, ליבנשטיין ואהרונוביץ, פגישת החברים עם בן-גוריון, לעיל, הערה 57.

70. א' גרביצקי (לעיל, הערה 67), עמ' 562; והשווה מ' מנדל, שם.

71. הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז – תש"ט, עמ' 36; י' חזן, ועידת ההסתדרות, עמ' 180–182; י' טבנקין, 'הקיבוץ בימי תמורה', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'–ג' (ינואר 1950).

72. י' גולדברג, לעיל, הערה 68; י' ברץ, לעיל, הערה 65; ז' בלוך, 'הקיבוץ במדינה', הדים לשאלות החברה הקיבוצית, חוב' א' (ינואר 1949); א' תרשיש, 'הקיבוץ במדינת ישראל', מבפנים, כרך יג, חוב' ג' (נובמבר 1948); לוז'נסקי, ישראלי ואייזנשטדט, מועצת מפא"י, 12.1.1949.

אין בני העלייה ההמונית מסוגלים לעמוד באתגרי ההתיישבות. שלמה לביא, ממייסדי עין-חרוד, ביטא הערכה זו בקובעו כי:

היהודים מהעליה הגדולה הזאת ... ממאנים לפנות לחיי כפר, אף לחיי ההתיישבות הקיימת ומסודרת, ומה גם להתיישבות חדשה שקשייה עצומים ואין לעמוד בתנאיה בלי הכרה חלוצית עמוקה מאוד. יש גם צורך לדעת כיצד בונים משק ... כיצד לטפל בפרה, בלול. אבל הרע העיקרי והראשוני: אינם רוצים ללכת לכפר ... תאמרו לכפות אותם לכך – לא תצליחו. אפשר לכפות אדם לעבודת פרך, אך בשום אופן אין לכפות לעבודת יצירה. זו זקוקה להתמסרות שלמה בלב ובנפש ... כל צורת כפייה היא הרת אסונות, לא רק לכפויים, אלא גם לעצם ההתיישבות.⁷³

בעולים החדשים מנו לא רק חסרון הכשרה ומוטיבציה הכרחיות, אלא גם נתוני גיל ומצב משפחתי מכבידים. ההתיישבות בראשית ימי המדינה נתפסה אצל דוברי הקיבוצים כחוליה נוספת בשלשלת המתמשכת מאז יישובי חומה ומגדל, י"א הנקודות בנגב ויישובי-המשלט של מלחמת השחרור. תפיסת ההתיישבות כמעין מבצע צבאי הבליטה את חסרונותיהם של עולים מבוגרים יחסית ומטופלים במשפחות.⁷⁴ הוויתור על הכשרה יסודית היה בעייתי בעיניהם לא רק מבחינת הפרט המתיישב, אלא גם מבחינת הגוף החברתי. התגבשותו של נושא חברתי מלוכד נתפסה כתנאי הכרחי לא רק לקיום מסגרתו של הקיבוץ, אלא גם לקיום המושב המבוסס על מערכת שלמה של מוסדות משק וחברה משותפים. צירופם מבחוץ של מתיישבים חסרי קשר חברתי ואידיאולוגי איים על כל מסורתה של ההתיישבות העובדת, שראתה בכפר העברי במולדת לא רק התחברות תועלתנית של פרטים, אלא גם נושא להגשמת מטרות כלליות משותפות, למימוש ערכים ולשותפות חיים בין חברים. התיישבות העולים הייתה זרה לכל נסיון ההתיישבות הציונית שהוכיח, לדעתם, את יתרונותיהם המכריעים של יישובי החלוצים על יישוביהם של 'סתם יהודים'. הם הביאו שורת דוגמאות של יישובים שלא הוקמו על בסיס ליכוד חברתי והזדהות רעיונית ונותרו במשך שנים חלשים ומנוונים מבחינה משקית וחברתית כאחד.

כנגד הגישה ה'כמותית' בעיצוב מדיניות ההתיישבות העמידו דוברי הקיבוצים גישה 'איכותית', המבטיחה ניצול מרבי של משאבים כספיים מוגבלים בהתאם לסדר קדימויות. נוכח החשיבות הבטחונית העליונה של אזוריה ההרריים של הארץ ושל הנגב יש להקדים את ההתיישבות בהם ולבססה על גרעיני הכשרות וחיילים משוחררים, הואיל והעולים יתקשו להסתגל לתנאים הקשים באזורים אלה. במקום לפזר את המאמץ ההתיישבותי בכל הגזרות יש למקד אותו ביישובי החלוצים, כדי לאפשר להם התבססות משקית מהירה וכן דיור ושירותים ברמה נאותה. את מרבית

73. ש' לביא, 'התכונות להתיישבות ממלכתית', הפועל הצעיר, 14.2.1948; והשווה הנ"ל, מועצת מפא"י, 12.1.1949.

74. י' טבנקין, לעיל, הערה 64; ש' רוזן, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 147.

קרקעות העידית שנמצאו בעמקים ובשפלה יש לשריין לקיבוצים צעירים שיוקמו באזור ההר והנגב ולקיבוצים ותיקים המבקשים להגדיל את משקם. שיטת הקצאה זו עונה על צורכי ההתפתחות של המשק והחברה הקיבוצית, וממילא גם על אינטרסים לאומיים חיוניים. היא תגדיל את כושרו של הקיבוץ לקלוט עולים-חברים חדשים ותתרום לייצור החקלאי הרבה יותר מאשר הקמה של יישובי עולים. התיישבות עולים מהירה ורחבת היקף עלולה להיות הרת פורענות, שכן תרומתה למשק הלאומי לא תצדיק את גודל ההשקעה בה, ואילו מהקיבוצים שכבר הוכיחו את יכולתם יישללו תקציבים ועתודות קרקע החיוניות להתפתחותם בעתיד. הם דרשו להגביל את קליטת העולים בהתיישבות לכפרים הערבים הנטושים, שבהם ניתן לנצל אפשרויות שיכון ותעסוקה מידיות, ולראות בצורה זו של קליטת העולים מסגרת נסיונית בלבד. שלמה רוזן, מראשי הקיבוץ הארצי של השומר-הצעיר, ניסח את ציפיותיהן המקסימליות של התנועות הקיבוציות מהעלייה ההמונית:

יתכן אמנם שפה ושם יקרבו עולים לחקלאות ויקומו ישובים חקלאיים נוספים ליד הערים. אולם הארץ כולה אינה ליד הערים, היא בגבולות, במדבר ובהרים ... לעליה זו יש נוער רב ונוער זה הוא המועמד לחקלאות. אני מוכן שנלך לנסיון אחד או שניים, אך אין לראות בכך דרך חדשה במקום דרך המלך להתיישבות החלוצית.⁷⁵

העולים המבוגרים היו לגביו דור מדבר, שאיננו כשר לעמידה במבחני ההתיישבות. העיניים נישאו אל הדור הצעיר שיעבור את הסוציאליזציה שלו במערכת החינוך הישראלית ועם התבגרו יהווה חיל מילואים להתיישבות העובדת. בקרב חברי מפא"י בהנהגת התנועות הקיבוציות הייתה פתיחות רבה יותר לצרכים החדשים ולאפשרויות שנפתחו בפני ההתיישבות בעידן המדינה. חיים גבתי קבע, כי התרחבות משימות ההתיישבות והתגוונות הנושא האנושי מחייבות לבחון שיטות פעולה חדשות.⁷⁶ באמצע 1949 הוא נמנה עם מעצבי התוכנית שראתה בעולים את הגורם המרכזי בבנין המשק החקלאי במדינה. היו בין מנהיגי מפא"י בקיבוצים שהכירו כי יש להרחיב את מעגל המועמדים להתיישבות, אך סרבו להכליל בו את העולים כמות שהם. בן-ציון ישראלי הציע תוכנית ליישוב 300 כפרים נטושים בידי חיילים משוחררים. בשלב הראשון, שמטרתו היא בטחונית ופוליטית יותר מאשר כלכלית, די בגרעין מצומצם של חמישים מתיישבים. בשלב מאוחר יותר יצטרפו אליהם עולים חדשים, ואז תוגדר צורתו החברתית של היישוב. את בעיית גיוסם של 15,000 חיילים משוחררים למשימות התיישבות ניתן, לדעתו, לפתור באמצעות חינוך והסברה וכן בעזרת תמריצים ואילוצים כלכליים שידחפו מבקשי עבודה לסקטור החקלאי של המדינה.⁷⁷

75. ש' רוזן, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 145-150; ז' צור, שם, עמ' 110-115; י' שוצברג, שם, עמ' 12, 39; ר' כהן, שם, עמ' 46; י' טבנקין, לעיל, הערה 71.

76. ח' גבתי, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 188-189.

77. ב"צ ישראלי, שם, עמ' 99-102; הנ"ל במרכז מפא"י, 14.12.1948, וכן במועצת מפא"י, 12.1.1949.

דרך פעולה נוספת הציע שלמה לביא, שביקש להפגיש את מסורת ההכשרה החלוצית עם אפשרויותיה של המסגרת הממלכתית. הוא לא נתן סיכוי לגיוס כוח אדם בדרכי כפייה, והדגיש את החשיבות המכרעת של הכשרת המתיישבים. רק מתיישב החדור מוטיבציה חלוצית, דבק במסורת ההתיישבות העובדת ובקיא בחקלאות מצדה העיוני והמעשי כאחד מסוגל לעמוד בדרישות החיים במושב או בקיבוץ. לביא ביקש לחולל מפנה בכל שיטת הגיוס וההכשרה של המועמדים להתיישבות. הוא קבע כי בעידן המדינה יש ליטול את חינוך המתיישבים מידיהן של תנועות פוליטיות מתחרות ולהפקידו בידי רשות ממלכתית. תוכניתו דיברה על הקמת עשר חוות-לימוד חקלאיות ברשות המדינה; בכל אחת יימצאו 600 בני נוער בגיל 17-25 לתקופת לימודים והכשרה חקלאית של שנה-שנתיים. מסגרת זו תבטיח עתודה מתמדת וגדולה של מתיישבים שבחרו בחיי כפר ומסוגלים לעמוד בדרישותיהם.⁷⁸ תוכנית דומה לזו העלה אהרון ציזלינג, מראשי הקיבוץ המאוחד ומפ"ם. הוא הציע להפנות את קבוצות עליית הנוער לא למשקים הקיבוציים, אלא לחוות מיוחדות להכשרה חקלאית, שייבנו באזורי ההתיישבות החדשים. החוות יהיו מסגרת-מעבר, והן יהפכו בגמר תקופת ההכשרה ליישובים חקלאיים של ממש.⁷⁹ הצעות אלה העידו על נכונות לבחון דרכי התיישבות חדשות, בלי לנטוש את הדרישה היסודית להכשרה קודמת של המתיישבים. בניין כפר בידי עולים מבוגרים חסרי כל הכשרה נראה כערעור מוחלט של יסודות ההתיישבות הציונית.

קברניטי ההתיישבות דחו הצעות אלה, שכן הן היו רחוקות מלענות על ההיקף והקצב של הפעולה הדרושה. הגבלת הקליטה למסגרתם של הקיבוצים הקיימים משמעה הקפאת התיישבות של עולים בקנה מידה גדול, שכן רובם המכריע נרתע מדרך החיים הקיבוצית. החוות לא יכלו לספק את הצורך המידי באלפי מתיישבים, וגם לא התאימו לתנאים ולמניעים המיוחדים של אוכלוסיית מתיישבים זו. המסגרת החברתית השיתופית של חוות-ההכשרה תרתיע את העולים מחיי כפר עוד לפני שהתנסו בהם באופן ממשי. להכשרת העולים תוך כדי בניין משק חקלאי עצמי יש יתרון מבחינת שמירת המסגרת המשפחתית, דחיפת המתיישבים לגילוי יוזמה ואחריות תגביר את אמונם באפשרויות ההתבססות בחקלאות.⁸⁰ על אף חסרונות העלייה ההמונית, היא מהווה מאגר בלתי נדלה של מתיישבים שבשל תנאיהם המיוחדים היו גם מניפולטיבים יותר ממי שנמצא בארץ כבר מספר שנים. העברת עולים להתיישבות הקלה באופן מידי את הלחץ במחנות ונראתה כפריצת דרך בהתמודדות עם בעייתו המרכזית של הדור - שילוב העלייה ההמונית בבניינה של מדינת ישראל.

התנועות הקיבוציות דחו את תוכנית התיישבות העולים, אך הן סירבו להשלים עם

78. ש' לביא, מועצת מפא"י, שם; הנ"ל, מועצת רמלה; והשווה א"מ קולר, 'לדרך חדשה בהתיישבות', ניב הקבוצה, כרך ו, חוב' ב' (כסלו-טבת תש"ט).

79. ישיבת ועדת ההנהלות, נובמבר 1948, לעיל, הערה 26.

80. הצעה ליישוב 200,000 עולים חדשים, לעיל, הערה 2.

הריחוק מההתרחשות העתידה לקבוע את עתיד המדינה ואת מקום הקיבוץ בתוכה. הדרישה לפתוח את שערי המשק בפני עולים כפועלים שכירים נדחתה, אך דבקות בדפוס המסורתי של קבלת חברים חדשים נראתה כטריקת דלת בפני העלייה ההמונית.

על רקע כללי זו התגבשה בקיבוץ המאוחד באביב 1949 תוכנית 'החבורות'. החבורה נועדה להוות מסגרת מעבר, המאפשרת לעולה מצד אחד להתנסות בחיי קיבוץ בתנאים מיוחדים ומצד שני לשמור על זכויותיו כעולה אם ברצונו לשוב למסגרת חיו הקודמת. כל חבורה הייתה צריכה לכלול חמישים בוגרים – משפחות ורווקים עד גיל 35 – שיחיו בקיבוץ במשך שנה. לחבורה הובטח חצי יום לימודים בשבוע ולחבריה הותר להשאיר ברשותם את כל רכושם ואף ליהנות ממענק הסוכנות היהודית לסידור ראשון. לאלה שיעזבו בתום שנה הובטח תשלום מסוים בעד עבודתם ואפשרויות לממש את זכותם לשיכון ולתעסוקה. בכל הדיונים הודגש ערכה של החבורה לפתרון מצוקת כוח העבודה במשק הקיבוצי ולביטול העבודה השכירה. בן-גוריון, שלא הרפה מלחצו על הקיבוצים, בירך על תוכנית החבורות, אך סבר שנוכח היקף הקליטה הנדרש בסקטור החקלאי תרומתה תהיה שולית. רתיעת העולים ממסגרתו השיתופית-שיוויונית של הקיבוץ הציבה, לדעתו, את העבודה השכירה כמסלול קליטה משמעותי יותר מהחבורות.⁸¹ הוא תבע מהקיבוצים לראות בקליטת העלייה צו קטגורי, ואילו הם ביקשו להתמודד עמה תוך שמירה ללא סייג על עקרונותיהם החברתיים.

תוכנית החבורות עוררה ציפיות גדולות לשבירת המחסום שבין החברה הקיבוצית לבין העולים, אך הישגיה היו מועטים. נוסף לקושי הכרוך בהסתגלות לחיי שותפות ללא כל רקע והכנה, התעוררו קשיים הנובעים ממערכת היחסים בתוך החבורה, בינה ובין מוסדות הקיבוץ ובינה לבין עולים מועמדים לחברות שלא נהנו מתנאי קליטה מועדפים. בסתיו 1949 נמצאו ביישובי הקיבוץ המאוחד 20 חבורות ובהן כ-800 עולים; ביישובי חבר-הקבוצות נמצאו 32 חבורות ובהן כ-500 עולים, רובם המכריע יוצאי ארצות האסלאם. נסיון החבורות גווע באמצע 1950.

מנהיגי התנועות הקיבוציות דחו את הביקורת הבלתי נלאית שהשמיע בן-גוריון על עמדתם בשאלת קליטת העלייה. הם דיברו על קליטה מלאה של 20,000 עולים בקיבוצים עד סוף 1950 (הסטטיסטיקה הרשמית של מדינת ישראל נקבה במספר של 13,000 עולים בהתיישבות החקלאית כולה, בתוכם 5,000 בני עליית הנוער), בהבדל מקליטתם החלקית בשולי היישוב הוותיק במגזרים חברתיים אחרים. הערכה זו קבעה את הדימוי הכללי שהתגבש אצלם אודות קליטת העלייה ההמונית בחברה הישראלית: 'רבבות יהודים נקלטו בארץ מבלי שעשו מהפכה של ממש באורח חייהם, על כן לא

81. על פרשת החבורות, ראה י' טבנקין, לעיל, הערה 71; ז' צור, הקיבוץ המאוחד בישובה של הארץ, עמ' 334-339; הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט, עמ' 15-16; פגישת באי כוח ההתיישבות העובדת עם בן-גוריון, לעיל, הערה 63; ב' מינקובסקי, 'בעיות העלייה וקליטתה', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950).

מילאו ואינם ממלאים תפקיד רב משקל בתהליכים היסודיים של הארץ, ביצירתה, הגנתה ותרבותה.⁸² גזר דין זה הוחל גם על יישובי העולים ש'אינם כפרים, לא יהיו כפרים וספק רב אם יהיו למושב עולים'.⁸³ בישיבת הנהלת הסוכנות בינואר 1950 דרש יהודה ברגינסקי, ראש מחלקת הקליטה מטעם מפ"ם, להימנע ממיסוד התיישבות העולים במתכונת המושב על ידי חלוקת הקרקעות ליחידות משק משפחתיות: 'אותו אדם שבא מרומניה ומטריפולי ספק אם יעבד את שלושים הדונם שלו בצורה אינטנסיבית ... אינני רוצה בעוד עשר שנים לעמוד בפני צורך של רפורמה אגררית. גם אם האדמה לא תעבד לא נוכל להפקיע אותה מבעליה'.⁸⁴

בדיונים אלה שבה ועלתה הטענה, כי היקפה המוגבל של הקליטה בקיבוצים נובע לא רק מהסתייגות העולים מדרך החיים השיתופית, אלא גם מהסיוע המצומצם שהמדינה הגישה לקיבוצים. בייחוד התלוננו על הפלייתם הקיבוצים בהקצאת אמצעי השיכון. קובעי מדיניות השיכון הודו, כי הקיבוץ כמסגרת לקליטת העלייה ההמונית אינו מעורר בהם אמון רב. הם הבטיחו, ש'השיכון יגיע מיד אחרי העולים'. מנהיגי הקיבוץ דיברו על הפלייתם לא רק בתחום השיכון, אלא כבר בתחום גיוס העולים וארגונם במחנות, 'ההתיישבות האינדיבידואלית הפכה לדרך ממלכתית, האם זה נקרא שוויון זכויות?',⁸⁵ קבל אחד מהם. בישיבת הנהלת הסוכנות בתחילת 1950 הם התלוננו על הפליה מכוונת של הקיבוצים בקביעת מקומות ההתיישבות: 'אנו חרדים שחלקות האדמה הטובות מתחלקות בין אחרים ולתנועה הקיבוצית נשאר החלק הקשה ביותר של ארץ ישראל'.⁸⁶ הטענה על אי-התאמת עולים לא-חלוצים ליישוב הארץ התגלגלה כאן בטענה על חוסר הצדק שבהכוונת ההתיישבות הקיבוצית לאזורים המחייבים מוטיבציה חלוצית גבוהה. אשכול דחה טענה זו, אך הסטטיסטיקה מאשרת, כי בשנה הראשונה למדינה היה חלק הקיבוצים הצעירים באזורים בעייתיים מבחינה בטחונית וחקלאית גדול מזה של יישובי העולים. מאוחר יותר נעלם הבדל זה. התוכנית, שנידונה מאז סוף 1948, לקליטת עולים במחנות-מעבר ליד הקיבוצים והמושבים לא הוגשמה. תנועת המושבים העדיפה ליישב את העולים בכפרים ערבים נטושים (על כך ראה בהמשך). גם הקיבוצים דחו את התוכנית בכל תוקף: 'מה זאת אומרת להושיב מחנה עולים ליד ישוב חי ומתקיים, כל אחד יכול לתאר בדמיונו למה אנו יכולים להגיע', קבעה חברה במזכירות הקיבוץ המאוחד. בינואר 1950 קבע בן-גוריון בכנסת כי

התנועה החלוצית ... לא הכזיבה אף פעם כאשר הכזיבה בתקופה גדולה וקשה

82. מ' ברסלבסקי, 'על אותה המדוכה', מבפנים, כרך יד, חוב' ד' (אוגוסט 1950), עמ' 509; והשווה י' חזן, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 182.

83. ל' שריד, 'לאור התמורה', הפועל הצעיר, 27.6.1950.

84. י' ברגינסקי, הנהלת הסוכנות, 23.1.1950.

85. ר' כהן, המרכז החקלאי, 1.12.1949, אה"ע IV/235/12; והשווה הקטין, הרצפלד, למפרט, לוז ורוזן, שם; י' ברגינסקי, הנהלת הסוכנות, 4.4.1949, 5.6.1949, 23.1.1950.

86. שם, 24.1.1950.

זו ... אלפי החלוצים שעשו גדולות במשקיהם ובקיבוצים – מה עשו בשביל ... שלוש מאות אלף העולים? ... שאינם באים דווקא למשקים אלה, וגם הם רוצים לעבוד ... להתיישב על הקרקע ... הנענה הציבור החלוצי לצרכי רבבות אלה, מחוץ לאנשי המושבים? אני יודע כל התירוצים ... שמירה, כאילו, על ערכים חלוציים. בעיני זהו ערעור יסודה של החלוציות.⁸⁷

במארס 1950 הציג אשכול בפני הנהלת הסוכנות את הקונצפציה של המעברה כתחליף למחנות העולים. שיטת המעברות ביקשה להמיר את אחריות ההתיישבות העובדת (שלא מומשה) באחריות יישובית כללית לקליטת העלייה. בהבדל מהמחנות, שבהם חיו העולים במסגרת לעצמם המנותקת מהיישוב הוותיק והיו סמוכים על שולחן הסוכנות, העברתם למעברות בכל חלקי הארץ וההפחתה עד למינימום של קיצבאות הקיום באה לדחוף אותם לבקש פרנסה ולאליץ את היישוב הוותיק לפתח למענם מקורות תעסוקה חדשים.⁸⁸ עד סוף 1950 הוקמו 62 מעברות, ובהן שוכנו כ-14,000 משפחות.⁸⁹

הקמת מעברות בכל רחבי הארץ עוררה את הקיבוצים לפתח בקרב העולים פעולה על בסיס התנדבותי בתחומים של הדרכת נוער, לימוד עברית ועוד. פעילות זו לא חרגה ממסגרת יחסים פטרנליסטית חד-צדדית, שהעולים מילאו בה תפקיד פסיבי בעיקרו. למטרות פוליטיות, בעיקר בימי בחירות, התחרו ביניהם חברי קיבוצים שפעלו בשליחות מפלגותיהם על גיוס הקולות של העולים. העבודה השכירה, שהיוותה סלע מחלוקת עיקרי בוויכוח עם בן-גוריון, הפכה במהירות למסגרת המובהקת של היחסים בין הקיבוצים לעולים. נמצאה גם דרך להעסקת העולים במשק הקיבוצי בלי להינגע בעבודה שכירה. בשנת 1951 הוקמה 'ייצור ופיתוח', חברה קבלנית לעבודות חקלאיות, בשיתוף איחוד הקבוצות והקיבוצים, חברת העובדים והסוכנות היהודית, והיא שהעסיקה את העולים, במקום הקיבוצים שבהם בוצעה העבודה. המשמעויות החינוכיות והחברתיות שבן-גוריון ייחס לעבודה השכירה בענפי המשק הקיבוצי מצד קליטת העלייה הוקהו במידה רבה נוכח הגיון היחסים שבין עובד למעביד.

צורכי המשק הקיבוצי, המתפתח במהירות ומשווע לתוספת כוח אדם, הכריעו כל שיקול אחר. פה ושם נערכו דיונים בשאלת העבודה השכירה מבחינת דמות החברה הקיבוצית ומהבחינה הסוציאליסטית של זכות 'ההנאה של המשקים מעודף הערך של העבודה השכירה'.⁹⁰ היו שהכשירו את הפגם הסוציאליסטי בטענה שעודף הערך מושקע בפיתוח המשק ולא בהעלאת רמת החיים. ברם הדעת לא נחה, שכן בסופו של

87. בן-גוריון, דברי הכנסת, III, ישיבה ק"ו, 16.1.1950, עמ' 536.

88. אשכול, הנהלת הסוכנות, 27.3.1950.

89. דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 291.

90. ז' און, הוועדה המרכזת של הוועד הפועל, 19.4.1951.

דבר היווה כל משק יחידה לעצמו, ופיתוחו קידם בראש ובראשונה את תנאי החיים של חבריו. לתקלה זו הוצעו כמה דרכי פתרון: העלאת שכר הפועלים, ייסוד קרן לקליטת בני עולים, הקמת מפעלי תעסוקה מיוחדים לעולים; אך הן לא הגיעו לידי ביצוע מעשי.

המגע בין יישובי העולים לקיבוצים השכנים היה בדרך כלל מצומצם. בשנת 1950 פרצו במספר מקומות סכסוכי קרקעות, שהיו מלווים במעשי אלימות וחבלה ברכוש. קיבוץ עין-חרוד, שביקש להבטיח לעצמו את הבעלות על קרקע נטושה באזורו, התנגד להקמת כפר עבודה על שיפולי הגלבוע, וחבריו הרסו את היסודות שהונחו לבתי העולים. קיבוץ גבעת-ברנר טען לבעלות על קרקע שהוקצתה למושב העולים בית-אלעזרי, וחבריו מנעו בכוח כל ניסיון של העולים לעבד אותה. הסכסוך נמשך מספר חודשים ועורר מחדש את העימות ההיסטורית בין תנועת המושבים, שייצגה את יישוב העולים, לבין התנועה הקיבוצית. דוברי הקיבוצים ראו בהעברת קרקע שהובטחה לקיבוץ ותיק ליישוב של עולים חדשים ביטוי נוסף להתעלמות המוסדות המיישבים במדינה מזכויותיהם ומצורכיהם. הוקמה ועדה מיוחדת לבירור הפרשה, ובסופו של דבר יושב הסכסוך.⁹¹ סכסוכי קרקעות בין קיבוצים ותיקים ליישובי עולים חדשים התרחשו במקומות נוספים.⁹²

הציפיות שנתלו בקיבוץ כגורם מרכזי בקליטת העלייה התפוגגו; הוא המשיך לדבוק בשיטת הגיוס המסורתית, שהשליכה את כל יהבה על חינוך נוער המאורגן במסגרות תנועתיות בארץ ובגולה, וכך נותר פחות או יותר מחוץ להתמודדות הגדולה על קליטת העלייה ההמונית. הקריאה שהופנתה לקיבוצים לקחת חלק בהדרכת מושבי העולים לא נענתה. רק בשנת 1954 נענתה קבוצה של כמה עשרות מבני הדור השני בתנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים לקריאת בן-גוריון להיחלץ לעזרת מושבי העולים. פעולה זו לא זכתה בתמיכה כללית בתנועתם, ועם סיום תקופת הדרכה של שנה-שנתיים הם שבו לקיבוציהם מבלי שיהיו להם ממשיכים.

מושב העובדים – מסגרת ליישוב העלייה ההמונית

תנועת המושבים, כמו הקיבוצים, מצאה עצמה בסוף שנת 1948 נדחפת מבחוץ להיענות לאתגר של קליטת העלייה ההמונית. עמדתה הבסיסית כלפי העולים החדשים לא הייתה שונה מזו של התנועות האחרות, אך פעלו אצלה כמה גורמים שדחפו להתחלה של פעולה עוד לפני שהתגבשה עמדה עקרונית מוסכמת. בזמן הקמת המדינה עמדה תנועה זו ללא שום גרעין מוכן להתיישבות – הכשרות של בוגרי תנועות נוער או נוער עולה כמעט לא היו לה, וארגוני החיילים מתקופת מלחמת העולם השנייה כבר עלו להתיישבות. העדר כל מקור של חיל-מילואים מושבי הקל עליה להשתחרר מהסטראוטיפ האנטי-התיישבותי שדבק בעולים החדשים ולתת יד ליוזמת המוסדות המיישבים.

91. י' קורן (לעיל, הערה 9), עמ' 170-173; המרכז החקלאי, 7.5.1950, 15.6.1950.

92. מכתב מאת ועד אל-בסה (בצת) למרכז החקלאי, יוני 1949.

היו גם גורמים פוליטיים שהשפיעו על הכרעת תנועת המושבים. תנועה זו אמנם לא הזדהתה כקולקטיב עם מפא"י, אך מרבית חבריה היו חברים במפלגה זו או אוהדיה. היא הייתה מחוסרת מסגרת מלוכדת והנהגה סמכותית, שיחזקו את עמידתה כנגד לחצם של ראשי המפלגה והמדינה. פריסת חסות על יישובי העולים הבטיחה את השפעת מפא"י בתוכם, וגם את חיזוק עמדת הכוח של תנועת המושבים ומנהיגיה במוסדות המפלגה וההסתדרות. 'בידנו הנתונים להגיע לגורם מכריע בהתיישבות העובדת וגם לציר המרכזי עליו נשענת המפלגה', קבע אחד מראשי התנועה בקיץ 1949.⁹³ תחזית זו לגידול הכוח הציבורי אכן עמדה במבחן המציאות.

היענות תנועת המושבים לאתגר קליטת העלייה לא הייתה משוחררת ממערכת היחסים ההיסטורית בין זרמי ההתיישבות. צבי יהודה, ממייסדי נהלל, קבע ב-1949, כי 'היה ביננו ויכוח גדול, כשיבוא יום ויבואו המונים לארץ ישראל ... איזו צורת התיישבות היא הדרך להמוני העם, למי כוח הקליטה ... המציאות נתנה את התשובה לויכוח של עשרות שנים'.⁹⁴ פרישת חסות על התיישבות העולים נראתה כהודמנות היסטורית להעלות את יצירתם לדרגת כלי התיישבות ראשון במעלה, לאחר תקופה ארוכה של דשדוש בעקבי הקיבוץ וויכוח ממושך בתוך תנועת הפועלים על עצם זכות הקיום של המושב.

מיעוט קטן בהנהגת התנועה טען, כי כל עוד הוכחה האפשרות לעצב את יישובי העולים כמושבים לכל דבר, יש לדחות את הגדרתם התנועתית ולראות בהם ניסיון הנתון לאחריות של מוסדות ההתיישבות הממלכתיים. עמדה זו נדחתה, אך בשלב הראשון נתפסה הפעולה בקרב העולים כניסיון בלבד והייתה מוגבלת בהיקפה. להתחלה זו לא קדמו דיון והחלטה רשמית; היא הייתה יותר בגדר יוזמה של פרטים הנענים לצו השעה. רק כאשר התברר כי מאמצי הגיוס במחנות העולים נושאים פרי, וכי המתיישבים בשניים-שלושה כפרים ערביים נטושים מגלים כוח התמדה, נדחו ההסתייגויות הצדה והפעולה קיבלה תנופה רבתי.

מנהיגי מושב העובדים נענו לאתגר הגדול שבהשרשת המוני העולים בקרקע המולדת ובחיי המושב, אך הם הכירו כי הכרעה זו מטילה את תנועתם למבחן החמור ביותר בתולדותיה. גם הם, כמו הקיבוצים, דחו כל הצעה לשינוי מבנהו ודפוסי פעולתו של מושב העובדים, על אף השתנות תנאי ההתיישבות ומאפייני המתיישבים. דוד ברש, ממייסדי כפר יהושע, העמיד בפגישה עם הנציגים של ארגוני העולים הראשונים שבחרו בדרך המושב את הדילמה הגדולה שבפניה עמדה תנועתו:

אם חס ושלום מקץ שלושים-ארבעים שנה יתברר שנהלל לא היתה אלא חלום שמשוררים יכולים לכתוב עליו, אבל הרבה יהודים ... אינם יכולים כך ללכת, אזי אין לנו מה למכור לכם ... יכול לקרות אסון גדול כאשר תפתח

93. ג' גלעד, מזכירות תנועת המושבים, תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"י).

94. צ' יהודה, מועצת תנועת המושבים, כפר ידידיה, אפריל 1949, אה"ע IV/307/527; הנ"ל, ועידת תנועת המושבים; ש' דיין, שם.

תהום בין מה שנוצר בארץ ישראל ובין מה שיוצר ... אבל האנשים שכך הלכו שלוש-ארבעים שנה, הם עקשנים בדרכם ולא בנקל יכנעו.⁹⁵

דבקות בעקרונות המושב ביטאה אצלו נאמנות לדרך חיים ולאידאולוגיה וגם הערכה רציונלית באשר לתנאים ההכרחיים לעמידה במבחני ההתיישבות (בניין משק רווחי, קיום מערכת שירותים מפותחת, עמידה בקשיי הביטחון ועוד). במחשבתו נשארה דרך המושב לא רק ראויה, אלא גם הכרחית; בתנאי העלייה ההמונית נשאלה השאלה אם היא גם אפשרית.

ההתלבטות התייחסה לא רק לעולים, אלא גם לתנועה עצמה, מבחינת יכולתה לגייס מספר רב של חברים למילוי תפקידים מחוץ לביתם ולהשליט את תביעותיה ביישובי העולים. מסורת הפעולה התנועתית בעבר הייתה רחוקה מאוד מלהוכיח יכולת של גיוס והטלת מרות. ברם על אף החששות האמינו רוב המנהיגים כי יש בכוחם לחולל שינוי ערכים במסורת פעולתם הקולקטיבית ולכוון את התפתחות יישובי העולים לעבר הדמות החברתית הראויה של מושב העובדים. כינון מסגרות מעבר מיוחדות לקליטת העלייה בהתיישבות יבטיח, לדעתם, כי בתוך שנתיים-שלוש, ולאחר סלקציה מסוימת, יהיו עולים רבים לאיכרים החיים מעבודת האדמה ומקיימים את מערכת המוסדות של המושב.⁹⁶

עמדות בסיסיות אלה דחפו למעשים עוד לפני שנתקיים בירור דברים מקיף במוסדות ההסתדרות החקלאית ותנועת המושבים עצמה. בנובמבר 1948 הוחלט במזכירות התנועה לקלוט 500 משפחות, מתוך מכסת האלף שנקבעה בתוכנית הראשונה של מחלקת ההתיישבות, בעשרה מחנות קטנים ליד מושבים ותיקים. משפחות אלה נועדו לתגבר מושבים קיימים או להקים מושבים חדשים לאחר תקופת הכשרה. כן הוחלט לשתף חברי מושבים בכינוסים שהתקיימו במחנות העולים ביוזמת המוסדות המעורבים בקליטה בסקטור החקלאי (הקק"ל ומחלקות ההתיישבות והקליטה של הסוכנות). הכינוסים שנערכו מאז סוף 1948 נועדו להציג בפני העולים את דרכי קליטתם בהתיישבות ולבחון את מידת היענותם.⁹⁷ מאז ואילך התנהלו במחנות פעולות הסברה ופעולות ארגון אינטנסיביות של שליחי תנועת המושבים.

חודשיים-שלושה לאחר התחלת הפעולה במחנות, ולאחר מעבר קבוצות העולים הראשונות לכפרים הנטושים עקיר (בית-אליעזרי), תרשיחה (מעונה) בסוף 1948, יבנה (כפר הנגיד), אגוזים (כרם מהר"ל), באסא (בצת) וקטרה (קדרון) בתחילת 1949, החל להסתמן דימוי חדש, כמעט מנוגד לקודמו, של העולה כמתיישב. יצחק קורן, מזכיר תנועת המושבים, דיווח כי 1,200 משפחות עולים רואות את עתידן בכפר, 'הדיעה שהיתה נפוצה בקרבנו שגם חלק מהעליה ההמונית הזאת מסרב ללכת בדרכי

95. ברש, מועצת רמלה.

96. דיין, מרכז מפא"י, 30.11.1948; י"א אורי, 'התיישבות מתוכננת ורבת מידות', הפועל הצעיר, 30.1.1949.

97. י"א קורן, 'אל הכפר', הפועל הצעיר, 23.1.1949; הנ"ל, 'לתולדותיה של ההתיישבות החדשה', בתוך: י"א רובין (עורך), עשור למושבי העולים, תל-אביב תשי"ט, עמ' 45-46.

ההתיישבות היתה בלתי מבוססת ... בקרב העולים האלה ישנם רבים שהיו קשורים לחקלאות בצורות שונות בחו"ל ואלפים מהם הינם אנשי עבודה הרוצים לחיות מיגיע כפם'.⁹⁸ לאחר חמישה חודשי פעולה הוא קבע, כי הוויכוח על נכונות העולים להיקלט במשק החקלאי הסתיים, אך דרוש עוד ניסיון ממושך כדי לקבוע אם הם מסוגלים ללכת בדרכו החברתית המיוחדת של הכפר העברי.⁹⁹ אליעזר בן-אריה, האחראי במזכירות התנועה על יישובי העולים, דיבר לא רק על השאיפה לכפר ולחקלאות, אלא גם על 'נכונות לקבל הדרכה ולחיות לפי המסגרת החברתית והארגונית המקובלת בתנועת המושבים'.¹⁰⁰ בקרב קבוצות המתיישבים הראשונות הוא זיהה כאלה העשויים למלא תפקידי מנהיגות בגיבוש הגרעין החברתי ובעיצוב יישוביהם כמושבי עובדים לכל דבר.

הערכות אופטימיות אלה ניזונו מהמפגש עם קבוצות העולים הראשונות שנענו להצעת ההתיישבות. אוכלוסיית המתיישבים הפונטציאליים שסומנה בחורף 1948-1949 הייתה על טוהרת יוצאי ארצות מזרח אירופה והבלקן: פולין, צ'כוסלובקיה, הונגריה, רומניה, יוגוסלביה, בולגריה. הרכב זה מוסבר בראש ובראשונה על ידי שיעורם הגבוה של עולים אלה מקרב יושבי המחנות באותם חודשים וקרבת הרקע התרבותי בינם לבין דור מייסדי המושב. מאוחר יותר התגוונה אוכלוסיית הפונים לחקלאות על ידי הצטרפות יוצאי ארצות האסלאם, ומאז אמצע 1949 הם הפכו לרוב. התמורה בהרכב העלייה נתפסה פה, כמו בקיבוצים, כהחמרה בקשיי הקליטה.¹⁰¹ שאלה שאין עליה תשובה היא, אם קברניטי ההתיישבות היו בכלל פונים אל בני עלייה זו לו מלכתחילה היו יוצאי ארצות האסלאם מהווים בה רוב. דימויה הירוד של קבוצה זו, שנקבע עוד לפני עלייתה ארצה והתחזק בעקבות המפגש הריאלי עמה, מקשה על מתן תשובה חיובית לשאלה. אחרי שהתחילה התיישבות העולים וזכתה ללגיטימציה, השתלבו בה גם יוצאי ארצות אסיה וצפון אפריקה.

פה ושם עמדו ותיקי המושב מול גילוי הזדהות של פרטים מקרב ציבור העולים עם חיי כפר עברי במולדת, שחיקו בהם את האמונה בצדקת דרך קליטה זו.¹⁰² בקרב גל המתיישבים הראשון היו גם מספר קבוצות של עולים שהתארגנו באופן עצמאי לשם התיישבות. ביסוד התארגנותם עמדו שיקולים פרגמטיים וריאליסטיים באשר לאפשרויות הקליטה בארץ, יותר מאשר אידיאולוגיה חלוצית או כפרית. העדפת הקליטה בחקלאות ביטאה ויתור מודע על הרגליים ודימויים הכרוכים בחיי עיר שמקורם בחו"ל, מתוך הערכה שסיכויי הקליטה בכפר טובים מאשר בעיר. המשק

98. י' קורן, 'לקראת התיישבות המונית', הפועל הצעיר, 10.4.1949; והשווה י' אורי וחסיה דרורי, מועצת רמלה.

99. י' קורן, 'דוגמת תרשיחה', הפועל הצעיר, 10.4.1949; והשווה י' אורי, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 78; ש' דיין, שם, עמ' 47.

100. א' בן-אריה, 'מושב של עולים חדשים', הפועל הצעיר, 1.3.1949.

101. ג' גלעד, 'מישוב עולים למושב עובדים', תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"י); י' קורן, ועידת תנועת המושבים.

102. דברי נציגי העולים במועצת רמלה.

החקלאי יכול להבטיח סיפוק מידי של צרכים כלכליים בסיסיים ולמנוע משבר ביטחון, אישי וחברתי, הצפוי בתנאי האנונימיות של חברה עירונית ובמעמד של פועל שכיר בארץ חדשה. חלק מקבוצות אלה הקימו טרם עלייתן על הקרקע מסגרת שיתופית עצמית, שתאפשר הכשרה חקלאית ותקל מבחינה חברתית את קשיי הקליטה הראשונים.¹⁰³ ההערכה האופטימית של תומכי התיישבות העולים בתנועת המושבים יכלה לקבל חיזוק מסוים מנסיון הפעולה בתקופה הראשונה, אך הייתה בה גם מידה רבה של משאלת לב, האופיינית למי שבחר בדרך פעולה שסיכויי הצלחתה כלל וכלל אינם ודאיים.

בד בבד עם המצאת הדרכים המעשיות להקל את הסתגלותם של העולים לחיי כפר הוצעו פירושים חדשים לעצם מסגרת המושב, במגמה להכשיר את התיישבות העולים מבחינת האידאולוגיה והמסורת של תנועת המושבים.

הגיעה השעה שאנחנו נוכל לעשות מהרבה יהודים – חלוצים. אני אכרע בדרך לפני יהודי בן 40-35 שעבר עליו כל מה שעבר אם הוא יסכים בארץ ללכת לעבודה חקלאית. אני לא אחקור אותו אם הוא יודע את כל הצווים של תנועת הפועלים ותנועת ההתיישבות ... אם ניתן לו קרקע במידה מסוימת והוא לא יוכל להתקיים על עבודת אחרים הוא יעבוד עבודה עצמית ... ואם הוא יעבוד עבודה עצמית הוא לא יוכל להתקיים בלי עזרה הדדית ... ואם הוא ירצה להתקיים באותו שטח קרקע שנמסר לו לעיבוד אינטנסיבי הוא לא יוכל להיות סוחר ולמכור את פרי עבודתו, הוא יצטרך לעשות את זה על ידי המוסדות הקואופרטיביים שיצרנו. כל האידאולוגיה שאנחנו מכניסים לעניין זה יכולים להפוך לדברים פשוטים, הכרחיים, הנובעים מתוך המציאות ... לא רק על ידי הרצאות ונאומים והכשרה רבתי ... כאשר יהודי הבא מהמחנה יזכה בפעם הראשונה לאכול מפרי אדמתו הוא יבין את כל הדרך שלנו יותר מכל ההרצאות שלנו.¹⁰⁴

לתפיסה עממית זו של דרך המושב (בהבדל מהתפיסה האליטיסטית של חיי הקיבוץ) היו שורשים במסורת התנועה, אך היא אף פעם לא דחקה הצדה את הגורם החלוצי-אידאליסטי המפורש במוטיבציה של המתיישבים. הבלטת האופי האדמיניסטרטיבי-מכניסטי של הארגון המושבי, המייתר כל עמדה ערכית והכרת הזדהות פנימית הדוקה בין חברים-שותפים לדרך חיים, הייתה אף היא זרה למורשתו הרעיונית של מושב העובדים. שמואל דיין הציב זו מול זו שתי דרכים אפשריות

103. ד' ויינטראוב, 'דפוסי שינוי חברתי של קבוצות עדתיות במושבי עולים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1962, עמ' 170-172; י' גבע, ראיונות אישיים עם מתיישבים.

104. י' שפירא, מרכז מפא"י, 13.1.49; והשווה הנ"ל, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 178-180; צ' יהודה, שם, עמ' 150.

לבניין המושב: האחת מבוססת על עמדה רעיונית כוללת והיענות חופשית לציווי החברה המושבית, והאחרת על אילוצים כלכליים (תלות בתנובה, הגבלת יחידת הקרקע לגודל המאפשר קיום בכבוד מעבודה עצמית אך לא מהעסקת עובדים שכירים) ועל שייכות למסגרות ציבוריות כלליות (תנועת המושבים, ההסתדרות), המטילות מרות על הפרט בתוכן.¹⁰⁵ פרשנות זו התעלמה מגילויים של סטייה מעקרונות (עבודה שכירה, שיווק בלתי מאורגן, הזנחת המשק למען עבודת חוץ ועוד) בכמה מהמושבים, כבר בתקופת היישוב, ומחוסר האונים שגילתה התנועה כלפיהם. ניתן לומר כי יותר ממה שפירושים אלה מבטאים תפיסה חברתית חדשה הורה למורשת המושב, הם מגלים את הצורך של התנועה להוכיח לעצמה כי קליטת העלייה ההמונית אינה מסכנת את כל קיומה והישגיה. במושגי הפסיכולוגיה החברתית ניתן לזהות כאן תופעה של דיסוננס קוגניטיבי, היינו החזקה בעת ובעונה אחת בשתי מערכות תפיסה שונות, היוצרת אי־נוחות ודוחפת להתאמת האידיאולוגיה למציאות. אחת מנקודות התורפה החמורות ביותר בתנאיה של ההתיישבות העולים היה חסרון הגיבוש של הגרעין המתיישב, שהושג בעבר על ידי בחירה הדדית עצמית של חברי הארגון. בתקופה שבה נמשכה ההכשרה להתיישבות מספר שנים ניתן היה לקיים עיקרון זה כהלכתו; לא כן הדבר ביישוב עולים, המבוסס על קיבוץ אנשים חסרי קשר חברתי הדוק באמצעות מנגנון חיצוני. על קלקלה זו הוצע לגבור על ידי קיום כמה מחזורי בחירות הדדיות בשנותיו הראשונות של יישוב העולים, כאשר הנדחים בידי רוב חבריהם פורשים ובמקומם מצטרפים חדשים, עד להתגבשותו הסופית של הגרעין החברתי. כתשובה למפקפקים נטען, כי תולדות המושבים מלמדות, שבחירה הדדית חד־פעמית אינה מהווה ערובה לסולידריות חברתית ארוכת ימים, וכי ההתאמה בין המתיישבים יכולה להתפתח גם כתוצאה מנסיון החיים המשותף.¹⁰⁶ הייתה זו דוגמה נוספת לדרך הנפתלת שבה הוצדקה ההכרעה לקלוט את העלייה ההמונית במושבים. מועצת תנועת המושבים, שהתכנסה ברמלה בפברואר 1949 לשם גיבוש עמדה בשאלת ההתיישבות העולים, מהווה ציון דרך בהתפתחות היחסים עם העלייה ההמונית. במועצה זו השתתפו נציגי הארגונים שכבר עלו להתיישבות או עמדו לעלות, וכן כמה מראשי המדינה והסוכנות היהודית. גילוי הפוטנציאל ההתיישבותי הגנוז בעולים, בעקבות שלושה חודשי פעולה במחנות, חולל תמורה בתפיסת סדרי הגודל של ההתיישבות העולים. התוכנית הראשונה מנובמבר 1948 דיברה על יישוב 2,000 משפחות; במועצה זו כבר דובר על העברת קרוב ל־10,000 משפחות, רובן לכפרים נטושים ומיעוטן כהרחבה למושבים קיימים, כבר במרוצת 1949. ביצוע התוכנית היה אמור להביא להכפלת אוכלוסיתה של תנועת המושבים בתוך שנה אחת.¹⁰⁷ פרוטוקול המועצה מגלה תמיכה כמעט כללית בארגון העולים להתיישבות ונכונות להירתם בעול הקליטה על ידי גיוס עשרות רבות של מדריכים (באותו זמן פעלו ביישובי

105. ש' דיין, 'התיישבות עולים', הפועל הצעיר, 15.3.1949; והשווה י' אורי, לעיל, הערה 96.

106. ש' דיין, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 48-49; והשווה הנ"ל, לעיל, הערה 96.

107. י' קורן, מועצת רמלה.

העולים עשרה מדריכים חברי מושבים ותיקים). האווירה בדיונים הייתה מרוממת, ובלט בה יחס פטרנליסטי של ותיקים המבקשים להנחיל את מורשתם לחדשים מקרוב באו שייבחנו ובמידת נכונותם להלך בתלם החרוש. דבריהם מלאי ההתלהבות של נציגי העולים אודות עבודת האדמה במושב עובדים כגילוי המובהק של החיים החדשים במולדת חיזקו את אמונת הוותיקים בצדקת החלטתם.

נסיון קליטת העולים במשק החקלאי במהלך שנת 1949 העמיד את תנועת המושבים בפני תמונה מפולגת: מצד אחד עשרות יישובים חדשים הפוזרים בכל חלקי הארץ ובהם מתיישבים רבים המגלים כושר הסתגלות לחיי עבודה חקלאית, ומצד שני קשיים גדולים בגיבוש הגרעין החברתי וברכישת הכשרים ההכרחיים לניהול משק משפחתי ומוסדות כלכליים וחברתיים משותפים.¹⁰⁸ מציאות זו עוררה חילוקי דעות פנימיים, שטושטשו בזמן הפולמוס עם מתנגדים מחוץ.

בוועידת התנועה באוקטובר 1949 נערך הוויכוח הפנימי הגדול אודות קליטת העלייה במושב העובדים. הצירים של מושבי העולים השתתפו בוועידה במעמד של אורחים משוללי זכות הצבעה. מתנגדי הקו של הנהגת התנועה טענו, כי המעורבות בהתיישבות העולים משמעה הפקרת האיכות למען הכמות. מתיישבים אלה עשויים אולי להתמיד בחקלאות, אך יקשה עליהם לקיים את מסגרתו ועקרונותיו של המושב. הדרכתם לחיי מושב היא משימה שמעבר לכוחה של תנועת המושבים, המחוסרת יכולת של גיוס והטלת מרות. הם דרשו להמיר את האחריות הכללית להתיישבות העולים בהתקשרות על בסיס אינדיווידואלי בין תנועתם לבין כפר זה או אחר שיקיים דרישות מינימום מושביות. במקום התרחבות כלפי חוץ יש לעשות בדק בית מבפנים, כדי לבער את הקלקלות החברתיות הקיימות במושבים ותיקים רבים. חיזוק המושב מבפנים יאפשר אחר כך לתנועה להשליט את דרישותיה ביישוביה החדשים.¹⁰⁹ הייתה גם הצעת פשרה, שדיברה על ביסוס כפרי-העולים הקיימים לפני ייסוד כפרים חדשים.¹¹⁰

המנהיגות, שהמשיכה לראות בהתיישבות העולים את מפעלה המרכזי, דחתה הצעות אלה. 'עלינו לראות את עצמנו כזרוע הביצוע של העם העובד החקלאי במדינת ישראל', קבע עמי אסף, מראשי התנועה במשך שנים רבות.¹¹¹ הינתקות מהתיישבות העולים נראתה כניסיון מסוכן להחזיר את גלגל ההיסטוריה אחורנית, הפסקתה למשך תקופה מסוימת משמעה התעלמות מגורם הזמן, שהיה המכריע בקבלת ההחלטה על ביצועה. הסרת האחריות התנועתית ליישובי העולים תשאיר אותם ללא יד מכוונת, שכן ההתיישבות העובדת, מעבר לתנועות המרכיבות אותה, איבדה כוח פעולה של

108. ע' אסף, 'מושבי עולים ותנועת המושבים', תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"י); ד' ברש, 'חברים או אינם חברים', שם; י' קורן, 'ישיבת מזכירות התנועה על המצב במושבי העולים', שם; דיין, אסף, קורן, בן-אריה, ברש, יהודה, ועידת תנועת המושבים.

109. ד' רישפון, שם.

110. י' לוי, 'המצב במושבי עולים', תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"י).

111. ע' אסף, ועידת תנועת המושבים.

ממש, ואילו מנגנון הסוכנות אינו מחויב לעקרונות המושב והקואופרציה. התמוטטותם הצפויה של יישובי העולים עלולה להיות בעלת משמעות לאומית חמורה, והיא תיזקף בראש ובראשונה לחובת תנועת המושבים. הם האמינו כי נוכח המשימה ההיסטורית עשויה תנועתם לגלות כוחות פעולה לא ישוערו. הדרכה חברתית ומשקית אינטנסיבית ופיתוח מהיר של מוסדות שיתופיים יעוררו את הזדהות העולים עם מסגרת המושב ואת הכרת ההכרחיות שבה לקיום משק משפחתי מפותח. הסתגרות בדלת אמותיה של התנועה ספק אם תחולל תמורה ממשית ביישוביה הוותיקים, אך היא לבטח תסמן את שקיעת מושב העובדים כנושא המרכזי בהתהוות הכפר העברי במולדת.

בהחלטות הוועידה נקבעה מסגרת היחסים הכללית בין תנועת המושבים ליישובים החדשים. התנועה הכירה באחריותה לגורל ההתיישבות העולים ובה בעת ביקשה לשמור על זהותה החברתית ועל מעמד המנהיגות של דור המייסדים כלפי אוכלוסייה חדשה ההופכת במהירות לרוב. הביטוי המוסדי לכך היה בקביעת שני שלבים לקליטת יישובי העולים במסגרת התנועה:

א. גיבוש חברתי של כל יישוב עולים לעצמו בעזרת מדריך מטעם התנועה. הביטוי הפורמאלי לכך הוא באקט של בחירה הדדית, שייערך שנה לאחר העלייה על הקרקע, ובו יתקבלו לחברות רק המתיישבים שיזכו בתמיכה של שני שלישים מכלל המצביעים.

ב. לאחר הבחירה הפנימית יפנה מושב העולים למזכירות התנועה בהצעה לקבלו וזו תאשר את חברותו במידה שתמצא שקיימים בו התנאים המשקיים ההכרחיים והוא מקיים את יסודותיה החברתיים של התנועה.¹¹²

עד סוף 1951 אושרו 13 מושבי עולים כמושב עובדים; בתחילת 1954 אושרו 34 מושבים נוספים. ההיסטוריה מוכיחה, כי אקט ההצטרפות הפורמאלי לתנועת המושבים היה רחוק מאוד מלבטא את מיסודם המלא של עקרונות ודפוסי פעולה המקובלים במושב עובדים.

השלכות קליטת העלייה על דרכה של ההתיישבות העובדת

דפוסי קליטת העלייה במגזר החקלאי שעוצבו בראשית ימי המדינה השפיעו במידה רבה על המשך התפתחותה של ההתיישבות העובדת. השפעה זו התגלתה בתחומי של כל זרם התיישבותי לעצמו, במערכת היחסים בין הזרמים ובאופיו של הממסד ההתיישבותי הממלכתי.

פניית המוני עולים למושב העובדים והידלדלות עתודות הממשיכים של הקיבוץ גרמו לשינוי מוחלט ביחסי הכוחות בין שני הזרמים. בין השנים 1949–1955 הוקמו 214 מושבים חדשים: 179 של עולים ו-35 של בני הדור השני במושב הוותיק ושל

112. החלטות הוועידה השמינית של תנועת המושבים, שם.

גרעיני חיילים משוחררים. באותן שנים הוקמו 94 קיבוצים ו-16 מושבים שיתופיים.¹¹³ היחס בין מספרי היישובים היה רחוק מלשקף את היחס בין אוכלוסיות המתיישבים, שכן חלק גדול ממשפחות העולים, בעיקר יוצאות ארצות האסלאם, היו מרובות ילדים, בהבדל מהקיבוצים הצעירים, שהתבססו על רווקים וזוגות צעירים.

התיישבות העולים חוללה מפנה במערכת היחסים ההיסטורית בין שלושת הגורמים המרכזיים במפעל ההתיישבות הציוני: המוסדות המיישבים של התנועה הציונית, המרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית ותנועות ההתיישבות העובדת. בתקופת היישוב עמד המרכז החקלאי בראש מפעלה ההתיישבותי של תנועת העבודה. בתוכו פנימה התקיימו מאבקים בין תנועות וצורות התיישבות (קיבוץ ומושב), אך במסגרת הכללית של משק העובדים וכלפי המוסדות המיישבים (מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, הקק"ל וגופים אחרים) היה זה מוסד רב סמכות. במשך עשרות שנים עמד בראשו אברהם הרצפלד, שלא השתייך לשום תנועה והפך לסמל חי של ההתיישבות העובדת. נציגות התנועות הקיבוציות היוותה רוב מכריע בהנהלת המרכז החקלאי, וראשי תנועת המושבים התלוננו רבות על קיפוחם בחלוקת משאבי ההתיישבות ועל אי-התחשבות בצרכיו המיוחדים של משק חקלאי משפחתי.

הוויכוח שהתנהל במרכז החקלאי לשם גיבוש עמדה רשמית של ההסתדרות בשאלת קליטת העלייה ההמונית קיבל ביטוי פומבי במועצת ההסתדרות החקלאית, שהתכנסה בפברואר 1949. משתתפי המועצה הציגו את עמדות תנועותיהם: דוברי הקיבוצים ביקשו להמשיך במדינה את מסורת ההתיישבות העובדת, ואילו דוברי המושבים ששו לקראת העידן החדש והכירו בצורך לשנות דפוסי פעולה מקובלים מהעבר. הרצפלד, מנהיגו זה שנים של המרכז החקלאי, הביע תמיכה בהתיישבות העולים, אך תבע לבצע אותה בצורה איטית ומבוקרת. הוויכוח הגדול על דרכי התיישבות העולים נדחס, לאחר מאמץ לקרב את עמדות הצדדים, לתוך שתי הצעת החלטה – האחת דיברה על 'הפניית העולים לכפר' והאחרת תבעה 'ליישוב את העולים ... בקצב מהיר ולפי תוכנית רבת מימדים'.¹¹⁴ ההצעה הראשונה ביטאה הסכמה לניסיון מוגבל, שספק אם יתפתח למפעל התיישבותי של ממש; ההצעה השנייה חייבה את התיישבות העולים כנושא פעולה לאומי מרכזי. ההכרעה שנפלה לטובת 'יישוב העולים' שיקפה את יחסי הכוחות הפוליטיים בין מפא"י למפ"ם בהסתדרות החקלאית יותר מאשר את הבדל העמדות במישור הענייני של קליטת העלייה. היא הושגה הודות ללחץ כבד של ראשי המוסדות המיישבים ושל סיעת מפא"י במועצה על חבריה מקרב התנועות הקיבוציות (מלבד נציגי ההתיישבות העובדת השתתפו במועצה גם נציגי פועלים חקלאיים במושבות ואחרים).¹¹⁵ החלטת הרוב סיימה את הוויכוח בפורום הייצוגי הרשמי של

113. שנתון הממשלה תשט"ו.

114. נוסח ההחלטה הסופית, ראה: דו"ח לוועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 41.

115. על המאבק מאחורי הקלעים במועצה, ראה הרצפלד, דברי סיכום במועצת ההסתדרות החקלאית: ש', דיין, כחולמים, תל-אביב תשט"ו.

ההתיישבות העובדת, אך לא היה בה כדי להבטיח שיתוף פעולה מלא בין התנועות בקליטת העולים בהתיישבות.

במועצה מיוחדת של תנועת המושבים, שהתכנסה באפריל 1949, טען עמי אסף, כי 'המרכז החקלאי אינו רואה בעין יפה את התפתחותנו וגידולנו'.¹¹⁶ הטענה האקטואלית על יחס של משוא פנים כלפי מושבי העולים סיפקה צידוק מחודש לטענת הקיפוח ההיסטורי של המושב בידי המרכז החקלאי, הנתון לשליטת הקיבוצים. בדיון שהתקיים באותה מועצה התבלטו שתי עמדות מנוגדות: האחת תבעה להפקיע את הטיפול בהתיישבות העולים מסמכות המרכז החקלאי ולמוסרו לתנועת המושבים, כשותפה למחלקת ההתיישבות של הסוכנות. מייצגי עמדה זו לא נרתעו מקעקוע כל מבנהו הציבורי של הסקטור החקלאי בהסתדרות החקלאית, המשמשת לו כמקור סמכות דמוקרטית. כתחליף למסגרת האוטונומית של המרכז החקלאי הם דיברו על הקמת מחלקה במסגרת הוועד הפועל של ההסתדרות, שתבטיח תיאום בין תנועות התיישבות הפועלות באופן עצמאי. העמדה האחרת ביטאה חשש, כי ביטול המסגרת הקיימת של המרכז החקלאי תעורר דינמיקה של קרע, שתחלחל למסגרתה הכללית של ההסתדרות וגם למפא"י המלכדת חברים מהמושב והקיבוץ כאחד. חסות בלעדית של תנועת המושבים על יישובי העולים אינה רצויה, בשל כובד המשימה וסימני השאלה הגדולים באשר לסיכויי הצלחתה. במקום ריאורגניזציה הם הציעו לנהל מערכה ציבורית נגד מתנגדיהם, לגייס תמיכה לדרישותיהם מצד אישי שלטון במדינה ולחתור להגדלת הייצוג של תנועת המושבים במרכז החקלאי, כדי להבטיח את צורכי ההתיישבות המושבית. בין שני המחנות הקיצוניים היו מבקשי פשרה שדיברו על שידוד מערכות ארגוני פנימי, שאינן כרוך בשבירת כלים כללית. הם הציעו להקים שתי מחלקות אוטונומיות, האחת למושבים והאחרת לקיבוצים, תחת הגג המשותף של המרכז החקלאי.

מועצת תנועת המושבים הסתיימה ללא קבלת החלטה. ההצעות הקיצוניות לכאן ולכאן נדחו, אך הנאספים התקשו להכריע בין תביעת האוטונומיה בחסותו העליונה של המרכז החקלאי לבין הגדלת הייצוג במסגרתו הקיימת. בציבור הרחב התפרשו דיוני המועצה כביטוי למגמת תנועת המושבים לפלג את המרכז החקלאי, ברם התפתחות היחסים הממשית הייתה לעבר פשרה. נציגות תנועת המושבים הוגדלה, וחבריה הם שעסקו בפועל בכל השאלות של יישובי העולים.¹¹⁷ מוקד פעולתה הועתק מהמרכז החקלאי למחלקת ההתיישבות של הסוכנות, שקלטה כמה מאישי המרכזיים של התנועה בתפקיד מפתח. התפתחות זו ניזונה גם מעמדת העולים עצמם, שהיו משוללי זיקה הסתדרותית כללית וראו בתנועת המושבים, המעורבת בניהול היומיומי של יישוביהם, את נציגותם הבלעדית כלפי חוץ. הדיפרנציאציה בין תנועות ההתיישבות, שנגלתה כבר בימי היישוב, קיבלה תאוצה גדולה; המרכז החקלאי נותר

116. ע' אסף, מועצת כפר ידידיה, לעיל, הערה 94.

117. ש' דיין, מזכירות תנועת המושבים, 16.6.1949, אה"ע IV/307/123.

כארגון-גג, חסר השפעה של ממש על הפעולה ההתיישבותית המרכזית של תנועת העבודה בתקופת המדינה.¹¹⁸

ההתיישבות העולים חוללה גם שינוי יסודי במערכת היחסים בין המרכז החקלאי, כנציגות הקולקטיבית של ההתיישבות העובדת, לבין מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, שהגשימה את מדיניות התנועה הציונית בסקטור הכפרי. בהיערכות המחודשת של הממסד החקלאי לאחר הקמת המדינה נקבע, כי האחריות להתיישבות החדשה – תכנון היישוב, ביצוע ההתיישבות וההדרכה של המתיישבים – תישאר בידי הסוכנות, ואילו האחריות לתכנון האזורי הארצי ולהתיישבות הוותיקה (לכל יישוב שהגיע או יגיע לביסוס משקי) תימצא בידי משרד החקלאות.¹¹⁹ בתקופת היישוב, כאשר ההכשרה של המתיישבים נמשכה זמן רב, לעתים עד שש-שבע שנים, היו תנועות ההתיישבות עצמן מסוגלות לספק את צורכי ההדרכה החברתית והמשקית של יישוביהן הצעירים. המוסד המיישב פעל בעיקר כספק של אמצעים טכניים, תקציבים והדרכה חקלאית, ולא מילא תפקיד של ממש בניהול המשקי והחברתי השוטף של היישובים. כנגד זאת, יישוב בני העלייה ההמונית חייב בנייה של מערכת ארגונית מסועפת לשם ניהול והדרכה יומיומיים של כפרים רבים במשך תקופה ממושכת. הרמת משא זה על ידי הממסד הממלכתי-סוכנותי קבעה מניה וביה את מעמדו הדומיננטי בניהול ההתיישבות העולים.

ריכוז מלוא הסמכויות בידי רשות אחת נבע גם מהצורך בתכנון לאומי, שיבטיח את השגת מטרות המדינה בסקטור החקלאי. ראשי המרכז החקלאי, ובייחוד נציגי הקיבוצים, הרבו להתלונן על שאין משתפים אותם בעיצוב מדיניות ההתיישבות. היה זה ביטוי נוסף לתמורה שחלה במעמד הקיבוץ לאחר הקמת המדינה. בן-גוריון קבע כי המדינה, בהבדל ממסגרות היישוב והתנועה הציונית, חייבת לרכז בידיה את מלוא האחריות לתכנון ולביצוע: 'כל אינצאטיבה של גוף לרבות המרכז החקלאי היא לברכה, אבל תדעו שתהיה תוכנית כוללת של הממשלה שתחייב את כולם'.¹²⁰ הרצפלד, מייצגו המובהק של הסדר הישן, התלונן בוועידת ההסתדרות החקלאית של 1955 על שקיעת המרכז החקלאי נוכח פעולתן העצמאית של תנועות ההתיישבות מבפנים ומעמדו הדומיננטי של המוסד המיישב מחוץ, אך גם הוא כבר הכיר כי תור הזהב של המוסד בראשו עמד שנים רבות חלף לבלי שוב.¹²¹

היקפה ואופיה של ההתיישבות העולים חייבו רפורמה כוללת במבנה ובשיטות הפעולה של המחלקה להתיישבות בסוכנות. עד 1949 היה המבנה של המחלקה ריכוזי: מנגנון מצומצם של כמה עשרות עובדים ניהל מירושלים את פעולת התכנון והפיתוח

118. פגישת בן-גוריון עם נציגי ההתיישבות העובדת, לעיל, הערה 78; והשווה כהן, שכטר, המרכז החקלאי, 1.12.1949, אה"ע IV/235/12.

119. שנתון הממשלה תש"י, עמ' 103-104.

120. פגישת בן-גוריון עם נציגי ההתיישבות העובדת, לעיל, הערה 63.

121. א' הרצפלד, דברים, הוועידה החקלאית השמינית ברחובות, אוקטובר 1955, תל-אביב 1955, עמ' 31.

של כל יישוב עד שהגיע לביסוס. נוכח התרחבות פעולת ההתיישבות, ביצעה בעת ובעונה אחת בכל חלקי הארץ וריבוי הבעיות הכרוכות בה כתוצאה מהשתנות טיפוס המתיישב, היה צורך לאמץ שיטת ניהול ביזורית. במרוצת 1949 גובשה מערכת מנהלית חדשה, המבוססת על שני דרגים: א. הנהלה מרכזית הקובעת את מדיניות המחלקה, את מבנהו הכללי של התקציב ואת עקרונות התכנון הפיסי והמשקי של היישובים. ב. משרדים אזוריים (שישה במספר) המבצעים באופן עצמאי את כל הפונקציות של ההתיישבות בתחומם (הדרכה חקלאית, תכנון ענפי המשק, קביעת התקציב של כל יישוב, פיקוח על הבנייה ועל פיתוח רשת ההשקאה ועוד). באותו זמן כלל סגל המחלקה להתיישבות מאתיים עובדים, ומספרם עלה במהירות.¹²² מבנה זה הסתעף לאחר מכן עם חלוקת הארץ לשלושה גלילים: חיפה, התיכון והנגב, שבכל אחד מהם ארבעה אזורים, אך שיטת הפעולה הכללית נשארה בעינה.

התיישבות עולים חסרי רקע והכשרה מתאימים חייבה כינון מערכת ארגונית כלכלית מיוחדת בתוך מסגרתם הכללית של מושב העובדים ומשק העובדים ההסתדרותי. המושב במתכונתו ההיסטורית התבסס על אגודה שיתופית, המקיפה את כל השירותים הכלכליים (שיווק, אשראי, הנהלת חשבונות, מיכון חקלאי, צריכה, אספקת מים) והמוניציפליים הדרושים למשק הבודד ולמשפחה. שירותי האגודה המקומית היו קשורים למערכת המקיפה של מוסדות משק הפועלים (תנובה, המשביר המרכזי ועוד), שהבטיחו את מימוש יתרונות הגודל של הקואופרציה החקלאית ברמה הארצית. בניהול היומיומי פעלו מוסדות המושב באופן עצמאי בחסות האגודה. כבר בשלב מוקדם של התפתחות יישובי העולים הוכר הצורך בהקמת גופים כלכליים וארגוניים מיוחדים, שידאגו לבנייתם ולניהולם השוטף של שירותי האגודה המקומית עד שהמתיישבים ירכשו הרגלים ומיומנויות הדרושים לניהול קואופרטיבי עצמאי. על בסיס שותפות בין הסוכנות היהודית, הממשלה וחברת העובדים הוקמו שורת מוסדות חדשים שסיפקו שירותים ליישובי העולים (לדוגמה, 'המשביר לעולה', שפעל בחסות המשביר המרכזי), והונהגו הסדרים מיוחדים בתחומי השיווק, האשראי וניהול החשבונות, השונים מאלה המקובלים במושבי העובדים. בהיערכות ארגונית זו לא נטלו העולים כל חלק; הדברים הוכתבו להם מגבוה.

קליטת העולים במושב הייתה כרוכה לא רק בביטול מעמדו האוטונומי של הארגון הכפרי, אלא גם בצמצום חופש הפעולה של המתיישב במשקו. בהעדר הכשרה חקלאית יסודית, ואצל רבים גם העדר אוריינטציה כלכלית מודרנית, היה צורך בהדרכה ובפיקוח הדוק כדי להבטיח פעולה משקית תקינה. שלב זה של מושב העולים, כ'כפר מנוהל' מבחוץ, נמשך הרבה מעבר לתקופה שקצבו לו המתכננים ובעלי החזון כאחד, והוא הסתיים, בדרך כלל, מבלי שהמתיישבים הגיעו להזדהות ממשית עם מערכת הערכים הטבועה במושב העובדים. לכך היו השלכות על כל התפתחותו של המושב בתקופת המדינה.

122. המחלקה להתיישבות חקלאית – ארגונה ותפקידי עובדיה העיקריים, נובמבר 1949, אצ"מ S 15/4038.

סיכום

ההתיישבות העובדת הייתה בנויה על שתי מערכות ערכים שהשלימו זו את זו: האחת התבטאה בחייו של הפרט ובמסגרת היחסים בתוך התא ההתיישבותי, והאחרת במחויבות להגשמת יעדים לאומיים כלליים. דרך הגיוס, שהתבססה על הכרה רעיונית, חברתית וחקלאית יסודית ועל סלקציה של המתיישבים, הבטיחה כוח אדם מתאים למילוי משימות ההתיישבות. המסגרת הלאומית הכללית גמלה למחנה חלוציה בהעדפת דרך ההתיישבות העובדת בהגשמת מטרותיה, בהקצאת משאבים כספיים ובהענקת תמיכה פוליטית ויוקרה גבוהה. בתקופת היישוב היה לקיבוץ יתרון גדול על המושב, הן בכושר הגיוס של ממשיכים והן בהתאמה למילוי משימות לאומיות שחייבו מניפולציה של כוח האדם בין תפקידים פנימיים וחיצוניים ומידה רבה של גמישות בדרכי הפעולה החברתית והכלכלית. אובדן מקורות כוח האדם החלוצי באירופה, אופיה החברתי של העלייה ההמונית והתרומה ההולכת ופוחתת של הנוער הישראלי לחברה הקיבוצית בלמו את התפתחות הקיבוץ בתקופה שבה נפתחו בפניו אפשרויות פעולה גדולות פי כמה מאשר אי-פעם. בנסיבות אלה חל נתק בין שני הפנים של הוויית הקיבוץ (האישי והחברתי מכאן והלאומי מכאן), והיה עליו להגדיר מחדש את זהותו. התמודדות זו כמעט שלא נערכה. ההידחקות לעמדה אופוזיציונית כלפי ממשלת מפא"י והמאבק כנגד מגמת הממלכתיות (כפי שביטא אותה בן-גוריון) הסיטו התמודדות זו לזירה הציבורית החיצונית. בתחום קליטת העלייה דחה הקיבוץ כל דרך פעולה שהוצעה לו, בלי להציע דרך משלו, וכך נותר בשולי העלילה המרכזית של החברה הישראלית.

נסיבות הקמתה של המדינה והעלייה הגדולה אפשרו למושב להשתחרר ממגבלותיו בזירה הלאומית הרחבה ולהתייצב בחזית הפעולה בתחומי קליטת העלייה וההתיישבות החקלאית. ברם ההכרעה ללכת לקראת העולים ביטאה משאלת לב יותר מאשר הערכה מפוכחת של טיפוס המתיישב החדש ושל יכולת התנועה לשלבו במסגרותיה. גם לאחר דור היוו מרבית כפרי העולים מגזר חברתי לעצמו בתנועת המושבים, שכן תושביהם לא הגדירו עצמם על בסיס עקרונות היסוד של מושב העובדים ולא חתרו לממש את דפוסי הפעולה המקובלים בו.¹²³ בהבדל מהתחום החברתי והארגוני הפנימי של המושב, הרי במונחים של תרומה לייצור החקלאי במדינה ולפריסת ההתיישבות היהודית בכל חלקי הארץ עמדה התיישבות זו בציפיות שנתלו בה.

הקמת המדינה סימנה תמורה לא רק באופיה החברתי של ההתיישבות העובדת אלא גם בדמותה הציבורית. תנועות ההתיישבות, ששימשו בתקופת היישוב מסגרת קליטה כוללת, הפכו בתקופת העלייה ההמונית לגורם חלקי, כשבצדן מתבלט משקלו המרכזי של מנגנון קליטה ביורוקרטי הפועל בחסות המדינה. תמורה זו גרמה להתרופפות הליכוד הארגוני של ההתיישבות העובדת מבפנים ולהחלשת עמדת הכוח

123. ל' אפלבוים, ח' מרגוליס, מושב העובדים במבחן הזמן, מרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, רחובות 1979.

מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה

שלה מול המוסדות המיישבים של המדינה מבחוץ. השינויים שהתרחשו במציאותה של ההתיישבות העובדת בשנים אלה היו עתידים להשפיע על כל דרכה ומעמדה במדינה ובחברה הישראלית.

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

פועלם של מוסדות השלטון בחיפה לשילוב המיעוט הערבי
במרקם העירוני בשנים 1948–1950

תמיר גורן

הקדמה

עד מועד פרוץ המלחמה בין ישראל למדינות ערב, רשמה 'ההגנה' לזכותה הישגים צבאיים משמעותיים. ההשתלטות על הערים המעורבות – טבריה, חיפה וצפת – בתוך פחות מחודש ימים יצרה לראשונה מציאות חדשה במרקם העירוני של ערים אלה. עיקר השינויים התבטאו במהרה בתמורות פיסיות ודמוגרפיות, שנבעו לרוב עקב מנוסת האוכלוסייה הערבית מחד גיסא, ופעולת מוסדות השלטון מאידך גיסא. בניגוד למה שהתרחש בחיפה, בטבריה ובצפת לא נותרה אוכלוסייה ערבית, ולמעשה הן הופכות לערים יהודיות, וכינוין 'ערים מעורבות' נותר מכאן ואילך כנחלת התקופה המנדטורית. גם בחיפה חלו תמורות דומות ובהיקף נרחב, אך על אף זאת נותר בעיר מיעוט ערבי, שהעדיף להישאר בתחומה. עובדה זו חייבה את השלטונות לעצב דפוסי שלטון ומינהל ייחודיים, וזאת גם על רקע היותה של העיר כלולה מלכתחילה בגבולות המדינה העברית על פי מפת תוכנית החלוקה.

בזמן השלטון המנדטורי חל גידול מרשים באוכלוסיית העיר. יחסית לערים הגדולות תפסה חיפה את המקום הראשון בשיעור הגידול, תהליך שצבר תאוצה בשנות השלושים והגיע לשיאו בשנות הארבעים. ב־1947 מנתה אוכלוסיית העיר כ־135,000 נפש. התפתחותה הדינמית של חיפה הביאה להאצת גידול האוכלוסייה, בעיקר בקרב המוסלמים. על פי אומדן 1946, מנו המוסלמים 41,000 נפש והנוצרים 29,910 נפש: דהיינו, קהילה ערבית שכללה בסך הכל 70,910 נפש.¹ ביחס

* המאמר מבוסס על חלק מעבודה לתואר מוסמך בנושא: 'מחורבן להתאוששות: קורות האוכלוסייה הערבית בחיפה, 1947–1950'. החיבור נכתב בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה, בהנחייתו של ד"ר אילן פפה.

1. נתוני הממשלה, ג"מ 32–103/3559/94.

לאוכלוסייה היהודית איבדו הערבים את הבכורה כבר בסוף שנות השלושים, לאחר שנים ארוכות שבהן בלטה הקהילה הערבית בגודל אוכלוסייתה לעומת זו היהודית. האחרונים מנו ב־1946 74,230 נפש.² מרבית תושביה הערבים של חיפה התגוררו בשכונות הערביות בעיר התחתית. בעטייה של ההתפתחות העירונית במהלך תקופת המנדט נוצרה הבחנה פיסית ברורה בין שני מוקדים עירוניים. האחד כלל את מרחב הדר־הכרמל, שבו התגוררה מרבית האוכלוסייה היהודית, ואילו השני ביטא את התפרסותה של האוכלוסייה הערבית במרחב שנתחם משכונת חליסה במזרח ועד שכונת תחנת־הכרמל במערב. שטח זה, בו התגוררה האוכלוסייה הערבית, אופיין מבחינה טופוגרפית כמדרגה התחתונה ביותר, שטח מישורי שאפשר התרחבות מוגבלת מפאת המבנה הגיאוגרפי והכלכלי שטבע יותר מכל את צורת התפתחותו הפיסית. החלוקה בין שני המוקדים הייתה כה ברורה, עד כי העיר התחתית זוהתה כשם נרדף ל'עיר הערבית'. בחלק מהשכונות המוסלמיות והנוצריות התגוררה גם אוכלוסייה יהודית, לרוב צאצאיהן של אותן משפחות, יוצאות צפון אפריקה ותורכיה, שהתיישבו בעיר במאה ה־19. אלה הצטופפו בריכוזים קטנים יחסית, כמו בשכונת ארד אל־יהוד ובמושבה הגרמנית.

יום לאחר שחרור העיר הכריזה 'ההגנה' על שלטון צבאי. מן הסתם נחרת ה־23 באפריל כיום שסימל בחובו תחילתה של תקופה חדשה לאוכלוסייה הערבית בפרט, ולעיר בכלל. על פי הערכת הש"י, מנה המיעוט הערבי כ־6,000 נפש סמוך למועד תחילת המלחמה.³ עד השלמת הפינוי הבריטי הסתמנה בקרב הערבים המגמה להתרכז בתחומי השלטון האנגלי, וכך אפשרו לעצמם לחסות בצל האזור המוגן ולהימנע מחיכוכים עם רשויות 'ההגנה'. לאחר יציאת הבריטים רוכזו ערביי חיפה בוואדי ניסנס, משום שתי סיבות עיקריות שהוצגו על ידי השלטונות: 1. בימי חירום אין להתיר לערבים להתגורר במקומות אסטרטגיים, כדוגמת הכרמל הצרפתי או שכונת ואדי ג'מאל, שבכניסה המערבית לעיר. 2. ריכוז ערביי חיפה בשכונה אחת אמור היה לייעל את החזרת החיים למסלולם התקין מבחינה חברתית וכלכלית. החלטה זו עוררה ויכוח סוער בין מתנגדים לתומכים, סוגיה החורגת מתחום הדיון הנוכחי. מפקד נובמבר 1948 הורה, כי בעיר נותרה אוכלוסייה ערבית בת 2,934 נפש, לא כולל דרוזים ואוכלוסייה שסווגה כ'נוצרים אחרים'.⁴ בחלוקה עדתית מנו המוסלמים 634 נפש (ללא תושבי כבאביר), ואילו הנוצרים מנו כ־2,100 נפש. עד 1950 גדלה האוכלוסייה הערבית, באיטיות אך בהתמדה, לכדי 5,400 נפש.⁵

כינונו של שלטון צבאי (לצד שלטון בריטי שנמשך עד הפינוי), אילץ את הערבים להתמודד לראשונה עם שלטון כפול זה, שהיה בלתי נמנע עד יציאתם של הבריטים. ב־3 במאי הוסר שלטון 'ההגנה' מעל העיר, וועדת המצב קיבלה לידיה את הטיפול

2. שם.

3. 'חירם' לטנא מ־14 במאי 1948, את"ה 105/143.

4. נתוני מפקד נובמבר 1948, ג"מ 94/3554/77/13.

5. עיריית חיפה, 'מספרים ועובדות על חיפה' – סיכומים סטטיסטיים לשנים 1948–1950.

בכל העניינים האזרחיים.⁶ כעבור מספר שבועות, ב־22 ביולי 1948, התחסל מטה 'העיר הכבושה', וכל תפקידי הטיפול בערבים נמסרו למשרד המיעוטים. מאותו יום ואילך חדל הצבא להיות אחראי לטיפול בעניינים הפנימיים של ערביי חיפה בשטח שהותר למגוריהם, למעט טיפול בשאלות של ביטחון צבאי. גם תפקידי השמירה על בטחון הערבים נמסרו למשטרה הרגילה.⁷ עוד בטרם הוכרו על הקמת מדינת ישראל התלבטה ההנהגה היהודית בשאלת המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית.⁸ על רקע איום פלישת מדינות ערב הותוו לראשונה תוכניות לטיפול באותה אוכלוסייה שנשארה בתחומי המדינה העברית. עם פרוץ הקרבות ולאחר כניסת צה"ל לאזורים הערביים הוקם במשרד הביטחון אגף מיוחד – מטה הממשל הצבאי לשטחים המוחזקים, שבהם התגוררו רוב הערבים, שנועד להחזיר את חיי הערבים בשטחים אלה למסלולם הרגיל. כאמור, חיפה לא נכללה בתחומי הממשל הצבאי, ובהיותה עיר מעורבת נדרשו השלטונות לגבש תוכנית פעולה ליצירת שילוב בין המיעוט הערבי לאוכלוסייה היהודית.

מאמר זה מתמקד בניסיון לבחון את מאפייני הירקמותה של מערכת היחסים בין מוסדות השלטון הישראלי לקהילה הערבית בחיפה, על רקע גילויי הלבטים והאילוצים ברמה הארצית, ובחיפה כעיר מעורבת בפרט. שלוש סוגיות יעמדו במרכז דיוננו: 1. גיבוש שיתוף הפעולה בין השלטונות לקהילה הערבית; 2. בחירת הנציגות המוניציפלית; 3. ארגון החינוך.

עיצוב דפוסי שלטון בין רוב ומיעוט

המעבר של האוכלוסייה הערבית למצב של מיעוט, הנשלט על ידי רוב יהודי, סימן בהכרח תחילתה של בניית מערכת יחסים הדדית. זו נבנתה על בסיס תשתית חדשה, שניכרה בעיקר בפועלם של מוסדות וועדות שנועדו לקשר בין השניים. תנאי המלחמה גרמו לא רק להתפרקותן של מסגרות קהילתיות, כי אם גם להתערערות מעמדה של המנהיגות הפוליטית הערבית המקומית. 'הוועדה הלאומית' – הגוף שהנהיג את ערביי חיפה בתקופת ה'מאורעות' – פסקה מלפעול זמן קצר לאחר הכניעה. הקריאה להקמת גוף מייצג הועברה לראשי הציבור הערבי על ידי 'ההגנה' מתוך כוונה לייסד ארגון שיִיצג את האוכלוסייה הערבית בפני השלטונות היהודיים.⁹

6. הודעת מפקד מחוז חיפה, כפי ששודרה בקול ישראל ב־3 במאי 1948, את"ה 22/2.

7. פרוטוקול הישיבה התשיעית של הוועדה לענייני ערבים בחיפה מ־22 ביולי 1948, את"ה 105/89; ראה מכתב ממפקד מחוז חיפה למשרד המיעוטים מ־25 בדצמבר 1948, ג"מ 49/1322/2.

8. ראה, למשל: ד' בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח–תש"ט, א, תל-אביב 1982, עמ' 399 [להלן: יומן המלחמה]; א' רכס, 'יסודות המדיניות כלפי האוכלוסיה הערבית בישראל', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947–1949: רציפות ותמורות, חיפה 1990, עמ' 291–298.

9. מ' זינגר, 215 ימים ששינו פני מולדתנו, חיפה 1966, עמ' 334, 336 [להלן: זינגר].

זו נקראה 'ועדת חירום ערבית', ובשמה היה כדי לרמוז הן על תפקידה והן על היותה ועדה ארעית לפרק זמן בלתי מוגדר.¹⁰ פעולתה נמשכה כחודשיים, ובזמן הזה קוימו מגעים רצופים בינה לבין הבריטים והיהודים.

התפנית בייצוגה של הקהילה הערבית התגלתה בסוף יוני 1948, עם בחירת חברי 'הוועד הערבי הזמני'. עיתוי ייסודו של ועד זה נבע מכוונת השלטון הצבאי לרכז את ערביי העיר. קבוצת הנציגים הערבים שהוזמנה על ידי שלטונות הצבא זימנה אסיפה של באי-כוח השכונות, כדי לכונן ועד מייצג לערביי העיר. האסיפה בחרה בוועד בן שמונה נציגים וקצין קשר. הרכב הוועד שיקף את המבנה האתנוגרפי והחברתי של הקהילה הערבית.¹¹ כעבור זמן קצר, בספטמבר 1948, הורחב הוועד לכדי 16 חברים: שמונה נציגי פועלים, חמישה כמרים ושלושה אנשי ציבור.¹² שינוי זה, כמו גם הנהגת ייצוג הולם לכלל רובדי החברה הערבית, בא מתוך יוזמת הוועד, ללא כל התערבות מבחוץ. רק לקראת אוגוסט, כאשר נודע על כוונת הוועד לערוך בחירות חדשות, ביקש משה יתח, מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה, להיפגש עם חברי הוועד כדי להטיל עליהם כמה חובות: 1. הכנת חוקה לוועד, שתאושר על ידי השלטונות; 2. הכנת רשימת אנשים בעלי זכות בחירה ועריכת הבחירות תחת השגחת הממשלה; 3. הקמת ועדה שתנהל את ענייני הבחירות ויהיה בה ייצוג לכל השכבות של התושבים הערבים בעיר.¹³ במהרה הוכנה חוקת היסוד ('אל-קאנון אל-אסאסי ללג'נה אל-ערביה פי חיפא'), מסמך שסימל מן הסתם את המעבר מפוליטיקה מסורתית, זו המושתתת על כוחם של נכבדים ובעלי אמצעים, לפסים ראשוניים של דמוקרטיה, שנועדה להגן על הזכויות והאינטרסים של כל ערביי העיר, כמו גם לבטא נכונות לשיתוף פעולה עם השלטונות.¹⁴

לצד 'הוועד הערבי הזמני' נוספו שני גופים מייצגים מקרב הקהילה המוסלמית. זו הייתה במיעוט לעומת הקהילה הנוצרית, ובשל כך כוננו ועדותיה יותר מתוך ייעוד פילנתרופי מאשר פוליטי. ב-10 בדצמבר 1948 נוסדה 'הוועדה הפילנתרופית המוסלמית הזמנית', על ידי שבעה חברים ובראשם טאהר קרמאן, שנודע בפעילותו הציבורית הענפה עוד בתקופה המנדטורית.¹⁵ הם לא נבחרו על ידי הקהילה

10. ועדה זו כללה חמישה אישים: ויקטור ח'יאט, פריד סעד, אליאס קוסא, ג'ורג' מועמר ואניס נאצר; כעבור זמן קצר צומצם הרכבה, לאחר שפריד סעד ואניס נאצר עזבו את העיר.

11. ועדה זו כללה ארבעה ראשי עדות נוצריות (כמרים), בתוכם בוטרוס פאחורי שנבחר לעמוד בראש הוועדה, וכן ארבעה אישים חילונים: בולוס פרח ותופיק טובי (שניהם מאנשי השמאל), נור אל-דין אל-עבאסי ושחאדה שלח. כקצין קשר עם המוסדות היהודיים נבחר ויקטור ח'יאט.

12. מכתב מהוועד הערבי הזמני לסניף משרד המיעוטים בחיפה מ-26 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1321/15.

13. מכתב ממשה יתח לוועד הערבי הזמני מ-30 בדצמבר 1948, ג"מ 49/1321/15.

14. על אופייה ומרכיביה של חוקה זו ראה: 'חוקת היסוד של הוועד הערבי בחיפה', ג"מ 49/1321/15.

15. מכתב מטאהר קרמאן למשה יתח מ-26 בספטמבר 1948, ג"מ 49/309/71.

המוסלמית, דבר שערכ את ההכרה בהם מצד השלטונות עד 1950, עת קיבלו מינוי רשמי משר הדתות. נראה כי פעולותיה של הוועדה הפילנתרופית נתקלו בקשיים, והיא זכתה לחיצי ביקורת מצד התושבים המוסלמים, שאף ביקשו להקים ועדה חדשה על יסודות דמוקרטיים.¹⁶ אכן באפריל 1949 בחרה העדה המוסלמית בנציגיה, וכך נוסדה 'הוועדה המוסלמית' בראשותו של מוחמד בסתוני.¹⁷ גם מטרתה של ועדה זו הייתה פילנתרופית, ובשל כך התאפיינו היחסים בין שני הארגונים במתיחות וחיכוכים.

ארגון מייצג נוסף צמח מקרב האוכלוסייה הנוצרית. לקראת סוף יוני 1948 החלו ראשי העדה לנקוט בפעולה כדי להסדיר את עניניהם. בעזרת הארכיבישוף ג'ורג' חכים, מנהיג העדה היוונית קתולית בחיפה והצפון, מונתה ועדה שנועדה לתקשר עם היהודים בעניני אספקה, דת וכו'.¹⁸ בשלב יותר מאוחר נוסדה 'האגודה הנוצרית' בהרכב של 11 חברים, ובכך חידשו הנוצרים את פעילות אגודתם שפסקה בשלהי תקופת המנדט.

מאז ה-22 באפריל 1948 ועד ה-15 במאי נמשכה יציאת הפליטים הערבים, נוצרים ומוסלמים כאחד. למרות תבוסת הערבים בחיפה, ניכרה בקרב הנשארים תקווה כי המערכה עדיין לא תמה, בעקבות ידיעות על הפלישה הערבית הקרבה.¹⁹ על רקע תנועת הפליטים לא שככה הסכנה מצד גורמים עוינים: הלגיון הערבי שעדיין שהה בעיר ובסביבתה, לוחמים ערבים שהסתתרו בתחומיה, וכן כוחות צבא סורי שנמצאו בעכו ובכפרים הסמוכים. אלה ניתקו את חיפה מצד דרום וכן מיישובי הגליל המערבי, שנמצאו במצור ובמצוקה קשה. לא מעט חשודים בפעילות עוינת מצאו מסתור בחלקה המערבי של העיר: בשכונת עבאס, במושבה הגרמנית, בתחנת הכרמל ובאזור מערת אליהו.²⁰ בד בבד נודע על קיומה של מעין רשת ריגול, שקיימה קשר

16. דין וחשבון של משרד המיעוטים, סניף חיפה, 'על הנעשה בקרב המיעוטים', מ-13 במארס 1949, ג"מ 49/1320/11.

17. מכתב מהוועדה המוסלמית להנהלת עיריית חיפה מ-3 באפריל 1949, ארכיון עיריית חיפה 4/1/266 [להלן: אע"ח].

18. 'חירם' לטנא, 'פגישת ראשי העדה הנוצרית בחיפה' מ-26 ביוני 1948, את"ה 105/193; הוועדה כללה את ויקטור ח'יאט, אמיל בוטאג'י, ויקטור מודוור וטנוס סלאמה.

19. 'דו"ח סיור מסתערב בחיפה' מ-12 במאי 1948, את"ה 105/252; 'סיכום ידיעות מוסמכות' מ-14 במאי 1948, את"ה 105/143; 'חירם' לטנא, 'שיחות הרחוב בין ערביי חיפה' מ-18 במאי 1948, את"ה 205/154; 'ידיעות מואדי ניסנס' מ-15 ביולי 1948, את"ה 105/260. לימים נודע כי כבר בתחילת מאי יצא אליאס קוסא, בלוויית שנים מערביי חיפה, במטוס מיוחד לפגישה עם מנהיגי ערב, על מנת לברר אם ניתן לצפות לעזרתם לאחר צאת הבריטים. בתום סיבוב בין דמשק, רבת-עמון וביירות חזרה המשלחת לחיפה ללא כל זיק של אופטימיות. ראה: ח' כנען, בצאת הבריטים, תל-אביב 1958, עמ' 146-147. כן ראה: י' גלבר, 'פלישת צבאות ערב ב-15 במאי', עיונים בתקומת ישראל, 3(1993), עמ' 31.

20. 'חירם' לטנא, 'תרגום רשמי סיורו של ג'מאל בחיפה' מ-15 במאי 1948, את"ה 105/54; 'חירם' לטנא, 'דין וחשבון על הנעשה בחיפה ובסביבותיה' מ-21 במאי 1948, את"ה 105/252.

מתמיד עם גורמים מחוץ לחיפה. בפרשה זו נחשדו אנשי דת נוצרים שנהגו לבוא ולצאת את העיר בנסיבות מעוררות חשד.²¹

יותר מכל נדרש השלטון הצבאי לעניין הסתננותם של כוחות עוינים שניצלו את 'האזור המוגן', היינו המובלעת שנמצאה בפיקוח הצבא הבריטי. בעיקר נודע על חדירה מכיוון הים, וכן על הסתננות בדרך היבשה, הן מדרום - מאזור 'המשולש' - והן מצפון, מגבול לבנון.²² כך, למשל, בעקבות חקירתם של שבויים סורים, התברר כי התנהל קשר ימי בין סוריה לחיפה באמצעות סירות שנעו בחופשיות. יתרה מזאת, חברת הנפט העיראקית (IPC) נהגה להעביר במטוסיה נוסעים ערבים בקו ביירות-חיפה ללא כל פיקוח.²³ כך תואר המצב בספטמבר 1948:

ידוע לי על הסתננויות בקנה מידה לא קטן שמטרתן היא הריגול ופעולות מחתרת, וכי מסתננים אלה מצליחים לחדור וגם לחזור לבסיסם בקלות ... הבחנו כי הרבה ערבים אשר אינם נזקקים לכובע במשך שעות השרב של היום חובשים לראשם ... כפיה ועגאל בשעות הערב. אני נוטה לחשוב שישנה מחתרת טרור המתארגנת נגדנו (ויתכן גם נגד ערבים 'פורשים') ואשר דורשת מהמסורים שבהם לחבוש טרבוש או עגאל כסימן היכר לבל יבולע להם ...²⁴

עוד טרם נקבע כיצד לנהוג עם האוכלוסייה הערבית, פתחה 'ההגנה' בפעולות מנע מתוך אינטרס בטחוני מובהק. בפעולות אלה בוטאה הגישה הראשונית לאופן שבו נקבעה דרך הטיפול בקהילה הערבית. בתנאי שביתת הנשק שהציגה מפקדת 'ההגנה' ב־22 באפריל, ביטאו הסעיפים 9,8, ו־10 קו אורחי מוגדר על כל משמעויותיו. הוחלט כי לאחר שעות העוצר יימשכו העיסוקים היומיומיים בצורה רגילה, וכי לכל האנשים יינתן להמשיך בעבודתם כאזרחים חופשיים שווי זכויות. כמו כן נקבע כי ישיבות משותפות יתקיימו בהיכל העירייה.²⁵

ב־24 באפריל הוכרז על עוצר בכל השכונות הערביות של חיפה שנעזבו על ידי תושביהן. השלטון הצבאי נדרש כעת לסריקות נרחבות על מנת לאתר גורמים עוינים ומצבורי תחמושת. פעולות אלה נעשו מתוך התחשבות ברגשות האוכלוסייה ה'לא עוינת', זאת על ידי שילוב נכבדים בחוליות הסריקה. הקפדה יתרה ננקטה בסריקות שנערכו במוסדות דתיים. כך, למשל, לקראת אמצע דצמבר 1948 התנהל בוואדי ניסנס מבצע סריקה בשם פעולת 'הגה', שנועד לגלות מסתננים ותושבים שנחשדו

21. דין וחשבון של קצין המודיעין המרחבי מ־27 באפריל 1948, 'מצב המעוטים בחיפה', א"צ.

22. 'בנימין' ל'עוץ' מ־23 בספטמבר, 'מצב ערביי חיפה', א"צ.

23. 'חירם' לטנא מ־8 ביוני 1948, 'כניסת סורים לחיפה', את"ה 105/347; 'חירם' לטנא מ־26 ביוני 1948, 'ההסתננות לחיפה', את"ה 105/347.

24. ל'רפי' מ'אהרון' מ־22 בספטמבר 1948, 'סקירה על מצב הערבים בחיפה', א"צ.

25. 'תנאי מפקדת 'ההגנה' לתנאי שביתת נשק בחיפה בין יהודים לערבים' (נוסח שני) מ־22 באפריל 1948, ג"מ 69-4/941/440.

בפעילות עוינת. המבצעים עברו מבית לבית בנוכחות נציגים ערבים, שהוזמנו באופן מיוחד להיות נוכחים בזמן החיפוש. בתום הפעולה הביעו האחרונים את סיפוקם מהאופן שבו בוצעה הסריקה.²⁶

בעטיין של הפעולות בקרב האוכלוסייה הערבית, היה צריך להתחשב במידת מה בבריטים, כדי לא להגיע לידי עימות עם הצבא הבריטי, שהיה טרוד עד תחילת יוני 1948 בתהליך הפינוי. זה הגדיר את מעורבותו בין הצדדים במעין נספח, שכלל מספר תנאים כהמשך לתנאי שביתת הנשק.²⁷ כבר באמצע דצמבר 1947 החלו הבריטים את תהליך הפינוי, בהתאם לתוכנית שקבעה את חיפה כמובלעת המנדטורית האחרונה בתחומה של ארץ-ישראל. יותר ויותר מיתנו הבריטים את התערבותם בנעשה בין היהודים לערבים, ולמעט קביעת סייגים בטחוניים, התרכזו בשלהם. עד ה־15 במאי לא הורשו אנשי 'ההגנה' לנוע עם נשק באזורים שנמצאו תחת פיקוח הבריטים. בתוך כך נקבע, כי במחסומי 'ההגנה' בתחום השליטה של הבריטים, במזרח העיר, ייבדקו שיירות הפליטים על ידי הצבא בלבד, וזה גם היה אחראי שלא יעבירו נשק.²⁸

ב־17 במאי הבהיר גנרל מקמילן (Macmillan), מפקד הצבא הבריטי בארץ-ישראל, את המצב בנאום שנשא בבניין עיריית חיפה, בנוכחות ראשי הקהילה היהודית והקהילה הערבית. הנאום התמקד באינטרס של הבריטים להבטיח פינוי שקט, בלי להתערב בעניינים האזרחיים.²⁹ באותו יום נחתמה המפה החדשה של המובלעת הצבאית (ובכך בוטלו הגבולות הקודמים עד מצרים). גבולות המובלעת סומנו מעתלית בדרום ועד פורדאני בצפון, כולל רמת-דוד (שדה התעופה) וסביבתה. עד יוני הצטמצמה המובלעת בשלבים, וב־22 ביוני הוחל בפינוי המפקדה באזור מנזר סטלה מאריס (Stella Maris) שעל הכרמל. (ראה מפות 1 ו־2).

נוסף להגבלות שהטילו הבריטים בתחומה של העיר, הם גם מנעו מ'ההגנה' לפעול כנגד כוחות עוינים שהתרכזו בכפרים הסמוכים. עם תום המערכה בחיפה עזבו רבים מן הלוחמים הערבים לכפרים, שם הצטרפו לכוחות המקומיים. בין כולם בלט הכפר טירה, בשל שליטתו על הכניסה הדרומית לעיר. נמצאו בו מאות לוחמים זרים שנתמכו על ידי הלגיון הערבי, ששכן בקרבת מקום.³⁰ יוזמת 'ההגנה' להשתלט על

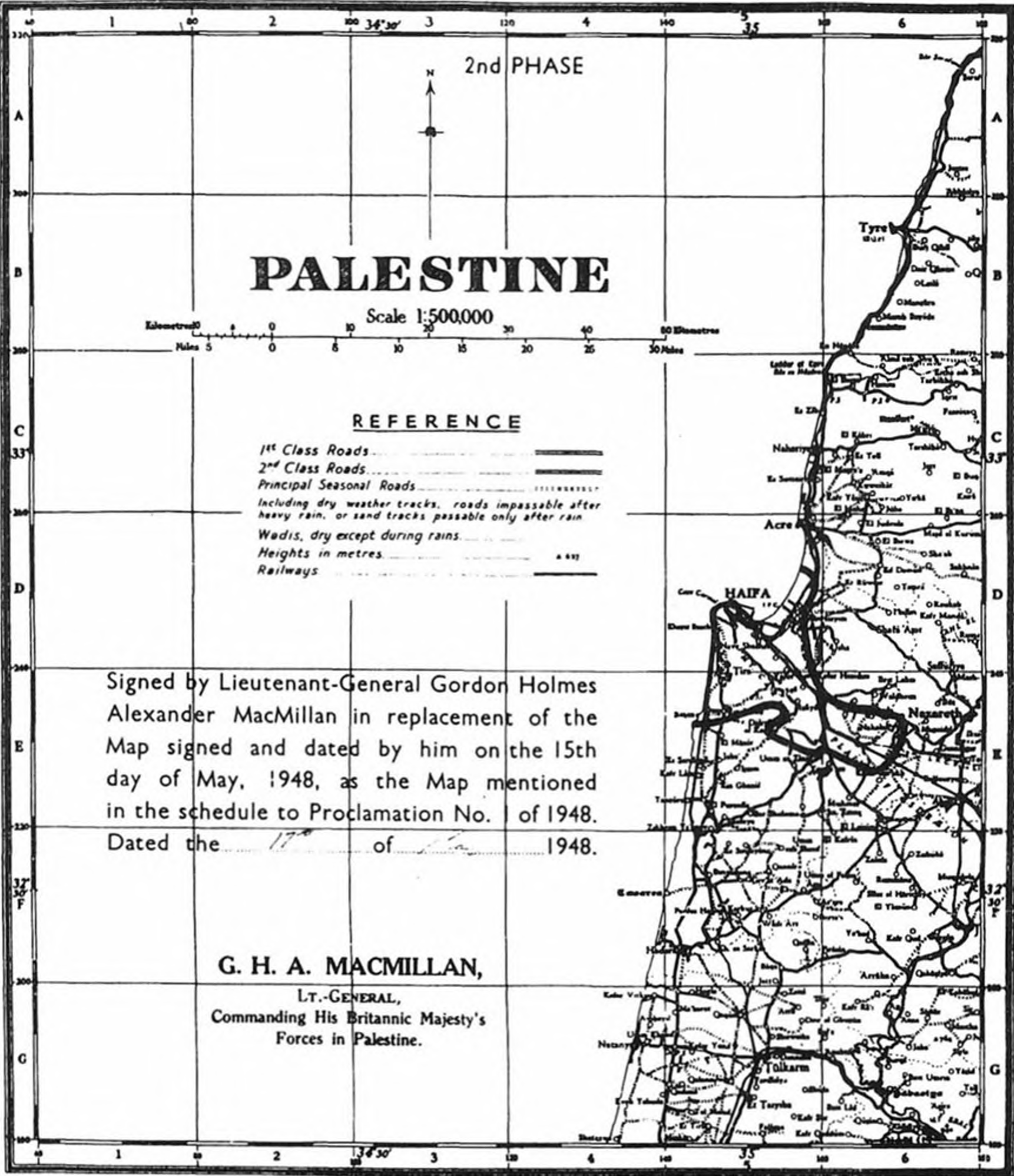
26. מכתב מסניף משרד המיעוטים בחיפה לבכור שטרית בעניין פעולת 'הגה' מ־12 בדצמבר 1948, ג"מ 49/309/81; מטה מחוז חיפה, 'דין וחשבון מבצע "הגה"' מ־18 בדצמבר 1948, א"צ; 'דין וחשבון על החיפוש במנזר הצרפתי ברחוב עבאס' מ־6 ביולי 1948, את"ה 105/89.

27. על תוכנו של המסמך ראה: The terms were directed by G.O.C northern palestine with terms of the truce between the Haganah and the Arabs of Haifa, ג"מ 69-4/ 941/440.

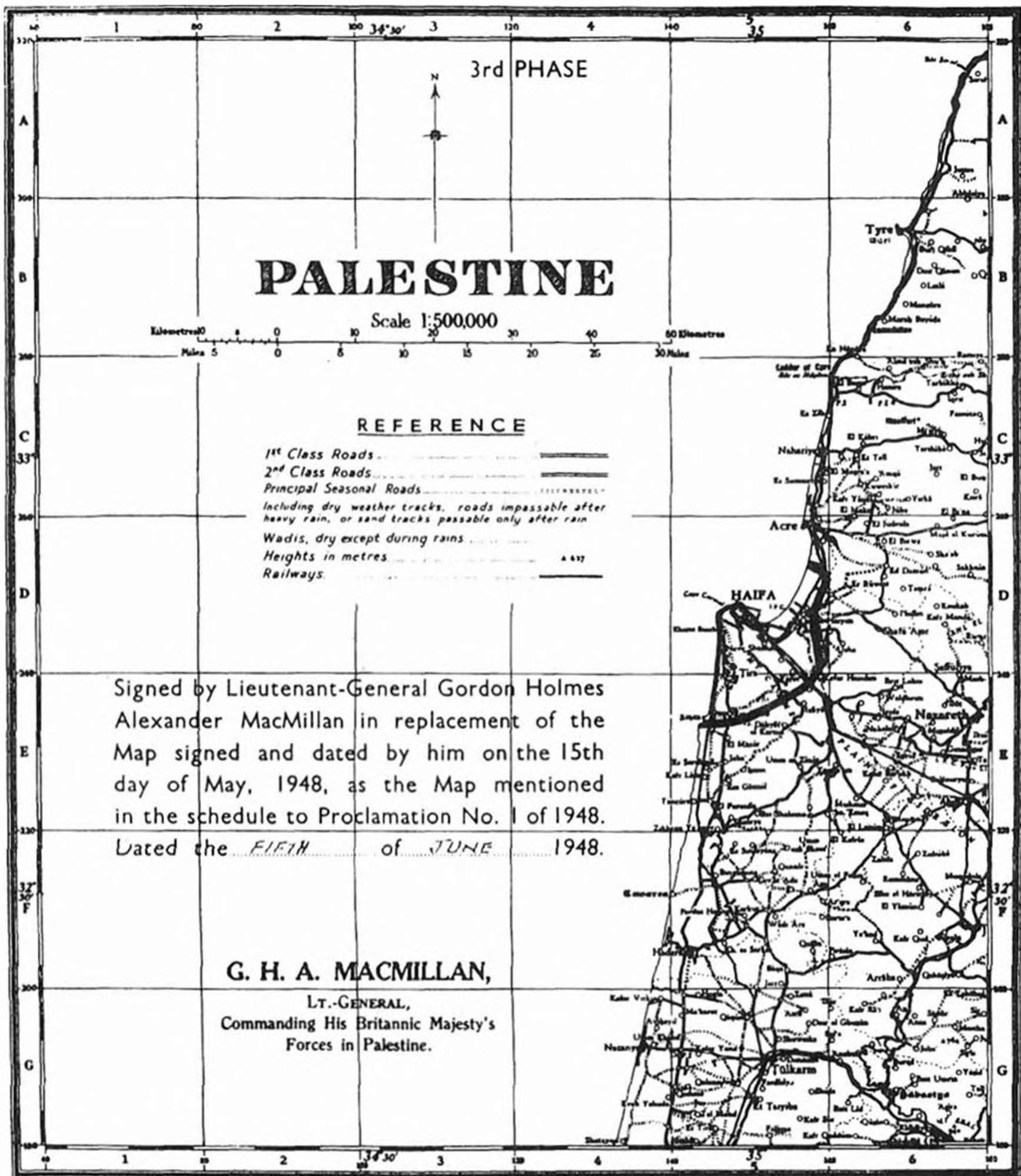
28. יומן המלחמה, עמ' 381; 'חירם' לכרמלי מ־23 באפריל 1948, את"ה 105/143. הבריטים אמנם הקימו מחסומי פיקוח, אולם בפועל לא טרחו לבדוק הברחת כלי נשק.

29. בנוגע לפרטי הנאום במלואו ראה: Speech by Lieutenant General G.H.A MacMillan at Haifa on Monday 17 May 1948, ארכיון ע"ש אבא חושי 13/195 [להלן: אא"ח].

30. 'חירם' לטנא מ־2 במאי 1948, 'המצב בטירה', את"ה 105/31. לקראת סוף אפריל הוערך מספר הלוחמים בכפר ב־300, נוסף לארבעה משוריינים.

מפה 1: גבול המובלעת הבריטית באזור חיפה, מאי 1948

מפה 2: גבול המובלעת הבריטית באזור חיפה, יוני 1948.

הכפר לא צלחה מפאת התערבות הבריטים לטובת ערביי הכפר ובכך נמנע מ'ההגנה' הישג כלשהו.³¹ פעולת 'ההגנה' הושלמה, למעשה, ב־16 ביולי, עת הוכרע הכפר על ידי כוחות צה"ל, במבצע משולב שהיה הראשון מסוגו במהלך מלחמת 1948. הכפרים האחרים, למעט הכפר פאָרדיס שנשאר ניטרלי והכפר דמון שנכנע לכוחות 'ההגנה' לקראת סוף אפריל, הוכנעו עד ה־26 ביולי, עם השלמת מבצע 'שוטר'.

לאור מורכבות המצב בעיר ובסביבתה נדרשו שלטונות הצבא לפעולה כפולה. מחד גיסא, צריך היה לקבוע סייגים בטחוניים, ומאידך גיסא, היה צורך ליצור שילוב בין סייגים אלה לבין תוכנית כוללת לשיקום האוכלוסייה הערבית. בפקודות הקבע שנקבעו על ידי מטה העיר, זמן קצר לאחר תום הקרבות, הותווה בסיס ראשוני בכל הקשור להתנהגות עם האוכלוסייה הערבית. וכך נאמר בהקדמה:

התנהגות חיילינו ביחס לערבים מכוונת לדיכוי יסודות עוינים ולעודד את אותם היסודות המוכנים לחיות תחת שלטון ישראל ולשתף פעולה באופן נאמן. ערבי הממלא את חובתו כלפי המדינה זכאי גם להנות מזכויות אזרח...³¹

ב־23 באפריל נועדו לישיבה משותפת באי־כוח הקהילה הערבית עם הוועדה היהודית שנועדה לטפל בתושבים הערבים וברכושם. במהלך הדיון הובהר כי לנשים, זקנים וילדים הותר לחזור לבתיהם, ולמאפיות הערביות אושר לאפות לחם בפיקוח 'ההגנה'.³³ התייחסות מיוחדת נקבעה כלפי המקומות הקדושים, והוחל בטיפול משותף בכל הקשור בהפעלת המסגדים, הכנסיות והמנזרים.³⁴ באותה עת נפתחו שני משרדים, האחד במלון כרמליה והשני במסעדת ספינייס, מול תחנת אגד הישנה, כדי לאפשר לגברים הערבים בגיל 18–40 להצטייד בתעודות מעבר, שבהן צוינו המקומות שבהם היה מותר לנושא התעודה לנוע ולהימצא. כך, למשל, ערבי שנשא תעודת עובד עירייה או ממשלה, רשאי היה לעבור לצרכי עבודתו בכל שטחי העיר ללא הגבלה, בעוד ערבי שרצה להיכנס לשטח יהודי ולא הייתה בידו תעודה כזאת, חייב היה להצטייד בתעודת מעבר מיוחדת. כלל פעולות השלטון הצבאי התבצעו מתוך התלבטות מתמדת במציאת דרך ביניים בכל הקשור לטיפול באוכלוסייה הערבית. ביטוי לכך הועלה בדבריו של יעקב לובליני, מפקד העיר:

... חיפה עומדת במבחן של עם ישראל כולו. זוהי הפעם הראשונה שעם

31. צריך לזכור כי הבריטים החזיקו מחנות צבא על שטח אדמות הכפר, וכי אלה נשארו בחזקתם עד לשבוע האחרון של יוני; עוד קודם היה ידוע כי הבריטים התכוונו להעביר לידי הערבים את אחד ממחנות הצבא סמוך לטירה. על מיקום הצבא הבריטי ראה: מפת תפרוסת המחנות הבריטיים בחיפה והכרמל, 1:10000, א"צ.

32. מטה העיר הכבושה, מפקד העיר הערבית, 'פקודות קבע', א"צ; על הלבטים בעניין זה ראה: יומן המלחמה, עמ' 399.

33. פרוטוקול הישיבה המשותפת מ־23 באפריל 1948, ג"מ 69/941/440.

34. שם; כן ראה: 'יומן הצלפים' מ־23 באפריל 1948, את"ה (בארכיון פרטי של יעקב לישנסקי) 386; מפקדת 'ההגנה', הודעה מס' 2 מ־22 באפריל 1948, את"ה 105/92.

ישראל כבש שטח, שהוא צריך להיות אדון לגורל עם אחר הנמצא במיעוט. בענין זה מופנות עיני כל העולם אלינו. לנו לא נוח שכל ערביי חיפה יעזבו ... אבל אלה הרוצים להשאר עלינו לעזור להם להתאקלם אצלנו. הבמה הזאת מעוררת הרבה שאלות.³⁵

שאלת הטיפול באוכלוסייה הערבית הועלתה במסגרת דיוני ועדת המצב עוד זמן רב לפני שחרור העיר,³⁶ אולם נראה כי סוגיה זו לא התגבשה די צורכה. בימים הראשונים לשלטון הצבאי שימשה ועדת המצב כמוסד האזרחי העליון, והיא נועדה לטפל בכל שטחי הפעולה האזרחיים, מתוך תיאום עם כוחות הביטחון. קווי מדיניותה בוטאו בישיבת הוועד הפועל של ועדת המצב לקראת הסרת השלטון הצבאי מעל העיר. וכך נאמר, בין השאר:

עם התפרקות השלטון הצבאי בחיפה, מכריזה ועדת המצב - אשר הורכבה ע"י המוסדות הישוביים בעיר - על עצמה כעל שלטון אזרחי עליון בחיפה ... באופן מיוחד מדגישה ועדת המצב שכל הבעיות הקשורות בטיפול באוכלוסייה הערבית הנשארת או החוזרת לחיפה - דורשות שיתוף פעולה מלא בין מוסדות הבטחון והמוסדות הישוביים. לשם ברור היחסים בין מוסדות הבטחון וועדת המצב, הוחלט לבקש את מפקדי העיר והמחוז להמנע מפירסום הסדרים הנעשים על ידם לפני פגישה עם הוועד הפועל של ועדת המצב, אשר יש לקבעה בהקדם האפשרי ...³⁷

שיחות גישוש ראשונות בין ערבים ליהודים החלו להירקם מיד לאחר מועד הכניעה. ב-23 באפריל העלה פריד סעד, חבר 'הוועדה הלאומית' לשעבר, את הנחיצות בקיום משא ומתן ישיר, כדי לנסות ולהסדיר את בעיותיה של הקהילה הערבית. כעבור יומיים התכנסה ישיבה משותפת, שבה נדונו לראשונה קווי פעולה בנוגע לאוכלוסייה הערבית.³⁸ עוד טרם כינוסה של ישיבה זו, דאגה 'ועדת החירום הערבית' לנסח מסמך בסיסי כדי להבטיח את זכויות הערבים שנשארו בעיר. המסמך כלל שלושה סעיפים מרכזיים: הזכות לחופש בעסקים ובמגורים, הגנה על רכוש התושבים שעזבו את העיר, ופיקוח על מוסדות הדת בכדי למנוע הסגת גבול.³⁹ במהלך הישיבה הטיחו חברי המשלחת הערבית ביקורת, בעיקר בעניין אי מילוי ההבטחות כלפיהם. אליאס קוסא, עסקן ציבור ועורך-דין במקצועו, היה ראשון הדוברים, וכך אמר:

מחשבתנו היתה ליצור יחסי הבנה ושיתוף פעולה בין שתי העדות וזאת על

35. פרוטוקול מועצת פועלי חיפה מ-27 באפריל 1948, אא"ח 4/71.

36. ועד הקהילה הערבית בחיפה, 'דין וחשבון כספי ומעשי לחודשים אפריל-מאי 1948', יוני 1948.

37. 'סיכום הדיונים בישיבת הוועד הפועל של ועדת המצב' מ-24 באפריל 1948, אא"ח 3/48.

38. פרוטוקול הישיבה המשותפת שהתקיימה ב-25 באפריל 1948, ג"מ 4/941/440-69.

39. הוועד הערבי לשבתי לוי (ראש עיריית חיפה), 23 באפריל 1948, ג"מ 4/940/437-69.

פועלם של המוסדות בחיפה לשילוב המיעוט הערבי

סמך ההבטחות שניתנו לנו על ידי השלטונות היהודים. עתה אנו נחשבים לבוגדים בעיני בני עדתנו, כי לא מלאנו את הבטחותינו ... על סמך הבטחותיכם. במצב עיניים זה אנו חושבים שלא נוכל להמשיך במו"מ בינינו, אלא אם כן ישנן אפשרויות לשיתוף פעולה ...⁴⁰

הרי ביילין, נציג הסוכנות בצפון, תמך בדברים אלה והביע את הנכונות להעניק כל עזרה אפשרית. עיקרן של הטענות כווננו כלפי היחס לרכוש וכנגד הגבלות התנועה. הנציגים היהודים לא ניסו להתנער מאחריותם למעשים החריגים ולחוסר הארגון שאפיין ימים ראשונים אלה. ביטוי מובהק לכך נשמע בחילופי הדברים:

פנחס מרגולין: מצב העיניים מכאיב לנו לא פחות מאשר לכם. במשך שלושת הימים לא יכולנו להשתלט על המצב אבל תהיו בטוחים שהעניינים יסתדרו ובהקדם.

ג'ורג' מועמר: עד שתשלטו על המצב לא ישאר אף ערבי בחיפה ... טוביה ארזי: התרגשתי מאד מדברי חברינו הערבים וקשה לי מאד לענות... אנו עושים מאמץ עליון להחזיר את המצב הנורמלי בין הערבים לקדמותו. דברים לא טובים קרו אבל ישנה התקדמות לטובה. שבתי לוי: אילו היתה 'ההגנה' משתפת פעולה עם העיריה, יכולנו לעזור לה על ידי פקידות העיריה ...⁴¹

הישיבה הסתיימה מתוך נימה אופטימית, וכך גם נשמע קוסא בסופה:

תנו לנו הזדמנות להוכיח לאנשינו כי אנשים כנים אנו וכי הבטחותיכם והבטחותינו יש להן משקל. על כן נטפל ראשית כל בהחזרת התושבים לבתיהם כדי להרגיעם ולרכוש את אמונם מחדש ... הרי ביילין: ישנה שורה של הצעות שבשיתוף פעולה שלכם נוכל מיד להוציא אותן לפועל.⁴²

ואכן המצב בכללותו חייב נקיטת פעולה מידית כדי להסדיר ולהקל את חיי האוכלוסייה הערבית. ב-24 באפריל הוקמה תחנת משטרה ברחוב המלכים (העצמאות) על מנת לחלוש מקרוב על שטחי 'העיר הערבית' ולמנוע את תופעת הביזה שנפוצה באותם ימים בקרב יהודים וערבים. סידורים ראשונים לחלוקת מזון לפליטים הערבים אורגנו על ידי עיריית חיפה וועדת המצב.⁴³ ברם, שאלת פיזור הסמכויות והתיאום בין הגופים השונים שלקחו על עצמם לנהל את הטיפול באוכלוסייה הערבית העסיקה זמן רב הן את ראשי ההנהגה המקומית והן את ההנהגה

40. לעיל, הערה 38.

41. שם.

42. שם.

43. דין וחשבון ממפקד משטרת חיפה למפקד העיר בעניין המצב בעיר התחתית מ-1 במאי 1948, ג"מ 4/932/313; זינגר, הערה 9 לעיל, עמ' 337, 339.

הארצית. דוד בן-גוריון גרס, כי הסיוע לערביי חיפה צריך היה להינתן דרך העירייה,⁴⁴ אולם נראה כי סוגיה זו הייתה מורכבת מכדי להטילה על כתפי העירייה, שרק זה לא מכבר החלה להכין את עצמה לקראת ניהול גופים שהיו עד כה תחת שלטונות המנדט.⁴⁵ הכרעה בעניין זה הושגה ב־2 במאי בפגישה משולשת בין גולדה מאירסון (מאיר), ועדת המצב ונציגי העירייה. בשלב ראשון התייחסה מאירסון ליחסים בין מוסדות היישוב האזרחיים לבין ארגון הביטחון. בדבריה ניכרה אכזבה מסוימת מהאופן שבו בוצעו הדברים עד כה:

מצטערת לקבוע כי חילוקי הדעות שנוצרו בזמן האחרון בין שני המוסדות האפילו לא במעט על החיוב הגדול של הנצחון ההיסטורי בחיפה, ומשוכנעת כי אפשר היה למנוע זאת אילו המוסדות המרכזיים היו תוחמים תחומים בשטחי פעולותיהם של שני המוסדות למחרת כיבושה של חיפה. כמו בעבר כן גם עתה יש להבדיל הבדלה מוחלטת בין תפקידי מוסדות הבטחון ובין המוסדות האזרחיים. מה שאירע בחיפה איננו מצדיק כל שינוי בסטטוס של מוסדותיו הנבחרים של היישוב בעיר ואין צורך כלל בהתערבותם של כוחות הבטחון שלנו בשטחי הפעולה הנתונים בידי השלטונות האזרחיים. ועדת המצב בחיפה הינה השלטון האזרחי בעיר ותפקידיה שניים: א. לדאוג לכל ענייני הציבור ולפקח על השירותים הנועדים לאזרחים; ב. עזרה לכוחות הצבא שלנו ... ההודעה לציבור על הסדר הסמכויות בין ועדת המצב ו'ההגנה' צריכה להתפרסם על ידי שני המוסדות בצורה קצרה וברורה ...⁴⁶

לבד מזאת, התייחסה מאירסון למצב בכללותו מתוך סימני דאגה:

אין לחיות באשליות כי המערכה בחיפה נסתיימה כבר סופית, אין איש יודע את הצפוי לחיפה לא רק מהערבים אלא גם מהאנגלים, וזמן רב נצטרך להחזיק בחיפה כוחות בטחון חזקים ...⁴⁷

כסיום לפרק זה של דבריה קבעה מאירסון, כי 'ההגנה' תמנה קצין קשר, שמתפקידו יהיה להביא בפני ועדת המצב את הצרכים של הצבא, כדי שזו תהיה רשאית לברור את הדרך הנראית לה לשם מילוי הצרכים; וזאת על מנת למנוע התנגשות בין החלטות ועדת המצב להחלטות ארגון הביטחון. מכל מקום, הוחלט כי 'ההגנה' אינה רשאית להכריז על מינויים אזרחיים כלשהם.⁴⁸ בשלב השני של הדיון התייחסה מאירסון לטיפול בערבים מתוך נקיטת עמדה ברורה:

44. יומן המלחמה, עמ' 382; הדברים נאמרו ב־1 במאי 1948.

45. החלטות הוועד הפועל של ועדת המצב בקשר עם הצעת הממשלה לעירייה מ־28 באפריל 1948, אא"ח 3/48.

46. פרוטקול ישיבת הוועד הפועל של ועדת המצב מ־2 במאי 1948, אא"ח 3/48.

47. שם.

48. שם.

תנאי החיים בחיפה צריכים להיות כאלה שהערבים לא ירגישו את עצמם כנחותי דרגה. אנו קובעים כי כל ערבי שנשאר בחיפה או שיחזור אליה זכויותיו האזרחיות מוכרחות להיות שוות לאלו של היהודים פרט לנשיאת נשק ... הקו ביצירת היחסים עם הערבים צריך להיות אחד בשביל הארץ כולה, נכון שעלינו לשמור על האינטרסים שלהם, אך אין להבליט את התחסדותנו היתרה לגביהם, בו בזמן שמלחמתם נגדנו מתנהלת במלוא האכזריות ...⁴⁹

בהתאם לזאת החליטה גולדה על הקמת ועדה בהרכב המוסדות המעורבים (באי" כוח הוועדה המרכזית לענייני הערבים, ועדת המצב והפיקוד העליון), שבסמכותה יהיה לטפל בכל ענייני הערבים, פרט לנושאים שבהם טיפלה עיריית חיפה.⁵⁰ עוד באותו יום נערכה הפגישה הראשונה של הוועדה לענייני הערבים בחיפה. אברהם יעלי, נציג הקרן הקיימת בחיפה והצפון, התמנה לרכז את פעילותה. במשך עבודתה התכנסה הוועדה תשע פעמים כדי לבחון ולדון בדרכי הטיפול באוכלוסייה הערבית. בישיבתה הראשונה הוחלט על הקמת מספר ועדות, וביניהן הוועדה לפגישות עם הערבים,⁵¹ הוועדה לפיקוח על המקומות הקדושים, ועדה לענייני בריאות ועוד. כעבור שבוע, בישיבתה השנייה של הוועדה לענייני ערבים, הוחלט להקים את הוועדה להחזרת החיים למסלולם על הסתעפיותיה, היינו: שיכון, ביטחון, תחבורה, אספקה, עזרה סוציאלית והסברה.⁵²

בנוגע לתפקידה של עיריית חיפה קיימה ועדת המצב דיון ב־3 במאי. באופן כללי הוחלט לחזק את העירייה ולמלאה 'תוכן יהודי'. נקבע כי על הנציגים היהודים בעירייה לנהל את 'ירושת המנדט', ורק בעניינים החורגים ממסגרת פעולתה הרגילה תקבע ועדת המצב את עמדתה ולפיה תפעל העירייה.⁵³ באותו יום נפגש בכור שטרית, לימים שר המיעוטים מטעם מפא"י, עם שבתי לוי, ואלה נועדו עם טאהר קרמאן וג'יריס ח'ורי, שכיהן שנים רבות כפקיד בכיר בעיריית חיפה. בישיבה זו הוחלט לראשונה על הקמת משמר בן 100 איש ללא נשק בהרכב יהודי-ערבי. העירייה לקחה על עצמה לדאוג למימון.⁵⁴ כעבור יומיים, בתום דיון בין ועדת המצב לוועדה לענייני הערבים, נקבע כי יש להחזיר את החיים למסלולם גם בשכונות הערביות של

49. שם.

50. שם; משום מה לא חיוותה מאירסון את דעתה בשאלת תיאום הפעולה בין ועדת המצב לעיריית חיפה, והניחה כי ועדת המצב תמצא את הדרך הנאותה לפתרון הבעיה.

51. פרוטוקול מס' 1 של הוועדה לענייני הערבים בחיפה מ־2 במאי 1948, ארכיון העבודה והחלון IV/208-5816 [להלן: אה"ע]. ועדה זו כללה את עו"ד נפתלי ליפשיץ, משה יתח ואברהם כלפון, מזכיר העירייה.

52. פרוטוקול מס' 2 של הוועדה לענייני הערבים בחיפה מ־6 במאי 1948, ג"מ 49/309/41.

53. פרוטוקול ישיבת מליאת ועדה המצב מ־3 במאי 1948, אא"ח 3/48.

54. דיווח בכור שטרית מביקורו בחיפה מ־3 במאי 1948, ג"מ 49/121/445.

חיפה ולהימנע מפגיעה בכלכלתם וברכושם של הערבים, במידה שאין בכך הכרח משיקולי גורמי הביטחון.⁵⁵

כעת, לאחר שנסתמו הפרצות בין הגופים שיועדו לעסוק בבעיות האוכלוסייה הערבית, החלה הוועדה לענייני הערבים לנקוט פעולה מעשית, זאת אולי גם בעקבות דו"ח של מפקד משטרת חיפה בנוגע לתיקונים דחופים בשטחים העזובים, כמו גם ביקורת מפורטת בעניינים אלה שמתח הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית.⁵⁶ תת-ועדות מטעם ועדת-המשנה להחזרת החיים למסלולם החלו לעסוק בעיקר בשיכון, אספקה, עזרה סוציאלית וביטחון.⁵⁷ כך, למשל, חברי ועדת השיכון ביקרו באזור ואדי ניסנס ובוואדי סליב, ולאחר סיורם המליצו בפני העירייה לנקות באופן דחוף את הרחובות ולהביא לידי סידור המים והחשמל. זאת ועוד, הוועדה גם המליצה להיעזר לצורך פעילותה בערבים בעלי נטייה ליוזמה.⁵⁸

הטיפול באספקה לאוכלוסייה הערבית דרש היערכות בפני עצמה, שכן תוכניות בנושא זה לא הוכנו מראש. ועדת המשנה לענייני אספקה החלה את פעולתה ב-10 במאי, לאחר שהוחלט לבוא במשא ומתן עם המחלקה הכלכלית שפעלה לצד ועדת המצב, כדי להבטיח אספקה סדירה לערבים אחרי 15 במאי 1948.⁵⁹ בימים הראשונים לאחר תום הקרבות חילקה 'ההגנה' לפליטים הערבים לחם חינם, אולם לא היה בכך כדי למלא את המחסור. למספר מאפיות ערביות הותר כאמור, לאפות, אולם אלה מכרו את הלחם במחירים מופרזים.⁶⁰ הטיפול בנושא זה נמסר לג'ורג' מועמר, עורך-דין במקצועו, ולאליאס קוסא, אשר קיבלו על עצמם לחלק את מכסות הקמח והסוכר בין ערביי חיפה. בתוך זמן קצר נודע כי השניים מעלו בתפקידם, ומסרו לתושבים הערבים רק חלק קטן ממכסת המזונות שנמסרה לידיהם, ואילו את חלק הארי מכרו בשוק השחור במחירים מופקעים.⁶¹ לאחר שהובא עניין זה לידיעת הוועדה, הופסקה

55. החלטות מליאת ועדת המצב מישיבתה עם הוועדה לענייני ערבים מ-5 במאי 1948, אא"ח 3/48.

56. דין וחשבון של מפקד משטרת חיפה ממאי 1948, אא"ח 5/89; הדין וחשבון ביקש להתריע כנגד התשתית הלקויה, בעיקר בענייני מים וחשמל; 'המצב בחיפה', תזכיר למינהלת העם ולמפקדת 'ההגנה' מהוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית מ-10 במאי 1948, ארכיון מוסד הרצל (אוניברסיטת חיפה), תיק 1948.

57. פרוטוקול הישיבה הראשונה של ועדת המשנה להחזרת החיים למסלולם מ-10 במאי 1948, ג"מ 49/116/25.

58. דין וחשבון מטעם ועדת המשנה לשיכון של הוועדה להחזרת החיים למסלולם מ-11 במאי 1948, ג"מ 49/116/255.

59. לעיל, הערה 57.

60. אוגדן עיתונות, אא"ח; 'חירם' לטנא, 'חלוקת הלחם באזור עבאס', 3 במאי 1948, את"ה 105/237; עדות ג'אן מג'דלני (לימים נשיא העדה היוונית-אורתודוקסית בחיפה), תיק עיתונות חיפה, מרכז מידע, גבעת-חביבה.

61. מכתב ממשה יתח (מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה) לגד מכנס (מנכ"ל משרד המיעוטים) מ-30 באוגוסט 1948, ג"מ 49/309/46; מכתב ממחלקת המזרח התיכון אל שר המיעוטים מ-16 באוגוסט, ג"מ 49/1319/22. החברה הערבית התייחסה לתופעה זאת בחומרה רבה, וכאשר נבחר הוועד הערבי הזמני, לא נכללו בהרכבו מועמר וקוסא.

חלוקת המזונות באמצעות השניים. יתרת המכסה הועברה לוויקטור ח'יאט, עסקן נוצרי ידוע, וזה ביצע את החלוקה כיאות.

כבר לקראת אמצע מאי סברה תת-הוועדה לענייני אספקה, כי יש לערוך מפקד בין ערביי חיפה, כדי להסדיר את ענייני האספקה. אברהם כלפון, מזכיר העירייה, המליץ לבצע את הפעולה באמצעות העירייה, ולישיבה שנקבעה בעניין זה הוזמנו קרמאן וג'ורג' טוויל, סוחר ידוע ועסקן ציבור.⁶² בראשית יוני דיווח כלפון על מהלך מפקד האוכלוסייה הערבית לשם הוצאת כרטיסי מזון. 3,087 נפש התפקדו, אולם הוערך בשלב זה, כי רק כ-90% מהאוכלוסייה הערבית הנוכחית נרשמה. בשלב יותר מאוחר הוערך, שכ-20% מתוכם לא התפקדו.⁶³ מכל מקום, נתונים אלה הדאיגו את השלטונות:

... נניח שאחוז מסוים ... לא הספיק להרשם ... הן מתוך רשלנות והן בגלל היותו טרוד באותו זמן בהעברה לואדי ניסנס, בכל זאת ישאר מספר די גדול שקשה יהיה להסבירו אלא בהסתננות ... ואולי זוהי סתם הזנחה כי המדובר כאן בענייני מזונות ומלחמה.⁶⁴

ועדת האספקה קבעה להקציב לבעלי הכרטיסים אותם המצרכים ואותן כמויות כפי שהקציבה ממשלת המנדט. בחלוקה זו נקבע שוויון מוחלט בהקצבת המזון לאוכלוסייה הערבית והיהודית, למעט מיני מזון מסורתיים, שסופקו לערבים במיוחד.⁶⁵ מאז אוגוסט הוחל בהפעלת השיטה באמצעות סיטונאים וקמעונאים ערבים, ומן הסתם ניתנה עדיפות לסוחרים בעלי ותק באזוריהם, חלקם אנשי מסחר ידועים כחנא סווידאן, אניס נאצר, עבד אל-ראוף קרמאן וחאג' טאהר קרמאן. שיטה זו נחלה הצלחה, ומשום כך הוצע ליישמה גם בכפרים, שם הונהגה חלוקת מצרכים בידי המוכתרים, שניצלו זאת לא אחת לעשיית רווחים.

במהלך ינואר 1949 הוקמה ועדה לקביעת מנות לאוכלוסייה הערבית. על בסיס העמדה שנקבעה כמה חודשים לפני כן, היינו, הנהגת שוויון בחלוקת המזון לאוכלוסייה היהודית והערבית, התכנסה ועדת האספקה כדי להתאים את חלוקת המזון לצרכים המקובלים של האוכלוסייה הערבית. כמו כן נקבע העיקרון של הבדלת האוכלוסייה הכפרית מזו העירונית, דבר שהיה קיים גם במגזר היהודי.⁶⁶ מעבר

62. פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לענייני הערבים בחיפה מ-13 במאי 1948, ג"מ 49/309/41.

63. משרד המיעוטים, סניף חיפה, 'תזכיר שבועי' מ-16 ביולי 1948, ג"מ 49/309/31.

64. 'מצב הערבים בחיפה', סקירת מודיעין מ-22 בספטמבר 1948, א"צ; מכתב ממשה יתח' לשר המיעוטים מ-7 ביולי 1948, ג"מ 49/309/31.

65. על תהליך ארגון חלוקת המזון ראה: 'הודעה שפורסמה לאוכלוסיה הערבית מטעם המפקח על המזונות בחיפה' מ-22 ביולי 1948, ג"מ 49/1319/22.

66. ראה פרוטוקול הוועדה לקביעת מנות לאוכלוסייה הערבית מ-19 בינואר 1949, אה"ע IV/250/27/5/133; החלוקה בין שני סוגי האוכלוסיה נועדה כדי להתאים לכל אחת מהן פרטי מזון מסוימים, כדוגמת שמן זית שבו השתמשה יותר האוכלוסייה הכפרית.

למכסות המזון שנקבעו, הוחלט לתת מנות נוספות רק לפועלים שעסקו בעבודה פיסית קשה, בהתאם למתכונת שהייתה נהוגה בקרב האוכלוסייה היהודית. ככלל ביקשה הוועדה לכוון ועדות ערביות מקומיות, אשר יסייעו בידי המפקח על המזונות בכל הנוגע לאספקת מזון.⁶⁷

דרישת נציגי העדות הנוצריות לספק להם דברי מזון מסוימים בכמויות נוספות, בעיקר לצורכי דת וחגים, אושרה על פי המלצת המפקח על המזונות.⁶⁸ בדצמבר 1948 נועדו ראשי העדות הנוצריות עם נציגי רשויות השלטון כדי לדון בתוספת מזון לרגל החגים הנוצריים. הדיון יוחד לסוג המצרכים המבוקשים ולכמויות, שכן הוסכם כי הואיל והאוכלוסייה היהודית קיבלה מנות נוספות לחגים, הרי גם הנוצרים היו זכאים לתוספת דומה. בוטרס פאחורי, נציג העדה היוונית-קתולית, ניצל את ההזדמנות כדי להודות על היחס האנושי שגילו השלטונות כלפי העדות הנוצריות בחיפה, גם בהשוואה למקומות אחרים.⁶⁹

הוועדה לאספקה עסקה גם בעזרה סוציאלית, וזו קבעה כי העזרה בתחום זה תוגש על ידי מנגנון העירייה. סכום כסף בשעור 1,000 לא"י הובטח לפעולת השיקום הסוציאלי.⁷⁰ בחיפה התארגנה ועדת נשים ערביות לעזרה סוציאלית, וזו פעלה תחילה בלי שיתוף עם מוסדות אחרים, על בסיס תרומות ובעזרת מתנדבות. אלה חילקו מדי יום ארוחת צהריים לנזקקים, ונראה כי לאחר חודשים מספר הוחלט לבקש את תמיכת הממשלה, בעקבות ריבוי הנצרכים. על פי הנתונים שהועברו לשלטונות, הובהר כי בקרב האוכלוסייה הערבית נמצאו כ-156 זקנים מחוסרי כל אמצעים, בין 60 ל-90 בעלי מום וכ-150 ילדים נזקקים לתזונה.⁷¹ כבר בתחילת ספטמבר 1948 דרש משה יתח ממוסד המיעוטים להעמיד לרשותו תקציב שנתי לצורכי הושתת סעד לאוכלוסייה הערבית. בתהליך הדרגתי אורגנה מערכת הסעד, כשבתוך כך הוקצו משאבים מיוחדים להכשרת עובדות סוציאליות ערביות.

בתחום הבריאות חלו שיפורים לאחר שבית החולים הממשלתי עבר לבעלותה של העירייה והחל לתפקד בחסות הצלב האדום. הוחלט להקים ועד מנהל לבית החולים בראשות שבתי לוי, ובהרכב שכלל שניים מחברי ועדת העירייה, חבר מהסתדרות הרופאים העברית וחבר מהסתדרות הרופאים הערבית.⁷² באותה עת הוקמה המרפאה הראשונה בוואדי ניסנס.

גם בתחום הביטחון הפנימי חלה התקדמות. בעניין זה קיבל שבתי לוי פניה

67. שם.

68. מכתב ממוסד יתח לוועד הערבי הזמני מ-6 באוגוסט 1948, ג"מ 49/1319/15.

69. פרוטוקול מפגישת ראשי העדות הנוצריות עם המפקח על המזונות בחיפה מ-13 בדצמבר 1948, ג"מ 49/1319/19.

70. לעיל, הערה 62.

71. פרוטוקול הפגישה בעניין עזרה סוציאלית לערביי חיפה מ-19 בנובמבר 1948, ג"מ 49/309/78.

72. מכתב מהנהלת הוועד הלאומי לשבתי לוי מ-27 באפריל 1948, אע"ח 13/75; מכתב משבתי לוי לסניף הסתדרות הרופאים העברית בחיפה מ-7 במאי 1948, אע"ח 13/75.

מהמשרה, לפעול להקמת תחנה זמנית בוואדי ניסנס, על ידי גיוס 20 תושבים ערבים לצרכי פיקוח על הבטחון מטעם העירייה, תחת פיקוד המשרה. ב־22 באוקטובר נפתחה תחנת משרה ברחוב קיסריה, ככל הנראה לאחר שהוחלט כי במקום ישרתו 10 שוטרים ערבים לצד 10 שוטרים יהודים.⁷³

ב־3 במאי ביקר בכור שטרית בחיפה, ככל הנראה ביקור ראשון, כדי לעמוד מקרוב על הנעשה בקרב החברה הערבית. הוא נועד עם חאג' טאהר קרמאן, ג'ירים ח'ורי וויקטור ח'יאט, ובשיחתם התברר לו כי הם מביעים את כמיהתם להחזיר את החיים למסלולם. בישיבת מינהלת העם שהתקיימה עוד באותו יום, הסתייג בכור שטרית במקצת מדרך פעולתה של הוועדה לענייני הערבים, בעיקר בנוגע לטיפול ברכוש; ויותר מכך הוא תמה כיצד זה מתנהלים דיונים בענייני ערבים שלא בהשתתפותו, בעוד הוא היה האחראי לתיק הערבי מטעם מינהלת העם.⁷⁴ כתגובה לדבריו הציע מרדכי בנטוב, שמונה עם הקמת המדינה לשר העבודה והבינוי מטעם מפ"ם, לבקש משטרית להכין תוכנית לטיפול באזרחים הערבים. ב־10 במאי הציע שטרית בפני מינהלת העם מסמך מפורט, שעיקרו ביטול הוועדות שטיפלו עד כה בענייני ערבים, ובמקומו הקמת משרד ממשלתי שירכז את כל הקשור בתחום הערבי.⁷⁵

לקראת סוף מאי 1948 התעוררה שאלת סמכות הוועדה לענייני הערבים וקווי פעולתה, לאחר שנודע כי שר המשרה, בכור שטרית, מונה להקים משרד לענייני ערבים. ב־6 ביוני הגיע שטרית לביקור נוסף בחיפה, ובמהלכו נועד עם נציגי האוכלוסייה הערבית. האחרונים ביקשו להקל עליהם את חיי היום־יום וכתשובה לכך הטעים שטרית מענה בלתי מחייב, באומרו כי רק מי שיכיר במדינת ישראל ייהנה מכל הזכויות של אזרח במדינה.⁷⁶ לאור המתרחש ביקש אברהם יעלי להגדיר באופן ברור, אם הטיפול במיעוט הערבי נתון בסמכותו של הצבא או של גוף אזרחי, שכן חלוקת הסמכויות, על פי דבריו, העיבה על ייעול הפעולות בקרב החברה הערבית. מדיניות הוועדה נוסחה בקו ברור בכל הקשור לדרך פעולתה:

... כל זמן שהמלחמה לא נגמרה אין אנו יכולים להתחשב הרבה ברגשות ותחילה יש לדאוג לכל דבר מבחינה צבאית. אין להעניק איזו הקלה שהיא אם יש בה חשש שזה יפריע למאמץ המלחמה שלנו...⁷⁷

דיון נוקב בעניין זו הועלה בישיבה שהתקיימה ב־10 ביוני. חילופי הדברים בין

73. מכתב ממשרד המיעוטים למשה יתח מאוקטובר 1948, ג"מ 49/1318/42.

74. פרוטוקול ישיבת מינהלת העם מ־3 במאי 1948, ג"מ 49/121/445.

75. ראה 'הבעיה הערבית', דברים שכתב בכור שטרית למינהלת העם, 10 במאי 1948, ג"מ 49/121/454.

76. 'חירם' לטנא, 'הערות לפגישת הוועדה לענייני הערבים עם שר המיעוטים' מ־6 ביוני 1948, את"ה 105/260; זינגר, עמ' 384.

77. שם, 'חירם' לטנא.

החברים שיקפו את החשיבות הרבה שייחסו אלה לתפקידם בתחום הערבי:

אברהם יעלי: שטח הפעולה בין הערבים הינו עדין ואסור ליצור בו כפילות.

יוסף ושיץ: לדעתי הועדה צריכה להיות מייעצת ליד הצבא ולא על יד משרד המיעוטים ... לשר המיעוטים מובטחני שאין צורך בעצותינו, הצבא עלול לעשות את השגיאות בשטח זה ולעיתים הן עלולות להיות מכריעות ... הועדה צריכה להמשיך בקיומה וצריך להיות אצלה רצון החיים כדי לעמוד על הצורך שיש תועלת בקיומה.

עמוס לנדמן: אנו עומדים בפני מצב משונה ואולי עלינו להכיר בעובדה שישנו אי סדר ולהמשיך בעול מתוך הכרה שזה לטובת מדינתנו ... היחס אל הערבים מהוה בעיה חמורה הנוגעת בעיקרים מסוימים של קיומנו. מאז הישיבה עם גולדה ... ראיתי כאילו אין לנו מקום כי אנו נדרשים לבצע פעולות המנוגדות להשקפותינו או למטרת קיום ועדתנו ... מהו בעצם תפקידנו האמיתי? אין איש יודע ... נמשיך בפעולתנו וכשם שמשרד המיעוטים התעלם מקיומנו נתעלם גם אנו ממנו.

נפתלי ליפשיץ: באמצע מאי, כשכל המחלקות האזרחיות התחילו לפעול בקנה מידה מדינתי ... הועדה היתה צריכה לקבל אז מינוי חדש או לחדול, אולם זה לא נעשה. הצדקת קיומה מונחת בפעילותה, זוהי ועדה שניתנו לה האפשרויות לפתח פעולה כרצונה וכפי שיקול דעתה ...⁷⁸

כך נשמעו הדברים. רחבעם זבֿלודובסקי (עמיר), מפקד העיר, דאג לעדכן את הנוכחים כי נכח בפגישה עם גד מכנס, אליהו ששון ויעקב שמעוני, בה נמסר לו רשמית על פתיחת משרד המיעוטים. המתיחות בין שטרית לחברי הוועדה לענייני הערבים באה לידי ביטוי חדש בישיבת הוועדה ב־1 ביולי. למרות שבמועד זה נפתח בחיפה סניף משרד המיעוטים, המשיכה הוועדה לתהות אם וכיצד להתוות את דרכה לנוכח ההתעלמות כביכול שהפגין שטרית מקיומה. כך או כך, גם אברהם יעלי וגם משה יתח נשארו אובדי עצות:

אני רוצה לציין כאן עובדה מחמירה. שר המעוטים בביקורו האחרון התעלם לגמרי מאתנו ... הרי ידוע לו על קיום ועדתנו ואילו היה מדבר איתי מובטחני כי היה נפגש בהבנה מלאה לגבי רצונו הוא ואולי גם היו מתבהרות הבעיות המטרידות אותנו בישיבה זו. הצעתי איפוא שהוועדה תחליט כי עם פתיחת משרד המעוטים היא חייבת לברר בהקדם את שאלת זכות קיומה ותפקידיה במצב החדש ...⁷⁹

78. ראה פרוטוקול הישיבה השלישית של הוועדה לענייני הערבים מ־10 ביוני 1948, ג"מ 49/309/41.

79. פרוטוקול הישיבה השביעית של הוועדה לענייני הערבים מ־1 ביולי 1948, את"ה 105/89.

יתח, מי שנקבע לעמוד בראש המשרד בחיפה, לא ידע כיצד להשיב ליעלי:

... משרד המעוטים בחיפה נפתח בהסכמתם של בן-גוריון ושרתוק. אולי הם חושבים כי פתיחה זו אינה עומדת בניגוד לקיום הוועדה. ידוע לי כי קיימת תוכנית על הקמת מועצת 15 איש על ידי משרד המעוטים ומהם יהיו 3-4 מאנשי חיפה...⁸⁰

פרפוריה האחרונים של הוועדה הסתיימו ב־22 ביולי, עת הוחלט לסיים את פעולתה. במועד זה תם פרק ראשון במעורבותה של עיריית חיפה בתחום הערבי, ומעתה נקראה לעבודה משותפת עם סניף משרד המיעוטים. המעבר ביטא גם שלב חדש בהתפתחותה של האוכלוסייה הערבית, ונימה שכזו השתמעה בדברים שנשא יעלי לסיכום פעולת הוועדה:

... במשך הזמן שהיתה קיימת עשתה את המוטל עליה ועתה לא נשארו לה כל תפקידים אשר יצדיקו את המשכת קיומה. גם מפקד העיר ... הסכים לנקודת ראות זאת. לדבריו, נכנסו חיי הערבים למסלולם הרגיל ובמידה שתהיינה להם בעיות הן תמצאנה [את פתרונן] במשרד המעוטים שנפתח בחיפה...⁸¹

עם הקמת הממשלה הזמנית, לאחר הכרזת העצמאות, הוחלט על הקמת משרד מיוחד שייעודו טיפול באוכלוסייה הערבית. כך גם נקרא המשרד לראשונה – משרד לענייני ערבים – אלא שזמן קצר לאחר מכן הוחלט לקוראו משרד המיעוטים, ובכך כללו גם את המיעוטים שלא השתייכו ללאום הערבי.⁸² ארגון פעולת המשרד דרש השקעת מאמצים מיוחדים ועיבוד תוכניות ראשוניות, בבחינת יצירת יש מאין. יתר מוסדות הממשלה נחלו ברובם את מסגרת פעולתם מממשלת המנדט, ואילו משרד המיעוטים היה לחלוטין משרד בלי עבר, יצירה חדשה במבנה המדינה. מחד גיסא, הוגדר תפקיד המשרד בשמירת זכויותיהם של המיעוטים בהתאם לכתוב במגילת העצמאות, ומאידך גיסא ביקש המשרד לדאוג כי המיעוטים ימלאו את כל חובותיהם האזרחיות כלפי המדינה.⁸³ ב־1 ביולי 1948 נוסד משרד המיעוטים בחיפה, שנועד לטפל בשלב ראשון באוכלוסייה הערבית שנשארה בחיפה. בשלב יותר מאוחר הורחבה אחריות הסניף על

80. שם.

81. ראה פרוטוקול הישיבה התשיעית של הוועדה לענייני הערבים מ־22 ביולי 1948, את"ה 105/89.

82. ג'יריס ח'ורי, משכיל ערבי, כיהן שנים ארוכות כמזכיר עיריית חיפה בתקופת המנדט; בשעתו הסתייג מהשם מיעוטים, וביקש לקרוא למשרד 'משרד לענייני ערבים ומיעוטים', או 'משרד הלאומים'. בקשתו הובאה בפני הממשלה, אך זו החליטה להשאיר את השם משרד המיעוטים.

83. סקירה כללית של ארגון משרד המיעוטים, תפקידו ופעולותיו מ־20 בדצמבר 1948, ג"מ 49/307/24.

הכפרים הערביים במחוז הצפון, אלה שנמצאו בתחום מדינת ישראל. כאמור, ניהול הסניף הופקד בידי משה יתח, שכיהן עד אז כחבר הוועדה לענייני הערבים. מאז ה-1 ביולי 1948 ועד יוני 1949, עת התבטל משרד המיעוטים, פעל יתח מתוך מגמה מוצהרת להביא לידי שילוב וביטול הניכור בקרב ערביי העיר. לאחר כניסתו לתפקיד ניסח יתח את קווי המדיניות של הסניף:

הקו העומד לנגד עינינו בטפלנו בשאלת המעוטים הוא אחד הדין לאזרח הערבי הנוכח במדינה ולאזרח היהודי שבה. לפי קו זה אנו הולכים ועד עתה הצלחנו במידה רבה להחדירו לתפיסת המוסדות האזרחיים והצבאיים המתחילים להתחשב בקו שלנו, לפני נוקטם פעולה הנוגעת לערבים.⁸⁴

מעירייה מעורבת לעירייה יהודית

בזמן השלטון המנדטורי ניכרה בחיפה פעילות מוניציפלית ענפה. ראשי העיר ראו את עצמם קודם כל כעומדים בראש המערכת השלטונית העירונית, ורק לאחר מכן כנציגי אומה זו או אחרת. השאלות המדיניות נדחקו הצדה במין הבנה מוסכמת, על מנת לא להעיב על התפתחותה של העיר בעטייה של מערכת יחסים עכורה. מצב זה אפשר לחברי העירייה - יהודים וערבים כאחד - לתפקד גם בעתות משבר ולהקל במקצת על האווירה המתוחה. העיר זכתה למנהיגים אשר השכילו להתאים את עצמם לרוח התקופה ובצורה זו לתמרן את עבודת העירייה לתפקיד שנועד לה כגוף מוניציפלי, ולא להופכה לבמה לוויכוחים פוליטיים. בשל כך נודעה עיריית חיפה בצביון פעולתה הייחודי על רקע גילויי מאורעות הסכסוך שניכרו בתפקודן של עיריות מעורבות אחרות.

בשלהי המנדט כללה ועדת העירייה עשרה נציגים: שלושה מוסלמים, שלושה נוצרים וארבעה יהודים. על אף 'מאורעות' 1948 לא חדלה העבודה המשותפת בעירייה, אם כי מעת לעת התגלו בקיעים אשר העיבו על מערכת היחסים בין הצדדים. נוכח עויבת הערבים והחשש מהתפוררות הממסד המוניציפלי, פעלו השלטונות הבריטיים למען מינוי חברים חדשים במקום אלה שעזבו את מקומם בוועדת העירייה. פועלם של הבריטים לא נבע מתוך רצון להניע מחדש הגמוניה משותפת, אלא מתוך כוונה להעביר לידי העירייה את סמכויות מושל המחוז לקראת הפינוי שהסתמן באופק.

בעקבות השינוי שחל במעמדה של העיר, באפריל 1948, נדרשה המנהיגות המקומית לשאלת עיצוב דמותה של העירייה והגדרת תפקידיה, שכן עקב התמורה במצב הפוליטי ניכרה המגמה לבטל את המוסדות השונים שהתאפיינו בגוון מוניציפלי, כדוגמת ועד הקהילה, ועדת המצב, וועד הדרכה-הכרמל. עד תום הנוכחות

84. סניף חיפה למשרד המיעוטים, תזכיר מס' 9, 'סקירה על מצב המיעוטים ודרישותיהם' מ-27 באוקטובר 1948, ג"מ 49/1320/11.

הבריטית הסתמן חוסר בהירות באשר להמשך דרכה של העירייה. השלטון הבריטי הצהיר כי אין בכוונתו להתערב בניהול העיר כל עוד יתנהלו העניינים כסדרם. למרות קביעה זו, הועלה החשש מפני אפשרות של מינוי חברים נוספים לוועדת העיריה – ערבים או אנגלים.⁸⁵ לקראת סוף אפריל קיבלה ועדת המצב מספר החלטות בנוגע לעירייה. באופן כללי נקבע כי על הנציגים היהודים בעירייה לנהל את העניינים ולנהוג בהתאם להוראות שיתקבלו ממנהלת העם, במקביל לחיזוק הכוח היהודי בעיריה.⁸⁶

לקראת אוגוסט 1948 הסתמנה בקרב הגורמים הציבוריים בחיפה נטייה לחדש את פני ועדת העירייה, וזאת משום שלא ניתן היה בעת הזאת – מפאת אילוצי המלחמה – לארגן בחירות לכינונה של מועצת העיריה. חידוש ועדת העירייה נועד לחזק אותה ולתת לה את היכולת והאפשרות למלא את התפקידים החדשים שהוטלו עליה לאחר עזיבת הבריטים. בתום דיונים ממושכים הוחלט להעמיד את ועדת העירייה על 21 חברים, כלומר 20 צירים באי-כוח הגורמים הציבוריים בעיר, נוסף לשבתי לוי כראש העיריה.

מקומם של הערבים בהרכב זה לא היה ברור. יעקב שמעוני, שכיהן אז בתפקיד מנהל מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ, ביקש למנות נציגות ערבית כלשהי, או לחלופין לאשר את חברי העירייה שכיהנו עד כה, לאחר שקיבל גיבוי לצעדו זה ממשו שרתוק (שרת), שר החוץ. התערבותו של שמעוני נבעה מידיעה שהתפרסמה בעיתונות, שלפיה כבר הורכבה בחיפה ועדת עירייה חדשה בת 21 חברים, בלי שהוזכר מינוי חברים ערבים.⁸⁷ כתגובה לכך ביקש משרד המיעוטים ממשו יתח לבדוק, אם תיתכן האפשרות למנות שלושה נציגים ערבים בהרכב שנקבע לוועדת העירייה.⁸⁸ יתח בתשובתו גרס כי לערבים, על פי מספרם, מגיע נציג אחד, אולם לאחר ששר הפנים החליט להרחיב את ועדת העירייה לכדי 25 חברים, הועלתה אפשרות, כדבריו, להקצות לערבים שלושה או ארבעה מקומות בוועדה המורחבת, שאחד מהם יכהן כסגן יושב ראש.⁸⁹

הפעילות סביב חידוש ועדת העירייה עוררה תכונה רבה בין נציגי האוכלוסייה הערבית. ההתארגנות הפוליטית בקרב המיעוט הערבי בחיפה הייתה למעשה משותקת עד סוף יוני 1948. בראשית יוני התארגנה 'האגודה לשחרור לאומי', וכחודש לאחר מכן הוקם 'קונגרס הפועלים הערבים'. בראש האגודה עמדו תופיק טובי, בולוס פרח ואמיל חביבי, והיא כללה כ-250 עד 300 חברים, ברובם צעירים ומשכילים.⁹⁰

85. מכתב מוועדת בתי המשפט בחיפה לפנחס רוזנבליט (רוזן) מ-29 באפריל 1948, ג"מ 41/121/445.

86. לעיל, הערה 45.

87. מכתב מיעקב שמעוני למשרד המיעוטים מ-31 באוגוסט 1948, ג"מ 49/1321/16.

88. מכתב מגד מכנס למשרד המיעוטים בחיפה מ-7 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1321/16.

89. מכתב ממשו יתח לגד מכנס מ-9 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1321/16.

90. מטה מחוז חיפה, מודיעין, 'מצב ערביי חיפה', 23 בספטמבר 1948, א"צ.

האידיאולוגיה התבססה על טוהרת הקומוניזם, ואין זה מקרה כי הנסיונות הראשונים להקמת מפלגות ערביות לאחר קום המדינה התרכזו בחיפה ובגליל.⁹¹ ה'קונגרס' (נצר של 'הליגה לשחרור לאומי') ריכז את פעילותו בקרב הפועלים ובראשו עמד עיסאם עבאסי. ב-24 ביולי פרסמה האגודה כרוז בעניין ייצוג האוכלוסייה הערבית בוועדת העירייה. בעיקרו של דבר דרשה האגודה לאפשר לוועד הערבי הזמני, כגוף המייצג את התושבים הערבים, לבחור באופן עצמאי את נציגיו לוועדת העירייה.⁹²

הוועד הערבי הזמני התייחס לסוגיה זו בתזכיר מפורט ששלח לשר הפנים. נטען כי שני הנציגים שהוקצו לאוכלוסייה הערבית לא שיקפו נאמנה את גודלה, שכן לפי דעת הוועד, צריך היה לכלול בסיכום הכללי גם את התושבים הנעדרים, שהותירו בעיר רכוש רב.⁹³ ברם ב-15 בספטמבר קבע שר הפנים את מספר חברי ועדת העירייה לכדי 23 יהודים ושני ערבים: טאהר קרמאן ושחאדה שלח. קביעה זו עוררה מורת רוח בעיקר בקרב הפועלים הערבים, שסבורים היו כי תינתן להם נציגות, במיוחד לאחר שהוועד הערבי הזמני החליט במועד זה לצרף לשורותיו שניים מנציגי ארגוני הפועלים: האחד מ'ברית פועלי ארץ-ישראל' והשני מ'קונגרס הפועלים הערבים'. עם צירוף זה קמה נציגות חזקה של הפועלים בוועד, וזה הרגיש מקופח לאחר שלא יוצג בעירייה.

קביעתו של שר הפנים בעניין מינוי שני נציגים ערבים בלבד הובהרה כצודקת בהתחשב בגודלה היחסי של האוכלוסייה הערבית. יתרה מכך, דוד הכהן ויוסף ארדשטיין, חברי ועדת העירייה, סברו כי דווקא על פי היחס המספרי הגיע לערבים רק מקום אחד, ולכן כל הטענות כנגד מינוי שני חברים נותרו, לדעתם, חסרות בסיס מוצדק.⁹⁴ שבתאי לוי נטה לעמדה יותר פשרנית וצידד במינוי חבר נוסף מטעם השמאל. שטרית גרס הרחבה נוספת, ובנושא זה הביע את עמדתו במכתב ששלח לשר הפנים:

... אני מניח מראש כי שני חברים ערבים במועצה העירונית של חיפה כיום הוא מתאים ואולי הוא למעלה מהשעור המגיע להם ... אלא שמאידך גיסא הדיעה הכללית של הישוב היהודי בחיפה כיום היא שיש להעלות את מספרם ל-4, אשר אחד מהם יהא מטעם ברית פועלי ארץ ישראל והשני מטעם הליגה לשחרור לאומי, ועד כמה שידוע לי סומכת הסתדרות הפועלים בחיפה את ידי בענין זה. הטעם לכך - שכבת הפועלים בחיפה היא כיום גדולה יותר מהשכבה הבינונית והעשירה. אין יסוד לשלול את ייצוג מעמד הפועלים, כשם

91. על הנוצרים ופעילותם הפוליטית מאז קום המדינה ראה: דפנה צמחוני, 'המערך הפוליטי של הנוצרים בישראל', המזרח החדש, לב (1989), עמ' 147, 149.

92. כרוז מטעם 'האגודה לשחרור לאומי', סניף חיפה, מ-24 ביולי 1948 (הכרוז ניתן לי באדיבותו של תופיק טובי).

93. תזכיר מהוועד הערבי הזמני לשר הפנים מ-11 בספטמבר 1948, ג"מ 49/309/60.

94. מכתב ממשה יתח לשר המיעוטים מ-26 בספטמבר 1948, ג"מ 49/209/60.

פועלם של המוסדות בחיפה לשילוב המיעוט הערבי

שאינן יסוד לשלול משני החברים הערבים שנשארו מתקופת המנדט בתוקף מינוי את חברותם, כשם שנעשה לגבי 4 החברים היהודים...⁹⁵

גישתו של שטרית חוזקה על ידי מכתב נוסף שנשלח לשר הפנים מהמחלקה המוניציפלית של ההסתדרות:

... אמנם מבחינה חוקית נתונה ההכרעה בידי שר הפנים לקבוע את הרכבה של ועדה עירונית ממונה כראות עיניו, אך מבחינה ציבורית אין זה מתקבל על הדעת ששר הפנים יסטה במקרה כזה מהצעה שזכתה לתמיכת הרוב המכריע של הציבור הנוגע בדבר ושאינן בה משום קיפוח המיעוט... מינוי כזה יש לעשותו בהתאמה מקסימלית עם רצונו של הציבור המקומי, המתבטא בדעת הרוב, ולא בניגוד לו... כן טענה בפנינו מועצת פועלי חיפה ששני החברים הערבים שנשארו בעיריה אינם מיצגים את האוכלוסיה הערבית שנותרה בעיר, שהיא ברובה נוצרית ואנשי עבודה, ומכיוון שלא נוח להסיר את החברים הנוכחים מכהונתם ולהחליפם באחרים, אנו תומכים בהצעת אנשי חיפה להוסיף עוד שני חברים ערבים מהחוגים הבלתי מיוצגים בעיריה. גם אם יש מקום לטענה שלפי מספרם היחסי בעיר לא מגיע לתושבים הערבים יותר מ־2 לעומת 21 חברים יהודים. נראה לנו שמטעמים מעשיים ומדיניים כאחד רצוי לנהוג בענין זה לפנים משורת הדין.⁹⁶

נראה כי הפרשה הגיעה לידי סיומה, אולם ככל הנראה משרד החוץ לא צידד בגישתו של שר המיעוטים, ושמעוני דאג ליידע את שטרית כי יש להסתפק בשני צירים ערבים בלבד.⁹⁷ כך או כך, עמדתו של שמעוני הכריעה, וכאשר התכנסה ועדת העירייה הזמנית ב־19 באוקטובר 1948, היא כללה בהרכבה את טאהר קרמאן ושחאדה שלח. ועדה זו כיהנה עד 17 בדצמבר 1950.

כאמור, הוועדה נבחרה לכהונה ארעית בלבד. ב־14 בנובמבר 1950 התקיימו בפעם הראשונה במדינת ישראל בחירות לרשויות המקומיות. בחירות אלו, בניגוד לבחירות שהיו ב־1927 וב־1934, הושתתו על בחירתם של נציגי רשימות מפלגתיות. מערכת הבחירות הקרבה עוררה סימני שאלה מדאיגים בנוגע להיבחרם של צירים ערבים למועצת העירייה. הסתמן חשש סביר, כי לאור מספר בעלי זכות הבחירה הערבים, לא יעבור הציר הערבי המיועד את אחוז החסימה.⁹⁸ ב־21 בספטמבר התכנסו ראשי

95. מכתב משר המיעוטים לשר הפנים מ־26 בספטמבר 1948, ג"מ 49/309/60; בנוגע לתמיכת נציגי המפלגות בהרחבת הנציגות הערבית ראה: דבר, 27 בספטמבר 1948.

96. ראה מכתב מהמחלקה המוניציפלית לשר הפנים מ־28 בספטמבר 1948, אה"ע IV/250/27/5/189.

97. מכתב מיעקב שמעוני לשר המיעוטים מ־7 באוקטובר 1948, ג"מ 49/309/60.

98. מכתב משלמה אלפיה (מזכיר סניף 'ברית פועלי ארץ-ישראל' בחיפה) לאליהו אגסי (מנהל המחלקה הערבית בהסתדרות) מ־27 ביולי 1950. זכות הבחירה הכללית ניתנה ל־75,000 איש, מתוכם 2,700 תושבים ערבים. על פי החישוב, נדרש לכל ציר בין 2,800 ל־3,000 קולות כדי לעבור את אחוז החסימה, בהתאם לחלוקת הקולות בין 21 צירים.

הציבור הערבי בחיפה, כדי להציג דרך ברורה בשאלת הבחירות למועצת העירייה. ראשי הגופים והעדות קיבלו על עצמם להתייצב מאוחדים, מתוך כוונה לשמור על ענייני הערבים ושאר המיעוטים, ובמהרה התבטא האיחוד בהקמת גוף פעולה משותף לערבים ולשאר המיעוטים, שנקרא 'ועדת הערבים והמיעוטים'. בהצגת דרכה הצהירה הוועדה על שיתוף פעולה עם כל הגופים היהודיים בעניין קידום העיר ובנייתה.⁹⁹ דאגתם נבעה מתוך היותם מיעוט שלא היה בו כדי להעמיד נציגות ריאלית, ונימה זו בלטה בפנייתם לשר הפנים:

ההתענינות הרבה אשר נתעוררה בזמן האחרון בשאלת הבחירות לעיריות מצאה הד גם בחוגי הערבים ובין שאר המיעוטים מתושבי העיר חיפה ... מאוחדים במטרתם לשמור על ענייני הערבים ... דבר זה אינו פשוט בהתחשב עם מצבם הבלתי רגיל של הערבים ושאר המיעוטים אשר בא עקב ירידת מספרם בצורה שלא היה לה תקדים בהיסטוריה ... אין לנו ספק כי ממשלת ישראל מעונינת בזה שענייני הערבים ושאר המיעוטים יהיו מיוצגים בעיריות השונות באותה מידה שבה היא מעונינת כי ענייני היהודים לכל שכבותיהם השונות יהיו מיוצגים כדבעי ... אלא שמספר הערבים ושאר המיעוטים הגרים כיום בעיר הזאת, הינו כה קטן עד כי אינו מספיק אפילו במקרה של הצלחה גמורה להבטיח את יצוגם של אלה בצורה מתאימה ויעילה. על הממשלה להתחשב בזכויותיהם של בעלי הנכסים והאינטרסים הערבים ... שאינם נמצאים כיום בעיר ... ותמנה נוסף לנציגים אשר תבחרו, מספר נציגים מתאים מבין הערבים ובני המיעוטים בהתאם לענייני הערבים הנעדרים ממנה היום ...¹⁰⁰

למרות הסיכויים הקלושים, הורכבה רשימה ערבית (ללא הקומוניסטים), ואף נחתם הסכם בחירות בין סניף ההסתדרות בחיפה לרשימת הערבים והמיעוטים, כדי להבטיח אינטרסים הדדיים.¹⁰¹

ב־17 בנובמבר 1950 באה לידי סיומה הישיבה האחרונה של ועדת העירייה הזמנית. במלים נרגשות ובנימה אופטימית ביקש שבתי לוי להודות לחברי הוועדה על פעילותם המשותפת. במעמד זה נפרדו שני סגני היושב ראש – שחאדה שלח וטאהר קרמאן – כשהם נושאים דברים בזכות ההבנה ושיתוף הפעולה בין החברים.¹⁰² ב־28 בדצמבר 1950 התכנסה מועצת העירייה החדשה לישיבתה הראשונה. מן הסתם עם כינוס ישיבה זו הסתיים פרק בתולדות חייה המוניציפליים של חיפה. בנאום הפתיחה לא שכח שבתי לוי לציין בדבריו את השינוי שחל בהרכב מועצת העירייה:

99. מכתב מוועדת הערבים והמיעוטים לשר הפנים מנובמבר 1950, אה"ע VI/250/27/5.

100. שם.

101. מוסף ל'הסכם הבחירות' מנובמבר 1950, אה"ע IV/250/27/5/192.

102. פרוטוקול ישיבת ועדת העירייה מ־17 בנובמבר 1950, אא"ח 8/116.

... עובדה מצערת היא שכתוצאה מהבחירות לעיריית חיפה לא נבחר אף נציג ערבי אחד, אך בטוחני שחברי מועצת העיריה יהיו כולם חדורי הכרה ורצון טוב לשמירה על האינטרסים של המיעוטים בעירנו וכבעבר ימשיכו את המסורת הנאה של עיריית חיפה בשטח זה...¹⁰³

ואמנם, כבר בנובמבר 1950 קיבלה העירייה החלטה למנות את שחאדה שלח לתפקיד יועץ לענייני ערבים, מעין פיצוי על שלא נבחר מחדש למועצת העירייה.¹⁰⁴ ועדת הערבים והמיעוטים קיבלה החלטה זו בקורת רוח, וזמן קצר לאחר מכן דאגה להציג בפני ראש העיר את מועמדיה לתפקידים השונים בוועדות העירייה.¹⁰⁵

תשתית לחינוך

בשלהי תקופת המנדט נמצאה מערכת החינוך הערבית בחיפה בהתפתחות מתמדת. מרבית התלמידים למדו בבתי הספר הממשלתיים, אולם בדרך כלל העדיפו ההורים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר העדתיים, שהתאפיינו ברמת החינוך והלימוד הגבוהה שהונהגה בהם. רוב בתי הספר העדתיים השתייכו לקהילה הנוצרית, שהחזיקה כ־21 בתי ספר, לעומת כעשרה בתי ספר מוסלמיים. מספר התלמידים שלמדו במוסדות חינוך נוצריים היה גבוה יותר ממספר התלמידים שלמדו במוסדות חינוך מוסלמיים, דבר אשר היה בו כדי להעיד על החשיבות שתפסו מוסדות החינוך בקרב העדה הנוצרית.¹⁰⁶

עיריית חיפה ייחסה חשיבות רבה לפיתוח מערכת החינוך בקרב החברה הערבית. פעולותיה התבטאו בעיקר במתן כספים לשם בניית בתי ספר; מעורבות בתוכניות הלימודים; מתן מענקים כספיים לבתי ספר נוצריים ומוסלמיים; ואילו ראשי העדות נהגו להציג תוכניות לפיתוח החינוך הערבי בפני ועדה שהוקמה במיוחד לצורך מטרה זו במסגרת פעילות העירייה.¹⁰⁷ מאז החלה העירייה לגבות מס חינוך כללי (1943–1944), ניכרה מעורבותה בהוצאות שהשקיעה במפעלי החינוך היהודי והערבי בעיר. לצורך פעולה זו אף נוסדה ב־1943 קרן חינוך יהודית-ערבית.

התמורות שעשויות היו להתרחש במערכת החינוך הערבית נדונו בהרחבה כבר בשלהי 1947. נושאים כמו הכשרת מורים ערבים (לאחר שהיה ברור כי בשטח המדינה לא יימצא אף סמינר ערבי אחד); הנהגת לימוד השפה העברית בבתי ספר ערביים;

103. פרוטוקול נאום ראש העירייה בישיבה החגיגית של מועצת העירייה החדשה מ־28 בדצמבר 1950, ג"מ 43/1600/2.

104. עיריית חיפה, החלטת מועצה מס' 55 מ־26 בנובמבר 1950, אע"ח 4/1/266.

105. מכתב מוועדת הערבים והמיעוטים לשבתי לוי מ־16 בינואר 1950, אא"ח 1/6.

106. נתונים מספריים על חלוקת התלמידים בין בתי הספר השונים ראה: דין וחשבון של מחלקת הסטטיסטיקה הממשלתית על החינוך לשנים 1944–1945, ג"מ 94/116/254.

107. עיריית חיפה, ההנהלה הכללית, 'הדין וחשבון השנתי השלושה עשר, 1946–1947', עמ' 31.

עדכון ספרי הלימוד שנמצאו כבלתי מתאימים מן ההיבט המקצועי, כדוגמת הספרים שנרכשו במצרים, סוריה ועיראק; וטיפול במשכורות המורים – היו חלק ממגוון היבטים שהועלו במסגרת הרמה הארצית.¹⁰⁸ ברמה המקומית ראתה הוועדה לענייני הערבים בשיקום החינוך תהליך חשוב בפני עצמו, ואף המליצה להוציא עיתון, אולם עד יוני 1948 לא ניכרה פעילותה בתחום זה, למעט האישור הזמני שניתן על ידי רחבעם עמיר להפעלת בתי הספר בוואדי ניסנס ובוואדי סליב.

עם היווסדו של משרד המיעוטים, הוקמה ב־20 ביוני 1948 מחלקה מיוחדת, אשר קיבלה על עצמה לטפל בענייני חינוך, תרבות והסברה בקרב המיעוטים. סניף חיפה החל לרכז נתונים עדכניים כדי לפתוח בית ספר לילדים הערבים.¹⁰⁹ בד בבד יצאו עסקני מחלקת החינוך לסיוורים לימודיים, מתוך רצון לחקור את התנאים בשטח. ב־27 ביולי התקיים דיון ראשון בו נועדו נציגי מחלקת החינוך עם משה יתת. הוא דיווח לנוכחים על פתיחת שני מוסדות לקליטת תלמידים באמצעות יוזמה שנרקמה בקרב נזירים שהתגוררו סמוך לוואדי ניסנס.¹¹⁰ עיקר הדיון יוחד לשאלת מימון החינוך. כ־1000 לא"י נמצאו ברשות תקציב העירייה לצורך החינוך הערבי, והנתונים הורו על הימצאותם של 400–500 ילדים וילדות בגיל בית הספר. ככל הנראה, התקציב הנזכר אפשר לפתוח בית ספר אחד, עם 250 תלמידים בלבד.¹¹¹ לקראת תום הפגישה הוחלט להמשיך את הדיון בביתו של ויקטור ח'יאט.

באותו יום, בשעות הערב, הציג אברהם כלפון את החברים הערבים בפני נציגי מחלקת החינוך: נור אל־דין אל־עבאסי, שכיהן כסגן מפקח על החינוך במחוז הצפון בזמן המנדט, ג'יריס ח'ורי, בולוס פרח, עיסאם עבאסי (בנו של נור אל־דין) וויקטור ח'יאט. תחילה נסקרה הפעילות בשני בתי הספר שפעלו בחסות המיסיון. הראשון שכן ברחוב אלגבי וכלל מספר כיתות עממיות ושתי כיתות תיכוניות, ובו למדו לרוב תלמידים להורים חסרי אמצעים, פטורים משכר לימוד. השני, בית הספר של נזירות נצרת, מוסד שנחשב לטוב שבבתי ספר לבנות בתקופת המנדט, כלל בית ספר עממי ותיכוני שלם. כ־440 תלמידים ותלמידות נמצאו בחיפה, בכללם אלה שהמשיכו ללמוד בשני המוסדות שצוינו לעיל. ח'יאט הסכים שיש לערוך רישום ולבדוק כמה תלמידים מתוך סך־הכל לא המשיכו בלימודיהם. בנושא זה לא היו עוררין. החשש, כצפוי, הועלה בנוגע לקו המדינה כלפי החינוך הערבי:

בולוס פרח: ברצוננו לדעת מהו קו המדינה ביחס לחינוך ... אנו רוצים חינוך על חשבון הממשלה. אם תהיה התוכנית כבתקופת המנדט שמטרתה היה לדאוג לפקידות ממשלתית נתנגד לה בכל כוחנו ... אנו מבקשים לפתוח את שערי בית הספר בהקדם.

108. פרוטוקול סיכום הפגישה בן ד"ר הנדל לראובן זסלני (שילוח) מ־28 בנובמבר 1947, ג"מ 41/116/254.

109. מכתב ממשלה יתח למשרד המיעוטים מ־7 ביולי 1948, ג"מ 49/309/31.

110. פרוטוקול סיור ועדת החינוך בחיפה מ־27 ביולי 1948, ארכיון השומר־הצעיר (10.95.39(1) [להלן: אש"צ].

111. שם.

[יהודה] בורלא [הסופר] - ... בשעה זו אין תשובה בפנינו ביחס לקו. אם לא דנו בנקודה, הרי אשם בזה המצב ... אולם אני אומר בודאות גמורה כי באופן עקרוני כל מה שיעשה למען בית הספר העברי יעשה למען בית הספר הערבי.

עיסאם עבאסי: ... החינוך צריך להיות שווה לכל נפש בלי הבדל דת או גזע ...¹¹²

למחרת המליץ כלפון בפני נציגי ועדת החינוך לפתוח שני בתי ספר, האחד לבנים והשני לבנות, וכן להקים מחדש ועד־חינוך ערבי, במתכונת שהייתה נהוגה בזמן המנדט. בינתיים, באוגוסט 1948, לאחר שהותוו הקווים הבסיסיים בעיצוב דמות החינוך הערבי, הוקמה 'ועדה לחינוך הערבי' על ידי מיזוג בין מחלקת החינוך למשרד המיעוטים, היות שהממשלה החליטה למסור למחלקת החינוך את הטיפול בסוגיה זו, שהייתה נתונה עד כה בידי משרד המיעוטים. ואמנם, לאחר שמונה מחדש ועד־חינוך ערבי, שבו נכללו שחאדה שלח, ג'יריס ח'ורי, טאהר קרמאן ונור אל־דין אל־עבאסי, המליצה העירייה לפתוח שני בתי ספר לקראת שנת הלימודים הקרבה.¹¹³

יהודה בלום, שמונה כמפקח על החינוך הערבי במדינה, קבע, לאחר שנועד עם הוועד הערבי הזמני וראשי העירייה, את פתיחת שני בתי הספר ל־15 בספטמבר 1948. על דעת הוועד הערבי הוחלט להנהיג את לימוד השפה העברית החל משנת הלימודים הרביעית, וכן הוחלט לפטור משכר לימוד תלמידים להורים חסרי אמצעים.¹¹⁴ יחד עם זאת דרש הוועד הערבי הזמני להכיר בשפה הערבית בתור אחת השפות הרשמיות (כפי שהיה בתקופת המנדט), כדי להקל על האוכלוסייה הערבית. משה יתח צידד בכך, ולקראת סוף 1948 החל משרדו לפנות אל הערבים בשפתם, תהליך שעדיין לא אומץ על ידי כלל המוסדות הממשלתיים.¹¹⁵

שני בניינים הסמוכים זה לזה ליד ואדי ניסנס נמצאו כמתאימים, והוצעו לשמש כבתי ספר, בשאיפה למקם את הלימודים כמה שיותר קרוב למגורי התלמידים. ברם מסתבר כי בניינים אלה נדרשו לרשויות הביטחון, ובלית ברירה צריך היה לאתר מבנה מתאים אחר. במקביל פעל הוועד הערבי כדי לגייס מורים ומורות. רשימת המתאימים הועברה לידי רשויות המודיעין, על מנת לאשר אותה באופן סופי. בו בזמן נמשך החיפוש אחר מבנה מתאים, לאחר שהוחלט לפתוח בית ספר אחד, היות שהתברר כי נרשמו כ־300 תלמידים בלבד, ואילו השאר פנו לבתי ספר נוצריים. הזמן דחק, וברוח זו התבטא שטרית בדברים שכתב לשר הביטחון:

112. שם.

113. פרוטוקול ישיבת ועדת העירייה מ־23 באוגוסט 1948, אע"ח 13/8.

114. משרד המיעוטים, סניף חיפה, תזכיר מס' 7, 'מבעיות האוכלוסייה הערבית בחיפה', מ־9 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1320/11. בחודשים הראשונים הונהג לימוד השפה העברית בבתי הספר בחיפה וביפו בלבד.

115. מכתב מהוועד הערבי הזמני למשה יתח מ־28 ביולי 1948, ג"מ 49/1321/15; 'סקירת פעולות סניף משרד המיעוטים בחיפה' מ־17 בנובמבר 1948, ג"מ 49/1320/11.

... בית הספר מוכרח להמצא במקום בו מרוכזים הערבים, בנינים אחרים אין שם, ולא נוכל לבחור בית במקום אחר כי התלמידים אינם יכולים לצאת מאזורם לאזורי היהודים ואם לא נפתח את בית הספר כפי הבטחותינו כמה פעמים ב־15 בספטמבר יעשה הדבר רושם קשה מאד על האוכלוסיה הערבית ...¹¹⁶

ב־22 בספטמבר נפתח בית הספר בבניין שיועד לו מלכתחילה, לאור החלטה כי התקציב יחולק שווה בשווה בין העירייה לממשלה. אמנם, ביום הראשון התייצבו 30 תלמידים בלבד, אך כעבור שבוע גדל מספרם לכדי 110, ומדי יום נוספו אחרים. במאוס 1949 למדו בבית הספר 275 תלמידים; ביולי גדל מספרם לכדי 340 (מתוכם כ־100 ילדים בגיל הגן), ובדצמבר 1949 למדו בבית הספר 359 תלמידים בתשע כיתות, נוסף ל־85 ילדים שהשתייכו לשתי כיתות גן.¹¹⁷ הכיתות הנמוכות היו משותפות לבנים ולבנות, לעומת הכיתות הגבוהות שהיו נפרדות (גרעין לשני בתי ספר נפרדים). בסך הכל יכלו כיתות אלה לקלוט את רובם הגדול של כ־600 ילדים וילדות בגיל בית הספר שנמצאו אז בחיפה.¹¹⁸

הכשרת מורים חדשים, תכנון תוכניות לימוד והכנת ספרות מתאימה היו לנושאים הדוחקים שהועלו על ידי ועד החינוך הערבי המקומי. בינואר 1949 החלו הרשויות להכין תוכניות לימודים לבתי הספר הערביים. נקבעה ועדה מיוחדת כדי לאשר ספרי לימוד ולדון בחיבור ספרים חדשים. תוכנית זו אמורה הייתה להיות חדורה בגישה פדגוגית מודרנית, המותאמת לרוח ערביי הארץ ולרמת החינוך העברי המקביל גם יחד. תוכנית ראשונית להקמת בית ספר תיכון בחיפה נדונה בתחילת יולי 1949. שמונה תלמידים בלבד למדו באותה עת בכיתות התיכוניות, ובשל כך לא הסתמנה החלטה מידית בנדון.¹¹⁹ בית הספר התיכון אמור היה לשרת את תלמידי חיפה וסביבתה, שכן סניף משרד המיעוטים טיפל גם בבתי הספר בכפרים שהיו תחת אחריותו. יהושע פלמון, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, תמך בהקמת בית ספר תיכון, מתוך מגמה שזה ישמש מוסד שמתוכו ניתן יהיה לבחור מועמדים ראויים לסמינר למורים ערבים.¹²⁰ מעטים היו המורים שנמצאו מתאימים ללמד בבתי הספר, כמצב כלל־ארצי, ומינויים לתפקידם היה זמני בלבד, היינו עד גמר שנת הלימודים.¹²¹ על פי דיווחו של חסן פרחאט, מנהל בית הספר הערבי בחיפה, השפיע המחסור

116. מכתב משטרית לשר הביטחון מ־6 בספטמבר 1948, ג"מ 49/1318/12.

117. דין וחשבון על פתיחת בתי ספר לערבים מ־5 לאוקטובר 1948, ג"מ 49/310/61; פרוטוקול ישיבת ועד החינוך הערבי המקומי מ־21 בדצמבר 1949, אע"ח 4/100.

118. לעיל, הערה 84.

119. פרוטוקול ישיבת ועד החינוך הערבי המקומי מ־1 ביולי 1949, אע"ח 4/100.

120. מכתב מיהושע פלמון לדוד הכהן מ־25 באוגוסט 1949, אע"ח 4/100.

121. סקירת מחלקת החנוך, 'החינוך הערבי', יולי-אוגוסט 1949, אש"צ (3) 10.95.12; דין וחשבון מחלקת החינוך לשנת 1949, אע"ח 4/100; מ' אסף, 'תהליך השתלבותם של הערבים במדינת ישראל', המזרח החדש, א (1949-1950), עמ' 6.

במורים על ביצוע תוכנית הלימודים כפי שנקבעה מראש. כך, למשל, נמצאו בבית הספר כ־165 תלמידים מוסלמים, ורק מורה מוסלמי אחד הועסק בו, היות שלא ניתן היה להשיג מורים מוסלמים.¹²²

מעבר לקשיים במערכת הלימודים הונהג בבית הספר טיפול הומניטרי. עשרות ילדים זכו לטיפול רפואי, ולמעלה ממחציתם קיבלו ארוחת צהריים בבית הספר. אספקת ציוד לימודי לתלמידים סודרה בדומה למתכונת שהייתה נהוגה בבתי הספר היהודיים, ותלמידים להורים חסרי אמצעים לא חויבו לשלם מס הרשמה.¹²³ חידושים כמו הוראת חינוך גופני, הוראת מלאכה וחקלאות הפכו לחלק מתוכנית הלימודים. לראשונה למדו תלמידים ערבים עם תלמידים יהודים במסגרת בית ספר מקצועי. ניסיון זה היה בבחינת ניצן ראשון, שבו תמך ג'יריס ח'ורי כאשר טען בפני שר החינוך, כי אין להפריד בין בתי ספר יהודיים לערביים.¹²⁴ על פי הצעתו של כלפון ובתמיכת החברים הערבים הוחלט לקיים בבית הספר אסיפות הורים וימי הורים, בדומה לסדר שהונהג בבתי הספר היהודיים.

בנוסף לתמיכת העירייה באחזקת בית הספר נרתמה זו כדי לעזור גם למוסדות חינוך אחרים, בעיקר לבתי ספר כנסייתיים. אלה נהנו מהקצבות מיוחדות שהועידה לכך העירייה.¹²⁵ גם העדות הנוצריות, כמו היוונית-אורתודוקסית והפרוטסטנטית, תמכו לא רק במוסדות העדה, אלא גם פעלו לטובת ילדי בית הספר העירוני, למשל על ידי חלוקת בגדים לנצרכים. לימים החליטה מועצת העיריה להרחיב את ועד החינוך הערבי לכדי עשרה חברים ולהעניק לו עד כמה שניתן אוטונומיה בניהול החינוך הערבי.¹²⁶

סיכום

המצב שהתהווה בחיפה לאחר 22 באפריל 1948 חייב את מוסדות השלטון המקומי להיערכות מקיפה באשר לנקיטת אופי המדיניות כלפי המיעוט הערבי שנותר בעיר. מכלל הערים המעורבות בלטה חיפה במרקם דמוגרפי ייחודי, שנתן אותותיו בעיצוב מערכת דפוסים בעלי גוון מקומי בין רוב ומיעוט. בחלוקה כרונולוגית ניתן לציין בבירור שלושה שלבים שאפיינו את ראשית פועלם של המוסדות ביצירת ניצני תשתית לקליטת האוכלוסייה הערבית: 'ההגנה' סימלה את השלב הראשון, עד מאי 1948; הוועדה לענייני הערבים סימלה את השלב השני, עד יולי 1948; וסניף משרד המיעוטים ביטא בפועל את השלב השלישי – עד יוני 1949. המעבר החד מדרך

122. לעיל, הערה 117.

123. לעיל, הערה 119.

124. לעיל, הערה 117, פרוטוקול.

125. שם; מכתב מאבא חושי לג'ורג' חכים מ־5 בדצמבר 1951, אע"ח 4/260; מכתב מנור אל־דין אל־עבאסי לראש העיר מ־18 בדצמבר 1953, אא"ח 6/102.

126. פרוטוקול ישיבת מועצת העירייה מ־19 בפברואר 1951, אא"ח 8/116.

של מאבק ליצירת תנאים לדו־קיום על רקע מלחמת 1948 התנהל בחיפה כהליך המנותק משהו מסביבתו, בעיקר עקב הזיקה שנוצרה בין שתי הקהילות מחד גיסא, וגישתם של המוסדות מאידך גיסא.

האוכלוסייה הערבית נותרה כחברה קטנה בתוך עיר יהודית. על אף המשבר שניחת עליה, המיעוט הערבי בחיפה ראה את עצמו מלכתחילה כמי שרוצה לבנות את ביתו מחדש לא מתוך ניכור, אלא מעצם היותו שותף להוויה העירונית בכללותה. התאוששותו עשויה הייתה לנבוע מפעולתם של השלטונות, אך גם מתוכו. הזיקה בין השניים היא השילוב שנוצר בין הישן לחדש. הבסיס להתאוששותה של האוכלוסייה הערבית היה מעורער לחלוטין במצב שנוצר בתוכה, אך כלפי חוץ נותרה מסגרת השיתוף בין ערבים ליהודים כראי למערכת שלא נפגעה, ובדיעבד התחזקה. על רקע זה נבנתה החברה הערבית, כתוצר של יחסי גומלין בין יוזמה פנימית לאילוצי מוסדות השלטון הישראלי.

לנוכח הסכנות מבית ומבחוץ נדרש השלטון הצבאי ליצירת תוכנית מוגדרת ביחסו למיעוט הערבי. עוד בטרם פלשו מדינות ערב לישראל הותוו תוכניות ראשונות לשילובה של האוכלוסייה הערבית במערך העירוני. שיקולי הביטחון הכתיבו את הבסיס לכל תוכנית, וכך גם הצטיירו המהלכים בשטח. אך דווקא מצב זה יצר רקע נוח לשיתוף פעולה, ובדיעבד האיץ את הקמתה של מנהיגות ערבית חדשה. הייתה זו מנהיגות שלא פעלה בניתוק מהתושבים הערבים, אלא למענם. כינון ייצוג למיעוט הערבי סימל יותר מכל את תחילתו של מעבר מפוליטיקה מסורתית לפסים ראשונים של פוליטיקה דמוקרטית. הפסיפס הייצוגי ביטא למעשה את השנויים הסוציו־דמוגרפיים שחלו בחברה הערבית. מגוון הגופים הפוליטיים והעדתיים שנוסדו במהרה הבליט את החשיבות שייחסה החברה הערבית לאיחוי מסגרות פנימיות, ויותר מכך, לייצוגה מול השלטונות. מאז הוגדרו גבולות אזור המגורים התרחב שיתוף הפעולה לכלל בעיותיו של המיעוט הערבי. דווקא התרכזותה של האוכלוסייה הערבית באזור ביניים בין העיר התחתית להדר־הכרמל חייבה את השלטונות למגע הדוק עם מצוקותיה, כמיעוט שנמצא בתוך החברה היהודית ולא בשוליה.

בעוד ראשי ההנהגה הארצית התלבטו באיזו דרך יש לנהוג באוכלוסייה הערבית, התגבשה בחיפה דעה מתונה יחסית, שיש לזקוף אותה בעיקר לעבר ההיסטורי של העיר, במובן היחסים ששררו בה בין יהודים לערבים. את הטון לכך ביטאה תחילה הוועדה לענייני הערבים, ואחר כך סניף משרד המיעוטים, שחתר להקל עד כמה שאפשר על דרך חיי היום־יום של המיעוט הערבי. לאור אי־הסדרים שנוצרו תחילה בין המערכת הצבאית למערכת האזרחית, וכן בשל פער התפיסות שרווח בין מקבלי ההחלטות בדרג הארצי לעומת זה המקומי, התגלו לא פעם בקיעים אשר העיבו, לפחות בשלבים הראשונים, על ייעול הטיפול באוכלוסייה הערבית. נכון הוא כי חיפה שימשה 'מודל' ליצירתם של מגוון דפוסים עירוניים בין רוב ומיעוט, בבחינת ניסיון של גופים שונים להציג את גישתם לאופן הטיפול במיעוט הערבי, ולא בכדי. בעיר זו נדרשו לראשונה קובעי המדיניות להחליט באופן ברור ועקבי, כיצד יטופל המיעוט הערבי בתוך עיר יהודית, סוגיה שהעסיקה רבות את רובדי ההנהגה ברמות השונות,

וזאת עקב המורכבות הרבה וההשלכות שיוחסו לקביעת המדיניות בכללותה. אין זה מקרה כי גישתן של הרשויות המקומיות לתהליך התאוששותה של החברה הערבית היה לרוב שונה, במובן החיובי, מזה שביקשו להנהיג ראשיה של המדינה. הצרכים המקומיים, כמו גם הקשרים ההיסטוריים, לא עמדו לנגד האחרונים כפי שהתייחסה אליהם ההנהגה המקומית. משום כך, השוני בין השניים טבע יותר מכל את חותמו בתוצאותיהם של התהליכים בהם שולבה האוכלוסייה הערבית. כך, למשל, ניכרה תופעה זו בתחום המוניציפלי. מנהיגות העירייה בצביונה המעורב תפקדה עד 1950 בלי שחל נתק כלשהו בין הנציגים הערבים ליהודים, מקרה אגב, שהיה ייחודי לחיפה, ובשל זאת גם ניכרו השלכות חיוביות לתפקיד שמילאה העירייה בפועלה לשיקום המיעוט הערבי, כדוגמת החשיבות שייחסה לקימום מערכת החינוך הערבית. גם לאחר שמועצת העירייה נותרה ללא נציגים ערבים, מונה שחאדה שלח לשמש יועץ לענייני ערבים במסגרת העירייה, מינוי שבהכרח ביטא כמיהה ליצירת רצף של שיתוף פעולה.

הסוגיות שנדונו במאמר זה משקפות טפח מיריעה רחבה יותר שלא מוצתה עד תומה במסגרת החיבור הנוכחי. התייחסות להיבטים נוספים עשויה להאיר תהליכים לא פחות משמעותיים, בהצגת פן זה או אחר, באיתור מאפייניה של מערכת יחסי הגומלין שהתהוותה בין השלטון הישראלי למיעוט הערבי בחיפה. מכל מקום, בהתייחסות לעובדות שהועלו עד כה, תיארונו תמונה ברורה למדי – ייחודית משהו – בראשונותיה, מהלכיה ותוצאותיה. דומה כי טיב היחסים שנרקמו בין הצדדים ביטא במידת מה במובן החיובי את השימור שחל בצביונה של העיר מן ההיבט הדמוגרפי. המושג 'עיר מעורבת' (The mixed city), שרווח בתקופה המנדטורית כשם לערים הגדולות בהן התגוררו יהודים לצד ערבים, לא נותר כמונח חסר תוכן לגבי חיפה. יתרה מכך, התערותו של המיעוט הערבי במרקם העירוני הואצה במהלך השנים, עד כי ברור היה שקהילה זו הצליחה לשמר את עצמה, על אף השבר שפקד אותה, טוב יותר יחסית להתפתחויות שחלו בקרב המיעוט הערבי שנותר בערים מעורבות אחרות. מן הסתם המאפיין ההיסטורי של חיפה, זה שביטא עיר נוחה ביחסיה בין ערבים ליהודים בזמן המנדט, לא נגדע בעטייה של מלחמת 1948, בעיקר, כך נדמה, בשל שילוב בין מורשת עירונית לפועלם של מוסדות המנהיגות המקומית.

‘ההלך – ברדתך לנגב זכור אותנו’

האנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של חטיבת גבעתי בחוליקאת:
מחקר בהנצחת מלחמת העצמאות

מעוז עזריהו

אנדרטת ‘האריה השואג’, של אברהם מלניקוב, שהוקמה בתל-חי ב-1934 לזכרם של יוסף טרומפלדור וחבריו, הייתה האנדרטה הציונית הייצוגית בתקופת המדינה שבדרך. על אנדרטה זו ועל המיתוס שהיא מייצגת חונך דור של נוער ארץ-ישראלי, שעבורו סמלה האנדרטה את המאבק ההרואי להגנה על המפעל הציוני. לאחר מלחמת העצמאות החל בישראל מפעל הנצחה רב-היקף, שבמסגרתו נבנו אנדרטות במספר רב ביישובים ובאתרי קרבות. האנדרטות שהוקמו לאחר מלחמת העצמאות סיפרו בנוף הישראלי את סיפור הלחימה והניצחון, ואת ההקרבה ההרואית שהייתה כרוכה בכך. מבחינה זאת הייתה הקמת האנדרטות חלק מתהליך התגבשותו של מיתוס המלחמה. האנדרטות יצרו מציאות סמלית חדשה בגיאוגרפיה הישראלית. כל אנדרטה ביטאה את הצורך של מקימיה להיות חלק מהסיפור הלאומי ההולך ונכתב בנוף. כולן ביטאו את ההסכמה הציונית בנוגע למשמעות המלחמה שליוותה את הולדת הריבונות העברית. אולם גם אם כל אנדרטה הייתה חלק מהמרקם המיתולוגי המתגבש וחלק ממפעל ההנצחה של מלחמת העצמאות, הרי נסיבות הקמתה ואופן תפקודה בנוף הזיכרון הלאומי של כל אחת מהאנדרטות היו שונים ממקרה למקרה.

כל אחת ממצבות הזיכרון הוקמה כדי לספר סיפור הרואי. אך מעבר לסיפור המידי שמספרת האנדרטה מסתתר תמיד סיפור נוסף, הוא סיפור הקמת האנדרטה ותפקודה בנוף הזיכרון. סיפור זה כולל את הצרכים השונים שהאנדרטה הייתה ביטוי להם, את האפשרויות השונות שנדונו בשלבי ההקמה וגם את האופן שבו משמשת האנדרטה להנחלת המיתוס ההרואי.

מאמר זה מוקדש לאנדרטה שהוקמה בחוליקאת לזכר הלוחמים והחללים של גדוד 54 של חטיבת גבעתי.¹ עם הקמת האנדרטה, עליה נחקקו שמות 126 חללי הגדוד

1. מאמר זה נכתב במסגרת פרויקט מחקר במימונה של הקרן הדו-לאומית הגרמנית-ישראלית.

שנפלו עד תום פעילותו המבצעית במלחמת העצמאות,² נקבע מקומו של הגדוד בטופוגרפיה של ההקרבה ההרואית של מלחמת העצמאות. האנדרטה בחוליקאת הייתה האנדרטה הגדודית הראשונה מסוגה בתולדות פרויקט ההנצחה. מבחינה זאת היוותה חידוש במפת ההנצחה האנדרטאית בישראל, שעד אז הוקדשה לסיפור ההקרבה ההרואית של יישוב, כמו האנדרטות היישוביות שהוקמו באותה התקופה, או לזה של חטיבה, כמו האנדרטה שנחנכה באפריל 1951 לזכר חללי חטיבת פלמ"ח-הראל בחלקה הצבאית של בית הקברות בקריית ענבים.³ האנדרטה בחוליקאת משמשת כאן מקרה-מבחן לבדיקת הדינמיקה של הנצחת הגבורה ההרואית בישראל באמצעות אנדרטה. ההתמקדות באנדרטה אחת ושיטת הניתוח ההיסטורי מאפשרות לעקוב מקרוב אחרי תהליך הקמת האנדרטה ואופן תפקודה כאלמנט של נוף הזיכרון הלאומי.

למרות חשיבותן של האנדרטות בתרבות הנצחת הנופלים בישראל, הרי רק לאחרונה הן הפכו להיות נושא למחקר אקדמי. להלן סקירה של ארבע עבודות מחקר שהופיעו בשנים האחרונות. בספרו דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון עוסק עמנואל סיון, בין השאר, בהיבטים שונים של הנצחת נופלי מלחמת העצמאות, במיוחד בספרי הזיכרון שהופיעו לאחר המלחמה. אולם סיון עוסק באנדרטות רק בשולי הדיון.⁴ עוז אלמוג התמקד בפרשנות של הסימבוליקה האופיינית לאנדרטות הישראליות. אולם הניתוח שהוא מציע אינו היסטורי, ואין בו התייחסות לתפקודן של האנדרטות בפרויקט ההנצחה.⁵ אסתר לוינגר בדקה, בספרה המוקדש לאנדרטות הנופלים בישראל, את יחסי הגומלין שבין ההיבט האידיאולוגי וההיבט האמנותי, אולם לא עסקה כלל בממד החברתי של תהליך הקמתה של אנדרטה ובאופן תפקודה בנוף הזיכרון לאחר הקמתה.⁶ במקום אחר בדקתי ובאופן היסטורי את הדינמיקה של פרויקט ההנצחה האנדרטאי של מלחמת העצמאות. בניתוח הבחנתי בין אנדרטות

המאמר מוקדש למר אברהם ברונשטיין, חייל צנוע במערכה לשימור מורשת הגבורה של גדוד 54 של גבעתי. תודתי נתונה לו על שאפשר לי לעיין בתיקים שברשותו, שבהם תיידן בקפידה את המסמכים הנוגעים לאנדרטת גדוד 54 בחוליקאת. כל המסמכים המצוטטים בהמשך, אלא אם מצוין אחרת, הם מהתיקים המצויים למשמרת אצל א' ברונשטיין. ברצוני גם להודות לד"ר מאיר פעיל על הערותיו והארותיו המועילות בנושאים הקשורים בהיסטוריה של גדוד 54.

2. בהתייחסויות השונות למפעל ההנצחה בחוליקאת נעשה, בצד השם 'אנדרטה', גם שימוש במונחים 'מצבת זיכרון', 'גלעד' ו'יד זיכרון'. אין בכך כדי לציין הבדלים עקרוניים. המדובר במונחים חלופיים בהתייחסות למבנה המוקם בנוף במטרה להנציח אירוע ו/או גיבורים.

3. על טקס חנוכת האנדרטה ראה: דבר, 4 באפריל 1951.

4. ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991.

5. ע' אלמוג, 'אנדרטאות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמילוגי', מגמות, 2 (34), ינואר 1992.

6. אסתר לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, תל-אביב 1993.

פרטיות (כלומר, לא-מוסדיות), יישוביות וממלכתיות, שהוקמו בתקופה שלאחר מלחמת העצמאות, או שהקמתן נדונה אז.⁷

מפנס לאנדרטה: הדרך מחולדה לחוליקאת

הדרך לאנדרטה בחוליקאת הובילה דרך חולדה, שם נערך ב-29 באפריל 1950 הכנס הראשון של ותיקי גדוד 54. כנס מסוג זה הוא מכשיר קונוונציונלי לגיבוש ולהפגנה של אחוות הלוחמים. הוא מספק אפשרות לפגישה שבמהלכה נרקמים ומתמצקים הזכרונות המשותפים. במהלך 1949 נהגו לוחמים ובני משפחות שכולות להפגש בטקסי זיכרון שנערכו בימי השנה לקרבות, בדרך כלל באתר הלחימה. תכלית טקסים אלה הייתה האזכרה לנופלים, והמפגש בין הלוחמים, ובינם לבין המשפחות השכולות, שיכול היה להוביל להיווצרות קשר ממושך, היה תוצר-לוואי בלבד. הכנס הראשון של הפלמ"ח, שנערך באמצע אוקטובר 1949 בתל-אביב, היה שונה מטקסי הזיכרון שנערכו באותה התקופה. היה זה כינוס של לוחמים ובני משפחותיהם, שנועד להיות הפגנה של רוח הפלמ"ח והכרזה כי פירוק הפלמ"ח לא מחק אותו מסדר היום הלאומי. הכנס עמד בצל המחאה של חברי הפלמ"ח על פירוקו, ומבחינה זאת המסר המרכזי שלו היה פוליטי (לאו דווקא מפלגתי): הפגנת מקומו של הפלמ"ח בסיפור הלאומי. הכנס של ותיקי גדוד 54 בחולדה לא כלל את המרכיב ה'פוליטי' שהיה לכנס הפלמ"ח. הוא נערך כשנה וחצי לאחר תום הקרבות שבהם השתתף הגדוד, ולאחר שרוב הלוחמים השתחררו משירות פעיל. תנאי הכרחי להצלחת כנס ותיקים מסוג זה הוא כמובן הנכונות של הוותיקים לחזור ולהיפגש זה עם זה ועם עברם וזכרונותיהם המשותפים. אולם תנאי נוסף הוא קיומו של 'גרעין קשה' של פעילים ושל יזמים המשקיעים מזמנם וממרצם כדי לארגן את האירוע ולהביא להצלחתו. הגרעין הקשה של הפעילים של גדוד 54 של חטיבת גבעתי כלל את יצחק דוידסון (דיבון), שהיה סמג"ד הגדוד,⁸ נחום קורנס, שהיה קצין התרבות הגדודי, ואברהם ברונשטיין, שהיה קצין הסעד הגדודי. היוזמה, אם כן, היתה של אלה ששימשו בתפקיד שאפשר להם ראייה כוללת של הגדוד, על לוחמיו ועל נופליו, ועל הרצף המלא של פעולותיו. הם אלה שתרגמו את המחויבות האישית שלהם למורשת הגדוד לפעילות ארגונית, שהיא זו שיצרה וגיבשה את המורשת ושימרה את רוח אחוות הלוחמים, שפעילותם הייתה הביטוי לו.

ההכנות לכינוס נעשו גם במישור התוכני וגם במישור הארגוני. במישור התוכני נעשה ניסיון לאסוף לקראת הכנס 'זכרונות' ו'פליטונים' מהוויי הגדוד' שישמשו בסיס

7. M. Azaryahu, 'War Memorials and the Commemoration of the Israeli War of Independence 1948–1956', *Studies in Zionism*, 13,1 (Spring 1992)

8. יצחק דוידסון (דיבון) המשיך לשרת בתפקידי פיקוד בצבא הקבע. קשריו במערכת הצבאית הופעלו במהלך ארגון הכנס. כך למשל, במכתב ששלח יצחק דוידסון לרב-סרן יובל נאמן מחטיבה 5 ב-3 במארכס 1950 הוא מספר לו על הכנס ומוסיף: 'אודה לך באם תוכל לעזור לנציגי הוועדה היוזמת כשיפנו אליך'.

ל'מאגר הזיכרון' הגדודי. באי הכנס התבקשו לבוא במכנסי חאקי וחולצה לבנה,⁹ תלבושת אחידה שנועדה להדגיש את השוויון בין הלוחמים ואת האווירה החגיגית שביקשו מארגני הכינוס לשוות לו. במישור הארגוני, בהתאם להוראות הצבא, הוגשה בקשה רשמית לארגון הכנס, וזו אושרה בידי הרמטכ"ל, יגאל ידין. כאחראי מטעם הצבא לכינוס נקבע אל"מ צבי צור, ראש מטה פיקוד דרום, שהיה מפקדו השני של הגדוד ופיקד עליו מאפריל 1948 עד תום פעילותו המבצעית של הגדוד במלחמה.¹⁰ מימון הכנס נעשה באמצעות הפצת כרטיסי-משתתף, במחיר חצי לירה, שקנו ותיקי הגדוד.

הבחירה ביער-חולדה כאתר הכינוס הייתה קשורה לכך שהמקום שימש כאזור אימונים ללוחמים עוד בתקופה שהיו חברי 'ההגנה', ולכן היה חלק ממורשת הגדוד. בכנס, שאותו כיבדו בנוכחותם שמעון אבידן, שהיה מפקד חטיבת גבעתי, אבא קובנר, הפוליטרוק של החטיבה, והמפקדים של גדוד 54, נקראה פקודת-יום מיוחדת של הרמטכ"ל.¹¹ בדבריו הדגיש הרמטכ"ל את החשיבות שיש ביצירת מסורת צבאית מסוג זה שביטא הכנס:

... אכן, מעשה ראוי לשבח עשו מארגני הכנס. צבאנו דל עדיין במסורת – על כן חייב הוא לשמור על היש, על גאוותן של יחידות, זכרונותיהן המשותפים, שהם הם ישמשו מופת למבצעים של מלחמה עתידה אם תבוא ... יותר מגדודים אחרים מצווים אפוא ותיקי גדודכם על שמירת המסורת של עקשנות בהתקפה, עקשנות בהגנה – ורוח חברות כנה.¹²

הכנס של גדוד 54 לא היה טקס זיכרון. אולם כפי שהיה בכנס הפלמ"ח, באירועים מסוג זה שמור לנופלים תפקיד מרכזי: הנופלים הם הביטוי העליון למורשת ההקרבה ההרואית של המתכנסים, שהיא המסר האידיאי המרכזי של אירועים מסוג זה (להבדיל מהנוסטלגיה המאפיינת את מציאות המפגש שמעבר לנאומים החגיגיים). אזכרת החברים שאינם היא מרכיב קבוע של הטקס: כך היה בכנס הפלמ"ח,¹³ וכך היה בכנס בחולדה. במהלך הטקס נקרא 'יזכור' שהוא מרכיב טקסי קונוונציונלי. אך המארגנים לא הסתפקו ב'יזכור' בלבד, ושמותיהם של הנופלים גם נכתבו על לוחות שהוצבו בצדי בימת הנואמים.

כנסים מסוג הכנס שנערך בחולדה הם צירוף של הכרות נאמנות למורשת המשותפת ושל נוסטלגיה, שהיא תוצרת לוואי רצוי לסוג מפגשים כאלה. לעתים האירוע הוא חד-פעמי; לעתים מחליטים המתכנסים לשוב ולהיפגש. בכנס הגדודי בחולדה הוחלט שלא להסתפק במפגש בלבד, אלא להתארגן להקמת מפעל הנצחה –

9. הנחיה זאת ניתנה בכרטיס-המשתתף שנשלח לכל אחד מוותיקי הגדוד.

10. ראה מכתב של אלוף ש' מזא"ה, ראש אגף כוח אדם במטכ"ל, לסא"ל י' דוידסון, במפקדת מחוז תל-אביב, 3 במארס 1950.

11. ראה דיווח בדבר, 30 באפריל 1950.

12. מתוך תדפיס דברי הרמטכ"ל. ראה גם את הציטוט בדיווח בדבר, 30 באפריל 1950.

13. ראה את הדיווח על הכנס בדבר, 16 באוקטובר 1949.

- להקים יד ושם לחברינו שנפלו בקרבות על-ידי מפעל בן שני חלקים:
- א. מצבת זיכרון בהיקף גדול ובצורה נאה ובממדים ששום גדוד עדיין לא הקים, ומצבה זאת תעמוד בדרך לנגב ותזכיר לכל היורד לנגב כי במקום זה ועל שחרור הנגב נלחמו חיילינו בגבורה רבה וכל מי שיעבור במקום יראה וידע גם את שמות הגיבורים אשר נתנו את נפשם במלחמה זו. כל שם יירשם על לוח שישא את שמות החללים.
- ב. להוציא ספר – אשר בו יונצח הגדוד ופעולותיו מאז הקרב בשרונה ועד שחרור הנגב; כל מבצע ותולדותיו, כל מבצע וקורבנותיו.¹⁴

למרות שההחלטה הייתה בדבר שני מפעלי הנצחה, הרי כבר אז נקבע, כי 'יש להקים תחילה את האנדרטה ורק לאחריה יוצא הספר'.¹⁵ ואכן, פעילות ההנצחה התמקדה בהקמת האנדרטה, בעוד ההכנות להוצאת ספר היחידה נדחקו לשוליים, ובשלב מוקדם יחסית פסקו לחלוטין.¹⁶

העובדה שאנדרטות וספרי זיכרון היו אלמנט קונוציונלי בתרבות הזיכרון הישראלית המתגבשת התבטאה בספונטניות שבתהליך קבלת ההחלטה ובכך שההחלטה נתקבלה ללא התנגדות. אולם כפי שמלמד גורלם של מפעלי הנצחה רבים אחרים, רב המרחק בין ההחלטה העקרונית ובין השלמת הפרויקט. לשם ביצוע פרויקט מסוג זה דרושה, כמובן, הסכמה עקרונית, אך בעיקר דרוש 'גרעין קשה' של פעילים שידחף את הפרויקט וילווה אותו עד סופו. המייחד את המקרה של פרויקט ההנצחה של גדוד 54 היה קיומו של גרעין של פעילים מקרב ותיקי הגדוד, שהיה הכוח המניע מאחורי הוצאת הפרויקט מהכוח אל הפועל. שבועות ספורים לאחר הכנס נפגשו נציגי ותיקי הגדוד עם ארבעה מהורי החללים והציעו להם, שההורים יצטרפו למפעל ההנצחה.¹⁷ ההורים שנכחו בפגישה התארגנו כוועד זמני; הם כינסו אסיפה כללית של הורי הנופלים, שהתכנסה ב-28 ביוני 1950, ובה הוחלט להצטרף ליוזמת

14. מדברי א' ברונשטיין באסיפת ההורים השכולים שנתכנסה ב-28 ביוני 1950, ראה פרוטוקול האסיפה.

15. מדברי א' ברונשטיין, שם.

16. סיבה מידית לכך הייתה העובדה שהקמת האנדרטה דרשה מאמץ רב שלא השאיר מקום לארגון ולקידום פרויקט נוסף שכרוך היה, בניגוד לאנדרטה, במאמץ משותף של ותיקי הגדוד, שהיו צריכים לספק את החומר הדרוש לספר הזיכרון. סיבה אפשרית נוספת לירידת נושא ספר הזיכרון מעל סדר היום הייתה העובדה שבמקביל נעשו מאמצים לכנס את ספר החטיבה. בפנייה פומבית בעיתונות התבקשו ותיקי החטיבה 'להעלות על הכתב את עוללותיהם', כדי שאפשר יהיה להוציא לאור את ספר החטיבה (דבר, 25 בינואר 1952). בכך, למעשה, נעשה ספר הגדוד למיותר.

17. מכתב, א' ברונשטיין ל'ידידי הגדוד', 14 בספטמבר 1950. במכתבו זה מפרט ברונשטיין את השתלשלות האירועים שהובילה ליצירת הוועד המשותף של ותיקי הגדוד ושל ההורים השכולים.

ותיקי הגדוד.¹⁸ לאחר האישור הפורמלי מצד ההורים השכולים נוצרה ועדה משותפת של ותיקי הגדוד ושל ההורים השכולים. שני הגורמים היו לשותפים בפרויקט ההנצחה, אם כי, כפי שיתברר זמן קצר לאחר מכן, המטרות של ותיקי הגדוד ושל ההורים השכולים לא היו חופפות לחלוטין.

הסתיוגויות

ההחלטה על הקמת האנדרטה התקבלה פה אחד בכנס הגדודי שהתקיים ביער־חולדה. ההורים השכולים הצטרפו לפרויקט ההנצחה כחודשיים אחר כך. עד לשלב זה לא נתקל רעיון האנדרטה בהתנגדות עקרונית מסוג כלשהו. ההסתיוגויות הופיעו רק בשלב שבו החל מימוש הפרויקט, כשצריך היה להחליט החלטות עקרוניות. השאלה בדבר נחיצותו של מפעל ההנצחה הגדודי הועלתה בפגישה של נציגי ותיקי הגדוד, שבו השתתפו גם מפקד הגדוד לשעבר, צבי (צ'רה) צור ומפקדה הנוכחי של החטיבה, יהודה וולאך. וולאך וצור הביעו את דעתם, שעדיפה אנדרטה חטיבתית שבמסגרתה יונצח גם הגדוד.¹⁹ נחום קורנס, יצחק דוידסון ואברהם ברונשטיין, החברים הפעילים ביוזמה להקמת האנדרטה, הגנו על הפרויקט שבו ראו אמצעי הולם לשימור ולטיפוח המורשת הגדודית. נ' קורנס ציין, כי ריבוי אנדרטות ברכה טמונה בו, בגלל האפשרות שמספקת האנדרטה להנחיל את המורשת ולחנך את האנשים 'על הזכרונות'. א' ברונשטיין הזכיר לנוכחים כי החטיבה לא הצליחה להקים אנדרטה, מה עוד שההסתיוגויות שהועלו באו מאוחר מדי, לאור העובדה שכבר התקבלה החלטה על כך בשני הפורומים הרלוונטיים: אסיפת ותיקי הגדוד ואסיפת ההורים השכולים. בסופו של הדיון הקצר בשאלה העקרונית הוחלט להמשיך בפרויקט האנדרטה. שכוועם של צ' צור ושל י' וולאך, למרות ההסתיוגויות שהעלו, היה חשוב משתי סיבות. האחת הייתה הלגיטימציה שתמיכתם העניקה לפרויקט. הסיבה השנייה הייתה מעשית, והיא העזרה שיכלו להושיט במגעים עם רשויות הצבא בשלבים שונים של ההוצאה לפועל של הפרויקט.

במכתבים ששלחו הורים שכולים הופיעו שתי הסתיוגויות עקרוניות בנוגע למפעל ההנצחה האנדרטאי. אלה ייצגו הלכי רוח שרווחו בשיח ההנצחה הישראלי של התקופה.

אב שכול אחד כתב לוועדה המארגנת את הדברים הבאים: 'הנני להודיעכם שאני מתנגד באופן עקרוני להקמת מצבת הזכרון'.²⁰ עמדה זו ביטאה דעת מיעוט בציבור הישראלי, וכראיה לכך שהאנדרטה נתפסה ככלי לגיטימי להנצחה ניתן להביא את

18. פרוטוקול אסיפת הורי החללים של גדוד 54 של גבעתי ב-28 ביוני 1950. מעניין כי אחת מתוצאות הלוואי של יוזמת ותיקי הגדוד הייתה התארגנות ההורים השכולים במסגרת פורמלית של ועד שטיפל בעניינים שונים.

19. פרוטוקול הישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950.

20. מכתב של אב שכול לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 20 באוגוסט 1950.

מספרם הרב של מפעלי ההנצחה האנדרטאיים שהיו בתהליך ביצוע באותה העת. אולם אין לבטל השקפה זאת, שמייצגיה היו אישים בולטים בציבוריות הישראלית. המייצג החשוב ביותר של השקפה זאת היה דוד בן-גוריון, שהביע את התנגדותו בהזדמנויות שונות. בנאום החגיגי שנשא לכבוד יום העצמאות הראשון טען האב המייסד של מדינת ישראל: 'לא במצבות אבנים ועצים נחקוק ונשמור את זכר הגיבורים, אלא ברחשי הערצה וגאון שיהיו בלב האומה לעולם ועד'.²¹ שנתיים מאוחר יותר בנאום שנשא בטקס העלייה על הקרקע של הקיבוץ נתיב-הל"ה, שב והדגיש את השקפתו הייחודית בנושא הנצחת הנופלים: 'במה נוקיר את זכרם המבורך? לא במצבות אבן וגם לא בדברי זכרונות אלא ברצון נאמן ומתמיד להידמות אליהם ככל האפשר'.²² בן-גוריון חיפש דגם ישראלי ייחודי להנצחה, שיבטא את 'רוחו' המיוחדת של עם ישראל, ודחה את הכלים הקונוונציונליים להנצחה, כמו אנדרטות, נטיעת עצים או אפילו ספרי הזיכרון, שייצגו אופן הנצחה יהודי-מסורתי שהיה פופולרי גם ביישוב היהודי בארץ-ישראל.²³ את אופן ההנצחה המתאים מצא בן-גוריון במפעל 'גווילי אש', שהוקדש להנצחת המורשת הרוחנית של הנופלים. הסתייגות מסוג שונה הביע אב שכול אחר, שסבר כי תפקיד ההנצחה מוטל על המדינה. את דעתו ביטא במכתב ששלח לוועדת ההנצחה:

... כלימה תכסה את פני למקרא החלטתכם, ובדבר פנית [כך במקור-מ"ע] להורים השכולים להשתתף בהקמת יד לזכר בנינו הלא למען אלה שנפלו הם חייבים להנציח אותם! ואיפה כל הארגונים למיניהם? והמדינה בעצמה איפה היא?!

ושמא תאמרו אין למדינה כסף? הלא נמשלתם לאותו יהודי אדוק הנוסע באניה בלב ים, וכדי להקל על המשא בשעת סערה, זורק את תרמילו של טלית ותפילין לראשונה.

ולכן אני באופן עקרוני לא אשתתף בכל אלה, ולא מטעמים קמצניים חס וחלילה, אלא מתוך עקרון שהמדינה חייבת לדאוג לכל ...²⁴

השקפה זו רווחה בקרב חוגים מסוימים בקרב ההורים השכולים שחייבו הנצחה באמצעות אנדרטה, אך ציפו שה'מדינה' היא שתסדיר את הקמת האנדרטות. הרעיון היה כי בכך תובא לידי ביטוי המחויבות של הקהילה הלאומית, המיוצגת על ידי

21. מצוטט מתדפיס הנאום שהופיע בדבר, 4 במאי 1949.

22. דבר, 15 בינואר 1951.

23. על ספרי וחבורות הזיכרון בתרבות ההנצחה ראה: ע' סיוון, דור תש"ח, במיוחד פרקים 9, 10.

24. מכתב של אב שכול לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 20 באוגוסט 1950. מעניין כי האב השכול טורח להדגיש, שהימנעותו היא עקרונית. במכתב נוסף ששלח מאוחר יותר הוא מודיע על השתתפותו במפעל ההנצחה, למרות התנגדותו העקרונית, 'בכדי להוכיח לכם שהתגובה שלי לא היתה מתוך סיבות קמצניות'. מכתב של אב שכול לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 6 באוקטובר 1950.

המדינה, לנופלים ולמורשתם. בנאומים החגיגיים והמליציים שנשאו מנהיגי האומה במהלכם של טקסי זיכרון הודגשה המחויבות הקולקטיבית לזכר הנופלים. התחייבות זו תרמה ליצירת ציפייה לכך שהמדינה – באמצעות מוסדותיה המוסמכים – תפעל להנצחה מוסדרת של הנופלים, שתבוא במקום ההתארגנויות הפרטיות.

תגובת הרשויות הממלכתיות בנושא ההנצחה האנדרטאית הייתה איטית. המחלקה להנצחת החייל, שאורגנה במשרד הביטחון במהלך 1949, הייתה עסוקה בעיקר בהקמת בתי הקברות הצבאיים ובהפקת ספר ה'זכור' הכללי לחללי המלחמה. את מדיניות ההנצחה הלאומית התוותה המחלקה להנצחת החייל שבמשרד הביטחון בשיתוף פעולה עם המועצה הציבורית להנצחת החייל, שרוב חבריה היו הורים שכולים, ומקור סמכותה היה ב'חוק בתי הקברות הצבאיים', שנחקק ב-1950. המועצה כונסה בראשית 1951, וביוני 1951 הוצגה מטעמה הצעת תוכנית לאומית להקמת תשע אנדרטות ממלכתיות לציון פרקים מרכזיים של סיפור מלחמת העצמאות. קצב ביצועה של התוכנית היה איטי. למעשה, עד אמצע שנות החמישים הוקמה רק אנדרטה אחת – בנבי יושע – מבין התשע.

בתשובה של ועדת ההנצחה לאותו אב שכול הדגישו הכותבים, כי 'גם אנו בדעה שמחובת המדינה להנציח את זכר בנינו הקדושים', וצוין כי הדבר אמנם נעשה בדמות ספר ה'זכור' שבהפקתו עסקה המחלקה להנצחת החייל. בהסבר הודגש הייחוד של מפעל ההנצחה המסוים הזה: 'להקים מצבת זכרון מיוחדת לחללי גדוד 54 [ההדגשה במקור]'.²⁵ לדעת חברי ועדת ההנצחה, מפעל ההנצחה שיזמו אינו עומד בסתירה לחובתה של המדינה להנציח את הנופלים, כיוון ש'לא נראה לנו שהיא [המדינה] תקים או יש ביכולתה להקים מצבות זכרון בודדות לכל גדוד וגדוד. במידה שתוקם מצבת זכרון או מצבות – הרי יש לשער שתהיינה אלה מצבות לחטיבות או לגלילים השונים בארץ, לחללי המלחמה בכלל'.

הסתייגויות אלה של הורים שכולים לא ייצגו את הזרם המרכזי של עמדת ההורים השכולים, כי האנדרטה הייתה כלי ראוי להנציח את זכר יקיריהם שנפלו. האסיפה הכללית של ההורים השכולים (שבה נכחו 56 מתוך 126 המשפחות השכולות) קיבלה את רעיון האנדרטה בפרט, ומפעל ההנצחה בכלל, ללא כל התנגדות. באחד המכתבים שנשלחו לוועדת ההנצחה נכתבו הדברים הבאים: 'קבלנו את החוזר שנשלח לנו מטעם הוועדה בענין הג"ל. קראנו בעיון רב ואנו מודים ליוזמים על הרעיון ויבורכו'.²⁶

מיקום האנדרטה

ליוזמי האנדרטה היה ברור כי מיקומה חייב להיות קשור באופן ישיר לפעולותיו של הגדוד. בקביעת מיקומה של האנדרטה הוכרעה השאלה, איזה פרק בעברו של

25. מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לאב שכול, 22 בספטמבר 1950.

26. מכתב של משפחה שכולה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 10 באוגוסט 1950. מטעמי צנעת הפרט לא אפרט שמות פרטיים ושמות משפחה.

הגדוד יוכרז עם הקמת האנדרטה לבעל משמעות מיוחדת, כזה המייצג את מורשת הגדוד. בהחלטה שהתקבלה בכנס בחולדה נקבע אמנם, כי האנדרטה תוקם 'בדרך לנגב', אך עדיין היה צורך לקבוע מיקום מדויק. הדיון בשאלה התקיים בישיבה של נציגי ותיקי הגדוד שנערכה ב־1 באוגוסט 1950.²⁷ שלוש אופציות הועלו לדיון. האחת הייתה בסיבוב חצור, שם נערך הגדוד 'לכיבושים הראשונים במרחב הדרום'. השנייה – בין הכפרים הערביים לשעבר חוליקאת ופּאֹפּבּה, במקום שבו התחוללו הקרבות המכריעים ושם גם נסתיימה לחימתו של הגדוד; והשלישית – פרשת הדרכים ג'וליס-הנגב, שם נערך הגדוד ליציאה לכיבוש הדרך לנגב. ההחלטה, שהתקבלה ללא התנגדות ובהימנעות א' ברונשטיין, הייתה להקים את האנדרטה באתר משלטי חוליקאת, בצד הדרך היורדת לנגב.

למעשה אושרה בכך התפיסה הראשונית שהייתה ליוזמים בנוגע למיקום האנדרטה לצד הדרך היורדת לנגב, וזאת למרות שבינתיים התברר כי בעתיד תהיה זו דרך משנית בלבד, וכי הכביש המרכזי לנגב יעבור בקסטינה (קריית מלאכי).²⁸ בכך עתידה הייתה האנדרטה לעמוד בצדי דרך שחשיבותה שולית בלבד במפת התחבורה הלאומית. המיקום המדויק נקבע בסיוור שנערך מאוחר יותר במקום.²⁹ האתר שנקבע היה 'גבעת בית הספר' שלצד הכביש, במקום שעליו עמדו הריסות בית הספר ששירת את הכפרים הערביים חוליקאת וכאוכבה וניזוק במהלך הקרב על משלטי חוליקאת.³⁰

הקצאת הקרקע

תנאי הכרחי להקמת אנדרטה פרטית מוסדרת הוא השגת האישורים המתאימים מהרשויות. המדובר לא רק בהסכמה עקרונית מצד הרשויות או בתמיכה מוסרית גרידא בפרויקט ההנצחה, אלא גם בהשגת משאבים, שבלעדיהם לא תיתכן הקמת האנדרטה. שאלת המפתח בהקשר זה היא הסדרת שאלת הבעלות על הקרקע שעליה תוקם האנדרטה. אנדרטה יישובית או ממלכתית מוקמת, ככלל, על קרקע השייכת מראש לגוף המקיים את האנדרטה ולכן נושא זה אינו מהווה בעיה, או לכל היותר מדובר בבעיה פורמלית, הנפתרת במשא ומתן בין מחלקות שונות במנגנון הציבורי.³¹

27. ראה פרוטוקול הישיבה של נציגי וותיקי הגדוד, עמ' 2-3.

28. ראה דבריו של אברהם ברונשטיין שם, שם.

29. ראה את הדו"ח על הסיוור מ־1 בדצמבר 1950.

30. בדיווח בעל המשמר (14 במאי 1951) נמסר כי סביב מצבת הזיכרון 'מוטלת ערימת אבנים וטיח מפולת של בית ספר ערבי אשר התבצרו בו חיילים מצריים; הבית נהרס בימי הקרבות הקשים, כאשר כוחות ישראל פרצו את המצור על הנגב העברי'.

31. לא תמיד היה העניין כה פשוט. בראשית 1949 החליטה עיריית חיפה להקים את האנדרטה העירונית על השטח שמול בניין העירייה, שטח שהיה ברשות המדינה. אך למרות הלחץ שהפעילה עיריית חיפה עבר זמן רב עד שהתקבל האישור לשימוש בשטח לשם בניית האנדרטה. עיכוב זה היה בעוכרי פרויקט ההנצחה העירוני. לעניין זה ראה: מ' עזריהו, 'בין שתי ערים: הנצחת מלחמת העצמאות בחיפה ובתל-אביב – מחקר בעיצוב הזכרון הישראלי', קתדרה, 68 (1993) יוני, עמ' 109-115.

שונים הדברים בתכלית כאשר הגוף המקים את האנדרטה הוא גוף פרטי, שהקרקע שעליה הוא מבקש להקים את האנדרטה אינה בבעלותו. הקרקע שעליה אמורה הייתה האנדרטה בחוליקאת להיבנות הייתה שייכת למדינה בטיפול האפוטרופוס לנכסי נפקדים. האפשרות לרכוש את הקרקע מהמדינה בתשלום לא עלתה כלל לדיון. לפי תפיסת מקימי האנדרטה, מפעל ההנצחה היה בגדר תשלום חוב מוסרי שהאומה כולה מחויבת לקחת בו חלק, ולכן הפנייה לרשויות בבקשה שיקצו את הקרקע הדרושה הייתה עבורם דבר מובן מאליה. משמעות הדבר הייתה שיתופה של המדינה בפרויקט ההנצחה, שיתוף שגם מעניק לפרויקט הכרה כפרויקט לאומי.

הסכמת המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון הייתה תנאי הכרחי למשא ומתן עם הרשויות. בנובמבר 1950 הודיעה המחלקה להנצחת החייל, כי היא ‘אינה מתנגדת להקמת מצבת זכרון לחללי גדוד 54’.³² הסכמה זאת לא חייבה את המחלקה להשתתף באורח פעיל בפרויקט, אך הייתה נחוצה, למשל, כדי שבתקופה של צנע ושל מחסור חמור בחומרי גלם יהיה אפשר להשיג את 300 ק”ג הברונזה שהיו דרושים ליציקת הלוחות.³³ אך הנושא המרכזי בשלב זה היה הקצאת הקרקע. הפנייה הפורמלית למחלקת נכסי המדינה במשרד האוצר נעשתה ב-14 בדצמבר 1950. במכתב ששלחה ועדת ההנצחה ניתן הסבר מפורט בקשר לקביעת מקום האנדרטה והוצגה התשואה הסמלית של הפרויקט: ‘מתוך עיון בתכנית האנדרטה עצמה, תיוכחו שאכן מתכוונים אנו להקים מצבת זכרון ראווה, אשר תעמוד לדורות ויהיה בה, בעצם עמידתה במקום האמור ובצורתה הנאה – כדי להזכיר את המלחמה אשר ניצחנו בה והקרבות הרבים אשר נפלו על שחרור המולדת’.³⁴ בנוסף צוינה הסכמתם לפרויקט של ‘משרד הבטחון, המחלקה להנצחת החיל וכן המטה הכללי של צה”ל’ והודגש כי ‘ברור שלא יהיה צורך בשינוי רישום הבעלות על השטח הזה – מאחר שגם המצבה וסביבתה הקרובה יהיו נכס של המדינה’. מערכת הטיעונים הייתה מורכבת ונועדה לכסות התנגדויות שונות שעלויות היו לצוץ במהלך הדיון בבקשה. כך, מעבר להצגת החשיבות הפטריוטית של הפרויקט הקפידו כותבי המכתב לציין, כי הפרויקט זכה להסכמת רשויות הצבא וההנצחה, ואף טרחו להדגיש, כי הקצאת הקרקע אינה בגדר שינוי בעלות אלא רק שינוי ייעוד הקרקע. בפניותיהם לרשויות גם הודגשה הדחיפות שיש בהשגת האישורים בגלל קיומו של תאריך יעד – אז עוד דובר על מארס 1951, לקראת יום השנה להתחלת מבצע נחשון.

מבחינה מעשית, האחראים לפרויקט ההנצחה יצרו במהלך פניותיהם לרשויות הרלוונטיות את מה שניתן לכנות ‘דינמיקה של הסכמה’. הסכמה לפרויקט ההנצחה לא

32. מכתב סא”ל י” רוזן, ראש ענף עניינים אישיים במטכ”ל, לאל”מ צבי צור, 24 בנובמבר 1950.

33. בתשובה לפניית הועדה להנצחת חללי גדוד 54 השיבה התעשייה הצבאית, כי תוכל לסייע בהשגת המתכת, אם המחלקה להנצחת החייל תיתן את האישורים הנחוצים. מכתב ועדת ההנצחה אל המחלקה להנצחת החייל, 19 בדצמבר 1950.

34. מכתב ועדת ההנצחה אל מחלקת נכסי המדינה, משרד האוצר, 14 בדצמבר 1950.

חייבה דווקא השתתפות פעילה, אך הסכמת רשות אחת הקלה את קבלת הסכמתה של רשות אחרת.

בישיבה שהתקיימה ב־25 בדצמבר 1950 החליטה הוועדה המתמדת לענייני מקרקעין של המחלקה לנכסי המדינה להקצות 2.829 דונם בגוש 1407 חלקה 32 (כאוכבה) לשם הקמת אנדרטה לזכר חללי גדוד 54 של גבעתי, בתנאי שתינתן הסכמת מחלקת העתיקות.³⁵ הסכמת מחלקת העתיקות אכן ניתנה וכן הרשיון מטעם הוועדה לבנייה ולתכנון ערים.³⁶ ראוי לציון שהליך הקצאת הקרקע ומתן הרשיון לבנייה ארך כשישה שבועות בלבד, זמן קצר ביחס אם מביאים בחשבון כי המדובר הוא בגופים ביורוקרטיים מסורבלים. את המהירות היחסית שבה הושגו האישורים המתאימים ניתן להסביר בשילוב של גורמים מספר. תנאי הכרחי להצלחת המהלך הייתה ההסכמה הבסיסית, כי הנצחת הנופלים היא נושא חשוב שהכלל מחויב לו. מעבר לכך יש לציין את יעילותה של ועדת ההנצחה, שידעה להציג את הפרויקט בצורה משכנעת ולעשות שימוש במומנטום שנוצר בכל פעם שניתנה הסכמתה של רשות לתמוך בפרויקט. סיוע נוסף ניתן על ידי עובדי ציבור שגילו אהדה לפרויקט ונרתמו לקדם את הטיפול בבקשה בצינורות הביורוקרטיים.³⁷ מבחינת ועדת ההנצחה, שיתוף הפעולה מצד הרשויות היה בגדר השתתפות בפרויקט של 'הקמת מצבת זכרון לגיבורי הגדוד, מצבה אשר תעמוד לדורות ותספר את הגבורה הרבה אשר נלחמו בנינו־חברינו, מעטים מול רבים ויכלו לאויב וצר'.³⁸

עיצוב האנדרטה

ליוזמי האנדרטה היה דימוי ברור של האנדרטה שביקשו להקים: עמוד מלבני, שעליו יופיעו סמלי הגדוד והחטיבה, כמו גם לוח עם רשימת החללים. בניגוד, למשל, לאנדרטות העירוניות שהקמתן נדונה באותה התקופה, לא נערכה תחרות פתוחה לבחירת תוכנית האנדרטה. מכיוון שהצורה הבסיסית הייתה ברורה מראש, כל מה שיוזמי האנדרטה נזקקו לו היה רק תרגומו של הדימוי שהיה להם להצעה אדריכלית מפורטת. הפנייה לאדריכלים נעשתה על בסיס היכרות אישית של היוזמים. לדיון עמדו שתי הצעות בלבד. האדריכלים משה טורץ ונמרוד ליף הציעו את התוכנית הבאה:

עמוד בטון מזוין בגובה 14 מטר בעל חתך משולש ההולך ומתרחב ובקצהו העליון מסתיים בחוד. העמוד יהיה מצופה טיח זגוגיתי לבן המתנוצץ בשמש.

35. מכתב משה לוי, בשם מנהל המחלקה לנכסי המדינה, אל מר גוריון, מנהל רשות הפיתוח, 2 בינואר 1951.

36. מכתב מחלקת העתיקות לוועדת ההנצחה, 28 בדצמבר 1950; רשיון הבנייה ניתן מטעם הוועדה לבנייה ולתכנון ערים, מחוז עזה, ב־6 בפברואר 1951.

37. במכתב תודה ציינה ועדת ההנצחה במיוחד את סגן מנהל מחלקת נכסי המדינה במשרד האוצר. מכתב ועדת ההנצחה למחלקת נכסי המדינה, משרד האוצר, 31 בינואר 1951.

38. ראה שם.

‘ההלך – ברדתך לנגב זכור אותנו’

העמוד יתנוסס בראש גבעה קטנה. בחזית הגבעה ייקבע שלט ברונזה משופע ועליו רשימת החללים, סמלי הגדוד והחטיבה. השלט יהיה מעוגן ביסוד הבטון של העמוד.

העמוד ישתקף בבריכת מים אשר תשרה אווירה שקטה ואינטימית. הבריכה תהיה מוקפת מסגרת ירק.

לעמוד דמות חרב המזדקרת מתוך האדמה כלפי הרקיע ומביעה: נכונות, גבורה ומיעוט הנשק שעמד לרשותו [כך במקור – מ"ע]. עצים משני צדי היד ישלימו את התמונה בנוף.

מסביב למצבה תהיה רחבת דשא מודרגת. המצבה תהיה מרוחקת כ־20–30 מטר מן הכביש.

שני זרקורים קטנים ייקבעו למרגלות המצבה ויאירוה בלילות.³⁹

מצבת זיכרון זו, כפי שפירטו המציעים, צריכה הייתה להביע את המסרים הסטנדרטיים של מיתוס הגבורה הישראלי: לצד ה'נכונות' וה'גבורה' מודגש גם מיעוט הנשק, שהיה מרכיב מכריע של המיתוס ההרואי של המלחמה. בצורתה דמתה האנדרטה המוצעת לזו שנבנתה באותה העת בין חולדה וצומת נחשון והוקדשה לסוללי ופורצי הדרך לירושלים (לעתיד תהיה אנדרטה זו חלק מאתר ההנצחה של חיל ההנדסה שהוקם במקום). הן צורת העמוד המלבני והן קביעת סמל החרב וענף הזית (סמל 'ההגנה' שהיה למרכיב חשוב בסמל צה"ל) היו זהות. יש להניח שהדמיון לא היה מקרי. האנדרטה ליד חולדה הייתה ב־1949 במידה רבה האנדרטה הייצוגית של מלחמת העצמאות בתקופה שמיד לאחריה. לא רק שהייתה האנדרטה הראשונה של מלחמת העצמאות (על בנייתה הוכרז כבר בתחילת דצמבר 1948), אלא שתמונתה (למעשה תמונת הדגם האדריכלי שלה) הופיעה במהלך 1949 שוב ושוב בעיתונים ובכתבי־העת.⁴⁰

התוכנית שהתקבלה הייתה של גוסטב מאירשטיין, האדריכל הראשי של סולל-בונה.⁴¹ לפי תוכנית מאירשטיין, יוקם עמוד מלבני על בסיס רחב ורבועי של אבן. מידות המסד יהיו: רוחב, 3.5 מ'; גובה, 2 מ'; גובהו של העמוד נקבע ל־8 מ', כך שגובהה של האנדרטה כולה היה 10 מ'. תוכניתו של מאירשטיין התקבלה פה אחד, ומבלי שינומקו יתרונותיה לעומת התוכנית האחרת. הסיבה להעדפת תוכנית זו הייתה נעוצה כנראה בכך שתוכניתו של מאירשטיין הייתה למעשה תוכניתם של יוזמי האנדרטה, ומאירשטיין 'סיפק את הסחורה' שביקשו ממנו המזמינים. בנוסף, בהשוואה

39. הצעה למצבת זיכרון לחללי גדוד 54, אדריכלים משה טורץ ונמרוד לוף, 23 ביולי 1950.

40. תמונת דגם האנדרטה הופיעה בדבר, 8 בדצמבר 1948. תמונה זו הופיעה גם בעמוד השער של גליון אפריל 1949 של מערכות, מה שהצביע על התפקיד הייצוגי של אנדרטה זו בנוף הזיכרון הישראלי המתגבש באותה העת. על טקס חנוכת האנדרטה ראה: דבר, 16 במאי 1950.

41. פרוטוקול הישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950, עמ' 4. הקשר עם מאירשטיין נוצר באמצעות א' ברונשטיין. מאירשטיין עשה את עבודתו שלא על מנת לקבל שכר.

לתוכנית האחרת, תוכניתו של מאירשטיין הייתה פשוטה יחסית, דבר שהקנה לה יתרון מבחינת מחיר הביצוע.

לפי הצעת א' ברונשטיין נעשה בתוכנית מאירשטיין שינוי: הוספת שלושה חצים, כתבליט לאורך מבנה העמוד, כשראשיהם של החיצים בולטים מעל לראש האנדרטה, וזאת בכדי ש'תינתן לעמוד צורת סמל מבצע יואב'.⁴²

מבחינת מורשת הגדוד היה המבצע שסמלו נחקק בגוף האנדרטה בעל חשיבות מיוחדת, כיוון שהיה זה 'המבצע האחרון בו השתתף הגדוד בחזית הדרום, ואשר כתוצאה מהניצחון הזה הוכה מכה ניצחת הצבא המצרי'. הוספת שלושת החצים למבנה האנדרטאי הדגישה את חשיבות המערכה נגד הצבא המצרי במורשת הגבורה של הגדוד וגם נתנה משנה תוקף לקשר שבין מקום האנדרטה ובין הסיפור שהיא מספרת. למעשה היה סמל שלושת החצים סמלה של חזית-הדרום, שנוסדה באוגוסט 1948 תחת פיקודו של יגאל אלון ותפקדה מבחינה ארגונית וצבאית עד תום המלחמה במאוס 1949. האחראים לעיצוב האנדרטה ב-1950 לא היו ערים לעובדה, שהסמל, שהיה כה מוכר להם, ייתכן שלא היה מוכר לאחרים, וכי קיימת האפשרות שמשמעותם של שלושת החצים לא תהיה מובנת למתבונן שאינו מכיר את הפרטים ההיסטוריים.

לכתובות ולסמלים שעל גוף האנדרטה יש חשיבות רבה מבחינת הסיפור שהאנדרטה מספרת. כבר בישיבת הנציגים של ותיקי הגדוד שנערכה ב-1 באוגוסט 1950 הוחלט על נוסח כתובת ההקדשה שתוצמד לאנדרטה: 'ההלך - ברדתך לנגב זכור אותנו'. את הכתובת הציע אבא קובנר (הפוליטרוק של גבעתי) על פי הדגם של הכתובת שנחקקה לזכר הלוחמים הספרטנים שנפלו ב-480 לפני הספירה בתרמופיליי בקרב כנגד הצבא הפרסי.⁴³ כתובת ההקדשה הייתה אפוא 'תרגום' - הן מבחינת השפה והן מבחינת הקונטקסט ההיסטורי השונה - של טקסט-הנצחה קדום ומרכזי בהיסטוריה של תרבות ההנצחה ההרואית. 'העתקת' הכתובת ההרואית לא שימשה כאן להגדיר רציפות של מורשת גבורה היסטורית, כיוון שהמורשת המצוטטת-לכאורה לא הייתה חלק מהמורשת הלאומית. הדגם השולט באנדרטות הישראליות, שבתקופה זאת כבר נחנכו הראשונות שבהן, היה השימוש בפסוקים נבחרים מהתנ"ך, מה שנועד להדגיש את רצף המורשת התרבותית-היסטורית. לעומתן כתובת זאת, כמו בנייתן בראשית שנות החמישים של אנדרטות פיגורטיביות להנצחת הגבורה (שהידועות מביניהן הן האנדרטות שבנה נתן רפפורט בנגבה וביד-מרדכי),⁴⁴ מפגינות בבירור את הזיקה שהייתה קיימת בין תרבות ההנצחה ההרואית הישראלית ובין תרבות ההנצחה ההרואית האירופית.

הנוסח המילולי, גם אם לא היה מקורי, היה אפקטיבי בגלל הפנייה הישירה של

42. את התוספת הציע א' ברונשטיין בישיבת נציגי ותיקי הגדוד שנערכה ב-1 באוגוסט 1950. ראה פרוטוקול הישיבה, עמ' 4.

43. הכתובת המקורית (בתרגום) הייתה: 'הוי הלך, הודע לאנשי לקדימון, שכאן אנו שוכבים במצוות חוק מולדתנו'.

44. לעניין זה ראה: אסתר לוינגר, אנדרטות לנופלים בישראל, עמ' 81-86.

אלה המבקשים שיזכרו אותם אל המתבונן.⁴⁵ לישירות הפנייה נוסף עוד אלמנט: הנימוק לבקשה לזכור. הגוף הקולקטיבי ה'מדבר' באמצעות כתובת ההקדשה מנמק את פנייתו אמנם במובלע, אך בצורה שאינה מותירה ספק. הפנייה מכוונת להלך 'היורד לנגב', המתבקש לזכור את אלה שגבורתם וקורבנם עשו את פעולת ה'ירידה לנגב' אפשרית. בכך הוגדרה מחויבותם של החולפים בכביש לאלה שהאנדרטה מנציחה. הכתובת היא אמנם לקונית (וכאן ההקשר הספרטני הוא שקבע), אך היא בבחינת 'מועט המכיל את המרובה' ביכולתה ליצור קשר ישיר בין הקורא ובין הטקסט המדבר.⁴⁶ עוד הוחלט שכתובת ההקדשה תופיע בחזית המסד, ובחלקו התחתון של העמוד ייקבע סמל הגדוד, בעוד שמשני צדי כתובת ההקדשה יופיעו סמל הצבא וסמלי חטיבת גבעתי.⁴⁷ סמלי החטיבה וסמל הצבא סיפקו את הקואורדינטות הארגוניות של סיפור הגדוד במסגרת הסיפור הלאומי. המקום המרכזי שיועד לסמל הגדוד על גוף האנדרטה הדגיש, כי סיפורה של האנדרטה הוא סיפורו של הגדוד. חשיבותו של סמל הגדוד אינה נעוצה רק בהיותו סמל מזהה, אלא גם בגלל היותו טקסט סמלי של מורשת הגדוד. הסמל מורכב מאריה, המייצג את ארץ ישראל, ויש בו ציור של הר על שם שרגא הר. שני הלוחמים הללו, אנשי חי"ש תל-אביב, יחד עם שני לוחמי פלמ"ח, נפלו בפשיטה שנערכה בליל 21-22 בפברואר 1946 על מחנה המשטרה הניידת הבריטית בשרונה (כיום: הקריה בתל-אביב, זכר הארבעה הונצח בשם רחוב הארבעה). ראוי לציין שלוחמי הגדוד, ברובם המכריע לוחמי חי"ש תל-אביב, ביקשו לעגן את המורשת הגדודית בפעולה מבצעית שהתרחשה לפני מלחמת העצמאות. הצגת סמל הגדוד וסמל חזית-הדרום בחזית האנדרטה הייתה בעלת משמעות לגבי המארג האנדרטאי. בכך צוינה השתתפותו של גדוד 54 של גבעתי בפעילות המבצעית של חזית-הדרום. בכך גם צוינה נקודת ההתחלה ונקודת הסיום של ההיסטוריה המבצעית של הגדוד. הופעת שני הסמלים סיפקה למארג האנדרטאי את ההיבט ההיסטורי של מורשת הגבורה של הגדוד. רשימת שמות הנופלים, ערוכה בסדר אלפביתי, סיפקה לו את ההיבט האנושי של מורשת הגבורה.

45. הפנייה הישירה של המתים אל החיים הופיעה גם בשירת מלחמת העצמאות. בשיר 'הנה מוטלות גופותינו' של חיים גורי מדברים הנופלים. הפיקציה הפואטית יוצרת מתח בגלל השבירה של המחסום שבין המתים ובין החיים. בכך זוכה השיר לכוח שכנוע רב במיוחד. שיר זה היה לאחד הטקסטים המרכזיים בטקסי הזיכרון לנופלים, עובדה שהצביעה על האפקטיביות שלו ככלי ליצירת רגש קרבה לנופלים. קרבה מסוג זה לא הייתה יכולה להיווצר בנאומים מלאי הפתוס שדיברו על הגבורה וההקרבה, שבהם המעמד הפורמלי יכול דווקא לייצר התנגדות.

46. כאן מעניין להשוות כתובת הקדשה זו לכתובת ההקדשה שנכתבה על האנדרטה לזכר נופלי נהלל: 'מאלם האבן נקרא: זכור!'. גם שם נעשה שימוש בפנייה הישירה – והבלתי אפשרית – של המתים-האילמים (המיוצגים באמצעות ה'אבן') למתבונן שיזכור אותם. אולם כתובת הקדשה זו אינה מצליחה ליצור אותה מידה של קרבה אינטימית בין ה'פונים' בבקשה שיזכרו אותם ובין המתבונן באנדרטה כמו זו שיוצרת הפנייה שנחקקה על האנדרטה בחוליקאת. הסיבה לכך היא שכתובת ההקדשה בנהלל אינה מספקת כל סיבה מדוע יש ל'זכור' ואינה מספקת קשר בין פעולת ההתבוננות ובין פעולת ההקרבה.

47. פרוטוקול ישיבה של נציגי ותיקי הגדוד, 1 באוגוסט 1950, עמ' 4-5.

שאלה של גישה

'זכור אותנו'; אך את מי אמור היה המתבונן לזכור? האם את הנופלים, ששמותיהם חקוקים על גוף האנדרטה – או שמא את כלל לוחמי הגדוד? בדבריו באסיפה הראשונה של ההורים השכולים הציג אברהם ברונשטיין את האנדרטה המוצעת כמפעל שינציח את גבורת הלוחמים ואת תרומתם לשחרור הנגב, ובה בעת ינציח את 'שמות הגיבורים אשר נתנו את נפשם במלחמה זו' על ידי כך ש'כל שם ירשם על לוח שישא את שמות החללים'.⁴⁸ הצהרת כוונות זו הכילה שני אלמנטים: האחד – הנצחת הגבורה של הגדוד; השני – הנצחת שמות החללים. שני אלה היו משלימים, ויחדיו הציגו את מורשת הגדוד שהאנדרטה היתה צריכה לקבץ בנוף.⁴⁹ אולם שני אלה לא היו אלמנטים זהים. השאלה מה היא הפונקציה הראשונית של האנדרטה טמנה בחובה אפשרות לקונפליקט בין ההורים השכולים ובין נציגי וותיקי הגדוד. ההורים השכולים היו מעונינים בראש ובראשונה בהנצחת שמות יקיריהם שנפלו בקרב. וותיקי הגדוד, לעומת זאת, סברו שהאנדרטה נועדה 'לא רק להנצחת חללי הגדוד, אלא גם את הגדוד עצמו, את מבצעיו ואת כלל חברי הגדוד'.⁵⁰ בהקשר זה יש לציין כי שמה של וועדת ההנצחה המשותפת לנציגי ההורים השכולים וותיקי הגדוד היה 'הועדה להנצחת חללי גדוד 54 – גבעתי' או לחילופין 'הועדה להקמת יד לחללי הגדוד'. הנוסח שמקובל היה אצל נציגי וותיקי הגדוד, לעומת זאת, היה 'הועדה להנצחת גדוד 54'. השאלה מה היא הפונקציה העיקרית של האנדרטה מצאה ביטוי לא בדיון גלוי בשאלה, אלא בוויכוח שהתעורר בנושא מיקום הלוחות (הנושאים) את שמות החללים. מלכתחילה הוסכם כי כתובת ההקדשה תוצב בחזית האנדרטה, כלומר: בצד הפונה לכביש. בנוגע למיקום הלוחות עם השמות היו לנציגי ההורים השכולים ולנציגי וותיקי הגדוד השקפות שונות. ההורים השכולים דרשו לקבוע גם את השמות בחזית האנדרטה, מתחת לכתובת ההקדשה. בין וותיקי הגדוד היו כאלה שעמדו על כך שכתובת ההקדשה והשמות יופרדו, והציעו כי הלוחות ועליהם שמות הנופלים יוצבו משני צדי המסד.⁵¹ הבעיה היתה עקרונית, כיוון שמיקום השמות ביחס לכתובת היה מגדיר בדיוק את ה'אותנו' שכתובת ההקדשה מבקשת להנציח.

ותיקי הגדוד היו מודעים לעוצמה הרגשית של הנושא וביקשו להגיע לפתרון

48. מדברי א' ברונשטיין, פרוטוקול אסיפת הורי החללים של גדוד 54 של גבעתי, 28 ביוני 1950, עמ' 1.

49. גם ספר הגדוד, שהחלטה להוציאו לאור התקבלה במקביל להחלטה לבנות את האנדרטה, אמור היה להיות מוקדש הן להנצחת הגדוד ומבצעיו והן להנצחת הנופלים.

50. מצוטט ממכתב ששלח א' ברונשטיין ליצחק רזיאל (רוזנטל), 5 באוקטובר 1950. במכתב זה הציג ברונשטיין בגלוי את הקונפליקט בין עמדתם של ההורים השכולים ובין עמדתם של וותיקי הגדוד (שהיתה גם עמדתו).

51. סיכום חילוקי הדעות נמצא במכתבו של א' ברונשטיין לנציגי וותיקי גדוד 54 מ-5 באוקטובר 1950.

מוסכם.⁵² זה נמצא בדמות פשרה.⁵³ לפי ההסכמה שהושגה, יופרדו לוח השמות וכתובת ההקדשה, וכך באו ותיקי הגדוד על סיפוקם. לעומת זאת נקבע כי הגישה לאנדרטה תיעשה באמצעות שני שבילים שיוליכו את המבקר לאגפיה, כך שהדבר הראשון שבו ייתקל המבקר יהיו שמות הנופלים. בכך באו גם ההורים השכולים על סיפוקם.⁵⁴ הפרדת הכניסה מהחזית היתה ללא ספק פתרון לא שיגרת, אלא שבכך נמנע העימות העקרוני שיכול היה להוצר אילו צריך היה להגדיר בגלוי את הפונקציה הראשונית של האנדרטה.

מימון הפרויקט

אופן מימון הקמתו של פרויקט כמו אנדרטה, הטעון כל כך במשמעויות, יש לו עצמו משמעות סימבולית כביטוי למחויבות לזיכרון ולמורשת. ההערכות הראשוניות על מפעל ההנצחה של גדוד 54 היו כי ביצוע הפרויקט כולו, כלומר האנדרטה וספר הזיכרון, יעלה כ־4,000 לירות. מלכתחילה ברור היה למארגנים, כי מימון הפרויקט ייעשה באמצעות תרומות שיבואו ממקורות שונים. המקור הראשון לתרומות היו ותיקי הגדוד עצמם. במהלך הכנס בחולדה תרמו הנוכחים כל אחד 1.5 ל"י. חודש לאחר מכן נשלחו מכתבים לכל אלה ששמו לא נמצא ברשימת התורמים, בבקשה ש'ימלאו את חובתם'.⁵⁵ מיד לאחר הכנס הוחל ביצירת קשר עם יישובים שונים באזור שבו נלחם הגדוד, במטרה שיתרמו גם הם לפרויקט ההנצחה. נושא המימון היה בין הנושאים העיקריים שנדונו באסיפת ההורים השכולים, שבה הובעה הסכמתם להצטרף ליוזמת ותיקי הגדוד. ההחלטה שהתקבלה הייתה כי 'כל משפחה תשתתף במימון מפעל הזכרון – כל אחת כפי שידה משגת. כל מי שמצבו הכספי מרשה לו – ירבה'.⁵⁶

השתתפות הכספית מבטאת את ההשתייכות למשפחה המורחבת, המגשימה את עצמה ואת ה'יחד' הקולקטיבי בפעולת ההנצחה. מנגנון זה פעל באנדרטות 'פרטיות' אחרות שהוקמו באותה התקופה, שמימון נעשה מתרומות הלוחמים והמשפחות השכולות.⁵⁷ במהלך איסוף הכסף התהדק הקשר של מקימי האנדרטה עם המשפחות

52. ראה את המכתב שכתב א' ברונשטיין לחברי ועד וותיקי הגדוד, 5 באוקטובר 1950.
53. על הפשרה ראה: פרוטוקול ישיבת נציגי ההורים השכולים ונציגי ותיקי הגדוד, 11 באוקטובר 1950.
54. מעניין לגלות כי בדגם המוקטן מברונזה של האנדרטה שהכינו ההורים השכולים לעצמם מופיע הלוח עם השמות בחזית.
55. נוסח מכתב של נציגי ותיקי גדוד 54, לוותיקי הגדוד שטרם שילמו, 31 במאי 1950. במכתב זה נמסר כי הגבייה תיעשה באמצעות ביקור בית.
56. פרוטוקול, אסיפת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950, עמ' 2, סעיף ד.
57. בערים, לעומת זאת, מומנה האנדרטה מתקציב העיריה. בדיונים בנוגע להקמת האנדרטה בחיפה הוצע, כי מימונה ייעשה באמצעות תרומות התושבים, אך ההצעה נדחתה. בת"י הייתה יוצאת דופן: כאן נתבקשו התושבים לתרום למען הקמת האנדרטה העירונית, שנעשתה על ידי כך ביטוי למחויבות הקולקטיבית של תושבי העיר לבנים שנפלו.

השכולות ונפרשו היבטים שונים של הטרגדיה האישית והמשפחתית שבאה בעקבות נפילת הבן או הבעל. לא לכל המשפחות היה קל לגייס את התרומה הצנועה שהתבקשו לתת. משפחה אחת עשתה מעשה נוגע ללב כדי לגייס כסף לתרומה:

אנו מתוודים שמצבנו הכלכלי אינו מזהיר ... אך מה לא לעשות בכדי לסייע למפעל כזה, לכן מכרנו כמה חפציו האישיים של המנוח והכנסנו לבנק קופת-עם ת"א סך של 35 ל"י ... ואנו מקווים שגם יתר המשפחות ימלאו את חובתם הקדושה כלפי חללינו.⁵⁸

מכירת החפצים רוויי הזכרונות כדי לסייע בהגשמת ההנצחה הקולקטיבית מראה עד כמה חשובה הייתה ההנצחה למשפחה השכולה.⁵⁹ אחרים התנצלו על שאין באפשרותם לתרום יותר.⁶⁰ במקרה אחד הסבירה אלמנה מדוע אין באפשרותה לתרום:

... הנני מצטערת להודיעכם כי אין באפשרותי להשתתף בהקמת מצבת הזכרון לחללי הגדוד שגם בעלי היה בין נופליו. ל... אין הורים וכן כל קרובים אחרים שיכולים היו להשתתף בתרומה כי כולם נשרפו על ידי הנאצים. הקרובים היחידים שנותרו הם: אחות בעלת משפחה בת 5 נפשות אשר שתיים מבנותיה משרתות בצה"ל ואני עם בת בת-10 ללא אמצעים מספיקים לקיומנו. אני מקווה כי תבינו למצבי ואת צערי כי אינני יכולה להשתתף במצווה הקדושה בהקמת מצבת הזכרון לקדושינו.⁶¹

בנאמנות לעיקרון הגורס השתתפות לפי היכולת, ענתה הוועדה כי 'עובדת חוסר אפשרותך להשתתף בסכום כסף לא תהווה גורם מעכב להקמת האנדרטה. שמו של בעלך ז"ל ירשם יחד עם כל חללי הגדוד על מצבת הזכרון'.⁶²

המגעים הראשונים עם יישובים במטרה לשתפם במימון האנדרטה נעשו מיד לאחר הכנס בחולדה.⁶³ הרעיון שעמד מאחורי הפנייה היה כי הנצחון והקרבות יוצרים, מבחינתם של היישובים שבמסלול לחימתו של הגדוד ושל אלה המצויים באזור שבו נלחם, מחויבות מוסרית, העתידה להיפרע עם השתתפותם במימון מפעל הזיכרון: 'בוודאי זכורים לכם חברינו עת נלחמו באזור שלכם ובתוצאות המלחמה בדרום - חלק נכבד לגדוד שלנו ולחלליו. יהיה זה, אפוא, לכבוד לחללינו, לכם ולנו - אם

58. מכתב של משפחה שכולה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 10 באוגוסט 1950.
59. במכתב התשובה, שנשלח מטעם הוועדה ב-22 בספטמבר 1950, נכתב: 'עלינו לציין כי דברך על מכירת חפצי בנך ז"ל נגעו לליבנו. המעשה שעשיתם באמת יכול לשמש דוגמא למסירות הורים לזכר בנם הקדוש'.
60. ראה מכתב של אם שכולה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 17 ביולי 1950.
61. מכתב אלמנתו של נופל לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 18 באוגוסט 1950.
62. מכתב תשובה, הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לאלמנה, 22 בספטמבר 1950.
63. דיווחו של א' ברוגשטיין, פרוטוקול אסיפת הורי החללים של גדוד 54, 28 ביוני 1950.

תמצאו לנכון להשתתף במימון מפעל הקמת מצבת הזכרון בדרום.⁶⁴ לא תמיד הניב הלחץ המוסרי הישיר את הפירות המקווים. המועצה האזורית גזר, למשל, הודיעה כי תוכל לתת סכום קטן בלבד, וזאת בגלל הפניות הרבות המופנות אליה מטעם היישובים שבתחומה להשתתף במימון מפעלי זיכרון שונים.⁶⁵ באר-טוביה תרמה 25 ל"י. קיבוץ גבעת-ברנר, לעומת זאת, החליט להשתתף בסכום של 100 ל"י. יישובים אחרים לא מיהרו לענות לפנייה. אליהם נשלחו מכתבים נוספים, כאשר אותם היישובים שכבר הודיעו על תרומתם שימשו כדוגמה לאלה שעדיין לא השיבו בחיוב לפנייה.⁶⁶ עד אוגוסט 1950 הסתכמה תרומתם הכוללת של יישובי הדרום למפעל ההנצחה בכ-400 ל"י.⁶⁷

מכתב מרכזי לפניית ותיקי הגדוד הייתה עיריית תל-אביב. בפנייה אליה הודגשו שני נושאים שלא הועלו במכתבים לשאר היישובים: העובדה שמדובר היה בגדוד 'תל-אביבי', ש-90% מחללי הגדוד היו בני העיר תל-אביב, וכי בלחימתו באזור הדרום, יחד עם חטיבת גבעתי כולה, סייע להסרת האיום הצבאי המצרי על הארץ בכלל ועל תל-אביב בפרט.⁶⁸ מה שלא נאמר במפורש, אך היה ברור, הייתה העובדה שמרבית ההורים השכולים הם תושבי תל-אביב. בנובמבר 1950 הודיעה עיריית תל-אביב לוועדה להנצחת חללי גדוד 54 על החלטתה להקציב סכום של 500 ל"י להקמת מפעל ההנצחה.⁶⁹ בסיכום שנעשה לאחר טקס הסרת הלוט התברר, כי תרומת ותיקי הגדוד הסתכמה ב-530 ל"י (20% מסך התרומות), זו של ההורים השכולים ב-1,023 ל"י (38.7%), בעוד שחלקם של היישובים הסתכם ב-1,085 ל"י (41.3%). עלות בניית האנדרטה הסתכמה בכ-2,700 ל"י.⁷⁰ הסיבה לכך הייתה נעוצה בעובדה שחלק ממרכיבי העבודה והחומרים תרמו גופים שונים. האדריכל לא דרש תשלום עבור עבודתו, את הנחושת עבור הלוחות תרם אב שכול וסולל-בונה הסתפקה בהחזר חלקי בלבד של הוצאותיה. העובדה שהעלות הסופית הייתה נמוכה מההערכה הבסיסית וההתאמה הכמעט מלאה בין ההכנסות וההוצאות העידו על הצלחת היוזמים בביצוע הפרויקט שבהגשמתו עמלו כשלוש שנים.

64. מכתב פנייה ליישובים, 19 במאי 1950. המכתב נשלח ליישובים הבאים: עקרון, חצור, גבעת-ברנר, יבנה, גן-יבנה, ראשון לציון, גלאון, גת, חולדה, כפר ורבורג, נס ציונה, בן-שמן, גדרה, באר-טוביה, נגבה, רחובות ונען.

65. מכתב, המועצה האזורית גזר לא' ברונשטיין, 29 ביוני 1950.

66. 'כמה מיישובי הדרום כבר נענו להצעתנו ומשתתפים במימון המפעל בעין יפה. למרות שמאז פניתנו אליכם עבר זמן רב – טרם הודעתם לנו את החלטתכם'. נוסח המכתב שנשלח מטעם ותיקי גדוד 54 (בידי אברהם ברונשטיין) ליישובים גלאון, גדרה, גן-יבנה, חצור, נס ציונה וקיבוץ גת ב-2 באוגוסט 1950.

67. מכתב א' ברונשטיין לאפשטיין, גורדון, גורנשטיין ואחרים, 14 בספטמבר 1950.

68. ראה מכתב הפנייה לעיריית תל-אביב, 15 ביוני 1950.

69. מכתב י' רוקח, ראש עיריית תל-אביב, לוועדת ההנצחה, 15 בנובמבר 1950.

70. ההערכה המקובלת היתה כי עלות הקמתה של אנדרטה נעה בין 7,000 ל-45,000 ל"י. ראה: דבר השבוע, 16(352), 16 באפריל 1953, עמ' 7.

הסרת הלוט

טקס הסרת הלוט הוא אירוע בעל חשיבות מכרעת בביוגרפיה של אנדרטה. מבחינת הציבור הרחב והאנדרטה עצמה הטקס מסמן התחלה – התחלת תפקודה של האנדרטה בנוף הזיכרון. מבחינת מקימיה מסמן הטקס סוף: סופו של התהליך שליווה את הוצאת הרעיון מהכוח אל הפועל; אך בה בעת משמש הטקס גם כשיאו של תהליך שהחל ברגע שבו נהגה הפרויקט. אין זה בהכרח סוף העיסוק באנדרטה, כמובן, אך טקס הסרת הלוט מציב תאריך יעד המחייב ריכוז המאמצים, הן כדי להביא לסיום העבודות במועד שנקבע והן כדי לארגן טקס שיהיה מרשים ואפקטיבי מבחינת מטרותיהם של מקימי האנדרטה.

כשהוחלט על הקמת האנדרטה בכנס ביער־חולדה לאחר פסח תש"י נקבע גם, כי טקס הסרת הלוט ייערך בחג הסוכות שלאחריו, קרוב ליום השנה למבצע יואב, שהיה אירוע בעל משמעות הן מבחינת מורשת הגדוד והן מבחינת מיקומה של האנדרטה. מאוחר יותר, בהתכתבות בנוגע להקצאת הקרקע, נמסר כי תאריך היעד להקמת האנדרטה יהיה מארס 1951, יום השנה למבצע נחשון (שהיה המבצע הראשון שבו נטל הגדוד חלק במלחמת העצמאות).⁷¹ אולם כפי שהתברר, הייתה זו הערכה לא ריאלית. בחודשים הראשונים התרכזו המאמץ בגיוס הכסף, בהחלטה על מיקומה ועיצובה של האנדרטה ובטיפול בהקצאת הקרקע. החוזה על בניית האנדרטה נחתם עם סולל־בונה ב־2 בנובמבר 1950 (עוד לפני שאושרה הקצאת הקרקע), ללא שנקבע תאריך לסיום העבודה. כפי שהתברר, בניגוד לתחזיות האופטימיות של היוזמים, שנתיים עברו מחתימת חוזה הבנייה ועד שניתן היה לערוך את טקס הסרת הלוט מהאנדרטה הבנויה.

הבעיה לא הייתה חוסר רצון טוב, אלא התנאים האובייקטיביים הקשים. התקופה הייתה תקופת צנע, וחומרי בניין ניתנו בהקצבה בלבד. למרות הרצון הטוב שגילו הרשויות, מדובר היה בתהליך ביורוקרטי שסיבך את מלאכת הבנייה. לאחר מספר חודשים של עבודה, לאחר שכבר הושלם השלד של המבנה, נעצרה הבנייה. העניין זכה לתהודה ציבורית, כשבמאי 1951 הופיע בעיתונות דיווח על כך שזה כחודשיים הבנייה אינה מתקדמת. הכתב מצא בכך ביטוי לחוסר כבוד כלפי הנופלים:

העוברים והשבים שעינם נתקלת בתמונה זו שואלים: האמנם כך מקימים מצבות־זכרון לבחירי עם יקרים? הבכוחו של גלעד זה לחנך את בני הנעורים שלנו העוברים באלפיהם את דרכי הנגב? המסוגלת צורתו של גלעד זה לעורר חווית נפש? והן ימי עבודה ספורים דיים לסיים את העבודה ולשוות לרצון הטוב את הצורה הנאה. למה אין עושים זאת?⁷²

71. מכתב מטעם ותיקי גדוד 54 גבעתי לד"ר ייבין, מחלקת העתיקות, 27 בדצמבר 1950; מכתב מטעם ותיקי גדוד 54 למר גוריון, רשות הפיתוח, 2 בינואר 1951.

72. על המשמר, 14 במאי 1951.

העיכוב בהשלמת העבודה היה נושא למגעים קדחתניים בין ועדת ההנצחה ובין החברה המבצעת.⁷³ רק לקראת סוף 1952 הושלמה העבודה במידה שאפשרה לערוך את הטקס החגיגי, שבמהלכו יוסר הלוט והאנדרטה ‘תיוולד’ באופן רשמי. הטקס נקבע ליום ד’, 26 בנובמבר 1952. ליום זה לא הייתה משמעות מיוחדת מבחינת ההיסטוריה של הגדוד או של מלחמת העצמאות. העיכוב המתמשך בהשלמת מלאכת הבניין הביא לכך שברגע שהושלמה הבנייה נקבע תאריך לטקס הסרת הלוט, וזאת כדי לציין באופן חגיגי את סיום הפרויקט.

כל טקס הוא אוסף מורכב של מסרים המועברים במהלכו. במרכז אירועים המוניים,⁷⁴ מסוג טקס הסרת הלוט מעל אנדרטה, נמצאים הנאומים החגיגיים. בדרך כלל אלה אינם מכילים חידושים, וכל תפקידם הוא אישור פורמלי של הדברים הידועים עוד מקודם. בטקסי אזכרה רבים לנופלים באותה התקופה כללה הליטורגיה של הטקס זה בצד זה מרכיב יהודי-מסורתי ומרכיב עברי-לאומי. המסורת היהודית באה לידי ביטוי בתפילת ‘אל מלא רחמים’, שהושמעה מפי חזן צבאי. המרכיב ה‘עברי’ של הטקס היה ההקראה האמנותית של השיר ‘הנה מוטלות גופותינו’ של חיים גורי. הייתה זו בחירה בשיר שנכתב אמנם לזכר הל”ה, אך נעשה מיד למרכיב קונוונציונלי של הליטורגיה של טקסי זיכרון לנופלים. כוחו של שיר זה נבע מהפנייה הישירה שפונים בו הנופלים. בטקס היה השיר ל‘קולה’ של האנדרטה ושימש כהשלמה לכתובת ההקדשה, שפנתה גם היא ישירות לקהל. לאחר הסרת הלוט הניחו ילדי הקיבוץ דורות זרים למרגלות האנדרטה, ובכך הודגשה המחויבות של הדור הצעיר, המייצג את העתיד, למורשת ולזיכרון שאותם מייצגת האנדרטה.

חשיבות נודעת גם להרכב הנוכחים בטקס. כאן חלק הארי של רשימת המוזמנים היה נתון מראש, והכוונה להורים השכולים ולוותיקי הגדוד, שהיו ‘מקימי האנדרטה’. הזמנתו של סא”ל שמעון אבידן, מפקד החטיבה (צבי צור, מפקד הגדוד במלחמה, שהה באותה עת בחו”ל), הייתה טבעית, בהיותו חלק מהמורשת ההיסטורית שלה הוקדשה האנדרטה. עניין אחר היו המוזמנים שלא היו קשורים ישירות בסיפור הקרבות, במשפחת השכול או בתהליך בניית האנדרטה. כאן דרגת המוזמנים בהיירארכיה החברתית-פוליטית מגדירה את מעמדו של הטקס במרקם החברתי,

73. מקימי האנדרטה האשימו את סולל-בונה בעיכוב. במכתב ששלחה הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לסולל-בונה ב-9 בדצמבר 1951 – יותר משנה לאחר חתימת החוזה – הובעו הצער והאכזבה על העיכוב והודגש כי הדברים חמורים במיוחד בגלל אופיו של המפעל. בתשובה, שנכתבה ב-9 בינואר 1952, טען נציג סולל-בונה, כי הגורמים המעכבים את סיום העבודה אינם בשליטתם, אך למרות זאת הם מצפים, כי עם סיום ציפוי האבן ועבודת הטיח תסתיים העבודה בראשית 1952. כדי לזרז את הסיום פנתה הוועדה לעורך-דין שיפנה לסולל-בונה בדרישה לסיים את עבודת הקמת האנדרטה.

74. על הדינמיקה של אירועים פומביים, מנקודת מבט אנתרופולוגית, ראה: D. Handelman, *Models and Mirrors: Toward an Anthropology of Public Events*, Cambridge 1990. בספר מוקדש פרק לניתוח של הטקס הממלכתי הנערך ברחבת הכותל בערב יום הזיכרון לחללי צה”ל.

ובהתאמה את חשיבותן של האנדרטה ושל המורשת שהיא מייצגת. מארגני הטקס הזמינו את דוד בן-גוריון, שר הביטחון וראש הממשלה,⁷⁵ וגם את יגאל ידין, הרמטכ"ל. אורחים אלה הוזמנו, כדברי המארגנים, לשוות לטקס 'אוירה צבאית'.⁷⁶ לנוכחותם של השניים בטקס הסרת לוט מעל אנדרטה לזכר נופלים היה תקדים: הם כיבדו בנוכחותם את טקס הסרת הלוט מעל האנדרטה לזכר חללי חטיבת הראל בבית הקברות בקרית ענבים. בן-גוריון הודיע כי הוא מתכוון לבוא,⁷⁷ אולם יום לפני הטקס הודיע שלישי למארגנים, כי מסיבות בלתי צפויות לא יוכל להגיע. גם הרמטכ"ל לא הגיע לטקס, ולמרות בקשת המארגנים כי את הממשלה ייצג בטקס אחד השרים, הרי האישיות הבכירה באירוע היה אלוף משה צדוק, אלוף פיקוד הדרום, שגם התכבד בהסרת הלוט מעל האנדרטה. הטקס לא היה ממלכתי כפי שביקשו המארגנים, וגם מבחינת 'אופיו הצבאי' לא מילא את ציפיות המארגנים.⁷⁸

אולם קיומו של טקס אינו מוגבל לאירוע המתרחש בשעה היעודה. יש לטקס גם קיום תקשורתי, כאשר הדיווח המופיע באמצעי התקשורת השונים מאפשר לקהילה הלאומית כולה, אם גם באיחור, להשתתף באירוע, אמנם לא באופן פיסי. המארגנים, שהיו מודעים לחשיבות ההד הציבורי של האירוע, פרסמו לפני הטקס מודעות בעיתונים היומיים. במקביל התבקש השבועון במחנה לפרסם ידיעה בכרוניקה השבועית על הטקס העתיד להתקיים.⁷⁹ המודעות אמורות היו לפרסם את קיום הטקס ואת האנדרטה שבמרכזו לציבור הרחב ולהעניק לטקס נוכחות תקשורתית. מתוך מודעות לחשיבותה של החשיפה הציבורית נשלחו הזמנות גם לעיתונאים ונוצר קשר עם סרטי-גבע, שהבטיחו לצלם את האירוע ולשלב אותו ביומן החדשות השבועי שהפיקו. מבחינת החשיפה הציבורית לטקס נחלו המארגנים הצלחה. הדיווחים על הטקס הופיעו ביום הטקס עצמו או למחרתו בכל העיתונים החשובים.⁸⁰

75. מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 לדוד בן-גוריון, 6 בנובמבר 1952.

76. מכתב א' ברונשטיין ליצחק דוידסון, 3 בנובמבר 1952.

77. מכתב נחמיה ארגוב לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 16 בנובמבר 1952.

78. להופעת ראש הממשלה (ושר הביטחון) והרמטכ"ל בטקס חנוכת אנדרטה היה תקדים בעת הטקס שנערך עם חנוכתה של האנדרטה לזכר חללי חטיבת הראל בחלקה הצבאית בבית הקברות בקרית-ענבים באפריל 1951. אורי אבנרי (בעצמו לוחם של גדוד 54 ומי שתרם תרומה ניכרת ליצירת המיתוס הפופולרי על פלוגת 'שועלי שמשון' של הגדוד) כתב בשבועון העולם הזה, שהוא היה עורכו, את הדברים הבאים: '... איש מגדולי המדינה לא טרח להופיע אישית בין שורות הוותיקים וההורים השכולים'. הוא קישר זאת לעובדה ש'חסרה לאנשי "גבעתי" הרומנטיקה הצוהלת של אנשי הפלמ"ח, בעלי העורף הציבורי המאורגן והבסיס המוצק בהתיישבות העובדת'. חברי הוועדה להנצחת חללי הגדוד, לעומת זאת, חשדו כי ביטול הופעתו של ראש הממשלה והעדרו של הרמטכ"ל היו על רקע המתיחות ששררה בין השניים. הסבר זה נמסר לי בשיחה שקיימתי עם א' ברונשטיין.

79. בתחילה נמסרו הודעות אלה בארבעה עיתונים, ואליהם צורף מאוחר יותר גם חרות. לעומת זאת הוחלט שלא לפרסם הודעה על הכינוס בבטאון המפלגה הקומוניסטית, קול העם.

80. ידיעות אחרונות ומעריב: 26 בנובמבר 1952; אמר, על המשמר, הבקר, דבר, *The Jerusalem Post*: 27 בנובמבר 1952. דבר השבוע, 50 (334), 4 בדצמבר 1952.

דיווח מצולם על הטקס הופיע ביומן החדשות השבועי של סרטי־גבע בשבוע שלאחר מכן. הכתבות התמקדו בטקס, אך בכך הושגה המטרה הבסיסית: להביא לחשיפה ציבורית אופטימלית של האנדרטה ושל מורשת הגבורה הגדודית.

שאלה של אחריות

אחת השאלות המרכזיות בביוגרפיה של אנדרטה היא הימצאותו של גורם שימשיך לתחזק את האנדרטה לאחר שזו הוקמה. ההחלטה להקים אנדרטה אינה דורשת אלא התלהבות והסכמה. הקמתה כבר דורשת הימצאותו של גרעין פעיל, שיקדם את הפרויקט עד לטקס חנוכת האנדרטה. אולם בכך לא תמה המלאכה. כדי שתוכל אנדרטה לתפקד בנוף הזיכרון, דרושה תחזוקה מתמדת, וכאן השאלה היא מי הוא הגורם האחראי לטיפול באנדרטה לאחר שזו הוקמה. האנדרטה בחוליקאת הייתה אנדרטה ‘פרטית’, כלומר, היא הוקמה על ידי קבוצה של אנשים שהתארגנו במיוחד לצורך ההקמה. במקרה כזה שאלת האחריות לגורלה של האנדרטה חשובה במיוחד. האנרגיה שרוכזה בתהליך הארוך והמורכב של הקמת האנדרטה אינה יכולה להמשיך ולהתקיים לאורך זמן רב לאחר שהוקמה, מה עוד שהאנדרטה אמורה לתפקד זמן רב אחרי שמקימה כבר אינם בין החיים. במחשבה לעתיד היותר רחוק, רק חסות מוסדית מסוג כלשהו יכולה להבטיח לאנדרטה את חיי הנצח, שהיא מצדה מבטיחה לאלה שלזכרם היא מוקדשת. הקשר עם המוסדות הכרחי לטיפול באנדרטה, אך הוא גם טומן בחובו חיכוכים בין אלה שהקימו את האנדרטה והשקיעו בכך זמן, מאמץ ואנרגיה רגשית ובין המוסדות, שעבורם המדובר באנדרטה נוספת על סדר היום הביורוקרטי.

כשנה לאחר טקס חנוכת האנדרטה החלה ועדת ההנצחה בקידום עבודת שיפור פני השטח סביב לאנדרטה. בעקבות פנייה לעיריית תל־אביב (רוב החללים היו, כזכור, בני תל־אביב), הסכימה העירייה כי הגנן הראשי של העירייה יתכנן את תוכנית הגינון באתר האנדרטה. במקביל גם נוצר הקשר עם המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון. בשלב זה סבורים היו חברי ועדת ההנצחה כי הם ימשיכו להיות האחראים לאנדרטה ולסביבתה.⁸¹ מאוחר יותר, כאשר נודע לחברי הוועדה, כי לפי הנחיית שר הביטחון המחלקה להנצחת החייל הייתה חייבת לדאוג לטיפול השוטף באנדרטות,⁸² הוחלט להעביר את האחריות הכוללת לטיפול באנדרטה לידי המחלקה להנצחת

81. ‘כשם שאנו היינו אחראים להקמת יד הזכרון ולשמירתה – אנו נהיה אחראים לשלמות כל אשר יינטע ויבנה מסביב לשטח היד...’, מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 למחלקה להנצחת החייל, 17 במארס 1954.

82. הדברים נמסרו בכתב לוועדה במכתבו של יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל, מיום 25 במארס 1954, שבו כתב דקל, בין השאר: ‘שר הבטחון החליט כי כל מצבות הזכרון שנבנו על ידי הורים שכולים, קבוצות חברים ויחידות צבאיות לזכר יקיריהם ואשר נבנו שלא במקומות ישוב – על משרד הבטחון לקבלן, לשפץ אותן ולשמור עליהן’. באותה

החייל, וכך לידי מדינת ישראל.⁸³ עם העברת האחריות לטיפול באנדרטה תמה למעשה פעילות ועדת ההנצחה.⁸⁴ בשנים הבאות שימש משרד הביטחון ככתובת לתביעות נציגי ותיקי הגדוד וההורים השכולים לדאוג לתיקון נזקים בגוף האנדרטה. ב־1976 נעשה במחלקה להנצחת החייל מאמץ להעביר את האחריות לאנדרטות שמחוץ למקומות יישוב לידי גורמים מקומיים או אזוריים. במסגרת מדיניות זו נקבע, כי את האנדרטה בחוליקאת 'יאמץ' בית הספר האזורי במושב משען.⁸⁵ בינואר 1977 אף נטען מטעם המחלקה להנצחת החייל, כי הסיכום שהושג בזמנו אינו תקף, וכי היא 'אף פעם לא לקחה על עצמה את הטיפול באנדרטה הנ"ל'.⁸⁶ מבחינת מקימי האנדרטה הייתה בכך הפרת ההתחייבות שנתן לוועדת ההנצחה ב־1954 יוסף דקל, ראש המחלקה להנצחת החייל דאז. לפי הפרשה שהושגה⁸⁷ נקבע, כי למרות המדיניות

התקופה ביקש דקל לקבוע הנחיות ברורות בנוגע לאופי המחויבות של משרד הביטחון כלפי אנדרטות פרטיות מהסוג שפורט כאן, שמספרן הגיע לארבעים בערך (כך כתב במכתב ששלח לוועדה להנצחת חללי גבעתי ב־1 במארכ 1954). עבור דקל היה הטיפול באנדרטות אלה מעמסה כבדה על המחלקה שבראשה עמד, והוא ניסה למנוע, עד כמה שניתן, את הקמתן של אנדרטות פרטיות. הדרג הפוליטי, במטרה למנוע מצב של הזנחה והתפוררות שיכול היה לעורר ביקורת ציבורית בנושא רגיש כל כך, התחייב כי המחלקה להנצחת החייל תיקח על עצמה את הטיפול באנדרטות אלה.

83. במכתב שנשלח מהוועדה להנצחת חללי גדוד 54 למחלקה להנצחת החייל ב־30 במארכ 1954 נכתבו, בין השאר, הדברים הבאים: 'הוועדה מעמידה לרשות המחלקה להנצחת החייל את האנדרטה אשר הוקמה על ידינו בחוליקאת'. במכתב נוסף שנשלח מטעם הוועדה אל המחלקה להנצחת החייל ב־29 באוקטובר 1954 הדגישו חברי הוועדה, כי 'לפני חודשים מספר העמדנו לרשותכם את יד הזכרון'. במכתב ששלח א' ברונשטיין כנציג הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 למחלקה להנצחת החייל ב־6 בינואר 1977 כתב, בין השאר, כי 'עפ"י הסדר שנחתם בזמנו ביניכם ובינינו - העמדנו לרשותכם ולטיפולכם את האנדרטה אשר אנו, ביחד עם ההורים של חללי הגדוד - הקמנו בחוליקט [כך:] - היא חלץ דהיום'. ב־27 באוקטובר 1955 הופיעה ידיעה בעיתון דבר ולפיה חברת לפידות, שבאותה השנה גילתה נפט באזור, החלה בעבודות שיפור השטח סביב לאנדרטה כי בכוונת עובדי החברה לשתול פרחים במקום. במכתב ששלח א' ברונשטיין לחברה הוא מפנה את תשומת ליבה לכך שכל פעולה שיש בדעתם לעשות חייבת להיות מתואמת עם המחלקה להנצחת החייל במשרד הביטחון.

84. הוועדה לא פורקה מעולם באופן רשמי, אך חדלה בפועל להתכנס. פעילותה בשנים שלאחר מכן התמקדה בפעילותו האישית של א' ברונשטיין, שהיה דה־פאקטו למרכז הוועדה. הוא זה שריכוז את המידע שהועבר אליו על ידי ותיקי הגדוד או הורים שכולים, והוא שעמד בקשר עם הרשויות בכלל, ועם משרד הביטחון בפרט, בנוגע לאחזקת האנדרטה.

85. מכתב יעקב כהן, קצין המחוז מינהל מחוז הדרום ונפת אשקלון, משרד הפנים, ליהודה רוטשילד, ראש המועצה האזורית חוף־אשקלון, 28 במארכ 1976.

86. מכתב דב בר־זכאי, הממונה על אנדרטות, לאברהם ברונשטיין, הוועדה להנצחת חללי חטיבה [כך:] 54 'גבעתי', 16 בינואר 1977.

87. להשגת הסדר זה תרם צבי צור, מפקד הגדוד במלחמת העצמאות ולימים הרמטכ"ל השישי של צה"ל. צבי צור עורב בעניין גם על ידי א' ברונשטיין וגם על ידי משרד הביטחון. ההמלצה שלו הייתה למצוא פתרון פרגמטי. ראה פתק מצ' צור לא' ברונשטיין, 19 בפברואר 1977.

הרשמית שנוסחה בחוק הכנסת, שלפיו רק אתרים ממלכתיים יתוחזקו על ידי ועל חשבון משרד הביטחון, תמשיך המחלקה להנצחת החייל לדאוג לטיפול השוטף באנדרטה בחוליקאת.⁸⁸

האנדרטה בחוליקאת בנוף הזיכרון הישראלי

תפקודה של האנדרטה בנוף הזיכרון הלאומי מתבטא במעמד שלה במערכת האנדרטות ובאופן שבו היא משמשת כאלמנט פעיל של נוף הזיכרון והמורשת. החשיפה הציבורית שהאנדרטה זכתה לה בעקבות טקס הסרת הלוט יצרה לאנדרטה הילה של חשיבות. מבחינה זאת לא הייתה האנדרטה בחוליקאת יוצאת דופן בין יתר האנדרטות שנבנו באותה תקופה. העיתונות הישראלית, שהתאפיינה בדרגת מחויבות גבוהה לעניין הלאומי, נהגה לדווח באופן קבוע על בניית אנדרטות, וטקס הסרת הלוט מעל אנדרטה, במיוחד אם מדובר היה במבנה מרשים מסוג זה שהוקם בחוליקאת, היה לאירוע בעל עניין ציבורי, שגם זכה לסיקור עיתונאי מתאים.

אולם בשלבים הראשונים של מפעל ההנצחה האנדרטאי בישראל היה לאנדרטה בחוליקאת מעמד מיוחד, בהיותה האנדרטה הגדודית הראשונה שהוקמה בישראל. ביטוי לכך ניתן היה למצוא במאמר שהופיע בדבר השבוע לקראת יום העצמאות החמישי למדינת ישראל (1953). במאמר זה סקר המחבר את התפתחותו של מפעל הנצחת מלחמת העצמאות וגיבוריה. הדו"ח סקר את ה"יש" והצר על ה"אין", על אותם גופים ומוסדות שעוד לא תרמו את תרומתם למפעל ההנצחה הלאומי. האנדרטה לגדוד 54 של גבעתי בחוליקאת זכתה לציון לשבח, כדוגמה לאופן שבו צריכים הדברים להיעשות:

דוגמא אופיינית היא אנדרטה של לוחמי גדוד מפואר שלחם בגבורה בכל קרבות הדרום. וותיקי גדוד זה הקימו מגע עם הורי חללי הגדוד ועשו יחד מאמצים בלתי פוסקים שנמשכו כ־3 שנים ושרק לאחריהן עלה בידיהם להקים ליד משלט חוליקאת לשעבר מצבת זכרון שהיא כבוד לנופלים מזה וכבוד למקימיה מזה.⁸⁹

בכך צורף סיפור בנייתה של האנדרטה למיתוס הגבורה של הגדוד שאותו נועדה

88. עיקרי מדיניות המחלקה להנצחת החייל נוסחו במכתב ששלח ראש המחלקה לוועדה להנצחת חללי גדוד 54 של גבעתי (על ידי אברהם ברונשטיין) ביולי 1986. במכתבו חוזר מנהל המחלקה להנצחת החייל על העיקרון שהחוק (חוק הגנים הלאומיים ושמורות טבע, אתרי הנצחה, תיקון 5, 1982) 'מסדיר את הטיפול ואחזקת אתרי ההנצחה על ידי הרשות המקומית'. בה בעת מדגיש המכתב את המדיניות הפרגמטית של המחלקה: 'על אף האמור לעיל נעשה את מיטב יכולתנו כדי לשמור על האתר'. מכתב נעמן סחייק, ראש המחלקה להנצחת החייל, לוועדה להנצחת חללי גדוד 54 של גבעתי (על ידי אברהם ברונשטיין), 9 ביולי 1986.

89. דבר השבוע, 16 (352), 16 באפריל 1953.

האנדרטה לספר בנוף. בצד דברי השבח למקימי האנדרטה בחוליקאת נוף כותב המאמר באלה שעוד לא נחלצו לבטא את המחויבות להקרבה ההרואית באמצעות הקמת אנדרטה או מפעל הנצחה אחר – כאותו גדוד אחר של חטיבת גבעתי, שכמו גדוד 54 לחם באותו האזור, אך 'לחלליו אין אנדרטה שתזדקק במקום להצביע על הודם וגבורתם של הנופלים'.

עם הקמת האנדרטה נוצר אתר מוגדר שזוהה עם סיפור ההקרבה והגבורה של גדוד 54. אנדרטה מסוג זו שהוקמה בחוליקאת משמשת כ'סמן' המכריז על המשמעות שיש לאתר שבו ניצבת האנדרטה בהיסטוריה הלאומית.⁹⁰ אולם המדד להצלחת האנדרטה הוא באופן שבו היא משמשת כאלמנט פעיל בנוף שבאמצעותו מתבצעים מפגשים בין המורשת והזיכרון שהיא מייצגת ובין מגזרים שונים של הציבור הרחב.

מפגש פעיל כזה מתבצע במהלכו של טקס הנערך למרגלות האנדרטה. עבור ההורים השכולים וותיקי הגדוד שימש המקום כאתר שבו נערכו בשנים לבוא טקסי הזיכרון והמפגשים של וותיקי הגדוד. במרוצת הזמן התגבשה מסורת, ולפיה נערכים במקום טקסים בימי הזיכרון לחללי מערכות ישראל.⁹¹ עבור ההורים השכולים האנדרטה הייתה – לצד קברי החללים – לאתר טעון באנרגיה סמלית, שאליו עלו לרגל במסגרת טקסי אזכרה וכינוסים גדודיים. הערך המוסף שהיה לאנדרטה עבור וותיקי הגדוד וההורים השכולים נבע מכך שהקמתה הייתה פרי מאמץ משותף, ובכך הייתה האנדרטה לביטוי לאחדות הפעולה של ההורים השכולים וותיקי הגדוד.

אירוע טקסי מסוג אחר שהתקיים ליד האנדרטה בשנים הראשונות לאחר הקמתה היה טקס ההשבעה לטירוני חטיבת גבעתי. עבור החטיבה היה המקום מתאים במיוחד לעריכת טקסי השבעה, מכיוון שבכך נוצר קשר מידי בין האירוע החגיגי ובין מורשת הגבורה של החטיבה, כשהנחלת המורשת היא חלק בלתי נפרד מהאירוע הטקסי. במקרה זה ה'מורשת' שלה נשבעים הטירונים אמונים מקבלת ביטוי פיסי במרחב הטקסי, ובאופן מיוחד באמצעות שמות הנופלים המגדירים את ההיבט האנושי של מורשת ההקרבה ההרואית. טקס ההשבעה של טירוני החטיבה נערך למרגלות האנדרטה בנובמבר 1954.⁹² טקס ההשבעה של טירוני החטיבה ב־1956 נערך אמנם בריחוק מהאנדרטה – הרחבה שלפני האנדרטה עצמה הייתה צרה

90. על תפקידם ותפקודם של 'סימנים' כאלה ראה: D. MacCannel, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York 1989 (1976).

91. מסורת זו לא התגבשה מיד. לאחר יום הזיכרון תשי"ד הופיע בעיתון הבקר מאמר קצר בכותרת 'האנדרטה המיוממת', בו נמסר על 'אנדרסת הגיבורים המיוממת אשר לא נפקדה ביום פקוד העם את זכר קדושו ביום העצמאות ... בני נוער לא פקדו אותה ולא העלו את דמויותיהם של בני גדוד "שועלי שמשון" המהוללים; זרי פרחים ענודי פסי שחור לא הונחו למרגלותיה', הבקר, 7 במאי 1954. כל עוד לא התגבשה המסורת שלפיה בתי ספר מהסביבה דואגים להניח זרים ביום הזיכרון, הרי ש'הפעלת' האנדרטה ביום הזיכרון הייתה תלויה ב'עלייה לרגל' של ההורים ושל וותיקי הגדוד למקום.

מלהכיל את הנאספים – אך האנדרטה והמורשת שהיא מייצגת היו חלק בלתי נפרד של תפאורת הטקס.⁹³

טקסים מתאפיינים באינטנסיביות הרבה שלהם, אך קיומם דורש ארגון מראש, והם אינם עניין של יום-יום. האנדרטה ‘מופעלת’ גם במהלך מפגשים ספונטניים, לא מתוכננים, המתבצעים בינה ובין הקהל הרחב. למעשה, ככל שמספר האינטראקציות המקריות עם האנדרטה רב יותר, כך האנדרטה ‘פעילה’ יותר כאלמנט של זיכרון. האנדרטה הממוקמת, למשל, בכיכר עירונית זוכה לחשיפה מתמדת, וגם אם האינטראקציה עמה נעשית ברוב המכריע של המקרים באופן בלתי מודע, הרי מספרן הרב של אינטראקציות אלה מביא לשילובה של האנדרטה במרקם החברתי-עירוני ולחדירת הזיכרון שעמו היא מזוהה לרבדים היום-יומיים של חיי תושבי העיר.

האנדרטה בחוליקאת לא נבנתה בכיכר עירונית, אלא לצד כביש, בנוף הפתוח. כזכור, מחויבות מקימיה אל האנדרטה להיסטוריה של הפעילות המבצעית של הגדוד הביאה אותם להחלטה, כי יש לבנותה בצד הכביש היורד לנגב, במקום שהתחוללו הקרבות האחרונים שבהם השתתף הגדוד. מיקום לצד כביש מבטיח מספר רב של אינטראקציות אקראיות בין אלה החולפים בנסיעה בכביש ובין האנדרטה שלצדו. לעתים המיקום ליד הכביש הוא חלק מהסיפור של האנדרטה, כאשר האינטראקציה עם האנדרטה המתבצעת במהלך הנסיעה אינה הליך טכני בלבד אלא גם חלק ממנגנון יצירת המשמעות של האנדרטה. כדוגמה ניתן להביא את שרידי המשוריינים הפזורים בצידי הדרך לירושלים. משוריינים אלה, שרידי השיירות שניסו לפרוץ את הדרך לירושלים, הם תזכורות להקרבה ההרואית שהייתה כרוכה בפריצת הדרך לירושלים. האינטראקציה בין הנוסעים בכביש בין שרידי המשוריינים, גם אם היא אקראית וחפוזה, מאשרת באופן הפשוט המידי ביותר את העובדה, שהדרך לירושלים אמנם פתוחה.⁹⁴ באופן דומה, האינטראקציה בין הנוסעים בכביש המוביל לנגב דרך חוליקאת ובין האנדרטה מאשרת את העובדה, כי קורבנם של הנופלים והמאמץ של הלוחמים לא היה לשווא, וכי הדרך לנגב אמנם נפתחה. כמו במקרה של המשוריינים, כל אינטראקציה עם האנדרטה, המתבצעת במהלך הנסיעה לנגב (האנדרטה הוקמה בצד הכביש המוביל דרומה), מאשרת את הטעם שהיה להקרבה ההרואית של אלה שהאנדרטה מוקדשת לזכרם. במקרה של האנדרטה בחוליקאת הייתה משמעות זו של האינטראקציה בין העוברים בכביש ובין האנדרטה לחלק בלתי נפרד של המסר האידיאי של האנדרטה, וזאת באמצעות הכתובת שבחזית האנדרטה, המפצירה ביורד לנגב לזכור את אלה שבזכותם התאפשרה הירידה לנגב.

92. במחנה, 10, 25 בנובמבר 1954.

93. במחנה, 17, 4 בינואר 1956.

94. לעניין זה ראה: M. Azaryahu, 'From Remains to Relics: Authentic Monuments in the Israeli Landscape', *History & Memory*, 5, 2 (1993), pp. 93–97.

פיצוי לכך שהאנדרטה נדחקה לשולי מפת כבישי הארץ הייתה העובדה, שכבר בשלב מוקדם תפסה האנדרטה מקום חשוב במפת 'תיירות הזיכרון' הישראלית. אתרי קרבות מלחמת העצמאות, במיוחד אלה שבהם עוצמת המיתוס המקומי הייתה גדולה במיוחד, ושהיו בהם שרידים שנתנו ביטוי ויזואלי ולכן גם מוחשי לאירועי הגבורה, כמו נגבה, יד מרדכי או דגניה, היו לאתרי עליה לרגל. בין המבקרים היו אזרחים סתם, אך בעיקר היו אלה טיולים מאורגנים של כיתות בתי ספר ושל עולים חדשים, שבמסגרת הביקור באתר למדו פרק במורשת הגבורה הלאומית. עם הקמתה של האנדרטה בחוליקאת התעשר אזור פתחת-הנגב באתר גבורה נוסף. הקרבה הגיאוגרפית לנגבה וליד מרדכי הייתה בה-בעת חיסרון ויתרון. החיסרון היה נעוץ בכך שעוצמתם המיוחדת של המיתוסים המקומיים עשתה את האתרים בנגבה וביד מרדכי ליעד מועדף לטיולים של פרטים ושל קבוצות. היתרון היה, שקיומם של שני האתרים עודד את 'תיירות הזיכרון' באזורי פתחת-הנגב, והאנדרטה בחוליקאת סיפקה אתר נוסף שבו ניתן היה לספר את סיפור הגבורה של המערכה בפולש המצרי.

זמן קצר לאחר הקמתה שולבה גם האנדרטה בחוליקאת במפת 'תיירות הזיכרון'. כבר כחודשיים לאחר טקס הסרת הלוט ביקרה באנדרטה קבוצה של תושבים מהמעברות שבפרוודור ירושלים במסגרת טיול מאורגן. בדרכה מבאר-שבע ליד מרדכי התעכבה הקבוצה ליד האנדרטה בחוליקאת, ושם 'שמעו המסיירים מפי המורה בדרך [כך] דברי הסברה על אגדת הגבורה של חטיבה זו'.⁹⁵ בשלב מאוחר יותר פנתה ועדת ההנצחה של גדוד 54 למינהל ההסברה בבקשה שיכללו את האנדרטה במסגרת האתרים שאליהם נערכים סיורים: 'יהא זה מן הראוי שבמסגרת הסיורים הנערכים לתיירים ולמבקרים באזור הדרומי של הארץ, ייקבע גם סיור וביקור ביד הזכרון'.⁹⁶ באנדרטה ביקרו גם תלמידי בתי ספר במסגרת טיוליהם. תלמידת כיתה ו' בבית ספר עממי בירושלים דיווחה על הביקור שערכה כיתתה באתר האנדרטה, והיא משחזרת את מיתוס הגבורה של המקום:

... ביום קיץ חם יצאנו לטיול כשפנינו מועדות דרומה, לנגב ... הנה הגיע הרגע שלו צפינו בקצר רוח, נקודת החניה הראשונה. לפנינו נצבה אבן מזדקרת אל על ... זו מצבת 'חטיבת גבעתי' אשר בחוריה חרפו נפשם לפריצת המצור על ישובי הנגב. הם לחמו כאריות באויב כשנשקם דל. רצונם לשחרר את הארץ ולבנותה עודדם והמריצם.⁹⁷

מבחינתם של מקימי האנדרטה היה דו"ח זה עדות להצלחת האנדרטה שהקימו ולאופן שבו סיפרה למגזרים שונים של הציבור את סיפור הגבורה של הגדוד. העוקץ היה טמון בכך שהאנדרטה זוהתה שוב עם החטיבה, ולא עם הגדוד, טעות

95. מעריב, 9 בינואר 1953.

96. מכתב הוועדה להנצחת חללי גדוד 54 של גבעתי למינהל ההסברה, 24 ביוני 1958.

97. דינה קלטר, כיתה ו', 'בעקבות לוחמי הנגב', ניב-הדרום, עלון בית הספר 'בדרום', ירושלים, 17 ביוני 1958, עמ' 10.

שהשתרשה בפולקלור העממי וקשה היה לעקור אותה, גם בגלל העדר ציון מפורט על גוף האנדרטה בנוגע לזהות אלה שהאנדרטה מוקדשת להם: סמל הגדוד שנועד למלא תפקיד זה לא היה ידוע ברבים.⁹⁸

* * *

האנדרטה הבודדת היא נקודת ציון בטופוגרפיה של הזיכרון, אך בה בעת היא אלמנט של מכלול דינמי. ייחודה של האנדרטה בחוליקאת היה בראשוניותה בנוף הזיכרון הישראלי בכלל, ובמפעל ההנצחה של גבעתי בפרט. ב־1952 נחנכה מול ג'ולים אנדרטה לזכר 132 חללי גדוד 53 של גבעתי. אנדרטה זאת הייתה פשוטה ביחס: גוש אבן גדול ועליו לוח שיש עם הכתובת: 'לגיבורים שלא זכו'. רק ב־1988 הוצבו במקום לוחות שיש חדשים ועליהם חקוקים שמות הנופלים. האנדרטה לזכרם של חללי גדוד 52, שלחם יחד עם גדוד 54 על כיבוש משלטי חוליקאת, נחנכה רק ב־1971. אנדרטה זו נבנתה בקרבת מקום לאנדרטה של גדוד 54, ובכך סופר בנוף המקומי, אם כי במאוחר, גם סיפור ההקרבה ההרואית של גדוד 52. ב־1991 נחנך במצודת יואב אתר הזיכרון המרכזי של חטיבת גבעתי. אולם אנדרטת גדוד 52, ואתר הזיכרון במצודת יואב לא הצטמצמו להנצחת מסכת ההקרבה ההרואית של היחידות במלחמת העצמאות. האנדרטה בחוליקאת, לעומת זאת, שנבנתה זמן קצר לאחר האירועים שהיא מוקדשת להם, מזוהה באופן ישיר עם סיפור גדוד 54 במלחמת העצמאות ועם התקופה ההרואית, שהזמן החולף אך הדגיש את האיכויות המיתיות שלהם. הראשוניות של אנדרטת גדוד 54 של גבעתי בחוליקאת והזיהוי הישיר שלה עם התקופה שהיא מנציחה מקנים לאנדרטה זו מקום מיוחד בנוף הזיכרון הישראלי ומאפשרים את המשך תפקודה כאלמנט פעיל במפת מורשת הגבורה של המאבק לכינון הריבונות הישראלית.⁹⁹

98. טעות זו נוצרה כבר בשלב מוקדם בביוגרפיה של האנדרטה, והדבר עורר את רוגזם של מקימי האנדרטה. במכתב ששלחה הועדה להנצחת חללי גדוד 54 לממונה על מינהל ההסברה ב־27 באוקטובר 1954 התבקש המכותב, כי יושם לב לכך שההסברים יהיו מדויקים. בתשובה (מכתב ד"ז תשר, הממונה על מינהל ההסברה, לוועדה להנצחת חללי גדוד 54, 19 בנובמבר 1954) נמסר כי 'ניתנה הוראה למדריכי הסיורים לדייק בהסברותיהם בדבר מצבת הזיכרון לחללי גדוד 54 גבעתי'.

99. כביטוי לכך ניתן לציין את 'תיירות המורשת', הכוללת, בין השאר, צעדות הנערכות באזורי הקרבות, שבמהלכן נחווים הנוף וההיסטוריה בצורה בלתי אמצעית. דוגמה לצעדה שמסלולה כלל את האנדרטה בחוליקאת הייתה זו שנערכה באפריל 1969 בנתיב הקרבות של 'לוחמי שמשון' במלחמת העצמאות. הצעדה החלה בגבעה 69 שליד ניצנים והסתיימה באנדרטה שבחוליקאת. ראה: דבר, 21 באפריל 1969.

'לזכרון עולם': הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל

יהודית תידור באומל

בתום ימי השבעה נסעה האלמנה לבית העלמין להזמין מצבה לבעלה. מאחר שכל בני משפחתו נספו בשואה, היא החליטה להנציח אותם על מצבתו. בתחושה של מילוי חובה לנרצחים מסרה האלמנה את שמות הקורבנות לחרת המצבות. ואז פנה אליה המוכר ואמר: 'ומה עם בעלך? את לא רוצה לכתוב שגם הוא היה ניצול? הרי זה כל מה שישאר לנו מהשואה בעוד כמה שנים, מה שיכתבו עכשיו על מצבות'.

(מתוך סיפור אישי שסופר למחברת)

הנצחה: 'הקמת זכר עולם, השארת זכר לנצח'.¹ קונצפציה עתיקה שנוצרה מתוך הצורך האנושי לגשר בין עבר לעתיד, להשאיר תזכורת מוחשית לדורות הבאים. ההנצחה לובשת צורה ופושטת צורה בהתאם לנסיבות ולנטיות המנציחים. באופן עקרוני, ההנצחה שואבת השראה ממקורות היסטוריים, אך למעשה היא מתחילה במקום שבו ההיסטוריה נגמרת. כדברי יוסף חיים ירושלמי בסיום לספרו זכור: 'בתקופה המחרידה בה אנו חיים ופועלים, לא הנצח הוא ענייננו המיידי'.² כל דבר שיש לו משמעות בעיני המנציח היה יכול להפוך מושא להנצחה. בעולם העתיק הונצחו בעיקר בני אדם ואירועים בעלי משמעות אישית, שבטית או לאומית. בימי הביניים התמקדה ההנצחה האירופית בתחומי הצבא והדת, ובעת החדשה התחזק שוב הפן הלאומי בעקבות עידן המהפכות ויצירת המדינות החדשות.

* מאמר זה נכתב כחלק מפרויקט מחקר בחסות המכון לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן. ברצוני להודות לפרופ' דן מכמן, פרופ' קנת סטאו, ד"ר מנחם קאופמן, גב' אביבה חלמיש וד"ר מעוז עזריהו על הערותיהם החשובות למאמר זה. תודתי לעובדי החברה קדישא של תל-אביב-יפו על סיועם הנדיב בעת ביצוע המחקר. ומעל לכל, תודתי המיוחדת לד"ר אלי צור על עזרתו הרבה בגיבוש הקונצפציה למאמר, ועבור השעות הארוכות בהן סייע לי בחיפוש המקורות ובפענוחם.

1 א' אבן-שושן, המילון החדש, ב, ירושלים 1983, עמ' 544.

2 י"ח ירושלמי, זכור, תל-אביב 1988, עמ' 132; J. Le Goff, *History and Memory*, New York 1992, pp. 64–72.

ההנצחה יכולה להתעטף בכסות מוחשית (מצבה, אנדרטה), ספרותית (האיליאס, שירת רולאן, ספרי המקבים) ליטורגית (קינוח, אמירת ‘שירת הים’), הלכתית (תשעה באב, י”ז בתמוז והיפוכו של דבר ‘ימי נסים’ לישראל, שמגילת תענית, החיבור ההלכתי העתיק, מונה אותם כימים שאסור לצום בהם) וטקסית (אכילת הלחם ושתיית היין במיסה, שבירת הכוס בחופה).

ההנצחה ממלאת מספר פונקציות בעת ובעונה אחת. תפקידה האחד הוא סוציולוגי – פונקציונלי: עצם העשייה המשותפת מהווה מקור לליכוד ולהמשכיות. תפקידה האחר הוא סוציולוגי-חינוכי: ההנצחה מהווה כלי לטיפוח אתוסים ולהעברתם מדור לדור. תפקידה השלישי הוא פסיכולוגי-תיאולוגי: באמצעות טקסים ויצירת במות-פולחן משתלבת ההנצחה בדפוסי אמונה קיימים או מהווה תחליף להם. בכך היא תורמת רבות לתהליך ההתאוששות ולחיפוש נחמה לאחר אסון. לכל צורות ההנצחה מכנה משותף נוסף: מאחר שהן פונות אל ההווה והעתיד, הן כמעט תמיד משרתות את האינטרסים של המנציחים, ואינן בהכרח תואמות את עולמם של המונצחים.

אולם מעל לכל, ההנצחה היא פרי המפגש בין תרבויות המשפיעות על נפשו של המנציח. בספרו הגבינה והתולעים: הקוסמוס של טוחן במאה השש-עשרה, מתאר ההיסטוריון קארלו גינזבורג מפגש מטאפיסי זה ומנתח את היחס הדיאלקטי שנוצר בין רמות התרבות השונות שבהן חי האדם. רק בשנים האחרונות – כך כותב גינזבורג – השתחררו החוקרים מגישה פטרנליסטית וצרה, שהתייחסה לתרבות של שכבת העילית בלבד. כתוצאה מכך הם גילו את ‘התרבות העממית’ ואת תרבויות המשנה, שבהן מחזיקות שכבות חברתיות בעלות מוצא זר או השתייכות דתית שונה. קשה לעתים לעמוד על מהותן של תרבויות אלו, מאחר שלרוב הן מועברות באמצעים לא טקסטואליים. אולם דווקא בתחום ההנצחה, שניתוחו מחייב פענוח קודים חברתיים וקונגניטיביים, ניתן להבחין במהותן ובהשפעתן. כי הרי בעוד שההנצחה ה’רשמית’ משקפת בעיקר את התרבות השלטת, ההנצחה העממית נותנת דרור להשפעת כלל התרבויות המרכיבות את עולמו של הפרט.³

3. G. Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century*, Miller, New York 1982, Introduction בשנים האחרונות גובר העניין בסוגיית ה’זכרון’ בקרב היסטוריונים ואנשי מדעי החברה כאחד. ראה: S. Le Goff, *History and Memory*; Kuchler and W. Melion, *Images of Memory: On Remembering and Representation*, Washington-London 1991; D. Locke, *Memory*, London 1971; P. Connerton, *How Societies Remember*, Cambridge 1989; B. Schwartz, ‘The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory’, *Social Forces*, 61,2 (December 1982), pp. 374 – 402. גם אין להתעלם מספרו הנחשוני של M. Halbwachs, *La memoire collective*, Paris 1968, למרות שיש כבר מתנגדים לאסכולה שלו. באופן טבעי הולידה אותה התעניינות סדרת עיונים העוסקת בדפוסי ההנצחה בארצות שונות. ביניהם: P. Nora (ed.), *Le lieux de memoire, I: La republique*, Paris 1984; C. McIntyre, *Monuments of War: How to Read a War Memorial*, London 1990; ג’”ל מוסה, הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם, תל-אביב 1993; ע’ סיון, דור תש”ח: מיתוס דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991; אסתר לוינגר, אנדרטאות לנופלים בישראל, תל-אביב 1994;

עובדה זו בולטת כפליים בדיונים על דפוסי הנצחת השואה. מאז תום מלחמת העולם השנייה הונצחה השואה במקומות רבים ברחבי העולם, בדרכים שונות ועל ידי אוכלוסיות מגוונות. בארצות מסוימות התפתח תחילה דפוס ההנצחה הלאומית; באחרות התפתחו תחילה דפוסי ההנצחה הקהילתית והאינדיווידואלית. כל אחד מדפוסי ההנצחה שיקף מפגש תרבויות ייחודי: המפגש בין התרבות המקומית הרשמית, התרבות העממית, ובין תרבותם המקורית של המנציחים, שרבים מהם היו מהגרים וניצולים כאחד. משקלו של כל מרכיב־תרבות השתנה בהתאם לסוג ההנצחה הנדון. בעוד שההנצחה הלאומית העניקה משקל רב יותר לשני המרכיבים הראשונים, ההנצחה הקהילתית והאינדיווידואלית שיקפה מפגש־תרבות אחר. גורם נוסף שהשפיע על משקלם של מרכיבי־התרבות שהשתקפו בהנצחה הוא העובדה שבמקומות רבים ניטש טיטש תיחום הגבולות בין הנצחת השואה לבין הנצחת מלחמת העולם השנייה. בארצות־הברית זכה המפגש בין הניצולים למשחררים האמריקנים למקום מרכזי בהנצחת השואה ברמה הלאומית; בצרפת זכה 'הקורבן היהודי האלמוני' לקאנוניזציה; ואילו בארצות הקומוניסטיות ניטש טיטש זהותם היהודית של הקורבנות במרבית דפוסי ההנצחה.

בגרמניה היוותה הנצחת השואה בעיה מיוחדת במינה. כיצד ניתן להנציח את השואה בקרב ציבור שחלק ממנו (או מהוריו) יצר את השואה? גם שם התפתחו דפוסי ההנצחה מתוך מפגש תרבויות, כשהמאבק העיקרי נע סביב קביעת משקלן של תרבויות העבר וההווה. כך נוצרו בגרמניה דפוסי הנצחה ייחודיים, כגון 'האנדרטה הנעלמת' בהארבורג, הנקברת בשלבים באופן סמלי, או שלט הכוונה־זיכרון עם שמות מחנות, שהוצב בכניסה לתחנת רכבת במרכז ברלין ומפנה את הצופה ל'שום מקום', לפחות בגרמניה של שנות התשעים.

אף מטרותיה של הנצחת השואה היו שונות ממקום למקום. במחקרו על מרקם הזכרון מונה ג'יימס יאנג חמישה מניעים להקמת אנדרטות לזכר השואה ברחבי העולם: הרצון לחנך, הצו היהודי לזכור, הצורך של הממשלות האירופיות להסביר עצמן לציבור, כפרת אשמה, התקווה למשוך תיירות.⁴ במדינת ישראל נוסף לה, גורם ייחודי – תחושת שליחות כלל־יהודית, שנוצרה כתוצאה ממעמדה של המדינה כיורשת הרוחנית והמעשית של כלל קורבנות השואה. אי לכך, במשך למעלה משנות דור נחשבו דפוסי השואה שנקבעו ברמה הממלכתית בישראל לקאנוניים, לפחות אצל

M. Azaryahu, 'War Memorials and the Commemoration of the Israeli War of Independence, 1948–1956', *Studies in Zionism*, 13, 1 (1992), pp. 57–77; אלמוג, 'אנדרטאות לחללי מלחמות בישראל: ניתוח סמיוולוגי', מגמות, 34 (1991), עמ' 179–210. קבוצת משנה בסדרה זו ממקדת את ראייתה בפן ספציפי יותר של הסוגיה – המשולש שקודקודיו 'הנצחה', 'זיכרון' ו'שואה'. S. Milton, *In Fitting Memory*, Detroit. 1991; J. Young, *The Texture of Memory*, Yale University 1993; אסתי ריין, 'מהנצחה כוללת להנצחה אינדיווידואלית: אנדרטאות לזכר השואה בישראל', גשר, 126 (חורף תשנ"ג), עמ' 70–81.

4. J. Young, *The Texture of Memory*, p. 2.

גורמים רשמיים במדינה זו. רק בשנת 1993 נתערער לראשונה הפרימאט הישראלי, לפחות באופן חלקי, עם הקמת המוזיאון הלאומי לזכר השואה בבירת ארצות-הברית. אך לא רק כלפי נסיונות הנצחת השואה בגולה הרגישו הגורמים הממלכתיים בישראל שהם מחזיקים בפרימאט. גם בתוך ישראל עצמה התפתחו דפוסים שונים של הנצחת השואה, שבמשך שנים כמעט שלא זכו להתייחסות מצד המנציחים הרשמיים.

שניים מתחומים אלה, שבהם נעסוק בעמודים הבאים, הם הנצחת השואה ברמה האינדיווידואלית והקהילתית בארץ. היבטים אלה כמעט אינם מוזכרים במחקרים העוסקים בזכרון השואה במדינת ישראל, המתרכזים בעיקר בפן הלאומי והמוסדי של ההנצחה. כוונתנו בביטוי ‘הנצחה אינדיווידואלית’ להנצחה הנעשית על ידי הפרט, האזרח, האדם הבודד – גם כשהוא מבקש להנציח את השואה בכללותה. כוונתנו בביטוי ‘הנצחה קהילתית’ היא כפולה: גם היסטורית וגם אנתרופולוגית. הראשונה – הנצחה הנעשית על ידי חברי קהילות לשעבר באירופה, כלומר אגודות הלאנדסמנשאפטן. השנייה – זו שנעשית בתוך גופים המתפקדים היום כקהילות, ביניהם קהילות ויישובים כפריים. לא נעסוק כאן בהנצחה ברמה הממלכתית, המוסדית-תנועתית, העירונית והממלכתית-דתית, המשקפת לרוב את התרבות הדומיננטית-רשמית של מדינת ישראל ביחס לשואה. משום כך, למרות מרכזיותם בהבנת תרבות הנצחת השואה הרשמית במדינת ישראל, לא נעסוק בדפוסי הנצחת השואה שנקבעו ביד-ושם – הרשות הממלכתית לזכר השואה והגבורה, בבית-לוחמי-הגטאות, או במוסדות של תנועות ההתיישבות השונות.⁵

סיפורם של דפוסים ‘נשכחים’ אלה – הנצחת השואה ברמת הפרט וברמת הקהילה – הוא גם סיפור מפגש התרבויות במדינת ישראל. בעשור הראשון לקיומה התאפיינה המדינה הצעירה בתרבות ממלכתית דומיננטית, ששיקפה את האתוסים הלאומיים וטיפחה את המשכיותם. לצדה נוצרה תרבות עממית, צברית, שעסקה באותם האתוסים, אך התבוננה בהם דרך פריזמה מרכזית ופחות חד-משמעית. שתי התרבויות היו אידיאולוגיות – האחת רשמית והשנייה פופולרית. אולם נוסף להן התקיימה כמעט בחשאי תרבות שלישית – התרבות העממית של המהגרים האירופים. תרבות זו, שאנשי העלייה השנייה והשלישית דחוה בבזז הגיעה ארצה עם עולי שנות השלושים וקיבלה ‘זריקת חיזוק’ משמעותית עם בואם של ניצולי השואה בשלהי שנות הארבעים. מלבד היותה ‘מורשת אבות’ במובן הדתי והחילוני כאחד, ניסו המהגרים באמצעותה לשמר ולשחזר את המסגרות האירופיות שנכחדו בשואה. כאן נתקלו ביחס קר ואף עוין מצד הממסד, שביקש לדכא כל יבוא רוחני שנחשב ‘גלותי’, ועל כן בזוי ומסוכן לאתוס הציוני. באותה תקופה נהגו מעצבי התרבות הממלכתית

5. אמנם כותרת מאמרה של אסתי ריין היא ‘מהנצחה כוללת להנצחה אינדיווידואלית’, אולם כוונתה בעיקר למעבר מהנצחה כוללת להנצחת הפרט ברמה הממלכתית והמוסדית, ולא להנצחה על ידי הפרט. גם לא נעסוק בפעילות מרתף-השואה בהר ציון, באנדרטות ובזכרות עירוניות, בתפילות הרבנות הראשית לזכר קורבנות השואה וכו’. על הפן הליטורגי של הנצחת השואה ראה יהודית תידור באומל, קול בכיות: השואה והתפילה, רמת-גן 1992.

להתעלם מקיומן של תרבויות זרות או לכנותן 'פולקלור', מעין העתק-שמש של תרבות אמיתית, בניסיון לטשטש את מרכזיותן בחיי שכבה שלמה של עולים. חרף מאמצים אלה, המשיכה תרבות המהגרים האירופים לתת את אותותיה בתחומים רבים במדינת ישראל גם בשנות החמישים וגם לאחר מכן.⁶

מאמר זה נע במקביל על שני צירים. חלקו האחד עוסק בדינמיקה של ההנצחה ובנפשות הפועלות. חלקו השני, הדן במפגש התרבויות שממנו צומחת ההנצחה, מתרכז במה שכינה י"ח ירושלמי בשם 'הדינמיקה הפונקציונלית של הזיכרון', אך במקרה זה, בזו המתרחשת במדינת ישראל.⁷ נסיים את דיוננו במיקום דפוסי ההנצחה ברמת הפרט והקהילה במפת תרבות ההנצחה הכללית במדינת ישראל וננתח את מקומם בתהליך בניית הזיכרון הפרטי והקולקטיבי בקרב אזרחיה.

בניגוד למחקרים אחדים שראו אור לאחרונה, הדיון שלפנינו אינו עוסק בהנצחה ברמה האמנותית, אלא ברמה ההיסטורית-אנתרופולוגית בלבד.⁸ שנית, יש לזכור כי לא מדובר בניתוח סוגיה היסטורית מן העבר, אלא בתיאור תמונה מתוך תהליך מתמשך. אי לכך, אין בכוונתנו להקיף את כל האנדרטות וספרי הזיכרון, אלא להצביע על דפוסים חוזרים ולעמוד על משמעותם. לבסוף, אין לשכוח שכל אחד מדפוסי ההנצחה מהווה סוגיה בפני עצמה, הראויה לדיון נפרד ומעמיק. תקוותנו שהדבר ייעשה במקום אחר.

כל אנדרטה היא בבחינת טקסט המבקש שיקראו אותו. האם אפשר בדומה לראות בכל טקסט שנוצר למטרת הנצחה אנדרטה כתובה? שאלה זו עולה בעת בדיקת ספרי הזיכרון לשואה. מאז מסע הצלב הראשון ב-1096 השתרשה במסורת היהודית באירופה מורשת הנצחה ספרותית. ביטוי לכך הייתה כתיבה מרטירולוגית-ליטורגית, ששילבה תיאורי פרעות עם סקירת דמויות בולטות בקהילה. לצד ספרות פיוטית זו הלכה ונבנתה מסורת של פנקסי-קהילות שתיעדו את הפן הארגוני, האנושי וההלכתי של חיי הקהילה. בשני סוגי הספרות הקהילתית – הספרות המרטירולוגית וספרות הזיכרון – לא היוותה ההיסטוריוגרפיה ערך בפני עצמו, אלא שימשה כלי עזר לפולחן ומכשיר לשמירת הזיכרון בדבר מסורת של קידוש-השם.⁹

6. בעניין זה ראה: א' דון-יחיא, 'ממלכתיות ושואה', בשביל התחיה: מחקרים בציונות הדתית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, עמ' 167-188; י' ויץ, 'יישוב, גולה, שואה: מיתוס ומציאות', יהדות זמננו, 6 (תש"ן), עמ' 133-150; C.S. Liebman and E. Don Yehiya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, Berkeley 1983.

7. י"ח ירושלמי, זכור, עמ' 22.

8. לדוגמה, ספרה של אסתר לוינגר (לעיל, הערה 3) וספרה של זיוה עמישי-מייזלש על אמנות השואה: Ziva Amishai-Maisels, *Depiction and Interpretation: The Influence of the Holocaust on the Visual Arts*, Oxford 1993.

9. על ספרי הזיכור ופנקסי-הקהילה ראה: ע' סיון, דור תש"ח, עמ' 172-173; Annette Wieviorka, *Les Livres du souvenir*, Paris 1983; J. Kugelmaass and D. Boyarin, *From a Ruined Garden: The Memorial Books of Polish Jewry*, New York 1983.

תהליכי החילון שעברו על יהודי אירופה מאז המאה ה־18 – ועל אסכולת ההיסטוריוגרפיה החילונית מאז המאה ה־19 – לא פסחו על תחום ההנצחה. הדבר ניכר במיוחד בספרות ההיסטורית היהודית ה'ספונטנית' שנכתבה במזרח אירופה בשנות העשרים, בעקבות מלחמת האזרחים ברוסיה ומלחמת רוסיה-פולין. ספרים אלה, שנערכו על פי מיטב מסורת פנקסי־הקהילות, שילבו תיאורי פרעות ורשימות חללי הקהילה עם סקירות בדבר חיי הכלכלה, החברה והתרבות שלה. בניגוד לספרות המרטירולוגית המסורתית, ספרות זו לא חיפשה מענה תיאולוגי לתהפוכות הגורל שעברו על קהילות ישראל. אולם בדומה לספרי היזכור ולפנקסי־הקהילות, היא שייכה את הפרעות לרצף היסטורי יהודי של אלפי שנות קיום כמיעוט נרדף, מעין תזכורת אכזרית לקביעה העתיקה: 'בידוע שעשיו שונא ליעקב'.

במקביל, התפתחה בארץ ספרות זיכרון, שנתנה את אותותיה החל מימי העלייה השנייה והשלישית. שניים מהראשונים – ספר היזכור משנת 1911 וזה שראה אור ב־1916 – קבעו דפוס חדש שהתקבל בחברה היישובית: ספר המנציח את חללי המפעל הציוני. בדומה לספרות היזכור היהודית באירופה, ספרות זו ביקשה לתת ביטוי לייחודו של הנופל. אולם הפעם לא הרבנים, העסקנים או פעילי הקהילה זכו לאור הזרקורים, אלא דמויות שנחשבו מרכזיות לאתוס היישובי – החללים שנפלו במאבק לקוממיות יהודית. מה שהבדיל בין ספרות הזיכרון היישובית לזו האירופית הייתה המסגרת ההיסטורית. בעוד שספרות הזיכרון באירופה – הן המרטירולוגית המסורתית והן 'החילונית' – ראתה בפרעות המשך של רצף היסטורי אחד, ספרות הזיכרון הארץ־ישראלית קישרה עצמה לרצף היסטורי אחר. כבר בספר היזכור משנת 1916 נקבעו חללי היישוב בתוך רצף היסטורי שראשיתו במצדה ובבר־כוכבא, תוך דילוג על שמונה־עשרה מאות שנים של היסטוריה יהודית בגולה. לדברי עמנואל סיון, האתוס שנוצר בספרים אלה היה חילוני, אקטיביסטי, קולקטיביסטי, והתאים לרוח אנשי העליות, שביקשו ליצור אדם חדש.¹⁰

תבנית ספרי היזכור הייתה אחת מדרכי ההנצחה הראשונות שהופיעו ברמה הקהילתית לאחר מלחמת העולם השנייה. אחדים ראו אור כבר בשנת 1946 – גם בארץ וגם בחו"ל – כמעט תמיד ביוזמת הלאנדסמנשאפטן. ארגונים וולונטריים אלה, שהיו מורכבים מיוצאי עיר כלשהי באירופה, התארגנו יחד בארצות־הברית ולאחר מכן בארץ־ישראל כאגודות חברה וסעד. הקשרים בין החברים היו מבוססים על עבר משותף, תרבות משותפת ואתוסים משותפים, שמקורם בשורשיהם האירופיים. לאחר המלחמה הצטרפו אליהם בני עירם ששרדו מהתופת, ואלה זכו בתמיכה נפשית ומעשית מצד החברים הוותיקים. בין התפקידים המסורתיים של ארגונים אלה היה גם הטיפול בקבורת בני קהילתם, ולכן הרגישו עצמם מחויבים לקבור עתה את מתייהם – לפחות באופן סמלי – ולהקים להם מצבה. כדברי הפתיחה לספר פשייטש, יהיו ספרי

10. ע' סיון, דור תש"ח, עמ' 167–177; י' פרנקל, 'ספר ה"יזכור" משנת 1911 – הערה על מיתוסים לאומיים בתקופת העלייה השנייה', יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 67–96.

היזכור 'מצבות נצח ותחליף לקבר שמנעו מהם הצוררים' לאלה שעצמותיהם נכתשו באושוויץ ובבלז'ץ ושגופותיהם נהפכו לאפר במאידנק ובטרבלינקה.¹¹

משנות החמישים ואילך הודפסו כתשעים אחוז מספרי היזכור בארץ, בהשתתפות חברי הקהילה לשעבר שהתגוררו בנכר, ולעתים אף במימונם. כבר בספרים הראשונים נקבע הדפוס שעתיד היה ללוות את הז'אנר עד ימינו - רשימות מאת חברי הקהילה, ערוכות בידי סופר, היסטוריון או עורך מקצועי, המתארות את תולדות השטעטל לפני המלחמה, תלאותיה בשנות הכיבוש, ולבסוף, הכחדתה בידי הנאצים. ספרי היזכור הראשונים נכתבו לרוב בידיש, שפת אמם של הניצולים וחברי הלאנדסמנשאפטן, או הופיעו במהדורות דו ותלת-לשוניות, בעברית, בידיש ובאנגלית. במספר מקרים הם כללו קטעים בפולנית, בצרפתית או בהונגרית. מבנה רב-לשוני זה נשמר במשך שנים רבות, גם כאשר כמעט כל הספרים ראו אור בארץ ומחבריהם שלטו היטב בשפה העברית. סיבה אחת לכך הייתה ארגונית-כלכלית: כך ניתן היה להבטיח שהספרים ישמשו גם את יוצאי הקהילה בחו"ל, שכאמור, מימנו לרוב את המפעל. סיבה שנייה הייתה תרבותית: השימוש בשפה היחידה שעוד הצמידו לה את הכינוי 'גשמאקט' (טעים) היה ניסיון לשמר לפחות קורטוב מהווי התרבותי של קהילתם. הסיבה השלישית נגעה למהות הקשר בין מנציח-כותב למשקיף, כלומר קהל היעד הפוטנציאלי, שכלל גם את בניהם, ילידי הארץ, של יוצאי הקהילה. מאותה סיבה מספר ארגונים הוציאו לאור לאחרונה מהדורה אנגלית של פנקס-הקהילה שלהם, שתשמש את ה'דור השני' המתגורר בחו"ל.¹² יצירת הקשר בין דור העבר לדור העתיד היוותה מניע מרכזי לכתיבת ספרי היזכור. סיבה שנייה הייתה, כאמור, הרצון להקים מצבה לאלה שלא זכו אפילו לקבר. רבים הרגישו בכך מעין סגירת חוב עם הנרצחים, שאת צוואתם האחרונה - 'נקמה' - לא זכו לקיים.¹³

שני היבטים של ספרי הזיכרון ראויים לעיון מיוחד: מועד פרסומם ותמונת השואה שהם מבקשים לצייר. מתוך סקר של למעלה משלוש מאות ספרי יזכור עולה, כי בודדים בלבד פורסמו לפני 1953. לאחר מכן קיימת עלייה הדרגתית במספר הפרסומים. עלייה נוספת חלה בשנת 1967, שבה יצאו לאור 18 ספרי זיכרון - מספר כפול מהממוצע ב-14 השנים שקדמו לה. המגמה נמשכה עד שנת 1974, שבה נרשמה עלייה פתאומית של 40% במספר ספרי היזכור שפורסמו בארץ. מאותה שנה ואילך יורד מספרם באופן דרסטי - מ-12 בשנת 1975 ל-4 בשנת 1984. ראוי לציין כי הירידה במספר ספרי היזכור הקולקטיביים מלווה בעלייה דרסטית במספר ספרי

11. ספר זכרון לקדושי העיר פשייטש קרבנות השואה (עורכים: מ' בילבסקי ואחרים), תל-אביב 1974, פתיחה. הראשון מבין הספרים - לודז'ער יזכור בוך - ראה אור בניו-יורק בעיצומה של המלחמה, בשנת 1943.

12. בספרם של קוגלמאס ובויאריין מופיעה רשימה של 514 ספרי יזכור שראו אור בין 1945 ל-1982, מתוכם 60 בלבד (כ-12%) בחו"ל.

13. כגון בדברי הפתיחה לספר זגירז' (עורך: דוד שטוקפיש), תל-אביב 1975, ובדברי הפתיחה לספר הזיכרון לקהילת יורבורג-ליטא (עורך: זבולון פורו), ירושלים 1991, עמ' 6.

‘לזכרון עולם’: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה

הזכרונות האישיים של ניצולים. תופעה זו מתחילה במחצית השנייה של שנות השבעים ונמשכת עד היום הזה.¹⁴

מה ניתן ללמוד מנתונים אלה? האם קצב פרסום ספרי הזיכרון משקף גלי התעניינות בנושא השואה, תמורות שחלו בקרב ציבור הניצולים, השפעה של אירועי התקופה או כל סיבה אחרת? נראה כי יש להביא בחשבון צירוף של גורמים. ספר זיכרון הנו לרוב פרי עמל של מספר שנות עבודה, ותאריך פרסומו אינו מעיד בהכרח על תחילתו. על כן קשה לקבוע שהספרים הרבים שראו אור בשנים 1961, 1967 ו-1974 היו תוצאה ישירה של משפט אייכמן, מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים; אך בהחלט ניתן לראות באירועים אלה גורמים שדרבנו וזירזו ספרים שהיו כבר בתהליכי כתיבה ופרסום. על כך מעידים המבואות למספר ספרי יזכור, וביניהם ספר טורבין וספר דיווארט.¹⁵ יש ספרים שהיו מוכנים וחיכו לתורם מתאים בחו"ל שיסייע בפרסומם, דבר שאירע בעקבות ההתעוררות הלאומית שליוותה את המשפט ואת המלחמות, ובמיוחד את מלחמת ששת הימים. וייתכן שדווקא מלחמה זו, שחיזקה את האתוס הציוני והלאומי, הביאה את חברי הלאנדסמנשאפטן לחפור בשורשי עברם ולהנציח את תרבותם. על רקע זה ניתן אולי להבין את ריבוי הפרסומים בשנים שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים.

בנוסף לכך יש להביא בחשבון את גילם של הניצולים. בשנים הראשונות לאחר המלחמה היו מרביתם אנשים צעירים שעסקו בשיקום חייהם. העלייה במספר הפרסומים משנת 1960 ואילך קשורה הן לתאריך – 15 שנה מאז תום המלחמה, מועד שניצולים רבים ביקשו לציין – והן למידת התבססותם. בשנות השישים התחילו הניצולים להיות גם מודעים לתהליך הזדקנותם ולצורך להשלים את מלאכת ההנצחה כל זמן שיש בכוחם, גורם נוסף שהאיץ את תהליך הנצחה. יש לזכור כי אפילו ניצול צעיר (שהיה בן 20 בשנת 1940), שאולי לא הכיר לעומק את אורחותיה של הקהילה היהודית באירופה, היה כבר בן 64 בשנת 1984. נראה אפוא, כי לשני גורמים אלה היה משקל רב יותר מאשר להתעניינות הגוברת בנושא השואה, שנתנה את אותותיה מאמצע שנות השבעים ואילך (שנים שבהן הייתה ירידה ניכרת במספר ספרי הזיכרון שראו אור).

ומה באשר לתמונת השואה שביקשו ספרי הזיכור לצייר? כאן נכנס ההיסטוריון לשדה מוקשים, אם יבקש להשוות בין 'העובדות האמיתיות' לבין סיפור הקהילה, כפי שהוא מצטייר בספרי הזיכרון. סוגיה זו נדונה כבר בהרחבה בשנות השבעים ובראשית

14. סקירת ספרי הזיכרון לקהילות מתבססת בחלקה על מחקרה של פנינה מייזלש שנעשה בשנות השמונים וראה אור בסדרת תשתית למחקר של המכון לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן: החיים הדתיים בשואה על-פי ספרי הזיכרון לקהילות, רמת-גן 1990. הסקר הקיף 322 ספרים שראו אור מאז תום המלחמה, כ-97% מהם בארץ. כמו כן הוא מבוסס על מחקריהם של ויוורקה ושל קוגלמאס ובווארין, העוסקים אף הם במאות ספרי הזיכרון שנכתבו מאז תום המלחמה.

15. ספר דיווארט (עורך: אליעזר אסתרין), תל-אביב 1974.

שנות השמונים על ידי שני חוקרים שעסקו בחקר ספרי קהילה - אברהם ויין ומנדל פייקאז. במחקריהם הראו השניים עד כמה תיאור אותו מעמד שמונצח בספר זיכרון כלשהו יכול היה לעבור טרנספורמציה במעבר בין שפות, בין דורות ובין אידיאולוגיות. אולם יש לזכור כי בידי חוקרים אלה, ובמיוחד א' ויין, שכתב בראשית שנות השבעים, לא היו ספרי הזיכרון המאוחרים, שלעתים גילו מגמה שונה מקודמיהם.¹⁶

בין נקודות המבחן העיקריות הן מידת האידאליזציה של הקהילה היהודית באירופה טרם השואה, ובעיקר של השטעטל; הטיפול בשאלות כואבות ובעייתיות מתקופת המלחמה, כגון התנהגותם של ראשי היודנראטים ושל המשטרה היהודית; והיחס לנשוא ה'גבורה' קרי: ההתנגדות המזוינת. בהתאם למסורת שנקבעה באירופה בתחילת המאה, ביקשו ספרי הזיכרון לתאר את מכלול ההיבטים בחיי הקהילה עד לשואה; אולם באופן טבעי נצפתה מציאות זו כמעט תמיד דרך הפריזמה של השואה. כך נוצרת תמונה של סולידריות רטרוספקטיבית בקהילות שהתאפיינו דווקא בסכסוכים בלתי פוסקים ובשערוריות לפרקים. לעתים היה זה ניסיון לייפות בדיעבד את חיי הקורבנות או למנוע הפיכת ספר הזיכרון לשדה לחיסול חשבונות ישנים. ייתכן שלפעמים נעשה הדבר מתוך מניעים של שמירת צנעת הפרט. יש אפוא לזכור, כי ספרי הזיכרון משקפים תמונה חלקית בלבד מחיי הקהילה לפני השואה.

הפרובלמטיקה של תיעוד פעילותם של סקטורים מסוימים בקהילה מתחדדת עם המעבר לתיאור שנות המלחמה. כיצד יש לתאר את פעילותם של היודנראט ושל המשטרה היהודית, שהתנהגותם הייתה שנוייה במחלוקת? יש עורכים שפתרו את הדילמה והציגו דעות סותרות לגבי הדמויות הנדונות.¹⁷ לעתים 'החליקו' את הבעיה באמצעות תיאור היסטורי, מתוך התפישה שספרים הם מצבת נצח לקהילה ומקור היסטורי לעתיד לבוא. גם אין לשכוח את הקשר הטבעי, הגיאוגרפי ולעתים אף המשפחתי, שהיה קיים בין המספר, המושא והקורא. שני הציבורים - הכותבים והקוראים - הכירו היטב את הסוגיות הכואבות מכל הזוויות, גם אלה שלא זכו לתיעוד מלא בספר. וכמובן, אין לפסוח על הזיקה בין חלק מההנהגות בתקופה שלפני המלחמה לבין ראשי היודנראטים. לכן כל ניסיון להכפיש את שמם היה בהכרח פוגע בתיאור האידילי של חיי הקהילה בתקופה שלפני המלחמה. נראה אפוא, כי מה שעמד

16. מ' פייקאז, 'על ספרות העדות כמקור היסטורי לגזירות "הפתרון הסופי"', כיוונים, 20 (אוגוסט 1983), עמ' 129-158; א' ויין, 'ספרי הזיכרון כמקור לחקר תולדות קהילות ישראל באירופה', יד ושם: קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, ט (תשל"ג), עמ' 209-222. יש לציין גם שלושה מחקרים שפרסם כבר בשנות החמישים ח' שאצקי ועסקו אף הם בספרות הזיכרון, אולם מאמרים אלה לא יכלו לעסוק בהתפתחות הז'אנר בצורה מעמיקה בגלל מועד פרסומם. ראה: ח' שאצקי, 'זיכור ביכער', ייווא בלעטער, 36 (1952), עמ' 264-282; הנ"ל, 'יידישע קהילות און יישובים', שם, עמ' 39 (1955), 339-351; הנ"ל, 'רעפעראטן און רעצענזיעס', שם, 40 (1956), עמ' 238-254.

17. ראה, לדוגמה: י"א יאסני (עורך), די געשיכטע פון יידן אין לאדזש אין די יארן פון דער דייטשער יידן-אויסראטונג, תל-אביב תש"ך.

'לזכרון עולם': הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה

על הפרק הייתה שאלת ההנצחה לדורות – מה ייזכר ומה יישכח, מה יודגש ומה יימחק. וההכרעה שנתקבלה הייתה, לרוב, לשמר תיאור נוסטלגי של אידיליה. כמעט כל ספרי הזיכור מתייחסים להתנגדות המזוינת בשואה, אך לרוב בפיסקאות ספורות, דבר המשקף נאמנה את המקום היחסי שתפס נושא המרד בחיי מרבית היהודים בשואה. כך קראו עורכי הספרים תיגר על המגמה שרווחה בארץ בשנות החמישים והשישים, שביקשה 'לנפח' את נושא הגבורה הפיסית הרבה מעבר לפרופורציות הטבעיות שלה במציאות ההיסטורית. לעומת זאת ביקשו הניצולים לזכור דווקא את הגבורה הנפשית, קידוש החיים. החתונה שנערכה בבית הקברות בגטו ז'לחוב כדי לעצור את מגפת הטיפוס, היהודי שהעז לקרוא בפני קצין הס"ס מעשיות ביידיש שלעגו לגרמנים, קיום סדר פסח בתוך מחנה העבודה של חברת הסאג – כל אלה היו נקודות ה'אור' האמיתיות בתוך האפלה עבור אלפי היהודים שעברו את השואה והנציחו את חוויותיהם בספרי הזיכור.¹⁸

לאיזו מסורת שייכים ספרי הזיכור שנכתבו לאחר השואה? האם יש לראות בהם המשך למסורת הממור-ביכער של ימי הביניים, לספרי הזיכרון האירופיים של שנות העשרים או לאלה שיצאו לאור בארץ בימי העלייה השנייה והשלישית? במחקרם על ספרי יזכור ליהודי פולין טוענים אנט ויווירקה ויצחק ניבורסקי, שספרים אלה מתאפיינים בממד מקודש ההופך אותם למעין 'תפילת יזכור' עבור המתים שאין להם קבר.¹⁹ ממד זה מקשה עלינו לשייך את ספרי הזיכור שנכתבו לאחר השואה לאחד הז'אנרים שקדמו להם. השימוש הפולחני שנעשה בהם באזכרות לקהילות מעלה אסוציאציה למסורת הממורבילית-ליטורגית של ימי הביניים. העדר מגמה מרטרולוגית-תיאודיציסטית מזכיר לנו את ספרות הזיכור ה'חילונית' מאירופה של שנות העשרים. אך ברור כי לא מדובר בהמשך המסורת הארץ-ישראלית של ספרי הזיכור. ללא ספק שייכים הספרים שנכתבו לאחר השואה לרצף היסטורי יהודי-אירופי הרואה בפרעות – ולאחר מכן בשואה – חלקים של תהליך מתמשך. הרצף הארץ-ישראלי, המדלג על כאלפיים שנות פרעות בגולה כדי לקשור בין המאבק העתיק לקוממיות יהודית לבין זה של הציונות, מהווה צליל זר לאלה שהתחנכו על ברכי האסכולה ההמשכית. מפגש התרבות שהוליד את ספרות הזיכור לשואה נע אפוא על הציר הגיאוגרפי-היסטורי וארשה-קובנה, בלי לעבור דרך מצדה, ביתר או תל-חי.

* * *

סוג אחר של הנצחה קולקטיבית של שואה לובש צורה פלאסטית: האנדרטות והמצבות לזכר הקורבנות. ספרות המחקר בת-זמננו רואה באנדרטה מערכת של סמלים, שדרכם ניתן לבדוק מטענים אידיאולוגיים של חברה. בין החוקרים יש המתרכזים בעצם הקמת האנדרטה ובתולדותיה; אחרים בוחרים לנתח את האפקט האמנותי שלה; קבוצה

18. מצוטטים בספרם של קוגלמאס ובויאריין מתוך ספרי יזכור לקהילות ז'לחוב, מזריטש ואוטווצק, עמ' 164-190.

19. ויווירקה, לעיל, הערה 9.

שלישית עוסקת בהשפעתה על ציבור הצופים. האנדרטות שונות מהמצבות במיקומן ובמושא הנצחתן. בעוד שאנדרטות ממוקמות בכל מקום ויכולות להנציח אדם, אירוע או אף מושג רעיוני, המצבות ממוקמות לרוב בבתי העלמין ומנציחות את המת בלבד.²⁰

כאן נעסוק בשתי צורות של הנצחה פלאסטית ברמת הקהילה ואחת ברמת הפרט: האנדרטות והמצבות שהקימו קהילות העבר, לזכר קורבנות השואה; אלה שהקימו קהילות ההווה; ותוספות למצבות פרטיות, שנועדו להנציח קורבנות שואה. כשם שביקשו הלאנדסמנשאפטן להקים לקורבנות אנדרטות כתובות, כך ביקשו להקים להם מצבות זיכרון מאבן. וכשם שביקשה ספרות הזיכרון להרחיב את מעגל ההנצחה ('יקרא ההיסטוריון וידע...'), כך נועדו מצבות הזיכרון להפיץ את ההנצחה בציבורים שונים: חברי הלאנדסמנשאפטן, ששורותיהן נתלכדו במבצע משותף של הקמת המצבה; משתתפי האזכרות, שראו בהן כלי עזר לפולחן ומקום מקודש (sacred space) ולבסוף, ציבור הצופים, שעבורו שימשו כלי חינוכי להעברת מורשת העיירה היהודית, פריחתה וחורבנה, לדורות באים.²¹

המצבה הקהילתית הראשונה לזכר קורבנות השואה הוקמה בארץ בשנת 1947 על ידי ארגון יוצאי ז'דונסקה-וולה. באותה שנה הגיעה ללאנדסמנשאפט שקית אפר ממחנה ההשמדה ח'למנו שבפולין, שם נספו בני העיירה. בחרדת קודש פנה יו"ר הארגון לחברה קדישא של תל-אביב-יפו, וזו הקצתה לו, ללא תשלום, אחוזת-קבר בבית העלמין הישן שברחוב טרומפלדור. טקס הקבורה – כנראה הראשון מסוגו בארץ – נערך בהשתתפות רבני העיר ואישים רמי מעלה. על הקבר הוקמה מצבת שיש קטנה במימון ארגון יוצאי הקהילה.²²

כך נולדה המסורת של הקמת מצבות הקהילה. בשנת 1950 הוקמו בארץ שלוש מצבות קהילה – שתיים בבית העלמין בנחלת-יצחק (קהילת מיר וקדושי טרבלינקא)

20. אנדרטות מלחמה ואנדרטאות לזכר השואה, הממחישות היטב את המפגש בין כאב (וזיכרון) פרט לזה הציבורי, הפכו בשנים האחרונות למושא פופולרי בקרב ציבור החוקרים. A. Proust, 'Les monuments aux morts: Culte republicain? culte civique? culte patriotique?' in: P. Nora(ed.), *Les lieux de memoire I: La Republique*, pp. 195–225; B.R. Rubenstein, 'The Shape of Memory: Some Problems in Modern Memorial Art', *Remembering for the Future, II: The Impact of the Holocaust on the Contemporary World*, Oxford 1989, pp. 1790 – 1798; V.I. Papov, 'Reminders of Glory: Soviet War Memorials', *Cultures*, 2 (1975), pp. 135–143; K.S. Inglis, 'A Sacred Place: The Making of the Australian War Memorial', *War and Society*, pp. 99–126 (1985) 3,2; וכן מחקריהם של סיון, יאנג, מילטון, ריין, אלמוג ועזריהו.

21. קולין מקנטייר טוען, כי אנדרטות רבות לזכר הנופלים במלחמות הוקמו בגלל תחושת אשם של חבריהם ששרדו, C. McIntyre, *Monuments of War: How to Read a War Memorial*, London 1990, p. 19. ראה גם: ג'ל מוסה, הנופלים בקרב, עמ' 153.

22. מכתב א' פרנקל, יו"ר ארגון יוצאי ז'דונסקה-וולה, להנהלת החברה קדישא של תל-אביב-יפו, מיום 17 במאי 1973, ארכיון החברה קדישא של תל-אביב-יפו (להלן: ח"ק), תיק ז'דונסקה-וולה.

ואחת בבית העלמין שברחוב טרומפלדור (קדושי וארשה). המצבה לזכר קדושי וארשה מעניינת במיוחד, משום שהוקמה על ידי אדם פרטי שבני משפחתו נספו בגטו וארשה. בשנת 1949, בעת ששהה בפולין, הגיע האיש ליער פוניאטובסקה, שם נרצחו אחרוני הלוחמים מהגטו. במקום מילא שני שקים בחלקי עצמות ואפר, ואלה הועברו ארצה בחשאי בליפט הדיפלומטי של ציר ישראל בפולין. ב־19 באפריל 1950, יום השנה השביעי לפרוץ המרד בגטו, הוטמנו שרידי הלוחמים בחלקת קבר שנכרה סמוך למצבת זדונסקה-וולה. מאחר שהשרידים הוצאו מפולין באופן בלתי לגאלי, הוחלט להקים להם מצבה משותפת עם קדושי זדונסקה-וולה ולשמור את הסיפור בסוד. רק בשנת 1970, לאחר שיצאו מפולין אחרוני האנשים שעסקו בהעברת השרידים, ניתן למבצע פומבי.²³

מה משותף לארבע מצבות אלו? ראשית, יחסה של החברה קדישא לעניין: עד שנת 1951 לא נגבה תשלום ממי שביקש לקבור אפר-קדושים והוא לא נתבקש למלא טפסים על כך. שנית, היחס לנושא הגבורה. שתיים מבין המצבות ציינו לחימה – אחת במפורש (מיר) השנייה במרומז (וארשה). בכך הן 'יישרו קו' עם התרבות הממלכתית של שואה וגבורה, מגמה שכמעט נעלמה במצבות שהוקמו לאחר מכן. שלישית, ממדי המצבות. מדובר במצבות ייצוגיות, שהיו גדולות פי כמה מאלה שנבנו בהמשך. לא מצאנו כל בסיס לקביעתה של אסתי ריין, כי מצבות מיר וטרבלינקה הוקמו בכוונה ליד החלקה הצבאית בבית העלמין בנחלת-יצחק, כדי לקשור בין שואה לתקומה. מנהל המחלקה הטכנית של החברה קדישא טוען, כי ביקשו למקם את המצבות בשדרה המרכזית של בית העלמין, כדי שכל באי המקום יחלפו על פניהן. מאותה סיבה הוקמה שם החלקה הצבאית הראשונה בבית העלמין.²⁴

עד אמצע שנות השישים הוקמו בארץ מצבות קהילה ספורות, כולן בתל-אביב. גל ההנצחה הגדול ששטף את בתי העלמין החל בסוף שנות השישים, במקביל לעליית מספרם של ספרי היזכור. בכניסה לשלושת בתי העלמין באזור המרכז – נחלת יצחק, קריית שאול וחולון – ולאורך החומות, הוקמו שדרות ארוכות של מצבות קהילה מכל הגדלים ומכל הצורות. רובן עוצבו בצורת מצבות קבר גדולות; לחלקן ניתנה צורת לפיד או שער; אחדות – כגון מצבת קאליש, הבנויה כולה בצורת קרמטוריום סוריאליסטי – גובלות בקיטש נקרופילי. גל הקמת המצבות נעצר בסוף שנות השמונים, ועיקר הפעילות סביבן קשורה היום בעבודות שיפוץ והרחבה.²⁵

23. שיחת המחברת עם א' זינגר, מנהל המחלקה הטכנית של ח"ק, תל-אביב, 18.1.1994; מכתב י' פיוזין לארגון יוצאי זדונסקה-וולה, ח' בחשוון תשי"ט; מכתב י' פיוזין לרב עובדיה יוסף, 28.6.1970, ארכיון ח"ק, תיק זדונסקה-וולה.

24. אסתי ריין, 'מהנצחה כוללת להנצחה אינדיווידואלית', עמ' 79; שיחת המחברת עם א' זינגר, 18.1.1994.

25. נכון לראשית 1994 קיימות בבית העלמין בחולון 365 מצבות של קהילות, וביניהן מצבה אחת שבה שבעה ספרי תורה מהשואה. בנחלת-יצחק יש 27 מצבות קהילה, ובקריית-שאול 32 מצבות. בבית העלמין ברחוב טרומפלדור ניצבות שתי מצבות בלבד – מצבת קדושי וארשה והמצבה שהקים ארגון יוצאי זדונסקה-וולה. גם בחיפה ובבאר-שבע הוקמו כמה מצבות.

שלושה גורמים השפיעו על עיתוי הקמת המצבות. הראשון, יכולתן של האגודות להשיג אפר־קדושים מגיא ההריגה. אפר זה הובא ארצה בתקופות שונות משלושה מקורות – פולין, גרמניה, ברית־המועצות – לרוב באופן בלתי לגאלי. גורם שני, שנתן את אותותיו גם בעניין ספרי היזכור, היה המודעות לזקנתם המתקרבת, לחולשתם הגוברת ולמספרם המידלדל של חברי הלאנדסמנשאפטן. כך הפכה ההנצחה הפלאסטית לאמצעי להטביע את חותמן על הנצח. הגורם האחרון היה כלכלי. מספר אגודות ביקשו להקים מצבה כבר בשנות החמישים, אך ידן לא הייתה משגת. לאלו הוצע פתרון בבית העלמין בנחלת יצחק, שם נבנה קיר מיוחד שבו יכלו מעוטי היכולת לקבוע לוחות זיכרון. פתרון דומה הוצע גם לאגודות שלא היה באפשרותן להביא אפר־קדושים מהעיירות או מחנות ההשמדה. רק בשנות השמונים השיגו חלק מהן את הכספים הנדרשים להקמת מצבות קהילה או לשיפוץ המצבות הקטנות שהקימו שני עשורים קודם לכן.²⁶

שאלת מימון המצבות היא מרכיב נוסף במסכת ההנצחה הקהילתית הדורש עיון. בדומה לכתיבת ספרי היזכור, חייבה הקמת המצבות מאמץ כלכלי לכיסוי הוצאות הקרקע ולמימון הקמת הגלעד.²⁷ לעתים הצליחו האגודות להרים את המבצע מכספי תרומות שהיו כבר בקופתן; לעתים נדרשה פעולה משותפת של יוצאי הארגון בארץ ובחו"ל. מאחר שבארצות־הברית לא היה נהוג להקים מצבות קהילה – הן בשל מחירן הגבוה של אחוזות־הקבר שם והן מתוך רצון להביא את השרידים לקבורה בישראל – נענו חברי הלאנדסמנשאפט האמריקנים בחיוב לקריאת אחיהם בארץ והרימו תרומה נכבדה לכיסוי הוצאות המבצע. כך הפכה הקמת מצבת קהילה לאמצעי נוסף בסדרת המאמצים להידוק הקשרים בין חברי הארגון בארץ ובנכר, תוך כדי הדגשת תרבותם המשותפת – תרבות המהגרים העממית, האירופית.

* * *

במאמרה על הנצחת השואה מציינת אסתי ריין בהערת אגב, כי מצבות הקהילה מסווגות בתווך שבין מצבות קבר לבין אנדרטות. נראה שהקושי בסיווגן נובע מהדיכוטומיה הנוצרת בין מיקומן ותכליתן לבין גודלן, צורתן, ובמיוחד המוטיבים המופיעים עליהן. בדומה לספרי היזכור, מוטיבים אלה מהווים מפתח להבנת עולמם הפנימי של המנציחים בהיותם פרי מפגש התרבויות הרשמיות, העממיות וזו של המהגרים המתרחש בקרב ציבור זה. סקר שערכנו בין מאות מצבות קהילה העלה שבעה מוטיבים חוזרים:

26. מכתב ארגון יוצאי הרוכיישוב בישראל לח"ק, 26.10.1966, ארכיון ח"ק, תיק הרוכיישוב; מ' הורביץ, וסיפרת, תל־אביב 1989, עמ' 182. ראה גם מכתב ארגון יוצאי יבון'נה לח"ק מיום י' בכסלו תשל"ב, שהשיגו אפר ממחנות אושוויץ ובוכנוואלד, ארכיון ח"ק, תיק ו'מושץ'.

27. על פי אומדן אחד מפעילי החברה קדישא מחיר מצבת קהילה שהוקמה בשנות השמונים נע בין 6,000 ש"ח ל־40,000 ש"ח (במחירי דצמבר 1994), בהתאם לגודלה ולעיצובה.

‘לזכרון עולם’: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה

- א. ציור בית כנסת, כביטוי למרכזי חיי הקהילה בעיירה. מוטיב זה ממוקם בגובה העין ומושך ראשון את מבט הצופה. כך נוצרת התפתחות טבעית בסיפור העיירה, בדומה לחלק הראשון של ספרי היזכור, המוקדש לתקופה שלפני המלחמה.
 - ב. מגילת הקהילה. מוטיב זה מקביל אף הוא לחלקו הראשון של ספר היזכור. כך נוצר גשר בין עבר להווה, בניסיון להנציח את הנכחד ולא את תהליך ההשמדה בלבד.
 - ג. תמונות מן השואה: יהודים מובלים להורג, אקציות, גדרות תיל ורכבות. השיא – מצבת קאליש המעוצבת כקרמטוריום המתנוסס לגובה שלושה מטרים.
 - ד. חפצים מהעיירה, כגון אבנים מבית הקברות המקומי, הממחישות את האובדן האישי והקהילתי. כשרידי קודש מן התופת, הם מחזקים את תחושת ה־ sacred space שיוצרת המצבה.
 - ה. ‘מגילת שמות קדושים’ של בני הקהילה שנספדו, הכתובה לעתים על קלף בידי סופר סת”ם. עותק נוסף נמצא במשרדי הלאנדסמנשאפט ומוצג באזכרות לעתים נמסר עותק נוסף מהמגילה לארכיון יד-ושם.²⁸
 - ו. תאריך יום הזיכרון שנקבע לקהילה, שהוא לרוב תאריך הגירוש. באותו יום נערכות אזכרות במשרדי הלאנדסמנשאפט או ליד המצבה. רק במצבות מעטות מצוין תאריך הקמתן, אולי משום שלא נחשבו בעיני מקימיהן בראש ובראשונה ליצירה אמנותית.
 - ז. פסוקים המביעים אסון, נקמה או נחמה: קהילות בודדות חרתו משפט ברוח המסורת הישראלית החילונית. לא ברור אם הדבר נעשה מתוך בחירה דתית, זיקה היסטורית או רצון לתאר את עולם המונצחים יותר מאשר זה של המנציחים.²⁹
- מוטיב אחרון בולט בהעדרו: ב־98% מהמצבות לא מופיעה הגבורה הפיסית. יש לציין כי גם הגבורה הרוחנית איננה מופיעה, אך יש לזכור כי קשה יותר לתת ביטוי אמנותי לגבורה רוחנית מאשר לגבורה פיסית. מתוך מאות המצבות שסקרנו, שמונה בלבד מציינות את ההתנגדות המזוינת בשואה. יש המציינות את תאריך המרד; אחרות מנציחות חיילים יהודים ופרטיזנים; שתיים מוסיפות להם את החלוצים, לוחמי המחתרת וחללי צה”ל. מצבה אחת בלבד – זו של העיירה מְנִיבִין שבפלך ווהלין – מעניקה לכך ביטוי פלאסטי בצורת שש דמויות האוחזות ברובים, בגרזנים ובאלות. למרגלותיהן מופיע המשפט: ‘עם העיירות חרבו אך בניהן הקימו יחידות פרטיזניות
28. שיחת המחברת עם מר מנחם גרסטר, מזכיר ארגון יוצאי קְשָאנוֹב, 28.12.1993; מכתב יו”ר יד-לקהילת-לבוב לחברי ההנהלה, מיום 6.6.1969, ארכיון ח”ק, תיק לבוב.
29. דוגמאות לפסוקים מקראיים נפוצים הם: ‘דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו’ (מיר); ‘ארץ אל תכסי דמם’ (פְּרָגָה); ‘הנה אנכי פותח את קברותיכם’ (קוֹרֵב). ארגון יוצאי לבוב ביקש לחרות על מצבתו את הנוסח החילוני ‘יזכור עם ישראל’ במקום הנוסח הדתי ‘יזכור אלוקים’. בעקבות ויכוח פנימי נתבקשה החברה קדישא להתערב. זו סירבה לקבוע עמדה, ולבסוף הסתפק הארגון במלה ‘יזכור’, ללא כל ציון נוסף. מכתב ז’ זוהר לא’ בקר, מנכ”ל ח”ק, מיום ט’ בניסן תשכ”ט, ארכיון ח”ק, תיק לבוב.

מהללות שלחמו בגבורה באויב הנאצי ונקמו במרצחים 1941-1945'. בשאר המצבות, 418 במספר, לא מופיע מוטיב הגבורה הפיסית, ולו ברמז.³⁰

האיקונוגרפיה של מצבות קהילה בארץ מעידה במישרין על מפגש-התרבויות המתרחש בנפשם של המנציחים. מצד אחד, ניכרת בהן השפעת תרבות השכול הישראלית, המתבטאת בכ-900 האנדרטות לזכר הנופלים במלחמות ישראל הפזורות ברחבי הארץ. בדומה להן, גם ההנצחה הקהילתית היא אישית, ישירה, ויוצאת דופן בהיקפה. בשני הז'אנרים מופיעים פסוקים הלקוחים מהמקורות, טכניקה המקנה לאתרים תכונה של מקום מקודש, הופכת אותם במישרין לבמות פולחן ובעקיפין לכלים פדגוגיים להעברת מסרים.³¹

אולם דווקא מסרים אלה מצביעים על השורשים הנפרדים שמהם יונקים שני הז'אנרים. בניגוד לאנדרטאות לזכר הנופלים, מצבות הקהילה נטולות לרוב סממנים אידיאולוגיים, ציוניים וישראליים כאחד. כמעט שאין ניסיון להעביר באמצעותם אתוס פטריוטי, על רובן לא נמצא חותם הלאומיות הישראלית. הוכחה בולטת לכך היא העדר אתוס הגבורה הפיסית בשואה, בייחוד לאור העובדה שמדובר במרכיב מרכזי בדת האזרחית הישראלית מתחילת שנות החמישים ואילך. תיאור השואה במצבות הוא לרוב 'זוועות נטו', מבלי לכסות את ערוותם הזועקת של הקורבנות בעלה תאנה המעוצב בסגנון בקבוק מולוטוב. בכך הולכות המצבות בדרך ספרי היזכור ומחזירות את הגבורה הפיסית בשואה לממדים הטבעיים.

באשר למסרים שמבקשות המצבות להעביר באופן אקטיבי, כאן מתחזקת ההקבלה עם ספרי היזכור, המשקפים השפעה של התרבות היהודית-אירופית. סיפור העיירה בפריחתה ובחורבנה (מוטיב בית הכנסת ומגילת הקהילה, גירוש, רכבות, אקציות), תיאור הקורבנות (שמות קדושים) ואף יצירת קשר פסי עם העיירה (אבנים ממנה) – כל אלה מתחברים יחד למערכת הנצחה הממוקמת בתוך רצף היסטורי שהוא במובהק לא-ישראלי. אין ניסיון לחפש נחמה בתקומה, אלא במובאות המחברות את הצופה עם מסורת היסטורית של פרעות ויגון. אין כמיהה להתעטף בגבורה נוסח תל-חי, אלא השלמה עם הצורך להמתין עד שכוח אחר – אולי כוח עליון – ייקום את 'דם עבדיו השפוך'. בהעדר מקבילה יהודית-אירופית למצבות קהילה, לא ניתן להצביע על רצף ישיר של דגם הנצחה פלאסטית; אך ברור שהמוטיבים של מגילת-הקהילה ו'מגילת שמות קדושים' מתחברים באופן ישיר למסורת הממור-ביכער, שכבר עמדנו עליה. נראה אפוא, כי בעוד שצורת ההנצחה והיקפה יונקים משורשים ישראליים, תוכנה יונק משורשים יהודיים-אירופיים.

האם ניתן היה לצפות אחרת? הלוא מדובר בהנצחת הלאנדסמנשאפטן, חברי הקהילות ההיסטוריות, שהמכנה המשותף ביניהם הוא התרבות העממית האירופית,

30. יש להדגיש כי גבורה רוחנית כמעט שלא נזכרת כלל במצבות הקהילה, אולי בגלל הקושי להעביר נושא זה דרך המדיום הפלאסטי.

31. ת' שגב, 'מה עושות האנדרטאות בלילות: דו"ח מסע', הארץ, 27.4.1990. כ-26% מהאנדרטות לזכר הנופלים משלבות פסוקי תנ"ך. ע' אלמוג, 'אנדרטאות לחללי מלחמות בישראל', עמ' 192, 203.

'לזכרון עולם': הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה

שעמה גדלו ושאותם נשאו בתרמילם בבואם ממרחקים. ואם השאלה המרכזית של הזיכרון הפרטי בחברה היא 'מאין אני בא', דבר המסייע לה לענות על שאלת ההמשך, 'לאן אני הולך', הלוא טבעי ששורשיה הבולטים של ההנצחה בקהילות ההיסטוריות יהיו אירופיים בעיקרם. יתרה מזו, במספר מקרים אף הקימו הלאנדסמנשאפטן בבית העלמין בעיירתם באירופה מצבה וזה לזו שהקימו בארץ.³² אך האם דבר זה נכון לגבי ההנצחה הנעשית בקהילה שהמכנה המשותף בין חבריה הוא ציוני וישראלי? לשם כך נעבור לפענוח הקודים ושפת המצבות בהנצחת השואה בקרב הקהילות הגיאוגרפיות - קהילות ההווה בארץ.

* * *

את קהילות ההווה בחרנו לסווג לפי גודלן ואופן תפקודן. נתרכז כאן ביישובים קטנים, מושבים וקיבוצים, משום שאלה מתפקדים כקהילה אחת, יש בהם שיתוף של כלל התושבים בנושאים קהילתיים, כגון הנצחה, ולעתים אף התושבים מחזיקים באתוסים משותפים בהווה.³³ איזה מפגש-תרבות משתקף בדפוסי הנצחת השואה בקרב קהילות אלו, ובמה הוא שונה מזה שראינו לעיל?

בשני המקרים מטרות ההנצחה הן זהות: הנצחה לשמה, כלי עזר לפולחן, יצירת מקום מקודש וכלי להעברת מסרים חינוכיים. גם צורת ההנצחה דומה: - על פי רוב, מצבות ואנדרטות המוקמות סמוך לבתי העלמין או בתוכם. ההבדלים ביניהם מתרכזים במושא ההנצחה ובמהותה. בעוד שהלאנדסמנשאפטן הנציחו בני קהילה שנספו, אלה שחיו יחד עשרות שנים ויחד מצאו את מותם, חברי קהילות ההווה הנציחו בני משפחה שנספו, אנשים שלרוב לא היה ביניהם קשר היסטורי או אף גיאוגרפי לפני המלחמה. עובדה זו מעצבת את תוכן המצבות, שאינן מתארות חיים משותפים של הקורבנות, אלא מוות - אף לא משותף - בידי אותו צורר. הבדל נוסף: בניגוד למרבית הלאנדסמנשאפטן, קהילות ההווה לא הביאו לקבורה אפר-קדושים. הדבר השפיע על מיקומן של המצבות, שאינן נמצאות בהכרח בשטח בתי העלמין, אלא באולמות הנצחה או במרכזי היישובים, ועל צורתן, הקרובה יותר לצורת אנדרטה.³⁴ לא ידוע מתי הוקמה המצבה הראשונה לזכר קורבנות השואה בקרב קהילות ההווה. באופן כללי ניתן לומר, שגלי הקמת המצבות הקבילו לאלה שבקרב קהילות העבר.

32. ע' סיון, דור תש"ח, עמ' 131.

33. אין בכוונתנו לבחון את התנועות הקיבוציות ברמה התנועתית, אלא ברמת היישובים הבודדים בלבד. בקיבוצי התק"ם ובקיבוץ הארצי לא נמצאו הנחיות כלל-תנועתיות לגבי ההנצחה באמצעות מצבות או אנדרטות, ועל כן ממצאינו לגבי כל קיבוץ מייצגים אותו בלבד, ולא קו כלל-תנועתי.

34. מחקר קהילות ההווה מסתמך על סקר שערכנו בין למעלה מ-900 קיבוצים, מושבים ויישובים קהילתיים ברחבי המדינה, משני צדי הקו הירוק. מתוכם נבדקו לעומק כ-300 יישובים, אשר בלמעלה מ-50 מהם ממוקמות מצבות ואנדרטות לזכר השואה. כפי שנוכחנו לדעת בבדיקות שטח, תשובה שלילית בכתב בדבר קיום מצבת זיכרון אינה מעידה בהכרח על המצב.

התהליך החל בראשית שנות החמישים והגיע לשיאו בשנות השבעים, וזאת משלוש סיבות: המודעות הגוברת בארץ לנושא השואה, הזדקנות הניצולים ובני משפחות הקורבנות, וקיומם של המשאבים הדרושים לפרויקט מסוג זה. שאלת המשאבים הכריעה לרוב בקביעת מועד ההנצחה. מאז שנות החמישים ריכזו הלאנדסמנשאפטן את פעילותם באופן כמעט בלעדי בתחומי הסעד וההנצחה. לעומתם קהילות ההווה נאלצו לממן את ההנצחה מתקציבן השוטף. לכן, למרות הרצון הכן להנציח באופן קולקטיבי את הקורבנות, הביצוע התעכב לעיתים תקופה ארוכה. לדוגמא, רק בשנות השמונים עלה בידו של האחראי לבית העלמין בקבוצת כנרת להקים מצבה, לאחר שקיבל סכום כסף מקרובה בחו"ל והחליט לתרום אותו למטרה זו. גם בכפר ויתקין לא הייתה מצבה עד אמצע שנות השמונים, עת שהחליט האחראי לבית העלמין שאין לדחות את נושא ההנצחה בגלל בעיות תקציב. באותו יום עלה לכרמל לחפש אבן מתאימה, הביא אותה לבית העלמין וקבע בה לוח הנצחה קטן, שעשה משארית של מצבת קבר.³⁵

הגורם האחרון הוא אירועים לוקאליים שכיוונו את הזרקורים לתחום ההנצחה. בקיבוץ מעגן הוקם לוח מיוחד לזכר קורבנות השואה לאחר אסון התרסקות המטוס בשנת 1954, שאירע בטקס לציון עשר שנים למבצע הצנחנים במלחמת העולם השנייה. ב-1950 הוקמה בכפר הרא"ה מצבה לזכר קורבנות השואה בעקבות תאונת דרכים, שבה נשרפו למוות חברים מהמושב. בכניסה לבית העלמין ניצבת מצבה קטנה המציינת, ששם הוטמנו שרידי קורבנות התאונה יחד עם חתיכת סבון מקדושי השואה. בלי להיכנס לסוגיה של קיום תעשיות סבון מגוויות יהודים בשואה, זו כנראה אחת המצבות היחידות בקרב קהילות ההווה, המוקמת על קבר שבו נטמן אפר-קדושים. העובדה שלא נטמן ביישובים אלה אפר-קדושים אפשר הקמת מצבות בכל מקום בתוכם. רובן הוקמו ליד בתי העלמין או בתוכם. יישובים אחרים הציבו אותן במבנה מיוחד. קבוצת יישובים אחרת צירפה פינת הנצחה לחדרי הזיכרון שהוקמו לזכר חללי מערכות ישראל. נראה שהדבר הושפע מהתרבות הממלכתית, שביקשה ליצור זיקה ישירה בין שואה לתקומה. האם השפיעה אותה תרבות גם על תוכנן של המצבות? בין המוטיבים השכיחים במצבות יש פסוקים – לאו דווקא מן המקורות – במיוחד בחלק מיישובי התק"ם והקיבוץ הארצי, המשקפים אתוס ציוני-חילוני. במצבות רבות יש תמונות מן השואה, שמות-קדושים, נרות – סמל יהודי מסורתי לאבל – ומוטיבים המקשרים בין שואה לתקומה, כגון ההעפלה ומערכות ישראל.³⁶

35. שיחה עם שמואל חדש, אחראי על בית הקברות בכנרת, 24.1.1994; שיחת המחברת עם אריה גלעד, אחראי על בית העלמין בכפר ויתקין, 31.12.1993; שיחה עם אריה סנסון, קיבוץ שלוחות, 29.12.1993.

36. 'לכל איש יש שם' (כברי), 'יד להורינו, לא עוד יפול ישראל' (חולתא); 'והיה לנו לאות ולעד כי נזכור יקירנו שנספו בשואה 1939-1945' (העוגן); 'לזכור חברי לא לשכוח' (עין-השופט); 'יתגדל שם יקירנו שנספו בשואה ולא הובאו לקבר ישראל. יהי זכרם ברוך' (יד-מרדכי).

לא מצאנו הבדלים בולטים בין דפוסי ההנצחה בקרב סוגי הקהילות למיניהן, בין אם מדובר בקיבוצי התק"ם, הקיבוץ הארצי, הקיבוץ הדתי, מושבים ויישובים קטנים. הקו החילוני בפסוקים בולט יותר בקיבוץ הארצי, כפי שהקו המסורתי בולט ביישובים דתיים ומעורבים. שאר המוטיבים כמעט זהים. מרבית המצבות פיגורטיביות וייצוגיות, כסגנון האנדרטות. נעדר בהן אלמנט הקיטש השולט בחלק ממצבות הלאנדסמנשאפט, הפונות לקהל יעד אחר מאשר מצבות אלו. כאן מדובר במצבות פשוטות ונקיות, המזכירות את דפוס המצבות לזכר חללי מערכות ישראל. אך בניגוד למה שאפשר היה לצפות, כמעט שלא מוזכרת בהן הגבורה הפיסית, אולי משום שהמכנה המשותף היחיד שקישר בין הקורבנות היה מותם ולא חייהם. ובכל זאת, השפעת התרבות הממלכתית והתרבות העממית המקומית מורגשת הרבה יותר מאשר במצבות הלאנדסמנשאפטן, במיוחד בריבוי המובאות החילוניות ובמוטיבים המקשרים בין שואה לתקומה. הדבר ברור לאור העובדה שמדובר ביישובים המתאפיינים באלמנטים מקומיים, ושבחלקם שולטים אתוסים ישראליים-חילוניים.

מפגש התרבויות - העממית, הממלכתית ותרבות המהגרים - המשתקף במצבות לזכר השואה בקרב קהילות ההווה יוצר אפוא דפוס הנצחה שונה מזה שראינו בקרב קהילות העבר, הנובע מהמהות של שני סוגי הקהילות - ההיסטוריות והגיאוגרפיות. זאת ועוד: נראה כי דפוס הנצחת השואה בקרב קהילות ההווה השפיע על דפוסי הנצחה אחרים בארץ ברובד הקהילתי, כגון קיר ההנצחה שנבנה ב-1985 בקיבוץ גבת על-שם קדושי פינסק - קיבוץ שכל כולו אמור היה להוות במקור מצבה חיה - לזכר קורבנות הטבח בפינסק בשנת 1919. הקיר עוצב בסגנון המצבות לזכר השואה בקרב קהילות ההווה.

דפוס הקמתן של מצבות ההנצחה בקרב קהילות ההווה אינו ייחודי לארץ. גם בקהילות יהודיות בחו"ל הוקמו מצבות דומות לזכר קורבנות השואה. אחת הבולטות נמצאת בבית העלמין היהודי במאנצ'סטר שבאנגליה. על קירות האוהל שנבנה מופיעים שמות המחנות, ולידם שמות הקורבנות ממשפחות חברי הקהילה. בדומה למצבות קהילות ההווה בארץ, גם שם מופיעים מוטיב הפסוקים, הנרות, שמות הקדושים והתמונות מן השואה. אולם כמצופה מקהילה בגולה, אין התייחסות לתקומה, והפסוקים הם מקראיים בלבד. דפוס זה, החוזר במספר מצבות הנצחה שהקימו קהילות יהודיות בחו"ל, מחדד את ההבדלים בין מצבות קהילות ההווה שהוקמו בארץ לבין אלו בנכר.

כיצד מונצחת השואה ברמת הפרט ואיזה מפגש תרבויות משתקף בהנצחה זו? תשובה אחת טמונה בהיבט נוסף של ההנצחה הפלאסטית - תוספות למצבות פרטיות לזכר קורבנות השואה. קשה לקבוע את מהות מפגש התרבויות שהוליד דפוס הנצחה זה. לא מצאנו לו תקדים לפני השואה, אולי משום שלא היה תקדים לציבור כל כך גדול שלא הובא לקבר ישראל. נראה כי התופעה צמחה במקביל, בארץ ובחו"ל, בקרב הניצולים ובני משפחותיהם. גם קשה לקבוע את מועד תחילתה, משום שלעיתים נוספו התוספות למצבות קיימות, אפילו לאלו שהוקמו לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. התוספת המוקדמת ביותר שמצאנו היא בכפר ויתקין, במצבה משנת 1939.

על בסיסה נקבע לוח קטן, ככל הנראה משנות הארבעים, ובו ציון לזכר בנה של הנפטרת, 'הנערד בטרבלינקה בשנת 1942'. בנחלת יצחק מצאנו שתי תוספות - מתש"ח ומתש"ט - חרותות על המצבות כחלק מהכתובות המקוריות.³⁷

שני גורמים הניעו אנשים להנציח קורבנות שואה בצורה זו: המודעות הגוברת לשואה ברמה האישית והכללית, ובהמשך לכך, השפעת הסביבה. ככל שהתגברה המודעות, כך התפשט הנוהג; וככל שהתפשט הנוהג, כך התרחב מעגל האנשים שנעשו מודעים לסוג זה של הנצחה. התופעה ניכרת בעיקר בקרב משפחות הניצולים ובקרב עולים משנות השלושים, שעוד היה להם קשר חזק - רגשי וכרונולוגי - לבני משפחה שנותרו באירופה. אלה איבדו לרוב הורים בשואה, בניגוד לעולי הדור הקודם, שבדרך כלל איבדו אחים. מכאן מובן גם ריבוי כתובות ההנצחה משנות השבעים והשמונים, עשורים שבהם הגיעה מודעות השואה לשיא, במקביל לתמותה טבעית גבוהה בקרב ציבורים אלה. תופעה זו הורגשה אף בעת ביצוע המחקר. כמעט כל האנשים ששאלנו בעניין זה - קרובי משפחה של ניצולים, אנשים שפגשנו באקראי בבתי העלמין - התייחסו באהדה לרעיון. במספר מקרים, לאחר שהפנינו את תשומת לבם לדרך הנצחה זו, הביעו אנשים רצון לנהוג כך בעת שיקימו מצבות ליקיריהם, או אף ביקשו להוסיף למצבות קיימות תוספת הנצחה.

בעשרים אחוזים לערך מן המצבות שיש בהם תוספות המנציחות קורבנות שואה צוין, כי גם הנפטר עצמו היה ניצול שואה. נראה כי מגמת ההנצחה פסחה כמעט לחלוטין על בני העלייה השנייה והשלישית, אולי משום שחצי יובל שנים של ניתוק גיאוגרפי הפריד בינם לבין משפחותיהם שנספו בשואה. מאחר שהחוויה האירופית לא מילאה מקום מרכזי בחייהם, לא חשבו ילדיהם להנציח קרובים שאבדו בשואה על מצבות הוריהם.³⁸

במספר מקומות שבהם ציפינו לתוספות הנצחה, כגון הקיבוצים עין-החורש ויד מרדכי, שבהם קבורים ניצולים רבים, הן נעדרו לחלוטין. בשני המקרים הדבר נובע מאופי ההנצחה שנקבע במקום. בעין-החורש הוקמה מצבה מרכזית לזכר הקורבנות, ולכל משפחה נפתח תיק ובו שמות הקורבנות מבני המשפחה. אי לכך החליטו החברים, כי דפוסי הנצחה אלו יחליפו את תוספות ההנצחה הפרטיות. גם ביד מרדכי, שם הוקמה מצבה מרכזית עם ציון שמות הקורבנות, החליפה ההנצחה

37. המדגם שלנו מבוסס על שני קיבוצים מהקיבוץ הארצי (יד מרדכי ועין-החורש), שלושה של התק"ם (כנרת, גבעת-חיים מאוחד וקבוצת שילר), אחד של הקיבוץ הדתי (קבוצת יבנה), שני מושבים - אחד דתי (כפר הרא"ה) ואחד חילוני (כפר ויתקין), ושתי חלקות מתקופות שונות בבתי העלמין הבאים: נחלת יצחק, קריית שאול וחולון. הסקר כלל כאלפיים מצבות, שמרביתן הוקמו משנות הארבעים המאוחרות ואילך.

38. לבדיקת הנושא סקרנו את בית העלמין בכנרת, המשמש פנתיאון לאומי לבני העלייה השנייה והשלישית. מתוך כ-500 הקברים במקום, רק שישה מנציחים קורבנות השואה; חמישה מהם הם של אנשים שעלו ארצה לאחר 1932. גם בקיבוץ גבת, שהוקם בשנת 1926 על שם קדושי פינסק - טבח טרום-שואתי - אין תוספות הנצחה לזכר קורבנות השואה.

'לזכרון עולם': הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה

הקהילתית המפורטת את ההנצחה הפרטית. אין לראות בזה כלל. יישובים אחרים אימצו את כל דפוסי ההנצחה במקביל.³⁹

נוסח כתובות ההנצחה מגלה טפח ממפגש התרבויות ומראיית השואה בקרב ציבור המנציחים. גם כאן, רבים מהנוסחים מאמצים דפוס מסורתי. חלקם מנציחים את הקורבנות בשמם, אחרים בייחוסם לנפטר בלבד. יש המציינים את מקום מגוריהם – או מותם של הקורבנות; באחרים מופיע ציון סתמי: 'שנספו בשואה', 'שלא הובאו לקבר ישראל'. בחלק מהמקרים צוין כי גם הנפטר היה ניצול שואה. ציון זה שכיח הרבה פחות מהקודם, אולי משום שבני משפחתו לא ראו בהיותו ניצול אפיון מרכזי באישיותו. מכל מקום, התמונה המצטיירת דומה לזו של הקהילות הגיאוגרפיות – 'שואה נטו', שאינה מנציחה את חיי הקורבנות, אלא את מותם בלבד. זאת ועוד: השפעת התופעה ניכרת גם אצל ציבור מנציחים אחר, שביקשו לציין על מצבות יקיריהם קורבנות אסונות ובני משפחה שנקברו בנכר. מאחר שכתובות אלו מופיעות לרוב על מצבות משנות השישים ואילך, נראה כי הן הושפעו מנוהג הכתובות להנצחת השואה, ולא להפך.⁴⁰

* * *

דפוס הנצחה נוסף, המשלב אלמנט פרטי וקהילתי, הוא לוחות לזכר קורבנות השואה שנקבעו בבתי הכנסת. מדובר בהנצחה ישירה ופרטית המתבצעת במסגרת קהילתית. לצד לוחות המנציחים נפטרי הקהילה, נמצא לעתים לוח נוסף, שבו מנציחים בני הקהילה קורבנות שואה ממשפחתם. מנהג זה, אירופי במקורו, החל כנראה כבר בשנות החמישים, אך הגיע לשיאו רק משנות השבעים ואילך. תוכן הכתובות וצורתן דומים לתוספות ההנצחה על מצבות פרטיות. נראה גם כי דפוס אירופי זה השפיע על הנצחת חללי צה"ל, שלזכרם הוקמו לוחות דומים בבתי כנסת ברחבי הארץ.⁴¹ לצד תופעה זו הוקמו בערים רבות אולמות תפילה ובתי כנסת על שם קדושי השואה. דפוס הנצחה זה, אף הוא אירופי בעיקרו, התפתח במקביל לשאר הדפוסים שסקרנו, מתוך שילוב של גורמים כלכליים וחברתיים שפעלו במקביל בקרב ציבור המנציחים. הראשון מסוג זה שמצאנו בארץ הוא מגיין תפילה לזכר קדושי סטרומה, שנוסד בבאר־שבע בשנת 1954 על ידי עולים מרומניה. באותו עשור נקבעו כבר

39. שיחת המחברת עם יונת רוטביין, בתה של רוז'קה קורצ'ק, 16.1.1994.

40. דוגמאות לכך מצויות בבית העלמין בכנרת, שם מופיעה כתובת משנת 1975 לזכר אדם שנרצח בוילנה בשנת 1919, ובגבעת־חיים מאוחד, שם מונצחת אחות חברה שנקברה בגולה בשנת 1966.

41. בשתי ערים שבדקנו – גבעתיים וקריית טבעון – כשליש מבתי הכנסת האשכנזיים מחזיקים בלוח מסוג זה. במקומות אחרים מופיע לוח משולש: חלק אחד הוא לחברי הקהילה שנפטרו, חלק שני לקורבנות השואה, בני משפחות החברים, וחלק שלישי לחללי צה"ל. שיחה עם מר יוסף אייגנר, אחראי על בית הכנסת בכפר הרא"ה, 29.12.1993.

לוחות לזכר השואה בבתי כנסת שונים ברחבי הארץ, דוגמת זה שבבית הכנסת בכפר ויתקין.⁴²

הנוהג לקרוא בתי כנסת על שם קדושי השואה התפשט בשנות השישים והשבעים, עת שהוקמו בארץ בתי כנסת שנשאו שמות כגון 'קדושי אושוויץ' (באר-שבע) ו'קדושי השואה' (קריית טבעון). גם בקיבוץ שלוחות הוקם ב-1965 בית כנסת לזכר קדושי השואה, שמומן מכספי השילומים שקיבלו החברים מגרמניה.

* * *

צורות ההנצחה שמנינו עד כה שואבות השראה ממקורות יהודיים. קיים גם דפוס הנצחה אחד ברמת הקהילה, היונק משורשים לא יהודיים, והוא חורשות הנצחה. ראשיתן בתמורות הקונצפטואליות באירופה בתקופת ההשכלה ביחס למוות – המעבר מגישה נוצרית, שראתה במוות מקור לענווה ולחרטה, לגישה חילונית שראתה בה דרך להדגיש את ההרמוניה של הנפש עם הטבע. במקביל השתנתה צורת בית העלמין, שעוצב עתה בסגנון פסטורלי. מכאן הבסיס להקמת פארק הזיכרון ברומא, לזכר אלה שהקריבו את נפשם למען איחוד המולדת, או חורשות-הגיבורים, שהוקמו בגרמניה ובצרפת לאחר מלחמת העולם הראשונה. אלו מילאו מקום מרכזי ב'פולחן החייל המת' והפכו את הנופלים לחלק אינטגרלי ממחזור הטבע, כשהעצים ממלאים את מקום הקברים ולכל עץ מוצמד שם של נופל. בחירת סמל טבעי, ייחודי ואישי להנצחת החייל המת הייתה גם שלב במלחמה נגד תהליך הטריטוריאליזציה של המוות, שהתבטאה, בין השאר, בייצור סיטוני של אנדרטות בתבנית אחידה.⁴³

דפוס זה של חורשות הנצחה היה מוכר למתיישבים בארץ, בייחוד לאלה ששירתו במלחמת העולם הראשונה, וחורשות הנצחה הוקמו בארץ כבר בשנות השלושים, כגון בקיבוץ גבת, לזכר נרצחי פינסק שעל שמם נקרא הקיבוץ. אולם רק לאחר מלחמת תש"ח התרחבה התופעה כדרך מקובלת להנציח נופלים, אולי בגלל התאמתה לאתוס הציוני של גאולת הקרקע. בכך היא השתלבה עם המנהג של הקמת חורשות ונטיעת עצים ביערות הקרן הקיימת.⁴⁴ מכאן קצרה הייתה הדרך להקמת גינות וחורשות לזכר קורבנות השואה. בשנות החמישים הוקם 'גן לזכר קדושי מוֹיִבּוֹז' ' בכפר ויתקין, שחלק ממייסדיו היו מיוצאי עיירה זו. במהלך השנים נתרמו אלפי עצים לזכר קורבנות השואה ביערות הקרן הקיימת. בשנות השמונים אף ניטעה חורשה לזכר יהודי זגלמביה ביער בן-שמן – 'יד לקדושי זגלמביה', ובה מצבות סמליות בנוף פסטורלי ליד עצים שניטעו לזכר הקורבנות. לא הייתה כאן כל כוונה ליצור הרמוניה בין המתים לבין הטבע, כפי שבקשו לעשות באירופה. אולם ייתכן שזהו ניסיון

42. שיחה עם מזכיר המועצה הדתית בבאר-שבע, 29.12.1993; תוכנית לחנוכת בית הכנסת 'בית-אברהם' על שם קדושי סטרומה, חנוכה תשכ"ה, באר-שבע 1965; שיחה עם עמיחי שלום, אחראי על בית הכנסת בכפר ויתקין, 31.12.1993.

43. ג'ל מוסה, הנופלים בקרב, עמ' 50.

44. ע' סיון, דור תש"ח, עמ' 144.

‘לזכרון עולם’: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה

להעניק לקורבנות שורשים סמליים – ובכך תקומה לדורות – באדמת ארץ־ישראל. לפנינו אחד הדפוסים הבודדים שמצאנו ברמת הפרט והקהילה, לחפש נחמה בתקומה ולקשר בין מעגלי התרבות השונים – האירופיים והארץ־ישראליים – שפעלו בקרב ציבור המנציחים.

* * *

ישנם דפוסי הנצחה נוספים ברמת הפרט והקהילה שעליהם לא נרחיב את הדיבור. ביניהם: קריאת שמו של ילד על שם קורבן שואה, חגיגת ‘פורים קטן’ – מעין חג הודיה שנקבע על ידי אדם או קהילה, המציין ימי גאולה (כגון יום השחרור ממחנה), קריאת בניינים על שם קורבנות והענקת מלגות לזכרם. בדומה לחורשות הנצחה, דפוסי הנצחה אלה אינם ייחודיים לשואה והם קיימים/מוכרים בקרב ציבורים יהודיים בארץ ובחו"ל. המנהג לחגוג ‘פורים קטן’ נפוץ בקרב ניצולים שומרי מסורת, המציינים מדי שנה את יום שחרורם בסעודת מצווה. דוגמה למלגות הן מלגות אושוויץ־בונא, המוענקות מדי שנה באוניברסיטת בר־אילן, שהוחלט עליהן בכנס ניצולי המחנה שנערך בניו־יורק בשנת 1960, לציון 15 שנה לשחרורם. מלגה אחרת לזכר השואה באותה אוניברסיטה היא מלגה מקרן שהקימה משפחת בליצר, על שם בתם שושנה שנספתה בשואה. מלגות דומות מוענקות לתלמידי מ"א וד"ר על ידי יד־ושם.

האם היו דפוסי הנצחה ברמת הפרט והקהילה שנדחו על ידי הציבור בישראל? לא מצאנו כאלה שנדחו לחלוטין, אולם לפחות דפוס אחד שהתקבל נעלם במהלך השנים. כוונתנו להנצחת השואה בהגדות הפסח של התנועות הקיבוציות. נוהג זה החל באופן ספונטני במספר קיבוצים כבר בשנות הארבעים המוקדמות. לרוב התבססו התוספות להגדה על ה'גדר' מאת אברהם שלונסקי ו'הקינה על העם היהודי שנהרג' מאת יצחק קצנלסון. במהלך השנים נתמסד דפוס זה ברמה התנועתית, אולם הוא נעלם בעקבות השתרשות טקסי ההנצחה של יום השואה. מדובר אפוא בדפוס הנצחה שהחל באופן ספונטני ברמת הקהילה, הפך לדפוס ממוסד ברמת התנועה ונעלם לאחר שהוחלף בדפוס הנצחה מקביל ברמה הממלכתית, דהיינו בטקסי יום השואה.⁴⁵

* * *

היכן יש למקם את דפוסי ההנצחה שמנינו בתוך תרבות ההנצחה הכללית של מדינת ישראל? מהו מקומם בתהליך בניית הזיכרון הפרטי והקולקטיבי של אזרחיה? בספרו, *Myth, Symbol and Culture*, טוען האנתרופולוג קליפורד גירץ, כי ניתן להבין מציאות נתונה רק כאשר מקלפים ממנה את הרבדים התרבותיים השונים שמהם היא מורכבת.⁴⁶ כך ביקשנו לעשות כדי לבחון את מפגש התרבויות המשתקף בדפוסי הנצחת השואה בארץ ברמת הפרט והקהילה.

45. הנוהג החל בעין־חרוד ובית־השיטה. ראה, לדוגמא, הגדת הקיבוץ הארצי משנת 1964. שיחת המחברת עם אריה בן־גוריון, אחראי על ארכיון החגים בקיבוץ בית־השיטה, 10.3.1994.

46. C. Geertz (ed.), *Myth, Symbol and Culture*, New York 1971.

במבט ראשון התמונה מטעה במקצת: נראה כי דפוס הנצחה מסויימים, שהתפתחו בארץ שנים רבות לפני השואה, השפיעו על הנצחתה בעקיפין או במישרין. לכאורה, נראה כי דפוס האנדרטות בארץ נקבע ב־1934 עם הקמת הפסל לזכר טרומפלדור וחבריו בתל־חי, ותבנית ספרי היזכור עוצבה עם פרסום ספרי היזכור משנות העשרה. דפוסים אחרים – כגון הצבת לוחות וזיכרון בבתי כנסת וקריאת מקומות על־שם – התפתחו במקביל בתחום הנצחת השואה ובתחום הנצחת חללי צה"ל, ואולי הייתה ביניהם השפעה הדדית. אך כפי שראינו, השפעת תרבות ההנצחה הישראלית נוגעת בעיקר לצורת הנצחת השואה ברמות הנדונות, בעוד שאין היא משפיעה לרוב על תוכנה. יוצא דופן בעניין זה הן, כאמור, חורשות ההנצחה, שבאמצעותן מנסה הפרט – או הקהילה – לשלב אתוס ממלכתי בדפוס הנצחה אישי.

הדיכוטומיה בין משקל התרבות הארץ־ישראלית בהנצחת השואה – ממלכתית ועממית כאחת – לבין זה של תרבות המהגרים האירופית ניכרת באופן ברור ביותר בפן מרכזי של כל צורות ההנצחה – פן הנחמה. תופעת ההנצחה, המהווה חלק מתהליך האבל ותורמת רבות לדינמיקה של ההתאוששות, כוללת בתוכה חיפוש הכמיהה לנחמה. בהנצחה הארץ־ישראלית הנחמה היא כמעט תמיד האתוס הציוני: הגבורה הפיסית, האידיליאל הלאומי וחזון המולדת. אתוס דומה מופיע בהנצחת השואה ברמה הממלכתית, המוסדית והתנועתית – חידוד הקשר הבלתי אמצעי בין שואה לתקומה והפיכת הפרטיונים ולוחמי המחתרת לגשר חי בין היהודים שפעלו שם לבין אלה שהיו 'כאן'. פן זה בולט בהעדרו בהנצחת השואה ברמת הפרט והקהילה, בה מחפשים את הנחמה באחד משני מוקדים: בעצם ההנצחה עצמה או ברובד המסורתי – הפיכת כל קורבן ל'קדוש', דהיינו, קורבן פאר־אקסלאנס בלקסיקון היהודי.⁴⁷

אף בריטואליזציה של ההנצחה ניכר משקלה של תרבות המהגרים. לאנדסמנשאפטן רבים חנכו את המצבות דווקא ביום הזיכרון של קהילתם – תאריך בעל משמעות אישית וקהילתית – ולא ביום השואה והגבורה, הרווי סמליות ממלכתית. גם תוכנן של אזכרות הלאנדסמנשאפטן רומז לדיכוטומיה בין הנצחה ממלכתית לקהילתית. בעוד שטקסי יום השואה מדגישים את אתוס הגבורה הממלכתי, האזכרות ביום גירוש הקהילה נטולות סממן זה כמעט לחלוטין. במקומו ניצבים תיאורים נוסטלגיים של הקהילה היהודית באירופה לפני השואה, תפילת יזכור ומשאלה שהדור הבא לא ישכח את מסורת אבותיו מאירופה. יש אפילו לאנדסמנשאפטן, כגון ארגון יוצאי הרוֹבֵי־שׁוֹב, המחלקים מלגות ופרסים על שם קדושי עיירתם באזכרות השנתיות. תמריצים כספיים אלה אמורים לעודד את הדור הצעיר להתעניין בתרבות היהודית־האירופית שלפני השואה.

כל דפוס הנצחה נוצר כתוצאה מצורך דיאלקטי – המתחים בין המרכיבים התרבותיים השונים הפועלים בקרב ציבור המנציחים; קם מתוך שילוב של רצון ומשאבים – הימצאות האנשים והמקורות הכלכליים להוצאת הרעיון מהכוח אל הפועל; ונקלט בהצלחה כתוצאה ממהותו – העובדה שהוא עונה על צורך חברתי,

47. ע' סיוון, דור תש"ח, עמ' 127.

‘לזכרון עולם’: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה

המגביר את נכונות הציבור לאמץ דפוס זה ולשמרו. אולם מאחר שהחברה היא גוף דינמי, גם צרכיה משתנים עם הזמן. כתוצאה מכך, משתנים גם דפוסי ההנצחה ומשקלם של הגורמים השונים הבאים בו לידי ביטוי.

לאחרונה עדים אנו לשינוי בהתייחסות הממלכתית לדפוסי הנצחת השואה ברובד הפרט והקהילה. דוגמה לכך הוא הפרויקט האקסטראווגנטי האחרון של יד־ושם, הרשות הממלכתית לשואה ולגבורה: בקעת הקהילות החרבות. באתר זה, הממוקם על צלע הר־הזיכרון, הוקמו מצבות למאות קהילות שנכחדו בשואה. הכוונה הייתה ליצור מקבילה למצבות הלאנדסמנשאפטן: מקום התייחדות ותחליף קבר – ללא אפר־קדושים – לחברי הקהילות ולבניהם, האמורים לתרום סכומים נכבדים לקופתו המתרוקנת של המוסד הציבורי. אימוץ פרויקט זה בידי נושא הדגל של ההנצחה הממלכתית, שבמשך שנים הדגיש את אתוס הגבורה במפעליו ובמחקריו, מעיד על תמורה קונצפטואלית שחלה בחברה הישראלית בשנים האחרונות: הנכונות להעניק לגיטימציה לתרבות המהגרים האירופית, להכיר בוויטאליות שלה ולשלב חלקים ממנה בתוך דפוסי ההנצחה הממלכתיים. עדות נוספת לתמורה היא מסעות בני הנוער לפולין, המקבלים לאחרונה יותר צביון של חיפוש שורשים והבנת תרבות העיירה, ומהווים פחות כלי להגברת האתוס הלאומי, כפי שהיו בתחילה. כך הופכת הנצחת השואה ברמת הפרט והקהילה לנחלת כלל הציבור בישראל, ובתוכו דור העתיד, במקום שייבלע זכר השואה עם מותו של אחרון הניצולים.

המאבק הפוליטי על הקמת בית חולים מרכזי לנגב

שפרה שורץ

'קופת חולים היא המוסד האחד הנותן כוח שהוא להסתדרות'
דוד בן-גוריון, נובמבר 1992¹

הרקע

במאי 1948, זמן קצר לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, הציע דוד בן-גוריון למשה סורוקה, המנהל האדמיניסטרטיבי של קופת חולים, לקבל על עצמו את ארגון השירות הרפואי של צה"ל (לימים חיל רפואה - חר"פ), מתוך הבנה, כי עם תום המלחמה יקבל סורוקה לידי את ניהול שירותי הבריאות של המדינה. הצעת התפקיד קבעה, שסורוקה יעבוד לצדו של ד"ר שיבא (שיבר), ששימש בתפקיד המנהל הרפואי של השירות. פנייתו של בן-גוריון לאיש קופת חולים, שייקח לידי את ניהול השירות הרפואי של צה"ל, הייתה מובנת מאליה. עוד מראשית דרכו, כמזכיר ההסתדרות, ייחס בן-גוריון לקופת חולים חשיבות ארגונית ופוליטית רבה,² וצפוי היה שירצה שהמונופול על שירותי הבריאות יישאר בידיה של תנועת הפועלים. מצד שני,

* תודתי לפרופ' חיים דורון, יו"ר המרכז למדיניות בריאות בנגב, לפרופ' דן מיכאלי, יו"ר הוועד המנהל של קופת חולים הכללית, לד"ר אליהו גילון, לשעבר קצין רפואה ראשי ולפרופ' אליהו להמן, לשעבר מנהל ביה"ח הדסה באר שבע, על הערותיהם המועילות בנושא עבודה זו.

תודה מיוחדת להיסטוריון שבתי טבת על סיועו האישי בהבהרת עניינים שונים הקשורים לבן-גוריון. תודתי לגב' יעל רוזנפלד מארכיון המכון למורשת בן-גוריון, על עזרתה באיתור דברי בן-גוריון בסוגיות הנדונות בעבודה זו, לד"ר לאה צוונגר על שהפנתה את תשומת לבי למסמכי הדסה באר-שבע בארכיון הדסה בניו-יורק, ולאבי-מורי, יחזקאל ליידר, על עזרתו הרבה בהבהרת הקשרים בין חיל הרפואה לקופת חולים ועל תרומתו לארגון החומר העיתונאי הרלוואנטי.

1. מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 29 בנובמבר 1922, ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר [להלן: אב"ג].

2. ש' טבת, קנאת דוד, ב, ירושלים-תל-אביב 1982, עמ' 495.

בן-גוריון רצה להחיל את עקרון הממלכתיות בשירותי הבריאות (כפי שעשה מאוחר יותר במערכת החינוך). את זאת ניתן היה ליישם רק בהסכמת ההסתדרות וקופת חולים, ובמינוי איש קופת חולים, שהיה מנהלן רפואי בעל ניסיון רב, לתפקיד זה. אך משה סורוקה סירב להצעתו של בן-גוריון.

אמנם נקראתי ואני ביקשתי שישאירני בתפקידי. בימים ההם כולם ורובם נתפשו לממלכתיות וכל מוסדות ההסתדרות ובכלל זה המוסד בו אני עובד התרוקנו. ד"ר מאיר ז"ל, קנב, פרי הלכו לבנות את המדינה ואני ביקשתי בתום לב להניח לי שאוכל לשמור על הגחלת שלא תכבה. ורק מאוחר יותר נודע לי שזה ניוקף לחובתי ... מה שברי לי, שלא באמת ניתקתי באותם ימים גורליים את קשרי ומגעי עם המוסד שאותו אני משרת הרי שודאי היו פני קופת חולים אחרים ואולי אף שירותי הבריאות בישראל היו מקבלים צורה, דמות והיקפים אחרים.³

סירובו של סורוקה להצעת בן-גוריון העמיד באופן מידי את קופת חולים כגוף נפרד מחוץ למערכת השלטון הישראלית, שהחלה מתארגנת אז, וסתם את הגולל על תוכניותיו של בן-גוריון להחלת עקרון הממלכתיות בתחום הבריאות.⁴ במישור האישי

3. משה סורוקה אל העיתונאי זלמן יואלי, ריאיון, אפריל 1967, ארכיון העבודה [להלן: אה"ע] תיקי מרכז קופת חולים, תיק משה סורוקה IV/104א17. ד"ר יוסף מאיר, רופא, חבר מרכז קופת חולים ומנהלה הרפואי הראשון של קופת חולים הכללית בשנים 1929-1948. היה מנהלו הכללי הראשון של משרד הבריאות בשנים 1948-1950. יצחק קנב (קניבסקי) (1896-1979), סוציולוג, ממייסדי קופת חולים הכללית, היה חבר מרכז קופת חולים מראשיתו (1925), יסד את המכון למחקר חברתי של ההסתדרות וזם את החקיקה הסוציאלית במדינת ישראל. אליעזר פרי (פרלסון) (1979-1984), חבר מרכז קופת חולים ומנהלה הראשון של קופת חולים הכללית (משנת 1922), חבר מועצת ההסתדרות הכללית ומראשי המשק ההסתדרותי, חבר 'הועד הלאומי' ומנהל הוצאת עם-עובד. וראה גם: עדית זרטל, ימים ומעשים, תל-אביב 1975, עמ' 104.

4. בריאיון ובמכתב אישי אל המחברת מיום 15.2.94 ציין פרופ' דן מיכאלי: 'למעשה הפנייה הראשונה להקמת חר"פ היתה מבן-גוריון להלר [ד"ר הרי הלר, מבכירי הרופאים בבית החולים בילינסון]. הלר היה אז בבילינסון שהוא היה בין מקימיו ... הלר, לפי מה שסופר במחלקה, פנה לקופ"ח וביקש לשחרר אותו כדי להקים את "השרות הרפואי" הצבאי. קופ"ח זעמה על כך כי היא חשבה שכאשר צה"ל יקום החיילים יקבלו את הטיפול במרפאות קופ"ח! לכן קופ"ח השתמשה בעובדה שהלר לא הודיע על עזיבתו 3 חדשים מראש והודיעה לו שאם יעזוב הוא יפסיד את זכויותיו בקופ"ח. הלר גר אז בבילינסון עם אשתו, 2 בנים והורים! הוא לא היה מסוגל להינתק ונאלץ לוותר על מינוי כראש הש"ר [השירות הרפואי], ואז התפקיד הוצע לשיבא [ד"ר חיים שיבר-שיבא]. יחד עם זאת בן-גוריון הטיל על הלר לנסוע לחו"ל לצורך גיוס רופאים וציוד רפואי לש"ר ... בן-גוריון זעם על קופ"ח ונוסף למינויו של הלר הוא קבע שהלר יקבל משכורת ממשרד הבטחון[!] עד לפרישתו ומשכורת זו תהיה זהה למשכורת של קציני רפואה ראשי של צה"ל ... כאשר תל השומר הפך לבי"ח אזרחי שיבא מונה כמנהל והלר כ"רופא ראשי" ... בין שיבא לקופ"ח ולאנשי משרד הבריאות-תל-השומר אכן היה מתח מהיום הראשון ... אין לי ספק שבן-גוריון שמר טינה

הביא הדבר לביסוס מעמדו של ד"ר חיים שיבא (שיבר), ממנהיגי המאבק נגד תנאי העבודה של הרופאים בבית החולים בילינסון ובר-פלוגתא חריף של משה סורוקה וקופת חולים. ד"ר חיים שיבא הפך לגורם הדומיננטי, הבלעדי, בשירות הרפואי של צה"ל, ולאחר מכן במשרד הבריאות. סירובו של סורוקה, והתחזקות מעמדו של ד"ר שיבא החריפו את מערכת היחסים בין קופת חולים לשירות הרפואי של צה"ל ולמשרד הבריאות, והעלו על סדר היום הציבורי את הוויכוח על דמותם העתידית של שירותי הרפואה והבריאות בארץ, ויכוח ששיחק תפקיד מרכזי ביוזמה להקמת בית חולים מרכזי לנגב בבאר-שבע.⁵

הקמת שירותי האשפוז בבאר-שבע

ב-21 באוקטובר 1948, בשלהי מלחמת השחרור, נכבשה באר-שבע מידי הצבא המצרי. היות שבשנה הראשונה למדינה שררה אי-ודאות לגבי עתיד האזור, לא גיבשה ממשלת ישראל מדיניות ברורה לפיתוח העיר והיא נוהלה בידי ממשל צבאי. זמן קצר לאחר הכיבוש הוקם בה בית חולים צבאי זמני, אשר שוכן בבנייני הממשל התורכי מתקופת מלחמת העולם הראשונה. בית החולים, שנוהל בידי חיל הרפואה של צה"ל, סיפק שירותי אשפוז ועזרה ראשונה לחיילי צה"ל ולאזרחים המעטים שהגיעו למקום.

הידיעות על כיבוש באר-שבע והתקדמות כוחות צה"ל בנגב זכו להתייחסות מידית בוועידה השנתית של הסתדרות הדסה, שהתקיימה בין ה-5 ל-9 בנובמבר 1948 באטלנטיק-סיטי, ניו-ג'רסי. חברות הדסה דנו בבקשת ממשלת ישראל להקים בית חולים בנגב, אשר ימומן, ינוהל ויופעל באופן שוטף על ידי הסתדרות מדיצינית הדסה.⁶ בדיון לא צוין מיקומו העתידי המדויק של בית החולים, ובאר-שבע, כלל לא הוזכרה. ההתייחסות אל בית חולים בנגב, בלי להזכיר את באר-שבע, למרות סמיכות האירועים, נבעה בעיקרה מנוסח בקשתה של ממשלת ישראל, אשר לא נקבה במקום מסוים, אלא השתמשה במושג הכללי: הנגב. ב-10 בנובמבר, מיד למחרת נעילת

לקופ"ח על שלא נענתה לעזור בהקמת הש"ר ומשרד הבריאות'. בריאיון בנושא יחסי בן-גוריון וד"ר ח' שיבא בשנות ה-50 שנערך ב-11 באוקטובר 1994, אמר ד"ר אליהו גילון (לשעבר קצין רפואה ראשי ורופא בתל-השומר) למחברת, שמכתבו של פרופ' מיכאלי מתאר את הפרשה כפי שהתרחשה.

5. מכתב אליעזר פרלסון אל ד"ר ארווין רבאו מ-2 בפברואר 1947, אה"ע IV/208/4530, תיקים א-ב; על יחסו של סורוקה לשירות הרפואי הצבאי ולעזיבת רופאי בית החולים בילינסון לבתי החולים הצבאיים, ראה גם מכתב בחתימת משה סורוקה וד"ר שתקאי אל דוד בן-גוריון מ-5 ביולי 1949, אה"ע, תיקי מרכז קופת חולים, IV/243/3/56, תיק 1-202.

6. Hadassah, HMO – Negev Hospital, Proceedings of the 34th Annual Convention, Nov. 5–9 1948, Convention Hall, Atlantic City, pp. 209–210, New Jersey ארכיון הדסה ניו-יורק [להלן: א"ה], תיקי הדסה באר-שבע [ב"ש].

המאבק הפוליטי על הקמת בית חולים מרכזי לנגב

ועידת הדסה, בישר ד"ר אהרון בזיזנסקי, סגן מנהל הדסה בארץ, לד"ר עלי דייוויס, מנהלה החדש של הדסה בארץ, על ההחלטה:⁷

I was very happy indeed to hear of the Convention's decision to set up a district hospital in the Negev.

בהמשך מכתבו השתמש הד"ר בזיזנסקי במושג של פיתוח הנגב והדגיש את חשיבות עניין זה לא רק למדינת ישראל אלא גם לחיזוק פעולותיה של הסתדרות הדסה בארץ. כן הוחלט שבית החולים ייקרא על שמו של ד"ר חיים יסקי שהיה המנהל הרפואי של הדסה בארץ-ישראל בתקופת המנדט, ונהרג בשיירת הדסה להר הצופים (ד' בניסן תש"ח, 13.4.1948).

אפשרות הקמתו של בית חולים אזורי בנגב על ידי הסתדרות מדיצינית הדסה, עוררה התנגדות מידית מצד קופת חולים. כאמור היחסים בין קופת חולים לבין הממשלה, לאחר שסירב מ' סורוקה להצעת בן-גוריון, היו מתוחים ביותר. פניית ממשלת ישראל אל ארגון הדסה להקים בית חולים בנגב הגבירה מתיחות זו ועוררה מחדש את התחרות הישנה, שהייתה קיימת בין קופת חולים הכללית להדסה, מאז שנות השלושים, בתחום האשפוז.⁸ ב-29 בנובמבר 1948, זמן קצר לאחר קבלת ההחלטה לבניית בית חולים בנגב על ידי הדסה, שלח הד"ר יוסף מאיר, המנהל הרפואי של קופת חולים ומנכ"ל משרד הבריאות באותה העת, מכתב אל רוז הלפרין, נשיאת הדסה בארצות-הברית, ובו ציין את הקשיים הנובעים מהקמת בית חולים של הדסה בנגב, אזור שבו קיים רוב של חברי קופת חולים (במיוחד בקיבוצים).⁹ לדבריו, הקמת בית חולים של הדסה בנגב אינה עולה בקנה אחד עם מדיניות הדסה בארץ, שנהגה להקים בתי חולים במרכזים עירוניים, צפופי-אוכלוסין, ובהתאם לצרכים המקומיים. הקמת בית חולים של הדסה באזור ריק מאוכלוסין, והשימוש בשמו של ד"ר חיים יסקי, נראו לד"ר יוסף מאיר כצעד שנועד בעיקר לצורכי פרסומת, להאדרת שמה של הדסה, ולהגברת התרומות בקרב יהודי ארצות-הברית. לדעתו, קופת חולים היא המיועדת לספק שירותי בריאות ורפואה לנגב ועל הדסה לסגת מהתוכנית.¹⁰

תגובת נשיאת הדסה, רוז הלפרין, לא איחרה לבוא. היא יצאה בחריפות נגד הטון

7. מכתב ד"ר א' בזיזנסקי אל ד"ר ע' דייוויס מ-10 בנובמבר 1948, עמ' 1, א"ה, תיקי הדסה ב"ש.

8. שפרה שורץ, 'קופת חולים הכללית: התפתחותה ועיצובה כגורם המרכזי בשרותי הבריאות בארץ', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 1993, פרק ז, עמ' 141-162.

9. מכתב ד"ר מאיר אל רוז הלפרין מ-29 בנובמבר 1948; מכתב ד"ר מאיר אל רוז הלפרין מ-22 בדצמבר 1948; המכתבים בין הדסה לקופת חולים בנושא בית חולים בבאר-שבע הזכירו נשכחות והתייחסו ליריבות הישנה בין הדסה לקופת חולים עוד מראשית שנות העשרים. המכתבים כללו האשמות הדדיות בנושא בזבוז כספים, ניהול חשבונות לקוי ועוד. א"ה, תיקי הדסה ב"ש.

10. שם.

התוקפני וחסר הנימוס שנקט ד"ר מאיר במכתבו אליה; היא סתרה את מגמות הפרסום, את השימוש 'כביכול' בשמו של ד"ר יסקי, להקמת בית החולים בנגב, ואת הטענה שזהו אמצעי להגברת התרומות של יהודי ארצות-הברית להדסה. בסיום מכתבה תקפה הלפרין את ד"ר מאיר על כוונותיה הנסתרות של קופת חולים להתחרות במגבית שמנהלת הדסה בארצות-הברית, וטענה שהגורם הכספי הוא שעומד בבסיס התנגדותה של קופת חולים להקמת בית חולים של הדסה בנגב.¹¹

לא במקרה העלתה הלפרין את נושא התרומות במכתבה. קופת חולים ערכה באותה תקופה מגבית בארצות-הברית לגיוס 1,500,000 דולר להקמת בית חולים לטיפול בנפגעי שיתוק ילדים (פוליו). הדסה, שבאותו זמן ערכה מגבית לשיקום פעולותיה בירושלים לאחר אובדן בית החולים בהר הצופים, חששה מן ההפסד של תרומות פוטנציאליות בגלל התחרות של קופת חולים בגיוס כספים.¹² ב-29 בדצמבר 1948, במכתב לרבקה שולמן מהנהלת הדסה בארצות-הברית, העלתה הלפרין בגלוי את השאלה, אם לא הגיע הזמן לפעול לצמצום פעילות קופת חולים בארצות-הברית, כדי להקטין את הפגיעה בגיוס הכספים של הדסה.¹³ לוויכוח בין הדסה לקופת חולים בשאלה, מי יקים בית חולים בנגב, היה אפוא היבט כספי בעל משקל.

התנגדות קופת חולים להקמת בית חולים של הדסה בנגב נדונה מיידית בדרגים הממשלתיים. ב-13 בדצמבר 1948 נדונה שאלת הקמתו של בית חולים בנגב בפגישה בין שר העליה והבריאות, משה שפירא (הפועל המזרחי), שר האוצר אליעזר קפלן ונציגת הדסה גב' אתל אגרונסקי. שר הבריאות ושר האוצר הבהירו לנציגת הדסה, שאין כל התחייבות ממשלתית קודמת לקופת חולים בנושא זה.¹⁴ למחרת, 14 בדצמבר, נבדקה סוגיה זו בשיחה בין שר הבריאות שפירא לבין ראש הממשלה דוד בן-גוריון. בן-גוריון אישר שאין בסיס להתנגדותה של קופת חולים, ובניית בית החולים בנגב תתבצע כמתוכנן בידי הדסה.¹⁵ קביעת בן-גוריון הייתה ברורה, לאור יחסיו המתוחים עם קופת חולים (קרי: הסירוב של סורוקה) ועמדתו שאין לתת לקופת חולים הכללית דריסת רגל בנגב. הדסה הייתה ארגון ניטרלי, חסר פניות פוליטיות, ומבחינה זו מתאים ביותר למדיניות בן-גוריון.

ב-17 בדצמבר 1948 הוציאה הדסה מזכר, שהדגיש את ההחלטה שבית החולים בנגב ייבנה על ידיה. היא ציינה שנסיבות הידברותה עם קופת חולים, ובעיקר עם

11. מכתב רוז הלפרין אל ד"ר מאיר מ-10 בדצמבר 1948. בתשובתה אליו טענה הלפרין, שטון מכתבו של ד"ר מאיר היה מעליב, בוטה וחסר נימוס; מכתב הלפרין לד"ר מאיר מ-17 בדצמבר 1948. בין השיטין מבצבץ איום מצד הדסה להפסיק את המגבית הכספית לקופת חולים בארצות-הברית, על המשמעות הפוליטית-כלכלית הנובעת מכך. א"ה, תיקי הדסה ב"ש.

12. שם.

13. מכתב [רוז] הלפרין אל שולמן מ-29 דצמבר 1948, א"ה, שם.

14. תזכיר מ-17 בדצמבר 1949 על פגישה בין אתל אגרונסקי, נציגת הדסה, ובין שר האוצר ושר הבריאות, בנושא בית החולים בבאר-שבע. א"ה, שם.

15. שם.

ד"ר י' מאיר, בעניין זה היו לשווא. לדבריה, התנגדות קופת חולים קמה לאחר שהועלתה אפשרות מיקומו של בית החולים המרכזי לנגב בסמוך לקיבוץ נגבה. המזכר הדגיש, שהיות שמיקום בית החולים טרם נקבע, וההצעה למקם את בית החולים המרכזי לנגב ליד נגבה נפסלה בטרם נדונה, הרי שהתנגדות קופת חולים איננה רלוואנטית כל זמן שלא נקבע מיקומו העתידי המדויק של בית החולים. בנוסף נאמר, שהדסה אינה רואה עצמה חייבת להתייעץ עם קופת חולים בסוגיה זו, אלא עם הסוכנות היהודית והמוסדות המיישבים בלבד.¹⁶ דבר מהטענות ההדדיות, בדבר מניעים כספיים שעמדו בבסיס הוויכוח בין קופת חולים להדסה, לא נזכר.

ב־20 בדצמבר, בפגישה מרובעת בין גב' אגרונסקי, ד"ר דייוויס, מנהל הדסה בארץ, לוי אשכול, יו"ר הסוכנות היהודית וד"ר י' ויץ, יו"ר המגבית היהודית המאוחדת, נקבע שבית החולים האזורי לנגב יקום בבאר־שבע.¹⁷

בשלב הראשון נקבע שהדסה תיקח על עצמה את ניהול המרפאה ובית החולים הצבאי בן 25 המיטות שהוקם באתר בית החולים הממשלתי הבריטי ובשלב השני תבנה הדסה בית חולים חדש, אשר ישרת את כל האזור.¹⁸

באר־שבע בראשית שנות החמישים: ממינהל צבאי לשלטון אזרחי

באוקטובר 1949, שנה לאחר כיבוש העיר, ולאחר דיונים והכנות ממושכים בין צה"ל להסתדרות הדסה, הועבר בית החולים הצבאי כולו, על בנייניו ותכולתו, לידי הדסה, ונקרא כמתוכנן על שמו של ד"ר חיים יסקי.¹⁹ במקביל נפתחה בעיר מרפאת קופת חולים בניהולו של ד"ר יצחק שתל שהייתה כפופה למחוז רחובות. פתיחת בית חולים אזרחי בן 25 מיטות על ידי הדסה בבאר־שבע ופתיחת מרפאת קופת חולים היו הצעדים הראשונים בהפיכתה של העיר, שהייתה נתונה עד אז תחת שלטון צבאי, לרשות אזרחית.

תושביה הראשונים של באר־שבע מאז כיבושה היו ברובם חיילים משוחררים. בלחץ החיילים המשוחררים, שדרשו מן הממשלה לקבוע בהקדם עמדה ברורה וחד־משמעית ביחס לעתיד העיר ולאופן פיתוחה, הוכרזה באר־שבע ב־26 בפברואר 1950 לרשות מקומית בראשותו של דוד טוביהו. הכרזתה של באר־שבע כרשות מקומית

16. שם.

17. מכתבי ד"ר ע' דייוויס, מנהל הדסה בארץ, אל גב' רוזנסון, יו"ר הנהלת הדסה ניו־יורק, מ־14 בינואר, 21 בינואר, 24 בינואר 1949. א"ה, שם.

18. מכתבי ד"ר דייוויס אל רוזנסון מינואר 1949; מכתב ד"ר שיבר (שיבא) אל ד"ר דייוויס מ־19 בינואר 1949; מכתב ד"ר אברהם קצנלסון אל ד"ר דייוויס מ־14 בינואר 1949; פרוטוקול שיחת טלפון של ד"ר דייוויס עם ד"ר ג' יוספטל מ־17 בינואר 1949. א"ה, שם.

19. מכתב ד"ר דייוויס אל רוזנסון מ־17 באוקטובר 1949; הודעת ד"ר ח"ש הלוי אל ד"ר דייוויס מ־5 בנובמבר 1949; דו"ח ראשוני של הדסה על כוח־האדם בבאר־שבע והוצאות שכר מ־1 באוקטובר. א"ה, שם.

הביאה להפנייתם של אלפי עולים להתיישב בה, והוחלט שהעיר תשמש מרכז המינהל, הבריאות והמסחר לאזור הדרום.²⁰

הגל הראשון של העולים שהגיע לעיר מנה כ-6,500 נפש. העולים הגיעו מעיראק, תימן, רומניה וארצות צפון אפריקה.²¹ קשיי הקליטה וצורכי הבריאות המיוחדים של העולים העלו באופן מדי את שאלת תפקודם של שירותי הבריאות בעיר על סדר היום הציבורי, ובעיקר את יכולתו העתידית של בית חולים הדסה לספק שירותי אשפוז לאזור הגדול ביותר במדינת ישראל, אזור הדרום. גודלו של האזור ופיזורו הרב של האוכלוסייה, מאילת ועד רחובות; אופייה של האוכלוסייה ושל ההתיישבות החדשה: קיבוצים, מושבים ועיירות, רובם ככולם עולים חדשים הנתונים בתהליכי קליטה קשים; קשיי התחבורה לבאר-שבע ולמרכז הארץ וחסרון כוח אדם רפואי קבוע ומבנה נאות לבית חולים – כל אלה החריפו את שאלת שירותי האשפוז. בית החולים הכפיל את מספר המיטות בתוך זמן קצר, אך תפקודו במבני הממשל התורכי הישנים העלה ספקות ביחס לעתיד. 'תושבי באר שבע לא התלוננו ...', ציין דוד טוביהו, 'רובם אף לא ידעו שאפשר להתלונן. העולים החדשים שביניהם עדיין לא השתחררו מחרדות המעבר לארץ אחרת, לחיים חדשים. רבים מהם עדיין לא הרימו ראש מעבר לטרדות היומיום שלהם ... אבל אנחנו הותיקים לא יכולנו שלא לראות את מצוקת האישפוז'.²² בסוף שנת 1952 מנתה אוכלוסיית באר-שבע 14,500 נפש ואוכלוסיית האזור 26,000 נפש;²³ בית החולים גדל עד לכדי 50 מיטות, אך לא היה די בכך. מצוקת האשפוז דרשה פתרון.

קופת חולים והממשלה: יחסי גומלין

השנים 1950 ו-1953 היו קשות לקופת חולים. בפברואר 1950 הוגש לשרת העבודה גולדה מאיר דו"ח ועדה בין-משרדית בנושא הביטחון הסוציאלי. בוועדה (שהחלה עבודתה בסוף 1948) השתתפו המנכ"לים של משרדי האוצר, הבריאות והסעד. למרכז הוועדה נתמנה יצחק קנב (קניבסקי), יו"ר מרכז קופת חולים באותה תקופה.²⁴ ח"ש

20. 'גרדוס', 'התפתחות התכנון העירוני בבאר שבע', ספר באר שבע (עורכים: 'גרדוס וא' שטרן), ירושלים 1979, עמ' 182.

21. שם, עמ' 185.

22. דוד טוביהו, ריאיון: עשור לבית החולים המרכזי לנגב, קופת חולים, ינואר 1970, עמ' 4.

23. הלה טל, תולדות שירותי הרפואה בנגב, באר-שבע 1993, עמ' 43.

24. 'קניבסקי', 'תכנית לבטוח סוציאלי במדינת ישראל', חקרי עבודה, 1-2 (דצמבר 1948), עמ' 8 ואילך; 'דין וחשבון הוועדה הבינמשרדית לתכנון הביטוח הסוציאלי (1950)', תכנית לביטוח סוציאלי בישראל, משרד העבודה והביטוח העממי, תל-אביב 1950; ח"ש הלוי, 'האירגון הפלורליסטי של שירותי הבריאות בישראל', בטחון סוציאלי (עורך: ר' יוליוס), 17 במארס 1979, עמ' 19. חיים שלום הלוי, חבר הנהלת הדסה ערב הקמת המדינה, היה סמנכ"ל משרד הבריאות בראשית שנות החמישים, בתקופת מינויו של ד"ר שיבא כמנכ"ל המשרד, והיה מעורב באופן אישי בתוכניות השונות לחקיקת חוק ביטוח בריאות באמצעות הביטוח הלאומי בתקופה זו. ארכיון ח"ש הלוי, בידי בנו שלמה הלוי, ירושלים.

הלוי ציין ש'כל הגופים שהעידו בפני הוועדה הבינמשרדית הביעו דעתם באופן גלוי, כי המדינה צריכה לקבל על עצמה את האחריות הישירה לניהול שירותי הבריאות'.²⁵ ד"ר ח' שיבא טען לפני הוועדה, כי 'ישנו רק פתרון אחד לבעיות הרפואיות בכל ארץ - ובישראל במיוחד - והוא הלאמת הרפואה'.²⁶ דברים דומים נאמרו גם על ידי ד"ר גיורא יוספטל, שעמד בראש מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, גם על ידי ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב חבר בוועדה, וגם על ידי בן-ציון מיכאלי, נציג המועצות המקומיות בוועדה. בתזכיר של חבר המועצות המקומיות, שהתפרסם באותה תקופה, נתבע במפורש להקים שירות בריאות ממלכתי ולבטל את קיומן של קופות החולים. עמדה דומה הביעה גם ההסתדרות הרפואית.²⁷ למרות הדעות הנחרצות של חברי הוועדה ואלה שהופיעו לפניה בעד העברת שירותי הבריאות לידי המדינה וביטול קופות החולים, נמנעה הוועדה מלהמליץ באופן חד-משמעי, על הלאמת שירותי הבריאות, והמליצה על 'מיזוג קופות החולים ... וריכוז כל ענפי הביטוח במוסד אחד'.²⁸

הדלפה מוקדמת של דיוני הוועדה ומסקנותיה עוררה סערה ציבורית. העיתונות היומית, דבר, הארץ, על המשמר והבוקר, יצאה כנגד התחמקותה של הוועדה מקביעה פסקנית בדבר הצורך בביטול קופות החולים והקמת שירות בריאות ממלכתי.²⁹ קופת חולים הרגישה מאוימת וכמי שעתידה בסכנה.

במחצית 1950, זמן קצר לאחר פרסום מסקנות הוועדה הבין-משרדית, פרש ד"ר י' מאיר, מנכ"ל משרד הבריאות, מתפקידו. ד"ר מאיר, לשעבר המנהל הרפואי של קופת חולים, הואשם על ידי פקידים בכירים במשרד הבריאות בהעדפת קופת חולים באספקה ובתקציבים על פני שירותי הבריאות הממלכתיים.³⁰ הסכסוך במשרד הבריאות הגיע לדיון בממשלה, ונתמנתה ועדת שרים בראשות בן-גוריון, וחברים בה שר האוצר ושר הבריאות.³¹ בעקבות פסיקת הוועדה, שלא הביעה תמיכתה בד"ר

25. הוויכוח באספה הכללית, חקרי עבודה (לעיל, הערה 24), עמ' 127-145; הוועדה הבין-משרדית לתכנון הביטוח הסוציאלי, זכרון דברים של הישיבה מיום 19 במאי 1949, תיקי הביטוח הלאומי, ירושלים; שם, זכרון דברים של הישיבה מיום 27 באוקטובר 1949, תיקי הביטוח הלאומי, ירושלים; ח"ש הלוי (לעיל, הערה 24), עמ' 20.

26. ח"ש הלוי, שם.

27. ו' אבלס, 'בעד ביטוח חובה כללי', מכתב לחבר, בטאון ההסתדרות הרפואית הישראלית, 15 באוקטובר 1948; 'במירון הסלף', מכתב לחבר, 1 בנובמבר 1950.

28. תכנית לביטוח סוציאלי בישראל (לעיל, הערה 24), עמ' 37-38, 137.

29. ידיעות ראשונות על עבודת הוועדה נמסרו בעיתונות היומית ובעיתוני ההסתדרות הרפואית כבר בשלהי 1948: מכתב לחבר, 15 באוקטובר 1948, 1 בנובמבר 1948; 'מתכננים ביטוח סוציאלי כללי', הארץ, 17 בנובמבר 1948; העיתונות המשיכה לעסוק בכך גם במהלך שנת 1949 ושנת 1950: 'לקראת ביטוח סוציאלי מקיף', הארץ, 32 במארס 1949; 'קופת חולים והמדינה', דבר, 16 ביוני 1950; 'צעד ראשון להלאמת הרפואה', הבוקר, 7 במארס 1950; 'ביטוח רפואי ממשלתי לא על ידי קופת חולים', הבוקר, 8 במארס 1950.

30. מכתב אליעזר פרי (פרלסון) אל גולדה מאיר מ-27 בספטמבר 1950, אה"ע IV/243/1/8.

31. שם.

מאיר, הוא התפטר מתפקידו. במקומו התמנה ד"ר חיים שיבא. התפטרותו של ד"ר מאיר ומינויו של ד"ר שיבא הקשו מאוד על תפקודה של קופת חולים הכללית, שאיבדה עתה את השפעתה במשרד הבריאות באמצעות ד"ר מאיר.³²

בקיץ 1950, ימים ספורים בטרם כניסתו לתפקיד, הגיש ד"ר שיבא לבן-גוריון תוכנית להלאמת שירותי הבריאות והקמת שירות בריאות ממלכתי.³³ בהמשך, בחורף 1950/1951, קבע ד"ר שיבא, שהשירות הרפואי של צה"ל ימשיך את הטיפול הרפואי בתושבי המעברות, והגביל את עבודת קופת חולים בתחום זה.³⁴ היה זה המשך למדיניות שנקט ד"ר שיבא עוד בהיותו ראש השירות הרפואי הצבאי. בשנים 1951-1952 הביא ד"ר שיבא פעמים מספר את היחסים בין הממשלה ומשרד הבריאות ובין קופת חולים לידי משבר על רקע דרישתו האולטימטיבית משרי הבריאות ומראש הממשלה דוד בן-גוריון להלאים את קופת חולים ולהקים שירות רפואי ממלכתי.³⁵ במקרים רבים איים בהתפטרות, אם לא ייעשו בהקדם צעדים הנדרשים להגשמת הממלכתיות בשירותי הבריאות. אל קשיי תפקודה של קופת חולים בתקופת ד"ר שיבא נוסף גם הקושי לעבוד תחת ניהולם של שרי הבריאות והסעד הדתיים. יחסו הפנימי של ד"ר שיבא [שיבא] במשך השנים האחרונות לקופ"ח הוא שלילי, כתב אליעזר פרי (פרלסון), שהיה מנהל קופת חולים בתקופת המנדט, אל גולדה מאיר, שרת העבודה '... וזה מתבטא בצורות שונות, גלויות וניסתרות ולא נוכל להתעלם מכך ... עמדתו זו גורמת לכך שמסביבו מצטברים אנשים שונים שיש להם חשבונות שונים עם קופ"ח. ובאותה ההזנחה כלפי משרד הבריאות שנוהג מ. שפירא ... קל לנו לתאר מה תהיה התפתחות הדברים ...'.³⁶

בדצמבר 1952, עם כינונה של ממשלת ישראל הרביעית, נתמנה יוסף סרלין, ממנהיגי מפלגת הציונים הכלליים לשר הבריאות. סרלין, חסיד של ביטוח בריאות ממלכתי, הבטיח לפעול במלוא המרץ לקידום העניין. עמדת סרלין ותמיכתו בד"ר שיבא הביאו את יחסי קופת חולים עם משרד הבריאות לידי משבר חדש. 'עכשיו אמנם יהיה יותר קשה למוג קו"ח עם המדינה', רשם בן-גוריון ביומנו ב-27 בדצמבר, 'אבל לאחר הבחירות להסתדרות יתכן הדבר ויש להכשיר לבבות'.³⁷ משבר היחסים

32. שם.

33. שם; ד"ר שיבא מציע מנגנון מאוחד לקופ"ח ולמשרד הבריאות, דבר, 18 בנובמבר 1951.

34. דני נדב, 'צה"ל במעברות', שבוע הרפואה ה-9, כינוס האגודה הישראלית לתולדות הרפואה והבריאות, ירושלים, יוני 1993.

35. דני נדב, 'העברת בית חולים 5 (תל-השומר) לידי הממשלה', כינוס האגודה הישראלית לתולדות הרפואה והבריאות, ירושלים, נובמבר 1994; פרופ' דן מיכאלי, ריאיון בנושא ד"ר חיים שיבא תל-השומר, 11 בדצמבר 1994; ד"ר אליהו גילון, ריאיון בנושא היחסים בין בן-גוריון וד"ר ח' שיבא בשנות החמישים, 11 באוקטובר 1994.

36. מכתב א' פרי אל ג' מאיר מ-27 בספטמבר 1950, אה"ע IV/234/1/8.

37. יומן בן-גוריון, 27 בדצמבר 1952, אב"ג.

המאבק הפוליטי על הקמת בית חולים מרכזי לנגב

החריף בין קופת חולים למשרד הבריאות הביא להקמתה של ועדה חשאית מטעם ההסתדרות לדון בסוגיה זו ולגבש עמדה.³⁸ קופת חולים נלחמה אפוא על קיומה.

משבר האשפוז בבאר-שבע בראשית שנות החמישים

בראשית 1953 החל ראש עיריית באר-שבע, דוד טוביהו, ללחוץ על הסתדרות מדיצינית הדסה להרחיב את בית החולים הקיים. נערכה תוכנית ראשונית בידי האדריכל ריינר, שכללה בניית קומה נוספת והגדלת יכולת האשפוז של בית החולים ל-200 מיטות.³⁹ במקביל הוצע לטוביהו להרחיב את תפוסת בית החולים על ידי הוספת צריפים, עד שתתבצע תוכנית הבנייה. טוביהו פסל מיד את ההצעה, משום שצריפים לא התאימו לאקלים הנגב. נותרה אפוא תוכנית הבנייה להרחבת בית החולים הקיים. הסתדרות מדיצינית הדסה עמדה באותה שנה בעיצומה של הכנת תוכניות הבנייה להקמת המרכז הרפואי בעין-כרם, שאמור היה להחליף את המרכז הרפואי על הר הצופים, שננטש במלחמת השחרור. תוכנית הבנייה בעין-כרם הייתה אמורה להימשך כעשר שנים. הדסה הייתה מוכנה לבנות את הקומה הנוספת בבית החולים בבאר-שבע, אך הודיעה לטוביהו שיהיו עסוקים כ-10 שנים בבניה זו [בעין-כרם - ש"ש] ועד שלא תושלם, לא יוכלו להתפנות להקמת בית חולים חדש בבאר שבע.⁴⁰ צריך היה לחפש פתרון אחר או לפנות לקופת חולים.

בסוף שנת 1953 פנה לראשונה דוד טוביהו אל משה סורוקה, המנהל האדמיניסטרטיבי של קופת חולים, על מנת לגבש פתרון למצוקת האשפוז בבאר-שבע בעזרת קופת חולים. הרעיון: בניית בית חולים מרכזי לנגב בבאר-שבע, בידי קופת חולים. אבני הנגף של הרעיון - דוד בן גוריון, ראש ממשלת ישראל; משרד הבריאות ושר הבריאות יוסף סרלין; וההסתדרות, מוסד האם של קופת חולים.

עמדת הממשלה

הנגב, לדעת בן-גוריון, צריך היה להיות מוקד הממלכתיות. 'הממשלה', טען בן-גוריון, 'ולא קופת חולים, היא שחייבת לבנות בית חולים בבאר-שבע שישרת את כל תושבי הנגב'.⁴¹ לפיכך, אין לאשר לקופת חולים לעסוק בבניית בית חולים בעיר. על

38. זרטל (לעיל, הערה 3), עמ' 112-113.

39. עשור לבית החולים המרכזי לנגב, מרכז קופת חולים, ינואר 1970, עמ' 4.

40. שם.

41. על עמדת בן-גוריון ביחס לבניית בית חולים בבאר-שבע ראה: ראובן קליגלר, מנהלו הראשון של מחוז הנגב בקופת חולים, ריאיון מודפס מ-20 באוגוסט 1980, עמ' 3, ארכיון טוביהו, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; זרטל (לעיל, הערה 3), עמ' 117; על עמדת בן-גוריון ביחס לנגב בשנים אלה ראה בהרחבה: ספר הנגב (עורכים: א' ומ' תלמי), תל-אביב תשי"ד,

תושבי באר-שבע והנגב להתאזר בסבלנות עד שמשרד הבריאות יבנה בעיר בית חולים. תאריך הביצוע – לא ידוע. מסירת הנגב לקופת חולים לא באה אפוא בחשבון.

גם התפטרות בן-גוריון, בינואר 1954, מראשות הממשלה, ומינויו של משה שרת במקומו לא שינו את המצב. למשה שרת לא היה כל אינטרס בסוגיה מי יבנה את בית החולים המרכזי לנגב, וסביר להניח גם שהוא לא היה מעוניין להתעמת בנושא זה, לאור הקשיים הקואליציוניים והמשברים הממשלתיים התכופים שהתפתחו בין מפא"י לשותפותיה, משברים אשר דחקו את ענייני הבריאות לפינה.⁴²

גם עמדת שר הבריאות, יוסף סרלין, חבר מפלגת הציונים הכלליים, הייתה נחרצת כנגד כניסת קופת חולים לבאר-שבע. מדיניות הבריאות של סרלין פעלה מראשיתה במגמה להרחיב את שליטתו של משרד הבריאות במערכת הבריאות כולה, לצמצם את תחומי עבודתה של קופת חולים הכללית ולפעול להלאמתה ולהעברתה לידי המדינה.⁴³ אמנם ד"ר שיבא, המתנגד העיקרי של קופת חולים, פרש בסוף שנת 1953 ממשרד הבריאות ופנה לניהול המרכז הרפואי בתל-השומר, אך יסודות המדיניות שגיבש בקרב הפקידות הבכירה במשרד הבריאות לחסום את התרחבותה של קופת חולים, המשיכו להיות הקו המנחה של משרד הבריאות. לא היה אפוא כל סיכוי לקבל אישור ממשלתי לבניית בית חולים בבאר-שבע על ידי קופת חולים.

עמדת ההסתדרות

התנגדות לבניית בית חולים בבאר-שבע על ידי קופת חולים נשמעה גם מבית – מההסתדרות, ארגון-האם של קופת חולים.

עמ' 125-126; ד' בן-גוריון, חזון ודרך, תל-אביב 1951, עמ' 270-273; 13-9; 269-61; '[ה]נגב יהיה בתקופה הקרובה מרכז פורח להתישבות המונית', דבר, 30 באפריל 1952; 'הנגב מצפה', ההתישבות האזורית, מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל-אביב 1954, עמ' 3-7.

42. בשנים 1950-1955 נערכו שלוש מערכות בחירות, הממשלה התחלפה שש פעמים, בן-גוריון התפטר ארבע פעמים ומשה שרת פעמיים. המשברים הקואליציוניים העיקריים היו באוקטובר 1950, פברואר 1951, דצמבר 1952, דצמבר 1953 ויוני 1955. באוגוסט 1954 התפלגה מפ"ם והוקמה אחדות-העבודה. כוחה של מפא"י עלה וירד אף הוא לסירוגין, ובבחירות לכנסת השלישית (יולי 1955) זכתה רק ב-40 מנדטים. אטלס כרטא לתולדות מדינת ישראל, שנים ראשונות (עורכים: י' ואלך, מ' ליסק וא' נור), ירושלים 1978, עמ' 88-89.

43. דבר, 31 במארס 1955. יוסף סרלין, שפעל באופן נמרץ להחלת הממלכתיות בשירותי הבריאות ולהלאמת קופת חולים, יום בשנת 1954 ועדה להכנת חוק ביטוח בריאות ממלכתי באמצעות הביטוח הלאומי (קרי: ניתוק הקשר הכספי בין קופת חולים להסתדרות). הצעת החקיקה שהייתה חלק מקווי היסוד של ממשלת ישראל השביעית, אושרה על ידי הכנסת בקריאה ראשונה ב-3 בובמבר 1955, כאשר שר הבריאות כבר לא היה סרלין, אלא ישראל ברזילי. הצעת החוק לא הגיעה לדיונים מתקדמים. תוכנית לביטוח בריאות כללי לישראל, מדינת ישראל, הוועדה לתכנון ביטוח בריאות כללי, ירושלים 1959, עמ' 3.

שאלת עתידה של קופת חולים במדינת ישראל העסיקה את ההסתדרות עוד בטרם התעוררה פרשת בית החולים בבאר־שבע. בין החלטת האו"ם בנובמבר 1947 להכרזה על הקמת המדינה, במאי 1948, הקימה ההסתדרות ועדה מיוחדת לבדיקת הנושא. הוועדה, שפעלה מטעם המכון לחקר סוציאלי שליד ההסתדרות, הכינה תוכנית לביטוח סוציאלי במדינה העתידה לקום. למרות המלצת הוועדה לשמור על מערכת הביטוח הסוציאלי במסגרת ההסתדרות, ציינו אהרון בקר ופנחס לבון, שהיו בין חברי הוועדה, ששירותי הבריאות במדינת ישראל יהיו צריכים להתחלק בין ההסתדרות לבין הממשלה, ושהסתדרות 'אין עניין בזה שהשירותים ישארו רק שלה'.⁴⁴ גישה זו באה לידי ביטוי פעמים רבות נוספות גם במסגרת הוועדה הבין־משרדית שמינה שר האוצר קפלן (נובמבר 1948), גם בוועדה הסודית לבדיקת היחסים של קופת חולים עם משרד הבריאות שהקימה ההסתדרות בראשית 1953, וגם בשיחות שניהלו ראשי ההסתדרות עם ד"ר שיבא. בספטמבר 1954, לאחר פגישה בין משה סורוקה למרדכי נמיר, מזכיר ההסתדרות, בנושא היחסים בין קופת חולים להסתדרות, כתב סורוקה לחבר:

מצאתיך מזועזע ואמונתך התערערה לאחר ששמעת את הדיעות יוצאות במפורש מפי השליט [נמיר - ש"ש]. כשלעצמי אין הדבר בבחינת חדש והנני שרוי בויכוח זה למעלה מעשר שנים, ולפרקים אף בצורה הרבה יותר חריפה ... בעבר הלא רחוק חרדו להתמוטטותה של קופת חולים שתביא עמה אסון על ההסתדרות. ואילו עתה הפחד הוא שקופ"ח חזקה יותר מדי וכי החבר רואה ומכיר בקופ"ח את ההסתדרות ... לפי עניות דעתי אין לקופ"ח הרבה דרכים וברירות. ל ו י ו ת פרושו: המשכת קיומה של קופ"ח, הרחבתה ופיתוחה, ל ח ד ו ל פרושו העברת תפקידיה למדינה (כפי שנעשה לחינוך) ואזי כל הבעיות פתורות באופן הפשוט ושיגרת. היש מי שיעזו לעשות זאת כיום?!⁴⁵

כאשר ניסה ראובן קליגלר, מנהל מחוז הנגב של קופת חולים, לשכנע את סורוקה להיענות לבקשות טוביהו ולבנות בית חולים בבאר־שבע, טען סורוקה: 'הם יהרגו אותי, הם יסקלו אותי באבנים אם אכנס עכשיו לבניה של בית חולים בבאר שבע'.⁴⁶ קופת חולים לא הייתה בעמדה שאפשרה לה להיענות לבקשות טוביהו ובאר־שבע. שאלת בנייתו של בית חולים בבאר־שבע נותרה ללא פתרון. ביוני 1955 התפטר משה שרת מתפקידו וממשלת ישראל נכנסה למשבר ממשלתי נוסף שהיה מן הקשים בתולדותיה. בהצבעת אי־אמון שהוגשה על ידי סיעת חרות על

44. חקרי עבודה (לעיל, הערה 24), עמ' 8; ח"ש הלוי (לעיל, הערה 24) עמ' 19.

45. מכתב סורוקה מ־16 בספטמבר 1954, אה"ע IV/104א32.

46. משה סורוקה, ריאיון מודפס, עשור לבית החולים המרכזי לנגב, ינואר 1970, עמ' 3. לדעת עדית זרטל "הם" היו בן־גוריון ומשרד הבריאות וההסתדרות ...'. ראה זרטל (לעיל, הערה 3), עמ' 119.

רקע פרשת קסטנר נמנעו הציונים-הכלליים. בעקבות המנעותם הגיש שרת את התפטרותו וגרם בכך להתפטרות הממשלה כולה. מיד לאחר מכן הרכיב שרת ממשלה חדשה, בלי הציונים-הכלליים. בממשלה זו קיבל דב יוסף, שר הפיתוח מטעם מפא"י, את תיק הבריאות. ביולי 1955 התקיימו הבחירות לכנסת השלישית. הממשלה הקודמת, ובה דב יוסף כשר הבריאות, המשיכה לכהן עד הקמת הממשלה החדשה בראשות בן-גוריון בנובמבר 1955. לתפקיד שר הבריאות בממשלת בן-גוריון התמנה ישראל ברזילי, חבר מפ"ם וידיד אישי של דוד טוביהו. מינוי שר בריאות סוציאליסטי, בשונה משרי הבריאות הקודמים (שהיו דתיים או ציונים-כלליים), העלה על הפרק לראשונה את האפשרות לשינוי עמדת משרד הבריאות ביחס לקופת חולים ולבניית בית חולים של קופת חולים בבאר-שבע, על ידיה.

בנובמבר 1955, במקביל להרכבתה של ממשלה חדשה בידי דוד בן-גוריון ולחילופי שרי הבריאות (דב יוסף ביוסף סרלין), פנה משה סורוקה לדב ביגון, נציג הסתדרות בארצות-הברית, שיחפש מקור כספי למימון בנייתו של בית חולים בנגב.⁴⁷

הנחת היסוד של סורוקה הייתה, שהשינויים הפוליטיים התכופים במדינה עשויים לגרום לשינוי עמדות בשאלת כניסתה של קופת חולים לבניית בית חולים בנגב ובבאר-שבע ולפיכך עליו להכין את התשתית הכלכלית, כך שבבוא שעת הכושר הפוליטית תהיה קופת חולים מוכנה להתחיל מיד בתכנון ובבנייה וההזדמנות לא תוחמץ.

ב-30 ביולי 1955, במכתב לידידו קופמן, העלה לראשונה סורוקה על הכתב את שיקוליו, חששותיו והפעולות שנקט במגמה לסלול לקופת חולים את הדרך לנגב. 'איני יכול להתפאר שעתה הכל כבר ברור לי, ועדין קשה לנחש כיצד יפול דבר אך התקדמתי במחשבותי וקבעתי לי קו פעולה מנחה למטרה הנכספת בתקוה שיהא שכר לפועלנו...'.⁴⁸ בשולי מכתבו כתב הערה (בכתב יד) לד"ר טובה ברמן-יישורון חברת ההנהלה הרפואית של קופת חולים: 'תקראי מכתב זה לידיעתך האישית בלבד, בכדי שתדעי על העניין שמא יאיר לנו המזל ויצלח הדבר'.⁴⁹ סורוקה נימק את הפנייה לבאר-שבע בשתי סיבות: האחת, הלחץ הגדל והולך של תושבי הנגב על בית החולים

47. מכתב סורוקה אל דב ביגון מ-14 בנובמבר 1955, אה"ע IV/104/17, תיקים א-ב.

48. מכתב סורוקה אל קופמן מ-30 ביולי 1955. המכתב מתאר, בין השאר, את הסיבות לכשלון קופת חולים לקבל אישור להקמת בית חולים ליולדות באשקלון. סורוקה הדגיש שהתנגדות משרד הבריאות לתוכנית עוררה את הפדרציה הציונית בדרום-אפריקה, שהייתה החברה המיישבת במקום, להתנגד ליוזמת קופת חולים, בטענה שלא ייתכן שבית החולים שייבנה במקום יהיה בעל אוריינטציה פוליטית, 'ושביה"ח יהא שייך לכלל ישראל ולא לקופ"ח עצמה [כלל ישראל פרושו משרד הבריאות - ש"ש]'. סורוקה ציין שהפנייה לאשקלון הייתה בתקווה שיהא 'ראש גשר בנגב שיתרחב בעתיד לבי"ח אזורי' ושיקל את הלחץ מעל בית החולים קפלן. אה"ע IV/104/17.

49. שם.

קפלן, בית החולים הדרומי ביותר של קופת חולים. השנייה, הרצון להרחיב ולחזק את מעמדה של קופת חולים לנוכח מגמות הממלכתיות במדיניות של ממשלות ישראל המתחלפות. הודעת הדסה במחצית 1955 על פרישתה הסופית מבאר-שבע וסירובה להצעת קופת חולים לשותפות בבניית בית חולים חדש בעיר זירזו את פעולות קופת חולים באיתור מקורות מימון אפשריים לתוכנית בית החולים.⁵⁰

באוגוסט 1955 יצר דב ביגון, נציג ההסתדרות בארצות-הברית, מגעים עם דוד דובינסקי, נשיא איגוד תופרי בגדי הנשים בארצות-הברית. דובינסקי וארגונו היו מוכנים לתרום סכום של כמיליון דולר להקמת בית חולים בנגב, בית חולים שיישא את שם הארגון ונשיאו.⁵¹ פניית קופת חולים לדובינסקי לבניית בית חולים בנגב, בלי לציין את מיקומו המיועד - באר-שבע - נעשתה בעיקרה לנוכח עמדת ההסתדרות בנדון.

הפנייה לגיוס כספים בארצות-הברית הייתה מותנית באישור ההסתדרות. אי-הסכמת ההסתדרות הייתה עלולה להכשיל את התוכנית. ההסתדרות, ומרדכי נמיר בראשה, שהתנגדו נמרצות שנה קודם לכן לכניסת קופת חולים לבניית בית חולים בבאר-שבע, עמדו עדיין בהתנגדותם העקרונית, אך יעדה של זו שונה. לא עוד התנגדות לבניית בית חולים בנגב אלא התנגדות לבנייה בבאר-שבע. לא עוד לדעת נמיר, בית החולים צריך להיבנות דרומית לבאר-שבע, קרוב יותר לדימונה, לירוחם, או אף לשדה-בוקר, מקום מושבו של בן-גוריון.⁵²

עמדת ההסתדרות הכריחה את סורוקה 'להעמיד פנים', וגיוס הכספים נעשה תחת הכותרת הכללית 'בית חולים בנגב'. 'במסיבות הקיימות הצעתנו לדובינסקי צריכה להיות כללית "לבנית בייח בנגב" מבלי לסמן המקום המדויק', כתב יצחק חסקין, נציג מגבית ההסתדרות בארצות-הברית, לסורוקה,⁵³ וסורוקה אישר. סורוקה תכנן

50. שם. סורוקה הזכיר במכתבו הצעה של קופת חולים להדסה באר-שבע לבנות בשותפות אתה בית חולים חדש בעיר. קופת חולים אף הסכימה שבית החולים ייקרא על שם ד"ר חיים יסקי ויהווה המשך לבית החולים הקיים. הנהלת הדסה סירבה בכל תוקף ופסלה כל שותפות אפשרית עם קופת חולים.

51. הנימוק ששכנע את דובינסקי היה שבית החולים יהיה 'כאבן פינה בתכנית הפיתוח והבטחון של הנגב'. מכתב דב ביגון לסורוקה מ-28 באוקטובר 1953. ביגון ציין במכתבו, שלא קל היה לשכנע את דובינסקי. דובינסקי ציין לפני ביגון, שאמנם רוב פקידי הארגון (כ-90%) הם יהודים, אך לעומת זאת רוב חברי הארגון (כ-80%) אינם יהודים, וקשה היה לשכנעם בצדקת תרומה זו. סיכום שיחה בין משה ברטל, יצחק חסקין ומשה סורוקה מ-28 באוגוסט 1955. בין הקשיים שציין סורוקה לסיום העיסקה היו נסיונות של גורמים הסתדרותיים אחרים לשכנע את דובינסקי שיתרום למפעליהם, וביניהם הזכיר ניסיון של אבא חושי, ראש עיריית חיפה, לשכנע את דובינסקי שיתרום להקמת איצטדיון בחיפה, וכן ניסיון של יצחק מרום להשיג ממנו תרומה למימון הציוד של בתי הספר של רשת עמל. כל הנסיונות נעשו במהלך המשא ומתן של קופת חולים עם דובינסקי, וללא התערבותה של הנהגת ההסתדרות. אה"ע, תיקי מרכז קופת חולים, IV/104/17.

52. מכתב י' חסקין לסורוקה מ-1 בספטמבר 1955, אה"ע IV/104/17.

53. שם.

שדובינסקי יביא את תרומתו כ'מתנה' לוועידת ההסתדרות, שעמדה להתקיים בנובמבר של אותה שנה. למתנה כזאת, גרס סורוקה, לא יוכלו ההסתדרות וממשלת ישראל להתנגד.

הסכמתה העקרונית של ההסתדרות לגיוס כספים להקמת בית חולים בנגב לא הייתה ללא תנאי. הסכמים כספיים קודמים, בין קופת חולים להסתדרות, קבעו שמכל תרומה הניתנת לקופת חולים תקבל ההסתדרות 60%.⁵⁴ מימוש ההסכם היה מותיר את קופת חולים ללא אמצעים כספיים מספיקים להשלמת בניית בית החולים. בראשית המשא ומתן עם דובינסקי ניסתה קופת חולים להמיר את התרומה המיועדת בהלוואה לטווח ארוך. ההסכם הכספי עם ההסתדרות, שהתייחס לתרומות בלבד, היה מותיר לקופת חולים את כל הסכום במקרה של הלוואה, סכום שהיה מאפשר לה בנייה מלאה ללא עיכובים של בית חולים גדול בנגב. להמרת התרומה בהלוואה סירבה ההסתדרות, וקופת חולים נאלצה להיכנע, על מנת לקבל את אישורה הכללי של ההסתדרות לתוכנית ולהגיע להסכם הבא בינה לבין הוועד הפועל:

בהסכם שנחתם בין הנהלת המגבית של ההסתדרות בארצות הברית ובין הח' דובינסקי על השתתפות של מליון דולר במשך 4 שנים בהקמת ב"ח בנגב ע"ש דובינסקי סוכם כדלקמן:⁵⁵

א. בסכום של מליון דולר שמגבית ההסתדרות תקבל מדובינסקי, תהיה חלקה של קופ"ח 400,000.- (ארבע מאות אלף) דולר.

54. הסכם בין הוועד הפועל של ההסתדרות לקופת חולים הכללית מ-4 בדצמבר 1955, עמ' 1-2, אה"ע IV/104/17. החששות של קופת חולים מתביעותיה הכספיות של ההסתדרות לא היו רק לגבי תרומת דובינסקי. כאשר לידי דיוויס מקנדה הביעה רצונה להשאיר את עזבונה לקופת חולים ולכתוב צוואה בהתאם, ביקש סורוקה מדב ביגון לשמור עניין זה בסוד, כי 'עלול עניין זה להסתבך בינינו ובין המגבית, קרי שההסתדרות תחשב סכום זה כפיצוי או תמורה על חלקנו השוטף. רצוני איפוא שהדבר יובטח ברורות ופשוטות שזוהי תרומה מיוחדת בצורת צוואה לקופ"ח בלבד. אקוה שכך הדבר [ההדגשה במקור] - ש"ש'. מכתב סורוקה אל ביגון מ-14 בנובמבר 1955 בנושא ניסוח הצוואה לטובת קופת חולים; מכתב ביגון אל סורוקה מ-27 באוקטובר 1955, בנושא צוואתה של לידי דיוויס. אה"ע IV/104א17.

55. הסכם בין הוועד הפועל של ההסתדרות לבין מרכז קופת חולים בדבר פרויקט לבניין בית חולים בנגב על שם INTERNATIONAL בארצות-הברית מ-4 בדצמבר 1955, תוספת להסכם שבין הוועד הפועל של ההסתדרות לבין מרכז קופת חולים מיום 4.12.1955 בעניין בית חולים בנגב, אה"ע, שם. למרות שבדצמבר 1955, דובר גלויות על כך שבית החולים ייבנה בבאר-שבע, התעקשה ההסתדרות להמשיך ולהשתמש במושג הכללי 'בית חולים בנגב'. בנוסחי שני ההסכמים לא מוזכרת כלל המלה באר-שבע. ניתן לייחס זאת להשפעת מרדכי נמיר, שהתנגד להקמת בית החולים בעיר, או לגורמים אחרים שקיוו שמיקומו של בית החולים ישונה. הנחה אפשרית נוספת היא, שידעו על התנגדותו של בן-גוריון לתוכנית הבנייה בבאר-שבע ושראשי הוועד הפועל השתמשו בביטוי הכללי 'נגב' כדי לא להחרیف את יחסי ההסתדרות עם הממשלה. בדיוני הוועד הפועל של ההסתדרות וביומן בן-גוריון אין איזכורים בסוגיה זו, ולכן הנחות אלה דורשות עדיין הוכחה.

המאבק הפוליטי על הקמת בית חולים מרכזי לנגב

ב. קופ"ח תקבל את חלקה בפועל מאת המגבית מכל תשלום שדובינסקי יכניס למגבית בשעור יחסי לחלקה.

ג. מכל תוספת שהמגבית תקבל מדובינסקי למטרה זו מעל מליון הדולר הנ"ל, ועד למליון ורבע דולר, תקבל קופ"ח חלק חמישי מהתוספת הנ"ל ...

להסכמת ההסתדרות לבניית בית חולים מרכזי של קופת חולים הייתה אפוא התניה כספית ברורה. מייד לאחר חתימת ההסכם עם ההסתדרות כתב סורוקה לנציגי המגבית בניו-יורק:

יש להצטער שעובדה זו על היקף ההשקעה לא נימסרה לדובינסקי ולחבריו, שידע כי תרומתו מהוה חלק בלבד של ההשקעה והנותר יושקע על ידי צבור חברי ההסתדרות. אצל אנשי דובינסקי נוצר הרושם המוטעה שהם בלבד מקימים את ביה"ח באמצעי תרומתם זו ... קופת חולים נכנסת בהכרה מלאה בעול כספי זה, מתוך תקווה ובטחון שכל הכוחות ההסתדרותיים והציבוריים יסייעו בידה להקים מפעל זה שיש לו ערך חיוני לצרכי ההתפתחות של הנגב. ועם אמונה זו לנגד עינינו, נכנסנו לעניין כאשר ניכנסנו.⁵⁶

באוקטובר 1955, בשיאו של המשבר הממשלתי, גיבש סורוקה את מסגרת המימון העתידי להקמת בית חולים בנגב. במקביל להבטחת התרומה מדובינסקי, פתחה קופת חולים במגעים עם פנחס ספיר, שהיה אז המנהל הכללי של משרד האוצר, במטרה להבטיח הלוואה באמצעות אמפ"ל (חברה-בת של בנק הפועלים), בערבות הסוכנות היהודית, כדי להשלים את הסכומים החסרים לבנייה המתוכננת. הסכמתו העקרונית של ספיר לדון 'בהקמת ביה"ח לאיזור ההתישבותי הגדל והולך בנגב'⁵⁷ ותמיכת ד"ר גיורא יוספטל, יו"ר מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, בתוכנית⁵⁸ אפשרו

56. מכתב סורוקה להמל"ן, ביגון וסטולרסקי בניו-יורק מ-15 בינואר 1956. אה"ע IV/104א17.

57. מכתב סורוקה אל ספיר מ-18 באוקטובר ומ-10 בנובמבר 1955, אה"ע IV/104/17. זמן קצר לאחר מכן, בנובמבר 1955, נתמנה פנחס ספיר לשר המסחר והתעשייה בממשלת בן-גוריון.

58. מכתב סורוקה אל יוספטל מ-6 בנובמבר 1955, שם; מכתב יוספטל לסורוקה מ-13 בנובמבר 1955, שם; מכתב ספיר אל סורוקה מ-16 בנובמבר 1955, שם; מברק סורוקה אל ספיר מ-20 בנובמבר 1955, שם; מברק סורוקה אל יוספטל מ-20 בנובמבר 1955, שם; מכתב יוספטל אל סורוקה מ-23 בנובמבר 1955 ומכתב סורוקה אל יוספטל מ-30 בנובמבר 1955, שם. ההתכתבות התכופה באה להשיג תיאום והסכמה בין פנחס ספיר ממשרד האוצר לד"ר גיורא יוספטל מהנהלת הסוכנות בשאלת ההשתתפות במימון בית חולים של קופת חולים בבאר-שבע ובהסדרת ערבות הסוכנות להלוואות שביקשה קופת חולים מאמפ"ל. יוספטל תמך ללא הסתייגות בתוכנית בית חולים של קופת חולים בבאר-שבע. את הסכמתו נימק במלים

לסורוקה להכין טיוטת הסכם ראשונה בין קופת חולים לעיריית באר-שבע: 'ח' טוביהו היקר, ר"ב מעביר לך לעיון טיוטת הסכם בדבר הקמת בית חולים בבאר שבע, השמטתי כמה פרטים שיהיו נדונים מתוך מגע. אנא עיין בו לפני פגישתנו, בברכה, מ. סורוקה.⁵⁹

יחד עם סיכום התשתית הכספית פנה סורוקה לאדריכל אריה שרון, שיכין תוכנית ראשונית לבית החולים. למרות בטחון האישי במהלכו, חשש סורוקה להתחייב בפני שרון על מיקומו המדויק של בית החולים, ולכן ביקש תוכנית כללית, ללא הגדרת השטח המיועד. שרון, שעבד עם סורוקה בפרויקטים קודמים, נענה לדרישה הלא-מקובלת והחל בעבודה.⁶⁰ התנאים היסודיים היו ערוכים אפוא להקמתו של בית חולים בבאר-שבע, אבני הנגף שנותרו היו התנגדות בן-גוריון והתנגדות משרד הבריאות. כינונה של ממשלה חדשה ב-3 בנובמבר 1955 ומינויו של ישראל ברזילי, חבר מפ"ם, לשר הבריאות, היו ההזדמנות שסורוקה ציפה לה.

קווי היסוד של ממשלת ישראל השביעית, בראשותו של דוד בן-גוריון, כללו כוונה להנהיג ביטוח בריאות חובה באמצעות המוסד לביטוח לאומי, תוך שמירה על עצמאותן של קופות החולים.⁶¹ ראשיתו של החוק בוועדה ממשלתית שהוקמה בתמיכת שר הבריאות הקודם, יוסף סרלין, במגמה להביא לחקיקתו של חוק ביטוח בריאות ממלכתי, אשר יבטל את קיומן העצמאי של קופות החולים ויביא להלאמתן. מסקנות הוועדה שנכללו בקווי היסוד של הממשלה החדשה, אישרו אמנם את יוזמת החקיקה, אך לא קבעו חד-משמעית את הלאמתן של קופות החולים, כפי שהתכוון

אלו: 'The Jewish Agency has nothing to do with health and Kupat Cholim problems, but the immigrants are our problem. Among twelve people in the Negev, eleven are immigrants. When the State was founded there were 6,500 jews in the Negev. Now, we have 75,000. By April 1956 we will have 90,000, and I feel that the Jewish Agency just cannot leave the problem entirely to Kupat Cholim, without giving any help'. מכתב ד"ר ג' יוסטפל אל אברהם דיקנשטיין, מנהל אמפ"ל בניו-יורק, מ-23 בנובמבר 1955. ממכתבו של יוסטפל, המפרט את קשיי אספקת שירותי בריאות תקינים לתושבי הנגב, משתמע שמשרד הבריאות לא דאג לפתור את מצוקת הבריאות של העולים בנגב, ובניגוד לפרסומיו של המשרד על עבודתו במעברות ובמחנות עולים (כנגד קופת חולים), הרי שעיקר הנטל נפל בסופו של דבר על קופת חולים. ליוסטפל היה ברור שכניסת קופת חולים לנגב עתידה לפתור את מצוקת העולים, ולכן תמך בעמדת קופת חולים. אה"ע IV/104א17; 'משרד הבריאות מזניח תפקידיו ולוחם בקופ"ח', דבר, 31 במארס 1955.

59. במכתב מ-26 באוקטובר 1955 מזרז סורוקה את ד' טוביהו להכין טיוטת הסכם. אה"ע IV/104א17.

60. מברק סורוקה אל טוביהו מ-11 באוגוסט 1955, אה"ע IV/104א17. רק בדצמבר 1955, כשגדלה הוודאות בדבר מיקומו הסופי של בית החולים בבאר-שבע, קיבל שרון את המפות הטופוגרפיות של האתר. מכתב אריה שרון אל טוביה מ-25 בדצמבר 1959, שם.

61. מדינת ישראל, תוכנית לביטוח בריאות כללי לישראל, הוועדה לתכנון ביטוח בריאות כללי, ירושלים 1959, עמ' 3.

סרלין, אלא פסקו של'אירגוני המבוטחים יוגשם הביטוח באמצעות קופות החולים שלהם'.⁶²

קווי היסוד של הממשלה החדשה היו נוחים יותר לקופת חולים. האיום הסמוי על קיומה של קופת חולים, בדמות הלאמה, נדחה בינתיים. שר הבריאות ישראל ברזילי, חבר מפ"ם כאמור, היה מוכן להיכנס למשא ומתן על הקמת בית חולים של קופת חולים בבאר-שבע. אכן הנגף היחידה שנותרה הייתה התנגדותו של בן-גוריון, שלא פחתה עם השנים.

בסוף ינואר 1956, חודשים לאחר כינון הממשלה, פנתה קופת חולים לראשונה, באופן רשמי וגלוי, לשר הבריאות ישראל ברזילי ולגורמים ממשלתיים נוספים בנושא בית החולים בבאר-שבע. הנחת היסוד של קופת חולים הייתה, שאהדת מפ"ם לקופת חולים כמוסד פועלי ותמיכתה בקיומם העצמאי של המוסדות לעזרה הדדית של הפועלים יקלו על המשא ומתן עם ברזילי, ויזרזו את קבלת האישור הרשמי ממשרד הבריאות להקמת בית חולים של קופת חולים בבאר-שבע.⁶³

בשיחות גישוש בלתי רשמיות עם פנחס דגן, חבר מפ"ם, שהיה עוזרו של ברזילי, ועם המנהל הכללי של משרד הבריאות, שנערכו זמן קצר לאחר כינונה של הממשלה החדשה, הגיעו הצדדים לידי הבנה, שמשרד הבריאות ייעתר לבקשת קופת חולים לבנות בית חולים בבאר-שבע, ואילו משרד הבריאות ייקח על עצמו בניית בית חולים באשקלון.⁶⁴ תשובת שר הבריאות לסורוקה לא איחרה לבוא:

אני מברך אתכם על היוזמה, שנטלתם, להקמת בית החולים בבאר שבע. נראה לי, כי הקמת בית חולים זה ביחד עם בית חולים שיוקם על ידינו במגדל-אשקלון, יהווה תרומה חשובה לפתרון בעיות האישפוז של איזורי ההתישבות והפיתוח החיוניים בארצנו. במיטב הברכות, י. ברזילי, שר הבריאות.⁶⁵

מכתב ברזילי לסורוקה היה ללא העתקים או הפניה לנמענים נוספים כנדרש (שר האוצר, ראש הממשלה, מוסדות הסתדרות ואחרים). ניתן להניח שברזילי פעל

62. שם.

63. מראשית הקמת המדינה הסתייגה מפ"ם מפגיעה בעצמאותן של קופת חולים וההסתדרות. עמדה זו התבססה על הרעיון הסוציאליסטי שגרס המשך תפקודם העצמאי של המוסדות של תנועת הפועלים והתנגדות להעברתם לידי המדינה. אל נימוק זה נוסף הנימוק הפוליטי, שמקורו היה ביריבות הגדולה שבין מפ"ם למפא"י באותן שנים ראשונות. אנשי מפ"ם טענו שאמנם לא קיימת סכנה מידית לארגוני הפועלים כל זמן שקיימת ממשלה פועלית בישראל, אך העברתם של האירגונים למדינה תסכן את קיומם, אם תעלה לשלטון קואליציה ימנית. ז' שפירא, 'ההסתדרות ומוסדות המדינה', על המשמר, 17 ביולי 1948; ג' בנארי, 'בל נפרק את ההסתדרות', על המשמר, 14 ביולי 1948; י' חזן, דברי הכנסת, כנסת ראשונה, הישיבה ה-12, 10 במארס 1949, עמ' 46.

64. מכתב סורוקה לברזילי מה-12 בפברואר 1956. אה"ע IV/104א17.

65. שם, מכתב סורוקה לברזילי מה-14 במארס 1956.

במתינות, כמעט 'בסודיות', על מנת למנוע עימותים פוליטיים מיותרים ופגיעה בקידום התוכנית טרם אישורה הסופי על ידי הממשלה.

במקביל לפנייה לברזילי, פנתה קופת חולים לצה"ל. 'כידוע מכינה קופת חולים תכניות להקמת ביי"ח לנגב בבאר שבע, בהנחה שהעבודה תתחיל בחודש מאי בערך. אין לנו ספק שבית חולים בבאר שבע חייב להביא בחשבון בחינות בטחוניות שונות, הן בתכנון והן בבניה', כתב משה סורוקה לרמטכ"ל משה דיין, 'נודה לך איפוא, אם תפנה אותנו לאיש המוסמך מטעם הצבא שעמו נוכל לבוא במגע בכל הנוגע לתיכנון הבניין'.⁶⁶

פנייתו של סורוקה אל משה דיין לא הייתה רק מסיבות טאקטיות. מראשית פעולתו לקידום בניית בית חולים בבאר-שבע השתמש סורוקה בנימוק, שבית חולים כזה הנו גם צורך בטחוני (צורכי הצבא, פעולות תגמול, פדאיונים ועוד). הנימוק הבטחוני שימש גם את אנשי המגבית בפגישותיהם עם דובינסקי ואיגוד תופרי בגדי הנשים. לדברי חסקין וביגון, הנימוק הבטחוני היה הגורם העיקרי ששכנע את דובינסקי לקיים את הבטחתו הכספית. סורוקה לא השתמש בטיעון הבטחוני רק לצורך קידום העניין, אלא גם משום שגרס שבית חולים בבאר-שבע יוכל לענות על צורכי האשפוז של הצבא בנגב. גישה זו הייתה חדשנית במדיניות האשפוז של קופת חולים, אשר נתנה עד אז שירותים לחברים בלבד, ואילו שירותי האשפוז לצבא ניתנו על ידי בתי החולים הממשלתיים. יחד עם זאת קיווה סורוקה, שתמיכת צה"ל ביוזמת קופת חולים תקדם את תהליך קבלת האישור הסופי מממשלת ישראל. בנוסף תכנן סורוקה לנצל את שיתוף הפעולה עם צה"ל להרחבת התוכנית המקורית של בית החולים ולהוסיף לו קומה, בטיעון שתוספת זו נועדה לתת תשובה ולענות על דרישות הצבא. צה"ל אמנם נענה להצעות של סורוקה ושיתף פעולה עם קופת חולים בתכנון הפעלת שירותי אשפוז בהתאם לצרכיו, אך עשה זאת רק כשנה לאחר מכן, במאי 1957, לאחר שממשלת ישראל אישרה את הקמת בית החולים, שעה שהוסרה התנגדותו של בן-גוריון בעקבות מבצע קדש (אוקטובר 1956), מבצע אשר הוכיח את צדקת טיעוניו של סורוקה ביחס לחשיבות הבטחונית של בית חולים בבאר-שבע.⁶⁷

אפריל-מאי 1956 היו חודשים של מתיחות בטחונית מוגברת. באפריל 1956 גברה הפעילות של פדאיון מרצועת עזה. רוב הפגיעות היו ביישובי הנגב המערבי והצפוני. ישראל הגיבה בפעולות תגמול. תשומת הלב הציבורית והפוליטית הופנתה לעניין הבטחוני. במאי 1956 נבחר פנחס לבון למזכ"ל ההסתדרות. המתיחות הפוליטית בין ההסתדרות לממשלה גדלה וסורוקה, שקיווה לקבל את האישור הממשלה לתוכנית בית החולים בבאר-שבע כדי להתחיל בבנייה, חשש לבאות. במכתב דחוף ובסדרת מברקים אל דוד טוביהו, ראש עיריית באר-שבע, הוא האיץ בו לסיים את כל ההליכים

66. שם, מכתב סורוקה לרמטכ"ל משה דיין מ-31 בנובמבר 1956.

67. שם, מכתב מרדכי בראון, ראש לשכת הרמטכ"ל, לסורוקה מ-6 בינואר 1956; שם, מכתב סורוקה לאלוף משה קשתי, ראש אגף כספים במשרד הביטחון, מ-30 במאי 1957; שם, מכתב סורוקה לפנחס ספיר מ-10 ביוני 1957 על הקשר שנוצר בין קופת חולים לצה"ל.

המאבק הפוליטי על הקמת בית חולים מרכזי לנגב

הפורמליים הנדרשים כדי להחיש את התחלת הבנייה: 'יש לחשוש כי יחולו חלופי גברא במדינה ומכאן עלולים להיוצר קשיים ... אנא איפוא, התאזר בכל הנחוץ להבאת עניינינו לסיום'.⁶⁸

ב־11 ביוני 1956, פנתה קופת חולים לראשונה ישירות ובאופן רשמי אל ראש הממשלה דוד בן-גוריון:

שחו לנו חברים (וכן פורסם משהו בעניין זה בעיתון 'למרחב') על השגותיך בעניין הקמת בית חולים ע"י קופת חולים בבאר שבע, והננו מוצאים לנכון להביא לידיעתך את הפרטים הבאים:

א. מצב האישפוז באזור הנגב הנו חמור ביותר וגובל כבר עם קטסטרופה שתלך ותחמיר עם התפתחותו של הנגב וגידול אוכלוסיתו ...

ב. קופת חולים הנושאת באחריות לאישפוז חבריה בנגב המונים 98% של הישוב שם לא יכלה להישאר אדישה לנוכח המצב החמור ...

ידוע לנו שקיימות כמה אי-הבנות ביחס לעבודת קופ"ח, ומאוד דואבים אנו שמפעלה החלוצי של קופ"ח, המחייב אותה למאמץ רב כל כך זוכה לאי-הבנה כבר בתחילתו. אנו מקוים שהפרטים שהבאנו לפניך יבהירו את העניין וברצון נמסור לך פרטים נוספים לכשנתבקש לכך.⁶⁹

הפרטים שהזכיר סורוקה היו הנתונים על מצבת המיטות לאשפוז, הנמוכה ביותר בארץ, הקיימת בנגב (מיטה אחת לכל אלף תושבים, לעומת 5 מיטות לאלף בירושלים ו-3.3 מיטות לאלף בתל-אביב),⁷⁰ על אי-יכולתו של בית החולים הדסה-באר-שבע לעמוד במעמסת האשפוז, על רצונה של הדסה לצאת מבאר-שבע ועל תרומתו המובטחת של דובינסקי. סורוקה ציין במכתב, שהעניין נדון וסוכמה הבנה בנושא במשרד הבריאות, וקופת חולים ערוכה ומוכנה להתחיל בבנייה. בן-גוריון לא מיהר להשיב. ביומנו לא רשם דבר בנושא. סורוקה, שחשש יותר מכל מהכשלת התוכנית העומדת לפני מימוש על ידי בן-גוריון, הפיץ תוכן פנייתו לראש הממשלה לכל תומכי תוכנית באר-שבע.⁷¹ קופת חולים קיוותה, שהפצת המכתב תביא לגל של

68. שם. סורוקה חשש מעיכובים כספיים ופוליטיים עד רגע התחלת הבנייה. במכתבו הוא מזרז את טוביהו לממש את הבטחת מפעל הפיס לעיריית באר-שבע למימון משלים לבניית בית החולים. חילופי אישים במפעל הפיס יכלו להשפיע על העברת הכספים לקופת חולים. חששות סורוקה גברו בעיקר לנוכח הידיעות על הקשיים הכספיים וחילוקי הדעות שהתעוררו בין דובינסקי לאנשי מגבית ההסדרות בארצות-הברית בשאלת העברת הכסף לקופת חולים. מכתב סורוקה לטוביהו מ־29 במאי 1956; מכתב דב ביגון ליצחק חסקין מ־13 ביוני 1956.

69. שם, מכתב סורוקה לבן-גוריון מ־11 ביוני 1956, עמ' 1.

70. שם.

71. מכתב סורוקה לפנחס ספיר מ־18 ביוני 1956; מכתב ספיר לסורוקה מ־10 ביולי 1956; מכתב ספיר לסורוקה מ־29 ביולי 1956; מכתב ברוזילי לסורוקה מ־10 ביולי 1956. בתיקי סורוקה נמצא סטנסיל שהוחל לכל המעוניין, בחתימת סורוקה, המסביר את עמדת קופת

פניות אל ראש הממשלה וכתוצאה להסרת התנגדותו ולאישור התוכנית. מעניינת במיוחד הייתה תגובתו של שר הבריאות ישראל ברזילי, אשר נתן את הסכמתו לקופת חולים כבר בפברואר 1956:

בהזדמנויות שונות, ואף בפני ראש הממשלה הבעתי את דעתי הברורה, כי קידמתי את תכניתכם באהדה ובברכה, וכי סבור אני כי היא ראויה מכל הבחינות למיטב עזרתה ותמיכתה של הממשלה. אמנם, אין עומד השנה לרשותנו תקציב פיתוח כלשהו, אך נקווה כי המצב יתוקן ואז נשתדל לעזור לכם במידת יכולתנו. אשמח לשמוע על התקדמות הענינים לקראת ראשית ביצוע.⁷²

העתק של מכתב ברזילי מוען רק למנהל הכללי של משרד הבריאות; לא נשלח כל העתק למשרד ראש הממשלה. במכתבו לסורוקה, לא הזכיר ברזילי את הסכמתו המפורשת לתוכנית קופת חולים מפברואר של אותה שנה, ולא את התוכנית של חלוקת הנגב בין משרד הבריאות לקופת חולים (משרד הבריאות באשקלון, קופת חולים בבאר-שבע). תוכן המכתב עצמו פושר, מתון, ובמידה רבה אף מתחמק. במכתבו הדגיש ברזילי את קשיי התקציב של הממשלה והתייחס למכתב סורוקה בעיקר כאל בקשת עזרה כספית ולא כאל בקשת תמיכה פוליטית. קופת חולים מעולם לא ביקשה, ולא חשבה לבקש, את עזרת משרד הבריאות במימון הבנייה בבאר-שבע, נהפוך הוא: מלכתחילה דובר שהבנייה תיעשה במימון עצמי בלבד וללא עזרת גורמים ממשלתיים. היה זה אחד הנימוקים שסורוקה הרבה להשתמש בו על מנת לשכנע, ולאפשר לקופת חולים לצאת לבנייה. לדברי עדית זרטל, שכתבה את הביוגרפיה של סורוקה, ניהל ברזילי את כל מהלכיו הפוליטיים בסוגיית בית החולים בבאר-שבע בצנעה ובסודיות, אם משום התנגדות בן-גוריון או משום שזו הייתה דרכו. זרטל מציינת שהפגישות הראשונות של ברזילי עם סורוקה נערכו מחוץ למשרדו, בבית קפה בתל-אביב או בבית החולים בילינסון, כאשר ביקר את ברזילי, שאושפז שם עקב מחלתו.⁷³ טיפולו של ברזילי בנושא היה אפוא מתון, איטי, ומתוך מגמה למנוע עימותים פוליטיים מיותרים.

ב-25 ביוני, במכתב אישי אל מרדכי נמיר, כתב סורוקה:

הוברר לי שבן גוריון לא הסתפק בתשובתי בעניין הקמת בית חולים בבאר שבע והטיל על הח' טדי קולק לברר פרטים נוספים ובכלל זה עניין קופת חולים בכללו ...

חולים אל מול זו של בן-גוריון. לטופס מצורף עותק ממכתב סורוקה לבן-גוריון מ-11 ביוני 1956 בדבר התנגדות בן-גוריון לבנייה של קופת חולים באר-שבע. הכנת הסטנסיל מעידה על תפוצה רחבה של מכתב סורוקה לבן-גוריון. ניתן להניח שסורוקה קיווה בהפצה רחבה זו לגייס תומכים לקופת חולים בסוגיית בית החולים בבאר-שבע. אה"ע 17א/104/IV.

72. שם, מכתב ברזילי למרכז קופת חולים מה-10 ביולי 1956.

73. זרטל (לעיל, הערה 3), עמ' 114.

סבור הייתי לנכון להודיעך על כך שבאם חס ושלום יבולע לתוכנית הקמת ביה"ח בבאר שבע, הרי יותר מכולם יסבול מזה שם ההסתדרות בארה"ב שלאחר התחייבויותיה כלפי דובינסקי לא יצא ולא כלום. אנא תזכור באיזה פרסומת נעשה הדבר בשעתו וזכה להד גדול ועד כמה שידוע לי, הכנים השבוע דובינסקי את השיעור הראשון בטכס אמריקאי מקובל (מסיבת עיתונאים וכו') וקשה יהא איפוא להסביר זאת.⁷⁴

להסתדרות אכן היה מה להפסיד, גם כבוד וגם את חלקה בכספי התרומה של דובינסקי.

ב-10 ביולי 1956, חודש לאחר פניית סורוקה לבן-גוריון, שלח ברזילי מכתב הסבר לראש הממשלה. במכתבו פירט ברזילי את כל הסיבות הידועות של מצב האשפוז בנגב ואת אי-יכולתו של משרד הבריאות לפתור בעיות אלה מחוסר תקציב פיתוח. בסיום מכתבו ציין ברזילי, כי 'במצב דברים זה קבלתי באהדה ובברכה את תוכניתה של קופ"ח להקמת בית חולים בבאר שבע וסבור אני כי היא ראויה למלוא עזרתנו ותמיכתנו'.⁷⁵ אבל בן-גוריון לא השתכנע.

לחששותיו של סורוקה, ממה שיכול להתפתח כתוצאה מעימות גלוי עם בן-גוריון, היה בסיס. בן-גוריון לא ויתר על תוכניתו לממלכתיות בשירותי הבריאות. במחצית 1956 התבקש הסטטיסטיקאי הממשלתי, ד"ר רוברטו בקי, להכין סקר סודי על עלות שירותי הבריאות של קופת חולים.⁷⁶ מטרת הסקר, שהוכן בעזרת ד"ר שמעון בטיש, מנכ"ל משרד הבריאות, הייתה לבדוק את עלות שירותי קופת חולים למול השירות הממשלתי. אם הבדיקה הייתה מעלה, ששירותי קופת חולים יקרים מן השירותים הממשלתיים, הייתה זו הוכחה לעדיפותם של שירותי הבריאות של הממשלה ולצורך בהחלת עקרון הממלכתיות בשירותי הבריאות (קרי: הלאמת קופת חולים או הפרדתה מהסתדרות העובדים). סורוקה, שחשש לא רק לגורל תוכנית באר-שבע, אלא לגורל קופת חולים כולה, שלח תזכיר מפורט לבן-גוריון, ובו נתונים ועובדות על עבודת הקופה. בנוסף, סורוקה ביקש מטדי קולק, להסדיר לו פגישה עם בן-גוריון, על מנת שיוכל להסביר, להעיר ולהתמודד עם הנתונים בפגישה אישית.

רצוני לבקש בכל לשון של בקשה שלפני שתערוך סופית את החומר על מנת להגישו לראש הממשלה תועיד לי שיחה להסברת המספרים והנתונים שמסרתי. שכן כאדם המצוי אצל עניינים אלה יודע אני מנסיוני כי בעריכת סקר רציני מעין זה עשויים להיווצר אי-דיוקים שבאי הבנה בהתבסס הסקר על מספרים דוממים בלבד.⁷⁷

74. שם, מכתב סורוקה אל נמיר מ-25 ביוני 1956, אה"ע IV/104א17.

75. מכתב ברזילי אל בן-גוריון מה-10 ביולי 1956, אה"ע IV/104א17.

76. שם, מכתבי סורוקה לטדי קולק מ-25 ו-27 ביוני, 25 בספטמבר ו-1 באוקטובר 1956.

77. שם, מכתב סורוקה לטדי קולק מה-25 ביוני 1956.

הסקר של ד"ר בקי טרם הושלם, וסורוקה רצה להקדים תרופה למכה באמצעות פגישה עם בן-גוריון. מההתכתבות השוטפת בין טדי קולק לבין סורוקה עולה שבן-גוריון פנה גם אל נשות הדסה, אולי במטרה לשכנע אותן לשנות את דעתן בשאלה מי יבנה בית חולים בבאר-שבע. לדברי קולק, הבהירו נשות הדסה לבן-גוריון, שהעבודה על המרכז הרפואי בעין-כרם מונעת מהן המשך עבודה בבאר-שבע.⁷⁸ נותרה אפוא רק קופת חולים.

ביוני 1956 עמדו ההכנות למבצע קדש בעיצומן, בן-גוריון, כדרכו, פתר מצבים מעין אלה בדרך פשוטה, פרגמטית: הביטחון קדם לכל, שאלת קופת חולים נדחקה לפינה, עניין בית החולים בבאר-שבע הפך לנושא שולי שאין טעם לעסוק בו באותה העת. לנוכח הנסיבות, ומשלא נראה כל פתרון אחר לבעיית האשפוז בבאר-שבע, השלים 'בינתיים' בן-גוריון עם התוכנית. ב-15 ביולי מסר טדי קולק לסורוקה בשם בן-גוריון, שהוא מקבל את תוכנית באר-שבע. קולק, בשם בן-גוריון, מפרט את הסכמת ראש הממשלה לתוכנית באי-יכולתה של הדסה לבנות בבאר-שבע. הסכמת בן-גוריון ניתנה אפוא בליט ברירה. 'מתוך כך, מברך ראש הממשלה על כך שקופ"ח קבלה על עצמה לבניית ביה"ח זה. בקשת ראש הממשלה בקשר לבניה היא שהבניה תבוצע בצנע המתאים לארצנו, ולשם כך אני מציע שאולי תמסור את תוכניות הבניה לבדיקה נוספת להכשירה לבניית צנע'.⁷⁹ בן-גוריון לא כתב מכתב אישי לסורוקה או לקופת חולים, והסתפק בדברים שמסר בשמו טדי קולק. האם התעלמות בן-גוריון מקופת חולים ומסורוקה הייתה מכוונת? זוהי שאלה השנויה במחלוקת, בעיקר משום שביומנו אין כל אזכורים בנושא, וקשה לקבוע מה הייתה עמדתו.

'הסכמת' בן-גוריון לתוכנית בית החולים בבאר-שבע, וסיום ההכנות לבנייה הביאו להתחלת העבודה בשטח. קופת חולים, שרצתה להתחיל מיד בבנייה לפני שיהיו עיכובים נוספים, לא העבירה את תוכניות הבנייה לבדיקה נוספת למשרד ראש הממשלה, כפי שהציע טדי קולק בשם בן-גוריון. סורוקה חשש שמסירת התוכניות לעיון למשרד ראש הממשלה תביא לעיכובים נוספים, ואולי אף לביטול התוכנית. ב-23 ביולי 1956 כתב סורוקה ישירות לטדי קולק, ללא הפניה לראש הממשלה:

אני מאשר בתודה קבלת ברכתיו של ראש הממשלה להקמת בית החולים בבאר שבע ונשקוד מתוך תשומת לב הראויה על קיום משאלתו של ראש הממשלה כי בית החולים יבנה בצורה צנועה וההולמת את תנאי ארצנו.⁸⁰

הייתה זו התחמקות מכובדת מעיכוב נוסף מהתחלת הבנייה. בספטמבר 1956 נמסר תזכירו של ד"ר בקי לראש הממשלה. התזכיר הוכיח, כמצופה ממנו, ש'בריאות ממלכתית תהיה זולה מבריאות על פי שיטת קופת חולים,

78. שם, מכתב טדי קולק אל סורוקה מה-15 ביולי 1956.

79. שם.

80. שם, מכתב סורוקה אל טדי קולק מ-23 ביולי 1956.

ולמעשה נושאים הציבור והמדינה את קופת חולים על גבם.⁸¹ שאלת עתידה של קופת חולים עלתה שוב לדיון ציבורי. הימנעות סורוקה מהעברת תוכניות הבנייה למשרד ראש הממשלה כמתבקש, והמידיות בה החלה עבודת הבנייה בבאר-שבע, הוכחו כנכונות. קופת חולים קבעה איפוא עובדות בשטח שקשה היה לבטלן.

ב-23 ביולי 1956, באותו יום בו כתב סורוקה לטדי קולק את מכתבו האחרון בנושא בית החולים בבאר-שבע, עלו הדחפורים על הקרקע והחלה העבודה. למעט הפסקה קצרה בזמן מבצע קדש, התנהלה העבודה כמתוכנן. שלוש שנים אחר כך, באוקטובר 1959, הסתיימה הבנייה ונערך טקס הפתיחה בנוכחות דוד דובינסקי, פנחס לבון, ראשי ההסתדרות, צמרת מפא"י ואורחים מחו"ל. הטקס נערך בפאר ובהדר, מעין סמל לנצחונן של קופת חולים וההסתדרות על כל הקשים שנערמו בדרך. בלט בהעדרו דוד בן-גוריון, ראש הממשלה. ביומנו לא הזכיר בן-גוריון את סיבת העדרו מהטקס, האם משום שלא השלים עם בניית בית החולים, או משום נוכחותו הבולטת של פנחס לבון, יריבו הפוליטי, באירוע? לדעת עדית זרטל, היעדרות בן-גוריון נבעה משתי סיבות אלה גם יחד.⁸² סורוקה, שחש בכך, לא יכול היה להשלים עם התנכרותו של בן-גוריון. הנגב ובן-גוריון היו מושגים נרדפים. לא תיתכן פעולה תקינה של בית חולים מרכזי בבאר-שבע ללא ברכת בן-גוריון.

באפריל 1960, שישה חודשים לאחר פתיחת בית החולים, ולאחר נסיונות שכנוע מרובים, הסכים בן-גוריון לבוא לביקור ממלכתי ראשון בבית החולים של קופת חולים בבאר-שבע. בתיווכה של פולה, רעייתו, ניתנה הסכמתו להעמדת פרוטומה שלו באולם הכניסה של בית החולים.⁸³ 'דומני', כתב סורוקה לצבי גולדוואסר, נציג קופת חולים בארצות-הברית, 'שמיותר להסביר לך מה זאת אומרת שהוקן הסכים להעמיד את פסלו בבית החולים של קופת חולים ושפולה תהיה היוזמת והטורחת בדבר. השפעת עובדה זו לעניינינו היא בשעה זו חשובה לעין ערוך'.⁸⁴ בפברואר 1960 סוכמו גם סדרי העבודה המשותפת עם צה"ל.⁸⁵ בית החולים המרכזי לנגב הפך לעובדה קיימת.

81. יומן בן-גוריון, 9 באוקטובר 1956, עמ' 143, אב"ג; מכתב סורוקה לקולק מ-25 בספטמבר 1956 ומ-1 באוקטובר 1956, אה"ע IV/104א17.

82. זרטל (לעיל, הערה 3), עמ' 127.

83. דבר, 7 באפריל 1960.

84. מכתב סורוקה אל גולדוואסר, אפריל 1960, אה"ע IV/104ב17; משה סורוקה, ריאיון מודפס, עשור לבית החולים המרכזי לנגב, קופת חולים, ינואר 1970, עמ' 3.

85. מכתב סורוקה אל אל"מ ברוך פדה, קצין רפואה ראשי, מ-23 בפברואר 1960, אה"ע IV/104א17. ראה גם לעיל, הערה 67. הסדרי האשפוז של צה"ל בבית החולים המרכזי לנגב היו ייחודיים בזמנם והיוו תקדים ביחסי קופת חולים-חיל הרפואה. על כך ראה בהרחבה: י' ליידר, 'יחסי תאום בין חיל הרפואה בבאר שבע לבין בית החולים המרכזי לנגב', עבודה סמינריונית לתואר מוסמך, המחלקה לתעשייה וניהול, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 11-31 (לא פורסם); חוזה בין משרד הביטחון לקופת חולים בנושא אשפוז חיילים בבית החולים המרכזי לנגב, שם, נספח מס' 4.

שאלת עבודתה ותחומי פעולתה של קופת חולים במדינת ישראל נשארה מאז על סדר היום הציבורי, והיא עומדת היום לדיון, כפי שעמדה בשנת 1948, כאשר עלתה לראשונה השאלה, מי יבנה את בית החולים בבאר־שבע.

הנהגת הקיבוץ מול השמאל ב'משבר סנה'

אלי צור

בשנת 1951 הייתי נוכח בבירור שהתקיים בסניף מפ"ם בירושלים. אחד ממנהיגי המרכזים של מפ"ם אז הופיע והקדיש את מרבית דבריו בצורך ב'טריבוני העולמי' של 'עולם המהפכה' שיפסוק בכל מקרה של חילוקי דעות בתוך עולם זה. משהסתיימה ההרצאה והחלו נשאלות השאלות ... ענה המרצה לשאלה שנשאלה, ששום כוח בעולם לא יוכל לבטל את תנועת השומר הצעיר. ואז נשאלה השאלה: גם ה'טריבוני העולמי'? המרצה נראה נבוך, היסס דקה ואחר כך הרים את קולו וקרא בתוקף 'גם הטריבוני העולמי'.

(דן הורוביץ, מן היסוד, מס' 18)

במשך כשלושה חודשים, בין נובמבר 1952 לינואר 1953, רותקה תשומת לבו של העולם הפוליטי בישראל למשבר הפנימי שפקד את מפ"ם, משבר שנודע בשם 'משבר סנה'. משבר זה היה שיאו של תהליך ממושך שבו ניסה הממסד הוותיק, הקיבוצי, לחזור משולי הזירה המפלגתית אל מרכזו. לאורך כל התהליך סימל משה סנה (קליינבוים, ממנהיגי ציונות פולין והרמ"א של 'ההגנה') את המכשולים שניצבו בפני הממסד בדרכו ליעד זה. מה היה אופיו של נסיון ההשתלטות המחודש של הממסד על המפלגה? באילו מישורי פעילות הוא התרחש? מה הייתה המציאות – הפנים-מפלגתית, הלאומית והכלל-עולמית – שבה התרחשו אירועים אלה? ולבסוף, מה היה תפקידו של משה סנה בתוך כלל הגורמים שנאבקו על ההגמוניה בתוך מפ"ם? שאלות אלו ואחרות יעמדו במוקד דיוננו.

מפ"ם (מפלגת הפועלים המאוחדת בארץ-ישראל) הייתה אז המפלגה השלישית בגודלה ומקומה היה בקצה השמאלי של הקשת הציונית. היא נוסדה בינואר 1948 כאיחוד של מפלגת-אחדות-העבודה-פועלי-ציון ומפלגת-הפועלים-השומר-הצעיר. שתי המפלגות משכו לתוכן פועלים עירוניים ותיקים, שעברו תהליך רדיקליזציה פוליטית בתקופת המשבר הכלכלי בראשית מלחמת העולם השנייה. אך שדרתן

המרכזית, שגם סיפקה את הנהגתן, היו שתי התנועות הקיבוציות: הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי. שני המרכיבים – העירוניים וחברי הקיבוץ – התקיימו בדו־קיום בעייתי ובלתי־יציב בתוך מסגרת פוליטית מאוחדת.

מסגרתה של מפ"ם נשאה בחובה את הבעייתיות הבלתי־פתירה של הסתירה בין המבנה, פרי שיקולי העבר, לבין הדימוי העצמי, המכוון ליעדי העתיד. המפלגות המייסדות של מפ"ם התמסדו בתוך פרק זמן קצר לסיעות קבועות המכונות 'חטיבות'. מפ"ם הייתה מרגע התמסדותה לברית של סיעות, תופעה פוליטית שזכתה בשנות השבעים לשם 'המערך'. אך בו בזמן התיימרה מפ"ם להיות נושאת משימות מהפכניות בתחום הלאומי והחברתי. הדימוי של מפלגה מעין זו הוא של גוף ממושמע, ריכוזי ובעל חבר פעילים לוחם ויעיל. מפלגה בעלת אטריבוטים כאלה זכתה לקנוניזציה בתנועה הקומוניסטית. מפ"ם התקיימה בתווך – בין תבניתה כמערך פוליטי לבין דימויה העצמי המהפכני, על המבנה המתחייב מכך. כל עוד הייתה הפרדה בין הדימוי העצמי למציאות הממשית, הצליחה המפלגה לשרוד על כל מרכיביה. רק האגף השמאלי במפ"ם שאף להתאים את מבנה המפלגה ליעדיה המוצהרים. גורמים אחרים במפלגה היו מודעים לדואליות שבין המבנה ליעדים הרעיוניים, והעדיפו להתקיים עמה. קיומה במתכונת זו יצר מצב אינהרנטי של מתח פנימי, שחייב היה להתפרץ במלחמת־אחים כוללת, שהייתה עלולה לקרוע את מפ"ם לגזרים. אך כמו בכל מלחמה, כאשר זו החלה, היא הפתיעה את כולם. להתפרצות קראו 'משבר סנה'.

המשבר התרחש בשלוש רמות במקביל – הקונסטיטוציונית־מבנית, החברתית והחינוכית־רעיונית. ברמה המבנית, כאשר נוסדה מפ"ם לא היה ברור למייסדים מי הוא הגורם הדומיננטי בברית בין העיר לקיבוץ. התנועה הקיבוצית – הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי – ראתה במפלגה את חומת המגן הנותנת תמיכה וגיבוי למערכות הקיבוץ ולפועלן. לעומתה, חלק ניכר מההנהגה העירונית של מפ"ם ראה את עצמו כבעל האוטוריטה על המפלגה, ואילו את הקיבוץ ראה כמערכת תומכת ואוהבת. המאבק על מהותה של מפ"ם התפרש בעיני החברים בקיבוץ – גם בהנהגה וגם אצל החברים מן השורה – כהגנה על הקיבוץ. מאחר שהתנועה הקיבוצית ראתה את עצמה כביטוי האותנטי של הציונות, היא הציגה את מתנגדיה כאויבי הרעיון הציוני.

ברמה העקרונית, הקיבוץ מאז ראשית פעילותו הפוליטית, התמודד עם שאלת מהות היחסים בינו לבין המפלגה הפוליטית. שני מסלולי פעילות עמדו לפניו: בתור מפלגת קיבוץ, שבה קיימת זהות פרסונלית של ההנהגה, או כמפלגה רחבה שהקיבוץ הוא אחד ממרכיביה. מפ"ם ראתה את עצמה כמפלגה רחבה, אך תפקדה כמפלגת קיבוץ. הערפול במערכת היחסים בין הקיבוץ למסגרתו הפוליטית היה המוקש התחוקתי והמבני שסיכל מראש את עתידה של המפלגה.

הערפול הזה התקיים לא רק במישור חוקת מפ"ם ודימויה העצמי, אלא אף במישור חברתי של יחסי ההנהגות השונות שפעל בה ובמערכות הנלוות. חבר הפעילים העירוני ראה את עצמו כגורם אוטונומי בתחום פעולתו. בעלי־בריתו ושותפיו למטרות היו שליחי הקיבוץ שנשלחו לפעול במפלגה. שתי הקבוצות התנגשו בממסד הקיבוצי, שראה את עצמו כגוף מוליך הקובע את אופי הפעילות של כלל המערכת.

סנה היה הדמות המרכזית במאבק שתי הקבוצות לשחרור מאפטרופסות הממסד הקיבוצי.

התחום השלישי שהפך את המשבר הפנימי במפ"ם לבלתי־נמנע היה התחום הרעיוני־חינוכי. במשך יותר מעשור חינכה התנועה הקיבוצית את צעירה ואת חברי תנועות הנוער לקבל כמופת את ברית־המועצות ואת עולם העקרונות שהיא ייצגה. ההזדהות עם ברית־המועצות ועם דרכה הייתה המכשיר החינוכי המרכזי שעמד לרשות הנהגת מפ"ם. התמורה לשלילה ביחס המחנה הסובייטי למדינת ישראל ולהנהגות הלאומיות במזרח אירופה יצרה סתירה בין המסרים החינוכיים המסורתיים לבין המציאות החדשה. מפ"ם כולה ניצבה מול בעיה חמורה כיצד להתאים את ערכי החינוך שלה, שאותם חששה לשנות, למציאות החדשה.

שלושת התחומים הללו הצטלבו ב'פרשת סנה' על רקע האירועים הדרמטיים במזרח אירופה. סנה, הפעיל הבכיר של השמאל העירוני, הפך את הדילמות האינהרנטיות בשלוש הרמות הנזכרות למוקד של פרשה סוערת שחיסלה, למעשה, את השמאל במפלגה.

* * *

המציאות של השנים הראשונות של מדינת ישראל הוכיחה, שמפ"ם ותנועותיה הקיבוציות נדחו ממרכז העשייה של המדינה הצעירה. התנועה הקיבוצית, הבנויה על העקרונות של הוולונטאריזם, לא הצליחה להתמודד עם היעדים שהציבה המדינה לפני החברה הישראלית ועם האידאולוגיה של הממלכתיות. הקמת מדינת ישראל הביאה למשבר פנימי עמוק של התנועות הקיבוציות. הידחקותה של מפ"ם לשולי הזירה הפוליטית לוותה בהנצחת חלוקת המפלגה לשני גופים, שהיו אוטונומיים בפועל: חטיבת אחדות־העבודה שהייתה מסגרתו הפוליטית של רוב הקיבוץ המאוחד, וחטיבת חזית־הליכוד, שבמרכזה ניצב הקיבוץ הארצי. המבנה הסיעתי של מפ"ם הונצח במאבק פנימי נוקשה בעת מערכת הבחירות לקראת הוועידה השנייה של מפ"ם. בפרק זמן זה כל חטיבה גיבשה את מצעה וארגנה את חבריה. בסוף מאי 1951 כשנפתחה הוועידה השנייה של מפ"ם בחיפה, הקיטוב הפנימי היה לעובדה מוגמרת. בסיומה התקבל מצע שלכאורה הבטיח את המעמד הדומיננטי של האגף השמאלי של המפלגה בהנהגת יעקב (קובי) ריפתין (איש עין־שמר, המזכיר המדיני של מפ"ם) ומשה סנה. הנהגות שתי התנועות הקיבוציות, כל אחת מסיבותיה שלה, סירבו לקבל יחסי כוחות כאלה בתוך המפלגה.

הנהגת הקיבוץ המאוחד במאבק ההישרדות

תוצאות הוועידה היו מבחינת הנהגת הקיבוץ המאוחד שלב נוסף בטרגדיה של תנועתם, שהעמיד סימן שאלה לגבי עתידה. במאי 1951, אך ימים לפני הוועידה

השנייה של מפ"ם, התפלג הקיבוץ המאוחד במועצתו בנען לשתי מסגרות: האחת רואה כזיהויה הפוליטי השתייכות למפא"י והאחרת – למפ"ם. תוצאות ועידת מפ"ם עוררו בהנהגת הקיבוץ המאוחד חשש עמוק, שלתהליך של פילוג בין מפ"ם למפא"י תהיה מקבילה של התפצלות פנים-מפלגתית, בין תומכי אחדות-העבודה לבין אוהדי השמאל המפ"מי. התפלגות כפולה כזו הייתה הופכת את הקיבוץ המאוחד – עד למאי 1951 התנועה הקיבוצית המרכזית והגדולה – לרסיסים רעיוניים. גורל גדוד-העבודה, שנהרס בשנות העשרים תוך תהליך דומה, עמד לנגד עיני יצחק טבנקין (מנהיג הקיבוץ המאוחד, ממייסדי אחדות-העבודה ההיסטורית ומפא"י) וחבריו, ותיקי הגדוד. מניעת גורל זה בכל מחיר היה הצו הקיבוצי העליון בעיניהם. גישה זו באה לביטוי חריף בדברי ישראל ברייהודה (אידלסון, איש יגור), מראשי התנועה והמפלגה, בדיונים הפנימיים של הקיבוץ המאוחד: 'חדלנו להיות קבוץ ארצי. זה התבלט בצורה איומה בזמן הפלוג, כשכל אחד הולך בדרכו. חלקיו אינם הוא'.

אובדן מרות המזכירות הייתה פן אחד, הפן הארגוני-הפנימי, לסכנה שאיימה על התנועה. היבט אחר היה בתחום החינוכי, כאשר המכשיר החינוכי אינו תואם את יעדיו: קיום התנועה. פן נוסף היה התחום הפנים-מפלגתי, שבו היחלשות חטיבת אחדות-העבודה לעומת חזית-הליכוד הייתה עלולה להוביל את מפ"ם למבוי פוליטי סתום. מאז ראשית 1950 הגיעה הנהגת החטיבה למסקנה, שללא השתתפותה של מפ"ם במערכות השלטון, היא ותנועותיה הקיבוציות יידחו מחוץ למערכת העשייה בארץ. בכך יקיץ הקץ על מהות הקיבוץ המאוחד כגורם מוביל ויוזם בהתיישבות ובביטחון. החשש היה שאם מעמדה השולי של מפ"ם יימשך תדמה לבסוף לחירות ולמק"י, שתי המנודות של הזירה הפוליטית.

לבסוף, בתחום הבין-מפלגתי, השמאל במפלגה נטה לקיים קשרים מסועפים עם מק"י, וקשריו אלה איימו להוציא את מפ"ם – לדעת הנהגת הקיבוץ המאוחד – מהמחנה הציוני. הנהגת הקיבוץ המאוחד בדומה לשאר מרכיבי התנועה הציונית, ניהלה חשבון ארוך עם התנועה הקומוניסטית בארץ. בניגוד למחנה הלא ציוני ביישוב הישן, שעמדו ביחס לציונות נחשבה לא רלוונטית ולכן גם לא מסוכנת, הקומוניסטים היהודים נתפסו כבוגדים פעילים. רובם נטשו בשלב מסוים את התנועה הציונית, ומאבקם בציונות פגע בלב לבה של התנועה הציונית: בנוער בעל ההכרה והרגישות. יתר על כן, הקומוניסטים על כל גלגוליהם, ממפ"ס למק"י, ניהלו את המאבק לא רק בארץ כי אם גם בזירות הבינלאומיות בעלות חשיבות בעיני הנהגת הקיבוץ המאוחד. עמדה עקרונית זו לא השתנתה גם בתקופת מלחמת השחרור, כאשר מק"י הציגה את עצמה כחלק אינטגרלי במלחמתו של היישוב.

ראשית, לתחום החינוכי. מה היה מקורה של תופעת ההשמאלה בקיבוץ המאוחד? במשך שנים חינוכו מנהיגיו את הנוער התנועתי ואת חברי הקיבוצים מן השורה על מופת של המקבילה בין שני גורמים הבונים את עולם המחר: תנועת העבודה, ובייחוד הקיבוץ המאוחד, וברית-המועצות במרחקים. ככל שנדחקה התנועה

1. המזכירות הרחבה, 13.3.1952, ברייהודה, אק"מ 21 ב 8/א39.

הקיבוצית מזירת העשייה במדינה, כך עלתה החשיבות הפסיכולוגית והחינוכית של ההקבלה. ברית-המועצות ביטלה את תחושת הבדידות והאי-רלוונטיות של הקיבוצניק מן השורה. דרך חינוכית זו עלולה הייתה ליצור יחס של ביטול עצמי ושל היתלות, ואכן השמאל בקיבוצי התנועה הוביל למגמה זו, כהאשמתו של יצחק בן-אהרון (איש גבעת-חיים, מזכירה המדיני של מפ"ם):

אני מודאג מהתגוששות של הרים גדולים המולידים בשדות עכברים קטנים ומבולבלים, חצי מק"יסטים, ורבע מק"יסטים. יש להם בכיס 800 מיליונים החיים במשטר סוציאליסטי והם מתבטלים וחיים בדלות מחשבה ומעשה. אין אנו משיבים להם. סנה משיב להם. הוא עושה אותם בעלי מניות בביזנס עצום וההשקעה הנדרשת מהם היא קטנה מאוד – לחתום על עצומה וכו'.²

לפי אחד הדיווחים (כנראה מאוד מוגזמים) היו ב-30 קיבוצים סניפים של ה'חזית'.³ מצב זה הוצג על-ידי הנהגת הקיבוץ המאוחד כמהדורה שנייה של הפילוג, ויש לגדוע אותו באבו.

בתחום הפנים-מפלגתי ניצבה הנהגת הקיבוץ המאוחד לפני דילמה של יחסי הכוחות בין סיעות המפלגה. לפי הסכם האיחוד חולקו מוסדות המפלגה שווה בשווה (כלומר חלוקה פריטטית) בין שתי המפלגות המתאחדות, ובדרך זו הובטח איזון כוחות בין חטיבותיה, שירשו את מקומן של המפלגות. הוועידה השנייה של מפ"ם ביטלה לכאורה את הפריטט וביססה את השליטה במוסדות על הרוב הדמוקרטי. אחדות-העבודה, שהייתה סיעת מיעוט, ניסתה לשמר את הפריטט, ולא להיות מוכתמת למרות זאת באנטי-דמוקרטיות. כך היא הבטיחה קו רעיוני שיהיה מקובל עליה ומנעה את אובדן השפעתה. האמצעי שבו בחרה הנהגת הקיבוץ המאוחד להגשמת יעדים אלה היה המאבק בשמאל שנחשב בעיניה כאנטי-ציוני (הקרוי בפיה 'מקי"זם') בתוך מפ"ם ובעמדת מפ"ם בתחום הבין-מפלגתי.

כאן השאלה המרכזית הייתה שאלת היחסים עם מק"י, שההתקרבות אליה סיכנה, לדעת ראשי הקיבוץ המאוחד, את מפ"ם. המאבק לצמצום הקשרים עם מק"י נערך בשתי רמות – ברמת הסניפים העירוניים וברמה הארצית. ברמה המקומית נדרשו הסניפים לנתק את קשריהם הקונקרטיים עם סניפי מק"י, שנוצרו על רקע מאבקים משותפים, כגון שביתות. ברמה הארצית, המאבק כוון נגד השתתפותה הגוברת של מפ"ם בשורה של ארגונים, שלדעת הנהגת הקיבוץ המאוחד היו ארגוני-חזית של מק"י. בשותפות זו נהנתה מק"י מיתרון הנובע מהיותה קשורה ישירות לברית-המועצות והשמאל במפ"ם, שהיה לו ייצוג ניכר בארגונים הללו, נהנה מקשריו עם מק"י.

2. שם, שם, בן-אהרון.

3. המזכירות הרחבה (הקיבוץ המאוחד), 22.6.1952, ברדיצ'בסקי, אק"מ 11 ב 39/א8.

זירת המאבק קבעה את המכשירים שבהם בחרה הנהגת הקיבוץ המאוחד להשגת יעדיה. פילוג הקיבוץ המאוחד וסכנת התחזקות השמאל במפ"ם אילצו את הנהגתו לבדוק מחדש את מהותו. הקיבוץ המאוחד ראה את עצמו כגוף מיישב, שמסגרתו הרעיונית נובעת מחייו המשותפים. המשבר הפנימי, שמניעיו היו לכאורה רעיוניים, חייב, לדעת ההנהגה, שותפות רעיונית ממדרגה גבוהה ומאבק בכל החולקים עליה. גבולותיה של שותפות זו היו גבולות חטיבת אחדות-העבודה, והיא נועדה להגדיר את המייחד את התנועה הן בזירה הרעיונית הכוללת והן בזירה הפנים-מפלגתית. שותפות זו נועדה להיות הדבק הפנימי של הקיבוץ המאוחד ואוהדיו. ברוח זאת הציעה מזכירות הקיבוץ: 'המועצה קובעת כי תפקידו הקרוב של הקבוץ ומוסדותיו הוא בהגברת הליכוד הרעיוני, ואחדותו החברתית של הקבוץ'.⁴

הליכוד הרעיוני החדש הגדיר את הגורמים הפנימיים שסטו מהקו הרעיוני, ואף הצדיק את האמצעים שנקטו נגדם. המאבק ביסודות האופוזיציוניים ברמה המקומית בא לביטוי בפרשת דוד אשרי, חבר יראון. ב-1951 הקים אשרי בקיבוצו חוג למרקסיזם-לניניזם. עד שלהי 1951 היו החוג ועלונו, במה, עניינו הפנימי של קיבוץ יראון. אך מהגיליון החמישי של במה (נובמבר 1951) התחיל העלון לפרסם גם דברים של חברי קיבוצים אחרים ונטל על עצמו משימה לשמש, 'כלי ביטוי עיוני לחברים במשק, במשקי הסביבה וליישובים רבים בקבה"מ'. מגמה זו עוררה את תשומת-לבה של הנהגת הקיבוץ המאוחד. על הקיבוץ הופעל לחץ לחסל את פעילות החוג ואת הופעת העלון.⁵ אשרי סולק מן הקיבוץ ביולי 1952. כנימוקים לסילוקו הועלתה האשמה, שאשרי שאף לארגן סניף של ה'חזית' בקיבוץ יראון וניהל תעמולה מק"יסטית המכוונת נגד התנועה הציונית וחותרת להוצאת חברים מן הקיבוץ העירה.⁶

חשיבותו של הוויכוח עם אשרי ודומיו הייתה בעיקר חינוכית והוא שימש הוכחה, כי הנהגת הקיבוץ המאוחד לא תסבול כל סטייה רעיונית. ברמת ההנהגה, הוויכוח הרעיוני התמקד בדיון עם לובה לויטה. לויטה (איש עין-חרוד) היה מיוצרי דרכו הרעיונית של הקיבוץ המאוחד. עד להתפטרותו ב-1949 כיהן כמזכיר המדיני של מפ"ם. למרות נאמנותו האישית לקיבוץ המאוחד עמדותיו ביחס לברית-המועצות היו קרובות לעמדות ה'חזית'. בעיני מזכירות הקיבוץ המאוחד, הליכוד הרעיוני היה בלתי-אפשרי ללא הסכמתו (או השתקתו) של לויטה. ביוני 1952 זומן לויטה לשתי ישיבות של המזכירות הרחבה של הקיבוץ המאוחד הכוללת את חברי המזכירות הנבחרים בתוספת כל הפעילים המרכזיים, שהפכו לבית-דין שדה. בישיבות המזכירות הואשם לויטה בשתי האשמות: חיפוי על עמדות סנה והשמאל במפ"ם, עידוד וכסות לתומכיהם בקיבוץ המאוחד. המאשימים טענו שלויטה מביא חורבן על הקיבוץ המאוחד.⁷ בראש מבקריו של לויטה התייצב ידידו האישי, יצחק בן-אהרון. הוא אף

4. שם, שם.

5. ד' אשרי באסיפה כללית ביראון (12.7.1952), אש"צ 7.95 ב2 (2).

6. הוועדה המרכזת, 21.7.1952, בן-אהרון, אש"צ 64.90 (2).

7. ביולטין מזכירות הקיבוץ המאוחד - ועדת ההסברה, אק"מ 15/לויטה/4/15.

הנהגת הקיבוץ מול השמאל ב'משבר סנה'

הוציא לאור את הדיונים בעריכה מגמתית, שהצדיקה את הצעדים שננקטו נגד לויטה. החוברת 'המשופצת' הופצה ברחבי התנועה. לויטה הגיב על הפרסום במכתב כואב, שהיה מעשהו הפוליטי האחרון:

בן אהרן ידידי ... איני בא אליך בטענה על כי הוספת דברים, שלא השמעתי אותם בישיבה. לא הסכנתי לכך ביחסים בקבוץ פנימה. אבל, מה שבא לי מידך הכאיב מאד. האומנם בגד בכך חושך הטוב? ... אינני יודע איך תעלה ארוכה למדווי מפ"ם והקבוץ גם יחד ... נוכח מציאות מדכאה זו, ודאי שאין ערך לכאב אישי ולפצעי ידיד.⁸

חיסול האופוזיציה בתוך הקיבוץ המאוחד השתלב בדרישה כלפי הנהגת הקיבוץ הארצי לנקוט מדיניות דומה כלפי השמאל בתוך המפלגה ומחוצה לה. ראשי הקיבוץ המאוחד לא נלאו מלנסות לשכנע את הנהגת הקיבוץ הארצי, כי הדרך היחידה להצלת המפלגה בכלל, והתנועות הקיבוציות בפרט, היא חיסול השמאל. המשכו של המצב הקיים פוגע בקיבוץ המאוחד, אך מחסל את הנהגת הקיבוץ הארצי:

ההנהגה המעשית בידי ריפתין-סנה. כי יערי נמצא בכניעה ... ההנהגה הופכת אבסולוטית מיום ליום ... התפשרויות עם קו סנה-ריפתין אינן לוקחות אותנו בחשבון. בכלל, בכל פגישה הכל מוכרע למפרע, הועדה המדינית פורקה.⁹

הנהגת הקיבוץ המאוחד ראתה בקיבוץ הארצי מנוף עיקרי במאבקה, ובהנהגתו - בעל-ברית עיקרי במאבק זה. אך ריבוי יעדיה - ליכוד פנימי בקיבוץ המאוחד וצורך למצוא שותפים פוליטיים בקיבוץ הארצי - היה בעוכרי יוזמי המאבק. למען ליכוד המחנה, הואשמו אנשי ה'חזית' והקיבוץ הארצי בסטייה מק"יסטית, בעוד שבחיפושיהם אחרי בעלי ברית ניסו מנהיגי הקיבוץ המאוחד לחדד את המחלוקות בתוך הקיבוץ הארצי. חוסר בהירות בהגדרת עמית ואויב גרם להכשלת מהלך זה.

הנהגת הקיבוץ המאוחד ראתה עקרונית שתי דרכים, שבהן ניתן להשפיע על ראשי ה'חזית' לשתף עמה פעולה: שכנוע שזהו האינטרס של ה'חזית', ואיום אולטימטיבי במקרה של סירוב. לכל דרך היו מצדדים בהנהגת הקיבוץ המאוחד. התומכים באולטימטום ראו בו מנוף לשינוי מצבה של חטיבת אחדות-העבודה, אך מעבר לזאת, הם ראו בו כלי לשינוי הנהגתה של המפלגה. האולטימטום נועד לאלץ את ההנהגה ההיסטורית של הקיבוץ הארצי לבחור בין גורם פנים-מפ"מי וקרוב לה לבין גורם זר, אנטי-ציוני - מק"י. לגישה האולטימטיבית לא היה סיכוי בשל חולשתו של הקיבוץ המאוחד שהביא את הנהגתו להציע למאיר יערי, איש מרחביה, ממייסדי הקיבוץ הארצי ומנהיגו ולחבריו בקיבוץ הארצי:

8. לויטה לבן-אהרון, 4.8.1952, אק"מ 15/לויטה/4.

9. כינוס חברי הקיבוץ המאוחד על המצב במפ"ם בקשר לשיתוף פעולה בין ה'חזית' למק"י, בן-אהרון, אק"מ 15/ב-א/1.

אנו מציעים להועיד פגישת חברים במאמץ משותף למצוא דרך להתגבר על המשבר ... אנו מוכנים להפגש בכל הרכב שיראה לאפשרי לעצמכם [כך במקור] - לחברי הקב"א עם חברים מהקב"מ ... כשליחי חטיבה עם שליחי חטיבה וגם - בלא כל הגדרה - כחברים עם חברים.¹⁰

מאבקו של הקיבוץ המאוחד התפרש ברחבי המפלגה כניסיון לפסילה של מרכיבי המפלגה האחרים. הוא תואר כמגמה לבטל את תוצאותיה של ועידת חיפה (ראה להלן), הן בתחום הארגוני והן בתחום הרעיוני-פוליטי, ולא כמאבק נגד סטיות בשולי המחנה. ההאשמות בחטאי השמאלנות שהאשימה אחדות-העבודה את כל ה'חזית' יצרו מצב פארדוקסלי. כלפי חוץ, במגע עם אחדות-העבודה, הגנה הנהגת הקיבוץ הארצי על ה'חזית' כולה, כולל קבוצת סנה. בתוך ה'חזית', ובייחוד בתוך הקיבוץ הארצי, ניהלה ההנהגה מאבק קשה וחסר פשרות נגד קבוצה זו. המאבק הפנימי נגד השמאל ב'חזית', שהתנהל עד אז בחשאיות, הפך לבסיס שיתוף הפעולה עם הקיבוץ המאוחד רק עם פרוץ משבר סנה.

ההנהגה והשמאל בקיבוץ הארצי

ועידת מפ"ם בחיפה הסתיימה בנצחון חטיבת חזית-הליכוד. חטיבה זו הייתה ברית בין היסודות הוותיקים של השומר-הצעיר לבין אגף של פועלי-ציון-שמאל בהנהגתו של יצחק יצחקי, ממנהיגיה הוותיקים של פועלי-ציון. מפלגת פועלי-ציון-שמאל, שהצטרפה למפ"ם במסגרת אחדות-העבודה, הייתה מפולגת בין קבוצת ארם, שדבקה בקיבוץ המאוחד לבין קבוצת יצחקי. לברית זו הצטרפו גם אישים כמו משה סנה ויצחק שדה. הניצחון היה פרי שיתוף הפעולה של הקיבוץ הארצי עם המגזר העירוני, ובמישור הרעיוני הוא התבסס על קו שמאלי ברור, שהלך והקצין ככל שהחריף המאבק עם חטיבת אחדות-העבודה. מאז סיום הוועידה ברור היה להנהגת הקיבוץ הארצי, שהיא נדחקת ממעמדה לנוכח שיתוף הפעולה בין העירוניים בהנהגת סנה ובין האגף השמאלי בקיבוץ הארצי בראשות יעקב (קובה) ריפתין. במרכז הברית ניצבו שליחי הקיבוץ הארצי לפעילות המפלגתית בעיר, שחיברו בין מגזריה. כוחו של האגף השמאלי בהנהלת ה'חזית' כפה על יערי ועל יעקב חזן, איש משמר-העמק, ממייסדי הקיבוץ הארצי ושותפו של יערי להנהגתו, עמדות שהם שללו לעתים. מצב זה דחף את הנהגת הקיבוץ הארצי למאבק על השליטה בביתה, דחף העולה במלוא חריפותו במכתבו של יערי מראשית 1952:

במשך התקופה האחרונה חלה מעין הפרדת פונקציות. התפקידים הפוליטיים במפלגה הועברו ל'חזית' ונשקפת סכנה שהקולקטיביות הרעיונית תתרוקן

10. בן-אהרון, גלילי, ברי-הודה, ר' כהן וציזלינג ליערי, 21.11.1952, אק"מ 15/ב-א/4.1. העתק נמצא גם בארכיון יערי, אש"צ 4.

הנהגת הקיבוץ מול השמאל ב'משבר סנה'

מתוכנה. הקבה"א עלול להקיץ ביום בהיר אחד ויחדל להרגיש את עצמו מבחינה רעיונית כאדון בביתו.¹¹

כדי למנוע סכנה זו בחרה ההנהגה בשתי דרכים, הרעיונית והארגונית, הקשורות זו בזו: התמקדות בקיבוץ הארצי, תוך הזנחת המגזר העירוני, והעברת סמכויות ההכרעה הפוליטית מהנהלת ה'חזית' למוסדות הקיבוץ הארצי. כיצד הגשימה ההנהגה יעדים אלה?

מנהיגי הקיבוץ הארצי בחרו כזירה למהפך רעיוני בכנס מועצת היובל של הקיבוץ הארצי שנערך בקיץ 1952 בנתניה. המועצה הציבה לפניו שני יעדים: פסיכולוגי ופוליטי. ראשית, היא נועדה להשיב לחברי הקיבוץ הארצי את בטחונם העצמי, שנפגע עקב השינויים שנתהוו כתוצאה מהקמת המדינה: מדינת ישראל נטלה על עצמה משימות בתחום ההתיישבות והקליטה שקודם לכן היה מקובל שהן נמצאות בשליטת גופים וולונטריים, ובראש ובראשונה, הקיבוץ. בתחום הפוליטי כוונה המועצה לבסס את שליטת מוסדות התנועה על שלוחתה הפוליטית, מפ"ם. הנוסחה שאמורה הייתה להשיג יעדים אלה הייתה הקיבוץ כאוואנגארד של מעמד הפועלים, אם כי הקיבוץ הוא כזה לא כשלעצמו, אלא בשילוב גורמים נוספים בתוך מפ"ם, הוא ראשון בין שווים.¹²

חזן העניק לקיבוץ תפקיד ייחודי דווקא בשל היותו חלק מהמפלגה: 'התנועה הקיבוצית במלוכד ממלאת תפקידים חלוציים שהופכים אותה לקאדרים ... מפלגה חיה רק על יסוד של שיויון זכויות וחובות, אולם על הקבוץ החובה לשאת בעול של קאדרים מפלגתיים'.¹³ חזן השתמש במונח מבית-מדרשו של לנין, שראה במהפכנים מקצועיים - 'הקאדרים' - מפעיליה ומגשימי מהותה של המפלגה. בצד המשמעות הפסיכולוגית של חיזוק ה־Esprit de corps הקיבוצי, להצהרת חזן הייתה גם מגמה פוליטית. אם הקיבוץ הוא בית היוצר של הקאדרים המפלגתיים, פעילי המפלגה חייבים לקבל את הוראותיו לא רק כשליחיו, אלא גם כחלקיו. מכך נובעת סמכות הנהגת הקיבוץ הארצי כלפי מנהיגי מפ"ם, חברי הקיבוץ הארצי.

השמאל, בראשותו של ריפתין סירב לקבל נוסחה זו. ריפתין הציג את פעילי מפ"ם לא כשליחי ההנהגה, אלא כשליחי כל חברי הקיבוץ הארצי. לכן, לדעתו, הם אוטונומיים כלפי הנהגת הקיבוץ הארצי ושווי ערך לה. חברי הקיבוץ הארצי, בתבונתם הקולקטיבית, תומכים בעמדות השמאל. לתמיכה זו, החזקה בייחוד בקיבוצים הצעירים, יש ביטויים ממשניים.¹⁴

11. יערי לשמיר, 4.2.1952, אש"צ 7.95 ב(1)4.

12. ש' רוזן, 'הקיבוץ הארצי בשעה זו', הדים, 1(1952).

13. י' חזן, 'על מעמדו של הקבוץ' (דברים במועצה ה-30), השבוע בקיבוץ הארצי, 22 (13.3.1952).

14. פרוטוקול מזכירות הקיבוץ הארצי, 5.6.1951, מ' יערי, אש"צ 4(1)5.5; ג' עמיר, 'עבודה תרבותית-פוליטית בקבוץ הצעיר', הדים, 3(42) (1952); הוויכוח על התחרות הסוציאליסטית בהשבוע בקיבוץ הארצי, 31(22.5.52), 33(5.6.52), 35(19.6.52); י' ריפתין, איגרת על הקבוץ, עמ' 11, אש"צ 1.2.95(4).

העברת המוקד הרעיוני ממוסדות המפלגה למוסדות הקיבוץ הארצי הייתה משמעותית להנהגתו רק אם עמדתו הייתה הופכת לקו רעיוני של כלל התנועה. המנגנון להגשמת יעד זה היה מעוגן בקולקטיביות הרעיונית. בראשיתו היה עקרון הקולקטיביות הרעיונית – מערכי היסוד של הקיבוץ הארצי – משטר בירורים פנימי שדרכו השיגה התנועה קונסנזוס פנימי. מאוחר יותר הייתה הקולקטיביות הרעיונית מכשיר בידי ההנהגה לגייס את כלל חברי הקיבוץ הארצי מאחורי עמדותיה. ללא השגת יעד זה, הנהגת הקיבוץ הארצי לא יכלה לשלוט. כשלושה שבועות לאחר כנס המועצה בנתניה – החלה סדרת בירורים במטרה ליצור קולקטיביות רעיונית במגמה הרצויה מבחינת הנהגת הקיבוץ הארצי. כבר בפתיחת הבירור טבע חזן שתי הגדרות מנוגדות: הקולקטיביות הרעיונית, ההכרחית לקיום הקיבוץ, ומולה הסיעתיות ההרסנית. מזכירות הקיבוץ הארצי לוחמת למען הקולקטיביות הרעיונית נגד קבוצת הפעילים, הקוראת לעצמה שמאל, שנושאת את דגל הסיעתיות. לנוכח סכנת הסיעתיות הציג חזן את הצעות המזכירות הקובעות שאם כי המפלגה אחראית לתחום הפוליטי, הקיבוץ הארצי קובע את יעדיה. כמו כן הוצע כי 'מזכירות הקב"א ... תהיה רשאית להחליט בשעת חירום וסכנת פגיעה מהותית במצע חיפה – על פניה לוועד הפועל ולמועצה לשם החלטה מחייבת' כלומר, על הענישה.

הופעת חזן העידה על מגמה של העברת קו רעיוני ופוליטי מוגדר באמצעים מנהליים. אף כי מבחינה רעיונית בסיס המוצא היה במצע חיפה, המזכירות שמרה על זכות הפרשנות המחייבת. זכות דומה ניתנה לה בהגדרת 'שעת חירום', המחייבת תגובה. בברור נתמכה המזכירות על ידי קבוצת קיבוצים ותיקים, ובראשם משמר-העמק.¹⁵

השמאל התגונן מול המתקפה בשתי דרכים. במישור הפוליטי הוא האשים את מזכירות הקיבוץ הארצי שזו, למען קשריה עם הקיבוץ המאוחד, בוגדת בבעלי-בריתה העירוניים ב'חזית'. ברמה הרעיונית העלו דובריו את הטענה, כי הגורם היחיד בקיבוץ הארצי המטפח סיעתיות הוא מזכירות הקיבוץ הארצי ותומכיה בקרב הקיבוצים הוותיקים. נגד הצעות המזכירות התייצבו כל פעילי הקיבוץ הארצי במוסדות המפלגה – שהיו בסיס השמאל בקיבוץ הארצי. לנוכח התנגדותם ומתוך רצון להימנע מסיבוך היחסים בקיבוץ הארצי בשעה זו, הוחלט למסור את ההכרעה על הצעדים הארגוניים לידי הוועד-הפועל (ולא לידי המזכירות, כפי שהציע חזן).¹⁶ בעוד הצעתו של חזן נועדה למסור את השליטה על מערכת הענישה בידי המנגנון הנאמן, ההצעה שהתקבלה הפכה את היחס אל השמאל לעניינו הציבורי של כל הקיבוץ הארצי. בדרך זו ניסה השמאל להבטיח מידה מסוימת של הגנה מפני המנגנון, הנמצא כולו בידי נאמני יערי-חזן.

שלב נוסף בהפיכת הקולקטיביות הרעיונית למכשיר פוליטי היה בהגדרה חדשה של מהותה. בניגוד להגדרה הישנה, הרואה בה תוצר של בירור פנימי, ולכן ביטוי

15. הוועד הפועל, מעברות, 28.3.1952, אליעזר הכהן, אש"צ 5.10.5 (15).

16. שם, י' ריפתין, פ' מרחב, א' כהן, ש' פלפן; הוועד הפועל, מרחביה, 24.3.1952, י' ריפתין, החלטות, אש"צ, שם.

לפשרה, זו החדשה יצרה ישות העומדת בפני עצמה, ללא קשר לעמדות ממשיות אחרות. היא הוצגה כהשתקפות מהות הקיבוץ בתחום הרעיון. חזן הפך את ההשקפות המקובלות על הנהגת הקיבוץ הארצי במהלך 1952 לדוגמה נצחית, ומי שחלק על דוגמה זו, אין מקומו בקיבוץ.

מאז מועצת נתניה ניסתה ההנהגה להחזיר לידיה שליטה על שליחיה במפלגה באמצעות מהפך רעיוני. כלי המהפך הזה היו נוסחת הקאדרים והגדרה מחודשת של הקולקטיביות הרעיונית. בדרכה, מצאה המזכירות את עצמה במלכוד. היא ניסתה לעשות זאת בלי לשנות את המסגרת החיצונית של מצע חיפה. שינוי מעין זה היה גורם למשבר חינוכי חמור, מאחר שבקרבת החברים מן השורה, בייחוד בקרב הצעירים, מצע חיפה נשאר מקובל וליכד את המחנה. כלפי חוץ, בנסותה לשמור על אחדות הקיבוץ הארצי וה'חזית', היא המשיכה את מאבקה במפ"ם נגד אחדות־העבודה כתמול שלשום. מזכירות הקיבוץ הארצי, בחוסר יכולתה לשנות גלויות את המגמות של חיפה, ראתה את עצמה במצור ופעלה בשיטות לא מקובלות שעמדו לרשותה (כלומר בצעדים אדמיניסטרטיביים). הדרך שבה בחרה מזכירות הקיבוץ הארצי להילחם מעוררת השגות רבות, הקשורות בשאלת יחסי חברות האימננטיים לחיי הקיבוץ ונהלים דמוקרטיים להתווייתם. במקביל היא טרחה לשנות בצעדים קטנים וזהירים את הכיוון האידיאולוגי של התנועה.

בעוד שההנהגה בנתה את התשתית הרעיונית ויצרה כלים למימושה בתוך הקיבוץ הארצי, היא נכשלה בניסיון לתת לצעדיה משמעות פוליטית בתוך ה'חזית' והמפלגה. רק שינוי יחסי הכוחות בתוך הנהלת החטיבה יכול היה להביא לשינוי המצופה. היא נכשלה בתחום הזה של פוליטיקה כוחנית, מאחר שכל צעד בתחום הזה היה מביא להתנגשות עם המגזר העירוני ומחדד את המחלוקות בתוך הקיבוץ הארצי. לכן כל עוד היא לא הייתה משוכנעת בהתייצבות החברים מן השורה בקיבוץ, היא לא הבטיחה מראש את תוצאות המאבק הפנימי; וכל עוד לא הניחה שיש עתה בידה להגשים את מטרותיה, היא נמנעה מפתיחת המערכת. הנסיבות השתנו בשלהי 1952. אך כאשר התכנסו מוסדות הקיבוץ הארצי בדצמבר 1952 לדון במשפטו של מרדכי אורן בפראג, הכלים להכרעה במאבק היו נכונים.

ההלם של פראג

מרדכי אורן, איש קיבוץ מזרע, שהיה ממנהיגי השמאל במפ"ם וקיבוץ הארצי, נעצר ב־24.12.1951 בפראג, בדרכו מברלין לאוסטריה, במסגרת מעצרים המוניים של הקבוצה שתכונה בהמשך קבוצת סלנסקי. עם מעצרו הטביע המשבר של המפלגות הקומוניסטיות במזרח אירופה, שנמשך מסוף שנות הארבעים, את חותמו המוחשי על מפ"ם.

בעקבות שחרור ארצות מזרח אירופה מעול הנאצים, הפקידה ברית־המועצות את מושכות השלטון בידי המפלגות הקומוניסטיות המקומיות. הצמרת בכל המפלגות הללו כללה שתי קבוצות של מנהיגים: פעילי המחתרת הקומוניסטית נגד הנאצים

ואישים ששהו במהלך המלחמה בברית-המועצות. השאלה המרכזית שעמדה לפני המפלגות האלה הייתה שאלת השיקום. בעוד שהנהגת ברית-המועצות טענה שהמטרה הראשונה היא שיקומה של ברית-המועצות ושיקום הארצות האחרות יבוא רק לאחר מכן, היו מנהיגים שדרשו שיקום מקביל. רוב האישים האלה באו מקרב הקבוצה ה'מקומית'. הוויכוח הגיע לשיאו בקיץ 1948, כאשר טיטו, מנהיג יוגוסלביה, הודיע על פירוק הברית עם ברית-המועצות. מרגע זה שליחי ברית-המועצות בכל ארצות מזרח אירופה פתחו במערכה, שמטרתה הייתה לאתר ולחסל אותם המנהיגים, העלולים בעתיד לנקוט צעדים נוסח טיטו. המערכה הקיפה את כל ארצות מזרח אירופה ופגעה בהנהגות של כולן. בין המנהיגים הקומוניסטים שנפגעו היו יהודים רבים, ונוח היה לשליחי סטלין לתאר את המערכה כמכוונת נגד האימפריאליזם המערבי ושליחיו מקרב הציונים. מעצרו של אורן היה הזדמנות ששמחו לנצלה. במשפט קבוצת סלנסקי, שהחל ב-20.11.1952, הואשמו חברי הקבוצה כ'בוגדים טרוצקיסטים, טיטואיסטים, ציונים...'. התביעה האשימה את התנועה הציונית כולה שהיא רשת ריגול בשירות האימפריאליזם המערבי.¹⁷

פרסום דברי התביעה נתן אות לפתיחת המשבר שפקד את מפ"ם. עד אז, בהתייחסותיה הפומביות, עברה המפלגה בשתיקה על פרשת המעצרים, למעט אזכורים בעיתון על המשמר בדבר מעצרו של אורן. בו בזמן שלחה מפ"ם תזכירים למפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית, ובהם טענה לחפותו של אורן ולזכותה של מפ"ם כמפלגת פועלים מהפכנית.¹⁸ במישור הרעיוני, מאז ראשית הוויכוח במזרח אירופה, התייצבה מפ"ם באופן עקרוני לצדה של ברית-המועצות.

גישה זו נבעה מראייה עצמית את מהות המפלגה. מאז שנות הארבעים הדגישו כל מרכיבי מפ"ם את הסימטריה בין בניית הסוציאליזם בארץ ובברית-המועצות וראו בעצמם בבואה לברית-המועצות. מאז הצהרת גרומיקו במאי 1947, ראה השמאל הציוני שותפות אינטרסים בין היישוב לבין ברית-המועצות. הוויכוח הרחוק במזרח אירופה הפך, באופן אוטומטי, למשבר פנימי במפ"ם. במרכזו עמד היחס בין הסולידריות הציונית לסולידריות הסוציאליסטית. לראשונה מאז הקמת מפ"ם עלתה במלוא חריפותה הדילמה, אם ההזדהות המלאה עם המפעל הציוני קודמת להזדהות המלאה עם העולם הסוציאליסטי, או להיפך. האנטגוניזם הזה עמד במרכז משפט פראג וחייב התייחסות אליו.

המשבר הפנימי במפ"ם התאפיין בחידוד העמדות המסורתיות ובהקצנתן, ועקב קצב האירועים החמיר המשבר וגבה מתיר גבוה מעבר לרצון מחולליו. הוויכוח התקיים מעל הבימות הציבוריות, בתוך המפלגה ובתוך התנועה הקיבוצית. ב-23.11.1952, שלושה ימים לאחר פתיחת המשפט, הופיע בעל המשמר דיווח נרחב ממנו. לצדו הופיע גם מאמר מערכת, פרי-עטו של יערי. הוא התייצב ללא כל סייג

17. מ' קוטיק, משפט פראג, תל-אביב 1985, עמ' 58, 47, 80-85.

18. הוועדה הפוליטית, 23.11.1952, מ' יערי, אש"צ 66.90 ב(8); תזכיר מפ"ם לממשלת צ'כוסלובקיה, אש"צ 37.90(6); עדות י' בן-אהרון למחבר, 19.3.1990.

לימינו של מרדכי אורן, ויצא להגנת התנועה הציונית מול מלעיזיה. קו ההגנה בלט במיוחד לאור ההימנעות מתשלום מס־שפתיים לצדק של המדינה הצ'כוסלובקית.¹⁹ ניסוח המאמר נקבע אחרי דיון ממושך בין ראשי התנועות הקיבוציות. מאמר זה פתח את הדיון בהנהגת המפלגה. בדיון נטלו חלק שלוש הקבוצות העיקריות במפ"ם: השמאל, הנהגת הקיבוץ הארצי והנהגת הקיבוץ המאוחד.

השמאל במפ"ם, העירוני והקיבוצי גם יחד, ביטל את הסתירה בין הסוציאליזם לבין הציונות. הוא טען כי הסוציאליזם הוא השקפת עולם מוגדרת, שנוסחה בשלמות על־ידי אנשי התיאוריה הקומוניסטים. לעומתו, הציונות, ככל תנועה לאומית, היא רבת־פנים, ואפשר להזדהות רק עם אגף אחד בה תוך מאבק עקבי נגד אגפים אחרים. ברמה הטאקטית, השמאל שאף לדחות כל ביטוי פומבי של מפ"ם עד שוך הדי המשפט, וכך למנוע את הזעזועים במפלגה.

יערי, שהתייצב נגד השמאל, ניסה לאחוז במקל בשני קצותיו. הוא יצא להגנת הציונות, תוך הבטחת אמונים לעולם הקומוניסטי. לדעתו, אי־אפשר לפצל את הרעיון הציוני, כדרך שהשמאל עשה זאת. לעומת זאת אפשר להישאר נאמן לעולם הקומוניסטי, בלי לקדש את השינויים הטאקטיים הנובעים מצרכיו הפנימיים. בניגוד לפיצול בשורות ה'חזית', נקטו דוברי הקיבוץ המאוחד קו אחיד. הזדהותם עם רעיון הקומוניזם סויגה מראש בגבול הפגיעה בציונות: 'עם כל דבקותנו במשטר הסוציאליסטי, אנו לא יכולים לשמש כתשמיש לצרכיו הוא'. בצד המשמעויות הרעיוניות של שינוי הקו שהוכתב, לדעתם על ידי השמאל, הם ששו לנצל את המשבר לטובת חטיבתם. המאבק בקבוצת סנה-ריפתין החליש את ה'חזית' שפוצלה, ועקב כך חיזק את אחדות־העבודה. משפט פראג העניק להנהגת הקיבוץ המאוחד ולאחדות־העבודה את הכלים, שחסרו להן בעת מאבקן נגד המק"יזם במפ"ם. לעומת כשלונה הקודם, משפט פראג אפשר לחטיבת אחדות־העבודה לחזור למרכז הזירה במפ"ם. לכן הקשיחו דובריה את עמדתם, בדורשם להמשיך בוויכוח עם השמאל תוך הסקת מסקנות ארגוניות.

להנהגת ה'חזית' וליערי בראשה, היו ברורות הסכנות הצפויות מהמשך הוויכוח. מגמתו של יערי, מלכתחילה, הייתה לקבל עמדה מוסכמת ולעצור את הוויכוח, לפני שתיהרס הברית בין העירוניים לקיבוץ הארצי. ייתכן שיערי (ובנקודה זו הייתה חפיפה בינו לבין השמאל) היה מצליח למתן את הוויכוח הפנימי, אך לפולמוס הצטרפו גם גורמים מן החוץ – הממשלה בראשות בן-גוריון ושר החוץ שרת ולצדה מפלגות אחרות. כאשר נפתח בכנסת הדיון על משפטי פראג, הוא הפך מיד להתקפה על דרכה האידיאולוגית של מפ"ם. הדיון בכנסת חשף את הפילוג הפנימי של מפ"ם ואת בידודה בציבור הרחב.²⁰

19. מאמר המערכת, על המשמר, 23.11.1952; הוועדה הפוליטית, 23.11.1952, מ' יערי, אש"צ 66.90 ב(8).

20. דבר, 26.11.1952, 30.11.1952; תיאור הוויכוח בסיעת מפ"ם בכנסת מופיע בשני נוסחים של פרוטוקול המזכירות המורחבת של הקיבוץ המאוחד המשלימים זה את זה, 'שיחה על משפט פראג והמצב במפ"ם', בן-אהרון, בריהודה, אק"מ 9/1/13; מזכירות ועדת חוץ, 28.11.1952 בן-אהרון II חו"ל, אק"מ, שם.

על רקע זה הציג יצחק בן-אהרון בשם חבריו את התביעה האולטימטיבית, לסילוק השמאל מהמפלגה, אך הטיל את המשימה על ה'חזית'. אם ה'חזית' תיכשל במילוי דרישות אחדות-העבודה, זו תסיק את מסקנותיה. עמדת אחדות-העבודה גרסה שהדיונים במפ"ם יתקיימו במסגרת החטיבות. מרגע זה הועברו הדיונים לתוך החטיבות ונשאו אופי פרגמטי, במטרה לקבוע את יחסי הכוחות בחטיבה ובמפ"ם כולה.

הקיבוץ המאוחד אל מול 'מצדיקי הדין'

משפטו של אורן היה בעיני הנהגת הקיבוץ המאוחד בו בזמן הוכחה לצדקת עמדותיה ומנוף לשינוי עמדות המפלגה. המשפט הביא אותה ליעדים, שאליהם חתרה לשווא מאז ועידת חיפה. בשל בהירות יעדיה ואחדותה הפנימית, מצבה היה פשוט יותר משל שותפיה האחרים במפ"ם. העברת הדיונים למסגרות חטיבתיות הייתה בעיניה לא רק הדרך לאלץ את ה'חזית' להילחם בשמאל, אלא גם אמצעי לליכוד חטיבתה, אחדות-העבודה, שהתפוררה במשך 1952. היא גיבשה את עמדותיה העקרוניות עוד לפני הגשת האולטימטום, ב-28.11.1952. הנוסחה המוסכמת פסלה את המשפט, כאקט הנוגד את הנורמות הסוציאליסטיות, בהיותו אנטישמי בעליל. בשל כך יש להתייבב נגדו ומול מצדיקיו, גם אם ביקורתם על מדיניות ממשלת בן-גוריון היא מוצדקת. עמדה עקרונית זו תורגמה למישור פוליטי פנים-מפלגתי. הקיבוץ הארצי נדרש לסלק מתפקידיהם את שליחיו, אם הם מקבלים את גירסת פראג. תביעה זו היתה לתנאי השותפות בין שתי התנועות: 'איננו יכולים להיות פונקציה לקצב של השוב"צ. גם לנו אינטרסים של קיום. ואז אני אומר: בחברות להעמיד את הקבה"א בפני ברירה מחודדת ...'.²¹ רק ל' לויטה חלק על מהלך הדיון ומסקנותיו. החלטות הדיון היוו בסיס למועצת הקיבוץ המאוחד שהתכנסה בשפיים ב-5.7.1952.

המועצה בשפיים קבעה את יעדיה מרגע פתיחתה: להיות מנוף לשינוי פני המפלגה וחבר פעיליה באמצעות ההצהרה. אופי זה נקבע על ידי יצחק טבנקין: 'אנחנו, חברי הקבוץ המאוחד ... כולנו עומדים למשפט. אנחנו הנאשמים והננו גם העדים ... אנחנו הקטגורים ואנחנו, המאשימים'. הגדרת משפט פראג במושג טעון מן ההיסטוריה היהודית - 'עלילה' - הציגה את 'מצדיקי הדין' כמתנכלים לעמם. טבנקין יצר בדבריו סימטריה רעיונית ונפשית בין מתבולל חסר מולדת, כמו סלנסקי, לבין הנהגת מפא"י. זו האחרונה מתרפסת בפני המערב, בעודה רומסת את התנועה הקיבוצית. בכל דבריו שמר טבנקין על האיזון כלפי שתי התנועות - הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי.²² טבנקין וחבריו קשרו בין התנגדותם לתוכני המשפט לבין חרדתם מניצול המשפט בידי מפא"י נגד התנועות הקיבוציות המוגדרות למפ"ם.

21. 'שיחה על משפט פראג' [ללא תאריך], גלילי, אק"מ 13/י/19.

22. אל מול הדין, דיוני מועצת הקיבוץ המאוחד בעקבות משפט פראג, שפיים, 5-7.12.1952, טבנקין, הוצאת בקבוץ (שבועון הקיבוץ המאוחד), עמ' 3-8.

נאומו חיזק את גאוות חברי תנועתו, שעתה הוכחה לדעתם צדקת עמדתם במפלגה. מועצת שפיים התמקדה במשמעויות ארגוניות של העמדת הרעיוניות. שידוריה לקיבוץ הארצי היו ברורים: ה'חזית' והקיבוץ הארצי, אם הם מעוניינים בהמשך השותפות, חייבים להיפטר, ומיד, מקבוצת סנה. הקיבוץ המאוחד במועצתו הצהיר, כי לא יאפשר כל טיוח וכל פשרה בתוך ה'חזית'. הוא העביר את הכדור למגרשו של הקיבוץ הארצי. הגשמת הדרישה של הקיבוץ המאוחד התאפשרה במידה רבה בשל צעדי השמאל בעת הדיונים ב'חזית' ובקיבוץ הארצי. טעויותיו של השמאל הקיצוני שחררו את הנהגת הקיבוץ הארצי מן המלכודת שהיא הכניסה את עצמה לתוכה ואפשרו את מפלתו.

הקרב ב'חזית'

מצבם של ה'חזית' ושל הקיבוץ הארצי היה מורכב מזה של הקיבוץ המאוחד משום שמוסדות ה'חזית' הפכו לשדה קרב על הגדרת מהות המשפט. לכל משתתפי המאבק היה ברור, שקביעת הקו הרעיוני תקבע את הנהגת החטיבה ואת גורל מפ"ם, בשל עמדתו הנחרצת של הקיבוץ המאוחד. מחיר המאבק היה הפיכת ויכוח רעיוני לקרב מרנטול רסן.

קבוצת יערי, שכללה את ההנהגה הוותיקה של הקיבוץ הארצי, הובסה בדיון ראשוני בהנהלת ה'חזית', שסירבה למתוח ביקורת על התביעה בפראג. למרות שחלק על עמדות ההנהלה, חיבר יערי את הצעת ההחלטה של המפלגה, שהגיש בשמה למוסדות מפ"ם. מעשהו של יערי ביטא את המלכוד, שבו מצאו את עצמם הוא וחבריו. עמדתם כמנהיגים תלויה הייתה, לדעתם, בשמירת אחדות החטיבה, ובהצגתה כלפי חוץ כמחנה מלוכד. לכן למרות המחלוקות, הוצגה הצעתו של יערי כביטוי נאמן לעקרונותיה. בישיבת הוועד הפועל בעין-החורש, שהתקיימה בדצמבר 1952, טען חזן, שההצעה ביטאה '100% נאמנות לעולם הסוציאליזם, לציונות, על כך שאורן חף מפשע'. במלכודה שאפה הנהגת הקיבוץ הארצי לשתק את ההנהלה ה'חזית', עד שישונה הרכבה, ובינתיים להעביר את הוויכוח למוסדות הקיבוץ הארצי, שבהם היא שלטה. היא העריכה כי ה'חזית' ברובה המכריע, תתייצב בסופו של דבר מאחורי הקו שיתקבל בקיבוץ הארצי. בהופעתו בוועד הפועל נימק חזן טאקטיקה זו: 'יש חלוקי דעות רציניים ... והדבר הביא לידי כך שלא קיימת כיום הנהלת ה"חזית" ... בעין המפרץ הגעתי למסקנה שהכל שיך לקבה"א ולמועצותיו'.

כניעתו הזמנית של יערי הבטיחה שביתת נשק בחטיבה, אך חידדה את היחסים עם הקיבוץ המאוחד. בניגוד לעמדת יערי-חזן, שדרשו להגיע להצעה מוסכמת עם אחדות העבודה, עמד השמאל על דעתו, שעדיפה מפ"ם ללא הקיבוץ המאוחד מאשר 'חזית' מפולגת. מאחר שהוחלט לזמן את מועצת ה'חזית' ערב כינוס מועצת המפלגה, ניסתה הנהגת הקיבוץ הארצי להבטיח עד אז את שליטתה בתנועה, וכך לכבוש מחדש את ה'חזית'. הזירה שבה בחרה ההנהגה להשגת יעד זה הייתה הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי. הראשונה בישיבותיו הרצופות והמרתוניות התקיימה

החורש עוד ביום כינוסה של הנהלת ה'חזית'. הישיבה הסתיימה בהכרעה ברורה, שהנהגת הקיבוץ הארצי לא תסבול את עמדות השמאל; אך ההחלטה הייתה עקרונית, ללא תרגום אופרטיבי.²³ משמעות ההחלטה הייתה תמיכת הקיבוץ הארצי בצעדי הנהגתו, בלי לקבוע הטלת סנקציות על המתנגדים לצעדים אלה. רוח הדברים הייתה ברורה: אף כי ראשי השמאל נשארו בתפקידיהם, הם נמצאים שם בתנאי של 'התנהגות טובה'.

מועצת ה'חזית' התכנסה ב־6.12.1952-5 בגבעת־חביבה, במקביל למועצת הקיבוץ המאוחד. חשיבותה נעוצה בעובדה, שקבוצת יערי שאיבדה את השליטה בהנהלה, השיבה לעצמה את השליטה ב'חזית'. במועצה בלטו שלוש קבוצות: השמאל, ה'מפשרים' וקבוצת יערי-חזון. השמאל דרש אולטימטיבית הזדהות עם המשפט, ופסל כל התערבות של אחדות־העבודה בענייני ה'חזית'. ה'מפשרים', בהנהגת ברזילי, אף כי קיבלו את עמדת יערי, התנגדו לכל סילוק מן התפקידים המפלגתיים בשל עמדות נושאיהם. הצעת יערי-חזון-יצחקי הייתה קרובה לעמדות הקיבוץ המאוחד, והצהירה על השאיפה להמשיך במשא ומתן עם אחדות־העבודה.²⁴ למרות שניצחונה של קבוצת יערי היה דחוק, דרש יערי שינויים בהרכב הנהלת ה'חזית'. המיעוט (56 איש) מתוך 265 סירב להשתתף בדיון ונמנע מהצבעה.²⁵ בכל הצבעות מועצת ה'חזית', מול גוש ההנהגה, המורכב ברובו מנציגי הקיבוץ הארצי, התייצבו קבוצות מפוצלות של תומכי השמאל ונמחצו. למחרת מועצת ה'חזית' צורפו להנהלת חזית־הליכוד שלושה חברי הקיבוץ הארצי ושני עירוניים, כולם נאמני יערי, ויצרו בכך רוב אוטומטי לצעדיה של ההנהגה.

המועצה השמינית של מפ"ם

נצחון קבוצת יערי היה תנאי הכרחי, אך לא מספיק, לשינוי פני המפלגה. ההכרעה בתחום מוסדות המפלגה יכלה ליפול רק במועצתה. מועצת הקיבוץ המאוחד בשפיים ומועצת ה'חזית' בגבעת־חביבה, שנערכו במקביל, נועדו לגבש הצעות חטיבתיות למועצת המפלגה. עוד טרם כינוסה ניסו יערי וחזון לגבש חזית משותפת עם ראשי הקיבוץ המאוחד, אך נכשלו.²⁶ מועצת מפ"ם התכנסה ב־8.12.1952 בתל־אביב בדלתיים סגורות. מן הרגע הראשון ברור היה שראשי הקבוצות גיבשו אסטרטגיה שנועדה לשרת לא את מפ"ם, אלא את קבוצותיהן. הן השמאל והן הנהגת הקיבוץ המאוחד – כל אחד מסיבותיו – לא היו מעוניינים בפשרה ורצו להפוך את המועצה לזירת מאבק. הקיבוץ המאוחד ראה בכך הזדמנות לפלג את ה'חזית', ובדרך

23. הוועד הפועל, 2.12.1952, עין־החורש, אש"צ 5.10.5 (15).

24. 'טובין למשלחת פריס, 9.12.1952, אש"צ, הלשכה באירופה, פריס 1952-1953.

25. הצעות בכינוס ה'חזית' בגבעת־חביבה, 6.12.1952, ארכיון העבודה [אה"ע] IV/104, אידלברג (56).

26. 'חשבון נפש של חברי אה"ע במפ"ם', 16.12.1952, מ' יערי, אק"מ 13/יא/2.

זו להפוך את חטיבתו לגורם דומיננטי במפ"ם. השמאל רצה לאלץ את כל מרכיבי ה'חזית' להתייצב מאחוריו. הנהגת ה'חזית', שנשלטה על ידי נאמני יערי-חזון, חששה שהמשך דיוני המועצה אכן יביא להגשמת יעדי הקיבוץ המאוחד והשמאל גם יחד: ה'חזית' תתפצל ותישאר בשליטת השמאל. לכן היא לחצה להפסיק את הישיבה, עד אשר ועדה מתמדת, שנבחרה על ידיה, תגבש את החלטות המועצה. רק אז יכונס המושב השני של המועצה. נציג השמאל, אלעזר פרי (איש מרחביה, עורך על המשמר), שהתנגד למהלך, סירב להשתתף בוועדה. אפשר שהייתה זו הראשונה בשגיאות הטאקטיות של השמאל.²⁷

דיוני החטיבות, שנועדו לגבש את הצעות הוועדה, רק הקצינו את העמדות והגבירו את הפחדים. כל גורם חשש שהוא עלול לשלם את מחיר הפשרה. השמאל, שידע שיהיה קורבנו של כל הסדר, ניסה למנוע את סילוקו על ידי כך שהכריז על הסתלקות חבריו מפעילות במפלגה.²⁸ חלקו של השמאל היה ניכר במנגנון המפלגה, וראשי השמאל הניחו שאיום של שיתוק המפלגה יביא לנסיגת מתנגדיו.²⁹ בהתחדש המועצה ב-24.12.1952 הציג יערי את נוסח גילוי-הדעת, ששילב את עמדות ההנהגות של שתי התנועות הקיבוציות.³⁰ בשאלת עתידו של סנה נמשכו חילוקי הדעות. עמדת אחדות-העבודה באה לביטוי בהודעתו של אהרון ציזלינג (איש עין-חרוד, ממנהיגי הקיבוץ המאוחד):

אין מ' סנה יכול לשמש נציג של מפ"ם ואין אנו מכירים בו עוד כנציג מפלגתנו. כל עוד יקוימו ע"י ה'חזית' ... סמכותם של מצדיקי דין פראג ... לא נראה עצמנו חייבים במרותו של הרוב הכולל בתוכו.³¹

אך בהצבעתה העדיפה אחדות-העבודה לא לממש את איומיה לדחות את ההצעה, ורק השמאל הצביע נגד גלוי הדעת. חבורת פעילי ה'חזית', בהנהגת אברמק ליפסקר (איש בית-אלפא, מזכיר סניף תל-אביב) ושמחה פלפן (איש גן-שמואל, המזכיר הארגוני של מפ"ם) שחלקו על נוסח גילוי-הדעת, אך לא רצו להפר את אחדות ה'חזית', נמנעו. בהצבעה על החלטת המועצה תמכו 232 צירים מקרב נאמני הנהגת ה'חזית' ואנשי אחדות-העבודה, 49 התנגדו ו-7 נמנעו. הן המתנגדים והן הנמנעים באו מקרב השמאל של ה'חזית'.³²

הנהגת הקיבוץ הארצי ניצחה לכאורה את האופוזיציה הפנימית ב'חזית', אך לנצחון

27. פרי, ריפתין ואחרים ליערי, תל-אביב, 29.12.1952, אש"צ, הלשכה באירופה, פריס 1952-1953.

28. פרי, ריפתין ואחרים ליערי, תל-אביב, 15.12.1952, אש"צ 7.95 א(2)4; ליפסקר ופלפן למ' יערי, שם, אש"צ 7.95 ב(2)4.

29. מזכירות סניף לוד ליערי, 15.12.1952, אש"צ 7.95 א(2)4.

30. המועצה השמינית של מפ"ם, תל-אביב, 24.12.1952, יערי, אש"צ 169.90(1).

31. 'החלטות מפ"ם במועצה ...', הודעת ציזלינג, על המשמר, 26.12.1952.

32. המועצה השמינית של מפ"ם, 24-25.12.1952, שמחה פלפן (יו"ר הישיבה), אש"צ 169.90(1).

זה היה טעם מר. בעיני החברים מן השורה הייתה זו כניעה לאחדות־העבודה, תוך הפקרת חלק מן החטיבה. השמאל הצליח לשתק את המפלגה, והמשך המצב סיכן את קיומה. לכן הייתה הנהגת הקיבוץ הארצי חייבת לתרגם את נצחונה הפורמאלי למצב בר־קיימא, בטרם תהיה לשמאל שהות להתאושש. משימה זו העסיקה אותה במשך החודש שלאחר המועצה השמינית. השמאל ב'חזית' מצא את עצמו במלכוד ללא מוצא. כניעתו לתכתיבי הרוב ב'חזית' הותירה אותו במפ"ם, אך הוא נשאר תלוי בחסדי הנהגת הקיבוץ הארצי. החרם שהטיל על הפעילות, שנועד להוכיח את חיוניותו למפלגה, גרר את סילוקו מבסיסי כוחו. לכוד בין שתי האופציות, הלך השמאל מטעות לטעות, כשכל אחת מהן מנוצלת על ידי הנהגת הקיבוץ הארצי. גם נסיון הפריצה מהמלכוד הוביל, כמו בטרגדיה יוונית, לסופו כגוף מאורגן.

הטיהורים בקיבוץ הארצי

החלטת מועצת מפ"ם שפסלה כל הסתייגות מהציונות, יצרה מסגרת רעיונית מחייבת ובכך העניקה הן גושפנקה לפעילות הקיבוץ הארצי והן הגדרת יעדים לפעילות זו. ההנהגה ראתה את עצמה זכאית לפעול נגד אלה שהתנגדו להחלטות המועצה. גישה זו מעוררת שאלות בתחום הדמוקרטיה המפלגתית במפלגה שקיבלה עליה מראש רבגוניות רעיונית, בשל קיום החטיבות. הנהגת הקיבוץ הארצי הייתה חייבת לבנות מבנה רעיוני המצדיק את הפעילות נגד השמאל, בלי לפגוע בחטיבות הקיימות. הנמקת הפעילות הייתה סכנה לקיום מפ"ם בכלל והקיבוץ הארצי בפרט. בעוד שלדעת חזן ויערי, הוכח בעבר כי אחדות־העבודה לא סיכנה את הקיבוץ הארצי, הרי השמאל היווה סכנה לקיומו. חזן ביסס את הקו על האנלוגיה למדינות מזרח אירופה:

בשבילי השוה"צ זוהי דמוקרטיה עממית בדרך. לדמוקרטיה עממית זו יש זכות לקיום ... דרושה החלטיות – החלטה נחרצת להגן על השוה"צ ... אפשר להתרגל לכל רעל טיפין, אבל מוכרחים לגמור את זה בבת אחת ומיד ... התנועה צריכה להיות דיין.

מאחר שהשמאל מגן על צ'כוסלובקיה, ומצדיק את צעדיה, אין הוא יכול להתנגד לצעדי הרוב, הרוצה להגן על הקיבוץ הארצי. יערי העדיף לבנות את הנחותיו על המסורת של אחדות המחשבה, שבהעדרה תיהרס התנועה: 'את הבית שלנו לא ניתן להבעיר ... היו נאמנים לעצמכם, חברים, והיו חזקים. כל יד שתורם נגדנו – תקוצץ'.³³

חזן ויערי ניצבו בפני הדילמה הנצחית של הנהגת הקיבוץ הארצי. כל עוד רובו של הקיבוץ הארצי לא התייצב מאחורי ההנהגה, ההנהגה הייתה מנועה מצעדים מעשיים.

33. הוועד הפועל, שריד, 31.12.1952, י' חזן, אש"צ 5.10.5 (15).

לכן הביצוע ומועדו היו תלויים בקצב השכנוע של החברים בקיבוצים. רק לאחר תהליך ממושך זה יכלה ההנהגה לבצע צעדים מעשיים נגד השמאל. קו זה של הקיבוץ הארצי, מורשת היותו גוף המורכב מבוגרי תנועת הנוער, הכתיב את קצב הפעילות של ההנהגה ואת אופיה של פעילות זו. הוא היה שונה לחלוטין מאופיו של הקיבוץ המאוחד והבדלי אופי אלה מסבירים את קצב שינוי העמדות בשתי התנועות הקיבוציות.

לצד הפסיכולוגיה התנועתית פעל אצל ההנהגה גם שיקול טאקטי. ההנהגה האמינה, שבסופו של דבר האופוזיציה השמאלית תתפורר; ומאחר שהזמן פועל לטובת ההנהגה, רצוי לדחות את ההכרעה. דוברי השמאל ניסו להתגונן בטענה, כי האנלוגיה של חזן היא שקרית, וכי ההנהגה בצעדיה הורסת את הרעות השומרית ועמה את הקיבוץ.³⁴ אך הקריאה הייתה לשווא. ההנהגה גמרה אומר לחסל את המיעוט השמאלי, כדי להשתחרר מחיבוקו של השמאל:

כאשר יהודי זה [סנה] פרנס כך את העולם היהודי והביא את השוה"צ ואת מפ"ם לידי דיסקרדיטיזציה שלמה, עד כדי כך שמגרשים אותנו מכל מקום – וקובה [ריפתין] קבל זה בתענוג רב ולא התקומם נגד זה. פתאום שמעו את מפ"ם: אני מאיר – מפ"ם, אני השוה"צ, ואני מבטא את דרכה ההסטורית של השוה"צ, הזכרתי שלמען ציון לא נחשה ונלך בצעדים מאוששים לעולם הקומוניסטי עד שנראה אור גדול.

מעבר לפתוס הייתה בדברי יערי חזרה להגדרה ישנה של עקרונות שלמענם ובשםם הוחלט לחסל את השמאל. רובו של הוועד הפועל התייצב לצד ההנהגה. רק קבוצה קטנה, בראשותו של ישראל ברזילי, ניסתה למנוע את הקרע.³⁵ עד לראשית 1953 סולקו ראשי השמאל מתפקידיהם. אם נמשך הוויכוח הרעיוני בצמרת הקיבוץ הארצי, מטרתו האמיתית הייתה להכריח את הנהגת השמאל להודות בטעותה. מגמה זו באה לביטוי בפתק מחזן לריפתין:

... קובה – ... אך עוד יותר אני מצטער על כך, שאין לך אומץ להודות בכך שטעית והטעית בפזרן אשליות שוא לגבי הסיכויים לשינוי עמדותינו ע"י עולם המהפכה לגבי הציונות ... אתה מתרעם עלי מדי פעם בפעם שאני אינני מודה בטעויות ותובע זאת ממך ... אין זה יותר חטא מצידך, שבמשך דרכי הארוכה בתנועה היו לי פחות טעויות מאשר לך, חזן.³⁶

בניית התשתית הרעיונית וחיסול הנהגת המיעוט השמאלי אפשרו את העברת המאבק לתוך הקיבוצים ואת חיסולו המלא של השמאל בקיבוץ הארצי. כבר בראשית

34. הוועד הפועל, מעברות, 4.1.1953, א' כהן, אש"צ 5.10.5(15).

35. הוועד הפועל, גבעת-חביבה, 16.1.1953, מ' יערי, ש' אשל, אש"צ 5.10.5(15).

36. חזן לריפתין (אין תאריך), אש"צ 1.2.95(24).

הוויכוח החליט הוועד הפועל, כי מי שאינו מקבל את חפוטו של אורן, מוכרז כסוכן מק"י (וסביר שהיה איש מק"י מוסווה) ויורחק מקיבוצו.³⁷ לפי החלטה זו, שלושה חברים סולקו מקיבוציהם. לפעילות מעין זו התלוותה מערכה תעמולתית מבית-מדרשו של סטלין. כמותו האמינה הנהגת הקיבוץ הארצי, כי האופוזיציה אינה נעלמת, אלא יורדת למחתרת. העדרה אינו מעיד על חיסולה, אלא על כשרון חבריה להסתתר. אנשי השמאל בקיבוץ הארצי יודרכו על ידי שליחי מק"י, למודי נסיון העבר. כדי להתמודד עם אנשי המיעוט הגלויים והנסתרים, דרשו עתה ראשי הקיבוץ הארצי שכל חברי הקיבוצים יתייצבו מאחורי שלושה סעיפים:

א. הקבוץ מתייצב מאחורי החלטות מועצת החזית והמפלגה בקשר למשפט פראג.

ב. הקבוץ קובע שחובת ההתייצבות מאחורי החלטות החזית והמפלגה היא חובתם המוחלטת של כל חברי הקבה"א. הקבוץ עומד על בסיס קיום הקולקטיביות הרעיונית של הקבוץ הארצי וקבלת מרות התנועה, החזית והמפלגה.

ג. הקבוץ שולל כל פעולה סיעתית בקבוץ, בקבה"א ובחזית.³⁸

המיעוט, שנכון היה לקבל את הדרישה למרות התנועה, ניסה להניא את הוועד הפועל ממגמת הטיהורים. אך מאמציו היו לשווא.³⁹

שני גורמים הופקדו על ביצוע משאל העם ברחבי הקיבוץ הארצי: ברמה התנועתית, חברי המזכירות חויבו להשתתף בדיוני הסיכום בקיבוצים.⁴⁰ ברמת הקיבוץ הבודד האחריות לביצוע הוטלה על מזכירי הקיבוצים, אשר לצורך זה הוכרו כ'מייצגים של קבוציהם בועד הפועל ושל הקבה"א בקבוציהם'.⁴¹ מינוי המזכירים מעיד על החשש ממתנגדים נעלמים בתוך הקיבוצים. נוסף לכך, הייתה זו דרך לקשור את הנהגות הקיבוצים לקו הרעיוני, הפוליטי והארגוני שנקטה המזכירות.

במשך כחודשיים התנהלו בקיבוצים דיונים, שסופם ההצבעה על שלושת הסעיפים. מזכירות הקיבוץ הארצי, מתוך הכרת המצב בקיבוצים ומתוך אופי הסעיפים, ייחסה משקל שונה להתנגדות לסעיפים השונים. המתנגדים והנמנעים בסעיף 1 הוכרו כמבטאים דעה לגיטימית, אם כי לא רצויה. המתנגדים הן בסעיף 2 והן בסעיף 3 נחשבו לעוזבי מפ"ם והקיבוץ הארצי. אלה שהתנגדו בסעיף 2, אך נמנעו בסעיף 3, נחשבו כמעוררים מבחינה פוליטית ורעיונית ונדרשו לעבור משאל שני, אישי.

37. מזכירות הוועד הפועל, חוזר מס' 86, מרחביה, 7.12.1952, אש"צ, הלשכה באירופה, פריס 1952-1953 ומזכירות הוועד הפועל, מכתב חוזר מס' 92, מרחביה, 21.12.1952, אש"צ 13.10.95(3).

38. השבוע בקיבוץ הארצי, 8.1.1953, עמ' 2.

39. הוועד הפועל, מעברות, 4.1.1953, הצעות פרי לסיכום הבירור, אש"צ 6.10.5(1).

40. כינוס מזכירי הקיבוצים, השבוע בקיבוץ הארצי, 15 (15.1.1953), עמ' 1.

41. הוועד הפועל למ' יערי, 7.1.1953, אש"צ 7.95 ב(1).

הקבוצה האחרונה נפסלה לכהן כמזכירי קיבוצים וכמחנכים. אף כי כמעט כל חברי הקיבוץ הארצי קיבלו את קו הנהגת התנועה, בארבעה קיבוצים היה רוב לנמנעים בסעיף האחרון.⁴² בשני קיבוצים – כרמיה והראל – היה רוב ברור ובולט למתנגדי הקו של הנהגת הקיבוץ הארצי.⁴³ בכל קיבוץ התקיימה מערכת התקשרויות מסועפת, הנשענת על קבוצות חברתיות מוגדרות ובעלת מנהיגות מוכרת. גם השמאל נבנה באופן דומה. נוסף לגרעינו הקשה הוא כלל אוהדים רבים שהזדהו עמו רעיונית, אך ללא מחויבות ארגונית. סביר שפריפריה זו נרתעה נוכח הלחץ שהופעל עליה. מתוך כך אפשר להניח, שמתנגדי הסעיפים במשאל העם שנערך בקיבוץ הארצי היו בעיקר הגרעין, שנהנה מתמיכה רחבה יותר, שלא באה לביטוי בהצבעות.

לגרעין הקשה הזה הוצגה ברירה חד-משמעית: להפסיק את ההתנגדות או לעזוב את הקיבוץ. גם לאחר קבלת הדין אנשי השמאל נשארו חשודים בעיני הממסד. מי שלא הזדהה לחלוטין עם הקו של הקיבוץ הארצי אך נשאר בקיבוצו, נגזרו עליו שתיקה וניתוק מפעילות. עוצמת התגובה נבעה מאובדן יכולת הפרדה בין התארגנות חברתית מקומית לבין התארגנות פוליטית. חוסר הבחנה זה נבע מהיות התארגנות פוליטית בקיבוץ ביטוי לקשרים חברתיים, ובשל תרגום מתחים חברתיים מקומיים לעמדות רעיוניות.

המקרה של קיבוץ כרמיה היווה המחשה לחיבור בין התארגנות חברתית מקומית לבין ההתארגנות של תומכי סנה. כרמיה נוסד עם צירוף גרעין תוניסאי לגרעין צרפתי ותיק יותר. הצרפתים, שהתנגדו לאיחוד המוצע, דרשו כתנאי קבלה שהות של שישה חודשים בהכשרה, בידועם שאין כמעט יוצא תוניס העונה לתנאי זה. בצר להם פנו התוניסאים באמצעותו של י' לוזון מדן, מדריכם, למוסדות הקיבוץ הארצי. התנועה התייצבה לימין התוניסאים וכפתה איחוד על הצרפתים. בקיבוץ, לאחר עלייתו על הקרקע ב-1950, שרר מתח בין הצרפתים השמאלנים, בעלי היכולת האינטלקטואלית, לבין התוניסאים המושפלים. הצרפתים ביטאו את ערנותם הפוליטית במסגרת פעילות פוליטית באשקלון ובתמיכתם בשמאל של ה'חזית'. בפרוץ משבר פראג, הם התבטאו במכתב חריף ליערי, ש'לא היתה ולא תהיה אנטישמיות בארצות הסוציאליזם'. התוניסאים, הנתמכים ביחסים פנים-קיבוציים על ידי מזכירות הקיבוץ הארצי התייצבו לימינה במאבקה נגד סנה, והפכו בכך את הוויכוח החברתי הישן בכרמיה לפולמוס פוליטי. בשיחת-הקיבוץ המכרעת, הופיע י' חזן לצד התוניסאים, בהעניקו לסכסוך המקומי משמעות כלל-תנועתית. במשאל התייצבו הצרפתים ברובם נגד עמדות הקיבוץ הארצי בצעד שגרם למזכירות הקיבוץ הארצי להפעיל לחץ כבד על 'סוטי' כרמיה. לקיבוץ נשלחה פלוגת עזרה ממשמר-העמק, ובעזרתה הורחקו ה'סוטים' ממקומות עבודה. במקביל נסגרו בפניהם דלתות שיחת-הקיבוץ. בשיחת-הקיבוץ בהשתתפות חזן, שדנה בגורלם, ללא נוכחותם, הוחלט על הרחקתם מכרמיה. 22 מגורשי כרמיה פתחו בשביתת-רעב, בדרישה להחזירם

42. הוועד הפועל, משמר-העמק, 15.2.1953, החלטות, י' חזן, אש"צ 6.10.5(2).

43. רפרנדום של קיבוצי הקיבוץ הארצי, אש"צ 6.5(4).

לקיבוץ. בתום הפרשה סיכמו אותה כך בוועדת-החברה של הקיבוץ הארצי: 'אנשים שתמכו בנו במערכה אינם מבוססים מבחינה אידיאולוגית - עשו זאת בחוש או מתוך ניגוד חברתי לסנה'יסטים'. מחיר גירוש הצרפתים מכרמיה התברר במשך שנת 1953: הקיבוץ הידלדל אינטלקטואלית ונותר ללא כוחות המסוגלים לקחת חלק בהנהגתו ובניהולו.⁴⁴

הקמת חטיבת-השמאל

החלטות המועצה השמינית של מפ"ם והמאבק בתומכיו שכנעו את סנה כי ימיו ב'חזית' ספורים. עוד טרם נעילת המועצה ננעלו בפניו דפי על המשמר. הסתלקותו של י' ריפתין מתפקיד המזכיר המדיני של מפ"ם החמירה אף יותר את מצבו. כאקט של התרסה וכצעד שנועד לקבץ את כל תומכיו במפ"ם פרסם סנה בהדור (בטאון מפא"י) ובקול העם (בטאון מק"י) את המאמר שהחרים על המשמר.⁴⁵ בהעדר כל אפשרות אחרת ניסו סנה וחבריו להיאבק בתוך ה'חזית', בהניחם, שהשתיכותם אליה היא החסימה היחידה לדרישת אחדות-העבודה לסילוקם. נסיונה של קבוצת סנה להיאבק בתוך ה'חזית', תוך בדיקת גבולות התמרון, הגיע לסיומו ב-13.1.1953. ביום זה פורסמה ברחבי העולם הידיעה ממוסקווה בדבר מעצרה של קבוצת רופאים, כמעט כולם יהודים, בעוון רציחת מנהיגים סובייטים. להאשמת 'הרוצחים בחלוק לבן' התלוו נימות אנטישמיות בולטות יותר מאלה שבמשפט פראג. פרסום הידיעה העמיד באור חדש את כל טיעוני קבוצת סנה נגד האשמתו של הקומוניזם בנטיות אנטישמיות. סנה הגיע למסקנה, כי אינו יכול להישאר במעמדו הקודם והחליט לתקוף. הוא החליט לצאת למאבק. ב-13.1.1953, הוא ושני חבריו, אדולף (אברהם) ברמן ופ' טובין, הודיעו לוועדה המרכזת של מפ"ם על הקמת חטיבה חדשה במפלגה, שנקראה בשם חטיבת-השמאל.⁴⁶

משה סנה הגיע ארצה דרך וילנה בתחילת מלחמת העולם השנייה. הוא עזב את

44. פרשת כרמיה מבוססת על התעודות הבאות:

1. י' לוזון למחלקת החברה, 21.10.1948, דן, אש"צ ה.4.20.3. מחלקת החברה, התכתבות 1941-1952.
2. י' גוגנהיים (בשם מזכירות כרמיה) ליערי, 14.12.1952, אש"צ 7.95 ב(2).
3. מחלקת החברה, מחברת י' בן-חורין, אש"צ, ה.5.20.3.
4. שם, מחברת ישיבות המחלקה של פרידה כ"ץ, 10.11.1953.
5. הודעת ועדה יוזמת נגד נישול עובדים מעל אדמתם בגלל דעות פוליטיות, אש"צ ה.75.3(3).
6. שם, הודעת מזכירות הקיבוץ הארצי ומזכירות קיבוץ כרמיה בעניין שביתת-רעב של עוזבי כרמיה, 22.4.1953 [צ"ל 22.3.1953].
7. פרוטוקול שיחות קיבוץ, ארכיון כרמיה.
45. הדור, 8.12.1952.
46. סנה, ברמן ופ' טובין לוועדה המרכזת, תל-אביב, 13.1.1953, אש"צ 32.90 ב(5).

וילנה תוך כדי הכרזה, כי יהדות פולין הגיעה לקצה ויש להתחיל מחדש.⁴⁷ עמדה זו אפיינה אותו במשך כל חייו הפוליטיים – מעברים חדים, תוך ניתוק מקשרי העבר. למפ"ם הגיע סנה כאוהד של אחדות-העבודה. יחסו לברית-המועצות נבע, באופן יוצא דופן, מדאגתו לעתיד האומה. סנה, מאז תנועת המרי העברי, ראה באנגליה ובארצות-הברית את יורשי גרמניה הנאצית. כפי שברית-המועצות הצילה את העם היהודי מציפורני הנאציזם, כך היא תציל אותו היום מציפורני יורשיו. סנה הציג עמדה עקרונית זו כבר בוועידת היסוד של מפ"ם בינואר 1948, וחזר עליה לעתים קרובות במפגשים פנימיים בתוך המפלגה. ההזדמנות האחרונה שניתנה לו בתוך מפ"ם להציג את גישתו הייתה הופעתו במושב הפתיחה של המועצה השמינית, כאשר הציג סנה לא רק את השקפתו, אלא אף את מעמדו האישי באותו הקשר. סנה ראה את עצמו כחוזר, במציאות של מלחמת העולם השלישית, על דרכו של וייצמן במלחמת העולם הראשונה: יוצר החיבור בין המעצמה המנצחת לבין הציונות. כל צעדיו נועדו לשרת יעד זה ונראו דרך הפריזמה של תפקידו בהיסטוריה.⁴⁸

במציאות של שיתוק מנגנון המפלגה והעברת רוב סמכויותיו לחטיבות, הייתה הוועדה המרכזת של מפ"ם הגוף המינהלי היחיד במפ"ם. היא הייתה מורכבת מראשי החטיבות, ונטלה על עצמה סמכויות ביצועיות ותחקיקתיות גם יחד. הוועדה לקחה בידיה את תפקיד המאבק בסנה ובחטיבתו. בישיבתה ב-13.1.1953 הוחלט בצעד יוצא דופן, לפרסם ברבים את החלטותיה, שבמרכזן הדרישה לכבד את מרות המפלגה.⁴⁹ בעוד שההחלטה דוחה את דרישת אחדות-העבודה היא מאיימת על סנה וחבריו בסנקציות אם לא יסוגו מדרישתם להקים את חטיבת-השמאל.

לנוכח כפילות זו, החליט סנה להגיב ולפעול ראשון. ב-17.1.1953, ערב הכינוס שזומן ל-18.1.1953, פרסמה חטיבת-השמאל את גילויי-הדעת מטעמה. בפרסומה היא הציגה את עצמה כיורשת ה'חזית', שהגיעה למבוי סתום בגלל בגידת מנהיגיה. חטיבת-השמאל הציגה את עצמה לא רק כאלטרנטיבה לחזית-הליכוד, אלא כאלטרנטיבה למפ"ם כולה.⁵⁰

הופעת החטיבה כגורם עצמאי ונפרד מן ה'חזית' הקלה את מלאכתם של מנהיגי הקיבוץ הארצי. גילויי-הדעת של סנה גרם לשינוי הטאקטיקה של הנהגת ה'חזית'. במקום המאבק הפנימי, המחייב את חסימת התערבותה של אחדות-העבודה בענייני ה'חזית', עתה היה אפשר ורצוי לשתף פעולה נגד סנה. אחדות-העבודה, שנבנתה לכאורה מחולשתה של ה'חזית', חששה כי השארותו של סנה במפ"ם עלולה להיות

47. ההנהגה הראשית לוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, וילנה 9.11.1939, אש"צ 28.3(2).

48. לגבי עמדותיו של סנה בסוגיות אלה ראה: ועידת האיחוד, הוצאת מפ"ם, תל-אביב 1948, עמ' 43; מ' יערי לצבי לוריא, 6.7.1950, אש"צ 7.95(1); המועצה השמינית של מפ"ם, 24.12.1952, סנה, אש"צ 69.90(1); י' טובין למשלחת באירופה, 29.12.1952, אש"צ, ההנהגה העולמית, לשכת פריס, 1952-1953.

49. 'החלטות הוועדה המרכזת של מפ"ם בעניין מרות ומשמעת', על המשמר, 14.1.1953.

50. חטיבת השמאל במפ"ם, גילויי-דעת, 17.1.1953, אש"צ 32.90(5).

בעוכריה. שתי ההנהגות ראו כאינטרס חיוני שלהן את חיסול חטיבת-השמאל. מגמה זו בוטאה בהחלטת הוועדה המרכזת מ-19.1.1953, המכריזה כי

אין לסיעת מ' סנה, הקוראת לעצמה 'חטיבת השמאל' זכות קיום בקרב מפ"ם לא מבחינה רעיונית ולא מבחינה ארגונית - והיא חייבת להתפרק מייד. החברים שהתארגנו בקבוצה זאת נבחרו למוסדות המפלגה ולתפקידי יצוג ע"י המפלגה, חדלים לייצג את שולחיהם מבחינה רעיונית ומבחינה ארגונית גם יחד.⁵¹

למרות לשונה התקיפה הוועדה המרכזת נרתעה בהחלטותיה מן הצעד הסופי - הוצאתם של סנה וחבריו משורות המפלגה. רצונה היה לדחוק את סנה לפרוש ממפ"ם בשל חוסר יכולתו להישאר בה. כל צעדי הוועדה הובילו עתה ליצירת מצב בלתי-אפשרי מבחינתו של סנה. כאשר נפתחה המועצה התשיעית של מפ"ם ב-28.1.1953, מול הברית של הרוב ב'חזית' ובאחדות-העבודה ניצבו רק שרידי השמאל, שידעו כי חריגתם מן הקו המוגדר ברורות תביא לסילוקם מן המפלגה. בהרכב זה של המועצה הדרך הייתה פנויה להצבעה על קבלת ההחלטות הבאות:

- א. המועצה [בהחלטותיה] אישרה את החלטת הוועדה המרכזת מ-26.1.1953 להוציא משורות המפלגה את סנה וחבריו.
- ב. המועצה החליטה לסלק משורותיה של מפ"ם כל המזדהה או שיזדהה בעתיד עם חטיבת-השמאל.

בהחלטה זו תמכו 228 חברים, התנגדו 22 ונמנעו 9.⁵² כעבור ימים מספר הודיעה הוועדה המרכזת על הוצאתם ממפ"ם של 19 מתוך 22 המתנגדים להחלטות המועצה שלא חזרו בהם.⁵³ הודעתה זו של הוועדה המרכזת הייתה הפרסום הפומבי האחרון של מפ"ם בנושא תומכי סנה מעל דפי העיתונות. מעתה ואילך תתייחס מפ"ם לחטיבת-השמאל כאל גורם זר ועוין. יחס זה לחטיבת-השמאל נתן משמעות חדשה לתוצאות הרפרנדום בקיבוץ הארצי. אם עד עתה סולקו רק הנאשמים באהדה למק"י, עתה ניתן היה לסלק את כל אנשי השמאל, בגלל הזדהותם עם סנה. המאבק נגדם התנהל הן במישור האדמיניסטרטיבי והן במישור הרעיוני. בגלל הקרבה הרעיונית בין הרוב למיעוט בקיבוץ הארצי, הצריך המאבק הרעיוני טיפול ממושך, ואכן התהליך (שראשיתו במארכס 1952) נמשך עד לראשית 1954.

51. 'סיעת סנה חייבת להתפרק ולהחזיר את המנדטים', החלטת הוועדה המרכזת של מפ"ם מ-19.1.1953, על המשמר, 20.1.1953.

52. 'מועצת מפ"ם אישרה את הוצאת סנה ...', על המשמר, 29.1.1953.

53. 'הוועדה המרכזת של מפ"ם החליטה על הוצאת מ' סנה, א' ברמן ופ' טובין מהמפלגה', על המשמר, 27.1.1953.

חיסול השמאל בקיבוץ הארצי

הקמת חטיבת-השמאל הייתה אות לקרב מכריע נגד השמאל בקיבוץ הארצי. המאבק הזה נערך בשתי רמות: בתוך הקיבוצים הבודדים ונגד חברי הנהגת הקיבוץ המזוהים עם השמאל. בקיבוץ, כאמור בקיבוץ הבודד, התארגנות פוליטית קיבלה בסיס חברתי והתארגנות חברתית קיבלה בסיס פוליטי. חיבור זה עורר את חששם של מנהיגי הקיבוץ הארצי וגרם לראיית כל התארגנות של השמאל בקיבוצים כ'מחתרת'. הקמת חטיבת-השמאל עוררה חשש, לא בלתי-מבוסס, שהחטיבה תנקוט טאקטיקה מסורתית במפלגות קומוניסטיות, של הקמת תאים מחתרתיים בתוך מפ"ם ובתוך קיבוצי הקיבוץ הארצי. לחשש זה הייתה דינמיקה משלו: הקושי למצוא את ה'מחתרת', היה הוכחה לא להיעלמותה, אלא לכושר ההסוואה שלה, וממנו התחייבה הגברת המאמץ לגילויה.⁵⁴ באופן פרדוקסלי מלחמתו של הרוב בקיבוץ הארצי קיבלה גיבוי דווקא מחטיבת השמאל. החטיבה, בשאיפתה להתבסס כמפלגה, הייתה מעוניינת להצביע על גודל התמיכה בה, גודל שניתן לבדיקה. מספר ידוע של תומכים היה נחוץ לסנה ולחבריו במאבקו במפ"ם, כדי לשמור על המנדט שלו, ובמגעיו עם מק"י. מתוך מגמה זו, בדף מיוחד שהכינה חטיבת-השמאל לקיבוצים, נאמר ברורות:

לשמאל יאמר: הזדהות עם חטיבת השמאל לא עולה בקנה אחד עם גמגום ותוכניות נפל של מחתרות; שתיקה - פירושה כניעה, גמגום - מחליש את המאבק ומפקיר חברים לדעה. חתימה מאונס מובילה לפרישה מהמערכה וגלישה ימינה. ברור שאין ביכולתך להצטרף אירגונית לחטיבת השמאל, אך מחובתך להביע את השקפתך בגלוי ולמחות על הוצאת חטיבת השמאל מן המפלגה.⁵⁵

נחישות דעתה של הנהגת הקיבוץ הארצי, מדיניותו של סנה בקיבוצים ועצם אופי החיים בקיבוץ - אופי המונע קיומו של מחתרות לטווח ארוך - גרמו לכך שנסיונות, אם היו כאלה, להקים מחתרות סנה'איסטיות בקיבוץ הארצי נעלמו בתוך זמן קצר. שנה וחצי לאחר פרוץ המשבר, בפסח 1954, יכלה ההנהגה להצביע על ארגון מחתרתי יחיד של תומכי סנה בקיבוץ הארצי - ארגונו של דב מרון, איש שובל. הדו"ח על הנעשה בשובל, מינואר 1953, תיאר התארגנות רעיונית, אך סתר את הטיעון על קיומה של מחתרת.⁵⁶ בעייתיות של הגדרת מחתרת וכשלון איתורה הביאו את ההנהגה להסתפק בציון השלבים שעלולים להוביל למחתרת:

גם לסיעות יש כמה שלבים. האם אסור לחברים להפגש ולשוחח? ... יש סיעה רוחנית ויש סיעה מאורגנת. יש אנשים המיעצים איך להצביע ... והשלב

54. י' יערי לבונים שמיר, 19.4.1953, אש"צ 7.95 ב2(2).

55. 'לשמאל בקבוץ', דף לאינפורמציה, הוצאת חטיבת-השמאל (אין תאריך), אש"צ 37.90(5).

56. הוועד הפועל, משמר-העמק, 30.1.1953, ח' שור, אש"צ 5.10.5(16).

השלישי אלה הם האנשים המנצלים את חומת הבטון של פרי ואת הערפל של קובה והם מסתתרים שם ופוגעים בתנועה ...⁵⁷

ראיית כל גילוי אופוזיציוני כפתח לשלב מסוכן יותר גרמה לתגובות חריפות מעבר לכל פרופורציה. מספר חברי הקיבוץ הארצי שעזבו בשל עמדתם הפוליטית (חלקם עזבו ודאי מסיבות אישיות, אך תירצו זאת בסיבות אידיאולוגיות) היה בין 160 ל-220.⁵⁸

הוויכוח בשנים 1953-1954 התנהל בשתי רמות. מחד גיסא הופעלו אמצעים אדמיניסטרטיביים נגד החברים מן השורה, ומאידך גיסא, התנהל במקביל ויכוח אידיאולוגי נגד מנהיגי המיעוט. במסגרת מאבק בראשי השמאל נקטה הנהגת הקיבוץ הארצי צעד לא שגרתי. הבמה הרעיונית המרכזית של הקיבוץ הארצי, הדים, נסגרה מסתיו 1952 עד לסתיו 1954, כדי למנוע את פרסומי אנשי המיעוט, שהציפו במאמריהם את המערכת.⁵⁹ בעל המשמר פורסמו מאמריהם אחרי צנזורה ובליוי מאמרי תגובה. דרישה זו נבעה מחשש, שהשמאל בקיבוץ הארצי טרם נכנע והוא מחכה להזדמנות לחדש את מאבקיו על דרכו הפוליטית בקיבוץ הארצי ובמפ"ם. ההתמקדות בנושאים אלה נבעה מן ההנחה, שקל יותר לחדש מאבק פוליטי מתוך העיסוק באידיאולוגיה מאשר בכל תחום אחר.

למשבר שפקד את הקיבוץ הארצי בשנים 1953-1954 היו אפיונים אידיאולוגיים מובהקים, שזורים במאבקים כוחניים-פרסונליים. ההנהגה ראתה את מאבקה כקרב על דרכו הרעיונית של הקיבוץ הארצי. בגוף כקיבוץ הארצי, תוכן אידיאולוגי היה בעל משמעות קיומית, בשל הקולקטיביות הרעיונית. בתקופת המשבר היו יערי וחזן תחת סיוט של הישנות תופעות כמו פירוק גדוד-העבודה בשנות העשרים והקיבוצים בנס-ציונה ובנימינה בהם הייתה סטיה קומוניסטית ולבסוף התפוררו, בראשית העלייה החמישית. במאבק אידיאולוגי זה היה שזור גם מאבק כוחני, מאבק שהיה בו, אליבא דהנהגת הקיבוץ הארצי, ערעור על ההנהגה הקיימת מצד ראשי המיעוט. ריפתין הואשם שניסה ליצור מערך חדש שהוא יהיה אחד ממרכיביו במקום ההנהגה הקיימת: 'אתם רציתם לעשות מאיתנו סיעה. במשך שנתיים טענתם, קובה, שלכם רוב - ברגע אחרון ... ביקשנו מנדט מן התנועה'.⁶⁰ אך גם מאבק זה הוצג על ידי ההנהגה כמאבק רעיוני. יערי וחזן ראו בעצמם ביטוי לקו רעיוני מסוים, הקרוי בפיהם 'הסינתזה הגואלת', הקו שיסולף עם סילוקם.

ההנהגה הצרה את צעדיהם של ראשי המיעוט גם במישורים קונקרטיים. אם כי ריפתין נשאר חבר כנסת, הנהגת הקיבוץ הארצי דרשה ממנו שלא לקיים מגעים עם

57. הוועידה השמינית של הקיבוץ הארצי, גבעת-חביבה, 2-5.4.1954, "חזן, אש"צ 7.20.5(א2).

58. חזן, יערי, פרי, אש"צ 7.20.5(א2).

59. חזן לריפתין, 16.4.1953, אש"צ 1.2.95(4).

60. הוועד הפועל, משמר-העמק, 15.2.1953, מ' יערי, אש"צ, 10.5 6(2).

הנציגים הדיפלומטיים של הגוש הקומוניסטי,⁶¹ וכללית, להוריד את הפרופיל הציבורי שלו.

הקרב האחרון נגד ראשי השמאל וקבוצת המנגנון המפלגתי הקשורה אליהם נדחה עד לאחר סיום 'פרשת המחתרת' ברחבי הקיבוץ הארצי. הקרב, אף שנשא אופי רעיוני מובהק, תורגם בו במקום למונחים אדמיניסטרטיביים. זירת הקרב שנבחרה על ידי ההנהגה הייתה הוועידה השמינית של הקיבוץ הארצי בראשית 1954. בעת ההיא כבר היו ברורים הגורמים הרעיוניים לכשלון השמאל. השמאל נכשל בשל תחזית לא נכונה בשלושה תחומים: ההנחה המשותפת לכל מרכיבי מפ"ם הייתה, כי מאז הצהרת גרומיקו ב-1947 קיים תהליך התקרבות רציף ובלתי-נמנע בין מדינת ישראל לבין ברית-המועצות. השוני בין השמאל לבין מרכיביה האחרים של המפלגה היה נעוץ באמונתו, כי התהליך הזה הוא בלתי-הפיך, וכי סימנים המעידים על מגמה אחרת, כמו הצהרות אנטישמיות, הם פרי חולשת מפרשיהם. ההנחה השנייה קבעה, כי הגל המהפכני בעולם יימשך, ואף יגיע לגבולות ישראל, בעוד שהוא שכך בסביבות 1950. גם בהערכת העמדות הפוליטיות של חברי הקיבוץ טעה השמאל. ההנחה שחברי הקיבוץ הארצי ככלל, תומכים בעמדות שמאליות מובהקות לא עמדה במבחן המציאות. המכתבים מן הקיבוצים לוועדת המינויים של הוועידה השמינית של הקיבוץ הארצי מוכיחים, שרוב הקיבוצים (בייחוד הקיבוצים הוותיקים), נקטו עמדות ימניות יותר אף מאלה של הנהגת הקיבוץ הארצי.

הוועידה השמינית נועדה להיות הן בימת בית-דין אידיאולוגי, שבו נפסלו עמדות השמאל ככפירה, והן כזירה שבה ייענשו ראשיו. הנהגת הקיבוץ הארצי שאפה לצמצם עד למינימום את מעמדם של ראשי השמאל, אך לא לסלקם כליל מן החיים הפוליטיים. יערי, שהוביל קו זה, רצה להפוך את ראשי השמאל לערבים אישית לכך שכל אנשי השמאל יקבלו את משמעת ההנהגה. עמדתו של יערי הייתה מבחן למנהיגותו, כאשר צירי הוועידה, בייחוד אנשי השורה השנייה בקיבוץ הארצי ובמפ"ם, דרשו להסיק את מלוא חומר הדין. בלטה בנוקשותה הופעתו הנמלצת של אבא קובנר, שהגדיר את עצמו כ'שייך למשפחת הרובספיירים'.⁶² הוועידה הסתיימה בנצחון הקו של יערי: מנהיגי השמאל הושארו בקיבוץ הארצי, אם כי פיותיהם נסתמו. צעדו של יערי היה דומה למעשים של הנהגת הקיבוץ המאוחד ב-1952 ביחס ללויטה. בפרשת סנה צעדי הקיבוץ המאוחד ברחבי התנועה היו אחרים.

חיסול השמאל בקיבוצי הקיבוץ המאוחד

הקיבוץ המאוחד ניהל מאבק, רעיוני וארגוני, נגד הקו של סנה עוד בימי ועידת חיפה, זמן רב לפני משבר פראג. לכן המאבק שניהלה מזכירות הקיבוץ המאוחד נגד

61. יערי לריפתין, 19.1.1954, אש"צ 2.2.95(14).

62. הוועידה השמינית של הקיבוץ הארצי, גבעת-חביבה, 2-5.4.1953, מ' זילברטל, י' הרץ, א' קובנר, אש"צ 7.20.5(2א).

תומכי חטיבת-השמאל היה אך ורק מאבק אדמיניסטרטיבי וכוחני, ללא היבטים אידיאולוגיים. המזכירות ניסחה את יחסה לתומכי סנה בקיבוצי הקיבוץ המאוחד באופן חד-משמעי:

חברים המשתייכים לארגונים פוליטיים-מפלגתיים הנוגדים את יסודות הציונות הסוציאליסטית של הקבוץ, והמצדיקים את דין פראג על הציונות ומדינת ישראל – אינם יכולים להיות חברים בקבוץ המאוחד.⁶³

מאז מאי 1951 היה הקיבוץ המאוחד נתון בתהליך ממושך ומכאיב של הפילוג. תהליך הפילוג, הטראומה הכרוכה בו ושימוש תדיר באמצעים אדמיניסטרטיביים ופיסיים (בהקשר זה, בעיקר מצד אנשי מפא"י), יצרו תרבות פוליטית מסוימת בשורות הקיבוץ המאוחד, תרבות של שימוש בכוח פיסי לפתרון סכסוכים חברתיים ופוליטיים.

תרבות זו אף שימשה רקע לטיפול בתומכי חטיבת-השמאל בקיבוצי הקיבוץ המאוחד. בשלושה קיבוצים היה ריכוז ניכר של חברים כאלה: יראון יד-חנה וכיסופים. בקיבוצים אחרים (למשל במשאבי-שדה) סולקו תומכיו של סנה לפי החלטת אסיפת הקיבוץ. בקיבוץ כיסופים, שבו התייצבה קבוצת עולים חדשים לצדה של חטיבת-השמאל, הפרשה הסתיימה עם גירושם מן הקיבוץ.⁶⁴ בקיבוץ יראון התרכזה קבוצה של חברים, שלמרות השתייכותם לקיבוץ המאוחד תמכו ברעיונות ה'חזית'. גם לאחר גירוש מנהיג הקבוצה מהקיבוץ המשיכה הקבוצה להתקיים, ובעת משפט פראג היא ערערה על החלטות מועצת שפיים. בשלב מאוחר יותר התייצבה הקבוצה מיראון לצד חטיבת-השמאל. בהתאם להחלטת מזכירות הקיבוץ המאוחד, גורשה קבוצה זו מיראון. על-מנת לזרז את העזיבה, נקט הרוב ביראון אמצעים ברוטאליים, כולל חטיפת איש המיעוט. אחרי שביתת-רעב בת יומיים עברו 28 חברים ליד-חנה, שבה היה רוב לאנשי סנה.

המאבק על יד-חנה הפך למאבק המרכזי בין הנהגת הקיבוץ המאוחד לבין חטיבת-השמאל. לאנשי סנה היה רוב ברור ביד-חנה, רוב שגדל עם הצטרפות מגורשי יראון לקיבוץ. נוסף לכך, אם להאמין להאשמות מזכירות הקיבוץ המאוחד, הצטרפה ליד-חנה גם קבוצת חברים, אנשי ה'חטיבה', מתל-אביב. בסך הכל הצטרפו לקיבוץ 47 חברים המזוהים עם חטיבת-השמאל. ההצטרפות הגבירה את היתרון המספרי של אנשי סנה ושמה לאל את תקוות הקיבוץ המאוחד לחזור ולשלוט בקיבוץ. בהוראת מזכירות הקיבוץ המאוחד, בחר המיעוט במזכירות קיבוץ משלו וזימן לעזרתו את הקיבוץ המאוחד. כמצופה, נענה הקיבוץ המאוחד לפנייה ושלת לעזרת המיעוט פלוגה מקובצת, שכללה מספר חברים של מזכירות הקיבוץ המאוחד. בואה של הפלוגה המקובצת ליד-חנה גרם למהלומות בחדר האוכל של הקיבוץ, ולאחר תגרה קשה שבה

63. בקבוץ, 144 (28.1.1953), מהחלטות המזכירות המזכירות המורחבת, 21-22.1.1953.

64. בקבוץ, 161 (3.6.1953); 'לחברים בכסופים', בקבוץ, 163 (17.6.1953); גבעוני, 'ארצה עלינו – שטות עשינו', שמאל, 28.5.1953, 26.6.1953; דבר, 31.5.1953.

נפצעו 12 איש השתלטו אנשי הפלוגה המקובצת על בית בקצה הקיבוץ, שאליו הגיעו במשך היום תגבורות נוספות של אנשי הקיבוץ המאוחד. בערב פרצה תיגרה נוספת כשאנשי הפלוגה ניסו להשתלט שנית על חדר-האוכל. נסיון ההשתלטות על הקיבוץ נכשל, אך על הקיבוץ הושם הסגר ב'מבצע צבאי'. כספי הקיבוץ הוקפאו ומצרכים הנחוצים לקיום הקיבוץ ולניהולו התקין לא הגיעו אליו. כאשר פנו חברי יד-חנה לקיבוצי הסביבה לאפשר להם לעבוד תמורת שכר, סגרו קיבוצים אלה את שעריהם לפי הוראת מזכירות הקיבוץ הארצי.

המרכז החקלאי, שהתייצב מאחורי הקיבוץ המאוחד, היה מוכן להסיר את ההסגר בתנאי שתוקם בקיבוץ מזכירות פריטטית ויסולקו אנשי יראון, שהואשמו בגרימת המתח בין שני חלקי הקיבוץ. בתגובה, פתחו אנשי יד-חנה בשביתת-רעב ליד משרדי המרכז החקלאי בתל-אביב. לצד הרוב בקבוצה התייצבה גם אמה של חנה סנש, שאת שמה נושא הקיבוץ. לאחר מערכה ממושכת נטשו אנשי הקיבוץ המאוחד את הקיבוץ, והקימו בסמוך לו קיבוץ חדש, הנושא את השם יד-חנה-סנש. ראשי הקיבוץ המאוחד הסבירו את כשלונם ביד-חנה בסירובם של המוסדות ההתיישבותיים להתייצב לצד הקיבוץ המאוחד, כפי שהתייצבו לצד קיבוצי מפא"י בעת הפילוג. עמדת הציבור הרחב, שבאה לביטוי ביחסו של המרכז החקלאי נבעה, כנראה, מדימוי הקיבוץ המאוחד.⁶⁵

בעיני גורמי חוץ נתפס הקיבוץ המאוחד כסמן ימני ברצף פוליטי ורעיוני שכלל גם את מק"י. למרות מאבקה של מפ"ם באנטי-ציונים, סבל הקיבוץ המאוחד מדה-לגיטימציה במחנה הציוני, מכשול שנפתר רק עם עזיבתו את מפ"ם. לא במקרה פרשת עין-חרוד נפתרה אך ורק אחרי פילוגה של מפ"ם. לקח זה של היותו בודד במאבקו, על מה שנראה בעיני מזכירות הקיבוץ המאוחד כמאבק על נפשו של הקיבוץ המאוחד ועל מהותו, היה לאחד מאבני היסוד במדיניותו בעתיד.

לסיכום הפרשה

בשתי התנועות הקיבוציות, המאבק בשמאל התנהל נגד שלוש צורות שהוא הופיע בהן: כעמדה רעיונית לא ממוסדת, כאגף שמאלי (ולגיטימי) של ה'חזית', וכהתארגנות במסגרת חטיבה-השמאל. מבחינת חוקי מפ"ם, רק המאבק השלישי היה ברי-הצדקה. למרות זאת ההנהגה ניהלה מאבק נגד כל צורה של שמאליות, בלי להבדיל בממדי הסכנה לקיום הקיבוץ. אופן ניהול המאבק בכל אחת מן התנועות הקיבוציות נגזר ממצבה הפנימי ומהתרבות הפוליטית המקובלת בה. בקיבוץ המאוחד

65. קול העם, 25.2.1953; 'חבר' למזכירות הקיבוץ הארצי, 18.3.1953, אש"צ 75(3); עתון השמאל, 30.3.1953; 'קריאת האם של חנה סנש', בקבוץ, 144 (3.2.1953); 'שכרה של נאמנות', ראה גם: בקבוץ, 147 (18.2.1953), 150 (11.3.1953), 166 (8.7.1953), 194 (3.2.1954) ועל המשמר, 4.3.1953, 12.3.1953; ניב השמאל, 12.3.1953, ניב השמאל, 19.3.1953; עתון השמאל, 30.3.1953; שמאל, 9.4.1953.

התמקדה התמיכה בסנה במספר מועט של קיבוצים צעירים. מזכירות הקיבוץ המאוחד שברה את התמיכה בסנה בדרך מהירה וקשוחה, בשיטת 'חדר הניתוחים': בידודם וסילוקם של הסנה'איסטים מן הקיבוץ. במקום שבו השיטה לא הצליחה - ביד-חנה - היא הידרדרה לסכסוך מקומי אלים.

אופיו של המאבק בקיבוץ הארצי נבע מהמסורת הקונסנטואלית של הקולקטיביות הרעיונית ומהרכב השמאל בו, שכלל הן אחדים מראשי הקיבוץ הארצי והן רבים בתוך הקיבוצים. לכן המאבק היה ממושך ומחירו גבוה. מאות מחברי הקיבוץ הארצי עזבו את קיבוציהם (אם כי קשה לבדוק אם אך ורק בשל סיבות אידיאולוגיות או מסיבות אישיות במעטה רעיוני). לא כל הקיבוצים נפגעו באותה מידה. מספר קיבוצים הגיעו לסף התפוררות (כרמיה, זיקים) ואחד פורק למעשה (הראל). במספר קיבוצים נעלמו שכבות שלמות. אך מבחינת הקיבוץ הארצי כגוף, הפגיעה התמורה ביותר הייתה לאו דווקא בתחום עזיבת חברים את קיבוציהם.

כתוצאה ממשבר סנה, הדור השני של ההנהגה בפוטנציה (בעיקר אנשי העלייה החמישית), קבוצה שיכלה בשל כישוריה להמשיך בהנהגתו של הקיבוץ הארצי, נדחף אל שולי הפעילות. הידחקותם של חברי הקבוצה מן העשייה פגעה בכל תחומי הפעילות של הקיבוץ הארצי. בייחוד נפגעה משלחת הקיבוץ הארצי למפלגה, ולא במקרה; משלחת זו כללה, את רוב ראשי השמאל: המזכיר המדיני של מפ"ם, יעקב ריפתי; המזכיר הארגוני, שמחה פלפן; רכז מחלקת הארגון, יהודה כספי; רכז מחלקת ההסברה, פייבל גבוה; עורך על המשמר, אלעזר פרי; מזכיר סניף תל-אביב, אברמק ליפסקר; ח"כ פייגה אילנית ואחרים. סילוקם מתפקידיהם (חלקם מיד וחלקם במשך הזמן) או אי-פעילותם באורח זמני היו בעוכרי הקיבוץ הארצי. מתוך 38 פעילים של הקיבוץ הארצי שפעלו במפ"ם ב-1954, 23 היו פעילים חדשים.⁶⁶

ההנהגות של שתי התנועות הקיבוציות היו נכונות לשלם את מלוא המחיר של חיסול השמאל. נכונות זו נובעת מהטראומות של הקבוצה המנהיגה בשתי התנועות. שתיהן הגיעו לבשלות הפוליטית בשנות העשרים, ראשית שנות השלושים, כאשר גדוד-העבודה התפלג וקיבוצי-העלייה של השומר-הצעיר מגליציה נמחקו בעקבות ההשמאלה בתנועה הגליצאית. הלקח של ההנהגות היה, שסכנת השמאל היא כה גדולה, שעדיף לחסלו באבו, אפילו במחיר סילוק חפים מכל סטייה. האווירה העולמית של שנות החמישים, של ראיית המציאות כמאבק גלובאלי, שעל-מנת לשרוד בו חייבים לאחוז בכל האמצעים העומדים לרשותך, אף היא השפיעה. זוהי תקופת מקארתי ומשפטי ראווה במזרח אירופה. האווירה הפוליטית בארץ ובקיבוץ לא הייתה מנותקת מזרמי החשיבה בחו"ל. אם היו הבדלים בדפוסי ההתנהגות של שתי התנועות, הם נבעו בחלקם ממהותן: האחת כהמשך של תנועת הנוער והאחרת כמקבץ של בודדים, שזהותו נובעת מאופי הנהגתו. נוסף לכך, הטראומה של פילוג הקיבוץ המאוחד הקצינה את תגובות הנהגתו, שחשה את עצמה עם הגב אל הקיר. עקב כך, לעיתים קרובות המאבק נגד השמאל בקיבוץ המאוחד גלש לאלימות פיזית, בעוד

66. רשימה שמית של שליחים למפ"ם, מחלקה פרסונלית, 1954, אש"צ 7.5(1).

שבקיבוץ הארצי התנהלה המלחמה בחדרי חדרים. אין ספק, בדיעבד, שההנחות של השמאל היו מוטעות ויכלו להובילו למדבר פוליטי. תפיסותיו על מבנה המפלגה חייבו את פילוג מפ"ם, באשר זו לא יכלה לשרוד במבנה שבו יחוסלו החטיבות ותהיה שליטה מרכזית נוקשה. אך הניצחון של ההנהגות הקיבוציות היה יקר מדי לתנועות. בקיבוץ הארצי הוא יצר דור של יורשים שכל כישוריהם היו נאמנות להנהגה הוותיקה. בקיבוץ המאוחד יצר נצחון ההנהגה טיפוס של חבר הנמנע מהתחייבות פוליטית, אך בעל נטיות לאקטיביזם בטחוני. בזירה הפוליטית הישראלית סימל משבר סנה את סופה של האופציה השמאלית.

נספח 1: אישים ומקומות הנזכרים במאמר

אילנית, פייגה - חברת כנסת מטעם מפ"ם, חברת גן-שמואל.
 בן-אהרון, יצחק - מראשי הקיבוץ המאוחד, איש גבעת-חיים, שר התחבורה (1958-1962), מזכיר ההסתדרות (1969-1973).
 בריהודה (אידלסון), ישראל - מראשי הקיבוץ המאוחד, איש יגור, שר הפנים (1955-1959), שר התחבורה (1962-1965).
 ברזילי, ישראל - מראשי הקיבוץ הארצי, איש נגבה, שגריר ישראל בפולין (1948-1951), שר הבריאות (1955-1961).
 ברמן, אדולף (אברהם) - מראשי הוועד היהודי בפולין, מראשי מרד גטו וארשה, איש פועלי-ציון-שמאל, מראשי המגזר העירוני של מפ"ם.
 גבוה, פייבל - ראש מחלקת ההסברה של מפ"ם, סולק מתפקידו ב-1952, איש מסילות.
 חזן, יעקב - מנהיג הקיבוץ הארצי, ממייסדי השומר-הצעיר ומפ"ם, איש משמר-העמק.
 טבנקין, יצחק - מנהיג הקיבוץ המאוחד, איש עין-חרוד, ממייסדי אחדות-העבודה, מפא"י, מפ"ם ומפלגת אחדות-העבודה.
 טובין, פנחס - מראשי סניף מפ"ם בתל-אביב, איש סיעה ב'.
 יערי, מאיר - מנהיג הקיבוץ הארצי, ממייסדי השומר-הצעיר ומפ"ם, איש מרחביה.
 יצחקי, יצחק - מראשי המגזר העירוני במפ"ם, איש פועלי-ציון-שמאל.
 כספי, יהודה - רכז מחלקת הארגון של מפ"ם, סולק מתפקידו ב-1952, איש עין-דור.
 לויטה, ליובה - מראשי הקיבוץ המאוחד, איש עין-חרוד, פרש מתפקידו הרשמיים ב-1952.
 ליפסקר, אברהם (אברמק) - מזכיר סניף מפ"ם בתל-אביב, סולק מתפקידו ב-1952, ראש ההנהגה העליונה של השומר-הצעיר אחרי מלחמת העולם השנייה, איש בית-אלפא.
 סנה, משה - ממנהיגי ציונות פולין, ראש המטה הארצי של 'ההגנה' (הרמ"א) עד 1946.
 פלפן, שמחה - המזכיר הארגוני של מפ"ם, עורך *New Outlook*, איש גן-שמואל.
 פרי, אלעזר - מראשי הקיבוץ הארצי, עורך על המשמר, איש מרחביה.
 ריפתין, יעקב (קובה) - מראשי הקיבוץ הארצי, המזכיר המדיני של מפ"ם מאז הקמתה עד התפטרותו ב-1952, איש עין-שמר.
 שדה, יצחק - מפקד הפלמ"ח, חבר גדוד-העבודה.
 בית-אלפא - הקיבוץ הארצי (הקבה"א)

הנהגת הקיבוץ מול השמאל ב'משבר סנה'

גבעת-חיים - הקיבוץ המאוחד (הקבה"מ)	יד-חנה-סנש - הקבה"מ (פורק)
גן-שמואל - הקבה"א	כיסופים - הקבה"מ
הראל - הקבה"א	כרמיה - הקבה"א
זיקים - הקבה"א	מרחביה - הקבה"א
יגור - הקבה"מ	משאבי-שדה - הקבה"מ
יד-חנה - הקבה"מ	עין-שמר - הקבה"א

נספח 2: לוח סינכרוני של משבר סנה

תאריך	מפ"ם	חזית-הליכוד	אחדות-העובדה
1952			
23.11	דבר המערכת בעל המשמר*		
	הוועדה הפוליטית		
25.11	הודעת פרי בכנסת		
28.11		הנהלת ה'חזית'	ישיבת מזכירות הקבה"מ*
2.12		הנהלת ה'חזית'	
		הוועה"פ בעין-החורש	דיון במזכירות על הצעת גלילי*
5.12		מועצת ה'חזית'	כינוס אחה"ע בחיפה מועצת הקבה"מ בשפיים*
8.12	המועצה ה-8 (מושב א')		
9.12	דיוני הוועדה המתמדת		
16.12		כנס צירי המועצה	כנס צירי המועצה
21.12		מועצת ה'חזית'	
24.12	המועצה ה-8 (מושב ב')		
1953			
1.1		הוועה"פ בשריד*	
4.1		הוועה"פ במעברות*	
13.1	הקמת 'חטיבת השמאל'		
16.1		הוועה"פ בגבעת-חביבה*	
18.1		מועצת ה'חזית'	
22.1			כינוס אחה"ע
28.1	המועצה ה-9/גירוש סנה		
15/2		הוועה"פ במשמר-העמק*	
* הדיונים במוסדות התנועות הקבוציות			

ספרות ותחייה לאומית

תגובתו של עגנון למדינת-הלאום היהודית על פי 'ספר המדינה'

מיכאל קרן

'ספר המדינה' לעגנון הנו אוסף של פרקים שנכתבו על ידיו בתקופות שונות וכונסו תחת הכותרת 'פרקים של ספר המדינה' בקובץ סמוך ונראה. הפרק 'קליפת תפוח זהב' נכתב ב-1939, 'החוטפים' ו'שלום עולמים' נכתבו ב-1942, וב-1950 כתב עגנון את 'על המסים' והוסיף 'פתיחה לספר המדינה'. חוקרי הספרות מיעטו לעסוק בו, וגם בעיני מחברו לא היה חיבור חשוב: 'זה אינו אלא פיליטון קלוש, ואני מצטער שבכלל פירסמתי בדפוס',¹ אמר. אי-הנחת שחש עגנון ביחס לכתיבת ה'פיליטון' באה לידי ביטוי גם בספר עצמו: 'מיום שעמדתי על דעתי ביקשתי לכתוב בספר את מעשי המדינה. אבל כל אימת שקרבתי אל המלאכה נרתעתי לאחורי'.²

במאמר זה רצוני לטעון, כי רתיעתו של עגנון מפני כתיבת 'ספר המדינה' מבטאת רתיעה מפני המדינה עצמה. זוהי רתיעה המעוגנת באורח מחשבתם של עגנון ושל אינטלקטואלים יהודים אחרים המתייחסים אל המדינה, דהיינו מדינת ישראל, סמוך להקמתה. כוונתי איננה לרתיעה מפני המדינה במובנה ה'הובסיאני', קרי, כגוף המפעיל עוצמה למען הגנה על האזרחים. במובן זה עגנון חש בנוח ביחס למדינה הריבונית. כוונתי לרתיעה מפני מדינת-הלאום המבקשת לכלול, תחת כנפי הריבונות, את ההיסטוריה כולה של העם.³

עגנון מבטא, מבחינה זו, מקרה מובהק של אינטלקטואל האוהב את המדינה ונוזקק לה. בעת ובעונה אחת הוא אינו מסוגל לקבל כמה מן ההפשטות הנדרשות בחיים המדיניים. כמי שייעד עצמו לכתוב את 'ספר בוטשאטש', עגנון מסוגל לראות את מדינת ישראל לכל היותר כהיבט של ההיסטוריה היהודית, אך לא כפסגתה. בכך העמיד עצמו עגנון כמתנגד מובהק של דוד בן-גוריון, שתיאר את מדינת

1. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, תל-אביב תשל"ב, עמ' 82.
2. ש"י עגנון, 'פרקים של ספר המדינה', סמוך ונראה, ירושלים תשי"ט, עמ' 250.
3. על ההבדלים בין תפיסות אלו של המדינה ראה: ב"א לוי, צוואת האלוהים, תל-אביב תשמ"ד.

ישראל כפסגתה של ההיסטוריה היהודית ואף יותר מזה – בן גוריון תפס את המדינה לא כתוצר היסטוריה ממשית בת אלפיים שנה, אלא כתוצר החזון המשיחי שפיעם בלב העם כל אותן שנים. כבוני אומות אחרים, קשר בן-גוריון בין הקמת המדינה למיתוסים קדמונים: 'בייסוד מדינת היהודים הייתה קפיצה של מאות בשנים, ובמלחמת הקוממיות התקרבו לימי יהושע בן-נון'.⁴ כך, לוחמי מלחמת השחרור נדמו ללוחמי יהושע, והילת מעמד הר סיני נקשרה בראשי המשתתפים במבצע קדש. העם המקים מחדש את מדינתו נתפס כ'עם סגולה', המונע על ידי כוחות רוחניים הנעלים מתהליכים היסטוריים ובוודאי מן הנאומים בקונגרסים הציוניים. לדבריו:

ספורי האבות מלפני ארבעה אלפים שנה, מסעיו, מעשיו וחיו של אברהם אבינו, נדודי ישראל במדבר לאחר צאתם ממצרים, מלחמות יהושע בן-נון והשופטים שבאו אחריו, חיי דוד ושלמה ופעולותיהם, עלילות עוזיהו מלך יהודה וירבעם השני מלך ישראל, יש בהם יותר אקטואליות, הם יותר קרובים ומאלפים ומלאים לשד חיוני בשביל הדור הנולד, הגדל והחי בארץ, מאשר כל הנאומים והוויכוחים בקונגרסים של באזל.⁵

לכך קמה התנגדות בקרב אינטלקטואלים רבים, שסירבו לקבל תחליף משיחי להיסטוריה הממשית של העם. כפי שהראיתי בהזדמנות אחרת, סיפורו של חיים הזו 'הדרשה', למשל, שנכתב ב-1942, ניתן לאינטרפרטציה כביקורת על תפיסת המציאות הישראלית כהתגשמות של ערגות משיחיות.⁶ הזו שיבח את העיירות היהודיות במזרח אירופה המגלמות חיים ארציים, אותנטיים וממשיים, בניגוד לציונות המתארת עצמה כהתגשמות האידיאל המשיחי ואינה אלא 'עקירה והריסה ... ההיפך ממה שהיה. הסוף'.⁷ הזו התנגד לשימוש בביטויים 'עם סגולה' ו'אור לגויים', שראה אותם כמליצות בלבד, והקפיד על ההפרדה בין הסופר המתבונן במציאות ההיסטורית נכוחה ובין המדינאי המקדש מיתוסים: 'אתה יצרת לך בדמיוןך מציאות שאינה קיימת בפועל', אמר בשיחה לבן-גוריון, 'מדרכו של איש הפוליטיקה לכסות על דברים, אולי בשביל שלא יתיאש ולא יבוא להתרשל במלאכתו. שונה הסופר, שדרכו לגלות הדברים, שאם לא כן יעשה מלאכתו פלסטר'.⁸

עגנון היה הסופר הבולט ביותר בהיסוסו להשתתף בבניית מיתוסים מדיניים ולהתקרב אל העולם הפוליטי. הדבר נבע בראש ובראשונה מההפרדה המוחלטת שהפריד בין עולם המעשה והרוח: 'אין אני איש מעשה, ואילו נתנו לי את הברירה מן השמים קרוב לודאי שהייתי בוחר ברוח ולא במעשה', הצהיר, 'הרוח קיים לעולם

4. ד' בן-גוריון, מכתב לנתן רוטנשרייך, פורסם בחזות, 3 (1957).

5. ד' בן-גוריון, 'מונחים וערכים', חזות, 3 (1957).

6. מ' קרן, בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה, קריית שדה-בוקר 1988.

7. 'הדרשה' אצל ח' הזו, סיפורים נבחרים, תל-אביב תשי"ב, עמ' 161.

8. 'על המדינה והספרות: דו-שיח דוד בן-גוריון-חיים הזו' (חוברת), תל-אביב 1962, עמ' 16.

והמעשה נדחה מפני מעשה ואין המעשים הרעים נדחים מפני המעשים הטובים. על פי השקפתו, איש הרוח אף אינו אמור להטיף למעשים, שכן 'הרוח כשהוא נהפך לדבר מוצק מיד הוא מתמזמז והולך'.⁹ כך התרחק עגנון גם מן התחום המדיני: 'מטבעי אני איני מדיני. רואה אני כל צורה של שלטון כדבר שעשוי מלכתחילה להשתנות וצריך שישתנה והכרח שישתנה, אלא אפילו משתנה, אינו אלא חילוף צורה בצורה וצרה בצרה'.¹⁰

עד כדי כך ראה עגנון במדינה דבר שראוי לאיש הרוח להתרחק ממנו, שאפילו נמנע מביקורת עליה:

פעמים הרבה ראיתי מעשים שידעתי שאני צריך לומר אל תעשה אבל ידעתי שלא ישמעו לי. וכבר אמרו חז"ל כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע. אין אני בא לבקר את המעשים הנעשים לעיני שידע אני שהם תולדות של מעשים שנעשו כבר, ומפני שאני יודע זאת אני שותק. אני יודע שלפי גלגול המעשים היה צריך להתגלגל הדבר הזה כך. ומפני שאין לי הכוח בעולם המעשים מותר אני. כך בדבר קטן וכך בדבר גדול.¹¹

זו הסיבה לכך שכאשר עגנון חש בצורך להשמיע דברי ביקורת, עשה זאת בדרך של אירוניה. האירוניה היא הדרך להתייחס אל המדינה ולא להתייחס אליה בעת ובעונה אחת. למשל, יחסו אל הממשל התבטא תמיד בנימוס מופרז, ומנהיגיה, שריה ושועיה של המדינה לעולם זכו אצלו לכבוד עד אבסורדוס. הוא נהג להקדים שלום ואף לקום בפני עסקנים שבוודאי לא התבטל בפניהם. משנשאל פעם מדוע, השיב לבן-שיחו: 'לא לפניך אני קם אלא לפני תפקידך, לפני מי שאתה מייצגם. מחר יפטרו אותך ולא יעלה על דעתי לקום לפניך'.¹² בתשובה למברכיו לרגל קבלת פרס נובל הפנה תודתו ל'שרי ישראל ושרי צבאות ישראל', אף כי לא לפני שמנה את 'רבותינו הגאונים, ראשי ישיבות, גבאי בתי כנסת ובתי מדרשות'.¹³ וכששב מן הטקס בשטוקהולם שבו הוענק לו הפרס שיבח, במסיבה שנערכה בבית שר החוץ אבא אבן, כל שגריר ועסקן שטיפל בו בדרך באריכות רבה, כאשר הוא מציג עצמו במפורש בקונטקסט זה כ'בעל ספר המדינה', קרי, כמשתתף בחגיגה ומתבונן בה באורח מבודח באותו הזמן ממש. אורח התבוננות כפול זה בולט, למשל, כאשר בסוף נאומו הוא פונה אל המארחת, הגברת אבן, כך: 'ואם לא הלאתיך גברתי בדברי קחי סיפור מסיפורי וקראי בו והשיבות את נפשך, כי טובים סיפורי מנאומי'.¹⁴

9. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים תשל"ו, עמ' 421.

10. מצוטט אצל א"א אורבך, "פרקים של ספר המדינה" ומקומם ב"סמוך ונראה", בתוך: ג' שקד ור' וייזר (עורכים), מחקרים ותעודות, ירושלים 1978, עמ' 221.

11. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 422.

12. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, עמ' 29.

13. שם, עמ' 96.

14. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 96.

הכבוד המופרז שנקט עגנון כלפי ראשי המדינה אפשר לו לבקר אותם ולהתרחק מביקורת ישירה בעת ובעונה אחת. התרחקותו של עגנון מביקורת ישירה כלפי המדינה, רצוני לטעון, נבעה לא רק מן העמדה העקרונית ביחס למקומו של סופר. סבורני כי עגנון נמנע מן הביקורת מסיבות נוספות.

עגנון אהב את המדינה והאמין כי ראוי להימנע מביקורת כשאפשר: 'את "ספר המדינה" לא אשלים, אינני רוצה לבקר את המדינה. יש לנו א מדינה'לה, כה רבים אויביה, וצריך לשמור עליה. היה טעם בקידוש השם עד לימי היטלר. היום - אסור ואסור'.¹⁵ אנו מוצאים כאן את הכרתו של עגנון בגוף המדיני כמגן וכמציל. הכרה זו התפתחה אצלו קרוב לוודאי במאורעות תרפ"ט, כאשר מצא עצמו בשכונת תלפיות המפונה, ארכיונו פוזר והוא נמצא בסכנת מוות ממשית. בימים ההם פיתח התנגדות נמרצת לפציפיזם נוסח תנועת ברית-שלום והערצה לבחורים הנפלאים שהצילוהו. את ההתנגדות לאנשי ברית-שלום אנו מוצאים, למשל, ב'מדרש זוטא', שבו המשילם לכבשים פועים בלא שהם מעיזים ללכת אצל הזאב.¹⁶ 'כל המרחם על האכזרים סופו שיתאכזר אל הרחמנים', כתב ליהודה ליב מגנס, במכתב שבו גם התלונן על גדיים 'ששואפים לדליגה ולשלטון'.¹⁷ ואילו את הבחורים הנפלאים הזכיר בהזדמנויות שונות: 'מעולם לא האמנתי בכחו של ישראל כמו באותם הימים. מי שראה את בחורי ישראל שלחמו כאריות על כל שעל של ארץ ישראל הוא מלא תקוה לראות בנחמת ישראל וארץ ישראל וה' יגדור פרצות עמו וייקום את נקמת דם עבדיו השפוף'.¹⁸ הרבה שנים אחר כך, כשהמדינה כבר עמדה על תלה, עודנו מוצאים בדברי עגנון מוטיב זה של הערצה למגיני ומצילי המדינה במובן הבסיסי, הפיסי, העומדת בניגוד לסלידתו, המוכרת היטב מתמול שלשום, מן הגדיים 'השואפים לדליגה ולשלטון' - הלוא הם העסקנים, הנואמים - ולמעשה מכל גינוניה של המדינה החורגים מפונקציה בסיסית זו של הגנה והצלה.

אני לא מתרגש משום דבר חיצוני וטכני. הייתי פעם ביום הזכרון ב'יד ושם' ועשו שם כל מיני חכמות בלפידים ודברים שכאלה, דברים שכבר לפני ארבעים שנה ויותר לא יכולתי לסבול בתיאטרון של ריינהרדט. אני רוצה להגיד לך, אני יודע שמתרגשים אצלנו במצעד הצבא ביום העצמאות, אני יודע שנשים מתרגשות מאד מזה, אבל עלי זה לא עושה רושם. אין לי שום חוש לדברים שיכולים לעשות בטכניקה. כשאני ראיתי כאן בשכונת תלפיות את הבחורים במלחמת השחרור, איך הם הגנו עלינו, ואיך היו באים מן המשלטים שלהם בלילות שבתות לשמוע קידוש - אז לא יכולתי לעצור בעד הדמעות.¹⁹

15. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, עמ' 82.

16. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 409-412.

17. שם, עמ' 414.

18. שם, עמ' 406.

19. שם, עמ' 424-425.

ועוד: 'אם אני יושב כאן בתלפיות ... ולומד דף גמרא זה מפני שאני יודע שצבא ישראל מגן. אמנם התורה מגינה על לומדיה אבל ניתנה רשות היום בידי מגיני ישראל'.²⁰

עבור עגנון, המדינה היא נכס יקר באשר היא מגינה על יושביה. הוא מדבר עליה בחיבה כל עוד אינה נעטפת באיצטלה רוחנית שמעבר לכך, כל עוד היא מזוהה עם הבחורים המופלאים מתלפיות. וכאן אנו מגיעים אל 'ספר המדינה', ובמיוחד אל הפרק 'החוטפים', שניתן לפרשו על פי רעיון זה. הפרק מספר על מר שרייהולץ הנואם, הבושש להגיע לכינוס שבו עליו לנאום, אף שהאולם כבר מלא מפה לפה, 'לא נשתייר אדם בעיר שלא בא'. העיר כולה באה, שכן 'מנהגה של מדינה זו, אין עושים דבר אלא אם כן דנים עליו תחילה, ואין דנים אלא נואמים ודורשים. נאמו נאומים ודרשו הדרשה רואים בני המדינה את עצמם כאילו כבר עשו מעשה'.²¹

מר שרייהולץ אינו מגיע לאולם, שכן באותו הזמן הוא מובל ב'אבטומביל' אל מחוץ לעיר על ידי שלושה בחורים לובשי בגדים ישנים ומקומטים. 'מי אתם? שאל מר שרייהולץ וכל גופו העלה זיעה. השיבו הבחורים ואמרו, תנוח דעתך, מר שרייהולץ, בני אדם אנו'.²² החוטפים מתוארים כבני אדם טהורים, שטרם פשה בהם נגע הנאומים, הדרשות ושאר מנהגים של פרנסי המדינה, הגורמים בה, על פי עגנון, לשממה גדולה. רוב הצרות הבאות על המדינה באות לה 'על ידי שאנו מוציאים רוב ימינו בדרשות ואין אנו באים לידי מעשה'.²³ מוטיב זה עובר כחוט השני בכל סיפורי 'ספר המדינה': בכולם מתקשה המדינה להקדים עצה לפורענות, או לפתור בעיה טרוויאלית, או לנהוג ביושר, בשל מחלוקת, פטפטת, ובירוקראטיזציה של החיים. בכל הסיפורים מוצגים בני המדינה, ובעיקר פרנסיה, כמי ש'עושים עשייתם עראי, שלא המעשה הוא העיקר אלא הרעיון'.²⁴

אל מול אלה עומדים שלושה בחורים העושים מעשה. אם אין בידם 'להסיע לבו של הציבור מן הדרשנים', הריהם מסיעים את הדרשנים מן הציבור. הם עצמם צנועים, ענווים ובעיקר שתקנים, ומתוארים על ידי הסופר כדמויות פשוטות וראשוניות החיות ב'מצב הטבע', קרי בעולם שטרם הושחת על ידי הקדמה. במקום מושבם אין עיתון ורדיו, ואף בית קהווה אין בו. בגדיהם מזכירים למר שרייהולץ בגדים שלבש בילדותו, בטרם נתעלה על הציבור. וסופו של דבר, שהעסקן לומד לנצל את תמימותם של הבחורים ומשכנעם לחטוף את חבריו-מתחריו.

מה הופך את הבחורים הללו, על אף שהם פועלים בכוח הזרוע, לשלוחי שמים, ואילו את מר שרייהולץ, פרנס המדינה, לדמות נלעגת? בראש ובראשונה – העובדה שהמדינה היא דבר שמקומו בתחום המעשה, וכל יומרה הנוספת לה מתחום הרוח מוליכה לוולגאריות. הנואם המרקיע שחקים, העסקן המבטיח גן-עדן והמנהיג

20. שם, עמ' 423.

21. ש" עגנון, 'פרקים של ספר המדינה', עמ' 253.

22. שם, עמ' 256.

23. שם, שם.

24. שם, עמ' 268.

הקורא לחיים המונחים על ידי חזון משיחי הם וולגארים באשר הם מערבבים מין בשאינו מינו. 'מועטים הם האנשים שאין מתאוים לנצחיות', אומר עגנון ב'החוטפים', 'כל שכן תופסי השלטון ונוהגי שררה, מפני שהכרתם האידיאלית מעורבת בהרגשתם הפיסית, ואין הרגשתם הפיסית מספקת את הכרתם האידיאלית ... אלא שהמושג הזה כלומר נצחיות אינו מושג ממושגי הגוף ...'.²⁵

אפילו הסופר הכותב על המדינה חוטא בעירוב תחומים, וכאן שורש הקושי לכתוב את 'ספר המדינה'. שהרי המדינה 'אינה כשאר כל דבר שיש בו רוח חיים, שמחיה את הסופר ומאיר עיניו לראות ולכתוב אם לשבט ואם לחסד... אלא המדינה היא מושג רוחני שהפך לגשמיות, וחוזר ועושה עצמו רוחני. ואם אתה בא לדון בו כדבר רוחני עושה הוא את עצמו גשמי, אתה דן בו כדבר גשמי חוזר ונעשה רוחני'.²⁶ זוהי בדיוק המדינה הנוטלת על עצמה יותר משעגנון מוכן להעניק לה, המדינה הבן-גוריונית שאינה מסתפקת בהגנה על אזרחיה, אלא מבקשת להפוך אותם לעם סגולה ואור לגויים.

'ספר המדינה' מעיד כי עגנון שמר באדיקות רבה הרבה יותר מאינטלקטואלים אחרים על ההפרדה שבין עולם הרוח לעולם המעשה. עמדתו תאמה את זו של ז'וליאן בנדה, שקרא להבחנה ברורה בין סוקראטס ובין מרעיליו.²⁷ אינטלקטואלים רבים, שביקרו את המשיחיות המדינית שפיתח בן-גוריון בשנות החמישים, השתתפו למעשה בעיצוב האידיאולוגיה המשיחית. קשירת מדינת ישראל המודרנית במיתולוגיה המקראית נסתייעה בהיסטוריונים, חוקרי מקרא, ארכיאולוגים ומלומדים אחרים שהפנו את תלמודם לתחומים רלוונטיים (למשל, ספר יהושע, העוסק בכיבוש ארץ כנען, זכה לעדנה רבה בשנות כהונתו של בן-גוריון כראש ממשלה). ואולם עגנון התייחס לכל זה בלגלוג כבר בשנות השלושים, משהחל ליצור את פרקי 'ספר המדינה'. העסקנים, הוועדים, אי-המעש, המחלוקות בין כסויי ראש וגלויי ראש, הסעודות שעורכים לבחירי האומה והמסים לא נעלמו מעיניו גם בשנים שבהן הפכו כל אלה ל'אור לגויים'.²⁸

חולשתו העיקרית של 'ספר המדינה' היא, שפרקיו מתייחסים לתוצאות חיצוניות ואפיוזודיות של המשיחיות המדינית, כגון השפה המליצית או הווכחנות הציבורית, ואינם חודרים לעומקה של המדינה הגשמית הלובשת רוחניות. 'ספר המדינה' הוא אכן פיליטון קלוש, אלא שעגנון, כאמור, התחייב לכתוב את 'ספר בוטשאטש' ולא את 'ספר המדינה'. לאור העמדה שהצגתי, קשה לראות כיצד יכתוב עגנון את 'ספר המדינה' אלא בלשון אירונית ומהססת, ממש כמו יודקה, גיבורו של הזו, המשמיע את דרשתו ביחס למלאכותיות של הציונות בחיל ורעדה. כפי שהסביר זאת הלל ברזל, האירוניה והגיחוך מתבקשים אצל עגנון באשר הוא מטפל בחזון היוצא מתחום הרוח

25. שם, עמ' 254.

26. שם, עמ' 250.

27. J. Benda, *The Betrayal of the Intellectuals*, Boston 1955.

28. ראה גם: M. Keren, *The Pen and the Sword*, Boulder, Colo. 1989.

ועובר לשלבי מימוש מעשי: 'הכוללות שעגנון נזקק לה כתשתית לסיפוריו נעוצה בחדר המושלם או בשלמות האידאית המתגלה בדת, בעלייה לארץ כחזון הגשמה נעלה, בקיבוץ או בקבוצה. כאשר היא מצויה בתחומי הביצוע, הופכת הזיקה אל האידאלי נקודת מוצא להתייחסות אירונית או סאטירית'.²⁹

אירוניה זו באה לידי ביטוי מובהק ביחסו של עגנון לבן-גוריון. על פי עדותו של דוד כנעני, הצהיר עגנון כי לא אהב את בן-גוריון,³⁰ ואמנם גם ההתכתבות ביניהם הייתה מתוחה משהו. עגנון לבן-גוריון: 'קראתי בספרך ומצאתי בו דברים רבים ונכבדים, ודברים שאין לבי שלם עמהם'.³¹ בן-גוריון לעגנון: 'ברכתך ליום הולדתי באה אלי כהפתעה נעימה ויקרה, ולא בנקל אוכל להביע מה עמוקה קורת-הרוח שגרמת לי. לא לי להגיד לך מקומך וגדולתך בספרות העברית – אבל היה נדמה לי כי אתה מופנה כולך רק לצד אחד של היהדות ולסוג אחד של יהודים. וברכתך הוכיחה לי שטעיתי, ואני שמח על טעותי זו'.³²

ואולם בכדי להבין את חילופי המכתבים בין עגנון ובן-גוריון ביתר עמקות, יש לשוב אל עמדתם של השניים במה שנוגע ליחסי עולם הרוח ועולם המעשה. בן-גוריון תפס את הספרות כמצויה לעולם בדרגה פחותה מן המעשה, ומכל מקום, כמיועדת לשקף אותו. במכתבו לעגנון מנובמבר 1961 אנו מוצאים תפיסה זו במלוא עוצמתה:

... בנסותי לברר לעצמי מה עשה עמנו בשלוש עשרה שנים אלה – נתמלאתי השתוממות והערצה לעם נפלא זה: יהודים פליטים מהגיטאות העלובים במרוקו, פרס וקורדיסטן שלא נתחנכו על ברכי הספרות העברית והאירופאית ולא קיבלו כל אימון חלוצי ועצם המושג הוא זר להם – קוממו שממות עולם בגליל ובדרום ובמקצת גם בנגב והיו לבוני מולדת ומגיניה כטובי החלוצים ש[הצמיחה] העליה השניה והשלישית. אכן גנוזים כוחות אדירים ונפלאים בעם זה, וצר לי שדלות עטי לא עצרה כוח להביא זאת לידי ביטוי מלא ונאמן. אבל המעשים המופלאים שנעשו עומדים ומדברים בעדם: חבל לכיש, דימונה, מצפה רימון [רימון] ועוד והם ימצאו את העגנון שלהם.³³

עגנון, המבדיל באדיקות בין איש הרוח לאיש המעשה, נתן לזה האחרון את מלוא ההערכה המגיעה לו עבור מעשיו. בניגוד לטענתו של דן מירון, אין לראות בהערכה זו של עגנון משום ויתור על כבודו העצמי.³⁴ בבן-גוריון העריך את המנהיג בעל

29. ה' ברזל (עורך), 'מבוא', שמואל יוסף עגנון: מבחר מאמרים על יצירתו, עמ' 45.

30. ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, עמ' 82.

31. מכתב ש"י עגנון לד' בן-גוריון משנת תשכ"ב (אין תאריך מדויק), אב"ג.

32. מכתב ד' בן-גוריון לש"י עגנון מיום 21 בנובמבר 1961, אב"ג.

33. שם.

34. ד' מירון, 'מיוצרים ובונים לבני בית', אם לא תהיה ירושלים: הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי, תל-אביב 1987, עמ' 59.

התעוזה, ובמלאת לו שמונים שנה אף השווהו לדוד המלך, שייעד את השעה שנועדה מן ההשגחה לכיבוש ירושלים. 'לדוד בן גוריון שנבחר על ידי ההשגחה האלקית לייסד את מדינת ישראל', כתב לו בהקדשה.³⁵ עגנון הכיר בחשיבותו הגדולה של איש המעשה בתחומים שבהם לאיש הרוח, ובעיקר לו עצמו, חיסרון גדול:

וודאי רציתי במדינה עברית, אבל אילו היו שואלים אותי בשעת הכרזת המדינה להכריז או לא – הייתי נבהל, הייתי אומר נחכה עוד שלושים שנה. וקרוב בעיני שכל אחד מאתנו היה נבהל מן הגמר. בן גוריון, שקודם טעיתי בו ולא החשבתי אותו, הוא לא נבהל, גמר וסבר ... וחז"ל אמרו אין המלאכה נקראת אלא על מי שגומרה.³⁶

מאידך, ברגע שבן־גוריון נגע בעניינים שברוח, השחזו עגנון את עטו האירוני. המקרה המובהק חל כשפנה אליו בן־גוריון, במסגרת פנייתו אל אנשי רוח ודת יהודים בעולם בסוף 1958 בשאלה 'מיהו יהודי?'. מכתב תשובתו של עגנון ראוי שיובא במלואו, שכן הוא כולל את כל היסודות שהועלו כאן – הנימוס, הכיבודים, ההערכה לאיש המעשה, ובעיקר, ההצעה כי זה ימשוך ידיו מעניינים שאינם מענייניו, ובוודאי אינם מעניינה של המדינה:

לשר השרים ראש הממשלה כבוד מעלת דוד בן גוריון יצ"ו עוז וברכה. ענותך תרבני לשאול אותי מה דינם של ילדי נישואי תערובת, שהוריהם גם האב וגם האם רוצים לרשום את ילדיהם כיהודים. אנכי את שלומי אמוני ישראל, ששלמים ונאמנים לתורה, כפי שפירשוה חז"ל ונקבעו דבריהם בשולחן ערוך. ואין לי לא להוסיף על דבריהם ולא לגרוע מדבריהם כלום. וה' ירבה שלומך ויגביר כחך וירומם את כבודך בזכות מעשיך הנאמנים שלא ישכחו מעמנו לעולם.

מוקירך עוז
ש"י עגנון

כדי שלא להוציא את הנייר חלק. לפני ארבעים ותשע שנים עשיתי את ימי הפסח בסג'רה ושמעתי שם בשם גר צדק זקן שאמר בקירוב כך, אתם שיש לכם זכות אבות כשאתם עוברים על דת של תורה הקב"ה אינו מדקדק עמכם כל כך, אבל אנחנו שאין לנו זכות אברהם יצחק יעקב וכל זכותנו קיום המצוות ושמירת הדת, הקב"ה דן אותנו על כל עבירה קלה כחמורה.

35. ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, עמ' 315.

36. שם, עמ' 422.

ברשותך אוסיף דבר שלא נשאלתי עליו. דת ומדינה לעת עתה הן כשתי
שכנות שאינן נוחות זו לזו. ואתה ששלום המדינה וטובת המדינה תלויים בך
כדאי שתמשוך ירך מלדון בענייני דת בין טוב בין למוטב, כדי שתהא דעתך
פנויה לענייני המדינה. לואי שלא תראה בדברי שמץ של תוכחה וכיוצא בזה.
רק משום שאני מוקיר אותך ומכבד אותך וחפץ בשלומך הרשיתי לי לכתוב
את שכתבתי.

ואתה שלום וכל אשר לך שלום.³⁷

הסאטירה הלאומית וקורבנה

פוליטיקה של רוב ומיעוט לאומי ב'בנערינו ובזקנינו'
מאת ש"י עגנון

חנן חבר

סאטירה אוניברסליסטית וסאטירה פוליטית

את סיפורו הסאטירי 'בנערינו ובזקנינו' פרסם עגנון לראשונה בדרך השישי של כתב־העת התקופה, שראה אור בווארשה בראשית 1920.¹ היה זה מאמץ סיפורי רחב־היקף, שבו פרש עגנון יריעה גדולה ומגוונת של חיי היום־יום של יהודי גליציה בראשית המאה העשרים. במרכז הסיפור עומדים אירועי הבחירות הכלליות לפרלמנט בווינה, בירת אוסטרו־הונגריה, שנערכו בגליציה במאי 1907. לקראת בחירות אלו הציגו גם הציונים בגליציה את מועמדיהם לפרלמנט. בכך הם פתחו חזית של עימותים פוליטיים עם חלקים אחרים בציבוריות היהודית בגליציה, ובמיוחד עם חוגי המתבוללים.

הסיפור מגולל פרשה של פוגרום, שהתחולל באותה עת בפיטשיריץ, שהיא כנראה מונאסטריץ', הסמוכה לשבוש, הלא היא בוצ'אץ', עיר מולדתו של עגנון.² הפרעות ביהודים מיוצגות בסאטירה כרגע של מבחן לעומק אמונתם הלאומית ולמידת מחויבותם של ציוני גליציה. התנהגות הציונים באירועי הפוגרום מאירה באור סאטירי את מאמציהם הפוליטיים בתקופת הבחירות. מלוויו של ד"ר דוידזון, המועמד הציוני שנכשל בבחירות בשבוש, אמנם נזעקים להציל את יהודי פיטשיריץ מן הפוגרום, אך

1. ש"י עגנון, 'בנערינו ובזקנינו', התקופה, טבת-אדר, ספר שישי, וארשה תר"ף, עמ' 23-94. בהמשך עיבד עגנון את הסיפור פעמיים, עיבוד נרחב לקראת הכללתו במהדורת שלושת כרכים ועיבוד קל יותר לקראת הכללתו במהדורת 'כל כתביו'. על חילופי הגירסאות ראה: י' הלוי־צוויק, תקופת גרמניה (1914-1924) ביצירתו של ש"י עגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ח, עמ' 240-246. הדיון להלן מוסב רק על הנוסח הראשון בהקשרו ההיסטורי והתרבותי של חיבורו ופרסומו.

2. א"י ברוור, 'בנערינו ובזקנינו במסגרת חיי מחברו', בתוך: ב' קורצווייל (עורך), יובל שי, רמת־גן תשי"ח, עמ' 39-47; א"י ברוור, 'בנערינו ובזקנינו לש"י עגנון', האומה, כרך 39, חוב' 1 (דצמבר 1973), עמ' 59-62; פ' לבנת, 'השתקפות התקופה מתוך "בנערינו ובזקנינו" ו"סיפור פשוט" לש"י עגנון', מעלות, גיליון 2, שנה שמינית (אוקטובר 1976), עמ' 47-51. המאמרים כוללים חומר עשיר על ההקשר ההיסטורי והביוגרפי של הסיפור.

עד מהרה מתברר כי ההר הוליד עכבר, והכרזותיהם הלאומיות הנמרצות מתגלות כחסרות כיסוי. במקום להיחלץ לעזרת היהודים הם מעדיפים את האלטרנטיבה הקוסמת של סעודה שמנה, ואת עיקר מרצם הם משקיעים בארגון נשף ציוני. לעומת זאת מי שנוטל על עצמו אחריות אישית לגורל היהודים, ואף משלם על כך במאסר ממושך, הוא דווקא אלכסנדר, איש הבונד ומפעילי ההגנה העצמית. הניגוד המשווע בין רוממות הכרזותיהם של הציונים המקומיים לבין גורלו המר של אלכסנדר הפרולטאר עומד במרכזה של הסאטירה, המתארת את חיי הציונים בגולה הגליצאית כחיים של זיוף ושל עליבות.

הסאטירה של עגנון מצליפה ללא רחם בגלריה רחבה של דמויות, בעיקר של ציונים מקומיים. עגנון לא נמנע מלכוון את חיציו אל דמויות ממשיות בחיי גליציה של אותם ימים. ד"ר דוידזון הוא הפרוטוטיפ של ד"ר נתן בירנבוים, ממנהיגי ציוני גליציה, ואילו סבסטיאן מונטג הוא הפרוטוטיפ של ראש העיר שטרן.³

התכונות העיקריות שבגללן תוקפת הסאטירה את קורבנותיה מתפרשות על פני קשת רחבה של אפשרויות. מרביתן של תכונות אלו שאובות מן המסורת הענפה של הסאטירה. נמצא כאן את הנוכל ואת הרמאי הערמומי, את האופורטוניסט, המסתגל לכל מצב עניינים חדש, וכמובן את כל בעלי התאוות הגופניות, החל בבעלי התשוקה המינית חסרת המעצורים וכלה במשועבדים לתאוות המזון המשכיחה מהם כל מחויבות. אלה הן תכונות מגונות שנלוזותן אינה זקוקה לראיה כלשהי. עגנון מפעיל באינטנסיביות קריטריונים מורליסטיים בעלי סטוס אוניברסלי, ובאמצעותם הוא שופט את קורבנותיו לשלילה ומוקיע אותם באורח בוטה ונחרץ.

קורבן אופייני לעמדה סאטירית זאת הוא לוי כהן, נשיא ציוני פיטשיריץ. בנאומו בנשף הציוני, הנערך כסיום אירוני לעלילת הפוגרום ולנסיעות ברכבת בין שבוש לפיטשיריץ, הוא משווה את הנשף לגלות, ואף מציין כי כשם 'שאחרי הנשף יבוא יום בהיר בשחקים, כן יבקע כשחר אורנו וארוכתנו מהרה תצמח וכו'.⁴ הביקורת הסאטירית על המליצות הנפוחות מנומקת כאן באמצעות החידוד הלשוני שבכפל המשמעות של המלה 'נשף': למשמעות הראשונית של נשף כלילה מתלווה, כמובן, גם המובן של גלות כחגיגה, הניצב כאן בסתירה חריפה למשמעות השלילית, המוסכמת, של הגלות. האפקט הסאטירי המידי מיוסד כאן על בורותו הלשונית של הדובר. אך עם זאת, גם אם קרא את נאומו בעברית, הרי העובדה כי הוא אינו דובר עברית מסירה ממנו למעשה אחריות על הכשל הלשוני וחוצצת במידת מה בינו לבין תפקידו כקורבנו הסאטירי של המספר. בהחלט אפשר להעלות על הדעת קריאה אפשרית של הסאטירה אשר לא תחמיר כל כך עם הנשיא, ואשר תגרוס כי הבלבול הסמנטי שאליו נקלע מקורו רק באידיעת השפה העברית ולא באיזה פגם מהותי של אישיותו.

אבל עגנון ממזג כאן יחדיו את הביקורת על מגוחכות הנשיא עם ביקורת ספציפית על עמדותיו הפוליטיות בשאלת הגולה. הקול הסאטירי בסיפור שואב את תוקפו משני

3. א"י ברוור, 'בנערינו ובזקנינו במסגרת חיי מחברו', עמ' 40.

4. 'בנערינו ובזקנינו', התקופה, עמ' 92.

מקורות סמכות שונים ובלתי קשורים בהכרח. המנגנון הסאטירי, המעמיד קני מידה ובוחר באמצעותם מגזר מסוים של מציאות אנושית, משלב כאן שני קריטריונים שונים: הראשון, הגלוי יותר, חושף את מומיה של החברה היהודית בגליציה, ובמיוחד את פעיליה הציונים, על ידי החלתן של נורמות אוניברסליות היפות לכל מקום וכמעט לכל שעה. אך המנגנון הסאטירי הזה כולל בתוכו גם גורם המערער את נחרצותו, שכן הביקורת הסאטירית תלויה במידה רבה גם בפרספקטיבה הפוליטית הספציפית שממנה מוצגים האירועים. מה שעלול להיראות כנלעג וטעון זלזול מן הפרספקטיבה של שלילה מוחלטת של הגלות, ולכן גם יציג כאבסורדית את השוואת הגולה לנשף, יכול להיראות באור מתון יותר מפרספקטיבה של תפיסה פוליטית ציונית אחרת. חגיגה כמשמעות נלווית של 'נשף' יכולה להגדיר את הגלות גם כאירוע תרבותי, התורם להכשרתם התרבותית של ציוני הגולה. האירוויה הלשונית העולה מדבריו של הנשיא מצניעה בתוכה לא רק גינוי והלעגה כלליים, אלא גם ביקורת פוליטית קונקרטית. בנוסף לבוז העקרוני כלפיו חושף כאן נאוומו הנלעג של הנשיא את עקבותיו של עימות פוליטי שהטקסט העגנוני מקיים אתו. עגנון אינו תוקף כאן רק את בורותו של הנשיא, אלא משלב אותה עם הוקעתו כתומך של עמדה פוליטית ציונית, שנקטה יחס פשרני ביחס לשלילת הגולה.

לייצוג כפול כזה זוכה גם דייכסיל, ראש אגודת הסטודנטים היהודים בשבוש, המוצג בסיפור כמי ששמו (דייכסיל) מעיד על כסילותו. דייכסיל הוא דמות בעלת תכונות שליליות מובהקות: הוא פחדן, המסתתר מאחורי גבו של חמדת בעת ההיתקלות עם חבורת השיכורים; הוא חסר לב, המתנער מאחריותו לאחר שפשי שיינדיל, ארוסתו של אלכסנדר הבונדאי, נתעברה על ידיו; או מאחז עינים, המבקש לפסוק בשאלות ההברה הנכונה מתוך בורות מוחלטת בשפה העברית בכלל ובנושא זה בפרט. אבל יחד עם זאת הייצוג הסאטירי האוניברסלי של פחדנותו, של בורותו, או של שפלותו של דייכסיל כלפי פשי שיינדיל, מערב בתוכו גם התקפה על התנהגותו הלאומית. כך, למשל, הסתתרותו מאחורי גבו של חמדת במהלך העימות האלים עם השיכורים מנומקת בסיפור באורח כפול: מצד אחד היא ביטוי לפחדו מנקמתו של אלכסנדר, שנחלץ לעזרת הציונים המבוהלים, אשר יעניש את דייכסיל על התנהגותו השפלה כלפי פשי שיינדיל, וגם עדות נוספת ליומרתו חסרת הכיסוי. אבל מצד שני פחדנותו של דייכסיל היא גם ביטוי לעמדה לאומית פסיבית, אשר אינה מעמידה במקום הראוי את אידיאל ההגנה העצמית. שכן משנשמעת הקריאה 'לעבודה חברים!', כדי לצאת ולהתגונן בפני מחוללי הפוגרום, 'מר דייכסיל היה חיוור כמת, לקול הקריאה קם ראשונה לצאת'.⁵ אבל כשמתחיל העימות עם השיכורים המתנפלים, הוא נוטש את המאבק איתם ומסתתר מאחורי חמדת:

פתאום צץ אלכסנדר מתוך פנה חבויה, מר דייכסיל התחבא מאחורי.
אלכסנדר לטש עיניו עד כי נבהלתי למראיהן. כמעט שכחתי, שאנו מוקפים
מכל-צד המון פרוע ושכור.

'הגני בידך! - נשמע פתאום קולו של דייכסיל - הרגני נא הרוגו!
אלכסנדר הקיש שן בשן, ירק בפניו ואמר:
'בפעם אחרת-!'⁶

אמנם רק לאחר שהפורעים הונסו על ידי אלכסנדר חוזר דייכסיל לתפקודו הלאומי: 'גם מר דייכסיל התעורר. כשר צבא פקד את המחנה'.⁷ ואכן הסאטירה גם מגחכת את פחדנותו של דייכסיל, הן בעת היציאה למערכה והן בשלב ההתעשתות שבו הוא עוטה את מסכת שר הצבא. אבל דייכסיל אינו מופיע כמי שנוטש את המערכה לחלוטין. הסאטירה אינה מציגה אותו כפחדן אבסולוטי, אלא כמי שפועל על פי הייררכיה - מגונה - של פחדים. הפחד מן הפורעים הוא אמנם עז, אבל כל זמן שאלכסנדר איננו נראה בסביבה, הפחד אינו עוצר את דייכסיל מלצאת אל המערכה הלאומית. אבל עם הופעתו של אלכסנדר מתברר, שהפחד הפרטי מאלכסנדר רב יותר מן הפחד מן הפורעים, ואז מקדים דייכסיל את ענייניו הפרטיים לעניין הלאומי ונוטש למענם את ההתגוננות הלאומית. גם חזרתו לתפקוד הלאומי כ'שר צבא' התאפשרה בזכות הכרזתו של אלכסנדר, 'בפעם אחרת', וכן מפני שאלכסנדר, המובל אחר כך בידי השוטרים, נעלם מן הזירה במהלך הרדיפה.

הסאטירה על 'עבודת ההווה' הציונית

לאוניברסליזם הסאטירי של עגנון יש אם כן גבולות משלו. מתחת לחזות של הסאטירה האוניברסליסטית מתקיים גם מהלך סאטירי מהופך. אל תוך הסאטירה האוניברסליסטית מגניב עגנון סאטירה פוליטית קונקרטית. לעומת הקריטריונים חובקי הכל, המיוסדים על דמותו העקרונית של 'האדם הטוב והראוי', מעמיד עגנון סאטירה המיוסדת על קריטריונים ספציפיים יותר, שתוקפם בא להם בגלל המשמעות הפוליטית הספציפית שנודעת להם ברגע היסטורי מסוים. עגנון נוקט אם כן בעת בעונה אחת מהלך כפול של דבר והיפוכו. מצד אחד הוא כותב סאטירה אוניברסליסטית, שכוחה יפה לכל מצב היסטורי או פוליטי, ובכך הוא מייצר לעצמו מראית עין של ניטרליות כביכול; מעין סמכות אוניברסליסטית, א־היסטורית, שכדי לאשר את תוקפה וכוחה היא אינה תלויה בנסיבות קונקרטיות. אבל מצד שני הוא מממש בסאטירה שלו גם מהלך הפוך בדיוק. לעומת החזות הניטרלית, הלא אינטרסנטית, של מי שרק מצביע על פגמים אנושיים שעליבותם וצביעותם הינן גלויות לעין כל בכל מקום ובכל זמן, פועל עגנון גם כבעל אינטרס פוליטי, קרוב ומעורב, המכיר יפה את גיבורי הפרשה, קשור בעברם כמו בהווה שלהם וזוכר להם

6. שם, עמ' 37-38.

7. שם, עמ' 38.

מעשים ואירועים ומשליך מהם לאירועים האקטואליים.⁸ בכך פועלת הסאטירה שלו גם כאקט פוליטי המשרת אינטרס פוליטי מסוים בסיטואציה היסטורית ספציפית. 'בנערינו ובזקנינו' נכתב בשמה של עמדה פוליטית ציונית של שלילת גולה רדיקלית, שראתה בחיי הגלות את הגורם העיקרי לניוולם ולניוונם של היהודים. כסאטירה הוא ערוך כהתקפה שיטתית על אותה גירסה ציונית מתונה יותר, שהתפתחה באותה עת בציונות המזרח-אירופית. לעומת שלילת הגולה ושעבוד כל המשאבים הציונים ל'עבודת העתיד', כלומר למען חיסול הגולה ולמען בנייתה של המולדת החדשה בארץ-ישראל, התגבשה אז גם עמדה ציונית, שהכירה בחשיבות הלאומית של 'עבודת ההווה' בגולה וכפרה בעליונות המוחלטת של התביעה לגייס את כל הכוחות למען ארץ-ישראל, תוך התעלמות מן הצורך לקיים בגולה חיים יהודיים לאומיים בתקופת ביניים, שיכולה להתארך. עמדה זו חוזקה בוועידת הלסינגפורם שערכו ציוני רוסיה בדצמבר 1906, שבסיומה התקבלו החלטות התומכות במאבק לזכויות היהודים כמיעוט לאומי והוכרה חשיבותה של 'עבודת ההווה' בגולה.⁹ ולכן התיאור המובא בסאטירה, המזהה בין הגולה לבין נשף, כלומר כדבר ראוי שאפשר אף להתענג עליו, אינו רק עדות לבורותו של דייכסיל, אלא גם ייצוג מלעיג של עמדה פוליטית ציונית קונקרטי, המשלימה במידת מה עם המשך החיים בגולה, וככזו היא נשללת בסאטירה של עגנון.

אלא שהקול הסאטירי של הסיפור, המעמיד בחזיתו את האמירה האוניברסליסטית, מסתייע בסמכותה כדי להבליע אל תוכה גם את אמירתו הפוליטית; הסאטירה הפוליטית כפופה לסאטירה האוניברסליסטית. לשם כך היא מציגה בחזיתה דיכוטומיה ברורה בין טובים לרעים, בין נעלים ונלעגים, ואילו את הביקורת הקונקרטי היא מגניבה בעקיפין. ולכן, כדי לבסס את הגינוי הציוני הרדיקלי נגד מחייבי הגולה הציונים, מסתייע הסיפור אפילו באלכסנדר הבונדאי, אמנם מתנגד לציונות אבל גיבור נעלה. גם דמותו של אלכסנדר מבצרת את הדיכוטומיה האוניברסליסטית של טובים ורעים, אבל תוך כדי כך – בתבנית הקבועה של הסיפור, המחפה על האינטרס הפוליטי באמצעות רטוריקה אוניברסליסטית – היא משמשת לגינוי הציונים הפשרנים והפחדנים. שכן אלסנדר, האנטי-ציוני, מתגלה בפועל כציוני ראוי, המגיב בגבורה להתקפות הפורעים וכמי שפרנסתו היא מעבודת כפיים שמממשת את החזון הציוני הרדיקלי של היהודי החדש יותר מציוני 'עבודת ההווה'.

בהתקיפו אופציה זאת של 'עבודת ההווה' כמושא להתקפה סאטירית, נגע עגנון באחד הנושאים השנויים ביותר במחלוקת בתנועה הציונית של ראשית המאה:

8. על מעורבותו האישית של עגנון בפוליטיקה הציונית בגליציה ועל אכזבתו ממנה בימים שלפני עלייתו לארץ ראה, למשל י' כהן, 'בוצ'אץ' של עגנון', מאזנים, כרך ל, גיליון ה-1 (1970), עמ' 422-430. על ראש העיר שטרן כתב עגנון לדוד זכאי: 'בנעורי כמעט הושיבני בבית האסורים, בשביל מעשה ציוני שעשיתי נגד הפולנים בני דת משה, אלא שחזר בו קודם למעשה כדי שלא יעשני מרטיר בלע"ז'. ערב שבועות תרצ"ט, ידיעות גנזים, 70 (תש"ל), כרך ד, שנה שמינית, עמ' 608.

9. ש' אלמוג, ציונות והיסטוריה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 130-173.

התמיכה בעבודה תרבותית ובפיתוח של תודעה ותביעה לזכויות לאומיות בגולה, תוך ויתור על הדחיפות של הגשמת הריכוז הטריטוריאלי בארץ-ישראל. כבר שורות הפתיחה של הסיפור המתארות את רגעי הפרידה מדוקטור דוידזון, הלא הוא ד"ר נתן בירנבוים, שנכשל בבחירות שנערכו בגליציה ב־1907, מסמנות בבירור את ההקשר הפוליטי של הסאטירה ואת קורבנותיה הספציפיים. נתן בירנבוים, ד"ר דוידזון שבסיפור, שטבע לראשונה את המונח 'ציונות' והיה לימים ממתנגדיו של הרצל, היה מחסידיה הנלהבים של 'עבודת ההווה' בגולה. בגלגוליו האידיאולוגיים המפותלים, שהביאוהו לבסוף עד להתנגדות לציונות, תמך בירנבוים, ממש באותן שנים ראשונות של המאה, בהשגת אוטונומיה לאומית ליהודי הקיסרות האוסטרו-הונגרית רבת-הלאומים.¹⁰ התודעה הלאומית היהודית התפתחה בגליציה תוך עימות והשפעה של מיעוטים לאומיים אחרים שהתקיימו ברחבי הקיסרות. לעומת יהודי רוסיה, בלטו יהודי גליציה בהישגיהם היחסיים בתחום השוויון האזרחי. הקמת ממשלה חדשה באוסטריה ב־1906, והתקווה לדמוקרטיזציה שהביאה אתה, עוררו אצל הציונים שם מגמות פוליטיות חדשות שחיזקו את תומכי 'עבודת ההווה', שראו עתיד פוליטי ליהודים גם בגולה.

בוועידה הציונית שנערכה בקראקוב ביולי 1906 נשמעו קולות ברורים אשר תבעו הקמתה של מפלגה שתשאף 'לארגון פוליטי של יהודי אוסטריה במסגרת הממלכה לשמירת עצמאותם הלאומית ולפיתוח הזכויות התרבותיות, הפוליטיות והכלכליות של העם היהודי באוסטריה'.¹¹ מתנגדי הרעיון בתוך המחנה הציוני הדגישו, כצפוי, כי אין לחפש בגולה פתרון לשאלת היהודים. כמו כן, גם מכיוונם של חוגי המתבוללים נשמעה ביקורת חריפה על מגמה פוליטית זאת של פעילות ציונית בגולה, ובהמשך לוותה ביקורת זאת במלחמת חורמה פוליטית. אך בניגוד לוועידת הלסינגפורס, אשר יצאה בהחלטות דומות בנושאי המאבק לזכויות היהודים כמיעוט לאומי והכירה בחשיבותה של 'עבודת ההווה', בגולה, היו לוועידת קראקוב בגליציה גם תוצאות של ממש. בבחירות הכלליות שנערכו, כאמור, במאי 1907 צברו הציונים כוח פוליטי ניכר, ומגמת התמיכה באוטונומיה הלאומית, אשר תישא גם את דגל הציונות, הלכה וגברה.¹²

העימות המתנהל בין הטקסט של עגנון לבין המציאות החברתית והפוליטית של החברה היהודית בגליציה בראשית המאה הוא, אם כן, עימות בין כוחות פוליטיים. הזלוזל הארסי שמפנה עגנון כלפי הניפוח והכזב המאפיינים את החיים הציוניים בגליציה של ראשית המאה הוא ביטוי למאבק כוחות בין תפיסות שונות של המעשה והמחשבה הציונים. עגנון, המפרסם את סיפורו ב־1920, אינו מטיח את דבריו מנקודת מבט אובייקטיבית נטולת אינטרס. הבחירה בז'אנר של סאטירה ארסית לצורך טיפול ספציפי כל כך בפוליטיקה היהודית הגליצאית ממרחק של שלוש עשרה שנים קשור

10. י' דורון, הגותו הציונית של נתן בירנבוים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 12.

11. נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה 1857-1918, ב, ירושלים 1958, עמ' 526.

12. שם, עמ' 192-194, 522-528.

לכך, כי ממש באותה תקופה חזרה האופציה הפוליטית של קיום יהודי כמיעוט לאומי בגולה למלא תפקיד חשוב בזירה של התרבות והפוליטיקה הציונית.¹³ בגליציה עצמה לא שכחו עדיין הדי מלחמת העולם הראשונה ואתם גם הדי הגורל האכזר של פרעות ורדיפות שנפל בחלקם של היהודים, שהיו נתונים בה בין הפטיש הפולני לבין הסדן האוקראיני. הפוגרום שפרץ בלבוב בנובמבר 1918 טרף כמעט לחלוטין את קלפיה של הפוליטיקה הציונית, שביקשה לשמור על ניטרליות בסכסוך הלאומי על השלטון בגליציה, שהתגלע שם עם התפוררותה של הקיסרות. מצוידים בתקוות כי המשטר הפולני החדש יעניק להם זכויות לאומיות, הגיעו נציגי משלחת גליציה לוועידת השלום בפאריס, ובה, לצד משלחות יהודיות ואחרות, ביקשו לממש את אחד החזונות העיקרים של ועידה זאת, אשר בהשראתו של וודרו וילסון נשיא ארצות-הברית, ביקשה להגדיר ולבסס את זכויותיהם הלאומיות של המיעוטים הלאומיים הרבים באירופה. תקווה זאת לקיום שווה זכויות של מיעוט לאומי היוותה אז, בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה, איום ממשי על האידאולוגיה הציונית המרכזית של שלילת הגולה.

הסאטיריקן מנהל כאן את מאבקו מתוך אינטרס פרטיקולריסטי מסוים. הפרספקטיבה של מאבקי הכוח שהוא מנהל מחייבת אותנו להתבונן בדרך שבה הוא מגיב ומתמודד עם אלה שנגדם הוא יוצא. כמה מן המנגנונים הספרותיים של 'בנערינו ובזקנינו' יוכלו להתבאר, אם נמקם את היצירה בהקשר של שיח סאטירי המתמודד ב-1920 עם דפוסי העוצמה הספציפיים ועם השלכותיה האקטואליות של שאלת המיעוטים בגליציה בראשית המאה.

הדיונים הפרשניים ב'בנערינו ובזקנינו' הבליטו עד כה את המרכיב האוניברסליסטי של הסאטירה. היו שאמנם הצביעו על המגמה הפוליטית שבשמה נכתבה הסאטירה, כלומר הביקורת החריפה נגד הציונות המזויפת ו'עבודת ההווה'.¹⁴ אבל לעומת זאת התעלמו הפרשנים של 'בנערינו ובזקנינו' מן ההשלכות שנודעו לעמדה הפוליטית של עגנון על מבנה הסאטירה. בכל מה שקשור למבנה הסאטירה נותר הדיון עד כה בגבולות השיפוט האוניברסליסטי, ואילו למושא ההיסטורי והפוליטי של הסאטירה לא נועד כל תפקיד אסתטי.¹⁵ בכך חזר עגנון והוצג כמי

13. בכך חזר עגנון על ההתקפה החריפה על הספרות העברית בגליציה ועל התרבות הפרובינציאלית שהצמיחה אותה שפרסם עם עלייתו ארצה. אדונדון [ש"י עגנון], 'ביבליוגרפיה, על הירחון "ירושלים"', ירחון ספרותי ביבליוגרפי, שנה שניה, חוברת א-ב, קראקא, הוצאת "קהלת" (?) [תרס"ח], הפועל הצעיר, כרך א, גליונות 10-11 (תרס"ח). הרשימה כונסה במעצמי אל עצמי, ירושלים-תל-אביב 1976, עמ' 379-380. ראה ג' קרסל, 'ראשיתו של עגנון ב"הפועל הצעיר"', הפועל הצעיר, כרך ה, גליון לט (תשכ"ח), עמ' 61.

14. ברור, 'בנערינו ובזקנינו' במסגרת חיי מחברו, עמ' 46. ראה, למשל: ד' כנעני, 'הנגלות והנסתרות ביצירתו של ש"י עגנון', לוח הארץ, תש"ט, עמ' 164-190.

15. בדבריו על 'בנערינו ובזקנינו' כתב ג' שקד: 'מושאי הביקורת של הסאטירה אינם בונים עדיין את אופיה הקומי של היצירה. אין הם אלא חומרים ביד היוצר. אירגון החומרים הוא שמקנה לה מיטען קומי והוא גם שמעמיק את משמעותה'. אמנות הסיפור של עגנון, מרחביה-תל-אביב 1973, עמ' 73.

שהאיכות האמנותית של יצירתו ניזונה במנותק מן הערכים הפוליטיים שלה. בדרך זו, ביסודו של דבר, הוצגה ביקורתו הפוליטית של עגנון על הפעילות הציונית בגליציה של ראשית המאה כביקורת אוניברסליסטית, שהיא כביכול נטולת אינטרס משל עצמה, ועל כן כמובן גם מוצדקת ותקפה. אך בחינת המבנה של הסאטירה ומערך תחבולותיה יכול להעיד שלא כך הם פני הדברים, וכי סמכותו של הסאטיריקן אינה דבר מה 'טבעי' המבוסס על אמיתות מוסריות א־היסטוריות ובלתי מותנות, אלא תוצר של הבניה מדוקדקת, הערוכה בחלקה המכריע לאור אינטרסים פוליטיים שהדריכו את הפוליטיקה הציונית בת־הזמן. הסאטירה אינה רק צורה של שיח המשקף את האובייקטים בהקשרם ההיסטורי המדוקדק, אלא גם שיח המייצר ומעצב אותם. ולכן הדובר הסאטירי, וכמוהו גם האובייקט או הקורבן הסאטירי, מובנים ומעוצבים במידה רבה על פי האינטרסים הפוליטיים שפועלים בתהליך התקשורת שמייצרת הסאטירה. כבר הכותרת האירונית של הסיפור, המצטטת הן את דברי משה על הרכב היוצאים ממצרים בדרכם לארץ־ישראל (שמות י: 9) והן 'בנערינו ובזקנינו נלך', שירו הנודע של י"ל גורדון המדבר על ההגירה מרוסיה בעקבות הפוגרומים, מדגימה את הדרך שבה מייצר עגנון את הקורבן של הסאטירה שלו לא רק כסתם אובייקט נלעג או בזוי אלא כאובייקט המציית לדפוסים הפוליטיים שאותם הוא מגנה ותוקף. הרמיזות של הכותרת מערבות יחדיו את העלייה לארץ עם ההגירה לארצות־הברית ואילו הייצוג האירוני של הרמיזות הללו תוקף את המשלימים עם חוסר האפשרות למימוש מידי של חזון העלייה לארץ־ישראל, השלמה שאינה מובחנת מן ההגירה הלא־ציונית אל ארצות־הברית. האירוניה של עגנון יוצאת כאן נגד האופציה הפוליטית המפקפקת בשלילה הטוטאלית של הגולה ונגד האוריינטציה הלא־ציונית ביחס לסבלות היהודים בגולה. המשך למגמה אירונית זאת ניכר בדרך שבה מתואר מקום מגוריו של אלכסנדר, הבונדיסט האנטי־ציוני, שהוא הדמות החיובית ביותר בסיפור, דווקא במונחיה של ארץ־ישראל ובציון מפורש של כמיהתו לעלות ארצה. גם סיפור הפוגרום בפיטשיריץ לא נועד רק ליצור הזדמנות לחשיפה ביקורתית ומלעיגה של המלל הריק של ציוני שבוש. לא פחות מכך בונה הסאטיריקן את קורבנו כמי ששוגה באשליה הפוליטית הבסיסית שתלו אז ציונים גליצאים בדמוקרטיזציה של החיים באוסטריה בחסותה של וינה הבירה.

מספר הסאטירה כקורבנה

בכך חותרת הסאטירה של עגנון תחת אושיותיה שלה. מהלך זה ניכר במידה רבה באמצעות הניצול שהיא עורכת בסמכותו של המספר הסאטיריקן. המספר חושף עצמו לעינו הביקורתית של הקורא כבר בפרק הראשון של הסיפור. בעת ובעונה אחת הוא גם זה המבטא את אמונתו בעקרונות הצדק של הדמוקרטיה האוסטרית וגם זה המתאמץ באורח נלעג ודחוק לתרץ את מפלתו של דוידזון בעטיין של האינטריגות של ראש האזרחים. האפקט כי המספר עצמו שבוי בעולם לא ריאלי ונלעג של אשליות פוליטיות אף מתעצם כאשר הוא פורש את הפנטסיה שמפתחים הציונים, כי

אדולף שטאנר, ראש הקלוב הציוני בפרלמנט האוסטרי, יצביע בפרלמנט על מעשי השחיתות שאירעו בשבוס נגד הציונים, והמעוות יתוקן מיד. העובדה שהסופר המספר את הסאטירה הוא לפרקים גם אחד מקורבנותיה מתבררת אם כן כנקודת מוצא עקרונית להבנתה. לגבי חלק ניכר מן המקרים אין כל אפשרות להכריע, אם האפקט האירוני טמון כבר בלעגו המודע של המספר או שמא לפנינו מספר נאיבי המנווט על ידי המחבר המקריב אותו למען הקוראים. בקטע ארוך יחסית מגולל המספר הסאטיריקן של 'בנערינו ובזקנינו' בפני קוראיו כמה מעמדותיו ביחס למעשה הכתיבה והסיפור:

קורא נכבד! ידעתי גם ידעתי, כי שאל תשאל, מה היה לו לסופר זה, כי יכתוב דברים לא־כן, האם ראש מיניסטר לו, כי יזכור כל שמות הגנאי, שהטילה מרת גולד בפני מרת זילבר, או שמא כמעשה כל מחברי חיבורים הוא עושה, לכתוב דברים שלא היו ולא נבראו. -

הנה אף אני אומר לך: לא מיניסטר אנכי ולא בן מיניסטר אנכי, גם ברוך ה', לא שם חלקי בין המחברים. אלא כל יום שחרית, כשאני הולך לבית הכנסת להתפלל, אני עובר לפני האיטליז ואני שוהה שם שעה אחת, כדי לשמוע שיחות הבריות, עמא דבר, כאשר עשה ר' מנדיל לפין, עליו השלום, אשר העתיק משלי שלמה לעברי־טיט"ש, שהיה כסאו עומד שם בחנויות הבשר, למען ספוג את המילים הפשוטות, שמבין כל יהודי.

וזה לך האות, כי רק באמת חפצתי, כי הנה לא ספרתי לך דבר וחצי דבר ממעשי פשי שיינדל והרהורי לבה, ארשת שפתיה ורגשותיה, כי איך אדע מצפוני לבה ואנכי לא ראיתיה ולא דברתי אתה. גם כי אדבר אתה, ודאי לא אקח עמה דברים אשר לא־כן. לעומת זה הארכת קצת במעללי אנשים, אשר בהשקפה ראשונה אולי יהיו קלים בעיניך - אבל אם אינם חשובים בעיניך, חשובים הם בעיני אנשי שבוס. והמבין יבין.¹⁶

מהו זה שיוכל המבין להבין? מהו זה אשר יהיה קל בעיניו של הקורא ב'השקפה ראשונה', אך יהיה בעל משקל מידי בעיניהם של אנשי שבוס? מהו זה אשר בהשקפה שנייה עשוי להיות בעל חשיבות גם בעיניו של הקורא הספקן, שאינו צמוד להוויתן הטבעית האינטימית של שבוס, שהיא בוצ'אץ' ופיטשיריץ, שהיא כנראה מונאסטריץ'? ובמלים אחרות: כיצד, למעשה, מציע המספר כי חומרים לוקאליים מעין אלה שבהם משופעת עלילת 'בנערינו ובזקנינו' יוכלו למלא תפקיד עקרוני ובעל משמעות כללית יותר?

כדי לחדד שאלות אלה כדאי להדגיש את הסתירות שבין הפואטיקה המוצהרת בקטע זה לבין הפרקטיקה הסיפורית שבו הוא משולב: לעומת ההיצמדות המוכרזת כאן לדפוס של מספר־כרוניקן המברך את האל שלא שם את חלקו בין

16. 'בנערינו ובזקנינו', התקופה, עמ' 49.

הסופרים המקצועיים מופיע המספר של 'בנערינו ובזקנינו' בפני קוראיו גם כאמן, פרקטיקן של סיפר אמנותי, שגם מגייס את עטו לטובת המעשה הלאומי. באורח דומה נסתרת גם הצהרתו העקרונית, כי לא סיפר דבר מהרהורי לבה של פשי שיינדל, כאשר עמודים לא רבים קודם לכן הוא חודר לנפשה ומתאר כיצד היא, שהייתה 'ארוסה לאלכסנדר, התחילה מדמה את חתנה לדייכסיל'.¹⁷

ללא קושי רב ניתן להוסיף על סתירות אלו מבחר של סתירות נוספות המעידות על כך כי המספר של עגנון מבסס עצמו בסיפור זה כמי שמתחייב לדבר מה ובמקביל עושה את היפוכו. החזות הנאיבית שלו אינה מתיישבת עם הביקורת המפוכחת שהוא משמיע על בני עמו.¹⁸ התפעלותו חסרת המעצורים מהבלויותיו של האדון 'אני ואפסי עוד' אינה מתיישבת בקלות עם כושר השנינה המרשים שלו. אך עם זאת, יש להטעים, חוסר המהימנות שלו כמספר אין פירושו, כאן, אחדות שיטתית ומסתברת של מוגבלויותיו ומוזרויותיו. ברוח המסורת של הסאטירה המניפאית, עוצבה דמות המספר במרחב גדול של גמישות סגנונית בהיקף ניכר של עמדות מתחלפות, ובעיקר במתח מתמיד של שמירה והתחלפות של זהותו כסופר. לקטע ארס-פואטי זה, כמו לחוליות נוספות בנוסח הראשון של הסיפור, תפקיד חשוב בהבלטת הפרובלמטיות של דמות המספר כסופר. תופעה זאת, הרווחת בכלל הקורפוס הסיפורי של עגנון, זוכה כאן לעיצוב גרוש סתירות, המקשה מאוד על סיכום פרשני מובהק של דמותו. מרחקים משתנים אלה בין המספר למושאו, התנועה המתמדת והמופגנת בעמדותיו, כל אלה ממקדים את תשומת לבו של הקורא בסאטירה הזאת אל קורבנותיה הריאליים במציאות הפוליטית והחברתית של גליציה בראשית המאה, שנותרו בסופו של דבר הגורם היציב יותר בתוכה.

הבלטת שתי נקודות אלה של מתיחות – של סופר פרופסיונלי לעומת סופר כרוניקן ושל חוסר העקביות של המספר ביחסו לאופציה הפואטית של חדירה לחיי הנפש של גיבוריו – מעודדת את קריאתו של הסיפור כטקסט שדווקא מסתייע בסתירות אלה, כדי להעמיד במרכז את שאלת הסופר והקולקטיב הלאומי שבתוכו הוא חי ויוצר. ההקשר ההיסטורי של הבחירות הכלליות שנערכו בגליציה במאי 1907, שבהן הציגו הציונים את מועמדיהם, פרשת הפוגרום בפייטשירין, שלהצלת יהודיה נזעקו מלווייו של ד"ר דוידזון, והאלטרנטיבה הקוסמת שמצאו הללו בסעודה ולבסוף בארגון נשף ציוני, כל אלה הם כאמור עילותיה של הסאטירה המתארת את הזיוף והעליבות של חיי הציונים בגולה הגליצאית. אך נוסף לביקורת המוטחת כאן במי שתלו תקוות שווא בממלכת הקיסר יש, כאמור, להצביע כאן גם על הקשר סובייקטיבי יותר, שבו בוחן חמדת, הסופר העברי, את זהותו בסיטואציה פוליטית ותרבותית זאת. הרפתקאותיהם הנלעגות של הציונים, כמו מרכיבים אחרים בעולם סיפורי זה, נפרשים מן הפרספקטיבה של חמדת הסופר. גם שיאו המדומה של הסיפור מתקיים כעיקר במישור הספרותי והעיתונאי: אם הנשף הציוני הוא שיאו המדומה של

17. שם, עמ' 26.

18. שם, עמ' 93.

סיפור הפרעות, הרי הרווח האישי המיוחד שזוכה בו חמדת הוא שמכתבו על דבר הנשף התפרסם בעיתון. עגנון עורך כאן, אם כן, תימטיזציה של יחסי הסופר עם העם, תפקידיו הלאומיים האפשריים והרצויים, האופציות הפואטיות העומדות בפניו ואלה שהוא מבקש לדחותן.

היוואשותם של גולד ושל זילבר מכוונתם להרצות על אמנות יהודית ועל זמרה יהודית מכיוון שאינם יכולים לשאול את כתב־העת אוסט אונד וסט מדייכסיל¹⁹ היא עילה מספקת להלעגתם. אך לא פחות ניכרת כאן רגישות לטשטוש ערכן של מקוריות ויצירתיות בתרבותו של מיעוט, אשר הקולקטיביזם שלה מגייס באורח מסיבי כל אנרגיה אפשרית לטובת העניין הלאומי ושאר מטרות קולקטיביות. גם חמדת עצמו הוא סופר מתחיל הזוקף בין זכויותיו המקצועיות גם את הישגיו כרפורטר. הדמוקרטיזציה המופלגת של הפעילות הרוחנית הנוצרת בשל כך מטשטשת במידה רבה את חשיבות ההייררכיות של איכות מקצועית.

תבנית תרבותית זאת של טשטוש זהותו הפרופסיונלית של הסופר יכולה לחשוף ולנמק בה גם את כפל הדמויות שבהן מופיע בסיפור חמדת הסופר. בהכרזתו הארס־פואטית הבליט הסאטיריקן את הפרובלמטיות של תפקידו הלאומי של הסופר. ואילו בסיפור עצמו מתפצל חמדת לשתי דמויות המשתפות ביניהן פעולה. דמות אחת היא זו של טשאשקס הצעיר, המשמש כקורבנה של הסאטירה המצביעה על שביעות רצונו מן ההישג הספרותי שבשיריו ההולכים ונדפסים בהמצפה.²⁰

אך לתוך הסיפור משולבת גם הפרספקטיבה של עגנון הוותיק, מחברם של 'מעשה ר' גדיאל התינוק' או של 'והיה העקב למישור', הנפגש ב־1907, שלוש עשרה שנה לפני פרסומו של הסיפור הראשון וחמש שנים לפני פרסומו של השני, עם מר הופמן, נכדה של קריינדיל טשארני, ועם ניניה. נראה שגם פרספקטיבה זמנית כפולה זאת יכולה לנמק את המרחב הגמיש והבלתי מוגדר של מספר המשמש בעת ובעונה אחת גם כסאטיריקן וגם כקורבן. העובדה כי חמדת הסופר, שהוא מספר וקורבן סאטירי כאחד, לועג ומלעיג על עצמו בעת ובעונה אחת ממזגת בקולו של הסאטיריקן האובייקטיבי גם מרכיב פרטיקולריסטי, קרוב ומעורב. קני המידה המופעלים על ידיו של קול סאטירי זה נגזרים, אם כן, גם מהכרעות ספציפיות יותר, הקשורות ישירות לסיטואציה החברתית והפוליטית שעליה נסבה הסאטירה. העיוות הסאטירי מתפתח כאן תוך סלקציה והתמודדות קשובה לדפוסיה הספציפיים של המציאות המותקפת.

במונחיו של רונאלד פאולסון ניתן לומר, כי הדיון ב'נערינו ובזקנינו' כבסאטירה תובע תשומת לב למרכיבי הרפרזנטציה שבה, כלומר לעולם המיוצג בה ולערכיו, במידה שאינה פחותה מן הטיפול ברטוריקה שלה.²¹ הסתמכות על ערכים מוחלטים, כמו 'אמור אמת' או 'טול אחריות על מעשיך', מאפשרת לסאטיריקן להוקיע את קורבנותיו מבלי להתחייב לסיטואציה קונקרטית ולהכרעות ברורות במקומות בהם

19. שם, עמ' 53.

20. שם, עמ' 35.

21. R. Paulson, *The Fictions of Satire*, Baltimore 1967.

עלולים ערכים נצחיים אלה להתנגש זה בזה. טשטוש הגבולות בין ייצוג המספר כדמות נאיבית באמת לבין הצגתו כמי שמתחזה לדמות נאיבית ומתבונן בנעשה סביבו מעמדה אירונית מעמיד בחזית הסיפור סדרה של מתחים בלתי פתורים. טשטוש זה של הגבול בין האירוני לבין הרציני מקשה על הקורא להכריע בדבר מידת מחויבותו של המספר הסאטירי לעמדות השיפוטיות שהוא נוקט. בין שיפוט הזולת לבין שפיטה עצמית של המספר הסאטירי מתקיים מתח מתמיד, והקורא חוזר ומתקשה להגדיר את מקורה המדויק של הסמכות המלעיגה. בכך הוא מונע, כמובן, את יישוב המתח המתקיים בסיפור בין שיפוט אוניברסליסטי, הנערך על פי ערכים מוחלטים בעלי מעמד אובייקטיבי, לבין שיפוט פרטיקולריסטי, הנערך על פי ערכים ואינטרסים פוליטיים סובייקטיביים.

שיח קולקטיביסטי של מיעוט לאומי

הרגישות שמתגלה ב'בנערינו ובזקנינו' כלפי המושא המותקף על ידיו היא רגישות פוליטית של סאטיריקן מעורב, הלוקח חלק בדינמיקה הספציפית של הפוליטיקה הציונית בת-הזמן. המבע הסאטירי של עגנון מייצג את מושאו כבעל אינטרסים וכנושא תכונות פוליטיות שונות. הערנות של הסאטירה למאפייניה המיוחדים של התופעה הפוליטית והתרבותית שאותה הוא תוקף ניכרת בשורה של הכרעות המייצגות אותה, באורח תוקפני ושולל, כשיח תרבותי של מיעוט לאומי. בדבריו של חמדת המספר, המבליטים את המתח סביב המוסכמה הפואטית של חדירת המספר לחיי הנפש של גיבוריו, ניכרת ההתמודדות הסאטירית של עגנון עם האופציה של תרבות של מיעוט לאומי ונטייתה לדפוס שיח קולקטיביסטיים.

הערתו הפואטית של חמדת מעמידה תחת שבט ביקורתה את נטייתה של ספרות מעין זאת להעניק ערך קולקטיבי לכל.²² המדובר, למעשה, בהפרה שיטתית של מנגנונים, המסדירים ומבחינים בין תחומי השיח והחוויה האנושיים בשדה תרבותי מסוים. בשיח של מיעוט, ובתוכו גם בשיח הספרותי, רווחת נטייה לייצוג קולקטיביסטי של עמדות ושל חומרים. בעיקרו של דבר הוא מתקשה להכיר באוטונומיה של עולם החוויות הפרטי, וייצוגיו נוטים לטשטש את קווי הגבול המבחינים בין הפרטי לבין האישי ובין הציבורי לבין החברתי. הדרמה של חיי הפרט הופכת בה, בדרך זו או אחרת, גם לדרמה קולקטיבית בעלת מגמות פוליטיות. בספרם על פראנץ קפקא הצביעו ז'יל דלוז ופליקס גואטארי על מנגנון זה של קולקטיביזציה כמעט טוטאלית כעל אחד ממאפייניה של מה שהם מכנים בשם 'ספרות

22. עגנון עצמו תקף את הספרות הגליצאית כספרות פרובינציאלית של מיעוט לאומי, ראה לעיל, הערה 12. על הספרות העברית בגליציה כספרות של מיעוט לאומי, ראה: ח' חבר, "גורו לכם מן הגליצאים" בספרות גליציה והמאבק על הקנון בסיפורת העברית, תיאוריה וביקורת, 5 (1994), עמ' 55-77.

זוטר' (Minor Literature), שהיא ספרות העומדת תדיר ביחס של אופוזיציה אל ספרותה ושיחה של תרבות שלטת.²³

עגנון מפעיל את הסטירה שלו מתוך רגישות כפולה הכוללת הן את ההצלפה האוניברסליסטית, שתוקפה יפה לכל מקום ולכל זמן, והן את ההתקפה הספציפית, הממוענת ישירות אל דפוסי ההתנהגות של בעלי תודעה פרובינציאלית ונחיתות של מיעוט לאומי בגולה. כך, למשל, חושף התיאור של משלחת ההצלה הציונית לפיטשיריץ את דפוסי ההונאה העצמית של חברי המשלחת. אך לכך מצרף עגנון גם תיאור מגחיק של חשיבה קולקטיביסטית, המתרצת התנהגות של חולשה ומעוצבת כשקלא וטריא תלמודי של יהודים גלויים, בניו של מיעוט לאומי:

מכיון שאנו עושים אגודות אגודות – מה אנו ומה כוחנו ואם תאמרו: מה ראיתם, דדמם של בני רחוב פלוני סומק טפיו? יש לישיב: הואיל ועיקר עזרתנו בבחינת שב ואל תעשה הוא, כלומר, שלא המעשה הוא העיקר, אלא עצם הויתנו בעיר, על־כרחם שאסור להתגודד אגודות אגודות.²⁴

הלעגת הקולקטיביזם הפרובינציאלי של ציוני גליציה ניכרת במידה רבה במערכת המסועפת של חילופי זהויות ושל הכפלתן שמייצר הסיפור. ביסודה זוהי תחבולה סאטירית מסורתית, המבקשת לחסל את הדיוקן האינדיבידואלי של קורבנותיה, אלא שבנוסף לכך מלעיג כאן הסיפור הסאטירי גם על מגמות של קולקטיביזציה מטשטשות כל ייחוד פרטי בהקשר לאומי מובהק, ובכך מצטרפות לפרספקטיבה האופיינית לשיח של מיעוט לאומי: כך הוא שמו של מר לוי כהן המצטייר כלוי שהוא גם כהן, אלה הם הצמדים ויכסיל ודייכסיל, זילבר וגולד. פפי מלר הלו בשת בגדי חסיד וקולעת פאות היא מושא הערצתו של מונדשפיל, הנחפז לחקות את החקיינית. זילבר וגולד מולעגים כמי שחוזרים בנאומיהם, שוב ושוב, על מסורת לאומית של כפילים ובהם הצמדים 'מויזשים וארון, ועתה הרצל ונורדוי'.²⁵ גם התנכרותם של הציונים לגורלו של אלכסנדר מתורצת על ידי פיתוח נמרץ ומעוות של אידיאולוגיית המיעוט הלאומי. תחילה הם מתלוננים כי לא החליף את זהותו לגוי; לאחר מכן הם מנסים כוחם בטענה לוקאליסטית ומנפחים את זהותם הגליצאית הפרובינציאלית עד כדי אפיונו של אלכסנדר כ'זר במדינה שלנו'.²⁶ פרק שלם בסיפור, שכותרתו 'בלשון ובאמנות' מיוחד לפיתוח אפיון זה של תרבות המיעוט כתרבות של תחליפים והכפלות, עד כדי ניסוח פואטי נורמטיבי הדורש 'שהמלאכותי יהיה נראה כדבר שיש בו חיים, ודבר שיש בו רוח חיים יהא נראה כמלאכותי'.²⁷ דוגמת המופת למימושה של

23. G. Deleuze & F. Guattari, 'What is Minor Literature?', in: *Kafka: Toward a Minor Literature*, Minneapolis 1986, pp. 16–27

24. 'בנערינו ובוקנינו', התקופה, עמ' 28.

25. שם, עמ' 35.

26. שם, עמ' 46.

27. שם, עמ' 44.

נורמה זאת הן יצירותיו של הצייר אפרים משה ליליין, ממשתפיו הבולטים של הקשת, הירחון העברי הברלינאי לספרות ולאמנות המוזכר שם.

היחס החשדני כלפי הקולקטיביזם של המיעוט הלאומי ניכר גם בהתנהגותו של חמדת, המספר. כזאת היא, למשל, הכרזתו המתריסה והמיתממת של חמדת נגד החירות שמגלים סופרים בחירתם אל חיי הנפש של דמויותיהם. חמדת מופיע בקטע זה כסופר תמים ולוקאלי, המספר רק ממה שראו עיניו. אך כאמור בהכרזתו זאת תוהה אותו מספר גם על מערכת היחסים ההדוקה המתקיימת בסיפור בין התחום הנפשי והליבידינלי לבין התחום הפוליטי. הנשף הציוני נמדד בקני מידה של סיכויים לזיווג,²⁸ ואילו מאפיוניו של ד"ר דוידזון בידי תומכיו הפוליטיים משתמעת ערנות ארוטית, בלתי מבוטלת, שלו ושל המתבוננים בו.²⁹ גם פרשת יחסיה של פשי שיינדל עם אלכסנדר הבונדאי, והריונה לדייכסיל המתנכר לה, הם מוקד לזעזוע סאטירי. אך לא פחות מכך נטויות כאן סאטירה המתפתחת לכדי 'אלגוריה לאומית', המסמנת אלמנטים פרטיים נפשיים, ובעיקר ליבידינליים, כבעלי משמעות 'ציבורית ולאומית'. הפיגורה של האלגוריה הלאומית אופיינית להתבוננות של בני תרבות חזקה בתרבות בעלת תודעה עצמית של חולשה. התרבות החלשה נתפסת על ידי בני תרבות הרוב כניצבת מולם בעמדה אופוזיציונית עקרונית,³⁰ ולכן היא גם נראית להם כמי שאינה בוררת באמצעים ומגייסת כנגדם כל משאב אפשרי, של כוח פוליטי או נפשי, תוך טשטוש קווי הגבול המבחינים ביניהם.

מנקודת המבט הביקורתית של עמדה ציונית ריבונית כלפי עמדת מיעוט לאומי ו'עבודת ההווה' הפרובינציאלית שמציעה הסאטירה, נראית הפרקטיקה התרבותית של המיעוט כאלגוריה לאומית. כך, למשל, האנאלוגיה בין פרשת התנכרותו של דייכסיל לקשר המיני שלו עם פשי לבין זייפנותו הציבורית כעסקן לאומי, מייצרת אלגוריה לאומית שבה הפרטי והארוטי מסמן את הלאומי. אך תכונה זאת של ערבוב הארוטי עם הפוליטי משמשת את עגנון גם כדי להבחין בין הגיבור החיובי של הסאטירה לבין הדמויות השליליות שלה. אלכסנדר, הדמות האמיצה והנערצת, מבחין בחדות בין האינטרסים הארוטיים שלו לבין מעורבותו הפוליטית, ועל כן את חיסול חשבונותיו הארוטיים עם דייכסיל הוא דוחה עד שיתפנה מן ההתנפלות האנטישמית.

הפער בין בעל העוצמה הגברית שבסיפור (אלכסנדר הבונדאי, המממש היחיד של רעיון ההגנה העצמית) לבין גבריותו המפוקפקת של דייכסיל (החושש יותר מנקמתו של אלכסנדר מאשר מנחת זרועם של הפורעים), וכן גינוני הגבריות המגוחכים של זילבר השומר על כבודה של מרת זילברמן ומזמין את גולד לדו־קרב – כל אלה משרתים כאן באורח מובהק את סולם ההערכה של הכוחות הפוליטיים הפועלים בסיפור עד כדי יצירת תואם בן הנוכחות הפוליטית (במיוחד זו של ראש האזרחים) לבין המיניות המיוחסת להם. בפרשת הדו־קרב הנלעג בין זילבר לגולד מהדהדת גם

28. שם, עמ' 92.

29. שם, עמ' 23, 28.

30. F. Jameson, 'Third World Literature in the Era of Multinational Capitalism', *Social Text*, 15 (1986), pp. 65–88.

המחלוקת שסימלה את שאלת הזיקה של הצעיר היהודי לגינוני הכבוד של האוסטרים והגרמנים. נתן בירנבוים (ד"ר דוידזון בסיפור) היה בין מי שתבעו מן היהודי הצעיר לגלות גבריות ואומץ לב, ולא לחמוק מן האתגר של הדו־קרב.³¹ דוגמה חריפה במיוחד להתרסה הסאטירית כנגד המיזוג של הפוליטי והליבידינלי היא החלום שחולם חמדת בבית זקנו.³² החלום הוא בליל חזותי של הזיה מינית המעוצבת בקונטקסט הפוליטי של המאבק שהתנהל בפועל בין בריש שטרן, ראש האזרחים של בוצ'אץ' (הפרוטוטיפ של סבסטיאן מונטג בסיפור), לבין ד"ר בירנבוים (הפרוטוטיפ של ד"ר דוידזון). העובדה שמרב הכוח הפוליטי והמיני מיוחס בחלום לר' יוסף דילה רינה, המקובל, מבליטה את הקשר הגאולה הלאומית המשתמע ממנו.

במסגרת המאמץ לערער בסיפור את מעמדו של שיח המיעוט הלאומי באמצעות סאטירה פנימית פרטיקולרית, נפרש גם חוט הגיוני המוביל את היהודי לזרועותיו של האנטישמי. מנגנון של הכפלות ותחליפי זהות הוא זה המציג גם כאן את היהודי כבן למיעוט החשוף לאלימות האנטישמית: פֶּן דובידזעני, יועצו של זילבר המכין עצמו לדו־קרב, מספר לזילבר כיצד רומה בן הגרף פיטשוינסקי אשר חשק בבת ישראל כשרה ובמקומה שידך לו אלטר'ל שפחה גויה שידעה יידיש והובאה אליו לבושה בבגדי יהודייה.³³ פֶּן דובידזעני מפתח את רצף דבריו באמצעות אסוציאציה המעמדת את היוועצותו של זילבר היהודי בו, הגוי, עם שירות הדוב שהעניק אלטר'ל היהודי לבן הגרף. המסקנה האנטישמית של מהלך אנלוגי זה, המכפיל את תבנית חילוף הזהויות של המיעוט הלאומי, מוצגת בסיפור כמסקנה שהיא טבעית וברורה למדי עבור הגוי:

נמלך אתה בי, אדוני הרוקח, באיזה כלי־זין יפה להשתמש כלפי המנוול שלך, מה שמו? – זילבר! טעיתי – גולד! איעצך: טול קנה רובה. פוי! פוי! בעל דבבך מוטל לפניך מת. פחות יהודי בעולם.³⁴

לשון לאומית ומיעוט לאומי

דווקא בתחומי הקיסרות האוסטרו־הונגרית, מרובת־הלאומים, הייתה השפה הלאומית לקנה־מידה מרכזי אשר קבע, ברוח תפיסתו הרומנטית של הרדר, זהות לאומית ובמיוחד את רציפותה.³⁵ עגנון, המשחזר בסאטירה שלו את ימי המאבק המר (שאחד משיאיו התחולל בוועידת צ'רנוביץ' ב־1908) בין הלשונות – העברית והיידיש – נאמן בסאטירה שלו לעמדה הציונית הנחרצת, המעדיפה את העברית על פני היידיש.

31. י' דורון, הגותו הציונית של נתן בירנבוים, עמ' 43, 44.

32. 'בנערינו ובזקנינו', התקופה, עמ' 76.

33. שם, עמ' 56–57.

34. שם, עמ' 57.

35. דורון, הגותו הציונית של נתן בירנבוים, עמ' 62.

ולכן אי-ידיעת העברית של חבורת הציונים שבסיפור מותקפת בחריפות ומוצגת כאות קלון לתהום הפעורה שבין יומרתם לפתח תרבות ציונית לבין הגשמתה העלוכה. בכך הוא חוזר וחושף את יומרתם הריקה ואת התדמית חסרת הכיסוי שהם מבקשים להציג. אך ביקורתו העיקרית של הסאטיריקן מכוונת כלפי עצם מאמציהם של ציוני גליציה לקיים חיים לאומיים במציאות לשונית של מיעוט לאומי בגולה. המאפיין המרכזי של מציאות זאת הוא הדה-טריטוריאליות, כלומר מציאות לשונית אשר מערערת על קיומו של קשר טבעי בין לשון לבין טריטוריה, הטיפוסי לדימויים מודרניים של זהות לאומית. בכך, בדרכו, אין עגנון מסתפק בחשיפת הרמייה העצמית והעליבות של ציוני גליציה אלא משקיע מאמץ בהתחקות אחר המנגנון התרבותי הספציפי שהם מפעילים כדי לקיים את תרבות המיעוט הלאומי. ז'יל דלו ופליקס גואטארי מציינים את הדה-טריטוריאליות כמרכיב חיוני ואפייני ל'ספרות זוטרת', לעתים זו של מיעוט לאומי, הנכתבת בשוליה ולעומתה של התרבות השלטת.³⁶ סופר של מיעוט לאומי, המבקש לתחום לעצמו מרחב של קיום עצמאי, כותב לעתים בלשון המערערת על הקשר הטבעי שבין לשון לבין טריטוריה, האופייני לדימוי הלאומי המודרני. לשם כך יהא עליו לכתוב בלשון שאינה שלו, לכתוב בלשונו אך מחוץ למולדתו, או בלשון שאינה לשונו של הריבון. או בניסוחו של דב סדן, שהגדיר את השיח הציוני בגליציה של אותם ימים כמתנהל 'כדרך המתבוללים מדור דור, בלשון השליט, ואפילו מיעוט שליט הוא, אף אם רוב קוראיו לשון דיבורם בבית וברחוב וביניהם לבין עצמם לא היתה פולנית אלא יידיש, ולשון תרבותם לא היתה פולנית אלא עברית, ולשון השכלתם לא היתה פולנית אלא גרמנית, ולשון רוב אוכלוסיית סביבתם לא היתה פולנית אלא רותנית'.³⁷

מגמה כזאת של ערעור על דפוסים מוסכמים של שימוש לשוני ניכרה לא אחת כחלק מן הפרקטיקה התרבותית, שהדגישה את 'עבודת ההווה' הציונית על פני האוריינטציה של 'עבודת העתיד' הארץ-ישראלית. מגמה זאת בלטה, בין השאר, בפולין ביצירתם הספרותית של אליעזר שטיינמאן וצ'ז' ויינברג ויוצרים אחרים שפעלו סביב כתב-העת קולות, שהופיע בווארשה בראשית שנות העשרים.³⁸ בכמה מהצהרותיהם העלו סופרים אלה על נס דווקא את הפונטציאל המיוחד של הקיום היהודי בגולה והבליטו את היתרון שבממד הדה-טריטוריאלי של השפה העברית על פני הטריטוריאליזציה שלה במרכז הארץ-ישראלי.³⁹ ואכן, למשל, המחלוקת הנלעגת שבסיפור סביב שאלת ההברה הנכונה בדיבור מובאת בו בהקשר הפוליטי של התמיכה

36. ראה לעיל, הערה 23.

37. ד' סדן, 'ראש וראשון - ראש מום הוא ראשון? הדוגמה: צמיחת המנהיגות בציונות בגליציה', בתוך: קבוצות עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 135.

38. H. Hever, 'From Exile Without Homeland to Homeland Without Exile', in: Y. Gutman, E. Mandelson, J. Reinharz & C. Shmeruk (eds.), *The Jews of Poland Between Two World Wars*, Hanover-London 1989, pp. 334-367.

39. א' שטיינמאן, 'הערות קטנות, מרכז', קולות, גיליון 3, וארשה תרפ"ג, עמ' 117.

הגליצאית המקומית בטריטוריאליזם שהזין את תומכי פתרון אוגנדה בימי הרצל. התפעלותו המופרזת של חמדת מעממיותו המופגנת של ד"ר דוידזון, אשר 'אפילו בזרגון היה מסיח',⁴⁰ מחדדת את תשומת הלב לפרובלמטיות של ההקשר העממי של הפוליטיקה הציונית של 'עבודת ההווה'. הלעגת הסופרים שבסיפור נערכת במידה רבה תוך ייצוגם כמי שמבקשים, איש איש בדרכו, לממש היגיון תרבותי זה של ספרות מיעוטים דה-טריטוריאליזם. כזהו, למשל, הסופר גמליאל פדהצור טינטנפס, אשר פתר את 'הפרובלמה עברית זרגון' באמצעות כתיבה בפולנית.⁴¹ הבורות הכללית שמפגינים הציונים המקומיים בספרות העברית היא עניין של שיטה. אך את הייצוג האבסורדי, המוקצן, שמעניק הסאטיריקן לטיפוח הספרות העברית בגולה הפרובינציאלית, השקועה באדישות לאומית ובבורות, הוא ממקם במסגרת ניסיון לטפח בגולה תרבות לאומית אוטונומית של מיעוט לאומי.⁴² כזהו, למשל, שוויון הנפש שמגלים זילבר וגולד כלפי שאלות הספרות והתרבות הלאומית. תוצאתה המידית של אדישות זאת הוא אותו תרגול סרק של עימות בין הספרות היידית לבין זפרות העברית, כאשר כל אחד מהם, זילבר בתורו וגולד בתורו, יכול לייצג גם את מדת יריבו. אך, כאמור, הגחכתו של דפוס תרבותי זה של מיעוט לאומי אינה ערכת כאן רק באמצעות ניגוח חיצוני, אלא גם תוך מתיחה מקסימלית וקריקטורית ול הגיונו. כך, למשל, מציין המספר כי במהלך הפיוס והנסיגה מרעיון הדו-קרב, נולד קיבל על עצמו לרשום את זילבר בספר הזהב.⁴³ שנינה דו-לשונית זאת, מערבת יידיש ועברית (ביידיש: זהב ביקש לרשום את כסף בספר הזה) הבאה לאפיין ושייה בעלת אופי לאומי מובהק, ממחישה את ההתייחסות ההיתולית אל הלשון כאל ושחק, מעין זירה אוטונומית, לא רפרנציאלית ועל כן גם לא טריטוריאליזם, של קיום לאומי בגולה. אך נראה כי הדוגמה המופלגת ביותר בסיפור לדפוס זה של 'ה-טריטוריאליזציה שנוקט שיח המיעוט הוא האפיון ההיפרבולי של אדון 'אני ואפסי עוד' כמי שלמד שפה באמצעות שינונו של המילון.

אפילוג

מאמצי השתדלנות של חמדת לשחרורו של אלכסנדר לא העלו דבר. הקטע המסיים את הסיפור גם פותח אותו מחדש (גם טיפוגרפית). עלילת המסע ברכבת, משבוש אל פיטשיריץ ושוב אל שבוש וחוזר חלילה, מארגנת את חלקיו של הסיפור. ואילו פריצת מסגרת מעגלית זאת, הנפתחת בשורה 'עוד טיפת דיו אחת בקצה קולמוסי',⁴⁴ מאשרת מחדש את מעמדו של הסיפור כמעין 'יומן של סופר'. כאן, בשבתו בקרון הרכבת

40. 'בנערינו ובזקנינו', התקופה, עמ' 23.

41. שם, עמ' 33.

42. שם, עמ' 55.

43. שם, עמ' 82.

44. שם, עמ' 94.

הנוסעת לשבוש, רואה חמדת את השוטר מוביל את אלכסנדר אסור בשלשלאות ותוהה, 'אם יד המקרה לערוך לפנינו מילודרמה זו'.⁴⁵ הצינה והריחוק הרגשי שבתיאור 'ז'אנרי', תיאטרלי זה של קורבן ההגנה היהודית העצמית מוצמדים בטקסט גם לדאגה כנה שמביע חמדת כלפי גורלו של אלכסנדר באוזניו של דייכסיל. דייכסיל, הנואם, 'ידיו מלאות. זר פרחים הקריבו שי לנואם'.⁴⁶ לדייכסיל הקריבו קורבן תודה בדמות פרחים, ואילו הקורבן האמיתי הוא אלכסנדר המובל כבול בידי השוטרים. הניגוד האירוני הזה מובא לשיאו בתיאור האזיקים כחלק מפולחן של העלאת קורבן: 'האזיקים עתיקים היו ומלאים חלודה היו ובמקצת אדומים היו; כנראה הדק השוטר את ידי אלכסנדר ויו מדמו אל האזיקים. אבל פרחי מר דייכסיל ידידי היו חדשים ורעננים'.⁴⁷ 'כן, כן, חבר, אין שמחה שלמה בגלות!', משיב לו דייכסיל, ומשלים ביניהם מעגל דיאלוגי של הבנה, הממוזג את הפאתוס של חמדת ביחס לאלכסנדר עם האירוניה שלו כלפי דייכסיל, מכפיף את הפוליטיקה הפרטיקולרית לסאטירה האוניברסלית ומציע לקורא הקשר של משמעות, שבו אכן 'אין שמחה בגלות!'.⁴⁸

45. שם, שם.

46. שם, עמ' 93.

47. שם, עמ' 94.

על המשמעות הפוליטית של שירת יהודה עמיחי

בעז ערפלי

א

הטיעון המרכזי, שבכוונתי להציג במאמר זה, מבקש לקבוע, שבין גופי השירה שנוצרו בישראל מאז הקמת המדינה אין אולי גוף שירה אחד שישווה לשירת עמיחי מבחינת משמעותו והשפעתו הפוליטית הפונטציאלית. סביר אכן להניח שמשמעות והשפעה אלו פעלו מלכתחילה פעולה חתרנית ואנטי־ממסדית כנגד האידאולוגיות הלאומיות המוסכמות, תרמו תרומה של ממש לערעורן ונעשו יותר ויותר לבשר מבשרה של הסכמה אידאולוגית ופוליטית מתהווה. כל זאת, בלי להתעלם מכך שטיעונים מן הסוג הזה הם בהכרח ותמיד טיעונים היפותטיים (השימוש ב'אולי', ב'פוטנציאלית', ב'סביר להניח' וב'היפותטיים' אינו מקרי, כמובן, וראה עוד על כך מיד ובהמשך).

בפרק הראשון של המאמר אביא הערות קצרות אחדות לנושא התיאורטי העקרוני (משמעות פוליטית של שירה בכלל) וליישומו הספציפי כאן (משמעותה הפוליטית של שירת עמיחי בפרט). בפרק השני, שהוא עיקר החיבור, אציג היבטים כוללים אחדים של שירת עמיחי, שניתן לראות בהם את הגורמים או את צירופי הגורמים האחראיים במידה זו או אחרת להשפעה הפוליטית האפשרית שניתן לייחס לשירה זו. בחלקו השלישי אתאר בקיצור נמרץ את הכיוונים והתכנים הכלליים, שלמימושם חתרה ההשפעה הפוליטית הזאת.

בפיסקה הפותחת עמוד זה השתמשתי במכוון בלשון זהירה, משום שטענות מן הסוג שהוצג בה אינן ניתנות, לדעתי, להוכחה של ממש, גם אם ניתן להציגן, כפי

* מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה בכנס על שירת יהודה עמיחי, שהתקיים ביולי 1994 במרכז ללימודים עבריים ויהודיים גבוהים של אוקספורד ביארנטון (אוקספורד) לכבוד המשורר, במלאת לו שבעים שנה. בנוסח זה, הנאמן מבחינות שונות לאופייה המקורי של אותה הרצאה – הובאו כאן רק מראי מקום מעטים לשירים (בעיקר משירתו המוקדמת של עמיחי) ולמאמרי ביקורת, ולא נערכו השוואות עם משוררים ספציפים – ניתן לראות מעין מסת מבוא למחקר מקיף, הראויה להשלמה ולפירוט בבוא העת. את הרעיון המרכזי ניסחתי לפני שנים אחדות בספרי הפרחים והאגרטל: מבנה ומשמעות בשירת עמיחי 1948–1968, תל-אביב תשמ"ז [להלן: הפרחים והאגרטל], עמ' 294. תיאור ההיבטים המרכזיים בשירת עמיחי במאמר מבוסס על דברים שנדונו בהרחבה בספר (בעיקר פרקים ט–י"ב; י"ד). הקורא המבקש פירוט להכללות המובאות כאן, וכן מראי מקום לשירים של עמיחי מן התקופה שבה דן הספר, יוכל למוצאם שם.

שאעשה בהמשך, כסברות מתקבלות על הדעת, אפילו כסברות חזקות. מחקר מפורט עשוי אולי להצביע על דמיון הולך וגובר בין השקפות נפוצות בחברה הישראלית ובתרבות הישראלית בשנות השמונים והתשעים ובין השקפות ששירת עמיחי נתנה להן ביטוי מאז שנות החמישים, ואין קושי להציע היפותזות על הקשר שבין השינוי בהשקפות הנפוצות הללו ובין השינוי במחשבה ובמעשה הפוליטיים באותן שנים, שינוי שניתן לגזור מאותן השקפות. אבל ספק אם מחקר כזה יוכל לקבוע קשר סיבתי בין השינוי שחל ובין השירה הזאת, ובוודאי לא יוכל להצביע במדויק על שיעור השפעתה. אפילו תיאור גבולות השפעתה של שירה פוליטית מובהקת, כשירת אורי צבי גרינברג, אינו דבר מובן מאליו. האם שירת אצ"ג שינתה דעות, גייסה נמענים לשורות הימין? או שכנעה את המשוכנעים? או אולי שימשה בידי אידיאולוגים ופוליטיקאים, שלא תמיד הבינו נכון את מסריה, דגל לנופף בו לפי צורכיהם, לא תמיד לפי רוחה? לי אין תשובות חד־משמעיות לשאלות אלו. הדברים אמורים גם, וביתר תוקף, בשירה כשירת עמיחי, שאי־אפשר לתאר אותה כשירה פוליטית במובן המקובל, והשפעתה הפוליטית האפשרית, בכל עוצמתה המשווערת, הייתה השפעה עקיפה ודיפוזית ביסודה (כפי שאתאר בהמשך).

אין בידיי, וכנראה גם לא בידי אחרים, כלים כדי לקבוע, באופן תיאורטי כללי או ביחס לתקופה נתונה, מה קודם למה: שינוי באקלים החברתי, תרבותי, פוליטי, ההבשלה של תודעה פוליטית חדשה בחברה – או התגלותם המפורשת בספרות ובשירה; עד כמה, ובאיזו מידה, צומחת שירה חדשה מתוך אקלים חברתי ותרבותי חדש, ועד כמה ובאיזו מידה היא משפיעה על היווצרות של אקלים כזה או מעוררת תודעה שכזו. האם שירה, וכמובן ספרות בכלל, משקפת במפורש ובמודע הלכי רוח קיימים אבל בלתי מודעים, שאין להם ביטוי מפורש, המתהווים ברוב הדומם של החברה כתגובה לשינויים שחלים במציאות הפוליטית והחברתית, או שמא כותביה שייכים לאותו המיעוט (או אפילו הם הם אותו מיעוט) החש ראשון בשינויים כאלה ובתגובות המתחייבות מהם? הכל מניחים קשרים מסוגים שונים בין ספרות ומציאות, אבל תיאור מבוסס ומוכח של הקשרים הללו הוא עדיין בגדר אידיאל מבוקש. בהתאם לדברים הללו, אשוב אפוא ואנסח את הדברים שפתחתי בהם, ביתר זהירות כך: הטיעון המרכזי שבכוונתי להציג במאמר זה מבקש לקבוע, שאם יכולה שירה לתרום תרומה של ממש לתמורה בהלכי רוח פוליטיים ובסופו של דבר גם לתמורה בפוליטיקה, נראה לי ששירת עמיחי אכן עשתה זאת.

בתוך הצירוף 'המשמעות הפוליטית של שירת עמיחי', 'משמעות' (בעברית) היא בעלת שני מובנים שונים לפחות. כדי להבהיר בפתח הדברים את נושא המאמר, כניסוחו בכותרת, אני מבקש (בעקבות א"ד הירש [Hirsch]), להבחין ביניהם. לפי המובן הראשון, 'משמעות' היא כינוי לסוג של אינפורמציה (מובן, תוכן, מסר, meaning) שניתן להעלות מיצירת ספרות – או לענייננו, מתוך מכלול של יצירות ספרות – בדרך זו או אחרת של אינטרפרטציה. הן על פי המובן של המושג, והן על פי דרכי הפקתו, משמעות פוליטית איננה נבדלת ממשמעויות אחרות המופקות בדרך זו – אידיאולוגיות, מטאפיזיות, פסיכולוגיות או אסתטיות – אלא על פי התחום

התימטתי שכל אחת מאלו מתייחסת אליו. לעומת זה, על פי המובן השני 'משמעות' או משמעותיות (significance) היא כינוי ליחס שבין השיר או המכלול השירי, וביתר ייחוד, ליחס שבין המשמעויות שלהם (על פי המובן שהוגדר קודם) ובין הסיטואציה האישית או ההיסטורית שבתוכה הם נקראים. באופן זה 'משמעותיות' מכוונת ל'תפקיד', 'השפעה', 'משקל' 'אפקט' 'סיגניפיקנטיות', של יצירה או של מכלול יצירות ביחס לקהל הנמענים שלה, וביחס להקשר ספציפי, תרבותי, חברתי ו/או פוליטי שהם נתונים בו. משני התחומים שהמונחים האמורים מסמנים, מעניין אותי כאן בעיקר התחום המסומן במונח השני, גם אם לא אוכל להימנע מלהתייחס בהמשך, לתחום המסומן במונח הראשון.

אין כמובן קושי לטעון, ובזיקה לשירת עמיחי טיעון כזה יתברר כרלוונטי בהחלט, שהזיקה בין שני התחומים איננה הכרחית או מובנת מאליה. גם לשירה שאין בה לכאורה שום דבר פוליטי, וקשה לנסח עמדה פוליטית שהיא אמורה לתמוך בה, עשויים להיות אפקט פוליטי וחשיבות פוליטית בנסיבות הופעתה. בהקשר מתאים, כל שירה, ויהיו תכניה הגלויים אשר יהיו, יכולה לזכות במעמד פוליטי ובמשמעותיות פוליטית. בתנאים מסוימים תיתפס דווקא שירה, שתכניה אישיים או מטאפיסיים, כמגלמת עמדה פוליטית מובהקת, או אפילו, בעיני משטר שליט, מסוכנת. דוגמה ברורה למצב כזה היא ההתקפה של הממסד הקומוניסטי (ז'דאנוב) בשעתו על שירתה של אנה אחמטובה. בהקשר הבולשביסטי נתפסה התימטיקה האישית והאוניברסלית שלה כביטוי לחתרנות כנגד המשטר. עם כל ההבדלים המכריעים שבין ההקשרים, ניכר הדמיון העקרוני בין ההאשמות שהוטחו כלפי אחמטובה ובין טענות של מבקרים שמרנים מסוימים בישראל כלפי שיריהם הראשונים של נתן זך ויהודה עמיחי, שהואשמו בהעדר ערכים ובניהיליזם.

כנגד דוגמאות אלו, המצביעות על הענקת משמעות פוליטית לטקסטים שלכאורה אינם פוליטיים משום בחינה, ניתן להביא דוגמאות של שירה פוליטית מובהקת, בעלת מסרים ברורים, שלמעשה הייתה חסרת משקל פוליטי אמיתי דווקא בשל המובהקות והקיצוניות של מסריה המפורשים. שירה כזאת איננה זוכה לעתים אלא לתשומת לב מצומצמת, ואפילו לא להתנגדות של ממש. ממסדים תרבותיים ופוליטיים יעדיפו להתעלם ממנה, ואף יצליחו במידה רבה להדיח אותה אל שולי המערכות הציבוריות. אלכסנדר פן מזה ויונתן רטוש מזה הם דוגמאות מובהקות בספרות העברית ליוצרים בעלי מסרים פוליטיים ברורים, אפילו חדים, שהשפעתם הפוליטית הייתה מזערית (כל משורר מסיבות ייחודיות לו).

כאמור, המשמעות הפוליטית, במובן השני (סיגניפיקנטיות, משמעותיות, משקל, השפעה), שניתן לייחס לשירת משורר, זו המעניינת אותי בהקשר הנוכחי, היא פונקציה של היחסים בין משמעויות – מסרים פוליטיים אבל גם אחרים – שניתן להסיק מן השירה בדרך של אינטרפרטציה 'פנים-טקסטואלית', ובין הקשרים כלליים ש'מחוץ' לשירה. אם, כפי שאוסיף ואטען בהמשך, יש משמעותיות פוליטית לשירת עמיחי, הרי משמעותיות זו איננה רק תוצאה ישירה של התימטטיקה והפואטיקה הגלומות בשירה הזאת כשלעצמה, אלא גם, ובמידה מכרעת, גם פונקציה של האקלים

הלאומי-תרבותי-פוליטי שבתוכו ובהשפעתו נקראה. אקלים אחר (מזה שנרמז כאן) היה מנטרל את הפוטנציאלים הפוליטיים של אותה תימטיקה או מעניק לה כיוון אחר; תימטיקה ופואטיקה אחרות, לעומת זה, עשויות לפעול באופן שונה באותו אקלים עצמו. במאמר זה אין בכוונתי להביא תיאור מפורש ומפורט של האקלים התרבותי-פוליטי שבתוכו ובהשפעתו נכתבה ונקראה שירת עמיחי (אמנם אשוב וארמוז אליו בעקיפין לאורך כל המאמר), אבל אציג בו את משמעותה הפוליטית של שירת עמיחי (במובן השני), ובהרחבה יחסית, כפרי המפגש שבין השירה כשלעצמה ובין אותו אקלים.

שירת עמיחי אכן איננה, על פי כל הגדרה סבירה של המושג, שירה פוליטית. אי-אפשר לתאר אותה כמשרתת גזרה מסוימת או אינטרס מוגדר במאבק על חלוקת המשאבים הלאומית או על שליטה במאגרי כוח שלטוניים; גם קשה למצוא בה שירים שהם, במובהק ובמפורש, שירים פוליטיים, כלומר – ולענייננו אין צורך בהגדרה מדויקת או מפורטת מזו – שירים המייצגים עמדות פוליטיות ספציפיות, כאלה המתייחסים התייחסות פוליטית לסיטואציות אקטואליות, שירי מחאה, או שירים המייצגים עמדות אופוזיציוניות ברורות כנגד אידיאולוגיות, הגמוניות, נהגים חברתיים, מדיניים או כלכליים מוסכמים וכל כיוצא באלה, או כאלה התומכים במפורש בכל אלה.¹ גם אין קושי להצביע על סוגיות מרכזיות בפוליטיקה הפנימית והחיצונית הישראלית ששירת עמיחי לא נגעה בהן נגיעות של ממש, או אפילו לא נגעה בהן בכלל (אפילו התייחסויותה הישירות לסכסוך היהודי-ערבי, למשל, הן ממש ספורות). המשמעות הפוליטית של שירת עמיחי – אטען להלן שהיא רבה ועזה – איננה נגזרת אפוא ישירות מ'תכנים' או 'מסרים' ישירים שניתן להפיק מן הטקסטים הנכללים בה, אלא מן הדברים המשתמעים מאותם תכנים ומסרים (שאינם, כאמור, פוליטיים כשלעצמם) בסיטואציה ההיסטורית שבתוכה נכתבו, ובעיקר נקראו, השירים, מאז הקמת המדינה. דבר זה, שהוא סימפטומטי לייחודה של המשמעות הזאת, הוא גם מן הגורמים המקשים על תיאור נכון שלה.

גורם נוסף שעשוי להכביד על הערכה נכונה של שירת עמיחי בכלל, ושל האפקט הפוליטי שלה במיוחד, קשור באופן פרדוקסלי בהתקבלותה הנרחבת והעמוקה בקהילייה הספרותית הישראלית. מכמה וכמה בחינות, וזו שאנו דנים בה ביניהן, טושטש מעמדה המרכזי של שירת עמיחי בתולדות השירה העברית דווקא משום שמגמות מרכזיות בפואטיקה שלה, היבטים מרכזיים של מפת העולם הבסיסית, המצטיירת על פיה, והערכים השיריים, המוסריים והאידיאולוגיים המונחים בבסיסם של אלה נטמעו כל כך בתולדות אלו, באופן שמה שנתפס מלכתחילה כייחוד וחדוש נעשה כביכול מעין מצע משותף ומובלע בשירת הדור כולו. ביתר תוקף אמורים הדברים בקהל הקוראים, המיומנים והמיומנים פחות. בעוד שירתם של משוררים כנתן זך וכדוד אבידן נתפסת להם גם כיום, לפחות בהיבטים מרכזיים אחדים שלה, קשה, בלתי מובנת, 'מודרניסטית', שירת עמיחי נעשתה להם

1. לדיון נרחב ולביבליוגרפיה עשירה על השיר הפוליטי בכלל והעברי בפרט, ראה: ח' חבר, פייטנים ובריונים: צמיחת השיר הפוליטי בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ד.

כמין מובן מאליו, מעין 'לחם-חוק' ספרותי. אמנם תחושה רווחת זו יסודה לעתים קרובות בטעות, אבל לענייננו אין לדבר חשיבות רבה.

דומה שאפילו אחדים מן ההיבטים, היסודות והמגמות בשירה העברית של שלושים השנים האחרונות הנתפסים כמנוגדים, לעתים במובהק או באופן קיצוני, למרכזים התימטטיים והפואטיים של שירת עמיחי, לא יכלו אולי להיווצר ולהתפתח, באופן ישיר או דיאלקטי, בלעדיה. שירת עמיחי הייתה מן הגורמים המרכזיים ל'ניקוי השטח', ל'הכשרת הקרקע' לצמיחתם השירית של המשוררים שבאו אחריה (לא פחות, ובמובנים מסוימים אולי גם יותר, משירתם של אחרים, כנתן זך וכדוד אבידן). היא חסכה להם קרבות מיותרים ויצרה אקלים נוח להתפתחותם. החידוש העצום שהביאה שירת עמיחי לשירה העברית איננו מוחשי ומובן מאליו כל כך לקוראיו, משום שהדברים זורמים מכבר בעורקיה של השירה העברית ומתחת לסף תודעתם של קוראיה. לכן כמדומה נדרש מאמץ מיוחד של התבוננות מכוונת ושל הִזְרָה מכוונת כדי לשוב ולחלץ מתוך הזרם הזה את החידוש והייחוד ולהעמידם מחדש על חזקתם.²

דברים אלה אמורים ונכונים במיוחד כשמדובר בהשתמעויות הפוליטיות של השירה הזאת, שירה שבעלי אינטרסים פואטיים וביקורתיים מנסים להציג אותה, לאחר שקלטו ועיכלו את השפעתה, כשירה המצטמצמת כביכול בתחושות, רגשות, רחשושים והגיגים של האיש הקטן בד' אמותיו, שאין לה עניין בדבר מעבר לחייו הפרטיים, לגופו ולעולמו המצומצם. מעין שירה אזרחית, זעיר-בורגנית, המתחמקת משדה המאבק האידיאולוגי והפוליטי ונמנעת מהתייבבות ברורה בעד או נגד דעות ומעשים, גופים ומנהיגים, המעצבים לטוב או למוטב את חייה הציבוריים של ישראל. ההשוואה בין עמיחי למשוררים כמאיר ויזלטיר או כיצחק לאור, ואפילו עם התפתחויות מאוחרות בשירת משוררים כנתן זך ודליה רביקוביץ, מאשרת לכאורה את הרושם הזה. אבל רושם זה הוא, לדעתי, מוטעה בעיקרו.

כפי שכבר טענתי לעיל, משקלה, השפעתה ומשמעותיותה הפוליטית של שירת עמיחי אינם נשענים על שירים פוליטיים מובהקים שניתן אולי למצוא בה, גם לא על אמירות פוליטיות ישירות שמלקט חרוץ עשוי לצרף מתוכה, אלא על כלל הוויתה כמערכת שירית ועל צירוף ההשתמעויות הכוללות שלה בתור שכזאת. אבל דומה, ככל שהדבר נשמע פרדוקסלי, שדווקא אותם המאפיינים שעשויים לשמש בסיס להצגתה של שירת עמיחי כשירה המתחמקת מן הפוליטי, מרוכזת כביכול ברחשים אישיים של משוררה, על פי התפיסה שנרמזה בפיסקה הקודמת, מתגלים, אם דנים בהם בהקשרים הכוללים שלה – השירה כמערכת והסיטואציה ההיסטורית שבתוכה היא נכתבה ונקלטה (וכמובן הזיקה שביניהן) – בין הגורמים המרכזיים שעשו אותה לבעלת משמעות פוליטית מובהקת.

2. הסוגיות הנדונות בשתי הפסקאות האחרונות הן עניין למאמר נפרד, ולא אוכל לדון בהן כאן. הקורא, המכיר את שירת המשוררים שהזכרתי, יוכל מכל מקום לבחון את עיקרי תפיסת העולם הגלומה בשירת עמיחי (הפרחים והאגרטל, עמ' 183–215), כמו את עיקרי הפואטיקה שלה (שם, עמ' 216–233, 263–23), ולעמוד על המשותף להם ולמשורר זה, עם כל ההבדלים.

השפעתה הפוליטית של שירת עמיחי היא היבט כולל, בין שאר היבטים, של השפעתה כשירה; לא תוצאה של התמודדות תוקפנית ושל עימותים ישירים, אלא של חדירה חשאית, חיונית ורב-תפנים, של חלחול עקבי ובלתי פוסק לתוך הרקמות הנפשיות והחברתיות של קהיליית הקוראים: חדירה שנוח, ואף מתאים מן הסתם, לתאר אותה לפי המודל שתיאר עמיחי עצמו בשיר 'לא כבדש' (שירים, עמ' 76):³ 'לא כבדש, / לא בבת אחת, לא כלי, / אלא כדשא, באלפי יציאות והירות-ירקות, / להיות מסתר כהרבה ילדים במשחק / ואחד מחפש. // ולא כגבר היחיד / כבן-קיש, שמצאוהו רבים / ועשו אותו למלך. / אלא כגשם כהרבה מקומות / מעננים רבים, להתחלחל, להיות שתוי / פיות רבים, להיות נשום / כאויר בשנה ומפוזר כפריחה באביב. // לא הצלצול החד, המעורר / בשער הרופא התורן, / אלא בדפיקות, כהרבה אשנבים / בכניסות צדדיות, כהרבה דפיקות לב'.

אכן נראה לי שהדברים הללו, שהמשורר תיאר באמצעותם את הדרך שבה רצה לחיות ולהשפיע כאדם וכמשורר, עשויים לחול, וביתר תוקף, על השפעתה הפוליטית של שירתו. מה שנאמר לעיל בכל הנוגע לזיקה הכוללת בין שירת עמיחי לשירת משוררים מאוחרים לה, גם כאלה שהעמידו עצמם כמתנגדיה, נכון גם ביחס להשפעתה הפוליטית. אפשר שבלעדי ההשפעה הזאת, הצנועה רק לכאורה, לא היה מן הסתם חיתוך הדברים הנחרץ של משוררים צעירים ממנו זוכה, בתחום הפוליטי, להד שזכה לו, מאוחר יותר.

ב

אם, כמו שנאמר בפיסקה הקודמת, נשענת משמעותה הפוליטית של שירת עמיחי על כלל הווייתה כמערכת שירית ועל צירוף ההשתמעויות הכוללות שלה בתור שכזו בהקשרי הופעתה, הרי לא ייתכן לתאר משמעות פוליטית זאת אלא על יסוד תיאור שיטתי ונרחב שלה כמערכת מחשבתית ופואטית. תיאור כזה הבאתי במקום אחר, וכן סימנתי שם קווים לתיאור הסיטואציה הספרותית וההיסטורית שבתוכה פעלה ופועלת המערכת השירית האמורה (הפרחים והאגרטל, עמ' 282-291). כאן אסתפק בהצגה מקוצרת של חמישה מן ההיבטים הכוללים של המערכת הזאת, שניתן לראות בהם גורמים או צירופי גורמים מרכזיים להשפעתה הפוליטית האפשרית.

אמנה אותם תחילה, לאו דווקא לפי סדר החשיבות (דוגמאות לכל סעיף ודיון קצר בו יבואו בהמשך): 1. זיקה צמודה ואינטימית לעולם הריאלי והרוחני של דורה וזמנה, או מכל מקום, של רבים מבני דורה וזמנה. 2. עיצוב מלא ומפורט של תמונת עולם

3. מראי המקום על פי י' עמיחי, שירים 1948-1962, ירושלים-תל-אביב (תשכ"ג ותשל"ז). במראי מקום הכוללים שני מספרים, מציין המספר הראשון את מספר העמוד במהדורת תשכ"ג ובהדפסות שנעשו על פיה, והמספר השני את מספר העמוד במהדורת תשל"ז ובהדפסות שנעשו על פיה. שירים מתוך ספרים אחרים של עמיחי יובאו בציון שם הספר שבתוכו נכללו.

ותפיסת עולם (אידיאולוגיה) שונות וחדשות ביחס לאלו שהיו מקובלות על כותבים וקוראים בספרות העברית עד להופעתה. 3. דרכי העיצוב הקומפוזיציוני, הרטורי והפואטי הייחודי לשירה זו. שיבוצם של מרכיבים מוכרים מן העולם הריאלי והרוחני של הדור והזמן לתוך מסגרת ערכית-אידיאולוגית חדשה, יחד עם דרכי העיצוב הפואטיות הייחודיות שלהם – הביאו לשינוי או להיפוך במשמעותם, 'שחררו' אותם מעומס ערכי ורגשי שדבק בהם, ועוררו את הקוראים למחשבה מחודשת, ספקנית ומרדנית בעיקרה, עליהם עצמם ועל כל מה שייצגו. 4. למרות שהציג עמדות ביקורתיות רדיקליות למדי כלפי מוסכמות של תרבות ואידיאולוגיה, שמר עמיחי על איפוק, מתינות וזהירות בהצגת העמדות הללו. במקום לעורר התנגדות עזה, עודד בדרך זו מחשבה והסכמה. 5. הפופולריות של שירת עמיחי; אולי השירה הקאנונית היחידה מאז אלתרמן שנקראה ונקראת עדיין על ידי רבים.

ההיבטים הללו פועלים במשולב, ושילובם מגביר את כוחו של כל אחד מהם ואת כוח כולם; להלן אתאר כל אחד מהם, בלי לנסות לקבוע את משקלם זה ביחס לזה. הקורא יזכור, מכל מקום, שהשפעתם הפוליטית, במידה שאכן השפיעו, היא פונקציה של יחסי הגומלין שביניהם וכמעט שלא ניתן לתאר את השפעתו של כל אחד מהם בנפרד.

1. זיקתה של שירת עמיחי אל ה'כאן והעכשיו' של הקיום הישראלי, הן במובנו המצומצם, כפשוטו, והן במובנו הרחב, המטאפורי, היא, כאמור, הדוקה ואינטימית. ספק אם יש דומה לה בעניין זה בשירה העברית שלאחר 1948. נוכחים בה, בגיוון ובשפע ההולכים ומתגברים מספר לספר, חומרי יסוד אקטואליים, היסטוריים, תרבותיים, מסורתיים, אידיאולוגיים ומיתולוגיים, המשמשים נקודות התייחסות ומרכיבים מרכזיים בהווה הפוליטית של ישראל, ומסמנים בדרכים מטונימיות ומטאפוריות את ההקשרים הנרחבים של הקיום האישי והקולקטיבי בתוכה, שהם גם חלקיה. הקורא הישראלי של עמיחי (במיוחד זה שהתחנך בבתי ספר ישראליים, מאז שנות הארבעים ואילך) פגש שוב ושוב בשירתו את המרכיבים ואת ההקשרים הללו, מרכיבים והקשרים שאינם רק היבטים של מציאות נוכחת או של זכרונות היסטוריים, אלא גם מוטיבים ופרקים של טקסטים שבכתב ושבעל פה שהם חלק חי ממורשתו התרבותית; טקסטים שלמד והכיר בילדותו ובבחרותו כטקסטים מייסדים של תפיסתו את עצמו כאדם וכבן לאומה, אותם ושכמותם שב ושמע מפי מנהיגים רוחניים ומדיניים. לא אוכל לפרט במסגרת זו את המרכיבים והנושאים הללו; גם לא אוכל לעמוד על מגוון הדרכים, מהדים ובני הדים ועד לאמירות מפורשות, שבאמצעותן הם מתגלים בשירת עמיחי, אבל ארמוז בקיצור (בהמשך) על אחדים מן הבולטים והסימפטומטיים שביניהם: בתחום הפוליטי הישיר (מלחמות המדינה) והגיאופוליטי (ירושלים), בתחום המושגי הכללי (היסטוריה, ארכיאולוגיה, נצח), בתחום הקיום האישי (גוף ונשמה) ובתחום התרבות (היחס למקורות).

2. נוכחותם של מרכיבים והיבטים מן הסוג שנרמז כאן בתוך מכלול ספרותי היא אולי הכרחית כדי שתהיה לאותו מכלול משמעות פוליטית והשפעה פוליטית על נמענים, אבל טיבה של השפעה כזאת ומידת עומקה הם תוצאה של דרכי הצגתם של אותם

מרכיבים והיבטים ושל עיצובם בהקשריו של המכלול הספרותי. והנה, המפגש של הקורא העברי עם חומרים בעלי פוטנציאל פוליטי בשירת עמיחי התרחש גם מבחינה קומפוזיציונית וגם (ובעיקר) מבחינה קונצפטואלית, בתוך הקשרים שונים בדרך כלל מהקשרי הקליטה שהיה מורגל בהם לפני הופעתה. נוכחותם של חומרים כאלה בשירת עמיחי איננה נוכחות שבחזית; רק שירים מעטים שלו מציגים אותם כנושאים ראשיים או מפורשים (אמנם הם הולכים ומתרבים מקובץ לקובץ), ובדרך כלל אין הם מופיעים בשירים בזכות עצמם או כשלעצמם (ראה דוגמאות בתוך הפרחים והאגרטל, עמ' 161-199 ובהמשך).

שירת עמיחי היא בעיקרה וברובה שירת יחיד המספר באורח אינטימי למדי על חייו האישיים, על משפחתו ועל עברה, על אהבתו או אשתו, על ידידיו ואירועי חייו, ובמיוחד על אהבתו ועל הקושי לקיים אותה בעולם כמות שהוא. בתוך שירה זו, שנוח לדמות אותה מבחינות רבות ליומן אישי-אוטוביוגרפי המדווח על חייו של גיבורה-משוררה מיום ליום ומשנה לשנה, משתלבים כמו מאליהם, בכפיפות להקשרים הפרטיים והאישיים ביותר ולפי צרכיה של הסיטואציה האישית הספציפית, המרכיבים מן ההקשרים הגיאוגרפיים, החברתיים והלאומיים הכלליים. משהו על דרכי ההשתלבות הללו, בהקשר הבדיוני (בשירה), ניתן ללמוד מדבריו של המשורר על חייו בהקשר האוטוביוגרפי כפשוטו:

היות ואני במקרה יהודי, ובמקרה חי בארץ ישראל, וגם השתתפתי בכל מה שציוו עלי, ובכל מה שרציתי לעשות - הרי אני חי בסביבה הטבעית שלי, כל שעברתי, וכל שעברו לפני, נאגר בי ובא לידי ביטוי בשירים [...] כל נסיון אישי, כאשר הפרט רגיש לעולם החיצוני, הרי שנסיונו האישי היסטורי ממילא. היות ואני שייך מאוד לזמן ולמקום שלי, כל נסיון אישי שלי שייך לזמן ולמקום שלי.⁴

הקומפוזיציה של השיר העמיחי, המציגה את הקשר בין הקולקטיבי וההיסטורי ובין חיי היחיד כ'מקרי' מלכתחילה וכ'הכרחי' בדיעבד, ומשבצת את הראשונים בתוך סיטואציות אישיות ובכפוף להקשרים 'אוטוביוגרפיים', איננה אלא סימפטום לתמונת עולם ולתפיסת עולם בעלות אופי עקרוני כולל שהיו מובלעות במכלול שירתו של עמיחי מראשיתה, והתגלו, ועדיין מתגלות, במכלול שירתו בדרכים שונות, ישירות ועקיפות, בגופי שיריו השונים. בתוך המסגרת הקונצפטואלית - אעז ואומר, הפילוסופית - הזאת שובצו רבים מן החומרים הנזכרים, ובתוכה השתנה מעמדם הערכי, ולעתים אף משמעותם. נוסח אחר, בתוכה הם קנו מעמד ומשמעות שערערו בדרכים מגוונות ומורכבות את תוכנם המוסכם ואת מעמדם המקובל בהירארכיות מוסכמות ובהקשרים תרבותיים-אידיאולוגיים מקובלים. שירת עמיחי, כפי שהראיתי בהרחבה ובפירוט בהפרחים והאגרטל (עמ' 187-215), היא מערכת שכל גילוייה

4. יהודה עמיחי, 'בארץ הלוהטת הזאת מלים צריכות להיות צל' (שיחות עם דן עומר), פרוזה. כרך ב, חוב' 25 (ספטמבר 1978) עמ' 7-11.

הקונקרטיים, בעיקר בתחום התימטתי אבל גם בתחום הפואטי, מקרינים בין השאר, בבהירות שאין לערער עליה, תפיסה קוגניטיבית ופרספקטיבה ערכית-מוסרית, בעלות קווי מתאר ואופי מובהקים. לא אוכל לחזור כאן על תיאור המערכת הזאת, אפילו בצמצום, אבל אציין אחדים מסימני ההיכר המאפיינים אותה, במידה שהדבר חיוני להבנת הנושא הנדון כאן.

מבחינה לשונית אין שירת עמיחי מתנזרת ממלים עבריות המתייחסות ל'עולמות אחרים', כמו 'אלוהים', 'נבואה', 'תחיית המתים', 'נשמה' וכיו"ב, אבל מבחינה קוגניטיבית אין היא מכירה, על פי השקפת העולם המעצבת אותה או גלומה בה, במטאפיסי ובמיסטי, אלא ב'עולם הזה' בלבד, כמות שהוא נתפס באמצעות החושים והשכל הישר ב'כאן ועכשיו' של הקיום, או, במידה שמדובר בעבר (היסטוריה, ארכיאולוגיה, תולדות התרבות), בדברים שניתן לאשש אותם על יסוד עובדות הנתפסות לחושים ולשכל הישר. מבחינה ערכית מוסרית, חיי היחיד ואושרו בעולם הזה הם קני המידה המכריעים ששירת עמיחי בוחנת באמצעותם כל דבר ודבר שבעולם.

מן ההשקפה שאין המציאות אלא מה שנתפס בחושים ובשכל הישר (העולם הזה הוא העולם היחיד שקיים) נובע ביטול תוקפם של כל העקרונות המסדירים ומעניקי המשמעות שמקורם ב'עולמות אחרים' (דתים, מטאפיסיים או חזיוניים-שיריים). מן הדבקות ב'חיי היחיד ואושרו' ובחוויה האישית-הסובייקטיבית כקנה המידה הערכי המכריע להתבוננות בעולם ולשיפוט של המתרחש בו נובע, שגם העקרונות המסדירים ומעניקי המשמעות שמקורם לכאורה במחשבה הרציונלית - מדעי הטבע והחברה, שיטות ואוטופיות חברתיות ופוליטיות וכו' - נתפסים כחסרי שחר, מגוחכים, ולעתים אף מזיקים. גם סדרי הטבע (המוות, הכיוון הבלתי-הפיך של הזמן) וגם סדרי החברה (חוקי המדינה, הכפייה המנגנונית, שלטון החוקים) נתפסים כאדישים לקיומו של היחיד ולאושרו, שהם, מבחינתם, מקריים ועוברים. קיום זה, הרופף והחולף, שערכו כאין בעולם כמות שהוא, הוא הממשות היקרה והנערכת ביותר בעולם השירי העמיחי.

סולם הערכים העולה משירת עמיחי מהופך אפוא לזה שהנחה את התרבות הישראלית בשנים שקדמו להקמת המדינה, המשיך להנחות אותה במידה זו או אחרת בגלוי ובסמוי גם אחריה, וספק אם הדומיננטיות שלו נתערערה לחלוטין גם היום. לפי סולם ערכים מהופך זה, המנחה את שירת עמיחי, הקונקרטי עדיף על המופשט, הספציפי - על הכללי, ובעיקר, מה שהוא קרוב לעולמו של היחיד או עשוי להיות קרוב לו, מה שמסייע לאושרו ולקיומו, עדיף על מה שמרוחק ממנו ועל מה שעשוי לפגוע בהם. 'כאן' עדיף על 'שם' ועל 'כל מקום'; 'עכשיו' חשוב מ'עבר' או מ'עתיד' (היסטוריה מזה, יעדים קולקטיביים ותכנון חברתי-לאומי מזה); האחד - מן הרבים; אדם יחיד, משפחה, חשובים מן המדינה (מושג, מנגנון מנוכר, ישות לא חיה ובלתי מוחשית); כיסא, מיטה, שולחן - משלוש הדתות, מכנסיות ומקדשים, ומשרידים ארכיאולוגיים (מפוארים ככל שלא יהיו); חייל חשוב מן ה'גדוד'; אב, ילד - מן ה'לאום', מנהיגיו וגיבוריו; 'פרח' 'אדם עייף' - מחוק הטבע, מ'אלוהים'; הממשות

הנחווית חשובה מן ההבנה, הזכירה או הדיווח עליה; עצם הקיום – מתכליות שמייחסים לו או מ'תוכניות' שהוא עשוי או אמור להגשים. ככל שהדברים עשויים יותר להיות בגדר 'אני' או 'שלי' (ביחס לכל יחיד כיחיד) ולהיכלל ב'הווייתי' (כנ"ל), ככל שהם פחות כלליים, מקיפים או 'אובייקטיביים', יותר הם קרובים למרכז הערכי שביחס אליו הם נדונים ונערכים. בתואם גמור לכל אלה המשורר-הגיבור של עמיחי איננו איש מעשה, בעל חזון או משורר-נביא בעל דמיון יוצא דופן, ובוודאי לא דמות הרואית. כמוהו כאזרח מן השורה, יחיד בין יחידים, פסיבי (העמדה הפסיבית היא עמדת המרד היחידה שהוא מכיר; גם לעניין זה ולעניינים קרובים לו ראה: הפרחים והאגרטל, עמ' 207-210), אדם שהוא 'מְקַשֵּׁר רַק לְאַהֲבָה, נָכָה לְכָל מְלָאכָה אַחֶרֶת' ('מתוך מכתב', שירים, 200/165), אדם חסר יוזמה, שאינו מתיימר לדעת אפילו את עצמו; אדם הנסחף אחרי גורלו, ויותר משהוא שולט על חייו, חייו שולטים בו ('אשר לעולם', שם, עמ' 185/151). מאפיינים לא-מעטים של הגבר העמיחי ניתן לתאר, בעקבות דברים שאמרה לאחרונה נילי גולד⁵ על דמות האב בשירת עמיחי, כ'נשיים', כלומר כתואמים לסטריאוטיפים נשיים; אין קושי לראות באפיון זה של הגבר העמיחי את תרומתו של עמיחי למאבק בתרבות המאצ'ו הישראלית, תרומה שיש לה, כמובן, השתמעויות פוליטיות מגוונות.

בתוך המערכת הזאת, שהקוראים לא היו צריכים להיות מודעים לפרטיה או למבנה המושגי שלה כדי לקלוט אותה קליטה בלתי אמצעית, קיבלו אכן תופעות מעצבות של התודעה הקולקטיבית הישראלית ערכיות חדשה. בין התופעות האלה, אולי הבולטת והנוגעת ביותר לענייננו היא המלחמה. לאורך כל יצירתו חוזרת שירת עמיחי אל מלחמות המדינה, אבל בדרך כלל אין עמיחי שר את 'מלחמות ישראל', אינו מהלל נצחונות ואינו מקונן על מפלות מנקודת מוצא לאומית או ציונית, שהייתה עשויה להעניק למלחמות צידוק ומשמעות; גם אינו מוחה באופן ישיר כנגד מלחמות מסוימות. אמנם, הקשרי הפרסום של ספריו לאחר מלחמת ששת הימים ולאחר מלחמת יום הכיפורים מאפשרים להניח זיקות ישירות כאלה, וראה עוד רמזים לכך בהמשך. המחאה שלו היא עקבית ועקרונית, מצויה ומפוזרת בכל רחבי שירתו, והיא מכוונת כנגד כל מלחמה באשר היא, וקשורה לפרספקטיבה הערכית הכללית שמתוכה נבנית השקפת העולם בשירתו. עמיחי מתבונן במלחמה, ביציאה לקרב, במחנה הצבאי, בקריאה למילואים, מנקודת התצפית של הפרידה מן האהובה, של גן הילדים, של הפצועים והחללים (שהם תמיד אנשים, לא גיבורים), וחיוו הם הפרספקטיבה שמתוכה מתקיימת ההתבוננות בהן. שירת עמיחי יכולה מבחינה זו להיכתב בכל מקום שבעולם ולהשתלב בכל שירה המוחה כנגד שעבודו של היחיד לגורל לאומי ולתכליות חברתיות.

היחס למלחמות הוא ביטוי קיצוני ביותר בשירת עמיחי ליחסו הכללי של המשורר להיבטים מרכזיים, פחות דרסטיים, של ההווה הישראלית. עמדות בסיסיות של עמיחי

5. בהרצאתה בכנס לכבוד עמיחי ביארנטון, אוקספורד (ראה לעיל, הערת-כוכב בעמוד הראשון של המאמר).

כלפי המלחמה וכלפי היבטים כאלה זכו לביטוי מסכם בפואמה הגדולה 'מסעות בנימין האחרון מטודילה' (עכשיו ברעש, ירושלים-תל-אביב תשכ"ג, עמ' 95-139; נכתבה לאחר מלחמת ששת הימים[!]), פואמה שהיא, על פי אחת ממסגרות ההקשר שלה, פירוש לציונות מזווית הראייה של מי שזכה והגשים אותה. גם בשיר מקיף ועשיר זה, שניתן לראות בו מעין מתן חוזר של שירת עמיחי שקדמה לו, מושרת הסיטואציה הישראלית-לאומית במגוון נרחב של היבטים, מזווית הראייה של חיי היחיד. למרות אופייה האוטוביוגרפי המובהק – היא מלאה רמיזות לאירועים בחיי עמיחי ועשירה בפרטים המצטרפים למהלך התפתחותו כאדם וכמשורר – מעמידה יצירה זו את הסיטואציה האמורה כגילום חריף לגורלו של כל-אדם הנקלע לתוך נסיבות שבעל כורחו נגזר עליו לשאת בהן. משוררו-גיבורו של השיר לא בא לארץ ככובש, או כמיישב, אף לא כמשורר ציוני. הוא הובא כילד לארץ חלומות הוריו, בלי שנשאל לרצונו. הדגלים שהוא מרים אינם דגלי האומה או נסי קרבות, אלא 'תחתוני אשה קטנים ומשלישים על חבל על/גג בירושלים מאותתים לספן הותיק/ והעיף מטודילה' (שם, עמ' 121). 'בנימין האחרון מטודילה' יגיע לסוף המסע הציוני שלו, כדי ללמוד ששום אידיאל אינו יכול לשמש תחליף לחייו במעגל ה'כאן והעכשיו', ושום פתרון לאומי אינו יכול ליישב את השאלות שמעגל זה מציב. רק בעל-כורחו ובלית-ברירה הוא משלים עם המלכודת ההיסטורית הטראגית, 'מלכדת מולדת', שלתוכה נקלע ('מחשבות לאומיות', שם, עמ' 38).

בחברה הנשלטת על ידי מנהיגים כוחניים ובהקשר אידיאולוגי של 'ממלכתיות', יחסה של שירת עמיחי למנגנוני ממשל ושלטון מכל סוג שהוא הוא בעל משמעות מהפכנית. ממשלות שאמורות להוליך את עמן להגשמת מטרות לאומיות שאין עליהן עוררין מצטיירות בשירה זו כמנגנונים מנוכרים, שהכרעותיהם והחלטותיהם הקובעות גורלותיהם של יחידים מבלי שאלו ידעו או נשאלו על כך נתפסות כשרירותיות ודורסניות. הכרעות והחלטות של מנגנונים אלה נמשלו ל'מכונות יריה היורות באש ישרה', ואילו בני האדם שאת גורלם הן קובעות כמוהם כחיילים או כאזרחים שנפגעו או נהרגו כאשר חצו בטעות את קו האש של אותן 'מכונות' ('העננים הם המתים הראשונים', שירים, עמ' 104/88). מטאפורה מרוכזת זו, המעצבת מנגנוני ממשל ושלטון במונחים של מלחמה, אינה מקרית בשירה הרואה במלחמה תוצאה קיצונית ומאפיין מסקני של ההתנכרות ההרגלית של כל מנגנון כזה לחייו ולשיקול דעתו של האדם היחיד. עיצובים אחרים של מנגנונים כאלה, שיש להם בדרך כלל אופי פרודי-גרוטסקי, רבים גם הם בשירת עמיחי.

סימפטומטי לא פחות לנושא הנדון כאן הוא עיצובם של ההיסטוריה וההיסטורי בשירת עמיחי. בהקשר התרבותי והאידיאולוגי של עם הרואה עצמו כעם 'היסטורי', בארץ שבה לכל פיסת קרקע יש עבר עשיר, והנמקות היסטוריות משמשות כהצדקות להכרעות פוליטיות, לפעולות של יחיד ושל ציבור, ואפילו לעצם הקיום עצמו, בולט יחסה הספקני של שירת עמיחי להיסטוריה (במובנים כלליים וישראלים כאחד) כיחס המעמיד אותה, ואת התארים הקשורים בה, על ראשם ונוטל מהם את ערכם,

המקובל כיחס חתרני במובהק, המעורר ספקות ומעודד מחשבה ביקורתית בכל הנוגע לתפיסתה המקובלת ולחשיבותה המוסכמת.

בשירת עמיחי 'היסטוריה' היא ניגודם של החיים ושל חוויית החיים; ניתן לשוב ולחשוב אותה, אבל לא לחיות אותה. הזמן שההיסטוריה מתארת הוא 'זמן פרות בני אדם', זמן אימפוטנטי; בסופו של דבר אין כאן אלא רשימה שרירותית של שמות ותאריכים, קטלוג המסמן דברים שכבר מתו ('תאריכים', שירים, עמ' 307/271). הידיעות שההיסטוריה מספקת לנו, הקישור של אירועי העבר לבניינים ולשרידים שסביבנו נתפסים כחסרי חשיבות, כמוהם כ'רכילות דורות', 'קישוט שעות עוברות', 'בידור', 'עיטורי הזמן', סביב מה שהוא עיקר - הווייתו של היחיד ('מתוך מכתב', שירים, עמ' 200/165). היסטוריה כתובה כמוה כקינה, ביטוי למאבק חסר תקווה וחסר טעם בחוקי הברזל של זמן והמוות, שסופו ההכרחי כניעה וקינה. מעצם טיבה השיטתי, המכניס למגירות, מנוגדת ההיסטוריה לזרימה הספונטנית, חסרת הסדר של החיים, ניסיון חסר תועלת להשליט, במה שמעצם טיבו הוא מקרי ורב-כיווני, סדר ליניארי רטרופקטיבי (עכשיו ברעש, עמ' 144). מן הראוי אולי להעיר כאן, כי בשירת עמיחי בכלל 'סדר' הוא ניגודם הנלעג או המסוכן של 'חיים', המתגלים יותר כ'מקרה', 'טעות' או מזל, וכי כל כתיבה, גם כתיבת המשורר, נתפסת כתחליף עלוב לחיים שעל היעלמם היא מדווחת. אין פלא שגם עמדתה של שירת עמיחי כלפי מעשים קולקטיביים של זיכרון והנצחה היא ספקנית למדי.

בייחוד נידונים ההיסטוריה וה'היסטורי' לשלילה בשירת עמיחי, בשל התנכרותם למה שנתפס באותה שירה כקנה מידה עליון לשיפוט ערכים וממשויות גם יחד - חיו של היחיד כיחיד. בתוך הקווים הגדולים של תולדות העם והעולם נבלעים חיי היחיד הקונקרטיים, הנבדלים והחד-פעמיים ונעלמים. מבחינה זו נמשלת ההיסטוריה ל'אכילה גדולה', או ליתר דיוק ל'עיכול'; ב'עיכול' נעלמים כל ההבדלים האינדיווידואליים בין דברים ואנשים, 'הכל יורד לדמיון הנורא'. ההיסטוריה הכתובה נמשלה ל'פרי מעיים', תוצאת העיכול הזה. ממש כשם שבהפרשות נעלמים ההבדלים בין סוגי המזון שנבלעו על ידי מי שאכלם, כך נבלעים היחידים, אושרם, סבלם וייחודם האישי במכנה המשותף של האובדן ההיסטורי ושל הרישום ההיסטורי המעיד עליו ('מסעות בנימין האחרון מטודילה', עכשיו ברעש, עמ' 114).

שירת עמיחי איננה מייחסת לתהליך ההיסטורי (תולדות העם והעולם) משמעות או תכלית. הסיפור הסמוי, אבל האמיתי, של ההיסטוריה, זה שלא נכתב, אבל מסתתר מתחת לספור השקרי המקובל, הוא הסיפור החוזר על עצמו על גזילת אושרם וחייהם של רוב בני האדם, הנהרגים ב'זירת הקרקסים של תולדות העולם', בתוקף רצונם של מצביאים ואידיאולוגים, למען מטרות ואידיאלים שאחרים נטעו בהם, למען עתיד שלא יהיה להם חלק בו ובתוקף עבר שכבר אינו קיים ('אלגיה', עכשיו ברעש, עמ' 92). הסיפור של ההיסטוריה נשען על חפירות ארכיאולוגיות ומתויקת במוזיאונים; באלה ובאלה אין אפילו זכר לאדם החי, לאהבתו ולכאבו של היחיד. אין אלא להזכיר את מעמדה של הארכיאולוגיה ושל שימור המורשת בתרבות ובאידיאולוגיה של ישראל, כדי להבין את משמעותה החתרנית של תפיסה זו.

דוגמה סימפטומטית נוספת שאביא כאן לשינוי, שעוברים מרכיבים מרכזיים של התודעה הקולקטיבית הישראלית בתוך המערכת השירית של עמיחי, הוא עיצובה של ירושלים ביצירתו. בתודעה הקולקטיבית הישראלית, ירושלים איננה רק מציאות גיאוגרפית כפשוטה; מעבר לכך, ואולי בעיקר, היא נתפסת כסמל מרוכז של ההווה הישראלית על כל רבדיה, כחטיבת הווה שחילונים ודתיים רואים אותה כמקודשת, אך גם כסלע מחלוקת בין בעלי דעות ואמונות מנוגדות וכאבן־בוחן פוליטית לעמדות אידיאולוגיות שונות וסותרות. ירושלים משמשת בכל ההקשרים הללו כמטונימיה לארץ־ישראל כולה, כבבואה של המאבק 'החיצוני' בין עמים ודתות ושל המחלוקות הפוליטיות הפנימיות, וכמטאפורה לישות היהודית־הישראלית כולה. ירושלים, המלווה בהקשרים אלה ובהדיהם ובני הדיהם, היא נושא חוזר לאורך כל שירת עמיחי. באורח הולך ומחריף מובלטים בעיצובה – עם האהבה שהמשורר רוחש לה, ועם הכאב שהוא חולק עם יושביה – היבטים שליליים, גרוטסקיים, מכאיבים, מכוערים, לא־אנושיים, שאי־אפשר שלא לקשור אותם לניצול התיירותי, הדתי והפוליטי של ירושלים, למיסטיפיקציה הלאומית של עברה ושל מסורותיה הרוחניות וההיסטוריות. יש לזכור שגם בשירת עמיחי, המבקשת להשיב את ירושלים למציאות אנושית ויהודית ולערטל אותה מן הערפול, המיסטיפיקציה והסילוף שהפכו כביכול לחלק ממהותה, ירושלים יוצאת מכדי פשוטה, לפחות מבחינה אחת – מה שנכון לגבי ירושלים, נכון במידה זו או אחרת גם ביחס להווה החברתית, התרבותית והפוליטית של ישראל כולה.⁶

3. את הדברים שאמרנו על תמונת העולם של עמיחי ועל המבנה הקוגניטיבי־ערכי שלה מן הראוי היה להשלים, בהקשר של דיוננו, בסקירה על המבנה הפואטי־רטורי של שירת עמיחי, שהוא, מבחינות שונות שלו, מקביל־תואם שלהם. לא אוכל לומר כאן בעניין זה אלא מלים כלליות אחדות. מדובר, לענייננו, בשלושה גורמים עיקריים: א. ההתנזרות של שירת עמיחי מעיצוב 'עולמות אחרים' (הקשרים מיתיים, מטאפיזיים, דמיוניים או חזוניים), ב. מבנה צירופי הלשון (הדימויים, הקומפוזיציה

6. סוגיית ירושלים בשירת עמיחי ראויה למחקר נפרד ולא אוכל לדון בה כאן. כמו נושאים אחרים בעלי משמעות פוליטית, עיצובה של ירושלים בשירת עמיחי נעשה מגוון יותר, גם בוטה ורב מתחים יותר, ככל שעוברות השנים. ראה שירים ודפים ירושלמיים בשירים (עמ' 16, 71, 87/85, 198/163, 220/185), בעכשיו ברעש [ירושלים שלאחר מלחמת ששת הימים] (עמ' 9–20, 50, 52, 73, 94, 120, 123, 124, 171), בולא על מנת לזכור [1971] (עמ' 17, 19, 20, 36, 58), במאחורי כל זה מסתתר אושר גדול [1974], לאחר מלחמת יום הכיפורים] (עמ' 14–31), בשלוה גדולה: שאלות ותשובות [1980] (עמ' 14, 16, 21, 56, 72, 78, 79, 80, 82, 83). מתוך שירים ודפים ירושלמיים שפורסמו בספרי שירה מאוחרים יותר של עמיחי, אסתפק במובאה אחת מתוך 'הארץ יודעת', גם האגרוף היה פעם יד פתוחה ואצבעות [1989], עמ' 138: 'הָאָרֶץ הַשְּׁלָמָה הִיא כְּמוֹ אִשָּׁה שְׂמֵנָה וְכִבְדָּה / וּמְדִינַת יִשְׂרָאֵל כְּאִשָּׁה צְעִירָה / גְּמִישָׁה וְצֶרֶת מִתְנִים / אֶךְ בְּזֹאת וְגַם בְּזֹאת / יְרוּשָׁלַיִם הִיא תְּמִיד הָעֶרְוָה / הִיא עֶרְוַת הָאָרֶץ, / הִיא הָעֶרְוָה שֶׁלֹּא יוֹדַעַת שְׂבָעָה / הִיא הָאֲבִיוֹנָה הַמְּפֹרָשֶׁת וְהַצּוֹרֶחֶת / שֶׁלֹּא תִגְמַר עַד בּוֹא הַמָּשִׁית.

השירית), ג. דרכי הטיפול שלה במקורות (מקראיים ואחרים). וראה על כל זה בהרחבה בספרי הנזכר (הפרחים והאגרטל, עמ' 173–185, 216–271).

א. בתוך ההקשרים של 'כאן ועכשיו' (לפי המובן שנרמז לעיל), מאבדות מלים המתייחסות בדרך כלל ל'עולמות אחרים' את משמעותן המקובלת בלשון הכללית. בלשונה של שירת עמיחי, מלים וצירופים אלה יובנו רק על פי משמעות שניתן לייחס להן ב'עולם הזה', בזיקה לשכל הישר ולעדויות החושים, ומשמעותן המקובלת תסולק או תתקבל כמגוחכת.

ב. המבנה הקטלוגי של השיר העמיחי יוצר שוויון ערך בין מלים ומושגים מתחומים הטרוגניים של המילון ושל ההוויה, ומבנה צירופי הלשון שלו (דימוי ופיגורות אחרות) מחברים אף הם חומרים לשוניים מתחומים שונים ומרוחקים, מחייבים את הקורא או מעודדים אותו לתפוס אותם חומרים באופן חדש, ותוך ערעור על תקפותם המסורתית כבעלי יכולת מישמוע והנחיה, לבחון אותם מחדש במושגים ריאליים של חיו ועולמו (שם, שם).

ג. חשיבות מיוחדת נודעת בהקשר זה לחומרים מתוך אוצר המלים והמושגים של האמונה הדתית, אבל גם לאחרים. כך למשל, 'נצח' בשירת עמיחי איננו, כמקובל, כינוי בעל השתמעויות חיוביות לדברים בעלי ערך הקיימים לעד, אלא לפי משמעויות שניתן לייחס לו ב'עולם הזה', כינוי, שיש לו השתמעויות אירוניות או שליליות, לדברים שאין בהם חיים או שהם מחוץ לחיים, כינוי לאי־חיים 'המתקיים' לאחר מותנו ('כֹּל מֵה שְׁחֵי וְקִים, מִרְגָּע מוֹתְנוּ וְהִלָּאָה הוּא נֶצַח', עכשיו ברעש, עמ' 168), או בהקשר שונה, לאחר מות אהבתנו, או פרידתנו, אנו עוברים לגור 'בְּאַרְץ בְּלִעְדִּי וְאַרְץ בְּלִעְדִּיהָ, [...] אֶרֶץ לְעַד', (שירים, עמ' 216/250). משהו ממשמעותו המסורתית של 'נצח' נשמר באופן פרודי ככינוי היפרבולי ל'הרבה' בתוך הקיום האנושי של היחיד 'עֵינֵי מִלְאוֹת נֶצַח כְּכִים מְכַנְסִיו שֶׁל נֶעֶר' (שם, עמ' 68), 'אֵין נֶצַח גָּדוֹל מִדָּלָת שְׁכָתוֹב עָלֶיהָ: סָגוֹר הַיּוֹם' (שם, עמ' 264/300).

מלה רבת ייחוס אחרת, 'נבואה', משמשת בשירת עמיחי, בהיפוך מובניה המסורתיים, ככינוי לידיעת המובן מאליו, ידיעת הדברים שעתידיים להתרחש מכוח חוקי הטבע או החברה (חילופי העונות, היציאה למלחמה, הפרידה, היריון ולידה ועוד). ה'נביא' של עמיחי הוא עיתון הערב, היוצא לאור בבוקר, נמכר בצהריים ונקרא בערב. אם ה'נביא' של עמיחי הוא אדם שיש לו רגישות מוסרית ויכולת הזדהות עם סבל, כאב ומצוקה, אין הוא אדם מורם מעם, בעל חזון על־טבעי, אלא אדם ככל האדם; יותר משהוא מבטא את סבלו של עם, הוא מבטא את סבלם של יחידים. תוכחה זרה לו ואין בפיו בשורה. לתפקידים המסורתיים של הנביא, אין מקום בעולמנו, שבו 'נביא' יכול לכל היותר לשמש כינוי מלעיג למי שמביא, בקנאותו שאיננה במקומה, חורבן על מאמיניו.

בדרכים כאלו ואחרות מפקיעה שירת עמיחי מלים ומושגים רבים כמו 'תחיית מתים', 'מלאכים', 'נסים' וכיו"ב, המתייחסים לעולמות דתיים ומטאפיסיים, ממשמעותם המקובלת, ובדרך זו הוא גם בוחן את משמעותם של מונחים או מושגים שאינם מתקשרים בהכרח ובאופן ישיר לעולם של אמונה דתית דוקא. 'נשמה' תשמש

לי כדוגמה לכך. עמיחי, המגדיר את עצמו כ'שיך לדור אחרון של יודעי גוף ונשמה בַּנְפָּרָד' (עכשיו ברעש, עמ' 113) לא יגדיר 'נשמה' הגדרה רוחנית-מטאפיזית כמקובל; אפילו לא יחקור את מהותה באופן כזה. אלא על-פי הנחות יסוד של תפיסת העולם שלו, יציג את השאלה על טיבה של הנשמה באופן אופרציונלי (לפי גילויים מוחשיים אפשריים שלה): 'איפא אתה חש את נשמתך בתוכך?' והתשובה תהיה בהתאם: 'בין פי ובין פי-הטבעת היא נמשכת / חיט לבן, לא הבל שקוף, / היא מכווצת באיזו פנה בין שתי עצמות, / בכאב. / כשהיא שבעה היא נעלמת, כחתול'. ('מסעות בנימין האחרון מטודילה', עכשיו ברעש, שם). 'נשמה', אם תופיע בשירת עמיחי, תוגדר באורח הנוטל ממנה את משמעויותיה המסורתיות. 'נשמה' בשירת עמיחי איננה כינוי לישות כלשהי, אלא כינוי לפונקציות גופניות, לתחושות צער וכאב המתגלות באופן פיסי, גם אם מקורן רגשי, 'נפשי', או רוחני; כשהמשורר שבע ומאושר, הנשמה 'נעלמת'. אירועים רוחניים, קוגניטיביים ורגשיים מתרחשים בשירת עמיחי ב'תוך' הגוף, בחלל שרק המעטה הפיסי מפריד בינו ובין העולם הסובב את המשורר, חוצץ בין האבנים המכות בו מבפנים בין אלו המכות בו מבחוץ - 'להיות פירוש לחוש את גופי / לפי פגיעת האבנים הסוקלות אותי מבפנים / באבנים הסוקלות אותי מבחוץ. / גופי-הגבול. ההתנגשיות' (שם, עמ' 153). ובסופו של דבר, רק באמצעות הדברים והמלים הנקלטים מבחוץ לתוך החלל הפנימי הזה, יכול הוא להחציץ מתוכו את רגשותיו ומחשבותיו ולהעניק להם באמצעות אותם דברים ומלים ביטוי שירי ייחודי, המוצא את דרכו שוב אל החלל החיצוני, אל העולם.

מתוך סדרה ארוכה של פריטים מן התחום הדתי-מטאפיזי הבאתי מעטים בלבד. אסיים במושג העליון שכל אלה, במידה זו או אחרת, נגזרים ממנו - במושג האלוהים. והנה, כשם שהמבקש להגדיר, או להעניק משמעות למונח כמו 'נשמה', צריך לציין את המצבים, התחושות והכאבים המצריכים את המושג ומגדירים אותו, כך המבקש להצביע על נוכחות אלוהים בעולם, או להגדיר את מהותו, צריך לציין את אותן תופעות בעולם המעידות על אותה נוכחות, או מאפשרות להגדיר את המושג המציין אותה. כמו שכבר נרמז לעיל, נוכחות המלה העברית 'אלוהים' והתייחסויות למושג 'אלוהים' כמקובל בתפיסות דתיות מקובלות הינן בולטות בשירת עמיחי, אבל המלה הזאת או המושג הזה אינם מייצגים שום דבר ממשי בעולמו. בעולם זה אין נוכחות אלוהית! נסיון חייו של המשורר, שהביא 'גוויות מן הגבעות', שחיפש אחרי הישות האלוהית במקומות המוכרזים כמקומות פולחן, ובמקומות אחרים, בתוך חייו שלו ובתוך חיים של 'האנשים העייפים', נוכח לדעת שאין אלוהים בעולם הזה, ואין טעם לבקש בו אחריו, או אחרי כל ישות שעשויה להיות בעלת התכונות המיוחסות לו במסורת הדתית.

בשירת עמיחי משמש אפוא 'אלוהים' ככינוי לסדרי העולם, ובמיוחד לסדרי הטבע, האדישים לחי היחיד, אלה הקוצבים לו חיים קצרים וחולפים וגוזרים עליו את הפרידה ואת המוות. בהקשרים אחרים מסמן 'אלוהים' את המשאלות האנושיות לרחמים, לצדק, לאהבה ולאשר, משאלות המכוונות לתופעות שאינן קיימות במציאות העולם זה, ולערכים שאינם מנחים אותו, או שהוא מגלם את קוצר-ידו של האדם להבין

את עולמו (שירת עמיחי איננה שואלת שאלות תיאולוגיות ואינה מתעניינת באפשרות ש'אלוהים' קיים ב'עולמות אחרים'). במצב עניינים זה אין פלא שהדת ומוסדותיה מתוארים בשירת עמיחי כקליפות ריקות שתוכנן יבש וחלף, כגופים מגוחכים ומטרידים שאיבדו את משמעותם; גופים המחפים בקדושתם המדומה על אינטרסים צרים וארציים למדי (השווה, למשל: 'שלש הדתות בזהב מותן', שירים, עמ' 201/166; עכשיו ברעש, עמ' 17, 19, 94, 99-108).

חילוניותה המובהקת של שירת עמיחי, מתגלה גם בשימוש שהיא עושה במקורות מן המסורת הספרותית העברית, שרובה ככולה, כידוע, דתית (על ייחודו של עמיחי בין המשוררים העושים שימוש חילוני במקורות הללו לא אוכל לעמוד כאן). כבר הדגמתי מה קורה למונחי מפתח מן המסורת הדתית העברית בשירת עמיחי; באופן דומה מעניקה שירה זו לפסוקים וניבים מן המקורות משמעות חילונית, לעתים קרובות על דרך הפרודיה, או ההיפוך הפרודי. מטוס הסילון 'עושה שלום במרומיו' (שירים, עמ' 22); את 'הפתב הנורא על הקיר' כותבים וקוראים בני אדם הנושאים בסבל ובהרס, אבל גורמים אותם גם לאחרים (שם, 253/219); 'האיש תחת תאנתו טלפן לאיש תחת גפנו' (שם, 70); והמשורר 'רוצה להתערב עם איוב איך יתנהגו אלהים ושטן, / מי יקלל את האדם בראשונה'. איוב ניצח בהתערבות: 'לכל הרוחות איוב, ארור היום / שבו נוצרת בצלמי, ערות אמה איוב'. / 'אלהים קלל, אלהים ברח' (עכשיו ברעש, עמ' 116). במאבק החוזר שבין אלוהים ושטן, המנוצח באמת הוא תמיד איוב (הכל-אדם), ואלו כמובן רק דוגמאות מעטות, מתוך רשימה אפשרית של מאות.

חשיבותו של ה'טיפול' שמעניק עמיחי למלים ומושגים מן התחום הדתי, לנבואה ולנס, לתחיית המתים, לאלוהים ובני פמלייתו, לגיבורי המקרא, לפסוקים וצירופים מן המקרא, מן המדרש ומן התפילה, בהקשר שלנו, איננה מובנת מאליה, שהרי קהל הקוראים שאליו פונה עמיחי אינו דתי במיוחד. ובכל זאת נראה לי ש'טיפול' זה הוא בעל משמעות רבה דווקא ביחס לקוראים שניתן לתאר אותם לכאורה כ'חופשיים' או חילוניים. בקהל כזה רווחת מטעמים שונים, סנטימנטליים, תרבותיים ואחרים, נטייה לטשטוש הקווים המפרידים בין חיבת המסורת העברית סתם ובין הענקת משמעות רצינית ליסודות דתיים שבה. פסידוֹדִיתיות מסוג זה, ערטילאית ורגשנית ככל שתהיה, מטשטשת אמיתות לא סימפטיות, יוצרת צביעות מודעת ובלתי מודעת, ומסייעת ישירות ובעקיפין להנמקות אידיאולוגיות של מעשים המונחים על ידי אינטרסים פוליטיים כוחניים, שאין ביניהם ובין הרגשות המנוצלים כדי לממש או לקדם אותם ולא כלום. להפגת הסנטימנטליזם הזה, לערטול צביעויות ולעידוד הפיכחון בתחומים שנרמזו, תרמה מן הסתם שירת עמיחי תרומה שהייתה אולי עקיפה, אבל בוודאי לא מבוטלת.

על יסוד הדברים המעטים הללו, הדוגמאות המעטות שהובאו לעיל, דברים נוספים שנאמרו במאמרים ובמחקרים שנכתבו על שירת עמיחי, ודוגמאות לאין-ספור שלא הובאו כאן מסיבות טכניות בלבד, ניתן לסכם: שילוב של מרכיבים של לשון ושל הוויה שיש להם מעצם טיבם פוטנציאלים פוליטיים במערכת המבנית-תימטית

הגלומה בשירת עמיחי, וכן דרכי העיצוב הפואטי והרטורי של אותם מרכיבים והיבטים בשירת זו, מפעילים עליהם בשירת עמיחי תהליכים שניתן לתאר אותם מבחינות מכריעות כתהליכים של דקונסטרוקציה. מלים ומושגים שהם בעלי משמעות פוליטית או אידיאולוגית בהקשר הישראלי, היהודי והציוני, מהפכים בשירת עמיחי את מעמדם המקובל. שירת עמיחי עוקרת בשיטתיות כל הילה של מכובדות מן המלים והמושגים הללו, עורכת דמיסטיפיקציה שלהם ושל שכמותם ומעודדת יחס חקרני, אירוני, מפוכח וספקני כלפיהם. חוסר הרצינות המופגן כלפי פרות קדושות יותר וכלפי פרות קדושות פחות, שמקרין המשחק העמיחי – פְּרודי לרוב ואירוני לעתים – במלים, בפראזות ובמושגים, הוא בעל משמעות רצינית ביותר כשמדובר בהנחיית הקורא לתובנות חדשות בתפיסת המציאות שלו בכלל, ובתפיסת המציאות הפוליטית שלו במיוחד, ובהפניית תשומת לבו לערכים קיומיים שהמשחק השירי הזה – ככל שיהיה משעשע – מהם הוא נובע, ואליהם הוא מוליך.

4. סימון המתח שבין משחק אירוני לרצינות קיומית ביחס לערכים מקובלים ובלתי מקובלים, השכיח בשירת עמיחי, מוליך אותנו אל גורם, או אל צירוף גורמים נוסף, האחראי גם הוא, פרדוקסלית, למשקל הפוליטי החתרני האפשרי של שירת עמיחי. כוונתי למתינות, לזהירות, לאיפוק ולאיוון המאפיינים, למרות הבהירות הביקורתית, הערכית והרטורית, את הצגת עמדותיה של שירת עמיחי בכל עניין ועניין. ובניסוח אחר: העמדות הפוליטיות המאפיינות את שירת עמיחי משתמעות ממנה בדרכי עקיפין, ורק לעתים רחוקות מאוד הן קיצוניות בתוכנן או בניסוחן; תדיר היא מודעת למגבלותיהן של עמדות אלו מזה, ולעוצמתן ואפילו לצידוקן היחסי של העמדות המנוגדות לאלו שהיא מבטאת מזה; לעתים היא אף מעניקה להן מעין זכות דיבור. בכוונתי לטעון שגם התכונות הללו, אולי בניגוד לצפוי, הן מן התכונות שעשו אותה, בצד גורמים אחרים, לבעלת חשיבות מן הבחינה הפוליטית והגבירו את כוח השפעתה.

דומה שסיבה עיקרית לכך ששירת עמיחי לא עוררה בדרך כלל התנגדות ובוודאי לא התנגדות פוליטית, וגם אינה עשויה בדרך כלל לעורר התנגדות כזאת היא ששירה זו איננה תוקפת ישירות עמדות שאינן לרוחה ואין בה 'מחאה לוחטת' כנגד דבר כלשהו; מצד אחר, גם אין היא 'מנפחת' או מגזימה בערכים של עמדות שהן יקרות לדוברת־גיבורה, גם אם הן משמשות תשתית ה'לא מאמין שלו' והן בעלות מעמד מרכזי בתפיסת עולמו. עמדתה ה'אנרכיסטית' של שירת עמיחי מתאזנת בידיעת המגבלות האנושיות והלאומיות, המחייבות לקיים מנגנונים קולקטיביים מסוגים שונים. יותר משעמיחי מבקש להרוס את הממסדים השלטוניים והביורוקרטיים המנוכרים, הוא מבקש לצמצם, ככל האפשר, את הנזק הכרוך בקיומם, קיום הנתפס לו בסופו של דבר כבלתי נמנע, אפילו הכרחי; מבקש הוא בעיקר לתגבר את האנושי כנגדם. שירתו אמנם מעדיפה תמיד את האדם החי כאן ועכשיו על העבר ההיסטורי, ואת החיים המשפחתיים על הערכים של המסורת ושל הלאום, אבל היא מלאה מושגים היסטוריים, ערכים מסורתיים ו'בעיות לאומיות'.

האדם העמיחי יודע את עצמו כיצור חברתי־תרבותי, לא פחות משהוא יודע את

עצמו כיצור ביולוגי קצר-ימים, שאין לו קיום אלא במרווח הקצר שבין לידה ומוות. למרות שהוא רואה את עצמו קודם כל כיחיד חד-פעמי, תכלית לעצמו, בלתי ניתן לניסוח ולמיצוי, והוא מסרב להיתפס כאחד מרבים שמונים אותם במספרים ו'מסכמים' אותם על פי 'מכנים משותפים' הנראים לו לעתים כזרים לעיקרה של הווייתו, הוא מודע כמובן לקיומן ולעוצמתן של המסגרות הלאומיות והחברתיות המשייכות אותו למשבצות שונות, קובעות את מקומו בתוך הסדר החברתי והלאומי ומעניקות לו זהות. בעל כורחו הוא אף נוטל חלק בעשייה הלאומית וחש בפעולתה של תודעה היסטורית-תרבותית המבוססת על ערכים של עבר ושל מורשת, הקובעים את גורלו, ככל שדברים אלה נתפסים על ידיו לעתים כמלאכותיים וכפויים.

משורר-גיבורה של שירת עמיחי מעורה במולדתו, בעולמה התרבותי ובסמליה המרכזיים. הוא חי את ההווה, אבל גם שבוי בזכרונות ובנוסטלגיה. העמדת היחיד, חייו ואושרו במרכז חוויית העולם של שירתו איננה משכיחה ממנו את חולשותיו, קוצר ימיו ומוגבלותו. העמדה החילונית, שמכוחה הוא מלגלג על הממסד הדתי ומסרב לאשליות ולנחמות האלוהיות, איננה מונעת ממנו להתייחס בחיבה ובכבוד מסוים, המהול אמנם בפיכחון אירוני, אל הערכים הלשוניים והתרבותיים שמקורם באמונה הדתית או באלה הספוגים בה. כולם, גם אם בהיפוך משמעות וכחומר למשחק, מוצאים את מקומם בעולמו השירי. שירתו, עם כל הריאליזם שבה, מלאה אהבה, אמנם כואבת ועצובה, לארץ ולנופיה הגיאוגרפיים והאנושיים, ובתוך האהבה הזאת נוטלת אותה ירושלים, שהמשורר אינו חוסך את לעגו וזעמו ממנה, חלק בראש. הסיסמה, 'עשו אהבה ולא מלחמה' (על רבות מהשתמעויותיה שאין לי כאן מקום לפרט אותן), שהייתה נפוצה בפי נוער בעולם בשנות השישים, יפה לרבים משירי עמיחי, אולם אין היא הופכת בהם דגל מחאה רדיקלי, בין השאר בשל מודעותו המפוכחת של עמיחי לייחודה הפוליטי והבטחוני של הסיטואציה הישראלית, לסכנות האורבות לקיומה של ישראל, שהן בסופו של חשבון סכנות לעצם קיומו של כל יחיד ויחיד בה. העדר קיצוניות, רשעות ותוקפנות כלפי יריבים ובעלי דעות מנוגדות בשירת עמיחי אולי מפריע לאנשים דעתנים ובטוחים בעצמם הקוראים את השירה הזאת ואינם נתפסים להומור שבה; לעניות דעתי העדר זה הוא מסודות כוחה והשפעתה.

הדרך המתונה שבה הופעלו האירוניה וההומור של עמיחי לא הקהתה את עוקצה של הביקורת הגלומה בשירתו, אבל היא הקלה את קליטתה, כמו ציפוי של מתיקות על גלולה מרה. למרות שעמיחי הציג בשירתו חומרים בעלי פוטנציאל פוליטי באורח שהיה חתרני מיסודו, ומפרספקטיבה מנוגדת לתפיסות לאומיות וחברתיות מוסכמות, הם לא עוררו זעם מיותר. הקוראים, שקלטו את החתרנות הזאת בתוך מכלול התימטטיקה והפואטיקה של המשורר, הגיבו במאופק. הם לא חשו שהם צריכים להתגונן כנגד פרובוקציות או להיאבק כנגד הצהרות מהפכניות גלויות, ולא נדרשו להתקפת נגד מן הסוג שהיה אולי מתבקש להם לו חשו שתוקפים אותם, או דברים יקרים להם, תקיפה ישירה. רק תוך כדי קריאה, או אולי במחשבות שאחריה, עמדו קוראי שירת עמיחי על כך שבדרכי עקיפין שונות ומגוונות חותר המשורר תחת

אמונותיהם המקובלות, או מנסח באופן מינורי ואמין את הדברים שכבר הכירו בהם באיזו שכבה לא הגויה של תודעתם. כמו תופעות רבות שהזכרתי במהלך הדיון, אפשר לראות גם את האפקט הזה כהיבט של תכונה כללית של שירי עמיחי – הקלות המטעה, לעתים הבלתי־נסבלת, של השירים, שבמיטבם חדרו לנפש בקלות רבה, והשפעתם, הכבדה לעתים, ניכרת רק לאחר מכן, כהשפעה המשכרת של שמפניה המתגלה רק לאחר שהשותה כבר גמע ממנה כוסות רבות.

5. גורם נוסף או מכלול גורמים נוסף, אחרון ברשימה הנוכחית, שעשוי להסביר את מעמדה הפוליטי האפשרי של שירת עמיחי, הוא הפופולריות שלה. מכל המשוררים שהחלו לכתוב עם יהודה עמיחי או בשנים מאוחרות יותר – אפשר לומר, מאז אלתרמן – אין לו מבחינה זאת אח ורע. עמיחי הוא אולי המשורר הקאנוני היחיד הנקרא בידי רבים, גם כאלה שאינם שייכים שייכות של ממש למה שמכונה הקהילייה הספרותית. בעניין זה בוודאי אין לו מתחרים. מבחינה זאת, לפחות, ניתן גם היום לראות בו 'משורר לאומי', כינוי שאינו הולם כמובן את שירתו מכל בחינה אחרת. מעמד זה בא לעמיחי בקלות יתרה. זמן קצר עבר מאז החל לכתוב והתקבלותו כמשורר מרכזי ורבה־השפעה בקרב מבקרים וחוקרים מזה ובקרב הקהל הרחב מזה הפכה לעובדה שאי־אפשר לערער עליה. משוררים חשובים לא פחות ממנו לא זכו למעמד מיוחד זה.

מעמדו זה של עמיחי בין משוררי דורו ובין קוראי השירה העברית בכלל הוא מן המפורסמות שאינן צריכות ראיה, ודברים בעניין זה כבר אמרו מבקרים שונים, גרשון שקד, למשל, כתב בשנת תשל"א: 'אין לתאר את הניב הפיוטי של שירת הדור, את הריתמוס שלה, את היחס שלה לעולם בלעדי עמיחי; עמיחי בדורו כשלונסקי בדורו'.⁷ בצדם של דברי גרשון שקד, המתייחס בעיקר למרכזיותו של עמיחי כמשורר שהשפיע על הניב הפיוטי ועל הנורמות הפואטיות בשירת דורו, אני מתפתה לצטט את שלמה גרודזנסקי, שאמר בשיחת רדיו בראשית שנות השבעים, בתגובה למכתב של מאזינה ('שבענו את ביאליק ואת טשרניחובסקי, רוצים את יהודה עמיחי'): 'אגב, יהודה עמיחי, מוזר הדבר שכה אוניברסאלית היא לו ההערצה בישראל. בכל אנו מחולקים חוץ מיהודה עמיחי, זה מדאיג אותי לפעמים, ודווקא משום שאני ממעריציו הראשונים'.⁸

לעניין זה ניתן להביא גם עדות של בעל הדבר עצמו. בגיליון של מוסף הארץ שהוקדש למשבר בשירה (19 באוגוסט 1994) היה יהודה עמיחי מן היחידים שטען שאינו חש במשבר כזה. בתגובה לטענות שהובאו כנגדו ('עמיחי, כשהוא אומר אין משבר, מתכוון להגיד: "אני ממשיך לקבל מלגות"', הוא כותב בגיליון שבא אחריו (26 באוגוסט 1994): 'לא זכיתי (ותודה לאל, לא נזקקתי) לקבל מילגות ציבוריות

7. ג' שקד, גל חדש בסיפורת העברית: מסות על סיפורת ישראלית צעירה, תל־אביב תשל"א.

8. ש' גרודזנסקי, אוטוביוגרפיה של קורא: מסות ורשימות על הספרות, תל־אביב תשל"ה, עמ' 234–271.

וכו'. קיבלתי פרסים ספרותיים על ספרי - פרס שלונסקי, ברנר, ביאליק, פרס ראש הממשלה, ופרס ישראל ב־1982. כשטענתי שאינני מתלונן, הכוונה היתה לומר שספרי נמכרים היטב עד עצם היום הזה. התמלוגים שאני מקבל ממכירתם ותמלוגי אקו"ם (על פירסום וביצוע שירי במקומות שונים) מקיימים אותי בכבוד. לכן אמרתי שלי אין תלונות על קהל אוהבי השירה שלי בכל הגילים'.

לא כאן המקום לדון בסיבות לפופולריות הזאת, שאחדות מהן ניתן לבאר על פי גורמים 'פנימיים' לשירה המדוברת (פואטיים לא פחות מתימטטיים) ואחרות על פי גורמים חיצוניים, חברתיים ותרבותיים, שעודדו את ההתקבלות הזאת (על אחדים מאלה רמזתי לאורך המאמר). אבל אפשר להציע, כהיפותזות הראויות לבדיקה, שתי הכללות. לפי הראשונה נעשתה שירת עמיחי פופולרית משום שהקורא, גם זה שאינו קורא שירה מובהק, מצא בעולמה ובתימטטיקה שלה הדים ישירים ועקיפים של עולמו ושל הנושאים שהציקו לו או שהיו קרובים ללבו, יותר משמצא בשירתם של משוררים אחרים בני דורו או בני דורות קודמים. כוונתי גם לזיקתה של שירת עמיחי לעולם החברתי־תרבותי־פוליטי הישראלי (כאמור לעיל), גם לזיקתה לעולם ה'אזרחי' של היחיד הישראלי (מתשלום מסים וחשבונות בנק ועד לשירות במילואים), ובמיוחד לזיקתה לחייו הפרטיים (משפחה וידידים, אהבה ופרידה); וכן לכך ששירה זו העמידה יחיד כזה (יהודי־ישראלי שהוא גם 'כל־אדם') שאיננו 'אישיות', ואיננו 'מורם מעם' משום בחינה שהיא, גם כגיבור וגם כ'אני השירי' שלה.

גורמים אחרים שהקלו על הכל־אדם הישראלי לקלוט את שירת עמיחי ולהזדהות עם עולמה שייכים יותר לפואטיקה שלה. בין אלה נראית חשובה במיוחד לשונה, המרמזת מצד אחד לרבדים תרבותיים נרחבים, ומצד אחר נדמית דיבורית, אפילו 'עממית' ופשוטה מאוד. גורמים חשובים אחרים קשורים להטרוגניות הפואטית הכללית של השירה הזאת. במודרניזם הייחודי לה משולבים מאפיינים של פואטיקות שמרניות יותר, והשילוב הזה של החדש והמוכר, ברמות שונות של לשון ועולם, אף הוא מן הגורמים שהפכו את שירת עמיחי לקליטה במיוחד, בתוך קהל רחב והטרוגני של קוראים (וראה על כך: הפרחים והאגרטל, פרק י"ד). כך או כך, אין שום ספק שפופולריות מן המין הזה, גם אם אינה תנאי מספיק להשפעה בעלת משמעות פוליטית, הרי היא תנאי הכרחי לה.

ג

מהי אותה השפעה ובאיזה מובן הייתה לה משמעות פוליטית? ההשפעה הייתה קודם כל השפעת הפרספקטיבה הערכית־חוויתית שהקורא נחשף לה בעקיפין ובאופן ישיר באמצעות מגוון עשיר של הקשרים ופרטים. השפעה זו הייתה עשויה לעודד אותו לבחון שוב ושוב ומחדש את הערכים האידיאולוגיים והפוליטיים שהחזיק בהם. הקורא היה אמור לחוש שהפרספקטיבה הזאת - בחינת הערכים הללו והמציאות שהונחתה על ידיהם על פי זיקתם לחייו ולאושרו של היחיד, שהוא קלט משירת עמיחי - לא נבעה ממשנה פוליטית ברורה, או מאיזו אמת אחרונה, אלא מתוך חייו

הריאליים, שהשירה שָׁבָה והאירה אותם לפי דרכה. השפעה אפשרית זו אמנם לא הפכה את שירת עמיחי לשירה פוליטית במובן המקובל (כמו שכבר טענתי בראשית דבריי) וגם לא הקלה על קוראים שביקשו למצות מתוכה מסרים פוליטיים ספציפיים, אבל היא אפשרה להם ללא ספק לייחס לה השתמעויות פוליטיות (או אנטי-פוליטיות) נרחבות למדי. מראשית הופעתה ובהקשרים שבהם המשיכה להיכתב, 'מלים פשוטות על הנושאים הנצחיים של מוות ואהבה, של תקווה ויאוש' (עמיחי, ראיון, 1968), ברוח של 'עשו אהבה ולא מלחמה', ביטאו עמדה בעלת משמעות פוליטית, שיקפו מערך התייחסויות חדש, הולך ומתרחב כלפי הפוליטי, אף סייעו לגיבושו. יותר מן ההתנזרות היחסית של זך מן המקום והזמן והתרכזותו באמיתות האחרונות של הקיום, וכן באתיקה ובאסתטיקה של המדיום השירי; יותר מן הווירטואוזיות והאגוצנטריות של אבידן; יותר מן המאגיה המוסיקלית ועולמות הדמיון של דליה רביקוביץ (הדברים השתנו למדי בשיריהם המאוחרים של אלה), זכתה נקודת המוצא שבעזרתה בחר עמיחי לערער על משמעותם ועל עליונותם של הפוליטי והציבורי בתודעת בני דורו להשפעה בעלת השתמעויות פוליטיות.

אם אמנם לא הוליכה שירת עמיחי את קוראיה אל מטרות פוליטיות מוגדרות ולא כיוונה אותם לפעילות פוליטית מוגדרת, הרי היא סימנה תחום אידיאולוגי רחב למדי, ובכל זאת מוגבל ומוגדר מבחינות שונות, של חשיבה פוליטית ושל רגישות פוליטית, שניתן להסביר ולהצדיק באמצעותו מטרות ופעילויות כאלו. את התחום הזה ניתן לסמן, למען הקיצור, על פי מלות מפתח ידועות, אולי משומשות, אחדות:

המלה הראשונה היא הוּמָנִיזְם. שירת עמיחי היא הומניסטית על פי פשוטו של המושג, על פי גרעינו, לא משום שהיא מקיימת זיקה עם מכלול ערכים נעלה המיוצג בכותרת 'הומניזם', אלא משום שבמרכז הערכי שלה עומדים 'האנשים', חייהם, אושרם, סבלם, אהבתם. העמדת 'האנשים' וחייהם במרכז הערכי של הפוליטיקה העמיחית פירושה, בין השאר, סירוב לשעבד את חייהם הריאליים ב'כאן ועכשיו' לעבר ההיסטורי, או למשכן אותם למען עתיד לא נודע (למרות שרבים 'יודעי העתיד' בין הנביאים הפוליטיים, שירת עמיחי עומדת על כך שהעתיד הוא מעצם טבעו בלתי נודע, וכל המתיימר לדעתו אינו אלא שקרן). אם נוסיף עוד מלה אחת לזו שפתחנו בה, נוכל לומר שההומניזם העמיחי הוא דמוקרטי, שוב במובן הפשוט, לפיו מדובר בכל אחד באשר הוא אדם, בלי קריטריונים הנותנים יתרון מהותי לאדם אחד (גם לא למשורר) על פני אדם אחר, ובוודאי לא לאלה המתיימרים לדעת את טובת העם יותר ממנו עצמו. אין בשירת עמיחי אפילו שמץ של אליטיזם מסוג כלשהו.

המלה השנייה, או השלישית, היא ספקנות. שירת עמיחי מטילה ספק בכל אידיאולוגיה קולקטיבית, מעמדית או לאומית, ובכל תיאולוגיה, דתית או חילונית; ובכל פתרון חברתי או פוליטי המתיימר לפתור את בעיות היסוד של האדם. מנגנונים מדיניים, לאומיים וחברתיים מעוצבים בשירת עמיחי כמגוחכים, מנוכרים ובלתי

כשרים לתפקידם, לא רק משום שעל פי שירה זו אין בכוחם לתת תשובה לבעיות האותנטיות של הקיום, או מפני שבדרך זו או אחרת הם נחשבים בה כאויביו ההרסנים, אלא גם משום שאין בכוחם לפתור אפילו את הבעיות שלשמן הוקמו בעולם של בטחונות אידיאולוגיים ושל ממלכתיות צדקנית, עולם בו חיי היחיד נתפסים, כפי שכבר רמזתי, כמין 'טעות' חשבונית שאינה עולה בקנה אחד עם כללי ההיגיון, המדע והמדינה (ראה 'האנשים העייפים', שירים, עמ' 160/194, ודיון בשיר זה [הפרחים והאגרטל, עמ' 145-147]). מנקודת ראות ספקנית זו כל 'צדק' או ביטחון בצדק, הם חשודים: 'מן המקום שבו אנו צודקים, / לא יצמחו לעולם / פרחים באביב. // המקום שבו אנו צודקים / הוא רמוס וקשה / כמו חצר. // אבל ספקות ואהבות עושים / את העולם לתחות / כמו תפרפרת, כמו תריש. / ולחישת תשמע במקום / שבו היה הבית / אשר נחרב'. (שירים, עמ' 183/217). אבל למרות שורשיה העמוקים והתקשוריותה המסועפות עם תפיסת העולם הכוללת של עמיחי ועם מידה עזה של אנרכיזם ששירתו חדורה בו, אין הספקנות של עמיחי ספקנות לשמה, איננה טוטאלית ובוודאי איננה ניהיליסטית. זוהי ספקנות שמדריך אותה מצד אחד הערך או מערכת הערכים שכינתי קודם בשם הומניזם, ומצד אחר, וזו אולי המלה השלישית או הרביעית שלנו - פיכחון, ריאליזם.

שירת עמיחי היא שירה מפוכחת בכמה וכמה מובנים: למרות העדיפות הערכית-מוסרית שהיא מעניקה לממשותם של חיי היחיד בעולם, היא יודעת היטב את מגבלותיהם. לעולם אין היא מתעלמת מן ההקשרים הגלובאליים והקולקטיביים הפולשים לתוך עולמם הפרטי של האוהבים, ותדיר היא זוכרת את קשר הגומלין הבלתי-נמנע ביניהם. למרות שהיא חושדת, גם מלמדת לחשוד בשם חיי האנשים בהווה, במליצותיהם של אנשי המדינה, התרבות, הדת וכל ממסד באשר הוא ממסד, בתוכניותיהם ובמפעליהם, הרי משוררה-גיבורה משתייך, ויודע שגם לאחרים אין מנוס מלהשתייך, למסגרות הלאומיות והחברתיות הקובעות מבחינות שונות את זהותו ואת זהותם; הוא גם יודע שלפירוקן, ואף לערעורן, עשויות להיות תוצאות קשות ביחס לבטחון חייו ולבטחון חייהם של האחרים.

הפיכחון הריאליסטי הזה הוא מן הסתם גם הגורם לכך שהספקנות כלפי כל ערך פוליטי וממסד פוליטי איננה לובשת בשירת עמיחי צורות קיצוניות. אין בשירתו הטפה לפגיעה בסדרי השלטון, במילוי חובות אזרחיות, או לפעולות מחאה של ממש. הוא יודע שגם פעילות תוקפנית שיסודה בכוונות טובות, נזקה בסופו של דבר גדול מתועלתה. וביתר ייחוד, כנאמר לעיל, המודעות של שירת עמיחי לסיטואציה הלאומית הייחודית שבה נתונה ישראל, וכל יחיד ישראלי, תחושת השייכות שלו להוויה הישראלית היא, לטוב או למוטב, חריפה וחזקה מכדי שתאפשר לו נקיטת עמדה אחרת. גם אם החזקת השטחים מתועבת בעיניו, הוא לא יעניק תמיכה למבקשים לסרב לשרת בצבא.

אין להתעלם מכך, כמו שכבר נרמז, שאולי דווקא זהירות זו מקיצוניות, מאקטיביזם, שלדעת המשורר סיכוייו להשיג את תכליותיו קלושים ונזקו לחיי היחידים ודאי, דווקא החשש לפגיעה במה שנתפס לעמיחי כיסודות הקיום של

המדינה, דווקא הדבקות בזהירות ובקו אמצע, כמו ההימנעות מנקיטת עמדות שכרוך בהן לכאורה סיכון בסיטואציה המדינית והחברתית של ישראל, גם הם מן הגורמים להזדהות של ציבור רחב של קוראי שירה, וגם של ציבור של בני אדם שאינם מרבים לקרוא שירה, עם שירת עמיחי ועם מסריה.

היחס החשדני-השלילי מלכתחילה כלפי הנהגות פוליטיות וממסדים פוליטיים, כמו הפקפוק במעשיהם ובמניעיהם והספקנות הנחרצת ביחס להצדקות תיאולוגיות ואידיאולוגיות לכל אלה, שתובעת שירת עמיחי מקוראיה, מתגלה – וגם עניין זה כבר הובהר – במסקניות יחסה של שירת עמיחי למלחמה, שהיא חוויית הנגד, או החוויה השלילית המכרעת בשירתו. משירת עמיחי, שאיננה פונה ישירות אל הממסד, שאותו היא שמה בדרך כלל ללעג, עולה התביעה כלפי כל שלטון באשר הוא, לעשות כל מה שניתן, ומעבר למה שניתן, כדי למנוע את המימוש הנורא הזה של אידיאולוגיה ושל פוליטיקה. ואילו כלפי העם, או בנוסח עמיחי, 'האנשים העייפים', היא משתמעת כתביעה שלא לקבל את הנימוקים המצדיקים, את המליצות, בטחוניות ואחרות, שהממשלות מוכרות לו כדי להובילו אל האובדן והמוות. מראשיתה ועד היום שירת עמיחי היא שירה תובעת שלום ומבשרת שלום. אמנם גם תביעה זו מושמעת, בדרך כלל, בדרכי עקיפין, בהומור ובאנדרסטייטמנט.

לאחר מלחמת יום הכיפורים שבה והתגברה בשירה העברית התביעה למעורבות פוליטית ישירה ולסימון ברור יותר של מאפייני הסיטואציה הפוליטית, ובמיוחד אלה הקשורים בכיבוש, ביחס לפלסטינים ובמצבי מלחמה ספציפיים. כן התגברה התביעה למאבק פוליטי ישיר (בשירה) בכל אלה. האספקטים ה'אזרחיים', ההומניסטיים והאנרכיסטיים בשירת עמיחי החלו נדרשים לגנאי, ושירתו נתפסה כפשרנית ובלתי פוליטית. נראה לי שגם בהקשר זה לא חדלה שירת עמיחי, שאף היא אמנם החריפה את עמדותיה במידה מסוימת, למלא את תפקידה באופנים שתיארת לעיל. בעקבות שינויים אלו שחלו באווירה הפוליטית בישראל, ובאופייה הפוליטי של השירה העברית, נמצאים כאלה הטוענים שההשתמעויות הפוליטיות של שירת עמיחי שסימנתי להלן הן כלליות ורופפות מדי, 'צמחוניות' ובלתי מחייבות. אבל הטיעון הזה איננו נראה לי. ההשתמעויות הללו הטביעו חותם במנטאליות הישראלית, ועל בסיסן הרחיקו לכת בניסוחיהם בשלבים מקבילים, אך בעיקר מאוחרים יותר, משוררים ואמנים אחרים, בעלי עמדות מובהקות יותר ובעלי מטרות מוגדרות יותר.

שירת עמיחי אמנם גילמה את הערכים הבסיסיים שלה בעיקר באמצעות הסיטואציה הישראלית הפנימית. ה'כל-אדם' שלו הוא בדרך כלל היחיד הישראלי-יהודי, והתוצאות המעיקות של המצב החברתי והפוליטי ששירתו משקפת, ולפי דרכה גם חותרת תחתיו, הן בעיקר אלה הפוגעות באותו יחיד; אבל דומה שגם עובדות אלו אין בכוחן להפריך את הטיעונים העיקריים שהובאו במאמר זה. מנקודת ראות של השפעה פוליטית אפשר אולי, שדווקא הפניית תשומת הלב לסבל ולהשחתה שגורם הקולקטיב לעצמו וליחידים השייכים אליו עדיפה על מוסריות 'טהורה', המבליטה יותר או באורח בלעדי את האסון והכאב שהוא גורם לאחרים.

כך או כך, מי שידע כבר סמוך לראשית דרכו בשירה, להזכיר לקוראיו בחומרה

רבה של רחמים, שבני דורו, ש'מקדם מדי למדו לקרא את הפתב/ הנורא על הקיר', ידעו בה בעת גם 'לכתב [את הכתב הזה] על קירות אחרים' ('בכל חומרת הרחמים', שירים, עמ' 253/219), ידע גם לעבור, או לפחות לרמוז על המעבר האפשרי גם ההכרחי, מתפיסת העולם הכללית שגילם בשירתו אל עמדות פוליטיות מחודדות יותר, כפי שכבר מעיד, בין השאר, אחד משירי ירושלים המוקדמים שלו: 'על גג בעיר העתיקה, / כביסה מוארת באור אחרון של יום: // סדין לבן של אויבת, / מגבת של אויב / לנגב בה את זעת אפו. // ובשמי העיר העתיקה / עפיפון. / ובקצה החוט - / ילד. / שלא ראיתי אותו, / בגלל החומה. // העלינו הרבה דגלים, / העלו הרבה דגלים. / כדי שנחשב שהם שמחים, / כדי שיחשבו שאנחנו שמחים'. ('ירושלים', שם, עמ' 163/199).

רק צעד קטן מן היכולת להביע בפשטות גדולה כל כך וברגש מאופק כל כך את האמפתיה כלפי האחר ואת תחושת שיתוף הגורל וההילכדות באותה סיטאוציה נוראה, מגוחכת, מלאכותית ומדומה כאחד, עם האחר, אל המסקנות הפוליטיות הספציפיות שיכלו להסיק מהם הקוראים שהושפעו מן הערכים הללו ומן העקביות של הבעתם בשירת עמיחי.

דומה שאין כל קושי לשער, שבין הגורמים שהכינו את הקרקע לשינוי באקלים הפוליטי בישראל בשנים האחרונות, שינוי שאפשר את המפנה במדיניות הישראלית, המפנה בדרך לשלום, או מכל מקום, בין הגורמים שנתנו חיזוק מלכתחילה לאותן מגמות ולאותם היבטים של המציאות שהביאו את התמורה הזאת, מילאה שירת עמיחי תפקיד של ממש.

על 'חיילים אלמונים', 1929–1932

יאירה גנוסר

ל'חיילים אלמונים' דובר קולקטיבי, כי החוויה הקולקטיבית במוקד התובנה: חבורת צעירים, שחוותה במשותף איך עולם נהרס באלימות רוויה פרעות דמים, מתמודדת בקרבות רחוב אורבנים נגד אותו גזר דין הרס שהוכתב על ידי ההיסטוריה. כעקרון קיום למוד ניסיון, החבורה מחויבת לגיוס ללא מדים, גיוס אנטי־מיליטריסטי. חבורה צעירה, אנרכיסטית, נשבעת למות על עניין החירות. הזקנה זרה ומוזרה לחבורה, והמוות קרוב ומודע לה, כשם שהיה קרוב ומודע למודרנה השירית שבין שתי מלחמות העולם. הקולקטיב בשיר מגיב באינטנסיביות על עולם שיש להורסו, כי אפיוניו הם דמעת אמהות שכולות מבנים, ימים אדומים ולילות שחורים, וסביביו אימה וצלמוות.

לשיר נימות פוטוריסטיות, מודרניסטיות לזמנן. הפוטוריזם הוא אמירה ספרותית שנוצרה באירופה על ידי אמנים שהיו צעירים בזמן מלחמת העולם הראשונה ויצרו בין שתי מלחמות העולם. בין סימניה התימטיים טעם של נעורים מבקשי הרס הישן ובניין עתיד חדש ומהפכני כאתגר טוטאלי, תוך זלזול מופגן בסיכויי אריכות הימים, ותוך ביקוש אחר המוות הצעיר: 'לעולם לא אהיה זוג זקנים רועדים' (מארינטי), 'הרוגים/ ולי אחת היא/ אם אני או הוא/ ההורג' (ולאדימיר מאיאקובסקי). אברהם שטרן גדל והתחנך בבית דובר רוסית, חי ברוסיה במלחמת העולם הראשונה מ־1915 ולמד בברית־המועצות מ־1917[!] עד 1921. מקורות יניקתו הראשונים היו יצירות הספרות הרוסית ושירתה בת־הזמן; את הפוטוריזם של מאיאקובסקי קרא במקור.

יאיר איננו כינוי המחתרת של אברהם שטרן, יוצר מחתרת לח"י. זהו כינוי ספרותי (אלעזר בן יאיר), ששימש לצורכי הפרסום הפומבי של שיריו, המשלב את הרמיזה לשם המשפחה שטרן־יאיר ואת מיתוס המוות. השם יאיר 'נולד' ב־1934 במחברת שירים של דוקטוראנט לספרות לטינית, שכתב שירים שעה שלמד בפירנצה שבאיטליה. העדר ידע על הכינוי הספרותי הפומבי והצגתו המעוותת ככינוי מחתרת, שכוונתו למנוע חשיפה וזיהוי, מהווים דוגמה אחת מני רבות לחריפות הפרובלמטיקה של החיבור בין משורר לבין דמות בעלת מעמד ציבורי.

מסביב וליד יאיר נעדרה חבורה ספרותית, שתתייחס לייחודו כמשורר ותעניק

גיבוי לאמינות יצירותיו. התוצאה או המניע או שניהם גם יחד תרמו (גם הם) לאי-התקבלותו של יאיר במפה הספרותית של דורו, דור משוררי שנות השלושים בארץ-ישראל.

את שאלת ההתקבלות אני מעלה לפני כל דיון בטקסט, הואיל ומוסכם על אסכולות שונות, חשובות, החוקרות את אופן קביעת מעמד שירה ויוצרה, כי בהתקבלות יוצר בזמן נתון אין מתייחסים לטקסט כשהוא לעצמו, לאיכויותיו האסתטיות בלבד. הנמענים והביקורת מגיעים אל הטקסט כשהם 'משוחדים', על אף הנסיונות לבודד את היחס לטקסט מיחס לקונטקסט החוץ-ספרותי.

על אף כוונות ההפרדה בין גורמים חוץ-ספרותיים לפנים-ספרותיים נהוג להתייחס למקומו של היוצר בזירה הציבורית, ובאופן מיוחד כאשר יש מאבק ציבורי שהיוצר נוגע בו. כאשר בודקים טקסט ספרותי (אלמנט ספרותי 'טהור'), מתייחסים גם לתימטיקה, ולמידת העניין בה באותה עת. הנמענים והביקורת בת-הזמן קובעים עמדה כלפי הטקסט מתוך יחס לז'אנר ולפואטיקה שלו – ולמידת היותם מקובלים או דחויים בתרבות הספרותית בת-הזמן. במלים אחרות ניתן לומר, כי ההתקבלות של טקסט שירי היא פונקציה לא רק של איכויותיו האסתטיות העל-זמניות, אלא גם של המאבקים הספרותיים בזמן נתון (גורם פנים-ספרותי), המאבקים הציבוריים באותו זמן (גורמים חוץ-ספרותיים), וישנה אף קבלה או דחייה מראש של הערכים שהדמות מגלמת.

ישנה קביעה, שרירותית אך רווחת, כי השיר 'חיללים אלמונים' (ככל שירי יאיר) הוא 'טקסט פשטני ונורא ... והשיר כולו עומד בסימן פולחן המוות' (מתוך מכתב פרטי אל המחברת, מארס 1995) וכך הוא בעל משמעויות אידיאיות ופסיכולוגיות חריגות מכל הנכון והמקובל במפת התרבות והספרות. אני מבקשת לטעון טענת נגד ולשייכו, כבעל ערך, בתוך מפת הספרות של זמנו. זהו, כאמור, שיר בעל נימות פוטוריסטיות, שחשיבותו כרוכה גם באכזריות שבהן. שיר שנכתב על ידי משורר שפעל בין שתי מלחמות העולם.

יותר מחמישים שירים כתב יאיר בשתי תקופות כתיבה. הראשונה, האינטנסיבית, בשנים 1932–1934, והשנייה בין 1935–1940. ספרו לא ראה אור בחייו, למרות שכבר בסוף 1934 או סמוך לה ערך את קובץ שיריו. המשורר עצמו תרם תרומה נכבדה לדחייה המתמדת של פרסום ספרו, וגם עניין זה הוא פרק מורכב באי-התקבלותו כמשורר, והעדר התואם בין הקביעה הרווחת, שכתביתו כוונה לצורכי תעמולה וגיוס מידי של נמענים צעירים, לבין הממצא המוכח של דחיית הפרסום על ידי המשורר, למרות ההזדמנויות שהוצעו לו.

מהדורה ראשונה של ספרו ראתה אור רק ב-1950, שמונה שנים אחר הירצחו ושנתיים אחר קום המדינה. כך קובעה אי-התקבלותו: יאיר כתב לנמענים של שנות המאבק ביישוב העברי, ואילו שיריו התפרסמו בנסיבות היסטוריות חדשות, שעה שהטעם הספרותי והדורות הספרותיים שינו פניהם, ודחו את שקדם להם.

לכאורה השיר 'חיילים אלמונים' בקע כאילו מתוך האין. הוא נשאר בזיכרון הלאומי כשיר-המנון שהותיר עדות למחתרת עמוקה, לתקופה קשה המסומנת על ידי הירצחו של הכותב ב־1942. כך התקבל יאיר כמשורר של שיר אחד. אולם אין זה שירו האחד הראוי, והוא לא נכתב כעדות לאורחות חיי מחתרת. 'חיילים אלמונים' נכתב וראה אור בהווה הסטודנטילית של המשורר, הווה נוחה יחסית ביישוב, בשנת 1932, עשור לפני נסיבות הרצח. נקודת המוצא לשיר היא פרעות תרפ"ט (1929), ואילו האמירה המרכזית בשיר מתעדת תובנה פוטוריסטית, התנגשות חזיתית בין אנשים צעירים לבין גורל.

השנים שחלפו בין 1927/8, השנה שבה החל יאיר בן העשרים ללמוד באוניברסיטה העברית, ובה פרסם ב־1928 חוברת שירים ראשונה – בשפה הרוסית, לבין 1932 של 'חיילים אלמונים' היו ליאיר שנות 'סדנה' ומעבר מאותם מקורות יניקה רוסיים, ומאותה חוברת שירים שפרסם ברוסית, ל'חיילים אלמונים' בעברית. חומריה הגלויים של סדנת המעבר מרוסית לעברית היו לימודי הספרות העברית באוניברסיטה העברית שעל הר הצופים,¹ ועברית היום-יום בארץ-ישראל, שהגיע אליה ב־1926. חומריה הסמויים של התפתחותו השירית – כתיבה אינטימית בשפה חדשה.

העברית בשיר איננה של רב־מג, בעל שליטה ברובדי לשון, אלא של יוצר בראשית דרכו; החריזה דלה וכמו לא חשובה, אך על פי הישגים לשוניים וודאיים בשיר 'חיילים אלמונים', ברור כי קדמו לו נסיונות כתיבה בעברית. נותרו שורות בוסר בעברית ביומן-החיים משנת 1929, שלא נכתב עברית בעיקרו אלא רוסית ופולנית, ושירים לעת מצוא שכתב פה ושם בעברית, על עמיתים באוניברסיטה. אך לכתיבת שירים בעברית בשנים ראשונות אלה, פרט לשורות הבוסר ביומן וכד', לא נותרו טיוטות, פרסומים או עדויות אחרות.

שיריו המאוחרים יותר של יאיר, מ־1933 ואילך, נשמרו על ידיו בקפידה. נוסחים שהותיר בעזבונו אחרי 'חיילים אלמונים' כוללים טיוטות, ותיעוד שלבי המעבדה הספרותית, כמעט מכל שיר. שירים וטיוטות מאז 1933 נדדו עמו מירושלים לפירנצה, מפירנצה לווארשה ולתל־אביב, ושרדו על אף תנאי מחתרת מאוחרים יותר, שהיו קשים במיוחד. החזקתם ושמירתם אחר מותו, ולו גם בידי ידידים, היו בתקופת המנדט עילה למעצר על החזקת 'חומר תעמולה'. לא ברור הניגוד בין היעלמם של כתבי־יד ראשונים לבין שמירתם בהמשך. ניתן לשער שטיוטות התקופה הראשונה לא נעלמו בשוגג, אלא בכוונת מכוון. ייתכן שהמשורר פסל אותן כבוסר.

ידיעותיו המוקדמות בתרבות העברית ובשירתה דלות היו בהשוואה לרמת שליטתו בתרבות שפות אחרות. ידיעתו את הספרות היפה עשירה הייתה ממה שקיבל בשנות לימודים בספרות עברית, ומעידים על כך לא רק 'הספרייה הפרטית', הרשומה לפרטיה ביומן-החיים בהיותו בן עשרים, אלא אף המשך מסורת של קריאה אינטנסיבית, שעליה שמר במהלך השנים הבאות. לידידו חיים לובינסקי סיפר על

1. תעודת האוניברסיטה, אישור על לימודים מס' 130, מציינת את הפקולטה (מדעי הרוח) ואת השיעורים, לפרטיהם, ללא שמות החוגים.

הרגלי קריאתו: 'אינני יכול לחיות אם אינני קורא מדי יום ביומו כארבעים עמוד, לפחות, ספרות יפה'.

שירי משוררי התחייה הקאנוניים, ביאליק וטשרניחובסקי, הגיעו אליו, כנראה, בעיקר מחוץ לכותלי האוניברסיטה. יאיר חי ולמד ספרות בדור שבו עדיין פעלו השניים. בשניהם ראה מופת, אם כי השפעת ביאליק היא הניכרת בשיריו.² את שירי ביאליק היטיב להכיר עוד בתרגום לרוסית. כך גם על פי רשימות 'הספרייה' ביומן-החיים, שבה כתוב שמו של ביאליק ברוסית, ונותרה אף עדות דוד לחובר, ידיד נעורים מימות התיכון בירושלים: 'ברגעי ההתפרקות היה פתאום מדקלם את שירי ביאליק ברוסית בתרגומו של ז. ז'בוטינסקי'.³

הערה על התרגשותו של יאיר מפגישה מקרית עם שאול טשרניחובסקי נותרה בעדות בן-עירו מרדכי מורז'ינסקי (לימים צייר מחבורת 'אפקים חדשים'), שחזר והתיידד עם יאיר באותן שנים בירושלים: 'בעת שישב בבית קפה, וראה את שאול טשרניחובסקי נכנס, השתנה לפתע גוון פניו. הוא קם ואמר: "אני מוכרח ללחוץ את ידו"... משהו הציגו בפניו, והם לחצו ידיים. כשחזר אברהם אל שולחנו, היה חיזור מהתרגשות. "אתה יודע את מי ראינו עכשיו? את אחד מגדולי השירה שלנו" (נ.2). כאמור נקודת המוצא הביוגרפית ל'חיילים אלמונים' מתחילה מפרעות 1929 ומתפרסמת כשיר ב-1932; אך הקו הביוגרפי הזה הוא לא רק ציון תפנית אל העולם הפוליטי, אלא קו מימוש משאלתו של הכותב להיות משורר. נוסף על 'חיילים אלמונים' הסטודנט יאיר שולח הצעת המנון לתחרות שירים מטעם האוניברסיטה, כנראה בסוף תרצ"ב או בראשית תרצ"ג ('על הר גבוה בין מדבר וים', עמ' קיז).⁴ על פי שיפוטי, הצעת ההמנון אינה בעלת אופי שירי מעניין; אך יש בשיר שורות אינטנסיביות, המאפיינות את כתב-ידו האמנותי של יאיר כמשורר ואת התימה של דור-המדבר הקיימת ברמזי שיריו.⁵

בסוף תרצ"ב או בראשית תרצ"ג יאיר כותב:

בין ישימון בראשית לדומית הנצח

זו שורה שירית, המתארת נוף ארץ-ישראלי, והיא בלעדית ליאיר. כמו 'חיילים אלמונים', לכאורה זהו 'כישלון שירי' בטוח. רצף מלים 'כבירות': ישימון, בראשית, דומייה, נצח. כמלאכת מחשבת של משורר יאיר משתמש בחומרים 'גדולים

2. על זיקת שירי יאיר לשירי ביאליק רבים הממצאים, בשירים שונים, ברמות קשר שונות. הנושא עולה במחקר זה בעקבות טקסטים שונים ובצמוד לתימטיקה המרכזית של דור-המדבר, המורדים הנדונים למוות נוסח הפואמה של ביאליק. זיקתו של יאיר לביאליק מעידה על שילוב מרכזי בשיריו: מעמד הקלאסיקה ליד עמדות פוטוריסטיות מהפכניות.

3. מתוך עדויות שניתנו לברוך נאדל, נ. 2/67. מאה ועשרים העדויות שמורות בבית-יאיר ויסומנו להלן: נ.

4. כל ציוני העמודים על-פי: אברהם שטרן-יאיר, בדמי לעד תחי/שירים, תל-אביב 1976.

5. בהרחבה על כך, תוך הצבעה על קשר בין טקסט של יאיר ל'מתי מדבר' של ביאליק, בקטע על 'נוף המדבר בשירי יאיר', ראה מאמרי במאזניים, כרך ס"ט, גיליון 6 (מארס 1995).

מדי', לא אישיים, לא קונקרטיים, לא מינימליסטיים, ולכן, לכאורה, בלתי מדויקים. איכותה של שורה זו קיימת, כי בתוך סיטואציה, לכאורה חסרת חיים וחסרת תנועה, נוצר קו מתח דרמטי. תמונה של קטבים בדממה מתוחה בין 'שימון בראשית' שלפני קיום אנושי לבין 'דומיית הנצח', אחרית כל קיום. מתח מרחבי אין-סוף, קדמון ועתידי; סגירות טוטלית ואגרסיבית. אין כאן אפשרות לבני אדם, ישנו רק המבט האנושי הדינאמי הקולט עולם של לפני ואחרי היות בן-התמותה בו. התודעה האנושית של נוכחות עולם-ענק, ללא אדם.

'חיילים אלמונים' נכתב על ידי סטודנט האוניברסיטה העברית על הר הצופים, שבה, אחרי שנתיים של תיכון בארץ, לראשונה בחייו הוא לומד ספרות עברית 'ממש'. מחוץ לכתליה הוא מכיר את הקלאסיקה המתהווה – ביאליק וטשרניחובסקי (כמשורר בעתיד, ישלב מודרנה בת-הזמן ומופת הקלאסיקה). מופת הקלאסיקה לנגד עיניו ברקע כתיבתו העברית המתפתחת, אולם דרכי הכתיבה שלו שונות. הוא משורר בן דור חדש בשירה העברית, ו'חיילים אלמונים' נכתב במפת 'המודרנה בין שתי מלחמות העולם'; ניכרים בו קווי האסכולה הפוטוריסטית, שאותה הכיר כקורא של מאיאקובסקי במקורו הרוסי.

אביא שלוש דוגמאות לזיקה שבדיעבד בין העולם התימטי-שירי של 'חיילים אלמונים' לבין שירים עבריים אחרים, ביניהם כאלה שקדמו לו. שלושת השירים נמנים עם הטקסטים שנכתבו בין שתי מלחמות העולם; יש בהם נוכחות לאני קולקטיבי צעיר, המגיב באלימות מפוכחת על עולם אלים. אין זה קשר של היכרות או השפעה, אלא הצבעה על אותו מעגל תימטי ועל אותם כיווני ראייה שירית.

בגיליון 28 של הפועל הצעיר תרפ"א, עמ' 6, מתפרסם שירו של יהודה קרני, 'אל חלוצים'. שורת הפתיחה היא אני-מאמין לאומי: 'לא זרים אנו פה אף לא חלשים'. השיר נכתב בעקבות מאורעות 1921, שבמהלכם נרצח יוסף חיים ברנר.

קרני מנסח: '... חלוצי עם בשדה הקברות במקום חצוב בהרים', אני קולקטיבי הנכון לקורבן דמים, לא קורבן יחיד המנדב את עצמו (עוד על שירי יהודה קרני בתיאור הבית האחרון של 'חיילים אלמונים', ראה להלן, הערה 23).

יְתִקְדֹּשׁ כָּל הָעָם מִדֵּן וְעַד בְּאֵר שֶׁבַע
וְהַמּוֹשְׁבוֹת מִקּוֹסְטִינָה עַד מְתוּלָה
בְּדָם הַגָּאוּלָה

וְאִז, בְּחָצוֹב חֲלוּצֵי עָם בְּשָׂדֵה הַקְּבָרוֹת
בְּמָקוֹם חָצוֹב בְּהָרִים
יִשְׁמַע קוֹל מְקַבֵּת: טִירוֹת נְהַדְרוֹת
אֲבָנָה, וּמִבְצָרִים
מִן הַקְּבָרִים.

שיר מוקדם זה של קרני כולל דימוי השייך אז לקטלוג שירה לאומית. 'לא גיסנו
בשוט פהמון עבדים', כותב יאיר, ובשירו של קרני:

וזה הדם על סף עיר קודש הקדשים
לא דם עבדים
יוצאים אל חסדים.

מקבילה פוטוריסטית ל'חיילים אלמונים' היא הפואמה 'לגיון' (1925) של גבריאל
טלפיר, על לגיון הבריונים המהפכני שיסנה את פני העולם. גם כאן
אינני מבקשת את המפריד, אלא את הדמיון בין שתי היצירות. הפואמה של גבריאל
טלפיר גם היא, כ'חיילים אלמונים', צמחה על רקע פוטוריסטי של מלחמת העולם
הראשונה. היא מאופיינת על ידי המבקר במלים שניתן, כמעט, לכתוב אותן על
'חיילים אלמונים': '... מלחמת העולם הראשונה, שעל רקעה נוצרה השירה
הפוטוריסטית, תרמה לשירים את תמונות הזוועה של הקטל ההמוני ... תזכורת
אסכאטולוגית לאובדנו של המין האנושי ... במרכזה עומדות הפיגורות של הלגיון
האימתני היוצא לקרב ... המלחמה לכיבוש המולדת ...'. ניסוח אופייני לפואימה על
שלל המרכיבים שלעיל ניתן לראות, למשל, במשפט הבא:

ומתפוררים המוחות, ומתרוצצות הגלגלות, על כל הכבישים ...⁶

דוגמה שלישית היא 'גדודי האש' לנתן אלתרמן. מנחם דורמן, מחוקריו הנאמנים
של אלתרמן, יוצר מושג שירי, 'דור העלייה', וכולל בו כמה מאפיינים, ההולמים גם
את שירת יאיר: הרקע הביוגרפי-היסטורי מצמיח 'שירה פוליטית' (להגדרתו), בת
לביוגרפיה אישית שלובה בהיסטוריה ובהיסטוריה של השירה. שירה פתוחה להשפעת
שירת אירופה בת-זמנה, לכל אסכולותיה החדשניות: 'לבו [של אלתרמן] היה פתוח
לארבע רוחות השמים לקלוט השפעות משירת אירופה החדשנית לכל אסכולותיה -
הפוטוריסטית, הקונסטרוקטיביסטית, האכספרסיוניסטית ...'.

מהות 'דור העלייה', שמציע דורמן, משותפת למשוררי העלייה השלישית
והרביעית, 'אשר חזו מבשרם את המלחמה העולמית הראשונה ואת המהפכות שבאו
בעקבותיה'. כך המושג 'דור העלייה', בשירה, מציג את מפת השירה המוכרת מזווית
אחרת, לא 'דור המודרנה' (דור שלונסקי ואלתרמן) בלבד, כמסמן אסכולה וחבורה
ספרותית מוגדרת כבלעדית למכלול התקופה. 'דור העלייה' מוצע בין 'דור התחייה'
בשירה לפניו ו'דור המדינה' בשירה, המאוחר יותר. שירה 'הניזונה מן המאויים

6. ר' וייכרט, "שיכחה מעיקה וקצה-קרחון", על גבריאל טלפיר, שלוש פואמות, מאזניים,
ס"ו (מארס-אפריל 1992), עמ' 48-51.

המשיחיים העמוקים שבתולדות ישראל מאז ומעולם. 'שירה זו ביטאה אותם מחדש באופנים שונים ואף מנוגדים'.⁷

להמחיש זיקתה של שירת יאיר לדור ביוגרפי ופואטי זה (לדור, לא לחוג), יושוו שורות פוטוריסטיות מ'גדודי האש' של אלתרמן עם 'חיילים אלמונים'. זו, כמובן; התייחסות חלקית, לצורכי שרטוט קיום 'מפה שירית'. אין כאן השוואה בין עוצמת השירה של השניים. יאיר אף התמקד באורח שונה בתרבות המוות, והעמיד תביעות שונות למשורר. אך על אף השוני, יש בו איכות, ואין הוא 'מחוץ לגדר' – כפי שהושם על ידי נותני הטון בביקורת הספרות. יאיר נטל חלק פעיל במכלול אותה כתיבה, אותה תרבות.⁸

'גדודי האש' לנתן אלתרמן לא כונס בידי המשורר, במסגרת הסתייגותו משירתו המוקדמת. יש אף המטילים ספק אם שלו הטקסט. על פי עדויות, על אף שהשיר נדחה על ידי כותבו, הרי גם ב־1940 הייתה הזדהות של 'היישוב' עם הטקסט, ועם ייחוסו לאלתרמן.⁹ העדויות מספרות על השיר שדוקלם והתקבל בהתלהבות בעצרת אחד במאי 1940! כלומר, על התקבלותו על ידי קהל המאזינים בעל התודעה הסוציאליסטית ב־1940. לא אמנה את המרחקים בין שיר שביצעו באחד במאי לבין המנון אצ"ל (ולימים המנון לח"י) שהולדתו ב־1932. מעניין לחשוף את הקרבה. אותה תמונת עולם מהפכנית תרבותית-פוטוריסטית שברקע. הפוטוריזם בשניהם, נימות של אנרכיזם, נראה מקור הקרבה בעולם הדימויים, באביזרי השירה המקבילים בחלקם, ובזיקות התייחסות, שעל אף הקיטוב שבהשקפת עולם הן מקבילות, בחלקן.

'גדודי האש' לנתן אלתרמן (קטעים)

חלומות הכסת הרכה – לא לנו.

לא מכינורות – ראשינו שיכורים

— — —

7. במסגרת פולמוס אודות שירתו הפוליטית של נתן אלתרמן, מפתח מנחם דורמן תיזה על מיטבה של 'השירה הפוליטית' במובנה הרחב, המקיף. הוא מצביע על מקומה ההיסטורי של השירה העברית החדשה כמקור חיותה של התנועה הציונית. במסתו הוא מעמיד את המושג 'דור העלייה': 'גדולי השירה הפוליטית הארץ ישראלית היו בני העלייה השלישית והרביעית, אשר חזו משרם את המלחמה העולמית הראשונה ואת המהפכות שבאו בעקבותיה ושינו את פני יבשת אירופה שינוי רדיקאלי'. מ' דורמן, 'איזהו משורר פוליטי', בתוך: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה-בוקר 1989, עמ' 266–276, ובעיקר עמ' 270.

8. כבר ב־1961 פרסם משה גיורא [אלימלך] רשימה על קווי אנלוגיה בין שירי יאיר לשירים של אלתרמן הכותב על 'הדרך' ועל המת אשר לא ישוב בוגד. מ' גיורא, 'מקרא ב"חיילים אלמונים" ליאיר', קשת, י"א (אביב 1961).

9. ר' קריץ, "גדודי האש" לנתן אלתרמן, מאזניים, ס"ה (מאי-יוני 1991), עמ' 89–92, על שיר שעדויות הקוראים בני-העת משייכות אותו לנתן אלתרמן. השיר מודפס ברשימה במלואו, ללא ניקוד. המאמר כונס בערב רב, פורה, תל-אביב 1990, עמ' 133–148.

אל מרכבת לילותינו השחורים
רותמים את סוס הבוקר האדום

- - -

אתמול למדנו, שאסור לחמול.
מחר - יהיה בשרנו היקר
מחר - נבוא לדרוש את השכר.

- - -

ואם נגזרה הגזירה,
ואם תמריא התבערה -
טובה, טובה הלהבה האדומה מן השחורה!...
כן!

לא אם אחת פה תקונן על בן...
אמא, גם אותנו הסופה הקימה
אמא, מקרוב שלהבת האדימה
אמא, אנו הגדודים הצועדים קדימה
הלאה! התבל נפול מוכת פצצות נפלה...
הלאה! אנו את הדם ניתן במתנה לה
אנו הגדודים המולידיים שריפה
אנו חג האור לנפש היחפה
אנו ההולכים למות מן המיצר.
העוד תתפלא על האש בעינינו תבער?
אנו המולכים בארץ המחר!

- * זהו צבא לא צבא: 'אנחנו גדודי האש' ו'חיילים אלמונים הננו'. הדובר הוא לוחם קולקטיבי. את הלחימה הלא-צבאית ואת הקולקטיביות הוא מגיש בהבלטה.
- * קבלת האלימות והמוות - 'לא אם אחת פה תקונן על בן', 'אתמול למדנו, שאסור לחמול'(!), 'אנו הגדודים המולידיים שריפה' - 'משורה ישחרר רק המוות'
- * הקוטביות הצבעונית קרובה אף לפרטיה: 'לילותינו השחורים', 'סוס הבוקר האדום' [אלתרמן] - 'בימים אדומים ... בלילות השחורים' [יאיר].
- * ישנן הצהרות דחייה של 'הכרוכיות והרומנטיקה' ודחיית המוסיקה (סמל הרומנטיקה?): 'לא בשבילנו לילות ירח', 'לא בשבילנו שר הסקסופון' בנוסח יאיר בשירו הגנוז, כמו 'לא מכינורות ראשינו שיכורים' ב'גדודי האש'.
- * מקביל אקורד הסיום: 'בעד' מות הדוברים ובעד ההרס כבסיס, למלוכה בארץ המחר: 'אנו ההולכים למות מן המיצר ... אנו המולכים בארץ המחר!' הנוסח מקביל בתימטיקה, לא בתמונה, לסיום ב'חיילים אלמונים': 'כמו במלך נדביק הגופות-לבנים / ובנין המולדת נקים!'

איני באה 'להזדהות עם הטקסטים', לא של יאיר ולא של יוצרים אחרים, אלא להציג פינה ממשית בשירת הזמן ההוא. עם זה, כנושא החורג מגבול הדיון הנדון, מעניין להיווכח כי הדוגמאות מעלות שאלה מעניינת, מעבר לשירי יאיר: על אף חשיבות יוצריהם, יש לשירים שהוזכרו מעמד פרובלמטי; גם קרני וגם אלתרמן לא כינסו את השירים האלה בספריהם, ואילו שירתו של טלפיר בדיעבד איננה מוכרת דייה, לא התקבלה.

מפרעות 1929 ל'חיילים אלמונים' ב-1932

מאורעות תרפ"ט (1929) הם נקודת המוצא ל'חיילים אלמונים'. נוסף להשתתפותו האישית של יאיר הסטודנט בשורות 'ההגנה' בזמן אותם מאורעות, מקיפות את השיר עוד כמה זיקות המשייכות את מקורו למועד זה: שם השיר הוא מובאה מתוך שיר של אורי צבי גרינברג המוקדש לנושא, השיר ראה אור בכתב-העת שהוקדש כולו למאורעות תרפ"ט, והמלה 'פרעות', החוזרת בפזמון השיר חמש פעמים, שייכת למערכת המיתוסים של היישוב באותה תקופה.

מקור ביוגרפי

ניתן למצוא קשרים בין הכתוב בשיר לבין התבטאויות של יאיר על חוויותיו בלילות שמירה באותה תקופה. 'הלילות השחורים של יאוש' מוזכרים במכתב ברוסית לרוני מלילות שמירה ביישוב בית-וגן בגליל התחתון: 'ובלילות השחורים, בלי אור הירח ... הייתי בודד ... כולם רחוקים ממני, קרוב רק המוות, רק הוא לא שכח אותי'. יציאה שיגרתית לשמירה כרוכה אצל יאיר הסטודנט באינטואיציה של מוות קרוב!

הייתי בודד, נדמה היה לי כי ההרים המתים, האילמים, האכזריים האלה, ניתקו אותי מכל מה שהיה וגם מה שיהיה – נשארתי גלמוד, נעזב, כאילו זרוק מהכל ומכולם – לכולם אני זר ורחוק. כולם רחוקים ממני, קרוב רק המוות – רק הוא לא שכח אותי. זוכר אותי ומצפה לי, ובימים ... ובלילות השחורים, בלי אור הירח, כאשר רעשו העצים וסערו והשיחים רעדו, התעופפו מעל לראשי הרגשות כמו ציפורים שחורות, ולא פעם אחת, כאשר עליתי על הגבעה שעליה שמרתי, חשבתי, שאולי לא יינתן לי לחזור ממנה לעולם (מכתבי יאיר, 1929, מס' 110, בית-יאיר).

נוסף על המכתב, גם ביומן-החיים הוא כותב על היסוס וריקנות כואבת, הבאים בעקבות ההיענות לצאת לשמירה; כותב על פחד, אימה, כאילו השמירה היא אות מוות: ב-22 בנובמבר 1929 הוא כותב ביומנו: '... היו רגעים של פחד ואימה ... כשהעמידו [לי] שאלה – אתה נוסע או לא [לשמירה מחוץ לירושלים] – לא היססתי הרבה עד שנתתי תשובה חיובית. אבל היססתי אחר כך. במחשבתי על המשפחה על אמא ולפתע ריקנות קרה בנשמה, מפחידה וכואבת כפצע שנגרם ע"י דקירה בכידון.

בְּעֶרְבֵי זֶה עֶבֶר לִי. כִּזְכוֹר, ב־13 באוקטובר, כשהוא שוהה בחופשה באלכסנדריה, הוא כותב ביומן על הניגוד בין שתי הוויות חיים סותרות: 'בגליל - במקום שביליתי שלושה שבועות כאיש "הגנה" - לילות בלא שינה. מאבק, שמירה, מוות, צד אל צד, חיי חייל, כדורים, דם. ובאלכסנדריה: [כאן] שקט, שלוה, פאר, חדווה ואושר'. הכותב ער לקטבים האלה סביבו. הוא מציין את הניגוד בין השלוה בהתארחו אחרי הפרעות אצל משפחת גרושקין באלכסנדריה לבין זיכרון קרוב של פעילותו כחבר 'ההגנה' בארץ. הנאות, חיי פאר ואינטואיציה של מוות שוכנים בעולמו כמעט בכפיפה אחת. השלוה באלכסנדריה איננה מאוסה עליו. נהפוך הוא, היא 'פאר, חדווה ואושר'. תחושה זו של קוטביות מאפיינת את חייו של יאיר לא רק בתקופה זו.

שם השיר - בעקבות שיר של אצ"ג על פרעות 1929

בימים ההם, בעקבות פרעות 1929 בירושלים וההתגוננות מפניהן, כתב אורי צבי גרינברג את שירו, 'הלילה יורים בשעריך, עירי הקדושה' (ראה אור באזור מגן ונאום בן הדם, תר"ץ). יאיר קרא אז את השיר, סמוך לצאת הספר ב־1930. הדבר מוכח, הואיל ושורה נוספת משירו זה של אצ"ג ('חייל יהודי מתפלל ברובה ...') משמשת מוטו לשיר נוסף (1933) של יאיר.¹⁰

הַלֵּילָה יוֹרִים בְּשַׁעְרֶיךָ, עִירִי הַקְּדוּשָׁה!
וְאֶזוֹר מִגֵּן מְסָבִיב לָךְ תְּגָרוֹ מִגְנֶיךָ -
וְשָׁמָּה: תְּלוּצִים... תִּפְּלִים אֶלְמוֹנִים שְׂפָאָלָה:
וְהִמָּה עוֹמְדִים וַיּוֹרִים עַל סִפֶּיךָ - -

אורי צבי גרינברג: 'הלילה יורים בשעריך, עירי הקדושה'

לא רק שם השיר, גם העמדה בשיר כלפי החלוץ היא אותה עמדה אוהדת באותה תקופה. אצ"ג מחבר ברצף את הכינויים 'חלוצים' ו'חיילים אלמונים' (היורים בשערייך). כזו הייתה באותן שנים ראשונות גם תמונת עולמו של יאיר, שלא ביקשה להסתייג מעולם ה'חלוצים', אלא להרחיבו ולכלול בו את עולמו שלו. הדובר הלירי הקולקטיבי ('חיילים אלמונים הננו') אינו מגויס בשיר נגד אידיאת ה'חלוצים', אלא מרחיב את המעשה החלוצי. ראיית החלוץ כבן־ברית, ולא כמייצג מיתוס מנוגד, עוד תחזור בטיוטות, בנוסח הטקסטים בכתבי־יד ב־1934, בפירנצה שבאיטליה. יאיר אימץ את הניב 'חיילים אלמונים' ועשה את החייל האלמוני בן־ברית לחלוצים בכמה נוסחים של אחד השירים ב־1934.

10. המוטו הלקוח משיר זה של אצ"ג הוא לשיר גנוז, 'מוכי שגעון התקומה', שנכתב כבר ב־1933. השיר הגנוז הוא נוסח לעצמו בשמו ובכותרתו. הוא מוכר לקוראים רק בשמו המאוחר ובנוסח החדש, המודפס בספר השירים בדמי לעד תחיי: שירים (לעיל, הערה 4), עמ' מ, תחת השם 'לכנופיות המטורפים'.

בימים שיבואו יחול בשירים מהפך חריף כלפי האח־היריב, ואילו בינתיים, ב־1932, החיילים האלמונים כלל אינם בעימות עם בני אדם, אלא מול נסיבות גורל. מול החיילים, לא ניצבים אנשי קולקטיב אחר, יריב או אויב, כפי שייכתב בעתיד בכמה שירים: 'לא זה אחי, אשר מִרְחָם', או 'אח ביד משטרה הסגיר'; או האחים־היריבים אשר 'לשונם הנואפת: המורד - [הם אומרים] - מטורף, וגואל דם עברי - עברין!'. המהפך כלפי היריב־האח יחול ב־1935, החל מהשיר 'זוכר אני אולי רק אמש', רק כשקלט המשורר את ההקצנה ב'מלחמת האחים' בארץ־ישראל.

פרסום ראשון בביטאון המוקדש לפרעות תרפ"ט

הטקסט של 'חיילים אלמונים' ראה אור לראשונה בחוברת של כתב־העת המצודה. יוזמי כתב־העת היו חבורת 'הסוחבה' (בערבית, 'החבורה') הירושלמית, עילית מפקדי האצ"ל, שעמה נמנה יאיר.¹¹ כל אחת מהחבורות הייתה מוקדשת לנושא מסוים. חוברת ראשונה, דרך משל, ראתה אור בחודש תמוז והוקדשה לזכרו של הרצל. 'חיילים אלמונים' ראה אור בחוברת השנייה, שהוקדשה לפרעות תרפ"ט: 'לזכר קרבנות האיבה והשטנה, לכבוד הגיבורים האלמונים של המלחמה בעד המולדת במנחם אב תרפ"ט'. נושא כתב־העת שבו ראה השיר אור לראשונה מסייע בקביעת קשר ישיר, שאותו קבע המשורר, בין 'חיילים אלמונים' לבין פרעות תרפ"ט.

מיתוס בעל פרשנות כפולה

'פרעות' הייתה מלת צומת מוסכמת במילון המושגים של 'היישוב המאורגן'. השימוש בה, ולא במלה אחרת כ'אירועים', 'מלחמה לאומית', 'אסון' או 'פשע' - קשר את המאורעות ב־1929 עם 'פרעות קישינוב', מעין חזרה על אימת הגלות ופרעותיה כפי שמעידה ההערה בספר תולדות ההגנה. בספר זה, בפרק 'מהלך המאורעות', מתוארים האירועים המדויקים בתרפ"ט ברחבי הארץ. בעמ' 323 משובצת אף ההערה הקושרת במודע את אירועי 1929 לפרעות קישינוב: 'בדרך כלל חזרו בחברון כל מוראות "עיר ההריגה"'.¹² על פרעות קישינוב ועל כפל פרשנותן בקהיליה היהודית כותב זאב איבינסקי בספרו, מהפכה וטרור:

11. חוברות הסטנסיל שהוציאה 'הסוחבה' נקראו המצודה. החוברות ראו אור בירושלים, ללא סימון תאריך מדויק, 6 גליונות בשנת 1932. הלוי מספר (ג. 1): 'העיתון היה בפועל בטאון אצ"ל המתגבש. פעם ראשונה עולה השם "הארגון הצבאי הלאומי" בגליון ב' בו רואה אור השיר. כתב העת, חוברת סטנסיל, נקרא בשם "המצודה"... היה יוצא מדי 6-8 שבועות, אם כי רצינו שיהיה ירחון ... היו ישיבות מערכת של "המצודה" בהן נכחו ארבעת חברי המערכת (אברהם קריצ'בסקי [דן], חיים ש. הלוי, אברהם שטרן, פרץ כרמלי). העיתון הודפס בכמה עותקים בסטנסיל של ביי"ח "הדסה", מקום עבודתו של ח.ש. הלוי'.
12. "סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ב: מהגנה למאבק (עורך ראשי: בן־ציון דינור), מהדורה שלישית, תל־אביב 1971.

... שלושה ימים רצופים, מהיום האחרון של פסח תרס"ג, בימי ה'6 עד ה'8 באפריל 1903, השתולל בעיר הפלך קישינוב שבבסרביה, המון פרוץ מונהג על ידי 'אינטליגנטים', כשהוא רוצח ואונס, שודד מענה ומעלה באש, מתעלל בהמון בית ישראל, במשכנות דלת עם היהודית בעיקר, באין מפריע ... פוגרום קישינוב זעזע את בני דורו, את העולם היהודי ואת העולם הנאור כולו.¹³

על פי ספרו המאלף של איבינסקי, יש שני כיווני חשיבה על משמעות הפרעות בקישינוב: 'ב.צ. דינור רואה את חשיבותו ההיסטורית של פוגרום קישינוב בכך שהוא "פרוטטיפוס של השואה", "פוגרום הפתיחה של המאה העשרים". לעומת ההיסטוריון ב"צ דינור ניצבת התפיסה של יחיאל הלפרין. האחרון 'מדגיש את המשמעות המכרעת של קישינוב בציבור היהודי כמפנה מהפכני להגנה עצמית, ולהתארגנות יהודית, שחל בעקבות תחושת חוסר האונים וחרפת החולשה וההליכה כצאן לטבח'. 'היהודי המורד', 'קישינוב', שתי כותרות בספרו של איבינסקי. שתי הכותרות מכוונות את הקורא לאווירה סותרת, ל'הגנה עצמית' מול 'קרבן פרעות'. 'היהודי המורד', 'קישינוב' - שתי כותרות באותו עמוד (שם, עמ' 163). השיר 'חיילים אלמונים' ומכלול שירי יאיר יעידו כי נוכחות 'פרעות' ונוכחות 'היהודי המורד', כפל פנים זה של לקח קישינוב, מצויה בתשתית עולמו של יאיר.

ידועה הפואמה של ביאליק 'בעיר ההרגה' על אין האונים של היהודים (ואלוהיהם) בפרעות קישינוב.¹⁴ האם סביר להניח כי שירו של יאיר מנהל דיאלוג עם הפואמה של ביאליק? לא דיאלוג טקסטואלי אלא תגובה תרבותית-תימטית, מעין 'אנו לא נהיה אין אונים, אנחנו נגיב על הרס במרד טוטאלי'. האם הכיר יאיר את הפואמה הזו מעבר לרפרוף של בוגר תיכון? שמורה עדות על 'בעיר ההרגה' של ביאליק בביצועו המיוחד של יאיר הצעיר.

הזמרת טובה פירון למדה עם יאיר באותה כיתה בגימנסיה העברית בירושלים, והיא מספרת בזכרונותיה על הופעתם המשותפת בגמר התיכון. אברהם שטרן, היא מספרת, ראה אז את עתידו כשחקן באחד התיאטראות בארץ. כשחקן לעתיד בחר להופיע אותו ערב בדקלום בעל פה של 'בעיר ההרגה'. עם כל חבריו, מספרת טובה פירון, התייעץ בנושא הלבוש, עד שאחת מחברותיו פתרה לו את הבעיה בהצעתה שיעלה על הבימה בחליפתו האפורה, שאותה לבש תמיד. אכן, בחליפה אפורה עלה יאיר הצעיר על הבימה. אבל קריאתו הייתה נסערת. ממשיכה טובה פירון:

אני זוכרת את הבמה והאולם החשוך. אלה הם הרגעים שבשבילם אמן חי, כשאתה יודע שהם, הקהל, בידך, ושקולך עשיר ומצלצל ומגיע עד

13. ז' איבינסקי, מהפכה וטרור, תל-אביב 1989, עמ' 163-165.

14. הפואמה של ביאליק נודעת לא רק כמלאכת מחשבת. כידוע כתב אותה ביאליק לאחר שביקר בקישינוב כחבר במשלחת יהודית שתיעדה את הפרעות. הדי הפולמוס עליה ועל זיקתה לעובדות ההיסטוריות של 'ההגנה היהודית' טרם שכחו.

לשורות האחרונות. שטרן הופיע בקריאת 'עיר ההריגה' של ביאליק. פה אני מוכרחה לאמר: אני עשיתי את זה בהכרה, כמו אמן, עם שליטה עצמית, והוא ממש חי את זה, הוא טבע בתוך הטקסט, בתוך המשחק שלו. כשהוא גמר, הוא היה לבן כמו סיד. אני פחדתי שהוא יתמוטט. ואני זכרתי בדיוק את דברי סטאניסלבסקי, שאסור לאמן להכניס את כל כולו לתפקיד, כי אחרת הוא לא משחק, הוא חי ... סטאניסלבסקי אמר שאמן צריך קצת להשאר מחוץ למשחק. ואני בהרגשת העליונות של אמן חשבתי שזו טכניקה לא נכונה, שאסור לשחק ככה, ולא הבינתי שהוא ממש חי את זה, ולא משחק. שזו היתה בשבילו מציאות חיה, שהוא חי את זה, וכאילו חש זאת על בשרו, וכנגד זה התקומם. אני עשיתי תפקיד, והוא חי את זה. בשבילו היה זה כאילו הוא חי בתוך הגטו וכאילו הוא על בשרו הרגיש את כל הדברים האיומים האלה. אדם שחי דבר, אינו חושב על אמונות, 'האם זה מצלצל נכון'... אני הלא הייתי אתו על הבמה. אחרי הקלעים. אני ראיתי את ההתרגשות העצומה שלו, וזה מה שזעזע אותי. זו לא היתה אימת הקהל, אלא התרגשות מתוך תוכן הדברים, שהוא דיבר (נ. 3/94).

מרדכי מורוז'ינסקי, ידידו של יאיר מנוער, למד אז בירושלים בבצלאל. גם הוא מתאר אותה קריאה פומבית בלתי נשכחת בפואמה של ביאליק. לפי תיאורו, חזה במו עיניו בהופעה בלתי צפויה. משהו התחולל באדם, המוכר לו מקרוב כצעיר מאופק, בעל נימוסים ושליטה עצמית: 'הוא, שהיה כל כך שקט באופן חיצוני, כמעט הרס את הבמה, דיבר בצעקות, בפאתוס, התיאטרון ממש התפוצץ' (נ. 2).

שלוש עדויות שונות, שלוש תגובות אישיות נסערו שנותרו בכתובים, חושפות יחס סמוי של אברהם שטרן הצעיר, הלא-פוליטי, לגורל של שליחות חברתית ומוות. כל תגובה קיימת לעצמה ויש בה מעין גילוי בלתי מחייב בגיל 19–20. אך הגילוי החוזר מקבל משמעות של חשיפה מעמיקה מכוח עמדות מאוחרות שלו. כתלמיד שמינית בן תשע עשרה ידידיו ראו אותו ב־1927 'לבן כסיד' שעה שקרא בפומבי את 'בעיר ההרגה'. ב־1928, בהיותו בן עשרים, רשם ביומן־החיים האינטימי הערה על הזדהותו עם ארתור, גיבור ספרות רוסית נודע בספר אוֹבוֹד (פורסם בעברית תחת השם מרדוּת), היורד למחתרת ונדון למוות. וב־22 בינואר 1929 כתב הערות ביומן־החיים, שמהן עולה כי התנדבות שגרתית לשמירה בימים שאחרי תום פרעות 1929 כמוה כתגובה על גזר דין מוות: 'נענית, היססתי, ריקנות קרה בנשמה, מפחידה וכואבת'.

תגובות אלה, שתועדו במקרה, נוסף על הקול העולה מכמה נסיונות שיריים ביומן, ומהצעת ה'המנון' למכללה על הר הצופים – כל אלה קושרים את 'משורה משחרר רק המות' לחוויות אישיות עמוקות ומוקדמות, שמקורן בביוגרפיה רוחנית, ולהקשרים שיריים המקדימים את הזמן החברתי הגלוי, את פרעות 1929 ואת ההצטרפות ל'הגנה ב' (האצ"ל) ב־1932.

סטודנטים עליזים ולא חיילים אלמונים

לפי כמה וכמה עדויות, ביניהן של ח"ש הלוי, 'חיילים אלמונים', לא החל את דרכו כהמנון, גם לא כשיר בקורס הסגנים השני. הדיון על השיר התקיים בירושלים במערכת המצודה ובמליאת 'הסוחבה' שהייתה, בפועל, גוף־העל שהוציא את המצודה לאור, עוד לפני שההמנון הושר בקורס.

השיר הוכר כהמנון קורס מפקדים של הארגון הצבאי הלאומי וראה אור לראשונה בהמצודה ב' [ללא תאריך], בחוברת בה מוזכר לראשונה שם הארגון: 'אנו, חברי הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל'. הדיון במערכת ובמליאת 'הסוחבה' קדם לפרסום בהמצודה, מספר ח"ש הלוי, והתנהל בה בנבדל: 'לעתים היינו מביאים את הבעיות של העיתון לדיון ב"מליאת הסוחבה"...' השמעתו כשיר מושר בנשף הקורס, במסיבת הסיום, הייתה הפתעה, גם לאלה שהכירוהו מתוך הדיון לקראת פרסומו כשיר, לא כהמנון, וללא קשר ישיר לקורס.¹⁵

השיר, שיאיר חיבר לו גם את המנגינה המוכרת, בוצע לראשונה בסיום הקורס הזה, בפסח תרצ"ב. התקבלות השיר על ידי המשתתפים הייתה מידית, טוטאלית. התקבלות זו תוארה על ידי בנימין אהרונוב כביטוי 'למתרחש בלב', וגם כשיר 'מתאר הארגון במלוא עמקותו': 'נתן ביטוי למה שהתרחש בלבנו, ... והוא נתן לארגון את דמותו'.¹⁶ למרות זאת, אין בו בשיר, לא בחומרי הלשון ולא בתימטיקה שלו, ארגון או צבא או לאום בעל גוף ומקום קונקרטי. השיר גם איננו תואם את 'פני השטח' הגלויים של העת. כזכור, הסיטואציה ההיסטורית בירושלים ובארץ בשנת 1932 איננה עמוקת קונפליקטים בתוך היישוב וביחסים הלגיטימיים בין השלטון האנגלי לבין היישוב. 'ההגנה' ואף האצ"ל (לח"י איננו קיים אז, כמובן) הם גופים די רחבים, יחסית. תנועות בעלות עורף ציבורי כלל־יישובי כזה או אחר, כמפורט בספרים השונים העוסקים בנושא, וכפי שעולה אף מהעדויות האישיות של הסטודנטים

15. ח"ש הלוי: '... יאיר לא השתתף בקורס ב', אלא בקורס ג', שמסיבת הסיום שלו נערכה בבי"ס שפיצר... הייתי במסיבה ואני זוכר שקבוצת הסגנים שרה את "חיילים אלמונים", שעליו דנו זמן מה לפני כן ... היתה זו הפתעה. רוני לוותה את השירה על פסנתר, למיטב זכרוני' [רוני קובעת כי זו טעות. נראה כי יש שיבושי זיכרון בעדות זו – י"ג]. לפי עדות ח"ש הלוי, יאיר לא השתתף בקורס ב', כמקובל בעדויות שונות, אלא בקורס ג'. ייתכן שחוסר הדיוק הוא בעדות ח"ש הלוי. דוד גיב כותב בספרו כי יאיר השתתף ב'אחד המחזורים הראשונים'. על פי העדויות המקובלות, קרא יאיר את 'חיילים אלמונים' לפני חבריו בקורס הסגנים השני של האצ"ל, ארגון שאליו הצטרף בתחילת 1932 (ג. 1).

16. כהן (אהרונוב) בנימין: '... יאיר היה השאור שבעיסה בקבוצתנו ('הסוחבה'). הוא היה המוח, ובידיו הופקדה עריכת ירחונו המצודה (הוא נעזר ע"י רויאל והלוי). את הרושם החזק ביותר הוא השאיר בהמנונו. למדנו בקורס ב"ארמון", בי"ס שפיצר בשכונת הבוכרים, ובסיום הקורס הוא הקריא את השיר וכולנו שרנו אותו ... יאיר נתן לי את שירו "חיילים אלמונים", אז בתקופת הקורס, עם הקדשה "לבנימין". מסרתי את כתב היד, לאחר קום המדינה, לד"ר שייב, לצורך הוצאת ספר שירים של יאיר' (ג. 2/62).

הסובבים אז את יאיר בירושלים ב־1932. גם היחסים עם הערבים – ממוקדי המתח בארץ־ישראל – רגועים יחסית. זו תקופת ביניים, אחרי פרעות 1929 ולפני מאורעות 1936.

סטודנטים עליזים ומלאי פאתוס, ולא חיילים אלמונים, השמיעו את השיר הטרי. על השמעתו המרשימה באולם חגיגי בבית הספר שפיצר בבתי־הבוכרים כותבת שושנה שפיצר־רויאל, אשתו לעתיד של דוד רוזאל, שהייתה אז בת 14 וגרה עם הוריה בבית הספר שפיצר (המוסד היה בבעלות המשפחה. אמה היתה מורה בבית הספר):

לבית הספר קראו כולם באצ"ל בשם 'הארמון'. יום אחד היתה ב'ארמון' תכונה גדולה, באולם הגדול, אולם שיש יפה. הפכו אותו לאולם מפואר: הביאו צמחים, ערכו שולחנות, באו בחורים לבושים בבגדים שנראו לי בגדי פאר. הצצתי בעד חלון שפנה למסדרון פנימי. נערך טקס מרשים של סיום קורס הסגנים השני של האצ"ל. שם שרו בפעם הראשונה את 'חיילים אלמונים'.

... הזמינו אותי פנימה. אני התביישתי ורק ביקשתי שיתנו לי את מילות השיר. נתנו לי דף עם מילות השיר ואחר כך שמעתי מבחוץ ששרים אותו שוב. כנראה הפעם הראשונה היתה רק חזרה על השיר. היה שם גם יאיר ששר גם שיר היתולי, בלווית מנגינה, שיר על בוגרי הקורס.¹⁷

מלאכת השיר 'חיילים אלמונים'

הנוסח המודפס – המוכר – הכולל שגיאות ושינויי נוסח – מקורו עלום. נותרו עוד שני נוסחים: כתב־יד המצולם במהדורת שירי יאיר מ־1976, ע' טז–יז, ובו סימון שנת תרצ"ב, אשר בו אני משתמשת לצורך תאור השיר, ונוסח שני מצולם מכתב־יד, חתום 'אברהם' כהקדשה אישית המופנית לנמען, שאיננו מזוהה. המקום והתאריך בכתב היד השני, החתום אישית: ירושלים, א' דחנוכה תרצ"ג. כתב־יד זה, מ־1933, מאוחר לפרסום צלום כתב יד תרצ"ב, 1932. בכתב־יד 1933 נעדר מבנה הפזמון החוזר. יש הבדלים בין שלשת הנוסחים, המעידים בעיקר על שיקולי פרוסודיה ופואטיקה.¹⁸

17. שושנה שפיצר־רויאל (נ. 3/125). אצטט קטע מעדות זו, על שילוב הטון הסאטירי הקליל במעמד השמעת 'חיילים אלמונים', באווירת ה'נשף' הלא מחתרתי. יאיר העביר לנמעניו הצגת כשרון שירי מגוון. לא הסתיר אלא הפגין את נטייתו הקומית. הוא לא היה אז, ולא ניסה כלל ליצור דמות של 'קדוש מעונה'. 'הוא שר זאת נפלא', מספרת שושנה רוזאל בעדותה הנרחבת, '... תאר לעצמך, שאני, ששמעתי זאת מהחלון, זוכרת עד היום את המילים ... ליאיר היה חוש הומור נהדר... "סגל הוא בחור מסור, לאשתו, ולתנור, ובחוג המשפחה/ הוא טוען – את הקיבה"'.¹⁸

18. על הבדלים קלים בין הנוסחים שנותרו:

– בבתים א', ב', ד', אין הבדל בין הנוסחים.

מוטו: בנוסח המודפס המוכר אין מוטו. בכתב־היד המצולם במהדורות החוזרות יש בראש השיר שתי מובאות, כמוטו כפול: האחת: 'שומר ישראל, שמור שארית ישראל, לא יאבד ישראל, האומרים "שמע ישראל"! ומוטו נוסף, כולל ציון המקור: 'תהיה לי השירה הזאת לעד (דברים לא: יט).

פזמון חוזר: בכתב־היד החתום אישית על ידי יאיר (אברהם) הבית השני איננו משמש כפזמון ואינו חוזר, ואילו בנוסח המודפס, המוכר, ובנוסח כתב־היד המצולם במהדורה, בית שני חוזר כפזמון ('בימים אדומים'...) וכך מקנה לשורותיו תשומת לב מרכזית. הואיל ויאיר אחראי לנוסחים השונים, נראה כי כשחיבר מנגינה לשיר, החליט על מבנה ובו פזמון חוזר.

השיר מונה שישה בתים. בכל בית - ארבע שורות בעלות מקצב בהטעמה 'ספרדית', שכבר התאזרחה אז בשירה העברית הארץ־ישראלית. השורות מסתיימות, לסירוגין, בהטעמות מלרע ומלעיל או בסיומת שכולה מלרעית. הפרוסודיה שומרת בדרך כלל על מקצב אנפסטי, הנחלק ל-12/9 הברות בשורות מסורגות. השורות, לסירוגין, בנות 12/10 או 12/9 הברות.¹⁹

לסיומי השורות אופיינית חריזה דלה, לא מרשימה, חריזה 'דקדוקית': הסיומת ים, שהיא צורת לשון זכר רבים - 'מכשולים/אסורים', וסיומת חוזרת של כינוי הגוף - 'דמנו/עמנו'. המצלול בתוך השורות עשיר יותר: 'השחורים של יאוש', 'בלילה בלאט', 'אימה וצלמות' ועוד. אך אין בשיר חתירה למוסיקליות עשירה, למלודיה המאזנת בין המשקל הקבוע והיציב למקצב גמיש ומתגוון. דומה שהמשקל חותר ביודעין לאפקט של מארש: המשקל הקבוע חותר להדגיש, ולא להבליע, את חלוקת הברות. ביחידות המטריות שליט האנפסט, ובארגונו הוא מדגיש את חלוקת הברות: מלה כיחידה בת שלוש הברות, השלישית מוטעמת, להדגיש את עוצמת המקצב המטרי, כגון:

ח-י-לים / א-ל-מו-נים / ה-נ-נו / ב-לי-מ-דים

אוצר המלים וחומרי הלשון מתייחסים מפורשות לניבים קיימים, לחומרי אמירות שגורות, בדל סיסמאות וניבים מוכרים. מבנה ללא אלמנטים של חדשנות או

- בית ג' בנוסח המודפס: 'כהמון עבדים'. בנוסח כתב־היד המצולם: 'כמו "המון" עבדים', ותוספת בצד, תיקון בכתב־היד: 'כהמון'...

- בבית ה', על פי כתב־היד, יש הבדל מה בפיסוק.

- בבית ו' כתב־היד כמעט זהה לדפוס. יש הבדל מה בפיסוק, ובשוליים ניסיון לבדוק צורת 'בדמעות' ברבים. בשורה האחרונה לא נמחקה הכפילות 'ואת ובנין'.

19. מתחת לכותרת השיר ומעל לטקסט הערה מקדימה של יאיר: 'הברה א' רגילה'. הערה זו מעידה לא רק על כללים פרוסודיים שאימץ לעצמו, אלא על חשיבות כללים אלה בעיניו. ההערה מתייחסת לשינוי מטרי שהכניס, בעקבות ז'בוטינסקי, בסימון שווא נע וחטף כהברה רגילה, 'שווא נע מבטאו חצי סגול'; ואילו בניגוד לו שווא נח שאיננו תנועה, שאותו נהג מאוחר יותר לא לסמן בטקסט. שווא נח אינו נהגה ואינו נכתב. במקום אחר ציין, כי את הנחיות ז'בוטינסקי בניקוד הכיר אחרי שכבר כתב כמה שירים, ואותם לא שינה: 'לא יכולתי לסרסם על פי על מנת לשעבדם לאות המתה של הכלל'.

וירטואוזיות צורנית. אין אצל יאיר ניתוח ערכים צורני, אך למרות שהמבנה חסר וירטואוזיות, והעשייה כאילו אינה מתוחכמת, הטקסט מעביר עולם שירי מלא, אוטונומי, סיטואציה בסימן התפרצות נעורים כוחנית, מהפכת מוסכמות ברוח האסכולה הפוטוריסטית שאחר מלחמת העולם הראשונה, משמעות מרדנית המבטאת זעזוע של תקופה הרת עולם, הבנויה על לשון אינטנסיבית ופיתוח של לשון הקבלות, כשביטויים מקבילים מפרשים באופן מתוחכם את הביטויים המוכרים.

כוחו הלשוני של השיר נבנה מהמתח הנוצר על ידי עיצובם המהופך של ניבים מוכרים. התחבולות האסתטיות יוצרות ברצף מטאפוריקה מהפכת מוסכמות, כגון פתיחה בה 'אנחנו' חיילים ותיאור המפריך כל יסוד חיילי בתיאור ה'אנחנו', וסיום המהפך את ניב התחייה האישית והלאומית, 'אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה', לבניין מולדת שהוא מוות אישי ופגיעה בכל היקר: 'במלט נדביק הגופות לבנים / ובנין המולדת נקים!'.¹

הואיל והרצף של הכתוב קובע את המשמעויות, מעבה, משנה או מוחק פערי הבנה, בחרתי בדרך העוקבת אחר הכתוב שורה אחר שורה, צירוף אחר צירוף. מובן שהתעכבתי יותר על ביטויים טעונים:

חיילים אלמונים הננו, בלי מדים,
וסביבנו אימה וצלמות.
כלנו גיסנו לכל החיים:
משורה משחרר רק המות.

הבית הראשון מציג את נתוני היסוד של הדובר הקולקטיבי. טוטאליות של נעורים המורדים בכל ההווה הבלתי נסבלת בקיום הסובב. אין להם קיום מחוץ למשימות שהן 'חיים על קו הקץ'. חיילים אלה הם אלמונים בחייהם, אך כל הווייתם מנוגדת לקורבנות אשר הנסיבות הותירו ב'קבר החייל האלמוני'. כאן דוברים החיילים האלמונים מתוך בחירה ומחויבות, שיסודה בתובנה עמוקה, שתודגש בהמשך. 'בלי מדים' לא רק ממחיש ויזואלית מה הם 'אלמונים', אלא אף מעניק לדוברים אותו טעם אליטיסטי של התנדבות, שיש בה יסוד אנרכיסטי/פוטוריסטי: איננו, חלילה, צבא חיילים הנענה לחובה כפויה; לא 'משרתים' בצבא, לבושי מדים, ולא טעם של שגרה אלמונית, שיש בה עליבות אנשים חסרי זהות.

בשורה הפותחת נוצר עיצוב מהופך של ניבים מוכרים: 'בלי מדים', הנקלט לתומו כצירוף נרדף חסר הוד, וכפרשנות שגורה ל'חיילים אלמונים', מפקיע באורח לא צפוי את המשמעות השגורה של 'חיילים' ואת המשמעות השגרתית המנמיכה של אנשים 'אלמונים', חסרי זהות או חשיבות. 'בלי מדים' הופך ליתרון הדוברים על פני האחרים.

בשורה הראשונה חריזה פנימית של ההברה 'לים' (חיילים / בלי מדים) ומצלול פנימי משולש החוזר על צלילי ה'ל' ו'ים'.

השורה השנייה 'וסביבנו אימה וצלמות', עיקרה מתח לשוני בין ניב נשגב 'אימה

וצלמות' לבין 'סביבנו', סיטואציה יומיומית 'נמוכה' (ולא 'סביבותינו' המקראי ודומיו). הניב ותוכנו (צלמוות) יוצרים רמיזה מקדימה לסיום הלא-שליו שבסיום הבית, ומקיימים עימות אירוני עם ערכי הביטחון והשלווה שמביע הפסוק הנרמז מספר תהילים - 'גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע'.

יש בשורה השנייה הקבלות, היוצרות רשת צלילים מעובה יחסית: אימה/צלמות, ואותם צלילים הקרובים זה לזה: ו/ו בשורוק, ב/ב רפויית, ו/ו, שצלילן קרוב לב' רפויה.

השורה השלישית, 'כלנו גויסנו לכל החיים', כולה הכללה חסרת דקויות: 'כולנו - לכל החיים'! אך שוב זו תחבולה ספרותית, המצליחה ליצור היפוך בתוך ציפיות קיימות. השורה מציגה את קבוצת האנשים כחיילים הנבדלים ממגויסי-שגרה. הדוברים יודעים כי הגיוס איננו היענות לצו השעה, אלא זו דרך החיים. הטוטאליות מקנה לעובדת הגיוס לא רק טעם של בחירה גדולה, אלא אף תחום נוסף, בעל גובה פיוטי, כי המלה 'גיוס' משלבת כאן גיוס לתפקיד חברתי ישיר עם תחום רוחני רם יותר, תפקיד שירה 'מגויסת' (המקבלת חיוק בכפל משמעות המלה 'שורה' שבהמשך). הנוסח המוחלט מבהיר לקורא, כי זו מודעות למשימה הרת עולם, שאין להזניחה, ותוכנה מצהיר על נאמנות 'לכל החיים' כערך מחייב, מעין שבועה ונדר. בעקיפין, זו תפיסה המביעה ביטחון מלא בניצחון שיבוא לעתיד, אך גם השורה המסיימת מפתיעה ומכוונת למהפכה במוסכמות. במקום הניצחון, המובטח או 'לפחות' תהילת עולם כפיצוי, השורה הרביעית מפריכה ציפייה 'טבעית' ל'תגמול הוגן' על גודל ההקרבה והנאמנות. מסתבר כי 'לכל החיים' הוא גזר דין מוות.

ואולי - ואולי הגיוס לכל החיים איננו למען תכלית ארצית, אלא הוא עיקר ותכלית, הוא טעם החיים הקצרים של הדוברים החווים את החוויה הפוטוריסטית של נעורי נצח עד מוות מוקדם. 'לעולם לא אהיה זוג זקנים רועדים' (מארינטי); 'הרוגים/ולי אחת היא/ אם אני או הוא ההורג' (מאיאקובסקי). הן המוות הוא המוגדר על ידי הדובר כשחרור, לא כקורבן. החיים של קולקטיב הלוחמים הם גיוס מתמיד, ואילו קץ הגיוס הוא שחרור מעול. מבט על המוות כשחרור מעול החיים חסרי הטעם אינו נדיר בשירת הזמן, המוות כשחרור מוכר בביטויי שירה נוספים. בצד פרשנות השורה כמחויבות אמיצה ל'שורה מגויסת', הביטוי אפשרי כהיבט החושף מאוויים בדגש אחר, דגש השונה מציפיות 'שירה מגויסת'.

הבית הראשון מדגים את מהות מלאכת השיר כולו. הוא בנוי על דרמטיות בסיטואציה ובלשון (גיוס/שחרור/חיים/מוות), שיבוץ גובה לשוני (הנני, אימה וצלמות), הדגשות יתרות נוסח 'כל' ו'רק'. כוחו השירי הייחודי נגלה ביכולת לנצל ביטויים מקטלוג דרמטי ולפרשם ברצף השיר באופן דינמי בלתי צפוי. הלשון המליצית מעבירה מתח תחושות אישיות, החורג מז'אנר 'שירה מגויסת'.

בְּיָמִים אֲדָמִים שֶׁל פְּרָעוֹת הַדָּמִים,²⁰

20. בספר השירים מופיע, בטעות, הצירוף 'פרעות ודמים'. בכתב-היד זו יחידה לשונית, שם עצם ולוואי: 'פרעות הדמים'.

בַּלִּילוֹת הַשְּׁחוּרִים שֶׁל יְאוּשׁ,
בְּעָרִים, בְּכַפָּרִים, אֶת דְּגָלָנוּ נָרִים,
וְעָלֵיו: הִגָּנָה וְכַבוּשׁ!²¹

בבית השני נמשך התיאור של נתוני יסוד 'קשוחים'. מתיאור הדוברים מעביר הבית השני את הקורא לתיאור הנסיבות. הסיטואציה היא חזית שטופת אלימות. אין בתיאור שמץ ריאליזם מימטי, אין תיאור פרטני, לא פרטי הוויי אנושי אלא חזית קיומית שבה ניצבים בני אדם מול כוחות עוינים הפועלים מחוצה להם ובתוכם, 'פרעות' ו'יאוש'. בכל הבית נשמר עקרון האנלוגיה הדרמטית. הכל חצוי או כפול. הקיום אינו נינוח, אלא ניגוד דרמטי בסימן קווי חזית. המרחב, למשל, אינו מוגדר, אלא מסומן בחלוקה לערים לעומת כפרים; והזמן אינו זמן השעון, אלא ניגוד קיצוני של היממה הנחלקת ליום לעומת לילה, אדום לעומת שחור. מי אחראי לפרעות הדמים, ללילות היאוש. אין כתובת אנושית. בבית אחר תבוא כתובת קיומית, 'גורל אכזר'. כדאי לשים לב שאין כאן שמץ אזכור של פרט מימטי מאפיין או בלעדי לארץ-ישראל. 'ערים וכפרים' יכול להיות מכלול מקומות על פני המפה. השיר אינו שתול בנוף ארץ-ישראלי. הזמן והמקום הם תקופה הרת עולם, ובה בני אדם מול ונגד נסיבות חייהם.

'... ובלילות השחורים, בלי אור הירח, כאשר רעשו העצים וסערו והשיחים רעדו, התעופפו מעל לראשי הרגשות כמו ציפורים שחורות, ולא פעם אחת, כאשר עליתי על הגבעה שעליה שמרתי, חשבתי, שאולי, לא יינתן לי לחזור ממנה לעולם', כך כתב, כזכור, במכתבו לרוני. לשון השיר 'רזה' מלשון המכתב: הציפורים הרומנטיות נעלמו. סילוק הגבעה שבזמן ההיסטורי הפך את ההיסטוריה לקצב קבוע, לזמן טוטאלי ובו גזר גורל קולקטיבי של טבח מתמשך ויאוש מתמשך. האינטנסיביות מושגת גם בחיבור שדות סמנטיים של זמן (לילה) ורגשות (יאוש).

הרצף הלשוני בארבע שורות הבית מצייר חזית ובה נישאים שני דגלים. בשתי שורות ראשונות ישנו דגל סמוי, שצבעיו הם אדום ושחור. דגל האויב נרמז רק באמצעות תוצאות מעשיו האלימים: אדום הפרעות ויאוש הלילות. 'בימים אדומים ... בלילות השחורים'. גם בשתי השורות האחרונות הדגל אינו כפשוטו. הוא גלוי, 'את דגלנו נרים', אך הדגל מורם על ידי חיילים אלמונים, שמטבע הגדרתם אינם נוהגים לקיים טקסים ולשאת דגלים.

21. במהלך המחצית השנייה של שנות הארבעים נולדה גירסה כאילו כתב יאיר 'מלחמה' ולא 'הגנה'. כל הממצאים מפריכים זאת. נראה כי בשנות הארבעים המאוחרות יותר נוצר בלח"י הצורך הרעיוני במלה 'מלחמה' ועם זאת נותר הצורך להסתמך על טקסט של יאיר, וכך נוצרה הגירסה כאילו יאיר הוא שטבע את הנוסח 'מלחמה וכבוש'.

נוסף לממצאים השיריים המאשרים כי יאיר בחר במלה 'הגנה' (ראה 'להגן ולשמור' בסוף בית חמישי), ברור כי בעת כתיבת השיר היה מאבק על בעלות השם 'הגנה', ובאותה עת נקרא ארגון האצ"ל לעתיד בשם 'הגנה ב'. למלה 'הגנה' כמלת מפתח היה מעמד גם מעבר לתולדות היישוב העברי. רעיונות התחייה היו קשורים ב'הגנה יהודית'.

היחסים בין שני צמדי השורות הם בעלי אופי מטונימי, תיאור דבר על ידי פרט הסמוך לו או משתייך אליו. דגל, גם כמטונימיה, מתאפיין בצבעיו ('לקנות כחול-לבן'). צבעי האדום והשחור מבטאים את אימת כוחו של האויב - 'אימה וצלמות', סיטואציה שבה כוחות היסטוריים, שנתגלו כאיומים, מאיימים, נושאים בתוצאות מעשיהם את הדגל האדום/שחור, לפרוע פרעות ולזרוע ייאוש. ואילו צבעי הדגל האנושי אינם נוכחים בטקסט, אך מוזכר ה'דגל', ובמקביל לשני הצבעים, גם לו שני יעדים: הגנה וכיבוש. 'נס המרד' מורם בחזית הלחימה בגורל: שני דגלים מטונימיים, אדם מול גורל, בחזית הזו.

גם בבית השני הפרוסודיה מכוונת להדגשה ולא להגמשה. לבית המרובע מקצב אנפסטי חוזר בשורות המסורגות. הארגון חותר לאפקט צלילי-מארש, צליל קצוב, הנוצר על ידי תואם בין המלה (או המלה + אות-יחס הצמודה אליה) לבין המקצב האנפסטי: ב-י-מים / ב-לי-לות, ב-ע-רים / ב-כפ-רים וכד'. 12 הברות בשורות א/ג; 9 הברות בשורות ב/ד. בכל השורות הטעמה מלרעית. השורה הראשונה כבדת-מצלול: אותם צלילים חוזרים בה שלוש פעמים. שני האחרונים ארוכים יותר מהברה אחת מלאה. כמעט לשון נופל על לשון: 'מים - אדומים - הדמים'.

לא גִּיסְנוּ בְּשׁוֹט פִּהֶמוֹן עֲבָדִים,
כְּדִי לִשְׁפֹךְ בְּנֹכַר אֶת דָּמָנוּ.
רְצוֹנָנוּ: לְהִיּוֹת לְעוֹלָם בְּנֵי־חַרִּים!²²
חֲלוֹמָנוּ: לָמוֹת בְּעֵד עַמָּנוּ!

הבית השלישי שופע פעלים ופעלתנות נמרצת ואלימה, הבולטים פי כמה על רקע הבית הקודם, שבו היה רק פועל אחד, 'דגלנו נרים'. השפע מתעשר על ידי חריזה פנימית היוצרת צליליות לא דלה, אך זהו שפע מדומה, ופעילות המוצגת על דרך השלילה, 'לא גויסנו בשוט ... לשפוך בנכר את דמנו'. לא הפעלתנות הממשית עומדת במרכז, אלא ההבחנה האנושית שאותה חוותה האינטליגנציה המהפכנית בת-הזמן. הבחנה בין בעלי רצון ונושאי חלום לבין המונים נבערים מדעת מוכי גורל, שגורלם אינו נתון בידיהם וחייהם מבוזבזים לשווא. הבית השירי הפותח ב'לא גויסנו ... כמו המון...' מעמיד במרכז את התובנה העמוקה של הדוברים, הערים למוטיבציה המדריכה את מעשיהם. את התובנה הוא חושף והיא לוז הבית. בולט הניגוד בין 'המון' חסר מודעות וחסר שליטה בגורלו, המצויר באורח לא-היסטורי כ'עבדים' פגועי שוט, המושלכים מיעד ליעד ללא הבחנה וללא טעם, 'לשפוך בנכר', את דמם, לבין קבוצת שוחרי החופש, המחויבים לו כשבועה 'גדולה מהחיים' 'להיות לעולם בני-חרים!'.

22. בני-חרים, כך בכתב היד משנת תרצ"ב. 'חרים', 'חורים': 1. אדם רם יחס, 'אל הזקנים ואל החרים אשר בעירו' (מלכים א, כ"א: ח). 2. בן-חורים - בן-חורין, חופשי.

נדירות המלה בעלת הכתיב החסר 'חרים' מאפשרת להבין שיאיר בחר בה לא באקראי, והכיר את התאמתה כפולת המשמעות. 'בני-חרים' הוא צירוף שפירושו בני-חורין, שוחרי חופש. למלה 'חרים' פירוש נוסף, מקראי – שייכות למעמד גבוה, לנבחרים ('אל הזקנים ואל החרים'). זה לעומת זה מוצגת הסיטואציה של בני אנוש ותודעתם אחרי מלחמת העולם: המון נבער של 'עבדים' או 'בני-חרים'. מלים מעמדיות ארכאיות לציון ברירת קיום עכשווית. הדוברים הם בעלי מחויבות, קולקטיב נבחרים, הנדונים למוות. מזהות אותם הבנת המניע וידיעת המחיר.

מי הם העבדים השופכים דמם בנכר? האם זו מטאפורה מיתית-לאומית על ניגוד בין 'תחייה' לבין 'גלות' – גלות עבדים רחוקה וארוכה מאז ימי בבל ורומי? או שמא זהו אפיון לעלובי עולם בני ההווה, הנכנעים בחזית אדם-גורל? זהו המשך אפיון האלמונים כניגוד לכל חייל מגויס. 'גויסנו לכל החיים', אך לא צבא שכירים המגויס בכפייה למות בנכר. דומה כי עבדים מגויסים בהמוניהם לשמש צבא שכירים אינם פרק ממשי בהיסטוריה של עם ישראל. אין לציור רחוק זה קשר מלא עם היסטוריה של גאולה מול גולה. אולם נראה שהמבע כאן הוא משולב. 'לשפוך בנכר את דמנו' – העברית קושרת תפיסה אוניברסלית עם יסוד לאומי. עקרון החופש הטוטאלי מובע כל כולו בעברית נמלצת: 'לעולם בני-חרים'. דומה שקיימת כאן חשיפה הקושרת את הכתוב המרומם לעולם האידיאי של מקורות ומודלים ראשונים של השראה: זיקה לפוטוריזם ולאנרכיזם שבו, ולתנועת הסוציאל-רבולוציונרים, שאותה הכיר יאיר מקריאה.

הסיום מנסח מניעים נפשיים: 'רצוננו ... חלומנו'. להיות בני-חורין קשור גם כאן למשאלת מוות ברורה. 'חלומנו למות בעד עמנו'. הפסוק רומז, כמובן, לשורה המיוחסת ליוסף טרומפלדור, שנהרג ב-1920. עבור יאיר אין זה מיתוס שחוק אלא אתוס מתגבש, אירוע בן-הזמן, מורד המשלב מופת חירות אישית ומוות. ב'חיילים אלמונים' נרמז טרומפלדור לראשונה בשירי יאיר. הרמיזות יחזרו בכמה דרכים בשירי יאיר השונים.

וּמְכַל עֲבָרִים רַבּוֹת מְכַשׁוּלִים
שֶׁם גּוֹרֵל אֶכְזָרִי עַל דְּרַכָּנוּ!
אֶךְ אוֹיְבִים, מְרַגְּלִים וּבְתִי-אֲסוּרִים
לֹא יוֹכְלוּ לַעְצֹר בְּעֵדְנוּ.

הבית הרביעי פונה מעיסוק ממוקד בצעירים ובחירותיהם להגדרת האויב. שוב בולטת חריזה חיצונית דלה, לא מרשימה, שעיקרה שימוש חוזר בצורת זכר רבים ובנטיית שם העצם: מכשולים / אסורים / דרכנו / בעדנו. כבראשית השיר הזה, שוב נשמרת נימה של מוסיקליות לא מגמישה, מוסיקליות של קצב המארש, ריתמוס מקוטע בו אנאפסטים המסתיימים עם סיום המלה.

ו-מ-כל / ע-ב-רים / ר-ב-בות / מ-כ-ש-לים //

האויב מוגדר במבחר מלים שליליות: אכזרי, אויבים, מרגלים, בתי־אסורים וכד'. אך בהגדרה נחשף משהו לא צפוי. לא שלטון זר ועוין מתחום ההיסטוריה הוא האויב בנפש. 'גורל אכזרי' הוא האויב. מהמערכת המשומנת של בני אנוש מושאלים אביזרי השלטון העוין והזר, אך הם חומר מטאפורי לשלוחי גורל. לא אדם בתוך חיי חברה הוא ששם מכשולים 'על דרכנו'. גורל הוא האויב, ואותו יש לנצח. 'רבבות' – מספור לא קונקרטי אלא מיתי – מסייעים לגורל, שליט אכזר ויחיד. 'אויבים, מרגלים ובתי־אסורים' הם שלוחי גורל. הם אותם 'רבבות מכשולים' המצויים מכל העברים. השיר שנקודת המוצא שלו היא פרעות 1929 בארץ־ישראל, זמן ומקום בעולם הלוקאלי, המוכר, עבר בכל פרטיו הסבה עקרונית. לכל אורך השיר מוצגת דה־היסטוריוזציה של ההיסטוריה, הסיבה להתמודדות עקרונית על עצם הקיום ואיכותו.

וְאִם אֶנְחֵנוּ נִפְּל בְּרַחוּבוֹת, בְּבִתִּים
וְיִקְבְּרוּנוּ בְּלִילָה בְּלֹאט...
בְּמִקְוֵמֵנוּ יָבוֹאוּ אֶלְפֵי אַחֲרִים
לְהִגָּן וּלְשֹׁמֵר עַדִּי עַד!

בשתי השורות הראשונות העיר גלויה והמתחרת עמוקה. 'ויקברונו בלילה, בלאט'. אין זו קבורה טקסית גלויה לחיילים סדירים שנפלו בעת מילוי תפקידם. השורה מסמנת את הקבורה המתחרת, הסמויה, שתיעשה בלילה. המלה 'בלאט' היא תיאור אופן לקבורה והוא נדיר בעולמו של הטקסט. צירוף המלים 'בלילה, בלאט' חריג בנוכחותו המעבה מצלול רך (ב+ל+ל+ב+ל) וממחישה התעכבות רגישה על האלמונים הנקברים.

מחתרת עשויה להיתפס כמצומצמת יותר מהוויית שדה קרב, הרי אין רואים אותה, היא קונספירטיבית, מעליה קיימת וגלויה שגרת הרחובות, הבתים, שגרת היום־יום הזורם; אלא שבשתי שורות ההמשך, 'במקומנו יבואו אלפי אחרים להגן ולשמר עדי עד', החזית מתרחבת ועולה מהסמוי, התחתון, לתחום גבוה: שבועה 'עדי עד' להמשך המלחמה ויעדיה.

רק בבית זה, הבית החמישי, לאחר שבבתים קודמים סומנו תכונות האנשים ותכונות החזית, עולה ונגלית המתחרת. אין זו מחתרת עמוקה ומוחשית, שלא הייתה קיימת אז, ב־1932. זו מחתרת אידיאית של חלוצים. השורות מוקדשות להבחנה בחיילים אלמונים כחלוצים. הם חלוצים בעומק הבנתם, כי הם אינם מתכחשים או מעלימים עין מגובה התביעה החלוצית להיות המעטים המובילים. חלוצים נדונו להיות המיעוט, שחיו קודש למשימה המובילה, והם חלוצים אף בפועל, הואיל ואחריהם יבואו הממשיכים: 'במקומנו יבואו אלפי אחרים'.

רוטטת כאן תנועת חזית כפולה, לוקאלית ועקרונית; בולטת קביעה ההולמת קטע לוקאלי, מקומיות נמשכת של מגיני הפרעות – 'להגן ולשמר'. ומחתרת עקרונית

ברחובות העיר ובמחתרת האורבנית. חלוצים וממשיכיהם ומערכת זמן מורכב: השיר פתח בלשון הווה: 'הננו', 'וסביבנו'. בתים ג' וד' מציגים זמן עבר והווה לירי, ואילו שני הבתים המסיימים את השיר יפנו אל העתיד: 'במקומנו יבואו'. 'המולדת נקים'. אפשר להבחין כי בבית החמישי מתוארת משימת 'חיילים אלמונים' שיש בה כפילות. בהיותם מגינים לוקאליים הם מגיבים 'נכונה' על עלבון הפרעות בארץ-ישראל, אך לא רק על אימת הפרעות יגיבו. הם נענים לאתגר בן-הזמן של הלוחם היהודי המורד; הם 'מרימים את הדגל' העקרוני של הגנה כערך לוחם, כמיתוס כלל-לאומי. הם מצויים בשדה קרב עתידי, טוטאלי. לא קשה להבחין כי לא הניצחון העתידי עומד במרכז. הנימה המרכזית היא שבועת מלחמה, 'עדי עד'.

בְּדַמְעַת־אִמָּהוּת שְׂכָלוֹת מְבָנִים,
וּבְדָם תִּינוּקוֹת טְהוּרִים,
כָּמוּ בְּמָלֵט נִדְבִיק הַגּוֹפּוֹת־לְבָנִים,
וּבִנְיַן הַמּוֹלָדֶת נָקִים!

בשתי השורות הראשונות חומרי לשון אפוקליפטיים, כל מלה היא מלת צומת בקטלוג העוולה: דמעה, אמהות, שכולות, בנים, דם, תינוקות, טהורים. כאן כל האדם הוא קורבן-עולה, קורבן עוולה. אינוונטאר של אי-צדק היסטורי, שיהפוך לצדק על ידי שינוי העולם למולדת. הקיום הקולקטיבי יצא מנצח בזמן אחר. טבע ההיסטוריה ההרסנית ישתנה לטבע בונה אחרי החיים עלי אדמות של הדובר הקולקטיבי, הנכון לכך. השורות מזכירות אף את שירו של יהודה קרני 'שימוני בפרצה': 'שימוני בכתלים וטוחו עלי טיח'. על שורות אלה מתוך 'שימוני בפרצה' כותב דן מירון: 'השיר מבטא אפוא לא רק מחאה, אלא גם תרועת גיל מחרידה למדי של מי שניתן לו להיחלץ מעולמו הייחודי האיש, להתקשר עם החומה ולהעלות קורבן, שחשיבותו כרוכה באכזריות שבו'.²³

23. 'קרני, שירים (עריכה ומבוא: ד' מירון), ירושלים 1992, עמ' עב-פב. עוד על 'שימוני בפרצה' לקרני בחלק ג, 'המשורר המקולל'. באותו מכתב פרטי אל המחברת, מארס 1995, שצוטט במאמר זה בשאלת ההתקבלות והדחייה, נכתב לעניין בית זה: '... המשמעות העולה משירו של יאיר נוראה יותר. קרני "מנדב" רק את עצמו. יאיר מדבר על דמעת אמהות ודם תינוקות. בעיני זה פרוורטי וחולני לחלוטין, אפילו לפי מושגי השירה הפאתטית של פעם. יאיר הופך גופות ללבנים, דם ודמעות למלט. זה מזכיר משהו, ולא רק את פטר הגדול שסלל דרכים על עצמות איכרים רוסים. אני קצת מגזים. כי יאיר מדבר על תינוקות שנרצחו בידי האויב, אבל בכל זאת הם משמשים חומר בנין...'.
אין כאן 'קו הגנה', אלא שאלה של ממצאים: אני חוזרת ומפנה את הקורא למובאות שצוטטו לעיל משירו של קרני, 'אל החלוצים', המגיב על רצח ברנר וחבריו ב-1921, ושורות נוספות מתוך אותו שיר: '... וזה הדם, הנזרק על הפרמים / עם עצמות מתים / יחיו אֲשָׁכּוֹל גֶּפֶן לְסוֹף הַיָּמִים / וּבְפִרְדֵּסִים, יִרְשְׁנוּ וַיְתִים'.
והערה בעקבות הרלוואנטיות של 'פטר הגדול שסלל דרכים על עצמות...'. מעודי לא קראתי מבקר ספרות עברי המסתייג מן השורות: 'וַאִישׁ וַאִישׁ יִרְפֹּד בְּעֶצְמוֹ / אִם הַדֶּרֶךְ

בבית המסכם, מעשה הבניין המחריד מוגש בהרחבה יחסית, בפירוט מלאכת הבניין וחומריו: במלט, נדביק, לבנים, ובניין... נקים - לפנינו שוב מטאפורה המהפכת את 'אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה'. לא להיבנות בה, אלא למות בה. בניין המולדת הוא חזון לעתיד. 'בנין המולדת נקים'. זו שורה חיונית להבנת שירת יאיר. הבנין אינו קיים עדיין. עדיין אין מולדת. עדיין לא! עדיין אין 'תחייה'. תמונה זו חוזרת בציורי הלשון של יאיר. הם בוני המולדת, לא העכשווית, אלא זו העתידית. בחזית של יאיר ישנו דובר לירי קולקטיבי, הניצב מול גורל אנטי-אנושי. התחבולה האמנותית מבליעה-מאשרת כי המלחמה הלאומית חושפת אף עולם פנימי, לפיו ישנה חזית קיומית: מלחמת אדם מול 'גורל'. ישנו איזה 'דווקא' של מרד בגורל. על אפו ועל חמתו, על אף היותו כל-יכול מטבע הגדרתו כגורל. על אף אכזריותו - המרד בגורל יצליח.

בין שתי מלחמות עולם

אחד הפאראדוקסים בשיר הוא הניגוד בין תיאורים אורבניים צפופים לאורך בתי השיר לבין המשאלה 'ובנין המולדת נקים'. יש מקום צפוף, מלא עוולה ואי-צדק, ויש להורסו. הוא אפוף אימה וצלמוות, מלא מרגלים, אויבים ובתי-אסורים, הכל בסימן דחיסות: 'אלפי אחרים' 'רבבות מכשולים'. אין זה מקום ריק, אלפי אנשים ברחובות מוקפים בתים בערים ובכפרים. אך כהגדרת יעד לאומי הוא עדיין ריק, בניין שטרם נבנה, בניין שיש להקימו.

מתוך זיקה לביוגרפיה אפשר לנסח שתודעת יאיר נרדפה על ידי הגילוי הנורא של טבע ההיסטוריה המגולם במלחמת העולם הראשונה, במהפכה, ובפרעות שקדמו להן. הדברים מגיעים אליו לתודעה גם באמצעות הספרות שקרא וגם באמצעות התנסות אישית בילדותו ובעלומיו. השיר מציג את המודעות שההיסטוריה היא הרסנית, היסטוריה ללא זמן; ובאמצעות הפעילות של קבוצת הצעירים יש להקנות להיסטוריה עתיד בעל משמעות חדשה.

בתוך היסטוריה שבמרכזה הגשמת 'התחייה' השיר מציג אידיאל של חובת המוות, תוך סילוק ההיסטורי מן ההיסטוריה. ההיסטוריה היא ממשית, ולכן היא מגשימה משאלות באורח חלקי; ואילו המשאלות ב'חיילים אלמונים' אינן ניתנות לחלוקה: יש להרוס ולבנות מחדש. הנוסחה הבסיסית בשיר 'חיילים אלמונים' היא דה-היסטוריוזציה של ההיסטוריה. מלות מפתח כ'פרעות', 'הגנה' וחוויות אישיות כ'לילות שחורים' קיימות בשורות השיר; מקורן ותחילתן בביוגרפיה ובהיסטוריה של היישוב, אך הן אינן נשמרות בתחום המקום והזמן: הן עוברות הסבה על ידי תודעת אני קולקטיבי של צעירים, המבקש התנגשות חזיתית בין אדם לבין גורל. מובן כי ברקע אנו קולטים את המסרים הלאומיים, כגון 'ובנין המולדת נקים', אך אין זו המחשה

העולה בארגמן. את עצמות מי מנדב יונתן רטוש בשירו הנודע? בקיצור: דם גאולה, עצמות הסוללות דרך, לא עבדים - כל אלה פרטים בקטלוג שירה לאומית בסיטואציה של מאבקי שחרור. מקובל לפוסלם רק בשירי יאיר.

מזהה זמן היסטורי של ארגון בעל שם מפורש, כגון 'אנו אנו הפלמ"ח', ואין זיהוי מקום כגון 'ממטולה עד הנגב', כנזכר בהמנון הפלמ"ח, שגם הוא נכתב לרגל סיומו של קורס (1941).

הגיבוש האסתטי של החומרים ברוח אסכולות של שירה אקספרסיבית בין שתי מלחמות עולם מסיט את תנועת הלשון מן הצבא המאורגן אל מחתרת הצעירים בעלי תובנה עמוקה למקומם כחלוצי שינוי בתקופה הרת עולם. מאיבת אדם לעוינות גורל.

בניגוד למרבית שירי יאיר, שראו אור רק אחר קום המדינה, 'חיילים אלמונים' ראה אור סמוך להיכתבו, וזכה להתקבלות מיידית ונלהבת בחוגיו, בארץ ובחוץ לארץ. ידוע המעשה בחוברת שירי בית"ר, שיצאה לאור בלבוב, ובה נדפס השיר 'חיילים אלמונים' בחתימת זאב ז'בוטינסקי. ב־10 ביולי 1935 כותב ז'בוטינסקי לעורך מערכת משמר הירדן, האחראי לחוברת השירים: '... מתפאר הייתי לו היתה לי זכות לשים חתימתי תחת השיר היפה הזה, אבל טעות היא: איננו שלי...'.¹

ידידו וחניכו של יאיר, יהודה אלראי, מספר בזכרונותיו, כי השיר התקבל בסובאלקי (העיר בה נולד יאיר) בהתלהבות, אך כשיר מחתרת מארץ־ישראל, כותבו לא היה ידוע. אלראי מספר, כי היה נוהג ידידות בינו לבין יאיר, ושעה שהאחרון היה מבקר בסובאלקי הם היו מחליפים ידע על שירים חדשים מארץ־ישראל. באחד הביקורים של יאיר בעיר הולדתו ב־1935 התפעל בפניו אלראי משיר חדש ושמו 'חיילים אלמונים'. הוא הראה ליאיר את המלים ושר לו את המנגינה. יאיר האזין, מספר אלראי, לא הפגין התלהבות, אבל ביקש לשמוע את השיר שנית. אחרי זה אמר בהיסוס מה, שהשיר נשמע די מעניין, וביקש לקבל את המלים. שנים אחרי כן, מספר אלראי, כשעלה ארצה ונודע לו מי הכותב, בא אל יאיר בטרוניה על מעשה הליצנות, ויאיר ענה לקונית, 'שטויות', וסירב להוסיף לדבר בנושא זה.

למעלה מארבעה עשר אלף עותקים משירי יאיר נמכרו במהלך השנים, כך שהשיר זכה לתפוצה רחבה. אולם הסיפור המעניין של התקבלות השיר אחר הוא ומפתיע:

אל הממד הטראגי של התקבלות השיר בשנות הארבעים הגעתי בזכות פרסום מה שנעשה לדיסרטציה שכתבתי על שירי יאיר. הואיל והמזל מאיר לנו פנים דווקא כאשר אנו מניחים לו ללכת בדרכו שלו, זכיתי בדבר שמעולם לא הייתי מצליחה להניח עליו את ידי אילו יצאתי לבקשו כמשאת נפש נכספת. ביקשתי להמחיש את הטענה, כי שירי יאיר, המעמידים במוקד את נכונות המוות של הדובר הלירי, בנסיבות הלאומיות ההיסטוריות בהן נכתבו, הם אינם בעלי משמעות חברתית פשיסטית. השירים אינם מן המין ה'אחר' ואינם עוסקים בחריג או בשולי, אלא שייכים לדור שירי וחברתי שהתקדשות למאבק אלים נגד עוול חברתי או לאומי אפיינה את האינטליגנציה שלו, ו'כלנו גויסנו לכל החיים' מתאים לו. ואכן, בראשית שנות התשעים קיבלתי ממצא חדש ונדיר:

השיר 'חיילים אלמונים' הוכר, הושר וצוטט על ידי אנשי מרד גטו וארשה. נותרה עדות שבה צוטטה השורה 'כלנו גויסנו לכל החיים' על ידי איש השומר־הצעיר, שמואל בראסלאב, מצעירי גטו וארשה בראשית שנות הארבעים. שמואל בראסלאב

נספה במרד בהיותו בן עשרים ושתיים, לאחר שהיה שותפו של מרדכי אנילביץ' להנהגת המחתרת והמרד בגטו. באותם ימים קשים של שלטון הפשיזם הנאצי שימש שמואל בראסלאב עורך עיתון השומר-הצעיר נגד הזרם. בארכיון רינגלבלום הנודע נשמר כתב-יד משלו, שירה בפרוזה, שנכתבה במקורה פולנית. בהוצאת יד-ושם פורסם התרגום מפולנית לעברית, ובסיומו השורה האחרונה, הכתובה עברית במקורה:

... הדבר צריך להשתנות למען הכול, וגם למעננו, היהודים

זו תשובתנו,

וידעו נא כי על אף הכול אנו קיימים!

כולנו גויסנו לכל החיים!²⁴

שורה של יאיר בכתובים של איש השומר-הצעיר בתקופת המרד בגטו וארשה? מחמת חריפות הממצא – נוצרו ונותרו תהיות. האם אכן זו מובאה מתוך 'חיילים אלמונים'? אולי זו שורה שנולדה במקביל, הרי זו שורה של אמירה ישירה ומחייבת יותר מאשר מטאפורה מרשימה וחד-פעמית. האם היה השיר מוכר ללוחמי גטו וארשה, ואולי, בדרך מקרה, הגיע אל שמואל בראסלאב לבדו? כעבור זמן קצר הגיע אל ד"ר אלי צור תיעוד נוסף, והוא הואיל להעבירו אליי. התיעוד מרחיב את המידע, ומאשר כי השיר היה מוכר בגטו, בתקופת המצור: צעירה מלוחמות גטו וארשה, עליזה מלמד-ויליס, ששרדה ועלתה לארץ, מסרה ב-1945 עדות 'טרייה', השמורה בארכיון 'מורשת'. זהו תיעוד על מפגש גדוד הלוחמים, על סף המרד, ובו 'קולה השקט של מירה', המסתיים במלים אלה:

... לא דבר גדול הוא להיות אדם, כשהנך נשען על אחרים ... מבחנכם יהיה

כאשר תישארו לבדכם, כשכל אחד מכם יישאר בודד לחלוטין, פנים אל פנים

מול האויב. ותהא סיסמתנו שיר זה ששרו אחינו הרחוקים

בארץ-ישראל בהגינם על אדמתם [ההדגשה שלי – י"ג]:

כולנו גויסנו לכל החיים

משורה ישחרר רק המוות.²⁵

24. ד"ר אלי צור, חבר קיבוץ זיקים, מרכז חוגי ההיסטוריה ביד-יערי, גבעת-חביבה, כתב ביוגרפיה על שמואל בראסלאב, שראתה אור בגוף שלישי יחיד: ביוגרפיות על חברי תנועת הנוער בתקופת השואה (עורכים: אביהו רונן ואליקים כוכבי), גבעת-חביבה 1944, עמ' 99-100.

ד"ר צור הפנה אותי למקורות החומר, ואף העביר אלי ב-21 בספטמבר 1992 שני מסמכים: המקור הפולני, ובו שורת הסיום בעברית 'כולנו גויסנו לכל החיים', שראה אור בפולנית בעתון התנועה, דצמבר 1940-ינואר 1941, ואת התרגום העברי למקור.

25. עליזה מלמד-ויליס, ארכיון 'מורשת', 2.3.

'שיר זה ששרו אחינו הרחוקים בארץ-ישראל', שורות 'חיילים אלמונים' בפי צעירי השומר-הצעיר במרד גטו וארשה, כמופת חלוצי מארץ-ישראל! משורר 'חיילים אלמונים' התקבל/נדחה בצומת סמלים מהופכים. המשורר שהושר על ידי הלוחמים האנטי-פשיסטים בגטו וארשה, ושימש להם מופת חלוצי מארץ-ישראל, נדחה בארץ-ישראל באותה עת כ'פשיסט' מוקצה. משורר ארץ-ישראלי בשנות השלושים, בין שתי מלחמות עולם, אשר נכונות למוות אלים קשורה אצלו לביוגרפיה ולידיעת תוצאות מלחמת העולם הראשונה, למופת משוררים שמתו והתאבדו ברוסיה ובאירלנד על רקע אלימות השלטון כלפיהם באותה עת, ואילו הירצחו בארץ-ישראל בפברואר 1942 הוא חלק ממסכת קרבות וקורבנות במלחמת העולם השנייה. בקהילות יהודיות שונות הוא מתקבל/נדחה בין שני קטבים. שורותיו הן שירה פשיסטית – ושורותיו הן שירה אנטי-פשיסטית במאבק היהודי הנואש נגדו. סמל כפול, מתח כפול. ציטוט מפורש מיאיר, ומחיקת נתונים על יאיר הממשי. בגטו וארשה הוגדר בעקיפין כותב השיר כאיש תנועת העבודה, שיר ההתיישבות החלוצית העובדת. אפשר להניח, כי בנסיבות וארשה בעת המרד נוצרה סיסמה ונחשף קשר היסטורי שלא היה מודע אז בין 'אחים רחוקים', בין מחויבות עד מוות לבין חלוצים עברים המגינים על אדמתם. 'תהא סיסמתנו שיר זה ששרו אחינו הרחוקים בארץ-ישראל בהגינם על אדמתם: כולנו גויסנו לכל החיים/ משורה ישחרר רק המוות'.

נסיבות 'נפתולי עולם' ומודעות של מחויבות אישית לנסיבות ההיסטוריה מחברות את מה שבארץ-ישראל לא ניתן היה לחבר אז. יאיר, בהקשר ארץ-ישראלי רחב, הופך לחלוץ המגן על אדמתו. זה עם זה מתחברים החלוץ המגן על אדמתו ו'משורה ישחרר רק המוות'. בנסיבות מלחמת העולם השנייה, במחתרת הווארשית, נוצר קשר 'לא כשר' בעיני מוסדות היישוב בין בוגרים צעירים בעלי כיוונים שונים, המתקיימים תוך קונפליקט, במסגרת מאבק לאומי אחד. אלה נמנים עם 'דור נפתולי עולם' ויש להם תביעות מחמירות עם עצמם. באי-נחת נואש אנחנו קוראים להן גבורה. דורה טייטלבוים, ילידת פולין ניצולת שואה, משוררת שכתבה יידיש, נמנתה לימים עם חוגי השמאל בארצות-הברית. בראשית שנות השבעים עלתה לישראל, והייתה ממקורביו האינטימיים של אברהם שלונסקי. דורה טייטלבוים הגדירה יפה את תביעות הזמן ההוא, וכך תרגם זאת מיידית אברהם שלונסקי:

בְּזֶה הַדּוֹר, דּוֹר נִפְתּוּלֵי עוֹלָם, בּוֹ רַק גִּיבוֹר עָשׂוּי לְהִשָּׁאֵר אָדָם.²⁶

26. 'אהבתי', מתוך: דורה טייטלבוים, מכמרות בטרם שחר (תרגום: אברהם שלונסקי), תל-אביב 1973, עמ' 10.

סקירת ספרים

חיים וייצמן – עלייתו של מנהיג התנועה הציונית

צבי גנין

Jehuda Reinharz, *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*, Oxford University Press, New York 1993, 536 pp.

הסכם אוסלו והמעמד ההיסטורי בבית הלבן בווינגטון, שבמהלכו לחצו ידיים יצחק רבין ויאסר ערפאת, החזירו לזירת המאבק הציוני-ערבי את הממד הדיפלומטי הבלתי אלים. ואכן היסטוריונים של תולדות הציונות נזכרים בניסיון דיפלומטי, דרמטי וציורי לא פחות, להגשמת הציונות תוך הסכמה ערבית, הלא הוא הסכם וייצמן-פייצל בשנת 1919, שנעשה כמובן בתנאים שונים לחלוטין, ואשר לאחר מעשה נתברר כנסיון-נפל. הפן האלים שלבש העימות היהודי-ערבי בשבעים וחמש השנים האחרונות, מאז פרשת תל-חי ומאורעות פסח 1920 בירושלים ועד ימינו, תרם במידה רבה הן לעמעום חשיבות ההיבט הדיפלומטי בהישגיה הכבירים של הציונות והן להשכחת מפעלו ההיסטורי של חיים וייצמן, גדול הדיפלומטים היהודים של זמננו. יפה עשה אפוא יהודה ריינהרץ שהמשיך במלאכה ובכרך השני של הביוגרפיה המונומנטלית של נשיאה הראשון של מדינת ישראל הקדיש מקום רב להישגיו הדיפלומטיים המזהירים של המנהיג הצעיר, שכוכבו דרך בשמי התנועה הציונית מאז הצהרת בלפור.

בכרך הראשון של הביוגרפיה, שפורסם ב-1985, עסק ריינהרץ בשנים המכריעות בהתפתחות אישיותו של וייצמן, בשנות עיצוב אופיו כחניך השטעטעל, כציוני מזרח-אירופי, כסטודנט בגרמניה ובשווייץ, וכאיש מדע בוגר במנצ'סטר, עיר-התעשייה הערפילית שבאנגליה, העוסק בזמנית בניסויים בכימיה ובפעילות למען הקמת אוניברסיטה עברית בירושלים. בכרך השני שלפנינו מתמקד המחבר בשנים 1914-1922, המהוות את התקופה הדרמטית ביותר בחייו של וייצמן, שבהן קצר את הגדולים שבהישגיו: פיתוח שיטה חדשנית להפקת אצטון, קבלת הצהרת בלפור, ייסוד האוניברסיטה העברית בירושלים - והחשוב מכל הכללתה של המחויבות הבריטית להגשמת הצהרת בלפור בנוסח המנדט הבריטי על ארץ-ישראל.

נעבור עתה לבדוק, ברשימת ביקורת זו, באיזו מידה עלה בידי הביוגרף להבהיר כיצד הצליח המרצה הצעיר לכימיה, שלא זכה בכהונת פרופסור לכימיה באוניברסיטה מנצ'סטר, ושבהירארכיה הציונית היה רק חבר הוועד הפועל הציוני הגדול וסגן נשיא

ההסתדרות הציונית בבריטניה, הכמעט-אלמוני ובלתי ידוע מעבר לחוגים ציוניים מצומצמים – לזנק מאז פרוץ מלחמת העולם הראשונה למוקד העשייה הציונית, לקצור את גדולי הישגיה הדיפלומטיים, ולהגיע בשנת 1920 (בגיל 46) לנשיאות התנועה הציונית כמנהיגה השולט בה ללא מצרים. אין ספק שרק מגוון נדיר ויקר המציאות של תכונות אופי וכשרונות (מלווים, כדרכו של עולם, בקווי אופי פחות סימפטיים, שגם הם לא נסתרו מעיניו הבוחנות של הביוגרף), הוא שאפשר את פריצת הדרך של המרצה לכימיה ממנצ'סטר.

ואכן, הכימיה (מלבד הציונות) הייתה אהבתו הגדולה של וייצמן. היא שאפשרה לו את ההבקעה למוקד הזירה הבריטית. בזכרונותיו של דוד לוי-ג'ורג', ראש ממשלת בריטניה (מדצמבר 1916), על תרומתו המדעית של וייצמן בעת שלוי-ג'ורג' שימש כשר התחמושת (1915), יצר ראש ממשלת בריטניה לשעבר את האגדה, שלפיה כאשר בניסוייו פתר וייצמן את בעיית המחסור החריף באצטון – שהיה מרכיב חיוני בתעשייה הצבאית ליצירת חומר נפץ שאינו מעלה עשן – פנה לוי-ג'ורג' לווייצמן, שיבח אותו על תרומתו הגדולה למאמץ המלחמה הבריטי ושאל אם ירצה שהוא ימליץ בפני המלך להעניק לו אות הצטיינות. אליבא דלוי-ג'ורג', וייצמן השיב: 'איני רוצה מאומה עבורי'. אך משהמשיך לוי-ג'ורג' להפציר בו, השיב: 'כן, הייתי רוצה שתעשה משהו למען עמי'. ואז המשיך וייצמן וסיפר לשר הבריטי על השאיפות הציוניות לשיבת היהודים לארץ-ישראל. כך, טען לוי-ג'ורג', נזרע הזרע שהביא, בסופו של דבר, כאשר נהיה ראש ממשלה, לפרסום הצהרת בלפור.¹

אין זה מפתיע עד כמה שבתה אגדה זו את הדמיון העממי. היא אף קנתה לה אחיזה מוצקה בתוכנית הטלוויזיה ההיסטורית, 'עמוד האש', ובתודעתם של אין-ספור תלמידים וסטודנטים ישראלים. שהרי הסיפור ניחן בכל המרכיבים המציתים את הדמיון: הדרמה שבתגלית המדעית, גדלות הנפש של הממציא וההסבר הפשטני לפרסום הצהרת בלפור (שבה נעסוק בהמשך). אבל כרגיל, המציאות הייתה מורכבת ומסובכת בהרבה. ואכן כבר בפרק השני של ספרו, המוקדש כולו לבירור בעיית האצטון, הבהיר המחבר בצורה יסודית ומעמיקה את נפתולי פיתוח השיטה החדשנית של וייצמן, את מאבקיו עם מתחרים, את מאמציו לזכות בהכרה ובתגמול כספי על תרומתו הגדולה למאמץ המלחמה של בריטניה. אך מלבד התגמול הכספי, שלו זכה בדין (ושלא היה מבוטל), הביא ההישג המדעי של וייצמן ליצירת מערכת קשרים ענפה עם מספר רב של פקידים בכירים ושרים בממשלת בריטניה, ובראש ובראשונה עם דוד לוי-ג'ורג'. הפרסום המדעי שרכש עקב פיתוח שיטתו, וגאונותו בטיפוחם ובניצולם של קשרים אלה לקידום מטרות הציונות, הם שהביאו לאחד מגדולי הישגיו – להצהרת בלפור.

אם כי חלפו כמעט שמונים שנה מאז פרסום הצהרת בלפור, אין חידת ההצהרה נותנת מנוח לחוקרים ולהיסטוריונים. כל מי שצלל לנבכי המסכת הנפתלת והמסובכת של מפגשי אינטרסים בריטיים, צרפתיים, גרמניים ואמריקניים בשנת 1917 במזרח

1. J. Reinharz, *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*, New York 1993, pp. 67–68.

התיכון ובשאלת ארץ-ישראל, שהיו קשורים לתהליכים הבריטיים המסובכים של קבלת החלטות בעיצומה של מלחמת עולם, ולעובדה שהיישוב היהודי בארץ-ישראל היווה מיעוט קטן, אכן שואל כיצד עלה בידי התנועה הציונית הדלה והחלשה להשיג תמיכה בריטית פומבית בשאיפות הציוניות. ובעיה נוספת השנויה במחלוקת קשורה בהערכת חשיבות תפקידו של חיים וייצמן במהלכים שהביאו לפרסום ההצהרה. ניתן לומר, כי שוררת הסכמה כללית בין ההיסטוריונים, שיש לראות את פרסום ההצהרה כאחד המהלכים במדיניות ממשלת לויד-ג'ורג', שחתרה לביצוע שינויים מהותיים בהסכם סייקס-פיקו, אשר לפניו נועדה ארץ-ישראל להיות טריטוריה בינלאומית. היה זה אפוא אינטרס אסטרטגי בריטי, שחייב את כיבושה של ארץ-ישראל והבטחת שליטה בריטית בה כמגן מפני גורם עוין העלול לסכן את תעלת סואץ. אולם נשאלת השאלה, מדוע הייתה לונדון זקוקה לתנועה הציונית הדלה והחלשה לשם ביצוע אינטרס בריטי זה; מה עוד שבלאו הכי כבר נכבש דרום הארץ בידי הצבא הבריטי. כאן אכן נוצר מפגש האינטרסים הבריטי-ציוני, כאשר התמורה הציונית לבריטים לא נתמצתה רק בפעולת הריגול החשובה של רשת ניל"י בראשות אהרן אהרנסון. כפי שציין בצדק ישעיהו פרידמן,² הרחק מארץ-ישראל, ברוסיה ובארצות-הברית, פעלה התנועה הציונית לשכנע את ממשלותיהן כי השאיפות של בריטניה לשליטה בארץ-ישראל אינן מבוססות על סיפוח בכוח הזרוע - ובכך מנוגדות לעקרון ההגדרה העצמית - אלא נתמכות על ידי הגורם היהודי, שמשקלו ילך ויגדל.

אולם מה היה תפקידו של חיים וייצמן במהלכים שהביאו לפרסום ההצהרה? האם רק לו יש לייחס את האבהות להישג דרמטי זה? הרי ברור שבפרהיסטוריה של ההצהרה, במהלכים שקדמו לשנת 1917, וייצמן לא היה מעורב באופן מוסדי. הרברט סמואל, החכם הספרדי משה גסטר, ליאופולד גרינברג (עורך ה-*Jewish Chronicle*) ואחרים כתבו תזכירים, העלו רעיונות ונטלו חלק במגעים עם פקידים בריטים. אולם פעילות זו לא הוליכה לשום תוצאה, משום הסיבה הפשוטה, שעד 1917 וייטהול לא ליבנה לעצמה את מהות האינטרס שלה בארץ-ישראל - בקשר למדיניות הרצויה בעניין עתידה של האימפריה העות'מאנית. כל זה השתנה עם עליית לויד-ג'ורג' לשלטון. כאן, בפעם הראשונה, נוצרה אפשרות של מפגש אינטרסים בריטי-ציוני. אך גם לגבי היבט זה ישנם היסטוריונים אפיקורסים, כדוגמת מאיר ורטה ודוד ויטל, הטוענים כי המנהיג הציוני הצעיר ותנועתו היו לא יותר מאשר מכשיר נוח שנוצל בידי מקבלי ההחלטות בלונדון. למעשה סובר מ' ורטה, 'אילו הציונים לא היו קיימים בימים ההם, היה על הבריטים להמציאם'.³ ואילו ד' ויטל, שגם הוא ממעיט בחשיבותו של וייצמן, טוען כי יש לראות ב'וייצמן יותר מייצג של הברית

2. י' פרידמן, שאלת ארץ-ישראל בשנים 1914-1918, ירושלים-תל-אביב תשמ"ז, עמ' 318-

319.

3. Reinharz, p. 207

הזמנית [בריטית-ציונית] שהייתה בתהליך של התהוות – מאשר אדריכלה.⁴ טיעוניהם של מ' ורטה וד' ויטל נסתרים בצורה משכנעת בידי ריינהרץ, אשר מוכיח כי השאלה המרכזית אינה האבהות על הצהרת בלפור, אלא האבהות על יצירת המחויבות הבריטית לציונות. מחויבות זו, עם כל משבריה ונפתוליה, היא שאפשרה את התפתחותו של הבית הלאומי היהודי.

זהו הישגו ההיסטורי הכביר של וייצמן, כפי שניסח זאת המדינאי הדרום-אפריקני פילדמרשל יוחנן סמאטס: 'שוכנענו [בקיום שיתוף האינטרסים הציוני-בריטי], אך אל תשכחו שהיה זה ד"ר וייצמן ששכנע אותנו'.⁵ עם זאת מן הראוי להדגיש, כפי שעשה זאת המחבר, שאם כי וייצמן הפגין כשרונות נדירים במשא ומתן שקדם לפרסום ההצהרה, הרי לא הייתה זו הצגת יחיד. בצדק ניתן המקום הראוי בכרך זה הן להישגיו הדיפלומטיים החשובים של נחום סוקולוב, שההיסטוריה הציונית לא היטיבה עמו, ובמיוחד להשגת מכתב התמיכה בציונות של ז'יל קאמבון, מנכ"ל משרד החוץ הצרפתי (4 ביוני 1917), והן לפעילות אנשי החוג שסייע לווייצמן, שהחשובים בהם היו: אחד העם, ליאון סיימון, ישראל זיו, סיימון מארקס, הארי סאקר ושמואל טולקובסקי (שיומנו לשנים 1915-1919 הוא עדות היסטורית רבת-ערך לפעילות הציונית בלונדון, לפני הצהרת בלפור ולאחריה).

בהגדרתה המצומצמת הדיפלומטיה הנה אמנות המשא ומתן המיועד להשגת הסכמים בין מדינות ריבוניות. אך בפרספקטיבה היסטורית ניתן לומר, כי מבחינה ציונית לא היה די בהסכמים ובחוזים דיפלומטיים. ההישגים הדיפלומטיים של וייצמן – קבלת הצהרת בלפור והכללתה בנוסח המנדט – עם כל חשיבותם העצומה, עדיין לא יצרו כבמטה קסם רוב יהודי בארץ-ישראל; הם היו עלולים להיעלם כעלה נידף ברוח. עתה, משנבחר להנהגת התנועה הציונית, החל מבחנו האמיתי. היה עליו להתמודד בזמנית עם שורה של מצבים חדשים ומיידאשים: כליאת יהדות רוסיה הגדולה, לבה של התנועה הציונית, מאחורי מסך ברזל קומוניסטי; ירידה דרסטית במספר חבריה של התנועה הציונית האמריקנית; ועם אתגרים חסרי תקדים: להפוך את התנועה הציונית העולמית מתנועה התנדבותית, רופפת ואנארכית של תעמולה וגיוס כספים לתנועת עלייה והתיישבות; לגייס את תמיכת העם היהודי (ובראש ובראשונה את בעלי הממון הבלתי ציונים באמריקה) בכספים ובכוח אדם לשם סיוע למפעל הציוני; להתמודד עם אתגר המנהיגות והדרך האלטרנטיבית שהציב בפניו לואי ברנדייס, המנהיג הגדול של הציונות האמריקנית; ואילו בארץ-ישראל היה עליו להתמודד עם פקידות בריטית, עוינת ברובה להצהרת בלפור; ומה שיותר חמור, עם לאומיות ערבית מתעוררת ואלימה, שתוך זמן קצר תרגמה את התנגדותה למפעל הציוני לפוגרומים ביהודים בירושלים וביפו. כל הנושאים הללו זוכים לדיון מפורט ויסודי, המבהיר כיצד התמודד וייצמן עם שורה של אתגרים במעגל הציוני, במעגל תפוצות הגולה, במעגל הארץ-ישראלי ובמעגל הבריטי – בווייטהול, בווסטמינסטר ובדעת קהל הבריטית. ללא ספק היו אלה אתגרים הרקולייניים.

4. Ibid.

5. Ibid., p. 210

על רקע כמעט מייאש זה ניתן לנסות להעריך את הישגי וייצמן. מלאכה זו כבר נטל על עצמו פנחס רוטנברג, המהפכן הרוסי לשעבר, המנהיג הציוני התקיף והסוער ובר-פלוגתא של וייצמן. יפה עשה ריינהרץ, המצטט את הקטע המרכזי ממכתבו בן ששת העמודים של רוטנברג לווייצמן מן ה-15 בינואר 1922. בכתב האשמה חריף זה (שנכתב באנגלית) כתב אבי חברת החשמל:

הבה נסכם בגילוי-לב את תוצאות עבודתך. בארץ-ישראל - כישלון מוחלט; מבחינה כלכלית - רעב והעדר כספים, אפילו לגמילות חסדים; מבחינה פוליטית - פוגרומים. [ההסכם] בסאן-רמו חסר ערך, ועל כל פנים הנו תוצאת פעולתו של [המנהיג הפלשתינאי] עארף אל-עארף - ולא שלך. הרסת את הגבולות [של ארץ-ישראל] ... הרסת את המנדט. ניתן היה להשיג אותו בתנאים טובים בהרבה מאלה שנוסחו על ידיך.

עתה הנך מנסה להרוס את מפעלי [לניצול מי הירדן להפקת חשמל], אשר בדרך נס ניצל מתגרת ירך. זהו קלף הניצחון היחיד שלנו, האמצעי היחיד שבידינו להציל את ארץ-ישראל - לא במלים אלא במעשים. ... הנך אדם מחונן מאוד. אך החיים הביאוך לתחושת יהירות. אכן דימית את עצמך ל'מלך יהודי', למדינאי גדול. אך הנך מבין מעט מאוד במדיניות. האינטרסים של עמנו האומלל נעשו במוחק כשווי ערך לאינטרסים של פרסומות קטנוניות של הצלחותיך קצרות-הימים ... עתה הגיעה השעה לפעול ולא לדבר; במיוחד עלינו היהודים מוטלת החובה לעשות, לשתוק ולפעול. [אך] מעצם הווייתך אינך מסוגל לנהל עבודה מעשית ושיטתית. [כל] קטרוג פומבי עליך עלול לנפץ את האשליה היפה היחידה שעמנו ידוע הסבל שימר. לו רק יכולת להישאר בלתי מזיק, הרי ניפוץ האשליה היה אכזר ובלתי מוסרי ...⁶

וייצמן, שמעולם לא קיבל מכתב גידופים מעין זה, נפגע עמוקות ואף שקל להתפטר, אך לבסוף התעשת. אם נקלוף ממכתב רוטנברג את הקביעות הקיצוניות והבלתי מבוססות בעניין הישגיו המדיניים של וייצמן, הנובעות מתחושת הזעם והעלבון הסובייקטיבית של רוטנברג על מעשיו ומחדליו של וייצמן בנושא מפעל החשמל, שהיה כה יקר ללבו, בכל זאת ניתן לומר שרוטנברג קלע למטרה בציון חולשות מרכזיות באופיו של וייצמן ובדרכי פעולתו: היותו נתון למצבי רוח משתנים, נטיותיו האוטוריטריות, יהירותו כלפי חבריו להנהגה ואי-יכולתו לנהל עבודה מעשית שיטתית. בצדק ציין הביוגרף, שווייצמן לא היה פוליטיקאי המסוגל לבנות כוח וקואליציות פוליטיות: ביסודו הוא היה סוליסט גאוני, דיפלומט ומדינאי

6. מכתב רוטנברג לווייצמן, 15 בינואר 1922, גנזך וייצמן (תורגם בידי כותב רשימת הביקורת); וראה גם: א' שאלתיאל, פנחס רוטנברג, תל-אביב 1990, עמ' 148-149.

מחונן. אך תכונות אלה, נוסף לקסם האישי שאיש לא עמד בפניו בשיחות אישיות ושבצעדיו אין להבין את סוד הישגיו הדיפלומטיים (מפגישותיו עם לורד בלפור ואישי הצמרת הבריטית ועד לשכנוע הנשיא טרומן, בשנים 1947-1948, לכלול את הנגב הדרומי בתחומי המדינה ולהכיר במדינה שזה עתה נולדה), היו עלולות להתגלות כבלתי מספיקות בתנאים השונים לחלוטין של בניין הבית הלאומי בתקופת המנדט הבריטי.

חיים וייצמן, איש השיחה השנון והמזהיר, בעל כוח שכנוע רב־קסם, הזאב הבודד הבוטח בכישוריו הדיפלומטיים האישיים – שהישגו, כפי שציין זאת באופן קולע אבא אבן, 'הנו כנראה הדוגמה האחרונה בהיסטוריה הדיפלומטית של יכולת שכנוע שמאחוריה לא מצוי כוח'⁷, ייאלץ, מאז קבלת המנדט, להפגין כישורים חדשים; לעבור לניהול מדיניות אפורה ושיטתית ('בן־גוריונית') של יצירת עוצמה כלכלית, חברתית וצבאית בארץ־ישראל. זה יהא מבחנו הגדול של וייצמן המנהיג, שבו יעסוק ודאי יהודה ריינהרץ, באותה מידה של יסודיות, אובייקטיביות מדעית וכשרון, בכרך הבא של הביוגרפיה של המנהיג הציוני.

מנהיג לבדד ישכון

חנוך רוזנבלום

שמואל כץ, ז"ל: ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי,

דביר, תל-אביב 1993 (2 כרכים), 1218 עמודים

ספרו הביוגרפי של שמואל כץ, הדן בחייו של המנהיג הציוני הרוויזיוניסטי זאב ז'בוטינסקי, הנו ספר של חסיד הלוחם את מלחמת רבו. כץ נוטל על עצמו לתקן את העוול ואי-הצדק ההיסטורי שנעשו לז'בוטינסקי ולהשיבו למקומו הראוי בין גדולי האומה. את ספרו מחלק כץ לשני כרכים, ושנת 1923 מהווה גשר בין כרך אחד למשנהו. החלוקה מעידה על שתי התקופות הקוטביות בחייו של ז'בוטינסקי. בכרך הראשון ז'בוטינסקי מופיע כאיש הממסד הציוני ואחד מגיבוריו ההולך בתלם, עד לפרישתו מההנהלה הציונית בשנת 1923, ובכרך השני הוא בולט כמנהיג אופוזיציוני, תפקיד שהוא היה עתיד למלא עד סוף ימיו.

שמואל כץ לקח על עצמו לכתוב ביוגרפיה מקיפה, מפורטת, יסודית ורב-ממדית של ז'בוטינסקי, המתארת בהרחבה את הרקע הפוליטי הפנים-יהודי והבינלאומי, שבמסגרתו פעל אבי התנועה הרוויזיוניסטית. הוא הסתמך על מספר ביוגרפיות קודמות של ז'בוטינסקי. חשובה מכולן היא זו של יוסף שכטמן¹ שנכתבה זמן קצר לאחר מותו של ז'בוטינסקי. ביוגרפיות יותר קצרות, צרות אופק ומקוטעות בטיפולן בנושא היו ספרו של שלום שורץ² וספרו של שלמה גפשטיין³. מחברים אלה הגבילו בכוונה תחילה את מוקדי ספריהם לפנים ספציפיים, שורץ לפעילותו המדינית והספרותית של ז'בוטינסקי וגפשטיין לזכרונותיו האישיים על ז'בוטינסקי בראשית דרכו הציונית. ספרים אלה גם לא נועדו להיות ביוגרפיות ממצות. כץ התבסס על עבודת קודמיו, ומשימתו הייתה השלמת החסר לאור פתיחת ארכיונים חשובים אשר לא עמדו לרשותם.

בתחום הארכיוני עשה כץ שימוש נרחב ב-Public Record Office הבריטי, בגנזך של משרד החוץ הצרפתי, בארכיון הציוני המרכזי, במכון ז'בוטינסקי, במכון לבון, בגנזך וייצמן, בגנזך הג'וינט בניו-יורק, בספרייה הלאומית בירושלים

1. י' שכטמן, זאב ז'בוטינסקי: פרשת חייו, א-ג, תל-אביב תשמ"ז.

2. ש' שורץ, ז'בוטינסקי לוחם האומה, ירושלים תש"ב.

3. ש' גפשטיין, זאב ז'בוטינסקי, תל-אביב תש"א.

ובספרייה הציונית בארצות-הברית. כמקורות חשובים במיוחד במחקרו שימשו איגרותיו ומסמכיו של חיים וייצמן לתקופה 1913–1940, ויומנו המדיני הציוני של שמואל טולקובסקי לשנים 1915–1919. טולקובסקי היה יועץ לעניינים מדיניים וחבר בוועד הפוליטי הציוני (הגוף שניהל שיחות עם הבריטים, שהובילו להצהרת בלפור).

כך קבע לעצמו מלכתחילה את המטרה של בירורן של מספר סוגיות כחלק ממחקרו. הוא עקב אחר שיחות הציונים עם הבריטים במהלך מלחמת העולם הראשונה והתרכז במיוחד בפרשת הגדודים העבריים, בהתחייבויותיה של ממשלת בריטניה והעזרה שהושיטה לציונות בשנים 1917–1919 ובתהליך נסיגתה מהתחייבויותיה עד כדי התכחשותה לבית הלאומי היהודי ב-1939. כך השתמש במכתביו של וייצמן, ביומנו של טולקובסקי ובמסמכים הבריטיים כדי לפתח את התזה שלו על תחילת הסכסוך בין הציונות לבריטניה ותהליכי התפתחותו. במקביל גם בדק את גילויי העוינות של הממסד הבריטי כלפי ז'בוטינסקי.

אשר להיבט המדיני, כך עיין ביחסי בריטניה-צרפת לאחר מלחמת העולם הראשונה. הוא הסתכל מזווית ראייתה של ממשלת צרפת על כל הקשור לשאלת גבולה הצפוני של ארץ-ישראל בשנים 1918–1920, השפעתה של צרפת על עתידה של עבר-הירדן, ויחסו של הממסד הצרפתי לציונות. מערכת היחסים בין בריטניה לפולין מסביב לשאלת ארץ-ישראל בשנים 1937–1939 משמשת כמוקד שלישי, ולצדו מעמיד כך את קשריו של ז'בוטינסקי עם ממשלת פולין.

בכרך הראשון כך פורש בפנינו את דיוקנו הרבגוני של ז'בוטינסקי, ומתאר את כשרונותו הרבים. בתחום הזה קשה מאוד לעשות צדק עם ז'בוטינסקי. מבין כישוריו המרובים, ז'בוטינסקי היה משורר ומתרגם, שתרגומו משרי ביאליק היוו לפעמים שיפור של המקור; סופר, שהרומן שלו, שמשון, נחשב כיצירת מופת; עיתונאי פורה ומחונן; ונואם בחדר עליון במספר שפות, שמשך קהל של המונים.

כך גם מביא את דעותיהם של אישים שונים, אוהדים פחות, על תכונותיו האישיות של ז'בוטינסקי. מרישומיהם מצטיירת דמות של אבירות, כנות ופשטנות מהולה בנימוסין ובג'נטלמניות. ז'בוטינסקי מתגלה כנואם ואיש-שיח המדבר בגילוי לב ובביטחון, בעל מנטליות המשוחררת מתסביך הגטו, איש אשר סלד מנסיונות להפוך אותו למנהיג הרואי.

כך סוקר את תחילת הפעילות הציונית של ז'בוטינסקי, גיבוש דעותיו הציוניות, התנגדותו לתוכנית אוגנדה ולציונות הצרופה ותפקידו כנואם ומטיף ציוני בקרב יהודי רוסיה וכפולמוסן מוכשר מהמדרגה הראשונה. אחד מהפורומים הציבוריים החשובים אשר בו ניכרה לראשונה תרומתו של ז'בוטינסקי היה הוועידה השלישית של הציונים הרוסים, שהתקיימה בהלסינגפורס בשנת 1906.

ז'בוטינסקי שימש כאחד האדריכלים של ציונות אשר מיזגה מאבק לזכויות היהודים בתפוצות עם המטרות הקשורות בארץ-ישראל. מאפיוני ועידת הלסינגפורס היה העלאת החזון של רוסיה ליברלית ודמוקרטית, שבה ייהנו היהודים והמיעוטים האחרים מהענקת זכויות נרחבות של מיעוט לאומי ומשלטון עצמי. כך נמנע

מלהתייחס לסוגיה זו בהרחבה, והוא מנסה במידת מה להצדיק את תמיכתו הרבה של ז'בוטינסקי בתוכנית הלסינגפורס כפועל יוצא מנסיבות הזמן ומן התקוות הגדולות אשר נתלו בהקמתו של משטר חדש ברוסיה. בכל זאת נאלץ כץ להודות, שרוח הלסינגפורס ליוותה את ז'בוטינסקי לאורך ימיו, על אף האכזבות ביישומה ובמימושה (עמ' 62-63).

במהלך סקירתו אין כץ מתעלם מהתהפוכות בראשית דרכו של ז'בוטינסקי ומאירועים המהווים סטיות מהקו המדיני שאפיין את דרכו בשנות השלושים. התפטרותו של ז'בוטינסקי מתפקידו ב־1910 בעקבות פרשת קאן ויחסיו המעורערים עם דוד וולפסון ב־1910 נבעה מהתנגדותו להצהרה פומבית על כוונותיה הפוליטיות של הציונות, מחשש שהצהרה כזאת תביא להידרדרות היחסים עם תורכיה (עמ' 72-74). כמו כן שלל ז'בוטינסקי את תוכנית נורדאו לעלייה חופשית של שש מאות אלף בתוך מספר חודשים לארץ-ישראל, כאשר עלה הנושא לדיון במרוצת 1919 ו־1920.

מקס נורדאו הציע עלייה המונית בעקבות הפוגרומים שהציפו את אוקראינה וחלקים מרוסיה ב־1919, ובנאום בלונדון ב־1920 הטיף למלא את הצהרת בלפור בתוכן על ידי יצירת רוב יהודי מידי בארץ-ישראל. ז'בוטינסקי, שהסכים מבחינה רעיונית שהציונות חייבת לתת מענה לצרותיה ולצרכיה של הגולה, שלל את התוכנית מבחינה מעשית (עמ' 353). הוא צידד בעלייה מוגבלת ואפילו בהפסקת העלייה עד ליצירת תשתית, אשר תאפשר כושר קליטה. אנשי תנועת העבודה, בניגוד לז'בוטינסקי, התייחסו בחיוב לתוכנית. בסוף שנות השלושים, כאשר ז'בוטינסקי יצא עם תוכנית משלו ליצירת רוב יהודי מידי בארץ-ישראל על ידי עלייתם ההמונית של יהודים מהגולה בתוך שנה, הוא כינה את תוכניתו בשם תוכנית נורדאו.

כץ עוסק ארוכות במלחמת העולם הראשונה ובאחד מסיפורי ההצלחה הפוליטיים של ז'בוטינסקי, הקמת הגדוד העברי. עם זאת אין הוא מתעלם מכך שעצם התגייסותו של ז'בוטינסקי לצבא הבריטי הייתה טעות כל עוד הלגיון לא היה בגדר עובדה, כיוון שז'בוטינסקי שלל מעצמו על ידי צעד זה כל חופש פעולה בהמשך המאבק. הוא גם מציין שז'בוטינסקי היה מודע לטעותו בעת גיוסו, למרות שפעל לאחר שיקול העניין (עמ' 159-161).

כץ מקדיש חלק ניכר מהכרך הראשון לסוגיה זו של הקמת הגדוד העברי על כל פרטיה ודקדוקיה, דבר המאפשר לקורא להיכנס לעומקו של הנושא. הצגת עקרונות היסוד תורמת להבנת המאמץ המדיני של ז'בוטינסקי לחזור על הצלחתו מימי מלחמת העולם הראשונה ולכונן צבא יהודי אשר יעניק לגיטימציה לתביעות העם היהודי, עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.

כץ מצביע על תחזיתו המדויקת והמחרידה של ז'בוטינסקי, כבר בשנת 1912, על פרוץ מלחמת העולם. ז'בוטינסקי חזה קטל וחורבן בממדים אדירים והוצאות-ענק של המעצמות המעורבות בסכסוך, והופתע כאשר המלחמה התפרצה בקלות יחסית זמן קצר בלבד לאחר שנרצח הארכידוכס פראנץ פרדיננד. הוא גם צפה, בהסתמכו על הדעה הרווחת בין אנשי הממשל במדינות השונות, מלחמה קצרת-ימים (עמ' 96-97).

התבטאויותיו שיקפו רתיעה ממצב שבו פיתוחים ושכלולים טכנולוגיים באמצעי לחימה יתורגמו בשטח לעוצמה הרסנית אדירה. לקראת סוף המלחמה הפך חיל האוויר לגורם בעל משקל וחשף את האוכלוסייה האזרחית בעורף לפיגועים. החורבן והזעזוע אשר פקדו את אירופה במלחמת העולם הראשונה תרמו לתחושה נחרצת בעולם, שזו תהיה המלחמה האחרונה מסוגה בקנה מידה עולמי ובין-מעצמתי. הלך רוח זה השפיע גם על ז'בוטינסקי.

כך גם נוגע ומתמודד עם מספר פרשיות אשר בזמן היו שנויות במחלוקת, או הסעירו את הציבור. בקיץ 1921 ניהל ז'בוטינסקי שיחות עם מקסים סלאווינסקי, נציגו של סמיון פטליוורה, על כינונה של מיליציה יהודית. תפקידה היה לשמש כנספח עורפי לצבא, כדי לספק הגנה עצמית לאוכלוסייה היהודית באוקראינה, אם כוחותיו הגולים של פטליוורה, ששלטו באוקראינה בשנת 1919 בתקופת מלחמת האזרחים, יצליחו לתפוס שוב את השלטון באוקראינה הסובייטית. בשלב הנסיגה של כוחותיו בפני הצבא האדום, יחידותיו של פטליוורה הפכו לקבוצות בלתי ממושמשות של פורעים רצחנים, שביצעו הרג המוני ביהודים בכפרים ובעיירות. ההסכם שחתמו השניים, שהיה מיועד למנוע הישנותו של אותו מצב, זכה לתגובות נזעמות בחוגים ציוניים-סוציאליסטיים, שראו בו תמיכה במסע אנטי-קומוניסטי, שעלול להגביר את הרדיפות נגד ציונים ברוסיה הסובייטית (עמ' 480-488). כך מציין לזכותם של פועלי ארץ-ישראל שלא הצטרפו למסע ההשמצות נגד ז'בוטינסקי ב-1921, כפי שעשו עמיתיהם אנשי פועלי-ציון בחו"ל (עמ' 637).

ז'בוטינסקי, כחבר בהנהלה הציונית, נשא באחריות, יחד עם וייצמן, להסכמה לספר הלבן של צ'רצ'יל מיולי 1922. כך נותן את דעתו על הפרשה ומפרט את האילוצים הכבדים והתעלולים שווייצמן הפעיל על ז'בוטינסקי, שמנעו ממנו כל אפשרות של סירוב או התפטרות מתפקידו לאחר מעשה (עמ' 516-517).

תמה משנית במחקרו של כך, העוברת כחוט מקשר אבל אליה הוא מתייחס ישירות רק בסוף הספר, היא כשלונן של ז'בוטינסקי להגיע לשלטון ולהפוך למנהיגו של העם היהודי כולו (עמ' 1159-1160). במהלך הספר כך מתמקד בגורמים אשר מנעו מז'בוטינסקי את ההגמוניה, ובראש הרשימה הוא מונה את ההתנגדות מקרב מחנה הפועלים. כך תולה את הקולר במה שהוא מכנה הבולשביקזם של מחנה הפועלים וקיצוניותו ומשוכנע שהתנגדותו של מחנה הפועלים להנהגת תהליכים דמוקרטיים בתוך ההסתדרות הציונית נבעה מחשש, שבבחירות חופשיות ז'בוטינסקי יגיע לשלטון ומעמדו של מחנה הפועלים יתערער. כך גם מגולל את תולדות מערכת היחסים המסובכת והמגוחכת, ששררה בין אנשי תנועת הפועלים לז'בוטינסקי, ואשר ראשיתה בגילויי תמיכה נלהבת מצדם.

בסוף שנות העשרה והתחלת שנות העשרים עדיין זכה ז'בוטינסקי לאהדתו של מחנה הפועלים, שהתייחס אליו בהערצה רבה ושיתף אתו פעולה. ההמלצות של הוועד הלאומי ליהודי ארץ-ישראל בדצמבר 1918, שאופיינו בתקיפות דרישותיהן כלפי בריטניה, היו פרי עמלם המשותף של ז'בוטינסקי ובן-גוריון (עמ' 355). גם אלה שהיו ממתנגדי הגדודים קיבלו את ז'בוטינסקי כגיבורם הלאומי, ויצאו לז'בוטינסקי, ראש

ההגנה, מוניטין כמגן ירושלים וגיבור עכו. אחדות-העבודה והפועל-הצעיר התמודדו ביניהן בהצהרות הזדהות עם ז'בוטינסקי. יתרה מזו, יוסף אהרנוביץ, מראשי הפועל-הצעיר, דרש מעיריית תל-אביב להחליף את שמו של רחוב אלנבי לרחוב ז'בוטינסקי, וכאשר סירבה העירייה יזמו אנשי הפועל-הצעיר החלפת שלטים פעמים מספר במשך כמה ימים כחלק ממאבקם. באפריל 1920 קרא הוועד הפועל של אחדות-העבודה לבוחרים בבחירות לאסיפת הנבחרים לרשום את שמו של ז'בוטינסקי בראש הרשימה (עמ' 409-410).

ז'בוטינסקי, מצדו, חלק שבחים לפועלים ולחלוציותה של העלייה השלישית ותמך בבניית תשתית היישוב בשיטות קולקטיביות. הוא גרס שלאור התנאים הכלכליים העגומים, שהיוו את המציאות לאחר מלחמת העולם הראשונה, עם התרוששותה של יהדות מזרח אירופה שהכילה את מאגר העולים, פיתוחה של הארץ בדרכים אחרות אינו אפשרי.

בהתחשב באהדה ההדדית שגילו ז'בוטינסקי ותנועת העבודה זה לזה, ולאחר ששמואל כץ מביא דוגמאות למערכת יחסים זו, מוטל עליו ללבן ולברר את פשר הנתק והפילוג, אשר היו לעובדה מוגמרת כבר בסוף שנות העשרים. חילוקי דעות כבר נתגלו בין ז'בוטינסקי ותנועת העבודה מסביב לשאלת הגנת תל-חי, ומחלוקת שתרמה בצורה הרבה יותר משמעותית לתהליך הניכור בין הצדדים הייתה הוויכוח על מסגרתה, סוגה ואופייה של הגנת היישוב.

לקחים שונים גם הופקו מהתנהגותם של הבריטים במאורעות 1920-1921 ביפו ובירושלים, כאשר הם מנעו מחיילי הגדודים העבריים להחיש עזרה לאנשי היישוב. ז'בוטינסקי גרס שהמסר היה שצורכי הביטחון יבואו על פתרונם רק באמצעות לגיון יהודי לגאלי, שיהווה חלק מהצבא הבריטי. תנועת העבודה קבעה, שהנקודה המכרעת היא שההגנה חייבת להיות מופקדת בשליטתו של היישוב, גם אם זו תתבצע במסגרת בלתי לגאלית.

ייסודה של התנועה הרוויזיוניסטית הגביר את המתחים בין ז'בוטינסקי ומחנה הפועלים, למרות שמנהיגיה של תנועת העבודה קידמו את הקמתה בברכה. נסיונו של ז'בוטינסקי למשוך את המעמד הבינוני בארץ ובחו"ל לשורותיה של התנועה המתפתחת והעמדה האנטי-סוציאליסטית המובהקת שאימץ לעצמו הגדילו את הפער. ז'בוטינסקי, שהיה מלא הערצה לחלוצי העלייה השלישית, התנגד נמרצות להמשכם של אותם קווים ושיטות התיישבותיים לנוכח העלייה הרביעית הזעיר-בורגנית. כץ מציג את הפולמוס כוויכוח מסביב למקומה של ההתיישבות בהגשמתה של הציונות. ז'בוטינסקי התייחס למושג 'בניין הארץ' כאל 'מונח מסוכן, שהרי תפקידנו - לא בזה ש"נבנה את הארץ", אלא בזה שהארץ הזאת תיהפך בהדרגה לארץ בעלת רוב יהודי'. ז'בוטינסקי התנגד למה שבעיניו הצטייר כמדיניות של התיישבות, שבה המיר השמאל את המטרה הציונית המדינית בתורת התיישבות אשר הוצגה כמטרה בפני עצמה (עמ' 633).

עקרונית, כץ מעיר, ז'בוטינסקי היה מוכן לקבל כל שיטה סבירה של התיישבות, אם עמדה מאחוריה קבוצה רבת-אנשים למדי. לקבוצה כזו הייתה הזכות לעשות את

הניסוי וגם לקבל את תמיכתה של ההסתדרות הציונית. כאשר מחובתה של ההסתדרות הציונית לשמור על ממלכתיותה מעל לכל (עמ' 636). הוא גם מצביע על כך שגם כאשר ז'בוטינסקי לא ייחס לפיתוחו של עמק יזרעאל ערך מדיני מכריע בשינוי מדיניותה של האדמיניסטרציה המנדטורית, לא מנע ממנו הדבר להתגאות בהישגים החברתיים והכלכליים שנחלו המתיישבים, אנשי תנועת הפועלים, בחבל ארץ זה (עמ' 657).

ז'בוטינסקי הצטיין כפולמוסן והשתמש בכשרון זה גם כאשר התייחס לתנועת הפועלים. הוא לא חסך דברי ביקורת קשים כאשר התבטא נגד גוש זה. כן מתעלם במידת מה מהדברים הבוטים שהחליף ז'בוטינסקי עם יריביו הפוליטיים במהלך המאבק.

גורם נוסף בתהליך התרחקותם של המחנות הייתה נכונותם של תנועת הפועלים וקובעי מדיניותה המעשית ללכת עם וייצמן גם כאשר נמנע וייצמן מלהצהיר מפורשות ששאפתה של הציונות היא רוב יהודי בארץ-ישראל. כאשר ועדת הייקראפט, שנתמנתה על ידי הנציב העליון הרברט סמואל לבדוק את נסיבות המאורעות של מאי 1921, נרתעה מההודעה שמטרת הציונות היא רוב ציוני, עדיין התבטא וייצמן בעקבותיה, בנובמבר 1921, בחריפות ובתקיפות באשר לכוונותיה של הציונות (עמ' 505-508).

במהלך שנות העשרים כבר הסתייג וייצמן מהתבטאויות כאלה ועמד לימינו של סמואל, למרות נסיונותיו החוזרים ונשנים של הנציב העליון היהודי, לפי כן, להגביל את ממדי המפעל הציוני ואפיקיו. נטישה זו הגיעה לשיאה ב־1931, כאשר וייצמן הכחיש שמטרת הציונות היא השגת רוב. גם כאשר חזר לנשיאות ההסתדרות הציונית ב־1935 ואימץ יחד עם בן-גוריון את תוכנית הפריטט או השוויון בין האוכלוסייה היהודית לערבית, פירש ז'בוטינסקי את הרעיון כהנצחת האפוטרופסות הבריטית.

כך מפנה אצבע מאשימה בעיקר כלפי הרברט סמואל בקביעתם של הפאראמטרים המאפיינים את נסיגתם של הבריטים מהצהרת בלפור. הוא מעיר שנסיונותיו החוזרים ונשנים של סמואל להערים מכשולים בפני בוני הארץ ומיישביה יצרו מצב שבו אפילו משרד המושבות, שהיה מאופיין בעמדתו הבלתי-אוהדת למפעל הציוני, נאלץ לרסן אותו. כן קובע, שתמיכתו של וייצמן בסמואל, למרות שהיה שותף לביקורת החריפה כלפי הנציב העליון וההתנגדות העזה בקרב הציבור כלפיו, תרמו להחמרת המצב בקרב התנועה הציונית. תמיכה זו הייתה אחד הגורמים המרכזיים לעימות בין וייצמן לז'בוטינסקי. למרות זאת, כן מציין, כל עוד ז'בוטינסקי היה חבר ההנהלה הציונית, גם כאשר התנהל ויכוח נוקב בינו לבין וייצמן, הוא התייחס בנאמנות לווייצמן ונמנע מיצירת משבר בהנהלה. למרות חילוקי הדעות אשר צצו בין ז'בוטינסקי ועמיתיו, הקו המנחה אשר אימץ לעצמו לאורך הדרך, כל עוד מילא תפקיד רשמי במסגרת ההסתדרות הציונית, היה קבלת מרות.

כך מצייר את העימות הטאקטי והאידיאולוגי בין ז'בוטינסקי לווייצמן על רקע היחסים עם בריטניה, כאשר באופן ניצבת בריטניה המתרחקת ממחויבותה כלפי העם היהודי. כן משתמש בעימות הזה כדי להצביע על שתי תקופות בחייו של וייצמן:

כגיבור הראשי של הצהרת בלפור והמנדט הבריטי על ארץ-ישראל ולאחר שעתו ההיסטורית הגדולה, כנכנע ונסוג. כן גם טוען שוויצמן ועוזריו הזינו את האיבה שהפקידות הבריטית בלונדון נטרה כלפי ז'בוטינסקי. הרעלת היחסים הגיעה, בסופו של דבר, לביטוי בגירושו של ז'בוטינסקי מארץ-ישראל.

בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה הדגיש ז'בוטינסקי, שמצע הציונות חייב לבטא את הצורך להושיע את יהודי מזרח אירופה ולשמש כפתרון לתלאותיהם, אפילו אם רק חלק קטן מהם ימצא מענה בפועל (עמ' 352-353). קו זה נקט לאורך כל הדרך. בעדותו בפני ועדת שאו ב-1930 עמד על הקשר בין מצב העם היהודי לצורך במדינה יהודית (עמ' 755). ה'אני מאמין' השני של ז'בוטינסקי, העובר כעיקרון מנחה, הוא האפשרות של גיוס דעת-הקהל העולמית ומצפונה והשימוש בהפגנה, במחאה ובכוח המלה כדי להביא לפתרון המושתת על יושר וצדק.

ז'בוטינסקי גם היה משוכנע, שמכל אומות העולם, האחת המגלמת את ההגינות והיושר והרגישה לדעת-קהל נאורה והמבחינה בין צדק לעוול היא בריטניה. את הקשר שנקשר גורלו של עם ישראל עם מעצמה זו דווקא - ראה ז'בוטינסקי כחסד ממרום; ואשר לסטיות המדיניות, הוא חשב שהן ניתנות לתיקון על ידי פנייה לדעת הקהל.

אחרי 1929 התחיל ז'בוטינסקי לפתח נוסחה זוהרה ואמצעי חלופי של לחץ על בריטניה מצד העם היהודי, שהיה נתון במצוקה קשה. כן מגלגל תהליך זה בשלביו השונים, שהתבטא דרך תנועת העצומה, או מפעל הפטיציה, ואשר בסופו של דבר התגבש כמדיניות הבריתות (עמ' 841).

תנועת העצומה, שבה ניתן ביטוי המוני למצוקתם המוחשית של היהודים, שימשה שלב ראשון בתוכניתו המדינית של ז'בוטינסקי. הוא האמין שמשקל עצומותיהם של היהודים, אם יינתן להן פרסום נאות והן ייצגו רוב בעם, יזעזע את דעת-הקהל הבריטית ויחולל שינוי במדיניותה של בריטניה. ז'בוטינסקי ראה בתנועת הצ'ארטיסטים תקדים מעודד בהיסטוריה המדינית של בריטניה לנקיטת צעד כזה.

כאשר החלו שיחות לונדון בסתיו 1934 בין ז'בוטינסקי ובן-גוריון, נושא הפטיציה היה סוגיה מרכזית. כן מביא את דבריו של בן-גוריון לז'בוטינסקי, על שלא הבין את משמעות הפטיציה, ללא הרחבת דיבור על הנושא. כן העיר קודם לכן, שאפילו וייצמן, כאשר נשען על דעת-הקהל היהודית והלא-יהודית, השיג בשנים 1930-1931 תיקון מה במדיניותה של בריטניה (עמ' 950).

בדיקת הדברים מראה שלא כך סבר בן-גוריון. באוקטובר 1930, לאחר שהבריטים יצאו עם הספר הלבן של לורד פאספילד, עמד בן-גוריון בראש מאמץ מחאה מטעם 'הליגה לארץ-ישראל העובדת'. מטרת המחאה הייתה אמביציוזית, איסוף של חצי מיליון חתימות. בשלב ההחתמה נחלה היוזמה הצלחה רבה. אך המטרה לטווח ארוך - גיוס ההמונים למעורבות גוברת בעבודה ציונית וגידול בתרומות - לא הושגה. להפך, בתום מפעל העצומה פחתו התרומות וגדלה האדישות. ההשערה בחוגי תנועת העבודה הייתה, שעל ידי חתימה על עצומה והשתתפות בהפגנת מחאה האדם ברחוב חש סיפוק כאילו עשה די והותר. לאחר התנסות זו ולימוד לקח זה, בן-גוריון לא החשיב את הפטיציה ולא תלה בה תקוות גדולות. רק לאחר שז'בוטינסקי הבהיר שהפטיציה היא בשבילו אחד

מעמודי התווך במחשבתו המדינית, התחיל בן-גוריון להבין את ההבדל המרכזי בתפיסת עולמם ואת החשיבות הגדולה שז'בוטינסקי מייחס לרעיון ככלי בעל עוצמה, העשוי לתרום לשינוי יסודי במצבה של הציונות. עד אז התייחס בן-גוריון בעיקר לצד הטאקטי-עמולתי של הפטיציה, ככלי בשימוש של היריב, כאשר מטרתו בעיניו הייתה לנגח את ההסתדרות הציונית. האמון שרחש ז'בוטינסקי לרעיון הפליא את בן-גוריון, הלמוד ניסיון ממאמצו הקודם.

לאחר שנסיונם של בן-גוריון וז'בוטינסקי לאחות את הקרע בהסתדרות הציונית עלה בתוהו, ז'בוטינסקי, לאחר כינונה של ההסתדרות הציונית החדשה, ניסה ליצור גוש של בעלות ברית, שיתמוך בעלייה המונית לארץ-ישראל כפתרון לבעיה היהודית ויכלול מדינות כמו פולין, רומניה וארצות-הברית. תוך שימוש במדיניות הבריתות השתדל ז'בוטינסקי להתמודד עם הלחץ של הערבים, שגבר בעקבות מאורעות 1936 ולהציב משקל-נגד, להכשיל את תוכנית החלוקה, להביא לידי כינוסה של ועידה בינלאומית לפתרון שאלת היהודים, ולהעלות את שאלת הפליטים והצבא היהודי בתקופת מלחמת העולם השנייה. כחלק ממדיניות הבריתות יצא ז'בוטינסקי עם תוכנית לאוואקואציה של מיליון וחצי יהודים ממזרח אירופה ומרכזה בתוך עשר שנים, וניסה לשכנע מדינות שתמכו בהגירת תושביהן היהודים לפעול נגד תוכנית החלוקה בחבר-הלאומים.

לאחר שנגנזה תוכנית החלוקה יצא ז'בוטינסקי באופנסיבה להעלות את שאלת היהודים על סדר היום העולמי על ידי כינוסה של ועידה בינלאומית לפתרון השאלה היהודית. כך מראה לנו שז'בוטינסקי פירש את נכונותו של הנשיא רוזוולט להתכנס ולדון בשאלת הפליטים כסימן שארצות-הברית תהיה מוכנה ליטול חלק פעיל בפתרון שאלת היהודים. תגובתו לוועידת אויאן הייתה חיובית, מפני שראה בה שלב ראשון בתהליך. ז'בוטינסקי גם פעל מתוך הנחה שחיפושם אחרי טריטוריות אחרות יובילו לבסוף בחזרה לפתרון בארץ-ישראל (עמ' 1054-1055, 1090-1092). בן-גוריון האמין שיוזמה כזו יכולה להוות פתח להצעת פתרונות טריטוריאליים, במיוחד בשעה שהמרד הערבי היה בעיצומו וארץ-ישראל הצטיירה כספרד באדרת מזרח-תיכונית.

כך מציג את ז'בוטינסקי כמנהיג מדיני מהמדרגה הראשונה, אשר בחן ובדק את המצב המדיני, ניתח את התהליכים ההיסטוריים בצורה הנכונה, צפה ואבחן את הבאות והציע פתרונות הולמים ומתאימים. כך מבליט ומוכיח שהתוכניות שהציע ז'בוטינסקי היו נבונות והגיוניות, אבל אין הוא ממשיך מעבר לזה, ואינו משקיע בבדיקה ובאבחון קפדניים של סיכוייהן להצליח ולהיות מוצאות אל הפועל. כך מסתפק בהעלאת חסרונותיה של ההסתדרות הציונית, כאילו יש מוסכמה, שאם מהלכה היה שגוי, הרי תוכנית חלופית הגיונית הייתה מצליחה. כך, לדוגמה, בהקשר של תוכנית הבריתות מקבל כמוסכמה שלחץ מצד פולין על ממשלת בריטניה היה אפשרי ומציאותי, ושכתוצאה מהפעלת לחץ כזה בריטניה הייתה נאלצת לבסוף לפתוח את שערי ארץ-ישראל. בהתחשב בתלותה של פולין בבריטניה, כבעלת ברית נגד גרמניה ערב מלחמת העולם השנייה, אין כל ביטחון בדבר.

מתוך מכלול הנושאים המופיעים בכרך השני של הספר, העלייה הבלתי-לגאלית היא סיפור ההצלחה. החל משנת 1932 תמך ז'בוטינסקי בעלייה בלתי לגאלית כדרך לשבור

את ההגבלות על העלייה שהטילו הבריטים, ובשנים 1936-1940, כחלק ממתקפתו המדינית, הפך פעילות זו לחלק חשוב מאוד של עבודתו. עלייה ב' הייתה מיועדת לשמש אמצעי לחץ שימריץ את השיטה המדינית קדימה, אבל במציאות קרה בדיוק ההפך. המדיניות של ז'בוטינסקי התקבלה באדישות ובשאננות על ידי יהודי פולין ונכשלה בזירה הבינלאומית. מכשיר הלחץ, עלייה ב', זכה לתמיכה נלהבת מצד היהודים ושימש כדרך מוצא לאלפים להימלט מאירופה. כן מספק פירוט על קורות ההעפלה, הכולל מידע עשיר על ספינות המעפילים במשך התקופה.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה, עולמו של ז'בוטינסקי חרב עליו. מאחז כוחו, פולין, היה שסוע בין גרמניה הנאצית, אשר הצהירה על כוונתה להכחיד את העם היהודי, לרוסיה הקומוניסטית, שרצתה לכלות את העם היהודי מבחינה רוחנית. ז'בוטינסקי, אויבו המושבע של הקומוניזם, מצא את עצמו בלית ברירה במחנה תומכיו של משטר זה כנגד האיום המידי יותר מצד גרמניה.

לזכותו של כן, חסיד מובהק של ז'בוטינסקי, יש לציין כי הוא מודה שז'בוטינסקי לא חזה את המלחמה ולא צפה את השואה (עמ' 1156). כן מעיר, שז'בוטינסקי היה משוכנע, שמלחמת עולם היא בגדר הבלתי־אפשרי, בניגוד לתדמית הפופולרית שלו כנביא הזעם המנבא את האסון המתקרב ומוזהיר את היהודים לצאת בעוד מועד.

מבחינה זאת ז'בוטינסקי היה שותף להשקפת עולם שרווחה בחוגים אינטלקטואליים נכבדים בשנות השלושים, שדגלה ברעיון של הרתעה אווירית. עם פיתוחו של חיל האוויר ויכולתן של המעצמות הגדולות לבצע הפצצות לעומק ולהחזיר את העולם התרבותי לתקופת האבן, מלחמה עולמית בין־מעצמתית נהפכה למעשה להתאבדות כללית ולכן לבלתי אפשרית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ז'בוטינסקי, שטען בביטחון גמור שמלחמה היא בלתי אפשרית (עמ' 1126), מצא את עצמו באותו מצב שבו היה לפני עשרים וחמש שנה, ובדומה, שותף לאסכולה שהעלתה השערות על סיום מהיר לקרבות.

הדעה על אי־האפשרות של מלחמה עולמית היוותה אחד מעקרונות היסוד של ז'בוטינסקי. הוא בנה את מדיניותו בכלל, ואת מדיניות הבריתות עם מדינות מזרח אירופה ומרכזה בפרט, על סמך אירופה יציבה, אשר למרות עיסוקיה במשברים ההולכים, נשנים ומחמירים בחלק השני של שנות השלושים, תעלה לבסוף על דרך המלך ותגיע לפתרונות בדרכי שלום. לאחר סיומה של תקופת המשבר, הבעיה העיקרית אשר תעמוד על סדר היום הבינלאומי תהיה שאלת היהודים שתועלה במסגרת חבר־הלאומים ואשר תבוא על פתרונה רק על ידי פתיחת שערי ארץ־ישראל לעלייה המונית. התרעותיו של ז'בוטינסקי היו בהקשר לאנטישמיות המושרשת במדינות מזרח אירופה ומרכזה, שחתרה תחת מעמדם של היהודים בארצות אלה ואיימה להפוך אותם למנודים מבחינה פוליטית, כלכלית וחברתית.

עם פרוץ המלחמה יצא ז'בוטינסקי עם תוכנית לצבא יהודי וניסה לרתום את דעת הקהל בארצות־הברית ואת אנשי הממשל לתמוך ביוזמתו. המחזוריות אשר אנו עדים לה במידה מסוימת בכל הקשור לפרוץ מלחמות העולם, הראשונה והשנייה, מופיעה גם בעניין הקמת הגדוד העברי והמאמץ להקים צבא יהודי במלחמת העולם השנייה. מתוך

נסיונו במלחמת העולם הראשונה, ז'בוטינסקי לא התייחס כאלו יוזמתו להקים צבא יהודי נדחתה על ידי הבריטים, כיוון שהאמין שאין לקבל תשובה שלילית כסופית ושחייבים להתעקש.

כך מבליט בנימה אופטימית את הצלחותיו של ז'בוטינסקי ברכישת בעלי ברית בעת שהותו בארצות-הברית, ובמיוחד לורד לות'יאן, שגריר בריטניה בווינגטון, מתוך מגמה לגייס את ארצות-הברית הניטרלית לעזרת מולדתו. לות'יאן עזר בארגון התייעצויות בין מומחיו הצבאיים למנהיגים רוויזיוניסטים, והמליץ על אליהו גינזברג, שניהל את השיחות עם שלטונות קנדה. גינזברג פעל להגיע להסדר שהקנדים יסכימו להקים על אדמתם מחנות אימונים, שישרתו את המתנדבים האמריקנים אשר יספקו את כוח האדם הדרוש לצבא יהודי. לות'יאן גם היה מוכן להסכים לנוכחותו של נציג רשמי מטעם השגרירות באסיפה ההמונית של ז'בוטינסקי בניו-יורק, עד שנוכח לדעת שהממסד הציוני המקומי מתנגד ליוזמה.

כך מעלה את ההשערה, שנוכחות של נציג בריטי רשמי באסיפה של ז'בוטינסקי, אילו יצאה לפועל, הייתה נותנת דחיפה עצומה למסע למען צבא יהודי והייתה מנחיתה מכה קשה אפילו על מדיניות הספר הלבן של בריטניה. יתרה מזו, כך מוצא בפעילותו של הממסד הציוני לסכל את היוזמה צידוק והוכחה לטענתו, שהיו סיכויים טובים להצלחתו של מהלך זה. כך גם מאשים את וייצמן ועמיתיו בטרפוד תוכניתו של ז'בוטינסקי על ידי שיגור משלחת בראשותם של סטיפן וייז ואליעזר קפלן ללורד לות'יאן. הוא מסיק, שמאחר שאוהדיה של הציונות לא רצו להיות מעורבים בסכסוכים בין ציונים יריבים, לא היה להם מנוס מנקיטת צעד כזה (עמ' 1141-1145).

ספקולציות אלה של כך מופרזות במקצת. כך מתעלם במידת מה מחוסר הסיכוי בתוכניתו של ז'בוטינסקי, ובמיוחד לאחר שז'בוטינסקי כרך את הצעתו בביטול הספר הלבן וביטול ההגבלות על העלייה. מן הצד האמריקני, כך אינו מייחס משקל מספיק להלך הרוח הבדלני בארצות-הברית ולמכשול של חוקי הניטרליות האמריקניים והאיסורים נגד שירותם של אמריקנים בצבא זר, אשר עמדו לרועץ.

כחלק מפעולותיו אחרי פרוץ המלחמה חיבר ז'בוטינסקי ספר, חזית המלחמה של עם ישראל, כדי להפיץ את דעותיו על מגוון רחב של נושאים הקשורים לציונות, ולקדם ולהמריץ את המתקפה להקמת צבא יהודי, שיהפוך את העם היהודי לגורם במלחמה ויעניק לגיטימציה לתביעותיו בבוא השלום. אחד מהנושאים שז'בוטינסקי התייחס אליו היה שילובו של המיעוט הערבי במדינה היהודית בעידן של שלום. בפרק שהקדיש ז'בוטינסקי למעמדו של המיעוט הערבי הוא חזה הכנסת רפורמות מרחיקות לכת במוסדות ציוניים, שנוצרו ונועדו לשרת את היישוב היהודי בעידן טרום המדינה. המוסדות יותאמו לשרת את הצרכים של כל אזרחי המדינה, ללא הבדל דת, גזע ולאום, וגם לערבים חסרי אדמות יחולקו שטחים ויוענקו הלוואות. המיעוט הערבי יזכה גם לייצוג נאות בכל המוסדות הממשלתיים, כולל הדרג הגבוה ביותר, מעל לשיעורם באוכלוסייה. חזון זה עומד בניגוד גמור לגישתו של ז'בוטינסקי לעם הערבי בתקופה של טרום המדינה, כל עוד לא הושג היעד העיקרי של השגת רוב יהודי. כך אינו מגלה עניין מיוחד בשינוי השקפה זו ואינו מקדיש לו מקום בספרו.

ערב מותו של ז'בוטינסקי כן מציג בפנינו דמות טראגית, מנהיג במשבר אשר סמכותו עורערה לא רק על ידי אברהם שטרן, אלא גם על ידי ידידים אמריקנים למען ארץ־ישראל יהודית, ארגון שהוקם בארצות־הברית על ידי חברי אצ"ל שנמנו מלכתחילה עם נאמניו של ז'בוטינסקי. סימן למשבר שפקד את ז'בוטינסקי, הדוגל והמטיף המתמיד בכוחה של המלה, היה אי־יכולתו להמשיך ולחבר מאמרים, כפי שנהג קודם לכן בקביעות בעיתונות התנועה (עמ' 1147–1149).

באחרית־דבר קצרה מנסה כן לקשר ולגשר בין מותו של ז'בוטינסקי בשנת 1940 בארצות־הברית עד הבאתו למנוחת עולמים בהר הרצל בשנת 1964, למסור לנו רישומי אישים על ז'בוטינסקי ולתת אישוש נוסף לנכונות השקפתו של ז'בוטינסקי על מצבם הבלתי נסבל של יהודי מזרח אירופה ומרכזה, אפילו אם לא חזה את השואה. פיתוחה של אחרית־הדבר וסיכום יותר מורחב של פעולתו של ז'בוטינסקי היו מוסיפים הרבה. כאשר שמואל כן מביא מדבריו של ז'בוטינסקי, הוא מסתמך בעיקר על מאמריו וכתביו הענפים, ומצטט פחות מדיי ממכתביו. עבודתו של שמואל כן תורמת הרבה בתחום של הוספת מקורות, וההיסטוריוגרפיה הציונית התעשרה עם הופעתה של ביוגרפיה כבירה ורב־היקף זו.

מולד הממלכה

ישראל קולת

דוד בן-גוריון, לקראת קץ המנדט (זכרונות מן העיזבון), 448 עמ'

דוד בן-גוריון, פעמי מדינה (זכרונות מן העיזבון), 603 עמ'

ערך וליווה במבואות ובהערות: מאיר אביזוהר. עם עובד, המרכז למורשת בן-גוריון – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, החברה להפצת משנתו של דוד בן-גוריון, תל-אביב 1993

בעוד האווירה הציבורית מלאה המולה של רוויזיות ממשיות ומדומות על אופני הלידה של מדינת ישראל – אם בצדקה או בחטא – והנה הופיעו שני כרכים רבי חשיבות העשויים לשמש בסיס מוצק לדיונים היסטוריים.

שני הכרכים של מסמכי בן-גוריון, המקיפים את פרק הזמן מיוני 1946 ועד נובמבר 1947, עוסקים בתקופה שאין דומה לה בתולדות ישראל והתנועה הציונית. זוהי תקופה שבשעתה נחשבה עת מצור מכל עבר ובסופה הוקמה מדינת ישראל ברוב שטחה של ארץ-ישראל המערבית. יישוב שהתעמת עם האימפריה הבריטית, שהיה מפולג בתוכו, שהוטל לזירה הבינלאומית המסוכסכת של 1947 ואחר כך למלחמה עם ערביי ארץ-ישראל ומדינות ערב – יצא ורוב תאוותו בידו.

בני הזמן, יהודים ולא יהודים, יכלו להשתאות כיצד התחולל הפלא של התגברות פוליטית על בריטניה וניצחון צבאי על הערבים. שניהם הפריכו הערכות קודמות שרווחו מחוץ למחנה היהודי ובתוכו. הפלא כאילו פתר פתרון חד-משמעי את המחלוקות הפנימיות שהיו ומוטט את האלטרנטיבות הפוליטיות. הוא ביסס את מנהיגותו של בן-גוריון לחמש-עשרה שנים – וקבע את דמותו בהיסטוריה.

עם זאת לא היה כבן-גוריון שידע כי ההישג אינו חד-משמעי וישראל רחוקה מקבלת הסכמה בינלאומית מלאה ומהשלמה עם יושבי האזור, כשם שהיא רחוקה ממה שנחשב למילוי ייעודיה. ממרחק הזמן אנחנו מודעים לדיאלקטיקות של ההיסטוריה – הניצחון הישראלי לא רק פתר בעיות, אלא גם יצר בעיות התלויות ועומדות עד היום הזה. בן-גוריון האמין, כי קביעת העובדה הנחרצת של הקמת המדינה תביא לשלום יהודי-ערבי, וציפייה זאת לא התגשמה בעתה.

הקמת המדינה ודרך הקמתה היו גם המעשה המכריע מבחינת המעבר מאידיאולוגיות ציוניות רבות-פנים אל שדה היחסים והכוחות הבינלאומיים. שלא כציפיות האידיאולוגיות, הוקמה מדינה מנותקת משותפות קבע פוליטית רחבה יותר – אזורית או אימפריאלית – ובכוח הנשק נוכח המדינות הסובבות.

מפעלו הפוליטי של בן-גוריון נעשה מתוך זיקה מתמדת לתנועה. בהבדל מווייצמן, הוא היה מנהיג תנועה, ובשונה ממנו, הוא היה קשור לחזונות הכוללים והמהפכניים, למקסימליזם נועז המבקש לשים קץ לגלות. מצד אחר הוא היה אחראי ליישוב, שאנשיו היו, לפחות בחלקם, מלאים חרדות. היישוב ראה את עצמו כאחראי לגורל שרידי השואה, אך רבים סברו כי הוא עצמו שריד העם היהודי שיש לשמור על שלומו ולא לסכנו.

וייצמן היה תמיד רב-משמעי וגמיש ביחס להגדרה האפשרית של השאיפות הציוניות ולנוסחה הפוליטית המציאותית. בן-גוריון קבע מאזן אחר בין הנאמנות האידיאולוגית למציאות הפוליטית. בדיעבד הוא הטיל את הדורות הבאים במדינת ישראל אל נסיבות שהם נאלצו להטמיען ולפרש אותן לעצמם. אם הוא היה הגשר החי בין הרעיונות הראשוניים למציאות כפי שהיא – הנה הדורות הצעירים יותר נאבקו באמיתות של הדורות הקודמים, כאשר המציאות הפוליטית ואילווציה מובנים להם יותר מן הטיעונים האידיאולוגיים.

זוהי גם תקופת מבחן לאישיותו של בן-גוריון. האם זהו המונולית בעל הרצון הדרוך, רואה הנולד והחותר למטרה – או האדם האימפולסיבי, הקנאי, שבוי במחשבה פראזיולוגית, הפכפך, המקיים את שליטתו על ידי התפטרויות אין-ספור? האם הוא המדינאי הלאומי הרואה למרחוק או הפוליטיקאי שאף לשעה אינו מסיח דעתו ממשחק הכוחות הפנימי ומן הרצון לשלוט?

התקופה גם מבליטה את בדידות המנהיג, הנוטל על עצמו אחריות שאין לה שיעור. ברל כצלנסון מת, חלק גדול מן התומכים ההיסטוריים של בן-גוריון הסתייגו מן הסיכונים (כגון דוד רמז). וייצמן, שבן-גוריון העריכו, נחשב יריב. נחום גולדמן סייע בחוכמתו הדיפלומטית, אולם לא היה איש אמונו ואף לא איש דרכו של בן-גוריון.

בבדידות זאת מפליא לראות את בן-גוריון מתפנה לבקש כי ישלחו אליו כתבי קודש הודיים (על ידי ד"ר עמנואל אולסונגר), כשהם שהוא ממשיך לעסוק בתרבות יוון.

מעבר לחידה האישית ופענוחה קיים הערך הכללי של רשומות ההיסטוריה. בחברה שבה ניתק חוט המסורת הפוליטית ולא הייתה רציפות דורות בהנהגה – והעבר קיים בזכרונות אישיים, בפולקלור ובדימויים – יש ערך רב ועצום בפגישה עם החומר המקורי. שאלות מהותיות רבות המתייחסות לנאמנויות אידיאולוגיות או לדמותה של המנהיגות קיימות ועומדות עד היום, וויכוחי התקופה הנדונה עשויים להצביע על המפנים מרעיונות לאומיים אל הגשמה פוליטית.

הכרכים שלפנינו עשויים גם לשנות חוסר איזון מוכר הקיים במחקר התקופה של הקמת המדינה. בעוד שחוקרים רבים – ישראלים ואחרים – עסקו במדיניות הבריטית, האמריקנית ואף הסובייטית, הנה לא רבים הם המחקרים המתייחסים למדיניות הציונית. אנחנו מיטיבים כיום לדעת את עוצמת השיקולים של בריטניה להחזיק – ולו אך בעקיפין – באזור המזרח התיכון, מה היה מקומה של ארץ-ישראל בשיקולים אלה ומה היה המחיר שהבריטים היו מוכנים לשלם עבור ההחזקה בארץ.

בחוכמה שלאחר מעשה אנחנו יודעים, כי שיקולי הבריטים היו מוטעים ביחס לכל האזור, ולא רק ביחס לארץ-ישראל. שלטונם הישיר כמו העקיף הגיע לקצו, והלאומיות הערבית, שהקצינה בתקופת המלחמה, עמדה לסחוף את מאחזיהם במזרח התיכון. בעניין זה היו ההערכות של וייצמן ובן-גוריון גם יחד מוטעות, כשם שהיו מוטעות ההערכות של בוין. אולם ניתוב המדיניות הציונית במשעול הצר יכול להיחשב כמלאכת מחשבת בעימות אמונות עם כוחות, בקבלת פשרות והפיכתן לקרש קפיצה להישג מקסימלי אפשרי.

* * *

ההוצאה לאור של מסמכי בן-גוריון מהווה בעיה קשה מטעמים רבים. מקרה בן-גוריון הוא מיוחד במינו בתיעוד: זהו מקרה של אדם שעמד 45 שנה במוקד של פעילות היסטורית – וזה אדם שחשב דרך הכתיבה, והקפיד על רישום – אולם לא כתב בעצמו זכרונות שאולי חשב לכתוב. נוסף על כך רובץ על הוצאת כתבי בן-גוריון 'סבל ירושה' רב: בן-גוריון ועורכיו הוציאו בעבר קובצי נאומים, מאמרים ואף איגרות. לאחר פרישתו מן החיים הפוליטיים הפעילים החל בן-גוריון להוציא כרכים שאולי נתכוונו בתחילה להיות זכרונות, אולם נעשו עד מהרה לאוסף מסמכים. המוציאים לאור, שהמשיכו את מפעלו של בן-גוריון, המשיכו לקרוא לכרכים בשם 'זכרונות'.

בכרך שלפנינו נקט העורך שיטה משלו – שיתרונותיה עמה, אם כי לכל שיטה ניתן במקרה כזה להציע שיטה חלופית. הוא נטל את היומן כחוט שדרה ולתוכו שילב מקורות אחרים – נאומים, דברים שנאמרו בדיונים, איגרות, תזכירים, מברקים ועדויות. הנאומים שפורסמו בעבר לא נכללו בדרך כלל בכרכים אלה, אלא בחלקם הקטן, ולעתים פורסמו נאומים שלא הובאו בכתבים המקובצים (חזון ודרך). בדיונים הובאו דברי בן-גוריון בלבד, ורק לעתים הובאו גם דברי משתתפים אחרים, והדבר מהווה, כמובן, קושי לחוקר, אם כי העורך שקד למסור את תמצית תוכן הדיונים. האיגרות הן לעתים תחליף ליומן ומספרות את קורות יומו של בן-גוריון, אולם לעתים הן עוסקות בנושאים החורגים מענייני היום.

לשיטה זאת של צירוף מקורות בעיות משלה, ולעתים הן שונות בתקופות שונות. בתקופה הראשונה, במחצית השנייה של 1946, היומן לוקה בחסר בשל טלטוליו של בן-גוריון. לעומת זאת, מ-1947 הוא עשיר ועשוי לשמש חוט שדרה לתיאור.

העורך לא רק צירף מקורות מסוגים שונים ולא רק ניסה להשלים חללי מידע על ידי שימוש בדברי זכרונות; הוא גם שבר את הרצף הכרונולוגי על ידי הפרדת הדיונים לפי נושאים. כך רישומי יומן מאותו תאריך מופיעים בפרקים שונים, לפי הסדר הנושאי. נושאים מדיניים מופרדים מנושאי 'ההגנה' וכדומה. זוהי הכרעה עריכתית מרחיקת לכת ופתוחה לביקורת.

'הזכרונות' הם אפוא מוצר שיוצר על ידי העורך ועוזריו. הם אוצר בלום ונות לגישה לקורא וגם לחוקר. אולם מטבע הדברים יבקש החוקר לעיין בחומר המקורי. לשבחו הרב של העורך ייאמר, כי הטקסט לווה בהערות רבות המבקשות להאיר

את רקע תעודות בן-גוריון. לשם כך הוא עשה שימוש רב בתעודות בריטיות ארכיוניות וגם בספרות המחקר המשנית. הרחבת היריעה של המקורות, המוסיפה ליומן דיונים, תזכירים וכיו"ב, היא פרי עמל רב ומרבה את הידע שניתן להפיק מן הספר. אולם היא גם מעוררת את הבעיה, אם אפשר לראות כל ישיבה, דיון וכינוס מנקודת הראות של בן-גוריון בלבד, ואם ניתן לראות את התקופה כולה מנקודת הראות של בן-גוריון.

העורך, מאיר אביזוהר, אף הקדים לספרים מבואות כוללים, וכן מבואות מיוחדים לכל פרשה. אלה מבואות חשובים המבקשים לארוג את חומר המקורות למסכת אחת והם כוללים, כמובן, פרשנות. המחבר של המבואות מעורר שאלות יסוד, אולם תשובותיו הן לפי הגירסה הבן-גוריונית של ההיסטוריה. זוהי, כמובן, גירסה לגיטימית, אולם היא צריכה עימות והשלמה עם נקודות ראות אחרות – מצד וייצמן או סילבר, קפלן או סנה – ועם בחינה 'לא בן-גוריונית' של האירועים וההכרעות. הגירסה הבן-גוריונית מתקבלת לא רק ביחס לתקופה המסויימת הנדונה בכרכים אלה, אלא לכל אורך תקופת פעילותו. כך, למשל, מתקבלת הטענה המאוחרת של בן-גוריון (משנות השישים, לאחר פרישתו), שהוא צידד ב'מדינה עברית' מאז ייסוד אחדות-העבודה ב-1919 (כרך א, עמ' 49, וכרך ב, עמ' 284). לצורך זה אפשר אף למצוא מובאות מתקופה מוקדמת יותר. אולם הנוסחה 'מדינה עברית' היא נוסחה רב-משמעית וחמקמקה; פירושה אצל בן-גוריון שונים בסיטואציות שונות. היו תקופות שבהן הוא נמנע מלהשתמש במונח זה. תוכן 'המדינה', מידת עצמאותה וגם היחס הרעיוני אליה עברו תמורות מפליגות לאורך דרכו הפוליטית. אמנם עצמאות הייתה מאבני היסוד של הציונות – אולם 'עצמאות' זאת יכלה להתגשם במשטרים שונים.

* * *

הכרך הראשון מתחיל במשבר הגדול ביחסים בין היישוב לבין הממשל הבריטי לאחר 'השבת השחורה' של יוני 1946. משבר זה עשוי היה להיראות כשברון המדיניות שהחלה עם תוכנית בילטמור ב-1942 ונמשכה באמצעות פעילות הטרדה של 'תנועת המרי' מאז סתיו 1945. פעולות אלו, שכוננו 'המאבק', עדיין יכלו להיחשב כפעילות 'למען חידוש הברית' (עם בריטניה).

בכרך השני, בעת הדיונים הפנימיים במפא"י על ההופעה בפני ועדת האו"ם, שב בן-גוריון ועשה חשבון נפש עם מדיניות זאת, על העיקר והטפל שבה. הוא הודה כי תוכנית בילטמור, בגירסתה המקורית, נשענה על הנחות מוטעות – על ציפייה כי המעצמות יאותו לפתרון מהפכני חד-משמעי של בעיית יהודי אירופה ובעיית ארץ-ישראל.

הפרכת הנחות אלה חרגה מגדר התוכנית המדינית המסויימת, 'תוכנית בילטמור', והעידה על גבולות האחריות הבינלאומית לשאלה היהודית – ועל אי-קבלת הקונצפציה הציונית, המבקשת לאחד את שאלת היהודים באירופה עם בעיית ארץ-ישראל. פתחי התקווה שנותרו לאחר ההכרעה של בריטניה היו שיתוף האמריקנים

בוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית והניסיון החוזר לשכנוע הבריטים. התגובה הקשה של הבריטים ב'שבת השחורה', 29 ביוני 1946 (שהיום אנו יודעים כי הייתה מרוסנת יחסית), הצביעה על גבול האלימות; הקרע בתוך 'תנועת המרי', לאחר פיצוץ מלון המלך דוד, הצביע על גבול השיתוף של 'ההגנה' עם אצ"ל ולח"י. זאת הייתה סיטואציה של מצור מכל עבר, מבחוץ ומבפנים, שהמוצא ממנה היה לוט בערפל.

התגובה של בן-גוריון, ושל חוגים רחבים ביישוב, הייתה תגובה של דה-לגיטימציה של השלטון הבריטי הקיים - כאשר האלטרנטיבה והבסיס הפוליטי שלה אינם נתונים.

הבריטים, לעומת זאת, התבססו על תוכנית מדינית (תוכנית מוריסון) ועל הערכה כי תימצא 'הנהגה מתונה' ביישוב שתיאות לקבל אותה. בתוכנית מוריסון היו מספר הנחות ליהודים והסכמות לעמדת ארצות-הברית - והיא יכלה לטפח אשליות של אפשרות לעלייה מוגבלת ושלטון עצמי יהודי מוגבל.

סיכולה של תוכנית מוריסון ותקיעת טריז בין מדיניות בריטניה למדיניות ארצות-הברית נעשו למטרה ראשית של המדיניות הציונית. דבר זה נעשה בתרגיל מתוחכם של הדלפת התוכנית לעיתונות לפני פרסומה הרשמי, וגם על ידי תמרון מדיני.

ישיבות הנהלת הסוכנות בפריס באוגוסט 1946 היו ישיבות גורליות במצב מצור זה. לרוע המזל, אין פרוטוקולים מלאים ומוסמכים מישיבות אלה, והעורך עשה מלאכת שחזור מועילה ביותר משרידי מקורות קיימים.

בן-גוריון נע באותו זמן בין תוכניות דמיוניות לתכסיסים מורכבים. הוא העלה אפשרות של הסכם עם ירדן של עבדאללה על חילופי שטחים, כדי לסגת מן התוכנית לשלוט בכל הארץ - ועם זאת לא לוותר על שטח; הוא לא התנגד ליוזמת נחום גולדמן, שדיברה במפורש על חלוקה, אולם גם לא תמך בה.

שיטתו ופעילותו המדינית של בן-גוריון יובנו נכוחה רק אם הן יופיעו כמעין תמונת תבליט על הרקע הכללי של הנסיבות וחילוקי הדעות של אותו זמן, לפחות אלה שבקרוב חברי מפלגתו. רק כך תוצג הדרמה במלוא עוצמתה. זה לא היה רק תרגיל בחשיבה פוליטית, אלא גם הכרעה גורלית ליישוב, לשארית הפליטה ולשאיפות הציוניות. שיקולים של מדיניות חיצונית ושל אופי התנועה וערכיה חברו כאן יחדיו - על פרשת דרכים היסטורית.

החוברת 'לבחינת הדרך', שהוצאה לאור בסתיו 1946 על ידי המתונים במפא"י - ברובם אנשי הפועל-הצעיר לשעבר וקרובים למדיניותו של וייצמן - עשויה ללמדנו על חילוקי הדעות ופרשות הדרכים. החוברת הוצאה לאחר ישיבות הנהלת הסוכנות בפריס באוגוסט 1946 ובקשר עם הכרעת הרוב במפא"י לצד האקטיביסטי בוועידה השישית של המפלגה בספטמבר 1946. הנושא הישיר של הוויכוח היה השימוש באמצעים אלימים כלפי השלטונות והצבא הבריטיים, אולם למעשה חרג הוויכוח הרבה מעבר לנושא המסוים והקיף היבטים רבים של אסכולות פוליטיות. במבט לאחור אנחנו אף יכולים לומר, כי הוויכוח הישיר היה בלתי משמעותי, שכן למעשה נפסק המאבק האלים נגד הבריטים אחרי יוני 1946 ולא התחדש עוד.

דיוני ועידת מפא"י בספטמבר 1946 היו נוקבים וסוערים, אולם החלטותיה 'האקטיביסטיות' לא הוצאו אל הפועל. ייתכן אמנם לומר כי המאבק נעשה חסר טעם לאחר העברת בעיית ארץ-ישראל לאו"ם – דבר שהיה בלתי צפוי. אך אצ"ל ולח"י המשיכו בפעולות אלימות גם לאחר זאת, מתוך הערכה כי זוהי הדרך העיקרית לסילוק השלטון הבריטי. העורך מביא מסמכים מן הארכיונים הבריטיים, המעידים, כי היה איום בריטי להכות מכה כבדה ב'הגנה'; בכך הוא מבקש להצדיק את עמדת בן-גוריון, שצידד בפעולות 'המאבק' האלימות נגד הבריטים, אולם גם הציב להן גבול: סיכון היישוב, ובמיוחד סיכון כוחו הצבאי.

למעשה היו חילוקי הדעות במפא"י עמוקים ורחבים יותר מאשר בנושא המסויים של המאבק האלים. מתנגדיו של בן-גוריון בתוך מפא"י לא רק ביקרו את עמדותיו שלו, אלא גם הציעו תוכנית חלופית. אליעזר קפלן זקף לזכות הקו הווייצמניסטי את הכשלת תוכנית מוריסון-גריידי על-ידי הפעולה הדיפלומטית באמריקה, שנשמכה על טיעונים של צדק ועל לחץ שארית הפליטה, ולא על אלימות.

קפלן טען, שהדה-לגיטימציה של השלטון הבריטי בארץ-ישראל בנסיבות הקיימות היא גם עמדת וייצמן, אולם האלטרנטיבה צריכה להיות הצגת דרישה מפורשת למדינה בחלק מארץ ישראל, ושיש להשיג מטרה זאת באמצעים מדיניים בלבד. כך שרעיון הפדרליזם או הקנטוניזציה של תוכנית מוריסון-גריידי לא היה מקובל לדבריו גם על אנשי וייצמן במפא"י – אולם את המדינה היהודית בארץ-ישראל מחולקת הם קיוו להשיג בעזרת בריטניה. גם הם נתפסו לתקווה-אשליה, כי תמיכה של הבריטים תמציא גם שותפים מקרב מדינות ערב.

הדה-לגיטימציה של בריטניה, במידה שהייתה, התייחסה אפוא רק לצביון שקיבל השלטון המנדטורי, ולא לשותפות עם בריטניה על בסיס אפשרי אחר. מצדדי הקו המתון צידדו בהמשך ההעפלה וההתיישבות – גם לגופן וגם בציפייה כי הדבר יעורר את דעת הקהל הבריטית והבינלאומית.

ייתכן שהייתה משמעות להלך הרוח הכללי, שטופח על ידי מחנה זה, יותר מאשר לעמדה המדינית המתונה שלו. הם הגדירו את מדיניות המאבק האלים כהימור מסוכן, שסיכוייו לשנות את המדיניות הבריטית מועטים וסיכוניו מרובים. התגובה הבריטית של יוני 1946 הפריכה, לדעתם, את הסברה, שהבריטים לא יגיבו בחומרה על ההטרדות, אלא ישתכנעו לשנות את מדיניותם. יתר על כן: הפעולות האלימות נחשבו מכשול לפעילות העיקרית של עלייה והתיישבות לגאלית ובלתי-לגאלית – עליהן לא היו חילוקי דעות בין המחנות השונים בתנועת העבודה.

מעבר לזאת, לפחות חלק מן המתונים ערערו על הדחיפות המהפכנית בעמדתו של בן-גוריון. הם סברו כי דחיפות זאת פוגעת בהתפתחות ההדרגתית והמבוססת של היישוב; הנסיבות הפוליטיות הבינלאומיות ב-1946 יכלו להיחשב בלתי רצויות לתנועה הציונית, ומנקודת הראות של הגשמה בטווח ארוך ניתן היה להטיף להתרסנות עד אשר הנסיבות יהיו נוחות יותר. הערכה זאת, שאנחנו יכולים ממרחק הזמן להעריכה כמוטעית, הייתה מקובלת על רבים מן המתנגדים לאקטיביזם. ברובד עמוק יותר – גם מבחינת השפעתו על דעת הקהל בעולם וגם מבחינת

ההשפעה הפנימית - עמד השיקול המוסרי: רבים ממתנגדיו של בן-גוריון בתוך מפא"י טענו, שנקיטת שיטות אלימות מחזקת את הפורשים בתוך היישוב ועלולה לפורר את המרקם החברתי שלו ואת מוסדותיו הנבחרים. הוויכוח הפוליטי הגדול היה בדבר דחיפות ההכרעה, חשיבות השליטה הריבונית והצורך בעוצמה כגורם בסיטואציה שקשה היה עדיין לחזותה במדויק.

* * *

פרשת הקונגרס הציוני הכ"ב בדצמבר 1946 היא אחת הפרשות הנפתלות בהיסטוריה הציונית; היא קשה להיסטוריונים גם משום שחלק גדול מן האירועים התרחש מאחרי הקלעים ולא הניח עדויות בכתב.

הוויכוחים המפורשים שהתנהלו היו בשאלות המדינה, החלוקה ו'המאבק', והם ויכוחים עקרוניים חשובים. אולם מתחת לפני השטח התנהל המאבק על ההנהגה ועל אופי ההסתדרות הציונית לאחר המלחמה והשואה.

תוצאותיו של הקונגרס היו פאראדוקסליות. בן-גוריון לא זכה לתמיכת סיעתו, האיחוד-העולמי, אולם הצליח ליצור קואליציה אנטי-וייצמנית, שהביאה להדחת הנשיא. וייצמן הודח מנשיאות ההסתדרות הציונית בגלל סירוב מתנגדיו ללכת לשיחות עם הבריטים בלונדון, אבל ההנהגה החדשה הלכה לשיחות אלה, אם כי באופן בלתי-רשמי.

השתלשלות האירועים מלאה בבעיות קשות לפתרון: האם גמר בן-גוריון אומר מראש להפיל את וייצמן - או שהיה זה וייצמן שהעמיד את נושא המחלוקת על חוד ההכרעה והפסיד?

כיצד חפצה סיעת האיחוד-העולמי גם להחזיק בהחלטות ועידת המפלגה בארץ על אקטיביזם וגם לקיים את מנהיגותו של וייצמן? האם זו התגברות מפלגות האיחוד-העולמי בחוץ לארץ על המפלגה בארץ, כפי שביקש בן-גוריון להציג זאת? ומה היה סוד השפעתו של וייצמן בסיעת האיחוד-העולמי - גם לאחר שמדיניותו לא הייתה קבילה? והאם חשב בן-גוריון בנקודת זמן מסוימת לעזוב את הקונגרס?

אל חידת בן-גוריון ווייצמן מצטרפת חידת אבא הלל סילבר - יריב עיקש וגלוי של וייצמן, שגם לו היו מתנגדים במפלגתו, מפלגת הציונים-הכלליים. בין סילבר לבן-גוריון נוצר קשר, שגם דרך יצירתו סתומה. משה סנה מילא תפקיד מפתח ביצירת הקואליציה האקטיביסטית והאנטי-וייצמניסטית הזאת.

התנהגות התנועה-לאחדות-העבודה והשומר-הצעיר מלאה קושיות. במקרה זה דבקות אידיאולוגית ומסירות חלוצית נפגשו עם צורך בפרגמטיזם פוליטי. ספק אם מפלגות אלה הצליחו לעמוד במבחן כפול זה. בסופו של דבר הצליח בן-גוריון להדיח את וייצמן ולהקים קואליציה רחבה, מסורבלת ובלתי נוחה, שעמה הנהיג את התנועה אל מבחנה המכריע. אפשר להקשות ולשאול, האם נצחונו של בן-גוריון היה תוצאה של מקרים מוצלחים ושגיאות יריביו - או פרי תכסיסים מתוחכמים?

התיעוד שבספר שלפנינו מאלף ביותר, אך מפליא לראות עד כמה ידיעתנו לקויה בחסר. העורך עשה מלאכה חשובה בגביית עדויות המבהירות את התמונה, אולם החומר הכתוב מלא חללים, ובגביית עדויות איחרנו במידה רבה את המועד. הקונגרס הכ"ב וישיבות הוועד הפועל הציוני והנהלה החדשה הסתיימו גם במסירת תיק הביטחון לבן-גוריון. זה היה מעשה גורלי, שאולי לא הוערך בשעתו די צורכו. הוא היה מעוגן בתפיסת היסוד של בן-גוריון על ההכרח לפעול בכוח - גם כאשר הסיטואציה הייתה פתוחה לאפשרויות שונות. בקונגרס עצמו הציג בן-גוריון את שאלות הביטחון בוועדה הפוליטית הסגורה. בשלב זה עדיין לא העלה בן-גוריון את בעיית הביטחון בהיבט הפוליטי הרחב שלה - כפי שתופיע לאחר שנה בלבד, וכפי שהוא כבר חזה אותה מאז 1945. בעיית הביטחון לא הוצגה עדיין בקונגרס כצורך ביצירת כוח לשם מילוי אפשרי של חלל פוליטי העלול להיווצר, וגם לא כהגנה מול מדינות ערב. בן-גוריון דיבר על הסכנה הצפויה ליישוב מסיוע פעיל של מדינות ערב לערביי ארץ-ישראל גם באנשים וגם בחימוש - אולם לא מהתערבות ישירה שלהן.

* * *

לאחר הפרשה הנפתלת של הקונגרס הכ"ב מתחילה פרשה סבוכה של המשא ומתן האחרון עם הבריטים בראשית 1947. עצם ההליכה למשא ומתן לאחר שווייצמן הודח בשל עמדתו בזכות משא ומתן כזה נחשבה על ידי אנשי וייצמן כמעשה הערמה של יורשו. אמנם שאלת בסיס השיחות נעקפה על ידי הכרזה על השיחות כ'בלתי פורמליות', וכך ניתן היה לעקוף את הניגוד בין הציונים לבריטים על הגדרת אופיין.

יש להעריך כי בן-גוריון לא דקדק בשאלה אם ללכת לשיחות - אלא מי יהיה בן-השיח של האנגלים. הוא הכיר תמיד בסגולותיו של וייצמן, אולם בשלב זה חשש מגמישותו ונסיגותיו העלולות ליהפך למלכודת.

עמדתו של בן-גוריון בשיחות הייתה אף היא רב-משמעית; ללא ספק הוא הציע חלוקה - בניגוד להחלטת הקונגרס. השאלה המתעוררת היא, אם הוא היה מוכן גם לוותר על מדינה לאלתר בחלק מן הארץ ולהסתפק בתקופת מעבר, שבה תותר עלייה של 4,000 איש לחודש - 48,000 לשנה?

בכל מקרה אין ספק, שבן-גוריון עדיין חיפש דרך לחידוש השותפות עם בריטניה על בסיס קביל לציונים. ניתן לראות בכך גם אליבי כלפי החולקים עליו במחנה הציוני - האפשרות להיוותר בזירה הבינלאומית הפתוחה ללא בריטניה הטילה אימה על הכל.

חיפוש השותפות המחודשת עם הבריטים, חיפוש שהיה מופנה גם אל בוין אישית, תמוה עוד יותר נוכח העובדה שבן-גוריון ראה בבוין אויב ללא תקנה. כיום אנחנו יודעים, שקלמנט אטלי לא נפל ממנו בעוינות פוליטית - אם גם לא אישית. ההכרעה באה מצד הבריטים, לאחר שהשיחות גם עם היהודים וגם עם הערבים הגיעו למבוי סתום. הם שהחליטו להעביר את הנושא לאומות המאוחדות.

* * *

בן גוריון חזר ארצה בפברואר 1947, לאחר ההחלטה של בריטניה למסור את בעיית ארץ-ישראל לאומות המאוחדות. הוא חזר אל הנהגה של קואליציה רב גונית ורופפת, המפוזרת על פני מרכזים אחדים.

לא זו בלבד שבסיסו בהנהלת הסוכנות היה רופף – אף בקרב מפלגתו לא שקטו תומכי וייצמן. פערי האמון שנפערו בקונגרס בין בן-גוריון לחלק ממפלגתו לא נתגשרו. הגעגועים לווייצמן וההישענות על תבונתו המדינית לא חלפו. העברת הנושא הארץ-ישראלי לאו"ם רק הגבירה את אי-האמון בבן-גוריון, שכן הזירה הבינלאומית נחשבה יותר מסוכנת מן הזירה הבריטית.

ההערכה של בן-גוריון עצמו למסירת נושא ארץ-ישראל לאו"ם לא הייתה חד-משמעית. הוא הטיל ספק אם אכן יש בכוונת הבריטים לוותר על המנדט, או שזהו תרגיל השהיה במסווה של בקשת עצה מן הארגון הבינלאומי. הוא חשש מתקופת ביניים שתימשך שנים והציב בפני הבריטים דרישות לגבי עלייה ומשטר בתקופה מעין זאת. הנשק שבידו הוסיף להיות נשק ההעפלה, שהטריד את מנוחת השלטונות בארץ-ישראל ובלונדון גם יחד.

למעשה היה קצב האירועים מהיר יותר ממה ששיער בן-גוריון: שנה לאחר מצב המצור בקיץ 1946 נפתח מרחב בינלאומי, שצפן גם סיכויים. תחילה סבר בן-גוריון, כי רק סיוע אמריקני עשוי לתת לציונים פתח תקוה באו"ם. במאי 1947 באה הצהרת גרומיקו, ופתח התקווה התרחב. השיתוף בין שתי המעצמות אמנם היה רעוע עם ראשית המלחמה הקרה, אולם גם שיתוף מוגבל זה נתן מקום לסיכוי לגבור על בריטניה, שהשפעתה הייתה גדולה באותה עת, ושלא נחשבה גורם חסר פניות אלא עוין. כיום אנחנו יודעים כי עמדת בריטניה לא הייתה עוינת באורח חד-משמעי, כשם שעמדת ארצות-הברית לא תמיד הייתה מסייעת.

* * *

פרק מרתק בכרך השני הוא 'הסמינר' של בן-גוריון בעניין 'ההגנה'. מדהים כיום להיווכח, עד כמה הייתה ה'הגנה' מוזנחת בראשית 1947, למרות ההכרה ההולכת וגדלה, כי יהיה מבחן כוח בעתיד, ולמרות השימוש בכוח במאבק נגד הבריטים. 'ההגנה' הייתה ללא הגדרה של המטרה הפוליטית, ללא סמכויות ברורות, ללא הפעלת המאגר של משוחררי הצבא הבריטי, ללא גיוס ואימון מספיק ועם חימוש של מחתרת.

ההשגות המצומצמות של פיקוד ה'הגנה' באו לידי ביטוי בהצעת פיינשטיין-רטנר בתשובה לשאלה של בן-גוריון על תגובה אפשרית לפלישה של צבאות ערב לארץ. הצעתם לא העזה להביא בחשבון צבא סדיר יהודי שיפגוש את הפולשים וסמכה רק על תגובות גרילה שינסו לחבל בצבאות אלה ולעצור אותם.

נושא זה של בניית 'ההגנה' וצה"ל היה עניין לפולמוס עז, למשברים בעת המלחמה ולמחלוקת קשה בעניין פירוק הפלמ"ח. ספרות המחקר עליו אינה קטנה.

כיום השאלה כמובן אינה 'מדוע פורק הפלמ"ח', אלא כיצד נבנה צה"ל - גם מבחינת הניצחון במלחמה וגם מבחינת האופי המקצועי והחברתי של הכוח. לדעת אביזוהר, סוף מעשה-הניצחון במלחמה, שהפתיע את בני התקופה, הוא שצריך להסביר את מעשי בן-גוריון מלכתחילה. הדגש על חינוך קאדרים לצורך הקמת יחידות צבאיות גדולות הוכיח את עצמו במלחמת העצמאות, כמו גם תוכניות הרכש רבות-המעוף.

יהיה אשר יהיה השיפוט היסטורי של אופן הפיכת 'ההגנה' לצה"ל, רישומי היומן של בן-גוריון הם מכרה זהב למידע על מבנה 'ההגנה', אופי הפיקוד, הערכות אישיות (לא בהכרח מדויקות) של מפקדים ומצב החימוש.

אופיינית לבן-גוריון ההתעניינות בדמות הרעיונית של פיקוד 'ההגנה', ובספרות שקוראים המפקדים. עניין זה, ניתן, כמובן, להתפרש לפנים שונות - כדאגה לרמה האנושית והתרבותית שלהם או כרצון לאינדוקטרינציה. יצוין כי הזיקה המפלגתית של המפקדים לא נעלמה מבן-גוריון, ובין אם הפלה מטעמים של השתייכות מפלגתית או לא, הוא הקפיד לחקור ולדרוש אחרי השתייכות זאת.

העניין החברתי בולט גם ביחסו של בן-גוריון לתנועות הנוער: הוא רצה להקים תנועה מעבר לתנועות הקיימות, בעלות האידאולוגיות. הן נראו לו קטנות מדיי ובלתי מסוגלות להתמודד עם הפורשים. הוא יזם תנועה שתהיה 'מסגרת של צעירים לפקודת העם' ותתבסס על חינוך צבאי ורעיוני בסיסי.

* * *

בדרך החתחתים והמפנים מתבלט בחידתיותו נאמו של בן-גוריון באסיפת הנבחרים ב-22 במאי 1947.

בן-גוריון הביע בנאום זה גם 'עמדה פרטית', שאמרה כינון מדינה יהודית בחלק מן הארץ ומנדט בריטי בחלק האחר. הנאום עורר בשעתו מחאות וגינויים גם בקרב מפא"י, ולא ברור אם היה בגדר התפרצות אימפולסיבית או 'בלון ניסוי' מכוון. האם היה בזה איתות פומבי על נכונות לקבל חלוקה מבלי לקומם את תובעי המדינה היהודית בארץ כולה? האם הייתה זאת מחווה כלפי הבריטים, כפי שהבין את הדבר גם הנציב העליון? מוזר הדבר שהמחווה נעשתה לאחר נאום גרומיקו, כאשר ברור היה שעיקר חפצם של הסובייטים הוא להוציא את הבריטים מן הארץ. נחום גולדמן השכיל להציג נימוק נגד הצעה מעין זאת: השארת חלק מן הארץ כאופציה פתוחה מזמינה את הקטנת השטח הניתן למדינה היהודית.

עם זאת הובלטה כאן עמדתו הבסיסית של בן-גוריון: להגיע בהקדם לשלטון על שטח שיאפשר עלייה; היסוד המשלים היה הכנת כוח שיהיה מסוגל לשלוט בשטח זה, היינו, הפיכת 'ההגנה' לצבא.

ישיבות הנהלת הסוכנות ביוני 1947, כדי לדון באופן ההופעה בפני ועדת אונסקו"פ, הן עד היום שיעור מאלף במפגש האידאולוגיות הציוניות עם מבוכ פוליטי ובמשחק הכוחות הפנימי בתוך התנועה הציונית. מוסכם היה אמנם הפעם, כי יש למנוע הופעה יהודית מפולגת, כפי שהיה הדבר בפני הוועדה האנגלו-אמריקנית,

אולם עמדת הסוכנות עצמה הייתה שנויה במחלוקת. הכרכים שלפנינו אינם מביאים את כל הדיון, אולם גם המובא רווי מתח ודרמה. היחס בין עמדות יסוד, אוריינטציות ותמרונים פוליטיים כלפי חוץ וכלפי פנים מרתק את הקורא.

עדותו של בן-גוריון בפני ועדת האו"ם היא עדות לדילמות הקשות שעמדו בפני דרכו המדינית. בפני ועדה מעין זאת אי-אפשר היה עוד לבוא בטיעונים על הבטחות ומחויבויות, כפי שהם הובאו בפני הבריטים; אף אי-אפשר היה לתבוע ריבונות כמפרעה על חשבון רוב שייווצר בעתיד; אמנם בן-גוריון הבליט את זהותו הלאומית של היישוב הקיים כבר בארץ-ישראל, אולם הגבלת שטח הריבונות לאזורים שבהם היהודים מהווים רוב הייתה הזמנה לחלוקה המקנה מינימום. בן-גוריון חזר אפוא אל רעיון תקופת מעבר קצרה ומהפכנית בחסות האו"ם, תקופה שבה תהיה עלייה גדולה והיהודים יהפכו בשטח שיוקצה להם ממיעוט לרוב.

עצרת האומות המאוחדות במאי 1947 הביאה עמה את ההפתעה הטובה של נאום גרומיקו. אולם בן-גוריון לא ניאות, גם לאחר שיפור זה במצב המדיני, לסמוך על פתרון מבחון. הוא העריך הערכה שגויה, כי ועדת האו"ם שנשלחה לארץ-ישראל תחליט נגד הקמת מדינה יהודית אפילו בחלק של ארץ-ישראל. במקרה זה, הוא סבור, הכל יהיה תלוי בעמדת ארצות-הברית ובכוח היהודי.

דו"ח הוועדה הפתיע לטובה, אם כי מדינה יהודית בשטח מצומצם הייתה הצעת הרוב בוועדה בלבד. עדיין הייתה המשוכה של עצרת האומות המאוחדות.

באותו זמן התחוללה הדרמה של 'אקסודוס'. וייצמן המודח הוסיף לחשוב, כי העימות החזיתי עם בריטניה הוא משגה; בן-גוריון ראה ב'אקסודוס' אחד מאופני המאבק, ואפשר העיקרי שבהם.

נתיב אחר מן ההידברות המחודשת עם בריטניה – הידברות עם ערבים – נחסם סופית לאחר הפגישה של אנשי הסוכנות היהודית עם עזאם פחה, מזכיר הליגה הערבית – בן-שיח מתון יחסית, שלא הניח מקום לספקות ביחס לעמדה הערבית.

אולם גם אז ניתן היה עדיין לחשוב, כי הכרעה למען מדינה יהודית תאפשר פתרון של השלמה בין יחידה עצמאית יהודית ליחידה ערבית. בצד ההחלטה הנחרצת למלא את החלל שייווצר ולהקים ממשלה יהודית, ככל שיהיה הדבר אפשרי – לא 'ועד עליון' ולא תחליף אחר לממשלה – הייתה גם ציפייה להסכמה מצד הערבים (אם תהיה החלטה חד-משמעית), ואף אפשרות כי לא תהיה זהות בין המדינה ליישוב היהודי. החלק היהודי במדינה הערבית ייוצג על ידי הוועד הלאומי, בנפרד מן הממשלה היהודית.

פרשה בפני עצמה, החשובה גם לגופה וגם לבחינת מנהיגותו של בן-גוריון, היא פרשת היחס לאצ"ל ולח"י. על סף הגשמת השאיפה לכונן ממשל יהודי בכל חלק אפשרי של הארץ ובכל סיטואציה אפשרית, על סף הקרב עם הערבים – מגיע היישוב בקיץ 1947 אל סף מלחמת אזרחים עם הארגונים הפורשים.

בן-גוריון ניצל את עמדת הפורשים לחיזוק עמדתו המדינית, בטענה שאם לא תתקבל עמדתו האקטיביסטית, ישתלט האצ"ל. מן הצד השני הוא תבע אמצעים קשים

נגדם והסתכסך בעניין זה עם ציוני ארצות-הברית, עם יצחק גרינבוים, וגם עם תומכיו שלו עצמו במפלגתו, כאליעזר ליבנה-ליבנשטיין.

האם העימות עם אצ"ל ולח"י היה משום החשש כי הם יגָּרְרו לעימות צבאי עם הבריטים ויכשילו את הריאורגניזציה של 'ההגנה'? או משום החשש של הפוליטיקאי, הקשוב תמיד לזירה הפנימית, מפני השתלטות הפורשים על היישוב? לעומת העימות עם אצ"ל, הצליח בן-גוריון להגיע להסכם עם החוגים האזרחיים ולהקים מחדש את 'ועד הביטחון' היישובי, אם כי הוא טרח להקנות לו סמכויות מוגבלות. גם העבודה עם ישראל גלילי בארגון המחודש של 'הגנה' התנהלה פחות או יותר למישרין.

עד מה הייתה המציאות בלתי יציבה תעיד העובדה, שבסוף ספטמבר ובראשית אוקטובר 1947 היה בן-גוריון שרוי בחוסר ודאות לגבי הכוונות של הבריטים. למרות הודעתו של שר המושבות הבריטי, קריין-ג'ונס, באומות המאוחדות על החלטת בריטניה לפנות את ארץ-ישראל, סבר בן-גוריון כי יציאת הבריטים אינה מעבר לספק.

בשלב זה הוא קבע, כי מחובתה של המדיניות הציונית לעמוד על קבלת אחריות עצמית לביצוע החלטה חיובית אפשרית של האומות המאוחדות. היהודים הם שצריכים למנוע היווצרותו של חלל ריק. הוא העריך כי החלטיות זאת עצמה עשויה להיות גורם בהכרעה המדינית בזירה הבינלאומית. לעומת זאת, הערכה כי היהודים לא יוכלו לקיים ממשל ושירותים בשטח שיוקצה להם – תזמין הכרעה שלילית מנקודת ראות יהודית.

'ועדת המצב' הוקמה כדי למנוע חלל ריק ותוהו ובוהו בשלטון בארץ. 'משמר העם' נועד להיות כוח מיוחד, שימנע פריעת הסדר הציבורי ברחוב היהודי. הארגונים הפורשים נחשדו בכוונות לפריעת סדרים מעין זאת. לעניין ריסון ארגונים אלה יכול היה בן-גוריון לצפות גם לשיתוף פעולה של הממשלה, אולם לשיתוף פעולה מסוג חדש: מתן היתר לכוח יהודי חמוש באזורים יהודיים מובהקים (כמו תל-אביב, פתח-תקווה). כך עשוי היה הרצון למנוע מלחמת אזרחים ביישוב היהודי ופגיעה בבריטים לשמש את המגמה ללגליזציה כלשהי של הכוח היהודי.

מצד אחר התנגד בן-גוריון לבחירות לאסיפת הנבחרים, שבהן חפץ יו"ר הוועד הלאומי, דוד רמז, על מנת לצרף גורמים שהחרימו את הבחירות ב-1944. בן-גוריון טען, כי לא רק הוועד הלאומי אלא גם הסוכנות הם שירכיבו את הממשלה הזמנית.

הפרשה האחרונה בכרכים שלפנינו היא הדיונים שקיים בן-גוריון עם הנציב העליון, סר אלן קנינגהם, על סדרי הפינוי של הבריטים. למרות החשדנות ההדדית וניגודי האינטרסים הם הגיעו למידה של הידברות, אם כי לא להסכמה ותיאום. בשטח האפור של עמימות יכול היה בן-גוריון לקדם את תפיסתו הבסיסית, כי צמיחתו המהירה של הכוח הצבאי היהודי תקבע גם את אופיו של הפתרון הפוליטי. אמנם המבחן הצבאי הקדים לבוא – לעומת התחזיות המוקדמות – אולם בסופו של דבר הוכחה צדקת בן-גוריון.

* * *

במפעל כה מקיף מן הנמנע שלא ייפלו גם השמטות וטעויות, בייחוד בתחומים החורגים מגדר הנושא המסוים. אחדות מהן טמונות בנטייה של בן-גוריון לנהוג גמישות וסיגול בשימוש במושגים – כדי להתאים אותם לשעה, בלי להניח רושם של מפנה. לעיל ציינו את הטיעון, כי הוא צידד תמיד במדינה יהודית. בכרך הראשון (עמ' 280) מובאים דבריו של בן-גוריון בוועדה המתמדת של הקונגרס הכ"ב. שם הוא חוזר ומאזכר את דבריו ב-1937, שלא אותרו בכרך שלפנינו, כי אין לו חפץ בחברות בהנהלה אלא לשם הקמת המדינה היהודית: 'אני מציע זו הפעם הראשונה את מועמדותי להנהלה, כדי להלחם על הקמת המדינה היהודית. זאת תהא מטרת חיי בעתיד הקרוב' (על דרכי מדיניותנו, תל-אביב 1938, עמ' 220). בקריאה מהיום נראים הדברים כדברי נבואה. אולם הקורא עשוי לתמוה, האם נכפתה החברות בהנהלה על בן-גוריון ב-1933, האם נכפה עליו תפקיד יושב ראש ההנהלה ב-1935? גם בדיון הנזכר בקונגרס הציוני הכ"ב עשוי הקורא לשאול את עצמו בדבר מידת הכנות בהכרזתו: 'באתי לארץ-ישראל להיות פועל יהודי – אין לי אמביציות אישיות' – האם זאת היתממות או תרבות פוליטית אחרת? בכרך ב, עמ' 257, נאמר כי את הספר הלבן מ-1922 'חיבר וינסטון צ'רצ'יל'. הספר הלבן אכן נקרא על שם צ'רצ'יל, שהיה שר המושבות, אולם לא הוא חיבר אותו; ואם היה לו מחבר אחד, מקובל כיום על החוקרים כי היה זה הרברט סמואל.

* * *

ההוצאה הקפדנית של שני הכרכים מעידה על עמל רב שהושקע בה. הפרסום הצריך, מן הסתם, את פענוח הטקסט עצמו מכתב-היד, ואליו נוספו ההערות המפרשות והמבואות המקנים את הרקע, שעליהם דובר לעיל. אל הטקסט, ההערות והמבואות נלווה גם אפראט משובח. הוא כולל נספחים המכילים תעודות שיש בהן חשיבות להארת הדברים המובאים בגוף הספרים. מלבד הנספחים הובאה רשימה של התעודות, המסודרת לא לפי רצף כרונולוגי הנקטע על ידי חלוקה נושאית, אלא לפי סוג התעודות, כאשר כל סוג מסודר לפי הסדר הכרונולוגי. רשימה זאת עשויה לפצות את הקורא על הפיצול של היומן לפי נושאים ועל הצירוף של מסמכים מסוגים שונים. הכרכים כוללים גם מפתח אישים, עם ציונים ביוגרפיים, ומפתח מקומות, מוסדות ועניינים. כל אלה מקנים למפעל חשיבות ראשונה במעלה למחקר התקופה, ומעלים את הדיון ההיסטורי והציבורי אל רמה חדשה ומעולה.

הסבר מעמיק לקליטת ניצולי השואה

שלמה אהרונסון

חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל

1952 – 1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994

מחקרה של חנה יבלונקה הוא מועט – פחות מ־300 עמודים רצופי מספרים, מסמכים ותצלומים – המחזיק יותר מן המרובה. יש בו ניסיון ראשון מסוגו להתמודד עם כמה וכמה סאות של סבל וייסורים, ועם ההתמודדות עמם בשעתה – ועם העדרה, לאחר השואה ובמהלך מלחמת השחרור, שניצולי השואה השתתפו בה מיד לאחר שעלו ארצה. יש לברך על צאתו של מחקר זה, בהוצאת יד בן-צבי ובהוצאת אוניברסיטת בן-גוריון, דווקא בימינו אלה, שעה שמי שמתיימרים להיות 'היסטוריונים' או בעלי-דבר 'פוסט-ציונים' גייסו את השואה ואת שארית הפליטה כדי לנגח בהן את הציונות דאז ואת מדינת ישראל עתה. הציונות גופא ביטאה סירוב להיכנע לכוחות ההרסניים השונים שפעלו בקרבם של יהודים לפני השואה ולאחריה, אשר ממנו נבע אתוס של אחדות, של גיוס, של לחימה ושל ניצחון, לא פחות מכפי שאתוס זה נבע ממרד הגטאות ומגבורת הפרטיזנים. שני האתוסים הללו לא בהכרח האירו פנים לניצולי השואה – 'שארית הפליטה', כפי שכונו בשעתם. האתוס האחד לא היה נכון אלא חלקית, שכן גיוס ואחדות שימשו בקרב הציבור היישובי בערבוביה עם פיצול ופירוד, שהקשו מאוד הן על ארגון ראוי של ניצולי השואה עוד בארצות פזורתם, והן על קליטתם הראויה בארץ. גם הצבא לא היה מאורגן בתחילה כראוי לקלוט אנשים, שעברו זוועות ומוכנים היו להילחם בארץ חדשה, שהפכה בעיניהם לתשובתם שלהם לשואה.

ואולם הבעיה הייתה מונחת לא רק בארגון הלקוי של יישוב שטען להיות 'מדינה בדרך'. למעשה היה היישוב תערובת של 'שטעטל' בארגונים בעלי אופי חברתי וכלכלי חדשני, והמפוצלים בתוכם למפלגות ולסיעות שאינן מקבלות מרות ומתחרות ביניהן על נפש העולים ועל גיוסם למסגרותיהן השונות בצבא עצמו.

לבד מזה מראה לנו יבלונקה כיצד היו קיימים מחסומים נפשיים ותרבותיים בקרב היישוב 'הוותיק', שרובו היה קיים בארץ זה עשר ועשרים שנה, להתמודד עם נפשם ועם ציפיותיהם של מי שבאו הנה כדי לבקש מולדת חדשה לאור כבשנה של השואה. יבלונקה מראה כי מחסומים אלה סולקו ביתר קלות במסגרת הפחות ממלכתית, היותר נייטיביסטית והיותר אליטיסטית – בפלמ"ח. וזאת בגוף שקיומו הנפרד היה

כשלעצמו פרק בהעדר מסורת ממלכתית ובהעדר נכונות מלאה לקבל את חובותיה. חובות אלה נבעו מן ההחלטה הציונית להקים מדינה ריבונית השווה לכל אזרחיה היהודים, ואף על פי כן לא הופנמה ההחלטה הזאת בידי הפלמ"ח וראשיו עד תום בשעתה. אולי מטעם זה מצאו בו בית אותם עולים שהיו פרטיזנים ואנשי תנועות נוער שמאליות, שנקלטו גם במפלגה הפוליטית שפרשה את חסותה על הפלמ"ח – מפ"ם. אחרים נקלטו שם משום שכישוריהם ואתגר הצבריות חברו יחדיו כדי לטשטש במהרה את זרותם. אך היו גם מסגרות אחרות שהעולים למדו לבסוף להכירן ו'להסתדר' בהן, ובכללן צה"ל הממלכתי שלאחר פירוק הפלמ"ח. במציאות סותרת זו הצליחו 'העולים החדשים' בסופו של דבר להתמצא יפה, להתבולל במרכיביה השונים, וליהפך לא רק לישראלים לכל דבר אלא ל'חוט השדרה הערכי המרכזי של החברה הישראלית', כפי שיבלונקה מכנה את קליטתם המלאה בלשון מסורבלת במקצת.

הם הצליחו בכך, למרות שביטאו בעצם קיומם ובבואם ארצה מציאות שהייתה שונה ומסובכת לאין שיעור בהשוואה לאתוס הרשמי של גבורה ולוחמה פרטיזנית באויב הנאצי. אתוס זה אומץ ברבים על ידי היישוב עוד בזמן השואה, וטען לתרומה מכרעת שלו לעצם יצירת המחתרות ומעשי הגבורה הללו בגטאות וביערות. כיום ברור לכל, שלוחמי הגטאות והפרטיזנים עשו מה שיכלו בתנאי בדידות איומים, ובסיוע מועט – מוסרי וכספי – שהנהגת היישוב הצליחה להושיט להם בדרכים לא דרכים באמצעות שליחי ההצלה שלה באיסטנבול ובז'נבה. מכאן שקבלת פני הניצולים נשאה הן על פניה והן בפועל אופי חגיגי, אישי כמעט, של אתוס המתגשם במציאות ונוצק אל תוך הדרישה הפוליטית לסילוק השלטון הבריטי ולהקמת מדינה יהודית. מאידך גיסא היו הניצולים עצמם בני קבוצת גיל מפוכחת – שהרי הזקנים והילדים לא שרדו – שידעה היטב מאיזה עולם מטורף באה, אך ביקשה להשתלב בעולם החדש שמצאה כאן, למרות חסרונותיו וקשייו. שכן למרות ש'נשאו את עמם עלי שכם' מספינות המעפילים ועשו את רוז'קה קורצ'ק דוברת היידיש לגיבורה שלהם, שספרה להבות באפר חינוך דור שלם של צברים בני דורי (יש להזכיר כאן גם את ספרה של רעיה קגן, נשים בלשכת הגהינום, על אושוויץ), היו לבני היישוב הסתייגויות מן הניצולים. יש ששאלו כיצד ניצלו, שמא בגדו או הסגירו, ויש ששאלו מדוע לא מרדו כולם אלא מיעוטם, ומדוע הלכו האחרים כ'צאן לטבח'. שאלה כזו שאל דווקא יצחק טבנקין, אביו הרוחני של הפלמ"ח.

היחס לניצולים היה אפוא אמביוואלנטי, כפי שיבלונקה מראה ברגישות רבה ובהקפדה יתרה על שיפוט זהיר. הם עצמם חשו בכך, ועד מהרה העסיקו עצמם במלחמה, בהיקלטות, ביישוב חלקי ארץ שונים – כפי שיבלונקה מראה בפירוט רב וחשוב – והדחיקו את העבר, את מוראותיו, את פחדיו ואת ההשפלה האיומה שהייתה כרוכה בו. הישראליות הייתה מוצא מכל אלה, ולכן הצליחה כל כך.

בכל שערי הספר יש ביטוי עובדתי, סטטיסטי, מחולק לנושאים ופזור על פני עניינים הרבה, המוכיח תזה חשובה זו. מאידך נובע ממחקרה של יבלונקה אותו 'ההלם המאוחר של השואה', שמוכרח יהיה לפקוד ציבור זה ואת ילידי ישראל עצמם, שהושפעו ממנה והדחיקו אותה על פי דרכם, כאשר שקטה הארץ לאחר מבצע קדש

בראשית שנות השישים. אז חבר משפט אייכמן ליחסים הסבוכים עם גרמניה דאז, לפעילותם של המדענים הגרמנים במצרים, כדי לעורר סערה פוליטית גדולה. סערה זו העיבה לבסוף על הנהגת המדינה, שהייתה הנהגת היישוב בתקופת השואה. במחקרה של יבלונקה יש גם פתיח להבנתו של 'ההלם המאוחר' שהוא ותחילת הסבר לסיבות החברתיות-פוליטיות שלו, ובכללן קליטת ניצולי השואה והפיכתם לאזרחים פעילים פוליטית.

ממטעני החבלה של הטרוריסטים היהודים ועד ל'סזון'

אייל כפכפי

הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל: אוסף מקורות ומסמכים, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל-אביב, כרך א, 472 עמ', 1990; כרך ב, 472 עמ', 1992; כרך ג, 728 עמ', 1994.

שלושת הכרכים היפים הללו, מן הראוי שיעמדו בספרייתו של כל חוקר של תקופת המנדט בארץ-ישראל, בין שהוא אוהד את האצ"ל ובין שלא. החומר שנגדש בספרים אלו בנוי על פי סוגים, ולפעמים על פי נושאים, לכל כרך, המכסה תקופה מסוימת, לחוד.

הכרך הראשון פותח בסוגיה עדינה: זאב ז'בוטינסקי והארגון הצבאי הלאומי, ולאחר מספר פרקים 'יבשים', כגון תקנון האצ"ל, עובר לעוד שני נושאים טעונים, כמו פרשת הפילוג באצ"ל והקמת הלח"י, ומסתיים בנספח על ההסכם בין הארגון הצבאי הלאומי ו'ההגנה' וביטולו.

הכרך השני, כמו הכרך הראשון, כולל גם הוא פרקים הנראים 'יבשים', כמו 'הודעות המפקדה', 'הודעות המטה', כרוזים ו'תקנות בתי הדין', בצד סעיפים שבהם נרמזו לפחות התוכן, כמו 'בינינו לבין הערבים' או פרשת 'עם לוחם'.

הכרך השלישי חוזר על 'הודעות המפקד והמפקדה' או פרוטוקולים של מפקדת האצ"ל בצד 'כרוזים ומודעות', אבל הפעם יש המון מתח באוויר של תוכן העניינים, כי מדובר על 'העליה הבלתי ליגאלית לארץ-ישראל' וגם על 'פיצוץ השגרירות הבריטית ברומא', וכן על 'ההלשנה ומשפטו של יעקב חילביץ'.

אבל גם כותרות הפרקים של הכרכים עלולות להטעות, כי כפי שידגם להלן. החומר בשידורים ובכרוזים של האצ"ל, מ'המרד הערבי' ועד 'הסזון', הוא מרתק. כך למשל, בכרוז אחד בכרך ג (עמ' 191) מתארות המלים את התסכול הנורא של צעירים יהודים, המסורים בלב ונפש לעמם, לאחר שהתברר האסון הנורא מכל, של ששת המיליונים הטבוחים:

... אחיותינו ואחינו נחנקו ונשרפו, נטבחו והושמדו באין מציל, באין מושיע. מיליונים, מיליונים של טובי האומה נפלו - ואינם. טבח זה - שאין דוגמתו בקורות האנושיות - לא בימים ספורים נעשה. הוא הוכן בשיטתיות במשך שנים שקדמו למלחמה; הוא בוצע לפי תכנית במשך שנות המלחמה.

אפשר היה, איפוא, למנוע בעדו. אפשר היה, במשך עשר שנים, להוציא מתחום הסכנה את הנידונים לכלייה - ולהעבירם למולדת, כי לכך היא נוצרה.

הניב האנושי הזה הוא כל כך מובן, אבל דבר מה איום מציץ מבעדו: האשמת ההנהגה של ההסתדרות הציונית 'הישנה' ושל היישוב שהיה לאל ידם להציל את ששת המיליונים, שנשמדו בגלל מחדל איום של עשר שנים, בדיוק מספר השנים של 'תוכנית העשור' של ז'בוטינסקי, בגלל הזנחה פושעת של אפשרויות ההצלה. ועוד השקפה מבוטאת בכרוז הזה: שהטבח של יהודי אירופה איננו רק זוועה, אלא לא פחות מזה - הוא 'חרפה'.

בצד המקורות יש בכרכים גם קטעי היסטוריה מרתקים, כגון המבוא לאצ"ל בגולה ב-1946, המבטאים היטב את המתח שבין שיתוף פעולה עם 'ההגנה' ו'המוסד לעלייה' לבין תחרות טעונת איבה, בצד תיאור הפעולות ששיאן, כאמור, פיצוץ השגרירות הבריטית ברומא, או פרשת אריאל, האיש בעל הקשרים הרחבים עם הצרפתים שנע בין מסתורין רב-תועלת לחשדות ורכילויות על 'בזבוזי כספים' (ג, עמ' 418), ושעל כל פנים הגיש שירותים חשובים בפרשת אלטלנה שכרך ד עתיד לפרט אותם. בכל מקום שתפתח את הכרכים, החומר שתראה ירתק אותך; אפילו מודעות אבל והשידורים הם מלאי עניין ונוטפים אותנטיות. הפגם בכרכים הראשון והשני, שתוכן העניינים איננו מצויד במספרי העמודים, תוקן בכרך ג, ומכל מקום אפשר להיעזר במפתח השמות שנזכרו בספר.

כרך א משקף את התלבטויות חברי האצ"ל שהתגבש מול הפרובוקציה של הטרור הערבי, שנפתח בהיקף ללא תקדים במרד הערבי של 1936-1939 והיווה אתגר קשה ביותר עבור הציונים. מעשי רצח, שוד, הרס, עקירה ושרפה היו מעשה שבשגרה משך תקופה ארוכה, והבעיה הייתה כיצד להתמודד עם זה. היו כמובן אנשים שנטלו את החוק לידיהם והרגו ערבים כנקמה על הריגת יהודים בידי ערבים. אולם בכלל, הציבור המאורגן, כולל ז'בוטינסקי עצמו, הגיב אחרת: בהבלגה. ז'בוטינסקי תבע אי-תגובה מוחלטת של היישוב, למרות העלבון הנורא שצריך יהיה לשאת כדי לא להגיב בכלל על מעשי הרצח. כל זאת היה ז'בוטינסקי נכון לשאת למען מטרה אחת: שהציונות תתפוס מקום בכותל המזרח של ידידי הבריטים בארץ וכך לזכות בלגיון יהודי. במהלך המרד הערבי ינוע ז'בוטינסקי מעמדה המצדדת בהבלגה מוחלטת לעמדה המצדדת בטרור חסר הבחנה - אם כי אף פעם לא יתיר זאת בפקודה מפורשת, ולעתים אף יודיע שיש להיזהר שלא לקטול נשים וילדים, בנוסח זה, למשל: 'יש לותר, בגדר האפשרות, על מקומות שנשים רגילות להתקהל שמה. יש לשדר ולהדפיס בערבית התראה לצבור שלהם, כי בימים אלה לא יאה לגבר שישלח את אשתו לשוק או מקום דומה: בעצמו ילך' (א, עמ' 88).

כרך א של מסמכי האצ"ל הבהיר את האידיאולוגיה של הארגון, שאמנם גם היא הסתמכה על המופת של טרומפלדור בתל-חי, אך שקדה להבהיר כי:

לא מחרשה קבעה את הגורל - אלא הרובה. אמנם קטנים היו הקרבות בשדה,

ממטעני החבלה של הטרוריסטים היהודים ועד ל'סזון'

בחצר, ברפת, באורווה. אך אף כי קטנים היו בהיקפם גדולים היו בתוצאותיהם. הקרב על תל-חי הדף גם את מזימותיהם של בני ערב וגם את האינטריגות של הדיפלומטים האירופאיים. הטריטוריה של תל-חי ומקורות הירדן לא נמסרה לסוריה, כרצון הנוכלים מאירופה, אשר כבר ערכו מפות וחתמו הסכמים. הקפיטן יוסף תרומפלדור לא נתן להם לבצע את המזימה. רק יד אחת היתה לו, אבל הוא החזיק בה רובה. והרובה הכריע את בני המדבר ואת אנשי הפוליטיקה גם יחד (שם, עמ' 162).

טרומפלדור צויר כמי שידו האחת לא אחזה במחרשה אלא ברובה, ויורשי ז'בוטינסקי, שהתנגד בראשית 1920 להגנת תל-חי בטענה שהוכחה כנכונה, שקרב תל-חי לא קבע את גבול הצפון,¹ הקצינו עכשיו את מיתוס תל-חי.

שלמה בן-יוסף ויעקב רו

שיטת ההגנה הפסיבית מאוד שבה פגשה 'ההגנה' את מאורעות תרצ"ו בראשיתם היא שהצמיחה את המרד הפסיכולוגי ואת הלכי הרוח שהביאו לכלל מעשי נקמה פראיים על דרך התגמול העיוור.² התחנה הבולטת ביותר של ז'בוטינסקי בדרך לחיוב עקרוני של הטרור, משום שלא ראה דרך אחרת, הייתה תלייתו של שלמה בן-יוסף, צעיר בית"רי מראש-פינה, שתקף יחד עם חבריו אוטובוס עויבי, ללא הצלחה. הוא נדון למוות, והמאבק הציבורי להצילו מהגרדום, שגם ז'בוטינסקי השתתף בו באנגליה, לא צלח. חרף העובדה שז'בוטינסקי היה שותף למאמצי ההצלה, ראשי מפא"י היו משוכנעים שהמטרה של הסוכנות היהודית הייתה הצלת בן-יוסף מהגרדום, בעוד שמטרת הרוויזיוניסטים הייתה שיטלה, כדי להפיק מהתלייה הון פוליטי. זאת כי הסוכנות ביקשה מהרוויזיוניסטים להיענות לתביעת הבריטים ולהוציא כרוז המגנה את מעשי הטרור, על מנת שיהיה אפשר להציל את בן-יוסף, אך אלה סירבו לצאת בהצהרה נגד מעשי נקם בערבים חפים מפשע, אפילו על מנת להציל את בן-יוסף. לפיכך, ולמרות הכאב על תליית יהודי, בעיני הנהגת מפא"י לא היה יום תלייתו יום אבל לאומי, אלא יום ביזיון ליישוב היהודי, על שנמצאו יהודים שסייעו לתליית אדם בכונה ברורה ולמען מטרות פוליטיות. זהו כתם לא ימחה.³ בכרך שלנו אין לכך אסמכתא.

ייתכן שגם שלמה בן-יוסף עצמו לא שיתף פעולה עם המאמצים להבריא אותו מהכלא, למרות שהוצעו בפניו תוכניות למלטו. בן-יוסף נתלה ב-29 ביוני 1938. לפני מותו כתב שאיננו מצטער בכלל, ועלה לגרדום בשירת 'התקווה' ובקריאה 'יחי

1. נ' רוגל, תל-חי: חזית בלי עורף, תל-אביב 1979.

2. מאלף מכתבו של שאול אביגור ליהודה סלוצקי, עורך ספר ההגנה, מיום 23.5.1960, ארכיון ההגנה 80/299/40.

3. מזכירות מפא"י לוועדי הסניפים, 11.7.1938, ארכיון העבודה 11 - 406.

ז'בוטינסקי'. המנהיג שנמשח בדמו של עולה הגרדום לא איחר להצהיר: 'מגרדומו נעשה מגדל, מקברו - היכל, מזכרו - דת אזרחית'.

לאחר תליית בן-יוסף התגבר הטרור של האצ"ל. אירעו הרבה מאוד מקרים של יריות על ערבים עוברי אורח, וכן הוטלו רימונים בארבעה מקומות בירושלים. ארבעה ערבים נהרגו ועשרים נפצעו. בחיפה הופעלו שני מטענים, אחד בראשית יולי 1936 והשני בסופו, שבהם נהרגו 45 ערבים וכ-90 נפצעו. ביפו נהרגו 24 ערבים ו-35 נפצעו. כל אלה בשווקים הערביים, מלבד מעשי חבלה והרג אחרים. בשנה הבאה יתחדש הנוהג, לאחר פרסום הספר הלבן. למשל, בשוק בחיפה ייהרגו 78 ערבים, ו-24 ייפצעו בשיטה דומה בשוק הירקות בעיר.

המפקדה הארצית של האצ"ל ניחמה את אנשיה, שהם הרבו את חללי הערבים בתוך כחודשיים, בעקבות תליית בן-יוסף, והשוו אותם לשיעור קורבנות היהודים שנפלו מידי הערבים מאז תחילת המרד הערבי (א, עמ' 139). איש אצ"ל, יעקב רוז, היה אחד מהטרוריסטים של האצ"ל שגרמו לאותם מעשי הטבח בערבים שהוזכרו לעיל, אך הוא נתפס בידי ערבים והם מסרו אותו למשטרה. כדי להימנע מחקירות הבולשת הבריטית, קרע יעקב רוז מעל גופו את התחבושת ומת מאובדן דם.⁴ בשידור של 'קול ציון הלוחמת' סופר על יעקב רוז (מקודם ראס). הוא הניח מטעני חבלה וזרק רימוני יד בעיר העתיקה, ושדרני האצ"ל היו בטוחים שהוא היה 'מאושר' מזה:

יעקב רוז הגבור יצא כפעם בפעם, עם שחרית, להכות בפלישתים - אבל הפעם נתפס, והאויבים הערבים התנקמו בו כדרכם, נקבו את כל גופו ככברה בסכניהם. אח"כ הביאוהו לבית החולים הממשלתי, כולו ערבוביה של דם קרוש, חתיכות בשר ותחבושת ... אויביו ... רצו לסחוט ממנו הודאות ווידוים; ... הוא לא דאג לחייו ... וכשגברה חולשתו, הוא פחד, שמה [שמה] לא ימהר למות, קרע יעקב רוז בעצם ידיו את התחבושת מעל גופו ונעץ צפרניו בפצעיו והחיש את מיתתו. וכך הוא הוציא את נשמתו בגבורה ובטהרה (א, עמ' 231-232).

כעבור שלוש שנים נאמרו דברים לזכרו של 'הגיבור יעקב רוז'. המספידים תיארו את הסיטואציה הזוועתית של הטרור ושל התנפלות ההמון, עד לקריעת התחבושת, במלים:

הוא נפל חלל בעת מלוי תפקידו. כמה יפה היה במותו וכמה נהדרים היו רגעיו האחרונים ... יעקב רוז הלוחם האמיץ שובר רוח הגלות וההבלגה, שכב בגאווה על מיטתו. כאשר גרש מלפניו את כלבי הבולשת ובמו ידיו הרחיב את פצעיו למען ימות כגיבור ולא יחיה כנבל ... ברגעיו האחרונים הכריז כי החיים אינם הנכס היקר ביותר של החיים, וכי יש משהו היקר מכל - והוא הדרור' (ב, עמ' 194-195).

4. "עמרמי ומ' מלצקי, דברי הימים למלחמת השחרור, תל-אביב 1981, עמ' 22-23.

מעשי הטרור חסר ההבחנה של בחורי האצ"ל זכה לתיאורים נרחבים בכרך א, המבליטים את הדמיון למעשי טרור בימינו, נגד אוכלוסייה בלתי לוחמת.

וינגייט וטבח טבריה

'ההגנה' מצדה התלבטה קשות, כשהוציאה מכלל אפשרות להגיב בהרג המוני, ורק בהדרגה עיצבה לעצמה צורות התנהגות שייתנו במידת מה מענה למצב החמור שאליו נקלע היישוב. אנשים מתוכה, כגון יצחק שדה, ואיש מבחון, צ'רלס אורד ווינגייט, סייעו לה לצאת מתוך הגדר לפעולות שהיו מכוונות לפגוע בטרוריסטים הערבים. האצ"ל מצדו הוקיע את 'ההגנה' כאילו היא 'פסיבית', ולגלג שאנשי 'ההגנה' מוכנים לירות רק לאחר שיהרגו אותם ... (א, עמ' 271).

וינגייט עצמו, אף שלא היה 'צמחוני' במיוחד ביחסו לערבים, סלד מהאצ"ל ומדרכי הטרור שלו, והעריץ את חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית המתון. וינגייט העריך רבים מבחורי 'ההגנה' ומפקדיה, שחלק מהם שותפו ב'פלוגות הלילה המיוחדות' שלו. הוא לא חינך את היהודים לשנוא את האוכלוסייה הערבית. כל אימת שהיה צורך, לאחר פעולה, לענוש את הערבים ולהרוג מהם שלא בסערת הקרב, הטיל וינגייט את המשימה הברוטאלית על הבריטים שבחבורה. כך למשל סופר שהחיילים הבריטים, על פי פקודתו, תחבו סמרטוטים טבולים בנפט לתוך פיהם של אנשי הכנופיות שפוצצו את צינור הנפט, וכך נהג גם המפקד הבריטי של הפלוגות לאחר שווינגייט סולק מהפיקוד ומהארץ. 'הבריטים לא יישארו בארץ לנצח', היה נוהג להסביר לחייליו היהודים, 'ואילו אתם תצטרכו להמשיך ולחיות עם הערבים גם לאחר שהבריטים יעזבו. אינני רוצה שייווצרו ביניכם ובין הערבים משקעים מיותרים של שנאה ונקמה'.⁵

אותה עת, באוקטובר 1938, החלה הצלחת הצבא הבריטי, לאחר שכבש מהטרוריסטים הערבים את ירושלים העתיקה, שהם השתלטו עליה למשך מספר ימים. בין הפלסטינים לבין עצמם התחולל מאבק אלים מאוד. רבים נרצחו בפועל, ותוכניות הטרוריסטים הערבים היו מכוונות, בין היתר, לרצח המתונים בשכם ממשפחות טוקאן ושכעה ומשפחות נוספות.⁶ ראש הפלג המתון בין הפלסטינים, ראג'ב אל-נאשאיבי, התנבא אז שבמשך חמישים השנים הבאות ירצחו הפלסטינים זה את זה.⁷ גם לווינגייט הייתה אותה התרשמות, כיוון שבאו אליו ערבים אשר התחננו לפניו שיחסל את הטרור.⁸ בקרב ההנהגה היהודית עלו מדי פעם הצעות, כיצד אפשר להתקשר שוב עם הקבוצה המתונה, האופוזיציה.⁹

5. י' אשכול, איש השורה, תל-אביב 1990, עמ' 116-117.

6. א' אוחנה, חרב מבית, תל-אביב 1981, עמ' 282.

7. י' פורת, ממהומות למרידה, תל-אביב 1978, עמ' 306.

8. י' אשכול, איש השורה, עמ' 116-117.

9. ראה, למשל: ליאו כהן למשה שרתוק, 21.4.1938, אצ"מ S 25/29606.

חודש ספטמבר 1938 היה גרוש פעילות והיה גם קשה לווינגייט, כיוון שידידו הטוב, חיים שטורמן, מעין-חרוד, נהרג בעלותו על מוקש בעמק בית-שאן; ויש מי שטוען שווינגייט לא היה רחוק בתגובותיו בעקבות רצח חיים שטורמן מתגובות האצ"ל, כשפקד על אנשיו לירות לכל עבר ברחובות בית-שאן.¹⁰ ב-23 בספטמבר 1938 הייתה היתקלות חשובה נוספת של וינגייט בכנופיה שמנתה כחמישים איש, שחסמה את הדרך לפלוגת הלילה בסביבת כוכב-הירדן. בין החללים היה מפקד הטרוריסטים, אשר על פי השמועות הניחו את המוקש שעליו התפוצצה מכוניתו של חיים שטורמן.

השגיאה הגדולה ביותר של וינגייט הייתה הערכתו המוטעית כשהגיעו לידיו ידיעות שטרוריסטים ערבים מתכננים משהו ביחס לטבריה. הוא לא העלה בדעתו, שמתוכנן טבח עם הטעיה. וינגייט העריך, שהטרוריסטים יירו קצת לעבר טבריה בלילה ומיד ייסוגו לעבר הכפר סירין, ולכן הכין מארבים בהתאם. אבל בניגוד למצופה, הכנופיה ביצעה טבח איום בתוך טבריה. בשכונת קריית שמואל נמצאו אז כ-2,000 תושבים יהודים, אך מהם רק 36 היו חברי 'ההגנה' שמילאו תפקידים של ממש בשמירה. 120 נוספים היו רשומים, אבל לא היו רגילים לשמור. 'ההגנה' עיבדה תוכנית להגנת השכונה בגדרי תיל, ביצורים ועמדות, אך התוכנית לא בוצעה. הפניות למפקדת 'ההגנה' לתת אמצעים לבצר את השכונה לא נענו. יתר על כן, השמירה הדלילה שהייתה לא הספיקה לאיש את תשע העמדות שסביב השכונה, ובאזור הירידה התלולה מההרים אל השכונה לא הוצבו שומרים, בהנחה שמשם לא יבואו התוקפים. אבל זה בדיוק מה שהתוקפים עשו.

אותה עת עסקו פלוגות הלילה המיוחדות בכיתור הטרוריסטים סביב טבריה במאמץ לתפוס אותם, ומשערים שזו הייתה הודעת הטעיה מכוונת ששלחו הטרוריסטים הערבים כדי לבצע את הטבח בטבריה. ההתקפה על טבריה הייתה מתוכננת. כל המבואות לעיר נחסמו באבנים על ידי תושבי הכפרים הערביים בסביבה; בשעה תשע בערב החלו הערבים לירות אל מרכזי הנוטרים והבריטים בטבריה, כולל המשטרה ובית המשפט; במקביל חדרו טרוריסטים, שמנו כשבעים איש, לתוך העיר, למרכזי הממשלה הבריטית במקום, ותקפו אותם, ובאותה עת עצמה נכנסה כנופיה לשכונת קריית שמואל, רצחה משפחות וגם הציתה בית כנסת. במשך ארבעים דקות השתוללו הטרוריסטים הערבים בתוך השכונה. הבריטים ששהו בעיר רק הפריעו למגינים היהודים בעיר להתארגן, ואילו בשכונה עצמה כמעט לא הייתה התנגדות. היו שני נוטרים שניסו לבוא מהעיר לשכונה. הם נהרגו, ורוביהם נשדדו. חלק מהנוטרים שהיו בעיר בדרך כלל נלקחו ממנה לסייע לווינגייט.

אנשי פלוגות הלילה המיוחדות, כשנודע להם על הטבח, היו המומים. זה היה לאחר שחלק מהם באמת הצליחו להרוג, באמצעות מארבים, מספר קטן של טרוריסטים שחזרו לכפריהם. טעות של ירייה לפני הזמן גרמה לכך שבין עשרות

10. 'אשכול, איש השורה, עמ' 118.

ממטעני החבלה של הטרוריסטים היהודים ועד ל'סזון'

הפורעים היו רק שישה נפגעים. הלוחמים ראו את הזוועות בטבריה לאחר ששבו מהמארבים ולא ידעו דבר על מה שהתחולל. לאחר שראו מה שקרה, הודיעו זאת לווינגייט, שהיה אותה שעה במארב אחר, וסרקו כפר אחד, שאליו הגיעו אנשי כנופיות מהטבח. הם הפרידו את הזרים והרגו אותם. במהלך המרדף טעו המטוסים הבריטיים שחיפשו אחר הכנופיות והטילו פצצות על לוחמי פלוגות הלילה.

לנוכח המחדל האיום בטבריה, שהאשמה לגביו התחלקה בין 'ההגנה', תושבי קריית שמואל שמיעטו מאוד לקבל אחריות על הגנת ביתם, הבריטים שהיו בעיר ולא דאגו להגן עליה, ולבסוף וינגייט שטעה בעקבות ידיעה כוזבת, פרסם האצ"ל כרוזים של הסתה נגד 'ההגנה'. 'ההגנה' ווינגייט לא היו למעשה גורמים נפרדים; בפלוגותיו של וינגייט השתתפו אנשי קיבוצים ומושבים, בקיצור - 'השמאל' דאז.

ב-3 באוקטובר 1938, יום לאחר הטבח בטבריה, הופץ כרוז של האצ"ל ב-13,000 עותקים:

טבח איום אירע אמש בטבריה 20 נפשות מישראל נהרגו
נשחטו ונשרפו ביום אחד על-ידי ערבים.

המרצחים טיילו בקרית שמואל, שכולה עברית כמו תל אביב, - שחטו,
ירו, הציתו באש ולא נתקלו בכל התנגדות ולא סבלו שום אבדות. הם הלכו
לבטח והשמידו משפחות שלמות עם כל ילדיהן כמו בקישינוב, כמו
בפרוסקורוב, כמו בחברון תרפ"ט!

אין זה המקרה הראשון של התפרצות ערבים וטבח בתוך תחומי ישוב
עברי.

כך אירע לפני חדשים אחדים בגבעת-עדה,

כך אירע בקרית חרושת,

כך אירע בעין-שמר.

אבל גם אחרי כל השחיטות האלה לא רצתה ההנהגה הבוגדת להודות, כי
כל שיטת 'ההגנה' שלה פשטה את הרגל ואינה מצילה אף יהודי אחד. אלה
שהאחריות עבור בטחון הישוב עליהם לא רצו להודות, כי כל שיטת
ההתגוננות הפסיבית פשטה את הרגל וכי אין הגבה בלי התקפה.

ההנהגה הבוגדת טענה, כי 'השמירה עד עכשיו לא היתה מספקת' וכי
נחוצה 'הגברת השמירה'. היא דרשה מאתנו כסף וצעירים, היא הכריזה על
'כופר הישוב'.

נתתם לה: יהודים, גם כסף וגם צעירים ככל אשר דרשה! היא שלחה אותם
לנקודות, 'הגבירה את השמירה' ושקטה על שמריה בהכריזה כי עכשיו ההגנה
בסדר.

אבל ההגנה אינה בסדר! עוד בא טבח-טבריה האיום ביותר מכל השחיטות
עד עכשיו והראה כי כל שיטת 'ההגנה' של ההגנה על [העיר] הזאת היא שוא
ושקר! בטבריה היו גפירים ו'שמירה אזרחית' ו'כוח מגן' - והמרצח טייל
כבתוך כרמו ושחט יהודים ככבשים בדיר.

יהודים!

אנחנו הפקר בארץ הזאת! ההנהגה מרמה אתכם, כשהיא אומרת, שסידרה את הגנתכם, אנחנו הפקר במושבות, הפקר בערים, הפקר בתל-אביב, אנחנו נשינו, ילדינו, אחינו, אחיותינו הפקר למרצח הערבי, - ונהיה הפקר כל זמן שתהיו נכנעים לשיטת הכוזב הזאת, שיטת ה'הבלגה הפסיבית'.

יהודים!

ישנה רק דרך אחת להצלת רכושנו, חיינו וכבודנו - זוהי הדרך שהראו הפצצות שבשווקי חיפה, ירושלים העתיקה ויפו. ישנה רק דרך אחת להשלטת סדר ובטחון בארץ - והיא העברת המלחמה לשטחי הישוב הערבי והטלת פחד ואימה על המרצחים הערביים!

יהודים!

בכל תשפוכת דמנו, חורבננו וקלוננו אשמים 'המוסדות' הבוגדים והמרמים אשר הביאו אותנו עד האבדן הזה ... בל תושפעו על ידי טענות ה'מוסדות' שאין להגיב לחורבן, אש הרס ורצח! התקוממו נגד ההנהגה האחראית להפקרת דמנו! מרדו בשיטותיה הנפסדות! תהא סיסמתנו 'כפל דם תחת דם!' - ודרך הגנתנו - הטלת חורבן ואימה על ישוב האויב הערבי וקטיעת יד המרצח הערבי בטרם ירימה לרצחנו!

צעירי ישראל!

אלפי רובים נמצאים כיום בידיכם! קלון ובושה לכם, אם אחיכם ואחיותיכם נטבחים לעיניכם ואתם - עם הנשק ביד! - מחשים ואינם עונים לרוצח שבעתיים!

הלאה ההבלגה!

הלאה ההנהגה הבוגדת!

תחי מלחמת התנופה של עם ישראל במולדתו למען בטחוננו, כבודו ועתידו! (א, עמ' 276-278).

כעבור זמן מה, ב־17 באוקטובר 1938, יצא כרוז נוסף ב־15,000 עותקים והוסיף פרטים חשובים:

רבבות לירות נאספו על־ידי 'כופר־הישוב'. מאות ואלפים צעירים גויסו לשמירה ומאלה קבלה טבריה רק 25 איש. הרוצים אתם, יהודים, לדעת - מדוע?

מפני שכל הכסף הוצא לבצור נקודות ההתיישבות החדשות וקבוצי השמאל, שיש בהם הרבה נוער בשנות ההגנה וגם כל המתגייסים לשמירה נשלחו לשם (פרט לאלה שהופקדו לשמור על מוסדות הממשלה, קסרקטיני המשטרה ומחנות הצבא).

וטבריה, שרוב תושביה הנם זקנים, נשים וילדים - הופקרה ...

ממטעני החבלה של הטרוריסטים היהודים ועד ל'סזון'

העולם כולו מדבר על מורדים ערבים על מלחמה שהוכרזה ע"י ערביי ארץ ישראל ... ורק אנו, היהודים מאמינים למוסדותינו ... [ה]מטיפים ליחס אדיב וידידותי ל'ערבים החפים מפשע'.

יהודים, דעו:

כיום ... [יש] מלחמה בין היהודים לערבים.

כיום אין מקום לדבורים על ערבים חפים מפשע, כי כולם כאחד הנם אויבינו.

כיום אינה מספיקה לנו שמירה בלבד ...

כיון שהשמירה לא תמנע בעד המשכת רציחת היהודים ...

כיון שהשמירה בלבד לא תמנע לעולם בעד התקפות של ערביי מיסקי על רמת הכובש ...

צו השעה - להתחיל במלחמת תנופה נגד האויב הערבי

...

'מוסדות הבטחון' שהנם בידי השמאל לא הבינו את התפקיד הזה, הטעו את הישוב, כבלו את ידי הנוער הנמצא בשורותיהם והביאו גם לחרפת טבריה! ... יהודים!

אם האחראיים לחרפת קרית חרושת וזוועת טבריה לא הסיקו בעצמם את המסקנה היחידה עבורם - להתפטר ולפנות את המקום לטובים מהם - הורידו אותם ותקראו במקומם אנשים אחרים! אשר ידעו לנקוט בשיטת-מלחמה הנכונה נגד האויב ויצילו את הישוב מנחשול הדמים העובר עליו! (שם, עמ' 279-280).

דוד רזיאל דיווח לאברהם שטרן בווארשה, שהכרוז הזה 'דגדג אותם כהוגן' (שם, עמ' 377).

כעבור זמן מה תבעו כרוזים נוספים: 'תשובתנו היחידה הריאלית והממשית היא דם תחת דם! ... השמידו את האויב טרם שידו תתרומם!', כאשר הכוונה כמובן לכל הערבים, ולא דווקא לפורעים. שכן

הדרך שהראו הפצצות בשווקי חיפה ירושלים העתיקה ויפו היא תצילנו!

אין דם נקיים בקרב הערבים! אין עוברים לתומם מבין הערבים!

נוער עברי!

התגיס להשמיד ביד רמה את האויב טרם שיפגע בתינוקות ישראל, אמהות וזקנים! הרוג את האויב טרם שיקפח את חיך! ... פנו עורף ל'כפר-הישוב', וחדלו להיות מס עובד לאפרט המפא"יי הרקוב (שם, עמ' 281-283).

הניגוד בין המדיניות של ההנהגה 'הבוגדת' לבין האצ"ל היה חריף לא מפני ש'ההגנה' לא עסקה בלחימה אקטיבית. פלוגות הלילה המיוחדות היוו חלק חשוב ממערך אקטיבי, שניסה לעקוב אחר הטרוריסטים הערבים ולעתים הצליח להגיע אליהם. כך היה לגבי כנופיה שנמצאה בכפר לוביה, שאליו הגיעו גם רוצחי טבריה. 'ההגנה' גילתה את זהותם של רוצחים שירו על שיירה מהעיר טבריה והרגו נוטר, חבר אפיקים. כיוון שנודע בדיוק היכן הבית שבו גרים הרוצחים, הוחלט לבצע פעולת גמול. חבורת לוחמים, בהם יגאל אלון, צבי ברנר, יוסי הראל ודוד שאלתיאל, חדרו לכפר ונכנסו לבית הטרוריסטים, אלא שיגאל אלון ושלמה שמיר, שחדרו אל תוך הבית עם אקדחים שלופים, הופתעו והפתיעו את הטרוריסטים כאשר שני אקדחיהם לא פעלו; יתר הלוחמים הסתערו פנימה והרגו את הערבים לפני שהללו התעשתו. הלוחמים פעלו בהסתר מהבריטים, והצליחו לצאת מהכפר תוך טשטוש עקבותיהם. הם התרעמו על ברל כצנלסון, שמבלי לדעת מי היורים גינה בדבר את המעשה. במקצת תמהו על אנשי האצ"ל, שייחסו ללוחמים שלהם את המעשה. צריך לומר שזו הייתה בדיוק פעולה לא אופיינית לאצ"ל, שלא ניסה לפגוע דווקא בראשי הטרור הערבי, אלא בערבים באשר הם, כי כולם בגדר 'אויב' (א, עמ' 276-285).

עד כמה צדקו כרוזי האצ"ל בטענה ש'ההגנה' מבחינה בין ערבים חפים מפשע לבין פורעים, אפשר ללמוד ממעשה שהיה בדיוק בתקופה שבה נכתבו הכרוזים האלה. אחד מהלוחמים, שהזדהה עם מדיניות ההבלגה, דיווח לברל כצנלסון על מאורע שהיה שותף לו:

ביום 21.11.38 בשעה 9.00 כשהטרקטור חרש בקרבת היער מזרחית לדרך בין לוד ודהריה ירו על העובדים בטרקטור ממרחק של 40 מטר. השוטר המוסף ששמר על יד הטרקטור ענה באש וראה קבוצת ערבים לבושים בגדי חקי בדיוק כמו השוטרים המוספים וגלויי ראש מתקרבים אליו בחושבים שהוא פצוע. הוא פתח באש מהירה והם נסוגו ... מיד הוצאתי קבוצת שוטרים מוספים 15 איש ויחד רצנו בכיוון להתקפה. ... הם ברחו לתוך כפר דהריה. הקפנו את הכפר ונסעתי ללוד והודעתי על המקרה למפקד הצבא. תיכף הוצאו 120 חיילים ... עם שש מכוונות יריה ומרגמה אחת והקיפו בשעה 13.50 את הכפר. הבינותי שהם רוצים להמטיר אש על הכפר בלי אזהרה, היות והם לא רצו להיכנס ולסכן את אנשיהם. כמה ימים לפני זה נהרג בפעולה במחוז ירושלים סרג'נט שלהם וחמשה חילים נפצעו. ביקשתי מהם להוציא קודם את הנשים והילדים והזקנים. הם לא הסכימו אולם המייג'ור פולדי הסכים לתת לי רבע שעה בדיוק לי ולאנשי לעשות מה שחפצנו. התאמתי את שעונו לשעוני. דהרתי ברכיבה לתוך הכפר וצעקתי שהצבא מתכוון לעשות פעולות עונשין או שיסגירו בידינו את המתנפלים. התחילה בהלה בכפר וכולם בקשו שאקח אותם אתי. אמרתי להם שירוצו היערה. כשרציתי לרכב הלאה הזהירה אותי זקנה, אשתו של השיך שמת לפני כמה זמן שעמד אתנו בקשרים ושהשתתפנו בהלווייתו, שלא אתקרב למקום סבך של הרבה קקטוסים. באותו

זמן נורתה יריה מאותו מקום לצידנו. ברגע זה התחיל הצבא להמטיר אש על הכפר עוד בהיותי בכפר. הבית שעמדתי על ידו נהרס תיכף. מיד יצאתי מהכפר בדהירה כשהנשים והילדים התחילו לרוץ לכיוון היער. הצבא המטיר על הכפר 20 פצצות מרגמה ומאות כדורים מששת מכונות היריה. המטרת האש ארכה בהפסקות עד שעה 16.00 אז נכנסה לכפר פלוגתו של הסרג'נט שנהרג לפני זמן קצר על ידי הערבים. לא הרשיתי לאיש מאתנו להילוות אליהם. כעבור שעה וחצי ב־17.30 הם חזרו שבעי רצון. המיג'ור אסף אותם ואמר להם לא לדבר כלום, אפילו ביניהם, על מה שקרה ... סבורים שנהרגו כ־25-30 איש.¹¹

בן-גוריון מכשיל הסכם עם האצ"ל

אליהו גולומב, ברל כצנלסון וחברים אחרים בצמרת מפא"י ניסו למנוע מלחמת אזרחים ביישוב במשא ומתן עם ז'בוטינסקי לאיחוד האצ"ל ו'ההגנה' לארגון אחד. ז'בוטינסקי ניסה לנהוג בארגון המאוחד כפי שנהג עם האצ"ל – שהארגון המאוחד לא יגביל את מעשי הטרור נגד הערבים והציבור היהודי לא יקבל את האחריות עליהם. הוא טען שהציבור היהודי איננו אחראי לפושעים יהודים מכל הסוגים. הממשלה היא האשמה, כי מעשי היהודים נובעים מ'הפקרת דם יהודי'. אבל גולומב טען בפניו, שאין לראות גבורה גדולה ב'התנפלות על ערבי ההולך לתומו בתל אביב, בהדר הכרמל או בדרך כלשהי בארץ', ורצח ערבים סתם יתפרש לא כנחישות יהודית, אלא להפך, כסוג של פחדנות. גולומב הביא כדוגמה את הטרוריסטים הרוסים, שהיו מגלים לאחר המעשה כי הם שעשו זאת. 'רק הטרור הפשיסטי נקט בשיטה אחרת', דומה לזו שהאצ"ל נוקט, סתם להרוג ערבים שאין להם כל קשר להרג יהודים (א, עמ' 450). גולומב הציע לאצ"ל להתלכד עם היישוב במעשים כמו בחניתה, אבל הם לא התלהבו מחניתה. למרות הכל הגיע גולומב להסכם בראשי תיבות עם האצ"ל, שטורפד, בין היתר, בעקבות תפיסת מכתבי בן-גוריון, ששלל את הסכם (שם, 457-466).

הביוגרף של בן-גוריון, מיכאל בר־זוהר, טען שבן-גוריון 'עשה כמיטב יכולתו לפוצץ הסכם בין האצ"ל ו'ההגנה' וגם הצליח'.¹² יש הערכות שונות בין החוקרים על השאלה, אם עקף גולומב גם את בן-גוריון וגם את ברל כצנלסון, ו'שני המנהיגים הבכירים לא נשאלו לדעתם', או שכצנלסון 'נטה לצידו של אליהו גולומב',¹³ ביחס לחיוניות ההסכם. האם הניח בן-גוריון מראש שמכתביו יגיעו לא רק לבולשת

11. ברל כצנלסון, ארכיון העבודה 104/4/2/2.

12. מ' בר־זוהר, בן-גוריון, תל-אביב 1975, עמ' 383.

13. השווה מ' אביזוהר, בראי סדוק, תל-אביב 1990, עמ' 165, ואניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, תל-אביב 1980, עמ' 589, לז' צחור, החזון והחשבון, תל-אביב 1994, עמ' 142.

הבריטית אלא גם לרוויזיוניסטים, כפי שאמנם קרה, כדרך פרובוקטיבית לפוצץ את ההסכם? מכל מקום 'מכתבי בן-גוריון שנפלו לידיהם עשו את מלאכתם של הקיצוניים באצ"ל',¹⁴ אפשרו לדוד רזיאל לדווח לאברהם ('יאיר') שטרן בווארשה על המכתבים של בן-גוריון אל אליהו גולומב ש'תפסנו' (א, עמ' 376; ועיין במכתבים ובמברקים שהאצ"ל תפס, עמ' 457-465), ובן-גוריון כתב 'צוהל', ש'המכתב שפרסמו הביא ברכה'.¹⁵

הכשלת ההסכם חידשה את הטרור של האצ"ל, וגם את התקפותיו הפרועות על ההנהגה הציונית ו'ההגנה', בנוסח 'אתנן זונה' (א, עמ' 224, 330) ו'מנהיגים בוגדים' (שם, עמ' 249, 261). זאת בעוד 'ההגנה' מנסה למנוע את מעשי הטרור נגד אוכלוסייה ערבית. 'ביום 29 ליוני ירה נוטר יהודי, איש מגבעת השלושה, אשר שמו יהיה לדראון עולם, באחיו היהודים שיצאו להפיל חללים במחנה ערבי' (שם, עמ' 227). אין תמה שהאצ"ל לא חשב שאפשר יהיה להגיע לפשרה עם הערבים, בין היתר משום שהציב גם את גבולות המדינה על פי גבולות ההבטחה, 'מן המדבר והלבנון מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון' (דברים, יא:24).

תוכנית המרד של האצ"ל והדמיון בינה לתוכנית המרד של בן-גוריון

הכשלת ההסכם עם האצ"ל באה מספר חודשים לפני פרסום הספר הלבן. לאחר פרסומו הורה ז'בוטינסקי למפקדת הארגון על 'מרד צבאי של הארגון בארץ-ישראל'. את המימון קיווה ז'בוטינסקי להשיג מרוטשילד ומבעלי ממון אחרים. לפירוש הוראות ז'בוטינסקי מפנה ספר המקורות (א, עמ' 89) לספרו של דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי. לפי התוכנית:

באוקטובר 1939 תגיע לחוף ארץ-ישראל אניית עולים ותעלה את אנשיה בלב הארץ, בתל-אביב, אם יתכן. ז'בוטינסקי יהיה ביניהם. האצ"ל צריך להבטיח עלייתם לחוף, בכוח הזרוע, אם יש צורך. בעת ובעונה אחת צריכה לפרוץ התקוממות מזוינת גלויה ובה יש להשתלט על בניני ממשלה ... ובראש וראשונה על בנין הממשלה בירושלים ולהניף עליהם את הדגל הלאומי. בעמדות הללו יש להחזיק, בלי שים לב לקרבנות, לפחות עשרים וארבע שעות; לתפיסתו של ז'בוטינסקי יש להתנגד לפחות אותה תקופת-זמן. בשעת הכיבוש, הקצר, של עמדות המפתח הממשלתיות יוכרו על ממשלה זמנית של העם היהודי בעת ובעונה אחת בבירות אירופה המערבית וארצות-הברית, וזו תפעל לאחר זה כממשלה-בגולה, כהתגלמות הריבונות היהודית בארץ-ישראל.¹⁶

14. ז' צחור, שם, עמ' 151.

15. מ' בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 383.

16. ד' ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, תל-אביב 1975, עמ' 281.

יש המפרשים שהתוכנית נועדה לצורכי מאבקי הכוח הפנימיים, וז'בוטינסקי לא התכוון לבצעה.¹⁷ בן-גוריון אמנם הכשיל את ההסכם עם האצ"ל, אבל גם הוא תכנן לשלוח המוני מעפילים שיפרצו לארץ מול הסיכון שהבריטים יירו,¹⁸ בהנחה שאם יירו על המעפילים תיפול ממשלת בריטניה תוך שבוע.¹⁹ התוכנית סיכנה את 'ההגנה' בהתנגשות חזיתית עם הבריטים, שתביא לחיסול 'ההגנה' (השווה א, הערה בעמ' 92).

ההתקשרות של האצ"ל עם פולין

בשנות השלושים התקשרה ההנהגה הרוויזיוניסטית עם ממשלת פולין במטרה משותפת: להוציא את היהודים מפולין. ממשלת פולין לא רק מצאה בהסתדרות הציונית החדשה של ז'בוטינסקי בעל-ברית להוצאת היהודים מפולין, אלא לא פחות מכך הייתה מעוניינת בפיצול הכוח של היהודים, וההסתדרות הציונית החדשה קידמה את מטרותיה של פולין גם מבחינה זו. הצרה הייתה שלמימוש ההגירה היהודית מפולין יכלה ממשלת פולין לתרום רק מעט, כי פתיחת שערי ארץ-ישראל הייתה תלויה בבריטים.²⁰

בהקדמה לכרך ב של הארגון הצבאי הלאומי מדווח הקורא על הקשרים ההדוקים עם ממשלת פולין והצבא הפולני. הקשרים חודשו כשהסובייטים נתנו לגנרל אנדרס יד חופשית בגיוס נתינים פולנים, ובהם יהודים רבים, כדי לסייע במאמץ המלחמה של בעלות-הברית נגד הגרמנים. כשצבא אנדרס הגיע ארצה, קצינים פולנים נענו לבקשת האצ"ל לאמן את אנשי הארגון. 'ההדרכה כללה לוחמת גרילה, טקטיקה צבאית ... לוחמה ביחידות צבא סדירות'. זאת כי האצ"ל רצה להיות צבא סדיר. בגין שירת כסמל בצבא אנדרס, וסירב לקבל את תפקיד מפקד האצ"ל, שהוצע לו בבואו ארצה, כל עוד הוא משרת בצבא אנדרס, אבל נכנס לתפקיד לאחר שיעקב מרידור הודיע שהוא מפסיק לכהן כמפקד.²¹ ההשפעה הפולנית החזקה ניכרה באצ"ל גם בתחום ה'הדר' הצבאי, שלא הלם מחתרת: למשל, ההוראות הקפדניות בכל האמור בהתמתחות לדום והצדעה עם הופעת קצינים, התנהגות מתוחה גם בעת ישיבה ליד השולחן (א, עמ' 194). גם בתחום זה היה האצ"ל ניגודה של 'ההגנה'.

17. 'הלר, לח"י: אידיאולוגיה ופוליטיקה, 1940-1949, ירושלים 1989, עמ' 80.
18. הלכי רוח דומים היו אצל יצחק טבנקין, שאמר בספטמבר 1939. 'אין נשק כנגד אנשים מתפרצים אלה', כשציפה להתפרצות מאות אלפים יהודים לארץ; דברי טבנקין בישיבת ועדת המינויים עם [יצחק] בן-אהרון, אק"מ 14/ברסלבסקי. אבל גם טבנקין התנגד לתוכנית בן-גוריון.
19. ז' צחור, 'בן-גוריון וההעפלה 1934-1948', בתוך: ב' פינקוס (עורך), יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה: 1944-1948, קריית שדה-בוקר 1987, עמ' 430-432.
20. J. Tomaszewski, 'Vladimir Jabotinsky's Talks with Representatives of the Polish Government', in: *Polin: A Journal of Polish-Jewish Studies*, 3 (1988), pp. 277-293.
21. הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל: אוסף תעודות ומסמכים, ב, עמ' 10-12.

מלחמת העולם השנייה ולידת האצ"ל בארץ-ישראל – הלח"י בסימן המשיחיות

האופי המשיחי של האצ"ל בלט כבר לקראת הפילוג שקרע מהאצ"ל את הלח"י בשנת 1940. המנון האצ"ל ב-1939 היה שירו של יאיר, 'חיילים אלמונים', שהפך לאחר מכן להמנון הלח"י. המנון זה כולל את השורות הבאות, שביטאו את החינוך להקרבה עצמית:

בְּדַמְעַת־אֲמָהוּת שְׂכָלוֹת מִבָּנִים,
וּבְדָם תִּינוּקוֹת טְהוֹרִים,
כְּמוֹ בְּמִלֵּט נִדְבִיק הַגּוֹפּוֹת־לְבָנִים,
וּבְנֵין הַמּוֹלֶדֶת נָקִים!

ז'בוטינסקי התלהב מהשיר, אך הלל קוק לא אהבו, כי הייתה בו 'רומנטיקה של מוות'.²² ספר המקורות נושם את שירת המוות: 'גם אם נוכרע (במה שאינני מאמין), נפול כראוי לנכדיהם וניניהם של המכבים ונוסיף דף מזהיר חדש להיסטוריה היהודית' (א, עמ' 365-366). אילו היו הקוראים יכולים לקרוא את הפרוטוקולים (הבלתי מצונזרים), היו יודעים שעל מוטיב ההתאבדות כדי להשיג 'דף בהיסטוריה' ניטש ויכוח חריף באצ"ל.²³

התרבו והלכו פסוקי התנ"ך ואזכור גבולות ההבטחה, מוטיבים שלא היו דומיננטיים אצל ז'בוטינסקי, אבל תאמו את הלך הרוח של חניך ישיבת מרכז-הרב דוד רזיאל. הם לגלגו כי 'בכרוזינו לא תמצא את דבריהם של ברל קצנלסון, מניה שוחט, ומרטין בובר' (א, עמ' 248). באמת לא.

השאלה היא אם המקורות של האצ"ל תיעדו באמת ובאמונה את הפרידה מהלח"י, כולל האידאולוגיה של מנהיג הלח"י יאיר, שהניעה אותו לניסיון לכרות ברית עם הנאצים נגד בריטניה. אופייני היה לכנות את הנהגת היישוב כמי ש'אוחזים בשיטות ה"גסטפו" וה"גפא"ו' (א, עמ' 266); כלומר, הם לא ראו מלכתחילה את הנאצים כגורמים מהקומוניסטים, ולאחר שפרצה מלחמת העולם השנייה, חלק מהנהגת האצ"ל לא ראו עצמם מזדהים עם צד אחד במלחמה, אלא טענו שהם נלחמים את מלחמת היהודים, שמטרתה לכונן את 'מלכות ישראל' על שתי גדות הירדן, ולכן מלחמתם איננה 'לא מלחמה "פרו-אנגלית" או "פרו-גרמנית" אלא "פרו-יהודית"' (א, עמ' 365). הפרק בכרך א על פרשת הפילוג באצ"ל פותח בניגודים שהחריפו בין יאיר לבין גורמים שונים באצ"ל.

סידור המסמכים בספר איננו פועל, לעניות דעתי, לטובת הבנת השתלשלות העניינים, גם כשהוא סוטה ממנהגו לסדר את המסמכים על פי סיווגם, לכרוזים, מכתבים, שידורים, ומקדיש חלק לתיאור הפילוג. התמונה המצטיירת מהספר היא

22. א' נאור, דוד רזיאל, תל-אביב 1990, עמ' 69.

23. י' הלר, לח"י, עמ' 59.

שגם כאשר אירע הפילוג, השתדל האצ"ל לטעון כי מדובר לא בריב אידיאולוגי כי אם ב'סכסוכים אישיים' (א, עמ' 153). אבל יאיר קבע כבר מיד לאחר הספר הלבן, שהארגון לא יבחל בקשר עם כל מעצמה אשר תאפשר לו הקמת מלכות ישראל,²⁴ בעוד שז'בוטינסקי כלל לא התלבט עם פרוץ המלחמה ותמך באויבי היטלר, וקודם כל בפולין שהותקפה, והאצ"ל נטה, בעקבות מעשי הזוועה הראשונים של הנאצים ביהודים, להיענות בהיסוס בקיץ 1940, בעת הפילוג, לגיוס לצבא הבריטי (א, עמ' 157). האצ"ל ידע שיאיר פונה אל מדינות הציר (שם, עמ' 406) – הוא הרגיו חלק מאנשי האצ"ל כששמח על הנצחונות של גרמניה בראשית המלחמה. אם ירצה משהו לברר מה הייתה המחלוקת שפילגה את האצ"ל ב-1940, אין לו הרבה מה לחפש בכרכים העבים שלפנינו.²⁵

בכרך א (עמ' 433-435) מובא מכתב של דוד רזיאל לארתור ג'יילס, ראש האינטליג'נס הבריטי, שתאריכו 29 בדצמבר 1938, אבל תוך טענה שהוא כנראה מכתב מזויף שיאיר זייף במסע נגד רזיאל המקיים שיתוף פעולה עם הבריטים 'על בסיס תשלום והנחות בענייני עליה ועבודה (סרטיפיקטים, עבודות צבוריות)' וכו' (מכתב יאיר, א, עמ' 380). ככל הנראה, רזיאל הדגיש בפני הבריטים, שאין לאצ"ל אוריינטציה אנטי-בריטית, והטרור שלו מכוון נגד הערבים ורק יסייע לבריטים להמשיך את שלטונם בארץ.²⁶ למעשה, אין כרך המקורות מאפשר לקורא לעמוד לא על נסיבות הפילוג ולא על הקשרים של האצ"ל עם האינטליג'נס הבריטי, למלשינות על יריביו, הלח"י, ועל 'ההגנה'. השם ישראל פריצקר, ראש המש"י שהיה עסוק במסירה לבריטים ולבסוף נרצח בידי הלח"י, כלל איננו נזכר במפתחות הכרכים של המקורות. את 'הסזון הראשון' ניהל האצ"ל בשיתוף פעולה הדוק עם הבולשת, עד כדי כך שאנשיו קיבלו תעודות בולשת כלוחמים נגד 'הגיס החמישי', אנשי 'ההגנה'.²⁷ אין מנוס מן ההרהור, שמא מכוון ז'בוטינסקי מיעט להביא את תוכן המחלוקת בין האצ"ל ללח"י, ולפיכך בתחום זה נראה היבול שיפיק הקורא דל יחסית, ועם כל ההסתייגויות מוטב שיקרא במקורות אחרים כדי להבין את ההלשנות של האצ"ל על 'ההגנה' והתמורה שקיבל האצ"ל מהבריטים בעד זה.²⁸

כרך ב פותח בתקופת מלחמת העולם השנייה, הוא מציין את נסיבות נפילת מפקדו של האצ"ל דוד רזיאל, וממשיך במדור פרסומים רחב מאוד, אולי רחב מדי. הסעיף הבא, 'עם לוחם', פותח במבוא קצר ויעיל על 'עם לוחם', כאילו היוזמה להתארגנות מקורה בפלוגה ו' של הפלמ"ח וגם בחיפה, ואלה התקשרו עם אישים מהאצ"ל ומלח"י במטרה להקים אחדות בתוך הנוער העברי הלוחם. משה דיין סירב

24. שם, עמ' 80.

25. י' הלר, 'לח"י בין ימין לשמאל – הערות לבקורת', קתדרה, 71 (מארס 1994), עמ' 89, והשווה: י' הלר, לח"י, עמ' 532.

26. י' הלר, לח"י, עמ' 66; א' נאור, דוד רזיאל, עמ' 146-147.

27. י' באואר, דיפלומטיה ומחתרת, תל-אביב 1966, עמ' 115.

28. עדה אמיכל-יבין, בארגמן: חייו של יאיר – אברהם שטרן, תל-אביב 1986, עמ' 170-180.

להצטרף, אך אחיו, זוריק, הקדיש מאמצים להגיע לאיחוד. המבצע הראשון נועד לחטיפת הנציב העליון הרולד מקמייקל, אבל הוא נכשל, ו'ההגנה' ניהלה חקירה נגד היוזמים מהפלמ"ח, ולא הענישה אותם, למעשה, עונש של ממש. 'ההגנה' ראתה ב'עם לוחם' שלוחה של האצ"ל לתוך הפלמ"ח. התעודות בעניין זה מעטות, ובעיקר חסרה תוכנית 'עם לוחם' להתלכד סביב בן-גוריון כמנהיג. נראה שלא במקרה אין הספר של שמואל דותן נזכר במקורות (ב, עמ' 411), כי תיאורו את המצב שונה לגמרי. דותן תולה את היוזמה בבכירי האצ"ל, בעקבות נטייתו של בן-גוריון באותם ימים לדגול כאילו בשלמות הארץ.²⁹ בסוף כרך ב מתוודע הקורא אל שיטות סחיטת הכספים של האצ"ל, והיום זה די משעשע לקרוא (ב, עמ' 455-460).

כרך ג עוסק כבר בטרור שניהל הארגון נגד הבריטים - עד סוף המלחמה, רק נגד בנייני הממשלה; ולאחריה, נגד הצבא - וכמובן, בסזון. ההקדמה מתארת את ההפתעה שבאה כשהמפקד, העולה החדש מנחם בגין, פתח בהתקפות הנועזות של האצ"ל החל מפברואר 1944. היא גם מתארת את העינויים שעברו החטופים, אנשי האצ"ל, מידי אנשי 'ההגנה' בסזון.³⁰

הנאמנות לכותל

לא רק בעשיית השלום עם מצרים קנה בגין את עולמו ומעמדו ההיסטורי. הוא קנה אותם עוד קודם, בפקודה האצילית שהורה לפקודיו שלא להיענות בשום תנאי לפרובוקציה של החטיפה במסגרת הסזון: 'לא תרימו יד ולא תשתמשו בנשק כנגד צעירים עברים'.

בכרך ג יש תוספת חשובה: הפרוטוקולים של מפקדת האצ"ל, החל מ-23 ביולי 1944. מרתקת, למשל, היא הודעתו של מנחם בגין על יום הכיפורים ליד הכותל המערבי:

המפקדה החליטה, כי ביום הכפורים הבא תוסר החרפה שהטילה ממשלת הדכוי על השריד האחרון של עצמאותנו בעבר, על הכותל המערבי - סמל קדושת הארץ. עד עתה לא נפסקה אמנם מסורת תקיעת שופר ביום הכפורים ליד הכותל, אולם תמיד נעשה הדבר בצנעא, שוטרים בריטיים היו מדי שנה בשנה ממלאים את רחבת הכותל המערבי ביום הכפורים, מתערבים בתוך הקהל על מנת לשמור על הגזרה המחפירה של אסורים והגבלות ליהודים במקום קודשם. המפקדה החליטה, כי השנה לא תנתן דריסת רגל לזר ברחבת הכותל ביום הכפורים והתפילה המסורתית תתקיים שם ללא התערבות באי-כוחו של שלטון הדכוי, וכ"כ תקיעת השופר תהא גלויה לעין כל. התכנית הזאת, אשר תקרא 'תכנית הכותל המערבי' תפורסם ברבים שבועות מספר לפני יום הכפורים.

29. ש' דותן, המאבק על ארץ-ישראל, תל-אביב 1981, עמ' 276.

30. ראה גם: י' לפידות, ה'סזון': ציד אחים, תל-אביב 1994.

ממטעני החבלה של הטרוריסטים היהודים ועד ל'סוון'

עלינו להוציאה לפועל בכל התנאים. הנני מודיע לכם, כי באם המפקדה תאסר במשך הזמן, מוטלת חובה על כל אחד מכם שישאר בזמן ההוא מחוץ לכתלי בתי-הסוהר להוציא לפועל את התכנית (ג, עמ' 90).

התוכנית של בגין הזכירה את הפגנת בית"ר ליד הכותל המערבי לקראת מאורעות תרפ"ט, שלאחר הפרעות, שקטלו 133 יהודים, והיו שהאשימו את הרוויזיוניסטים בפרובוקציה מול מסגדי המוסלמים, שהייתה בין גורמי האסון. ז'בוטינסקי הביע את דעתו, שההפגנה הייתה יפה והשאירה רושם כביר בחוץ לארץ. הרגישות לכותל המערבי לא הייתה כל כך חריפה, לא אצל החרדים מצד אחד ולא אצל תנועת העבודה מצד שני. אך אצל האצ"ל היא הייתה חריפה מאוד. לקראת יום הכיפורים פרסם האצ"ל כרוזים, ובהם הסביר כי אין לסבול את התנהגות השוטרים הבריטים ליד הכותל ביום הכיפורים, וגם שלח בקשה לארכיגמון של קאנטרברי, שיורה למנוע את המנהג הברברי, שהאצ"ל השווה אותו למעשי הנאצים (שם, עמ' 194). לא היה צורך בפעולה, כי נמנעה התנהגות בעייתית כלשהי מצד השוטרים הבריטים, אולי בגלל אזהרות האצ"ל. לכן הקורא מתקשה להבין למה בכל זאת תקף האצ"ל במוצאי יום הכיפורים בסיסי משטרה בריטיים, למרות שהבריטים מילאו אחר כל האזהרות של הארגון.

קו נוסף שהאצ"ל ניסה לשוות למלחמתו, בניגוד לימי המרד הערבי, הייתה הזהירות היחסית למנוע קורבנות מצד הערבים. הדבר גם פורסם בכרוזים, ובלט במיוחד מבחינה זו הכרוז שהוצא בעקבות פיצוץ מלון המלך דוד (שם, עמ' 313). האצ"ל טען, ושב וטען, כי מפקדת תנועת המרי היא שהחליטה למעשה על פיצוץ מלון המלך דוד, ותקף את 'ההגנה', שהאשימה אותו בקורבנות. הוא טען שבפטריוה היו יותר קורבנות, והוא לא האשים בכך את 'ההגנה'. הבריטים אשמים שלא פינו את המלון, כפי שהוזהרו שעליהם לעשות מיד (שם, עמ' 254-255). יגאל עילם, בספרו ההגנה, אישר את טענות האצ"ל.³¹ האמת היא, שההודעות כי הונחו פצצות אכן הועברו, אך היו הרבה איומי שווא בחודשים שקדמו לפיצוץ, והבריטים חשבו שזה עוד איום סרק; וחוזר מזה, האזהרות הגיעו קצת באיחור.³²

כרכי המקורות מגישים באורח סלקטיבי את המקורות שהם מביאים,³³ כמעט בלי שיצביעו בפני הקורא על ספרות המחקר הרלוונטית, אולם בעיקרו של דבר הכרכים הם מקור חשוב ורב-עניין, וחוקרים יזדקקו להם.

31. י' עילם, ההגנה: הדרך הציונית אל הכוח, תל-אביב 1979, עמ' 224, הערה.

32. ת' קלארק, בדם ואש, ירושלים 1981; נ' בתל, המשולש הארץ-ישראלי, ירושלים 1979.

33. השווה, למשל, את הדו-שיח עם ישראל גלילי בכרך ג, עמ' 260, עם ש' גולן, מרות ומאבק בימי מרי, תל-אביב 1988, עמ' 224.

המלחמה על הזיכרון הקולקטיבי

מוטי גולני

יהודה לפידות, ה'סזון': ציד אחים, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל-אביב 1994

ספרו של יהודה לפידות הוא מפתיע. מפתיע בעצם פרסומו בשנת 1994, שעה שדומה שהז'אנר הזה כבר פס מן העולם. אין זה ספר זכרונות רגיל. יש כאן ניסיון של אדם לכתוב מחקר הבא להילחם על עברו עבור מקומו בעתיד בזיכרון הקולקטיבי שלנו. עיקר הסימוכין שלו הוא זכרונותיו ופרשנותו את מה שאירע.

ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בתקופת המנדט משמשת בשנים האחרונות וירה לוויכוח ער, מרתק, לעתים אפילו חם. בוויכוחים הללו לא נפקד מקומם של הדעה הפוליטית העכשווית, האוטוביוגרפיה של נוקט העמדה או אף מבנה אישיותו. יחד עם זאת, ברוב המקרים מתגדרים המתווכחים בגבולות כללי המחקר, ההיסטורי או האחר (למשל, הדיון הסוציולוגי על התקופה, שאנו עדים לו בשנים האחרונות). יש גם בקרב בני הזמן, אלה שהיו שם, המבקשים לקחת חלק בוויכוח. אלא שהאמירה: 'רגע, אבל אני הייתי שם...', שוב אינה תופסת. את ההיסטוריונים של היום, ואין זה משנה אם הם מכנים עצמם 'חדשים' או בשם אחר, או אף את הציבור הרחב המתעניין, אין האמירה הזו מרשימה כלל. יתר על כן, עדות בעל-פה מקובלת כמקור בעייתי מאוד, לעתים אף בלתי מהימן לחלוטין. הן הזמן שעבר והן, לעתים, רצונו של העד, לא דווקא בזדון, 'לשפץ' את עברו הפרטי או של הקבוצה שאליה השתייך, עושים אותה למקור שאיכותו נמוכה. רק ניצול מושכל של מקור זה, בעיקר בעזרת שליטת ההיסטוריון ברקע לעדות, קודם לגביית העדות, עשוי להפוך אותה לבעלת ערך, לעתים ללא תחליף.

בכלל, העדות היא בדרך כלל לא מה שהיה, אלא הדרך שבה העד זוכר את מה שהיה. אין בכוונתי להוריד משהו מכבודם של עושי ההיסטוריה, אך עשייתם זו אינה עושה אותם לחוקרים טובים יותר, במיוחד כאשר מדובר באירוע שהם עצמם היו חלק ממנו.

כיצד היו מתקבלים בשנות השמונים והתשעים חיבורים, אפילו בעלי גישה מחקרית כספר תולדות ההגנה (שלפידות עושה בו שימוש רב באופן שאינו מקובל

עוד במחקר) ועל אחת כמה וכמה ספר הפלמ"ח, או הכתיבה האישית של דב יוסף, משה כרמל, יגאל אלון ואחרים שניסו כולם את כוחם בכתיבת תולדות זמנם? דומה שמקובל היום לראות בכתבים אלה עדויות שלכל אחת מהן מגמה ברורה. אפילו כתביו של האב המייסד, דוד בן-גוריון, שביקש לעצב את ההיסטוריוגפיה של מדינת ישראל כדמותו, נחשבים היום למקור ולא למחקר.¹

מגמה זו הייתה ברורה עם הזמן גם לחלק מבני הדור שביקשו להשמיע את קולם בדיון ההיסטורי על עברם שלהם. מודעות זו יצרה כיוון חדש בהיסטוריוגפיה של היישוב ומדינת ישראל, מעין 'זכרונות ממוסמכים'. כך קיבלנו, למשל, את עבודתו החשובה (והסובייקטיבית) של יצחק לוי (לויצה) על הקרבות בירושלים בשנים 1947-1949; או לאחרונה ספרו של שלמה שמיר, הדן בחטיבה 7 בקרבות לטרון במאי 1948. השניים ישבו בארכיונים שנים ארוכות מתוך כוונה מוגדרת וגלויה לעשות צדק היסטורי עם עברם שלהם. הראשון, עם חטיבת 'עציוני' בירושלים, שהוא עצמו היה מראשיה, ושלא פונקה כשאר חטיבות צה"ל בספרי חטיבה מחמיאים. השני, עם חטיבה 7, שהוא היה מייסדה ומפקדה הראשון.²

כזה הוא, לכאורה, ספרו של יהודה לפידות. אלא שרק לכאורה. לפידות כתב ספר מגויס, נוסח הכתיבה בארץ בשנות החמישים והשישים. דומה כי עניינו בנושא הוא של מי שהיה קורבן (לא ברור לי אם באופן אישי) לסזון. תחושה זו עוברת כחוט השני לאורך הספר. זה לגיטימי, כמובן; אלא שכמו אצל לויצה ושמיר, יש 'לשים את הסחורה על השולחן'.

דומה כי בכלל, עניינו של האצ"ל בהיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בתקופת המנדט סובל מן העובדה שלא קם היסטוריון מקצועי שכתביו ישרתו את מאבקם של יוצאי הארגון על מקומם בתולדות היישוב. לפידות היה חבר באצ"ל מנעוריו. במלחמת העצמאות לחם בירושלים. בין השאר, היה מפקד הכוח שפשט על דיר-יאסין באפריל 1948, ואחר כך עמד בראש מחלקה של האצ"ל שלחמה בכפיפות ל'הגנה' בקרב על רמת-רחל.

בשנים האחרונות נלחם לפידות על מקומו שלו, ומקום חבריו יוצאי האצ"ל, בזיכרון הקולקטיבי שלנו. ספרו הראשון, העוסק בעיקר בשאלה מדוע לא נכבשה

1. ב"צ דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, כרכים א-ג. מחקר מוגומנטלי שפורסם בשנים 1954-1972. אף שבכתיבתו עסקו גם היסטוריונים מקצועיים כדינור עצמו, סלוצקי ובן-ששון, פיקחה ועדה מטעם חברי 'ההגנה' לשעבר על כתיבת הספר, על מנת שיביא את פרשנותם שלהם להיסטוריה של היישוב. שאול אביגור, שעסק בעיקר בעבודת הפיקוח, העיד על עצמו: 'אין שם שורה שלא בדקתיה'. ש' אביגור, עם דור ההגנה, ב, תל-אביב 1977, עמ' 12; ז' גלעד (עורך), ספר הפלמ"ח, א-ב, תל-אביב 1955, 1957. יגאל אלון כתב חלקים נכבדים בספר הפלמ"ח, שקובצו במערכות פלמ"ח, תל-אביב 1965. משה כרמל כתב את מערכות צפון, תל-אביב 1957. דב יוסף כתב את קריה נאמנה, ירושלים ותל-אביב 1960, ודוד בן-גוריון את מדינת ישראל המחודשת, תל-אביב 1969.
2. י' לוי (לויצה), תשעה קבין, תל-אביב 1986; ש' שמיר, בכל מחיר לירושלים, תל-אביב 1994.

העיר המזרחית של ירושלים בשנת 1948, דומה באופיו לספר שלפנינו.³ ייאמר לשבחו של לפידות, שאינו נרתע ממחלוקות. בשני ספריו עסק במוקדי ויכוח שהיו רגישים מאוד בזמנו, ודומה כי הזמן, בכל הקשור לנושאים אלה, לא עשה את שלו - כך ספרו בשאלת ירושלים, וכך עתה בספרו המעניין העוסק בשאלת הסוון.

איני בא לבקר את לפידות על הטעויות הכרונולוגיות, כמו גם הענייניות, בספרו. אין לו בלעדיות על עניין זה. דוגמה מצוינת אפשר למצוא, למשל, בטענה שהמוסד לעלייה ב' פעל במהלך שנות השלושים בנפרד מן 'ההגנה' על מנת להסתיר את פעולתו מן האגף האזרחי ב'הגנה' (עמ' 22). האגף האזרחי הזה לא ידע על פעולת המוסד לעלייה ב', מן הטעם הפשוט שהוא כלל לא היה קיים בשנים אלה. הוא הוקם בשנת 1939, נוכח מדיניותה החדשה של בריטניה בשאלת ארץ-ישראל. העניין המרכזי כאן הוא בעובדה שלפנינו דיון כאילו היסטורי-מחקרי.

לאחר שנדחקו הצדה ברגל גסה מההיסטוריוגרפיה של היישוב, ביקשו נושאי מורשת האצ"ל לשקם את מקומם בעבר בעזרת שכתוב מכון לא פחות. כך למשל הושתל, ובהצלחה, המושג 'שלוש המחתרות של היישוב היהודי'. כך הפך ארגון 'ההגנה' - וזה בולט מאוד גם אצל לפידות - למעין ארגון בן-דמותם של הפורשים, מעין פרטנר המנהל עמם מאבק פוליטי על השליטה ברחוב היהודי.

לפידות מתעלם מן ההבדל הכמותי והאיכותי. ארגון 'ההגנה' היה גדול עשרת מונים בהיקפו ובפוטנציאל הצבאי שלו מזה של הפורשים. אך חשוב מזה: האצ"ל, כמו גם הלח"י, היו מבחינות רבות ארגונים שלמים יותר: גופים פוליטיים בעלי אידיאולוגיה מוגדרת, העוסקים במאבק צבאי עצמאי. הכפיפות של האצ"ל לתנועתו של ז'בוטינסקי הייתה רעיונית בעיקר ורחוקה מלהיות מעשית. בכלל, ז'בוטינסקי התייחס לקבוצה הארץ-ישראלית הזו כמי שכפאו שד. הוא לא אהב את פעולתם הבלתי-לגאלית, ממש כפי שראה בצער בשלהי חייו את הגישה האנטי-בריטית שפיתחו. ז'בוטינסקי, לגליסט ופילו-בריטי מוצהר, ראה באצ"ל תופעה לא בריאה לתנועתו. השתעבדותו בסופו של דבר לגישת האצ"ל הייתה חלק מדעיכתו של המנהיג.

באצ"ל לא ששו לקבל מרות. לא את זו של הנהגת היישוב המאורגן ולא את זו של המפלגה הרוויזיוניסטית. לפידות עצמו רומז בעניין זה (עמ' 24-25), אף כי אינו מרחיב. האצ"ל לא היה צריך מנהיג צבאי - הוא היה זקוק יותר למנהיג פוליטי. זה היה, מאוחר יותר, סוד הצלחתו של מנחם בגין.

מכל האמור לעיל ברור, שכל ניסיון להעמיד את האצ"ל מול ארגון 'ההגנה' מופרך מיסודו. ארגון זה, 'ההגנה', הזרוע הצבאית של היישוב היהודי המאורגן, היה בשליטתה של תנועת העבודה. קשה לדבר על 'מדיניותה' של 'ההגנה' - הייתה זו מדיניותם של המוסדות הלאומיים, שארגון צבאי חצי מחתרתי זה, היה כפוף להם. האם זה היה מקרה בלבד שראשי 'ההגנה' היו, רובם ככולם, מן הדרג השני או למטה מזה של האליטה היישובית?

3. 'לפידות, על חומותיך, תל-אביב 1992.

ה'סזון' (עונת הציד) היה הכינוי לנסיונו של היישוב היהודי המאורגן בארץ-ישראל להתמודד עם קבוצות הפורשים שלא קיבלו את קו ההנהגה. הגבולות בין התנגדות פוליטית לבין התנגדות אקטיבית להנהגה לא היו ברורים. לא היה חוק שיקבע היכן עובר גבול זה. פרישה מן המסגרת המדינית האוטונומית של היישוב לא התנגשה עם החוק; היא התנגשה עם הנורמה. עובדה זו כשלעצמה לא הביאה את מנהיגי היישוב לנסות ולחסל את הארגונים הפורשים. בסופו של דבר, ולא באופן מתוכנן, הוצב הגבול בנקודה שבה העריכה ההנהגה (הנבחרת), שהפורשים עלולים לסכן את קיומו של היישוב.

בפועל הייתה הפעולה נגד הפורשים פעולת מנע יותר ממלחמה. מוסדות היישוב ביקשו לבלום את הטרור היהודי בפרט, ואת הפרישה בכלל, בעזרת הסגרה לבריטים או בעזרת מעצר פנימי במקומות שונים בארץ. פעולה זו, ה'סזון', מתוארת היטב אצל לפידות. אני בא להתכווח עם התיאור, אלא עם המשמעויות שנותן לו לפידות.

לפידות טוען, ובדין, כי היישוב המאורגן גם הוא – לא רק הפורשים – הפעיל אלימות נגד מתנגדיו. השימוש באלימות לא היה זר ליישוב המאורגן בכלל, ולתנועת העבודה בפרט. גם מעידות לא חסרו שם. עובדה זו משמשת יעד מרכזי לביקורתו של לפידות. אלא שתפיסת העולם של הרוב ביישוב, משמאל ומימין, ראתה באלימות, ובמיוחד בטרור, נשק שהוא רע, גם אם לעתים הכרחי. ההבדל היה שגישת הפורשים לשימוש באלימות הייתה מסובכת פחות מגישת הרוב ביישוב.

עובדה זו הקשתה על היישוב המאורגן לעמוד מאחורי פעולות אלימות שנעשו נגד יהודים, ערבים ובריטים בנסיבות שונות. מכאן גם הניסיון לדחוק את פרשת ה'סזון' אל שולי ההיסטוריוגרפיה. אין זה מקרה שאיש מן העושים במלאכה בזמנו לא כתב על כך בהרחבה. לפידות מציין לשבח את שליחי היישוב שעה שהם הולכים בדרך הטרור, ומגנה אותם שעה שהם נלחמים בו. יותר מכל יש כאן ביטוי לאחת המחלוקות הבסיסיות, קרי טעם השימוש באלימות לקידום העניין הציוני, מחלוקת שהייתה נכונה גם לזמנה, והיא שהשאירה את בגין ואנשיו מחוץ למחנה.

הארגונים הפורשים כשלעצמם לא היו סכנה להנהגה המרכזית, בוודאי לא לממשלת ישראל ביוני 1948, שעה שזו תבעה מבגין למסור לרשותה את הנשק שהובא על האונייה אלטלנה. דומה שאף באצ"ל היו מודעים היטב למגבלות כוחם. סכנתם להנהגה עד 1947 הייתה בעיקר בשתיים: ראשית, בעובדה שהם היו עלולים, לדעתה, לפגוע במערכת היחסים המועילה שבין היישוב לבין בריטניה. מערכת היחסים זו נתפסה כצורך קיומי; וזאת עוד בטרם פרצה מלחמת העולם השנייה. ושנית, סכנה נורמטיבית – פגיעה בעקרון המרות הלאומית.

מלחמת העולם השנייה העצימה את הצורך להישען על בריטניה, על אף המחלוקת המרה עמה נוכח הספר הלבן ממאי 1939. על אף הוויכוח הקשה בקרב ההנהגה היישובית והציונית והתלבטותם של המנהיגים בינם לבין עצמם, הייתה בסופו של דבר ההכרעה המדינית-אופרטיבית ברורה: בריטניה אינה אויב; לכל היותר היא יריב פוליטי מר לשעה, שהכל קיוו כי היריבות עמו תחלוף במהרה. לפיכך נסיונם של הלח"י, ואחר כך של האצ"ל, לפגוע בכוחות בריטניה ובנכסיה בארץ בטרם הוכרע

היטלר - נתפס בזמנו כסכנה של ממש שיש להילחם בה. הסזון היה פרי הערכה זו. כך יצא היישוב בשנת 1942 למנוע מן הלח"י לפעול, שעה שהאצ"ל קיבל את גישת ההנהגה וחדל מפעולתו נגד הבריטים. פעולתו של הלח"י שותקה למעשה בשיתוף פעיל עם 'החברים מאתמול' באצ"ל. עניין זה מוכחש, כמובן, אצל לפידות. כל שאנו לומדים הוא כי 'הגסטפו השמאלית בארץ' (עמ' 34) עסקה ברדיפה עד חורמה של אנשי הלח"י. לפידות מתקשה להזדהות עם פעולות השוד והרצח של הלח"י. כך גם חבריו בשנת 1942. מסתבר שגם הפורשים לא אהבו פרישה. כל שהוא רומז לנו הוא שהלח"י האשים את האצ"ל בשיתוף פעולה עם הבריטים והיישוב, ושראש המודיעין של האצ"ל, ישראל פריצקר, נרצח בספטמבר 1943 בתל-אביב בידי הלח"י (עמ' 36).

בשנת 1944, לאחר שבגין הכריז על 'המרד' שלו בבריטניה, שוב נזעק היישוב להגן על הקשר החיוני עם בריטניה. האצ"ל ראה בבריטניה אויב. לפידות מתאר שוב ושוב את גישתו של בגין כלפי הבריטים. אלא שהייתה זו גישתה של קבוצה קטנה, ואין בהדגשת הגישה הזאת כדי לעשותה לגישת היישוב כולו.

ראוי לזכור, כי הקשר של הציונות עם בריטניה לא היה רק פרי המלחמה של בריטניה בגרמניה. היישוב היהודי לא ביקש לסלק את הבריטים מן הארץ. גם לאחר האכזבה המרה ממדיניות בריטניה, עם פרסום הספר הלבן של מאי 1939, פנתה ההנהגה הציונית למאבק כדי לשנות את מדיניות השלטון, לא כדי לסלק אותו מן הארץ. לפידות מביא הוכחה ניצחת (עמ' 67), שבן-גוריון גם שיתף פעולה עם הבריטים וגם עשה זאת בהתלהבות: '... במידה שהשלטון והמשטרה הבריטיים מעונינים בביעור הטרור [היהודי - מ"ג] - במידה זו אנו משתפים אתם פעולה ... אני חוזר ואומר, שלנו [הנהגת היישוב היהודי] יש אינטרס יותר גדול ויותר חיוני בביעור הטרור מאשר לממשלה האנגלית ...'. מדויק. זו הייתה תמצית הגישה של הנהגת היישוב: ההנחה שהמפעל הציוני יקודם, בסופו של חשבון, כתוצאה משיתוף פעולה עם בריטניה, ומכאן הצורך הגדול להילחם בטרור היהודי, כלומר בפרישה, ולא רק על רקע מלחמתה של בריטניה בהיטלר. בכלל, ההנהגה היישובית שלחה את ארגון 'ההגנה' לפעול בשיתוף פעולה עם הבריטים זמן רב לפני פרשת הסזון. הדוגמה הבולטת ביותר היא השיתוף עם השלטון הבריטי בזמן המרד הערבי הגדול בשנות השלושים.

ההיסטוריוגרפיה הציונית עצמה, כולל זו שמבית מדרשה של תנועת העבודה, ניסתה - מסיבות שאין כאן המקום להרחיב בהן - להתכחש למציאות היסטורית זו. דומה כי המחקר ההיסטורי של היום מאוחד בתיאור מערכת היחסים המיוחדת שבין היישוב לבין בריטניה בתקופת המנדט.

הסזון הראשון והשני ('הגדול') נערכו בתקופת מלחמת העולם השנייה. הסזון השלישי ב-1947, הפעולה נגד אלטלנה ביוני 1948 וחיסול הארגונים הפורשים לאחר רצח ברנאדוט בספטמבר 1948 - נערכו כבר על רקע הרצון לתמוך בשלטון היישובי, ואחר כך בזה של מדינת ישראל. מדובר על תקופה מעצבת - גם ביחס החברה היישובית, ואחר כך הישראלית, לתופעת הפרישה.

החיבור שעשה בן-גוריון בין שלטונו שלו, שלטון מפא"י והעיקרון הדמוקרטי, אף שהיו בו תופעות מסוכנות, היה, אחרי הכל, במקומו. היישוב היהודי לא נגרר, בסופו של דבר, למלחמת אחים, גם ובעיקר בשל פעולתה החד-משמעית של ההנהגה בשעתה נגד ביטויי הפרישה. בינואר 1949 הלכו אזרחי ישראל לקלפי. לא היה זה עניין מובן מאליו. מבחינה זו, לפחות, היה הסזון, במובן ידוע, 'קדוש' לא פחות מן התותח שירה על אלטלנה. הסזון היה אירוע טראגי ללא ספק. אך על רקע הזמן והגישה הפוליטית הכללית של הציבור היהודי בארץ, הוא היה חיוני.⁴

לפידות 'חושף' את 'החבורה', כלשונו, שניהלה את 'הסזון הגדול' (עמ' 75): משה סנה, משה דיין, יגאל אלון, ישראל גלילי, אליהו גולומב ואחרים. אלא שהללו ביטאו את ההסכמה הבסיסית ביישוב; לכן הם לא ראו עצמם, לא אז ולא אחר כך, בבחינת אשמים. בהמשך מתקשה המחבר להבין, מדוע השתתפו אנשי הפלמ"ח בחטיפת אנשי האצ"ל, אף כי רבים מהם התנגדו לשיתוף הפעולה עם הבריטים בסזון. דומה כי התשובה פשוטה: ראשית, קבוצה זו, מבית מדרשו של טבנקין, התנגדה לשיתוף פעולה עם בריטניה, אך הייתה מוכנה לפעילות יישובית עצמאית נגד הפרישה. שנית, הם שימשו כחוד החנית בפעולה שנחשבה אז נורמטיבית ונחוצה מאוד.

בכלל, נראה כי הקרע בתנועת העבודה בשנת 1944, שעה שסיעה ב' של יצחק טבנקין עזבה את מפא"י, יכול להדגים את ההבדל בין מחלוקת לבין פרישה. סיעה ב' ובן טיפוחיה הפלמ"ח היו חלוקים עם בן-גוריון ואנשיו כמעט בכל דבר ועניין, עובדה שלא מנעה מהם להישאר במסגרת הוולונטרית של היישוב המאורגן ולהישמע להוראות ההנהגה.

לפידות, בצורה פשטנית ולא אחראית, מאשים את הנהגת היישוב בשיתוף פעולה עקיף בהשמדתם של יהודי אירופה. אין לתאר אחרת את הפרק הקצרצר הנקרא 'העיתוי...'. (עמ' 70-71), שכולו ניסיון לחבר בין הסזון לבין השואה. תמצית העניין, לפי לפידות, היא כך: 'מדיניות הספר הלבן' של הבריטים עשתה אותם 'לשותפים סמויים לגרמנים'. הסוכנות היהודית שיתפה פעולה עם הבריטים ברודפה אחר האצ"ל במקום להלחם בבריטניה...'. מעבר לרדידותו של טיעון זה, יש בו גם משום 'גול עצמי', שהרי עד פברואר 1944 קיבל האצ"ל את מדיניות ההנהגה הציונית, שגרסה שיתוף עם בריטניה נגד גרמניה ללא ויתור על המאבק בספר הלבן.

המחבר מרחיב, ובצדק, בשאלת המרות הלאומית (היא מופיעה אצלו, ולא במקרה, במרכאות). אכן זו הייתה שאלת המפתח. לפידות בונה תיזה המבקשת להצדיק את הפרישה. טענתו – שלא דובר אז על מדינה שיש בה הפרדת רשויות. היכן החוק? היכן המשפט? הוא שואל (עמ' 253). אלא שכאן, כפי שציינתי, שורש התגובה לפרישה.

חברה לא ריבונית המבקשת לקיים אורח חיים דמוקרטי רגישה במיוחד לגילויי פרישה. האוטונומיה היהודית בתקופת המנדט הצליחה לשמור על דמוקרטיה סבירה

4. על הקשר הזה, שבין הסזון לבין המעבר השקט יחסית מיישוב למדינה, אני מנסה לעמוד במאמר שראה אור בקרוב.

(עם ליקויים לא מעטים). בהעדר ריבונות התייחסה ההנהגה המרכזית בחשש, ואף בחוסר סובלנות בולט, לאופוזיציה משמאל ומימין.

נסיונו הנפתל של לפידות להראות כאילו מדובר בפעולה של תנועת העבודה, המבקשת לשמור על ההגמוניה שלה בכל מחיר, מוליך אל המסקנה, שבדרך דומה צריך היה לטפל גם בבני-פלוגתא אחרים של ההנהגה. אלא שהוויכוח בתוך היישוב המאורגן לא עבר בדרך כלל את שלב המחאה. הייתה זו מחאה לעתים עד כדי התפטרות: כך, למשל, התפטרותם של משה סנה ויצחק שדה, שעה שהוחלט לחדול מן המרי נגד הבריטים בקיץ 1946.

פרשת תנועת המרי העברי (אוקטובר 1945 עד אוגוסט 1946) נתפסת, ובצדק, על ידי המחבר כשיא הצלחתם של הארגונים הפורשים. בעיקר חשובה הפרשה בעיניו בשל הלגיטימציה המסוימת שארגונו זכה לה באותם חודשים. זו הייתה בשעתם משאת נפשם של חברי הארגונים הפורשים. לפי לפידות, תנועת המרי העברי קמה כתוצאה מהסכם בין 'ההגנה', האצ"ל והלח"י. הוא מסתמך על מסמך המופיע בזכרונותיו של בגין (עמ' 154-155). אלא שדומה שלא בגין בזמנו, ולא לפידות היום, הבינו את אופייה של תנועת המרי העברי, שהוכרזה על ידי הנהלת הסוכנות ובוקרה על ידיה. המחבר מתייחס לעניין זה באופן שטחי מאוד ומגמתי (עמ' 151-154). מעניין - וזה אופייני לספר כולו - שלפידות שמע על ועדת X של הסוכנות, שאותה הוא מכנה 'הדרג המדיני העליון'. אלא שהוא מזכיר אותה בהערת שוליים בלבד, בבואו לטהר את האצ"ל מן האחריות לפיצוץ מלון המלך דוד (עמ' 163). גם אם הוא צודק במקרה של פיצוץ המלון, חשובה יותר הסלקציה המכוונת והלא-מתוחכמת.

עם ההכרזה על תנועת המרי ביקש בן-גוריון, בהזדמנות זו של אפשרות להגיע להסכמה עם הפורשים, גם 'לשים עליהם יד'. הללו הבינו זאת, וסירבו ל'איחוד' הכפוי. סופו של דבר, ש'ההגנה' הצטוותה להגיע לתיאום עם הפורשים וזאת עשתה. אם לא הבין המחבר את הדרך שבה הוקמה תנועת המרי, את המכניזם הפיקודי שלה ואת מקומו של האצ"ל בתנועה זו (מתואם בלבד), אזי הוא מנתח נכון את הסיבות לפירוקה של תנועת המרי. פירוק זה נעוץ ב'שבת השחורה', ולא בפיצוץ מלון המלך דוד (עמ' 165). דומה כי פיצוץ המלון היה חלק מן המחאה של האקטיביסטים כמשה סנה ויצחק שדה נגד הדיבורים על חיסול המרי, דיבורים שהתחזקו לאחר 'השבת השחורה' בסוף יוני 1946.

בכלל, תנועת המרי הייתה 'תאונה' שהישוב יצא ממנה בשן ועין. הייתה זו סטייה מן הדרך המסורתית של שיתוף פעולה קונסטרוקטיבי ציוני עם השלטון הבריטי. לא רק שארגון 'ההגנה' סטה, בהוראת ההנהגה, מדרכו כצבא שבדרך ועמד להיות עוד ארגון טרור קלאסי וממילא מוגבל; חמור מזה, הבריטים איימו לפגוע אנושות ב'מדינה שבדרך' ובמוסדותיה הלגאליים, שהוקמו בעמל רב והיו הערובה ליכולתו של היישוב היהודי לעמוד במבחנים שעוד נכונו לו. פירוק תנועת המרי העברי היה פתח להמשך הסזון ('הקטן') ב-1947.

העובדה שנציגי תנועת העבודה ניהלו בפועל את הסזון אין משמעותה שגם בקרבם לא היו חילוקי דעות בשאלה זו. אלא שהמרות הלאומית נתפסה בשעתו כערך בסיסי,

כקו אדום שאין חוצים אותו גם בשעת מחלוקת. גישתו של לפידות היום לשאלת המרות הלאומית יש בה כדי להסביר – אם כזו הייתה גישת חבריו בזמנם – מדוע יצאה הנהגת היישוב לבצע את הסזון.

המחבר טורח ומראה לנו שורה של ליקויים בדרך שבה נוהל ארגון 'ההגנה' על ידי ההנהגה הנבחרת של תנועת העבודה. מסקנתו שארגון 'ההגנה' היה בעצם זרוע של תנועת העבודה. עמדה זו נכונה, אם כן, גם ביחס להסתדרות הציונית העולמית, הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי וכל שאר הגופים של הציונות המאורגנת מאמצע שנות השלושים, שעה שתנועת העבודה זכתה לרוב במוסדות בתנועה הציונית. התנועה הרוויזיוניסטית עמדה אז ערב ניצחון אפשרי על תנועת העבודה. כלום עלינו להניח, כי ז'בוטינסקי ותלמידיו היו נוהגים אחרת מבן-גוריון ומפא"י? אלא שתחושת חוסר האונים והייאוש הובילה בזמנו את ז'בוטינסקי החוצה. משם הוא יראה את הדרך הנכונה, לדעתו, ואולי אף יכבוש את התנועה הציונית מבחוץ. דהיינו, אם אין אני שולט, אני פורש.

דומה כי במקרה שלפנינו מעידים הדברים על אומנם (במקרה זה על כותבם) יותר מאשר על העניין עצמו, שהרי בדיוק על כך הייתה המחלוקת של הפורשים עם הרוב ביישוב. האצ"ל והלח"י ראו את עצמם כאוואנגארד, שגם אם אינו מבטא את גישת הרוב, זכותו וחובתו להראות את הדרך, אפילו יעשו זאת מבחוץ...

לפידות מסכם: 'דומה איפה שיוזמי הסזון הציבו לנגד עיניהם מטרה שאינה ברת [כך במקור] השגה' (עמ' 256) – כלומר לא עלה בידם לשתק את פעולת האצ"ל והלח"י. המציאות הייתה אחרת. לדעיכתם של הארגונים הפורשים ערב הקמת המדינה ולפירוקם באופן חלק, בדרך כלל, היה קשר ישיר לסזון. האם נמנעה מלחמת אחים עם הקמת המדינה רק מפני שבגין סירב לירות ביהודים? דומה כי הייתה זו רק סיבה אחת, ולא דווקא העיקרית, מאחורי עובדה זו.

דווקא הסיפורים הקטנים, אף כי רובם ממקור לא ברור, הם החלק הטוב של הספר. המחבר מאפשר לנו להציץ אל המערכת הקשה של היחסים בין היהודים לבין עצמם ביישוב. כאן הביא לפידות פרטים רבים וחשובים, שחלקם טרם סופר.

ספרו של לפידות מצטרף לחיבורים נוספים בנושא הארגונים הפורשים שנכתבו ברוח דומה, כמו למשל ספרו של יוסף נדבה, מי גרש את הבריטים מארץ ישראל.⁵ אף כי הספר מוצג כמחקר היסטורי הוא, כאמור, חלק מן המאבק של יוצאי האצ"ל על מקומם בזיכרון הקולקטיבי שלנו – עניין לגיטימי כשלעצמו. מעבר לעובדה שההיסמכות על המקורות היא מצומצמת מאוד, היא גם סלקטיבית מאוד; שהרי למה להפריע לה, לתיזה המוכנה מראש?

5. י' נדבה, מי גרש את הבריטים מארץ ישראל, תל-אביב 1988.

עוד על ספרים

הכינה חיה סספורטס

נקדימון רוגל (עורך), פרשת תל-חי: תעודות להגנת הגליל העליון בתר"ף 1919-1920, הוצאת הספריה הציונית על-יד ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשנ"ד, 491 עמ'.

זהו אוסף ממופתח של תעודות על הגנת הגליל העליון בחורף תר"ף. העורך הקדים לאוסף מבוא מקיף, שהוא חיבור היכול לעמוד ברשות עצמו, ובו סקירה היסטורית של ההתיישבות היהודית בגליל העליון בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה, ותמונת המצב הפוליטי-הבינלאומי באזור שטרם הוכרע מי ישלוט בו: צרפת - שתבעה אותו מתוקף הסכמי סייקס-פיקו - או צבא המרד של פייצל שנתמך בידי בריטניה ואשר ביקש להקים את הממלכה הערבית הראשונה. לתוך קלחת זו נקלעו נקודות ההתיישבות היהודיות והתושבים המקומיים - מוסלמים ונוצרים.

התעודות מובאות כרונולוגית (בין ראשית אפריל 1919 לסוף אוקטובר 1920) ומוערות בהרחבה תוך הסתייעות בחומר ארכיוני מגוון: עיתונות יומית וכתבי-עת מאותה תקופה וספרות מחקרית עדכנית.

במבוא מוצגת מטרת הספר: 'להביא את הדברים בלשונם של החווים אותם כמות שהיו ולא כמות שהיו צריכים להיות'. כאן מתכוון המחבר לרמוז, שאין כוונתו לאשש או להפריך את המיתוס שנרקם עם השנים סביב פרשת תל חי בכלל וסביב דמותו ההרואית של טרומפלדור בפרט.

יצחק גל-נור, ושבו בנים לגבולם: ההכרעות על מדינה ושטחים בתנועה הציונית, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים-קריית שדה-בוקר 1994. 355 עמ'.

הספר מתחיל ומסתיים בניתוח תיאורטי של המונחים 'מדינה', 'טריטוריה' ו'גבולות'. עיקרו הוא ניתוח פולמוס החלוקה שהתקיים ביישוב סביב דו"ח ועדת פיל, לאור הרקע התיאורטי ותוך התייחסות לקונטקסט הרחב של ההכרעות הפנימיות בתנועה הציונית בשאלת הטריטוריה והגבולות לפני 1948 ולדילמות הטריטוריאליזם של היישוב באותה תקופה.

המחבר דן בעמדות המתפלמסים ובנימוקיהם וכן בתהליך קבלת ההחלטות של ההכרעה המדינית שבעקבות אותו פולמוס. הפרק האחרון חורג מהכרעת 1937 ומשבץ

אותה ברצף הכרעות טריטוראליות אחרות עד קום המדינה. כמו כן מתקיים בספר דיון במידת הרלוונטיות של ההחלטות שלפני הקמת המדינה להבנת ההיבטים הרחבים יותר של הסכסוך בין ישראל לבין הערבים והפלסטינים.

השאלה העקרונית המרכזית שמעלה גל־נור היא האם בהכרעות שלפני 1948 הייתה התנועה הציונית מוכנה לשקול עסקת חליפין בין הטריטוריה לבין נכסים מדיניים אחרים.

יוסי כץ, ההתיישבות היהודית בהרי חברון ובגוש־עציון 1940–1947, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת־גן 1992, 304 עמ'.

בספר נסקרת הפעילות ההתיישבותית ביישובי גוש עציון ובהרי חברון בין השנים 1940–1947.

התנאים המדיניים החדשים שנוצרו בעקבות הצעת החלוקה 1937 וחוק הקרקעות 1940 הניעו את המוסדות הלאומיים לפנות לפעילות התיישבותית באזורי ההר, אשר מראשית המפעל הציוני בארץ־ישראל נמנעו מליישבם.

רכישת הקרקעות ומעשה ההתיישבות בהרי חברון–גוש עציון ובאזורים שמדרום לבית־לחם היו תוצאה ישירה של המגמה להעמקת האחיזה ההתיישבותית באזורים הללו מטעמים מדיניים.

הספר מתמקד בשחזור ובניתוח מפעל ההתיישבות הלאומי בגוש עציון ובדרום בית־לחם על פי מתודות המחקר הגיאוגרפיות־היסטוריות.

מטרת המחבר היא להציג את מפעל ההתיישבות על שני מרכיביו המרכזיים, ההתיישבות ורכישת הקרקעות, וזאת בהקשר הרחב של תיאור המוסדות והגופים שהיו מעורבים בו, מטרותיהם, דרכי פעולתם ופעולת הגומלין ביניהם.

משה שמש, אילן טרואן (עורכים), מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: עיון מחדש, המרכז למורשת בן־גוריון, קריית שדה־בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, 1994, 361 עמ'.

זהו קובץ מאמרים, פרי כנס בינלאומי שהתקיים בשנת 1986 לרגל שנת השלושים למבצע קדש. המאמרים עוסקים בסוגיות הצבאיות והמדיניות של המבצע והמערכה, במגמה להאיר את הפרשה בפרספקטיבה של שלושים שנה, אשר במהלכן גם נחשף חומר ארכיוני חדש. מאחר שהספר מבוסס רובו ככולו על הכנס, ניתן למצוא בו לצד מאמרים מחקריים של אנשי אקדמיה גם את דבריהם של אלה שנטלו חלק באירועים ובהתפתחויות, כמו אנדרה מרטן, ג'וליאן אמרי, מרדכי בר־און, רחבעם זאבי ושמעון פרס.

מלבד ההיבט הצבאי־מדיני, מוארות בספר בחינות נוספות של מלחמת סואץ, למשל השתקפותה בספרות הערבית, הבחינה המשפטית, והשתקפותם של האירועים בקטעים ממסמכים אותנטיים של התקופה.

זאב צחור, החזון והחשבון: בן-גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, הוצאת ספרית פועלים, תל-אביב 1994, 316 עמ'.

הספר עוסק במנהיגותו של בן-גוריון ובניסיון להעריך את דרכו הפוליטית והרעיונית.

בדרך של התמקדות בסוגיות נבחרות מזהה המחבר ומנתח את המתח שבין 'החזון' לבין 'הדרך', בין 'הדיבור' לבין 'המעשה', ובין 'שאיפות' לבין 'אילוצים פוליטיים' שסתרו אותן. המחבר מנסה לזהות את קווי הרצף הברורים של אידיאולוגיה ופוליטיקה ובעיקר את שיטתו הייחודית של בן-גוריון לפתור מצבים שבהם עמדה הפוליטיקה בסתירה לאידיאולוגיה – שיטה שאותה מכנה זאב צחור 'בנגוריוניזם'. הסוגיות מתמקדות במנהיגותו של בן-גוריון – חלקן בדרכו הפוליטית וחלקן באידיאולוגיה – ביניהן יחסו אל גודד העבודה, אל 'בוטינסקי והאצ"ל', שאלת ההכרעה על הקמת המדינה, ההעפלה, העלייה ההמונית ועוד. בעוד שבראשית הדרך – בימי העלייה השנייה – העדיפו בן-גוריון ועמיתיו את 'החזון' הרי שבן-גוריון היה זה שהתפכח מאוחר יותר לאור המציאות המשתנה, ומה שהכתיב בסופו של דבר את פעולתו היו פרגמטיזם וראייה מפוכחת של המציאות הפוליטית – ולא האידיאולוגיה. לפי הספר, הצלחתו הייתה בכך שתיעל את המעשה הפוליטי למסגרת המובנית של האידיאולוגיה.

חוה אשכולי (וגמן), אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939–1942, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, 412 עמ'.

אלם מתרכז בהתייחסותה של מפא"י למצב יהודי אירופה מערב המלחמה ועד שנת 1942. למרות שבתקופה זו טרם החלה ההשמדה השיטתית, כבר נודע ביישוב על סבלם של יהודים ממחלות, רעב, התעללויות וגירושים.

לפי הספר, מפא"י מילאה תפקיד מרכזי בכל פעולות הסיוע של היישוב ומוסדותיו. העובדה שמפא"י לא הייתה מקשה אחת מבחינה ארגונית ופוליטית מצאה את ביטוייה גם בפעולות ההצלה. התקופה שבין תחילת 1941 ועד לפלישה הגרמנית לברית-המועצות מכונה בידי המחברת כתקופת 'אלם', המתאפיינת בחוסר תגובה של מפא"י ומוסדותיה לידיעות הקשות על גורל יהודי אירופה בארצות הכיבוש וגרורותיהן. המחברת מתארת ומסבירה את הסיבות למשבר ה'אלם' ולאחר מכן את הדרך שבה חוזרת המפלגה לנתיב הפעולה. הספר דן גם במתח שהתקיים בין המשך בניית המפעל הציוני בארץ-ישראל ובין פעולות ההצלה והסיוע ליהודי אירופה. אלם הוא עיבוד עבודת הדוקטור של המחברת ונעשה בו שימוש בחומר ארכיוני חדש.

יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה – 1943–1945, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1994, 221 עמ'.

הספר מתרכז בהתייחסותה של מפא"י לשואה בשנים 1943–1945, כאשר כבר היה

ידוע ביישוב על השמדה המונית של יהודי אירופה. יש בו מבוא ושלוש חלקים. במבוא נסקרים מוסדות היישוב ומעמדה של מפא"י וכן היחסים בין היישוב ליהודי אירופה עד נובמבר 1942, תאריך שהמחבר מגדירו כ'קו פרשת המים' מבחינת הבנת היישוב את המתרחש באירופה. חלק א' עוסק בהפנמת הידיעות על השואה והתגובות הראשונות עליהן. כאן נזקק המחבר לבעיות של ידיעה, תודעה והפנמה. המחבר גם מתייחס לאכזבה מתגובת העולם החופשי. חלק ב' עוסק בהיבטים הרעיוניים והאידיאולוגיים של העמדות והמחלוקות בתוך מפא"י באשר להשמדת יהודי אירופה והקשר עם שרידיה. כאן נכללים גם פרקים העוסקים בהשפעת השואה על היחס אל יהדות המזרח ואל שארית הפליטה. בחלק ג' עוסק המחבר בעמדות ובמחלוקות בתוך מפא"י באשר להשמדת יהודי אירופה, לקשר עם שרידיה ולדרכי הפעולה של המפלגה בנושאי סיוע והצלה וגם בהיבטים הפוליטיים והמפלגתיים.

מנחם שלח, הקשר היוגוסלבי: יוגוסלביה ועלייה ב' 1938-1948, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב והוצאת עם עובד, תל-אביב 1994, 263 עמ'.

הספר דן בהעפלה מיוגוסלביה, אשר בשל מיקומה הגיאוגרפי שימשה כמדינת מעבר למעפילים מראשית המלחמה וגם אחריה. לקונטקסט היוגוסלבי ברמה המדינית-הבינלאומית והפוליטית-פנימית בתקופת המלחמה ואחריה היו השלכות מידיות על אופן הפעולה של אנשי המוסד לעלייה ב'. המחבר מביא את סיפור הקהילה היהודית ביוגוסלביה, שנכבשה במהלך המלחמה וגורל יהודיה היה כגורלם של יתר יהודי אירופה הכבושה בידי הנאצים. עד מאי 1939 שימשה יוגוסלביה בסיס שממנו הפליגו ספינות מעפילים, אחר כך עבר מוקד הפעולה לרומניה, ויוגוסלביה שימשה ארץ מעבר בלבד.

הספר דן גם בתקופה שמתום המלחמה ועד 1948. באותה תקופה היו פעולות המוסד ביוגוסלביה תלויות ביחסים בין המעצמות ובמתרחש בגוש הקומוניסטי. המחבר מתאר את הקשרים של אנשי המוסד לעלייה ב' עם ראשי הפרטיזנים, ומאוחר יותר עם השלטונות הקומוניסטיים בדרגים הבכירים ביותר עד טיטו, ואת חשיבותם של קשרים אלה להמשך פעולות ההעפלה. הספר יצא במסגרת הפרויקט הבין-אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור.

יהודית תידור באומל, קיבוץ בוכנוואלד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1994, 191 עמ'.

זהו סיפורה של קבוצת ניצולי מחנה הריכוז בוכנוואלד והתארגנותם לגרעין שלימים יקים את הקיבוץ נצר סירני. הקבוצה התארגנה והתגבשה מיד לאחר שחרור המחנה ולקראת סוף המלחמה.

בספר שתי חטיבות. האחת מספרת על יצירת הגרעין ופעילותו עד לעליית קבוצת המייסדים בסוף קיץ 1945. השנייה מספרת את תולדות הקיבוץ מסתיו 1945 ועד יולי

1948 – כאשר עלו החלוצים ליישוב הקבע בביר סאליס, הוא קיבוץ נצר סירני כיום. עם עלייתה של קבוצת המייסדים מתחלקת ההכשרה לשני גופים שהתפתחו במקביל,

הקיבוץ בארץ וזה שבגולה. לכל קיבוץ היה סיפור משלו, אך שניהם שמרו על קשר הדוק ביניהם עד לאיחודם מחדש בארץ במסגרת קיבוץ נצר סירני, שהשתלב במערכת הקיבוצית של שנות החמישים.

באמצעות ספר זה ממחישה המחברת את סיפור קליטתם המורכב של ניצולי השואה. בפרק האחרון מנותח הסיפור בפרספקטיבה היסטורית תוך שילובו בשלושה צירים רעיוניים: במסגרת רעיון הקומונה, במסגרת פעילותה של שארית הפליטה באירופה, ובזירה הארץ-ישראלית.

גולדה: צמיחתה של מנהיגה (עורך מדעי: מאיר אביזוהר; ראש צוות המחקר: אריה גלברזון), הוצאת מכון גולדה מאיר לחקרי עבודה וחברה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1994, 427 עמ'.

ביוגרפיה של גולדה מאיר בשנים 1921-1956, שהייתה באותה תקופה דמות מרכזית בהסתדרות, במפא"י ובהנהלת הסוכנות, ובשנים 1949-1956 שימשה שרת העבודה. ייחודו של ספר זה הוא בהתמקדותו בפעילותה הפוליטית והחברתית במישור הפוליטי-תנועתי והפוליטי-לאומי. מגמתו היא להציג ולנתח אירועים והתרחשויות חברתיים-פוליטיים ומפלגתיים-לאומיים ומדיניים שבהם בלט חותמה של גולדה מאיר.

הספר מורכב ממספר מאמרים, שכל אחד מהם מתמקד באחד מתחומי העשייה שבהם נטלה גולדה חלק בולט. כל אחד נכתב בידי חוקר שהתמחותו היא באותו תחום. על ראשית צמיחתה כתב משה גלבע ז"ל; על פעילותה במסגרות 'פועליות' כמו פועלי-ציון ומועצת הפועלות ובמסגרת ההסתדרות כתב יצחק גרינברג; על פעילותה במפלגה ובמוסדות הלאומיים כתבו מאיר אביזוהר ואילנה קאופמן; ועל תקופת שירותה כשרת העבודה כתב דן גלעדי.

יובל דרור, החינוך החברתי-ערכי ב'זרם העובדים' בתקופת המנדט הבריטי (1921-1948) – מעבר לחינוך עכשווי: דור לדור, ו, הוצאת אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשנ"ד, 258 עמ'+18 עמ' תמצית באנגלית.

הספר מבוסס על הספרות העיונית והמחקרית העדכנית במגוון הנושאים הכלולים בו: החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי, תכניות הלימודים והחינוך החברתי-ערכי לדמוקרטיה, לקואופרציה ולעבודה. יש בו דיון בתחומי ההיסטוריה של החינוך והחינוך המשותף. הוא משלב בין ההיסטוריה של החינוך למחקר העכשווי בסוגיות חינוכיות מגוונות תוך ניתוח היסטורי במונחים של דיסציפלינות החינוך השונות.

הספר מסכם את המחקרים שנערכו בחינוך החברתי-ערכי, שהיה ייחודי לבתי החינוך של זרם העובדים בתקופת המנדט. בעקבות זאת הוא מציע הגדרות, שיטות ומודלים עכשוויים למה שמכונה בספרות החינוך חינוך חברתי, חינוך לערכים וכו'.

המחבר מתייחס במיוחד לקיבוץ ששימש מופת ומודל לחיקוי ומדגיש את מקומו המרכזי כמגשים של רוב התפיסות של זרם העובדים. מוצגים בספר התכנים והדרכים החדשניות שהזרם נקט בתחום החינוך החברתי-ערכי ויש בו דיון על ההשלכות לעכשיו.

מאיר בראלי, מתנועה למנגנון: ניתוח התנוונותה של תנועת העבודה, הוצאת אלילב, [ללא מקום ההוצאה] 1994, 223 עמ'.

בספר, שמחברו היה מפעיליה המוכרים של מפא"י ושל מפלגת העבודה, נעשה ניסיון לנתח את הסיבות הבסיסיות וארוכות הטווח שהביאו להיחלשותה ולירידתה של המפלגה בגלגוליה השונים. הספר מתאר ומנתח את התהליכים הפנימיים שהתרחשו בה מאז קום המדינה, אשר הביאו להתנוונותה, לכרסום ביסודותיה, ולבסוף לירידתה הבלתי נמנעת.

המחבר מתאר את התהליכים המתמשכים שבמהלכם גברה המעורבות האנטי-דמוקרטית של המנגנון המפלגתי בניהול המפלגה ובתהליך קבלת ההחלטות. בהמשך נדונה השפעתם של אירועים מידיים - חיצוניים - נוספים, כמו מלחמת יום הכיפורים ואירועי השנים 1976-1977, ובמיוחד מרכיב מדיניות החוץ, בשיקוליה של המפלגה לקראת הבחירות. כל אלה קבעו את שיעור מפלתה של המפלגה בבחירות ואת 'המהפך', שמאז התרחשותו אבדה לה הדומיננטיות שבה החזיקה כל השנים והשתנתה המפה הפוליטית בישראל.

צבי לם, תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור, הוצאת ספרית פועלים ויד יערי, גבעת חביבה 1991, 104 עמ'.

תנועות הנוער הציוניות וחניכיהן מלאו תפקיד, שקשה להגזים בחשיבותו, בהגשמת הציונות בשנים שקדמו להקמת המדינה. גם בהתנהגות היהודים באירופה הכבושה בידי הנאצים היה להן תפקיד ייחודי בולט.

תופעה זו היא אולי חד-פעמית בהיסטוריה, והמחבר מבקש לחשוף ולבחון את הגורמים שהולידו אותה, בספר שהוא מועט המחזיק את המרובה.

המחבר מוצא בתנועות אלה שלוש משמעויות עיקריות: היסטורית-פוליטית, פסיכו-היסטורית וחברתית-תרבותית. לדעת המחבר, כל תנועות הנוער הציוניות התפתחו, בדרך ישירה או עקיפה, מן השומר-הצעיר. כנראה, משום כך התרכזו דיונו באותה תנועת נוער שמקורותיה בעולם התרבות הגרמנית והיא התפתחה ביהדות מרכז אירופה. נציין שלוש מבין השאלות שהמחבר מבקש להשיב עליהן: מדוע מצאו רוב תנועות הנוער היהודיות את דרכן אל הציונות דווקא? מדוע היו תנועות הנוער הציוניות החילוניות גם תנועות סוציאליסטיות? מדוע דועכות בימינו תנועות הנוער הציוניות החילוניות וגוברת השפעתם של ארגוני הנוער הדתיים?

המחבר לא עסק כמעט בתנועות שצמחו בארץ-ישראל, כגון מחנות-העולים. חסר בספר מפתח שמות ועניינים.

דוד ה' שפירא, לעלות בכל הדרכים: תולדות ההעפלה לארץ-ישראל מראשית השלטון הבריטי ועד לשלהי שנות השלושים (1918–1937), הוצאת אוניברסיטת תל-אביב והוצאת עם עובד, תל-אביב 1994, עמ' 289.

ספר זה עוסק בעלייה הבלתי לגאלית מכינון הממשל הצבאי הבריטי בארץ-ישראל ב-1918 ועד שנת 1937. נדונות בו התפתחות מדיניות העלייה וההעפלה של הנהגת היישוב, ובמקביל המדיניות הבריטית שהשינויים בה הכתיבו את דרכי הפעולה של גורמי היישוב.

בנוסף לכך משרטט המחבר את הצד המעשי של ההעפלה בצד העלייה החוקית. צורות ההעפלה היו רבות ומגוונות: נישואים פיקטיביים, תירות, ניצול ה'מכביה', עלייה והעפלה ביוזמה פרטית, שימוש במסמכים מזויפים, הבאת 'קרובי משפחה' ועוד. המחבר דן גם במפעל ההעפלה הימית, שהחל בשנת 1934, ובהעפלה ביבשה דרך סוריה ולבנון.

חלק נכבד מקדיש המחבר לפעילות הציונית בארצות המזרח ולהעפלה מהן בשנות העשרים והשלושים, בעיקר מהארצות המוסלמיות באסיה: כורדיסטאן, עיראק, איראן, בוכרה, אפגניסטאן, הקווקז, סוריה ולבנון.

הספר יצא במסגרת הפרויקט הבין-אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור.

זכי שלום, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי 1949–1956, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1995, עמ' 298.

הספר דן במרכיבי תפיסת העולם המדינית והבטחונית המורכבת של בן-גוריון בסוגיות המרכזיות שהעסיקו את המדינה בין 1949 ל-1956. תפיסה זו נגזרה ממורכבות הסכסוך הישראלי-ערבי ומקשת רחבה של סוגיות הנובעות ממנו, כמו הסטטוס קוו הטריטוריאלי, מעמד ירושלים, ההסדר לשלום, התגבשות מדיניות התגמול, בעיית הפליטים, ועיצוב מדיניות הביטחון השוטף.

המחבר דן במערכת הדימויים וההערכות של בן-גוריון ביחס לעולם הערבי בתקופה הנדונה, במערכת המרכיבים שאותם ראה כעומדים למכשול בדרך להשגת הסדר שלום ישראלי-ערבי ובעמדתה של המערכת הבינלאומית בסכסוך. בספר מתוארות ההתלבטויות של ראש הממשלה הראשון והמחלוקות שהיו לו עם אישים במערכת הפוליטית. הודגשו ההסכמות בינו ובין משה שרת בסוגיית ההסדר המדיני והמחלוקות עמו בבעיות מדיניות הביטחון.

אילן אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947–1956, הוצאת יד יצחק בן-צבי, המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ירושלים - קריית שדה-בוקר 1984, עמ' 267.

המחבר מציג תפיסה חדשה על הסכסוך בין ישראל לעולם הערבי, בעיקר בינה לבין

מצרים, בשנים 1947–1956. לפי תפיסתו מוקד הסכסוך היה הנגב ובעיקר חלקו הדרומי. בעיני המצרים היה הנגב טריז המפריד בינם לבין ירדן, שאותו חתרו לסלק, בשעה שהתנועה הציונית מצדה ראתה בנגב את הפוטנציאל הגדול ביותר להתיישבות יהודית ואת אילת כנכס אסטרטגי חשוב ביותר. לטענת המחבר, יש עדויות שהתביעה המצרית לדרום הנגב הייתה תנאי יחיד, למעשה, מצדו של נאצר להסדר הסכסוך עם ישראל בשנים שקדמו למבצע סיני. בניגוד לדעת חוקרים אחרים, טוען המחבר שמשה שרת סבר שיש לוותר על חלקים מדרום הנגב כדי להשיג שלום עם מצרים, ובכך היה חלוק על בן-גוריון (ראה הדיון בספר על 'תכנית אלפא').

במאבק על הנגב היו מעורבים אינטרסים גלובאליים, ולכן, למשל, תמכה ברית-המועצות בשנים 1947–1948 בריבונות ישראל על כל הנגב, וזאת כדי לטרפד את התכניות האסטרטגיות הבריטיות.

בנימין פינקוס, תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית-המועצות 1947–1987, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1993, 737 עמ' (זכה בפרס ביאליק לחכמת ישראל לשנת תשנ"ד).

לספר מבוא היסטורי ושלושה חלקים. המבוא דן בתנועה הציונית בברית-המועצות מ-1917 ועד 1946. החלק הראשון דן במקבץ הגורמים שהביאו להיווצרותה של 'סיטואציה ציונית', או במלים אחרות להתעוררות הלאומית היהודית ולהיעלמותם של הפתרונות האחרים שהציעו זרמים רעיוניים-פוליטיים אחרים. החלק השני עוסק בבחינת ההמשכיות והרציפות בקיום הרעיון הציוני והתנועה הציונית ברוסיה ובברית-המועצות. המחבר מעניק משקל רב מאוד בתהליך זה לפעילותם של אלפי פעילים ציונים במחיר כבד של סבל וקורבנות אין-ספור. התנועה הציונית הוכיחה יכולת הישרדות שלא הייתה דומה לה בכל הלאומים האחרים בברית-המועצות. במשך כל התקופה הסובייטית הייתה רציפות בפעילות הציונית, פרט לשתי תקופות שבירה חלקיות בשנים 1937–1938 ובשנים 1949–1953. החלק השלישי עוסק במעורבותם של כוחות רבים ורבי עוצמה במישור הבינלאומי, שהשפיעו על מידת אפשרות הפעילות הציונית בברית-המועצות בזמנים שונים.

הספר מבוסס על חומר ארכיוני עשיר ומגוון, ובתוכו כמאתיים וחמישים ראיונות אישיים. כאמור הוא זכה בפרס ביאליק לחכמת ישראל.

שלמה אהרונסון, הפוליטיקה והאיסטרטגיה של נשק גרעיני במזרח התיכון: ערפול, תיאוריה ומציאות, 1948–1993, כרך א' 373 עמ', כרך ב' 515 עמ', הוצאת אקדמון, ירושלים, 1994.

ספר זה הוא ניסיון מקיף להבין את הרקע והמהלכים שהובילו את דוד בן-גוריון לפעול לפיתוח האופציה הגרעינית בישראל. ראשיתה 'המעשית' של אופציה נפתלת ורבת מהמורות זו נעוצה במספר הנחות יסוד שהיא אימצה ואימצו אחרים בהנהגה המדינית-

בטחונות של המדינה עם תום מלחמת העצמאות, וביניהן: א. קיימים סיכויים קלושים ביותר להסדר שלום ישראלי-ערבי; ב. תחושות ההשפלה מתש"ח אינן יכולות שלא להביא את העולם הערבי לנסות ולהכריע את מדינת ישראל בעימותים צבאיים חוזרים ונשנים. זאת על רקע עוצמתו הפוטנציאלית מול זעירותה של מדינת ישראל; ג. יש להניח שהעולם הערבי ילמד את הגורמים לתבוסתו וישאף להביא לתיקונם המהיר; ד. משאביה הרבים של ישראל עלולים להביא אותה בהדרגה לנחיתות אסטרטגית מול אויביה; ה. השואה מלמדת כי השמדת עם היא סכנה שמדינת ישראל חייבת לראותה כריאלית. הנחות אלה, ואולי גם אחרות, הן שהובילו, קרוב לוודאי, את בן-גוריון למסקנה, כי פיתוח האופציה הגרעינית עשוי לשמש מרכיב מרכזי בהבטחת בטחון ישראל בטווח הרחוק.

המחקר סוקר בהרחבה את הרקע ואת המניעים למסקנה זו ואת המכשולים שעמדו בדרך להגשמת המטרה הן בזירה הפנימית והן בזירה הבינלאומית.¹

*נכתב בידי זכי שלום.

מזווית נוספת

רק"ח במבחן

יעקב זילבר

תשובה לסקירה של אסעד גאנם על הספר המיעוט הערבי בישראל, מאת אלי רכס,
בעיונים בתקומת ישראל, 4

יצירת הקונסנזוס [הנ"ל] היא דווקא אחד הגורמים המשמעותיים לירידתה של רק"ח: ברגע שהפכה תפיסתה לנחלת הכלל היא איבדה את ייחודה. משפט זה במאמרו של אסעד גאנם הוא, אולי, העדות החותכת ביותר לצדקת ניתוחו של ד"ר אלי רכס, בספרו החדש על ערביי ישראל ומפלגותיהם, כי עדות זו יכולה להסתמך על ידיעה ממקור ראשון. 'מצעה המדיני של [רק"ח-] חד"ש דומה כמעט בכל ... למצעה של המתקדמת, של מד"ע, ואיש המכון ללימודים ערביים בגבעת חביבה מוסיף, במעט הגזמה, 'של רצ ואפילו ... של רבים מחברי העבודה. חבל ששכח להתייחס למפלגה האסלאמית, הפונדמנטליסטית - היא דווקא המתחרה הרצינית ביותר על מעמד רק"ח-חד"ש ויריבתה הקשה על הדעות של ערביי ישראל.

הכיצד? הרי רק"ח החלה את דרכה כמפלגה קומוניסטית, ותפיסה זו בוודאי אינה כלולה במצע המפלגות הללו. התשובה ניתנה בספרו של רכס והיא מוזכרת גם ברשימתו של גאנם: אחרי הפילוג מן החברים היהודים של מק"י הופיעה רק"ח כמעט אך ורק בסיסמה 'שתי מדינות לשני העמים', שהייתה גם סיסמתה של מק"י המאוחדת - אבל אז היוותה חלק מתפיסה חברתית-פוליטית כוללת, סוציאליסטית. רק"ח הסתמכה, במידה גוברת, על 'המחנה הסוציאליסטי', כדי להוסיף לעצמה משקל בינלאומי, ומשהתפוררה ברית-המועצות ו'המחנה' שלה - נותרה רק"ח עם סיסמת 'הקונסנזוס' שלה ותו לא. ועתה? 'הערבים בישראל נמצאים במצוקה ועוברים כעת שלב קריטי בהתפתחותם ... העובדה שרק"ח ... עיצבה את התפתחותם לפחות במשך שני עשורים מטילה עליה אחריות כבדה. ... [היא השאירה אותם "מבולבלים"]'.

יש בוודאי משהו בביקורתו של אסעד גאנם (בסעיף ב'), שרק"ח אמנם יצאה בסיסמה של הגדרה עצמית של ערביי ישראל אך מעולם לא הבהירה למה התכוונה. בוודאי מוצדקת ביקורתו, שעם כל הופעתה החיצונית כמאיצה למודרניזציה בקרב ערביי ישראל, רק"ח, בסופו של דבר, טיפחה את גורם המסורתיות, שליטת החמולות (סעיף ד'), וזאת כדי להבטיח את שליטתה של חד"ש - דבר שהביא אך נזק, כמו בשפרעם (סעיף ה').

אולם השגיאה החמורה ביותר של רק"ח הייתה סנוורה הלאומני: הסתמכותה על שלילת הציונות בידי ברית-המועצות, גם לאחר עליית הפשיזם לשלטון וזרימת המוני יהודים ניצולים לארץ-ישראל - דבר שהכריח את 'הליגה לשחרור לאומי' להכיר בישראל ב-1948 ולהצטרף למק"י; שכרון הנאצריזם הפאן-ערבי וחקיאי בן-בלה, שהניעו אותה להופיע כאילו הייתה מפלגת שטחים כבושים; וזניחת שליחותה המעמדית-סוציאליסטית המחייבת מאבק משותף עם עם-הרוב.

סטיות ושגיאות אלה הצטרפו לשגיאות-היסוד של המפלגות הקומוניסטיות כולן: צידוק העיוותים והפשעים ב'מחנה הסוציאליסטי', הגלויים עתה לכל. כל זה פגע קשות - כיצד לא? - באמינותה של רק"ח, ולכן משימת שיקומה קשה עתה שבעתיים.

עד לפני חודשים מספר הייתה התאוששותן של מפלגות קומוניסטיות-לשעבר שאלה היפותטיות. העיתונות 'הכללית' שללה אפשרות זו מכל וכל, אף אם לא הרחיקה לכת להפיץ את תורת 'קץ ההיסטוריה'. מפלגות סוציאל-דמוקרטיות, שקודם טענו כי הקומוניסטים מסלפים את הסוציאליזם 'שלהן', מיהרו להתנער גם מן המלה 'סוציאליזם' וגם מן הצבע האדום. אבל לאחרונה התברר שההתאוששות אינה משימה בלתי אפשרית. נצחונותיה של 'מפלגת הסוציאליזם הדמוקרטי' - היא המפלגה הקומוניסטית האיטלקית לשעבר - בבחירות המוניציפליות האחרונות לא באו כהפתעה גמורה: עוד בימי טוליאטי שמרה מפלגה זו על עצמאותה. אבל גם בחבל המזרח-גרמני ברנדנבורג זכו הקומוניסטים לשעבר להצלחה נאה, ואפילו ברוסיה - מי היה מאמין? - השיגו אחוזים ניכרים שעשו את המפלגה הקומוניסטית למפלגה השלישית בגודלה.

נראה שאחרי הכל, 'ההוויה החברתית קובעת את התודעה' - השמרנים המתעשרים משניאים את עצמם, והמוני העם שוב מחליטים להצביע בעד השמאל.

כמובן, התאוששות-אמת של 'המפלגות-לשעבר' תלויה במתיחת ביקורת-עצמית נוקבת ויסודית על עברן ובהצגת פתרונות ממשיים לבעיות הדחופות של עמיהן!

אני מסכים עם אסעד גאנם ולא אמנה כל מה שמצריך מפנה. תמיכת רק"ח ב'רוב החוסם' כבר היה צעד בכיוון הנכון. ייתכן מאוד שגאנם צודק באזהרתו, כי גם 'פתרון הבעיה של השטחים הכבושים לא יהיה כנראה פתרון פלא לבעיותיהם של הערבים בישראל, ומצבם אף עלול להחריף'. לכן יש כאן אתגר קונקרטי דחוף לרק"ח. הצעת הסיכום של גאנם - ניהול עצמי של הערבים בישראל בתחומים תרבותיים-חינוכיים (ואולי נוספים - י"ז) מחד גיסא, ושילובם כקבוצה במדינה שקובעים בה לא רק היהודים אלא גם אזרחיה הערבים, כבעלי זכויות שוות, נראית לי בהחלט כנדבך לשיתוף פעולה בשמאל הישראלי.

אך גם זה לא ישחרר את רק"ח מהצורך בבדיקה יסודית של המערך החברתי בשנת אלפיים (ולא להסתפק בניסוח של מארקס על חברת המאה ה-18) ומחתירה להשקפת עולם כוללת, לאידיאולוגיה סוציאליסטית שתשמש נר לרגליה.

י"ח ברנר והלוגיקה של או/או

תגובה למאמרו של שלום רצבי על ספריהם של מנחם ברינקר ובעז ערפלי על יצירתו הסיפורית והמחשבתית של י"ח ברנר*

בעז ערפלי

בסקירת ספריהם של מנחם ברינקר ושל בעז ערפלי על י"ח ברנר שכתב שלום רצבי (עיונים בתקומת ישראל, 3 [1993], עמ' 535–543) אין, לדעתי, מתום. היא מבוססת על דעות קדומות בלתי מנומקות ועל אי־הבנות עמוקות. המידע שמוסר רצבי על הספרים שהוא, כביכול, מדווח עליהם הוא מטעה, והרטוריקה שלו, בלשון עדינה, מוזרה למדיי. הדברים הללו נכתבים, כמובן, על ידי נוגע בדבר, אדם שכתב אחד משני הספרים הנסקרים והתרגז מאוד כשהזדמן לו לעמוד מול סילופים בולטים ביותר בהצגת ספרו ועמדותיו. ובכל זאת אולי הייתי 'נושך את בשרי בשיניי', ונמנע מתגובה, לולא היו ברשימתו של רצבי, למרות מגרעותיה הייחודיות, דברים שהם סימפטומטיים מבחינות שונות גם לגישות מתונות יותר ומאוזנות יותר של כתיבה ביקורתית על ספרות בכלל ועל סוגיות הקשורות בביקורת ברנר בפרט. להיבטים עקרוניים אלה של ביקורת הספרות ושל ביקורת ברנר אקדיש את עיקרם של הדפים הבאים, אבל אפתח, מטבע הדברים ב'פכים קטנים', כדי לאייר בקיצור את הדברים שנרמזו לעיל.

לכאורה סוקר רצבי שני ספרים שאני מכיר היטב: אחד מהם כתבתי, ואת האחר קראתי בעניין ובהערכה יותר מפעם אחת. למרות זאת נדמה לי לעתים, שהניסיון להבין בדיוק את הדברים שכתב על הספרים הללו ולהגיב עליהם כמוהו כגישוש בערפל. סיבה עיקרית לכך היא נטייתו של רצבי להימנע, בכמה וכמה עניינים, מאמירת דברים מפורשים, אבל לא להימנע מניסוחים שעשויים ליצור התרשמויות והשתמעויות מטעות או מסולפות. ריבוי ניסוחים כאלה, שהם ספק פרי רישול לשוני ומחשבתי, ספק תוצאה של מגמה מכוונת, מעניק יתרון רטורי ברור לבעליהם. עם

* מ' ברינקר, עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, תל־אביב 1990; ב' ערפלי, העיקר השלילי: אידיאולוגיה ופואטיקה ב'מכאן ומכאן' וב'עצבים' לי.ח. ברנר, תל־אביב 1992.

השתמעויות והתרשמויות קשה הרבה יותר להתווכח מאשר עם דברים מפורשים, והרבה יותר קל למחבר להשתחרר מאחריותו להם.

אביא דוגמה אחת מרבות לטאקטיקה זו: 'ערפלי', כותב רצבי, 'מקבל למעשה, אגב אי-אלו הסתייגויות, הן את טענת המבקרים בני הדורות האחרונים שברנר הוא בראש ובראשונה אמן, והן את טענת בני זמנו של ברנר שהזיקה לאמת ויחסו של ברנר לאמת הם אבן השתייה של מפעלו האמנותי, הפובליציסטי והציוני' (רצבי, עמ' 537; ההדגשות, כאן ובהמשך, שלי). הטענה ש'ערפלי מקבל "למעשה" עשויה לרמוז על כך ש'להלכה' אינו מקבל; שלמרות שאינו אומר שהוא מסכים, 'למעשה' הוא מסכים; או אפילו, אפשר לחשוב שלפי מה שערפלי כותב במפורש, שני טיפוסים המבקרים טועים, אבל הוא 'לאמיתו של דבר' חושב שהם צודקים. כלום מבקש רצבי ליצור את הרושם שערפלי אינו יודע מה שהוא כותב? או שהוא לוקה בחוסר יושר אינטלקטואלי?

הטענה ש'בני זמנו של ברנר' הביעו את הדעה, ש'הזיקה [הנ"ל] היא אבן השתייה של מפעלו האמנותי של ברנר', שערפלי כביכול מבטא הסכמה לה, פשוט איננה נכונה (על 'מפעלו הפובליציסטי והציוני' הרי כלל לא מדובר בהעיקר השלישי...). הקישור בין האמת הברנרית לאמנות הסיפור שלו בדורות הראשונים של מבקרי ברנר היה מבוסס בדרך כלל על תיאוריות של 'ניגוד', 'פיצוי', 'חיפוי' ו'תחלוף'; מדבריהם עולה ההשקפה, שאי-אפשר לנמק את עוצמת השפעתו של הסיפור הברנרי בגדולתו של ברנר כמספר, אלא יש לחפש אחרי גורמים אחרים לה. כמספר, הם טענו, ברנר מלא חולשות, אבל תכונות אישיותו, ערכיו ודבקותו באמת, הנשקפים מסיפוריו, מפצים על החולשות הללו, מחפים עליהן, והם המעניקים לסיפוריו את העוצמה האמורה. לפי טענה זו, לא האמנות במפעלו של ברנר מסבירה את כוחו של אותו מפעל, אלא מה שמעבר לאמנות. כדברי ברינקר, המסכם (תוך הסתייגות) עמדה זו של הביקורת:

הכל יודעים, כי לברנר הסופר המבקר היה מעמד מיוחד בספרות העברית של דורו. הוא היה בעיני קוראיו 'יותר מסופר רגיל'. את הביאור לייחוד זה נוטים לבקש ולמצוא בעיקר בגורמים שמחוץ ליצירתו הספרותית עצמה. [...] בדורות הראשונים של הכתיבה על ברנר עד לשנות החמישים היו רגילים לפרש 'יותר מסופר רגיל' גם כ'פחות מסופר רגיל'.

(עד הסימטה הטבריינית, עמ' 12-13, וראה פירוט שם ובהערות).

כדי שהקורא (של תגובה זו) יוכל לעמוד על ההטעיה בניסוחיו של רצבי, אביא כאן במלואם את הדברים מן העיקר השלילי, שעליהם, כביכול, הוא מסתמך:

האינטואיציה שהנחתה את המבקרים הראשונים של ברנר בעניין זה היתה נכונה - ה'אמת' היא אכן ממקורות העוצמה הראשיים של הסיפורת הברנרית. ההנחה הבסיסית של האחרונים גם היא נכונה - ברנר ביצירתו הסיפורית הוא אכן אמן מספר, מן הגדולים והייחודיים שבספרות העברית. אלא, כשם שאין

לקבל מן הראשונים את התפיסה ש'האמת' משמשת בסיפורת של ברנר תחליף, תירוץ, חיפוי, או גורם לרישול אסתטי או לחולשה צורנית, גם אין לקבל את הנטייה של המבקרים האחרונים לסלק את מושג ה'אמת' מן הדיון [באמנות הסיפור שלו], ה'אמת', אם נעמוד כהלכה על טיבה, תתברר כחלק בלתי נפרד מאמנות הסיפור של ברנר וכאחד המפתחות החשובים להבנת ייחודה (שם, עמ' 27-28).

דומה שגם ההסכמה וגם ההתנגדות בקטע הזה ברורות ומפורשות; אין כאן שום מקום להבחנה בין 'למעשה' ובין 'להלכה' וברור שמדובר בסיפורת ולא בשום דבר אחר. עם זה גם ברור, שרצבי מטשטש, אפילו מוחק (ואיני קובע אם במכוון או מחוסר הבנה) את הטענה העולה מצירופן של ההסכמה ושל ההתנגדות, טענה שהיא שונה גם מדעת הראשונים וגם מדעת האחרונים, והיא מעיקרי הספר המצוטט, ובמידה זו או אחרת, גם מחידושיו; הלא היא הטענה שדווקא המבנה של מחשבת ברנר, כפי שהיא עולה מסיפוריו, מבנה הצומח באופן כמו-לוגי וכמו-קרטזיאני ממושג האמת המיוחד לו, הוא מפתח מרכזי להבנת אמנות הסיפור של ברנר ולעיצוב הפואטיקה המיוחדת לו. ניתוח מפורט של סיפור שנחשב ל'פרוע' ול'מרושל' בין סיפורי ברנר ממחיש בהעיקר השלילי שהדבקות ב'אמת' איננה רק מבארת את מחשבת ברנר שבו, היא גם אחראית במידה יתרה לצורתו המובהקת ולפואטיקה השיטתית שלו (ראה שם, במיוחד עמ' 98-176).

דוגמה נוספת: מניסוחיו של רצבי (עמ' 538) ברור מצד אחד, שרצבי מודע לכך ששני הספרים שהוא דן בהם שונים זה מזה (לאו דווקא מנוגדים או סותרים זה לזה), אך מצד שני גם ברור שהוא מנסה ליצור את הרושם שערפלי תוקף את ספרו של ברינקר 'לאורך כל החזית', כמכלול, בלי שהוא (ערפלי) חש בכך שמטרותיו והנחותיו של ברינקר שונות משלו. ואמנם מכלל דבריו של רצבי עולה הרושם שהעיקר השלילי נכתב מלכתחילה כספר פולמוס כנגד ספרו של ברינקר עד הסימטה הטבריינית, ועיקר עניינו ניסיון להפריך מכל וכל את העמדות, המתודות והטענות המוצגות בספר זה, שיצא כשנה לפניו. לרושם זה אין כמובן שום יסוד, מבחינה כרונולוגית או עניינית. העיקר השלילי היה ספר כמעט גמור לפני שהופיעו מאמריו של ברינקר על מכאן ומכאן (תשמ"ט) ולפני הופעת ספרו הכולל את המאמרים האלה (לא מדובר כאן כמובן במאמרים של ברינקר שפורסמו לפני תשמ"ט, שלהם ספרי חייב, כמובן, תודה). פרקי ('מאמרי') העיקר השלילי (להוציא המבוא) נתקבלו לדפוס בכתבי-עת שונים בשנת תשמ"ח, והנושאים המרכזיים שלו נדונו בשיעורים ובהרצאות במסגרות שונות (וראה פירוט העובדות בעניין זה, שם, עמ' 30-31). בשעת הכנתו של הספר לדפוס הרחבתי מעט את התייחסויותי לתזות של ברינקר בכל מקום שהדבר נראה לי חשוב להבהרת טיעוניי שלי, גם מצד ההסכמה וגם מצד המחלוקת.

בעיקר הדברים, כאמור, אין לרושם הזה גם בסיס ענייני. לאורך ספרי, במקומות

שונים ורבים, הבעתי את יחס ההערכה שלי למאמריו ולספרו של ברינקר ואת הכרת תודתי לו על דברים שלמדתי ממנו בכתב ובעל־פה בסוגיות שונות של חקר יצירתו של ברנר, ואין קושי למצוא אותם על פי השם 'ברינקר' במפתח העניינים של הספר. אילו היה רצבי מתאמץ מעט, היה מוצא שמתוך קרוב ל־40 אזכורים של ברינקר בהעיקר השלילי למעלה ממחצית מביעים הסכמה או הסכמה למחצה לדבריו. אבל באמת לא נדרש רצבי אפילו להתאמץ עד כדי כך. יכול היה למצוא ניסוח ברור ומרוכז של עמדתי כלפי כתיבתו של ברינקר על ברנר כבר סמוך לפתיחת הספר. כדי להעמיד דברים על דיוקם אביא את עיקריהם כלשונם שם:

שני מאמרים אלה [מאמריו של ברינקר על מכאן ומכאן] וכן ספרו של ברינקר, הכולל, בעיבוד מחודש, את כל חיבוריו הנזכרים [שם], הופיעו בזמן שעסקתי בגלגול מאמרי לספר הנוכחי, אך בשל חשיבות דבריו ונגיעתם החזקה ברבים מן העניינים הנידונים כאן שיבצתי במהלך התקנת החיבור לדפוס התייחסויות אליהם בגוף הדברים ובהערות להם. בעיקרי הדברים שכתב ברינקר על עקרונות הפואטיקה של ברנר ועל הגותו הפובליציסטית, (המוסכמים עלי בדרך כלל), לא נגעתי כאן, אבל הרחבתי את הדיבור על הדברים שכתב על מכאן ומכאן וכן על הנחות היסוד הנוגעות לדיון ברומאן זה. מה שנראה לי מדבריו אימצתי ושילבתי בתוך דברי, דברים שחלקתי עליהם, הבאתי על דרך הוויכוח. כך וכך הם סייעו לי לחדד את מחשבתי ואת ניסוחי. בכל מקום שברינקר היה מסכים שפירושו לעניינים הנידונים הם חלקיים, ניתן לראות את דברי כאן כמשלימים את דבריו; רק אם וכאשר הוא נראה כטוען לבלעדיותם, אני חולק עליהם באופן מוחלט (העיקר השלילי, עמ' 31).

אלא בעניין זה, כמו בשאר הדברים שהוא דן בהם במהלך סקירתו, רצבי נוקט עמדה אובססיבית של או/או. אין הוא מכיר באפשרות של הסכמה חלקית ושל ויכוח חלקי, גם אינו מבדיל בין טיעונים שונים לטיעונים סותרים, ולא שמע מימיו שטיעונים שהם שונים זה מזה עשויים גם להשלים זה את זה ואף לתמוך זה בזה (אם באותו הקשר, אם בהקשרים אחרים). גם האפשרות שניתן להסכים על תיאור של עובדות, אבל לחלוק בה בעת על המשמעות או על האפקט שעשויים להיות להן או על המסקנות שניתן להסיק מהן לא עלתה כנראה על דעתו. בניגוד למה שעולה מדבריו של רצבי, אין ערפלי חולק על ההנחה של ברינקר שאין זהות בין דעותיו של ברנר ובין דעותיו של 'אובד־עצות'; הוא רק מערער על מידת הרלוונטיות של השאלה לאינטרפרטציה של מכאן ומכאן. ערפלי גם מקבל את טענתו של ברינקר, שהתימה הארוטית כמעט שאיננה תופסת מקום במכאן ומכאן והעדר זה מייחד (מבחינה מסוימת) את הסיפור בין שאר הרומנים הגדולים של ברנר, אבל אין הוא מסכים שעובדה זו עושה את הסיפור שונה מהם בעניינים רבים אחרים (שם, עמ' 32). ערפלי גם מסכים בעיקרם לדברים שאומר ברינקר על הדרכים שבאמצעותן נוצרת

הפרגמנטריות ביצירות ברנר, וגם אין הוא חולק על כך שפרגמנטריות זו היא 'רושם שיוצר ברנר בקפדנות' (לשון אחרת: מעשה אמנות דקדקני), אבל אין הוא מסכים שיש לראות בתופעה זו מעין תשלום מס לדעות של הביקורת או תכסיס בלבד, אלא מייחס לה משמעות וקושר אותה עם תפיסת העולם הבסיסית המובלעת בסיפור (שם, עמ' 37, 83, 95, 137, 147, 175-176). דברים דומים ניתן לומר על יחסו של ערפלי לדעתו של ברינקר על השימוש שעושה ברנר ב'פילוסופיית החיים' הרווחת בזמן כתיבת מכאן ומכאן (שם, עמ' 88) ועל יחסו לתרומות חשובות אחרות של ברינקר להבנת סוגיות שונות בהגותו וביצירתו של ברנר.

אין פירושם של דברים אלה, שקיימת הסכמה מלאה בין הספרים, או שמחבריהם חולקים זה על זה רק בעניינים שוליים. להפך, גם במקום שהוויכוח נראה 'נקודתי', כלומר קשור רק לפרט ספציפי או לסוגיה ספציפית, ההשתמעויות שלו הן לעתים עקרוניות. אבל בשביל לעמוד על חילוקי דעות צריך לקרוא ולהבין כהלכה את הדעות עצמן, לזהות נכון את ההקשרים שהדעות מתייחסות אליהם, להפריד בין המשותף להן ובין ההבדלים או הניגודים שביניהן, או מכל מקום לבחור נקודת מוצא שתשמש בסיס ראוי לזיהוי ההבדלים. במלים אחרות, צריך להיות מסוגל לערוך השוואה מסודרת.¹

לפי דבריו המפורשים, נראה שלדיון השוואתי מעין זה אכן התכוון רצבי. לכאורה אפילו ניתן לזהות את שני הקטבים שרצבי בחר כדי לארגן סביבם את עיקריו ופרטיו של דיון כזה. מטרתו, לדבריו, היא 'צנועה ביותר: להציג שתי צורות התייחסות של "בני דורנו" אל ברנר ואל יצירתו. ... [מצד אחד] השאיפה של חוקר ספרות [ערפלי], האמון על "הביקורת החדשה" לגוניה, להבין את הסיפור הברנרי, על כל היבטיו, מתוך מסגרתו שלו' (עיונים בתקומת ישראל, עמ' 535). [מצד שני] חתירתו של החוקר, שאמנם אמון גם הוא על אותה ביקורת (ברינקר), 'אל ברנר האיש על כל ממדיו. זאת, מתוך הכרה שיצירתו של ברנר, אישיותו וזמנו חד המה. [זה המעתיק] את נקודת הכובד ממחקר יצירתו של ברנר כשלעצמה אל חשיפת נקודת הראות של ברנר האיש, ... [מי ש] בראש מעייניו השאיפה להאיר את יצירתו של ברנר מנקודת הראות של הזיקה הבלתי ניתנת להתרה, במקרה הברנרי, שבין הסיפור ובין המחשבה הברנרית למלוא היקפה' (שם, עמ' 543).

אבל הציפייה לדיון השוואתי של ממש ב'צורות ההתייחסות הללו', באופני מימושן הספציפי בשני הספרים, ובייחוד ביחסים שביניהן, היא ציפייה נכזבת. מה שרצבי

1. לא כאן המקום להאריך בנושא, אבל מושג בסיסי על טיבן של השוואות אפשר ללמוד מן הבדיחה (הארמנית?) הידועה, ש'היה היו שני אחים, אחד אהב גבינה וגם השני היה עשיר'. הבדיחה מערבבת כאן את בסיסי ההשוואה הרלוונטיים – אפשר להשוות שני אחים על פי יחסם לאוכל (למשל: אחד אהב גבינה ואחד אהב בשר) או (למשל) על פי עושרם (אחד היה עני ואחד היה עשיר). אם אין מכנה משותף (לכל הפחות קטגוריה משותפת של הסתכלות) אי-אפשר לדבר על ניגודים. אם אין הבדלים או ניגודים הרי המשווים הם זהים ואין מקום להצבת הקבלות או דומויות. אחדות מן ההשוואות הגלויות או המובלעות של רצבי דומות, כהשוואות, לבדיחה הנזכרת (ראה דוגמאות בהמשך).

אומר, אין הוא מקיים למעשה. מלכתחילה אין הוא מתאר נכון את ההתייחסויות האמורות, אין הוא עומד על משמעויותיהן ואינו מודע באמת למסקנות ולתוצאות האפשריות של השימוש בהן. האם זה קורה לו משום שלא קרא ממש את הספרים שהוא מדווח עליהם? (ביחס להעיקר השלילי, אכן נראה לי שכך הם פני הדברים), או שדעה קדומה, שאינו מעז אפילו לבדוק אותה, היא המטה את שיפוטו? ואולי ליקוי בסיסי של חשיבה הוא הגורם לכך שהאיש אינו מסוגל להיחלץ מ'הלוגיקה של או/או' גם כשמדובר בעניינים שלוגיקה כזאת אינה הולמת אותם? הנה הדעה הקדומה המוצגת כאן שוב ושוב, בעירומה, כאילו הייתה עיקר אמונה, בלא בדיקה ובלא הנמקות:

אין ברנר יוצר קלאסי שהעניין ביצירתו מעוגן רק ביצירה עצמה. נראה שכוחו של ברנר, ואולי גם חולשתו, בזיקה שאינה ניתנת להתרה שבין העניין והאישיות [...]. ברנר היה סופר, ואולי אף סופר גדול, אולם עיקר כוחו דווקא במעורבותו האידיאולוגית, בפריצת התחומים שבין אידיאולוגיה - כהשקפת חיים - לבין הספרות והחיים. [...] בבואנו לדון בברנר אי-אפשר לנו ויותר מזה: איננו ע, ס, ל, לדון בברנר היוצר בלבד. עלינו לדון בברנר הסופר, האידיאולוג, החלוץ וכן הלאה. רק טבעי הוא שבכל אלה לא נוכל לדבר בלא להתייחס לתקופתו ולבני דורו. [...] דברים אלה יקבלו את מלוא עומקם אם נזכור שברנר חי ופעל בתוך דור וקבוצת אנשים שחיו, נשמו ועשו אידיאולוגיה (שם, עמ' 538 ואילך; ההדגשות שלי).

באופן הכללי ביותר יש לומר בתגובה לדברים אלה, כי אין יוצר כלשהו, קלאסי או מודרני, שהעניין ביצירתו מעוגן רק ביצירה עצמה, ואין יוצר שבעולם שאי-אפשר לזהות זיקות מגוונות ביותר בין יצירתו ובין הפסיכולוגיה והביוגרפיה שלו מזה, בין יצירתו ובין הנסיבות ההיסטוריות והחברתיות של דורו מזה. זיקות מסוג זה עשויות להיות מגוונות ביותר, נסתרות וגלויות, ישירות ודיאלקטיות, זיקות של הסכמה וקבלת דין וזיקות של יציאת דופן ושל מרד; וכן צירופים של השפעות שונות, אף מנוגדות או סותרות. אבל גם לגבי מי שמניח השפעה עזה, או אפילו מכרעת, של היבטים פסיכולוגיים או סוציולוגיים בתולדות חייו של יוצר על יצירתו ועל דעותיו, לא יוכל שום דטרמיניזם פסיכולוגי או סוציולוגי לקבוע מראש ובאופן כללי וחד-משמעי מה עשוי להיות טיבה של ההשפעה הזאת. אנשים עשויים להגיב באופן שונה כלפי אותה סיטואציה, אישית או היסטורית, שנקלעו אליה, או להגיב באופן דומה על סיטואציות הנראות שונות זו מזו. גם בחינה מדוקדקת של היצירה מזה ושל האישיות מזה, של הרעיונות מזה ושל הדור מזה, שהיא הכרחית לגיבוש היפותזות על עניינים מעין אלה, איננה מבטיחה תשובות ודאיות. גם אם קיומה של הזיקה 'אינו ניתן להתרה' הרי זיהוי מהותה הייחודית של זיקה כזאת לגבי כל יוצר הוא תמיד עניין של פרשנות, ושל פרשנות רטרופקטיבית.

עם זאת, משפטים שרגילים לומר חוקרים וקוראים מלומדים של ספרות, כגון ש'אין להבין את סיפורי קפקא בלי להכיר את פראג, את מבוכי הביורוקרטיה של הקיסרות האוסטרו-הונגרית ובלי לקרוא ניתוח פסיכולוגי של יחסיו עם אביו' (כל אחד לחוד וכולם ביחד), או ש'אין להבין את [סיפורי] ברנר בלא טולסטוי, ניטשה, וזימל ושסטוב, בלא ספרות ההשכלה העברית וכו' (ראה את הרשימה כולה אצל ברינקר, עמ' 265) – משפטים כאלה, לדעתי, אינם מדויקים. נכון, אין להבין בשלמות, או מבחינות מסוימות, או ביחס לרמה מוגדרת של ידע נרצה, טקסטים של יוצר, ובוודאי אי-אפשר לצייר דיוקן שלם של אישיות ויצירתו על כל היבטי חייה ותחומי פעולתה, בלי ידיעת היבטים כאלה. אבל למרות שחוקר הספרות לא יוותר בשום מקרה על ידע כלשהו שהגיע לידיהו על יצירה ועל יוצר, הרי המידה שכל אלה הכרחיים, או אפילו רלוונטיים, להבנה ולפרשנות של יצירת ספרות היא שונה מיוצר ליוצר ומטקסט לטקסט (אינני מתייחס כאן, כמובן, לפירושים היסטוריים של מלים ומונחים, או לאינפורמציה על אישים ואירועים השייכים להקשרים שאינם ידועים לקורא כלשהו מסיבות שונות, גם לא ל'ידיעה אילמת' של דברים שהם נחלה מובנת מאליה של הקורא שהוא בן תרבות בכלל ובן-תרבות של הסופר בפרט).

כמו בעניינים אחרים, גם כאן עדיף לדבר על דירוג: יש טקסטים שללא ידע מן הסוג הזה אכן לא ניתן להבין אותם; ש'אינפורמציות חיצוניות' חיוניות להבנתם; ועוד אחרים, שאינפורמציות כאלה אולי אינן 'חיוניות' להבנתם אבל ידע, מסוגים שונים, שקורא עשוי לשאוב ממקורות נוספים לטקסט, מעשיר את הבנתם, או מחזק הבנה אחת שלהם על חשבון הבנה אחרת. מצד אחר ברור, ביחס לכל טקסט, שידע כזה עשוי לשמש לגביו כמקדם ביטחון היכול למנוע פרשנויות אנכרוניסטיות, בלתי מבוססות או פרועות. אבל גם אם נביא בחשבון את המשפט האחרון, הרי טקסטים מרובים למדיי והיבטים לא מעטים במכלולים של יצירה ניתן לקרוא אותם ברמות שונות של עומק ושל גובה כ'עומדים על רגלי עצמם'. יתר על כן, גם אם נקבל את ההנחה שקיים 'קשר שאינו ניתן להתרה' בין היבטים אישיים, חברתיים ותרבותיים של חיי מחבר ובין טקסטים שלו, אין מכאן מסקנה שלא ניתן לדון בכל אחד מן ההיבטים הללו כשלעצמם, ובטקסטים של המחבר – כשלעצמם. אדרבא, דומה שדיון ממצה בכל אחד מהם בנפרד הוא חיוני להבנת זיקות אפשריות ביניהם. כדברי בירדסלי, זה שקשה להפריד בין דברים אינו אומר שאי-אפשר או שלא נחוץ להבחין ביניהם.²

ברצוני לטעון, שבכל העניינים הללו (עצם קיומן של הזיקות שנרמזו) אין ברנר שונה עקרונית מכל סופר אחר; אמנם הוא בוודאי שונה מסופרים אחרים בטיבן של הזיקות ובסוגיהן. בעיקר הדבר, נראה לי שסיפורי ברנר מכילים בדרך כלל את כל, או לפחות את רוב החומר הנדרש כדי לפרש אותם, ושום אינפורמציה

2. M.C. Beardsley, *Aesthetics: Problems in the Philosophy of Criticism*, New York–Burlingame 1957, pp. 167–168

ביוגרפית, תרבותית, או חברתית, גם לא כזו העולה מטקסטים אחרים שלו, לא תשנה באופן מכריע את ההבנה המושגת מקריאה זהירה של הסיפורים עצמם. נדמה לי שלפחות ביחס לשני סיפורים של ברנר (מכאן ומכאן ו'עצבים') הראיתי את הדבר במפורש, ובפירוט רב. יתר על כן, גם נראה לי שהכלת כל החומר האמור בתוך הסיפור הייתה אסטרטגיה מכוונת של ברנר, שניתן לנמק אותה בדרכים שונות, גם אידיאולוגיות וגם פואטיות. ברור מכל מקום שאסטרטגיה זו הייתה אחד הגורמים ששמרו על האוטונומיה של הסיפור הברנרי ועל יכולת המגע של הסיפור הזה עם קוראים שבעלייה השנייה לא היו ואת פרטי הסביבה הריאלית והספרותית שלה לא הכירו; או אפילו עם קוראים שגם מכלי שני לא ידעו את כל אלה, ואפילו עם אלה שאת מאמריו של ברנר (הראויים כל כך לקריאה) אינם מכירים. דברים אלה אינם באים לבטל, כמובן, את חשיבותו של מידע 'חוץ-ספרותי' כלשהו בכלל, ובמיוחד לתיאור הקשרים מקיפים וכוללים במחקר היוצר ויצירתו, שבמסגרתם הוא עשוי גם להעשיר את הבנת הסיפורים כשלעצמם.

הרעיון ש'אין טעם לדון בברנר היוצר בלבד', אלא מן ההכרח לגרור לכל עיון בסיפורי ברנר את כל ההיבטים של אישיותו, מעשיו ותקופתו, וכי אין להבין וליהנות מהם בלא בקיאות בכל אותם היבטים, פירושו למעשה הוא שאין לסיפורי ברנר מעמד של מעשה אמנות שיש לו קיום בפני עצמו. הסכמה לרעיון זה כמוה כחזרה לתפיסה, שברנר הוא 'יותר מסופר רגיל שפירושו לעתים, שברנר הוא פחות מסופר רגיל' (כלשונו של ברינקר, עמ' 12-13). הרעיון הזה גם סותר את מצבם של סיפורי ברנר בין קוראים ובין מבקרים וחוקרים, מאז הופעת בחורף, כמו גם את תודעתו העצמית של ברנר, שראה עצמו קודם כל כמספר. ספרים ומאמרים מרובים שהוקדשו לדיון בברנר המספר ובסיפוריו, בדורו ובדורות מאוחרים לו, הם עדות לכך. כפי שחוזר ומדגיש ברינקר, 'כל פעולותיו של ברנר מחוץ לספרות נראו לו עצמו כעין הרחבה של פעולתו כסופר. אישיותו המיוחדת שנגלתה לעיני יודעיו מחוץ לספרות לא היתה אלא האצלה של אישיותו הספרותית' (ברינקר, שם, שם; ברינקר כולל ב'ספרותית' גם את הפובליציסטיקה של ברנר, והדבר בעייתי בעיניי).

'עם הזמן', אומר רצבי, 'הולך ומתברר יותר ויותר שהעניין בברנר הולך ומתגלה רק בעקבות העניין בבעיות שהוא התמודד אתן ביצירתו הספרותית מזה, והפובליציסטית-אידיאולוגית' מזה' (עיונים בתקומת ישראל, עמ' 538; ההדגשה שלי). במסגרת הטיעונים של רצבי משפט זה הוא רב־משמעי מכמה וכמה בחינות – על אילו 'בעיות' מדבר רצבי? עם אילו מהן מתמודד ברנר 'בתוך' הסיפורים, עם אילו 'מחוץ' לסיפורים? האם כשרצבי כותב 'בעיות', הוא מתכוון גם לבעיות פסיכולוגיות, קיומיות, פואטיות ושכמותן (כעולה מקריאה תמימה של המשפט כשלעצמו) או רק לבעיות אידיאולוגיות, יהודיות וציוניות, מאלה שהעסיקו את בני דורו של ברנר, דור העלייה השנייה (כעולה מההקשר שהמשפט הזה מופיע בתוכו)?³

3. אביא דוגמה נוספת לריבוי משמעות מן הסוג הזה: לאחר שרצבי מביע את דעתו ש'אין טעם לדון בברנר היוצר בלבד', אלא 'עלינו לדון בברנר הסופר, האידיאולוג, החלוץ וכן

גם לא ברור על מה מבסס הכותב את הדעה הנחרצת הזאת (שהרי למרות שהיא מטושטשת בניסוחה, היא מובעת באופן נחרץ). לדעתי, אם רצבי מתכוון לומר שהעניין בברנר הוא בעיקר עניין בבעיות האידיאולוגיות, הלאומיות והחברתיות העולות ביצירתו, הרי הוא טועה ואין לטענתו בסיס. לי נראה דווקא ש'עם הזמן הולך ומתברר יותר ויותר' שהעניין בברנר (אם נניח בצד את מיתוס אישיותו) הוא קודם כל עניין ביצירתו הסיפורית, על כל היבטיה, ביניהם כמובן אותן 'בעיות' שרצבי אינו מדייק בזיהוין, אבל לא פחות מאלו – בפואטיקה שלו, באמנותו המיוחדת במינה, ובקווים המודרניסטיים והכמו־אקזיסטנציאליים המאפיינים את חשיבתו גם בשאלות הנוגעות לנושאים ציוניים ולאומיים. אבל גם אם ה'נדמה' שלי עשוי להתגלות כהתרשמות בלתי מבוססת, אין לי בכל זאת שום ספק שההפרדה בין העניין בטקסטים של ברנר ובין העניין ב'בעיות' שניתן כביכול להפקיע מתוכם היא חסרת שחר, וכי ל'רק' הבוטח של רצבי אין כל יסוד.

זה זמן רב, ומאז שנות החמישים ביתר תוקף, הפך ברנר למספר נערץ גם בעיני קוראים ויוצרים שעניינם בבעיות האידיאולוגיות שברנר נדרש להם במאמריו היה מוגבל ביותר, ועל קסם אישיותו שמעו או קראו רק מכלי שני ושלישי. הדבר לא הפריע, כמובן, לחוקרים מתחומים שונים להגיע להישגים נכבדים בחקר היבטים או הקשרים ברנריים שאינם ספרותיים טהורים, או אינם ספרותיים כלל. ברנר אכן 'חי ופעל בתוך דור וקבוצת אנשים שחיו, נשמו ועשו אידיאולוגיה' (רצבי, עמ' 538) אבל אם מבין 'האידיאולוגים' של אותו דור, קוראים ועוסקים באינטנסיביות גדולה דווקא בברנר, ובברנר המספר בעיקר, לא רק היסטוריונים וחוקרי תרבות, אלא גם אוהבי ספרות שאינם בעלי מקצוע, אין זה דווקא משום שהיה שייך לאותו דור, ובוודאי לא בשל האידיאולוגיה שבני הדור 'נשמו ועשו', אלא – מן הבחינה הזאת – דווקא משום ייחודו (גם האידיאולוגי) ביחס לאותו דור, ובשל אותם דברים שהבדילו אותו מיוצרים והוגים אחרים בני אותו הדור, שרק היסטוריונים וארכיונאים עוסקים בהם (לדיון בשאלות אלה ראה העיקר השלילי, עמ' 79–92).

הלאה' וכי 'רק טבעי הוא כי בכל אלה לא נוכל לדבר בלא להתייחס לתקופתו ולבני דורו', מוסיף הוא ואומר, שאין בכל אלה 'כדי להמעיט מגדולתו של ברנר. נהפוך הוא; מחמת הזיקה בין החיים לבין הספרות שחי אותה ברנר, כל עוד הבעיות שאֵתן התמודד עודן אקטואליות – תהיה אף יצירתו אקטואלית. ובעיות אנושיות הן מן הסתם אף נצחיות' (עיונים בתקומת ישראל, עמ' 538–539). כלום 'אקטואלי' פירושו כאן ענייני הזמן והמקום? או שמא הנצחי והאוניברסלי (מה שתמיד אקטואלי)? לפי הרישא משתמע, שברנר דן בבעיות של תקופתו ובני דורו ויש להבין אותו על פי הזיקה שבין יצירתו (הספרות) וחיי דורו (כלומר על פי הזיקה לעניינים שהיו, לפחות בחלקם, אקטואליים רק לזמנם); הרי זה מה שמעניק (לפי רצבי) לברנר את הייחוד ואת העניין, וזה מה שמצריך את ההגנה עליו ('אין [בכל אלה] כדי להמעיט מגדולתו של ברנר'). לפי הסיפא מסתבר שברנר חי את הזיקה שבין החיים (באשר הם החיים) ובין הספרות בכלל, והתמודד עם 'בעיות אנושיות', ש'מן הסתם אף נצחיות' (כלומר, תמיד 'אקטואליות'). הרי לך צירוף בלתי מובחן של דברים שהוצגו אצל רצבי כדבר והיפוכו, דברים שלפי ההתרשמות שהוא יוצר דן בהם (רק) ברנר, עם דברים, שלפי אותה התרשמות, דן בהם (רק) ערפלי... במה מדובר כאן? בפתח מילוט? בנטרול הוויכוח? בטעות? בטשטוש מכוון?

עיסוק בסיפורי ברנר כשלעצמם – בניסוחו של רצבי, 'בברנר היוצר בלבד' – לא רק שאיננו חסר טעם, אפילו מן הבחינות שרצבי מעדיף, אלא במובן מסוים הוא, לפחות כשלב ביניים, עיסוק הכרחי גם למי שחותר לדיוקן השלם של האיש ברנר על כל היבטיו, או לקביעת יחסים בין הסיפור להיבטים אחרים של היוצר. אין הבנה של השלם – אם מניחים קיומו של שלם – בלא תיאור מדויק ופירוש מעמיק של חלקיו והיבטיו; ואי־אפשר לדבר על יחסים בין תופעות בלא לעמוד על טיבן של התופעות. מכאן – אם צריך לומר דבר המובן מאליו – לגיטימי לחלוטין להציע תיאור חדש להיבטים או לחטיבות בדיוקנו של יוצר, לפני שבאים לערער או להסכים על הצגת היחסים שביניהם, או לצייר את הדיוקן השלם שלו, גם סביר בהחלט לחלוק על תיאורם של חלקים במפעל ביקורתי, לפני שדנים, מתוך הסכמה או מתוך מחלוקת, בחלקים אחרים שלו או בעיצוב תבניתו השלמה. אם ראייה חדשה של תחום (או היבט) חלקי מתוך מכלול תוליד להבנה חדשה של היחסים בינו לבין תחומים אחרים או לעיצוב מחודש של תמונת המכלול, לא יהיה דבר זה אלא טבעי.

והרי מלכתחילה הטענות שנטענות על ידי בהעיקר השלילי כנגד ברינקר בעד הסימטה הטבריינית נטענות ברוח זו. הרי נאמר שם במפורש, כי בעוד שדבריו בפרקים על מחשבת ברנר, כפי שהיא עולה מן הפובליציסטיקה שלו ('מחשבת ברנר', עד הסימטה הטבריינית, עמ' 175–229), וכן עיקרי תיאורו את הפואטיקה של ברנר ('ריטוריקה של כנות', שם) מקובלים עליי, אף נראים לי כמקדמים את ביקורת ברנר לשלב חדש, גבוה מכל קודמיו, הן על דרך הסינתזה והן על דרך החידוש, הרי אני חולק בהחלט על היבטים מסוימים בפרשנותו לסיפורי ברנר ובמיוחד למכאן ומכאן ורואה בהם נסיגה ממשית ביחס להישגיה של הביקורת על ברנר בכלל וגם ביחס להישגיו של המחבר עצמו. הטענה הבסיסית שלי היא, שבניתוח של מכאן ומכאן ברינקר מתעלם ממרכיבים וממבנים מרכזיים בסיפור (או דן בהם שלא כהלכה), ביניהם גם כאלה שקוראים קודמים לי עמדו עליהם, כמו נוכחות המוות, שהיא מרכזית גם במחשבת הסיפור ('החשבון הקיומי'), גם בעלילתו וגם במערכת המוטיבים שלו, וכמו 'החשבון הפואטי', שהוא מרכזי בסיפור הרבה יותר ממה שנתפס עד עתה. וכן אני חולק על פרשנותו ועל הנמקותיו לכמה עניינים בקומפוזיציה של הסיפור ובתיאור הפואטיקה שלו.

בין אם ההתעלמות מהיבטים אלה של הסיפור גרמה לברינקר שייזקק לצורך פירוש הסיפור לציפיות המשוערות של הקוראים בני הזמן או למאמריו של ברנר ובין אם עצם ההנחה שיש צורך להיזקק לאלה בפירושו של הסיפור גרמה להתעלמות הזאת, אני טוען כנגד השעבוד של הסיפור הברנרי להקשרים שמחוצה לו, כל עוד ניתן לפרש אותו מתוכו ולפני שמנסים לפרש אותו מתוכו, משום שדרך כזו של פירוש מבוססת בהכרח על סלקציה של אלמנטים או על סדר חשיבויות שנקבע אפריורי. זה איננו מונע בעדי מלקבל את פירושו של ברינקר כפירוש חלקי, כתיאור הבנה אפשרית של מכאן ומכאן על ידי חלק מן הקוראים בני הזמן, אבל אני מתנגד לראות בו פירוש כולל של היצירה הממצה תגובות אפשריות של חלקים נוספים של אותו קהל ושל קהלים אחרים. בהעיקר השלילי אני מבקש להציע פירוש כזה, כלומר

פירוש שניתן לנמק בעזרתו את מרב התופעות שבסיפור, וכן את התגובות שעורר הסיפור בין חלקים אחרים של הקוראים, בני הזמן ובני זמנים מאוחרים יותר (וראה עוד על כך להלן).

מדברי רצבי עולה, שעיסוק בסיפור של ברנר כשלעצמו כמוהו כחטא, והוויכוח עם ספרו של בריןקר הוא פשוט פרי של אי־הבנה (עיונים בתקומת ישראל, עמ' 538, 541), אבל אילו היה משתחרר מעט מדעותיו הקדומות היה מגלה, כי היחס שבין העיקר השלילי לבין עד הסימטה הטבריינית אינו רק יחס שבין עיסוק בחלק לעיסוק בשלם (ערפלי דן בהיבט מרכזי אחד מתוך מרחב העניינים שעוסק בו בריןקר בספרו), אלא בדיעבד, לפחות מבחינות מסוימות, זהו גם יחס בין שתי בבואות של אותו עניין מפרספקטיבות שונות. למשל: בריןקר דן במחשבת ברנר על פי מאמריו ומכתביו; ערפלי דן בהיבטים זהים או דומים של המחשבה הזאת על פי סיפורי ברנר (ליתר דיוק, על פי שניים מהם). בריןקר מתאר את עמדותיו של ברנר המבקר כלפי היבטים מרכזיים של הקיום היהודי לדורותיו, של התרבות היהודית וכלפי המציאות בארץ־ישראל, מתמודד עם מה שתיארו אחדים ממבקריו של ברנר כ'השנאה העצמית' שלו, מצביע על הרציונליזם שלו, דן בהתנגדותו לאידיאולוגיות שהיו מקובלות ברחוב היהודי ועוד ועוד; ערפלי דן בעמדת ברנר, המחבר של הסיפורים, מספריו וגיבוריו כלפי אותם היבטים עצמם. שניהם עוסקים כמובן גם בהיבטים מחשבתיים ופואטיים שנדונים רק או בעיקר בפובליציסטיקה מזה, ובסיפורים, מזה. בדיעבד, גם היחסים בין מה שאומר בריןקר על 'רטוריקה של כנות' ביצירת ברנר ובין מה שאומר ערפלי על האמת הברנרית ובמיוחד על הדבקות באמת, זו שלפי תפיסתו מנחה גם את המחשבה, גם את המבנה העלילתי וגם את התפיסה הפואטית במכאן ומכאן, אינם בהכרח יחסים של ניגוד או של סתירה; אדרבא, מבחינות שונות הם עשויים בנקל להיתפס כיחסי הקבלה או השלמה.

יחסי הקבלה והשלמת גומלין בין היבטים והקשרים העולים מהמכלול הברנרי על פי שני הספרים, שעל מקצתם רמזתי כאן, מן הראוי שיעודדו מחקר משווה של המרכיבים המחשבתיים והאידיאולוגיים בסיפורי ברנר מזה, ובמאמריו מזה. מחקר כזה הוא אולי תנאי מקדים הכרחי לדיון בזיקה שבין סיפור למחשבה ביצירת ברנר. אפשר שעל יסודו יתברר שיותר משהמאמרים עשויים לסייע להבנת הסיפורים, הם מעמידים מקבילות להם; גם אפשר שההנחה המובנת מאליה, שניתן לפרש את הסיפור באמצעות המאמרים, תתחלף בהנחה שהיא משום מה פחות מובנת, או מקובלת – שניתן להבין נכון יותר את הפובליציסטיקה של ברנר אם קוראים בזהירות מספקת את סיפוריו. הרי מה שרצבי קורא, בעקבות בריןקר, 'עולמו הפנימי של ברנר' (אולי בלי להבין בדיוק את כוונת המושג הזה בספרו של זה) איננו אלא צרור של טקסטים, ממש כמו הסיפורים. סביר בהחלט שיסודות מסוימים במחשבה הגלומה בסיפורי ברנר, הנוכחים בצמצום ובפיזור מסוים במאמריו – בעיקר יסודות פסיכולוגיים וקיומיים שבה – עשויים לפרש היבטים חברתיים ותרבותיים (מאלה שבריןקר היטיב כל כך לתאר), הנוכחים בהם בשפע ובמלוכד.

לא האפשרות שהעיקר השלילי מתמודד בעיקרו עם גזרה אחת בחזית הטיעונים

של ברינקר, ובוודאי לא האפשרות שהוא מציג מפרספקטיבה אחרת חלקים נרחבים של מכלול הטיעונים כולו, יכלו לעלות אפילו על דעתם של קוראי סקירתו של רצבי, מן הסיבה הפשוטה שהסוקר פשוט לא סיפר להם שום דבר של ממש על תוכן הספר. רצבי אפילו אינו מזכיר את העובדה שבספרו של ערפלי נדונה במפורש השאלה עד כמה ניתן לראות בסיפור של ברנר 'סיפור מגויס', צמוד לנסיבות זמנו ולצרכיו הדוחקים, ועד כמה ניתן לראות בו סיפור העומד בפני עצמו, וכי על פי הדיון הזה אין שום כורח, לפחות מבחינה מסוימת, להכריע בעניין זה באופן חד-משמעי. בעניין זה אמנם אחדים מן ההיגדים של רצבי, האמורים לפי ההקשר לתמוך, כנגד ערפלי, בעמדות המוצהרות שלו, או בכאלו שהוא מייחס לברינקר, הם מבולבלים ביותר.

מתוך תחומי המחשבה הברנרית המוצגים בהעיקר השלילי - הקיומי (העקרוני והאישי), הפסיכולוגי, האידאולוגי (החשבון היהודי-ציוני, והארץ-ישראלי) והפואטי (מחשבת המספר על הספרות ועל אמנות הסיפור) - רומז רצבי רק על התחום הראשון, שבו 'האמת הוודאית היחידה היא אמת המוות'. אמנם, בלי שיאמר אפילו חצי דבר על מסקנותיה של קביעה זו. אינני רואה צורך לסקור את כל התחומים הללו, אבל אעיר משהו על התחום האידאולוגי. הדבר היחיד שיש לרצבי לומר על הנושאים האידאולוגיים בהעיקר השלילי הוא להניח בתוך כותרת המשנה של הספר - 'אידאולוגיה ופואטיקה ב"מכאן ומכאן" וב"עצבים" מאת י"ח ברנר' - מרכאות סביב המלה הפותחת. והרי חלק ניכר של הספר עוסק בשאלות אידאולוגיות, תרבותיות והיסטוריוסופיות, שרצבי לכאורה כל כך חפץ ביקרן; לא רק ביחסים שבין אידאולוגיה לפואטיקה בתוך הסיפורים, אלא גם בתמיכה האידאולוגית הייחודית שנתן ברנר למפעל הציוני גם במכאן ומכאן וגם ב'עצבים', וכן בסוג הייחודי של השפעתו האידאולוגית של הסיפור הברנרי, על פי אותם סיפורים.

אמנם, לפי הניתוח שם, אין התמיכה הזאת פשוטה ומובנת מאליה, וגם ההשפעה איננה ניתנת לניסוח חד-משמעי, כמו שבעלי דוקטרינה או אידאולוגיה מן הסוג המצוי היו רוצים שיהיו. כמסתבר מניתוח הסיפורים, האידאולוגיה הברנרית היא ביסודה אנטי-אידאולוגית (כך עולה גם מניתוחו של ברינקר את עמדותיו של ברנר על פי מאמריו), כמו שהפואטיקה שלו היא ביסודה אנטי-פואטית, וזו אחת הסיבות לכך שאי-אפשר לתאר את המשמעויות וההשפעות האידאולוגיות שיכלו להיות לסיפורים הללו על בסיס ההיגדים האידאולוגיים המפורשים שבהם, אלא יש לראות אותן כנוצרות על ידי כלל ההקשרים המשלימים או הסותרים זה את זה במבנה הסיפורי. מסתבר שהתמיכה הניתנת בסיפורים הללו למפעל הציוני היא קיומית, פרדוקסלית, נגזרת ממצבו של האדם בכלל ומ'הכוח המעולף המסתתר של החיים' הדוחף לשינוי ולשיפור, זה הפועל בחיי היחיד ובחיי הציבור (כניגודו של 'האפס האין סופי') 'כל עוד הנשמה בקרבם', ואיננה רציונלית-אידאולוגית כפשוטה. לא אחזור כאן על ניתוח האופנים שבהם עשוי היה הסיפור הברנרי האנטי-אידאולוגי להשפיע השפעה אידאולוגית (ראה בייחוד העיקר השלילי, עמ' 87-92, 163 ואילך, 171 ואילך), אבל אזכיר כי על יסוד הניתוח הזה ועל בסיסו של אותו תיאור מחשבתי-

פואטי עצמו ניתן לנמק שלוש עמדות אופייניות, שונות, אפילו סותרות, כלפי יצירתו של ברנר: של אלה שהשליה שלו הוליכה אותם למעשה חיובי, של אלה שראו בו בעל שנאה עצמית ו'עוכר ישראל', ושל אלה, בני דורות מאוחרים יותר, כא"ב יהושע, פנחס שדה, נתן זך, וכן יוצרים, מבקרים וקוראים אחרים שהסיפור של ברנר קסמה להם (בתקופה שהניחה את הציונות בתוך מרכאות) דווקא בממד הכמו-אקזיסטנציאליסטי שלה. כל זה, בלי לחרוג ממה שיכול היה להיכלל בתוך מה שברנר מונה 'העולם הפנימי' של ברנר, כלומר ממערכת השיקולים ההגותיים והפואטיים שהפעיל כנראה היוצר הזה בכתיבת מאמריו וסיפוריו.

מסתבר, שגם ניסיון 'להבין את הסיפור הברנרי, על כל היבטיו, מתוך מסגרתו שלו' (עיונים בתקומת ישראל, עמ' 535) עשוי להוליך לתיאור ולהבנה (שניתן כמובן להתווכח עליהם) של מחשבת היוצר, של זיקותיו האפשריות לקהלים שונים של קוראיו, של השפעתו האידיאולוגית ועוד. איך להבין אפוא מבקר המבקש להציג לפני קוראים 'שתי צורות התייחסות של "בני דורנו" אל ברנר ואל יצירתו' (שם, שם) בלי שיבדוק אפילו מה בכוון לעשות, מה עשויה להיות התרומה של כל אחת מהן להבנת הנושא המשותף (אם אכן הוא משותף)? איך להבין מבקר הסוקר ספר ומעלים מקוראיו עיקרים מרכזיים שבו? אינני יודע אם יש תשובות מבוססות או ראויות לדפוס לשאלות אלו, אבל בהקשר העקרוני הכולל ביותר, בלי להביא בחשבון דעות קדומות לכאן או לכאן או נטיות פרטיות משוערות כלשהן, תופעות אלו קשורות ללא ספק באי-הבנה עמוקה ובסיסית יותר.

לאורך כל סקירתו, שוב ושוב, מעמיד כביכול רצבי ניגוד בין שני סוגי התייחסות ליצירת ברנר וליצירת הספרות בכלל; בין עיסוק ב'אמצעים אמנותיים' וב'פונקציה הפואטית' מצד אחד, ובין עיסוק במטרות האמנותיות והמחשבתיות שהיוצר (לענייננו ברנר) משיג באמצעותם, ב'עולמו הפנימי' של ברנר, ב'עולמו המחשבתי שהוחצן', ב'ברנר האיש על כל ממדיו', מצד אחר. לפי מה שעולה מתוך דבריו, חוקרים מאז שנות החמישים, וכן בעז ערפלי, התייחסו לברנר רק על פי האופן הראשון, ואילו מנחם ברנר - גם על פי האופן השני.

'להבין את הסיפור הברנרי על כל היבטיו מתוך מסגרתו שלו' מזוהה כאן כעיסוק במשהו הקרוי 'אמצעים אמנותיים'. מה שמקל על רצבי להעמיד מולו את העיסוק, המנוגד כביכול, בהבנת משמעויותיו של אותו סיפור, ובמיוחד האידיאולוגיות ההיסטוריות, שאותן יש לקבוע לדעתו קודם כל בזיקה לעולמם הרוחני של בני הדור ולבעיות שהעסיקו אותם. אבל לזיהוי הזה ולעימות הצומח ממנו אין שחר. הצגת העיקר השלילי כספר שעניינו ב'אמצעים אמנותיים' בלבד היא שקרית לא פחות מהצגת עד הסימטה הטבריינית כספר שעניינו אך ורק במחשבה ובאידיאולוגיה ('הצגה', כלומר, לפי דרכו של רצבי, יצירת התרשמות ש...). התאווה של רצבי לסדר את הכל באופוזיציות של או/או היא כל כך עזה שתמיד, מעשה שטן, יוצא אצלו ש'אח אחד אהב גבינה ואח אחר היה עשיר' (לעיל, הערה 1).⁴

4. אביא דוגמה נוספת לנטייתו של רצבי לערוך עימותים מוזרים בין עניינים שאינם שווים ואינם נוגדים משום בחינה הגיונית: כך, למשל, הוא כותב על הדיון של ברנר ב'יהודיותו

תופעות של קומפוזיציה, סגנון, רטוריקה, עקרונות של בחירה וצירוף של חומרי עולם וחומרי לשון (אם לאלה מכוון המונח של רצבי [המפוקפק כשלעצמו] 'אמצעים אמנותיים') הן, כמובן, מושא לגיטימי אף הכרחי של חקר הספרות בכלל וגם של החקר המחשבתי והאידיאולוגי של הספרות, ולא רק מן הטעם הפשוט, שתופעות אלו אינן מגלמות רק פואטיקה של יוצר ומייחדות אותו ביחס ליוצרים אחרים ולמערכות ספרותיות שהוא משתייך או שאינו משתייך אליהן, אלא הן, בספרות, גם נושאות משמעות. במלים אחרות, חוקר הספרות המתעניין במשמעויות הגלומות ביצירת ספרות או במכלול של יצירות ספרות אמור, בין השאר, לספק ל'אמצעים' הללו הנמקות מסוגים שונים (אמנותיות, אידיאולוגיות, פילוסופיות או אחרות); זאת כמובן לאחר שתיאר אותם כשלעצמם במיטב יכולתו. זה בדיוק מה שמשתדל לעשות לפי דרכו מנחם ברינקר, המתבונן 'בקווים גדולים' במכלול הסיפורי של ברנר, וזה מה שעושה לפי דרכו ערפלי, המתבונן בפירוט יתר בגזרה צרה יותר של אותו מכלול, ב'עצבים' ובמכאן ומכאן. מן הבחינה הזאת נבדלים שני החוקרים בסוג ובהיקף של התופעות שהם בוחרים לתאר, וכמובן, בהקשרים שמתוכם הם שואבים את ההנמקות שלהם ובדרכי ההנמקה שהם מציעים לאותן תופעות, או באופן כולל יותר, באינטרפרטציות שהם מציעים לאותן תופעות. מי שכותב ביקורת על ביקורת ספרות אינו פטור מלדעת, שבטקסט ספרותי הכל הוא ספרות (או גם ספרות...), וכשם של'אמצעים אמנותיים' עשויה להיות פונקציה אידיאולוגית, כך לחומרים אידיאולוגיים עשויה להיות פונקציה אמנותית. יתר על כן, ביצירת ספרות מוסבים כל החומרים, וחומרים אידיאולוגיים ביניהם, כדי למלא תפקיד במכלול הספרותי. כשם שהמשמעות האמנותית ('פונקציה פואטית') של יצירת ספרות נבנית על בסיס כל החומרים והמבנים שהיא מכילה או מתארגנת באמצעותם, כך המשמעות האידיאולוגית של יצירת ספרות איננה נשענת רק על חומרים אידיאולוגיים מפורשים המופיעים בה, ואפילו לא רק על שקלול של אותם חומרים. המשמעות האידיאולוגית של יצירת ספרות אף היא פונקציה של משמעות החומרים הללו בהקשריהם, של היחסים שביניהם לבין חומרים אחרים במכלול ועם המכלול כולו. בתוך השלם הסיפורי משתנה משמעותם של חומרים ושל יחסים אידיאולוגיים הממלאים תפקידים מגוונים נוספים בהקשר הסיפורי לפי הזיקות שהם יוצרים במבנה האמנותי-אידיאולוגי הכולל של היצירה.

את המשפט 'להבין את הסיפור הברנרי על כל היבטיו מתוך מסגרתו שלו' (העיקר השלילי, עמ' 22) יש לפרש כפשוטו - על כל היבטיו!!! הואיל והסיפור הזה גדוש

של ברנר: 'ואמנם, ללא ספק, נקודה זו היא תרומתו העיקרית של ספר זה, וחשיבותה חורגת מאופקיו של מדע הספרות ונוגעת לאושיות קיומנו בארץ-ישראל' (עמ' 542). לא ברור לי, מה עושה כאן 'מדע הספרות'. כלום כתיבתם של ברינקר או ערפלי או אחרים על ברנר (או על כל סופר אחר) היא ממילא גם עיסוק במדע הספרות? כלום יש איזה שהוא מקום להשוואה בין שני תחומים שונים ובלתי סימטריים כל כך? מעניין מה היה אומר רצבי, שסדר החשיבויות של ערכים ברור לו כל כך, על משפט כמו: במכאן ומכאן עוסק ברנר בשאלות הנוגעות לגורל חייו ומותו של האדם באשר הוא אדם, שאלות החורגות גם מאושיות קיומנו בארץ-ישראל...?

חומרי מציאות אקטואליים, מחשבות היסטוריוסופיות וטיעונים אידיאולוגיים ואנטי-אידיאולוגיים, אין שום אפשרות להבין אותו בשום אופן כמקבץ של 'אמצעים אמנותיים' כלשהם (מבחינה זו הוא רק דגם קיצוני לאמת כללית – למעשה אין שום סיפור שאפשר להבין אותו בשלמות באופן הזה, ויהא פירוש הצירוף 'אמצעים אמנותיים' אשר יהיה). מן העיקר השלילי ברור גם שהבנת הסיפור הברנרי, כהבנת כל סיפור, 'מתוך מסגרתו שלו', איננה אמורה לסתור מודעות להקשרים ההיסטוריים והאידיאולוגיים, אלא ש'התופעות, התבניות והמשמעויות ינומקו קודם כל על יסוד הפונקציונאליות התמאטית-פואטית המוקנית להם בטקסט השלם, פונקציונאליות שיש לתאר אותה מנקודת מוצא שבתוך הסיפור' (שם, עמ' 22, וראה דיון בנושא זה במקומות שונים בספר, ובמיוחד עמ' 79-96, 165-172, 194-212).

מנקודת מוצא זאת, כמו שרמזתי פעמים אחדות לאורך המאמר, היחסים בין העמדות, האינטרפרטציות והמסקנות העולות משתי הגישות, או משני הספרים, אינם תמיד ובהכרח יחסים של קונפליקט סימטרי, ורק בעניינים מוגבלים הם מחייבים בחירה של או/או. הרבה יותר נכון ונוח לתאר אותם (בעיקרם) כוויכוח על יחסים של מוקדם ומאוחר, על היירארכיות ועדיפויות. מנקודת מוצא זו, לא יהיה הוויכוח על השאלה אם 'להבין את הסיפור הברנרי מתוך מסגרתו שלו' או אם להבין אותו על פי ההקשרים ההיסטוריים-ביוגרפיים-אידיאולוגיים וכו' של זמנו ושל קהל קוראיו, אלא הוויכוח יהיה, בהנחה ששתי הדרכים לגיטימיות, איזו מהן קודמת, עדיפה או מכרעת, בהקשרים השונים והמגוונים של הדיון. העמדת דברים על ניגודים סימטריים, בשיטה של או/או, היא דרמטית יותר, לכאורה גם בהירה יותר ונוחה מאוד בוויכוח, וייתכן שאף אני התפתיתי לה פה ושם, מן הסיבות הללו, הן ברשימה זו והן בספרי, אבל מי שעוסק בעניינים מורכבים ומפותלים, מן הדין שייזהר מפשטנות ומ'דרמטיות' לשמה ויקפיד להיות דבק בעניין עצמו. אם דבר זה לא למדנו מברנר, לא למדנו ממנו דבר.

מן הארכיון

התפטרות בן-גוריון מן הממשלה

(יומן בן-גוריון, 16 ביוני 1963, אב"ג)

מביא: זכי שלום

החלטתי סופית לפרוש מהממשלה ולהודיע זאת הבוקר לחברי הממשלה. כשהודעתי זאת ליצחק [נבון]¹ אמר שלא ייתכן שחברינו ישמעו זאת רק בממשלה. ביקשתיו להזמיןם לחדרי חצי שעה לפחות לפני הישיבה. באו כולם (אלמוגי נמצא בחו"ל). הודעתי להם על החלטתי. אשכול ומשה דיין ואחרים טענו שהדבר לא ייתכן. אמרתי להם שזוהי אחריות כבדה, ואיני יכול לשאתה. טענו ש'העתוי' אינו טוב ביותר.² אמרתי להם שה[טיעון בדבר ה]עתוי הבלתי-מוצלח גרם לכמה וכמה דחיות, אבל

1. בתקופה שקדמה להודעת ההתפטרות יצחק נבון היה בחופשה ואת מקומו מילא אורי לובראני. ראה מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ג, תל-אביב 1978, עמ' 1555 [להלן: מ' בר-זוהר, בן-גוריון]. ראה גם: י' בן-פורת, '24 השעות שקדמו להתפטרות בן-גוריון', ידיעות אחרונות, 29 במאי 1964 [להלן: י' בן-פורת, '24 השעות']. בהערה המתייחסת למאמר זה כותב מיכאל בר-זוהר: 'מאושר על-ידי מקורבי בן-גוריון'. ראה מ' בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1653, הערה 161.

2. ייתכן כי דבריהם מכוונים לתמונת המצב המדינית-בטחונית של אותה תקופה. במרכזה עמדו הסוגיות המרכזיות הבאות: א. באפריל-מאי 1963 עלתה אפשרות ממשית של התערעור שלטונו של המלך חוסיין בירדן על רקע מהומות קשות וחתרנות מצד מצרים. בישראל נשקלה אפשרות של פלישה לירדן במקרה של נפילת המשטר ההאשמי בירדן; ב. במחצית אפריל 1963 הוכרז על הקמת הפדרציה המשולשת בין מצרים, סוריה ועיראק. בסופו של דבר ההכרזה לא מומשה. אולם, היא נתנה ביטוי למגמות של אחדות בעולם הערבי, העלולות לאיים באורח חמור על בטחונה של מדינת ישראל; ג. בין ישראל וארצות-הברית פרץ משבר קשה על רקע תביעתו של הנשיא קנדי לפיקוח אמריקני רצוף על הכור הגרעיני בדימונה. לדיון מפורט בסוגיה זו ראה בכרך זה של עיונים בתקומת ישראל: ז' שלום, 'ממדיניות "פרופיל נמוך" ל"אסטרטגיית הכתישה" - ממשל קנדי והתייחסותו לפעילותה הגרעינית של ישראל, 1962-1963'. ראה גם: ש' אהרונסון, הפוליטיקה והאיסטרטגיה של נשק גרעיני במזרח התיכון: ערפול, תיאוריה ומציאות, 1948-1993, א, ירושלים 1994, עמ' 287-351.

נוכחתי שאף פעם לא יהיה עתוי [טוב], ולא תהיה לי שעה יותר נוחה (הבוקר גם קיבלתי התשובה של די-גול, לא כפי שרציתי, אבל כל עוד הוא ישאר בנשיאות - יבוא לעזרתנו אם יהיה צורך בכך. הוא מסביר כי הסכם פורמלי לא יישמר בסוד, ובהודע הדבר יגביר המתיחות במזה"ת, ואם כי לא נאמר בפירוש כי הוא מתחייב לבוא לעזרתנו - הרי דבר זה משתמע מדבריו, ובמידה שאני מכיר איש זה - אין הוא רומז על דבר מבלי שיתחסם לכך ברצינות ובנאמנות).³

בישיבה הציג יגאל [אלון] השאלה שקראתי עליה ב[עיתון היומי] 'חרות' בבוקר - וברור שעתון זה לא חזה מראש השאלה על פי 'רוח הקודש'. הסברתי למה מתאמנים עשרות אחדות של חיילים [ישראלים] בגרמניה - בנשק שישנו רק שם (נשק נ.מ. ונשק נ.ט.).⁴

בסוף הישיבה הודעתי שמתוך צרכים אישיים אני מוכרח להתפטר, ושום בעיה ממלכתית או מאורע כל שהוא לא גרם לכך,⁵ ואני מצטער על שהתפטרותי לפי החוק גוררת אתה התפטרות הממשלה כולה. ביקשתי מהחברים שיקיימו הקואליציה הזאת [גם לאחר התפטרותי מן הממשלה], ויעשו מאמץ להגיש [להציג] בראשית השבוע הבא ממשלה חדשה לכנסת. הבעתי תודתי לחברי הממשלה ולכל אלה שהיו חברי ממשלה משאר המפלגות מאז קום המדינה - על האמון ההדדי ושתוף הפעולה שהיו לברכה למדינה, והבעתי תקוותי שאלה יימשכו.

אחרי הישיבה דיבר אתי יגאל [אלון] שלפחות עלי להישאר שר בטחון (איני בטוח שאמר זאת בכנות) והביע תימהון על הפתאומיות.⁶ אמרתי לו שבאחת השיחות אמרתי זאת לישראל [גלילי] ויש בדעתי להמשיך בשיחות על איחוד.⁷

3. במכתב אל הנשיא דה-גול מ-8 במאי 1963 מתאר בן-גוריון בפירוט את הסכנות הבטחוניות החמורות למדינת ישראל, ומציע כי צרפת וישראל יחתמו ברית ביטחון ביניהן. ראה: מכתב בן-גוריון לנשיא דה-גול, 8 במאי 1963, תיק התכתבויות, אב"ג. בתשובתו לבן-גוריון מבהיר, למעשה, דה-גול את הסתייגותו מרעיון זה: מכתב הנשיא דה-גול אל דוד בן-גוריון, 11 ביוני 1963, גנוז המדינה [להלן: ג"מ] חץ 3377/14.

4. בידיעה בעיתון חרות נכתב, בין השאר: 'מערב-גרמניה מסייעת לישראל באימון אנשי צבאה "בציוד חדיש", ואימון זה מתבצע במערב-גרמניה עצמה', חרות, 16 ביוני 1963, עמ' 1 (באדיבות מכון ז'בוטינסקי, תל-אביב). ראה גם: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1554.

5. בהתייחסויותיו של בן-גוריון בולטת המגמה להדגיש את העובדה, כי התפטרותו נובעת ממניעים אישיים בלבד ולא מנימוקים ממלכתיים כלשהם. ראוי לציין, כי באחד ממכתביו, שנים אחדות לאחר התפטרותו, מציג בן-גוריון שני טעמים להתפטרותו: '1. אני סבור שאין איש צריך להיות בממשלה יותר מ-15 שנה. 2. ראיתי צורך לכתוב זכרונותי'. מכתב בן-גוריון אל ש' שחריה, תיק התכתבויות, 17 בפברואר 1970, אב"ג.

6. למרות שכוונתו ה'עקרונית' של בן-גוריון להתפטר הייתה ידועה, הרי החלטתו ה'קונקרטי' באה בהפתעה מוחלטת לרבים. אומר בהקשר זה מזכ"ל מפא"י, ראובן ברקת: 'גם אם ידענו את אשר עלול היה לבוא, הרי כאשר נודע לנו ביום ראשון [ה-16 ביוני 1963] באורח פתאומי, על ההודעה ... הוכינו תדהמה וכאב. המוני העם והמפלגה נודעזעו, נסערו ונחרדו', תיק פרוטוקולים, 18 ביוני 1963, אב"ג.

7. מכתב של בן-גוריון לזיאמה ארן עולה, כי ראה בגלילי גורם המסתייג משיתוף הפעולה

לפני גמר הישיבה ביקשתי מחברי הממשלה שיתנו לי חופש עד שתוקם ממשלה חדשה, כי אין בדעתי להמשיך בעבודה בממשלה. הם הגידו שיתנו לי חופש כמה שארצה, ובלבד שאדחה את ההתפטרות.⁸ הודעתי שאחרי הארוחה אצל הנשיא (להיום הוזמנו כל חברי הממשלה ונשיהם לארוחת צהרים אצל הנשיא בצריף), ולכן החופש אקבל רק לאחר ההתפטרות.⁹

הישיבה נגמרה בהקדם, ובנדור¹⁰ הביא לי חבילה של מכתבים לראשי הממשלות לחתימה. מסרתי בישיבה תוכן תשובתו של די-גול.

בארוחה כבר ידע [זלמן] שזר [נשיא המדינה] על החלטתי, אבל הגשתי לו מכתבי רק בגמר הארוחה, כי חפצתי לאכול אצלו הפעם כחבר הממשלה.¹¹ לאחר הארוחה יעצתי לו להזמין מיד הסיעות ולהטיל על אשכול הקמת ממשלה חדשה. גם קדיש לוז [יושב ראש הכנסת] ורעייתו נכחו בארוחה, והגשתי לו התפטרותי מהכנסת.¹²

עם תנועת החרות ותומך באיחוד תנועות הפועלים. במכתב אל זיאמה ארן כותב בן-גוריון: 'אני מצטער שלא ראיתי את [ישראל] גלילי בשבועות האחרונים, כי אני חושש שהוא מהמהססים הראשיים, ואין לו הכוח המוסרי להכריע', מכתב בן-גוריון לזיאמה ארן, 6 במארס 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

8. על פי העיתונאי ישעיהו בן-פורת הציעו 'שרינו' לבן-גוריון, כי לא יפרוש בשלב זה אלא ייקח חופשה ממושכת. בן-גוריון דחה הצעה זו. ראה: י' בן-פורת, '24 השעות'.

9. ב-19 ביוני שיגר הנשיא זלמן שזר מכתב אל לוי אשכול, ובו מסר לו כי החליט להטיל עליו את תפקיד הרכבת הממשלה. ראה מכתב זלמן שזר, 19 ביוני 1963, ג"מ 6252/ג. באורח פורמלי המשיך בן-גוריון למלא את תפקידו כראש ממשלת מעבר עד שהוקמה ממשלת אשכול וקיבלה את אמון הכנסת, ב-26 ביוני 1963.

10. שמואל בנדור, איש משרד החוץ.

11. זו הייתה ארוחת הצהריים הראשונה של הנשיא שזר - אשר נבחר זה לא מכבר לנשיא בעקבות פטירתו של הנשיא יצחק בן-צבי - עם הממשלה. מכתב ההתפטרות שהגיש לו בן-גוריון בתום הארוחה גרם לו 'פצע וצלקת שלא נגלדה'. ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1556.

12. מלכתחילה הודיע בן-גוריון על התפטרותו הן מן הממשלה והן מן הכנסת, ראה תיק התכתבויות, 16 ביוני 1963. יום לאחר מכן שיגר בן-גוריון מכתב אל יושב ראש הכנסת, ובו הודיע לו כי הוא חוזר בו מהודעת ההתפטרות מן הכנסת. ראה מכתב בן-גוריון אל יושב ראש הכנסת, 17 ביוני 1963, אב"ג. מדברי מזכיר המפלגה, ראובן ברקת, בישיבה של מרכז מפא"י, עולה כי בן-גוריון חזר בו מהתפטרותו מן הכנסת בעקבות תביעות של חברים במפלגה, ישיבת מרכז מפא"י, 18 ביוני 1963, תיק פרוטוקולים, אב"ג. שנים לאחר מכן קובע בן-גוריון, כי עם התפטרותו מן הממשלה 'לא ראיתי צורך להישאר בכנסת, אבל חברי המפלגה ... עשו עלי לחץ נורא שעלי להישאר בכנסת, ומילאתי את רצונם', מכתב בן-גוריון אל ש' שחריה, תיק התכתבויות, 17 בפברואר 1970, אב"ג. בין כך ובין כך, עובדה זו אינה יכולה שלא להעלות הרהור, שמא למרות הכרזותיו הנחרצות כי התפטרותו, הפעם, היא סופית, ביקש בן-גוריון, בכל זאת, להותיר לעצמו אופציה כלשהי של חזרה להנהגה.

בעצם קיבלתי החלטה זו [להתפטר מן הממשלה] לפני כשנתיים וחצי¹³ כשהעיס הצבוע¹⁴ הצליח לגייס כל המפלגות נגדנו, אך חששתי אז מהריסת המפלגה אם אתפטר בזמן ההוא, והתפטרתי אז¹⁵ למען הביא לידי התפטרות הממשלה על הפרת יסודות הצדק בועדת השבעה¹⁶ שליכדה סביבה כל המפלגות האחרות, גם בקואליציה וגם באופוזיציה. חוסר ראיית הנולד, גם של אשכול וגם של גולדה, הביאו לערעור אושיות התנועה ולהקמת קואליציה של סחיטה – כי כל אחד משני המיעוטים (אחה"ע [אחדות העבודה] ומפד"ל) יכול לערער הממשלה, בניגוד לדעתי להכניס לממשלה 'מועדון הארבעה' (אחה"ע, מפד"ל, מפ"ם וליברלים) שמספרם יחד היה כמספר נבחרים המפלגה, אבל צרוף זה היה מונע סחיטות, כי הקואליציה היתה מונה 92 חברים, ושום מפלגה מהמועדון לא היתה יכולה לערער הממשלה, והיינו מובטחים שבשאלות משקיות וחברתיות לא תתקבל שום החלטה בניגוד לצרכי הפועלים, ובמדיניות חוץ ובטחון לא תתקבל שום החלטה 'שמאלנית'. הליברלים החלו להידרדר בגלל הישארותם באופוזיציה, ואם כי הרוב היה נגד איחוד עם 'חירות' – התקרבו יותר ויותר ל'חירות' וגם מפ"ם סייעה ל'חירות',¹⁷ וה'מנהיג' [מנחם בגין] הרגיש שכוחו

13. בן-גוריון אכן הודיע מספר פעמים קודם להתפטרותו הסופית על כוונתו להתפטר. אולם, באותם מקרים נמצאה, בסופו של דבר, נוסחה אשר אפשרה את המשך כהונתו כראש הממשלה ושר הביטחון. להערכת מזכירו האישי של בן-גוריון בתקופה הנדונה, יצחק נבון, ביום השישי, ה'14 ביוני 1963, לא הייתה לבן-גוריון כוונה להתפטר. מצב רוחו היה טוב, והוא התעניין בסדר היום העומד לפניו לקראת יום א', ה'16 ביוני 1963. שיחה עם יצחק נבון, ירושלים, 19 ביולי 1995. ב'14 ביוני 1963 שיגר בן-גוריון מכתבים אל יגאל ידן וזאב שרף, ובהם הודיע להם כי מינה אותם כוועדת חקירה לצורך בדיקת מבנה שירותי הביטחון של מדינת ישראל. ראה: מכתב בן-גוריון ליגאל ידן וזאב שרף, 14 ביוני 1963, ג"מ, חץ 3413/19.

14. הכוונה לפנחס לבון. ביומנו מ'27 בפברואר 1963 כותב בן-גוריון: 'לבון הוא עיט צבוע ואיש תככים, שאין שום דבר קדוש לו', יומן בן-גוריון, 27 בפברואר 1963, אב"ג. במכתב אל זיאמה ארן מדבר בן-גוריון על 'עיט צבוע שיפריע [לאיחוד תנועות הפועלים]', מכתב בן-גוריון לזיאמה ארן, 6 במארס 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

15. המדובר בהתפטרות בן-גוריון מן הממשלה ב'31 בינואר 1961.

16. ועדת שרים שהוקמה על בסיס החלטת הממשלה מ'30 באוקטובר 1960. כיושב ראש הוועדה נבחר שר המשפטים, פנחס רוזן. שאר חבריה היו השרים לוי אשכול, יצחק בן-אהרון, ישראל ברזילי, בנימין מינץ, בכור שטרית, משה חיים שפירא. בכתב המינוי שלה נקבע, כי היא 'תעיין בכל החומר הנוגע בפרשה [פרשת לבון] ותגיש מסקנותיה לממשלה'. ראה: ש' טבת, קלפ"ן: על מה נפל דוד בן-גוריון, [ללא מקום ההוצאה] 1992, עמ' 363. בין השאר קבעה הוועדה, כי 'לבון לא נתן את ההוראה ... וכי מעשה "עסק הביש" בוצע שלא בדיעתו'. שם, עמ' 419.

17. במכתב אל זיאמה ארן מ'6 במארס 1963 נותן בן-גוריון ביטוי לחרדותיו, כי דווקא מפלגות השמאל, ובראשן מפ"ם, ובמידה פחותה יותר אחדות-העבודה, משתפות פעולה עם תנועת ה'חרות' (קרוב לוודאי בנוגע למדיניות הממשלה כלפי גרמניה). בין השאר כותב בן-גוריון: 'אין לי ספק, שבאחדות-העבודה יש לא מעטים הרואים את סכנת השתלטות "חרות" בסיוע של מפ"ם [הדגשה במקור] (בכך אין לי ספק) ... הם כקומוניסטים

הולך וגדל וחוצפתו גדלה, ובאלימות החל להשתלט על הכנסת, כפי שהוכח בוויכוח על מדיניות חוץ,¹⁸ והשערוריה שעוררו (בלי רגימת אבנים על-ידי אספסוף מבחוץ הפעם)¹⁹ רכזה סביבם את מפ"ם והליברלים. וגם בשאלת מדענים גרמנים (כשעדיין ישבתי בטבריה) נתקבלה לא החלטה פשוטה שמקבלים לשימת-לב הודעות שרת החוץ – אלא החלטה ש'חירות' נתנה לה הסכמתה, ורק עוור (וכאלה רבים בתוכנו, בתוך אחה"ע ועוד יותר במפ"ם) אינו רואה ראשית השתלטות 'המנהיג' [מנחם בגין], ובאופן טבעי גדלה חוצפתו והדפיס מחדש נאום שלו מלפני ארבע שנים שהוכתר באותיות [קידוש] לְכָנָה: 'את הנורא במעשים עשית, דמי נקיים שפכת'.²⁰ זמני החפשי לאחר הצהרים הקדשתי לעריכת שני הפרקים של אהרונז' על ימי בית ראשון. לפנות ערב הודיעו לי שיצחק [רבין] ומאיר [עמית]²¹ באו לראותי. התחיל

מעוניינים בהחלשת הזולת (כלומר מפא"י), ולשם כך יתאחדו גם עם השד, והפלירט עם בגין אינו מקרה ואינו תחבולה רגעית. זוהי שיטה שנקט[ו] בה הקומוניסטים] בכל הארצות ולא רק סטלין בברית עם היטלר [הסכם ריבנטרופ-מולוטוב], מכתב בן-גוריון לזיאמה ארן, 6 במארס 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

18. הכוונה היא לדיון שנערך בכנסת ב-20 במארס 1963. על רקע סערה קשה שעוררה פרשת המדענים הגרמנים במצרים החליטה הממשלה לקיים דיון בנושא במליאת הכנסת. בן-גוריון היה אותה שעה בחופשה, ואת ההודעה המדינית בשם הממשלה מסרה שרת החוץ, גולדה מאיר. היא הוקיעה את פעילותם של המדענים הגרמנים במלים קשות. דברי הכנסת, כרך 36, ישיבה רל"ד, 20 במארס 1963, עמ' 1569. את הנאום התקיף ביותר נשא מנהיג חרות, מנחם בגין. הוא האשים ישירות את בן-גוריון בהתעלמות מפעילותם של המדענים הגרמנים במצרים, שם, עמ' 1570.

19. בן-גוריון מאזכר כאן את פעולות המחאה הקשות של אנשי 'חרות' במהלך הדיון בכנסת ב-9 בינואר 1952. במהלך פעולות המחאה נזרקו אבנים, שניפצו חלונות בבניין הכנסת.

20. בתקופה שקדמה להתפטרותו התבטא בן-גוריון בחריפות חסרת תקדים נגד תנועת החרות ומנחם בגין, אישית. במכתב אל חיים גורי כותב בן-גוריון: 'בגין הוא יליד התקופה המטורפת שבין שתי מלחמות העולם, והוא טיפוס היטלריסטי מובהק: גזעני, מוכן להשמיד כל הערבים למען שלמות הארץ, מקדש כל האמצעים למען המטרה הקדושה – שלטון אבסולוטי, ואני רואה בו סכנה חמורה למצב הפנימי והחיצוני של ישראל', מכתב בן-גוריון, 15 במאי 1963, תיק התכתבויות, אב"ג. במכתב אחר מדבר בן-גוריון על 'אנשים תמימים, [ה]נוהגים לרמות עצמם, ולא לראות הסכנות הפנימיות הנשקפות לנו מתנועה פשיסטית [הכוונה לתנועת החרות], הדוגלת במעשי אלימות ודיקטטורה [בעוד ש] רוממות הדמוקרטיה בגרונם', מכתב בן-גוריון אל נח דגני, 27 במאי 1963, תיק התכתבויות, אב"ג. במכתב אחר כותב בן-גוריון: 'מעולם לא היה לי ספק, ש"חרות" היא מפלגה פשיסטית ומסוכנת (אם כי ייתכן שיש חברים במפלגה זו שאינם פשיסטים) ... חבל שיש תמימים רבים בתוכנו (איני מדבר על המיתממים), שאינם רואים הסכנה של בריונים פשיסטים אלה', מכתב בן-גוריון אל בן-אלול, 23 בנובמבר 1963, תיק התכתבויות, אב"ג. במכתב אחר מדבר בן-גוריון שוב על 'הנטייה הפשיסטית של הגרעין המרכזי של קבוצה זו [תנועת החרות]', מכתב בן-גוריון אל שמואל סמבורסקי, 17 במארס 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

21. יצחק רבין שימש באותה תקופה סגן הרמטכ"ל וראש אג"ם. מאיר עמית שימש באותה תקופה ראש אמ"ן וראש המוסד.

יצחק: נדהם ממה ששמע, וראה חובה לעצמו להודיע על התפטרותי לאלופי הפיקוד בצפון, בדרום ובמרכז ובחיל הים. אין הצבא מתערב במדיניות, ואינו מהווה גורם ואסור לו ללחוץ, אבל כולם נדהמו. יוחאי [בן-נון, מפקד חיל הים] אמר לו שזה אסון. כולם שמעו על ההתפטרות בחרדה ובהשתוממות. הוא רואה בכך אסון. שלוש השנים הבאות יהיו אולי הקריטיות ביותר²² – תיתכן אחדות עמי ערב, ונעמוד בפני מלחמה מסכנת קיומנו, והוא חושש שבלעדי יהיה קשה מאוד לצבא. יאבדו כל אמון.

מאיר [עמית] הוסיף: שהוא אולי יותר מאחרים מבין לרוחי. הוא רואה מה שנתבשל, אבל הוא חושש מאוד שהעתוי אינו מתאים.²³

יצחק [רבין] חזר ושאל מה קרה ואיך יתכן להשאיר הצבא. כל שאר החברים כמותו אינם רואים איך אפשר בלעדי – אי-אפשר. כל האלופים אמרו שלא יתכן הדבר. דבריו נגעו עמוק ללבי, ובקושי התנקתי רגשותי ודמעותי.

סיפרתי להם על שתי הפגישות שהיו לי בשבוע שעבר: במדרשה הצבאית, כשאחד הקצינים שאל מה לעשות נגד העובדות שכל הטובים אינם נשארים בצבא הקבע, ורק אלה שאינם יכולים ללמוד או לקבל משרה יותר טובה נשארים, באופן שבצבא הקבע יהיו רק הגרועים. ואותו דבר שמעתי כעבור יומיים מקבוצת מנהלי בתי-ספר תיכוניים ביחס למורים: רק הגרועים הולכים להוראה ורמת החינוך תרד פלאים. הסברתי למורים, כי בלי שני הרוח בעם כולו לא ייטב המצב, ולשנוי הרוח בעם מסוגלת להביא רק אחדות הכוחות החלוציים – אחדות שלוש המפלגות [מפא"י, אחדות-העבודה ומפ"ם] שיסתערו על הדור הצעיר ועל האינטליגנציה.

יצחק [רבין] אמר: אבל מה יהיה עכשיו על הצבא, ומה גרם לצעד שלי. אמרתי לו שאין דבר יותר יקר לי מהצבא,²⁴ לא מפני שאני מיליטריסט²⁵ – יצחק [רבין] העיר מיד: גם אנו לא מיליטריסטים – אלא מפני שזהו הגוף החלוצי ביותר בעם, ולא רק מעוז הבטחון; אם כי זה [צה"ל] העיקר – אבל איני יכול, מסיבות שאינן נוגעות לצבא, להמשיך.

לפני בואם טלפן לי ד"ר [דב] יוסף: [הוא טען ש]אם נגזר עלי להתפטר – אשאר [לפחות] במשרד הבטחון, מבלי להיות חבר בכנסת או בממשלה. אמרתי לו שלא אוכל לשוחח על ענין זה בטלפון.

22. בהמשך פסקה זו נמחקה שורה בידי הצנזור. על פי ספרו של מיכאל בר-זוהר כללה פסקה זו (בין השאר?) ביטויים של חששות של רבין באשר ליכולתו של צה"ל להרתיע את צבאות ערב. ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1556.

23. מאיר עמית מתייחס לפעילותם של גורמים במפא"י, וגם במפלגות אחרות, בשיתוף פעולה עם הממונה לשעבר על שירותי הביטחון, איסר הראל, לערער את מעמדו של בן-גוריון בממשלה ובציבור. שיחה עם מאיר עמית, 18 ביולי 1995.

24. עם התפטרותו שיגר בן-גוריון מכתב פרידה נרגש 'לחיילים וחיילות בצבא ההגנה לישראל', ובו העלה על גס, במלים נרגשות, את האופי המיוחד של צה"ל ומפקדיו. מכתב בן-גוריון אל חיילי צה"ל, 25 ביוני 1963, ג"מ, חץ ג/159/6252.

25. בן-גוריון הרבה להביע את סלידתו ממיליטריזם. לדיון בסוגיה זו ראה: ז' שלום, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי 1949–1956, קריית שדה-בוקר 1995, עמ' 235–236.

טלפן גם [ראובן] ברקת וביקש לכנס הלשכה [לשכת מפא"י] הערב - אמרתי שבענין שאני מבין למה הוא רומז [המטרה אשר לשמה הוא מבקש לכנס את הלשכה. הכוונה, ככל הנראה, לנסיונות לשדל את בן-גוריון לחזור בו מהתפטרותו] אין תועלת בכנוס הלשכה.²⁶

חוששני שגם הליברלים יתנו יד עכשיו ל'חירות' להתעלם מהסכנה המצרית, וינסו להעמיד את גרמניה כשונא העיקרי של ישראל. אין זה מן הנמנע שגם אחה"ע [אחדות-העבודה] תיתן יד - ובוודאי מפ"ם ומק"י - להסטה מסוכנת זו, ואיני בטוח אפילו שגם גולדה [מאיר]²⁷ לא תיגרר אחרי תמרון זה.²⁸

26. בישיבת מרכז המפלגה, אשר התכנסה יומיים לאחר ההתפטרות, נותן ראובן ברקת ביטוי להערכה, כי אכן התפטרות בן-גוריון היא סופית ולא יועילו נסיונות שכנוע. ישיבת מרכז מפא"י, 18 ביוני 1963, תיק פרוטוקולים, אב"ג.

27. בתקופה שקדמה להתפטרות נתגלעו מחלוקות קשות בין בן-גוריון לגולדה מאיר. ברקע המחלוקות עמדה בעיקר שאלת היחסים בין ישראל וגרמניה בכלל, והטיפול בסוגיית המדענים הגרמנים במצרים בפרט. כמו כן השמיעה גולדה טענות על כך שסגן שר הביטחון, שמעון פרס, הוא זה שמנווט את המדיניות כלפי גרמניה, תוך עקיפת משרד החוץ. על פי עדויות שונות נתקיימה פגישה בין בן-גוריון וגולדה במוצאי שבת ה-15 ביוני 1963 - יום לפני התפטרות בן-גוריון. השיחה בין השניים התמקדה בשאלת מערכת היחסים עם גרמניה. באורח קונקרטי, גולדה תבעה כי בן-גוריון ינחה את הצנזור הראשי לפסול פרסום הידיעה (שצוינה לעיל) על אימוני חיילים ישראלים בגרמניה. בן-גוריון סירב להיענות לפניה זו. בהמשך השיחה רמזה שרת החוץ, כי היא עשויה להסיק מסקנות אישיות מעמדותיו של בן-גוריון. ריאיון אישי עם גדעון רפאל, ירושלים, 11 ביוני 1995. סיפור הפרשה מופיע גם בספרו של מ' בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1554-1556. כמו כן ראה: י' בן-פורת, '24 השעות'. עוד קודם לכן הופיעו פרסומים בתקשורת על חילוקי דעות בין בן-גוריון וגולדה מאיר. אולם בן-גוריון טרח להכחישם. ראה: פגישת ראש הממשלה עם עורכי העיתונים, 31 במארס 1963, תיק פרוטוקולים, אב"ג. במכתב אל מערכת הארץ כותב בן-גוריון: 'לתמהוני אני קורא היום ב"הארץ" הדים למעשיות הבדויות המצויות כמעט בכל יום בעתוני ערב על שיחותי עם שרת החוץ בדבר פרישתה. אני לא שמעתי אף פעם משרת החוץ, שהיא עומדת לפרוש; לא שמעתי מפיה אף פעם "איום" [המרכאות במקור] כזה, ולא היתה לי אתה אף פעם, ופחות מכל בימים אלה, כל שיחה על פרישתה', מכתב בן-גוריון למערכת הארץ, 16 במאי 1963, תיק התכתבויות, אב"ג.

28. המשך פיסקה זו נמחק בידי הצנזור. על פי ספרו של מיכאל בר-זוהר כתוב בשורות אלה (בין השאר?): 'ייתכן שבמרכז [הפעילות] יתייצב "הממונה" [איסר הראל], וימלא עכשיו תפקידו של העיט הצבוע [לבון] מלפני שנתיים. ואין דבר שיקרב השלטון הפשיסטי בישראל כטירוף דעת זה'. ראה: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, עמ' 1558.

תעודה: עברות שמות המקומות והאתרים בנגב בשנים 1950–1949

יוסי כץ

הענקת שמות חדשים למקומות ואתרים על רקע כניסתו של גורם שלטוני חדש למרחב היא תופעה ידועה הקיימת בעולם שנים רבות. השמות החדשים מוזהים עם המשטר החדש ועם כל מה שמשטר זה מבקש לייצג, ויש להם חשיבות רבה בהעמקת הזיקה שבין השלטון החדש ומטרותיו ובין המרחב.¹ לא מפתיעה לכן העובדה כי בקיץ 1949 – זמן קצר לאחר הקמתה של מדינת ישראל וסיומה של מלחמת העצמאות – יזמה ממשלתה של המדינה הצעירה הקמת ועדת שמות מיוחדת, שעליה הוטל 'לקבוע שמות עבריים לכל המקומות, ההרים, העמקים, המעינות, הדרכים וכו' בשטח הנגב'.²

דומה כי ההתמקדות בנגב מקורה בעובדה, שבניגוד לכל אזור אחר במדינה שאך זה קמה, הנגב, המהווה את האזור הגדול ביותר במדינת ישראל, היה ריק כמעט לגמרי מיישובים יהודיים, ועירום לחלוטין משמות בעלי תוכן עברי למקומות ולעצמים גיאוגרפיים. חוץ מהיישובים היהודיים המעטים, שהוקמו בצפונו של הנגב מאז שנות הארבעים, שמות המקומות, האתרים והעצמים הגיאוגרפיים היו ערביים. יחסו המיוחד לנגב של ראש הממשלה הראשון של ישראל, דוד בן-גוריון, תרם אף הוא למתן עדיפות לקביעת שמות בנגב. בכל אופן, משסיימה הוועדה את עבודתה לאחר כשנה, היא המליצה לממשלת ישראל להמשיך בעברות השמות הגיאוגרפיים גם ביתר חלקיה של מדינת ישראל.³ באפריל 1951 החליטה הממשלה לאחד את הוועדה לקביעת שמות בנגב עם ועדת השמות שליד הקרן הקיימת לישראל ולמנות תחתיה

1. ראה בהרחבה: Y. Katz, 'Identity, Nationalism and Placenames: Zionist Efforts to Preserve the Original Local Hebrew Names in Official Publications of the Mandate Government of Palestine', *Names*, vol. 43, no. 2 (1995), pp. 103–118 ושמ דוגמאות ממקומות שונים בעולם. כן ראה: C.B. Peterson, 'The Nature of Soviet place-names', *Names*, vol. 25, no. 1 (1977), pp. 15–24; P.G. Lewis, 'the Politics of Iranian Place Names', *Geographical Review*, 72 (1982), pp. 99–102
2. דו"ח על פעולות הוועדה לקביעת שמות בנגב, בחתימת היו"ר ז' ליף והמזכיר ב"צ אשל, ללא תאריך, אך נראה קרוב לוודאי מאמצע 1950, אצ"מ 402/151.
3. מכתב ז' ליף אל מזכיר הממשלה מיום 7 ביוני 1950, אצ"מ 402/150.

את ועדת השמות הממשלתית, הפועלת מאז כגוף הרשמי לקביעת שמות גיאוגרפיים במדינת ישראל.⁴ מאז כינונה פועלת הוועדה במסגרת משרד ראש הממשלה. הוועדה הממשלתית לקביעת שמות בנגב לא הייתה הגוף המוסדי היהודי הראשון שעסק בקביעת שמות של מקומות בארץ-ישראל. קדמה לה 'ועדת השמות על יד הקרן הקיימת לישראל', שהוקמה בשנת 1922 ושעסקה בקביעת שמותיהם של היישובים היהודיים שהוקמו מאז. שמות רחובות ביישובים היהודיים נקבעו על ידי ועדות מקומיות בערים וביישובים.⁵ ייחודה של הוועדה לקביעת שמות בנגב הוא שהיא הייתה הראשונה שעסקה גם בקביעת שמות עבריים לפרטי נוף כמו נחלים והרים, ובכך יצקה את התוכן הסימבולי היהודי לא רק למקומות אלא למרחב הנגב כולו על עצמו הגיאוגרפיים השונים. בסך הכל קבעה הוועדה, בקרוב לשנת עבודה (יולי 1949–מאי 1950), שם עברי ל-533 מקומות ועצמים גיאוגרפיים במרחב שבין אילת בדרום ועד לקו עין-גדי-עזה בצפון, והם הופיעו כעבור זמן קצר בגליונה הדרומי של מפת ארץ-ישראל בקנה-המידה של אחד לרבע מיליון, שהופקה על ידי מחלקת המדידות של מדינת ישראל. שמות כמו אילת, נחל צין, מעלה-עקרבים, באר-מנוחה, מכתש רמון, עין-יהב, מצפה-רמון, שדה-בוקר, עין-בוקק, דימונה ועוד רבים אחרים, המסמלים מאז הקמת המדינה הרבה מהוויית הנגב, ואשר חלקם הפך לשמם של יישובים שהוקמו מאוחר יותר בנגב – שמות אלו נקבעו על ידי אותה ועדה ממשלתית לקביעת שמות בנגב.⁶

הוועדה כללה 13 חברים – כולם מומחים מתחומי הגיאוגרפיה, ההיסטוריה והארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, וכן מתחום הלשון העברית; חלקם נמנה גם עם ועדת השמות שליד הקרן הקיימת. עם הוועדה נמנו, בין היתר, הגיאוגרפים אברהם יעקב ברוור ודוד עמירן; הארכיאולוג בנימין מייזלר (לימים מזר); יצחק בן-צבי, זאב וילנאי ויוסף ברסלבסקי (לימים ברסלב). בראש הוועדה עמד זלמן ליף (ליפשיץ) – מומחה בתחומי הקרקע, הגיאוגרפיה והכרטוגרפיה, אשר שימש כיועץ בתחומים אלו במספר משרדי ממשלה.⁷ הוועדה פעלה במסגרת המליאה ובמסגרת ארבע ועדות משנה: ועדה גיאוגרפית (שקבעה את המקומות והעצמים שיקבלו את השמות), ועדה למונחים (שעסקה בקביעת מונחים לעצמים גיאוגרפיים), ועדה היסטורית (שהכינה את רשימת המקומות ההיסטוריים בנגב) וועדה מרכזת. כבר בראשית עבודתה הגבילה

4. ח' ביתן, 'ועדת השמות הממשלתית', ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, כב (תשנ"ב), עמ' 367.

5. א"י אריכא, גאולת השמות: תולדות שמות היישובים על אדמת הקרן הקיימת לישראל, ירושלים 1937.

6. ראה הערה 2; ארכיב ועדת השמות הממשלתית, רשימון של השמות הגיאוגרפיים בגליון הדרומי של מפת ישראל (ממפרץ אילת עד קו עזה-עין-גדי), קנה-מידה 1:250,000, ירושלים תשי"א.

7. על ז' ליף (ליפשיץ) ראה בהרחבה: 'זלמן ליף ז"ל, חייו ופועלו', ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, ב (תשי"ג), עמ' 1–5.

הוועדה את עצמה לשמות הכלולים במפה בקנה־מידה של אחד לרבע מיליון.⁸ הוועדה ערכה סיורים רבים בשטח, כדי לבדוק את אותם עצמים שחברי הוועדה סברו שיש לקבוע להם שם מתאים.

הוועדה קבעה, כי בקביעת שמות מקומות היא תפעל לפי העקרונות הבאים: הענקת שמות על פי זיהויים היסטוריים, ככל האפשר; שימוש בשמות מקראיים והיסטוריים; תרגום שמות ערביים; מתן צורה עברית לשמות ערביים לפי דמיון הצלילים; הענקת שמות חדשים סמליים. הפתרון האידיאלי שאליו שאפה הוועדה היה חידוש שמות עבריים היסטוריים.⁹ עיקרון זה היה גם העיקרון המרכזי שניצב לנגד עיניה של ועדת השמות שליד הקרן הקיימת לאורך כל שנות פעילותה מאז הוקמה.¹⁰ סביב צירו של עיקרון זה גם התנהל מאבקו של הוועד הלאומי עם הבריטים בשנות השלושים, עת פעלו האחרונים לערביזציה של שמות המקומות בארץ־ישראל בפרסומיה ובכיתוביה הרשמיים בעברית של ממשלת המנדט.¹¹ אולם ועדת השמות לנגב התקשתה ביישום העיקרון הנ"ל, שכן מעטים מאוד המקומות בנגב, שבנוגע אליהם יש מסורת ספרותית היסטורית, שממנה ניתן היה לשאוב ידיעות עליהם. חילוקי הדעות בין החוקרים ביחס לזיהוי שמות המקומות שבנגב המופיעים במקרא (כמו אלה הקשורים לנדודי בני ישראל בצאתם ממצרים) לא אפשרו לקשור את השמות בוודאות למקומות מסוימים. קשיים דומים ניצבו בפני הוועדה גם ביחס לתעודות מצריות וספרות יוונית ורומית שהיו תחת ידיה. עם זאת, הוועדה חידשה 120 שמות עבריים היסטוריים למקומות ולעצמים, הן בבחינת זיהוי הקרוב לוודאי והן בבחינת החייאת השם ללא זיהוי בטוח. לצד זאת העניקה הוועדה צורה עברית לשמות מקומות הכתובים מצרית, יוונית ורומית, ואשר לדעת הוועדה צפון היה בחובם שם עברי. ניתנו גם שמות למקומות על פי שמות פרטיים של אישים מהמקרא, שהיו קשורים למקומות אלו בחייהם ובפעולותיהם.

תרגום לעברית של שמות מקומות בערבית היה הדרך השנייה שנקטה הוועדה. תורגמו בעיקר אותם השמות שציינו תופעות טבע, מבנה טופוגרפי, מחצבים, צמחים ובעלי חיים. השיבושים הרבים שבשמות הערביים במפת הנגב הכבידו על פענוח משמעות השמות, ולפעמים ניתן היה לפרשם בדרך של השערה בלבד. רבים מן השמות במפת הנגב לא היו אלא שמות פרטיים, שאין לתרגמם, או כינויים – חלקם כינויי גנאי שלא היה כדאי לתרגמם. שמות רבים היו של צמחים ובעלי חיים שלא הוגדרו כהלכה. שמות רבים דחו במשמעותם העגומה והקודרת, ששיקפה את אזלת ידם של נודדי הנגב ואת התבטלותם בפני המציאות הקשה.

8. ראה הערה 2.

9. שם.

10. הקרן הקיימת לישראל, דין וחשבון של הלשכה הראשית אל הקונגרס הציוני ה־16 לשנים תרפ"ז–תרפ"ט, ירושלים, יוני 1929; פרוטוקול ועדת השמות של הקרן הקיימת מיום 18.3.1928, אצ"מ KKL 5/3296; Inbormation Citcular no. 4/98, 11.3.1938, אצ"מ KKL 5/10503.

11. ראה Katz (לעיל הערה 1).

הדרך השלישית שנקטה הוועדה הייתה מתן צורה עברית לשם הערבי לפי דמיון הצליל. בדרך כלל נקטה הוועדה אמצעי זה כאשר משמעות השם הערבי לא הייתה ברורה די צורכה, וניתן היה לשער שהוא עצמו נשתבש מתוך שם עברי, וכן כאשר השם העברי המקביל התאים בצליליו לתכונות המקום. הדרך של חידוש שמות, שהייתה דרך הפתרון הרביעית, ננקטה בידי הוועדה רק במקרים מועטים. בעיקר מדובר היה בשמות ערביים בעלי משמעות שלילית, שאותם הפכה הוועדה לשמות בעלי משמעות חיובית. כך הפכה 'ביר חַנְדָּס' הערבית, שפירושה באר צלמוות, לבאר-אורה העברית. וכך גם הפכה 'עין וַיְבָה' הערבית, שפירושה עין מגפה, לעין-יהב העברית, '... כל אלה וכיוצא בהם כדי להרחיק את הכיעור ולהעלות את התקוה ואת התחייה או כדי להאדיר את שמם של מקומות המצטינים ביפים ...'. מספר שמות ערביים נשארו ללא שינוי, הואיל והוועדה הגיעה למסקנה, כי צורתם וצליליהם, מתקבלים על האוזן.¹²

בסך הכל מתוך 533 שמות שנקבעו על ידי הוועדה 120 היו שמות היסטוריים; 50 היו שמות פרטיים מן המקרא; 175 שמות תורגמו לעברית; 150 שמות נקבעו לפי דמיון הצליל; 30 שמות חודשו, ושמונה שמות נשארו ללא שינוי.¹³ תוקף רשמי לרשימת השמות שקבעה הוועדה ניתן ברשימון השמות שהתפרסם בשלהי שנת תש"י בשנתון הממשלה תשי"א ובמפת ישראל (1:250,000), גיליון דרומי, שהופקה על ידי מחלקת המדידות באותו זמן (ראה הרשימון בעמוד הבא).¹⁴

12. ראה לעיל הערה 2.

13. שם.

14. לעיל, הערה 6.

תעודה: עברות שמות המקומות והאתרים בנגב

רשימת שמות א'

השמות החדשים מסודרים לפי מקומם במפה מן הדרום אל הצפון ומן המערב אל המזרח. עם ציון הקואורדינטות ובצרוף השמות הקודמים כפי שהובאו במפה העברית של לויף — בן-צבי — מיזלר, תש"ז (1947), בקנה-מדה 1:250.000.

מ.ס.	השם	השם הקודם	קואורד.	מ.ס.	השם	השם הקודם	קואורד.
א 1	כפרץ אילת	מפרץ עקבה	140880	ה 33	הר בקמת	ג'. אם בטמה	140908
א 2	חוף אילת	—	140880	ה 34	נ. תמנע התיכון	ו. מניעה עטונה	148910
ד 3	נ. שלמה	ו. אל מצרי	140880	ה 35	הר ברך	ג'. אל אבירק	142913
ה 4	נ. גרוף	ו. אם אל ג'רף	140880	ה 36	הר תמנע	ג'. אל מניעה	145912
א 5	אילת	אם נשרש	145884	ב 37	נ. תמנע הצפוני	ו. אל מניעה ברק	148913
א 6	באר עציון גבר	ביר אי בח'ירה	146884	ב 38	באר מלחן	ביר אל מלחן	142915
א 7	עציון גבר	—	147884	ב 39	נ. מלחן	ו. מלחן	142 16
ד 8	הר יהושפט	ג'. אל מצרי	139885	א 40	הר יסבתה	ג'. ע'צ'ין	149917
ד 9	הר שלמה	ג'. אריחיה	140887	א 41	מלחת יסבתה	סבתת טבה	154918
א 10	מעבר אילת	נקב אל עקבה	137889	ב 42	נ. צאלה	ו. אם סילה	150919
ב 11	עין נספים	ביר אי קטר	138889	ב 43	הר הוגן	ג'. רניסת אל	
ה 12	נ. רודר	ו. ארדדה	140889	ב 44	נ. קדר	ו. קדירה	131924
ב 13	נ. שחורת	ו. סנידי	140890	ד 45	בקעת עובדה	נדי עקפי	139924
ב 14	נ. עמרם	סיי עמרן	140890	ב 46	נ. הגדרה	ו. אג'דירה	140924
ב 15	הר שחורת	ג'. סנידי	148891	א 47	עין יסבתה	עין ע'צ'ין	144920
ב 16	שחירת	אסוין א	140892	א 48	נ. יסבתה	ו. ע'צ'ין	154921
ב 17	ערבת נטוף	מא אל קטר	148391	ב 49	נ. עשרון	ו. עשריה	154923
ד 18	גבעית עמרם	אם ח'ניקה	142895	ד 50	נ. שחרות	ו. אדיל	147925
א 19	מלחת עברונה	אדפיה	150895	ב 51	הר שחרות	ג'. אצבא	148926
ד 20	הר עזיהו	ג'. צבי עלליק	138896	ד 52	שלוחת שחרות	טול אדיל	150925
ה 21	גבעת צפרה	תל אל אצפר	146896				155926
א 22	עין עברונה	עין דפיה	150898	ב 53	נ. יתרו	ו. אשעב	149930
ד 23	הר אורה	ג'. חנדס	146900	ד 54	מעבר עקוף	נקיב אל פול	141932
א 24	עברונה	ח'. דפיה	150900	ה 55	הר גרופית	ג'. אם ג'ריפינת	152932
ה 25	נ. רחם	ו. רח'מה	145902	ה 56	נ. קרוץ	ו. אבו קרק'	143933
ד 26	באר אורה	ביר חנדס	147902	ה 57	הר פרוט	ג'. אם אפרס	148 33
ד 27	נ. אורה	ו. חנדס	147902	ד 58	נ. ככוי	ו. אם ע'טה	149933
ה 28	מקרח	קע מקרח	151903	ה 59	נ. גרופית	ו. ג'ריפינת	156933
ה 29	רגם מקרח	רג'ם מקרח חדיר	151903	ח 60	נ. תיון	ו. אל ח'ני	132934
ב 30	נ. נמרה	ו. אגמרה	146905	ב 61	נ. כרמה	ו. אל כרים	134934
ד 31	הר שגוב	ג'. אם קף	135907	א 62	נ. הגרזי	ו. ע'ביה	138934
ה 32	נ. תמנע הדרומי	ו. אם ע'צ'ח		ב 63	הר נעצוק	ג'. אל פקי	149935
		(מניעה)	147907				

(*) סימני האותיות: א — שמות שנגזרו על יסוד שמות היסטוריים. ב — שמות שנקבעו על יסוד תרגום השמות הקודמים. ד — שמות מחדשים. ה — שמות שנקבעו על יסוד דמיון של צלילים.

נספח: רשימת שמות א'
מקור: רשימון של השמות הגיאוגרפים בגליון הדרומי של מפת ישראל, 1:250,000, משרד ראש הממשלה, הוועדה הגיאוגרפית, ירושלים תשל"א.

רשימת קיצורים

- אב"ג - ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל
אה"ע - ארכיון העבודה, מכון לבון, תל-אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת-אפעל
אמ"ע - הארכיון ההיסטורי של מפלגת העבודה, בית ברל
א"צ - ארכיון צה"ל, גבעתיים
אצ"מ - ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד, טבנקין, רמת-אפעל
אש"צ - ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ה'הגנה', תל-אביב
ג"מ - גנוך המדינה, ירושלים
FRUS – Foreign Relations of the United States
PRO – Public Record Office

רשימת המשתתפים

אהרונסון שלמה	האוניברסיטה העברית בירושלים
אפרת אלישע	אוניברסיטת תל-אביב
בר-און מרדכי	יד יצחק בן-צבי, ירושלים
גבע ישי	גן יבנה
גולני מוטי	אוניברסיטת חיפה
גורן תמיר	אוניברסיטת חיפה
גינזור פנחס	המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
גנוסר יאירה	תל-אביב
גנין צבי	בית ברל
הרכבי יהושפט ז"ל	האוניברסיטה העברית בירושלים
זילבר יעקב ז"ל	תל-אביב
חבר חנן	אוניברסיטת תל-אביב
כפכפי אייל	אורנים - אוניברסיטת חיפה
כץ יוסי	אוניברסיטת בר-אילן
לבנברג חיים	אוניברסיטת תל-אביב
מינץ מתתיהו	אוניברסיטת תל-אביב
עזריהו מעוז	אוניברסיטת חיפה
ערפלי בעז	אוניברסיטת תל-אביב
פורת חנינא	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
פעיל מאיר	המרכז לתולדות כח המגן ה'הגנה' ע"ש ישראל גלילי
פפה אילן	אוניברסיטת חיפה
צור אלי	אורנים - אוניברסיטת חיפה
קולת ישראל	האוניברסיטה העברית בירושלים
קרן מיכאל	אוניברסיטת תל-אביב
רוזנבלום חנוך	טורו קולג', ירושלים
רימר יהודה	יד טבנקין, רמת אפעל
שורץ שפרה	אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
שלום זכי	המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
תידור באומל יהודית	אוניברסיטת חיפה

המרכז למורשת בן-גוריון – רשימת ספרים

- מאיר אביזוהר וישעיהו פרידמן (עורכים), 1984, עיונים בתכניות החלוקה 1937-1947.
- מאיר אביזוהר, 1985, הציונות הלוחמת.
- אלון גל, 1985, דוד בן-גוריון: לקראת מדינה יהודית.
- בנימין פינקוס, 1986, יהודי רוסיה וברית-המועצות.
- בנימין פינקוס (עורך), 1987, יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה.
- בנימין פינקוס ואילן טרואן (עורכים), 1988, סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה.
- מיכאל קרן, 1988, בן-גוריון והאינטלקטואלים.
- פנחס גינוסר (עורך), 1989, הספרות העברית ותנועת העבודה.
- מרדכי כוגן (עורך), 1989, בן-גוריון והתנ"ך.
- מרדכי בר-און, 1991, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש - 1956.
- בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), 1992, יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל.
- ישראל אופנהיים, 1993, תנועת החלוץ בפולין 1929-1939.
- בנימין פינקוס, 1993, תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית-המועצות 1947-1987.
- צבי צמרת, 1993, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950).
- משה גלבוע, 1994, י' ליבוביץ: דברים והיפוכם.
- משה שמש ואילן טרואן (עורכים), 1994, מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: הערכה מחדש.
- חנן חבר, 1995, בשבי האוטופיה: מסה על שירה, משיחיות ופוליטיקה בשירה העברית בארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם.
- מעוז עזריהו, 1995, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956.
- זכי שלום, 1995, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי 1949-1956.
- טוביה פרילינג, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה (עומד להופיע 1996).
- דפנה צמחוני, יהודי עיראק והעלייה הגדולה לישראל (עומד להופיע 1996).
- צבי צמרת, עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה (עומד להופיע 1996).
- ראובן שוהם, סנה בשר ודם: פואטיקה ורטוריקה בשירתו המודרניסטית והארכיטיפית של אצ"ג 1924-1951 (עומד להופיע 1996).
- עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 1 (תשנ"א/1991), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 2 (תשנ"ב/1992), עורך: אבי בראלי.
עיונים בתקומת ישראל, 3 (תשנ"ג/1993), עורך: פנחס גינוסר.
עיונים בתקומת ישראל, 4 (תשנ"ד/1994), עורך: פנחס גינוסר.
עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה/1995), עורך: פנחס גינוסר.

בשיתוף עם הוצאות אחרות

דוד בן-גוריון, 1987, זכרונות ו (מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
אהרון קומס (עורך), 1989, אלתרמן ויצירתו, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.
מאיר אביזוהר, 1990, בראי סדוק: אידאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
דוד בן-גוריון, 1993, לקראת קץ המנדט (זכרונות מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
דוד בן-גוריון, 1993, פעמי מדינה (זכרונות מן העזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
אילן אסיה, 1994, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947–1956, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.
יצחק גלנור, 1994, ושבו בנים לגבולם: ההכרעה על מדינה ושטחים ב-1937, בשיתוף עם הוצאת מאגנס.
חנינא פורת, ההתישבות היהודית בנגב 1929–1948, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן צבי (עומד להופיע 1996).
ישעיהו פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות 1897–1918, בשיתוף עם אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק (עומד להופיע 1996).

Doris Bensimon & Benjamin Pinkus (eds.), 1989, *Les Juifs de France, le Sionisme et l'Etat d'Israel*, Paris: l'Institut National des Langues et Civilizations Orientales (INALCO).

Selwyn Ilan Troen & Moshe Shemesh (eds.), 1990, *The Zuez-Sinai Crisis 1956: Retrospective and Reappraisal*, London: Frank Cass.

Allon Gal, 1991, *David Ben Gurion and the American Alignment for a Jewish State*, Indiana University Press–The Magnes Press, Bloomington–Indianapolis–Jerusalem.

Selwyn Ilan Troen & Benjamin Pinkus (eds.), 1992, *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period*, London: Frank Cass.

Allon Gal (ed.), *Envisioning Israel: The Changing Ideals and the Images of North American Jews*, Jerusalem: The Magnes Press (Forthcoming 1996).

The Ben-Gurion Research Center publishes in Hebrew *Iyunim Bitkumat Israel*. Contributors may wish to indicate that their articles are intended for submission both to *Iyunim* and to *Israel Studies*. The Editorial Boards of each journal will decide independently whether to publish the article.

Editorial Board

S. Ilan Troen – History, Ben-Gurion University of the Negev – Editor

Glenda Abramson – Hebrew Literature, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies

Majid Al-Haj – Sociology, Haifa University

Uri Bialer – International Relations, Hebrew University of Jerusalem

Tuvia Friling – Jewish History, Ben-Gurion University of the Negev

Pinhas Ginossar – Hebrew Literature, Ben-Gurion University of the Negev

Yosef Gorny – Jewish History, Tel-Aviv University

Pnina Lahav – Law School, Boston University

Charles Liebman – Political Science, Bar Ilan University

Moshe Lissak – Sociology, Hebrew University of Jerusalem

Noah Lucas – Political Science, Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies

Ian Lustick – Political Science, University of Pennsylvania

Amos Oz – Hebrew Literature, Ben-Gurion University of the Negev

Ilan Peleg – Government and Law, Lafayette College

Shulamit Reinharz – Sociology, Brandeis University

Gabi Sheffer – Political Science, Hebrew University of Jerusalem

Avi Shlaim – History, St. Antony's College, Oxford University

Russell A. Stone – Sociology, American University

Mark Tessler – Political Science/International Relations, University of Wisconsin, Milwaukee

Bernard Wasserstein - History, Brandeis University

Alex Weingrod – Anthropology, Ben-Gurion University of the Negev

Yael Zerubavel – Israeli Culture, University of Pennsylvania

ISRAEL STUDIES

Call for Papers

Israel Studies is a joint publication of the Ben-Gurion Research Center (Sede-Boker, Israel) and the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies (Oxford, England) in affiliation with the Association for Israel Studies. It will be published twice yearly through Indiana University Press, beginning in 1996.

Israel Studies encourages multi-disciplinary scholarship on the development of Israeli society and culture. It welcomes contributions from students of Israeli history, literature, political science, economics, sociology, anthropology and historical geography. Temporal boundaries include the pre-state period although emphasis is on the State of Israel. Attention will be given to the study of the different groups that constitute Israeli society. Due recognition is also given to events and phenomena in Israel's diaspora communities as they affect the state.

In addition to publishing individual articles, *Israel Studies* invites related essays on special themes and will publish, from time to time, entire issues on particular topics. *Israel Studies* will also publish selected documents and a bibliography of recent scholarly research on Israel in English and Hebrew. Articles are subject to review.

Articles may be up to 25 pages in length and should be submitted in 3 copies in accordance with the University of Chicago Manual of Style. Illustrations are encouraged. Manuscript submissions and correspondence concerning editorial matters should be addressed to the Editorial Office, Israel Studies, Ben-Gurion Research Center, Sede-Boker Campus, Israel 84990 (tel.: +972-7-555050; fax: +972-7-555728; +972-7-467516; e-mail: istudies, bgumail.bgu.ac.il).

Manuscripts that have been published or that are currently under consideration for publication elsewhere in either article or book form will not be accepted. Should the manuscript be a translation of work that has appeared in Hebrew or another language, that fact should be clearly noted in an accompanying letter. In exceptional cases, *Israel Studies* will consider translating work submitted in Hebrew.

revolt'. It contains no material of place, horizon or history; it is 'engaged poetry' rather than 'nationalist engaged poetry':

Not like slaves brought to heel were we dragged to the fight,
In strange lands our life's blood to squander,
And if we must die our people to free,
We are willing our lives to surrender.

ABSTRACTS

made it, from its beginning to this day, a poetry which demands Peace and which exults Peace, with all the political conclusions which are derived from this cry and are generally expressed with humor and by understatement.

It can be easily surmised that amongst all the factors that prepared the political climate for a change in Israel, or strengthened it, Amichai's poetry played a truly significant role.

On the Poem 'Unknown Soldiers', 1929–1932

Yaira Ginossar

Avraham Stern, 'Yair', is totally identified with his poem 'Unknown Soldiers' which he wrote in 1932. The poem became famous both in Eretz-Israel and throughout the Jewish world. Yair's life, especially his last seven years, merged with the chronicles of Zionism. Since he had a special status as a remarkable figure therein, his biography (1907–1942) as part of that history's continuum is better known than his life story as a poet.

In this article, the author traces Yair's literary sources and influences which have not been previously recognized. She points out that in his childhood and adolescence Yair was a pupil of comprehensive Russian culture which he absorbed at home and he also imbibed revolutionary culture during his stay in Russia (1915–1921). The author claims that his early poetic origins were anchored in Russian poetry and not in Polish poetry. Thus his literary origins make him, upon his arrival in Eretz-Israel in 1926, a 'typical' poet, contemporary with his generation.

Yair's Hebrew literary origins were not from 'home' but from the Department of Hebrew Literature of the then new Hebrew University in Jerusalem, where he studied from 1928 to 1933. Prior to that he had only known Bialik's poetry translated into Russian. His choice to write in Biblical Hebrew rather than use the Talmudic vocabulary, and his preference for the nationalist genre, matched the models of Hebrew literature which were taught at the Hebrew University at that time and which combined national poetry and Biblical language. But his poetical choices combined opposites such as futuristic poetry and classical material.

In 1932 Yair wrote and published 'Unknown Soldiers'. It is clear that the poem was written in direct consequence to the 1929 Riots. It is a poem of 'existential

that can be compared with that of Amichai's in its political significance and influence. Both of these aspects were right from the start subversive and anti-establishment and in contrast to the accepted national ideologies. This political significance and influence became an integral part of the emerging political and ideological consensus and thus reshaped it.

Amichai's poetry does not represent explicit positions or political values. Its political influence is derived from its being a comprehensive poetic system within a specific historical context, in which it was composed and read, and in its reference to this historical context.

Five aspects of Amichai's poetry can be described as being responsible, separately and in combination, for its possible political influence:

1. A close and intimate attachment to the real and spiritual world of many of its generation and time.
2. A formation of a new world view and ideology different from the ones formerly accepted in Hebrew literature.
3. The compositional design, rhetoric and unique poetic forms of this poetry awakened in the readers basically new, skeptical and rebellious reflections.
4. Although he presented radical and critical positions concerning the accepted norms, Amichai maintained a reserved, moderate and cautious tone in presenting his positions. Instead of awakening ardent objections, he thus encouraged thought and agreement.
5. The popularity of Amichai's poetry.

The influence based on the above mentioned factors did not have a direct political bearing but it enabled the marking of a defined ideological domain by which one can explain and justify political aims and activities. On the one hand, this poetry places crucial value upon the individual's life and happiness, and all values and all political deeds are considered and judged accordingly. On the other hand, this poetry is sober and realistic and doubts any ideology, religious or secular theology, as well as all other systems that pretend to solve the existential problems of the individual human being.

Enforced by these two complimentary directions, Amichai's poetry presents its readers with a suspicious attitude towards ideological and 'theological' justifications. This is apparent, in particular, in Amichai's conclusive attitude to War that is the crucial negative experience in his poetry. Amichai raises the demand to prevent, with all possible efforts, this terrible materialization of ideology and politics.

Placing the individual's human life as the highest value of his poetry, and the consequent demystification of national and collective values of all kinds, has

ABSTRACTS

The satire attacks its victims for a series of character defects that cover a broad spectrum. Agnon employs universalistic moral criteria in an intensive manner and uses them to judge his characters and to utterly condemn them. But the satiric mechanism, which proceeds by defining an objective yardstick of behavior and then judges a certain sector of human activity according to it, appears to mix two different criteria here. The first, which is more apparent, uncovers the faults of Jewish society in Galicia, especially of its Zionist activists, in the light of universal norms of any time and place. But 'With Our Young and Our Old' was written also from a viewpoint of a political Zionist position that radically negated the Diaspora and embraced a vision in which Diaspora life was the main source of the deformation and degeneration of Jewish existence. As a satire it is a systematic attack on the more moderate Zionist stance which developed around this time in East-European Zionism. This Zionist position recognized the national importance of 'working for the present' in the Diaspora and rejected the future-oriented claim, and saw the importance of carrying on a national Jewish existence in the Diaspora during a transitional period that might be quite long. This hope for an existence as a national minority with full civil rights was at the time, in the first years after the war, perceived as a real threat to the mainstream Zionist ideology that rejected the Diaspora out of hand.

Agnon as a satirical writer fought a battle from a specific, political and particularistic point of view. The perspective of the power struggles in which he was involved forces us to observe closely the manner in which he reacts to and takes on those against whom he is pitted. Behind a facade of a universalistic satire there is a complicated political attack on the 'minority discourse' that had risen then in the Jewish national arena. Some of the literary mechanisms of 'With Our Young and Our Old' become clearer when we place this text in the context of a satirical discourse in 1920 against specific models of power and of the concrete repercussions of the question of minority rights in Galicia at the beginning of the century.

On the Political Significance of Yehuda Amichai's Poetry

Boaz Arpali

In this article, the author presents the claim that amongst the bodies of poetry that have been created in Israel since its establishment there is no other poetic body

and could have led to a political desert. The price which the *Kibbutz* leadership paid for victory was too high. On the Israeli political scene the Sneh crisis symbolized the end of the left-wing option.

S.Y. Agnon's 'Book of the State' as a Response to the Jewish Nation-State

Michael Keren

This article focuses on S.Y. Agnon's attitude towards Ben-Gurion's conception of the state. Based on an analysis of Agnon's fictional 'Book of the State', as well as on his correspondence with Ben-Gurion, it is claimed that while Agnon expressed great affection towards the sovereign State of Israel as an organ assuring its citizens' physical security, he rejected Ben-Gurion's 'Political Messianism', i.e. the Prime Minister's attempt to attribute the state with norms and symbols exceeding its basic function of security.

Nationalist Satire and its Victims: Politics of Majority and Minority in S.Y. Agnon's 'With Our Young and Our Old'

Hannan Hever

Agnon first published his satirical story 'With Our Young and Our Old' in *Hatkufa* (1920). It was a grand narrative project, into which Agnon incorporated a broad spectrum of everyday life of the Jews of Galicia at the beginning of the Twentieth Century. At the heart of the story are the events surrounding the general elections to the parliament of the Austro-Hungarian empire, which took place in Galicia in 1907. The Zionist groups in Galicia, among others, presented candidates who stood in these elections. The story unfolds the tale of a pogrom that took place in Pitcheritz near Chevosh. The pogrom against the Jews is presented in the satire as a moment of crisis for the Zionists of Galicia, testing the depth of their national faith and the level of their commitment.

The *Kibbutz* Leadership Opposite the Left in the 'Sneh Crisis'

Eli Tzur

For a period of three months, between November 1952 and January 1953, the Israeli political world watched an internal crisis taking place within *Mapam*, the United Workers' Party in Eretz-Israel. This show-down became known as the 'Sneh Crisis'. This crisis was the climax of a drawn out process in which the veteran *Kibbutz* institution, which had founded the party, attempted to recapture the *Mapam* leadership. *Mapam*, established in January 1948 by the merger of *Achdut Ha'avoda-Poalei Zion* party and the workers' *Hashomer Hatzair* party, was the third biggest party in Israel and was located on the far left of the Zionist spectrum.

The Sneh crisis centered around the question of whether *Mapam* was just a satellite of the Communist Movement or whether it was a nationalist-socialist movement which cooperated with the Soviet camp. The crisis took place simultaneously on three levels – the structural/constitutional level, the social level and the educational/ideological one. The left wing of *Mapam* wished to adopt the organizational structure of the Communist Party, and to fully support the Soviet foreign policy while adopting entire sections of the Bolshevik ideology. The veteran leadership opposed a withdrawal from the traditional Zionist primate and from the collective *Kibbutz* ideology. The veteran *Kibbutz* leadership indeed won this battle at the price of losing the active section of the party and harming the important party components in both the *Kibbutz* and the city. Nevertheless, the leadership of the two *Kibbutz* movements were ready to pay the full price to wipe out the left. This willingness stemmed from the trauma which both movement's leaderships had undergone, one which had taught them that the left posed such a danger that it was better to destroy it in its infancy, even at the price of getting rid of those innocent of any deviation. They were also influenced by the world atmosphere during the 1950s which viewed reality as a global struggle, in which one must use all tools at one's disposal in order to survive. This was the McCarthy era, and the era of the show trials in Eastern Europe. If there were differences between the two movements' activity patterns, they stemmed partly from their nature – the one being a continuation of a youth movement, and the other a collection of individuals whose identity stemmed from the nature of its leadership. Today, it is clear that the postulates of the left were erroneous ones

commemorating family members of the deceased who perished during the Holocaust, synagogue plaques or entire synagogues dedicated in memory of Holocaust victims. This article shows how an analysis of these and other commemorative forms can teach us much about the nature and dynamics of society in Israel.

The Political Struggle Over the Establishment of a Central Medical Center in the Negev

Shifra Shvarts

The development of the Israeli health care system is characterized by long lasting political struggles. One of the early conflicts was a result of the initiative of the Labor Federation and its health organization, *Kupat-Holim*, to establish a medical center in the southern region of the state, in the Negev. The issue of who should be the provider of health services for the population of the Negev became the main basis of a dispute between David Ben-Gurion and the Israeli Ministry of Health and *Kupat-Holim*. The Israeli Government wished to nationalize all health services in the country, including *Kupat-Holim*. But *Kupat-Holim* wished to stay independent and opposed the nationalization policy. Building a central hospital in the Negev would enlarge the influence and the organizational power of *Kupat-Holim* and would help it to remain an independent health organization. The conflict between the government and a locally-rooted socialist organization based on mutual aid and stressing self reliance was focused on the argument about building a central hospital for the Negev populace. In addition, this contention between the government and *Kupat-Holim* brought the latter to recognize its own organizational power to determine the health policy.

This paper describes this first struggle which affected the crystallization of the social and health policy in Israel during the early years of the state.

ABSTRACTS

lies in its being the first Israeli monument to be dedicated to the commemoration of the heroic heritage of a battalion. The initiators of the project were the veterans who cooperated with the bereaved parents of their comrades in arms, to the extent that the construction of the memorial became a joint venture. The preservation of historical documents enabled a detailed analysis of the socio-cultural procedures and a mapping of the various interests involved in this specific commemoration project.

On the basis of the prevailing documentation the article addresses various issues which were relevant for the construction of this particular monument. These include the process which led to the initiative, the organizational structures that emerged and the mode of cooperation between the veterans and the bereaved parents. Also discussed is the design of the monument and the cultural and historical meanings with which it was invested, the inauguration ceremony as well as the functioning of the monument within the Israeli landscape of heroic heritage.

Commemorating the Holocaust by Communities and Individuals in the State of Israel

Judith Tydor Baumel

Holocaust commemoration by communities and individuals in the State of Israel reflects an interesting admixture of cultures – the dominant official culture, the popular-national culture and the culture of European immigrants who came to Israel both before and after the Holocaust. This is evident in several spheres. Holocaust commemoration by *Landsmanschaften* – societies of Jews from the same European city or town – is expressed by *Yizkor* books and by the tombstone-monuments which these groups erected in Israeli cemeteries. A good number of them erected the monuments over graves containing ashes from extermination camps which their members had brought to Israel, either legally or clandestinely.

Cities, towns, *kibbutzim* and *moshavim* in Israel have also erected local Holocaust memorials – many in the form of monuments located in or near the local cemetery. Furthermore, other methods of commemoration include groves planted in memory of Holocaust victims, inscriptions on tombstones

This paper is focused on trying to check the characteristics and relations between the Jewish institutions and the Arab community in Haifa against the background of the apparent difficulties and constraints on the state level in general, and in Haifa as a mixed city in particular. Three aspects will be the substance of the discussion: 1. Consolidation of the cooperation between the Haifa Municipal Administration and the Arab community. 2. Election of municipal representatives. 3. Organization and education.

The first programs to integrate the Arab population within the urban system were put forward even before the Arab countries' invasion into Israel. Security reasoning dictated the base of every program, and accordingly this was reflected in the events of the city. But while the State leaders had been worried as to how to handle the Arab population, in Haifa a relative moderate view had consolidated principally as a historic process in the city, in the meaning of the relations between Jews and Arabs. The orientation to this course was first given by the Committee for Arab Affairs, and later by the Minorities Office branch in Haifa that strove to make everyday life as comfortable as possible for the Arab minority. The leadership of the Municipality, being of mixed color, fulfilled its function till 1950 without any disruption between the Arab and the Jewish delegates. Consequently, many positive implications were seen in the role played by the Municipality acting for the restoration of the Arab minority, for example, the importance that was attached to the build up of the Arab educational system.

'Remember Us'

Maoz Azaryahu

The construction of war memorials in Israel was part of the process of mythologizing the War of Independence. The monuments which were erected narrated the tale of heroic sacrifice and victory and were instrumental in integrating these into the Israeli landscape. At the same time, the various commemoration projects evinced diverse interests that were legitimized by the Zionist consensus concerning the meaning of the war and its objectives.

This article is dedicated to a detailed analysis of the *Huleikat Memorial*, inaugurated in 1952, that commemorated the 54th Battalion of the Givati Brigade in the Israeli War of Independence. The significance of this monument

The Labor Settlement Movements Following the Transition from *Yishuv* to State

Yishai Geva

This article examines the changes that occurred in the development of the Labor Settlement Movements (the collective name referring to the movements of the *Moshavim* and the *Kibbutzim*) in the transition time from the *Yishuv* period to the State of Israel. The major issue is the absorption of thousands of immigrants in the agricultural sector of the newly born state. The basic assumption is that the degree of preparedness on the part of the settlement movements to absorb the newcomers on the one hand, and the absorption patterns created for that purpose on the other, determined the internal development of the various movements as well as their importance in the framework of the Israeli society and state. In order to understand this process the effect of historical factors on the judgments and actions of the decision makers are examined, as well as the effects of the circumstances which prevailed in 1948–1950. The last part of the article points out the connection between the way the new comers were absorbed in the agricultural sector in the early years of the state and the major characteristics of the settlement movements in Israel.

Administrative Actions to Integrate the Arab Minority into the Haifa Urban Community 1948–1950

Tamir Goren

Until the outbreak of the war between Israel and the Arab countries the *Haganah* succeeded in gaining meaningful military achievements. Taking control of the mixed cities of Tiberias, Haifa and Sefad in less than a month, brought about, for the first time, a new reality in the urban fabric of those cities. The main changes soon showed up in the physical and demographic modifications that derived mostly as a result of the flight of the Arab population and by the acts of the ruling administration. In contrast to the events in Haifa, in Tiberias and Sefad no Arab population remained and in fact these became Jewish cities. Thus, their definition as mixed towns is appropriate just up to the end of the Mandate era.

format. In the framework of the new format the regional units were granted wide planning and execution authority. The new format enabled a closer contact between the agricultural settlers and the settling institutions, thus preventing alienation and numerous errors. In its elemental structure the new layout served as a model for additional regional formations that were later improved by the planning wing of the Prime Minister's Office. These became known as the 'regional-village-corporation'.

Physical Planning of the Northern Negev During Israel's Second Decade

Elisha Efrat

Physical planning of the Northern Negev was carried out in the late 1950s and during the 1960s in order to regulate the urban development of the area in coordination with national and regional considerations and governmental policy; And to describe and determine the then current and future uses and to specify the underlying concepts.

In the physical planning of the region a number of fundamental goals and principles were constantly kept in mind: To achieve the maximum population density in all parts of the Negev; to consolidate the urban aspects of the new towns founded in the past; to promote the economic utilization of the natural resources; to expand the cultivated area wherever possible; to establish communications arteries to connect all parts of the Northern Negev with the rest of the country; to develop the frontier regions and to preserve the natural landscape and antiquity sites for restoration and rehabilitation.

The principal planning of the Northern Negev is demonstrated herewith in five domains: The division into planning units to provide a spatial distribution into homogenous parts as regards planning and development needs; the dispersal of urban and rural population towards 1985; the functional economic division of existing and future urban settlements; the existing and proposed communications including roads, railways, airports and harbors and sites for landscape, recreation and tourism development.

The Negev Enterprise – A New Concept of Developing and Settling the Negev 1949–1951

Chanina Porat

The Negev Enterprise, under the auspices of the Jewish National Fund and the Jewish Agency, started dealing with the settlement and development of the Northern and Western Negev at the beginning of the winter of 1948. The office was put in charge of twenty-eight settlements. These had emerged from the War of Independence in difficult economic and social states. But within several years, aided by the Ministry of Agriculture and the Settlement Movements, the Negev Enterprise established and fostered a total of forty-six agricultural settlements.

During 1949, the Negev Enterprise crystallized its principles pertaining to the settlement of the Negev and endeavored to adjust the nature of the settlements in the area to the urgent needs facing the young state – settling the borders and the abandoned lands, the rapid production of fresh food, the dispersal of the population and the need to employ the new immigrants.

During 1950, the efforts of the Negev Enterprise were directed at planning and aiding the establishment of a new water pipe-line to the Negev, by means of 'Mekorot' Water Company. Thus, as of 1950, millions of cubic meters of water flowed to the settlements, enabling the execution of a daring agricultural plan of planting fruit trees and extensive plots of vegetables. The urgent needs of the state to provide employment to new immigrants prompted the heads of the Enterprise to plan grain-growing villages, almond-growing villages, shepherd groups and mining camps – all being innovative forms of agricultural settlements, providing homes and jobs in the Negev area.

The security problem in the Negev became acute in 1951. Representatives of the Negev Enterprise collaborated with the army in crystallizing plans for the deployment of agricultural settlements along the cease-fire borders with Egypt and Jordan. The Enterprise leaders demanded that the sites of the farm units would not be determined merely by the military-strategic plans, but would also take into consideration the size of the plot offered for cultivation in the area, the nature of the settling nuclear group and the ability of 'Mekorot' to provide the settlements with water.

The Negev Enterprise symbolized the functional change taking place in the settlement frameworks – a transition from a centralized alignment to a regional

and cultural tradition. Already in 1915, D. Ben-Gurion in his appeal to join *Hehalutz* recalled the decisive part played by the frontiersmen in laying the foundations of American civilization. L.D. Brandeis, who equated Zionism with Americanism, also compared the *halutzim* to the pioneers.

In the Zionist Youth Movements too, the attitudes ranged from the elevation of *halutziut*, meaning *Aliya* to a *kibbutz*, as the only acceptable movement aim, to its use as an educational method designed to contribute, like other cultural elements of 'Jewish Palestine', to continued religio-ethnic Jewish existence in America.

In 1935, the *halutzic* youth movement pattern was adopted by the Young Poale Zion Alliance for its younger members and within five years this pattern had become dominant, so that in 1940 the movement name *Habonim* as well as its ideas and educational methods were approved to designate the organization as a whole. But concurrently the meaning of *halutziut* for its members was the subject of a debate which continued well into the 1950s. This debate, its main protagonists, and the points of view expressed, are the subjects of this paper.

Among the first to attempt an original approach towards American Jewish youth was Enzo Sereni, who served as an emissary (*shaliah*) in 1936–1937. His idea of *halutziut* as a meaningful alternative to those spiritually dissatisfied with life in America found one significant convert: Ben Halpern, who served as secretary of *Hehalutz* and whose *halutz* ideology, as influenced by Sereni, is shown to lie at the root of his concept of American Jewish existence. After Sereni, Ben-Tzion Appelbaum (Ilan) tried to prepare members for *kibbutz* life, especially in the light of the failure of many American *halutzim* to adjust. As part of this preparation he also attempted to substitute the socialist-Zionist ideology of the movement with the 'revolutionary constructivism' as developed by Berl Katzenelson. But at the same time a trend in the opposite direction arose in *Habonim*, proposing *Halutzic* realization of the movement's aims in America. The debate continued throughout the 1940s and came to an end in the early 1950s, largely as a result of changing circumstances in America and Israel.

ABSTRACTS

Jewish problem was a national one and assumed that it must be solved by the establishment of a Jewish Statehood. At first, the establishment of a Jewish-Belorussian Republic was considered. Later, as of 1923, all efforts were channeled towards the establishment of a compact Jewish settlement in regions that were adjacent to each other and close to the Sea of Azov, as a basis for the Soviet Jewish Republic.

The article discusses the various memorandums and particularly that of Abraham Bragin and Gregory Broido. The author points out the positive attitude of the Yevseksiya as to the solution and to its efforts to be involved in promoting the subject within the framework of the Komzet (The Committee for Agricultural Resettlement of the Jewish Working People). In this connection, Esther Frumkin's positive attitude is also discussed, including its theoretical aspects.

Efforts for compact settlement failed, first and foremost, because the various republics refused the demands to relinquish their lands for the sake of the enterprise. This shows that the lands of different republics had clear national parameters and could not be transferred from one authority to another according to the principle that land belongs to whosoever works it. The national parameter of acquired lands was inherent with the New Economic Policy, an issue that the planners could not eventually evade.

Halutzic Theses and Antitheses in North America: Enzo Sereni, Ben Halpern and Others

Yehuda Riemer

The *Hehalutz* organization originated in North America and in fact was founded there three times: in 1905, 1915 and 1933. American *halutzim* have played a modest, but not insignificant part in the realization of the *halutz* ideal by establishing or joining pioneering settlements, beginning in Mandatory Palestine and continuing in the State of Israel. But no less meaningful were the interpretations given to the term as a result of the unique dynamics of American Jewish life, as well as the interaction between American Jewry and what was then known as 'Labor Palestine'.

Similarly to Judaism and Zionism, the concept of *Halutzit* underwent a process of Americanization, i.e. attempts to integrate it into the American ethic

From a 'Low Profile' Policy to a 'Steamroller Strategy' – The Kennedy Administration and the Israeli Nuclear Build Up 1962–1963

Zaki Shalom

When the Israeli nuclear build up in the Dimona reactor was first revealed in December 1960, the Kennedy Administration had not yet officially taken over. During the first months of 1961, it was still making its first, very cautious, steps in the foreign policy arena. Thus, although the struggle against the proliferation of nuclear weapons was first on its agenda, the Administration could hardly undertake far-reaching measures in this regard. This fact, coupled with other considerations, led the Kennedy Administration to carry out a 'low profile' and moderate policy towards Israel's nuclear build up.

In 1962, and more so in 1963, the Kennedy Administration seemed to have estimated that unless drastic measures were taken to control the development of the Israeli nuclear build up, an irreversible nuclear reality might develop in the Middle East within a relatively short period of time. As a result, the Kennedy Administration embarked upon an unprecedented campaign, accompanied by vigorous threats, to ensure ongoing regular inspections of the Dimona reactor by American scientists. This demand seemed to the Israeli leadership to be counter to Israel's most vital security interests.

An analysis of the efforts of the Israeli leadership, headed by Ben-Gurion until June 1963, and later on by Levy Eshkol, to avoid major damage to the development of Israel's nuclear option on the one hand, and to prevent a dangerous rupture with the US, on the other hand, is the crux of this article.

Problems of Agricultural Resettlement and Territorialization of the Jews in Soviet Russia in the 1920s

Matityahu Minc

The author claims that from its beginning, the issue of transferring Jews to work the land in the 1920s in Soviet Russia, and their agricultural resettlement, clearly had a national-political aspect. The Soviet leadership understood that the

ABSTRACTS

Middle East in the later 1950s and 1960s. Only the fresh challenge Gamal Abdul Nasser put to this status quo in May 1967 brought about the final and absolute collapse of the armistice regime which had defined Arab–Israeli relations through almost two decades.

The Position of the Arab States Towards the Question of Palestine 1947–1949

Ilan Pappé

This article analyses the position of the Arab states towards the question of Palestine during 1947–1949. The article points to the disarray and the disunity which were prevalent in the Arab camp on the eve of the 1948 War. Warlike rhetoric was not matched by any serious preparations for the military confrontation in Palestine. Similar impotence was displayed towards the crucial debates in the UN on the future of post-mandatory Palestine. The Arab delegations failed to present a united front in the Assembly and exert pressure, which they could have exerted, to modify Resolution 181 which was conceived by them as hostile and unacceptable.

The article concentrates on the diplomatic battle during and after the war of 1948. It examines the Arab League's position vis à vis the UN mediator, Count Folke Bernadotte, in the summer of 1948. Bernadotte was willing to rectify the UN partition resolution according to the situation of the forces on the ground at the end of the first lull in the fighting. He also suggested the repatriation of the refugees and the internationalization of Jerusalem. While these three components, as a basis for a solution in post-mandatory Palestine, were rejected by most of the Arab countries in the summer of 1948, they were accepted a year later at the Lausanne Conference. Arab willingness to negotiate over these issues was not reciprocated by the Israeli government, hence it is difficult to assess the essence of the shift in the Arab position.

The article also points to the unique position adopted by the Hashemite Kingdom of Transjordan in this episode and stresses its ambivalent attitude towards both Israel and the pan-Arab stance on the one hand, and its hostile attitude towards the Palestinian cause, on the other.

colleagues of the ruling elite, considered the new status quo which the armistice agreements formulated as the best deal Israel and the Zionist movement could realistically achieve. This status quo was considered by them a better bargain than even a full peace treaty, since the achievement of Peace would require concessions which Israel refused to make, such as giving up its control of the Negev or a massive return of Palestinian refugees.

Despite the Israeli political elite's overall acceptance of the new territorial deployment of the state during 1955 and 1956, even Ben-Gurion seriously considered the enforcement of changes in Israel's frontiers by an armed initiative. The October 1956 Sinai Campaign was clearly launched with the intention to change the borders between Israel and Egypt. This aberration in Israel's basic policy must be explained less by emotional or ideological motives (which in any case were connected more with the Jordanian controlled West Bank and primarily with Jerusalem, areas which were not part of the aims of that campaign) than by rational calculations of the prevailing security conditions. A more elaborate definition of the term status quo must be used in this case.

When Israel accepted the armistice agreements as the final verdict of the 1948 War it had assumed that they meant more than just a temporary truce in the fighting. Israel interpreted the Arab undertaking as an inhibited mandate given to Israel to develop its life and absorb its immigrants without any limitations or threats, throughout the territories under its effective control. This interpretation was not accepted by the Arabs and the escalation of violent confrontations and other acts of belligerency during 1951–1955, and the growing threats of a 'second round' led the Israeli security establishment to conclude that the armistice agreements may have after all been a bad bargain. Under conditions of belligerency, the Israeli strategists concluded that the territorial situation was too dangerous and Israel had become too vulnerable as a result. The insistence of the Arabs to stick to their position as 'belligerents' under the classic interpretation of the terms of armistices should be taken advantage of in order to improve Israel's frontiers.

The Sinai Campaign failed in its territorial ambitions, but achieved a return to the armistice agreements with greater Arab compliance with the Israeli interpretation of their meaning and detailed terms. It gave Israel a respite of another ten years in which it managed to develop its economic and military strength, which eventually made the striking victory in the Six Days War possible. This enabled Ben-Gurion to return to his erstwhile strict adherence to the post-1948 status quo, despite the dramatic changes which occurred in the

ABSTRACTS

supposed to outmaneuver the Iraqi army out of Samaria (Nablus–Jenin–Tulkarm) by diplomatic means. Israel would then sign a peace agreement with the Hashemite Kingdom of Jordan, and let it annex the West Bank, East Jerusalem and the Gaza Strip, providing Jordan with an access to the Mediterranean Sea via land arrangements to the Gaza Strip.

Following Ben-Gurion's directions, the IDF initiated 'Operation Horev' in the last week of December 1948. Nitzana and Abu-Ageila were taken by the Israeli Southern Front Forces. From Abu-Ageila on the Egyptian side of the international border, the IDF threatened the vital strategic bases in the Egyptian rear in Sinai. Israel expected the Egyptians to dilute their forces in the Gaza Strip by diverting some of them to the vicinity of El-Arish. After four–five days, the IDF's main effort was supposed to attack and conquer the weakened Gaza Strip, or at least cut it off totally from Sinai. This expected plan was not fulfilled. On 31 December, President Truman, on behalf of the US and Britain, delivered the Israeli Government with a strict demand to immediately evacuate all the Israeli military forces from Sinai. Ben-Gurion conceded and the IDF completed its evacuation on the morning of 2 January 1949. Another Israeli attempt to cut off the Gaza Strip from Sinai did not succeed. Ben-Gurion accepted the *fait accompli* that Gaza would remain under Egyptian occupational rule. Thus, Ben-Gurion's comprehensive strategic and political concept as to how to end Israel's War of Independence did not materialize completely.

Status Quo – Before or After? Commentary Notes on Israel's Defense Policy 1949–1958

Mordechai Bar-On

The original dream of all Zionists has been to establish sovereignty over the entire land of Biblical Palestine. The Zionist movement accepted the partition of the land only after many bitter internecine controversies and by a rather narrow majority decision. Partition became a military, political and legal reality upon the termination of the 1948 War when four armistice agreements were concluded between the recently founded State of Israel and its neighboring Arab states.

A number of minority parties on the right and left of the ruling Labor party continued to aspire to further territorial expansion. But Ben-Gurion, and his

matter of convenience which both sides used in order to further their wishes? It is very difficult to answer this question. However, it seems that Cunningham did see Abdullah as a personal friend while it is difficult to say the reverse was true. Cunningham was ready to assist Abdullah to further his aims as long as they did not contravene British interests and his own principles.

This essay tries to illustrate the mutual relations between these two different men.

D. Ben-Gurion's Policy and Strategy at the End of Israel's War of Independence

Meir Pail

Until the end of April 1948, the Zionist strategy adhered to the policy expressed in UN Resolution 181 of 29 November 1947. Just before the invasion of the Arab armies, on 15 May 1948, while the guerrilla war of the Israelis against the Palestinians and the foreign Arab volunteers reached its peak, Ben-Gurion confirmed the following four military operational offensives to be carried out by the *Haganah*, intended to expand Jewish territorial holdings, beyond that which had been allotted to the Jewish State by the UN Partition Plan:

1. To encircle and occupy Jaffa (25 April).
2. To occupy Western Galilee (11 May).
3. To take control of the main road to Jerusalem (12 May).
4. To attempt to take Ramla (14 May).

The first and second missions were accomplished before the Arab armies' invasion started. The third and fourth missions were completed only two months later by the *Haganah*, which had by now become the Israeli Defense Forces (IDF), after the Jordanian army temporarily succeeded in cutting off the main road to Jerusalem.

During October 1948, the IDF succeeded in breaking the Egyptian besiegement of the Negev; to occupy Be'er-Sheva; to widen the corridor to Jerusalem, and to drive out from the entire Galilee all the Lebanese and Arab 'Salvation' army forces. Following these strategic achievements, Ben-Gurion developed his final strategic concept for terminating the war: The IDF was to occupy the whole Negev and drive out the Egyptian army completely out of the borders of the Holy-Land. Simultaneously, King Abdullah of Jordan was

destroyed the Jewish infrastructure in Eretz-Israel, except in the Galilee. It was obvious that no revolt within the Roman Empire had a chance of succeeding.

When Prof. Harkabi discussed current issues he criticized various attitudes concerning the solutions to the Israeli–Palestinian conflict. He rejected the stand which called for a withdrawal without a peace treaty. He also criticized the notion of defensible borders. As he saw it there were various degrees of defensibility of borders according to the ever-changing military technology.

Regarding issues of Jewish tradition, Prof. Harkabi admitted that he was an agnostic Jew. He did not believe a man could possibly know the will of God. Of all the Jewish writings he preferred those of the sages – the Talmud and the Mishna – over the Bible. He loathed the Kabbalah and on this he was in consent with the late Prof. Yeshayahu Leibowitz, though he did not agree with him on some other major issues.

The Mutual Relations between High Commissioner, Sir Alan Cunningham, and King Abdullah 1945–1948

Haim Levenberg

Abdullah was Britain's devoted supporter not only because Britain had established and sustained his kingdom, but also because he regarded Britain as the only power which might support him in his hopes for a Greater Syria. Ever since the Peel Commission had recommended the partition of Palestine in 1937, Abdullah regarded the annexation of the Arab part of Palestine as a major step towards his plan. No wonder then, that Abdullah was eager to begin at once his cooperation with Cunningham – the new High Commissioner for Palestine and Transjordan, hoping to gain his confidence and support.

Since Cunningham regarded Abdullah as 'one of our few loyal friends in the Middle East', it was only natural that personal relations developed between the two men. Mutual meetings and visits helped them to get to know one another. It seems that the 'chemistry' established during 1946 between the two personalities developed through 1947 – so much so, that Abdullah referred to Cunningham as 'my bosom friend' (*sadiqi al-hamim*), while the High Commissioner announced to the Secretary of State that '... I see Abdullah still on terms of personal friendship and could no doubt help to further H.M.G.'s wishes ...'.

Was it really a true friendship between the two different personalities or just a

ABSTRACTS

Interview with Prof. Y. Harkabi *

Interviewed by Pinhas Ginossar and Zaki Shalom

Since the late Prof. Harkabi was deeply involved with Israel's security problems, in various capacities, over an extended period, this topic was one of the first to be raised in the interview. Concerning the Israeli Military Intelligence, Prof. Harkabi observed that in its initial stages it was based on total improvisation. Its staff members had no sufficient military training or experience. They had to contend with a miscellany of security issues that the fledgling state had to confront, starting with the *Fidaiyyun* activities right up to the imminent threat of an all out attack by the Arab countries. According to Prof. Harkabi, during the 1950s there was no chance that the Arab world could accept the existence of Israel, even if Israel had adopted a more flexible policy than the one that it did. Prof. Harkabi rejected all the speculations regarding this issue raised by politicians and historians. This view changed in the 1970s. By then the Arabs had learned, rather slowly, a lesson in history. Albeit, their basic attitude of regarding Israel as a terrible injustice did not change, but two factors caused them to accept Israel as a reality. The first – the understanding that they could not clash with international recognition of Israel's legitimacy and the second was Israel's strength.

Prof. Harkabi believed that Jewish settling in Judea and Samaria was a colossal error. This could not withstand the 'feasibility test' as he had written Menachem Begin already in 1977. It was immoral mostly because it was unrealistic and thus irresponsible. The irresponsible political behavior of a leader only inflicts unnecessary suffering upon his people. Prof. Harkabi's example for such unrealistic behavior was Bar-Kokhva's rebellion which had

* The interview with Prof. Harkabi took place in Jerusalem in January 1994, a few months before his death. Dr. Ginossar took upon himself to edit the discussion. We thank Prof. Harkabi's son, Mr. Dan Harkabi, for reviewing the text and permitting us to publish it.

Eyal Kafkafi	<i>Irgun Zvai Leumi – Collection of Archival Sources and Documents</i>	557
Motti Golani	<i>The 'Season' by Yehuda Lapidot</i>	574
	From the Bookshelf – Prepared by Chaya Sasportas	582

FROM AN ADDITIONAL ANGLE

Ya'acov Silber	Rakah's Test	591
Boaz Arpali	Y.H. Brenner and the Logic of Either/Or	593

FROM THE ARCHIVES

	From Ben-Gurion's 1963 Diary: His Resignation from the Government – Remarks by Zaki Shalom	608
Yossi Katz	Hebraization of Names of Places and Sites in the Negev 1949 –1950	615

Abbreviations	620
---------------	-----

List of Participants	621
----------------------	-----

List of Books Published by The Ben-Gurion Research Center	622
---	-----

<i>Israel Studies: Call for Papers</i>	625
--	-----

English Abstracts	i
-------------------	---

Yishai Geva	The Labor Settlement Movements Following the Transition from <i>Yishuv</i> to State	262
-------------	---	-----

Economy, Society and Interior Policy

Tamir Goren	Administrative Actions to Integrate the Arab Minority into the Haifa Urban Community 1948–1950	304
Maoz Azaryahu	'Remember Us'	336
Judith Tydor Baumel	Commemorating the Holocaust by Communities and Individuals in the State of Israel	364
Shifra Shvarts	The Political Struggle Over the Establishment of a Central Medical Center in the Negev	388
Eli Tzur	The <i>Kibbutz</i> Leadership Opposite the Left in the 'Sneh Crisis'	413

Literature and National Revival

Michael Keren	S.Y. Agnon's 'Book of the State' as a Response to the Jewish Nation-State	446
Hannan Hever	Nationalist Satire and its Victims: Politics of Majority and Minority in S.Y. Agnon's 'With our Young and Our Old'	455
Boaz Arpali	On the Political Significance of Yehuda Amichai's Poetry	473
Yaira Ginossar	On the Poem 'Unknown Soldiers', 1929–1932	497

BOOK REVIEWS

Zvi Ganin	<i>Chaim Weizmann: The Making of a Statesman</i> by Jehuda Reinharz	524
Chanoch Rosenblum	<i>Jabo: A Biography</i> by Shmuel Katz	530
Israel Kollat	<i>Towards the End of the Mandate and Chimes of Independence – Memoirs</i> by D. Ben-Gurion	541
Shlomo Aronson	<i>Foreign Brethren: Holocaust Survivors in the State of Israel 1948–1952</i> by Hanna Yablonka	554

CONTENTS

ESSAY

Yehoshafat Harkabi	Interview	1
--------------------	-----------	---

RESEARCH

Defense and Foreign Policy

Haim Levenberg	The Mutual Relations between High Commissioner, Sir Alan Cunningham, and King Abdullah 1945–1948	23
Meir Pail	D. Ben-Gurion's Policy and Strategy at the End of Israel's War of Independence	37
Mordechai Bar-On	Status Quo Before – or After? Commentary Notes on Israel's Defense Policy 1949–1958	65
Ilan Pappé	The Position of the Arab States Towards the Question of Palestine 1947–1949	112
Zaki Shalom	From a 'Low Profile' Policy to a 'Steamroller Strategy' – The Kennedy Administration and the Israeli Nuclear Build Up 1962–1963	126

The Diaspora and Eretz-Israel

Matityahu Minc	Problems of Agricultural Resettlement and Territorialization of the Jews in Soviet Russia in the 1920s	165
Yehuda Riemer	<i>Halutzic</i> Thesis and Antithesis in North America: Enzo Sereni, Ben Halpern and Others	183

Aliya and Settlement

Chanina Porat	The Negev Enterprise – A New Concept of Developing and Settling the Negev 1949–1951	212
Elisha Efrat	Physical Planning of the Northern Negev During Israel's Second Decade	240

Editor: Pinhas Ginossar
Editorial Board: Meir Avizohar, Israel Oppenheim, Avi Bareli, Pinhas Ginossar, Moshe Lissak, Tuvia Friling
Advisory Board: Meir Avizohar, Ben-Gurion Research Center; Menahem Brinker, Hebrew University; Itamar Even-Zohar, Tel-Aviv University; Jonathan Frankel, Hebrew University; Tuvia Friling, Ben-Gurion Research Center; Pinhas Ginossar, Ben-Gurion Research Center; Allon Gal, Ben-Gurion Research Center; Charles S. Liebman, Bar-Ilan University; Moshe Lissak, Hebrew University; Matityahu Minc, Tel-Aviv University; Israel Oppenheim, Ben-Gurion University of the Negev; Benjamin Pinkus, Ben-Gurion Research Center; Moshe Shemesh, Ben-Gurion Research Center
Editorial Assistant: Shulamit Amir-Zarmi
Secretary: Chaya Sasportas

Style Editing: Sara Ori
Type Editing: Nili Hirt
Proofs: Vered Pascal
Photo Typesetting: Miri Dadon & Total Graphics
Translations & English Editing: Shulamit Amir-Zarmi
Cover Design: Anat Perl
Cover Photo: Arye Bar-Lev
Production Manager: Shaul Shragai

ISSN 0792-7169

© 1995

All Rights Reserved

The Ben-Gurion Research Center

Printed in Israel

At Keterpress Enterprises, Jerusalem

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

A Research Annual
Volume 5

THE BEN-GURION RESEARCH CENTER • SEDE BOQER CAMPUS
BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV PRESS

1995

**This annual is published
with the kind assistance of
Yad David Ben-Gurion**

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

המרכז למורשת בן-גוריון, אשר נמצא בקריית שדה-בוקר שברמת הנגב, הוא חלק מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המרכז שואב את מעמדו המשפטי מ'חוק בן-גוריון' (תשל"ז/1976) ומאמנה שנחתמה בין המכון למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב (1982).

תפקידי המרכז הם מחקר והוראה אקדמית בנושאי פעלו של דוד בן-גוריון ובנושאים אחרים הקשורים בתקומת ישראל, מהיבטים שונים ועל יסוד רב-תחומי.

במוקד יחידות התשתית שהמרכז נשען עליהן נמצא ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, על מרכז המידע הממוחשב שלו.

בין פירות מערך המחקר של המרכז נמצא את מפעל כתבי בן-גוריון וספרים משל חוקרי המרכז. בכרך זה נמצא מפירות אותו מערך מחקר גם בין המאמרים, גם בסקירות הספרים וגם במדור 'מן הארכיון'.

